

SZÉKELYFÖLD TÖRTÉNETE
III. kötet

SZÉKELYFÖLD TÖRTÉNETE I–III.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Egyed Ákos (elnök), Bárdi Nándor, Hermann Gusztáv Mihály,
Kolumbán Zsuzsanna (titkár), Oborni Teréz, Pál Judit, Reisz T. Csaba
(olvasószerkesztő)

SZERVEZŐBIZOTTSÁG

Bunta Levente (elnök), Bálint Attila, Farkas György (projektvezető),
Miklós Zoltán, Péter Éva, Szócs Endre

KIADÓ

Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont
(MTA BTK, Budapest)
Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME, Kolozsvár)
Haáz Rezső Múzeum (HRM, Székelyudvarhely)

Székelyudvarhely, 2016

KOLOFON

Felelős kiadó: Fodor Pál főigazgató, Sipos Gábor elnök, Miklós
Zoltán igazgató

Könyvtervezés és tördelés: IDEA Plus

Vezető: Könczey Elemér

A nyomdai munkálatokat a végezte.

Terjedelem: nyomdai ív

SZÉKELYFÖLD TÖRTÉNETE
III. kötet
1867–1990

SZERKESZTŐ
Bárdi Nándor
Pál Judit

MTA BTK–EME–HRM
Székelyudvarhely, 2016

A KÖTET SZERZŐI

Balaton Petra, Bárdi Nándor, Csikány Tamás, Nagy József, Novák Zoltán, Oláh Sándor, Pakot Levente, Pál Judit, Tóth-Bartos András

LEKTOR

Ablonczy Balázs
Szász Zoltán

ISBN 978-606-739-040-7 (összkiadásszám)

ISBN (kötetszám)

TÉRKÉPEK

Elekes Tibor

FELVÉTELEK

A kötet képszerkesztési munkálatait a fejezetek szerzői végezték.

A kötet képei az alábbi intézmények vagy magánszemélyek gyűjteményéből és szíves engedélyével jelennek meg:

Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda

Erdélyi Fotótörténeti Múzeum, Csíkszereda

Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest

Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely

Kováts Fényképészet, Székelyudvarhely

Maros Megyei Múzeum, Marosvásárhely

Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

Molnár István Múzeum, Székelykeresztúr

Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár, Budapest

Románia Nemzeti Levéltára, Hargita Megyei Hivatala, Csíkszereda

Románia Nemzeti Levéltára Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely

Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy

Bartalis Imre, Bicsok Zoltán, Bíró család, Csikány Tamás, Daczó Katalin,

Demeter Csanád, Égető Albert, Fodor János, Geréb Ibolya, Mihály János, Nagy

Béla, Nagy József, Novák Csaba Zoltán, Oláh Sándor, Oniga Erika, Orbán

Zsoltán, Plájás István, Tóth Szabolcs Barnabás, S. Sebestyén József, Szabó

Károly, Zepezaner Jenő

© MTA BTK, EME, HRM, szerzők, 2016

A borítón a Székely Nemzeti Múzeum bejárata feletti mozaikkép látható S. Sebestyén József felvétele

CIP

Tartalom

BEVEZETŐ	11
A DUALIZMUS KORA	13
A Székelyföld metamorfózisa (Pál Judit)	13
A politikai keret átalakulása	13
Közigazgatási változások	20
A közigazgatás helyzete a kiegyezéskor	20
A közigazgatás átszervezése a dualizmus első évtizedében	22
A székek megszüntetése és az új vármegyék megszervezése	26
A főkirálybíráktól a főispánokig.....	31
Az igazságszolgáltatás átszervezése	34
A közigazgatás további alakulása.....	36
Politikai élet és a választások	39
Politikai élet, pártok.....	39
„Nemzeti ellenállás” a Székelyföldön	45
Emlékezetpolitika	47
A választójog és a választók	49
Választások és választási korrupció	53
A székelyföldi képviselők	62
Demográfiai folyamatok (Pakot Levente)	67
A népesség szerkezete	67
A demográfiai viselkedés járási mintái, 1901–1910	74
Családok és háztartások jellemzői.....	77
Korösszetétel, nemi megoszlás és családi állapot	77
A háztartások nagysága	78
A háztartások szerkezete	79
Kivándorlás (Balaton Petra)	82
Gazdaság és agrártársadalom (Balaton Petra).....	91
A gazdasági élet keretei.....	91
Az állami gazdaságpolitika.....	93
Iparvédelem, vámpolitika, a magyar–román vámháború	94
Hitelviszonyok és eladósodás	96
Agrártársadalom és birtokviszonyok.....	101
A jobbágyfelszabadítás utótörténete.....	102
Birtokszerkezet	104
A birtokrendezés.....	107

Közbirtokosságok	110
A falusi életmód.....	111
Székelykérdés, székely kongresszus, székely akció.....	117
Székely Kongresszus	119
A székely akció.....	122
Mezőgazdaság	125
Földművelés.....	125
Állattenyésztés, rét- és legelőügy	128
A gazdatársadalom megszervezése, a szövetkezetek	131
Erdőgazdaság	133
Ipar és bányászat	135
Házi- és falusi ipar.....	137
Kisipar	138
Iparvállalatok és gyárak.....	140
Bányászat.....	144
Infrastruktúra és kereskedelem.....	146
Úthálózat.....	147
A vasúthálózat kiépülése	148
Vízrendezés- és vízszabályozás. A községi ivóvízellátás	152
Vásárok, boltok és kereskedők	153
Tutajozás.....	154
Áruszállítás	155
A gazdasági fejlődés mérlege.....	159
Városok a kiváltságok és a modernizáció kihívásai között (Pál Judit).....	163
A városállomány átalakulása.....	163
Közigazgatási egyesítések és a többes joghatóság felszámolása	164
Az átalakulás nehézségei és a székkal/vármegyével való viták.....	165
A közigazgatás korszerűsödése és a városok eladósodása.....	167
A városok népessége, foglalkozási szerkezete	170
A városi funkciók átalakulása	173
A városkép alakulása.....	177
Városkép a 19. század közepén	177
Városrendezés és -szépítés	179
Bernády György és Marosvásárhely modernizációja.....	181
Az infrastruktúra kiépülése és a városi életmód átalakulása.....	185
Közművesítés.....	185
Városrendészet.....	187

Fürdőhelyek	188
Városi életmód, szórakozás	190
A városfejlődés mérlege	194
Oktatás és művelődési élet (Pál Judit)	196
Iskolák és az írástudás szintjének alakulása	197
Az alfabetizáció térhódítása	197
Iskolázás, iskolák	199
A kulturális élet intézményesülése	205
Egyesületek	205
Zenei élet	210
Színhátság	211
Könyvtárak	214
Közgyűjtemények: a Székely Nemzeti Múzeum	215
A sajtó	217
Székely identitás és önkép (Pál Judit)	221
A székely identitás építése	221
A hun eredetmítosz továbbélése	224
Orbán Balázs és a Székelyföld leírása	227
A Székelyföld és a székelyek (ön)képe	229
Az első világháború (Csikány Tamás)	235
A sorkötelezettség bevezetése és a székelyföldi csapatok	235
Székely ezredek a keleti hadszíntéren 1914–1916-ban	237
Székelyföld mint hadszíntér	244
A háború utolsó évei	249
A háború befejezése és a forradalmak kora	253
A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT, 1918–1940 (Bárdi Nándor)	257
Közigazgatási rendszerváltás	258
Impériumváltás, 1918–1920	259
A közigazgatási átmenet időszaka, 1920–1925	273
Az 1925. évi egységesítő közigazgatási törvény és következményei	278
Az időközi bizottságok korszaka	283
A királyi diktatúra időszaka, 1938–1940	290
Politikai keretek	291
Románia magyarságpolitikája	292
A „visszarománosítás”	293
Az „elszékelyesített vidék” ideológiájának megkonstruálása	294
A „nemzeti egyházak” egyházi terjeszkedése és az áttérések	302

Az ASTRA tevékenysége	304
Az Országos Magyar Párt a régióban.....	308
Az erdélyi magyar politika	308
A tagozati munka.....	312
Az Országos Magyar Párt regionális választási eredményei.....	313
A régió problémái a Nemzetek Szövetségéhez beadott panaszokban.....	319
A székely autonómia kérdése	325
Terület, népesség, társadalom, 1910–1941	334
Népesség és a nemzetiségi viszonyok változása.....	336
Népsűrűség.....	343
Városi népesség.....	344
Foglalkozási szerkezet.....	348
Iskolai végzettség	352
Gazdasági élet	355
Általános keretek.....	355
Mezőgazdaság	357
Növénytermesztés és állattenyésztés	358
Az 1921. évi földreform	363
Erdélyi magyar agrárpolitika a két világháború között.....	376
TBA_3. kép.....	377
Ipar és szövetkezeti hálózat.....	377
Ipar és infrastruktúra.....	377
Szövetkezeti hálózat	383
A gazdaságpolitika mérlege	385
Oktatás	386
Az átmenet: a Kormányzótanács oktatáspolitikája	388
Az egységesítő, állami szabályozás megteremtése	389
Oktatási szintek és mutatók.....	395
Óvodák.....	395
Elemi iskolák	396
A középiskolai oktatás.....	398
A történetírás és a székelykultusz	400
A történetírás	400
A székelységkultusz intézményesülése.....	403
A „KIS MAGYAR VILÁG”, 1940–1944.....	409
Társadalmi és gazdasági átalakulás (Oláh Sándor).....	409
Gazdasági és társadalmi helyzetkép.....	410

A közigazgatás és a közellátás megszervezése	414
Székelyföld politikai képviselete	417
Állami fejlesztések	418
Infrastrukturális befektetések	420
Településfejlesztés	422
Pénzügy, ipar, kereskedelem	427
Szociálpolitika	429
Oktatás, tudomány, kultúra.....	431
Társadalmi konfliktusok.....	433
Románok és zsidók.....	435
A korszak mérlege.....	438
Székelyföld határvédelme a második világháborúban (Nagy József)	440
A határvadász-zászlóaljok	441
Az Árpád-vonal székelyföldi völgyzárói.....	445
A székely határőrség	445
A határvadász csoportok és a X. székely hegyi hadtest terve	447
Az 1944. évi harcok	448
AZ ÁTMENET ÉS A SZOCIALIZMUS ÉVEI, 1944–1989 (Novák Csaba Zoltán)	453
Politikai és közigazgatási viszonyok	453
A második világháború után	454
A Magyar Népi Szövetség és a Román Kommunista Párt megszervezése.....	456
A Magyar Autonóm Tartomány létrejötte és az ötvenes-hatvanas évek nemzetiségpolitikája	462
Az 1956. évi magyar forradalom következményei	465
Az új típusú nemzetiségpolitika kezdetei és a Ceaușescu-korszak első szakasza.....	469
Az 1967–1968. évi közigazgatási reform	469
Az intézményépítés évei és az új elit.....	472
A Ceaușescu-korszak második szakasza.....	474
Az 1971. júliusi tézisek nemzetiségpolitikai hatása	474
A nyolcvanas évek nemzeti kommunizmusa.....	475
A régió a gazdaságpolitikában	479
Az átmenet évei.....	479
A gazdaság szocialista típusú átalakítása: államosítás és kollektivizálás	481
Tervgazdálkodás az ötvenes-hatvanas években	485
Fellendülés és válság (Novák Csaba Zoltán–Tóth Bartos András).....	490
Közművelődés, oktatás, egyház	499
Művelődési és egyházi élet a hatvanas évek közepéig.....	499

Újjászerveződés és leépülés a Ceaușescu-rendszerben.....	507
Társadalmi változások a szocializmus időszakában	515
Népesség és településszerkezet a hatvanas évek közepéig	515
Kísérlet a „sokoldalúan fejlett szocialista társadalom” kialakítása (Novák Csaba Zoltán–Tóth-Bartos András).....	520
Kitekintés: 1989–1990.....	527
A diktatúra bukása és a magyarság önszerveződése	527
Az etnikai konfliktusoktól az első szabad választásig	531
RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE	535

BEVEZETŐ

A Székelyföld története harmadik kötete a kiegyezéstől, Erdély Magyarországgal való uniójától 1990-ig tárgyalja a térség történetét. A 19. század nagy korszakhatára az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc volt, amelynek nyomán felszámolták a jobbágyrendszert és Erdélyben a három rendi nemzet és négy bevett vallás rendszerét. Mivel a rendi nemzetek a hatalmat térben is megosztották – ez pedig ellentétben állt az állampolgárok egyenlőségére épülő egységes nemzetállami elképzeléssel –, nemcsak a székely rendi nemzet szűnt meg, hanem egy átmeneti időszak után, az 1876. évi területrendezés során az addig már amúgy is teljesen a vármegyékhez hasonlóan működő székely székek is. Helyettük az egykori Székelyföldön is vármegyét hoztak létre, az egykori székekhez vármegyei területeket is hozzácsatolva. A Székelyföldön nem létezett olyan közös önkormányzati testület, mint a szászok esetében a szász egyetem, ezért a továbbiakban inkább egy a mentális térképeken létező Székelyföldről beszélhetünk. A területi okok mellett ez indokolja a kötet kezdő időpontját, tehát a harmadik kötet már ezt a „virtuális Székelyföldet” tárgyalja, amelynek területe többször változott.

Az 1876. évi közigazgatási reform nyomán az egykori székely székek részben vagy egészben Háromszék, Csík, Udvarhely, valamint Maros-Torda és Torda-Aranyos vármegyékbe szerveződtek. Az utóbbi két vármegyének csak egy-egy része tartozott a történeti Székelyföldhöz – utóbbinak kisebb hányada –, ezért a 20. századra a régióra vonatkozó képből fokozatosan kiszorult előbb a volt Aranyosszék, és egyre inkább Marosszék is. A két világháború között létezett egy tágabb Székelyföld-fogalom is, amelybe beleértették a Brassóban és környékén élő, illetve a Kis-Küküllő mentén élő magyarságot is. Az elmúlt évszázadban 1940–1944 között a magyar katonai vezetés a visszacsatolt Észak-Erdélyen belül külön kezelte a régiót; az általa Székelyföldnek tekintett területen állította fel a Székely Határőrséget. Később a Szovjetunió nyomására létrehozott Magyar Autonóm Tartomány területe fedte le 1952–1960 között a Székelyföldet. Utóbb – az 1968. évi megyésítéstől kezdődően – „székely megyékről” beszélünk, de ezeken ma már inkább csak Hargita és Kovászna megyéket értjük. A kötet foglalkozik a székely kivándorlással és a két világháború közti tágan vett Székelyfölddel, de alapvetően négy megye történetére koncentráltunk (Csík, Háromszék, Maros/-Torda/, Udvarhely).

Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc a rendi nemzetek rendszerének felszámolása révén a székely identitás átalakulásának folyamatában is fontos fordulópontra. A középkori eredetű rendi nemzetek helyét átvették a modern nemzetek/nemzetiségek, amelyek kialakulása hosszabb folyamat eredménye volt. Külön modern székely nemzet nem alakult ki, a székelyek a magyar nemzet részévé váltak, ezt a folyamatot tette véglegessé 1848. Ugyanakkor a jobbágyrendszer felszámolása nyomán a Székelyföldön is össze kellett olvadniuk az egykori kiváltságosoknak a kiváltságok nélküliekkel, hogy mára Hargita, Kovászna és kis részben Maros megyék magyar anyanyelvű lakóinak túlnyomó többsége székelynek vallja magát, függetlenül attól, hogy ősei 1848 előtt szabadrendű székelyek voltak-e.

A kötetben szó esik a Székelyföldön élő románokról, örményekről, zsidókról, cigányokról is, sajnálatos módon azonban jóval kisebb mértékben, mint ahogy ez a vizsgált korszakra vonatkozóan indokolt lenne. Az itt élő nem magyar nemzetiségű csoportok történetének feltárásához azonban még további alap kutatásokra van szükség. Hasonló okok miatt – a területi korlátokon túl – nem vagy keveset foglalkoztunk olyan témákkal, mint a dualizmus korának helyi közigazgatása, az egyházak szerepének átalakulása, a mindennapi élet, a székely megyék átalakuló élete az első világháború alatt, az 1918 utáni populáris kultúra változása vagy a román kulturális hatások.

Az 1918 utáni fejezetek esetében az alap kutatások hiányán túl még meg kell említenünk, hogy a Székelyföld történetét keretező Erdély történetének létezik egy háromkötetes feldolgozása, amelyre három évtized múltán is alapműként lehet hivatkozni. Azonban ennek az impériumváltás utáni része csak egy – a szerzők által is hangsúlyozottan – kitekintő fejezet volt. Ezért jelen kötetünkben az első világháború utáni fejezetekben a romániai kereteket és a romániai magyar kisebbség egészét érintő viszonyokat is részletesen kellett ismertetni; ezekbe lehetett elhelyezni a székelyföldi történéseket. Ezért a szintézisjelleg helyett néhol a szerkezeti viszonyok bemutatása és az eseménytörténet lett domináns. Bár az összefoglalást több területen is megnehezítette az alap kutatások hiánya, igyekeztünk a 19–20. század történetét új kutatások, az újabb szakirodalom és eddig publikálatlan források alapján bemutatni, ráadásul a korábbi egyoldalú politikatörténeti megközelítés helyett most bővebb teret kap a gazdaság- és társadalomtörténet, a művelődés- és mentalitástörténet is.

A kötet szerkezetét és a Székelyföld 19–20. századi történetét alapvetően meghatározza a négy államhatalom-váltás (1867, 1918–1920, 1940, 1944). Az első nagyobb egység a dualizmus korát (1867–1918) tárgyalja. Ez esetben is jórészt hiányoztak az előzmények, Szádeczky Kardoss Lajos 1927-ben megjelent monográfiája mindössze hat és fél oldalt szentelt az 1849–1914 közti időszaknak. Ehhez képest kötetünkben a népesedési viszonyok elemzésétől a gazdasági, művelődési és politikai élet bemutatásáig igyekeztünk sokoldalú képet felvázolni a korszakról. A Székelyföld gazdasági-társadalmi bajainak gyűjtőneveként használt „székelykérdés” már a dualizmus korában is, de egészen napjainkig rányomja bélyegét a korszak tárgyalására, megítélésére, háttérbe szorítva más kérdéseket. Különös hangsúlyt kapott ezért a korszak gazdaságtörténetének és falusi társadalmának bemutatása, hiszen a lakosság túlnyomó többsége még mindig az átalakulóban levő hagyományos keretek között élt. A gazdaságtörténet szokásos témái mellett ki kellett térnünk az állami gazdaságpolitikára, a birtokviszonyok alakulására és a birtokrendezés sokat vitatott történetére, a közbirtokosságok átalakulására is, amelyet a kortársak a székelykérdés egyik okának tartottak. Kiemelt szerepet kap a tusnádi Székely Kongresszus, a székely akció és a ma is igen aktuális kivándorlás problémája is.

A korszak egyik kulcskérdése a hagyományos társadalom bomlása az ezzel járó feszültségekkel. A dualizmus kori egység kitér a modernizáció sikereire is, a városfejlődésre, az állam növekvő szerepére ebben a folyamatban, valamint a polgári életmód, a művelődés új elemeinek elterjedésére. Bemutatja a közigazgatás egységesülését és a választások sajátosságait. Ugyancsak fontos az identitás és a székelyek (ön)képeinek átalakulása. A székelyekről kialakuló képre ugyanis máig tartóan meghatározó befolyása volt Orbán Balázs monumentális munkájának, *A Székelyföld leírásának*. Ez alakult tovább a dualizmus korában egy részben idealizált, részben – a székelykérdéssel összefüggésben – egy segítségre szoruló népcsoport képévé.

Az első világháború alatti évek vonatkozásában ki kell emelni a székelyföldi vármegyék országosan is feltűnően magas véráldozatát, az 1916. évi román betörés hatását a lakosságra, és azt a szociális és katonai lázongásokkal teli másfél-két évet, amely az impériumváltást megelőzte. A két világháború között a térség történetéből elsősorban a román kormányzatok egységesítő, az etnikai, gazdasági, kulturális átrétegződést célzó politikájának hatástörténetét és az ezzel kapcsolatban kialakult védekező, érdekérvényesítő programok viszonyát vizsgáltuk meg. Ezért kapott a társadalomstatisztikai összehasonlítás mellett nagy szerepet a négy megye közigazgatásának bemutatása. A gazdasági áttekintésben a térség stagnáló agrárjellegén túl az állami beavatkozást, a nacionalizálás különböző technikáit, az oktatási részben pedig az iskolai, egyházi, kulturális intézményrendszer működésének beszűkítését is tárgyaltuk. Ezek eredményeként legfontosabb megállapításunk, hogy a már 1910-ben Magyarország más részeivel szemben is meglévő hátrányos különbségek a két világháború között tovább nőttek és a romániai átlagokhoz viszonyítva kezdetben jónak mondható, a

magyar kisebbségre vonatkozó mutatók – a foglalkozásszerkezet, de leginkább az iskolai végzettség tekintetében – 1940-ig sokat romlottak.

Az 1940–1944 közti fejezet lényegében az állami felzárkóztató, modernizációs program története. Ekkor a stagnáló, jórészt a hagyományos falusi közösségben élő régió lakóinak szembe kellett nézniük az addig némileg idealizált „anyaország” integrációs törekvéseivel. Ennek a helyzetnek az egyik sajátos szerkezeti megnyilvánulása a Székely Határország megszervezése és a régió férfi lakosságának 1944-ig helyben való állomásoztatása, döntő részüknek a keleti frontszolgálattól való megkímélése.

A Székelyföld második világháború utáni történetét vizsgálva a tömbmagyar területek funkcióját, problémáinak kezelését négy nagy korszakra különíthetjük el. Amikor a Magyar Népi Szövetség szervezi a magyar közéletet, akkor a szövetség legfontosabb bázisa ez a régió, amely a Magyar Autonóm Tartomány megszervezésével olyan integrációs keretet kap, amelyben az államszocialista társadalomátalakítást (kollektivizálás, államosítás) nemzeti konfliktus nélkül tudják lebonyolítani. Ez a tartományi keret egyben szocializációs közeg és mobilitási lehetőség is az ott élő magyarság számára. A következő nagy korszak a Maros Magyar Autonóm Tartomány helyébe lépő megyésítés és a hetvenes évek gyors ütemű városiasítása és iparosítása. Ennek következménye lesz, hogy a nemzetiségi, intézményi jogosítványok beszűkülésével párhuzamosan az iparban foglalkoztatottak aránya a hetvenes évekre meghaladja a mezőgazdasági dolgozókéét. De országosan továbbra is a közepesen vagy gyengén iparosodott régiók közé tartoznak a székelyföldi megyék. A nyolcvanas évek első felétől kezdődően az állami politika már kifejezetten a magyar oktatási, kulturális pozíciók megyéken belüli letörésére és a falurombolási tervek megvalósítására irányult. Ugyanekkor a székelyföldi magyarság körében is felértékelődik Magyarország, és miközben megnő az anyaországba távozók száma, a túlélés érdekében különböző helyi magyar önszerveződések jöttek létre, megerősödött a családi, lokális hálózati kapcsolatok szerepe is. Ebben az 1989 végére politikailag teljesen kilátástalan helyzetben jött el a temesvári események nyomán a fordulat, amelyet egy rövid kitekintéssel 1990 májusáig követtünk.

Az utóbbi negyedszázad egyik legfontosabb székelyföldi fejleménye egy újfajta azonosságkeresés, amely nyitott az egységesülő Európára, és egyben saját hagyományait is újraértelmezi. Munkánk ennek tisztázását szeretné elősegíteni.

A DUALIZMUS KORA

A Székelyföld metamorfózisa (Pál Judit)

A politikai keret átalakulása

Az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezés gyökeres fordulatot jelentett, amely kihatással volt Erdély és ezen belül a Székelyföld helyzetére is. ¹A kiegyezés folyamányaként ugyanis – és ennek egyik feltételeként – 1848 után másodsor is sor került Erdély uniójára. A magyar politikai elit számára a 48-as jogalap és az ország területi egységének helyreállítása olyan sarkalatos tételeket képezett, amely nélkül nem volt lehetséges a kiegyezés, amely hosszabb tárgyalások eredményeként jött létre. Deák Ferenc és a magyar politikai elit nagyobb része csak így vélte biztosíthatónak Magyarország önállóságának, területi integritásának és a magyarság vezető szerepének fenntartását. Az uralkodó és a bécsi politikai körök számára pedig elsősorban a sikertelen külpolitika – az itáliai területek elvesztése, majd a Német Szövetségből való kiszorulás – jelentette a döntő lökést, de a Monarchia komoly pénzügyi nehézségei is hozzájárultak a kompromisszumkészség növekedéséhez. Bár Erdély helyzete is

¹ Az egész kérdéskörre l. Pál J., 2010a.

eldöntésre várt, a tárgyalások Erdélyen kívül és az erdélyiek nélkül folytak. Erdélyben a fordulatot a kolozsvári uniós gyűlés (1865 decemberére) összehívása jelentette, bár egyelőre még sok volt a bizonytalanság. A románok és a szászok nagyobb része ellenezte, a magyarok – a székelyeket is beleértve – pedig lelkesen támogatták az uniót.

[PJ_012] Deák Ferenc (Márki, 1884. 106.)

A tárgyalásokat egy időre megszakította az osztrák–porosz háború, de a poroszok váratlanul gyors és fölényes győzelme megerősítette a magyarok pozícióit. Az uralkodó nem rokonszenvezett a nemzetiségi törekvésekkel, nem véletlenül bomlasztó erőt látott bennük; az osztrák-németeket is a Monarchia egyik népének tekintette, még ha lojalitásukban jobban is bízott, mint például a magyarokéban. A birodalom központosításának kísérlete már korábban kudarcot vallott, Ferenc József kényszerhelyzetbe került, és ebből az egyik kiutat a magyarokkal való kiegyezés jelenthette. Osztrák körök más megoldással is próbálkoztak, Belcredi államminiszter például a cseh vezetőkkel külön is tárgyalt a dualizmus megakadályozásáról.² Deák Ferenc viszont a vereség után sem igyekezett kihasználni a helyzetet, nem változtatott a magyar feltételeken. A kiegyezéshez az utat végül is Friedrich Beust, korábbi szász külügyminiszter kinevezése nyitotta meg. Beust abból indult ki, hogy Ausztria soknemzetiségű állam, és ha már minden nemzetet nem lehet kielégíteni, elégítsék ki legalább a két legerősebbet.³

Végül 1867. február 17-én került sor a felelős magyar kormány kinevezésére Andrassy Gyula vezetésével. Előtte két nappal viszont az uralkodó elnökletével – az akkor még nem hivatalosan kinevezett miniszterekkel – tartott minisztertanácson Andrassy kifejtette, hogy a magyar kormány számára Erdély kérdésében az egyedül lehetséges megoldás az unió.⁴ Hangsúlyozta, hogy már csak az új kormány pozíciójának megerősítése végett is szükséges az uniónak kész tényként való kezelése. Ezért kérte az Erdélyi Udvari Kancellária feloszlását, a Főkormányzók élére pedig egy királyi biztos kinevezését – ez egyben a Guberniumnak a magyar kormány alá való rendelését is jelentette. Az új magyar kormány kinevezésének napján az uralkodó feloszlatta mind a Magyar, mind az Erdélyi Udvari Kancelláriát.

[PJ_126] Andrassy Gyula gr. miniszterelnök (MNM)

A magyar kormány kinevezését az erdélyi magyarok – így a Székelyföldön is – kitörő lelkesedéssel fogadták, ünnepi hangulat uralkodott, a városokat fellobogózták, a házakat kivilágították, a középületekre transzparenszeket tettek ki. Székelykeresztúron például az unitárius kollégium két transzparensze közül az egyikben egy parafrázis szerepelt a Himnuszból, a másikon a következő felirat: „Egy lett már a két hazából, vész így meg nem döntheti”.⁵ Az erdélyi magyar elit nagyobb részének véleményét a kiegyezésről és Erdély uniójáról jól összefoglalja egy pár évvel később készült névtelen röpirat. Szerzője szerint az erdélyi magyarságnak létérdeke a kiegyezés fenntartása: „azt akarom, hogy Erdély Magyarországnak valósággal kiegészítő része legyen: s hogy azt a számban ugyan csekély, de szívós, kitartó, életerős, szellemi és közgazdasági túlsúllyal bíró magyar elemet, mely Erdélyt lakja: ne áldozzuk fel, ne tegyük ki a különben okvetlenül bekövetkezendő megsemmisülésnek. Különállás, autonómia nincs Erdély érdekében; ma már Erdély oda jutott, hogy az, aki e kis ország érdekeit valóban szívén viseli, csakis azt óhajthatja, hogy *Erdély mint ilyen megszűnjék*, s hogy a Királyhágón túl ne ismerjünk egyebet, mint megyéket s székeket”.⁶

² Somogyi É., 1976. 122–160.

³ Uo. 154–160.

⁴ MNL OL, K 27 Miniszterelnökségi Levéltár, Miniszterelnökség, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1867–1944. 1867. február 15.

⁵ MNL OL, R 147 1526 utáni gyűjtemény, K. Papp Miklós gyűjteménye, Marosi Gergely levele K. Papp Miklóshoz, Székelykeresztúr, 1867. március 9.

⁶ *A választások előtt*, 2–3.

Amíg azonban a magyarok számára örömnép volt ez a nap, a románok és a szászok megütközéssel és félelemmel fogadták.

[PJ_124] Péchy Manó gr. erdélyi királyi biztos (OSzK)

Március 8-án a magyar országgyűlés felhatalmazta a kormányt, hogy ezután Erdélyt is kormányozza, szabad kezét adva a kormányzás mechanizmusainak kiépítésére. A kényes helyzet áthidalása gyors beavatkozást igényelt. A „gyors” beavatkozás azonban néhány hónapig elhúzódott, míg végül 1867. április 2-án Erdély integrálásának átmeneti időszakára királyi biztost neveztek ki Péchy Manó gróf, Abaúj vármegye és Kassa főispánjának személyében.⁷ Péchy számára Erdély sajátos viszonyai idegenek voltak, ezért mielőtt Erdélybe jött volna, Pesten szükségesnek tartotta az erdélyi képviselők véleményét kikérni és tájékozódni az itteni viszonyokat illetően. Megérkezése után pedig körúton ismerkedett a tartománnyal, első benyomásai Erdélyről kedvezőek voltak. A küldöttségek, díszkapuk, beszédek és éljenzések mögött nem vagy alig látszottak a problémák. Marosvásárhelyen – a „leglojálisabb városban”, ahogy Péchy nevezte – a többezres tömeg „határtalan bizalmukat és őszinte ragaszkodásukat fennhangon és örömfelkiáltások között nyilvánítják mindenütt Őfelsége és a magyar kormány irányában”.⁸ Marosvásárhelytől Brassóig a Székelyföldön át vezető útja diadalmenet volt: lovas bandériumokkal, harangzúgással, kivilágítással. Sokkal kedvezőtlenebb benyomások érték azonban a román vidékeken. A magyarok és székelyek „határtalan lelkesedése” mögött is azonban sokféle – sokszor egymással ellentétes – érdek és elvárás húzódott meg. A törvényhatóságok sürgették a vármegyei/széki önkormányzat helyreállítását, a neoabszolutizmus idején bevezetett törvények érvénytelenítését.

Ez azonban még csak a jéghegy csúcsa volt, az igazi nehézségek ezután jelentkeztek. A nemzetiségi kérdés, a románok unióellenessége, a szászok ragaszkodása autonómiájukhoz, a törvényhatóságok újjászervezése, az igazságszolgáltatás egységesítése és a magyar törvények Erdélyre való kiterjesztése, az úrbéri ügyek megoldása, a vasúthálózat kiépítése, a gazdasági elmaradottság és még hosszan lehet sorolni azokat a kérdéseket, amelyekkel a királyi biztosnak és a magyar kormánynak az elkövetkező hónapokban és években szembesülnie kellett. Az azonban már ekkor is látszott, hogy minden érdek összebékítése még a legjobb szándék mellett is szinte lehetetlen feladat.

[PJ_019] Ferenc József koronázása. A koronázási domb, 1867 (MNM)

A kiegyezést Ferenc József ünnepélyes megkoronázása pecsételte meg 1867 júniusában. Szimbolikus gesztusként erre nem Pozsonyban, hanem Pest-Budán került sor, és ugyancsak szimbolikus gesztusként – az ország egységét jelképezendő – a pozsonyi mintájára felépített koronázási dombhoz az ország minden törvényhatóságából, így a Székelyföldről is küldtek földet.⁹ Az unió törvényi szentesítésére azonban majd csak a következő évben került sor. A rendezés halogatásának egyik oka éppen a kényes nemzetiségi kérdés volt, a másik viszont az integráció mikéntjének tisztázatlansága. Ha áttekintjük a korabeli lapokat, azt látjuk, hogy az erdélyi magyarok körében is a kezdeti örömteli várakozás helyét egyre inkább átvette a türelmetlenség, és igazában körükben sem alakult ki konszenzus, hogyan is kellene szabályozni Erdély unióját és integrációját. Sokan az autonómia bizonyos fokának megtartását szerették volna, mások a teljes beolvasztást szorgalmazták. A kormányra egyszerre rengeteg feladat és elvárás nehezedett, így a kérdés megoldása egyre csak húzódott. A nehézséget csak fokozta, hogy az unió alapjául szolgáló 1848:VII. törvénycikk 5. §-a leszögezte: „Magyarhon Erdély mindazon külön törvényeit és szabadságait, melyek amellet, hogy a teljes egyesülést

⁷ L. Pál J., 2007.

⁸ Péchy távirati jelentései Andrásynak 1867. május 23. és június 1. között. MNL OL, F 270 Az abszolutizmus és egyesítés korának erdélyi közigazgatási levéltára, Erdélyi Királyi Biztosság, Elnöki iratok (= F 270). 1867/56.

⁹ L. Pál J., 2012.

nem akadályozzák, a nemzeti szabadságnak és jogegyenlőségnek kedvezők, elfogadni s fenntartani kész.”¹⁰ Akkor az erdélyi közvéleményt kívánták ezáltal megnyugtatni, most azonban már az egységesítés akadályaként tekintettek rá.

Kezdetben úgy tűnt, a kormányban megvan a szándék és a jóakarát a kérdés kompromisszumos kezelésére. Miután azonban szembetalálta magát nemcsak a nemzetiségek, hanem az ellenzék egyre élesebb kritikájával is, úgy bizonytalanodott el egyre jobban; a kormánypolitika a szép elvek helyett a pragmatikus napi politizálásra koncentrált, és nemcsak a nemzetiségek, de sokszor az erdélyi magyarok érzékenységére sem voltak tekintettel. A döntések Pesten születtek, ezek háttéréről meglehetősen keveset tudunk. Úgy tűnik, legtöbb beleszólása az erdélyi képviselőknek volt, de ők csak a legkritikább esetben léptek fel egységesen.

[PJ_171] Mikó Imre gróf (SzNM)

Az uniós törvényt 1868 végén szavazta meg az országgyűlés a nemzetiségi törvénnyel együtt. Kidolgozásával a minisztertanács Mikó Imrét, az egyetlen erdélyi minisztert bízta meg. Mikó összehívott néhány Pesten tartózkodó erdélyi képviselőt és kormánytisztviselőt és velük tanácskozva alakította ki a javaslatot. Az elkészült tervezetet a kormány Péchy Manó erdélyi királyi biztosnak is leküldte véleményezésre. Ekkorra már eldőlt az egyik legvitatottabb kérdés is, tudniillik hogy a Főkormánysházat feloszlatják, és az erdélyi törvényhatóságok közvetlenül fognak érintkezni a kormánnyal. Az erdélyiek fontosnak tartották külön hangsúlyozni a vallásszabadság biztosítását. A magyar országgyűlés felhatalmazást kapott, hogy a korábbi magyar törvényeket rendeletileg Erdélyre is kiterjessze. Péchy óva intett a teljes beolvasztástól, szerinte figyelembe kell venni, hogy Erdély „a különválastól fogva teljesen külön állott a legújabb időkig Magyarországtól”.¹¹

Közben párhuzamosan folytak a nemzetiségi törvény előkészületei is, és a román képviselők kidolgoztak egyfajta törvénytervezetet, ebben Erdély helyzetét Horvátorszáéhoz hasonlóan szabályozták volna. Az uniós törvény képviselőházi vitájára végül mindössze egy napot szántak, igyekezve lehetőleg elkerülni a szenvedélyes összeszólalkozásokat. Ennek ellenére a törvénytervezet tárgyalására felzaklatott kedélyekkel került sor, hiszen a megelőző napokban zajlott a nemzetiségi törvény vitája. A törvényjavaslaton korábban már számos változtatást eszközöltek, de ezek nem annyira a lényegre, mint inkább formai szempontokra irányultak.¹²

Az uniós törvény (1868:XLIII. tc.) az 1848. évi törvényekre hivatkozott mint jogalapra, hiszen a magyar fél szemében az unió csak az 1848-as állapotok helyreállítása volt. A törvény újjólag megerősítette a nemzetiségi előjogok megszüntetését és az állampolgárok egyenjogúságát, a vallásszabadságot, kimondta a Főkormánysház felszámolását, szabályozta az országgyűlési képviseletet, érvényben hagyva a kolozsvári 1848:II. törvénycikk rendelkezéseit; az úrbéri kárpótlások ügye viszont a magyarországi 1848. évi törvények hatálya alá esett. A vármegyék végleges szervezésére azonban nem került sor, úgyszintén függőben hagyták a Királyföld rendezését. A királyi biztos intézménye egyelőre megmaradt, de szerepkörének nagy részét elvesztve teljesen eljelentéktelenedett, míg végül 1872-ben felszámolták. A felemásra sikerült törvény jól jelzi az integráció nehézségeit és buktatóit. Erdély integrációja ugyanis a kezdeti elképzelésekhez képest jóval bonyolultabb feladatnak bizonyult.

A Székelyföldet illetően már a kiegyezéskor voltak olyan hangok, hogy értekezletet kell tartani és ki kell alakítani az álláspontot, „mi az, mit ősi intézményeinkből, az egyesülés és a társnemzetek érdeksértése nélkül megtarthatunk, s melyek azok, melyeknek feladása által

¹⁰ 1848:VII. tc. Magyarország és Erdély egyesítéséről. CJH ET.

¹¹ MNL OL, F 270. 1868/1182.

¹² L. Pál J., 2009b.

jövönket kockáztatnók”, mert ahogy az egyik újságcikkben írták: „ne feledjük, hogy mi nem csak erdélyiek, de székelyek is vagyunk”.¹³ Később főképp az ellenzék képviselte ezt az álláspontot, kifogásolta az unió után a saját erdélyi – és ezen belül a székely – érdekek háttérbe szorulását. Az Ugron Gábor által alapított *Baloldal* az 1875. évi választások előtt a vármegyei magyar elitet és a szászokat egyaránt vádolta, hogy „szabad intézményei romjaitól is megfosztani” igyekeznek a jobboldal érdekében a székelyeket, és így agitált: „Miért ne legyen tehát saját politikája a székelységnek, mikor történelmi múltunk, jogfejlődésünk, birtokviszonyaink, természetünk, szokásaink, földirati fekvésünk, nemzetiségi ostromzárótságunk” mind önálló életre, külön érdekre vall, következésképpen a saját fejlődés törvényei szerint kellene haladni.¹⁴ Az egységes, központosított nemzetállam azonban nem tűrte a helyi autonómiákat, az 1876. évi közigazgatási területrendezés a székeket vármegyékké alakította át, összekapcsolva egykori vármegyei és királyföldi területekkel is; ezzel a Székelyföld végképp megszűnt mint az egykori rendi „székely nemzet” közigazgatási területe – bár itt előtte sem létezett olyan közös önkormányzati testület, mint a Királyföld esetében a szász egyetem. Ez magyarázza azt is, miért volt olyan nehéz közösen fellépni, miért került sor erre olyan ritkán. A közös identitás és a részben közös problémák ellenére sem volt olyan keret, amelyik össze tudta volna fogni és kanalizálni tudta volna az érdekérvényesítést.

Ráadásul a dualista rendszerben már kezdettől fogva ott lappangtak az ellentétek csirái. A kiegyezés feltétele volt magyar részről, hogy a Monarchia másik fele is alkotmányos kormányzást kapjon. A közös ügyeket – külügy, hadügy és az ezek fedezésére szolgáló pénzügy – közös minisztériumok irányították, de közös országgyűlést a magyarok nem akartak létrehozni, így a két parlament által választott delegációk felváltva, hol Bécsben, hol Budapesten ültek össze – de közösen nem tanácskozhattak. A delegáció feladata volt a közös ügyek alkotmányos ellenőrzése és ők fogadták el a közös költségvetést, ezt azonban utána még mindkét parlamentnek meg kellett szavaznia. A közös külügy-, illetve pénzügyminiszter közül az egyik mindig magyar volt, a közös hadügyminiszter azonban mindig a Lajtán túlról került ki. Az uralkodó továbbra is fenntartott magának fontos döntési jogköröket – így a törvények előszentesítésének jogát –, valamint a számára létfontosságú ellenőrzést a hadsereg fölött. A magyar országgyűlés gyakorlatilag csak a költségvetés és a létszám megajánlásával tudta a hadügyet befolyásolni. A közös hadsereg mellett, amelynek vezényleti nyelve a német volt, – a magyar fél megnyugtatására – létrehozták a honvédséget magyar vezényleti nyelvvél, továbbá ennek osztrák megfelelőjét, a Landwehrt. A kiegyezés rendszerét elutasító ellenzéknek azonban egyik fő követelése a korszakban a közös hadsereg Magyarországon besorozott ezredeiben a magyar kiképzési és vezényleti nyelv bevezetése, valamint a magyar szimbólumok használata volt. Míg a politikai kiegyezést elvileg örök időre kötötték, a „gazdasági kiegyezést” tízévente meg kellett újítani. A Monarchiának ugyanis közös volt a pénzügyi rendszere, de a hitelügy és a vámügy is a közösen szabályozandó területek közé tartoztak. Ilyenkor mindig fellángoltak az ellentétek, a magyar ellenzék önálló nemzeti bankot és önálló vámterületet szeretett volna kiharcolni; és általában a két fél viszonyát a perszónálunióra szerették volna korlátozni.

[PJ_014] Karikatúra a Hazánk s a külföld című lapból, 1868 (Zepezaner Jenő gyűjteménye)

A belpolitikai konfliktusnak két aspektusa is volt, egyszerre zajlott az osztrák és magyar fél között, illetve mindkét parlamenten belül. Somogyi Éva találóan jellemezte a két fél viszonyát: „Bizalmatlanság, féltékenység és egy sajátos alacsonyabbrendűségi érzés vezeti a feleket a kiegyezés megalkotása során, és azután a dualizmus évtizedeiben. Az osztrákok

¹³ Beretzki Sándor: Tartsunk értekezleteket. *Korunk*, 7. (1867) (április 24.) 48.

¹⁴ Legyen székely politikánk. *Baloldal*, 1. (1875) (január 7.) 2:1.

tartanak a magyaroktól, mert Magyarországot (még mielőtt ezt törvénybe foglalják) egy politikai nemzet uralja, nem úgy, mint a nemzetileg megosztott és Landokra tagolt, lényegében csak a tartományi politizálási hagyományokkal rendelkező Ausztriát, ahol az osztrák-németiség számát és politikai súlyát tekintve a királyságok és országok jelentős részében kisebbségben van. (...) A magyarok viszont a ciszlajtán politikai erők mögött (okkal vagy jogtalanul) mindig »Bécset« látják – Bécset, az udvari és bürokrata centrumot.”¹⁵ Az osztrák-német fél sérelmezte, hogy a kiegyezéskor kész tények elé állították, a csehek dualizmust szerettek volna, de ez a magyarok ellenállásán elbukott, a többi nemzetiség elégedetlen volt az osztrák-német és magyar hegemoniával – ennek ellenére a Monarchia hosszú ideig mégis működőképesnek bizonyult. A nemzetállamok korában az Osztrák–Magyar Monarchia kétségkívül furcsa képződmény volt, egyesek szerint idejétmúlt, mások szerint megelőzte korát. Állítólag Ferenc József élete vége felé egy diplomatának ezt mondta: „Évtizedek óta tudatában vagyok annak, hogy a mai világban mi milyen nagy anomália vagyunk.”¹⁶ A fő összetartó erő az uralkodó személye és a közös hadsereg voltak, illetve a bürokrácia – bár ez utóbbi kisebb súllyal, mint a korábbi időszakokban. Somogyi Éva találóan mutatott rá, hogy az uralkodó rendkívül fontos szerepe a kiegyezés rendszerében tulajdonképpen magyar szemszögből egyúttal védelmet jelentett a két ország fölötti összbirodalom eszméjével szemben.¹⁷ A belső ellentmondásokból fakadt aztán a szűkös bel- és külpolitikai mozgástér, a fennálló helyzet konzerválásának vágya.

A dualizmus korának politikai életéről több összefoglalás is rendelkezésre áll,¹⁸ itt tehát még vázlatosan sem vállalkozhatunk ennek bemutatására, mindössze néhány olyan eseményt, folyamatot ragadunk ki, amelyek a továbbiak megértését könnyítik. A nemzetiségi kérdés tárgyalásába szintén nem bocsátkozunk, hiszen ennek a Székelyföldre nézve a korszakban csak áttételesen volt jelentősége.

A fő pártpolitikai törésvonal a dualizmus korában közjogi kérdés, a kiegyezés elfogadása mentén húzódott. Éppen ezért a kiegyezést elutasító ellenzék nem számított kormányzóképesnek. A század végén rövid időre úgy tűnt, hogy az egyházpolitikai kérdések kapcsán újrendeződnek a frontok, ez azonban nem következett be. Tisza Kálmán hosszú kormányzása (1875–1890) után – amely alatt többek között átfogó közigazgatási reformra került sor – a politikai instabilitás jelei mutatkoztak, a nemzetiségek egyre hangosabban követelték jogaikat, az ellenzék az önálló vámterületet, nemzeti bankot és a magyar vezényleti nyelvet, és a szociális kérdés is egyre nagyobb problémát jelentett. A magyar politikai elit fő célkitűzése Magyarország területi épségének és ezen belül a magyar szupremáciának fenntartása volt, de az eszközökről és a módszerekről eltért a kormánypárt és az ellenzék felfogása. A századfordulón egyre láthatóbbakká váltak a válság jelei. Az országgyűlés munkáját az obstrukció bénította. Az ellenzéki szónokok a szó szoros értelmében agyonbeszélték az üléseket, lehetetlenné téve a törvényhozás munkáját. Ahogy ezt a korszakban nagyra becsült író, Herczeg Ferenc írta, aki maga is (kormánypárti) képviselő volt: „Az obstrukció közjogi kérdések körül folyt, a Ház egyáltalában nem vette komolyan azt az egyetlen kérdést, amelyet én, és velem nem egy, vegyes lakosságú vidékről fölkerült képviselő a nemzet létkérdésének tartott: a nemzetiségi kérdést. Nyilvánvaló volt, hogy a Ház tagjai jobbról is, balról is, óriás módon túlbecsülik azt, ami a pártokban folyik és alig veszik számba azt, ami az országban történik.”¹⁹ Majd Herczeg így folytatta az ellenzékot okolva: „a baloldalon jól tudták, hogy az örökös obstrukció rettenetes kárára van az országnak, sajnálták

¹⁵ Somogyi É., 2007. 115.

¹⁶ Idézi Szász Z., 2007. 151.

¹⁷ Somogyi É., 2007. 119–120.

¹⁸ L. pl. Szász Z., 1986b; Gergely, 1998.

¹⁹ Herczeg, 1940. 104–105.

is a szegény hazát, de meg voltak róla győződve, hogy a bekövetkező bajokért nem őket terheli a felelősség, hanem a koronát. Adja meg a magyar vezényszót, esetleg a külön vámterületet, vagy legalább az önálló magyar nemzeti bankot, és nem lesz többé obstrukció.”²⁰

[PJ_174] Tisza István (MNM)

A helyzet igazán 1905–1906-ban mérgesedett el. Előző évben Tisza István ugyanis az obstrukció megfékezésére puccsszerűen megszavaztatta a parlamentben a házszabály módosítását. Ennek nyomán az ellenzék minden irányzata összefogott Tisza ellen. A parlamenti politizálás a mélypontjára jutott, az ellenzéki képviselők dühükben szétörték a parlament berendezését és bántalmazták az őrséget. Az ellenzék összezárta sorait, Ugron Gábor frakciója is visszatért a Függetlenségi és 48-as Párt kebelébe, amelynek élén Kossuth Ferenc, Kossuth Lajos fia állt. Az 1905. évi választások – először a korszakban – a koalícióba tömörült ellenzék győzelmét hozták. A választási elnök kénytelen volt Tiszának jelteni, hogy „a hű Erdély is elpártolt”.²¹ Az uralkodó azonban kezdetben nem volt hajlandó a koalíciót bízni meg a kormányzással, kihasználva, hogy erre nem volt törvényes előírás. Tapogatózások után végül 1905 júniusában Fejérváry Gézát, egykori honvédelmi minisztert bízta meg a kormányalakítással. Fejérváryt korábban az uralkodó a testőrsége parancsnokának nevezte ki, innen a „darabontkormány” gúnyneve.

A belügyminiszter, Kristóffy József az általános választójog bevezetését lebegtette, így akarták a koalíciós pártokat jobb belátásra bírni. A „szövetkezett ellenzék” azonban „nemzeti ellenállást” hirdetett meg, és ezzel az egyik legsúlyosabb belpolitikai válság bontakozott ki. Maga a koalíció igen tarka volt, Kossuth Ferentől Apponyi Albertig, ifj. Andrássy Gyulától Vázsonyi Vilmosig összefogott mindenkit, akik a Szabadelvű Párt három évtizedes uralmát szerették volna megtörni. Erdély többi részét ez csak kevéssé érintette, de a székelyföldi vármegyék csatlakoztak az ellenálláshoz. A megyegyűléseken elszabadultak az indulatok, az ellenállásban részt vevő vármegyék nem hajtották végre a kormány utasításait. Sok helyen királyi biztost neveztek ki a renitens vármegyék megfékezésére, és sikerült is legtöbb helyen megtörni az ellenállást. Míg 1905 végén a 63 vármegyéből 45 csatlakozott az ellenálláshoz, addig 1906 márciusára már csak 10 renitens megye maradt. Az országgyűlést többször elnapolták. Bécsben már egy titkos tervet is kidolgoztak Magyarország estleges katonai megszállására. Végül az ellenzéki koalíció beadta a derekát és titokban ugyan, de visszakozott a dualista rendszert gyengítő és az uralkodó által leginkább kifogásolt követeléseitől, mint az önálló vámterület és a hadsereget illető követelések – vagyis gyakorlatilag mindattól, amivel évtizedekig kampányoltak. Ezek után az uralkodó 1906 áprilisában Wekerle Sándort, aki 1892–1895 között betöltötte már ezt a funkciót, bízta meg a kormányalakítással és új választásokat írtak ki. Az 1906. évi választások a koalíció elsöprő győzelmét hozták; a Szabadelvű Párt még előtte kimondta feloszlását.

[PJ_134] Megalakult a helybeli munkapárt. *Székely Lapok*, 1910. március 18. (Fodor János felvétele)

Az ellenzéki koalíció végre hatalomra kerülhetett, kormányzásuk azonban csalódást okozott, hiszen fő követeléseik ejtését főképp nacionalista retorikával igyekeztek kompenzálni, még jobban kiélezve az amúgy is kényes nemzetiségi kérdést. Híveik is csalódtak és ez hozzájárult a koalíció gyors belső bomlásához, illetve a benne részt vevő pártok meggyengüléséhez. A koalíciós kormány végül 1909-ben az önálló bank kérdésébe bukott bele. A Wekerle-kormány bukása után egy hosszabb átmeneti időszak következett. Tisza István újjászervezte az egykori Szabadelvű Pártot Nemzeti Munkapárt néven és az 1910. évi választásokon – a történeti Magyarország utolsó általános választásán – elsöprő

²⁰ Herczeg, 1940. 206.

²¹ Idézi Gergely–Szász, 1978. 230.

sikert aratott, így a Munkapárt alakított kormányt. Tisza Istvánnak, aki 1913-tól miniszterelnök lett, fő célja a belső béke megteremtése volt, és ennek érdekében a nemzetiségi vezetőkkel valamiféle kiegyezésre törekedett. A románokkal is tárgyalásba bocsátkozott, de megnyerésük végül nem járt sikerrel. Szintén 1913-ban új választási törvényt fogadtak el, amely növelte volna a választók számát, bár még mindig távol állt az általános szavazat bevezetésétől, de a háború kitörése miatt ennek alapján végül soha nem tartottak választásokat.

A vita a kiegyezésről és a dualizmus megítéléséről azóta is tart – most már a történetírásban. Szász Zoltán úgy értékelte a korszakot: „A dualizmus rendszere csapda volt: biztonságérzetet adott a magyar uralkodó osztályoknak, és elhomályosította az őket és a történelmi Magyarországot fenyegető veszélyeket. Nem tette lehetővé annak felismerését, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia nem jelent végleges és biztos menedéket.”²² Mások inkább a korszak pozitív vonásaira helyezik a hangsúlyt. A feszültségek és a problémák ellenére a kiegyezés után ugyanis egy fél évszázados fejlődési időszak következett be, amely megteremtette Magyarország gazdasági fellendülésének és polgárosodásának feltételeit. A gazdasági és részben a társadalmi modernizáció terén sikeres időszak következett – bár a gazdasági fellendülés mértékét a gazdaságtörténet folyamatosan átértékeli és manapság inkább a lassú, fokozatos növekedés modellje kerül előtérbe²³ –, a politikai élet torz kinövésai, a nemzetiségekkel való „belső kiegyezés” sikertelensége azonban rányomja bélyegét az egész korszak megítélésére.

A kiegyezéssel megszűnt a korábbi keret, Erdély unióját követően felszámolták a székeket is, tehát a Székelyföldről ezután inkább csak mint néprajzi tájegységről beszélhetünk. A fejezetben ezért 1876 előtt a hagyományos Székelyföldet, az után viszont a részben vagy egészben a székely székek helyében létrejött négy – Csík, Háromszék, Maros-Torda és Udvarhely – vármegyét tárgyaljuk. Aranyosszék Torda-Aranyos vármegyének csak kis részét képezte, így az egykori kis szék fejlődését csak részben tudjuk nyomon követni.

Közigazgatási változások

Az 1848. évi forradalom felszámolta a rendi kereteket és ezzel együtt szabaddá tette az utat a közigazgatás átszervezése számára is, hiszen korábban a legnagyobb akadályt éppen az jelentette, hogy a közigazgatási beosztás a rendi nemzetek területének határát követte. A közigazgatás átszervezésének és modernizációjának folyamata azonban több évtizedig elhúzódott. Ebben a folyamatban egyértelmű az állam egyre növekvő szerepe.

A közigazgatás helyzete a kiegyezéskor

A székely székek szerkezete és hatásköre hasonló volt a vármegyékhez, bár az idők folyamán ezek is alapvető változásokon estek át. A vármegyéknek igen fontos szerep jutott a magyar történelemben, bár amint az utóbbi évek történetírása kimutatta, a rendi jogok „védőbástyájának” szerepét igazából csak a 18. század végétől játszották nagyobb mértékben, és ezt vetítették vissza később a korábbi korszakokra is. A reformkori vármegye igen széles jogkörrel rendelkezett, bár ez Erdélyben szűkebb volt, mint Magyarországon. A vármegyék voltak a törvények és rendeletek végrehajtói. Ezenkívül a vármegyének statútumalkotási joga, adóügyi és igazságszolgáltatási jogköre is volt, hiszen a közigazgatás és igazságszolgáltatás ekkor még összefonódott.²⁴

²² Szász Z., 1986b. 1640.

²³ Kövér, 2007.

²⁴ L. Stipta, 1995. 8–9.

A székek voltak tehát a törvények és a Főkormányzók rendeleteinek végrehajtói, választották és utasították az országgyűlési követeket, jogszabályokat alkottak és a közigazgatás mellett bírósági feladatokat is elláttak. Talán az egyetlen lényeges különbség az erdélyi vármegyék és a székely székek között, hogy a székekben a tisztviselők választását szabadon, a főtitst, azaz a főkirálybíró ajánlása nélkül ejtették meg. Amúgy a főtitstek esetében a szavazattöbbséget nyert három alkalmas személy nevét (a bevett felekezetek közül) a Főkormányzók útján az uralkodó elé terjesztették fel, és ő elvileg közülük nevezte ki a főispánokat, illetve főkirálybírákat.²⁵ Egy másik sajátosságot jelentett 1848 előtt annak eldöntése, hogy kik vehetnek részt a széki közgyűlésen. A székely szabadság elmélete és gyakorlata között ugyanis nagy hézag tátongott, és a reformkor egyik fő követelése a katonarendű és más szabad székelyek részvételi joga volt a közgyűléseken.²⁶

Erdélyben nagy különbségek mutatkoztak a közigazgatási egységek (vármegyék, székek, kerületek) területe és lélekszáma között, amelyekben ráadásul különböző jogszabályok voltak érvényesek, ezért a területi beosztás sok esetben nagyon megnehezítette a közigazgatást. Egyes nagyobb vármegyék mellett eltörpült a szász székek többsége vagy a kis székely szék, Aranyosszék. Kolozs és Torda vármegyék hosszú keskeny sávban szeltek át nyugatról keletre az egész nagyfejedelemséget. A legkirívóbb eset azonban a sok kis apró darabra szakadt Felső-Fehér vármegyéé, amelynek részei a székely székek közé is beékelődtek. Felső-Fehér vármegye felosztása már a kiegyezés előtt is felmerült, így az 1841–1843. évi országgyűlés által kiküldött ún. „rendszeres bizottság” javaslatában, amely egy tervezetet dolgozott ki „Erdély területének célszerűbb politikai felosztásáról”. Eszerint Felső-Fehér vármegye egyes részeit Háromszékbe olvasztották volna be, amely Bardóc fiúszék bekebelezése után két részre oszlott volna: Alsó- és Felső-Háromszékre.²⁷ A „célszerűbb felosztás” azonban jó ideig nem valósult meg.

Erdélyben 1848 előtt a közigazgatási reform kérdése jóval kisebb teret kapott, mint Magyarországon, II. József kísérlete után nem is került sor nagyobb szabású átrendezésre. Ennek oka a rendi nemzetek rendszerében rejlik.²⁸ Az 1848:I. erdélyi törvénycikk 3. szakasza is csak azt mondta ki, hogy „Erdélyben a közigazgatás és igazságszolgáltatás folyama és személyzeti szerkezete a közelebbi közös hongyülés általi elrendezésig jelen helyzetében marad”.²⁹ Ennek ellenére néhány jelentősebb változásra sor került, már csak az úrbíriség eltörlése és a törvény előtti egyenlőség kimondása révén is. Így a székely székek esetében ez azt is jelentette, hogy a határőrök a székely önkormányzat teljes jogú tagjai lettek. A közgyűlés képviseleti alapon szerveződött, és megmaradt a szabad előjáró-választás joga. Erdélyben is átvették magyarországi mintára a képviseleti bizottmányokat és a „középponti” választmányokat, ezek szervezésére azonban nem mindenhol került sor. Az első nagyobb változásra a neoabszolutizmus éveiben került sor, amikor a közigazgatási határokat többször átszabták. A rendszer lazulásával együtt, az Októberi Diploma nyomán azonban ismét visszaállították a hagyományos széki beosztást, és ezzel több mint másfél évtizedig egy újabb átmeneti időszak vette kezdetét.

A magyarok által bojkottált nagyszabású tartománygyűlésen 1864-ben ismét kidolgoztak egy törvénytervezetet Erdély „célszerűbb felosztásáról”. A kormányjavaslat több erdélyi megyét megszüntetett volna, de a Királyföld és a Székelyföld egységét megtartotta. A javaslat nem volt azonban tekintettel a rendi nemzetek területére: Háromszék vármegye Háromszékből, Brassó vidékéből és Felső-Fehér vármegye egyes részeiből állott volna. Egy

²⁵ Uo. 170–172.

²⁶ Pál-Antal, 2002. 170–177.

²⁷ Stipta, 1995. 186–187.

²⁸ A kérdésre I. Pál J., 2008a.

²⁹ CJH ET 668.

újabb vármegyét képeztek volna Csík-, Gyergyó- és Kászonszék, valamint Udvarhelyszék. Az új Kolozs vármegye Kolozs vármegye felső kerületéből, Torda vármegye alsó kerületéből és Aranyosszékből jött volna létre. Küküllő vármegyét egyesítették volna Marossal, hozzácsatolva bizonyos Medgyes- és segesvárszéki falvakat.³⁰ A tervezet nem valósult ugyan meg, de sok ponton emlékeztet az 1876. évi reform nyomán létrejött helyzetre, ezt részben a célszerűség, részben az magyarázza, hogy az előtanulmányok során a korábbi terveket is áttanulmányozták.

Az unió tehát felemás állapotban találta Erdély és ezen belül a Székelyföld törvényhatóságait. Erdély közigazgatásilag ekkor nyolc vármegyére, két vidékre, öt székely székre és a Királyföldre (kilenc száz szék és két vidék) tagolódott. A folytonos kísérletezésbe belefáradt lakosság bizalmatlanul nézett az esetleges újabb változtatások elé. A kiegyezést követően, a modern állam keretei között azonban egyre anakronisztikusabbá váltak a kora újkori állapotokat tükröző viszonyok, az ésszerűséget nélkülöző közigazgatási beosztás. Az új kormány egyik legsürgősebb feladata tehát – nem csak Erdély viszonylatában – a közigazgatás átalakítása volt. Ez azonban nem ígérkezett könnyű feladatnak, mivel a vármegyék tekintélye a provizórium idején tanúsított ellenállás miatt tovább erősödött. A politikai elit túlnyomó része ugyancsak a megyei élet során szocializálódott és erősen kötődött a vármegyei hagyományokhoz. Ráadásul még a Deák-párton belül sem volt egységes álláspont a kérdést illetően: a centralizációt támogatóktól a megyei autonómia csorbíthatatlan fenntartása mellett kardoskodókig a kormánypárt köreiből is többféle nézet élt egymás mellett. A fő feladat ezen a téren a megyei autonómia és a felelős parlamenti kormányzat összehívása volt. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a régi közigazgatási beosztás még majdnem egy évtizedig változatlanul fennmaradt.

A közigazgatás átszervezése a dualizmus első évtizedében

A felelős kormány kinevezése után rögtön napirendre került a tisztújítás kérdése. 1867. március 7-én a kormány javaslatot terjesztett elő a „köztörvényhatóságok visszaállításáról”. A rendeletek azonban Erdélyre nem vonatkoztak, ami az erdélyi magyar törvényhatóságok elégedetlenségét vonta maga után. A következő hónapokban az erdélyi törvényhatóságok folyamatosan a kormányt ostromolták, kérve, hogy Erdélyben is rendeljék el az újjászervezést. Ezt tükrözik az egyes törvényhatóságok feliratai is, amelyekben az újjászervezést sürgették az 1848. évi törvények alapján.³¹ A helyzetet jól érzékelteti az egykori sepsiszéki királybíró leírása: „Szolgálatunkat a provisorium rendszere szerint folytattuk saját lakhelyünkön. Így a tisztségnél három jegyző mellett két írnok és diurnisták is voltak, az intézkedéseket a királybírókhoz kiküldötték, azokat iktatóba vezettük, ezután a négy dullónak³² külön példányokban küldöttük ki, mindenből megtartva a fogalmazványokat.” A királybíró saját fizetéséből tartott egy írnokot, az ügyeket a hetenként kétszer tartott tiszti üléseken látták el. A négy királybíró hetenként felváltva elnökölt; a végzések fogalmazványait az elnöklő királybíró írta alá, „de a tisztázottat a más héten következő aláírásával adták ki”.³³ Ezt a rendszert kellett tehát minél előbb átalakítani.

A királyi biztos, Péchy Manó gróf kinevezése után ezt tekintette egyik legsürgősebb feladatának, ennek érdekében 1867. május 10-re értekezletet hívott össze Kolozsvárra a törvényhatóságok vezetőiből. Emellett kikérte az erdélyi képviselők és bizonyos befolyásos

³⁰ MNL OL, K 150 Belügyminisztériumi levéltár, Belügyminisztérium, Általános iratok (= K 150), 1867-VII-5-1908.

³¹ L. például Marosvásárhely szabad királyi város bizalmi feliratát 1867. május 4-éről. MNL OL, F 270. 1867/11. Bővebben a kérdéssel I. Pál J., 2011a. 332–355.

³² A vármegyei szolgabírónak megfelelő tisztség.

³³ Székely, 1893. 96.

magánszemélyek véleményét is az ügyben. A tanácskozáson több álláspont is megfogalmazódott, de általában a magyarországi mintát tekintették mérvadónak. A székely székekben javasolták az addigi gyakorlat fenntartását, azaz hogy a választás szabadon, főtiszti kijelölés nélkül menjen végbe. A választás alá eső hivatalnokok a főbírák, az alispánok (a székekben az ezeknek megfelelő királybírák), a fő- és aljegyzők, a szolgabírák (dullók) és a levéltárnokok voltak. Kérték, hogy a lebonyolításra nézve a minisztériumtól kapjanak részletes utasítást, illetve hogy Erdélyben is miniszteri ellenjegyzés mellett nevezzék ki a főtiszteket, mint a Királyhágón túl.³⁴ Kálnoky Dénes háromszéki főkirálybíró utólag írásban fejtette ki a véleményét. A vitákat és a személyeskedéseket elkerülendő azt kérte, a miniszteri utasításban legyen benne, hogy ha a gyűlésen valamelyik bizotmányi tag ellen kifogás merülne fel, két másik tagnak kell az illetőt igazolnia.³⁵ Itt elsősorban a neoabszolutizmus vagy a provizórium idején szerepet vállalt és ezáltal kompromittáltak számító egyének kiszűréséről volt szó.

[PJ_088] Kálnoky Dénes (SzNM)

Bár az erdélyi főtisztek nyomatékosan kérték, hogy a szervezés történjék meg még a koronázás előtt, a kormány végül az 1867. június 27-i rendeletével intézkedett.³⁶ Erdélyben ugyancsak az 1861-ben működött bizotmányokat hívták össze, a főispánoknak pedig úgyszintén kijelölési joguk volt, de előírták, hogy 3-5 személyt kell jelölniük, tekintettel a nemzetiségi és vallási viszonyokra. A sajátos erdélyi helyzetre és hagyományra való tekintettel a székely székekben a tisztviselőket minden jelölés nélkül, szabadon választhatták. Erdélyben emellett – és ez a magyarok elégedetlenségét váltotta ki – érvényben maradtak az 1867 előtt kibocsátott rendeletek, valamint fenntartották a bírósági szervezet elkülönülését. A törvényhatóságok itt továbbra sem álltak közvetlen összeköttetésben a minisztériumokkal, hanem a Főkormányzók, illetve a királyi biztos útján érintkezhetek azokkal. Az eskümintá is kifejezte az eltérést, amely azt is tartalmazta, hogy a Főkormányzók „parancsainak és főfelügyelői rendeleteinek” is engedelmessé kell.³⁷

A székelyföldi gyűlések népesebbek voltak, mint a vármegyékben, a légkör pedig patriarkálisabb, de sok esetben a szenvedélyek is felcsaptak. Bár az alakulás rendben megtörtént, ennek ellenére a kormányzat hamarosan szembetalálta magát a törvényhatóságok egy részének elégedetlenségével. A törvényhatóságok többsége ragaszkodott a hagyományokhoz, bár bizonyos fokú átalakítás szükségességét ők is elismerték. Ezt a felemás hozzáállást tükrözi Udvarhelyszék bizalmi felirata is: „A szabad választásra irányuló s még el nem törölt törvényeken alapult ősi jogainknak a parlamenti felelős kormánnyal leendő kiegyeztetés érdekében korszerű módosításától nem idegenkedünk ugyan, de óhajtjuk, hogy ez szokott úton történjék.”³⁸

Erdélyben az ideiglenesség azonban még egy ideig fennmaradt. A főtisztek végleges kinevezésére csak 1869-ben került sor. Addig ugyanis különböző – részben személyi – okokból halogatták a jórészt még a provizórium idején kinevezett főtisztek véglegesítését. A kormány politikai érdekei is nagymértékben befolyásolták a kinevezéseket. Ezt tükrözi a főtisztek végleges kinevezése kapcsán a királyi biztos megjegyzése is: „Mikó Antal főkirálybíró határozottan biztosított, hogy a csíkszéki képviselők Deák-pártiak lesznek”.³⁹

³⁴ Az erdélyi főispánok javaslata a közigazgatás szervezésére nézve. 1867. május 10. MNL OL, K 148 Belügyminisztériumi levéltár, Belügyminisztérium, Elnöki iratok (= K 148), 1867-III-2261.

³⁵ Kálnoky Dénes főkirálybíró véleménye, Sepsiszentgyörgy, 1867. május 16. Uo.

³⁶ MNL OL, K 26 Miniszterelnökségi Levéltár, Miniszterelnökség, Központilag iktatott és irattározott iratok (= K 26), 1867/572.

³⁷ Eskümintá a főtisztek számára. Uo.

³⁸ MNL OL, K 150. 1867-VII-2-13257.

³⁹ MNL OL, K 148. 1869-III-456.

Az erdélyi főispánok és főkirálybírák véleményét is figyelembe véve a királyi biztos Svájjal és az Amerikai Egyesült Államokkal példálózódva ismételten felhívta a kormány figyelmét, hogy jobban tekintetbe kellene venni az erdélyi sajátos viszonyokat, felterjesztése azonban írott malaszt maradt, a közigazgatás egységesítése tovább folytatódott. A következő években a parlament megszavazott néhány olyan törvényt, amelyek jelentősebb változásokat eredményeztek a székely székek közigazgatásában is. A közigazgatás modernizálását és egységesítését, a hatalmi ágak szétválasztását szolgálták az 1870:XLII. és az 1871:XVIII. törvénycikkek. Utóbbi a községek igazgatását szabályozta, előbbi révén a törvényhatóságok – Pest-Buda és a Királyföld kivételével – egységes belső szervezetet nyertek, de ugyanakkor megnyirbálta a vármegyék hatáskörét. A cél ezek átalakítása volt, hogy hatékonyabban tudják a közigazgatási feladatokat ellátni és a kormány rendeleteit végrehajtani. Bár az önkormányzat elemei továbbra is fennmaradtak, a kormány jóváhagyási joga csorbította a vármegyék döntési autonómiáját. A törvényhatóságok közvetítették az állami közigazgatást, gyakorolták az önkormányzatot és országos ügyekben véleményt nyilváníthattak. Miniszteri jóváhagyás kellett többek között a helyi költségvetés megállapításához, ingatlanok adásvételéhez, kölcsönök felvételéhez, hivatali állások létesítéséhez vagy megszüntetéséhez. A vármegyék ellenállási jogát a törvény megszüntette, helyette egyszeri felírási lehetőségük maradt. A belügyminiszternek igen széles hatáskört biztosított a törvény: ellenőrizte a szabályrendeletek törvényességét, hozzá kellett felterjeszteni a közgyűlési jegyzőkönyvek másolatát, az ő javaslatára nevezték ki a főispánokat, tiszti kereset alá vonhatott bármely hivatalnokot stb.⁴⁰ Egy másik hatékony fegyver a kormány kezében a megyei autonómia ellenében az önkormányzatok pénzügyi függésben tartása volt. Igaz, az erdélyi törvényhatóságokban korábban sem létezett megyei, ún. „háziadó”, és az amúgy is a túlzott adóterhekre panaszkodó lakosságra nem is kívántak ilyent kivetni. Az erdélyi törvényhatóságok – vármegyék, székek, vidékek – számára a törvény ilyen szempontból nem hozott túl nagy változást, hiszen a Főkormányzóság korábban is rövidebb pórázon tartotta őket, a vármegyei/széki autonómia itt szerényebb keretek között érvényesült.

Az 1870:XLII. törvénycikk értelmében a főispán volt a végrehajtó hatalom képviselője, ellenőrizte az önkormányzatot, eljárhatott a hanyag, illetve vétkes tisztviselők ellen, a tisztújításokon széles körű kijelölési joga volt. A főispánokra hárult a törvényhatóságok átszervezésének felügyelete is. Az erdélyi főispánok egy része ennek ellenére úgy érezte, hogy megnyirbálták hatáskörüket, hiszen itt korábban több olyan jogkörük is volt, amelyik Magyarországon az alispánok feladataihoz, illetve jogköréhez tartozott. Péchy – főként Mikó Mihály marosszéki főkirálybíró megjegyzései alapján – felterjesztést tett az ügyben a miniszterelnöknek. Szerinte Erdélyben a főispánok „kizárólag csak a megyét igazgató és kormányzó hivatalnokok”. Ezért sokkal szerencsésebb lett volna, ha a kormány „az ily törvényes hatáskörrel ellátott főispányok által kormányozta volna Erdélyt ezentúl is”, mert az „új intézményt a nép nem ismeri”, az alispánok, „kiknek állása, mivel a választók szeszélyétől függ, ingatag és kellő tekintéllyel” nem bír, ráadásul Erdélyben „kifejlettebb municipális önkormányzat nem létezett, ennél fogva alispányságra kiképzett egyének csak igen csekély számban találhatók fel”.⁴¹ Az új miniszterelnök, Lónyay Menyhért egyik bizalmas erdélyi híve meglehetősen gúnyos hangnemben kommentálta Péchy felterjesztését és annak értelmi szerzőjét, Mikó Mihályt: a főtisztek ugyan „Erdélynek kicsinysége miatt általán sokkal közelebb voltak megyéikhez, mint a magyarországi nagy urak”, de „nem volt ez azonban omnipotencia, milyenre szert tenni, úgy látszik, Mikó Mihály óhajtana; nem is volt azonban

⁴⁰ Stipta, 1995. 154–156.

⁴¹ Péchy Manó felterjesztése Lónyay Menyhért miniszterelnöknek, 1871. november 30. MNL OL, K 26. 1871-IX-1817. (MNL OL, F 271 Az abszolutizmus és egyesítés korának erdélyi közigazgatási levéltára, Erdélyi Királyi Biztosság, Titkos elnöki iratok, 1871/80.)

az ügyeknek oly bureaucraticus kezelése, mely a megyékben a német világban, az 50-es években lábra kapott.”⁴²

[PJ_152] Csíkszék törvényhatósági bizottságának közgyűlési jegyzőkönyve 1874-ből (RNL HMM, Bicsok Zoltán felvétele)

A törvény értelmében a megyei/széki képviselőtestületek, az ún. törvényhatósági bizottságok összetétele is megváltozott: felerészben választott tagok, felerészben viszont az illető törvényhatóságok legnagyobb adófizetői, az ún. virilisek közül kerültek ki. A virilizmus rendszerének bevezetése, amely nem gyökerezett a magyar hagyományokban, szintén nagy vitára adott okot, hiszen ellenkezett a „népképviselői” rendszerrel. Bevezetését a kormány azzal indokolta, hogy a függetlenség feltétele a vagyon, és csak ezáltal juthatnak kellő képviselőkhöz az ipar és kereskedelem képviselői, valamint az értelmiségiek (akiknek adóját duplán számították be). Úgyszintén ezáltal lehet elkerülni, hogy a helyi testületek a parlament pártviszonyait képezzék le. „Kevés kivétellel úgy tapasztaltuk, hogy a virilista legrosszabb esetben nem szavaz, de ha szavaz, azt a meggyőződés vezeti, míg a pártcélokra választott tömeg akárhányszor hatra-vakra adja szavazatát a hatalom urai mellett.” – írta a kolozsvári *Magyar Polgár* udvarhelyi tudósítója, aki szerint a virilizmus az ősi székely szokásoktól és alkotmánytól nem idegen, tulajdonképpen a hajdani kor székely lustráinak a kor kívánalmaihoz idomított másolata.⁴³ Az ellenzék szerint viszont a virilizmus ellenkezik a liberalizmus szellemével és akadályozza a demokrácia kibontakozását; a kormány ezzel saját hatalmát akarta növelni.

[PJ_155] Csík vármegye viriliseinek névsora 1895-ben (RNL HMM, Bicsok Zoltán felvétele)

A virilisek közé kezdetben például Háromszéken száz forint körüli adóval is be lehetett kerülni – ez mutatja egyben a régió szegénységét is. Később ez az összeg növekedett, de a többség értelmiségi cenzus alapján került be (a diplomások adóját duplán számították be), a kétszeres szorzóval bekerültek aránya ráadásul folyamatosan növekedett és az első világháború előtti évekre elérte az egyszeres szorzóval bekerültek számát. A virilisek között tehát ott találjuk a törvényhatóság gazdasági elitjét és az értelmiségi/hivatalnoki réteg legsikeresebbjeit.⁴⁴

Erdélyben is általában siker koronázta a főispánok abbéli igyekezetét, hogy az átalakulást előkészítő testületben a Deák-párt tagjai képezzék a többséget. A marosszéki főkirálybíró például jelentette, a negyven tagú bizottmány úgy alakult, ahogy a „párt többi tagjával” együtt eltervezte.⁴⁵ A törvény alapján hamarosan megalakultak a törvényhatósági bizottságok is. Az első nehézséget mindjárt több helyen is a létszám kérdése okozta. A létszámcsökkenés ellen több főtiszt is felszólalt, aggódtak, hogy a kimaradtak az ellenzék sorait fogják erősíteni. A székely székek ősi jogaikra hivatkoztak. Mikó Mihály marosszéki főkirálybíró szerint korábban a jogosultak száma 5-6000, 1848-ban is több mint ezer személyre rúgott a bizottmányi tagok száma, most viszont 160-ban szabták meg a bizottság létszámát.⁴⁶ A törvényhatósági bizottságok mellett különböző állandó vagy ideiglenes bizottságok működtek, legfontosabb közülük az ún. állandó bizottmány volt, amely a törvényhatósági bizottság ülései közti időszakban a kevésbé fontos ügyekben dönthetett. Az ellenzék kifogásolta a bürokrácia növekedését, úgy vélte, a különböző állami hivatalok rendszeresítése arra szolgál, hogy a korteseket közdoból lehessen fizetni – ahogy ezt Bartha Miklós írta.⁴⁷

⁴² Névtelen vélemény Péchy Manó előterjesztéséről, aláírás és keltezés nélkül. Uo.

⁴³ Kardos: Udvarhelyszék, 1876. január elején. *Magyar Polgár*, 10. (1876) 11. sz. (január 15.) 1.

⁴⁴ Nagy B., 2015c.

⁴⁵ Stipta, 1995. 162.

⁴⁶ Stipta, 1995. 163–164.

⁴⁷ Bartha Miklós: Sz.-Udvarhely, 1874. december 23. *Baloldal*, 1. (1874) 1. sz. (december 24.) 1.

A városok igazgatásáról külön fejezetben lesz szó. Az öngazgatás részben a községek szintjén is érvényesült. Az előjáróság a községi képviselőtestület közreműködésével intézte az ügyeket, kezelte a község vagyonát. A testületek felét itt is a legnagyobb adófizetők képezték, de a választójog jóval szélesebb volt, mint az országgyűlési választások esetében, gyakorlatilag minden 20 éven felüli, birtokkal rendelkező férfi szavazati joggal bírt. Csíkszeredában például az első világháború előtt a mintegy három és fél ezer lakosból az országgyűlési választások alkalmával 386-an rendelkeztek szavazati joggal, a helyhatósági választásokon azonban 1312 volt a szavazók száma.⁴⁸

A székek megszüntetése és az új vármegyék megszervezése

A másik sürgősen rendezésre váró kérdés – főképp Erdélyben – a törvényhatóságok területi szabályozása volt. A dualizmus kor elején néhány évig – mint láttuk – nem került sor átfogó reformra, csak a legszükségesebbnek vélt változtatásokat vezették be. 1870-ben ezt így indokolták: „azon kegyeletnél fogva, mellyel a törvényhatóságok az ősi területhez és az ősi hagyományokhoz folyvást ragaszkodnak, és azon beláthatatlan nehézség miatt, mellyel a rögtönzött felosztás összekötte van, a javaslat érintetlenül hagyja a törvényhatóságokat és ezeknek történeti határait”.⁴⁹ Erdély esetében – bár belátták a reform nélkülözhetetlenségét – a nemzetiségi villongásoktól való félelem is hozzájárult a halogatáshoz. Lónyay erdélyi tanácsadója mégis szükségesnek tartott bizonyos változtatásokat: „az igaz, hogy részletes rendezés Erdélyben nélkülözhetetlen, mert vannak ott életre képtelen törvényhatóságok. Ilyenek: *Aranyosszék* [kiemelések az eredetiben – P.J.], mely alkalmasint közmegnyugvást nyújtólag lenne felosztható Torda és Alsó-Fehér megyék közt; *Küküllő*, melyet talán Marosszékkel lehetne egyesíteni; *Felső-Fehér*, mely vagy két nagyobb és 12 kisebb elszórt darabból áll praetoriális hely nélkül; talán felosztandó lenne.”⁵⁰ A vélemény jól tükrözi a hagyományos erdélyi álláspontot, bár a székely székek és a vármegyék egyesítése terén túlmegy ezen, de radikális beavatkozás egyelőre nem került szóba.

A következő években is többször felmerült a közigazgatási határok kisebb vagy nagyobb módosítása. Az első átfogó tervezetet Szapáry Gyula belügyminiszter készítette el 1873-ban. Szapáry arra törekedett, hogy „életképes”, megfelelő nagyságú és népességű megyéket hozzanak létre, amelyek képesek az önkormányzati feladatok ellátására és azok finanszírozására. A kormányzati tervek nyomán élénk vita indult meg, a sajtó és a közvélemény is foglalkozott a kérdéssel. Székelyföld esetében a legnagyobb vitát Brassó és Háromszék, illetve Csík és Udvarhelyszék egyesítésének ötlete kavarta. A területrendezéstől való félelmeket Daniel Gábor udvarhelyi főkirálybíró nagyon jól ecsetelte: „Felzaklatta ezen kérdés az országot, de főképp az erdélyi részt. Minden hatóság ragaszkodott hagyományos múltjához. A kisebbek kikerekítés által akartak a szomszéd törvényhatóság rovására magukon segíteni. Egy megye se gondolt a másik érdekére, csak a magáéra. A részrehajlatlanok és az Erdély múltjával és földrajzi fekvésével ösmeretesekek a József császár idejébeli felosztást legjobbnak tartották. Ez nem vett tekintetbe ugyan nemzetiségi érdekeket, csak a földrajzi fekvést és azt, hogy erős megyék legyenek. De ki állott volna elé ezen törvénytelen emléké felosztással. Erdélyben 10 megye! Hány főispáni állás, hány központnak kellett volna áldozatul esni! Hát a központi tisztviselők létszáma hová apadott volna. A kisebb megyék attól is tartottak, hogy nem bírják meg az önkormányzati költségeiket.”⁵¹

Háromszék közgyűlése is többször tárgyalta a területrendezés és a tervezett egyesítés ügyét. 1874 februárjában a képviselőházhoz fordultak, kérve, hogy egyrészt Bardóc- és

⁴⁸ Thirring, 1913. 683.

⁴⁹ Idézi Stipta, 1995. 174.

⁵⁰ MNL OL, K 26. 1871-IX-1817.

⁵¹ *Udvarhelyszéki változások*, 133.

Kászonszékot csatolják Háromszékhez, másrészt nem támogatták egy nagy Brassó vármegye létrehozását, amelyik magába foglalta volna a Barcaságot, Háromszékot, Fogarast és Felső-Fehér vármegye egyes részeit. Helyette azt javasolták, hogy Brassó vidékét csatolják Háromszékhez, mivel utóbbi mind területét, mind népességét tekintve nagyobb, és szerintük a megye székhelyének is Brassónál sokkal alkalmasabb lenne Sepsiszentgyörgy. Az erdélyi kormánypárti képviselők azonban nem tartották jó ötletnek az egyesítést, attól tartva, hogy elmélyítené a nemzetiségi ellentéteket. A barcasági magyar falvakat viszont ők is Háromszékhez csatolták volna. Időközben különböző elképzelések láttak napvilágot a székely székek kikerekítésére. Az egyik szerint Háromszék megkapta volna Felső-Fehér vármegye hídvégi és peselneki járását, Bardócszékot, Brassótól a magyar lakosságú Apácát és Hétfalut, Kászonszékot, illetve Csík és Udvarhely egyesülése esetén Alcsíkot is. Udvarhelyt Felső-Fehér vármegye részeivel és Kőhalomszékkel kárpótolták volna, Marosszékot pedig Küküllő és Torda vármegye vele határos részeiből kerekítették volna ki.⁵²

[4. TÉRKÉP] Közigazgatási térkép Székelyföld közigazgatása 1876 után

A területrendezés terén a döntő lépést végül is az 1876:XXXIII. törvénycikk tette meg, amely különösen Erdélyben jelentős mértékben átrajzolta a határokat. Erre csak a kormányzó Deák-párt és a Tisza Kálmán vezette legnagyobb ellenzéki párt fúziója után, Tisza Kálmán miniszterelnöksége idején került sor. A közigazgatás egységesítése és modernizálása érdekében a székeket vármegyékké alakították át. Ez ekkor már az elnevezésen kívül nem jelentett volna különösebb változást, de az új beosztás nem volt tekintettel az egykori rendi nemzetek területére sem. A területrendezés kérdése kezdetben összekapcsolódott a megyei házipénztárak ügyével is, hiszen szó volt róla, hogy ezeket ismét visszaállítanák, illetve Erdély esetében bevezetnék, és a vármegyék feladata lenne saját igazgatásuk költségeinek előteremtése. Éppen ezért nagyobb, „életképesebb” vármegyéket kívántak létrehozni. Tisza Kálmán miniszterelnök szerint az erdélyi törvényhatóságok esetében ezt az elvet csak Csík, Udvarhely és Fogaras vármegyék esetében nem sikerült keresztülvinni. Esetükben ugyanis ez azt jelentette volna, hogy vagy addigi törvényhatósági különállásukat kellett volna megszüntetni, amit nem látott célszerűnek az adott körülmények között, vagy területüket megnagyobbítani olyan részekkel, „melyeket történelmi múltjuk, topographiai, culturalis, gazdasági, közforgalmi és közlekedési viszonyaik különbözőségénél fogva velök figyelembevétel nélkül egyesíthetőknek nem tartottam”.⁵³ Mivel Csík vármegye jelentős magánvagyonnal bírt (Csíki Magánjavak), ezért elsősorban Udvarhely esetében merült fel a megnagyobbítás kérdése.

A képviselőház 1876 tavaszán tárgyalta a Tisza által – aki egyben belügyminiszter is volt – átdolgozott javaslatot. Csík és Udvarhely önállósága megmaradt, de ekkor még nyitott kérdés volt Háromszék és Brassó egyesítése, mindkét lehetőség szerepelt a tervezetben. A javaslat Bardócszékot Háromszékhez csatolta volna, de végül az udvarhelyiek nyomására Udvarhelynél maradt, sőt ők még Miklósvárszék egy részére is igényt tartottak volna.⁵⁴ Ahogy Daniel emlékirataiban írta: „A lét és nemlét kérdése lebegett felette [ti. Udvarhelyszék fölött]. Én gyakran eljártam Budapesten ezen ügyben, megtettem mindent.”⁵⁵ Nem hiába járt fel a fővárosba, a törvényjavaslat sorsa Budapesten dőlt el: „Mi mind vártuk, hogy vagy a széket, vagy engemet mint főtisztet meghívják azon tárgyalásra, amely a kérdés alatti törvényhatóságokból átadandó községek kijelölésére kilátásba helyezettett. De nemcsak hogy ez nem történt meg, hanem még előlegesen nem is közölték azon községek neveit, melyeknek

⁵² L. Nagy B., 2014a; Cserey, 1998.

⁵³ MNL OL, K 150. 1876-II-1a-51527.

⁵⁴ Cserey, 1998; Nagy B., 2014a.

⁵⁵ *Udvarhelyszéki változások*, 133.

a székhez adásával lett Udvarhely megye megalakítva. Így ki lettünk játszva. A törvényben elég biztosítékot láttunk, de a végrehajtásnál meg lettünk rövidítve.”⁵⁶

[PJ_021] Karikatúra Orbán Balázsról, Borsszem Jankó, 1886 (Zepezaner Jenő gyűjteménye)

A törvény általános tárgyalásán különösen az ellenzéki képviselők voltak aktívak. Orbán Balázs vehemens felszólalásában azt vetette a kormány szemére, hogy nem támogatja eléggé a magyar érdekeket Erdélyben; javaslatában a székely megyéket a szászok rovására erősítette volna meg, így Udvarhelyt Segesvár és Kőhalom székekkel – ahogy ezt korábban Bartha Miklós is javasolta – akarta kikerekíteni. Úgyszintén Brassó Háromszékbe való bekebelezése mellett tette le a voksát, akárcsak később a részletes vitában Kün(n)le József háromszéki képviselő, aki ilyen értelmű indítványt is benyújtott. Orbán hangsúlyozta a terület stratégiai jelentőségét is: „Az ily egyesítés által hazánk biztonságának ez erős fellegvára teljesen megbízható őrizet kezébe jutna s méltatlanság egyáltalában nem történék az ott ügyis csekély számban levő szászokon sem”.⁵⁷ Ez az érv, a székelyek stratégiai, „nemzetfenntartó” szerepe Románia szomszédságában többször is előkerült a vitában.⁵⁸ Az egyik szász képviselő viszont válaszul Csík és Udvarhely vármegyék egyesítését javasolta. Tisza Kálmán szintén ellenezte az egyesítést, arra az esetre viszont, ha mégis megszavaznák, úgy vélte, hogy „az igazság teljes és egyenes megsértése nélkül” csakis Brassó lehetne a jövőendő vármegye központja.⁵⁹ Künle végül visszavonta tervét és maradt a két különálló törvényhatóság. A két vármegye élére viszont ugyanazt a személyt nevezték ki főispánnak. Az ellenzék elégedetlen volt az eredménnyel, úgy értékelték, hogy a székelyeket feláldozták a szász érdekeknek. Több mint százezer magyart olvasztottak be a szász törvényhatóságokba – írta a *Baloldal* –, akiknek ezután német szóra kell táncolniuk.⁶⁰

A Székelyföld területén tehát négy vármegye jött létre: Háromszék Sepsiszentgyörgy központtal, Csík Csíkszereda, Udvarhely Székelyudvarhely, Maros-Torda Marosvásárhely székhellyel. Ez utóbbihoz Marosszék mellett a volt Torda vármegye keleti részét is hozzácsatolták. Aranyosszék Torda vármegye másik részével együtt képezte Torda-Aranyos vármegyét Torda központtal, de tulajdonképpen a vármegye kebelezte be a jóval kisebb széket. A legegyszerűbb Csíkszék esetében volt az átalakulás, az új vármegye Csíkszékéből és Csíkszeredából állt; a közgyűlés „a Csíkszereda befogadásával egy vármegyévé alakulást” „általános lelkesedéssel” mondta ki.⁶¹ Az átalakulás ebben az esetben tulajdonképpen csak a „cégtábla” átfestését jelentette, hiszen addigra már a székek is teljesen a vármegyék mintájára működtek, legfeljebb csak a hozzászólók megnevezésére a jegyzőkönyvekben felbukkanó sok „atyánkfia” utalt a múltra.

A többi vármegye már tarkább képet mutatott. Udvarhely vármegyét Udvarhelyszék és a két kiváltságos település, Székelyudvarhely és Oláhfalva mellett Küküllő vármegye két (Oláh-Hidegkút, Oláh-Andrásfalva), Felső-Fehér vármegye négy (Telek, Szederjes, Petek, Felsőrákos), Segesvárszék két (Bene, Erked) és Kőhalomszék két községe (Daróc, Zsombor – ez utóbbi az egykori Felső-Fehér vármegyében fekvő részével együtt) alkotta. Háromszék vármegyéhez került az egykori szék, a négy kiváltságos város (Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Illyefalva, Bereck) és Felső-Fehér vármegye 17 községe (Markos, Nyén, Bodola, Bodza, Lüget, Nyáraspatak, Előpataka, Hídvég, Árapatak, Erősd, Bükszád, Mikóújfalva, Alsó- és Felső-Volál, Karatna, Peselnek, Szárazpatak). Az egyesült Maros-Torda

⁵⁶ *Udvarhelyszéki változások*, 134.

⁵⁷ KN 1875. VI. 390.

⁵⁸ L. pl. KN 1875. VII. 137., 138.

⁵⁹ Uo. 399.; KN 1875. VII. 134.

⁶⁰ Justus: Budapest, jun. 10. *Baloldal*, 2. (1876) 25. sz. (június 15.) 25. 97.

⁶¹ MNL OL, K 150. 1876-II-1a-7120.

vármegyét Marosszék mellett az egykori Torda vármegye magyarói, vajdaszentiványi, görgényszentimrei, marosjárai járásai és a mezőkapusi járásból két község (Pagocsa és Mezőrűcs), Kolozs vármegye öt községe (Nagyercse, Szentmárton, Kisnyulas, Nagyölyves, Felsőrépa), Naszód vidék két községe (Marosoroszfalu, Monosfalu), valamint Szászrégen város alkották. Az új vármegye székhelye, Marosvásárhely törvényhatósági jogú városként nem tartozott a vármegyéhez.⁶² Ugyanekkor készült el az új járási beosztás is – ez amúgy az illető vármegyék hatáskörébe tartozott. Csík öt, Háromszék előbb nyolc, majd hat, Maros-Torda 12, majd kilenc, Udvarhely vármegye hat, majd három járásra oszlott. Később azonban a járások száma változott. A századfordulón Csík vármegyének négy (Kászon–Alcsík, Felcsík, Gyergyószentmiklós és Gyergyótölgyes), Háromszéknek szintén négy (Sepsi, Kézdi, Orbai és Miklósvár – vagyis a régi székek szerint), Maros-Tordának öt (Marosi alsó és felső, Régeni alsó és felső, Nyárádszereda), Udvarhely vármegyének három (Homoród, Székelykeresztúr, Udvarhely) járása volt. Torda-Aranyos vármegye felvinci járása pedig az egykori Aranyosszék utódjának tekinthető. A korszak végéig Maros-Torda és Udvarhely vármegyékben szaporodott meg eggyel a járások száma: előbbiben a mezőbándi, utóbbiban a parajdi járással.

Az 1876. évi rendezés nyomán tehát a Székelyföld mint sajátos közigazgatási terület végképp megszűnt. A továbbiakban ha 'székely vármegyéről' volt szó, Csík, Háromszék és Udvarhely mellé ugyan többnyire Maros-Tordát is odaértették, de ennek már csak egy részét képezte az egykori székely szék. Aranyosszék kötődése pedig még inkább meglazult a virtuálissá vált, közigazgatásilag már nem elkülönült Székelyfölddel.

A rendezéssel azonban nem minden fél volt elégedett. Volt, ahol a községek tiltakoztak az átcsatolás miatt, mint például az Udvarhelynek ítélt egykori kőhalomszéki Daróc, a segesvárszéki Erked és Bene, amelyek inkább Nagy-Küküllő vármegyéhez szerettek volna tartozni valamint Mezőkapus, amelyik Torda-Aranyos helyett Maros-Torda vármegyét részesítette volna előnyben.⁶³ Többnyire a földrajzi fekvéssel érveltek, akárcsak Mezőkapus, ahol azt hangsúlyozták, hogy vásárhelye és egyben természetes központja Marosvásárhely. Ugyancsak kérvénnyel fordult a kormányhoz a Felső-Fehér megyei falvak egy része (Nyén, Bodola, Márkos, Bodza), akik Háromszék helyett inkább Brassó vármegyéhez szerettek volna csatlakozni. A minisztérium azonban ezeket a tiltakozásokat elutasította. Ahogy Tisza Kálmán Udvarhely vármegye kapcsán megfogalmazta: a környező szász falvak odacsatolása árán „egy hazafias törvényhatóság fennállhatása elé gördülhető akadályok szerencsésen elhárítva lettek”, különben is „Erked és Bene szász nemzetiségű lakossága szintén bele fogja magát találni új helyzetébe. A szász elem több életrevalóságot és tapintatot tanúsított eddig, hogysen magyar jellegű törvényhatóság alá kerülve ottan más nemzetiséghez tartozó polgártársaival megférni ne tudna.”⁶⁴ Daniel Gábor főispán az új vármegye alakuló ülésén kihangsúlyozta, hogy miután a székelyek 1848-ban önként lemondtak kiváltságaikról és megosztották jogaikat „az alkotmány sáncain” kívül rekedtekkel, az újabb változtatásokra azért volt szükség, hogy „legyen egyöntetűség, egyenlőség a helyhatósági jogok élvezetében is”.⁶⁵

A kormány nemcsak a szászokkal szemben volt hajthatatlan, hanem elvből sem akart a törvényen változtatni, hogy a végeérhetetlen vitáknak elejét vegye. Az egykori Felső-Fehér vármegyéhez tartozó Petek református lakói is hiába kérték községük Udvarhely vármegyéhez való csatolását, annak ellenére, hogy a falu Székelyudvarhelytől csak két óra járásra feküdt és földrajzi, kulturális érvekkel is alátámasztotta kérését. Ahogy írták: „az élet

⁶² MNL OL, K 150. 1876-II-1a-41404.

⁶³ MNL OL, K 150. 1876-II-1a-44783, 23044.

⁶⁴ MNL OL, K 150. 1876-II-1a-51527.

⁶⁵ Vajda E., 1892. 37.

minden anyagi és szellemi viszonyaiban oly élénk kölcsönhatás létezik közöttünk és Udvarhelyszék lakosai között, hogy bárha ez idő szerint más megye területéhez tartozunk, inkább tartjuk magunkot udvarhelyszékieknek, s otthonosabban érezzük mi is magunkot Udvarhelyen, mint megyénk székhelyén.”⁶⁶

Az átalakulás Maros-Torda esetében volt a legnehezebb, mivel itt nem néhány község, hanem egy fél vármegye egyesült a volt székely székkel. 1876 szeptemberében az alispán jelentette, hogy az új törvényhatóság megalakult, és egyúttal határozatilag kimondták a régi határjelek, illetve „az eddigi székely törvényhatóságban használatban volt hivatalbeli elnevezések” megszüntetését.⁶⁷ A választásokig a teljes tisztikar ideiglenesen a helyén maradt, de már ekkor – „fájdalmas tudatával ... azon szorongatott pénzügyi helyzetnek, melybe a magyar állam a legmostohább időviszonyok és körülmények által sodorva lett” – beadvánnyal fordultak a Belügyminisztériumhoz, a terület és a feladatok megnövekedésére hivatkozva kérték a hivatalnokok létszámának emelését. Enélkül nem látták biztosítottak a „különben is nagy rázkódáson átmenendő közigazgatásnak akadálytalan gyors folyamatát”.⁶⁸ A ki nem mondott szempontok között előkelő helyen szerepelt az is, hogy a választásoknál tekintettel kellett lenni a két fél arányos képviseletére is, így a régi hivatalnokok egy része állása elvesztésétől tarthatott.

A közigazgatási határok átszabása egyes kistérségek sorsát is negatívan érintette. Erre legjobb példa Erdővidék esete. Annak ellenére, hogy komolyan felmerült Erdővidék Háromszék kebelében való egyesítése, a törvény végül a megosztottságot szentesítette. A Háromszéknél maradt egykori Miklósvár fiúszékhez hozzácsatoltak néhány Felső-Fehér vármegyei falut (Árapatak, Előpatak, Erősd, Hídvég és Lüget), Telegdibacont egyesítették Sepsibaconnal, az egykori Bardóc fiúszék pedig 24 Rikán túli faluval és Felső-Rákossal (Felső-Fehér) együtt alkotta Udvarhely vármegye homoródoklánci járását. A bardócszéki falvak – a vármegye támogatásával – inkább Háromszékhez csatlakoztak volna, 1878-ban az országgyűléshez is kérvényt intéztek ez ügyben. A nagyajtai kerületben Bartha János képviselő választási programjának ez képezte fő pontját. Néhány évvel később egy másik helyi képviselő, Incze József indított mozgalmat az ügy érdekében.⁶⁹ Ezúttal már nem a hovatartozás, hanem az egyesítés kérdése helyezett a fő hangsúlyt. A cél az volt, hogy az erdővidéki falvak egyetlen szolgabírói járást képezzenek és a baróti járásbíróshoz tartozzanak. Udvarhely vármegye nem volt hajlandó lemondani az erdővidéki községekről, viszont szívesen átvette volna a többi községet Háromszéktől. A háromszéki főispán, Pótsa József viszont azzal érvelt, hogy a vidék központja mindig is Barót volt, a természetföldrajzi körülmények következtében is az lenne természetes, ha Háromszékhez csatolnák őket. A 20. század elején a kérdés újra napirendre került. Az 1903-ban alapított *Erdővidék* című ellenzéki lap volt ennek fő szócsöve. Ők vetették fel különben ismét Háromszék és Brassó egyesítésének ügyét is, de alternatív javaslatként legalább Erdővidéket csatolták volna Brassó vármegyéhez.⁷⁰ A mozgalom azonban ezúttal is az érdekelt megyék ellenállásán bukott el, az egyesítés kérdése pedig a meg-megújuló mozgalmak ellenére a korszak végéig sem oldódott meg.

⁶⁶ MNL OL, K 150. 1876-II-1a-33256.

⁶⁷ MNL OL, K 150. 1876-II-1a-44003.

⁶⁸ MNL OL, K 150. 1876-II-1a-45813.

⁶⁹ Nagy B., 2000.

⁷⁰ Nagy B., 2014a.

A főkirálybíráktól a főispánokig

A fentiekben láthattuk, milyen nagy szerep hárult a törvényhatóságok élére kinevezett főkirálybírákra (később főispánokra).⁷¹ Az Októberi Diploma nyomán egy időre újjászervezték a régi törvényhatóságokat, az új királybírák, akárcsak a főispánok nagyobb része, azonban 1862-ben tiltakozásul Erdélyben is lemondott. A kiegyezés előkészületeként az uralkodó 1865 nyarán új erdélyi kancellárt nevezett ki és az 1862-ben lemondott főtisztek nagy részét visszahelyezték hivatalukba. A régi rendeletek azonban még egy ideig életben maradtak. Daniel Gábor főkirálybíró erre így emlékezett: „Én újból átvettem a szék kormányzatát, de most már a »Schmerling« rendszerben. A Lukács⁷² által helyettesített nagy részben megbízhatatlan tisztviselőkkel. Azonban egy alkotmányos korszak bekövetkezésének reményével. Ezen rendszert csak átmenetinek tekintvén, mindamellet alig lehet eltérni a még fennálló utasítástól, a pátensektől és bachiális⁷³ rendeletektől. Általában nagyon nehéz lett volna a tisztviselők változtatása. Bizottmányi üléseket is csak a főkormányzók rendeletére ad-hoc lehetett tartani.”⁷⁴

A kiegyezés után közvetlenül a közigazgatás és az igazságszolgáltatás rendezésének halogatása mellett némi elégedetlenséget szült az is, hogy az uralkodó a kormány javaslatára a főkirálybírákat továbbra is kinevezte. A székek – legalábbis a retorika szintjén – ragaszkodtak ezek választásához. Mivel a törvényhatóságok főtisztjeit még a provizórium idején nevezték ki, 1867 elején kérdés volt, hogy az új kormány a hivatalukban hagyja-e őket.⁷⁵ 1867 tavaszán a lapok hasábjain Erdély-szerte folytak erről a találgatások. Az öt székely szék közül csak egynek az élén állt kompromittált ember. Béldi Gergely is hivatalt viselt ugyan a neoabszolutizmus idején, de későbbi működésével ezt sikerült feledtetnie. Petrichevich-Horváth Albert marosszéki főkirálybíró hamarosan felmentették hivatalából, végső soron az előző időszakban vállalt szerepe miatt. Helyette Mikó Mihály képviselőt nevezték ki, aki a *Pesti Napló*-ban az erdélyi helyzetről közölt cikksorozatával hívta fel magára a figyelmet. Mikó képviselőként nagyon aktív volt Pesten, így bár karrierje és birtoka is Csíkszékhez kötötte, a kormány őt szemelte ki marosszéki főkirálybírónak.

[PJ_085] Mikó Mihály portréja (*Székely Egyleti Képes Naptár az 1883-as évre*, 36., SzNM)

A másik négy főkirálybíró a helyén maradt: Daniel Gábor Udvarhelyszéken, Kálnoky Dénes gróf Háromszéken, Mikó Antal Csíkszéken és Béldi Gergely Aranyosszéken. Mind a négyen 1861-ben is betöltötték a főkirálybírói hivatalt, 1862-ben azonban tiltakozásul lemondtak, így a kiegyezés után megvolt a kellő legitimitásuk. Hárman ugyanakkor képviselők is voltak: Mikó Mihály mellett Kálnoky és Béldi is a pesti parlamentben képviselték széküket. Béldi kivételével karrierjük visszanyúlt a reformkorra, az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc mindannyiuk életében fontos fordulópontot jelentett. Mindannyian nemesi címmel rendelkeztek, és bár egyedül csak Kálnoky volt arisztokrata, Béldi anyja és felesége szintén főnemes, Daniel pedig jóval később, éppen hivatali működése nyomán kapott bárói rangot (amúgy felesége neki is bárónő, Rauber Mária volt). A főkirálybírák iskolázása illeszkedett a kor elvárásaihoz. A főtisztek karrierjéhez ekkor még nem kellett egyetemi tanulmány, elég volt – ezt viszont elvárták – valamelyik nagy múltú erdélyi felekezeti iskola elvégzése (beleértve a jogi tanfolyamot), majd ennek megkoronázásaként Marosvásárhelyen a Királyi Táblán letöltött joggyakorlat és ügyvédi vizsga. Az erdélyi főispánokkal összehasonlítva szembetűnő, hogy míg a főispánok jó része

⁷¹ A kérdésre I. Pál J., 2008b; Pál J., 2009b; Pál J., 2009c; Pál J., 2011b.

⁷² Lukács Gusztáv, Daniel elődje, aki különben az átadott iratokról kimutatást is készített.

⁷³ Alexander Bach belügyminiszter rendeleteire történő utalás.

⁷⁴ *Udvarhelyszéki változások*, 45.

⁷⁵ Bővebben I. Pál J., 2009a.

előzmények nélkül került a hivatalába, mintegy a születésük „predesztinálta” erre és korábban nem viseltek megyei hivatal, a székelyföldi főtisztek – Béldi kivételével – mind fokozatosan építették karrierjüket. Egyedül Mikó Antal karrierjében nem mutatott semmi a későbbi felemelkedésre, hiszen ő 1848 előtt egy évtizedig csupán Csíkszék pénztárosa volt. Mikó Mihály kivételével a főkirálybírák erős helyi kötődéssel rendelkeztek.

[PJ_118] Mikó Antal főkirálybíró 1870 körül (MNM)

Az 1867-ben ideiglenesen megerősített főtiszteket 1869-ben véglegesen is kinevezték. Egyedül Mikó Antal esetében merültek fel kétségek. Róla többször is érkeztek be olyan jelentések a királyi biztoshoz, hogy nem képes megfelelően ellátni hivatalát, és felmerült, hogy leváltják öregsége és alkalmatlansága miatt. Erre azonban csak pár év múlva került sor. A nagy közigazgatási átrendezés ugyanis a főtiszti kart is érintette. Ennek előkészítése már korábban megkezdődött. 1874-ben a már nem fiatal (a hatvanadik évéhez közel járó), de agilis – és nem mellesleg szintén helyi származású – Mikó Mihály révén remélték az ellenzéki beállítottságú Csíkszék jobban kézben tartani. Helyét Marossszék, majd Maros-Torda vármegye élén Béldi Gergely aranyosszéki főkirálybíró foglalta el. A jelentéktelen Aranyosszék után így Béldi fontosabb feladatot kapott. Aranyosszék ugyanis Torda vármegyével olvadt össze és annak élén megmaradt a Torda vármegyei főispán, Kemény György báró.

[PJ_089] Daniel Gábor (Vajda E., 1892)

Daniel Gábor egészen 1891. évi nyugalomba vonulásáig volt Udvarhely megye főispánja. Közben 1876-ban az unitárius egyház főgondnokává választották, és ebbeli minőségében később főrendiházi tag is lett. Számítalan intézménynek, alapítványnak, egyesületnek volt kezdeményezője, elnöke, illetve támogatója. Ezek közül ő fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy közreműködésével létesült Székelykeresztúron tanítóképző, az Udvarhelymegyei Népművelési Egylet, a Megyei Gazdasági Egylet, a háziiparegylet, az Udvarhelymegyei Takarékpénztár, a Héjasfalva–Székelyudvarhely vasút, de kiemelte a Székely Nemzeti Múzeum felügyelő bizottságának elnökségét és a kereszteri unitárius kollégium gondnokságát is. Ezenkívül többek között az EME, az EGE és az EMKE alapító tagja, a Magyar Történelmi Társulat választmányi tagja volt.⁷⁶ Idős korában megírta családja történetét és a családi levéltárból egy okmánytárat állított össze. Daniel – a főispánok/főkirálybírák régi típusának mintapéldánya – egyike volt Erdély leghosszabban szolgáló főtisztjeinek.

Ha azt nézzük, hogy kik voltak a székely vármegyék első főispánjai, akkor azt látjuk, hogy a négy vármegye élén három régi főkirálybíró található, igaz, közülük csak Danielt eredeti helyén. Mindhárman az erdélyi közigazgatás „veteránjai” voltak. Béldi a Magyarország és a román fejedelemségek közti határvizsgáló bizottság vezetője volt. A kipróbált, tapasztalt és megbízható főtisztek szolgálataira a közigazgatási átszervezést követően továbbra is igényt tartottak. Háromszéken találjuk az egyetlen kivételt. Kálnoky még az átszervezés előtt visszavonult, a Szapáry-kormány belső titkos tanácsosi ranggal nyugdíjazta. Kálnoky nem volt túlságosan népszerű, ahogy Daniel jellemezte: „egy minden tekintetben kitűnő hazafi, de nagy arisztokrata”.⁷⁷ Ráadásul a széktől is gyakran távol tartózkodott, ilyenkor az alkirálybírák egymással rivalizáltak. Helyére ideiglenesen Lázár Mihály egykori alkirálybíró, később a székely városok főispánját nevezték ki, de neki a sorozatos támadások miatt hamarosan távoznia kellett. A minisztertanácsban már 1875 áprilisában szóba került helyette Pótsa József, a későbbi főispán kinevezése. 1875 májusában mégis Szentiványi Gyulát törvényszéki bírót állították a vármegye élére (akkor még főkirálybíróként). A közigazgatási átszervezés egyik vitás kérdése éppen a két eltérő hagyományú törvényhatóság, Háromszék és Brassó egyesítése volt. Végül is mindkét törvényhatóság fennmaradt, de mintegy áthidaló

⁷⁶ Daniel, 1896. 325.

⁷⁷ Udvarhelyszéki változások, 121.

megoldásként 1876-ban Szentiványi lett Háromszék mellett Brassó vármegye főispánja is. 1877 májusában a háromszéki főispánság helyett Fogaras vármegye élére nevezték ki.

[PJ_086] Pótsa József 1900 körül. Ismeretlen fényképész (SzNM)

Utóda Háromszéken Pótsa József lett, aki aztán több mint negyedszázadig állt a vármegye élén. Bár előtte Küküllő vármegyei alispán volt, de helyi gyökerekkel rendelkezett és szívén viselte a törvényhatóság sorsát, gazdasági és kulturális fejlődését. Az ő kezdeményezésére alakult meg többek között a Háromszék Megyei Gazdák Szövetkezete, a Kárpát Egyesület helyi osztálya, de számtalan egyesület (dísz)elnöke is volt. Szociális érzékenységét mutatja, hogy ő volt a Háromszék Vármegyei Szegények Menedékháza és a fiúárvaház fő patrónusa is. Szolgálatait titkos tanácsosi, majd kamarási címmel jutalmazták. Két évtizedes főispáni jubileumáról a vármegye díszes albummal emlékezett meg, amelynek illusztrációit a neves szentgyörgyi festő, Gyárfás Jenő készítette. Idősebb kartársának, Daniel Gábornak nyugdíjazásakor emlékalbumába a következő sorokat írta be mottóul: „Szeressék e kis földrészt hazánkban, melyet Székely-Földnek ezredéve neveznek.”⁷⁸

A későbbiekben, ahogy a vármegyék működése uniformizálódott, nem sok különbséget figyelhetünk meg – ha egyáltalán megfigyelhetünk ilyent – a székelyföldi és a többi erdélyi főispán között. A 19. század végéig a politikai stabilitás egyúttal a főispánok stabilitását is jelentette. Csíkban Mikó Antal fia, Mikó Bálint mondhatott magáénak a Daniel Gáboréhoz és Pótsa Józseféhez hasonló hosszú karriert, ő szintén csaknem negyed évszázadig állt a vármegye élén és csak 1905-ben, a politikai változások következtében mondott le.

[PJ_120] Mikó Bálint, Csík vármegye főispánja 1896 körül (MNM)

A századfordulón azonban, és különösen az 1905–1906. évi politikai viharok következtében a székely vármegyék is egyre nehezebben kormányozhatókká váltak, az ellenzék megerősödött, a főispánok fluktuációja pedig megnőtt. Különösen Maros-Torda vármegye számított igen nehéz terepnek, itt a főispánok gyakori váltakozása már 1890 után elkezdődött. A helyzet aztán 1905 után mérgesedett el igazán, 1906–1907-ben több főispánja is volt a megyének, sőt 1906-ban királyi biztos kinevezésére is sor került. Miután a helyzet 1910 után sem javult lényegesen, végül az első világháború kitörése előtt, 1913-tól Szász Józsefet, Alsó-Fehér vármegye főispánját bízták meg Maros-Torda vármegye főispáni teendőinek ellátásával is.

A 20. század elejére jellemző fejlemény, hogy míg korábban kevés kivételtől eltekintve helyi embereket állítottak a székek/vármegyék élére, most megjelentek az idegenek. Az 1905–1906. évi politikai válság nyomán és a korábbi ellenzék hatalomra kerülésével nem csak hogy nem megyei emberek, de még csak nem is erdélyiek kerültek Csík és Háromszék élére is. Csík vármegyébe 1906 nyarán a szabolcsi Kállay Ubult, Háromszékre előbb Elekes Béla kézdivásárhelyi törvényszéki bírót, majd Meczner Bélát nevezték ki, aki Zemplén vármegyéből érkezett. A Nemzeti Munkapárt győzelme után 1910-ben helyi embert, Szentkereszty Béla bárót nevezték ki, és ő egészen az 1917. évi kormányváltás idejéig a megye élén maradt. Csíknak 1910 után is „idegen” jutott, a nagyváradi Gyalókay Sándor, aki korábban Kecskeméten volt ügyész, igaz, utána Csíkszeredába került törvényszéki elnöknek és 1917-ig állt a vármegye élén. Udvarhely vármegyében a 20. század elején az Ugronok (Ákos, a neves ellenzéki politikus, Gábor testvére és a család másik ágából származó János) és a már említett Haller János gróf váltogatták egymást. Jellemző az elit összefonódására, hogy Ugron János felesége Mikó Mihály, egykori marosszéki főkirálybíró, illetve Csíkszék első főispánjának lánya volt.

A fluktuációval együtt egyre gyakoribb jelenséggé vált a főispánok csereberéje. Jó példa erre idősebb Haller János gróf. Ő Székelykeresztúron nőtt fel, de szülei halála után átvette a

⁷⁸ Vajda E., 1892. 5.

családi birtok kezelését Nagy-Küküllő vármegyében, ahol a vármegyei közéletben is részt vett. Hallert a Bánffy-kormány idején nevezték ki először: 1896–1899 között volt Udvarhely vármegye főispánja. Az 1898 telén bekövetkezett parlamenti obstrukció nyomán lemondott, követve „vezérét és barátját”, Bánffy Dezsőt, aki iránt rajongott.⁷⁹ Néhány éves szünet után egy újabb főispáni kinevezés következett, ezúttal Háromszék vármegyébe (1904–1906). A koalíció hatalomra jutása után ismét lemondott, majd 1910-ben visszakerült Udvarhely vármegyébe. 1910 decemberében a minisztertanácsban a belügyminiszter javasolta Haller kinevezését Maros-Torda vármegye élére is. Végül 1912-ben köszönt le mindkét törvényhatóság éléről.

Az elit terén vázolt lassú változásokat aztán drámai módon megszakította az első világháború, amelynek nyomán teljes elitcserére került sor az erdélyi közigazgatásban.

Az igazságszolgáltatás átszervezése

Erdélyben a 19. század közepéig a törvényhatóságok (vármegyék és székek) alsó fóruma a fiúszék, illetve az alszék vagy viceszék volt, ezekről a derékszékhez lehetett fellebbezni. Különleges esetekben maga a közgyűlés is ítélezhetett. A 18. század második felétől a Marosvásárhelyen székelő Királyi Tábla töltötte be a felügyeleti fórum és a fellebbviteli bíróság szerepét. Tagjainak kinevezésénél tekintettel voltak a bevett felekezetek megfelelő képviselőire is. A Királyi Tábláról megfellebbezett perek a Gubernium elé kerültek, amely nemcsak közigazgatási, hanem jogszolgáltatási fórumként is működött. Az Erdélyi Udvari Kancellária volt a végső fórum.

[PJ_016] A Királyi Tábla, majd kir. ítélőtábla épülete, Marosvásárhely (Forrás: internet)

Erdélyre a neoabszolútizmus idején kiterjesztették az osztrák magánjog, büntetőjog, perrendtartás, sajtórendtartás hatását. A Királyi Táblát a magyar szabadságharccal szembeni megtorlásul az osztrák hatóságok 1849-ben egy időre áthelyezték Nagyszebenbe. Az 1860 utáni átmeneti években, majd a kiegyezés után a helyzet még bonyolultabbá vált. A Főkormányzók és a Királyi Tábla között többször is vita alakult ki a hatáskörök átfedése miatt. Erdélyben éppen ezért a magyar és székely törvényhatóságok részéről az egyik legfőbb követelés 1867 tavaszán-nyarán a neoabszolútizmus idején bevezetett törvények hatályon kívül helyezése és a jogrend egységesítése volt. Udvarhelyszék bizalmi feliratában például azt óhajtották, hogy az újonnan kinevezett kormány „mentse meg” őket „az osztrák anyagi és alaki törvények nyűgöző bilincseitől, s legkiváltképpen a kalmár szellemű polgári perrendtartás súlyától.”⁸⁰

A már említett 1867. május 10-i kolozsvári tanácskozáson az erdélyi főtisztek többek között azt kérték, hogy mivel addig a törvényszéki bírakat minden jelölés nélkül szabadon választották mindenhol, ezt ezután is meg kellene hagyni, legfeljebb főtiszti kijelöléssel. Szükségesnek tartották, hogy a főtiszteket bizzák meg a törvényszék elnökségével, mint 1848 előtt, a fennálló törvényszéki elnöki állásokat pedig alelnökivé alakítsák át. Az alkalmatlan személyeket vagy akikben „nincs bizalom”, a királyi biztos útján mozdítsák el, a megüresedett állásokat előleges főtiszti kijelöléssel a képviselő bizottmányok töltsék be, illetve a Székelyföldön kijelölés nélkül, de azért ott is tekintettel kellene lenni a képesítésre.⁸¹ A törvényhatóságok kérései nyomán a királyi biztos is javasolta az osztrák polgári törvénykönyv, különösen annak az örökösödést szabályzó határozatainak hatályon kívül helyezését. A Királyföld kivételével Erdély többi részére kérte a magyarországi jogszabályok érvényességének kiterjesztését. Azért nem a korábbi erdélyi jogszabályokat, mert ezek a

⁷⁹ Somogyi Zs., 1902. 218.

⁸⁰ MNL OL, K 150. 1867-VII-2-13257.

⁸¹ Az erdélyi főispánok javaslata a szervezésre. 1867. május 10. MNL OL, K 148. 1867-III-2261.

„különböző területek, helyhatóságok, osztályok szerint eltérők”.⁸² Az igazságügyminiszter véleménye viszont az volt, hogy az igazságügy átfogó szabályozásáig nincs értelme az ideiglenes rendelkezéseknek, hiszen a bírósági szervezet és a jogrend egységesítése az új törvények révén hamarosan úgyszólván megvalósul. Horváth Boldizsár optimizmusa ellenére az egységesítés azonban e téren igen elhúzódó folyamat volt, Erdély még hosszú ideig – bizonyos szempontból egészen a korszak végéig – félig-meddig elkülönülő jogterületet képezett.

A dualizmus idején újjászervezték a bíraskodási rendszert is a modern állam szükségleteinek megfelelően. A folyamat már a neoabszolútizmus éveiben megkezdődött, majd a kiegyezést követően (1869:IV. tc.) újlag kimondták a közigazgatás és a bíraskodás szétválasztását, valamint újjászervezték a bíróságokat (1871:XXXI. és XXXII. tc.). Ezek nyomán minden addig működött elsőfolyamodású bíróságot (megyei/széki és városi törvényszékeket, bányabíróságot, váltótörvényszékeket, főszolgabírói bíróságot, vegyes bíróságot stb.) megszüntettek, és helyettük létrehozták a királyi törvényszékeket mint általános elsőfolyamodású bíróságokat. Kezdetben minden törvényhatóságban létesült bíróság, összesen 102, ezek egy részét később az 1875:XXXVI. és 1885:III. törvények megszüntették, így a törvényszékek alig több mint fele (64) maradt meg. A kisebb vagyoni értékű polgári perekben és kisebb bűnügyekben a járásbíróságok ítélkeztek, ahonnan első fokon a törvényszékekhez, másodfokon az ítélőtáblákhoz lehetett fellebbezni, amelyek kizárólag fellebbezési fórumok voltak. A bírósági szervezet csúcsán a legfelsőbb törvényszék, a Budapesten székelő, országos hatáskörű Kúria állt, amely 1881-ben nyert egységes szervezetet.⁸³

Az új bírósági szervezet Erdély törvényhatóságait is izgalomba hozta. Ahogy Béldi Gergely aranyosszéki főkirálybíró írta 1871 elején: a törvényhatósági bizottságban a legfontosabb téma a bírósági beosztás tervezete volt. A széknek – ha már törvényszéket nem kaphatott – egy járásbíróságot jelöltek ki Felvincen, amely a tordai törvényszékhez tartozott, de még egyet szerettek volna vagy legalább a felvinci járásbíróság területének megnövelését.⁸⁴ Máshol szintén vetélkedés alakult ki, így például Háromszéken Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely között a törvényszék elhelyezése körül. Mivel ezt kivételes módon nem a megyeszékhely kapta, a szentgyörgyiek 1875 augusztusában népgyűlésen tiltakoztak a határozat ellen. Később is a vármegye vezetősége, valamint az országgyűlési képviselők is lobbiztak ennek érdekében, de csak 1913-ban sikerült elérni a törvényszék áthelyezését a megyeszékhelyre.

[PJ_017] Törvényszék, Székelyudvarhely (Forrás: internet)

A 19. század végén négy törvényszék működött a Székelyföldön, mindegyik vármegyében egy: Marosvásárhelyen, Csíkszeredában, Székelyudvarhelyen és Kézdivásárhelyen (1913-tól Sepsiszentgyörgyön). A törvényszékek alá általában 3-4 elsőfokú bíróság tartozott, de például a gyergyószentmiklósi törvényszékhez – amíg fel nem számolták – csak egyetlen egy. Marosvásárhelyt kárpótolták a Királyi Tábla elvesztése miatt, 1871-ben fellebbezési törvényszéket állítottak fel. Mivel 1890-ig Magyarországon mindössze két ítélőtábla létezett – a másik Budapesten –, ezért a marosvásárhelyi ítélőtábla némileg megőrizte Erdély legfelsőbb törvényszékének szerepét. Az 1890. évi újjászervezés nyomán Magyarországon 11 ítélőtáblát hoztak létre, Erdélyben Marosvásárhely mellett Kolozsváron létesült ilyen intézmény. A továbbiakban a marosvásárhelyi körzetéhez tartoztak a székelyföldi, valamint a brassói és erzsébetvárosi törvényszékek. Marosvásárhely kivételes szerepét erősítette, hogy a 19. század végéig Budapest mellett csak ott működött esküdtzéki bíróság, amely elé a sajtóperek

⁸² Uo. 1867/259.

⁸³ Bónis–Degré–Varga, 1961. 156–157.

⁸⁴ MNL OL, F 270. 1871/394.

kerültek. Ezek vegyes bíróságok voltak, amelyekben a három szakbíró mellett tizenkét laikus esküdt ítélkezett. Az 1897:XXXIII. törvénycikk újjászervezte az esküdtszékeket, ezután minden törvényszék mellett alakulhatott esküdtbíróóság, amelyek hatáskörét is bővítették, a vesztegetéstől a párbajig és a gyilkossáig különböző büntettekben ítélkezettek. Továbbra is megmaradt azonban az ítéletábrák mellett működő esküdtbíróóságok kivételes hatásköre, így a marosvásárhelyi is: a politikai bűncselekmények, felségsértés stb. mellett sajtóbíráskodási hatáskörük is csak nekik volt.

A változások következtében Erdélyben bonyolult, eklektikus jogrend alakult ki: az osztrák polgári törvénykönyvet időközben több ponton is módosították, többek között a bányatörvény, a telekkönyvi rendtartás és az 1867 után hozott magyar törvények által. Az új büntető törvénykönyv, a Csemegi-kódex (1878:V. tc.) 1880-ban lépett hatályba és váltotta fel az 1852-ben bevezetett osztrák büntető törvénykönyvet, az új büntető perrendtartás pedig csak 1896-ra készült el. A teljes egységesítésre azonban ezen a téren a dualista korszak végéig nem került sor.

A közigazgatás további alakulása

Az átmeneti periódus ugyan hosszú ideig elhúzódott, de a továbbiakban az egykori székely székekből lett vármegyék is ugyanúgy működtek, mint Magyarország többi vármegyéje. A közigazgatási reform során 1876-ban állították fel a közigazgatási bizottságokat, amelyeknek többek között a szakigazgatás különböző ágainak, azaz a törvényhatóság és a különböző állami szervek (pl. adóhivatal) munkáját kellett összehangolniuk. Ennek élén is a főispánok álltak, akiknek különösen a bizottság hatáskörébe utalt fegyelmi ügyek révén így tovább növekedett a befolyásuk. A közigazgatási bizottság felfüggeszthette a törvénytelennek minősített közgyűlési határozatokat, az ügyben kikérve az illetékes miniszter véleményét. Egy évtizeddel később (1886:XXI. tc.) a főispánok kinevezési jogköre tovább szélesedett (ők nevezhették ki pl. a rendőrkapitányt), ők lettek a vármegyék területén működő állami szervek főnökei, sőt kivételes esetekben az állam „halaszthatatlan érdekében“ a megyei apparátus megkerülésével rendeletileg is intézkedhettek. A törvény a belügyminiszter hatáskörét is kiterjesztette, aki bármikor felülvizsgálhatta a törvényhatóságok működését (ügyvitelét, pénzügyeit stb.). A kormány központosító törekvéseit az 1913. évi törvényjavaslatok koronázták volna meg, de az első világháború kitörése miatt ezek lekerültek a napirendről, majd rövidesen bevezették a háborús közigazgatást.⁸⁵

Az ellenzék folyamatosan kritizálta a közigazgatás központosítását. A közigazgatási bizottságok felállításakor – jócskán eltúlozva a helyzetet – így írt az ellenzéki sajtó: „A magyar megyei élet egy nagy közzel közelebb jutott a központosítás életsorvasztó, szabadsággyilkoló rendszeréhez. (...) Minden (...) bizottság egy kis helytartótanács lesz, mi beillett volna a felelősség nélküli helytartótanács kormányának gépezetébe. A személyes felelősség elve a jövőre megszűnik (...) és jön helyébe testületi felelősség, mi semmi felelősség, és testületi igazgatás, mi a nem igazgatás.”⁸⁶

[PJ_154] Csík vármegye közigazgatási bizottságának jegyzőkönyve 1892-ből (RNL HMH, Bicsok Zoltán felvétele)

A vármegye tulajdonképpen igazgatása az alispánok kezében futott össze. Míg a főispánokat a magyar kormány javaslata alapján az uralkodó nevezte ki, addig az alispánokat – a szolgabírákkal, fő- és aljegyzőkkel együtt – a vármegye törvényhatósági gyűlése választotta, és ez a különböző tervek ellenére így maradt a korszak végéig.

⁸⁵ Kozári, 2005. 202–262.

⁸⁶ Megszavaztatott. *Baloldal*, 2. (1876) 5. sz. (január 27.) 17.

Az alispánok számára általában ez a pozíció jelentette karrierjük csúcsát és hosszabb közigazgatási pálya előzte meg. Ritka esetben főispánná is kinevezhették őket, mint például Török Albertet Udvarhely vármegyében. Török előbb az igazságszolgáltatásban tevékenykedett (bíró és ügyész is volt), majd ő lett az újjászervezett Udvarhely vármegye első alispánja. Ebbeli minőségében a szervezés nagy része rá hárult, így ő alkotta meg a vármegye szabályrendeleteit. Közigazgatási tapasztalata révén többször meghívták a belügyi törvények előkészítése alkalmából tartott ankétokra. Szerepe volt a megyei kórház, a főreáliskola, a katolikus leányiskola és más létesítmények létrejöttében, az új vármegyeház felépítésében. Egyúttal az Udvarhely megyei takarékpénztár elnöke, a Székelyudvarhely–Héjjasfalva vasút alelnöke is volt.⁸⁷ Utóbbi két pozíció különben jól mutatja a vármegyei politikai-közigazgatási elit szerepét és gazdasági érdekeltségeit, összefonódását a gazdasági elittel. Törököt közel két évtizedes alispáni pályafutása nyomán 1891-ben nevezték ki főispánná. Mivel azonban az addig szabadelvű új főispán az Apponyi Albert által irányított Nemzeti Párthoz csatlakozott, 1893-ban lemondott hivataláról és kadicsfalvi birtokára vonult vissza.

[PJ_097] Megyeháza, Csíkszereda. Képeslap Andory Aladics Zoltán mérnök felvétele alapján (CsSzM)

A közigazgatás modernizálása, az új hivatalok létesítése a hivatalnokok számának megugrásával járt együtt. Az addigi patriarkális vezetést egyre inkább felváltotta a szakszerű hivatalnokréteg, bár főleg vármegyei szinten a jelentősebb családok végig megőrizték befolyásukat. A modernizálás irányban hatott a törvénykezés is, hiszen előírta, milyen követelményeknek kell megfelelnie egy vármegyének, törvényhatósági vagy rendezett tanácsú városnak: milyen hivatalokat kell létrehozni, mekkora fizetést biztosítani, szabályozta a hivatalok ügykörét stb. Ez a költségvetés megugrását, az állami függés növekedését, de egyúttal szakszerűbb igazgatást is jelentett. Az 1904:X. törvénycikk alapján a vármegyei tiszti, kezelő- és szolgaszemélyzet fizetését az állam folyósította. Ez könnyebbséget jelentett ugyan a vármegyéknek, de továbbra is sok volt a panasz a növekvő munkamennyiség és a személyzet elégtelensége, túlterheltsége, illetve a javadalmazás mértéke miatt.

A 20. század elején még inkább megszorodtak az újabb állások létrehozása iránti kérések, pedig a tisztviselők munkáját ekkor már közigazgatási gyakornokok is segítették. Maros-Torda vármegye például a század első éveiben az ötödik aljegyzői állás, két-két irattárnoki és irodatiszti, valamint egy gazdasági tanácsosi állás engedélyezését sürgette.⁸⁸ A járási közigazgatás is felduzzadt, szaporodott a szolgabírók száma. Maros-Torda vármegye marosi felső járásában 1904-ben a főszolgabíró mellett négy szolgabírót, egy számvevőt, egy orvost és egy állatorvost, valamint egy írnokot és egy díjnokot találunk, míg tíz évvel korábban mindössze egy szolgabíró végezte a munkát.

Ha megnézzük az alispáni jelentéseket, jól láthatjuk az ügyforgalom megugrását a 19. század végén. Maros-Torda vármegyében 1895-ben a központilag iktatott iratok száma meghaladta a 28 ezret, ez közel kétezerrel több, mint az előző évben. Ehhez jött még a vármegyei árvaszék 12 000 iratot meghaladó ügyforgalma, illetve a járásokban a főszolgabírók által kezelt több tízezerre rúgó iratforgalom. Utóbbiak nagy része közigazgatási, de szép számmal találunk rendőri ügyeket is.⁸⁹ Ezen próbáltak segíteni, amikor 1901-ben törvényt bocsátottak ki (1901:X. tc.) a közigazgatási ügyvitel egyszerűsítéséről. Ennek nyomán a közigazgatási ügyvitelt egységesen szabályozták az egész országban. Bár a későbbiekben sem csökkent számottevően az ügyforgalom, de legalább a növekedést sikerült megfékezni. Ugyancsak a 20. század elején a vármegyei számvevőségek az állami

⁸⁷ Somogyi, 1902. 215–216.

⁸⁸ *Alispáni jelentés, MT 1904.*

⁸⁹ *Alispáni jelentés, MT 1895.*

pénzügyigazgatóságok hatáskörébe kerültek át, a megyei pénztárnokok, számvevők stb. ezután állami hivatalnokok lettek.

[PJ_161] Udvarhely vármegye Hivatalos Lapja (HRM TK)

A vármegye egyszerre volt önkormányzati testület és az állami igazgatás végrehajtó szerve, közvetítő szerepet is betöltve egyfelől a községek és a rendezett tanácsú városok, másfelől a kormány között. Bár több állami hivatal is működött a vármegyék területén, a törvényhatóság autonómiája igen széles körű volt. Feladatai közé tartozott többek között az adók behajtása, az újoncozás, a vármegye vagyonának kezelése, póttadók kivetése, szabályrendeletek alkotása, a parlamenti választások megszervezése, a vármegye területén található községek és rendezett tanácsú városok igazgatásának és gazdálkodásának felügyelete, költségvetésük jóváhagyása, a megyei pénztár és levéltár, illetve az árvaszéki iratok kezelése, az árvaszék fenntartása, az állami anyakönyvezés felügyelete (1895 után), az utak fenntartása, az árvízvédelem és a folyók, patakok szabályozása. Az utak fenntartására közmunkát is igénybe vettek, erre általában azokat rendelték ki, akik nem fizettek egyenes adót. Szintén feladataihoz tartozott az útlevelek, marhalevelek kiállítás, fegyverviselési engedélyek kiadása, az állategészségügy, a közegészségügy, az árva- és gyámügy, a köztisztaság és a gyógyszertárak felügyelete. Minden vármegyében volt tiszti főorvos, járási és városi orvosok és mellettük több-kevesebb körorvos. A hatóságok rendszeresen vizsgálták a közintézmények higiéniai viszonyait, ez különösen az iskolák, a vendéglők, a kocsmák, a vágóhidak, a mézszárszékek, a fürdők esetében volt fontos. A vármegye különböző közhasznú intézményeket és alapokat is fenntarthatott, mint például kórház, tűzkárbiztosító intézet, árvaház, szegényház, tisztviselők nyugdíjalapja – és mindenhol volt megyei fogda is. A századfordulóra esik a vármegyei gazdasági egyesületek megszervezése.

A sok szabályozás nyomán a vármegyei élet a 20. század elejére teljesen átalakult. A növekvő bürokráciát a korszakban sem fogadták általános lelkesedéssel. Már a kezdeti időszakban azon keseregtek az ellenzéki lapok: „Az önkormányzat megyéink termeiből hivatalos bureauba költözött”.⁹⁰ Akárcsak közel két évszázaddal korábban Apor Péter, a 19. század végén az egykori sepsiszéki királybíró is nosztalgiai emlékezett vissza a „rég szék időkre”: „Megyegyűléseink régebben valódi nemzeti ünnepeknek voltak tekinthetők, melyeken teljes számban jelentek meg az arra jogosultak és hallgatók. Magánérdekű pártalakulások nélkül, elvek, eszmék és törvényeink fegyvereivel küzdöttünk a közérdekű ügyek fölött. Személyeskedésre és a gyűlések komoly méltóságának megsértésére nem volt eset.” A megszépítő emlékezettel szemben a századvég formalizált, gépies ügyintézését a következőképpen jellemezte: „Most pedig tanácskozótermeink az ürességtől konganak. Sorszám szerint veszik elő a darabokat, felolvassák az állandó választmány arra vonatkozó minden megokolás nélküli határozati javaslatát s pár helyeslő hang után kimondják annak elfogadását. Ilyen módon örölnék le pár óra alatt több száz darabot. Népesebb gyűlés csak akkor van, mikor valamely megüresedett tiszti állás betöltése is ki van tűzve a tárgysorozatban.”⁹¹ Székely igen sötét színekkel ecsetelte a jövőt is: „ma fájdalommal nézzük a jelent s rettegéssel a jövőt. Mert rémesen tornyosulnak a vészfellegek hazánk ege fölött: hitfelekezeti, nemzetiségi izgatásokban, vám-, bank- és hitelügyeink, földművelés, ipari és kereskedelmi érdekeink elhanyagolásában, socialis mozgalmak jelenségeiben, közigazgatásunk szomorító állapotában és ezek következtében a pauperismus és a corruptió terjedésében.”⁹²

A fenti sötét kép ellenére azonban látnunk kell, hogy ha a vármegyei önkormányzat a magyarországi 1848 előtti vagy a kiegyezéskori állapotokhoz képest tényleg összességben is

⁹⁰ *Baloldal*, 1. (1874) 1. sz. (december 24.) 1.

⁹¹ Székely, 1893. 128–129.

⁹² Uo. 130.

zsugorodott, a francia modellt követő európai államokhoz képest még mindig igen széles önkormányzatról beszélhetünk (a régió 20–21. századi állapotáról már nem is beszélve). A vármegye részben megőrzött 1848 előtti politikai funkcióiból is, így országos kérdésekben is véleményt mondhatott, a vármegyék egymással levelezhettek, felirattal fordulhattak a kormányhoz és az országgyűléshez, tehát a vármegye az országgyűlés mellett végig megmaradt a politizálás legitim fórumának. Az 1905–1906. évi politikai vihart leszámítva azonban ennek már korántsem volt olyan jelentősége, mint a korábbi időszakban. A korszakot tehát egyrészt a közigazgatási gépezet kiépítése és egyre pontosabb működése – mind a vármegyei adminisztráció felduzzasztása, mind szakosított állami hivatalok létrehozása révén –, másrészt az állami beavatkozás növekedése és az egységesítés jellemzi. A székely székek helyét átvették a standardizált vármegyék, azonban az önkormányzatiság – ha sokban csorbult is – a korszak végéig fennmaradt.

Politikai élet és a választások

Politikai élet, pártok

Erdély uniója után a politikai élet központja egyértelműen Budapest lett, a vidék is a parlamentben folyó csatározásokra figyelt és az országos pártviszonyokat képezte le. Erdélyi érdekeket megjelenítő regionális párt az egész korszakban nem jött létre, bár az első világháború előtt a Székely Társaságok Szövetsége és az Erdélyi Szövetség is igyekezett erőteljesebben megfogalmazni a regionális érdekeket és nyomást gyakorolni a kormányokra.⁹³ A Székelyföld, illetve saját választókerületük érdekeit – annyira, amennyire – a székelyföldi képviselők igyekeztek képviselni, illetve a főispánok, törvényhatósági bizottságok fordultak kéréseikkel a kormányhoz vagy az országgyűléshez. A kezdeti időszakban tudatosan igyekeztek kerülni mindent, ami a korábbi állapotokra emlékeztetett, de a retorika szintjén azért – különösen vitás kérdések esetén, mint például a területrendezés – előkerültek a speciális erdélyi és ezen belül székelyföldi érdekek is. Amikor 1872-ben folytak a tapogatózások a Deák-párt és a balközép között az egyesülésről, a székely képviselők is igyekeztek kihasználni a helyzetet: „Ma lesz a balközép alakuló értekezlete s holnap a fusio megvitatása. Mind Lónyay, mind Deák versenyeznek a minket illető ajánlataikkal (...) Mi székelyek együttesen szabunk feltételeket.” – írta haza Ugron Gábor.⁹⁴

[PJ_173] Tisza Kálmán (MNM)

A dualizmus kori politikai élet egyik sajátossága volt, hogy a pártok választási pártok voltak, azaz teljes gőzzel csak a választások idején működtek, különben a laza szerkezetű párt elsősorban a képviselők csoportját jelentette. Modern tömegpártok csak a századforduló környékén kezdtek megjelenni. Magyarországon a 20. század elejéig „egypárti hatalom” uralkodott „többpárti parlamentáris viszonyok közepette”,⁹⁵ vagy Szabó Dániel megfogalmazásában „hegemón többpártrendszerrel” beszélhetünk.⁹⁶ Az 1875-ben létrejött Szabadelvű Párt egészen a 20. századig elejéig (1905-ig) maradt hatalmon, majd a néhány évig tartó intermezzo (1906–1910) után a helyébe lépő és szintén 67-es alapon álló Nemzeti Munkapárt szerezte meg az uralmat. A Szabadelvű Pártot a miniszterelnök irányította, bár létezett pártelnök is, aki azonban inkább csak a pesti pártklubot vezette. A klubnak meglehetősen nagy szerepe volt, hiszen ott informális alapon lehetett az ügyeket intézni, lobbizni, bár hosszú ideig döntő súlya a „törzsasztalnak” volt, amelynek évtizedekig Tisza Kálmán volt az irányadó személyisége. A hűséges pártkatonák, a Mikszáth által megörökített

⁹³ L. Romsics, 1999a. 48–57.; Bárdi, 2003; Egry, 2013.

⁹⁴ OSzK Kézirattár, Levelestár. Ugron Gábor Bartha Miklósnak, Pest, 1872. szeptember 5.

⁹⁵ Pölöskei, 2008. 216.

⁹⁶ Szabó D., 2007. 130.

„mamelukok” aztán engedelmesen megszavazták a döntéseket. Benedek Elek fiatal képviselőként a következőképpen írta le találkozását Tisza Kálmánnal, a „generálissal”: „Sokáig lessük a nagy pillanatot, végre a generális színe előtt állunk. Vezetőnk sorra mondja a nevünket, a generális csontos, hideg kezével alig érinti meg a miénket. Várjuk a szavát. Egy jó szót, egy meleg szót. Egy pillanatig hallgat, elnéz a fejünk fölött s fanyar mosollyal mondja: – *No, majd megismerkedünk a szavazásnál!* Ezt mondja, szórul-szóra ezt. Sem többet, sem kevesebbet.”⁹⁷ Azaz az új képviselőket csak annyira taksálta, amennyi hasznot a pártnak hoztak és amennyiben engedelmes mameluk vált belőlük.

Az ellenzéknek szintén voltak klubjai, de meglehetősen szét volt forgácsolódva, legjelentősebb ereje is, a Függetlenségi Párt (1884-től Függetlenségi és 48-as Párt) gyakran különböző csoportosulásokra esett szét; ezek időnként külön párttá szerveződtek és a választásokon is külön indultak. A párt egyik erős embere az udvarhelyszéki Ugron Gábor volt, aki a nevét is adta az egyik csoportnak. Az Ugron-frakció az 1880-as évektől aktív szerepet játszott, azt hangsúlyozva, hogy fel kell készülni a függetlenségre, a magyar érdekek érvényesítése érdekében minden lehetőséget ki kell használni, így a delegációban is részt kell venni. A szabadelvű politikával elégedetlen, de 1867-es alapon álló Apponyi Albert gróf szervezte meg 1892-ben a Nemzeti Pártot, amely jelentős sikert könyvelhetett el az az évi képviselőválasztásokon. A század végén azonban Apponyi ismét visszatért a Szabadelvű Pártba. Az 1895-ben alakult Katolikus Néppárt soha nem tudta megvetni a lábát Erdélyben. A Bánffy Dezső alapította Új Párt csak egy rövid epizódnak bizonyult. A 20. század elején létrejött számos radikális csoportosulás, parasztpárt, szocialista és munkáspártok, nemzetiségi pártok szintén nem játszottak szerepet a Székelyföldön. A radikális köztársaságpárti ügyvéd, Nagy György ugyan egy ideig Sepsiszentgyörgyön tevékenykedett, a kézdivásárhelyi *Székely Újság* főmunkatársa, a csíkszentmártoni kerületben országgyűlési képviselő is volt, de a Köztársasági Pártot 1911-ben már hódmezővásárhelyi ügyvédként alapította meg. Igaz, székelyföldi tevékenysége is radikálisnak minősült sokak szemében. 1906-ban ő volt a védője Molnár Emilnek, a *Székely Újság* szerkesztőjének a marosvásárhelyi esküdtbíróóság előtt. Molnárt Ferenc Józsefről írt verséért fogták felségsértési perbe. Nagy György olyan hatásos védőbeszédet tartott, hogy nemcsak Molnárt mentették fel, hanem az egyik lap is őt kérte fel védőjének a Bernády György polgármester által rágalmazásért ellenük indított perben.⁹⁸

[PJ_038] Gyűlés Kovács József szociáldemokrata párti tisztségviselő elnökletével 1907. október 10-én, Marosvásárhely (MMM)

A nem parlamenti pártok közül legjelentősebb volt a Szociáldemokrata Párt. A szociáldemokrata eszmék csak a századfordulón jelentek meg Marosvásárhelyen; a 20. század elején több megmozdulást, tüntetést is szerveztek, többek között az általános választójogért, és szintén ekkor bontakozott ki a munkásmozgalom is. A városban az első nagyobb sztrájkmozgalomra 1903-ban került sor, amelyet 1906-ban követett a Csiszár és Bustya építőipari vállalat munkásai által szervezett sztrájk. A Szociáldemokrata Párt 1905-ben tartotta első nyilvános nagygyűlését. Később is többször találkozunk a sajtóban gyűléseikkel, előadásaikkal és más rendezvényeikkel. 1909 márciusában például a „marosvásárhelyi proletariátus” is tiltakozott a háború ellen, agitáltak a pártlapot, a *Népszava* érdekében, valamint előadást hallgattak meg, amely párhuzamot vont a „darabont” és a koalíciós kormány „munkásüldözése” között.⁹⁹ Választások idején a párt általában a jelöltállításig sem jutott el, mivel legtöbb esetben belátták esélytelenségüket, így meghirdetett nagygyűléseik leginkább hírverésre, a párt létének megjelenítésére, eszméik népszerűsítésére szolgáltak, de a Függetlenségi és 48-as Párt szervezői igyekeztek ezeket saját céljaikra felhasználni. A városi

⁹⁷ Benedek, 1920. 34..

⁹⁸ *Székely Újság*, 3. (1906) április 8.

⁹⁹ *Népszava*, 37. (1909) 80. sz. (április 4.) 11.

szervezet kapcsolatban volt a budapesti központtal, a marosvásárhelyi szervezet egyfajta központja volt a mozgalom székelyföldi terjesztési kísérletének. A helyi tagok között találjuk Morvay Zoltán hírlapírót, a Munkásotthon Értesítőjének főszerkesztőjét, valamint Simó Géza és Braun Róbert tanárokat; utóbbi – később egy ideig a *Huszádik Század* szerkesztője – szociológiai felmérést is végzett a vásárhelyi munkások körében. 1915-ben Budapestről hazatért Turnowsky Sándor ügyvéd, a Galilei-kör egyik alapítója és egy ideig elnöke, aki később az őszirózsás forradalom idején a helyi Nemzeti Tanács titkára lett. Az 1918. évi impériumváltáskor a városban egyedül a Szociáldemokrata Pártnak volt létező szervezete (a Nemzeti Tanácsot alapító Polgári Radikális és Károlyi-pártot előbb meg kellett szervezni).

[PJ_039] Marosvásárhelyi munkások gyűlése 1907. október 10-én (MMM)

Ugyancsak Marosvásárhelyen szabadkőműves páholy is működött. A Bethlen Gábor páholyt 1905. április 10-én alapították mint a budapesti Demokrácia egyik leánypáholya, majd működését az első világháború alatt felfüggesztették. A páholy első főmestere és egyben alapítója Bernády György polgármester volt, tagsága pedig a város közigazgatási, gazdasági és értelmiségi elitje – leginkább nyilván a polgármester támogatói köréből – közül került ki. A tagok között találjuk Bürger Albert sörgyárost, Tauszik B. Hugó bankigazgatót, Turnowsky Mór orvost – a fent említett Sándor apját –, Tóthfalusi József református lelkészt és más helyi notabilitásokat. Az első tagfelvételt 1905 májusában kezdeményezték, ekkor figyelt fel a helyi sajtó is a létezésükre. A jegyzőkönyvek szerint leginkább karitatív tevékenységet végeztek, tudományos előadásokat hallgattak, és persze nagyon fontos volt számukra a kapcsolatépítés is.¹⁰⁰

Ezenkívül számos informális politikai jellegű csoportosulás, asztaltársaság létezett – részben a pártokhoz kötődve –, főképp a nagyobb városokban, mint például a sepsiszentgyörgyi Kossuth-asztaltársaság. A századforduló idején és a 20. század elején a növekvő elégedetlenséggel párhuzamosan a Székelyföldön is egyre inkább megerősödött az ellenzék. Ez a Kossuth-kultusz terjedésében is megnyilvánult. Évente megünnepezték Kossuth neve napját. Sepsiszentgyörgy 1892-ben díszpolgári címet adományozott Kossuthnak, ezt a következő évben a későbbi polgármester – akkor még főjegyző – Gödri Ferenc vezetésével egy küldöttség adta át. A városháza előtti teret Kossuthról nevezték el, de az ő nevét viselte a főtéri kávéház és a város egyik nyomdája is. A város Kossuth portréját is megfestette a tehetséges helyi festővel, Gyárfás Jenővel, példáját egy évtizeddel később a vármegye is követte.¹⁰¹ Kossuth halála, majd születésének centenáriuma a Kossuth-kultusz fellángolását eredményezte. Halála hírére például Sepsiszentgyörgyön az utcákon csoportosulások keletkeztek, gyászlobogókat tűztek ki, a helyi lap több napon át gyászkerettel jelent meg, a református templomban ünnepi gyászistentiszteletet tartottak, a temetésen pedig húsztágú küldöttség képviselte a várost. A temetés napján szintén gyászba borult a város, a honvédelemkművet is gyászdrapériával borították. Szobor állítását is tervezték, de ez aztán nem valósult meg. Kézdivásárhely hasonlóképpen emlékezett meg. A zágoni volt honvédek is gyászünnepélyt szerveztek a temetés napján és kalapjukon hat hétig gyászszalagot viseltek. Illyefalván a tudósítás szerint a gyászistentiszteleten feltűnően nagy számban jelentek meg a volt jobbágyok, „kik a boldogultban felszabadítójukat siratták”.¹⁰² Születésének századik évfordulóját 1902 szeptemberében nemcsak a városokban, hanem a nagyobb községekben is megünnepezték. Az amúgy is 48-as érzületű Erdővidéken Nagyajtán, Baróton és Köpecen is nagyobb szabású megemlékezés zajlott, ágyúlövésekkel, fáklyásmenettel, szónoklatokkal, szavalatokkal, a Himnusz, a Szózat és a Kossuth-nóta eléneklésével. Barót és Nagyajta főterét

¹⁰⁰ Fodor J., 2016.

¹⁰¹ Kónya, 2014.

¹⁰² A Székely Nemzet 1894. március 30-i számát idézi Demeter–Kisgyörgy, 2011. 78.

Kossuth térnek, a fő utcát Kossuth utcának nevezték el. Utóbbi helyen népünnepélyt is rendeztek futó-, birkózó- és lóversennyel.¹⁰³

[PJ_045] Kossuth Lajos szobra Marosvásárhelyen. Képes levelezőlap (MMM)

A helyi pártszervezetek mindig a választások előtt alakultak meg a helyi notabilitásokból. Nem létezett formális tagság, sem tagdíj, sem belső szervezeti élet. Csak a nagyobb városokban és inkább csak a korszak vége felé voltak állandó helyiségei a pártoknak, különben erre szükség sem volt, mert rendezvényeket, gyűléseket csak a választások előtti időszakban szerveztek. Az 1878. évi választások előtt például a Háromszék vármegyei Szabadelvű Párt csak július 9-én tartotta alakuló ülését – a választások augusztus 5–14. között zajlottak –, elnöknek Thury Gergely korábbi képviselőt választották meg. A helyi pártszervezetek tartották a kapcsolatot a központtal, néha országos gyűlésekre is elhívták a vezetőket. A Deák-párt 1871 decemberében tartott országos értekezletére például a Székelyföldről is felhívtak néhány tekintélyesebb személyiséget, így Háromszékről Mikes Benedek grófot és Székely Gergely volt képviselőt. A tanácskozás tárgya a választási győzelem megszerzése volt. A helyi pártkörök fő feladata a képviselőjelölt személyének megtalálása és a választások előkészítése volt. Kezdetben még helyi szinten, általában informálisan dönt el a jelöltek személye, esetleg a pártközponttal egyeztetve. Az 1872. évi választás előtt például Sepsiszentgyörgyön a főkirálybíró lakásán gyűlt össze néhány notabilitás, amikor hazatért Székely Gergely a fent említett országos értekezletről: „Éppen ott jelenvolt egy pár vendégével megállapodtunk, hogy Sepsi-Miklósvárszéken Kálnoky Pál, és Kézdi-Orbaiban Tisza Lajos legyenek képviselőjelöltjeink.”¹⁰⁴ Tisza Kálmán testvérének személye nyilván nem véletlenül került szóba az országos pártértekezletet követően, ugyanakkor a közlekedési miniszter megválasztása az óhajtott vasút szempontjából is előnyösnek tűnhetett. Csíkszékből ugyanekkor a következőképpen zajlott az egyik vendéglőben tartott jelölógyűlés: „Mikor a különböző jelölteket az érdekeltek szerre ajánlgatták, valaki felkiáltott a tömegből, hogy: *éljen Becze Antal!* Zúgó éljenzés követte a kikiáltást. Maga Becze is megilletődötten zavarba jött, de röviden azonnal elmondta programját, mely ebből állott: *Én sokat nem mondhatok, csak annyit mondok, hogy: huncut a német!* Erre újból kitört a viharos éljenzés s a nemsokára lefolyt választásokon ő lett a képviselő.”¹⁰⁵ Becze ekkor a Tisza Kálmán vezette Balközép Párt helyi csoportjának jegyzőjeként vett részt a gyűlésen, később a vármegye alispánja lett.

A megfelelő jelöltek megtalálása azonban egyre inkább a pesti pártközpontokra maradt, onnan „osztották ki” őket, illetve azokkal egyeztetve fogadták el a helyi jelölteket. A karcfalvi kerületben 1910-ben például az egyik Justh-párti jelölt azért lépett vissza, mert a pártközpont nem támogatta, hanem más jelöltek helyette. A párt oszlopos tagjai vagy a máshol kiesett tekintélyesebb jelöltek érdekében a helyi emberek sokszor háttérbe szorultak. Ezzel a jelenséggel már a kiegyezés utáni első választás alkalmával találkozunk: „A sepsiszentgyörgyi képviselőség fennhagyattatott egy olyatén nevezetes baloldali képviselőnek, ki valamely más megyében kisebbségben találna jutni” – írták 1869-ben Háromszékről.¹⁰⁶ Ahogy Mikszáth egyik hőse mondja: „A székely, barátom, nem szívesen választ idegent, hacsak nem valami országos nagyság. Azaz, hogy szívesen még akkor se teszi.”¹⁰⁷

Bár a helyi pártok az országos pártviszonyokat képezték le, előfordult, hogy ez nem ment minden nehézség nélkül. A már említett 1875. évi pártfúzió – az egykori Deák-párt és a Tisza

¹⁰³ Demeter–Kisgyörgy, 2011. 179.

¹⁰⁴ Székely, 1893. 108.

¹⁰⁵ Nagy I., 1996. 169.

¹⁰⁶ MNL OL, R 147. Geréb János K. Papp Miklósnak, Imecsfalva, 1869. feb. 13.

¹⁰⁷ Mikszáth, 2013a.

Kálmán vezette balközép párt egyesülése – alkalmával Maroszáéken a két tábor nagyon nehezen tudott felhagyni az ellenségeskedéssel. Május elején Marosvásárhelyen is összehívták a Szabadelvű Párt alakuló gyűlését, de a „Transylvania” szálló nagytermében csak a Deák-párti tagok ülészttek, ugyanis a baloldal a városházán gyűlt össze. Előtte már a két párt küldöttsége jegyzőkönyvileg megállapodott az egyesülésről. A Deák-párt javasolta, hogy tartsanak közös gyűlést, de a baloldal elodázta a döntést. Egyelőre tehát csak a Deák-párt alakult át Szabadelvű Párttá, de felkínálták, hogy a baloldaltól is beléphet, aki akar. Június elején aztán az újság már arról tudósít, hogy Vásárhelyen is végbement a fúzió. A balközép vezére, Bereczki Sándor lett az új párt alelnöke, akit a maroszáeki felső kerületben képviselőjelöltnek is felléptettek. A belső harcok ezzel azonban nem csitultak, Bereczki ugyanis előbb bejelentette visszalépését, arra hivatkozva, hogy a megállapodás ellenére az egykori Deák-pártiak titokban egy másik jelölt mellett agitáltak.¹⁰⁸ Később mégis indult és győzött a választáson, bár egy ideig Maroszáék mindkét kerületében a Szabadelvű Pártnak két jelöltje volt. Ez a jelenség később is előfordult, 1913-ban például az illyefalvi kerületben hasonlott meg a Nemzeti Munkapárt, egyik része Szentiványi Miklós nyugalmazott alispánt, a másik pedig Béli Pál volt vármegyei főjegyzőt jelölte, végül azonban előbbi egyhangú szavazással győzött.¹⁰⁹

[PJ_127] Nagy György képviselő (SzNM)

A század elején, az ellentétek kiéleződésével párhuzamosan egyre aktívabbá vált az ellenzék, és most már nem csak a választások alkalmával került sor tömegrendezvényekre. Sepsiszentgyörgyön 1903 áprilisában az ellenzék a honvédelemkémű előtt szervezett népgyűlést a hadsereg létszámának tervezett emelése ellen, amelyen a városiak mellett a közeli falvakból is részt vettek. A szónokok többek között a Székelyföld mostoha gazdasági viszonyait taglalták. Köztük volt Nagy György ügyvéd is, aki nemrég fejezte be gyakornokságát és egy időre hazatelepedett. Tiltakozásukat az országgyűlés elé kívánták terjeszteni, erre Beksics Gusztáv képviselőt kérték fel. Néhány nappal később Kézdivásárhelyen is hasonló gyűlésre került sor, bár ott éppen az időközi választásokra készültek, így két század huszárt vezényeltek ki a rendbontás elkerülése végett.¹¹⁰ Ugyancsak a tervezett véderőjavaslat, az újoncok számának emelése ellen rendezett Székelyudvarhelyen az ellenzék népgyűlést 1911 októberében, ahová ugyan az ismert politikust, Justh Gyulát is meghívták, de végül Valentsik Ferenc, a város ellenzéki képviselője volt a fő szónok.

A pártok a megyegyűlések alkalmával is összecsaptak, bár ilyenkor nagyon gyakran nem annyira pártszempontok, mint – pártköntösbe bújva vagy sem – a helyi klikkek harca volt a döntő tényező. A kiegyezés előestéjén például Háromszéken Thury Gergely kezdte az ellenzék szervezni. Ellenfele Székely Gergely, amikor értesült a két tábor összecsapásáról Sepsiszentgyörgyön, állítása szerint eleinte félreértve a helyzetet, tiltakozott, hogy 'Székely-párt'-ról nincs értelme beszélni, hiszen mindannyian székelyek. Erre felvilágosították, hogy „nem a nemzetről, hanem az ön nevére nevezik ezen pártot”.¹¹¹ Székelyt aztán illyefalvi képviselővé választották. Néhány évvel később szintén Háromszéken az egykori katonarendűek elégedetlenkedtek, hogy „egy választó szövetkezet” alakult az egyik királybíró és mások népes rokonságából: „A tisztí állásokat mind a volt primorok között akarják felosztani. Ez az eljárás az osztályharc megújításának tekinthető” – méltatlankodtak állítólag a volt katonarendűek.¹¹²

¹⁰⁸ Berecki Sándor: „Argus”-nak száz szeme van. Az igazság vak. Argus hát nem az igazság. *Székely Hírlap*, 7. (1875) 46. sz. (június 9.) 182.

¹⁰⁹ *Népszava*, 41. (1913) 41., 47. sz. (február 16., 23.)

¹¹⁰ Cserey, 2011.

¹¹¹ Székely, 1893. 77.

¹¹² Székely, 1893. 109.

Jól látszik ez a klikkharc Udvarhelyszék, illetve vármegye esetében, de számtalan hasonló példát hozhatnánk fel a többi törvényhatóságból is. A fiatal Ugron Gábor, akinek apja, Ugron Lázár Daniel Gábor főkirálybíró egyik ellenlábasa volt, és aki Eötvös Károly szerint „mintaképe volt az igazi magyar nemesnek, az igazi székely primornak”,¹¹³ következőképpen jellemezte – természetesen igen elfogultan – a székbeli erőviszonyokat: az egyik csoport mögött a főkirálybíró van megbújva, „elég ügyetlenül, mert Tibád főjegyzőségében rátette a nyeret, és azt hiszi, hogy ő a vezető, s talán vezér is, holott csak hátiló. (...) Ugron Lázárnak, atyámnak nincs pártja, vele a nép van és a győzelem, pártja nincs, mert nincs a családtagokon kívül valamire való ember tíz vele, nincs ki támogassa beszédben, segítsen korteskedésben, ő önmagának vezérszónoka s főkortese. Ha a székből kihúzta lábát, eltávozott az erő (...) s a vezértelen székely nép elvonul a közügyek teréről. A kettő közt balancirozva hol az egyik, hol a másikba ütközve a »trónkeresők« táborá, (...) gyűlöltén, megvetetten s felhasználtan alkalomszerűen minden oldalról. Ezeknek egy elvök, egy meggyőződésök van, több nincs, s ez az: minden út becsületes, melyen haladni lehet.”¹¹⁴ Ezzel szemben Daniel Gábor elégtétellel jegyezte fel az egyik újság jellemzését Ugron Lázárról: „Jobb oldali Pesten és baloldali itthon.”¹¹⁵ Háromszékről is felemlítették „azon főkirálybírói zsarnokoskodást, mely szerint ott, ahol tehet, pártunk [a baloldal] rovására mindig a csekély számú kormánypárti híveiből jelölt minden állomásra”.¹¹⁶

[PJ_122] Id. Ugron Gábor képviselő 1911-ben (MNM)

Ugron Gábor nevéhez fűződik különben egy bulvárlapokba illő epizód is, amikor a székelyek megpróbálták a nemzetközi politikába avatkozni. Az ún. „székely puccsról” van szó. 1877-ben ugyanis Oroszország és az Oszmán Birodalom összecsapása alkalmával, amelynek többek között Románia és Szerbia függetlenné válása lett az eredménye, a magyar közvélemény érthető okokból a törökökkel szimpatizált. Különösen a függetlenségi tábor volt aktív; a pártközpont kezdeményezésére Orbán Balázs több helyen népgyűlést szervezett. A székelykeresztúri és udvarhelyi népgyűléseken (1877. augusztus 25. és 26.) a főispán szerint néhány száz, az ellenzéki lap szerint többeszes tömeg vett részt. Közel másfél évszázad elteltével mosolyt csal az olvasó ajkára az udvarhelyi népgyűlés távirata, amelyet a Plevnát védő Oszmán pasához intézett: „A székelyek fővárosa: Udvarhely, meetingjén elhatározta üdvözölni önt és seregét a plewnai győzelemért.”¹¹⁷ Oszmán pasa pedig válaszában megköszönte a „testvéri és baráti” érzelmek nyilvánítását. A kézdivásárhelyi gyűlés fegyveres beavatkozásra szólította fel a kormányt az Oszmán Birodalom oldalán.

Miután azonban a Monarchiának nem állt szándékában beavatkozni a háborúba, Ugron Gábor Bartha Miklóssal és Orbán Balázssal együtt arra az elhatározásra jutott, hogy egy székely légiót szervezzen és az Ojtozi-szoroson keresztül Moldvába betörve elvágják az orosz utánpótlási vonalat. A Függetlenségi Párt elnöke révén angol pénzügyi segítséget kaptak, ebből vásárolták a fegyvereket és kiszolgált katonákból önkénteseket toboroztak. A „puccs” előkészítésében a helyi hivatalnokok, ügyvédek, tanárok, vállalkozók, céhes iparosok közül is többen részt vettek, többek között Becze Antal volt országgyűlési képviselő. Mivel azonban a konspiráció szabályaival nem sokat törődtek, a toborzás is félig-meddig nyíltan folyt, az előkészületek hamarosan a román kormány tudomására jutottak. Ugronék az akciót a berecki vásár idejére időzítették volna, amikor remélték, hogy nagyobb feltűnés nélkül tudnak átjutni a határon. A botrányt megelőzendő a magyar hatóságok is elrendelték a nyomozást – maga az államrendőrség főnöke jött le az ügyet kivizsgálni –, majd 1877. szeptember végén

¹¹³ Eötvös, 1901. 83.

¹¹⁴ OSzK Kézirattár, Levelestár. Ugron Gábor Bartha Miklósnak, Szombatfalva, 1870. április 10.

¹¹⁵ *Udvarhelyszéki változások*, 83.

¹¹⁶ MNL OL, R 147. Geréb János K. Papp Miklósnak, Imecsfalva, 1869. március 8.

¹¹⁷ Idézi Hermann, 2013. 68.

„közcsendháborításért” elrendelték a szervezők letartóztatását. Utóbbira végül is nem került sor, mert azok előre értesülve a készülő letartóztatásról, „elmenekültek”. Mivel mindenkinek az ügy elsimítása állt érdekében, következő év tavaszán a szervezők ellen indított pert törölték. A „fuccsba ment puccs” történetét később a szervezők elbeszélése alapján Szádeczky Kardoss Lajos egyetemi tanár írta meg.¹¹⁸

„Nemzeti ellenállás” a Székelyföldön

A politika igazán a 20. század elején durvult el, a pártok egymásra licitáltak az elkoptatott jelszavakkal, a nacionalista retorika egyre jobban kiéleződött; a pártok a hazafias frázisok puffogatásával igyekeztek elkendőzni a problémákat. Az ellenzéki koalíció győzelme és különösen a „darabontkormány” kinevezése nyomán elszabadultak az indulatok, megindult a „nemzeti ellenállás” szervezése az új, törvénytelennek tartott kormánnyal szemben. A madéfalvi emlékmű leleplezésén, 1905 októberében Csík vármegye alispánja, a fent említett Becze Antal már így fogadkozott: „itt sírotknál, az Isten szabad ege alatt fogadjuk, hogy alkotmányvédelmünk nemes küzdelmében egyek leszünk s dicső példátokat, ha az óra ütni fog, habozás nélkül, lelkesedéssel követjük. Isten minket úgy segítjen!”¹¹⁹ Miután Mikó Bálint főispán lemondott, Beczének Kristóffy belügyminiszter felajánlotta a főispáni állást, de ő barátai és elvtársai tanácsára visszautasította.

November közepén Csíkban rendkívüli vármegyei közgyűlést hívtak össze az esetleges hivatalvesztés folytán erkölcsi vagy anyagi kárt szenvedő vármegyei tisztviselők és segédszemélyzet helyzetének biztosítására. Elhatározták, hogy az új főispánt nem tekintik törvényesen kinevezettnek, nem iktatják be és az eskütételt is megakadályozzák. Aki ezzel szembehelyezkedik vagy az esetleg felfüggesztendő hivatalnokok helyettesítésére vállalkozna, azt a gyűlés „mint olyant, ki a nemzeti akarat letörésére eszköznek ajánlkozott, a nemzeti ügy elárulójának és *hazaárulónak* tekinti”.¹²⁰ A tisztviselőknek megtiltották a főispánnal való érintkezést, utasításainak végrehajtását. Egy bizottságot neveztek ki, amelyik a főispán hivatalos helyiségeit lepecsételte és kimondta, a pecsét csak a törvényhatósági bizottság határozata alapján távolítható el. A tisztviselők és a segédszemélyzet kárpótlására két javaslat is felmerült: vagy a vármegye magántulajdonát képező alapokból kártalanítják őket, vagy a csíkszeredai takarékpénztárban hitelszámlát nyitnak számukra. A határozatokat a gyűlés egyhangúan fogadta el. A helyi lap elégtétellel írta: „Ezzel Csíkvármegye közgyűlése – az új kormánnyal alaposan leszámolt. Most már küldheti főispánjait, rendeleteit. Felfüggeszthet, elcsaphat, toporzékolhat. Vármegyénk megmutatta, hogy az alkotmány elleni támadásokkal szemben alaposan talpára tud állani.”¹²¹ Rövidesen ugyanaz a hírlap az esetleges botrányokra és erőszakos jelenetekre hivatkozva azt javasolta, hogy inkább Abaúj-Torna vármegye példáját kellene követni, ahol egyetlen tag sem jelent meg az új főispán beiktatásán. Az ellenállás szervezésére itt is bizottság alakult. Ez plakátokon hívta fel a csíkszeredai polgárokat, hogy a kinevezett főispánt mint hazaárulót bojkottálják, senki ne álljon szóba vele, szállást, ételt, italt ne biztosítson számára.

Különböző híresztelések után november végén kinevezték végre az új főispánt, Szentkereszty Pál báró, háromszéki földbirtokos személyében. Ő azonban a készülődések hírére nem lépte át a Rubicont, azaz Tusnád határát – ahogy tréfásan a csíki hírlap írta –, hanem Pestre utazott. A helyi lap egyre másra közölte a tudósításokat, hogy idegeneket az új főispánnak néztek és nem akartak kiszolgálni. Közben a belügyminiszter megsemmisítette a

¹¹⁸ Szádeczky, 1920.

¹¹⁹ A madéfalvi emlékoszlop felavatása. *Székelység*, 1. (1905) 4. sz. (október 9.) 3.

¹²⁰ Törvényhatósági rendkívüli közgyűlés (Csíkvármegye nem installál). *Székelység*, 1. (1905) 9. sz. (november 13.) 3.

¹²¹ Uo. 3–4.

megyeiülés ellenállásról hozott határozatát. Ezután elkezdődött egy jogi szörszálhasogatásokkal teli huzavona a belügyminiszter és a vármegye között, de Szentkereszty beiktatására nem került sor, így őt következő év február végén saját kérésére felmentették. Ezt követően majd csak az 1906. évi választások után nevezte ki a koalíciós kormány a vármegye élére Kállay Ubul szabolcsi földbirtokost.

[PJ_121] Ugron Ákos képviselő, főispán 1890 körül (MNM)

Udvarhely vármegyében konfliktusok árán ugyan, de sikerült Ugron Jánost beiktatni. A koalíciós kormány helyette 1906 áprilisában a család másik ágából Ugron Ákost, Gábor testvérét nevezte ki. Háromszéken Haller János főispán egyelőre a helyén maradt, a koalíciós kormány idején aztán előbb Elekes Béla, majd 1908-tól a zempléni Meczner Béla látta el a főispáni teendőket.

A „nemzeti ellenállás” botrányoktól is hangos fő fészkévé azonban Maros-Torda vármegye vált. 1905 novemberében az addigi főispán, Lázár István gróf lemondott. Az ellenállás szervezői között ott találjuk Désy Zoltán képviselőt, korábban Maros-Torda vármegye alispánját, aki a koalíciós kormány idején pénzügyminisztériumi államtitkár lett, Farkas Albert alispánt és az ifjú Bethlen István grófot, a későbbi miniszterelnököt is. Egy másik központi figura Erődsy Sándor vármegyei főjegyző, aki korábban gyorsan araszolt előre a közigazgatási számlétron. 1905 nyarán összeült a vármegye tisztikara az alispán vezetésével és egyhangúan megszavazták az ellenállást. A határozat kimondta az újoncozás és az adó beszédésének megtagadását, valamint leszögezte, hogy senki sem vállalja felfüggesztett tisztviselők helyettesítését: „az ilyen tisztviselőt a kartársi kötelékre méltatlannak és becstelennek nyilvánítjuk”. A határozat tele van hangzatos hazafias frázisokkal: „Az igaz honszeretettől áthatott minden hazafinak szent és elengedhetetlen kötelességét képezi a veszélybe került magyar alkotmánynak – bár porszemnyi erejével is – megmentésére sietni.”¹²² Ezt – ahogy nevezték: „vérszerződést” – aztán később többször megújították. Amikor azonban a viszonyok elmérgesedtek és a megyébe királyi biztost küldtek az ellenállás felszámolására, állását féltve Erődsy – több társával együtt – megtört, nem mondott le a hivatalnokok nagyobb részével, sőt a lemondott alispán helyettesítését is elvállalta. Megtorlásul a koalíció győzelme után elárult „elvtársai” ellene fordultak, fegyelmi vizsgálatot akasztottak a nyakába és az újabb választások alkalmával nem jelölték. Később bukásának okait egészen másképp magyarázták: „mivel egész életében a 67-es politika lelkes híve lévén, nem félt a nemzeti ellenállás ideje alatt és a koalíció kormányra jutása után sem nyíltan hangoztatni, hogy a nemzet boldogulása csak a királlyal való egyetértés és együttműködés által lehetséges”.¹²³

[PJ_132] Désy Zoltán képviselő (Oroszlány, 1915. 23.)

A koalíciós kormány 1906 májusában Farkas Albertet ültette a főispáni székbe. Ellene is rögtön megindult azonban a hajsza, amelyben nagy része volt Erődsynek. Alkalmatlansággal és nepotizmussal vádolták – állítólag vejét, fiát és sógorait ültette a felfüggesztett hivatalnokok helyébe –, Pestre is küldöttséget menesztettek leváltása érdekében. A vármegyét végül ifj. Ugron Gábornak, a későbbi belügyminiszternek sikerült megfékeznie, akit 1907 márciusában neveztek ki és aki Ugocsa vármegyének is főispánja volt. Az egykori „ellenállók” és Erődsy között nem szűnt meg a harc, 1909-ben utóbbit 90 napi fegyházra vagy pénzbüntetésre ítélték.¹²⁴ Erődsy és társai közben minden követ megmozgattak, hogy ha már állásukat nem sikerül visszaszerezni, legalább anyagilag kárpótolják őket. Pesten ugyanis a volt főjegyző egyre-másra halmozta az adósságokat és mindenkitől pénzt kért. Többek között Fejérváry Gézát, a darabontkormány leköszönt miniszterelnökét bombázta leveleivel, de több

¹²² ÖStA HHStA, Kabinetteskanzlei, 3624/1906.

¹²³ Balassa, 1911. 63.

¹²⁴ Romsics, 1999a. 62–63.

felsőfolyamodványt is beadott, az uralkodótól remélve anyagi helyzete kedvezőre fordulását.¹²⁵ Erősdy egész karrierje, beadványainak, leveleinek retorikája – amely mindig a címzett elvárásaihoz, politikai pártállásához próbált igazodni – szomorú képet fest az egész korszak politikai kultúrájáról.

A történetnek ezzel még nincs vége: a koalíció bukása után Erősdyt „jutalmul” 1910-ben főispánná nevezték ki. A viszonyok azonban hamarosan annyira elmérgesedtek, hogy még ugyanazon év decemberében kénytelen volt beadni lemondását. A kampányban az ellenzéki képviselők is teljes erőbedobással vettek részt. Erősdyt azonban még ekkor sem ejtette teljesen a kormány, teljes fizetése és minden főispáni illetménye meghagyásával a miniszterelnökséghez osztották be. Néhány évig még az Államkincstáron élösködött, 1915 januárjában áttették a Belügyminisztériumhoz, végül az év májusában „megrongált egészségére” való hivatkozással nyugdíjazták.¹²⁶ Utóda Haller János udvarhelyi főispán lett (egyszerre mindkét vármegyében), rá két évre pedig Ugron János vette át a helyét, aki korábban szintén Udvarhely vármegye főispánja volt. Ha korábban volt olyan időszak, amikor Erdély öt vármegyéjének élén is a Bethlen család tagjai álltak, úgy tűnik, a 20. század első évtizede a Székelyföldön az Ugronok korszaka volt.

[PJ_131] Bernády György polgármester, majd városi főispán díszmagyarban 1910-ben (MMM)

A helyzet 1910 után visszaállt ugyan a régi kerékvágásba, de mind világosabbá vált, hogy Tisza Kálmán híres elve, a „*quieta non movere* (ne változtassuk, ami nyugton van)”, egyre kevésbé alkalmazható a magyar belpolitikára.

Emlékezetpolitika

[PJ_054] Március 15-i ünnepség, Sepsiszentgyörgy, 20. század eleje. Ismeretlen fényképész (SzNM)

A dualizmus korában fontos változások történtek az emlékezetpolitika terén is. A politika átalakulása, a tömegek és a közvélemény egyre nagyobb szerepe nem maradtak következmény nélkül. A közgondolkodás befolyásolásának fő eszközei a közoktatás és a sajtó voltak, de fontos szerepet játszottak – és egyúttal a politikai propaganda kiemelt terepét képezték – a különböző megemlékezések, ünnepek, emlékművek leleplezése, amelyek a századfordulón egyre inkább megszaporodtak. A korszakban meghonosodtak a nemzeti ünnepek, megszaporodtak az emlékműállítások, kialakult az ünnepek ritualizált forgatókönyve. Visszatérő jeles esemény volt március 15. megünneplése, bár a korszakban nem volt hivatalos ünnep. Sepsiszentgyörgyön a honvédemlékmű állt az ünnep középpontjában, oda vonult a tömeg zászlókkal, zenekarokkal. Csíkszeredában 1901-ben a következőképpen zajlott az ünnepség: fél 10-kor ünnepélyes istentiszteletet tartottak, amelyen részt vettek a közeli falvakból bejött öreg honvédek is. Délelőtt a helyi ipartestület ünnepelt énekkel, szavalatokkal. Délben az egyik vendéglőben a még élő 49 honvédet az összegyűjtött pénzből megvendégelték. Délután a csíkszeredai ifjúság rendezett hazafias ünnepélyt a városháza előtt, amelyen a város apraja-nagyja ott volt, és amelyre bejött a csíksomlyói főgimnázium ifjúsága is. A helybeli dalárda elénekelt a Himnuszt, majd elszavalták a „Talpra magyart”. Utána ünnepi beszéd következett a „dicső csaták” felemlegetésével. A helybeli cigányzenekar hazafias nótákat játszott. Végül a „Szózat” és a „Dalár induló” éneklésével ért véget a rendezvény,¹²⁷ amely nagyjából hasonlóan zajlott mindenhol. A „hivatalos” ünnepeket, az uralkodó születésnapját és augusztus 20-át, Szent István napját

¹²⁵ ÖStA HHStA, Kabinettsarchiv, Geheimakten, 15858/1909.

¹²⁶ ÖStA HHStA, Kabinettskanzlei, 4039/1910., 568/1915.

¹²⁷ Március 15-iki ünnepélyek. *Csíkmegyei híradó*, 2. (1901) 12. sz. (március 20.) 2. Ezúttal mondok köszönetet Bélfenyéri Tamásnak a századfordulós újságok kijegyzetelése terén nyújtott segítségéért.

szintén megünnepelték, de ezek nem váltak népünnepélyé. Az előbbi elsősorban a hadsereg és a hivatalnoki kar kötelező ünnepe maradt, istentisztelettel és díszbédével, a másik főképp egyházi ünnep. Erzsébet királyné neve napját ugyancsak istentisztelettel ünnepelték. Csíkszeredában az első világháború előtt Ferenc József születésnapját (augusztus 19.) a helyi notabilitások díszvacsorával ünnepelték a megyeházán, majd a vár előtt mozsárágyúból díszlövéseket adtak le és a házakat gyertyákkal világították ki. Másnap Szent István napján az ünnepi istentisztelet után egy honvédszázad díszsortüzet lőtt, ezt beszédek és népünnepély követték.¹²⁸

[PJ_001] Székelyudvarhely főtere a millenniumi oszloppal (KF)

A millenniumi megemlékezések során minden városban sor került iskolai és városi ünnepségekre kivilágítással, lobogókkal, fáklyásmenettel, zenével, ünnepi istentisztelettel, szónoklatokkal, szavalatokkal, élőképekkel, faültetéssel, népünnepéllyel, a városi dalárdák és cigányzenekarok részvételével. 1896. május–júniusban minden városban és faluban ünnepélyt rendeztek. Homoródkarácsonyfalván például a szokásos ünnepségek mellett a helyi szervezőbizottság javasolta, hogy egy utcát nevezzenek el „ezer utcának”, készítsenek emléktáblát, alakítsanak ki egy millenáris kertet eperfákkal selyemhernyó tenyésztése céljából, ennek közepébe állítsanak oszlopot, a házakat, kerítéseket javítsák ki, végül pedig ökörsütéssel ünnepeljék az államalapítás ezredik és az alkotmány visszaszerzésének 30. évét.¹²⁹

A millenniumi ünnepségek nagy lökést adtak a századfordulón terjedőben levő emlékműállításoknak is, ebben Marosvásárhely járt elől. Az ottani szoborállításokról bővebben a városokról szóló fejezetben lesz szó. Az elsőt – és egyetlen igazán helyi vonatkozásút – közülük, a székely vértanúk emlékművét azonban jóval korábban, 1875. június 27-én avatták. Az ünnepségen, amelynek politikai vonatkozásait szükségtelen külön kiemelni, a kivégzettek rokonai is jelen voltak. A református lelkész imája után a város két volt ellenzéki képviselője, Orbán Balázs és Lázár Ádám mondtak beszédet. Zászlókkal kivonult az ifjúság, az iparegyletek, dalárdák, vidékről is sokan érkeztek az ünnepségre.¹³⁰ A városban később Bem apó és Kossuth Lajos szobrát is felállították, ezzel is jól láthatóan megjelenítve a város függetlenségi szimpátiáit.

[PJ_137] Sepsiszentgyörgyi honvéd-emlékmű (SzNM)

A székely vértanúk emlékművénél is korábbi a sepsiszentgyörgyi Honvédemlék, amelyet 1874 őszén leplezték le. Háromszék hősiességének emléke még élénken élt, így az esemény az egész város és szék ünnepe volt, kivonultak a testületek, iskolák, minden felekezet képviseltette magát, de a fő figyelem az egykori honvédtisztekre irányult. A szoborállítás fő kezdeményezője Vajna Tamás törvényszéki elnök is főhadnagy volt a szabadságharcban. Háromszék önvédelmi harcának hőse, Gábor Áron díszes síremléke Eresztevényben 1892-re készült el, tervezője Gyárfás Győző mérnök volt. A sír megemlékezések színhelye is volt, 1906-ban például halálának évfordulójára a Kossuth-asztaltársaság beszédekkel, koszorúzással, a Himnusz eléneklésével emlékezett; a zenei aláfestést a nagyborosnyói zenekar szolgáltatta. Nagy György ellenzéki képviselő beszédet mondott és verset is szavalt a „legelső székely ember” emlékére: „Emlékedet jött ünnepelni néped,/ Hódolni halhatatlan vezérének,/ ki halva is nevel, vezet, tanít/ és minden székely szívben ott lakik.” A vers a függetlenségi tábor mozgósítására is szolgált: „Vérrel vívjuk ki néped igazát, Vérrel vívjuk ki a szabad hazát!”¹³¹ Mikó Imre gróf születésének századik évfordulójáról ugyancsak megemlékeztek, az ünnepségen képviseltette magát a Magyar

¹²⁸ Nagy A., 1997. 85–86.

¹²⁹ Milléniumi bizottság falun. *Székely-Udvarhely*, 2. (1896) 9. sz. (március 1.) 33.

¹³⁰ Török-Horváth-Gálfi-ünnepély. *Székely Hírlap*, 7. (1875) 52. sz. (június 30.) 205.

¹³¹ *Független Székelység*, 1. (1906) 14. sz. (július 4.) 1.

Tudományos Akadémia, az Erdélyi Múzeum-Egyesület, a református egyház, a vármegye és több más intézmény és egyesület, de a zabolai Mikes-kastélyon mindössze a Székely Mikó Kollégium emléktábláját helyezték el.

[PJ_101] A Nyerges tetői honvéd emlékmű felavatása, 1897 (CsSzM)

Külön érdekesség a Csíkközmező mellett, a Nyergestetőn a millenniumi ünnepek nyomán, 1897-ben állított obeliszk, amely az 1848–1849. évi szabadságharc utolsó székelyföldi csatájának és az elesetteknek állított emléket és amely a bukaresti székelyek adakozásából készült. Szintén a századfordulón, 1899-ben készült el a madéfalvi veszedelem emlékét megörökítő obeliszk, amelynek tetejére a kiterjesztett szárnyú turul szobrát Köllő Miklós székely származású szobrász készítette. Felirata – „Székely nép! Itt hullott őseidnek vére...” – egyértelműen a függetlenségi retorikába illeszkedik, hangsúlyozva, hogy a székelyek Habsburg-ellenes megmozdulása „alkotmányos szabadságuk” védelmében történt, és azt a „zsarnok önkény bosszús karja” torolta meg. A lapok is ezt hangsúlyozták az avatás kapcsán: „Régi kiváltságaikat, törvénybe írt jogaikat védelmezték”.¹³²

[PJ_102] A madéfalvi veszedelem emlékművének felavatása, 1905 (CsSzM)

Más városban is tervbe vettek több szobrot, így Székelyudvarhelyen a millennium évében Kossuth Lajos, Orbán Balázs és a Budváron felállítandó székely emlékoszlopra is gyűjtöttek, de végül csak az utóbbi készült el, és azt is a főtéren helyezték el, mert nem volt pénz egy kellően impozáns oszlopra. Sepsiszentgyörgyön és Kézdivásárhelyen is felmerült egy Kossuth-, illetve utóbbiban egy Gábor Áron-szobor állítása is. A kecskeméti Kossuth-szobor leleplezéséről szóló hír kapcsán vetette fel az egyik helyi lap, „hogy a függetlenségi Háromszék, a székelység miért nem mozdul meg, hogy szobrot emeljen a nemzet atyjának? Legyen a jelszó ez: Kossuth-szobrot Sepsiszentgyörgyre, Gábor Áron szobrot Kézdivásárhelyre!”¹³³ Rövidesen, 1906 júliusában megalakult a sepsiszentgyörgyi Kossuth-szobor száztagú szervezőbizottsága, elnökök Nagy György – akitől valószínűleg az ötlet is származott – és Koréh Endre, a helyi Függetlenségi és 48-as Párt alelnöke voltak.

A Székelyföld többi részén elsősorban honvédemlékműveket állítottak. Dinasztiahű megemlékezéssel, emlékállítással csak Erzsébet királyné és Rudolf trónörökös esetében találkozunk – Erzsébet királyné emlékét őrizte például a marosvásárhelyi és sepsiszentgyörgyi Erzsébet-liget, utóbbi a városi parkban ültetett facsoport –, de esetükben sokkal inkább a „magyar” királyné és királyfi ünnepléséről volt szó.

A választójog és a választók

A magyar parlament kétkamarás volt, de a dualizmus korában a politizálás fő terepét a képviselőház jelentette. A kiegyezés és az ennek következtében létrejött unió nyomán a választási törvényt nem terjesztették ki Erdélyre, itt – elsősorban nemzetiségi okokból – meghagyták az 1848. évi erdélyi törvényt. Az 1868:XLIII. (uniós), majd az 1874:XXXIII. törvénycikkek sem változtattak ezen; eszerint az erdélyi törvényhatóságok 75 képviselőt küldtek a parlamentbe (ebből 23 a városokat képviselte). A census Erdélyben magasabb volt, mint a Királyhágó másik oldalán, a választók jelentős része pedig „régijogon”, azaz egykori nemesi kiváltságaik jogán választott.¹³⁴ 1848-ban ugyanis mindenkinek meghagyták választójogát, aki már 1848 előtt bírt azzal, de csak saját személyére, tehát a régi jog nem volt örökölhető. Ezt az elvet a nemeseken kívül a szabad székelyekre is kiterjesztették, a székelyek így most tényleg visszakapták egy időre az időközben mítosszá vált „kollektív nemességet”. A Székelyföldön a választók túlnyomó többsége régi jogon bírt szavazati joggal, ezért kezdetben igen magas volt a szavazati joggal rendelkezők aránya, de a régi jogon szavazók

¹³² SICVLICIDIUM. *Székelység*, 1. (1905) 4. sz. (október 9.) 1.

¹³³ *Független Székelység*, 1. (1906) 14. sz. (július 4.) 3.

¹³⁴ L. Szász Z., 1986b. 1630–1633; Boros–Szabó, 1999. 127–128.; Pap, 2010.

fogyásával együtt a Székelyföld is egyre hátrányosabb helyzetbe került. Az 1848. évi törvényt néhány pontban módosító 1874:XXXIII. törvénycikk vitájában – amely különben a régi jog hatályát azokra is kiterjesztette, akik 1872-ben szavaztak először – gyakran hivatkoztak a székelyföldi állapotokra. Orbán Balázs vehemensen védelmezte a székelyek szavazati jogát. Az ellenzéki Irányi Dániel az általános választójog mellett érvelve hozta fel a Székelyföld példáját, ahol szerinte – éppen a régi jog következtében – gyakorlatilag megvalósult az általános választójog. Az erdélyi választójog sajátossága volt a „füstök utáni” választójog, azaz ahol nem volt választó, a 100 háznál többel bíró községek két, a többiek egy választót állíthattak, ez azonban a régi jogon szavazók nagy száma miatt a Székelyföld esetében nem játszott jelentősebb szerepet. A törvény kedvezményes elbírálásban részesítette még a diplomásokat (a papokat és tanítókat is beleértve), ezek értelmiségi cenzus alapján rendelkeztek választójoggal. A főrendiháznak az 1885. évi reformig minden felnőtt arisztokrata (férfi) elvileg tagja lehetett, utána már csak a nagybirtokosok – akik adója megfelelt az előírt cenzusnak –, de az uralkodó a politikai, gazdasági és kulturális elit tagjaiból is nevezett ki főrendeket.

Mivel a választókerületek a törvényhatóságok határait képezték le, különösen az első évtizedben megmaradt ezek aránytalansága, és fennmaradt az egykori erdélyi taxás helyek kiváltsága is, amelyek még a fejedelemség korából diétai képviseléssel rendelkeztek. Ezek között voltak olyan teljesen eljelentéktelenedett és csekély népességű helységek, mint Illyefalva alig több mint ezer vagy Csíkszereda másfélezer lakossal. Amíg Csíkszéken 1869-ben a két kerületben hat-, illetve hétezer választó volt, addig Csíkszeredában 223, Illyefalván pedig 247. A kis városi választókerületeket aztán a kormánypárt a fontosabb jelöltjeinek „jutalomként” osztogatta.¹³⁵ Ha a teljes lakosságot nézzük, az erdélyi városi kerületekben átlagban mintegy négy és félezer, a székely székekben több mint 41 000 lakosra, a vármegyékben pedig 65 000 lakosra jutott egy képviselő. Míg a százezer városi 23, addig az 1,2 millió vármegyei lakos csak 20 képviselőt választhatott. Legjobb helyzetben a szász székek voltak, ott átlag 16 000 lakos jutott egy-egy választókerületre. A Székelyföld tehát a korszak kezdetén egyrészt kivételezett helyzetben volt a választók magas számának köszönhetően – az egykori szabad székelyek mind szavazati joggal rendelkeztek –, másrészt azonban a választási rendszer sajátosságai miatt a választók magas aránya azt eredményezte, hogy egy székelyföldi szavazat jóval kevesebbet ért, mint Erdély más részein, hiszen egy képviselőre sokkal több választó jutott. Ha csak a szavazati joggal rendelkezőket nézzük, a 20. század elején a Székelyföldön még mindig átlagban 1405 szavazó esett egy választókerületre, míg Erdély nem magyar vidékein 841.¹³⁶

[PJ_029] A magyar országgyűlés két házának együttes díszülése a képviselőházban 1898. április 11-én. Ellinger Ede fényképe (*Vasárnapi Újság*, 1898. április 17.)

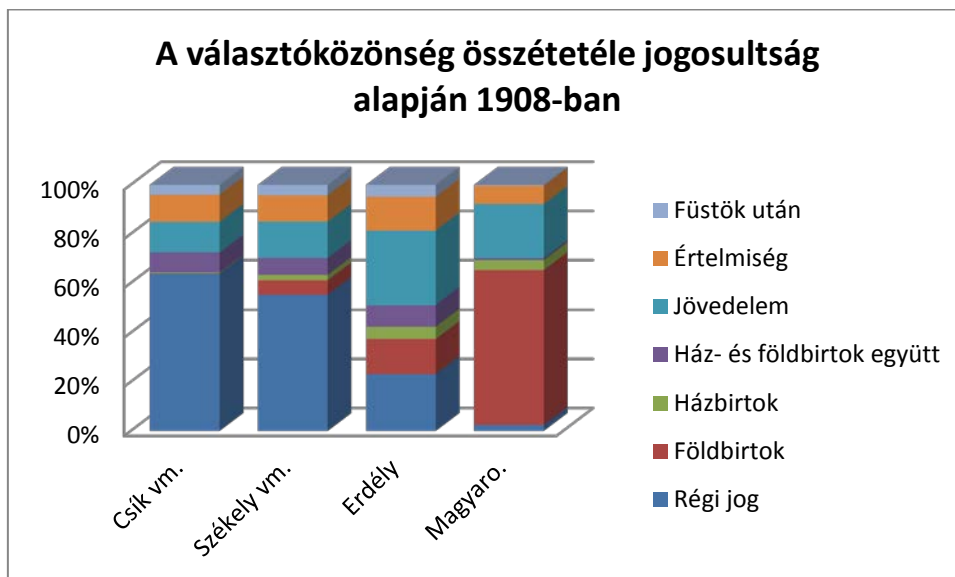
A kiegyezés után még egy évtizedig – akárcsak korábban – mindegyik szék két-két képviselőt küldött az országgyűlésbe, a kis Aranyosszék ugyanúgy, mint a népesebb székek. Ezenkívül az egykori kiváltságos települések, taxás helyek is külön képviseltették magukat. Az 1876. évi nagy közigazgatási területrendezés nyomán átalakították a választási körzeteket is. Az 1877:X. törvénycikk értelmében az egykori taxás helyek egy részének megszűnt önálló választókerületi státusza. Ez a Székelyföldön azt eredményezte, hogy Csíkszereda Csík vármegyével, Illyefalva Háromszék vármegyével egyesült, de megmaradtak választókerületi székhelyeknek. Az újraszabályozás nyomán Marosvásárhely két képviselőt küldhetett a parlamentbe, míg Bereck, Kézdivásárhely, Oláhfalva, Sepsiszentgyörgy és Székelyudvarhely egy-egy képviselőt. Kezdetben a kormány Csíkszereda képviselői jogának elvesztését is javasolta, a parlamenti vita során pedig Oláhfalva státuszát is sok támadás érte. Többen

¹³⁵ L. Pál J., 2011a.

¹³⁶ Szász Z., 1986b. 1632.

rámutattak, hogy a törvényjavaslat nem következetes, megakad félúton, ahelyett hogy teljesen felszámolná ezeket a kis választókerületeket. A szász képviselők azt kifogásolták, hogy amíg a szász székek és azok központjai elvesztették képviseleti jogukat, a történelmi hagyományra hivatkozva néhány kisebb erdélyi városnak, egykori taxás helynek meghagyták azt, pedig azok nem bírnak olyan városi jelleggel, mint a szász városok.¹³⁷ A szavazás során Tisza Kálmán többször is felszólalt az eredeti javaslat megtartása mellett, többek között Székelyudvarhely és Oláhfalva mint önálló választókerület érdekében.¹³⁸

Háromszéken a változás nyomán eggyel több választókerület jött ugyan létre, de ezek jellege átalakult. Korábban összesen hat képviselőt küldtek az országgyűlésbe, ebből a szék maga kettőt: Sepsiszék és Miklósvár fiúszék az egyiket, Kézdi- és Orbaiszék pedig a másikat. Az egykori taxás helyek, Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Bereck és Illyefalva pedig négy városi képviselő küldésére voltak jogosultak. A közigazgatási átalakítás után a két széki helyett négy megyei választókerület jött létre Illyefalva, Kézdivásárhely, Kovászna és Nagyajta székhellyel, nagyjából leképezve a Háromszéket alkotó székek egykori területét, míg a négy városi kerület helyett csak három maradt (Illyefalva elvesztette ezt a jogát). Csík vármegye négy, Udvarhely három, Maros-Torda összesen öt választókerületre oszlott, de ebből csak három esett nagyjából az egykori Marosszék területére; a gernyeszegi és szászrégeni kerület korábban Torda vármegye felső kerületét képezte. Torda-Aranyos vármegye felvinci választókerülete az egykori Aranyosszék utódjának tekinthető. A választókerületek száma tehát összességében hárommal megnőtt (19-ről 22-re): 1878 előtt 10, utána 15 székelyföldi vidéki választókerület volt; ehhez jött még 1878 előtt kilenc, utána hét városi választókerület (Marosvásárhely végig két képviselőt választott). Az új beosztás szerint először 1878-ban tartottak általános választást.

A választóközönség összetételéről hiányosak az adataink, de a korszak elején túlnyomó többséget az ún. régi jogon szavazók képeztek és a csökkenő tendencia ellenére a 20. század elején is még ők alkották a többséget. Annak ellenére, hogy még azok is régi jogon szavaztak, akik esetleg más alapon is rendelkezhetek volna szavazati joggal, a szavazók számának fokozatos csökkenése jól mutatja a székelyföldi lakosság szegénységét.

¹³⁷ KN 1875. X. 296.
¹³⁸ Uo. 319.

A választóközönség összetétele jogosultság alapján 1908-ban (%) ¹³⁹

Jogosultság	Régi jog	Földbirtok	Házbirtok	Ház- és földbirtok együtt	Jövedelem	Értelmiség	Füstök után
Csík	63,9	0,1	0,3	8,1	12,5	11,1	4,0
Háromszék	44,8	8,9	3,2	7,0	23,8	9,2	3,1
Maros-Torda	46,5	11,6	3,1	6,3	14,3	12,4	5,8
Udvarhely	63,2	3,7	2,4	6,7	9,6	10,4	4,0
Marosvásárhely	1,0	1,1	18,0	0	77,8	2,1	0
Erdélyi átlag	23,2	14,3	5,0	8,7	30,2	13,8	4,8
Magyarországi átlag	2,4	62,9	4,0	0,8	22,1	7,4	0,4

Mivel a „régijogon” alapuló jogosultság nem volt örökölhető, az illetők kihalásával számuk a 20. század elejére jelentősen csökkent, de még így is nagyon magas maradt: 1908-ban már az erdélyi régi jogon szavazók több mint kétharmadát (69,8%) tették ki, de összmagyarországi viszonylatban is ők képezték a régi jogon szavazók több mint felét (51,8%). Helyüket azonban a magas cenzus miatt nem volt ki átvegye. Csíkban és Háromszéken 1880 és 1908 között majdnem felére csökkent a szavazók száma, míg a nagyrészt románok által lakott Hunyad vármegyében ellenkező folyamat játszódott le, a szavazók száma majdnem duplájára nőtt. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy a választóknak az össznépeséghez viszonyított aránya is fokozatosan csökkent; 1890-ig meghaladta az országos átlagot, 1908-ra már jóval az alá csökkent (4,2% az országos 6,2%-kal szemben). Az alábbi táblázat ezt a folyamatot mutatja.

A választók össznépeséghez viszonyított arányának alakulása (%) ¹⁴⁰

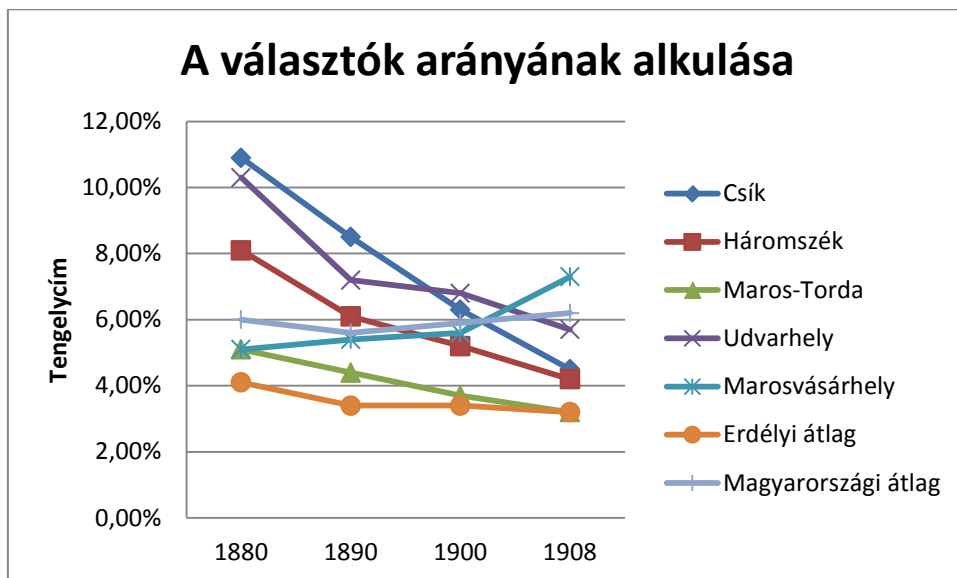
	1880	1890	1900	1908
Csík	10,9	8,5	6,3	4,5
Háromszék	8,1	6,1	5,2	4,2
Maros-Torda	5,1	4,4	3,7	3,2
Udvarhely	10,3	7,2	6,8	5,7
Marosvásárhely	5,1	5,4	5,6	7,3
Erdélyi átlag	4,1	3,4	3,4	3,2
Magyarországi átlag	6,0	5,6	5,9	6,2

Nyilván ha csak a felnőtt férfilakossághoz viszonyítunk, akkor magasabb arányszámot kapunk, ezek majdnem egyharmada rendelkezett szavazati joggal. A választók arányának drasztikus csökkenése a Székelyföld gazdasági helyzetére is fényt vet. Szintén a lakosság szegénységét mutatják azok az adatok is, amelyeket a választójog esetleges kiterjesztése céljából gyűjtöttek össze. A 20. század elején a Székelyföldön 100 holdon felüli birtokon Csíkban 90-en, Háromszéken 128-an, Maros-Torda vármegyében 146-an, Udvarhelyen pedig 67-en gazdálkodtak. Száz koronát meghaladó adót pedig Csíkban 210-en, Háromszéken 561-en, Maros-Torda vármegyében 273-an, Udvarhelyen 225-en, Marosvásárhelyen pedig 315-en

¹³⁹ Az adatok forrása: KI 1906. XXVIII. 926/1906 sz. 214–215.

¹⁴⁰ Az adatok forrása: KI 1906. XXVIII. 926/1906 sz. 210–211. A táblázat vármegyénként tartalmazza a választók számát, ezért Marosvásárhely kivételével, amelyik önálló törvényhatóságot képezett, a többi város adatait a megyékkel összesítették.

fizettek.¹⁴¹ A középiskolát végzettek aránya 2-3% körül mozgott – a magyarországi átlag 3,8% volt –, egyedül Marosvásárhelyen volt magasabb (13,4%). Ezek az adatok együttesen mind jól mutatják, hogy az általános választójog bevezetésének hiányában a Székelyföldön a választójog igen alacsony szinten maradt, és a különböző választójogi reformjavaslatok sem javítottak volna lényegesen a helyzeten. A választójog kiterjesztésére pedig – főképp a nemzetiségek térnyerésétől való félelem miatt – a korszak végéig nem került sor. Még a radikális változást nem hozó, 1913-ban elfogadott választójogi törvény alkalmazására sem került sor az első világháború kitörése miatt.

Ami a választási részvételt illeti, ez a korszak kezdetén jóval a magyarországi átlag alatt maradt (1869-ben a székelyföldi vidéki választók 41,8%-a adta le voksát, míg az országos átlag 73,3% volt), viszont a századfordulóra jelentősen megugrott és az országos szintet is meghaladta (1901-ben már a székelyföldi választók 74,5%-a ment el szavazni). Az egykori királyföldi vagy vármegyei területekhez képest a Székelyföldön jóval élesebb volt a verseny: csak a választókerületek negyedében nem volt ellenjelölt, viszont egyharmadában viszonylag szoros eredmény született. Azt nehéz eldönteni, hogy a folyamatban mekkora szerepe volt a választási korrupció növekedésének – tehát hogy egyre inkább a szó szoros értelmében is megérte elmenni szavazni – vagy az egyre durvuló politikai vitáknak, a polarizáció növekedésének. A státustudat – mind az egykori szabad székely státushoz, mind a jelentős részben ezzel összefüggésben levő választói státushoz kötődő önérzet – valószínűleg jelentős mértékben befolyásolta a választási részvételt; az egyre kisebb számú választó számára fontos lehetett azt hangsúlyozni, hogy ők beleszólhatnak a politikába, és így az aktív részvétel egyre inkább normává vált.

Választások és választási korrupció

A választások bejáratott koreográfia szerint zajlottak. Hozzá tartoztak a kortesek, az ünnepélyes felvonulás, a zene, a választási jelvények, jelszavak, versikék, szónoklatok, majd az ünnepi fáklyás zene. És hozzá tartoztak a kortesnóták is a saját jelöltet dicsérve, az ellenfelet gúnyolva. Bartha Miklós választásain híressé vált a „Szép muzsika, selyemhúr./ Éljen Bartha Miklós úr!” kezdetű nóta.¹⁴² A választások előtt a jelölt bejárta a kerületét –

¹⁴¹ Jövedelmi póttadó nélkül. KI 1906. XXVIII. 250–251.

¹⁴² Sebesi, 1908. 32.

vagy ha fontos ember volt, illetve sok pénze volt, ezt a korteseire bízta – és a főbb helyeken programbeszédet tartott. Ez általában szintén ünnepélyes külsőségek között zajlott, amelynek főbb eseményei a jelölt fogadása, beszéde, az ünnepi ebédek, vacsorák voltak. A 20. század eleji választások előtt már nemcsak a jelöltek, hanem a pártvezérek is bejárták a Székelyföldet. Kézdivásárhelyen 1905-ben például megfordult Kossuth Ferenc, őt ötven tagból álló lovas bandérium kísérte, de kivonultak zászlóikkal a társulatok és a zenekarok is. Kossuth kocsiját 24 nemzeti színű szalagos választópolgár húzta. A Vigadó nagytermében tartott gyűlést este bankett követte.¹⁴³ Kossuthot Kovásznán és máshol is nagy és lelkes tömeg fogadta, ebbe nyilván nevének nimbusza is nagyban belejátszott. Kovásznára kétszáz székely lovas kísérte és állítólag hatezer ember előtt mondott beszédet, akik megesküdték, hogy a függetlenségi jelöltre fognak szavazni: „Esküszünk, esküszünk,/ Doktor Zakariás János/ Téged híven követünk,/ Te lész a mi követünk!”¹⁴⁴ Sepsiszentgyörgyön a főispán nem engedélyezte népgyűlés rendezését, így Kossuth az állomáson összegyűlt tömeg előtt beszélt, majd Brassó érintésével visszautazott a fővárosba. 1906-ban Polónyi Géza igazságügyminiszter erdélyi látogatását arra is felhasználta, hogy Kézdivásárhelyen saját fiának, Dezsőnek kampányoljon, gyakorlatilag átadva neki a választókerületet. 1910-ben az ellenzék vezérei közül Justh Gyula és Apponyi Albert is megfordult a Székelyföldön, utóbbi kiváló szónokként ott is nagy sikert aratott. Justh beszédére viszont Marosvásárhelyen állítólag csak ötszázan voltak kíváncsiak, ők az általános titkos választójogot éltették.¹⁴⁵ A kormánypártok általában a szűkebb körű, a helyi elitnek szóló rendezvényeket preferálták, az ellenzék azonban előszeretettel vitte ki rendezvényeit a közterekre és szervezett népgyűléseket.

A választás rendszeresen több napig zajlott, a választóknak be kellett menniük a választókerület központjába, szavazni ugyanis csak ott lehetett. A kortesek szerepe volt ennek megszervezése, a „kortestanyák” (általában vendéglők, kocsmák) kibérlése, az ételről, italról való gondoskodás. A táboroknak megvolt saját választási jelvényük, lobogóik, a feldíszített kocsik zenekar kíséretében vonultak. Az 1878. évi illyefalvi választást a következőképpen írták le: „mikor a Nemes pártja Ilyefalva utcáin csinosan felöltöztetett ifjakat, kik szép rendben, énekelve haladtak végig utcáról utcára, az előpataki teljes zenekarral kísértette: ugyanakkor a Bakcsi pártja jónak látta 3 szál cigánylegénnyel négy-öt miserabilis kortest kísértetni”.¹⁴⁶ Kézdivásárhelyen a csizmadia társulat 78 tagja azonban „komoly méltósággal vonult, derék elnöke vezetése alatt, a választási helyre”.¹⁴⁷

[PJ_013] Reklám az Ellenzék című lapban, 1884 (Zepeczaner Jenő gyűjteménye)

A választóknak egyenként kellett a bizottság elé járulniuk és fennhangon bemondani az általuk választott jelölt nevét. A nyílt választási rendszer nagyban hozzájárult a választási korrupcióhoz. Szavazás előtt és közben a kortesek igyekeztek egybetartani a „tanyán” a szavazókat, a másik tábor viszont igyekezett őket átcsábítani. A kortesek személye igen fontos volt a választási győzelem szempontjából. A csíkszeredai Deák-párti kortes hosszú ideig az örmény származású Nuridzsán Gergely mészáros volt. „Mikor zászlóval a kezében, a menet élén *Éljen!*-t intonált, megrezegték az ablakok. (...) Az egyenként szavazni menő választókat illő távolból úgy ellenőrizte, hogy az ellenzéknek alig néhány választója mert a választási helyiség ajtaja felé közelíteni, mert Nuridzsán bácsi minden választó szándékát ismerte. A Deák-párttól elhódítani nem lehetett.”¹⁴⁸ Benedek Elek saját tapasztalatából ezt a

¹⁴³ A székelyek ünnepe. Kossuth Ferenc Kézdivásárhelyen. *Székely Újság*, 2. (1905) 9. sz. (január 25.) 1.

¹⁴⁴ Kossuth Ferenc az orbai járásban. *Székely Újság*, 2. (1905) 9. sz. (január 25.) 3.

¹⁴⁵ Justh erdélyi körútja. *Budapesti Hírlap*, 30. (1910) 92. sz. (április 9.) 3.

¹⁴⁶ Az illyefalvi képviselőválasztás. *Nemere*, 8. (1878) 67. sz. (augusztus 9.) 266.

¹⁴⁷ A k.-vásárhelyi képviselő választás. *Nemere*, 8. (1878) 67. sz. (augusztus 9.) 266.

¹⁴⁸ Nagy I., 1996. 247.

következőképpen írta le: „Nagy kerek udvarban gomolyognak a híveim, a kortesek népszámlálást rögtönöznek: kitűnik, hogy ha utolsó emberig bejött minden szavazó, kétszáz főnyi a többségem. A kapu előtt markos legények állnak istrázsát: hiába ólálkodnak a »farkasok«, a nyáj közé be nem eresztik őket. De tél van, négy óraker már sötétedik, a »farkasok« rávetik magukat a szavazni mendegélő nyájra. Könnyű a dolguk, mert a katonák és csendőrök szembe menetelnek a nyájjal, a nyáj az út két szélére szorul, körülfogják, pénzt mutogatnak, sok pénzt – és a nyáj jámborul mendegél a farkasok után. A népiskola egyik termében folyik a szavazás, az én elfogdosott nyájamat beterelek a másik terembe. Sötét estére megtelik az »akol«, egyszerre eresztik be s szavaztatják le ellenem.”¹⁴⁹ Ha csak egy jelölt volt vagy a többi időközben visszalépett, akkor őt „közfelkiáltással” választották meg. Egy jelölt több helyen is indulhatott, és ha több helyen is megválasztották, akkor maga választotta ki, hogy melyik mandátumot tartja meg. A másik helyen új választást kellett tartani.

Az etetés-itatás elmaradhatatlan velejárója volt a választásoknak.¹⁵⁰ 1866-ban a háromszéki ellenzék vezére, Thury Gergely még csak virslivel és egy-egy icce borral vendégelte meg választóit. A szintén képviselővé választott Deák-párti Székely Gergely a későbbi események fényében – emlékiratait a század végén írta meg – ezt így kommentálta, jócskán eltúlozva az eset újdonságát: „jegyezzük meg, hogy Erdélyben ez a legelső lélekvásárlási eset. S valamint a Maros folyó Gyergyóban és az Olt Csíkban még könnyen átléphetők, de tovább haladva már tutajokat is megbíráható folyókká lesznek: így a virsli is kezdete az erkölcstelenítésnek s évtized alatt annyira fog növekedni, hogy a megyei viszonyokat ismerő képviselők helyett pesti bankároknak, ügyvédeknek vagy ily fontos megbízatást is csak sportnak tekintő uracsoknak fogjuk érdekeink képviselését áruba bocsátani.”¹⁵¹

[PJ_030] A követ érkezése. Szemlér Mihály rajza 1868-ból (Magyar művelődéstörténet. Budapest, 1939–1942. 5. köt.)

Az etetés-itatás már a reformkorban hozzátartozott a választásokhoz, de ez összefüggött a „megvendégelés” hagyományával is. Önmagában ez még nem befolyásolta érdemben a választás eredményét, hiszen minden jelölt megvendégelte saját szavazóit. Kezdetben az etetés-itatás még szerény körülmények zajlott: „A választási költségek sem voltak olyan aggasztóak a pártoknak [ti. a dualizmus korának első időszakában], mert egy-egy pengő krajcáros szivar, egy berbécs tokán vagy egy darab szalonna a hozzávaló kenyérrel kielégítette a választók igényét. Csak a nyolcvanas években kezdett megdrágulni a voks, mikor már egy-egy pár bocskort kezdetek osztogatni a választóknak.”¹⁵² Azért a képviselői helyek szabályszerű vásárlása is korán megjelent, csak akkor még kisebb összegekért. Az 1872. évi választások alkalmával, miután az ellenzék Háromszéken is ellenjelölteket állított, a Deák-párti jelölt, Kálnoky Pál gróf állítólag „az itt fenyegető kellemetlenségektől magát meg akarván kímélni, Császár Bálint által sürgönyileg kialakudta Gábor Imre polgármestertől a berecki képviselői állást 3000 f(orient)ért.”¹⁵³ A választók fizetése általában fuvar- és napidíj címén történt. Az ilyen jogcímen fizethető összeget később ugyan szabályozták, de a nyílt vesztegetés is egyre gyakoribbá vált. 1875-ben a választáson alulmaradt Ugron Gábor hívei azzal gyanúsították az ellenfelet, hogy egy forintot fizettek Udvarhelyen a székház melletti fogadónál a lövéteiknek, de olyan is volt, akitől már öt forintért vásárolták meg szavazatát.¹⁵⁴ Székely így jellemezte a század végi helyzetet: „sajnosan tapasztaltuk azon választások

¹⁴⁹ Benedek, 2012.

¹⁵⁰ A választási korrupcióra I. Pál J., 2013a.

¹⁵¹ Székely, 1893. 94–95.

¹⁵² Nagy I., 1996. 90–91.

¹⁵³ Székely, 1893. 111.

¹⁵⁴ Ugron Gábor. *Baloldal*, 1. (1875) 2. sz. (július 8.) 7.

alkalmával már elkezdett és azóta rendszeresített botrányos eljárást, hogy a kormányjelöltre szavazók díjai közigazgatási közegek által osztatnak ki s már odáig jutottunk, hogy a szavazat minden választásnál árverésszerűen folyik.”¹⁵⁵

Az 1875. évi pártfúzió után ugyan úgy tűnt, hogy a kortesek számára leáldoztak „a drága, szép arany napok”. Ahogy gúnyosan írták: „Most hogy nem adnak egy kis bort, sültet, hol a haszon? Így nem kell a szabadság, az urak válasszák meg magukat. Több hasznunk lesz, úgy látszik, ha addig, amíg időnkét vesztegetnők, megkapáljuk földeinket, learatjuk és behordjuk gabonánkat... Kortes nóták, nagy ivások Isten veletek!”¹⁵⁶ Később már jóval többbe került egy-egy mandátum megszerzése. Benedek Elek saját megválasztásának történetét a következőképpen írta le: „Alig járunk be két-három falut, a háromezer forint úgy eltűnik, mintha föld nyelte volna el. Senki sem kérdi: akarom-e, nem-e, minden falu kocsmája az enyém, ott szabadon ehetnek, ihatnak az emberek: választó, nem választó, mindegy. Kinek jutott eszébe, kinek nem, valakinek eszébe jutott, hogy de szép volna, ha a székely falukban is zenekarok alakulnának a nép fiaiból. Nosza, mint a ragadós betegség, terjed faluról-falura a rezesbanda nyavalyája: minden faluban éktelen, összevissza játszó rezes bandák fogadnak, két hétig éjjel-nappal nem fogyok ki a műélvezetből – ezek majd mind beadják a számlát a választás előtt és – után. Félénken célozgatok szegénységemre, de a kortesek szemem közé nevetnek.” Majd így folytatta: „A nép, az Istenadta nép, két álló hétig nem dolgozik, eszik, iszik, fejenként 5 pengő forintot kap – nem is volna sok, hisz ötszáz szavazat már nagy többséget jelent. A nagy summák láthatatlan kezeken tűnnek el. (...) Este vacsora. Szemem-szájam eláll: templomnál tágasabb deszkaépületbe vezetnek, végtelen hosszú asztalok, három-négy sorban férfiak, nők, gyermekek az asztal körül, a földön: ezek mind az én zsebemre vacsoráznak. Ki építtette ezt a szörnyű nagy alkotmányt? Csupa új deszka. Nem tudom, de én fogom fizetni. Ki rendelte a vége-hossza-nincs vacsorát? Nem tudom, de én fogom fizetni.”¹⁵⁷ Benedek Eleket ekkor (1887-ben) ugyan megválasztották, de ez 15 000 forintjába került. Másodszor azonban, amikor a Nemzeti Párt színeiben próbálkozott, bár a szülőfaluja is a választókerülethez tartozott, a hatóságok segítségével mégis megbuktatták.

[PJ_160] Benedek Elek (Magyar Pedagógiai Szemle, 1892. 10. arckép)

Az 1905. évi választásokon az ellenzék szerint Illyefalván a kormánypárti Szentkereszty Béla báró 15-20 forintot fizetett a szavazatért – ennek ellenére az ellenzéki jelölt diadalmaskodott –, Sepsiszentgyörgyön még ennél is többet adtak, ráadásul állítólag a helyi takarékpénztár igazgatója megtagadta a hitelt az ellenzékiektől. A székely akció során osztogatott juhokat pedig a kormánypárti jelölt érdemének tulajdonították.¹⁵⁸ A kézdivásárhelyi ellenzéki lap így jellemezte a választásokat: „Jön egy falu szavazópolgársága. Felpántlikázva és bepántlikázva. Egyszerűen maga előtt tereli a kortes. Hajtja, mint a barmot. Az a választó azt sem tudja, mi a választójog. Nem is tudja a jelölt nevét. Nem látta soha. De ivott és evett ingyen. Az egész falu mulatott a jelölt költségén s meg azt is ígérték, hogy ez minden évben meglesz. Hát reá szavaz, mert még öt forintot is kapott, no meg szivart is. (...) A szolgabíró, a jegyző ugyancsak dolgoznak ilyenkor. Szolgabíró úr máskor hetekig sem néz arra felé, ahova most mindennap eljár. És milyen figyelmes, kellemes modorú; méz a szava, mint a jegyzőé. De tudnak fenyegetni is, az ám! Az adóval, a bérrel stb.” Végül azonban így zárta cikkét: „Mi székelyek vagyunk igazi magyarok, a színmagyarság védői: – mi nem így választunk követet!”¹⁵⁹

¹⁵⁵ Székely, 1893. 144.

¹⁵⁶ Választási gondolatok. *Székely Hírlap*, 7. (1875) 49. sz. (június 19.) 194.

¹⁵⁷ Benedek, 2012.

¹⁵⁸ Erőszak és presszió. *Székely Újság*, 2. (1905) 8. sz. (január 22.) 2.

¹⁵⁹ A választás. *Székely Újság*, 2. (1905) 1. sz. (január 1.) 2.

A szép hazafias szavak ellenére a választások tehát pénzbe, egyre több pénzbe kerültek. A kampányfinanszírozás azonban már akkor is kényes témának számított, tehát a lehető legbizalmasabban igyekeztek kezelni a kérdést. A főtisztekre nehezedő nyomással együtt ezek igénye is megnőtt az anyagi támogatásra a párt, illetve a kormány részéről. A fontosabb jelöltek megválasztását ugyanis a pártkasszából finanszírozták. Az udvarhelyszéki főkirálybíró, Daniel Gábor 1872. május végén beszámolt a belügyminiszternek a választás előkészületeiről: „A baloldal részéről hatalmas agitatio foly és már mutatkoznak az anyagi támogatás jelei.” A helyi Deák-párt is megtette az intézkedéseket és anyagi támogatást kért az országos pártelnöktől. „Fájdalom, a corruptio mindinkább terjed, és az emberek nagyon haszonlesők, mi a múlt évi szűk termés miatt fokozódott” – tette még hozzá mentegetőzve.¹⁶⁰

A kormány és a helyi közigazgatás is erőteljesen befolyásolta a választásokat, és ennek igen változatos formái voltak.¹⁶¹ A választások előkészítéséért, lebonyolításért és a kormánypárti jelöltek megválasztásáért a főtisztek feleltek, a kezdeti időszakban nagy volt a királyi biztos szerepe is. Mivel a siker vagy kudarc komolyan befolyásolta megítélésüket a kormány részéről, ezért általában mindent megtettek a kormánypárti jelölt sikerének érdekében. Ahogy ezt Béldi Gergely aranyosszéki főkirálybíró írta 1872-ben: nem ismer lehetetlent, hogy a „jó ügyet” győzelemre juttassa.¹⁶² A csíkszéki főkirálybíró is biztosította a belügyminisztert, úgy vezeti a képviselőválasztást, „hogy biztosan nekünk lesz kedvező”.¹⁶³

Ennek érdekében a választási bizottságokba megbízható embereknek kellett kerülniük. Úgyszintén fontos lehetett a választás időpontja és a helyszín, illetve a kerületek száma. Háromszéken például kezdetben vita folyt, hogy egy vagy két választókerületet alakítsanak-e ki, egyesek az ellenzéknek Kézdi- és Orbaiszéken való térnyerésétől való félelem miatt a központi szavazás mellett kardoskodtak – az 1848. évi precedensre is hivatkozva –, de végül két választókerületet alakítottak ki. Az egyik volt honvédtiszt állítólag a következő szavakkal kampányolt az utóbbi változat mellett: „Törpüljenek el mindazok, kik csak gondoltak is arra, hogy véreink árpa-kenyerén a központba jöjjenek választásra, mert azok csak a szegényebb népet akarták legszebb polgári jogának gyakorlásától megfosztani!”¹⁶⁴

Választások alkalmával a kormány megpróbálta a számára kedvező irányba terelni az eseményeket. Erre az egyik kísérlet az 1872. évi választások előtt országos szinten az adóvégrehajtások felfüggesztése volt. A kínálókozó lehetőséget kihasználva néha elhúzódó ügyeket próbáltak meg dűlőre vinni. Az aranyosszéki főkirálybíró 1872 tavaszán javasolta, hogy végre oldják meg a volt székely huszárezred lótapéni ügyét, amely aggodalommal tölti el a székely és főleg a román volt husárokat. Szerinte az ügy kedvező megoldása a „legjobb hatást” gyakorolná a választásokra. A belügyminiszter a volt székely huszárezred lóbeszerzési és ruházati alapja iránti kérdések tisztázásával kormánybiztosi minőségben Háromszék és Csíkszék főkirálybírait bízta meg, a választásokra való tekintettel sürgetve az ügy megoldását. A baloldal ugyancsak igyekezett kihasználni az ügyben rejlő propagandalehetőségeket. Aranyosszéken a Deák-párt megpróbálta „megzsarolni” a kormányt, kilencszáz szavazat elvesztését jósolva, ha az alapra való igény rovására az érintett hat községnek nem fizetnek előleget a választás előtt.¹⁶⁵ Miután azonban a választásokig már semmit sem lehetett tenni az ügyben – az alap felosztása a volt székely huszár családok között újabb uralkodói döntést igényelt volna, ráadásul osztályrészük megállapítása is rendkívül

¹⁶⁰ MNL OL, K 148. 1872-III-1083.

¹⁶¹ L. Gerő, 1988.

¹⁶² MNL OL, F 270. 1872/481.

¹⁶³ Uo.

¹⁶⁴ Székely, 1893. 93.

¹⁶⁵ MNL OL, F 270. 1872/740.

bonyolult volt –, ezért a belügyminiszter táviratilag biztosította a székely huszár családokat a legkedvezőbb eredményről.¹⁶⁶

[PJ_123] Ifj. Ugron Gábor képviselő, belügyminiszter 1930 körül (MNM)

A leggyakoribb visszaélés – és egyúttal a leggyakoribb panasz az ellenzék részéről – a közigazgatási hivatalnokok csatarendbe állítása volt a kormánypárti jelöltek érdekében. Mikszáth egyik hőse ezt így fogalmazta meg: „az egész választás az apparátustól függ: a főispántól, szolgabírótól, jegyzőktől, falusi bíróktól; ha az apparátus jó – akkor olyan biztosan működik, mint az automata gépek. Ha az egyik nyíláson sok pénzt dobsz be, a másik nyíláson sok mameluk jön ki.”¹⁶⁷ Az 1875. évi választásokon Udvarhelyszéken az ellenzék azt hánytorgatta fel, hogy az egyik dulló (szolgabíró) személyesen vezette a jelöltet kerülete minden kortesgyűlésébe és a községi bírakkal hívatta össze a gyűlést. Erdővidéken pedig a dulló rendeletben értesítette a falusbírókat a jelölt érkezéséről, azokkal hívták magukhoz a választókat, akikre nyomást gyakoroltak.¹⁶⁸ Benedek Elek maga is leírja, hogy amikor a kormánypárt színeiben indult, a szolgabíró mindenhová elkísérte, amikor viszont ellenzékiként lépett fel, akkor a főszolgabíró és a szolgabíró is – utóbbi ráadásul rokona – mellszélességgel ellenfelét támogatták – aki nem mellesleg ifj. Daniel Gábor, a nemrég leköszönt főispán fia volt.

Volt példa, amikor az ellenzéki jelölteket próbálták meggyőzni, hogy lépjenek vissza vagy sikerült őket átcsábítani. Berzenczey László marosszéki baloldali képviselőt például azzal vádolták meg, hogy eladta magát a kormánynak: „a kormány befolyása által jövedelmező hivatalhoz jutván, jobboldalivá lett, és a jobboldal pártvezéri szerepét vállalta magára, támogattatván a hivatalnoki kar által”.¹⁶⁹ A nemkívánatos baloldali jelöltek vagy kortesek retorzióra is számíthattak, különösen ha állami szolgálatban álltak.

A választás aktusát, illetve eredményét is különböző módszerekkel lehetett befolyásolni. Gyakori volt, hogy a választási bizottságok azzal az érveléssel semmisítették meg szavazatokat, hogy a választók nem pontosan mondták be a jelöltek nevét (pl. csak a vezetéknevet vagy más keresztnevet mondtak, esetleg elferdítették a nevet). Ez, különösen szoros eredmény esetén, akár a választás kimenetelét is megváltoztathatta. Udvarhelyszéken 1872-ben például a választási bizottság ezt használta fel ürügyként és nem adta ki az ellenzéki Orbán Balázs és Ugron Gábor megbízólevelét.

Az ellenzék részéről kezdetben nem annyira a korrupciótól – bár az etetés-itatás felhánytorgatása mindkét fél részéről előfordult –, hanem sokkal inkább az agitációtól és tettlegességtől tartott a kormányoldal. Az aranyosszéki főkirálybíró 1872-ben, arra a hírre, hogy a Balközép Párt Tisza Lászlót, Orbán Balázst és esetleg K. Papp Miklóst, az ellenzéki *Magyar Polgár* szerkesztőjét lépteti fel Aranyosszéken, abbéli félelmét fogalmazta meg, hogy „nagy hangzatú dictiók s más a balpárt által használt ismeretes eszközeik által, melyek a köznép alsóbb osztályaiból való választókra gyújtólag szoktak hatni, nagy zavarokat fognak előidézni”.¹⁷⁰ Szintén ezzel gyanúsította a baloldalt a csíkszeredai polgármester is, hogy itatással és „soha semmiféle körülmények között el nem érhető biztatásokkal ámítva az értelmetlenebb részt”, sikerült többséget szerezniük.¹⁷¹ Illyefalván 1884-ben Orbán Balázs kampányolt. A kormánypárti sajtó azzal vádolta, hogy „faluról falura járva a polgárokat arra biztatta, hogy ha az ellenzéki jelöltre, gróf Zichy Hermannra szavaznak, nyérése esetén

¹⁶⁶ A belügyminiszter távirata a királyi biztosnak, 1872. június 19. MNL OL, F 270. 1872/766.

¹⁶⁷ Mikszáth, 2013a.

¹⁶⁸ Udvarhelyszék. *Baloldal*, 1. (1875) 1. sz. (július 1.) 3.

¹⁶⁹ Tóvölgyi, 1872. II. 14.

¹⁷⁰ MNL OL, F 270. 1872/481.

¹⁷¹ MNL OL, F 270. 1872/1030.

leszállítja az adót, megszerzi nekik a szabad pálinkafőzés lehetőségét, az Olt folyót hajózhatóvá teszi stb.”¹⁷²

[PJ_116] Lázár Árpád képviselő 1890 körül (MNM)

A felek gyakran lejárató kampányt folytattak egymás ellen. Az 1905. évi választások előtt Kézdivásárhelyen az a rémhír terjedt el, hogy ha az ellenzéki jelölt győz, elviszik a törvényszéket és a katonaságot a városból.¹⁷³ Az ellenzék ezzel szemben a kormánypárti szavazókat próbálta megbélyegezni, hogy „labancok”, „árulók”, „nem igazi magyarok”, „a németek szolgái” és más hasonló jelzőkkel illetve őket. „Ki pénzért, borért, előnyért eladja lelkét: az nem székely.” – sulykolta az újság a választások előtt, mert az „igazi székely”, a jó hazafi csak függetlenségi lehet.¹⁷⁴ A kormánypárt viszont mindig egyfajta lekezeléssel írt a politikailag nem elég érett baloldali választókról. Az ellenzék székelyföldi fellegvárának Marosvásárhely mellett sokáig a két céhes hagyományaira büszke város, Kézdivásárhely és Székelyudvarhely számított. A kézdivásárhelyi céhmesterek 1872-ben egy nyilatkozatban kérték ki maguknak a vádaskodást. Szerintük a jobboldal megpróbált ugyan korteskedni és zavart kelteni, de nem sikerült, mert a lenézett „tömeg” sokkal értelmesebb és politikailag érettebb, nem tántorítható el elveitől – írták.¹⁷⁵

A székely származást szintén kortesfogásként lehetett használni a választások alkalmával. Az 1869. évi választásokon a sepsiszéki baloldali jelölt mellett állítólag azzal korteskedtek, „hogy válasszon a nép katona részen való képviselőt, ne pedig nemes embert”.¹⁷⁶ Az egykori katonarendűek és nemesek ellentéte Háromszéken a kezdeti időszakban többször felbukkant. Az első tisztújítás alkalmával az árvaszéki elnök személyénél fontos szempont volt, hogy „megválasztása jó hatással lesz a primipilus és pixidarius osztályokkal létesített testvéri egyetértés szilárdítására is.”¹⁷⁷ 1872-ben egy újságcikk úgy vélte, hogy a baloldal sikerének egyik tényezője – annak csaknem „katonai szervezete” mellett –, hogy felléptetett néhány jelöltet, akik a székely nép „véréből való vér”, hiszen a székelyeknél fontos az atyafiság.¹⁷⁸ Amikor Nemes Nándor gróf 1878-ban fellépett a kormánypárti Bakcsi Ferencsel szemben, Nemes hívei így kommentálták a választást: Bakcsi nevének népszerűsége és „a székely népben még mindig uralgó azon rokonszenv, melyet atyafia iránt érez, voltak a legnagyobb nehézségek, melyet kapacitáló eljárásainkban leküzdeni kellett. Ügyünk szentségéről, célunk helyességéről meg voltak csaknem mindenütt győződve, de a mi grófunk – az ők Bakcsijuk mellett csak az értelmesebb osztálynál nyert előnyt.”¹⁷⁹ Még a 20. század elején is felbukkant ez a téma. Kossuth Ferenc 1906-ban azzal biztatta a csíkszentmártoni választókat, hogy „székely testvérüket”, Nagy György ügyvédet válasszák meg.¹⁸⁰ Egy évvel korábban egy névtelen udvarhelyi röpiratban felhívták a választókat, hogy csak azt a jelöltet támogassák, aki „a székely lobogóval a kezében hűséget esküszik a székelységnek, valamint annak érdekeit utolsó csepp vérig védelmezni fogja”.¹⁸¹ Ennek érdekében vasutat, gyárat, katonaság odahelyezését, a terhek könnyítését kérték, valamint a „régijog” kiterjesztését a székely fiatalokra is. A marosvásárhelyi Székely Társaság ugyancsak arra hívta fel a székelyeket, hogy „ne égessétek el a pártpolitika tüzeiben a székelykérdést, de igenis helyezétek előtérbe és követeljétek képviselőiktől, hogy fogadalmat tegyenek, miszerint

¹⁷² Idézi Cserey, 2011.

¹⁷³ Korteszfenyegetések. *Székely Újság*, 2. (1905) 3. sz. (január 8.) 2–3.

¹⁷⁴ Sajgó sebek. *Székely Újság*, 2. (1905) 5. sz. (január 12.) 1.

¹⁷⁵ *Nemere*, 2. (1872) (augusztus 1.) 61.

¹⁷⁶ OSzK Kézirattár, Levelestár. Geréb János levele K. Papp Miklóshoz, Imecsfalva, 1869. március 8.

¹⁷⁷ *Székely*, 1893. 108.

¹⁷⁸ *Nemere*, 2. (1872) (augusztus 4.) 62.

¹⁷⁹ D. Veres Gy[ula]: Az ilyefalvi képviselő választáshoz. *Nemere*, 8. (1878) 69. sz. (augusztus 14.) 275.

¹⁸⁰ *Székely Újság*, 3. (1906) (április 22.)

¹⁸¹ Idézi Gidó Cs., 2002. 37.

ügyünket az ország boldogítására napirendre tűzött ügyek keretében, a magyar törvényhozás házában támogatják szüntelen”.¹⁸²

A szép frázisok ellenére a kormánybefolyásolás és korrupció egyik következménye a magyarországi képviselőjelöltek egyre nagyobb számú megjelenése volt az erdélyi választókerületekben, így a Székelyföldön is. A jelenséget az egyik volt székelyföldi képviselő a következőképpen kommentálta a század végén: „A korteskedés jövedelmes üzletág. Hogy a választásokon rendszerint a szabadelvűnek nevezett kormánypárt jelöltje győz, ez igen természetes a kisebb-nagyobb pressio mellett már azért is, mert jelöltjeik »rendesen« miniszteri államtitkárok, egyetemi tanárok, budapesti ügyvédek, írók és Budapesten lakó nyugdíjasok.”¹⁸³ Ezek a képviselői honoráriumot meg tudják spórolni és így több pénzt hajlandóak áldozni a választásokra – tette hozzá. Benedek Elek is keserűen írta visszaemlékezéseiben: „még elég a tokány, a székely nép pénzzel a vótumát nem fizetteti meg: lelkesen szállítja Tiszának a mamelukokat. Telik, múlik az idő, oszlik-foszlik a pókháló a nép szeméről, hirtelen lehull, – itt a nagy kiábrándulás. Nagy kiábrándulásnak mi az orvossága? Etetés, itatás, pénzosztogatás. A székelyföldi urak sorban vérzenek el. Azzal áltatják magukat a boldogtalanok, hogy amikor ezeket dobnak ki a mameluk-mandátumért, nem sárba dobják a pénzt: a hazáért hozott áldozat ez. (...) A követekből kortesek lesznek, pénzes pesti urak mandátumszállítói.”¹⁸⁴

A jelenség a kiegyezés utáni első választás alkalmával még alig nyilvánult meg, csak időközi választáson foglalta el 1871 őszén Tisza Kálmán testvére, a kormánypárti Tisza Lajos a városi főispánná kinevezett Thury Gergely helyét a kézdi–orbai kerületben. Thuryt ugyanis ezzel a hivatallal „vásárolta” meg a kormány. Az ellenzéki élclap, a *Bolond Miska* a következő versikét közölte: „Lennék bukott követ,/ Úgy, mint sokan lőnek,/ Rég beváltam volna/ Tanfelügyelőnek./ Tudtam volna magam/ Jobbról balra gyúrni,/ Városi főispán/ Lennék, úgy mint Thúry.”¹⁸⁵

A későbbiekben a kormánypárt kombinációiban egyre gyakrabban kaptak szerepet az erdélyi, különösen a kis városi választókerületek. Míg a korábbi időszakban a városok általában saját polgáraik soraiból választották képviselőiket, addig a kiegyezés után nagyon hamar többségében olyanokat választottak meg, akiknek semmilyen lokális kötődésük nem volt, köztük nagy számban magyarországiakat. A vidéki kerületekben – ha nem is olyan nagy mértékben –, de hasonló folyamat játszódott le. Az 1872. évi választásokon például ismét a kézdi–orbai kerületben léptették fel Tisza Lajos közlekedési minisztert. A királyi biztos egyeztetett a háromszéki Deák-párt vezetőivel, illetve a főkirálybíróval is ez ügyben. A válasz: „Hangulat és közvélemény kedvező, megválasztása valószínű, de anyagi áldozat kell a választóknak.”¹⁸⁶ A helyi baloldal azonban ellenjelöltet állított és Kovásznán véres verekedésbe torkolltak a választások, a mérleg egy haláleset és több súlyos testi sérülés volt. A főkirálybíró azonnal kiszállt „a lázongás helyére”, és három század katonaságot is kivezényeltek, de a választást meg kellett ismételni. Tiszát végül Küküllő vármegyében választották meg. A választáson alulmaradt sepsiszéki jelölt később így summázta a tanulságot: „Kovásznán úgy megostromolták a választó bizottmányt, hogy ennek elnöke és tagjai a kerteken át menekültek az erdőre és onnan haza. Megbukott Tisza Lajos — azután a vasutat nem Ojtoz, hanem Tömös felé vitték Oláhbonba.”¹⁸⁷

¹⁸² Uo.

¹⁸³ Székely, 1893. 144.

¹⁸⁴ Benedek, 2012.

¹⁸⁵ *Bolond Miska*, 12. (1871) 35:134.

¹⁸⁶ MNL OL, F 271. 1872/19.

¹⁸⁷ Székely, 1893. 112.

[PJ_128] Székely Gergely királybíró és képviselő fia, Székely György képviselő (*Székely Egyleti Képes Naptár*, 1901. 118.)

A választásokat gyakran kísérték erőszakos jelenetek, tettlegességé fajuló összeütközések, ahogy ezt a kovásznai választás példáján láthattuk, ezért sokszor a katonaság segítségét is igénybe kellett venni. Az 1901. évi választásokon a kézdivásárhelyi vállalkozót és korábbi ellenzéki képviselőt, Molnár Józsiást azzal vádolta a kormánypárti sajtó, hogy a molnárlegényeket, vargákat és inasokat „elindította” és ezek botokkal „puhították” a zöldtollas szabadelvű választókat.¹⁸⁸ A falvakon pedig – így Kézdiszentléleken – szidalmazták, fenyegették, megdobálták a kormánypártra szavazókat. A választásra vonuló Kurtapatak bíróját 1905-ben Kézdivásárhelyen valaki a tömegből úgy fejbe dobta, hogy belehalt sérüléseibe. Lövéten szintén a bírót verték meg, Homoródalmáson a jegyzőt kergették meg, ugyanott és Oklándon a paplakok ablakait is beverték az ellenzéki választók. Bereckben a választási kampány hevében az antiszemita hangok is felerősödtek. Az addigi szabadelvű képviselő, Neumann Ármin pesti ügyvéd ellen tüntetést rendeztek: „Nem kell a zsidó, menjen vissza” – felkiáltással.¹⁸⁹ „Az ember megborzad, hogy komoly férfiak kölcsönösen legazemberezik, lehazaárulózzák egymást, mert ellentétes politikai elveket vallanak” – írta az *Udvarhelyi Híradó*.¹⁹⁰ A választási harc során történt sértés miatt Udvarhelyen párbajra került sor Hollaky Artúr főispán és Ugron Zoltán ellenzéki jelölt között, de komolyabb sérülést egyik fél sem szenvedett. Néha ennél durvább összecsapásokra is sor került. Marosvásárhelyen 1901. január 6-ikán a képviselőválasztás alkalmával a csendőrök, miután kisebb kézitusába keveredtek a tömeggel, sortűzet adtak le. Hárman a helyszínen meghaltak, egy másik áldozat aznap este, heten megsebesültek, egy áldozat pedig nyomorékká vált.¹⁹¹ Szerencsésebb kimenetelű volt az 1906-ban Kászonyújfaluban leadott sortűz, amely nem követelt halálos áldozatot. A katonaság ekkor a helybeli fiatalokat akarta megfékezni, akik a falun átvonuló kászonzeltízi választókkal verekedtek össze.

Amint a fentiekből is kitűnik, a választásoknak nemcsak a jelöltek, kortesek és választók, hanem a nem választók is részesei voltak. Ők alkották a népgyűlések közönségét, a bámész tömeget, de gyakran aktívan is részt vettek a kampányban. Az egyik 20. század eleji udvarhelyi választásról a következőképpen számolt be a helyi sajtó: „Lépten-nyomon találkozunk egy-egy verestollas amazonnal, aki torkaszakadtából éljenezte egyik-másik ellenzéki jelöltet. Sőt még a huszárokat is kihozták türelmükből, s ennek tulajdonítható, hogy egy-két attakot megkockáztattak az oszolni nem akaró néptömeggel szemben.”¹⁹² A választókat ugyanis katonai kordon választotta el a tömegtől, a kordon körül hangoskodókat próbálták meg oszlatni. Ugyancsak egy udvarhelyi választásra emlékezett vissza gyermekkorából Szemlér Ferenc: „Valaki egy vörös tollat dugott a kalapom mellé, s büszkén feszítettem a Kossuth utcán végig, mígnem egy marcona zöldtollas alak meg nem fosztott ékességemtől. Igen érzékeny apróság voltam, s nagyon megrendített az indokolatlan erőszak.”¹⁹³ A választójoggal nem rendelkező férfiak, nők és gyermekek is a színjáték részesei voltak, és a közhangulat valószínűleg a választások eredményére is kihatott.

Hogy a fentiekben vázolt korrupció, a befolyásolás különböző formái mennyiben befolyásolták az eredményeket, azt ma már nehezen lehetne eldönteni (és a történészek véleménye is megoszlik a kérdésben). A 20. század elejére azonban a Székelyföld is „igazodott” a többi színmagyar vidékhez és többnyire az ellenzéki politika bázisává vált.

¹⁸⁸ A kézdi kerületben. *Székely Nemzet*, 3. (1901) (október 4.) 148.

¹⁸⁹ Neumann Ármin kudarca. *Székely Újság*, 2. (1905) 10. sz. (január 26.) 2.

¹⁹⁰ Gidó Cs., 2002. 38.

¹⁹¹ A marosvásárhelyi vérengzés. *Csíkmezei Híradó*, 2. (1901) 7. sz. (február 13.) 2.

¹⁹² Idézi Gidó Cs., 2002, 43.

¹⁹³ Idézi Hermann, 2013. 28.

[7. TÉRKÉP] Választókerületek a székelyföldi vármegyékben 1910-ben

A székelyföldi képviselők

Lássuk röviden, kik is képviselték a dualizmus korában a Székelyföldet a magyar parlamentben. A képviselőket kezdetben három, majd 1887-től öt évre választották. Mivel a képviselők jelentős hányadát legalább egyszer újraválasztották (átlagban majdnem háromszor kerültek ki győztesen a választásokból), ezért kevesebb mint kétszáz (179) személyről van szó, akiket a székelyföldi választókerületekben (is) megválasztottak. A szórás nagyon nagy: míg a képviselők mintegy harmadát csak egyszer választották meg, voltak nagyon hosszan szolgáló honatyák is. A leghosszabban szolgáló képviselők többsége a kor neves politikusai közül került ki; köztük találjuk a két közkedvelt író, Jókai Mórt és Mikszáth Kálmánt is. Számukra a székelyföldi választókerületek csak ideiglenes „kiruccanást” jelentettek, sok esetben a könnyen megszerezhető mandátum miatt mintegy „jutalmul” kapták őket. Jókai illyefalvi mandátuma Benedek Elek szerint 40 000 forintjába került a Szabadelvű Pártnak, Mikszáth Kálmán és Beksics Gusztáv választási költségeit szintén a pártkasszából fizették. Ha politikai hozadéka nem is volt Jókai képviselőségének, de több székely tárgyú írásának születése köthető hozzá.¹⁹⁴ Mikszáth, aki szintén képviselte az illyefalvi kerületet, így ábrázolta ironikusan ezt a folyamatot:

„Erdélybe máris tucatszámra szállítja a vasút a »talajelőkészítő«-et. Mert Erdélynek kettős szerepe van Magyarországon. Csernátony csinálta azt a pompás tréfát Erdélyre, mikor kérdezték tőle, hogy mi ér Erdélyben a legtöbbet. »A vasútja, amely Magyarország felé visz.«

Három esztendeig csakugyan ez a vasútja a legdrágább kincse: Erdélyből özönlenek be rajta szerencsét próbálni Magyarországra, s a szerencsének valóban mintha gondja lenne az erdélyiekre. De minden harmadik évben aztán megfordul a szerep. »Magyarországnak kezd nagyon értékes lenni az útja, mely Erdély felé megy.« A szerencsekeresők innen tódulnak a kies bérces hazába. Egy kis mandátum ott könnyen akad. Kár, hogy nem nagyobb ez az Erdély, s különösen kár, hogy a medvéknek is nincs vokruk!

Kéz kezét mos. Valaha Erdély adta Magyarországnak a hősokeket, most mi adjuk Erdélynek a mamelukokat!”¹⁹⁵

[PJ_022] Karikatúra Orbán Balázsról, Borsszem Jankó, 1874 (Zepeczaner Jenő gyűjteménye)

A legtöbb mandátumot (8-10) szerzők között találjuk Jókai mellett Tisza Kálmán miniszterelnököt és testvérét, Tisza Lajost, aki maga is többször volt miniszter, illetve Lukács Béla minisztert és ifj. Andrássy Gyulát, a miniszterelnök azonos nevű fiát, aki később a Monarchia utolsó közös külügyminisztere lett, de az ő mandátumaik többsége nem a Székelyföldhöz kötődik. A székelyföldi származásúak közül – és ha csak a Székelyföldön szerzett mandátumokat számoljuk – ifj. Daniel Gábor, az udvarhelyi főispán fia, későbbi belügyminiszter a csúcstartó, aki mind a kilenc mandátumát a Székelyföldön szerezte, őt követi a szintén udvarhelyi Tibád Antal hét mandátummal, aki rövid ideig államtitkár is volt. Danielnek különben az összes mandátuma vagy Udvarhely vármegyéhez vagy az annak területén fekvő városokhoz kötődött. Ha minden mandátumot számításba veszünk, Ugron Gábor megelőzte őt (11 – ebből kettő a Székelyföldön), de az ismert ellenzéki politikusok, Bartha Miklós (8 – 4) és Orbán Balázs (7 – 4) is szépen szerepeltek. A képviselők mintegy tizede Erdélyen kívül is szerzett mandátumot, közülük azonban csak négyen székelyföldiek, hárman éppen a függetlenségi tábor már előbb is említett ismert személyiségei (Ugron, Bartha és Orbán Balázs). A képviselők majdnem háromnegyede egyetlen törvényhatóságon belül

¹⁹⁴ A két székely regény – *Bálványosvár* (1882), *Damokosok* (1883) – anyagának összegyűjtése ugyan az 1853. évi útjához köthető, de megírásukat elősegítette az újabb székely kapcsolat. Kristóf, 1925. 130.

¹⁹⁵ Mikszáth, 2013b.

maradt, még ha néha választókerületet is váltott. Érdekes, hogy az „idegenek” között is találunk olyant, aki egyetlen választókerülethez kötődött, ilyen a többször említett neves publicista, Beksics Gusztáv, akit ötször választottak meg Sepsiszentgyörgyön.

[PJ_162] ifj. Daniel Gábor képviselő (*Szabadelvűpárti naptár, 1884. 99.*)

A választásokon a családi kapcsolatoknak legalább akkora szerepük volt, mint az anyagi háttérnek. Az udvarhelyi főispán fia, ifj. Daniel Gábor mindössze 24 éves volt, amikor először megválasztották, Mikó Árpád pedig, Mikó Mihály főispán fia 26 éves. De az ellenzéki Ugron Gábor is, akinek apja egy ideig Felső-Fehér vármegye főispánja volt és Udvarhely vármegyében kiterjedt családi kapcsolatokkal rendelkezett, 25 évesen, öccse, Ákos pedig 26 évesen – tehát az átlagnál 10-15 évvel fiatalabban – került be a parlamentbe.

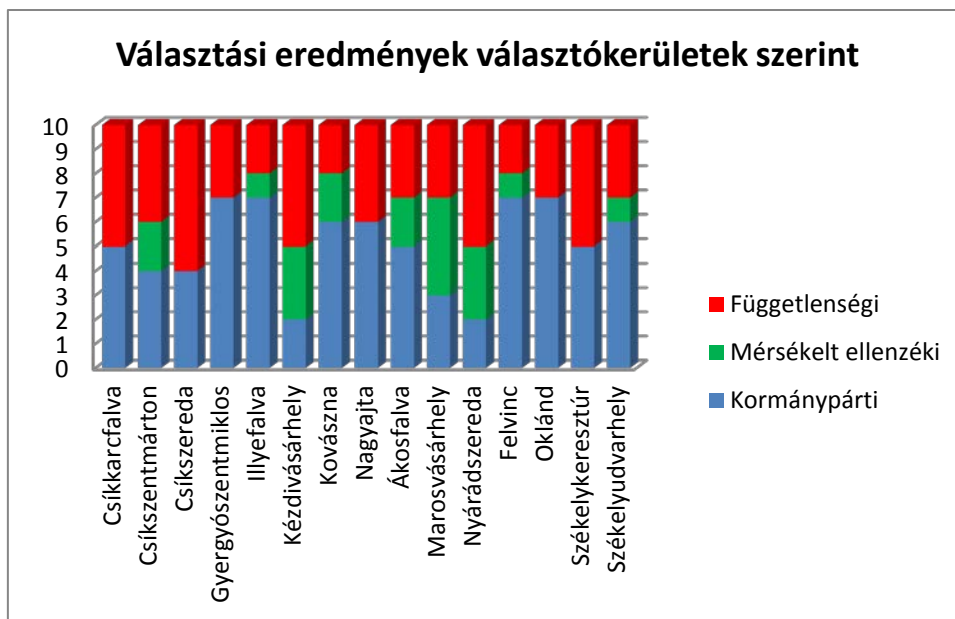
[PJ_119] Mikó Árpád képviselő 1895 körül (*MNM*)

A szavazás személyekre és nem pártokra történt, így a megválasztott képviselő tetszés szerint pártot válthatott. Kezdetben – mint erről már volt szó – többségben voltak a kormánypártiak, ez még csak erősödött az 1875. évi pártfúzió nyomán, amikor a Tisza Kálmán vezette balközép párt egyesült az addig kormányzó Deák-párttal. Néhány képviselő azonban – köztük Ugron Gábor és Bartha Miklós – ellenzékben maradt és a Függetlenségi Párthoz csatlakozott. Ha a teljes korszakot nézzük, a képviselők több mint fele kormánypárti volt (55%), egyötöde függetlenségi (ezen belül több csoportosuláshoz is tartozhatott), egyötöde pedig legalább egyszer pártot váltott. Többségük a szabadelvű kormánypárt és a mérsékelt ellenzéki pártok között mozgott, de találunk olyan képviselőt is, aki majdnem minden irányzatot kipróbált és többször is pártot váltott. Ugron Ákos például 1875-ben még szabadelvűként nyert Oláhfaluban, 1881-ben és 1884-ben azonban már függetlenségiként képviselte Kézdivásárhelyt.

[PJ_159] Bartha Miklós (*Balpart, 33.*)

Ha az 1878, tehát a választókerületek átalakulása utáni időszakot nézzük, akkor a városok kivételével a többi székelyföldi választókerületben a kormánypártoknak csak alig néhány mandátummal sikerült többet szerezniük az ellenzéki pártoknál. Az erős ellenzéki szimpátiákkal rendelkező városok – Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Kézdivásárhely – mellett a csíkszeredai, csíkkarcfalvi, kézdivásárhelyi, marosvásárhelyi, nyárádszeredai és székelykeresztúri választókerületek számítottak az ellenzék fő bázisainak. Amíg azonban Csíkban és a székelykeresztúri kerületben a radikálisabb 48-as és függetlenségi párt, illetve annak különböző változatai és frakciói szereztek az ellenzéki mandátumok összességét, addig Háromszéken és az egykori maroszeiki kerületekben a 19. század végéig inkább a Mérsékelt Ellenzék és később a Nemzeti Párt volt népszerűbb. A millennium évében az egész Székelyföldön a Szabadelvű Párt elsöprő győzelmet aratott, még nagyobb mértékben, mint általában Magyarországon.¹⁹⁶ Jól megfigyelhető az ellenzék és ezen belül a függetlenségi pártok térnyerése a 20. század elején. 1901-ben a kormánypárti többséget már megbontotta a függetlenségi győzelme az ákosfalvi, nyárádszeredai és kézdivásárhelyi kerületben, hogy aztán 1905-ben és 1906-ban minden mandátumot a Függetlenségi Párt szerezzen meg. Az igazsághoz tartozik azonban, hogy az 1910. évi választás alkalmával a Székelyföldön is meglehetősen nagy volt a visszarendeződés, Háromszék és Udvarhely vármegyét többségben ismét kormánypártiak képviselték, míg Csík, az egykori Maroszeik és Aranyosszeik függetlenségi jelöltet küldött az országgyűlésbe.

¹⁹⁶ Boros–Szabó, 1999. 142.

A székelyföldi képviselők képzettség, társadalmi háttér és más mutatók tekintetében általában az országos átlagba illeszkednek, így például esetükben is a jogi végzettség dominál. Foglalkozásukat tekintve a többség négy nagyobb csoportból került ki: megyei vagy állami hivatalnokok, földbirtokosok, jogászok/ügyvédek, valamint publicisták és más értelmiségiek. A backamadarasi bíróról, Makkay Zsigmondról mondták, hogy ő volt a „legelső egyszerű földműves ember”;¹⁹⁷ Makkay 1901–1906 között függetlenségi programmal az ákosfalvi kerületet képviselte. Az egyszerű „harisnyás székelyről” aztán a lapok néhányszor éppen a parlamenthez nem illő viselkedése kapcsán tudósítottak.

[PJ_028] Makkay Zsigmond (*Balpárt*, 129.)

Nagyobb eltérést mutat az országos és főleg az erdélyi átlagtól az arisztokraták alacsonyabb aránya (az országos átlag 14% körül mozgott). Ez különösen a fiatalabb nemzedék, az 1861 után született képviselők esetében szembetűnő (5%). Ez nyilván összefügg a Székelyföld társadalmi szerkezetével, a nagybirtok hiányával, illetve az ellenzék térnyerésével (körükben ugyanis alacsonyabb volt a főnemesek aránya). Az sem meglepő a fent vázolt folyamatok alapján, hogy a helyi kötődés szerepe egyre csökkent, amíg az 1830 előtt születettek között csak 15%, addig az 1831–1860 között születettek esetében 30%-ra, az 1861 után születettek esetében pedig 40%-ra ugrott az „idegenek”, azaz a Székelyföldre nem kötődő képviselők aránya. Közöttük néhány markáns csoportot lehet elkülöníteni: az egyiket a miniszterek, államtitkárok és magas rangú minisztériumi hivatalnokok képezték, szintén magas volt az írók, újságírók/szerkesztők aránya, egy harmadik nagyobb csoportot pedig a – túlnyomórészt pesti – bankárok, vállalkozók, nagybirtokosok (akik szülei azonban szintén ipari vagy kereskedelmi tevékenységből alapozták meg a családi vagyont) és jól menő ügyvédi irodák tulajdonosai alkották.

¹⁹⁷ *Balpárt*, 129.

A választókerületek között is nagy volt azonban a különbség, ami az „idegenek” arányát illeti. Ahogy a mellékelt grafikon is mutatja,¹⁹⁸ legmagasabb ez az arány az egykori vármegyei területen fekvő és a székelyföldi városokban volt – főképp a már említett egykori taxás helyeken –, a vidéki kerületek közül azonban a Székelyföldön találjuk a legtöbb nem erdélyi képviselőt. Nem véletlenül találjuk a legmagasabb arányokat az egykori taxás helyek egy részében a Székelyföldön is. Amíg Marosvásárhelyen és Székelyudvarhelyen például magas a városhoz valamilyen módon kötődő képviselők aránya (mintegy háromnegyedükről mondható ez el), addig Oláhfalun és Bereckben nagyon alacsony, de Sepsiszentgyörgyöt is 1878–1905 között végig neves magyarországi kormánypárti politikusok képviselték az országgyűlésen (Tisza Kálmán és Beksics Gusztáv). Ha a fejletlen Oláhfalun és Bereck, ahol a lakosság nagy része mezőgazdaságból élt és magas volt az analfabéták aránya, a szavazatvásárlás kiemelt terepét képezték, addig Sepsiszentgyörgyön a helyi elit valószínűleg így remélt többséget a városnak. A három egykori székelyföldi kézműves központ – Marosvásárhely, Székelyudvarhely és Kézdivásárhely – külön csoportot képez, hiszen nemcsak a helyi kötődésű, hanem az ellenzéki képviselők magasabb aránya is megkülönbözteti őket a többi várostól és az ellenzéki szimpátiájú színmagyar választókerületekkel rokonítja. A helyi polgárság itt mélyebb gyökerekkel rendelkezett és erős lokálpatriotizmus jellemezte.¹⁹⁹

[PJ_031] Rajz az országgyűlésből (*Vasárnapi Újság*, 1868. november 29.)

Hogy mennyiben és milyen hatékonyan képviselték a választókerületek érdekeit a székelyföldi képviselők? Erre nem könnyű választ adni, ráadásul igen nagy különbségek vannak az egyes képviselők között; annyi azonban alaposabb vizsgálat nélkül is látszik, hogy hatékony érdekképviseletről – főképp a századforduló előtt – alig beszélhetünk. A helyi érdekek képviseletét az is nehezítette, hogy a rendi országgyűléssel szemben, ahol a követek az illető várost vagy vármegyét, illetve székletet képviselték, utasítást kaptak és vissza is hívhatták őket, a dualizmus korában a törvény szerint a képviselők nem a választókerületeket, hanem az egész nemzetet képviselték, elvileg annak érdekeire kellett tekintettel lenniük.

¹⁹⁸ Az adatok forrása: Bertényi, 2008. 207. A szerző a Székelyföldre sorolta az egész Maros-Torda vármegyét, de nem vette számításba a felvinci választókerületet. A szász régióhoz Brassó, Beszterce-Naszód, Nagy-Küküllő és Szeben megyék kerültek, az egykori vármegyei területek többi részét a „magyar” régióhoz osztotta be.

¹⁹⁹ L. Pál J., 2013b; Pál J., 2014.

A képviselők közti különbségeket néhány példa is jól mutatja: Gecző János csíkszeredai képviselő alig szerepelt az 1869–1872. évi ciklus során, és amikor igen, akkor sem városi ügyekben szólalt fel, hanem az erdélyi arányosítási és tagosítási ügyek kapcsán. A városában kiskirályként viselkedő Császár Bálint – Mikszáth róla mintázta a *Két választás Magyarországon* keménykezű és ravasz kisvárosi polgármesterét, „János királyt” – szintén alig nyitotta ki száját a parlamentben, ha nem számítjuk, hogy 1869 májusában a Fogaras vidéki választási botrány kapcsán interpellálta a belügyminisztert. Pap Lajos kézdivásárhelyi képviselő ha nem is volt a képviselőház meghatározó személyisége, de rendszeresen részt vett az üléseken és a bizottsági munkálatokban, többször felszólalt és interpellált, igaz, legtöbbször az egész Erdélyt vagy a Székelyföldet illető kérdésekben. Kimondottan Kézdivásárhely érdekében ugyancsak a vasút, a törvényszék és a volt székely határőrség épületei kapcsán szólalt fel. Igen aktív volt az ellenzéki Orbán Balázs és Ugron Gábor, előbbi parlamenti tevékenységéről már volt szó a területrendezés kapcsán. Ugron az egyetlen „pártvezér” a székely származású képviselők között, bár tevékenységét mind a kortársak, mind az utókor ellentmondásosan ítéli meg.

A székely összefogás gondolata sokszor csak kampányfogásként merült fel, mint például 1875-ben, amikor a *Baloldal* felvetette, hogy minden székelyföldi képviselő legyen baloldali, hogy a székelyek speciális viszonyait, bajait és teendőit érintő kérdések is szót kapjanak az országgyűlésen.²⁰⁰ A székelyek inkább csak az 1880-as évektől és főképp a 20. század elején jelentek meg a publicisztikában és a parlamentben is mint a „székelykérdés” része. Ebben a székelyföldi képviselőknek, különösen a Sepsiszentgyörgyön megválasztott Beksics Gusztávnak volt jelentősebb szerepe, de a társadalmi mozgalmakat, a székely társaságokat, a Székely Közgazdasági és Közművelődési Egyletet is meg kell említenünk. Beksics kapcsán 1885-ben a helyi újság, a *Székely Nemzet* úgy vélte, hogy azóta van székelykérdés, amióta azt Beksics bevitte a parlamentbe és a sajtó útján is felhívta rá a figyelmet.²⁰¹ Kollektív fellépésre az állami beavatkozás szorgalmazására a századfordulón került sor, ebben szintén szerepe volt Beksicsnek. A Bánffy-kormány idején egy részletes emlékiratot is kidolgoztak.²⁰²

A századfordulón már azzal találkozunk, hogy például a csíkszeredai Szabadelvű Párt képviselőjelöltje megfogadta, hogy a parlamentben a székelykérdésért fog küzdeni.²⁰³ A 20. század elején a újságok arról számoltak be, hogy a székely származású képviselők akciót indítottak „Székelyföld a székelyeké” jelszóval, mivel szerintük a székelységnek a legtöbbet az ártott, hogy a székely kerületek mandátumainak nagy része egyszerű vásár útján budapesti üzletemberek kezébe került. A mozgalom hadat üzent a mandátumvásár ellen, azt jósolva, hogy a következő választáson az „importált” képviselők harmada sem fog mandátumot kapni. A választások után székely kongresszus lesz és a székelykérdés megoldását követelni fogják a parlamenttől.²⁰⁴ A létrehozott Székely Országgyűlési Képviselők Társasága is részt vett a tusnádi székely kongresszus előkészítésében. A székely akció és a tusnádi székely kongresszus kapcsán bővebben esik majd szó a székelyföldi képviselők aktív szerepvállalásáról.

A pályája kezdetén álló Bethlen István gróf egy pártok fölött álló nyomásgyakorló csoport megalakításával kísérletezett: 1907–1908-ban a Székely Társaságok Szövetségét próbálta ilyen irányba befolyásolni. 1910-ben az erdélyi képviselők marosvásárhelyi választójogi értekezlete is részben hasonló célt szolgált volna, de a pártpolitikai ellentéteken nem sikerült

²⁰⁰ Legyen székely politikánk. *Baloldal*, 1. (1875) 2. sz. (január 7.) 1.

²⁰¹ Cserey, 2012.

²⁰² Balaton, 2009.

²⁰³ Képviselőjelölés a csíkszeredai kerületben. *Csíkmegyei Híradó*, 2. (1901) 37. sz. (szeptember 11.) 2.

²⁰⁴ A székely kérdés a fővárosi sajtóban. *Gyergyói Hírlap*, 4. (1901) (június 9.) 23.

felülkerekedni.²⁰⁵ Helyi szinten az ellentéteket jól mutatják a Maros-Torda vármegyei elhúzódó pártpolitikai csatározások a 20. század elején, amelyekről feljebb esett szó. Az 1913-ban alapított Erdélyi Szövetség programjában is jórészt visszaköszönnek a korábban a publicisztikában és a fent említett egyesületek, szervezetek és társadalmi mozgalmak keretében megfogalmazott gondolatok, kívánságok. Az Erdélyi Szövetség 1914. évi marosvásárhelyi határozatában többek között arra is kitértek, hogy az erdélyi választókerületekben lehetőleg az erdélyi közélet vezető személyiségeit válasszák meg.²⁰⁶ Szervezett, közös és hosszú távú székely „lobbi” létezéséről azonban nem beszélhetünk a korszakban.

A változások ellenére maga a politikai rendszer a 20. század elejére változatlanba merevedett. Miután a Lajtán túl 1907-ben bevezették az általános választójogot, a nyomás Magyarországon is egyre növekedett, de reformok helyett az első világháború egy időre elodázta a kérdést, utána pedig a Székelyföldnek is egy teljesen más rendszerbe kellett beilleszkednie.

Demográfiai folyamatok (Pakot Levente)

Jelen fejezet a korszak hivatalos statisztikai adattermelése alapján a székelyföldi népesedési folyamatok felrajzolására törekszik. A 19. század végén, a 20. század elején a Székelyföld alapvetően kibocsátó régió volt. Az elvándorlás jelentőségére a kortárs közgazdasági leírások hívták fel a figyelmet.²⁰⁷ A jelenség részletesebb leírását, elméleti keretbe foglalását Venczel József végezte el, aki az elvándorlást a gazdasági erőforrások beszűkülésével magyarázta, és a túlnépesedési válságra adott reakcióként szemlélte.²⁰⁸ A korszak demográfiai realitásainak jobb megértését reméljük azáltal, hogy a vándorlás mellett a halandóságot és a születésszámot is a vizsgálat tárgyává tesszük.

A népesség szerkezete

Az első ábra a székely vármegyék 1866 és 1918 közötti évenkénti születési és halálozási adatait mutatja. A megyei születésszámok éves adatai hosszú távon meglehetősen stabilitást tükröznek. Ez alól az 1872–1873. évi kolerajárvány időszaka és azt követő rövid periódus (1875–1876) tekinthető kivételnek, amikor a fogantatások szünetelnek, illetve elhalasztják azokat a járványt közvetlenül követő időszakokra. A születésszámok a 19. század utolsó évtizedében kissé csökkennek, majd a 20. század első évtizedében megemelkednek. Ez utóbbi tendencia Csík- és Maros–Torda vármegyében erősebben, Háromszék és Udvarhely vármegyében enyhébben érvényesült. A születésszámok 5–10 éves időtávú ingadozásai mögött az Amerikai Egyesült Államok felé irányuló kivándorlás fellendülését, majd fokozatos visszaesését feltételezzük.

A halálozások évenkénti száma a születéseknél erőteljesebb mértékű ingadozást mutat. Az 1872–73. évi kolerajárvány okozza a vizsgált időszak legmagasabb halálozási csúcsát. A gyermekjárványok (pl. toroklob, skarlát, kanyaró) által előidézett halálozási csúcsok 5–8 évenként – főként 1883-ban, 1887-ben és 1902-ben – ismételten jelen vannak. Csík vármegyében például az 1883. évi járványos halandóság legalább annyira súlyosnak tekinthető, mint az 1873. évi kolerajárvány, de a gyermekeket sújtó járványok Udvarhely és Háromszék vármegyében is hozzájárultak a halálozások számának emelkedéséhez 1887-ben, majd 1902-ben. A természetes szaporulat értékei – az 1872–73. évi kolerajárvány időszakát és

²⁰⁵ Romsics, 1999a. 81–82.

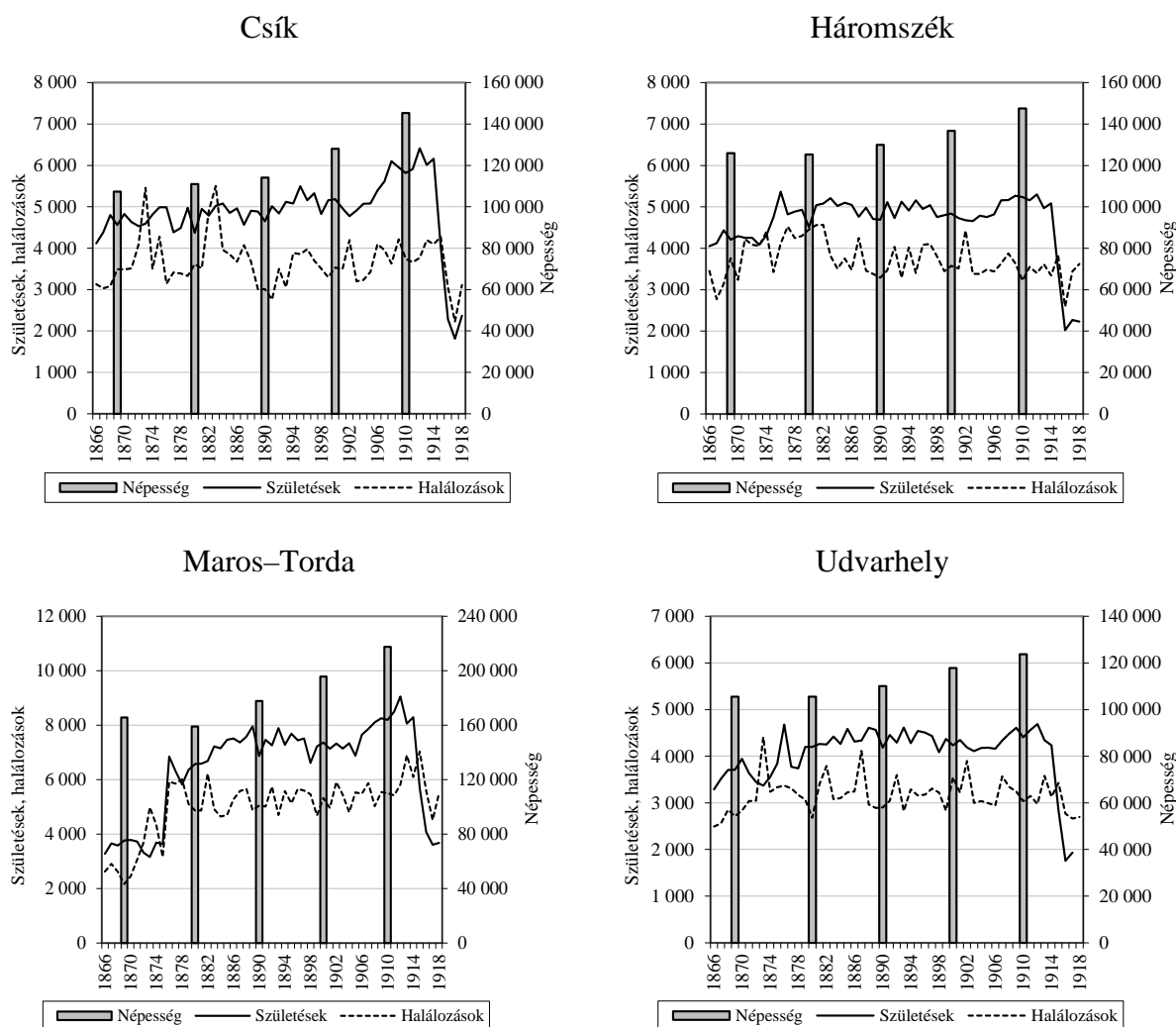
²⁰⁶ Romsics, 1999a. 83–85.; Bárdi, 2003. 96–97.

²⁰⁷ Kozma 1879, Barabás, 1904a, Barabás, 1904b.

²⁰⁸ Venczel, 1980, Venczel 1988.

Csík vármegye esetében 1883-at kivéve – mindvégig pozitívak. Az 1870-es évek mérsékeltebb természetes népességnövekedését az 1880-as évektől átlagosan 10 ezrelék körüli növekedés követte. A viszonylag stabilnak tekinthető születésszám mellett a természetes szaporulatot leginkább a halálozások számának évenkénti ingadozása befolyásolja.

A születések, a halálozások és a népességszám, Csík, Háromszék, Maros–Torda és Udvarhely vármegyében, 1866–1918

Forrás: MSÉvk 1874–1891; MSÉvk ÚF 1894–1918.

Megjegyzés: Az 1866–1875 közötti születési és halálozási adatok az 1876 előtti közigazgatási beosztáson (Csíkszék, Háromszék, Maros–Torda és Udvarhelyszék), az 1876 utáni adatok a vármegyei beosztáson alapulnak.

Az alábbi táblázat a természetes és tényleges népességnövekedés, illetve a kettő különbségét adó vándorlási egyenleg 1880 és 1910 közötti évtizedenkénti értékeit foglalja össze. A tényleges népességnövekedés évtizedenkénti értékei alatta maradnak a természetes növekedés értékeinek, ami az elvándorlás jelentőségére hívja fel a figyelmet. A vándorlási egyenleg ennek megfelelően – Csík és Maros–Torda vármegyék 20. század első évtizedének adatait kivéve – mindegyik évtizedben negatív.

Természetes és tényleges szaporodás/fogyás, vándorlási különbözet, Csík, Háromszék, Maros–Torda és Udvarhely vármegye, 1880–1910

	1880–1890		1890–1900		1900–1910		1869–1910	
	N	%*	N	%	N	%	N	%
<i>Csík</i>								
Természetes szaporodás	9494	8,44	16143	13,34	16489	12,06	42126	10,96
Tényleges szaporodás	3170	2,82	13885	11,47	17347	12,69	34402	8,95
Vándorlási különbözet	-6324	-5,62	-2258	-1,87	858	0,63	-7724	-2,01
<i>Háromszék</i>								
Természetes szaporodás	11587	9,08	12216	9,16	13254	9,32	37057	9,05
Tényleges szaporodás	4731	3,71	6789	5,09	10789	7,59	22309	5,45
Vándorlási különbözet	-6856	-5,37	-5427	-4,07	-2465	-1,73	-17748	-3,60
<i>Maros–Torda</i>								
Természetes szaporodás	20612	12,24	20846	11,16	21831	10,56	63289	11,20
Tényleges szaporodás	18861	11,20	17822	9,54	21911	10,60	58594	10,37
Vándorlási különbözet	-1751	-1,04	-3024	-1,62	80	0,04	-4695	-0,83
<i>Udvarhely</i>								
Természetes szaporodás	11077	10,27	11839	10,39	10713	8,87	40506	9,78
Tényleges szaporodás	4612	4,28	7718	6,77	5862	4,85	18245	5,29
Vándorlási különbözet	-6465	-6,00	-4121	-3,62	-4851	-4,02	-22261	-4,49

Forrás: Lásd az előző ábrát.

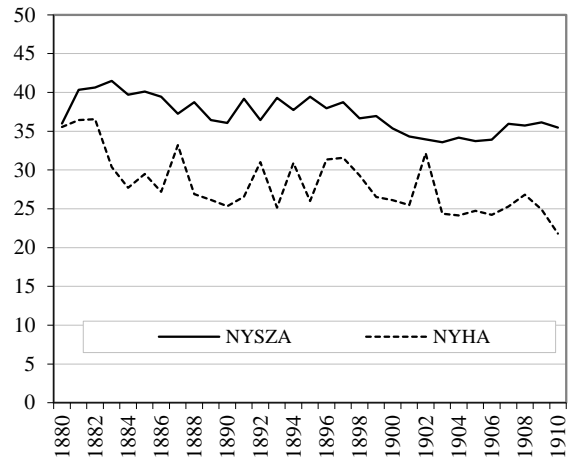
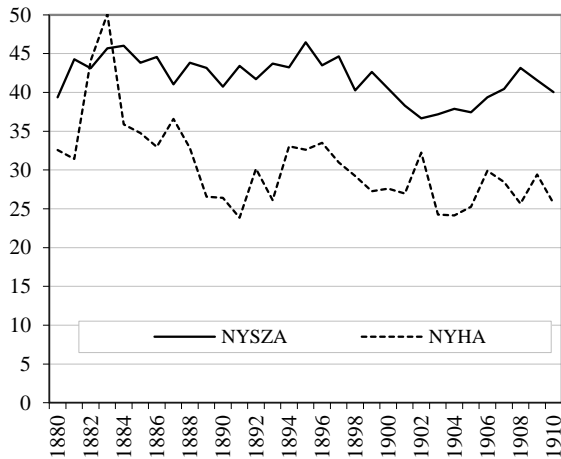
Megjegyzés: *évenkénti ezrelék

A népszámlálásokból és a népmozgalmi adatokból számított nyers születési és halálozási arányszámok a gyermekszám és a halandóság enyhe csökkenését jelzik a vizsgált időszakban (l. az alanti ábrát). A halandósági, közegészségügyi viszonyok mérsékelt javulására utaló jel, hogy a gyermekjárványok jelenlétéhez köthető halandósági csúcsok lassan, de folyamatosan veszítenek intenzitásukból. A nyers születési arányszámokat vizsgálva az egyes vármegyék közötti enyhe különbségekre is felfigyelhetünk: Csík és Maros-Torda vármegyékben jellemzően magasabb a gyermekvállalási hajlandóság, mint Háromszék és Udvarhely vármegyékben. A vizsgált időszak alatt a tágabb, ún. politikai Erdély területén a nyers születési arányszám 42,2 ezrelékről 35,5 ezrelékre, a nyers halálozási arányszám 32,0 ezrelékről 26,1 ezrelékre csökkent. Összességében tehát a székely megyékben megfigyelt tendenciák egybecsengnek a tágabb földrajzi régióban megfigyelttel. A négy vármegye népmozgalmi adatainak alakulásában is általában több a hasonlóság, mint a különbség. A vizsgált időszak egészét tekintve megyei szinten a demográfiai struktúrák stabilitását és nagyon lassú változását láthatjuk.

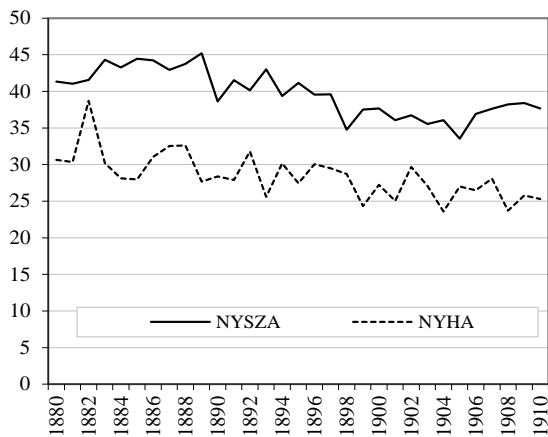
Nyers születési (NYSZA) és halálozási (NYHA) arányszámok (%), Csík, Háromszék, Maros-Torda és Udvarhely vármegyék, 1880–1910

Csík

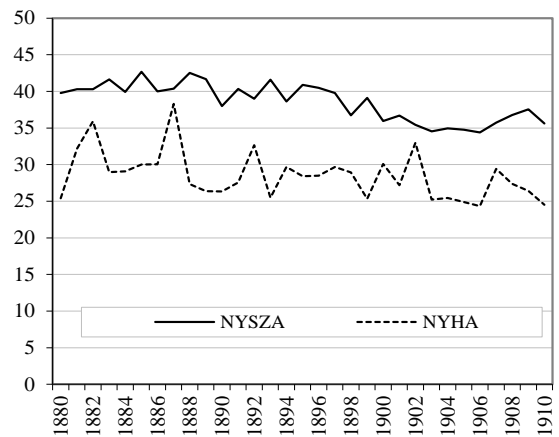
Háromszék

Maros–Torda

Udvarhely

Forrás: L. az előző ábránál.

Megjegyzés: Saját számítás.

A népességszám járások szerinti változásának vizsgálata tovább árnyalja a demográfiai tendenciákról kialakított eddigi képünket. Az alábbi táblázat járások szerint tartalmazza az 1869–1910 közötti népszámlálások népességszámait és a százalékos népességnövekedés értékeit.

Két eredményt hangsúlyozunk. Először is, érdemes megfigyelni a vármegyék közötti különbségeket, másrészt a vármegyén belüli járások, illetve a falvak és a városok népességnövekedési üteme közötti eltéréseket.

A vármegyék között legnagyobb népességnövekedési potenciállal Csík és Maros-Torda rendelkezett, a vizsgált időszak alatti népességnövekedésük eléri a 30%-ot. Mérsékeltbb népességnövekedés jellemezte az egyébként legnépesebb Háromszék és Udvarhely vármegyéket. Ha a megfigyelés léptékét csökkentjük, láthatjuk, hogy a vármegyei átlagok a járások és városok erősen eltérő növekedési üteméből következnek. Csík vármegye gyergyószentmiklósi, gyergyótölgyesi és csíkszépvízi járásainak 43, 65 és 68%-os népességnövekedése éles ellentétben állt a Kászonalszíki járás 1%-os népességfogyásával. Hasonló, járások közötti különbségeket figyelhetünk meg Háromszék (Orbai és Kézdi járások) és Udvarhely vármegye (parajdi és székelykeresztúri járások) esetében is. Ez utóbbi vármegye északnyugati és északkeleti (parajdi és székelyudvarhelyi) járásainak falvaiban a népességnövekedés évtizedenkénti értékei rendre magasabbak, mint a megye délnyugati és

délkeleti (székelykeresztúri és homoródi) járásainak falvaiban. Ezek a hegyek közelében elterülő, kiterjedt erdő- és legelőbirtokkal rendelkező falvak (Korond, Parajd, Zetelaka, Oroszhegy, Lövete) nagyobb részben 2000 fő feletti népességgel, többségük esetében a településektől távolabb tartozéktelepülés jellegű tanyavilágok jöttek létre, amelyek közül Oroszhegy település tanyavilága 1906-ban Székelyvarság néven önállósult. Jelentős népességnövekedésük hátterében minden bizonnyal a jellegzetes hegyi tanyavilágok létrejöttét azonosíthatjuk, amelyek kialakulását a kérdés szakértője, Bárh János az általunk is kutatótt 19. század második felére, az 1850 és 1880 közötti időszakra teszi.²⁰⁹ A megye északnyugati és északkeleti járaaival ellentétben az 1869-ben még a vármegye legnépesebb térségének számító székelykeresztúri járás falvait alacsony népességnövekedés jellemezte, csakúgy, mint a homoródi járáshoz tartozó településeket.

A székelyföldi városok népességnövekedése erősen eltér a falvakétól. Gyergyószentmiklós és Kézdivásárhely mérsékelt népességnövekedése mellett Székelyudvarhely és Marosvásárhely népessége megduplázódott, Csíkszereda népessége megháromszorozódott, és Sepsiszentgyörgy népessége közel 60%-kal növekedett a vizsgált mintegy 40 év alatt.

Csík, Háromszék, Maros-Torda és Udvarhely megyék népességszámának változása járásonként, 1869–1910.

	Nyers számok					Százalék (alapmutató 100=1869)				
	1869	1880	1890	1900	1910	1869	1880	1890	1900	1910
Felcsíki járás	27 862	28 789	27 861	30 619	33 895	100	103	100	110	122
Gyergyószentmiklósi járás	28 914	30 157	31 998	35 240	41 280	100	104	111	122	143
Gyergyótölgyesi járás	9 480	10 592	11 928	13 666	15 595	100	112	126	144	165
Kászonalcsíki járás	22 017	21 678	21 043	21 987	21 813	100	98	96	100	99
Szépvízi járás	12 120	12 624	13 387	16 849	20 347	100	104	110	139	168
Csíkszereda város	1 247	1 597	1 789	2 622	3 517	100	128	143	210	282
Gyergyószentmiklós város	5 645	5 503	6 104	7 012	8 895	100	103	100	110	122
Csík megye	107 285	110 940	114 110	127 995	145 342	100	103	106	119	135
Kézdi járás	38 535	37 143	37 561	37 733	38 589	100	96	97	98	100
Miklósvári járás	17 583	17 248	17 730	18 579	19 655	100	98	101	106	112
Orbai járás	21 055	20 961	22 989	25 097	29 686	100	100	109	119	141
Sepsi járás	39 020	39 474	41 363	42 907	45 210	100	101	106	110	116
Kézdivásárhely város	4 546	5 183	4 700	5 451	5 892	100	114	103	120	130
Sepsiszentgyörgy város	5 142	5 268	5 665	7 030	8 554	100	102	110	137	166
Háromszék megye	125 881	125 277	130 008	136 797	147 586	100	100	103	109	117
Marosi alsó járás	32 233	29 935	33 328	36 077	38 704	100	93	103	112	120
Marosi felső járás	27 952	26 318	29 864	31 882	33 612	100	94	107	114	120
Nyárádszeredai járás	29 924	29 303	32 289	35 416	36 762	100	98	108	118	123
Marosvásárhely város	13 018	13 192	14 575	17 715	23 728	100	101	112	136	182
Maros–Torda megye*	103 127	98 748	110 056	121 090	132 806	100	96	107	117	129
Homoródi járás	24 809	24 221	25 260	26 312	27 342	100	98	102	106	110
Parajdi járás	12 258	12 474	13 083	14 525	15 466	100	102	107	118	126
Székelykeresztúri járás	32 525	31 944	32 566	33 858	34 136	100	98	100	104	105
Székelyudvarhelyi járás	30 700	30 933	32 809	35 422	36 840	100	101	107	115	120
Székelyudvarhely város	5 173	5 948	6 414	7 733	9 928	100	115	124	149	192
Udvarhely megye	105 465	105 520	110 132	117 850	123 712	100	100	104	112	117

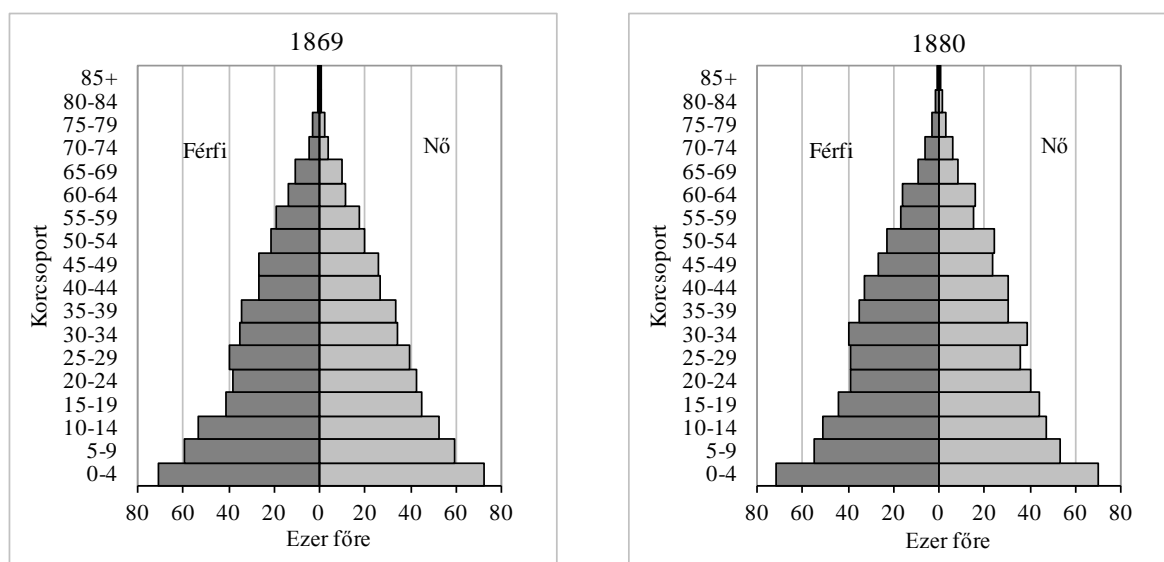
Forrás: Népszámlálás, 1869–1910.

Megjegyzés: Maros-Torda vármegyéből kizárólag a korabeli Székelyföld részének tekintett Marosi alsó, Marosi felső és Nyárádszeredai járások, illetve Marosvásárhely város adatait használjuk, a Régeni alsó és Régeni felső járások, illetve Szászrégen város adatai nélkül.

²⁰⁹ Bárh 2001. 107., 154–155.

A székelyföldi vármegyék demográfiai vizsgálatához felhasználhatjuk az 1869 és 1910 közötti népszámlálások kor és nem szerinti adatait is. Az alábbi korszak szerinti diagramok (korfák) ötéves korcsoportonként tartalmazzák a férfiak és nők ezer főre jutó számát (l. az alábbi ábrát). A korfa az elmúlt évtizedekre jellemző gyermekvállalási, halandósági és vándorlási folyamatok együttes lenyomatának is tekinthető. 1869-ben a négy székely székben az egyes korcsoportokhoz tartozó egyének 1000 főre eső száma egyenletesen csökkent a legfiatalabb korcsoporttól kezdve a legidősebbekig. A korfa piramis alakú, széles alapja van a gyermekkorúak csoportjában, amit a korabeli magas születésszám alapozott meg. A korfa az életkorral párhuzamosan – főleg a halálozások következtében – lépcsőzetesen keskenyedik. A székely vármegyék demográfiai szerkezetének stabilitását jól mutatja, hogy az 1910. évi korfa jellemzői erősen hasonlítanak az 1869. évihez. A közbeeső két népszámlálás – az 1890. és 1900. évi – korszak szerinti adatain azonban jól kivehető az 1880-as évek halandósági válságai és az elvándorlásban érintett fiatal felnőttek alacsonyabb létszámú korcsoportjai. Feltehetjük, hogy az elvándorlásban érintett személyek nagy része fiatal volt, és vándorlási célterületük döntően a közeli és távoli városok. A feltevés ellenőrzéseként érdemes Marosvásárhely népességének korszak szerinti adatait is megvizsgálni (l. a vonatkozó ábrát). Várakozásainknak megfelelően megfigyelhető, hogy a legnagyobb székelyföldi városban a 15–29 év közötti népesség aránya felülmúlta a fiatalabb korcsoportokét, amely tény a városok és ipari központok felé irányuló elvándorlásra utal. Marosvásárhely korszak szerkezete éppen az ellentéte volt annak, amit a vármegyék teljes – falusi és városi – népessége esetében megfigyelhettünk: itt éppen azon korcsoportok jelenléte számottevő, amelyek a falvakból hiányoznak.²¹⁰ A városban élő fiatalok egy része minden bizonnyal a környező megyék falvaiból érkezett:²¹¹ tanulás, munkavállalás (cselédmunka a város polgárosult rétegeinek otthonaiban, ipari foglalkozás) céljából.²¹²

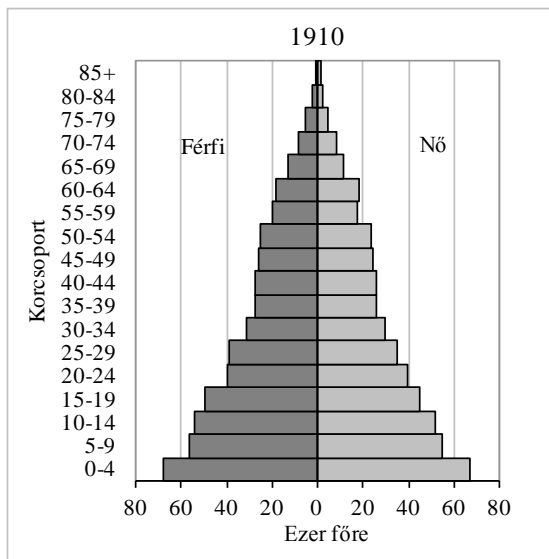
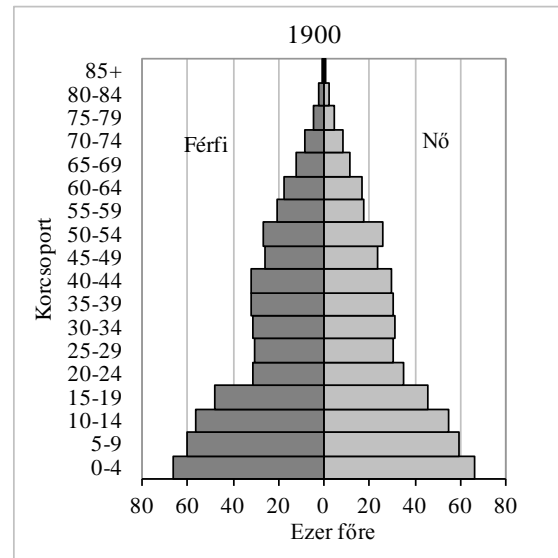
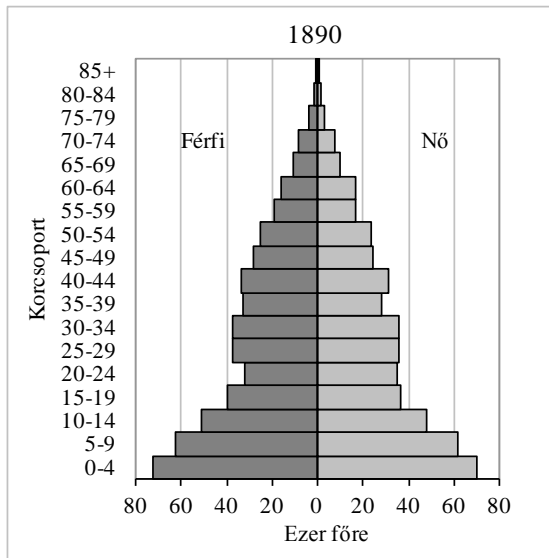
A négy székely megye népességének korszak szerkezete évtizedenként, 1869–1910

²¹⁰ Hasonló tendenciák érvényesültek a korszakban Székelyudvarhelyen is, Pakot, 2008.

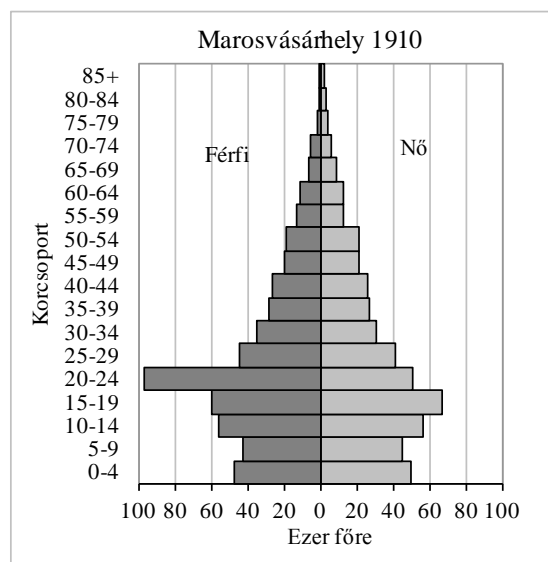
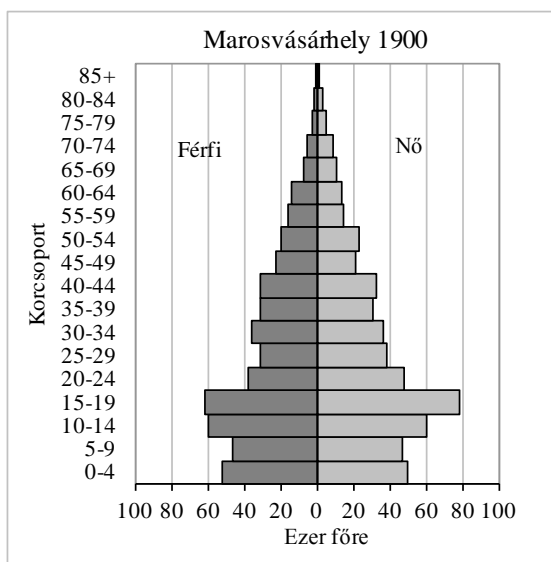
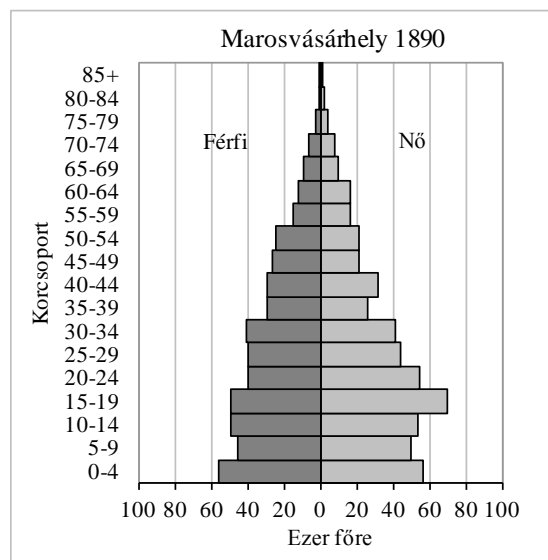
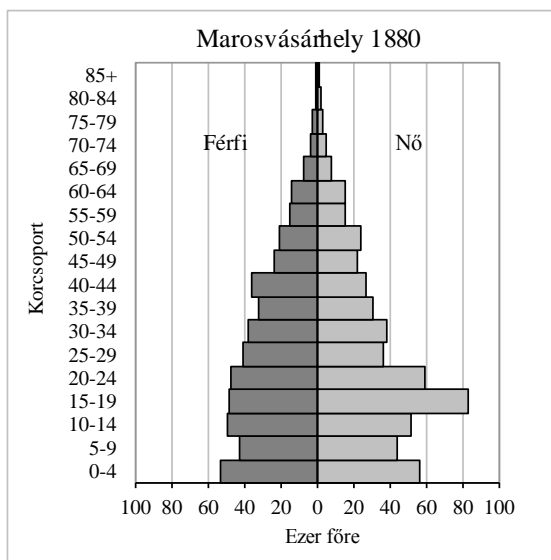
²¹¹ Feltételezésünket megerősíti Dányi, 2000, aki kvázi mobil népességnek nevezi az 1910-ben Székelyudvarhelyen lakó, nagyjából a megye területéről származó nem helybeli népességet.

²¹² A 19. századi székelyföldi városok fejlődésének több aspektusát – köztük a népesedés kérdését – tárgyalja Pál J., 2003.

Forrás: Népszámlálás, 1869; Népszámlálás, 1880; Népszámlálás, 1890; Népszámlálás, 1900:3.; Népszámlálás, 1910.

Marosvásárhely népességének korszerkezete évtizedenként, 1880–1910

Forrás: L. az előző ábránál.

A demográfiai viselkedés járási mintái, 1901–1910

A vármegyei és járási népességszámok a népesedési tendenciákról tájékoztatnak és egy átfogó kép kialakításában segítenek. Ismeretlen marad azonban, hogy a demográfiai jelenségek miként kapcsolódnak össze, hogy a korábban bemutatott népesedési jellemzőket eredményezzenek. A demográfiai jelenségek vizsgálatára az 1901–1910 közötti településszintű népmozgalmi statisztika anyagát használjuk.²¹³

Az alábbi táblázat a járásek szerint részletezett demográfiai arányszámokat tartalmazza. Mindezek közül a vándorlás kiemelt jelentőségű. A vándorlási arányszám csupán a gyergyószentmiklósi, szépvízi és orbai járás esetében volt pozitív, a többi járásra különböző mértékben ugyan, de a vándorlási veszteség volt a jellemző. A további demográfiai arányszámok közül leginkább a születési arányszám és a csecsemő-, illetve a gyermekhalandóság kombinációja érdemel figyelmet. Jól kirajzolódnak azok a térségek, ahol

²¹³ Népmozgalom, 1901–1910.

a gyermekhalandósági viszonyok kedvezőtlenek voltak,²¹⁴ és ezzel összefüggésben a gyermekszám is magas. Azt feltételezzük, hogy azokban a térségekben, ahol a csecsemő- és gyermekhalandóság magas, egy csecsemő vagy kisgyermek halála egy újabb gyermekvállalás irányába hat. Ezek alapján a felcsíki, gyergyószentmiklósi, szépvízi, marosi alsó, marosi felső, nyárádszeredai, parajdi és udvarhelyi járások népességei jól láthatóan külön csoportot alkotnak. Egy másik, ezzel ellentétes csoportot alkotnak a viszonylag alacsonyabb gyermekszámmal és alacsonyabb halandósággal, továbbá nagyobb elvándorlással jellemezhető járások (a kászonalcsíki, gyergyótölgyesi, kézdi, miklósvári, orbai, sepsi, humoródi és székelykeresztúri).

A székelyföldi vármegyék járásai közötti alapvető különbséget azonban abban látjuk, hogy milyen mértékben tudták megtartani a természetes népszaporulatot. A Székelyföld déli részén fekvő járások falvai elérték eltartó képességük maximumát, amelyet követően igyekeztek a tényleges népszaporulatot alacsony szinten tartani. A helyi gazdasági környezet és a népességszám közötti kényes egyensúly fenntartását az elvándorlás különböző (időszakos, szezonális) formái biztosíthatták. A népességnomás fokozatos enyhülése együtt járt a halandóság és a gyermekszám viszonylag alacsony szintjével. Ugyanezen időszakban az északi területek falvai az amerikai kutatásokban felrajzolt ún. „frontier” területeknek tekinthetők, ahol az emberi terjeszkedés lehetőségei a korszakban továbbra is adóttak voltak.²¹⁵ Feltételezésünk szerint éppen az ilyen „frontier” területeken, ahol a házaspárok számára nagyobb lehetőség mutatkozott gyermekeik jövőjének helyben történő megteremtésére, a gyerekvállalási kedv is hangsúlyosabb. Továbbá a sajátos székelyföldi, erdélyi viszonyok között éppen a „frontier” területek azok, ahol a közegészségügyi viszonyok a legelmaradottabbak, hiszen a gazdasági élet elsősorban a családi keretben történő háziipari (pl. fafeldolgozás) munkán és a külterjes állattenyésztésen alapult. A kedvezőtlenebb közegészségügyi viszonyok egyenes következménye volt a magasabb gyermekhalandóság, amely magasabb gyermekszámmal párosulhatott. Egy másik lehetséges magyarázat szerint a magas termékenység önmagában, a kedvezőtlen közegészségügyi viszonyok révén lett előidézője a magasabb csecsemő- és gyermekhalandóságnak. Valószínűleg akkor járunk a legközelebb az igazsághoz, ha az említett tényezők között állandó kölcsönhatást feltételezünk.

²¹⁴ Véleményünk szerint a nyers halálozási arányszám eltérései alapvetően a gyerekhaldósági viszonyokban meglévő különbségeket tükrözik.

²¹⁵ A „frontierhatás” érvényesüléséről l.: Easterlin, 1976, Easterlin, 1978.

A székelyföldi megyék járásainak fontosabb demográfiai jellemzői, 1901–1910

Megye	Járás	Nyers születési arányszám (‰)	Nyers halálozási arányszám (‰)	Természetes szaporodás (‰)	Népesség-növekedés (‰)	Vándorlási arányszám (‰)	Csecsemő-halandóság (‰)	Gyermek-halandóság (%)
Csík	Felcsíki	41,0	29,5	11,55	10,16	-1,40	199	51,05
	Gyergyószentmiklósi	41,1	27,7	13,46	15,79	2,33	191	51,51
	Gyergyótölgyesi	38,1	22,6	15,61	13,18	-2,43	170	45,62
	Kászonalcsíki	34,7	28,3	6,50	-0,79	-7,29	207	43,00
	Szépvízi	42,1	24,6	17,57	18,81	1,24	170	52,18
Háromszék	Kézdi	36,6	27,9	8,78	2,24	-6,54	205	45,39
	Miklósvári	33,3	22,9	10,39	5,63	-4,77	162	40,18
	Orbai	36,3	25,1	11,24	16,75	5,51	177	43,60
	Sepsi	34,8	23,8	10,96	5,23	-5,73	175	40,87
Maros–Torda	Marosi alsó	39,8	27,0	12,73	7,03	-5,70	210	50,10
	Marosi felső	39,4	27,1	12,25	5,28	-6,97	213	49,32
	Nyárádszeredai	39,8	28,2	11,66	3,73	-7,93	213	50,05
Udvarhely	Homoródi	34,1	24,9	9,24	3,84	-5,40	193	43,50
	Parajdi	40,2	28,8	11,43	6,28	-5,15	211	53,24
	Székelykeresztúri	33,2	25,7	7,33	0,82	-6,51	188	40,98
	Udvarhelyi	39,8	28,6	11,06	3,92	-7,14	224	51,88

Forrás: *Népmozgalom, 1901–1910*

Az elemzés során a székelyföldi vármegyék és járások szintjén megfigyelhető demográfiai folyamatok azonosítására törekedtünk. Az elemzéshez korabeli népszámlálások adatait, valamint az 1901–1910 közötti népmozgalmi adatokat használtuk.

A halandóság fokozatos csökkenése és a magas népszaporulat a székelyföldi népesség közös jellemzője. A népesség és a gazdasági környezet közötti egyensúlyi állapot szabályozásában fontos szerepe volt az elvándorlásnak, amely részben a közeli városok vagy városias jellegű települések felé, részben az ország nagyvárosai felé, részben pedig a települések hegyi területei felé irányult. Feltételezhetjük, hogy ebben az időszakban a vándorlás intenzitásának növekedése a népességre nehezedő gazdasági és demográfiai nyomás enyhítése révén elősegíthette a halandóság és a gyermekszám fokozatos csökkenését. Az elvándorlás ugyanakkor mindezek mellett a gyermekszám csökkentésének reális alternatívájaként is működhetett.

További vizsgálatokra ösztönöz tehát az a kérdés, hogy a gyermekszámban, halandósági viszonyokban és vándorlásban tapasztalható járási differenciák korábbi időszakokban fennálló különbségeket tükröznek vagy pedig a 19. század második felében lezajló gazdasági és népesedési folyamatok eredményei voltak. Másként fogalmazva: a székelyföldi falvak egyházi anyakönyveinek módszeres feldolgozása segíthet eldönteni, hogy a 20. század első évtizedében megfigyelt demográfiai viselkedéseket milyen tényezők befolyásolták, milyen szerep jutott ebben a hosszú távon érvényesülő gazdasági és/vagy kulturális (elsősorban felekezeti) összetevőknek.

Családok és háztartások jellemzői

A történeti család- és háztartásszerkezeti vizsgálatokat tekintve Erdély – és ezen belül a Székelyföld – fehér foltnak tekinthető. A magyarországi és romániai társadalomtörténet-írás továbbra is adós az ilyen típusú vizsgálatokkal. A legfontosabb eredményeket összefoglaló Faragó Tamás is hangsúlyozza, hogy a hegyvidéki parasztnépesség, köztük a székelyek, szlovákok, lengyelek és ruszinok családi és háztartási viszonyait, házassági szokásait alig ismerjük.²¹⁶

[PJ_138] Felsőrákosi család, 1907 (SzNM)

Az alábbiakban két udvarhelyszéki havasalji egyházközség 1868. évi lélekösszeírásának és az 1869. évi népszámlálás tíz székelyföldi településéről fennmaradt eredeti felvételi íveinek adatait elemezve próbáljuk a korabeli Székelyföld népességének család- és háztartásszerkezeti jellemzőit bemutatni.²¹⁷

Korösszetétel, nemi megoszlás és családi állapot

Az első ábra a vizsgált települések népességének korszerkezetét és családi állapotát mutatja. A korfa piramis alakú, alapja széles, a legfiatalabb korcsoporttól az idősebbek felé haladva az egymást követő korcsoportok aránya egyenletesen csökken. Ez a fiatal és a demográfiai átmenet előtti népességek sajátossága. A magas születési és magas halálozási arányok egyszerre biztosítják az alapok szélességét és a korfa törzsének folyamatos keskenyedését. A népesség legnagyobb csoportját a 0–14 év közötti gyermekek alkotják (37%). E csoporton belül a legfiatalabbak, vagyis a 0–4 év közötti kisgyermekek vannak többségben. Az életkor

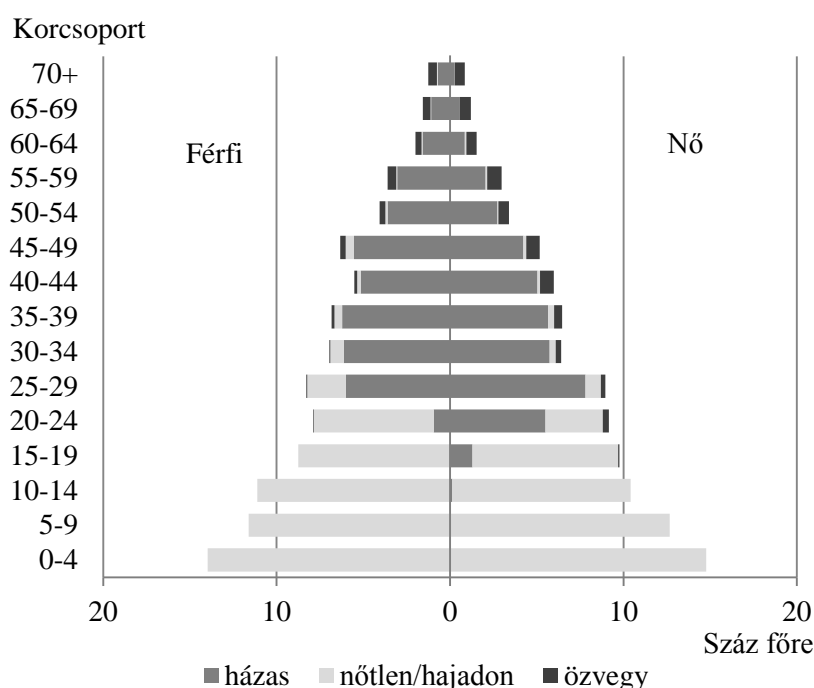
²¹⁶ Faragó, 2001. 46.

²¹⁷ A két udvarhelyszéki havasalji egyházközség Szentegyházás- és Kápolnásfalu (Udvarhely megye) Pakot, 2012. Az 1869. évi népszámlálás Maros-Torda vármegyei iratanyagából (RNL MMH, F 30. Colecția Recensăminte Populației pe anii /Népszámlálások/, 1857–1870) feldolgozott települések a következők: Bárdos, Mezőszabad és Galambod (Maros mente); Rigmány, Nyáradandrásfalva, Nyáradszentsimon és Nyáradszereda (Alsó-Nyárad mente) Deményháza és Búzaháza (Felső-Nyárad mente), és végül Erdőszentgyörgy (Kis-Küküllő mente).

emelkedésével egyenletesen csökkenő arányszámok nem utalnak kiemelkedő halandósági válságra. A korfa kisebb bemélyedése csupán a 15–24 év közöttiek csoportjaiban tapasztalható, amely jelenség nagyjából a fiatalok időszakos távollétére – a fiúk katonai szolgálatára és a lányok városi szolgálatvállalására vezethető vissza. A fiatalok elvándorlásának ideiglenes jellegét bizonyítja a 25–29 évesek emelkedő aránya. A házassági életkor közeledtével a távollevő fiatalok visszatérnek lakóhelyükre.

A családi állapot szerinti részletezés felhívja a figyelmet a férfiak és a nők közötti házassági életkorbeli különbségekre. A lányok jellemzően a 20-as éveik elején, a fiúk ellenben a 20-as éveik második felében házasodnak. A házasságkötést a korabeli Székelyföldön a fiatalok többsége megtapasztalja. Az időskorúak között a nőtlen/hajadon családi állapotúak aránya elenyésző. Az özvegyek aránya alacsonyabb a férfiak körében, amely az újraházasodás nemek szerinti különbségeit tükrözi.

A népesség korszerkezete és családi állapota a vizsgált székelyföldi településeken, 1868–1869.

A háztartások nagysága

A háztartások átlagos nagysága az udvarhelyi mintában 5,4 fő, a Maros-Torda vármegyei mintában pedig 4,7 fő. A korabeli székelyföldi háztartások leggyakrabban 3–6 főből állnak, ez utóbbiak az összes háztartás 65%-át alkotják (l. a táblázatot). 13%-uk kétszemélyes, 3%-uk pedig egyszemélyes. A magas létszámú – 7-8, illetve 9 vagy annál több személyt magukba foglaló – háztartások együttes aránya 17%-ot ért el. Ha az egyének szempontjából vizsgáljuk a kérdést, láthatjuk, hogy az egyének számottevő része – több mint 90%-uk – három vagy annál több személlyel élt közös háztartásban.

Az egyének és háztartások megoszlása a háztartások nagysága szerint a vizsgált székelyföldi településeken, 1868–1869

	Háztartások		Egyének	
	N	%	N	%
1 személy	72	3,57	72	0,77
2 személy	268	13,29	536	5,72
3–6 személy	1318	65,34	5797	61,83
7–8 személy	244	12,10	1801	19,21
9-nél több személy	115	5,70	1169	12,47
Összesen	2017	100,00	9375	100,00

A háztartások szerkezete

Az alábbi táblázat a háztartások szerkezetét mutatja be.²¹⁸ A korabeli Székelyföldön 100 háztartásból 75 kiscsaládos háztartásnak bizonyult, vagyis nem házas gyermekekkel vagy azok nélkül élő házaspárok, illetve nem házas gyermekekkel élő özvegy nők/férfiak alkották. A háztartásokban a magcsaládon és a közeli rokonokon (nőtlen/hajadon testvérek, szülők, gyermek házastársa) kívül ritkán éltek más személyek. 11%-uk kiterjesztett családos háztartás volt, vagyis a magcsaládon kívül a háztartásfőnek vagy feleségének egyik szülőjét, unokáját, testvérét vagy egyéb rokonát is magában foglalta. A kiterjesztett háztartásokat gyakran a háztartásfő vagy felesége megözvegyült apja vagy anyja (fölfelé kiterjesztett családos háztartás), továbbá a háztartásfő vagy felesége nem házas testvérei (oldalirányban kiterjesztett háztartás), illetve ez utóbbiak kombinációi alkották. A háztartások oldalági és felmenő ági kiterjesztései sok esetben a gazdasági és demográfiai szükségszerűségek következményei lehettek, egyúttal pedig a kölcsönös támasz formáját jelenthették. A különböző nemzedékhez tartozó egyének együttélése olyan sajátos kapcsolatrendszer képezett, amelynek célja a nehéz helyzetbe jutott családtagok – a munkaképtelen szülők, a még nem munkaképes korban lévő árva testvérek – számára nyújtott kölcsönös segítségnyújtás és támasz volt.

A többcsaládos háztartások az összes háztartás mintegy 10%-át alkották. Ez utóbbiak között azok a háztartásformák dominálnak, amelyekben különböző nemzedékhez tartozó házaspárok éltek együtt, vagyis amelyek keretében a házas szülőkön kívül az egyik házas gyermek családja is megtalálható. Viszonylag ritka volt az a családforma, amely házas testvérek – azonos nemzedékhez tartozó házaspárok – együttélését jelentette.

A nem családos háztartások aránya mintegy 2%-ra tehető. Olyan háztartásokról van szó, amelyekben többnyire a szüleiket elveszített testvérek éltek együtt. Az egyedül élők háztartásai a háztartások közel 3%-át jelentették, és többnyire egyedül élő özvegy nők vagy férfiak alkották.

A háztartások szerkezete a Székelyföldön, 1868–1869

Háztartáskategória és alosztály	Háztartás	Egyén
1. Egyedül élő személyek		
1.a Özvegy férfi/nő	1,88	0,42
1.b Nőtlen/hajadon férfi/nő	0,94	0,20
1. Összesen	2,83	0,63
2. Nem családos		
2.a Együtt lakó testvérek	0,64	0,39
2.b Együtt lakó rokonok	0,15	0,08
2.c Együtt lakó nem rokon személyek	0,79	0,52
2. Összesen	1,59	0,98

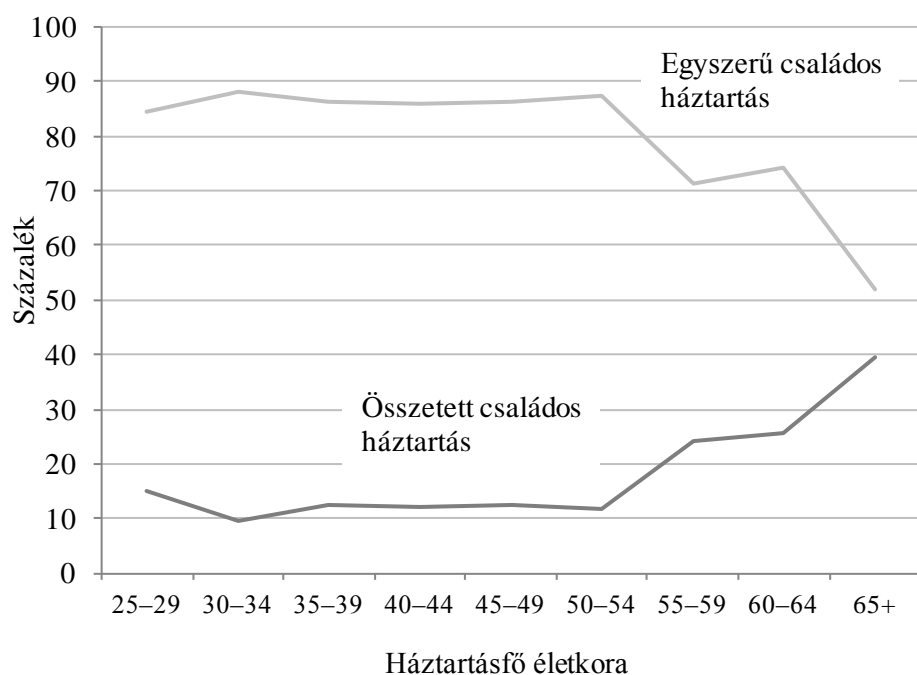
²¹⁸ A háztartások szerkezetének leírásakor a Laslett–Hammel-féle kategorizációs rendszert használtuk, amelynek bemutatását magyar nyelven l.: Laslett, 1979; Andorka–Faragó, 1984. 404–407.; Husz, 2002. 13–21.

3. Egyszerű család		
3.a Házaspár gyermek nélkül	13,19	6,43
3.b Házaspár nem házas gyermekkel	53,74	58,73
3.c Özvegy férfi nem házas gyermekkel	2,63	2,08
3.d Özvegy nő nem házas gyermekkel	5,26	4,39
3. Összesen	74,81	71,63
4. Kiterjesztett család		
4.a Fölfelé kiterjesztett	5,45	5,66
4.b Lefelé kiterjesztett	0,89	0,99
4.c Oldalirányban kiterjesztett	3,02	3,38
4.d A 4.a–c kombinációi	1,64	2,06
4. Összesen	11,01	12,07
5. Többcsalád		
5.a Másodlagos családok fölfelé	1,24	1,81
5.b Másodlagos családok lefelé	5,01	7,11
5.c Több családmag egy szinten	1,59	3,22
5.d Frérèches	1,49	1,83
5.e Egyéb többcsalád	0,45	0,72
5. Összesen	9,77	14,70
1–5. Összesen (%)	100,00	100,00
1–5. Összesen (N)	2017	9274

A fentiekhez nagy vonalakban hasonló képet nyerünk, ha a vizsgálat egységének az egyént tekintjük. Különösen hangsúlyos azoknak az egyéneknek az aránya, akik kiscsaládos háztartásban éltek (59%). Világosan körvonalazódik az a tény is, hogy a vizsgált székelyföldi népességek több mint egyharmada bonyolult szerkezetű – kiterjesztett vagy többcsalád – háztartásokban élt. Ezzel párhuzamosan pedig az egyedül élő vagy nem családos háztartás keretében élő személyek teljes népességben elfoglalt súlya számottevően – 0,6 és 1%-ra – lecsökkent.

A fenti táblázat csupán keresztmetszeti képet nyújt a háztartásokról és elrejt a háztartások tényleges működésében rejlő dinamikákat. Az alábbi ábra a háztartásfő életkora szerint mutatja a kiscsaládos és az összetett (kiterjesztett és több)családos háztartások arányait, és egyben lehetőséget nyújt a háztartás fejlődési ciklusainak megragadására. Az összetett családformák valószínűsége a fiatal és döntően az idős család/háztartásfők körében emelkedik meg látványosan. A 30 és 54 éves kor közötti háztartásfők körében az egyszerű családos háztartás a domináns (90%). A 65 év feletti fők háztartásainak 40%-a a házas gyermek családját is magába foglalta.

Az egyszerű és összetett családos háztartások aránya a háztartásfő életkora szerint a Székelyföldön, 1868–1869

Az 1869. évi népszámláláson alapuló Maros-Torda vármegyei minta adatai lehetővé teszik a háztartások szerkezetének foglalkozási csoportok szerinti vizsgálatát is (l. a vonatkozó táblázatot alább). Eszerint a háztartások összetétele alapvetően gazdasági tényezőkkel hozható összefüggésbe. Az egyedül vagy nem családos keretek között élés elsősorban az értelmiségre és a hivatalnokrétegre jellemző. A kiscsaládos háztartások dominanciája leginkább a napszámos és fizikai munkát végzők kategóriájában, illetve az iparosok és kereskedők csoportjában a legerősebb, míg a bonyolult szerkezetű háztartások aránya a földműves gazdák körében a legmagasabb.

Háztartásszerkezet a háztartásfők társadalmi-foglalkozási helyzete szerint a Székelyföldön, 1869

Háztartáskategória	Értelmiség	Iparos és kereskedő	Földműves	Képzetlen fizikai
1	7,32	2,15	2,16	2,48
2	14,63	1,08	0,60	2,17
3	70,73	82,80	72,69	81,37
4	4,88	8,60	10,78	8,07
5	2,44	5,38	13,77	5,90
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00
N	41	93	835	322

A háztartások átlagos méretének és az idegen munkaerő (cseléd, szolga) jelenlétének vizsgálata is megerősíti a háztartások gazdasági erejének, munkaerőigényének fontosságát (l. alább a vonatkozó táblázatot). Az átlagos háztartásméret az értelmiség–hivatalnokréteg, az iparos és kereskedő és a földműves gazdák vezette háztartásokban a legmagasabb, és ezekben a háztartásokban fordulnak elő házi cselédek, szolgák és inasok. A képzetlen fizikai csoport háztartásainak mérete a legalacsonyabb, hiszen ők azok, akik munkaerejüket áruba bocsájtják

és munkaerőigényük is alacsony. Az idegen munkaerő aránya összességében alacsonynak mondható, a teljes Maros-Torda megyei minta háztartásainak mintegy 9%-ában található házi cseléd, szolga vagy inas. A minta túlnyomó részét adó földműves gazdák háztartásaiban a közeli rokonok – a háztartásfő testvérei és felnövő gyermekei – tölthették be azt a gazdasági szerepet, amely más társadalmakban a szolgákra és/vagy nem rokonokra hárult.

Átlagos háztartásméret és idegen munkaerőt alkalmazó háztartások aránya a háztartásfő társadalmi foglalkozási helyzete szerint a Székelyföldön, 1869

	Értelmiség	Iparos és kereskedő	Földműves	Képzetlen fizikai	Együtt
Háztartások (N)	41	93	835	322	1291
Egyének (N)	207	452	4105	1330	6094
Átlagos háztartásméret	5,05	4,86	4,91	4,13	4,72
Idegen munkaerő (N)	17	16	69	13	115
Idegen munkaerő (%)	41,46	17,20	8,26	4,04	8,91

A fentiekben két Udvarhely és tíz Maros-Torda vármegyei település népességének család- és háztartásszerkezetét vizsgáltuk az 1868. évi egyházi lélekösszeírások és az 1869. évi népszámlálás fennmaradt individuális adatainak feldolgozásával. Az ily módon kirajzolódó kép alapján véve megerősítette a korábbi magyarországi család- és háztartásszerkezeti vizsgálatok megállapításait és a kiscsaládos háztartások dominanciáját mutatta. A háztartásfő életkora szerint rendezett adatok ugyanakkor arra hívták fel a figyelmet, hogy az egyének életútjuk folyamán jó eséllyel megtapasztalhatták a kiterjesztett és a többcsaládos együttélési formákat. Két meghatározott életkorban – az önálló családi élet kezdetekor és időskorban – a fenti együttélési minták előfordulásának esélyei megemelkedtek. Viszonylag alacsony volt a bonyolult szerkezetű családos háztartások valószínűsége az életút delén, az egyén negyvenes életéveiben. A háztartások átlagos méretének, szerkezetének és az idegen munkaerő jelenlétének a háztartásfők társadalmi-foglalkozási helyzete szerinti vizsgálata megerősítette a háztartásszerveződés gazdasági tényezőinek fontosságát. A földművesek, iparosok és kereskedők, az értelmiség és hivatalnokréteg háztartásai nagyobbak, bonyolultabb szerkezetűek voltak és nagyobb arányban tartalmaztak idegen munkaerőt, mint a napszámosok, fizikai munkások háztartásai. A vizsgált háztartások fontos jellemzője a szolgák és a nem rokonok alacsony aránya. A közeli rokonok – a háztartásfő testvérei, törzscsaládtagjai – tölthették be azt a gazdasági szerepet, amely más társadalmakban a szolgákra és/vagy nem rokonokra hárult. A férfiak többsége számára a háztartásfői és férji szerepek egybeestek, bár létezett egy kisebb csoport, amelynek tagjai az apa vagy testvér irányítása alatt álló háztartásokban kezdték családi életüket.

Kivándorlás (Balaton Petra)

A dualizmus időszakában, különösen a 19. század utolsó két évtizedétől a kivándorlás országos problémaként, – a gazdasági helyzettől függően – területenként eltérő intenzitással jelentkezett. A „nagy népvándorlás” Erdély minden jelentősebb tájegységére kiterjedt, és érintette a román, a magyar és a német nemzetiségű lakosság szegényebb társadalmi rétegeit. A korabeli szakirodalom kedvelt kifejezésével élve, az ún. kivándorlási gócok az elmaradott

és tömeges szegénységgel jellemezhető, mostohább természeti adottságokkal rendelkező területeken alakultak ki elsősorban a hazai birtokstruktúra (a kötött forgalmú, illetve a nagybirtok magas aránya), illetve az ipar korlátozott munkaerő-felszívó képessége miatt.

A kortárs publicisztika, pamflet- és brossúrirodalomban megkülönböztetett figyelmet kapott a székely kivándorlás kérdése; szaktanácskozások, parlamenti felszólalások és nemzetközi büntető(jogi) kongresszusok tárgyalták az okokat, a határszélen folyó leány- és gyermekcsempészetet. A nemzeti érzés hullámai különösen a 1870–1880-as években csaptak magasra, ekkorra vált – a Függetlenségi Párt és 48-as Párt két erdélyi vezéralakjának, Ugron Gábornak és Bartha Miklósnak köszönhetően – a székely kivándorlás problémája a közvélemény előtt is nyilvánvalóvá. A kortársak úgy tekintettek a székelységekre mint a magyarság keleti védőbástyájára, amely megakadályozza az erdélyi magyarság felszívódását az egyre terebélyesedő román nemzettestbe.

A peremhelyzetű Székelyföldön a migráció az 1880-as évektől a székelyföldi birtokrendezések (arányosítás, tagosítás) és a magyar–román vámháború (1886–1891) hatásaira felerősödött. Tetézte a bajokat, hogy a népszaporulat éppen a hagyományos gazdálkodást űző területeken volt magas (10-12 ezrelék), ahol a gyorsan növekvő népesség egy részének el kellett vándorolnia, mert otthon nem talált elegendő munkaalkalmat. Különösen az öt hold alatti, illetve birtoktalan réteg megélhetése került végveszélybe, és ők választották a gazdasági kényszer miatt a ki- és elvándorlást.

[BP_A01. kép] A betfalvi bíró családja, 1905 (Ferenczy Lukács felvétele, SzNM)

A székely migráció fő iránya Moldva és Havasalföld volt, az amerikai kivándorlás a 20. század elején jelentkezett, de állandó volt a székelység vándorlása a közelebbi (Brassó és vidéke) és távolabbi vidékekre (Kolozsvár, Budapest, Bécs) is. A vándorlás intenzitása a népességre nehezedő gazdasági és demográfiai nyomás függvényében alakult.

A véglegesen (vagy legalábbis hosszabb ideig tartó) kivándorlástól vagy kitelepedéstől elkülönítendő az időszakos vándormunka, amely gyakorlatilag szezonális, illetve konjunkturális jellegű volt. A kivándorlás sem jelentett egyirányú mozgást: a kivándoroltak is sok esetben csak ideiglenesnek tekintették külföldi szerencsepróbájukat, amelynek célja az önálló egzisztencia, a gazdasági helyzet javításának igénye volt.²¹⁹ Azok a kortársak, akik az időszakos vándormunkásokat kivándorlókként tartották nyilván, hajlamosak voltak a kérdésnek nacionalista jelleget kölcsönözni, míg a másik tábor csupán munkásvándorlást látott a kivándorlás mögött is.

A román területek felé irányuló munkakeresés, kereskedés és szállítmányozás motiválta székely migráció mint társadalmi jelenség évszázados hagyománnyal rendelkezett. Kozma Ferenc szerint a „Moldva-Havasalföldre járás-kelés apáról fiúra hagyta emlékeit ősidők óta a Székelyföldön”.²²⁰ Az elvándorlást elősegítette Románia földrajzi közelsége és a Kárpáton túl élő moldvai magyarság megléte. A 19. századtól kezdve Havasalföld lett a kivándorlás fő útiránya, ahol a fejlődő és iparosodó nagyvárosokban (Bukarest, Brăila, Ploești, Pitești, Krajova, Galac, Konstanca) aktív, munkaképes lakosságra – munkásokra, iparosokra, cselédekre – volt szükség. A székely iparosok nagyban hozzájárultak a román nagyvárosok fejlődéséhez. Az 1880-as évek elejétől rögzített államhatár és a szakosodott határvédelem a két ország között természetesen szerveződött gazdasági, társadalmi kapcsolatok rendszerét drasztikusan átalakította.

[BP_A02. kép] A székely kivándorlók csoportja a déli ebédszünet idején a Románia gőzfűrésztársaság galaci gyárának udvarán (Fényképezte: Maksay György galaci fényképész. *Vasárnapi Újság*, 1901. október 25. 696.)

²¹⁹ Papp Z., 2010.

²²⁰ Kozma, 1879. 124.

A romániai időszaki mezőgazdasági munkavállalás fokozódásában szerepet játszott az óromániai mezőgazdaság specifikus fejlődése, a bojári, az egyházi és a kincstári birtokot is a parasztsággal műveltették meg kisbérletrendszer keretében. Az agrárproletáriátus alacsony száma (a népesség 13%-a) miatt a román nagybirtokosok és haszonbérlok a gabonaexport fokozása érdekében munkaerőigényüket az erdélyi peremvidékek kínálatából fedezték. A két régió közötti klimatikus különbségek lehetővé tették, hogy a székely napszámosok vagy kisbirtokosok akár mindkét országban hasznosítsák munkaerejüket, különösen, ha Székelyföldön késett az aratás vagy egyéb mezei munka. A határ menti lakosok általában csoportosan, a már meglévő kapcsolati hálózatra épülve, az esetek többségében évente (akár többször) mindig ugyanarra a birtokra jártak dolgozni. A belső székelyföldi területeken kialakult a munkaközvetítés sajátos módja: élelmes ügynökök, nagybirtokosok megbízottjai (logofetek) munkakínálattal, kész szerződésekkel csoportosan szerződtették el a székelyeket. Nagy részük a mezőgazdasági munkák végeztével hazatért, kisebbik részük a téli időszakban bányákba és egyéb ipari jellegű munkára szegődött el. Voltak, akik hosszabb időre, akár évekre szegődtek el családotól Romániába. A kortárs szakvélemény igen nagyra becsülte a székely munkaerő értékét.²²¹

A román piacok keresletbővülése az erdélyi iparosoknak is komoly perspektívát jelentett. Az 1872. évi ipartörvény előtt a céhek éberrel vigyáztak arra, hogy a különböző iparágak művelőinek száma ne haladja meg azt a mértéket, ami egymás megélhetését veszélyeztetné. A román területeken a mesterség gyakorlása nem volt túl szigorú szabályokhoz kötve, a felvevőpiac pedig kimeríthetetlennek látszott, ezért a mesterétől felszabaduló legény a szomszédos országban keresett munkát. Az 1875. évi szabad kereskedelmi és vámegegyezmény hatására tovább nőtt a munkaerő-áramlás és áruforgalom. Románia nem csak letelepedést, de vállalkozási és adókedvezményeket is biztosított a hiányszakmák művelőinek. Az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia között lezajlott vámháború valóságos exodust váltott ki az iparos körökben. A székelyföldi városok kézműipari egységei majdnem kizárólag csak a román piacon voltak versenyképesek, ám a bevezetett tiltó vámok miatt már képtelenek voltak árukivitelre, ezért műhelyeiket kitelepítették és szakmai tudásukat exportálták.

Az iparosok és az agrármunkásság láncszerű migrációt indítottak el.²²² Azok a napszámosok, akik csak szezonálisan vándoroltak ki, a következő útjuk során már magukkal vitték szomszédjukat, falubelijüket. Az útlevel-kérelmezéseknél gyakran azonosítottak be 20-50 fős csoportokat. A határ közelében átmenetileg letelepedő iparosok pedig ha teheték, magukkal vitték családtagjaikat, segédeiket, tanoncaikat, illetve egyéb, nem szakmai jellegű kiegészítő személyzetüket (kocsis, szolga). Az így kialakult kis kolóniák gyakorlatilag a környezetüktől elzártan működtek.²²³ Akik huzamosabb ideig nem tértek vissza hazájukba, „hazátlanokká” váltak (az 1879:L. törvénycikk értelmében 10 év távollét után elvesztették állampolgárságukat), ami véglegesítette romániai letelepedésüket.

A központi kormányzat a helyi közigazgatással együttműködve igyekezett nyilvántartani a kiutazott és ott maradt személyeket. A kormányzat kezdetben közigazgatási eszközökkel próbálta korlátozni a migrációt, majd különböző gazdasági intézkedéseket vezetett be a négy székely vármegye etnikai összetételének megőrzése és a gyakran emlegetett erkölcsi hanyatlás megállítása érdekében.²²⁴ Az értelmiség elenyésző része próbálta bebizonyítani, hogy a kivándorlás előnyökkel járt, mert a hazaküldött pénzösszegek a magyar államot támogatták. Több közigazgatási tisztviselő a fennálló társadalmi bajok megoldása egyik spon-tán eszközének tekintette a migrációt, amelynek segítségével a társadalom „férge, a

²²¹ Egán, 1886. 67.

²²² Makkai, 2014.

²²³ Nagy B., 2010a.

²²⁴ Nagy B., 2011c.

söpredék” távozik az országból.²²⁵ A háromszéki bürokrácia jórészt gazdasági kérdésként kezelte a migrációt, és a téli kereseti lehetőségek javításaként a háziipar terjesztését és gyárak létesítését javasolták. A migráló napszámokban sztrájkokra és szocialista eszmékre fogékony lumpenelemeket láttak.

A magyar kormány kivándorlási politikáját az első világháborúig kettősség jellemezte: több alkalommal kifejezésre jutatta a kivándorlás szabadságát a gazdasági liberalizmus szellemében; másrészt propagandájában a kivándorlás ellen volt és annak megakadályozására törekedett. Magyarországnak csak Románia és Szerbia felé volt útiokmány-köteles államhatára, és még az Amerikai Egyesült Államokba sem kellett útlevél vagy más, személyazonosságot igazoló irat. A kormányzat az 1880-as évektől a nagyobb méreteket öltő kivándorlás kezelésére a korlátozáson alapuló, adminisztratív megoldást választotta (1881: XXXVIII. törvénycikk értelmében kivándorlási ügynöki tevékenység engedélykötelessé vált). 1898-tól a határ átlépésekor minden magyar és külföldi állampolgárnak rendelkeznie kellett útlevéllel vagy 15-30 napra szóló átkelési igazolvánnyal, vagy öt napig érvényes, egyszeri utazásra jogosító szelvényes külföldi úti igazolvánnyal, amit visszatéréskor bevontak és a statisztikai hivatalba küldtek. Megszokott úti okmány volt a családi útlevél: elég volt a családfő útlevelébe beírni, hogy „családtag(ok)”, utána fel kellett tüntetni a nevüket, a korukat és a családfőhöz való viszonyukat. Ennek ellenére Hegedüs Lóránt közgazdasági szakíró, országgyűlési képviselő arról számolt be, hogy többször minden ellenőrzés nélkül kelt át a magyar–román államhatáron 1901 folyamán.²²⁶ Az 1903. (IV., VI. tc.), majd 1909. évi (II. tc.) kivándorlási törvények már komolyabb adminisztratív korlátozásokat léptettek életbe az ellenőrzés érdekében, illetve elsősorban a kiskorúak és a hadkötelesek kivándorlásának megakadályozására; rögzítették, ki kaphat útlevelet, továbbá a dokumentum alaki kérdéseit és az útlevélkiadásra jogosító hatóságokat.²²⁷

Az illegálisan, „medvevámon” vagy „rigópasszussal” Romániába távozók semmiféle kimutatásban nem szerepeltek.²²⁸ A leggyakoribb oka a szökésnek az volt, hogy a községi előljáróság adóelmaradás miatt nem terjesztette fel az útlevélkérelmet, vagy mert a kérelmező korábbi útja során késve, úti okmánya érvényességének lejártja után tért haza. Iparosgedek azért folyamodtak gyakran ehhez a megoldáshoz, mert a lakhelyük nem volt azonos a tartózkodási helyükkel. A vándorcigányok kizárólag a zöldhatárt vették igénybe, mert szabályos útlevelet kiállítani számukra lakóhely megállapítása miatt problémás volt. Sokan a különböző büntetések végrehajtása előtt szöktek át Romániába; a fiatalok a katonaság elleni kihágások miatt választották az illegális határátkelést. A juhászok és pásztorok a hagyományos rideg állattartás, a transzhumálás gyakorlata során a vámkezelés vagy az állategészségügyi eljárás kikerülése során kerültek többször a rendvédelmi szervek őrizetébe.²²⁹

A migráció negatív hatásai évtizedes fáziseltolódással jelentkeztek Székelyföldön: a munkaerő elvándorlása miatt először az 1880-as évek közepén, majd az 1890-es évektől állandósult a napszámber-növekedés és a munkaerőhiány. A század végén felmerült – Erdély-szerte elterjedt gyakorlatként alkalmazva – a felvidéki szlovák munkások behozatalának megkönnyítése Székelyföldre is.

Az amerikai magyar diaszpóra közösségek kialakulása az első világháborút megelőző években csúcson, tömeges méreteket öltő kivándorlási hullám eredménye. A tengerentúli kivándorlás 1901-ben kezdődött el a Székelyföldön, az első nagyobb csoportot Udvarhely

²²⁵ *Alispáni jelentés, U 1902.* 25.; Nagy I., 1895; Nagy I., 1911.

²²⁶ *Közgazdasági Szemle*, 43. (1919) 61: 134.

²²⁷ Pálvölgyi, 2013. 400.

²²⁸ László Gy., 1900.

²²⁹ Nagy B., 2010a.

vármegye bocsátotta ki: „Szenterzsébetről, a híres szombatos Péchi Simon fészkeből 23 erőteljes, derék, 25-30 év körül levő székely állott útra készen 1901. év őszén. Az egész község gyászban volt, a falu apraja-nagyja a templomba gyűlt össze, hol a falu lelkésze könnyek között búcsúztatta el a szomorú csapatot övéitől és adta nekik az úri szentvacsorát. Aztán, az azelőtt az istenházába hívó harangok bús kongásától kísérve indult 23 erős karú, elszánt magyar ember messze, távol az édes szülőföldtől, a földgömb túlsó felére.”²³⁰ A napszámosok és a kisbirtokosok emigrációját (titkos) kivándorlási ügynökök bonyolították.²³¹ A kivándorlók valamennyien New Yorkba érkeztek, ahol a képzettebbek gyári munkásnak helyezkedtek el, a többiek Ohio, New Jersey, New York, Pennsylvania államokban telepedtek le. A migrációnak ebben a tömeges szakaszában a kivándorlók mintegy háromnegyede férfi volt, ezen belül pedig háromnegyedük az igazán munkaképesnek számító, 20–49 éves korosztályhoz tartozott. Az amerikai és a magyar bérek közötti különbségek mellett a földhöz jutás nehézsége miatt sokaknak Amerika kínálta a leggyorsabban elérhető megoldást. A tisztán pénzkeresési céllal történő kivándorlás (és visszavándorlás) jelensége a századfordulóhoz közeledve egyre inkább jellemzővé vált.

A székelység modern kori kivándorlását nehéz számszerűsíteni. Az 1899–1913 közötti kivándorlási statisztika, az 1880–1910 között tartott népszámlálások, a marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara, valamint a vármegyei alispáni jelentések alapján 1880 és 1913 között közel 50-60 000 fő hagyta el Székelyföldet.

A kivándorlási statisztika szerint 1899–1913 között 21 458-an vándoroltak ki, ebből 38%-an utaztak a tengerentúlra. Az adatok szerint 1899-ben kimagaslóan sokan távoztak (1259 fő), a századforduló éveiben átmenetileg kevesebben (478-921 fő), 1904 után évente 1500-2300-an hagyták el szülőföldjüket. A csúcspont 1906 volt, amikor közel 3000-en vándoroltak ki. 1908-tól felére csökkent a kivándorlók száma, és 1909–1910-ben 1450-en, 1911-ben már kevesebb mint ezren hagyták el az országot. A háború előtti években ismét emelkedett a kivándorlók száma (évi 1600-1700 főre). Az adatok szerint 1905-ig a romániai, a csúcsévek (1904–1907 és 1912–1913) alatt az amerikai útirány dominanciája érvényesült, központja pedig a Maros, a két Küküllő és az Olt vize közé ékelt terület volt. A kivándorlás fő fészkeinek Háromszék (kézdi és orbai járások), Csík (Kászon és Gyergyó vidéke, Gyimesbükk és Alcsík) vármegyék bizonyultak. Az amerikai útirány Udvarhely (székelykeresztúri és homoródi járások) vármegyében volt a legnépszerűbb. Maros-Torda vármegyéből egyes nemzetiségi kivándorlásról számoltak be a források.

A Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara a hivatalos adatoknál jóval (sok esetben 10-12-szer) nagyobb arányú vándorlásról számolt be. Az adatsorok a vámháború alatti és az 1902–1907 közötti kivándorlási hullámról tanúskodtak. A hivatal a romániai migrációt elsősorban időszakos munkavállalásnak tekintette, de véleménye szerint a kilépők egynegyede Romániában is maradt. A hivatal adatai szerint a vándorlási veszteség az 1890-es évek végétől erősödött, a századforduló éveiben már meghaladta a 10 000 főt, és 1905–1906-ban 12 000 fővel tetőzött.²³² A romániai kivándorlás 1907-től csökkent (évi 1000 fő körül), majd 1909-ben 650 fő alá süllyedt a nagyobb arányú visszatelepedés következtében.²³³ A kamara adatai alapján nagyobb arányú amerikai kivándorlás 1903-tól kezdődött, és a következő években évente több mint ezren vándoroltak ki, szemben a hivatalos statisztika 100-400 fős értékeivel. A hivatal szerint csak 1907-ben vándoroltak ki többen Amerikába (1218 fő). A visszavándorlás 1905-től nőtt, és a kivándorlók közel 1/8-a (1347 fő) tért vissza szülőföldjére. Az 1907 végén induló amerikai gazdasági válság következtében a hazatérők száma 1908-ban

²³⁰ Idézi Barabás, 1904a. 55.

²³¹ *Alispáni jelentés, MT 1902.* 44.; *Udvarhelyi Híradó*, 8. (1905) 41:5. (október 8.)

²³² MKIK, 1896. VXi–XVIII.; MKIK, 1898. 26–28.

²³³ MKIK, 1906. 14–15.

volt a legmagasabb. Az 1910-es években a migráció csökkent a helyi munkaalkalmaknak köszönhetően, a székely leányok elvándorlása azonban fokozódott, csakúgy a cselédség Magyarország belseje – Kolozsvár, Arad, Budapest, sőt Bécs – felé vándorlása.²³⁴

A Székelyföld korszakbeli demográfiai helyzetét bemutató fejezet az 1880–1910 közötti évtizedenkénti értékeket összefoglaló vándorlási egyenleg vizsgálata alapján az elvándorlás jelentőségére hívja fel a figyelmet. A vándorlási egyenleg mindegyik évtizedben – a 20. század első évtizedének Csík és Maros-Torda vármegyei adatait kivéve – negatív volt. A vándorlási arányszám járásonkénti vizsgálata a gyergyószentmiklósi, szépvízi és orbai járás esetében volt csak pozitív 1901–1910 között. A négy székely (benne az egész Maros-Torda) vármegyét vizsgálva a KSH adatai szerint mintegy 52 000 székely hagyta el szülőföldjét 1890–1910 között.

Venczel József – aki az agrárnépfeleslegben azonosította a székelykérdés lényegét – 60 000 fő kivándorlását állapította meg, utalva arra, hogy legtöbben 1881–1890 között hagyták el Székelyföldet.²³⁵ Egyed Ákos a romániai kivándorlók számát 1880–1900 közötti időszakban 50 000 főre becsülte, a századforduló éveiben évente átlag 30 000 fő vándorlását állapította meg.²³⁶ Véleménye szerint a 10 000 fős amerikai kivándorló többségét, 58%-át Udvarhely vármegye bocsátotta ki.²³⁷ Szász Zoltán az 1880–1900 közötti Romániába irányuló kivándorlást 70 000-re kalkulálta, amelynek harmadát alkották a székelyek. 1900–1913 között pedig újabb 80 000 fő vándorlásával számolt az illegális kivándorlók nélkül.²³⁸ Nyárády R. Károly számítása szerint egy egész székely vármegye 30 éves népszaporulatának megfelelő embertömeg (40 000 fő) hagyta el szülőföldjét Székelyföld népességeltartó kapacitásának elégtelensége és az iparfejlesztés hiánya miatt. Véleménye szerint a statisztikai adatok a valóságosnál sötétebb képet festettek a kivándorlás nagyságáról, ami a visszavándorlási adatok hiányosságából adódhatott. Fokozottabban érvényesült ez a romániai kivándorlásra (112 000 fő), amely ideiglenes munkavállalást jelentett és nem végleges megtelepedést.²³⁹

A migráló munkavállalók száma a határral érintkező Háromszék és Csík vármegyékben – a kiadott útlevelek és az illegális határátlépés miatt letartóztatott személyek száma alapján – az összlakosság 7-12%-ára becsülhető. Udvarhely és Maros-Torda vármegyékben ennél kisebb volt az arány. Figyelembe kell venni azonban azt is, hogy a migránsok teljességgel az aktív, munkaképes korcsoportból kerültek ki.

A kivándorlók foglalkozási szerkezetéről 1911–1913 között áll rendelkezésre adat: Csík, Maros-Torda és Udvarhely vármegyéből a kivándorlók 84-87%-a őstermelő volt, 4-6%-uk a bányászatban, az iparban és a kereskedelemben dolgozott, 1-5%-uk napszámos, 3-7%-uk házi cseléd volt. Máshogy alakult ez Háromszék vármegye esetében, ahol a kivándorlók 55%-a volt csak őstermelő, 24%-a a bányászatban, az iparban és a kereskedelemben, 14%-a házi cselédként dolgozott. Már a kortársak is felfigyeltek arra, hogy sok nő hagyta el családját és otthonát Székelyföldön. A KSH rögzítette az 1905–1907 és az 1911–1913 között kivándorló férfiak és nők arányát. Ezek szerint Csík megyét kivéve²⁴⁰ a kivándorlók nagyobb hányadát nők alkották, ennek oka a nagyarányú cselédkivándorlásban és illegális munkavállalásban

²³⁴ MKIK, 1911. XVI.; MKIK, 1910. 16.

²³⁵ Venczel, 1988. Varga E. Árpád a természetes és tényleges szaporodás két népszámlálás közötti különbségének, illetőleg a születési hely kimutatása alapján a belső népcseré ugyanazon két időpont közt megvont mérlegének egybevetésével 1880–1890 között a három székely megyében 20 000 fős elvándorlást állapított meg. Varga E., 1998b. 17–18.

²³⁶ Egyed, 1968. 747–748.

²³⁷ Egyed, 1982.

²³⁸ Szász Z., 1986a. 1567–1568.

²³⁹ Nyárády, 2003. 257–259.

²⁴⁰ 1905–1907 között 62%-ban férfiak, 38%-ban nők vándoroltak ki, 1911–1913 között az arány a férfiak javára (70–30%) tovább tolódott.

keresendő: Háromszék vármegyében a kivándorolt nők aránya 48%-ról 54,5%-ra, Maros-Torda vármegyében 44,5%-ról 55,5%-ra, Udvarhely vármegyében pedig 51-ről 67,2%-ra emelkedett.²⁴¹

Számos további kutatás szükséges még a székely kivándorlási gócpontok és korszakok megállapítására, amely a romániai és amerikai gazdasági viszonyok és a magyarországi intézkedések hatásának együttes vizsgálatát jelenti. Nehezen megválaszolható a visszatelepedés kérdése is (hányan, milyen anyagi körülmények között). Ugyancsak nem problémamentes a romániai magyarok számának megállapítása a nemzetiségi, a ki- és bevándorlási statisztikák hiányában. A kortársak (Hegedüs Lóránt, Barabás Endre) 200-250 000 fő magyar anyanyelvű személyt tartottak számon a dualizmus kori Román Királyságban, ebből – a bukaresti *Rumänischer Lloyd* folyóirat szerint – több mint 100 000 fő élt tartózkodási engedéllyel. A korabeli román statisztika 1902-ben a népességfelmérés tudományos követelményeire nem sokat adva 65 800 magyart mutatott ki. Auner Károly bukaresti kanonok kalkulációja – a felekezeti és a foglalkozási-megélhetési adatok összevetésével – 95 000 főre becsülte a regáti magyarok létszámát, amelynek kétharmad részét a moldvai magyarok (csángók) jelentették. Poliány Zoltán bukaresti lapszerkesztő 150 000 fős lélekszámot feltételezett a csángók figyelmen kívül hagyásával.²⁴²

A nagyobb magyar lélekszámú román városok Galac (20 000 fő), Brăila (5000 fő), Ploiești (1500 fő), Krajova (2200 fő), Turnu Severin (2000 fő) voltak. Bukarestben a magyarok számát 25 000 és 50 000 fő közöttire becsülték, vagyis a közel 300 000 fős Bukarestnek a századfordulón minden tízedik lakója magyar volt.²⁴³ Hegedüs Lóránt szerint a galaci székely/magyar társadalom szerkezete nagyjából megfelelt az országos átlagnak: kb. 65-70%-a napszámos, 20-25%-a cseléd, 5-10%-a kereskedő és iparos volt. A bukaresti polgárság számára státusszimbólumnak számított a székely szolgáló, szakács vagy dajka jelenléte a háztartásban, akit szorgalmas és megbízható munkaerőnek tartottak.²⁴⁴ Legkedvezőbb helyzete a rendezett viszonyok között élő és megbecsült önálló kereskedőknek (200 fő), iparosoknak (2500 fő kovács- és patkókészítő, cipész, asztalos, kocsigyártó, lakatos, szabó, kőműves, tímár, szij- és kerékgyártó, fuvaros) volt a csekély értelmiségi réteg mellett. Az iparos kivándorlás azért is öltött nagy méreteket, mert a francia és német tőkéből kiépülő román iparnak szüksége volt képzett munkaerőre, így a székely iparosok gyári munkásként könnyen elhelyezkedhettek az 1890-es évekig. A felnövekvő román iparos generáció megjelenésével azonban tömegesen bocsátották el a konkurenciát jelentő székely munkaerőt. A jómódú iparos réteg pedig nagyrészt eladósodott és deklasszáldott a munkavállalás feltételeinek – külföldiek hátrányosan érintő – drámai megváltozása miatt.

[BP_A03. kép] A Románia gőzfűrésztársaság galaci gyártelepéről elinduló társaság: a kocsin Nagy Sándor magyar misszionárius, Hegedüs Lóránt magyar országgyűlési képviselő és Putnik Béla konzuli tisztviselő (Fényképezte: Maksay György galaci fényképész. *Vasárnapi Újság*, 1901. október 25. 696.)

A Monarchia diplomáciai képviselői nemcsak Romániából, hanem az Oszmán Birodalomból, Egyiptomból, Perzsiából és Indiából is jelezték, hogy aggasztóan nagy a magyarországi származású prostituáltak száma. Számos adat alátámasztja a leánykereskedő hálózatok működését Székelyföldön. Putnik Béla, a galaci osztrák–magyar konzulátus tisztviselője mulatóhelyekről, kocsmákról és a lebujszó mulattató, illegálisan Romániában tartózkodó fiatalok (12–14 évesek is akadtak köztük) számolt be.²⁴⁵

²⁴¹ Kivándorlás, 85. és 90. táblák.

²⁴² Makkai, 2016. 26–35.

²⁴³ *Székely Ellenzék*, 4. (1901) 8:1.; Hegedüs, 1902; Mohay T., 2007.

²⁴⁴ Barabás, 1901. 433.

²⁴⁵ Putnik, 1901. 826–832.

A korabeli irodalom sokat foglalkozott a mintegy százezres létszámú romániai magyarság hátrányos helyzetével, az ott élő, „bongyen”-nek („semmiházinak”)²⁴⁶ nevezett magyarok megítélésével, társadalmi-gazdasági helyzetével, a közösségéből kiszakadt, idegenben kiszolgáltatott helyzetbe került, nemzeti azonosságtudatukban átformálódott székelyek elkallódásával, különösen a nők és a törvénytelen gyermekek elszomorító sorsával.²⁴⁷ Thirring Gusztáv demográfus a tömeges beolvadást rögzítve megállapította, hogy Románia „a magyarság évszázados nagy temetője”.²⁴⁸

A kortársak egyetértettek abban, hogy az anyanyelv megtartásának legfőbb biztosítója az egyház. A bukaresti magyarság nemzeti és vallási megmaradásában elsősorban a református egyház és a társadalmi szervezetek játszottak kulcsfontosságú szerepet. A fejlődés alapját Koós Ferenc bukaresti református lelkész (1855–1868) teremtette meg, aki társadalmi és hírlapi agitációval létrehozta a romániai református missziót, számos egyesületet alapított (például a Hunnia Egyesületet, későbbi nevén Bukaresti Magyar Társulatot). A katolikus egyház élete Bálinth János pap (1898–1903) tevékenységének köszönhetően pezsdült meg a Barácia templom körül (Szent István Király Egyesület, *Bukaresti Magyar Újság*).

[BP_A04_kép] Kivándorolt székelyek a Románia gőzfürész részvénytársaság galaci gyárának kantinjában. Az ebédelőknél áldást oszt Nagy Sándor bráilai magyar misszionárius (Fényképezte: Maksay György galaci fényképész. *Vasárnapi Újság*, 1901. október 25. 696.)

A kivándorlás ellensúlyozására különböző megoldási javaslatok születtek, ezek azonban legtöbbször az általánosságok szintjén mozogtak, és sem a mikéntől, sem az anyagi fedezet előteremtéséről nem esett szó. A századfordulón a kivándorlás kérdése hatásos közvetlen politikai eszköz szerepét tölthette be a magyarországi hatalmi küzdelmekben.²⁴⁹

A kivándorlás kérdéséről az első országos konferenciát az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) szervezte meg 1895-ben, a székely migráció tanulmányozásával is foglalkozó Kivándorlási Bizottság a tényleges működését 1900-ban kezdte meg. A Bizottság Magyarország négy különböző vidékén kivándorlási kongresszust szervezett 1902-ben: a Felvidéken, a Dunántúlon, a Délvidéken és Székelyföldön.²⁵⁰ Az 1902. évi tusnádi székely kongresszuson a kivándorlás kérdését a turizmus és a fürdőügy problémájával együtt tárgyalták. László Gyula rövid áttekintést nyújtott a vándorlási mozgalom háttéréről, a kivándorlási okokról és a kivándoroltak romániai helyzetéről, különösen a nőkre leselkedő veszélyekről, az erkölcsi züllésről és az asszimilációról. Barabás Endre a romániai magyarok számának becslése után kifejtette, szerinte nem sok esélye van annak, hogy a Romániában élők megőrizhessék identitásukat, mert a magyarok ki vannak téve a román kormány erőszakos asszimilációs politikájának.²⁵¹ Az elemző felrótta a magyar kormány(ok)nak, hogy semmit sem tettek a romániai magyarság helyzetének javításáért. A vita során határozat született, hogy „a Romániába elszakadt magyarok visszahonosítása érdekében a kormány és a törvényhozás a szükséges lépéseket haladéktalanul tegye meg.”²⁵² A jegyzőkönyv is jól dokumentálja, hogy a jelenlévők nem tudtak vagy nem mertek behatolni a kivándorlási jelenség ok-okozati összefüggéseibe. A probléma megoldását nem a gazdasági bajok orvoslásával, hanem rendészeti intézkedések révén igyekeztek kezelni (kivándorlás törvényes szabályozása, kivándorlási tanács és iroda megszervezése). A záróülésen Kemény Kálmán úgy fogalmazott: „A székely kongresszust, azt hiszem, nem szabad úgy felfogni, hogy ez

²⁴⁶ László Gy., 1900.

²⁴⁷ Barabás, 1901. 424–425., 433., Simón, 1903; Simón, 1911; Hegedüs, 1902.

²⁴⁸ Thirring, 1904. 6.

²⁴⁹ Gidó Cs., 2001.

²⁵⁰ Hegedüs, 1904. 1–5.

²⁵¹ *Székely Kongresszus*, 380.

²⁵² *Székely Kongresszus*, 387.

védekezés vagy támadás más nemzetiségekkel szemben. Mi senkit sem támadunk. Mi elismerjük mindenkinek a jogait, mi csupán a kivándorlás ellen védekezünk.”²⁵³

A reformkortól kezdve a székely kivándorlás lefékezésének egyik lehetőségét, valamint a magyarság megerősítését Erdélyben egy telepítési mozgalom megindításában látták. A telepítési program célja egyrészt a megművelt területek kiterjesztése, a munkanélküli agrárnépesség földhöz juttatása, és ezeken keresztül a kiegyenlítettebb birtokviszonyok megteremtése volt. Az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) Székely Szakosztálya – vagyoni alapját gróf Kuun Kocsárd 250 000 Ft-os hagyatéka képezte – felkarolta a telepítést (1887).²⁵⁴ Beksics Gusztáv, majd a 20. század elején Éber Ernő és Bethlen István telepítési javaslatai a székelyföldi és az alföldi többszámú magyarság között élő mezősi szóránymagyarság megerősítését is szolgálták.²⁵⁵ Mások az alföldi uradalmakat, illetve Székelyföldön vagy annak közelében kialakítandó bérleteket ajánlották a földhiány enyhítésére. Kozma Ferenc tanfelügyelő a székely kongresszuson utalt arra, hogy a kitelepedés „már rég folyamatban van az erők természetes érvényesülésével”. Véleménye szerint a kitelepítéssel „nemcsak kifelé gyarapítjuk az államfenntartó erőket, hanem itthon is korlátozzuk a már szélsőségig ment földbirtok-elaprózódást s ez által javítjuk a megélhetés feltételeit.”²⁵⁶ A székely kongresszus figyelmét nem kerülte el a határszéli néptelen havasi helyek betelepítésének lehetősége sem.

Az állami telepítések szolgálatára létesített hatmillió koronás telepítési alapból (1894:V. tc.) került sor többek között a mezősi telepítésekre 1889–1910 között. Kedvezményesen (50 év visszatörlesztési kötelezettség mellett) vásárolhattak 20-22 holdas birtokokat Nagysármáson a Maros-Torda vármegyéből (Mezőmadaras, Székelykövesd, Vajdaszentivány, Nagyölyves, Sáromberke, Mezőfele stb.) érkező székelyek 1899-től. A marosludasi telepre 1903 ősze és 1905 tavasza között Maros-Torda vármegyéből 40 család (Mezőmadaras, Gernyeszeg, Sáromberke, Márkod, Sós-patak, Csíkfalva, Marosszentgyörgy, Nyárádszentmárton, Mezőbánd, Szabéd) érkezett. Fehéregyházára 25 család jött a közeli Udvarhelyszékből (Mátisfalva 8, Szenterszébet 8, Agyagfalva 5, Etéd 4 család) és egy család Háromszékből (Albis). Alsó- és Felsődetrehemben viszont csak egy család telepedett le Nyárádszentmártonból. A telepi gazdaságoknak a kertészkedés fontos kiegészítő jövedelemforrása lett, és sikereket értek el a gyümölcsstermelés területén.²⁵⁷

Darányi Ignác miniszter későbbi, 1903-ban és 1909-ben benyújtott törvényjavaslataiban már progresszívebb megoldás fogalmazódott meg, és a javaslatba bekerült a kötött forgalmú birtokok elidegenítése.²⁵⁸ Az 1911:XV. törvény cikk az állam feladatává tette a telepítés ellenőrzését és irányítását. A Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége (Altruista Bank) kapta meg a telepítési alap összes be nem telepített ingatlanait hétmillió korona értékben, amelyek nagyrészt Erdélyben a Mezőségeken és az azt környező vidékeken, valamint a Maros alsó folyása mentén, Hunyad és Alsófehér vármegyékben voltak. A birtokok eladására nem jelentkeztek kellő számban magyar vevők, a telepesek között azonban már nagyobb számban voltak székelyek.

Többben a kivándorlást szabályozó törvények, rendeletek felülvizsgálatán túl a társadalmi és gazdasági viszonyok gyökeres megreformálását sürgették Székelyföldön, így a keresőképeség növelését, a termelési struktúra átalakítását, az erdőgazdálkodás, a faipar és a bányászat fejlesztését, a közlekedési hálózat, a vasúthálózat kiépítését, az agrárius

²⁵³ Székely Kongresszus, 402.

²⁵⁴ EMKE, III. Függelék. 76–88.

²⁵⁵ Beksics, 1902. 36–40.; Romsics, 1987. 63–76.

²⁵⁶ Székely Kongresszus, 276–277.

²⁵⁷ László–László, 2009.

²⁵⁸ Pálvölgyi, 2013. 403–404.

életformával való szakítást, az iparoktatást és iparfejlesztést, a hitelviszonyok rendezését. A földbirtokkérdés megoldására földosztás, birtokparcellázás és a kötött birtokok felszabadítása is felmerült.

A Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium az 1880-as évektől országos program keretében igyekezett a munkaerő-felesleget a hiánnyal küszködő területekre irányítani. A mezőgazdasági munkásközvetítés hatósági megszervezése a századvégi agrárválság következtében kiterjedt aratósztrájkok nyomán fellépett munkaerőhiány biztosítását is szolgálta. A székelyföldi munkásokra elég nagy igény mutatkozott a magyarországi nagybirtokosok részéről, a határ menti székely vidékekről azonban kevesen jelentkeztek a munkás- és cselédközvetítő irodákban. Nagyobb érdeklődés mutatkozott a tanoncoktatást vállaló nehézipari egységek és bányavállalatok iránt az 1890-es évektől. A cselédlány-elhelyezéssel próbálták a magyar városok felé terelni a Romániába induló lányokat. László Gyula, a Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara titkára cselédközvetítési rendszert is kidolgozott (1899).²⁵⁹ 1904 elején a Belügy-, a Kereskedelemügyi és a Földművelésügyi Minisztériumok a romániai kivándorlás ellensúlyozására külön székelyföldi munkásközvetítő akciót indítottak, amely 1909-ig mintegy 10 000 főnek biztosított keresetkiegészítést. A nagyarányú elvándorlás miatt azonban a munkásközvetítés 1909-ben abbamaradt.²⁶⁰

A kormányzatot a magyarság migrációs veszteségei és a nemzetiségek Magyarország területi épségét távlatilag veszélyeztető politikai aktivizálódása külföldi magyargondozási programok elindítására ösztönözték.²⁶¹ A magyar kormányzat a romániai akcióval (1901–1920) a székely kivándorlás nemzetpolitikai szempontból is veszélyesnek tartott következményeit igyekezett elhárítani. Az akció a már kiformalódott önszerveződések (egyházi, oktatási és egyesületi struktúrák) megerősítésével az idegen közegben élő magyarságot az asszimilációs hatásoktól próbálta megvédeni. A segélypolitika távlati célja az volt, hogy a (templommal és iskolával) nemzeti önazonosságában megtartott kivándoroltakat – a bukovinai székelyek példájára – idővel majd hazatelepítik.

A székely kivándorlás és migráció felhívta a magyar közvélemény és kormány figyelmét a székelység szociális problémáira. A 19. század végétől fokozódó társadalmi mozgalom és állami, illetve kormányzati támogatás (székely akció) igyekezett Székelyföld gazdasági és társadalmi helyzetén javítani.

Gazdaság és agrártársadalom (Balaton Petra)

A gazdasági élet keretei

Az 1848–1849. évi forradalmat és szabadságharcot követő évtizedekben jelentős gazdasági és társadalmi átalakulásnak lehetünk tanúi Székelyföldön. Az alapvető politikai, jogi és intézményes változások következtében a kapitalista viszonyok lassan teret nyertek itt is. Az 1867. évi gazdasági kiegyezés nyomán a közös vámterületen belül érvényesült a szabad verseny és kereskedelem, a széles birodalmi piac előnyei, valamint a termelési tényezők (tőke, munkaerő, technika) szabad áramlása.

A székelységnek az új jogi keretek és gazdasági-társadalmi feltételek között kellett megtalálnia fejlődési lehetőségeit. Az anyagi feltételek hiánya mellett a modernizációnak meg kellett ütköznie a székely tradicionalizmussal és konzervatív természetű közgondolkodással.

²⁵⁹ László Gy., 1899.

²⁶⁰ MNL OL, K 184 Földművelésügyi Minisztériumi Levéltár, Földművelésügyi Minisztérium, Általános iratok (= K 184). 1905–112–18173.

²⁶¹ Makkai, 1996; Makkai, 2000; Makkai, 2002; Makkai, 2003; Makkai, 2004.

A régi székelyföldi életmód, amelyet az örökös katonai szolgálat és az ezzel összefüggő családi földművelő kisgazdaság alakított ki, akadályozója volt a kapitalizmus térnyerésének. Az új helyzet, a hagyomány és a fejlődés összeegyeztetése, a régebbi struktúrák és a modernizációs minták együttélése sok problémát vetett fel: meg kellett küzdeni a gazdaság fejletlenségéből adódó gondokkal és fel kellett gyorsítani a korszerűsödést elősegítő folyamatokat. Ehhez viszont a magyar törvényhozás nem találta meg a megfelelő sajátos törvényeket.

Erdély és azon belül Székelyföld a Monarchia legkedvezőtlenebb helyzetben levő, periférikus helyzetű régiói közé tartozott: a tőkeképződés és a belső piac fejletlensége, a hitel modern formáinak és a gyáripár (szakismeret és gyáripari fegyelem) hiánya, a közlekedési viszonyok elmaradottsága, a hagyományos agrárviszonyok (egyoldalú és önálló földművelési rendszer, extenzív állattenyésztés) következtében a viszonylagos népfelleg az el- és kivándorlásban keresett megélhetési lehetőséget.

A dualista korszakban a térség a gazdasági és társadalmi szerkezeti változások, az átstrukturálódás időszakát élte. A hagyományos gazdasági szerkezet a régió természeti-földrajzi adottságaiból, valamint az eltérő történeti fejlődéséből következett. A korszak nagy kérdése volt, hogy a magára maradt székely társadalom, a szigorú rendi meghatározottságban élő falu világa képes lesz-e a polgárosodás útjára lépni.²⁶²

A katonai körök birodalmi szempontból nem tulajdonítottak nagyobb jelentőséget a Székelyföldnek, így a közlekedését érdemben nem fejlesztették. Ráadásul hosszú időn keresztül számos hasznos és korszerű beruházástól – kicsinyes pártpolitikai szempontok miatt – következetesen elesett. Az ellenzéki képviselők gyakran hangoztatták: a kormány elhanyagolja Székelyföldet és nem teszi meg azokat a gazdasági lépéseket, amelyekkel előmozdítható a régió modernizációja és csökkenthető a megélhetési viszonyok elégtelensége következtében növekvő arányú migráció.

„A hátrányos helyzetből adódóan a régió nem tudta maga kitermelni saját modernizációja feltételeit, rászorult a tőkére, a külső segítségre; ez segítette a felzárkózást, de ugyanakkor növelte kiszolgáltatottságát is.” Az állami szerepvállalás, miközben elősegítette Székelyföld fokozatos integrációját, a megkésett modernizációt és polgárosodást, a különböző régiók fejlettségi szintjének kiegyenlítését, egyben hozzájárult a hagyományos gazdálkodás és kézműipar válságához, jelentős társadalmi feszültséget és széles társadalmi rétegek elszegényedését hozta.²⁶³

A székelység anyagi és erkölcsi állapotának javítása érdekében különféle lehetőségek fogalmazódtak meg, ezek azonban inkább tünetjavító intézkedések láncolataként, mintsem egy átgondolt, hosszú távú stratégia részeként értékelhetőek. A 19. század végétől mindazon társadalmi és állami tevékenységeket, amelyek a székelykérdés – Székelyföld szociális, gazdasági, társadalmi és értékviszáltságának – megoldására irányultak, székely akciónak nevezzük.²⁶⁴ Idővel az állami támogatás a négy abszolút magyar többségű székely közigazgatási egység, Maros-Torda, Udvarhely, Csík és Háromszék vármegyék mellett az aranyosszéki székelységre (Torda-Aranyos vármegye), valamint Kis-Küküllő vármegye felső, Székelyfölddel határos részére és Brassó vármegye 10 településére (hétfalusi csángók és a barcasági magyar települések) is kiterjedt.

A gazdasági dinamizmus legátfogóbb mutatóját jelentő, egy lakosra jutó bruttó hazai termék (GDP) átlagos évi növekedési üteme (1,92%) Erdély fokozatos felzárkózását és integrációját mutatja, bár a számottevő különbségek megmaradtak a Monarchia egyes

²⁶² Egyed, 2013. 225–250.

²⁶³ Pál J., 2003. 590.

²⁶⁴ Balaton, 2004. 27–31.

tartományai között, így Magyarország keleti és déli területei esetében is.²⁶⁵ A gazdasági fejlődés, felzárkózás nyugatról keleti irányba terjedve fokozatosan elérte Székelyföldet a századforduló után. A fejlődés 1909–1912 között tetőzött: a városi építkezések, az államvasúti és a mezőgazdasági növekedés mellett a nagyipari beruházások jellemezték az időszakot. Székelyföldön a fejlettségi szintkülönbségek kiegyenlítődése előrehaladt, de sem a rendelkezésre álló idő nem volt elég, sem a fejlődési ütem nem volt eléggé dinamikus a felzárkózáshoz.

Az állami gazdaságpolitika

A hivatalos magyar gazdaságpolitika alapelve mindvégig a gazdasági liberalizmus, vagyis a szabad verseny és a szabad kereskedelem maradt. A Monarchia kereskedelmi és vámpolitikáját az osztrák ipari érdekek mellett nagyrészt a magyar mezőgazdaság és agrárkivitel érdekei határozták meg. A két birodalomrész közötti gazdaságpolitikai intézkedések egybehangolása a világgazdaság hosszú depressziós időszakában (1873–1896) elsősorban az iparosodás kívánt mértéke, lehetőségei és az iparfejlesztés módszerei kérdéseiben éleződött ki. A többség az arányos, ágazatilag kiegyensúlyozottabb növekedés és a közös vámterület mellett foglalt állást. A kisebbséghez tartozó székely székek (vármegyék) az iparfejlesztés elsőbbsége és az önálló magyar vámterület mellett érveltek. Az ellenkező véleletet azok a nagy- és középbirtokosok képviselték, akik csak a mezőgazdaság érdekeinek alárendelt iparosodást tartották kívánatosnak. Az 1880-as évektől kibontakozó fellendülés a mezőgazdasági termelés növekedésével, a vasútépítés és a fakeskedelem fejlődésével állt összefüggésben. A fellendülés nem tartott sokáig, amihez a dél-erdélyi részekben a magyar–román vámháború (1886–1891) nagyban hozzájárult: a mélypont 1886 volt. Az 1880-as évek végére a magyar gazdaság 20 éven át tartó költségvetési hiánya megszűnt, az államháztartás egyensúlya helyreállt és – eltekintve a századforduló válságától (1897–1905) – kezdetét vette a tartós fellendülési periódus.

A fejlődés nehézségei szükségszerűen megkívánták az állam egyre közvetlenebb beavatkozását a gyáripar fejlesztése és a mezőgazdaság korszerűsítése terén. Az állam a szűkre szabott liberális gazdaságpolitika keretei között, de a korszakot meghatározó merkantil (ipari és kereskedelmi) érdekek érvényesítésével igyekezett Székelyföld ipari helyzetén segíteni. Az 1870-es és 1880-as évek fordulójától kezdetét vette az egyre bővülő állami támogatás, és az állam nemcsak a jogrendet biztosította, hanem a legfontosabb gazdasági érdekek arányos támogatásának előmozdítójává is vált. Az 1890-es évektől jelentősen kiszélesedett az állam saját vállalkozásainak és beruházásainak köre.

Az iparosodás hulláma az 1880-as évek végén elérte a keleti peremterületeket, amelyhez az állami ipartámogatás nagyban hozzájárult az ipari szakoktatás fejlesztése, pénz- és gépsegélyek, kamatmentes kölcsönök, adómentesség, tarifa- és egyéb kedvezmények révén. Az állami ipartámogatás fő célja, hogy biztosítsák a belső piac szükségleteit a nélkülözhetetlen iparcikkekből, a válságban levő iparágakat támogassák és arányosabbá tegyék a hazai egyoldalú iparszerkezetet, másrészt a külföldi tőkét és vállalkozókat magyarországi iparalapisításokra ösztönözzék és kedvező feltételeket teremtsenek számukra.²⁶⁶

A külföldi tőke Székelyföldön a 19. század végén jelent meg, a befektetések az infrastruktúrában (helyi érdekű vasút), majd a vidék nyersanyagforrásaira épülő ipari létesítményekben (elsősorban faipar), valamint a bánya- és kohóiparban realizálódtak.²⁶⁷ Nem elhanyagolható azonban, hogy a hatalmas tőkeberuházást igényelő vasúthálózat késve és

²⁶⁵ Katus, 2009. 459–466.; Katus, 1970.; David F. Good, 1994. 877.

²⁶⁶ Katus, 2009. 402–408.; Kövér, 1982. 31–37.

²⁶⁷ Nagy R., 2008.

hiányosan épült ki Székelyföldön. Szervezett és intézményesített állami ipari akció pedig csak töredékesen valósult meg az első világháborúig.

Az 1870–1890-es években a gabonaértékesítési válság társadalmi vetülete a kibontakozó agrárius mozgalom lett, amelynek programjában szerepelt a mezőgazdaság fokozottabb állami támogatása és a korszerűsítés érdekében az intenzívebb gazdálkodás bevezetése. Az önálló Földművelésügyi Minisztérium megalakulása (1889) után, különösen Darányi Ignác 12 évig tartó minisztersége (1895–1903 és 1906–1910) alatt reformok sora született az agrárgazdaság terén. Az állami gazdaságpolitika számára a birtokviszonyok kiegyenlítettebbé tétele – a nagybirtokrendszer fennmaradása, az állandó egzisztenciális veszélyben élő agrárnépesség milliós tömege – azonban kényes ügynek bizonyult. A Darányi nevéhez fűződő javaslatok is a telepítési célú birtokdarabolást tartalmazták. Ugyancsak nem tudott érvényre jutni, hogy az állam korlátozza a nemzetiségi pénzüzetek tevékenységét és akadályozza meg a magyar középbirtokok felmorzsolódását a nemzetiségi területeken.²⁶⁸

Darányi Ignác, majd utódai (Tallián Béla, Serényi Béla) megkülönböztetett támogatást nyújtottak a leszakadó, gazdaságilag elmaradott térségek számára: 1897-től a „rutén” (később hegyvidéki) vármegyékben, 1902-től Székelyföldön, 1908-tól Felvidéken és Erdélyben, 1913-tól a Bánátban és a Partiumban „segélyakciók” (miniszteri kirendeltségek) szerveződtek. A térségek központi erőforrásból történő fejlesztése azonos eszközökkel és hivatali apparátusra épülve történt, igazodva az egyes vidékek sajátosságaihoz. A közvélemény a székely akciót elsősorban az agrártárca miniszteri kirendeltségének tevékenységével azonosította. A hivatalok az 1910-es évekre elvesztették ínségakció jellegüket, rendszeres munkakörrel bíró középfokú szakhatóságokká váltak és a helyi regionális gazdaságfejlesztést koordinálták. Az első világháború előtt már Magyarország csaknem felére kiépült – hegyvidéki (munkácsi és eperjesi), erdélyi (kolozsvári és marosvásárhelyi), felvidéki, temesvári, nagyváradi – kirendeltségi rendszer az agrártárca költségvetésében növekvő, majd 3% körül stabilizálódó hitelkerettel rendelkezett. Az agrártárca nagy hangsúlyt fektetett a perifériákon az önkéntes társuláson alapuló társadalmi szervezetek (egyesületek, szövetkezetek, gazdakörök) megalakítására és támogatására, amelyek döntően a magyar kormányzati modernizációs támogatások (akciók) csatornahálózatoként működtek.²⁶⁹

Iparvédelem, vámpolitika, a magyar–román vámháború

Székelyföld és a román fejedelemségek, majd Románia határvidéke között szoros kapcsolati rendszer alakult ki az évszázadok folyamán.

A formailag még török függőségben levő Romániával a nagyhatalmak közül elsőként – megelőlegezve ezzel önállóságának nemzetközi jogi elismerését – a Monarchia kötött tíz évre szabad kereskedelmi jellegű szerződést 1875-ben (1876:XIX. tc.). A román külpolitika számára az orosz expanziós törekvésekkel szemben az osztrák–magyar orientáció jelentett alternatívát, a Monarchia külpolitikája számára pedig – a Nyugat-Európában lezárult nemzetállami átrendeződés után – Kelet-Európa maradt a fő működési terület, ahol a térség stabilizációjára törekedett.

Míg korábban a vámtarifák és vám eljárás szabályozatlansága miatt nagyarányú csempészet folyt a térségben, a gazdasági kapcsolatok rendezésével a szabályozások a kölcsönösség elvén alapultak. Az ipari termékek és nyersanyagok kedvező beviteli vámját a gabona vámmentessége és a – Németországtól függően kialakított – élő hízóállatok és bor kedvező vámtételei ellensúlyozták. A román történetírás kiemeli az egyezmény politikai jelentőségét, és Románia függetlensége és szuverenitása felé tett fontos lépésnek tartja. Ugyanakkor az

²⁶⁸ Romsics, 1987. 89–121.

²⁶⁹ Balaton, 2004. 31–45.

ipari termékek beözönlését és Románia jelenkorig elmaradott ipari szerkezetének egyik okát is a szerződésnek tulajdonítja.²⁷⁰

A kereskedelmi és áruforgalmi kapcsolatok további alakulását a román belpolitikai változások és a nemzetközi politikai légkör nagyban befolyásolták. A szabálytalanságok és kihágási esetek (legtöbbször állategészségügyi, vámjövédéki és útlevélrendőri vétségek) általánosak maradtak.²⁷¹ A Monarchia ipari termékeinek forgalomműködéséből Székelyföld is kivette részét, noha a súlyosabb és alacsonyabb értékű hagyományos termékek számára az egyezmény nem volt olyan kedvező, mint a gyáripari áruk esetében. A székely kézműves ipar, így a kézdivásárhelyi csizmadiák, fazekasok, kalaposok, kovácsok, az udvarhelyi fazekasok, a sepsiszentgyörgyi kovácsok ideiglenes felvirágzásukat a román piacnak köszönhették. A román gabona és hízómarha behozatala addig hatott a magyar exportra élénkítően, amíg a nagy üzleti partnerek, mint Németország és Franciaország agrárius vámpolitikája el nem zárta piacaikat az 1873. évi válság és a tengerentúlról származó gabona és lisztfélék konkurenciája miatt (1879). A Monarchia – a német mintát követve – állategészségügyi szempontokra hivatkozva 1877-től korlátozta, 1882-től elzárta az állatbehozatalt (szarvasmarhát teljesen, juhokat és sertéseket részben) Oroszország és Románia felől. Később Magyarország a nemzetközi vámpolitikai nyomás alatt az általános vámtarifa (1882:XVI. tc.) életbeléptetésével protekcionistaivá vált. A filoxérajárvány miatt 1885 nyaratól bevezetett újabb határzár a kereskedelmi kapcsolatok további romlásához vezetett. Románia az egészségügyi zárlat és a nyugati piac gabonakeresletének csökkenése miatt már 1882-ben a vámszerződés revízióját javasolta, sőt megfogalmazódott az egyezmény felbontásának igénye is. A magyar kormány a szerződés megújítására készült, de a többség a magyar mezőgazdaság érdekében vámemeléseket tartott szükségesnek, a határ menti iparosok véleménye pedig alig volt hallható. A tárgyalások kudarcához hozzájárult, hogy az osztrák–magyar fél a legnagyobb kedvezmény elvéhez ragaszkodott, a románok viszont az állatok szabad forgalmát és vámmentességét kérték. Az 1886. május 1-jével kezdődő bukaresti magyar–román vámtárgyalások két hét után megszakadtak, és június 1-jével beállt a szerződés nélküli állapot.

A vámháború kitörésével a Monarchia elvesztette a román piacot, amely Németország után a legfőbb gazdasági partnerének számított (6,88%). Az áruforgalom jelentősen csökkent, 1886-ban 3,6%-ra, 1887-ben 2,25%-ra. A dél-erdélyi határszéli térség a kedvező értékesítési területeitől és a nyersanyag olcsó beszerzésének lehetőségeitől esett el. A viszonylag alacsony feldolgozási szintet képviselő, jórészt népi felhasználásra készülő hagyományos székely kis- és háziipari termékek készítői sínylették meg legjobban a változásokat. Az iparosokat román ügynökök csábították át, a román kormány pedig állami kedvezményekkel támogatta az áttelepülőket. A határ menti települések szegényebb, elsősorban napszámos lakosai számára a csempészés megélhetési formává vált. A korabeli sajtó és iparkamarai jelentések, csakúgy a vámháború kitörésével tömegesen íródott emlékiratok a hanyatlás képét festik le. A válság különösen Kézdivásárhelyen és környékén volt súlyos, a város nem volt képes kiheverni a vámháború következményeit. A hanyatlás viszont alig érintette Marosvásárhelyt, amely még inkább kiemelkedett a többi város sorából.

A magyar kormány gyors, tünetjavító megoldásokat léptetett életbe: miniszteri leiratok hívták fel az állami intézményeket, vállalatokat, hogy szükségleteiket (papír, posztó, lábbeli, bőr, szj) határ menti iparosoktól szerezzék be. A Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium valóságos közvetítőirodává alakult, a legnagyobb megrendelést a honvédség kiegészítésére létrehozott népfelkelési csapatok felszerelési cikkei jelentették, de a székely vármegyék csak 1890-től kaptak több állami megrendelést.²⁷² Az intézkedéseket

²⁷⁰ Nagy B., 2011a.

²⁷¹ Nagy B., 2007.

²⁷² Nagy B., 2010b.

kedvezményes vasúti szállítási díjak (kukorica, gabona szállítására, gyapjú, nyersbőr behozatalára), majd az 1888-ban bevezetett tarifarendszer egészítették ki. Közben zajlott az új felvevőpiacok (Törökország, Szerbia és Bulgária és a Monarchián belül Bukovina) keresése, amit mintaraktárak (áruraktárak) és ügynökhálózat kiépítése, iparkiállítások megrendezése kísért. A közigazgatási hatóságok, a gazdasági és társadalmi szervezetek is bekapcsolódtak az iparvédő mozgalomba, amelynek fő intézője 1886 nyarától az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) lett. Később a Budapesten székelő Országos Iparegyesület – élén Gelléri Mór igazgatóval – hajtotta végre a székely közszállításokra vonatkozó megbízásokat.²⁷³

Baross Gábor kereskedelmi miniszterségével (1889–1892) az állami iparvédő politika iparfejlesztővé alakult Székelyföldön. Az iparfejlesztési koncepció kialakításában nagy szerepet játszott Sztérenyi József újságíró, a Brassói Kereskedelmi és Iparosegylet titkára, aki 1890-ben erdélyi iparfelügyelőként, majd a minisztérium hivatali lépcsőfokait végigjárva intézte a székely iparfejlesztési ügyeket.²⁷⁴ A barossi intézményalapítás jegyében jött létre 1890 decemberében a Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara (elnök: Tauszig B. Hugó, titkár: Szakáts Péter és László Gyula), amely a székelyföldi gazdasági viszonyok tanulmányozása mellett számtalan javaslatot fogalmazott meg a vasúthálózat kiépítése, az ipartestületi intézmények modernizálása, az ipari szakoktatás fejlesztése, a székely kivándorlás csökkentése, a szövetkezeti mozgalom támogatása, a vásárügy rendezése, a háziipar, valamint a posta- és telefonhálózat fejlesztése terén.

A vámháború ideje (1886–1891) alatt mindkét fél folyamatosan kereste a megegyezés módját, de a kereskedelmi kapcsolatok normalizálásának igénye csak az 1880-as évek végén került napirendre. Ennek az a politikai körülmény is kedvezett, hogy Romániában a liberálisok bukását követően újra a mezőgazdasági export növelésében érdekelt konzervatívok alakítottak kormányt, másrészt a Monarchiában és Romániában is a más államokkal kötött kereskedelmi szerződések nagy része 1891 folyamán lejárt vagy felmondták azokat. A román törvényhozás 1891 tavaszán fogadta el az általános vámtarifát és feloldotta a korlátozó, tiltó vámokat, majd július 11-től új, egységes vámtarifákat vezetett be. A két ország közötti kereskedelmi és vámszerződés 1893. december 21-én jött létre. Az 1894:XIV. törvénycikk a legnagyobb kedvezmény elvét mondta ki a két ország között, ami azt jelentette, hogy az általános vámtarifa tételeinél kedvezőbb vámokat alkalmaztak egymással szemben, ha egy harmadik országgal kötött szerződésben alacsonyabb tétel volt megkötve egy termékre. A Monarchia és Románia csak nagyon kevés és az áruforgalom volumenét tekintve jelentéktelen áruk tarifatételeit kötötte le.²⁷⁵

A szerződés eredményeképpen a Monarchia kivitele nőtt, de csak az osztrák gyáriparnak és néhány, minőségi terméket előállító dél-erdélyi szász textilipari középüzemnek sikerült visszanyernie korábbi romániai pozícióit. Románia időközben a vasúthálózat fejlesztésével és a vízi utak kiépítésével agrárkivitelét Anglia felé biztosította. A Monarchia Romániával az utolsó kereskedelmi és vámegegyezményt 1909 tavaszán kötötte meg, ezúttal nem a legnagyobb kedvezmény elve alapján, hanem tarifatételek szerint.

Hitelviszonyok és eladósodás

Székelyföldön a fejletlen gazdasági viszonyok és a tőkehiány következtében a hitelrendszer modern formái a 19. század második felében alakultak ki, de a pénzforgalom csak a

²⁷³ Sándor J., 1910. 351–358.

²⁷⁴ MNL OL, K 231 A Kereskedelemügyi Minisztérium Levéltára, Kereskedelemügyi Minisztérium, Ipari és Belkereskedelmi Osztály (= K 231), 1890. 3. tétel (29. cs.) 30177/1889., 11163/1889. ikt. sz. kérvények; Balaton, 2011.

²⁷⁵ Nagy B., 2011b.

századfordulón élénkült meg. Az első hitelegyletek, biztosító-, takaré- és hitelszövetkezetek működési köre csak a városi közönségre terjedt ki (Kézdivásárhely, 1866).²⁷⁶ A bankok és takarékpénztárak első konjunkturális időszakában (1867–1873) Székelyföldön ötöt alapítottak. A bankok alapítása nem szünetelt a gazdasági válság időszakában (1873–1880) sem (Háromszéki Takarékpénztár Sepsiszentgyörgy, 1876), mivel ez a szektor fizette a legnagyobb osztalékot (bankok 6,72-17%, takarékpénztárak 32%). Székelyföldön a növekedés viszonylag lassú és egyenletes volt: minden évtizedben 3-4 alacsony tőkeerejű hitelintézet létesült, nagyobb szabású bank tőkehiány miatt nem. 1909-ben Marosvásárhelyen már hat hitelintézet működött: a legrégebbi a Marosvásárhelyi Takarékpénztár volt (1868), ezt követte az Erdélyi Kereskedelmi és Hitelbank (1870), majd nagy késéssel az Agrár Takarékpénztár (1896), a Marosvásárhelyi Ipar- és Kereskedelmi Bank (1906) és a Marosvásárhelyi Közhasznú Takarékpénztár (1909). A városban a központi Osztrák–Magyar Banknak is volt egy fiókja. A legnagyobb tőkével az Agrár Takarékpénztár rendelkezett.

Székelyudvarhelyen a Zálogkölcson Intézet és Betéti Pénztár (1872) mellett az Udvarhelymegyei Takarékpénztár (1882); Sepsiszentgyörgyön egy, Kézdivásárhelyen két takarékpénztár (Kézdivásárhelyi Takarékpénztár, 1872 és a Kézdivásárhelyi Kisegítő Takarékpénztár 1885); Csíkszeredában szintén két intézet, a Csíkszeredai Takarékpénztár (1883) és a Központi Takarékpénztár (1905) működött. Csík vármegyében Gyergyószentmiklós volt a fontosabb pénzügyi központ, ami a Gyergyói-medence zártágával, másrészt a pénzforgalom terén meglévő örmény hagyományokkal magyarázható. Itt három hitelintézet alakult: a Gyergyói Első Takarékpénztár (1880), a Gyergyószentmiklósi Hitelintézet (1885) és a Népbank Rt. (1893). Csíkban a négy hitelintézet alaptőkéje a fellendült erdőiparnak köszönhetően 300 000 koronáról kilencmillióra nőtt 10 év alatt. A rangjukat veszített települések közül Oláhfaluban (1892) és Nyárádszeredán (1883) takarékpénztárak működtek. Székelykeresztúron Népbank (1873), az Udvarhelymegyei Takarékpénztár fiókja (1902), illetve a székelyudvarhelyi alapítású Udvarhelyi Székelyegyleti Első Takarékpénztár fiókja működött az 1901. évi csődig. Néhány takarékpénztár nyílt a nagyobb községekben is (Barót, Ditró).²⁷⁷

A részvényesek a helyi közélet ismert személyei voltak: néhány politikus, vezető értelmiségi és a leggazdagabb vállalkozók és kereskedők, általában örmény és zsidó származásúak. A bécsi és budapesti tőkések csak elvétve alapítottak hitelintézetet, kivételszámra ment a Kézdivásárhelyi Takarékpénztár, részvényeinek többségét bécsi üzletemberek jegyezték. A 20. század elején már a Monarchia nagy bankjai, különösen a budapesti hitelintézetek is szereztek részvényeket, kezdték kiépíteni fiókhálózatukat.

Az 1910. évi banki betétforgalom (takaré-, folyó- és csekkszámlebetétek) országos vizsgálata során az a köztudott tény igazolódik be, hogy a korabeli Magyarországon a pénz és hitel térbeli eloszlása egyenlőtlen volt. Erdélyben Nagyszeben és Kolozsvár mint szigetszerű központok után Székelyföldön egyedül Marosvásárhely számított másodrendű centrumnak (innovációs gócc). A város az egy főre eső betéti állomány (675 korona átlagértékkel) vonatkozásában szerényebb helyet foglalt el, de a potenciálisan ellátott vidéki lakosság számát (148 850 fő) nézve első helyen állt. Marosvásárhely lemaradása a dinamikus fejlődő partiumi és bánági városokkal (Nagyvárad, Arad, Temesvár) szemben szembetűnő, de a város – Erdély keleti részének legnagyobb pénzügyi központja – tőkéje 5,5-szer nagyobb volt Sepsiszentgyörgynél, a betétek összege több mint háromszor magasabb volt, mint Székelyudvarhelyen.²⁷⁸

²⁷⁶ Egyed, 2002. 120–141.

²⁷⁷ Pál J., 2003. 281–292.

²⁷⁸ Gál, 1997.

Városi hitelintézetek a saját és a betéti tőke alapján (1909)

Terület (város)	Hitelintézetek száma	Részvény- tartaléktőke (korona)	és Betétek (korona)
Marosvásárhely	5	4 084 000	15 997 000
Székelyudvarhely	2	646 000	4 834 000
Sepsiszentgyörgy	1	734 000	4 084 000
Kézdivásárhely	2	400 000	5 547 000
Csíksereda	2	367 000	2 182 000
Gyergyószentmiklós	3	510 000	3 019 000
Székelyföldi városok összesen	19	6 861 000	37 223 600
Erdélyi városok összesen	132	126 147 000	405 396 000
Arad	8	25 914 000	77 838 000
Nagyvárad	15	19 274 000	50 511 000
Temesvár	18	17 091 000	56 029 000
Nagyszeben	5	17 598 000	46 268 000

Forrás: Egyed, 2002. 133.; Pál J., 2003. 284–285.

A székelyföldi hitelintézetek pénzforgalma a kereskedelmi és ipari vállalatoknak nyújtott rövid lejáratú hitelekkel, a városi ingatlanokkal való kereskedésből és a házépítésből tevődött össze. A kistőkék összegyűjtése mellett szerény adottságok között részt vettek a gazdaság finanszírozásában, így a székelyföldi vasútépítkezésekben is. A századfordulóig a bankok nem törekedtek szorosabb kapcsolat kiépítésére az iparral, később fontos szerepet vállaltak a beindult építkezések finanszírozásában, illetve a különböző jótékonyági vagy kulturális rendezvények támogatásában.

Az ország peremvidékén a birtokosság hitelellátottsága távolról sem volt kielégítő. A kisebb vállalkozók, különösen az iparosok és földművesek a bankrendszerben nem találták meg azt a hitelforrást, amelyre szükségük volt. A bankok ugyanis felépítésükből adódóan a nagyobb arányú hitelezésre voltak berendezkedve, és a hitelnyújtás többnyire profitorientált szempontok (pénzügyi hitelképesség) szerint működött, ami hozzájárult a kistulajdon pusztulásához.

A székely kisgazdák adósságai elsősorban váltótartozásból és magánhitelekkel álltak. Az alacsony jelzálogtartozás Székelyföldön szoros összefüggésben volt a mezőgazdaság technikai elmaradottságával. Megbízható birtokértékalap sem állt rendelkezésre a részletes kataszteri felmérések hiánya és a telekkönyvi viszonyok rendezetlensége miatt, másrészt az erdélyi adókulcs is eltért a magyarországitól. A nagybirtok igényeit az 1870-es évek végétől fokozatosan csökkenő kamatlábbal elégítette ki a jelzáloghitelezés, de a formalitások nehézsége és az eljárás költségei csak a hosszú lejáratú hitelezést tette lehetővé. A kisbirtokosoknak a drága és nehézkes, a birtok megterhelésével járó jelzáloghitel jutott, amit a részvénytársasági alapon szerveződött – a filantropikus eszmével a minél nagyobb osztalékfizetés érdekében szakító – takarékpénztárak folyósítottak. A kamatot a betáblázás költségei és az ügynöki díjak jelentősen megnövelték, és így az akkori kis földhozadék mellett a törvényben (1883) előírt maximális 8%-kal szemben gyakran ennek kétszerese terhelte a birtokot, amit még konjunktúra idején sem lehetett kitermelni.²⁷⁹ A „személyi hitel”, amit nem váltóhitelként és nem ingatlanfedezetre adtak, a kisbirtokosok számára nem volt elérhető, helyette a pénz- és munkauzora létezett.

A székelyföldi hitelügyi problémákra a közvélemény figyelmét a 25 éve működő Székelyegyleti Első Takarékpénztár – megbízhatatlan pénzügyi kezelés miatt bekövetkezett –

²⁷⁹ Vári, 2008. 632–634.

bukása terelte 1901 őszén. A kormány a kisbirtokosságra nehezedő váltó, kötvény és egyéb magas kamatú kölcsönök hosszú lejáratú, jelzálog-törlesztéses kölcsönökké konvertálását sürgette a nagy jelzálogintézetek közreműködésével. A fővárosi intézetek a 20. század elejéig elhanyagolták Székelyföldet, például az Osztrák–Magyar Bank 1902 végéig Csík- és Udvarhely, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank pedig Csík- és Háromszék vármegyékben egyetlen alkalommal sem folyósítottak jelzálogkölcsönt; a Magyar Földhitelintézet sem alakított megyei bizottságokat a térségben; a Magyar Jelzálog Hitelbank pedig 1895–1904 között évente átlag csak 20 családnak nyújtott hitelt.²⁸⁰

Az agrártárca kérésére a Magyar Földhitelintézet Székelyudvarhelyen egy rövid életű kirendeltséget nyitott (1902–1903), amely közel négymillió korona kölcsönt helyezett el. A Magyar Jelzálog Hitelbank Sepsiszentgyörgyön hozott létre képviselőiséget (1902), a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete Marosvásárhelyen nyitott irodát (1904). Bodor Antal közgazdász vezetésével a bank több vidéki kirendeltséget szervezett (Szászrégenben, Nyárádszeredán).

A budapesti központi bankok nem tudták felvenni a versenyt a helyi viszonyokat jól ismerő nemzetiségi pénzüintézetekkel, amelyeket mozgékony és rugalmas hitelpolitika, méltányos feltételű kölcsönnyújtás (alacsony kamat és járulékos kölcsönök különösen a szász pénzüintézetek esetében), kisbirtok hitelígényei felé is forduló magatartás, aktív ügynökhálózat jellemezte.²⁸¹ A nemzetiségi pénzüintézetek – jelzálog- és váltóhitelek formájában történő – hitelnyújtása nehezen számszerűsíthető Székelyföldön. A brassói takarékpénztár például először a kisebb erdélyi, főként székelyföldi és szászföldi takarékpénztárakkal és bankokkal épített ki váltóleszámitoláson alapuló (1893-tól), később folyószámla-hitelezéssé alakuló kapcsolatot. 1902-től, a záloglevél-kibocsátás megkezdése után a bank teljesítménye elsősorban a jelzálog-hitelezésre és az ennek alapjául szolgáló záloglevél-kibocsátásra épült.²⁸² Már az 1880–1890-es évekre a magyar és nemzetiségi publicisztikában megfogalmazódott egy látens háború képe Erdély három nemzetisége között a telekkönyvi birtoklásért.²⁸³ A századforduló után magyar oldalon két vélemény formálódott: az egyik tudatos nemzeti-politikai stratégiát feltételezett a földbirtokviszonyok változásai mögött a magyarság rovására,²⁸⁴ a másik a szabadságra és a liberalizmus értékeire alapozva tagadta ezt és elvetette a jogkorlátozást, másrészt példának tekintette a nemzetiségek önszerveződését és az altruizmus szellemét.²⁸⁵ Az első világháború előtti időszakban a nemzetiségek, mindenképp a románok tudatos nemzeti-politikai stratégiáját feltételező álláspont lett a domináns, elsősorban gróf Bethlen István politikusnak köszönhetően. Tokaji László, az Erdélyi Gazdasági Egylet titkára 1898–1912 közötti változásokat tartalmazó, tájékoztató jellegű adatgyűjtése azt mutatja, hogy a nemzetiségi bankok jelzáloghitele, különösen a szász bankoké jelentős volt Székelyföldön.²⁸⁶ Barabás Endre telekkönyvi adatok alapján végzett kutatásai szerint a nemzetiségi pénzüintézetek például Udvarhely vármegyében 1890–1901 között 642 esetben helyeztek el jelzálogkölcsönt. A hitelösszeg 12 év alatt 108 280 koronáról 2,1 millióra nőtt. Az udvarhelyi járás a brassói és nagyszombati Általános Takarékpénztárak, a keresztúri járás a román Albina és a két segesvári szász pénzüintézet, a homoródi járás a kőhalmi szász intézet érdekkörébe tartozott. A keresztúri járás 49 községében a nemzetiségi pénzüintézetek a hitelösszeg 60%-át nyújtották. A Kereskedelmi Minisztérium statisztikája is

²⁸⁰ Sebess, 1905. 99.

²⁸¹ Barabás, 1904d. 818.; Gyárfás, 1923. 99–101.

²⁸² Egry, 2006b. 83., 108.

²⁸³ Egry, 2006a.

²⁸⁴ Bodor, 1904.

²⁸⁵ Gyárfás, 1923. 99–101.

²⁸⁶ Tokaji, 1913.

megerősíti a nagyobb nagyszzebeni nemzetiségi bankok (Albina, Nagyszzebeni Általános Takarékpénztár, Nagyszzebeni Földhitelintézet) kiterjedt üzletkörét Székelyföldön a 20. század elejére.²⁸⁷ A román pénzügyi intézetek jelentős üzleti aktivitása Székelyföld peremén volt jelentős, Bethlen István adatgyűjtése Marosvásárhelyen két román bankfiók (Albina, Lumina) terjeszkedését állapította meg a 20. század első évtizedében.²⁸⁸

A korabeli sajtóban többször lett hír egy-egy nagyobb magyar birtok eladása. Például az egyik magyar közoktatási intézmény erdejét 50 oláhhidegkúti román gazda úgy vette meg 1893-ban, hogy a vételár 95%-át egy nappal a szerződésmegkötés előtt az Albina kölcsönözte a gazdáknak. De előfordult Nagyalambfalva községben, hogy a pénzt folyósító magyar bank addig húzta három éven át a hitelfolyósítást a székely kisgazdáknak, amíg egy román bank – kihasználva a birtokos betegeskedését – vette meg a birtokot.²⁸⁹ Az agrártárca figyelemmel kísérte a birtokeladásokat, és ritkán hitelt is folyósított egy-egy birtok elárverezésekor, mint például 1903 tavaszán 60 000 koronát egy több ezer holdas toplicai erdőség vásárlásakor.

A kormányzat az 1873. évi gazdasági válság következtében elmélyülő tőke- és eszközhiány enyhítésére támogatta a hitelszövetkezetek alapítását.²⁹⁰ Az állam anyagi részvételével megalakult Országos Központi Hitelszövetkezet (OKH, 1898: XXIII. tc.) kötelékébe tartozó hitelszövetkezetek különböző állami kedvezményekben részesültek a központ ellenőrzése, a kincstár támogatása és a közigazgatási befolyás (jegyző, szolgabíró, lelkész, tanító) jelenléte ellenében. A szövetkezeti intézményrendszer elsődlegesen gazdasági-pénzügyi funkciót töltött be, de nem elhanyagolható a társadalmi-szociális, kulturális szerep sem. Székelyföldön a gazdasági-társadalmi szerkezet modernizálása (tenyészállat-beszerezés finanszírozása, parcellázás²⁹¹) a regionális gazdaságfejlesztő program, a székely akció megindításával (1902) a szövetkezeti hálózatra épülve zajlott.

Székelyföldön az OKH szövetkezetek viszonylag magas sűrűsége Gidófalvi István (1859–1921) szászrégeni, majd kolozsvári királyi közjegyző szervezőtevékenységének köszönhető, de a református egyház, a közigazgatás, a kulturális és gazdasági érdekvédelmi szervezetek szerepe is jelentős volt. 1898–1901 között már 50 alakult a térségben, 1902-től – külön költségvetési keretnek köszönhetően – felgyorsult a folyamat.

A székelyföldi szövetkezetek, különös tekintettel az OKH kötelékébe tartozó szövetkezetekre (1909)

Terület	Bank, földhitelintézetek, takarékpénztárak száma	Takarékbetéti üzlet (álladék) ezer korona	Szövetkezetek száma	Takarékbetéti üzlet (álladék) ezer korona	Hitelszövetkezetek száma (OKH)	Üzletrészek értéke	Takarékbetét-állomány	Tartalékalap	10 000 főre eső OKH-szövetkezet sűrűsége (Az 1910. évi népszámlálási adatokhoz viszonyítva)
Csík vármegye	12	6 684	24	1 428	21	441 575	595 600	569 00	1,4
Háromszék vármegye	10	13 177	29	1 582	28	597 010	1 179 000	112 100	1,9
Maros-Torda vármegye	10	19 857	40	7 473	50	592 200	478 200	132 400	2,3
Udvarhely vármegye	4	5 472	40	1 254	38	481 750	994 800	90 200	3
Székelyföld	36	45190	133	11 737	158 (137)	2 601 635	3 538 000	501 500	2,15

²⁸⁷ Ipari akció, 54–60.

²⁸⁸ Bethlen I., 1912.

²⁸⁹ Köztelek, 21. (1911) 51:1634.

²⁹⁰ Hunyadi, 2007a.

²⁹¹ Egyetlen parcellázásra Háromszék vármegyében került sor Alsócernátonban. Schandl, 1938. 166–167.

Magyarország	1515	2 911 369	2910	45 459	2206	60 567204	86 473 789	8 164 544	1,2
--------------	------	-----------	------	--------	------	-----------	------------	-----------	-----

Forrás: *Kormányjelentés, 1909.* 287., 293.; Balaton, 2004. 434.

1911-ben már Maros-Torda vármegye községeinek 68, Csík 84, Háromszék 90 és Udvarhely 91%-ában működtek OKH kötelékébe tartozó hitelszövetkezetek a marosvásárhelyi és brassói ellenőrségek alatt. A hitelszövetkezetek tőkeereje a modernizációban élenjáró Háromszék vármegyében volt a legnagyobb. A szövetkezetek tőkeereje azonban elenyésző (az összes hitelintézet aktív tőkéjének mintegy 12%-a) volt, így a megnövekedett igényeket nem tudták kielégíteni. A hitelszövetkezetek megjelenése a korabeli statisztikák és kérdőíves felmérések szerint sok településen a kölcsönkamatok 6-10%-os csökkenését is eredményezte.

A bankszolgálat lebonyolításában és a pénzmegtakarítások gyűjtésében állami intézményként a Magyar Királyi Postatakarékpénztár 1886. január 1-jétől vett részt (1885:IX. tc.) az 1870-es évektől Székelyföldön kiépült postahálózatra támaszkodva.

[BP_B01. kép] A zabolai posta és távírda. Képeslap, Adler fényírda kiadása, 1916 körül (SzNM)

Székelyföld a bankfejlődés korai szakaszára jellemző „magas” banksűrűségű régiónak számított a Monarchiában: Csíkban 810, Háromszéken 973, Udvarhelyen 489 km²-re jutott egy intézmény. 1904 végén a 151 hitelintézetből 11 bank és földhitelintézet, 23 takarékpénztár volt.

A kortársak szerint ennek ellenére a székely kivándorláshoz nagyban hozzájárult a hitel drágasága, bizonytalansága és hiányos szervezettsége.

Agrártársadalom és birtokviszonyok

A népszámlások és a mezőgazdasági üzemstatisztikák élesen megkülönböztetik egymástól az agrártársadalom paraszti és nemesi származású rétegeit, illetve a paraszti üzemeket az ún. úri birtokoktól. A parasztság mint társadalmi kategória minden olyan réteget felölelt, amely östermeléssel foglalkozott és 100 holdnál kisebb birtokon, paraszti életmódban élt. A parasztság száma a 19. század közepén egyéb, nem paraszti rétegekkel is gyarapodott, így Székelyföldön a társadalom több mint felét jelentő egykori szabad székely, illetve határőrkatona rétegekkel.

A parasztság száma és aránya, 1900

Terület	100 hold alatti birtokkal rendelkező agrárnépeség száma	Össznépeség %-a
Csík vármegye	102 341	79,71
Háromszék vármegye	100 595	73,28
Maros-Torda vármegye	148 794	75,29
Udvarhely vármegye	96 115	81,26
Székelyföld összes	447 854	77,38
Erdély összes	3 455 965	73,57

Forrás: Egyed, 2002. 178.

A mentalitás-, gazdaság- és társadalomtörténeti vizsgálatok alapján a parasztság fogalmának használata – a székely agrártársadalom egykori kiváltságos és nem kiváltságos rétegeire együttesen – kérdéseket vet fel. A fogalom a székelység számára ugyanis nagyon idegen volt, öntudatosabb rétege ma sem ért egyet a parasztság kifejezés használatával; és a 100 hold alatti agrárrétegekre a gazdaember, a falusi gazda elnevezést tartja helytállóknak,

amelyben feloldható az egykori szabad székely, illetve jobbágy és zsellér rétegek egymástól való elhatárolódása. Székelyföldön ugyanis az évszázadokon át szigorú rendi meghatározottságban élő falu világában a jogi különbségek eltörlése nem jelentette a korábbi eltérések, különállások tudati maradványainak gyors eltűnését. A külön csoporthoz tartozás tudata már gyermekkorban elkezdődött, a katonagyerekek nem játszhattak az egykori jobbágyokéval, a férfiak a kocsmában sem ültek egy asztalhoz. Különböző életmód (viselet, lakóház, táplálkozás) és életszemlélet jellemezte a csoportokat, a megszólításban pedig az egymás fölé rendeződés tükröződött.²⁹²

A jobbágyfelszabadítás utótörténete

Az 1854. évi úrbéri pátens megerősítette a „székely örökségen” (*siculica haereditas*) lakó jobbágyok és zsellérek önmegváltását. Országosan továbbra sem szabadultak fel a magánjogi természetű szerződéses jobbágyok és zsellérek, a majorsági zsellérek különböző rétegei, köztük a telepítvényesek (*praedalista*) és a ténylegesen (szerződés alapján, taxafizetés ellenében) majorsági földeket használó udvartelkiek (*kurialista*). Udvartelkieknek a földesúri telkeken lakókat nevezték, akik egy része udvari szolgálatban állt. A *praedalisták* a *praediumra* (adományos nemesi birtokra vagy az erdőségek kiirtásával szántóföld, legelő vagy kaszáló átalakítása céljából a községi osztatlan birtokra) települtek, illetve telepítettek széles rétegét ölelte fel.²⁹³

Az országos kérdéssé váló székely jobbágyfelszabadítás ügye 1867 után került újra napirendre, amihez hozzájárult a közigazgatási és más intézményekhez küldött kérvények sora. Az 1868. évi rendelkezés a székely örökséges jobbágyok és zsellérek önmegváltásának megerősítésével újabb reményeket keltett a *kurialista* és *praedalista* zsellérekben, több helyen szolgálatmegtagadásokra került sor. A kimondottan székely örökséges jobbágyokra és zsellérekre vonatkozó (1871:LIII.) törvény elintézett esetek tömegét bolygatta fel. A törvénycikk szélesítette az úrbériség fogalmát, mert annak tekintette az 1819-20. évi (Cziráky-féle) országos összeírás alkalmával jobbágykézen talált összes földet.

A székely székekben mintegy 10 000 főre tehető telepítvényesek felszabadításának módozatairól az 1873:XXII. törvénycikk döntött. A törvény a határozott időre szerződött telepítvényesek számára csak a belső telek megváltását, a határozatlan vagy örök időre szerződöttek esetében – ha a telepítvényes a külbirtok terjedelmét okiratilag igazolni tudta – az összes külsőséget és belsőséget a rajta fekvő szolgáltatások megváltása mellett írta elő. A székelyföldi telepítvényesek nagy része (például gyimesi csángók, tölgyesiek, békásiak vagy az 1876. évi közigazgatási átrendezéskor Székelyföldre odacsatolt egykori Felső-Fehér vármegyei falvak, Bükszád, Előpatak, Lüget, Mikóújfalú) az utóbbi kategóriába tartozott. Súlyos kitélt jelentett, hogy a telepítvényesek nem tarthattak igényt semminemű osztályrészre a községi birtokok felosztásánál. Ennek következményeképpen egyes telepítvényes falvak teljesen közlegelő és közerdő nélkül maradtak. Az önmegváltás összegének (évi taxa hússzorosa, amit 20 év alatt, évi 5%-os kamattal kellett törleszteni) előteremtése hosszas pereket és a községek elszegényedését indította el, több településen még nyílt zavargásokra is sor került (például 1894-ben a Mikes család és a telepítvényesek leszármazottjai között).

A *kurialista* zsellérek – földesúri telken lakó, udvari szolgálatban álló, jórészt cselédek, pásztorok, zenészek, erdészek, méhészek, kertészek – az 1896:XXV. törvénycikk értelmében önmegváltás által juthattak kis földjeik tulajdonjogába. A külső földeket csak abban az

²⁹² Imreh I., 1979. 122–133.

²⁹³ Egyed, 1975. 17–23.; Egyed, 2002. 8–101.

esetben vehették meg, ha azokat elődeik 1848 előtt is használták. Többségük 1896 után is udvari szolgálatban maradt mint zsellér, cseléd vagy kézműves.

A gazdatársadalom soraiban a birtok szerinti rétegződés, a szóródás igen nagy volt a 19. század közepén is. Egy család kezére átlagosan kilenc hold föld jutott. A föld nélküli zsellér birtoktalan (agrárproletár) lett. A középréteg ekkor még erős volt, a következő évtizedekre azonban a birtokfelaprózódás következtében a réteg veszített súlyából, aminek a magas természetes népszaporulat és a kapitalista fejlődés adja a magyarázatát. 1854-ben törölték a székely birtokokra vonatkozó különleges örökösödési jogot, és az adásvétel korlátai megszűntek. A földáruk fokozatos, de tartós emelkedése miatt a birtokszerzés rendkívül sok munkát és sanyarú, szegényes, igénytelen életmódot kívánt, amely az egykori jobbágyság szemléletmódjának felelt meg. A század végétől kibontakozó konjunktúra, a modernizáció viszont a tágabb látókörű, mozgékonyabb gazdasági szemléletű egykori katonarendüeknek kedvezett, akik könnyebben találták meg a vállalkozási és vagyonszerzési lehetőségeket.

A lakosság döntő többségének – még a századfordulón is 84%-nak – az östermelés volt a foglalkozása. A községi és közbirtokossági földekkel kiegészült öneltartó gazdatársadalom kis változásokkal tovább élt a dualizmus korában. A hagyományos mezőgazdaság azonban nem tudott megfelelni a követelményeknek az agrárlakosság számának növekedése, különösen a legszegényebb vagyontalan réteg túlszaporodása, valamint a közterhek és az igények növekedése közepette. A föld jövedelmezősége nem állt arányban a közterhek növekedésével, a 20. századra a föld jövedelmének átlagosan 66,4%-át emésztették fel az adó- és hitelterhek.²⁹⁴ 1896-ban az összes adó összege 88%-kal volt nagyobb az 1868. évinél, a földadó mellett a közigazgatási kiadásokat fedező községi pótdók növekedtek rohamosan. Az 1905. évi adatok alapján Erdélyben az eladósodottság listavezetője Csík vármegye volt, ahol a községek 69%-osan, Maros-Torda vármegyében egy kivétellel 50%-osan, Háromszék vármegyében kettő község kivételével 54%-osan adósodtak el.²⁹⁵

A vallásfelekezettől függetlenül fizetett kepeszolgáltatás – az ország többi részétől eltérően – Székelyföldön megmaradt, ami a századfordulóra a dézsmaszolgáltatással, a papi tizeddel egyforma természetű szolgáltatást jelentett.

A természeti adottságok miatt a lakosság szántóföldhöz viszonyított számaránya országosan itt volt a legmagasabb (166,6 fő/km²). A terület majdnem felét az erdők jelentették, a rét és a legelő együttes aránya meghaladta a szántóföld nagyságát.

A mezőgazdasági terület megoszlása (%) 1895-ben

Terület	Szántó	Kert	Rét	Legelő	Erdő
Csík vármegye	14,5	1,0	22,4	21,0	39,0
Háromszék vármegye	22,7	1,5	9,6	4,3	59,0
Maros-Torda vármegye	27,7	2,2	11,0	9,3	46,5
Udvarhely vármegye	25,0	1,6	18,2	14,3	38,5
Székelyföld	22,0	1,5	15,5	12,4	46,0
Magyarország	42,8	1,3	10,2	13,0	26,6

Forrás: Mezőgazdasági statisztika

A székelyföldi társadalom egyik legsúlyosabb problémája a földkérdés volt, amely azt jelentette, hogy az egyre gyarapodó gazdatársadalom nem rendelkezett az adott agrotechnikai fejlettségi szinten szükséges földalappal. Egy öttagú család létfenntartását 7-10 hold nagyságú közepes minőségű földterület és öt hold erdő fatermése (10-15 köbméter fa) biztosította. A családi gazdálkodás komplex termelői kisüzem volt, amely egyesítette a földművelést, az

²⁹⁴ Rácz Gy., 1906. 38–43.

²⁹⁵ Baross, 1905. 31–32.

állattenyésztést, a mellékfoglalkozások lehetőségeinek kihasználása pedig segítette a megélhetést. A mindenhez értő ezermester székely típusa realitás volt, hiszen a kis családi gazdaság szinte minden szükséges kellékét maguk állították elő.

Birtokszerkezet

Az 1895. évi mezőgazdasági statisztika a magántulajdonban levő gazdaságok számát, nagyságkategóriáit, földbirtokviszonyait, az állatállomány és a felszerelés megosztottságát, sőt a megyei szintű vizsgálódásokat is lehetővé teszi. A szabad forgalmú, adásvétel tárgyát képező magánbirtok Székelyföldön az összes mező- és erdőgazdasági terület 64%-át jelentette. A közföldek, az állami birtokok, az egyházi és a testületi földvagyon azonban hiányoznak az összeírásból, holott a közbirtokossági és közföldek aránya Székelyföldön nagy (31%) volt.

Székelyföld birtokstruktúrája a 19. század végén

Vármegye	Magánbirtok	Községi, közbirtokossági birtok	Állami birtok	Egyházi birtok	Korlátolt forgalmú birtok összesen
Udvarhely	83,04	14,57	0,04	2,35	16,96
Maros-Torda	66,29	19,27	10,96	3,48	33,71
Csík	53,15	44,26	-	2,59	46,85
Háromszék	52,45	45,76	-	1,79	47,55
összesen	63,73	30,96	5,50	2,55	36,26

Forrás: Egyed, 2002. 145.

Az 1895. évi mezőgazdasági statisztikában érdekesen alakul a magántulajdon jellegű (magántulajdonú, haszonélvezeti és haszonbérleti) földbirtokok esetében a 100 hold alatti és fölötti gazdaságok aránya.

A 100 holdon aluli és felüli gazdaságok birtokviszonyai, 1895

Vármegye	A gazdaságok összes számából 100 holdon		Magántulajdonú földbirtok területéből 100 holdon	
	aluli	felüli	aluli	felüli
	gazdaság aránya			
Csík	99,3	0,7	76,1	23,9
Háromszék	99,0	1,0	57,5	42,5
Maros-Torda	98,9	1,1	51,0	48,9
Udvarhely	99,3	0,7	82,5	17,5
összesen	99,1	0,8	66,8	33,2

Forrás: Egyed, 2002. 148.; *Mezőgazdasági statisztika*.

A földtulajdonnal rendelkezők több mint 99%-át kitevő gazdatársadalom a termőterület 67%-át, a szántóterület több mint 80%-át birtokolta. A 100 holdon felüli gazdaságok aránya 1% alatti volt, ezek a művelés alatt álló magántulajdonú föld 33%-val rendelkeztek. A korabeli elemzések visszatérő témája a földbirtok elaprózottsága: a szántó nagy része 10 hektáron aluli kis- és törpebirtokokra oszlott, és ezek is általában 15-20 darabban voltak szétszórva a határban.

A gazdaságtípusokat a birtokolt föld nagysága mellett annak minősége, a gazdasági felszerelés fejlettségi foka, a gazdálkodás rendszere, a piacoktól való távolsága, a közlekedés

hálózata és más tényezők hatása, vagyis az egész adott agrárstruktúra alakította ki, illetve módosította.

Agrárnépeség megoszlása társadalmi kategóriák szerint, 1895

Birtokkategóriák	Székelyföldi gazdaságok aránya	Székelyföld területének aránya
0–5 holdas	49,2	6,2
5–20 holdas	37,5	27,9
20–50 holdas	10,6	22,0
50–100 holdas	1,7	8,3
100 holdon felüli középirtokos gazdaság	0,8	14,2
1000 holdon felüli nagybirtokos gazdaság	0,1	21,7

Forrás: Egyed, 2004b. 196–197.; *Gazdacímtár, 1897.*

A 100–1000 és az 1000 holdnál nagyobb gazdaság minősült közép- és nagygazdaságnak, ezek nagy része községi, közbirtokossági erdőgazdaság volt. A magántulajdonban levő földterületet nézve Háromszék vármegyében nagy erdőbirtokok, Maros-Torda vármegye tordai részében nagy gabonatermelő gazdaságok működtek. A régióban a tisztán bérleti és a vegyes gazdaságok nem voltak jellemzőek.

Az 1870-es és főként az 1880-as években egyre nagyobb méreteket öltött a közép- és nagybirtokok lassú, de állandó felmorzsolódása, gazdasági hanyatlása az egész országban. A megváltozott gazdasági körülményekhez való alkalmazkodási képesség hiánya rentabilitási problémákat okozott, különösen a presztízs-fogyasztású nemesi birtokoknál. Az 1895. évi mezőgazdasági statisztika szerint a 100 hold feletti gazdaságok közül Háromszékben 2,1%, Csíkban 5,7%, Maros-Torda vármegyében 18,5% volt román kézben. Tokaji László adatgyűjtése és Bethlen István kiegészített saját összeállítása is a nyers, súlyozatlan birtokforgalmi statisztika adatait a teljes népességbeli nemzetiségi arányokkal vetette össze. Tokaji tájékoztató jellegű kimutatása szerint az 50 hold feletti magyar birtokvesztések 5%-ra tehetőek Székelyföldön 1898–1912 között. A birtokfluktuáció Háromszék vármegyében volt a legnagyobb a Bodza-vidéki erdőbirtokok eladása miatt, amit Maros-Torda vármegye követett. Az adatok alapján a szászok kezén levő földbirtok Háromszék és Maros-Torda vármegyékben nőtt, a románság mindegyik székely vármegyében terjeszkedett. Az átlagos vételár Székelyföldön valamivel magasabb (370,5 korona/hold) volt az erdélyi átlagnál.²⁹⁶ Bethlen adatgyűjtése 15 évvel később Maros-Torda nyugati és északi románlakta vidékein mutatott ki magyar birtokvesztéget (3,8%) öt év alatt (1907–1911).²⁹⁷

A statisztikai adatok szerint Székelyföldön 1895-ben a 100 hold feletti gazdaságok a szántóterület 16,3%-át, az 1911. évi gazdacímtár adatai szerint pedig már csak 10%-át birtokolták, a legtöbbet változatlanul Maros-Torda vármegyében (20%), a többi székely vármegyében jóval kevesebbet (8% alatt). Az erdőségből nagyobb rész jutott a nagy- és középirtoknak (20%), különösen Maros-Tordában és Háromszéken (30%), Csíkban és Udvarhelyben ez az arány jelentéktelen volt (5%, illetve 6%).²⁹⁸

A magyarországi arisztokráciához viszonyítva szerényebb székelyföldi főúri nagybirtokokon és a volt nemesi középirtokokon a bérbeadás archaikus változatai uralkodtak (részben munka rendszere, földhasználatért ledolgozás stb.). A piacorientált magatartásforma ritka, főleg a városok vonzáskörzetében és a frekvenciált közlekedési útvonalak mentén volt

²⁹⁶ Tokaji, 1913.

²⁹⁷ Bethlen I., 1912.

²⁹⁸ *Köztelek*, 39. (1913) 23:2. (május 21.)

csak jellemző. A birtokok nemcsak a nagyságuk, de az értékük alapján is a földbirtokstatisztika végén álltak a századfordulón. A tízezer holdas – nagy részben erdőbirtokos – erdélyi arisztokrata, Kemény Kálmán a marosvécsi uradalmát fejlesztette mintagazdasággá Maros-Torda vármegyében. Bethlen István 5500 holdas mezőségi birtokainak (Mezősámsond) mintegy felét ugyancsak állattartásra hasznosítható legelők és kaszálók alkották, évi jövedelme (1898-ban) 14 000 forintot tett ki, ami megfelelt egy magyar királyi miniszter éves fizetésének. A vármegyéjében a leggazdagabbak közé számító gróf 1901-ben a maros-tordai virilistajegyzéken a harmadik helyen szerepelt.²⁹⁹ A majdnem 5000 holdas Béli Ákos a Torda-Aranyos vármegyei gazdaságát, Sándor János a három vármegyére kiterjedő, mintegy 1800 holdas birtokát kezelte mintaszerűen Torda-Aranyos, Maros-Torda és Kis-Küküllő vármegyékben, mezőkapusi birtokán létrehozta az Első Erdélyi Nádszövőgyárat. Számos gazdasági újítást vezetett be a szinte jelentéktelen birtokkal rendelkező Mikó Bálint is csikzsögödi 200 holdján.

A gazdatársadalom a földtulajdonhoz való viszony alapján két kategóriára oszlott: birtokos és birtok nélküli rétegekre. A vagyon és a foglalkozás szerint pedig további csoportokra bomlott.³⁰⁰ Az agrárszegénységet és a nincstelen, földnélküliek arányát a jobbágyfelszabadítás, a birtokosztódás, valamint az erdő- és legelőarányosítások véghezvitt spekuláció duzzasztotta fel; számuk megközelítette a 100 000 főt (családtagokkal). Többségük a hagyomány, a megszokás, valamint a földrajzi közelség miatt a romániai munkavállalást és kivándorlást választotta, 1900 után pedig gyakran Amerika jelentett számukra megélhetési lehetőséget.

A kisegzisztenciák pusztulása az 1890-es évektől gyorsult fel az agrárválság, a fokozódó verseny következtében. Székelyföldön a közös birtokoknak köszönhetően a birtoktalanok részaránya (33% 1900-ban) elmaradt az országos átlag és különösen a szélsőségesen differenciált Nagyalföld mögött. A gazdaságok több mint fele azonban olyan minimális magántulajdonú birtokkal rendelkezett, amely a család megélhetését nem biztosította. Székelyföldön 1895-ben 112 246 gazdaság között 10 389 (9,25%) egy holdon aluli, szántófölddel egyáltalán nem rendelkező és 11 380 (10,14%) egy holdon aluli, szántófölddel is rendelkező gazdaságot írtak össze. Az öt hold alatti törpebirtokos réteg (49,2%) olyan kétlaki népességet jelentett, amelynek a természetes gazdálkodás mellett kiegészítő foglalkozást, elsősorban napszámos- és cselédmunkát, fuvarozást, vándormunkát (például kőművesség) kellett vállalnia a megélhetés előteremtéséhez. A napszámosok (1910-ben a földműveléssel foglalkozó kereső népesség 26%-a) elsősorban a tavaszi, nyári és kora őszi hónapokban végzett mezei munkával tudták megkeresni a család egész évi élelmét. A székelyek Brassó körül éppúgy arattak, mint a Bánságban vagy Romániában. A munkát páronként (vagy hármásban) és részes bérezésben végezték a learatott gabona tizenkettedéért-tizennegyedéért, ami a századfordulón hét-tíz mázsa búzát jelentett, nagyjából annyit, amennyit egy átlagos család egy évben elfogyasztott. A napszámber szezonálisan is erősen ingadozott, a nyári munkacsúcsok idején magasabb volt. A munkaerő elvándorlása miatt az 1880-as évek közepén, majd az 1890-es évektől állandósult a napszámber-növekedés és a munkaerőhiány. A férfiak bére magasabb volt, a nők annak 55-70%-át, a gyermekek 45-50%-át keresték meg. A 19. század végén például Csíkban a férfi napszámos tavasztól késő őszig 40-60 krajcárt, a női napszámos 20-35 krajcárt kapott, a századfordulón a napi munkáért valamivel egy korona felett fizettek, ami 1910-re 2-3 koronára nőtt.³⁰¹ A napszámosokat a gépesítés fokozatosan szorította ki egyik-másik munkaágból, így például a cséplésből, Brassó környékén az aratásból is, mert a gép a munkaszükségletet az előbbinél negyedére, utóbbinál

²⁹⁹ Romsics, 1987. 40–41.

³⁰⁰ Egyed, 1975. 38–41.

³⁰¹ MKIK, 1911. 11.

felére csökkentette. Ezt azonban ellensúlyozta a termelés volumenének növekedése, a fakitermelés, valamint a munkaigényes növények térhódítása.

[BP_B02. kép] Cséplés, Székelyföld, 20. század eleje. Ismeretlen fényképész (SzNM)

A mezőgazdasági cselédek a földműveléssel foglalkozó kereső népesség jóval kisebb arányát jelentették (1910-ben 7,5%-ot). A gazdasági cselédeket egy évre vették fel elsősorban természetbeni, mellékesen pénzfizetés ellenében. A javadalmazás beosztástól függött: kaptak lakást (egy szobát, más családokkal közös konyhát), tűzifát, komenciót (kenyér- és takarmánygabonát), kis földet (fél-egy holdat), tarthattak néhány állatot vagy minimális készpénzt kerestek. Az uradalmi cselédség apáról fiúra öröklődött, hosszas inasévek jellemzőek a béresek, lovászok, tehenészek és juhászok csoportjainál. Bizonyos stabilitást biztosított, de szigorú, perspektíva nélküli életet jelentett. A cselédbért a helyi szokások befolyásolták, a századfordulón évi 300 korona körül mozgott. A gazdai cselédség kevésbé zárt kategóriát jelentett, általában a szegényparasztság nőtlen gyermekei szolgálták így. Az étkezés és a lakásviszonyok sok kívánnivalót hagytak maguk után, a bérezés is alacsonyabb volt. A summások, némiképpen az aratómunkásokhoz hasonlóan, valamilyen szezonmunkára szegődtek egy összegben meghatározott, de kisebb részben mindig természetben kiadott bérért. A legigényesebb növények (szőlő, cukorrépa) művelésétől a tudást nem kívánó robotmunkáig mindenre felhasználták munkaerejüket.

A 20. század elejére nyilvánvaló lett, hogy a földnélküli és 1-2 holdas törpebirtokos réteg anyagi süllyedése megállíthatatlanná vált, helyzetük reménytelenségét a hatóságok is felismerték. A kormány munkásközvetítő tevékenysége sem hozott változást, mert a térség munkaerő-kínálatát és -keresletét nem egyenlítette ki.

A gazdatársadalom legszélesebb rétegét az 5-20 holdas önellátó kisgazda egzisztenciák (37,9%) jelentették. Az alsó (6-10 holdas) vagyoni helyzetűek önellátó gazdálkodása labilis anyagi helyzetet biztosított, a bevételek még a kiadásokat sem fedezték. Egy 10 holdas székely kisgazda pénzkidávása például 1860 után 40 év leforgása alatt négy-ötszörösére (500 korona fölé) emelkedett.³⁰² A felső réteg (10-20 holdas) már kisárutermelő volt (17,8%). A bérmenteseket is alkalmazó életerős réteget a 20-50 (10,6%) és 50-100 holdasok vékony rétege (1,76%) jelentette. A fejlettebb vidékeken a váltógazdaságot űző, 30-35 holdon felüli gazdaságok, míg a hegyes, erdős, dombos területeken – ahol rendszerint nyomásos gazdálkodást folyt –, a 45-50 holdnál több földterülettel rendelkezők már rendszeresen vettek igénybe idegen munkaerőt, mert a gépesítés akkori fokán a család akkora földet már nem volt képes megművelni.

A gazdatársadalom mintegy 30%-át jelentette a családi gazdálkodást folytató, árutermelésbe bekapcsolódó, korszerűsítéseket is eszközöző csoport. Életerejük alapját a magántulajdonra épülő, de a közbirtokra is támaszkodó megtartó családi gazdálkodási mód és az ahhoz kapcsolódó életforma biztosította. A kor közgazdászai és politikusai is elsősorban ennek a kis- és középgazda rétegnek a megmentését és megszilárdítását tartották fontosnak. A jobb módú és értelmesebb gazdák, falvanként 40-50 fő alkotta a gazdakörök, szövetkezetek tagságát is.

A birtokrendezés

A közbirtokossági és községi földeket (általában erdők, legelők) a korabeli dokumentumok gyakran nevezték közbirtoknak. Közös használatban voltak ugyan, de a magánbirtok kiegészítő részét képezték (Csíkban és Gyergyóban ez részben áll). Míg a községi föld a község elidegeníthetetlen és osztatlan tulajdonát képezte és a községi szükségletek fedezésére szolgált, addig a közbirtokossági föld a társas birtoklás egy fajtája, amit valamely közösségek

³⁰² *Magyarság*, 3. (1902) 17:10. (január 19.)

ősjogon bírtak (a volt határőrkatonák, kismemesek, volt úrbéresek, székely szabadok). Székelyföldön ezek a közösségi birtoklási formák egyfajta védőháló szerepet tölthettek be a gazdasági egyenlőtlenségekkel szemben.

A közös használatban levő földek legnagyobb mértékben – a hajdani katonai határőr intézménnyel összefüggésben – a hegyvidéki területeken maradtak fenn, ahol szűkösen állt rendelkezésre szántóbirtok. Így 40%-ot is meghaladó arányt ért el Csík és Háromszék vármegyékben. Különösen nagy volt a gazdasági jelentősége a népi állattartással és faiparral foglalkozó településeken (Zágon, Bereck, Nagybacon, Zetelaka, Csíkszépvíz).

A közbirtokossági földeket a birtokrendezések előtt Székelyföldön általában a helységben füsttel (lakótelek) bíró családok, tehát a lakosság nagyobb része használhatta saját szükségére, és nem nyereszkedhetett belőle a közösség kárára. A közös földterületek jelentősége a megélhetés és az élethez szükséges javak előteremtése szempontjából nagyon fontos volt, a szénanyeréstől a háztartási energia biztosításáig. A székely ősi birtokviszonyok így tették lehetővé a 3-4 holdas magánbirtokkal rendelkezők megélhetését is.³⁰³

A modernizáció és a belterjes váltógazdálkodás azonban Székelyföldön is megkövetelte a birtokrendezést. Az egész országra kiterjedő törvények nem vették figyelembe a regionális különbségeket, és megváltoztatták a székely falu évszázados belső munkarendszerét, valamint felgyorsították a gazdatársadalom felbomlását.³⁰⁴ Az arányosítást és a tagosítást általában egy időben hajtották végre.

Az arányosítás, vagyis a közföldek (erdők és legelők) jogi elkülönítésének célja az volt, hogy megállapítsa a közösségben részes tagokat és azok illetményeit. Alapfeltétele a területek felmérése volt, majd a résztulajdonosokra eső birtokhányad megállapítása. Az arányosítás alapjául a felületesen elvégzett, a földadó alapját hosszútávon meghatározó kataszteri felmérések szolgáltak. A vagyonszűkültség tagjait terhelő (mérnöki, ügyvédi) költségek előteremtése lassan és nehézkesen történt, így a kortársak is sokat panaszkodtak a hosszadalmas eljárásra. Az ország erdélyi részeire vonatkozó törvények (1871:LV.; 1880:LIII., LIV., XLV. tc.) rendelkezései szerint az arányosítást bármely közbirtokos kérelmére végre kellett hajtani, különben a bíróság három éven belül hivatalból megtette. A közföldek egyéni tulajdonba kihasítását csak az a birtokos kérhette erdő esetében, akinek legalább 100 katasztrális hold (57,55 hektár) illetménye volt. A törvények legnagyobb hibája az aránykulcs pontatlan meghatározása volt. A felosztás legtöbb helyen a magántulajdonban lévő külső (szántó, kaszáló) és a háromszorosan számított belső birtokok (lakótelek) arányában történt. Előfordult, hogy a külső birtokba beszámították a legelőket, az erdőket és a havasokat is. Esetenként a bebíró (külbirtokos, akinek belsősége nincsen) is részesedett a közföldekből. Az arányosítás alól csak a községi célokra használt községi vagyont vonták ki. A több község által közösen bírt erdőségek felosztását községenként kellett elvégezni.

Az úrbéri közföldek használatát Erdély-szerte már létrejöttük idején úgy szabályozták, hogy abból csak a magánbirtokkal rendelkezők részesülhettek a tulajdonban levő szántóföld arányában. A földnélküliek tehát elestek a közös birtok használatától.

A közföldek területe nagymértékben csökkent, miután a 100 holdnál nagyobb birtoktulajdonosok kihasították és egyéni használatba vették részüket, a közösségben maradt 100 hold alattiak pedig az új rendszer, a magánbirtok arányában (arányjog) vehették igénybe a közbirtokot. Az erdőket és legelőket arányrészekre osztották, ezek pedig adásvétel tárgyává váltak. Sok eladósodott gazda a gyors pénzszerzés miatt eladta arányrészeit, így viszont a korábbi szabad legeltetéstől és erdőhasználatától esett el. Gyakoriak voltak a tömeges arányrész-átruházások és színleges adásvételek. Az üzérkedők felettes hatóságokat vesztegettek meg, hogy minél hamarabb birtokba vehessék a nagy erdőségeket és megkezdjék

³⁰³ Takács P., 2009. 263–266.

³⁰⁴ Egyed, 1975. 58–59.; Egyed, 2002. 142–143.

a fakitermelést. Különösen a havasalji községek helyzete vált súlyossá, ahol a szántó és a kaszáló jövedelméből marhalegeltetés nélkül nem lehetett megélni, az erdőterület bősége miatt pedig a fa piaci értéke csekély volt. Erről tanúskodik a háromszéki Papolc beadványa (1902): „a folyamatban lévő arányosítás és tagosítás folytán Papolc község közbirtokossága a pusztulás szélén áll, és ha a Kongresszus az elébe tűzött tárgysorozatában a mi sérelmes ügyünket tárgyalni és azt jegyzőkönyvbe venni nem kegyeskedik, szeretett hazánkra nézve mint adózó polgárok megszűnünk számat tenni s minden habozás nélkül kénytelenek vagyunk kijelenteni, hogy ezután meg nem élhetés miatt ki kell vándorolnunk.”³⁰⁵

Az arányosítással együtt hajtották végre a tagosítást, amelynek célja a szétaprózott birtoktestek helyett azokkal azonos vagyoni értékű egy (vagy minél kevesebb) tagból álló birtokok létrehozása volt a határ birtokviszonyainak újrendezésével.³⁰⁶ Székelyföldön az első tagosítások az 1860-as években kezdődtek el, de 1879-ig alig néhány község kapcsolódott be a munkálatokba. Tagosításra akkor került sor, ha a birtokosok birtokarányos egyharmad része ezt kívánta, majd akinek birtoka a tagosítandó község – adókataszteren alapuló – területének egynegyedét elérte (1880:XLV. tc.), ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy sokszor elég volt egy birtokos igenlő szavazata is. A felmerülő költségeket a kérvényezőnek kellett fizetnie, az állam bélyeg- és illetékmentességet biztosított. 1880-tól lehetőség volt a részleges tagosításra is. A tagosítást községenként kellett végrehajtani, de senki sem volt kötelezhető, hogy birtokáért más község határán kapjon új területet. „A Székelyföldön ugyanis egyesek érdekeinek megsértése nélkül, csak a legnagyobb lelkiismeretességgel és odaadással lehet tagosítást végezni, mert a hegyes vidéken a szántók és a rétek kis határokon belül is egymástól lényegesen elütöttek.”³⁰⁷ A tagosító mérnököket megvesztegethetőségük miatt „négy szemközti uraknak” hívták.³⁰⁸ A mérnöki munka megjavítása érdekében a hitelesítést az állami kataszteri mérnökök feladatává tették. (1892:XXIV. tc.)

A tagosítást lassította a telekkönyvi állapotok rendezetlensége. Az 1870-es években keresztülvitt telekkönyvi felvételek botrányos felületességgel történtek, és a folyamatban levő kataszteri felmérések és birtokrendezési eljárások miatt nem léptek érvénybe a telekkönyvek rendezését szolgáló későbbi országos intézkedések sem. A tényleges és a telekkönyvi birtokos közötti problémák rendezése színleges adásvételek és megterhelések sorozatát indította el. Gyergyószentmiklóson például a telekkönyvi és kataszteri adatok hatezer holddal kevesebb közbirtokossági területet tüntettek fel, mint a valóságban volt.³⁰⁹

További problémát jelentettek az 1890-es évektől az újraarányosítások, amelyekről a korabeli törvények nem rendelkeztek. A korábban befejezett arányosítás újbóli elvégzése közkielcségen a közös használatú ingatlanok egyéni, szabad tulajdonná alakítását célozta. Általában élelmesebb illetményesek kezdeményezték, de előfordult, hogy közbirtokosok álltak össze és írták át színleges vásárlási szerződéssel egy „csoportfőre” ingatlanjuttalékaikat és így alakították ki 100 holdon felüli illetményeket. Egyes földbirtokosok és spekulánsok a potom áron összevásárolt erdőarányrészeket magasabb áron adták tovább, felettes hatóságokat vesztegettek meg. Különösen az összefüggő, nagyterületű fenyőerdőket adták el tömegesen, ahol tőkés vállalkozók termelték ki a fát. A legelőterületek beszűkülése pedig óriási gátja lett az állattenyésztés fejlődésének. A visszaélések előbb-utóbb feltűntek a vármegyei és az országos hatóságoknak is. Török Albert, Udvarhely vármegye nyugalmazott főispánja az elsők között sürgette az újraarányosítások azonnali beszüntetését

³⁰⁵ Székely Kongresszus, 224–225.

³⁰⁶ Fazekas, 1941.19–20.

³⁰⁷ Böződi, 1985. 137.

³⁰⁸ Incze, 1901, Bartalis, 1901. 18–19.

³⁰⁹ Sebess, 1905. 74.; Sebess, 1903. 28–30.

(1900), és felhívta a figyelmet, hogy a magánerdők letarolása ökológiai katasztrófák sorát indítja el.³¹⁰ Az arányosítás és a tagosítás elleni mozgalom 1902 őszén a kézdivásárhelyi népgyűlésén egységesült, ahol 150 falu kérte az arányosítás beszüntetését és új, megfelelő tagosítási törvény megalkotását. Néhány példaértékű kúriai döntés próbált Székelyföldön a birtokrendezés körüli problémákon segíteni, például határozat született, hogy a kihalás költségeit a kérvényező fizeti (1901); a különálló vagy külső birtokok tulajdonjoga nem jogosít a közösen való részesedésre (1903); megtiltották az újraarányosítást, valamint kimondták, hogy a befejezett arányosítás után a természetbeni elkülönítést az érdekelt költségére végzik el.

Polónyi Géza igazságügyi miniszter 1906 tavaszán székelyföldi szakosztályt állított fel a birtokviszonyok és a telekkönyvi állapotok átfogó rendezésére Sebess Dénes országgyűlési képviselő vezetésével. A telekkönyvek helyesbítését sok háromszéki és maros-tordai község kérte, a leginkább érintett Csík vármegyéből viszont alig érkezett bejelentés. Közben Sebess az erdélyi, különösen a székelyföldi újraarányosítások rendezésére, a tagosítás egységes szabályozására szolgáló törvények kidolgozását kezdte meg, amelyek végül 1908. március 1-jén léptek életbe (1908:VII. és XXXIX. tc.). Legfontosabb újítás a tagosítás terén a bírói eljárást megelőző közigazgatási eljárás bevezetése volt.³¹¹ A bírói eljárás csak akkor indult meg, ha a földművelésügyi miniszter a tagosítást a községre nézve hasznosnak és célszerűen keresztülvihetőnek tartotta, valamint a tagosítást igénylők birtoka a tagosítandó területek negyedrészt jelentette. Különben az igénylők birtokának a tagosítandó területek fele részét kellett kitennie. A tagosítást csak az eljárásra jogosított földmérő végezhetette. Fontos újítás volt a tagosítandó terület 5%-át kitevő közlegelő létesítésének elrendelése az állattenyésztés fejlődése érdekében. Az osztatlan közös tulajdont képező közlegelők csak a földművelésügyi miniszter engedélyével voltak feloszthatók vagy más alkalmas és megfelelő értékű területtel kicserélhetők, a felmerülő költségek a tagosítót terhelték. Az arányosításkor pedig az erdőket, a havasokat és a művelés alatt álló kaszálókat és legelőket kihagyták az aránykulcsszámításból.

A tagosítási költségeket az állam előlegezte, és azokat négy év alatt közadók formájában behajtották. Az első világháború előtt megszüntették az előlegfolyósítást, ez több helyen az egész tagosítás megakadását eredményezte. Az arányrészek összevásárlásával folyó erdőfelosztások a törvény után sem szüntek meg, és az alsóbb bíróságok továbbra is jóváhagyták az újraarányosítási kéréseket.

A közföldek jelentős szerepet játszottak a gazdatársadalom életében, ezért a közföldek szétesztásakor számos helyi zendülésre került sor. Székelyföld több községe – például a 12 népes gyergyói község – a szászok mentességére (1880:XLV. tc.) hivatkozva eredménytelen kísérlet tett az elkülönítés alóli felmentés megszerzésére.

Az elhúzódó, 5-10 évig tartó költséges birtokrendezések nagymértékben hátráltatták a gazdasági befektetések és újítások bevezetését és a jelzáloghitel felvételét. A tagosítás ugyanakkor lehetővé tette a településkép és -szerkezet modernizálását, az úthálózat rendezését és a vízrendezéseket (lecsapolások és patakrendezések).

Közbirtokosságok

Az arányosítás és tagosítás elvezetett a modern közbirtokosságok (compossessoratus) létrehozásához. A törvények a gazdasági és jogi birtokközösségeket (erdő közbirtokosságok, legelőközösségek) mint közös használatban levő, de valójában az egyéni illetményekből álló társulásokat a politikai község keretében szabályozta (1871, 1898, 1913). A közbirtokosságok

³¹⁰ Török, 1903.

³¹¹ Fazekas, 1941. 19–20.

mint jogi személyiségek költségvetés készítésére voltak kötelezve; a tagok jogait a közgyűlésen gyakorolták, a szavazati jog arányban volt a vagyonrészrel. A közbirtokosságot a három évre választott, tiszteletdíjban részesülő igazgatótanács irányította, elnöke a 20. század elejéig a községi bíró, majd a község egyik tiszteletre méltó tagja vagy egy módosabb gazda volt.³¹² Az első modern közbirtokosságok Udvarhely és Háromszék vármegyékben jöttek létre, 1908-ra már 141 alakult, de megszervezésük elhúzódott az első világháborúig.

A közbirtokossági erdők szakszerű kezeléséről az erdőtulajdonosoknak kellett gondoskodni (1879). A saját célú felhasználás után kerülhetett sor faeladásra. A községi erdők faanyagát 1882-től nyilvános árveréseken lehetett értékesíteni, 1885-től a 10 évet meghaladó szerződéseket elkészült üzemterv alapján, illetve az erdészeti hatóságok jóváhagyásával lehetett csak megkötni. 1913-tól már lehetővé vált a vagyonközösségi erdő eladása a birtokosok kétharmados többségével és a Földművelésügyi Minisztérium jóváhagyásával (1913:X. tc.) az államnak, a községnek, a hitbizománynak vagy a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetkezetének. A birtokközösségek kiforratlan szervezete és vagyonfelügyelete sok visszaélésre adott lehetőséget, bár a faeladások a megyei és állami hatóságok engedélyével történtek. Az 1908. évi statisztikai adatok hatalmas községi vagyonról tanúskodnak Csík vármegyében: az egy főre jutó vagyon az összes községi vagyon 527%-a volt. Az igazgatótanácsok azonban nem fektették stabil ipari létesítményekbe a pénzt, és a szülőföldhöz hű műszaki-közgazdasági értelmiség kialakulását sem támogatták kellő mértékben.³¹³

A legelőközösségek feladata a legelőrendtartás, a legeltetés és az apaállattartás biztosítása volt (1894:XII. tc.). A legelőjavítási munkák fontossága nehezen ment át a köztudatba. A hatékony közösségi legeltetés érdekében a legelőközösségek jogi személyiségű legeltetési társulatokká alakultak (1913: X. tc.).

A közbirtokosságokat alkotó kis- és középbirtokos gazdák a századforduló székely társadalmának gerincét alkották. A rendtartó székely falu értékvilágának folytatóiként megakadályozták a közös vagyon elfecsérlését, és különböző segítségformával könnyítették a gazdatársadalom megélhetését. A vagyonközösség támogatta az egyházat és az iskolát, gyakran a település civil szervezeteit, de nem volt ritka a közigazgatási épület, a szegények, a tűz- és árvízkárosultak pénzbeli segélyezése sem. Számos esetben a községek vezetősége, esetleg a tizesek képviselői idegenkedtek az arányosítási törvény által kialakult vagyonközösségektől, és nem szívesen mondtak le a vagyonközösségek tulajdonába átment erdők és legelők jövedelméről. Az előjáróságok szinte minden feladatkört, amely a politikai közösség hatáskörébe tartozott, a közbirtokossággal akartak megfizettetni.

A falusi életmód

Míg a századforduló közgazdasági és szociológiai irodalma elmarasztaló képet festett Székelyföld hagyományos gazdasági rendszeréről, addig a gazdag és színvonalas etnográfiai szakirodalom élő népi kultúráról, falusi világról számol be. A néprajzkutatók észrevételei szerint elsősorban a központi fekvésű falvakban már a népi és polgári kultúra együttélése jellemző a 19–20. század fordulóján. A polgári életmód térhódítása főként a külsőségekben nyilvánult meg, az anyagi jólét emelkedésével megszorodtak az egyszerű életfenntartáson túli tárgyak a lakáskultúrában, illetve az öltözködésben a jobban variálható, üzletből és vásárból beszerezhető ruhadarabok.

Benedek Elek, Tamási Áron és Kacsó Sándor visszaemlékezései és önéletrajzi írásai a „tisztos szegénység” képét rajzolják meg. A falu világa egységesülő, uniformizáló jellege

³¹² Garda, 2002.

³¹³ Kádár, 1994. 154.

ellenére – község vagy faluháza, iskola, templom, posta, szaporodó kereskedelmi és ipari létesítmények – közösségi jellegű volt, erőteljesen strukturált, rendezett, természet közeli életmódot tett lehetővé.³¹⁴ A székely falusi életmódot (viselet, lakóház, táplálkozás) és életszemléletet a származás – egykori szabad székely, illetve határőrkatonai rétegek, jobbágy és zsellér – nagyban meghatározta, az egymás fölé rendeződés nemcsak a megszólításban, hanem az ünnep- és hétköznapi minden elemében is megnyilvánult.³¹⁵

A székely falurendszer életképességét, a sok évszázados megtartó családi gazdasági rendszer fenntartását a közföldek mellett a székely gazdaember életmódja és a mellékfoglalkozások lehetőségeinek kihasználása tette lehetővé. A kapitalista korszak székely faluja a földművelő, állattenyésztő és erdőélő lakosság életkerete, lakóinak munkahelyi, művelődési és közigazgatási közössége volt. Feladata volt a termelő tevékenységek feltételeinek rendszeres biztosítása, így a határhasználat, az állattenyésztés közösségi módjai (közös legeltetés, apaállattartás) és a közösségi erdőgazdálkodás megszervezése. Ennek érdekében hagyományt és folytonosságot képviselő gazdasági és jogi birtokközösségek (erdő közbirtokosságok, legelőközösségek), valamint új, a változás irányába ható agrárközösségek (gazdakör és szövetkezetek) alakultak a falvakban. A közbirtokosságok, ha idővel ki is szorult belőlük a teljesen föld nélküli parasztság, a gazdatársadalom számára megtartó keretet jelentettek.

A falu társadalmát rokonsági-vérségi kapcsolatban álló családok alkották. Általános volt a szomszédosági rendszer, a szegekre tagolódás (alszeg, felszeg, középszeg); a tízes rendszer és a faluszer szórványosan tovább élt. Ha valamelyik intézmény funkcióképtelenné vált (perpatvar, vizály miatt), a másik vette át a szerepét. A régi közösségi erkölcsöt, közösségi összetartozást gyengítő erők a modernizáció kibontakozásával erősödtek, így a létfenntartás és az előrelépés szándékával összefüggő versengés, a földszerzési vágy vagy a spórolás. A földbirtok a fennmaradás és a társadalmi rangsorolás alapja lett, de a szorgalmas és dolgos embernek nagy volt a megbecsültsége a falu hierarchiájában.

A hagyományos paraszti élethez kötött szemléletmódra a munkához igazított és a vagyon-, illetve földszerzésre beállított szegényes életmód társult. Az egykori szabadrendűeknél a földszerzés mellett a jobb életlehetőségek megteremtésére a tanulás és a mesterségvállalás is jellemző alternatívát jelentett.

A sajátos székely örökösödési rendszer eltörlését (1854) követően – az öröklési szokásokat áttekintő vizsgálat szerint – a székelyföldi megyékben az ingatlanok jelentős részét a fiúk örökölték. A kiscgazdák lányukat férjhezmenetelkor elsősorban ingóságokkal és kevés ingatlannal elégitették ki. A hozományt a férjnek egészben kellett tartania és válás esetén vissza kellett adnia az asszonynak. Többnyire a gyerekek nagykorúvá válásának idején, már az apa halála előtt megtörtént a vagyon megosztása a fiúk között húzott nyilak formájában. Az apa a magának fenntartott földön gazdálkodott. A szülők igyekeztek a vagyon nagyobb részét a kisebbik fiúgyermeknek juttatni, rá és családjára hárult aztán az idős szülők gondozása a szülői birtokért cserébe. A nagyobb fiúk a házasságkötés után saját házat építettek a kifizetett vagyonösszegeből.³¹⁶

A kölcsönös segélyezés különböző formáinak (kalákarendszer) fennmaradása nemcsak gazdasági jelentőséggel bírt, hanem a közösségek fenntartásához is hozzájárult. A székely falvakban a házépítő, arató, kaszáló, takaró, szántó, kendernyüvő, trágyahordó kalákák mellett a fonó, kukoricafosztó kalákák voltak a legáltalánosabbak. A kalákát követő vendégeskedés a székely falu életmódjának egyik érdekes eleme volt. A különböző nemzedékek együtt dolgozása a nemzedékek közötti problémák kielevezésének ellenszere volt, ugyanakkor a népi

³¹⁴ Egyed, 1975. 189–204.

³¹⁵ Imreh I., 1979. 122–133.

³¹⁶ Mattyasovszky, 1904. 388–390.

kultúra folyamatosságához is hozzájárult. Az ifjabb nemzedékek, ahogy a földművelés és állattenyésztés mesterségét, úgy a népi kultúra elemeit is ösztönösen elsajátították. A 20. század elejétől a kaláka veszített a faluközösségben betöltött társadalmi és gazdasági jelentőségéből, és a családi, illetve a szoros rokon színtre szűkült le. A kiscsaládok már nem voltak képesek a munkaerő-koncentráció olyan fokára, mint a patriarchális család, ezért kénytelenek voltak a családon kívüli közösség munkaerejét is igénybe venni, ami a szomszédsági kötelékek szorosabbra vonását eredményezte. A létminimum előteremtése a család minden tagjának munkaerejét igényelte, természetesen a gyermekeket (6-7 éves kortól) inkább a könnyű munkákra igyekeztek bevonni. Egy kisgazdaság fő feladata a család eltartása és jövőjének biztosítása, amihez akkora birtokra volt szüksége a családnak, amelyen megtermelhette az évi gabonaszükségletét és biztosította a gazdálkodáshoz szükséges állatállomány takarmányozásának lehetőségét (7-10 hold).

[BP_B03. kép] Udvarhelyszéki porta, 20. század eleje. Ismeretlen fényképész (SzNM)

A falusi élet ritmusa az évszakok változásaihoz igazodott: tavasztól őszig a nagy mezei munkák idején a földművelő nép sötétedéskor feküdt és hajnalban kelt, ez minősült egészségesnek és közgazdaságilag takarékosnak. A földműves év hagyományosan márciustól kezdődött a szántással, a juhok és marhák legelőre bocsátásával (április 24.), árpa- és kukoricavetéssel folytatódott, de nem szabad elfeledkezni a gyomlálásról és a kerti veteményezésről sem. Június elején a lucernát kaszálták, utána jött a kukoricakapálás, a lóhere- és a fűkaszálás, az őszi búzaföld ugarolása. Július közepén kezdődött és néhány hétig tartott az aratás, amit a tarlóhántás, a trágyahordás és a cséplés követett. Szeptember-októberben összetorlódott a gyümölcszedés, a kukorica- és a napraforgótörés, a krumpliásás. Mire ezek egy részét feldolgozták, elérkezett a novemberi őszi szántás ideje, istállóba került a marha, behordták a tűzifát, és havazáskor hazatértek a juhok is. Télen a szegényebb családok kényszerű téltelensége nélkülözéshez és eladósodáshoz vezetett. A gazdacsaládoknál a háziipari tevékenységek fellendültek, de a népi kultúra, a közös szórakozás (lakodalom) megélésének is ez volt a legfőbb ideje. Az istállózó állattartás terjedése további munkával szaporította az évközi tennivalókat.³¹⁷

A jobbágykorban kialakult, tunyaságnak bélyegzett paraszti életritmus és munkavégzés fél évszázad alatt átalakult. A birtoktagosítások után megnőtt a vállalkozó kedvűek mozgásteret. A férfiak leginkább a nehezebb fizikai munkát igénylő fakitermeléssel, fafeldolgozással és fuvarozással foglalkoztak a mezei munkák (szántás, kaszálás, cséplés) és az állattartás jelentősebb fizikai erőt igénylő része mellett. Az asszonyok feladata a gyermeknevelés, a mindennapi élet megszervezése mellett a takarás és az aratás túlnyomóan, a szénagyűjtés, a veteményeskert és a kisállatok gondozása, a kenderáztatás, tilolás stb. A befőzést, eltevést november végén felváltotta a gyapjúfonás, a fonalkészítés és szövés, a karácsonyig tartó ruhakészítés, majd az új évben a fonás, a tollfosztás.

A család életmódjában a családi és egyházi ünnepek jelentettek változatosságot és társadalomszervező erőt. A mindennapi szükségletek mellett meg kellett termelni a ceremóniális alapokat (lakodalom, gyermek születése, keresztelés, katonai sorozás, eljegyzés) is.

A falusi öntudat központi eleme volt a szűkebb szülőföldhöz, faluhoz való ragaszkodás, ezért a falu közösségéből csak a legszükségesebb esetben, a gazdasági kényszer következtében szakadtak el. A falvak átalakulása, a székely családi gazdálkodás és népiélet szokásrendszerének hagyományos világa tájanként eltérő ütemben változott meg.³¹⁸

[BP_B04. kép] Középjártai utca, 1910 körül. László Ferenc felvétele (SzNM)

³¹⁷ Szász Z., 1986a. 1601–1602.; Egyed, 1975. 70–72.

³¹⁸ Kósa, 1998. 304–319.

A falusi ház a hozzá tartozó gazdasági udvarral egyesítette a lakás és a gazdálkodás funkcióit. A növényföldrajzi környezet miatt még a 20. század elején is a lakóházak több mint 90%-a fenyőfából készült borona- és zsilipeléses technikával. Az építőanyagok között a téglá, sőt néhol a cement is felbukkant. A lakóház tetőzetét túlnyomóan zsindegy, deszka, néhol még zsúp fedte, de gyorsan terjedt a cserép is. Az építkezés nagy formagazdagsága különösen Csík és Gyimes vidékén emelkedett ki. A kőépítkezés a Homoród mellékén volt általános (például Karácsonyfalva, Almás).

A székelykapu (fedett nagykapu) – a legtöbb a Hargita vidékén (például Máréfalva, Fenyéd, Zetelaka) – az udvar, a kert főbejáratának reprezentatív építménye, általában karcolt, vésett, fűrészelt domborműves faragással és színes festéssel díszített. Kozma Ferenc leírása szerint: „Mintegy három ölnyi távolságban felállított három tölgyfa oszlopon nyugszik egy zsindegyel borított fedél, mely egész hosszában galambházzá van alakítva. A három oszlop ketteje egymás között egy 3-4 lábnyi szélességben gyalogbejáróul szolgál, melyet a székely kicsi kapunak nevez. A nagy kapunak szélessége akkora, hogy azon az egész vágás szekér könnyen bejárhasson. Magassága pedig az egésznek egyforma és akkora, hogy a szekérlajtórján felül egy ölnyire rakott szalmás gabona bevihető legyen.”³¹⁹ A kapun kívül a kis kert oldalánál fedett ülőhely kap(ott) helyet.

A hegyvidéki, dombvidéki szétszórt, általában kerítetlen házcsoportokkal szemben a lapályokon mindenütt bekerített udvarok, nem mérnöki szabályos, de zárt utca alkotta a falut. A Székelyföldön megtelepedő tisztviselők, kereskedők kezdték építeni az utca tengelyével párhuzamos alapvonalú lakóházakat, ez azonban nem vált általánossá. A falusi ház méreteiben növekedett, minőségében javult, egyébként jobbra megőrizte régi alapformáját. A díszesebb, keskeny utcai homlokzattal szemben nagyobb kilátás az udvar gazdasági épületei felé irányult, amelyek nagyobb része hátul állt, és méreteiben gyakran meghaladta a lakóházat. Középen a csűr nagy deszkakapuvál, egybeépülve jobbról és balról a ló- és a marhaistállókval, mindkettőt szalmazsúp- vagy fazsindegytető fedte. Székelyföldön szokásos volt két szinten deszkakapadlás készítése. A fedett rakodófelület növelése érdekében a meghosszabbított ereszt alá, az istálló ajtaja fölé – vagy a másik oldalra – erkélyszerűen kiugró toldaléket építettek a takarmány tárolására (sarjútartó). A szekérszínben helyezték el a gazdasági eszközöket, kaput erre ritkán tettek. A csűristálló mellett a trágyadomb és a disznóól található. A cséplés – kivétel nélkül – a csűrben történt, a csűrös kertbe a hátrajárást gyalog és szekéren egyaránt biztosították. A csűrös és veteményeskert mellett és mögött található a gyümölcsös. A kukorica (törökbúza/tengeri) kast pár lábnyi magas kőlábra vagy cövekekre épített, keményfa oszlopfa tartotta, oldalai sövényből vagy lécből készültek.³²⁰

A ház alaprajzilag a lakókamrás vagy belső kemencés háztípus sajátos, helyi fejlődésű változata, amelynek a belső fűtésű kemencés tüzelőberendezését kandalló egészítette ki, illetve váltotta fel. A székely ház középrésze az eresz (előszoba), ahonnan az éléskamra, a kisház és az utca felőli nagyház nyílt. Az előbbi a család állandó tartózkodási helye, az utóbbi pedig a vendégszoba. A kétsoros (kétraktusos vagy kétmenetű) alaprajz paraszti körben Székelyföldön is előfordul: a keresztirányba bővülés miatt létrejön egy második helyiség sor, a szoba vagy a szobák mellett az oldalszobák és oldalkamrák.

Az anyagi gyarapodás és az igények növekedése a családi házak megnagyobbodását eredményezte, és a 19. század végére általános lett a kétszobás, hármasszobás, 500 korona értékű lakóház.³²¹ De nemcsak a kamra tágult ki második szobává, a jobb tetőszerkezet elősegítette a tornác elterjedését, ahol a teendők egy részét el lehetett végezni. A kászoni és csíki székely házak tornácossá válása 1830–1880 között történt meg. A lakóházak 25%-a

³¹⁹ Kozma, 1879. 100.

³²⁰ Dorner, 1910. 41.

³²¹ Éber, 1905. 158–159.

azonban még a 20. század elején is egyetlen fűthető szobából és pitvarból állt, és mintegy 65%-uk szűk, sötét, rosszul szellőző és fűthető volt.³²² Kozma Ferenc számítása szerint Székelyföldön egy lakóháza 4,3 fő jutott, egy szobára pedig 3,5 a városokban 3,1 fő.³²³

A belső életvitel nem változott: a konyhának (pitvar) központi szerepe maradt, itt főztek, ettek, gyakran aludtak. A konyhában még a századfordulón is gyakori volt a nyitott tűzhely, a fordulatot a takaréktűzhely elterjedése hozta. A kemence kikerült az előtérbe, a folyosóra vagy az udvarra (sütőház), a szobában pedig megjelent a cserép- és vaskályha. A hátsó vagy kicsiház egyszerű bútorzatú (ágy, asztal, szék, falon kendőszeg/fogas, rajta cseréptányérok és tálak, korsók, poharak). A nagyszoba (más néven elsőház, nappali, tiszta, parádés vagy ünneplő) a vendégeknek és a készülődő kelengye raktárhelyiségének fenntartott, rendszerint népi kerámiával (színes-mázás bokályok), varrottasokkal, családi fényképekkel díszített helyiség, közepén kihúzható festett asztal fehér abrosszal. Az udvar és az utca felől a két oldalon hosszú festett, felnyíló fedelű padok, idővel kanapé kapott helyet.

A 20. század első évtizedében a saját készítésű ácsolt vagy faragott festetlen keményfa bútorokat festett-virágozott, kisebb mértékben faragott bútorok váltották fel. Az első világháború előtt már az egyszínűre lefestett „flóderes” és az esztergált, cifrázott, városi asztalosmester készítette „gazdabútor” lett általános. A székely falvakban kedvelték az áttört, rostélyos támlájú, mennyezetig vetett ágyat (tollal töltött derékaljak, szalmazsák és matrac, párna). Az ágy előtt fenyőből készült barokkos, hegedűhátú virágozott támlájú székek a 19. század végén neorokokok vonalú, kontyos támlájúvá váltak. Az ablakok között kaszten (háromfiókos szekrény), szegényebbeknél láda a jellemző. A kereskedelemmel és iparral foglalkozók körében már megfigyelhető a század végén a nappali és éjjeli bútorzat lassú elkülönülése, illetve általánossá vált a ruhásszekrény.

Az üveglablakok, a petróleumlámpa (függő és asztali lámpák, gázlámpák) elterjedése is a civilizáció térhódítását mutatta. A hagyományos díszített textíliákból alig maradt valami. Az ágyi higiénia fokozódott, a paplan mellett megjelentek a vászonhuzatok, a különböző ágytakarók (csergék és festékesek mellett) is. A századforduló vetett ágynak párnahuzatai bolti gyolcsból, horgolt csipkés fejjel készültek, alájuk színes selymet tettek.

A hagyományos székely gazdálkodási rendszer a felduzzadt pénzbeli kiadások fedezése következtében nem volt képes elegendő élelmet előállítani a megnövekedett népességnek. A 19. század végére kialakult az árutermelő, de önmegtartóztató falusi gazda, aki magának jóformán csak az eladhatatlan árut tartotta meg. Az étkezésben a rendi különbségek még fennmaradtak, a régi katonákat „jól élőknek” vagy „hasukon szegényedőknek” nevezték, a jobbágyok közül „sokan a hasukon takarítottak vagyont”. Az étkezés társas, ünnepélyes formái is inkább a katonáknál maradt meg.

Keleti Károly élelmezési statisztikája (1887) alapján Székelyföldön a néptáplálkozási viszonyok kedvezőbbek voltak az erdélyi átlagnál, különösen Háromszék vármegyében. Ezt támasztja alá az elfogyasztott táplálék pénzben kifejezett értéke (152,6 korona ellentétben a többi vármegye 126-129 korona körüli összegével). A legtöbb húsfélét, szalonnát és zsírt Háromszéken fogyasztották, ellenben ott a legkevesebb tejterméket; a gyümölcsfogyasztásban Maros-Torda vármegye vezetett, a tejtermék fogyasztásában Udvarhely és Csík. Székelyföldön sok burgonyát fogyasztottak, a legtöbbet Csíkban ették. Az általánosan kedvelt rozskenyér mellett fehér- (Csík és Udvarhely vármegyékben) és kukoricakenyeret (Maros-Torda vármegyében), valamint árpa- és zabkenyeret is fogyasztottak (Udvarhely vármegyét leszámítva).

Barabás Endre tanító felmérése szerint a századforduló időszakában a hús, a zsír és a gabona fogyasztása csökkent; a takarékos, hagyományörző és elégtelen, egyoldalú

³²² Székely Kongresszus, 366.

³²³ Kozma, 1879. 108–109.

táplálkozást a kukoricalisztból készült puliszka (tejes és túros), a száraz főzelékek (bab, borsó, lencse), a levesfélék (paszuly, kömény, hagymáslé, kaszáslé), a sós káposzta, az aszalt gyümölcsök (szilva), a tojás, a vackor (vadkörte) és a krumpli fogyasztása jelentette. Friss húst ritkán ettek, gyakrabban füstölt húst és szalonnát. Vasárnap és ünnepnapokon húsleves került az asztalra. Télen a napi kétszeri, nyáron a háromszori étkezés (8 órakor az ebédnek nevezett reggeli, 12 órakor déleléd, majd vacsora) volt jellemző, rendszerint egy-egy fogás.³²⁴ Éber Ernő háromszéki felmérése szerint heti kétszer ettek húst (sertést, baromfit és kevesebb marhát).³²⁵ Keményfi Katinka tanítónő a Maros-Torda vármegyei módos település, Kibéd iskolás gyermekei táplálkozási viszonyainak vizsgálata alapján megállapította, hogy „a székelyek táplálkozása nélkülözötte a három legfőbb táplálékot, a kenyeret, a húst és a tejet. Egész táplálkozásukat a puliszka dominálja, melyet túróval, szilvaízzel, zsírral, zsír nélkül, megpirítva, ritkán tejjel és mindenféle ételükkel kenyér helyett s gyümölcscsel, hidegen és melegen esznek”. Tejet még a gyermekek is alig fogyasztottak; a módosabb Makfalván is a kikérdezett 56 iskolás gyermek közül csak hét ivott naponta reggel tejet.³²⁶

A táplálkozási körülmények kulturáltsága sokat javult: az abrosszal megterített asztalon megjelentek a differenciálódott asztali edények (tányérok, poharak, evőeszközök) és a megfelelő evőeszközök, illetve általánossá váltak az üvegneműek. Az 1890-es években a cukor mellett a főtt tészták és a tormás ételek, a kolbász- és hurkafélék fogyasztása is közkedvelt lett. A teafélékkel a papok és a Pesten szolgáló leányok, a reggeli kávéfogyasztás szokásával a Székelyföldön megforduló idegenek ismertették meg a falvak népét. A népi táplálkozást román hatás kevésbé érte annak ellenére, hogy sokan dolgoztak Moldvában és Havasalföldön.

[BP_B05. kép] Csíki viselet, Ébner Sándor felvétele, 1914. (SzNM)

A megjelenésében egységes székely viseletet 8-10 falvanként mutatózó határozott különbségek jellemezték. A részleteiben erősen differenciált jel- és színrendszer kifejezte az egyén egykori társadalmi rendi helyzetét és presztízsét. Az egykori katonarendi öltözetet nagyobb díszesség, igényesség és drágaság jellemezte. Bár a háromszékiek elsőként hagyták el a székelyek között hagyományos öltözéküket az 1880-as évektől, a széles tömegek megmaradtak a hagyományosnak számító falusi népviseletnél, abban csak a színes fonal egy részét váltotta fel már a hetvenes években a külföldi áru, később jutott szerephez a nagyipari szövet. A férfiak viselete bizonyult hagyományörzőnek, a női öltözetben – a divatozás és költekezés vádját sokszor felemlítve – a 20. század elején teret nyert a gyári kelme. A termékek iránti szerény kereslet a házi szövőszékek tömeges továbbélését még biztosította.³²⁷

A régi olcsó, önálló életmód egyensúlyának felbomlása nagyban hozzájárult a székelység elvándorlásához, mert a komfort iránti igényt nem kísérte a pénzkereseti lehetőségek bővülése. A hagyományos gazdálkodás és társadalom válsága nem hagyta érintetlenül a köz- és valláserkölcst. A papi beszámolók szerint hanyatlott a vallásosság, nőtt a vadházasságok száma, ahogy a részegeskedés és szeszfogyasztás (1900-ban az egy főre jutó pálinkafogyasztás országos átlaga 4,7 liter, míg Székelyföldön öt liter). A kocsmá a virtuskodás, késelések-bicskázások színhelye lett. A pálinkafogyasztást növelte a regálémegváltás (1888:XXXVI. tc.), az állam egyedáruvá tette a szeszestitalokat és árverés útján adta bérbe az italmérési engedélyeket.

³²⁴ E. Keményfi, 1900.

³²⁵ Éber, 1905. 158–159.

³²⁶ Barabás, 1907a. 42.

³²⁷ Gazda, 1998. 190.

Székelykérdés, székely kongresszus, székely akció

Székelyföld fokozatos lemaradására, gazdasági-társadalmi és értékviszálgára, amely a székelyek fokozódó migrációjában nyilvánult meg, az 1870-es évektől figyelt fel a magyar közvélemény. A problémákat összefoglalóan megragadó „székelykérdés” a publicisztika visszatérő témája lett, de kiáltványok, felolvasások, emlékiratok, cikkek mellett kulturális és közgazdasági egyesületek is szorgalmazták a térség állami fejlesztésének szükségességét.³²⁸ A 19. század végére a székelység problémája túllépte a helyi kereteket és a magyarság legkeletibb védőbástyájaként számon tartott Székelyföld nemzetstratégiai jelentőségű területté vált.

Kezdetben a Budapesten élő erdélyi és székelyföldi tisztviselők, képviselők, közéleti személyiségek ismerték fel Székelyföld elhanyagoltságát, és 1875-ben létrehozták a Székely Művelődési és Közgazdasági Egyletet. A vidéki választmányok megalakítása mellett vallották, hogy a székelységet „elsősorban mindig saját otthonában kell segíteni.”³²⁹ A szervezet Székelyföld valós közgazdasági állapotát kívánta a közvélemény elé tárni, ennek érdekében pályadíjat tűzött ki egy hiteles statisztikai adatokon nyugvó mű megírására. Kozma Ferenc – a székelykeresztúri állami tanítóképző igazgatója – 1879-ben nyomtatásban is megjelent „*A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota*” című könyve nemcsak az egyesület működésének, de a Székelyföld gazdasági és szociális problémáit tárgyaló műveknek is alapja lett mind a mai napig.³³⁰ Az egyesület az 1880-as évektől előterjesztéseket tett a székelyföldi ipar, mezőgazdaság, erdőgazdaság helyzetének jobbítására, támogatta a székely iparosok képzését, szorgalmazta a pénzügyintézetek alapítását, figyelemmel kísérte a székely kivándorlást és javaslatokat tett annak megszüntetésére.³³¹ Az egyesület alapította a székelyföldi iparfejlesztésben szerepet vállaló Székelyföldi Iparmúzeumot (1886) és kezdeményezője volt az 1884-ben Kolozsváron megalakult Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesületnek (EMKE). Később felmerült, hogy az egyesület székhelyét Marosvásárhelyre helyezik át, mert Ugron Gábor szavaival az egyesület budapesti vezetői, akik elsősorban állami tisztviselők voltak, „érdekeik kockáztatása nélkül nem léphetnek fel a székely érdekek mellett a kormánnyal és a törvényhozó testülettel szemben.”³³² Az 1899-től megújuló, Székely Egyesület néven továbbműködő szervezet Budapesten maradt, elnöke Bedő Albert, titkára Benedek Elek író voltak. A híres meseíró számos fővárosi lap (*Magyarság, Magyarország*) szerkesztőjeként a sajtóban tárta fel a székelyföldi problémákat, írásaiban a székelység növekvő megélhetési gondjaiért felelőssé tette az országgyűlési képviselőket, az egymást váltó kormányokat, de a székely társadalmat is. Közben kiváló személyiségeket nyert meg a székely ügynek (Jancsó Benedek, Gaál Mózes, Földes Géza, Petelei István, Kővári László, Szádeczy Lajos).

Több erdélyi közművelődési és érdekvédelmi szervezet is figyelemmel kísérte a székely társadalom problémáit és különböző eszközökkel próbált hatást gyakorolni a liberális kormányzat székelyföldi politikájára. Az 1854-től működő Erdélyi Gazdasági Egyesület (EGE) mellett az EMKE vállalt tevékeny szerepet az állami iparvédő mozgalomban az 1880-as években, majd az állami iparfejlesztés alapjainak kidolgozásában, és anyagilag is támogatta és az iparosképzési rendszert.³³³ Székely Szakosztálya (1886) tevékenysége során a székely telepítés ügyét karolta fel, amely végül a legnagyobb EMKE hagyatéktévő, Kun Kocsárd gróf

³²⁸ Balaton, 2010.

³²⁹ Egyed, 2011. 167., 171.

³³⁰ Kozma, 1879.

³³¹ Máthé, 1901a.

³³² Egyed, 2011. 172–173.

³³³ MNL OL K 231. 1891–X–1644 (17971/1891.) Az EMKE 996/1891. sz., március 12-én kelt memoranduma a kereskedelmi miniszternek.

(1803–1895) Hunyad megyei birtokán, Algyógyon székely földműves iskola (1891) alapításához vezetett. Az Erdélyrészi Kárpát Egyesület (EKE) a turisztika és az idegenforgalom ügyét fejlesztette.

A helyi közigazgatás tagjai beszámoló jelentéseikben a közgazdasági és társadalmi helyzetet tárták fel. A kereskedelmi és iparkamarák éves jelentései a konkrét tények tömegét sorolták fel a gazdasági élet problémájáról, nem feledkezve meg a kivándorlásról sem.

Az 1880-as évektől, a magyar–román vámháború kitörését követően nagyarányú emlékirat-mozgalom bontakozott ki. Az 1896. évi képviseléválasztások után a megválasztott székelyföldi országgyűlési képviselők sorában is elindult a szervezkedés. Elsőként Sándor József, az EMKE tiszteletbeli alelnöke és főtitkára javasolta 1896 októberében Háromszék megyei képviselőtársainak az összefogást és a székely akció elindítását.³³⁴ Év végén Beksics Gusztáv politikus, publicista, Sepsiszentgyörgy országgyűlési képviselője írt egy hangulat-előkészítő székely röpiratot, amelyben az állami akció szükségességéről és a legfontosabb teendőkről (iparfejlesztés, pénzintézet alapítása, mintagazdaságok felállítása, erdészet és kultúra fejlesztése, közlekedési hálózat kiépítése és Székelyföld katonai megerősítése) vallott. Elképzelése szerint a Székelyföld és az alföldi magyarság között megszakadt etnikai összeköttetést nagyarányú mezőségi telepítéssel lehet megerősíteni. Beksics szerint az „akcióprogram elkészítése a kormány feladata, de kiemelten hangsúlyozta az erdélyi és a székelyföldi képviselők elengedhetetlen szerepét.”³³⁵

A székelyföldi kormánypárti országgyűlési képviselők a választások után léptek akcióba Lukács Béla korábbi miniszter vezetésével, miután Bánffy Dezső miniszterelnök (1895–1899) a kormány támogatásáról biztosította őket. Az 1897 februárjában elkészült „*Székelyföld közgazdasági és kulturális fejlesztése érdekében teendő intézkedések tárgyában*” című emlékirat modernizációs programként értelmezhető, és minden kormányzati ágra (mezőgazdaság, erdészet, bányászat, gyógyforrások, ipar, kereskedelem, közlekedés, közművelődés) kiterjedő állami beavatkozást sürgetett Székelyföld felzárkóztatása érdekében.³³⁶ Az egyes minisztériumok a tárcájukat érintő javaslatokat 1897 tavaszán-nyarán tanulmányozták, de egyedül a kereskedelemügyi tárca vette figyelembe az állami ipartámogatási programjának összeállításakor a székelyföldi javaslatokat. A Földművelésügyi Minisztériumban már ekkor együtt kezelték a két leszakadó régió, Székelyföld és Ruténföld (Kárpátalja) állami fejlesztésre irányuló mozgalmát. A szűkebb körű közös értekezleten még úgy döntöttek, hogy csak a rutén ügy igényel külön kormányzati beavatkozást (rutén akció). Így a székely emlékiratot irattárba tették, és csak az állami székely akció elindításakor vették elő újra 1902-ben.³³⁷

Az 1890-es évektől megszorodtak a Székelyföld problémáival foglalkozó írások, szaktanácskozások, parlamenti felszólalások. A székely származású egyetemisták székely köröket alakítottak, felolvasásokkal, ünnepek szervezésével hívták fel a magyarországi társadalom figyelmét a székelykérdésre. Közben a székely társadalom is mozgásba lendült, és a marosvásárhelyi értelmiségiek 1899. október 30-án megalakították a székelység ügyét felkaroló és napirenden tartó Marosvásárhelyi Székely Társaságot (elnöke 1907-ig Körmöcsy József, utána Deák Lajos, titkára Máthé József, Szentgyörgyi Dénes). Kiadványaikban (Barabás Endre, László Gyula, Máthé József írásai) javaslatokkal sürgették a székely

³³⁴ *Székely Világ*, 3. (1907) 5(100):79. (február 3.)

³³⁵ Beksics, 1896. 3., 31.

³³⁶ MNL OL K 26 Miniszterelnöki Levéltár, Miniszterelnökség, Központilag iktatott és irattározott iratok (= K 26). Az erdélyrészi országgyűlési képviselők 1897. évi emlékirata. (1897–VI–3344. Iktatószám: III. ad 3344/97.)

³³⁷ MNL OL K 178 Földművelésügyi Minisztériumi Levéltár, Földművelésügyi Minisztérium, Elnöki iratok (= K 178). 12748/1897.

gazdasági viszonyok javítását, gyakorlati tevékenységük a székelyföldi idegenforgalom fejlesztése, az ismeretterjesztés, a munkaközvetítés, a gyermekvédelem, az iparpártolás és a romániai magyarság helyzetének javítása terén volt kiemelkedő.³³⁸ A társaság nagy szerepet játszott a székely közgyűlések megszervezésében, de támogatta az állami kezdeményezéseket is.

A századfordulón, különösen 1900–1902 között szinte divattá vált a székelykérdéssel foglalkozni. Értelmiségiek és politikusok a sajtóban és röpiratokban tárták fel a székelykérdés elsősorban gazdasági, társadalmi és szociális kérdéseit (kivándorlás, arányosítás, tagosítás), és rajzolták meg a pusztuló Székelyföld képét, sürgetve az állam közbelépését. 1904 őszére elkészült a székelykérdés repertórium, bibliográfiája is.³³⁹

1901-től országsszerte számos rendezvényre került sor, közben a Marosvásárhelyi Székely Társaság körútjai során mintegy félszáz székely társaságot alapított az egész országban. A kisebb településeken akciót kezdtek a református és katolikus papok társadalmi mozgalomba történő bevonására. Budapesten több, egymással szoros kapcsolatban álló társaság szerveződött. A közelgő parlamenti választások előtt „Székelyföld a székelyeké” jelszó alatt a székelyföldi országgyűlési képviselők is megalakították a Székely Országgyűlési Képviselők Társaságát Bedő Albert ny. államtitkár elnökletével.

A székely társaságok összefogását a Székely Társaságok Szövetsége (elnök: Deák Lajos, titkárai: Máthé József és Szentgyörgyi Dénes) vállalta 1904 nyaratól. A magyar kormányok nemzetiségi politikájával elégedetlen, főleg nemzeti érzelmű, középosztálybeli értelmiségieket tömörítő szövetség mintegy 20, 1910-ben kb. 80 tagegyesületet számlált. Idővel azonban problémát jelentett az egymástól földrajzilag távol élő, eltérő problémákkal küzdő vidékek székely társaságainak fenntartása, de nem volt zökkenőmentes a hatóságokhoz való viszony sem. A folyamatosan működő, jelentősebb társaságok Besztercén, Bethlenben, Aradon és Brassóban tevékenykedtek, ahol főként az iparoktatás fejlesztésével, a tanonc- és cselédoktatással, -elhelyezéssel, valamint előadások, ünnepségek szervezésével, illetve a szórványmagyarság helyzetének javításával foglalkoztak. Debrecenben és Szegeden a székely háziipari termékek forgalmazását, az ásványvíz és a fürdők propagálását helyezték előtérbe.

A társadalmi önszerveződés és mozgalom – mellőzöttsége ellenére – a világháborúig jelen volt a közéletben.

Székely Kongresszus

A két befolyásos erdélyi egyesület – Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE), Erdélyi Kárpát Egyesület (EKE) – 1901-ben elhatározta egy székely kongresszus megszervezését. A székelyföldi országgyűlési képviselők és a vezető egyesületek (EMKE, EGE, EKE, OMGE, Marosvásárhelyi Székely Társaság) Budapesten 1902. január 16-án arról döntöttek, hogy együtt rendezik meg a kongresszust Székelyföldön. Az összejövetelt már a szervezés pillanatától vegyes érzelmek kísérték. Nemcsak a kongresszus helyszínét illetően alakult ki élénk vita, hanem a szervezés irányítását illetően is az erdélyi egyesületek (EKE, EGE), valamint a kivándorlási kongresszust szervező OMGE között („kanapé-pör”).³⁴⁰

Darányi Ignác földművelésügyi miniszter azonban nem várta meg a kongresszus megtartását, hanem még 1902 tavaszán létrehozta a vármegyei hatóságok felett álló bizalmas szervet, a „székely kormánybiztosságot” Marosvásárhelyen, amely június 1-jével kezdte meg működését a négy székely vármegyében. A közvéleményben ez nagy visszatetszést váltott ki. Általános vélemény volt, hogy a székelyföldi birtokviszonyok, jogbizonytalanság megszüntetése és a hitelviszonyok rendezése előtt egy céltudatos gazdaságfejlesztő program

³³⁸ Évk:MSZT, 10.

³³⁹ Évk:MSZT 100. 141. skk.

³⁴⁰ Évk:MSZT 10. 15–16.

keresztülvitelére nem lehet gondolni. Végül a két erdélyi egyesület távolmaradása ellenére a Székelyföld közigazgatási helyzetét megvitató kongresszust Csíktusnádon augusztus 28–30-án tartották meg az OMGE főszervezésében. A mintegy 500 résztvevő között megjelentek a székely országgyűlési képviselők, az egyes minisztériumok és a helyi törvényhatóságok képviselői, a gazdasági egyesületek elnökei. Többen éppen az érdekelteket, a székely népet hiányolták, és a radikális változásokat elutasító közép- és nagybirtokosság vezető szerepét kritizálták.

[BP_B06. kép] A tusnádi Székely Kongresszus résztvevői, 1902. augusztus 27. A képen Ráth Endre országgyűlési képviselő (1), Pótsa József főispán (2), Sándor József országgyűlési képviselő (3), Neumann Ármin országgyűlési képviselő (4) és Sümegi Vilmos országgyűlési képviselő (14). Adler Alfréd felvétele (SzNM)

A kongresszus a térség problémáinak feltárása mellett kidolgozta mindazon javaslatokat, megoldási eszközöket, amelyek a hanyatló gazdasági helyzetre, a nagyarányú kivándorlás megakadályozására az első világháborúig irányadóak voltak. A kongresszus a gazdasági tényezőkre helyezte a hangsúlyt: az első szakosztály a mezőgazdaság, az állattenyésztés, az erdészet és a bányászat tárgykörét ölelte fel (Őstermelési szakosztály, elnökök: Bedő Albert és Gyórfy Gyula, Székely Egyesület); a második az ipar, a kereskedelem, a munkaügy és a közlekedés kérdéseivel foglalkozott (elnök: Tauszik B. Hugó, Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara); a harmadiknak a birtokpolitika, az adó- és hitelügy volt a tárgya (elnök: Zselénszky Róbert, OMGE), az ötödik pedig a fürdőügyet és a kivándorlás gazdasági-társadalmi hátterét igyekezett megvilágítani (elnök: dr. Kömőcsy József, Marosvásárhelyi Székely Társaság). Csupán a negyedik, a közművelődési és közegészségügyi szakosztály – (elnökök: Bély Ákos és Sándor József, EMKE) – munkálatai nem voltak kimondottan gazdasági jellegűek.

Az 52 javaslat „izgalmas szociológiai felvételt” jelent a korabeli magyar társadalom gondolkodásmódjáról.³⁴¹ A kongresszus szerint hogy a székelykérdés nemzeti ügy, amelyet – a kongresszus elnöke, gróf Desseffy Aurél szavaival – az „állam, a társadalom és minden egyéb tényezőknél együttes közreműködésével sikerülhet csak a megoldás stádiumába juttatni.”³⁴² Az állam erőteljesebb támogatása („állami mindenhatóság”) mellett a kongresszus előadói rengeteg hivatal, szakközeg felállítását szorgalmazták, tekintet nélkül az állam teherbíró képességére. Az ipar és a mezőgazdaság párhuzamos állami fejlesztése mellett az iparosítást azért tartották nélkülözhetetlennek, mert az jelenthetett munkaalkalmat a mezőgazdaságból kiszorulóknak. A kongresszus rámutatott a gyáripar rendkívüli lemaradására és a hagyománnyal rendelkező fonó-, szövő-, agyag-, kő-, illetve a faipar különböző ágazatainak fejlesztési szükségességére. Sokat foglalkoztak az infrastruktúra fejlesztésével és konkrét javaslatokat tettek a vasúthálózat bővítésére, többek között a Székelyudvarhely–Csíkszereda szakasz megépítésére. A fürdőtörvény mielőbbi megalkotása mellett a fürdők hitelviszonyainak állami rendezése is szóba került a reklám fontossága mellett.

A kongresszus őstermelési szakosztálya – Székelyföld tájfeldrajzi adottságai miatt – az állattenyésztés és a legelőgazdálkodás fejlesztésére helyezte a hangsúlyt. A juhtenyésztés kiemelt tárgyalása mellett a résztvevők az erdélyi magyar fajta szarvasmarha kizárólagos, sőt szigorúan ellenőrzendő tenyésztéséhez ragaszkodtak. A kongresszus a klimatikus és talajviszonyoknak megfelelő növények (sör- és malátaárpa, hüvelyesek, zab, árpa, lóheremag, burgonya) termesztése mellett nagy fontosságot tulajdonított az államilag ólomzárolt, arankamentes hazai vetőmagok megválasztásának és kedvezményes kiosztásának. Nagyszabású javaslatokat dolgoztak ki a székelyföldi kender- és lentermesztés terén is. Az

³⁴¹ Hegedüs, 1904. 5., 8.

³⁴² Székely Kongresszus, 17.

okszerű gyümölcsstermesztés meghonosítását a jövedelemkiegészítés miatt tartották fontosnak. A szakosztály rámutatott Székelyföld feltáratlan bányakincseinek gazdasági jelentőségére, az erdővidéki barnaszéntelemek és a vasércbányászat állami támogatásának szükségességére, de szóba kerültek a szakképzettség terén mutatkozó lemaradások is.

A birtokpolitikai, adó- és hitelügyi szakosztály előadásain érzékelt az agrárius eszmék hatását, amely a mezőgazdasági érdekek hathatós támogatását és a birtokok megmentését tűzte ki célul. Élénk vita alakult ki a birtokok szétforgácsolásáról, az örökösödési jogról, valamint a tagosítás és az arányosítás kérdéseiről. A tagosítás kapcsán kétfajta álláspont ütközött: az egyik vélemény szerint a bevezetett tagosítás új gazdasági irányt nyit a székely földművelés előtt, ezért szükséges és célszerű annak általános keresztülvitele; a másik nézet szerint Székelyföld sajátos terep- és talajviszonyai miatt a tagosítás gazdasági előnyei nem érvényesülhetnek. A hitelügyi alszakosztály a székely földhitelintézet felállítása és a takarékpénztárak reformja mellett érvelt. Nagy érdeklődés kísérte a telepítés problémáját, sokan ettől várták a kivándorlás mérséklését és a magyarság megerősítését Erdélyben. A támogatók azt hangsúlyozták, hogy a székelység területi elhelyezkedése telepítésekkel és Székelyföldön kívüli munkaközvetítéssel kiterjeszhető, az ellenzők viszont a romániai kivándorlás népességcsökkentő hatásával érveltek.

A közművelődési és közegészségügyi szakosztályban számtalan javaslat született a közérkölc javítására és az alkoholizmus visszaszorítására. Geőcze Sarolta író nő felhívta a figyelmet a nőkre váró fontos feladatokra, véleménye szerint Székelyföld felzárkózása szorosan összefügg a nők helyzetének javításával.

A szakosztályok időszzerű kérdésekkel foglalkoztak és a határozatok nagyobb része megfelelt a kor követelményeinek, mert a gazdaság korszerűsítésének szükségességét hangsúlyozták. A kongresszus tükrözte a székely elit közgazdasági gondolkodásában bekövetkezett fordulatot: a korábbi, általában a hagyományos gazdálkodás fenntartását célzó romantikus szemléletet a modern gazdasági gondolkodás kezdte felváltani. Erről tanúskodott, hogy a kongresszus a gazdasági és társadalmi kérdéseket együtt vizsgálta és vallotta, hogy a változtatások nem semmisíthetik meg a székely identitás alapvonásait. Ismételten kiderült, hogy Székelyföld sok kistájból, vidékből áll, ezért a gondok kezelése nem lehet sablonos, de a különálló egységek együttműködése nélkülözhetetlen. Ugyanakkor a kongresszus Székelyföldet izoláltan, Erdély egészéből kiragadva vizsgálta.³⁴³

A székely kongresszus legnagyobb eredménye, hogy felhívta a magyar közvélemény és kormány figyelmét a székelység problémáira, hatására a kormányzat lépéseket tett a fennálló problémák megoldásának irányába. A tusnádi határozatok sorsa biztatóan kezdődött: jegyzőkönyvét Darányi Ignác földművelésügyi miniszter még a kongresszus évében kiadta, korabeli elnevezés szerint ez lett a „székely akció bibliája”.³⁴⁴ A kormányzat azonban a soknemzetiségű országban a liberális gazdaságpolitikai gondolkodás mellett a magyar etnikum nagyszabású támogató-fejlesztő politikáját nem vállalhatta fel.

A kongresszus a székely társadalmat és a székelyföldi képviselőket is megosztotta. Molnár Józsiás függetlenségi képviselő a tusnádi határozatok korrigálására „ellenkongresszust” hívott össze még az év szeptember 14-re Kézdivásárhelyre, amit Gyergyószárhegyen újabb népgyűlés követett. Végül 115 székely község 13 000 lakója „a kétségbeesés küszöbére sodort székelység megmentése, illetve a Székelyföld területén az erdőtörvény és tagosítási törvény módosítása s az arányosítás beszüntetése érdekében” kérvényt nyújtott be az országgyűléshez.”³⁴⁵ A képviselő váratlan halála (1903) miatt az érdemi ügyintézés lelassult,

³⁴³ Egyed, 2004a. 204–205.

³⁴⁴ *Székely Kongresszus (1902)*.

³⁴⁵ *Székelyföld*, 21. (1902) 74:2. (szeptember 18.); *Csíki Lapok*, 14. (1902) 37:3. (szeptember 10.); *Udvarhelyi Híradó*, 5. (1902) 45:3. (november 9.)

a határozatokat Nagy György és Zakariás János függetlenségi országgyűlési képviselők 1906-ban elevenítették fel újra.³⁴⁶

A székelyföldi képviselők között teljes egyetértés sosem alakult ki. A „székely lobbí” parlamenten belüli létrehozására, amely politikai állástól függetlenül a támogatók érdekképviseleti csoportját jelentette, nem került sor. A közös fellépésre alkalomszerűen (a ciklusok elején, illetve a Székely Társaságok Szövetsége által megrendezett székely közgyűlések alkalmával) történtek kísérletek Sebess Dénes és Bethlen István vezetésével az 1910-es évekig. A parlamenti felszólalások a magyar–román vámháború, a vasútkérdés, az elmaradott gazdasági rendszer, a birtokrendezési (arányosítás, tagosítás) és az erdőtörvények (erdei legeltetés problémája) következményeire és problémáira világítottak rá.³⁴⁷ A képviselők üléstermen kívüli – kongresszusok, közgyűlések, társaságok és egyesületek szintjén mozgó – társadalmi tevékenysége 1904 után azonban látványosan csökkent. A székelykérdés a fellobbanásszerű lelkesedések és a pártpolitikai csatározások áldozata lett. Holott a Székely Társaságok Szövetségének szinte minden évben megtartott – sepsiszentgyörgyi (1905), szamosújvári (1907), székelyudvarhelyi (1908), debreceni (1909), gyergyószentmiklósi (1910), tordai (1911), csíkszeredai (1912), előpataki (1913) – közgyűlésein 130-500 résztvevő vitatta meg Székelyföld és a szórványmagyarság gazdasági és kulturális helyzetét.

Az 1910-es években a közvélemény és az (erdélyi) politikusok érdeklődésének előterébe elsősorban a nemzetiségi térnyerés és a magyar birtokpadás került. Az 1913-ban megalakult ellenzéki pártok erdélyi képviselőit tömörítő Erdélyi Szövetség munkatervében (1914) megfogalmazottak – amely a tusnádi kongresszus óta a legátfogóbb erdélyi magyar nemzeti modernizációs társadalompolitikai programnak tekinthető – jó része a székely kongresszusok határozataiban is fellelhetőek.³⁴⁸

A székely akció

Az 1902. évi tusnádi székely kongresszus felhívta a magyar közvélemény és kormány figyelmét Székelyföld gazdasági, társadalmi és értékválságára, emellett átfogó és szervezett kormányzati lépéseket, ún. székely akciót sürgetett. A 19. század végétől már mindazon állami – tehát kormányzati és törvényhozói – intézkedések együttesével azonosították a székely akció fogalmát, amelyek a különböző (földművelés-, vallás- és közoktatás-, bel-, kereskedelem-, pénz- és igazságügy-) minisztériumok, valamint a törvényhozás részéről születtek Székelyföld felzárkóztatása érdekében.

A kormányzati székely akció keretében a Kereskedelemügyi Minisztérium az 1880-as évektől alkalomszerűen, Hegedüs Sándor kereskedelmi miniszterségével 1901-től szélesebb iparfejlesztési rendszer keretében támogatta a székely kis- és háziipart, valamint az iparoktatást. Az állami iparfejlesztés a kivándorlás csökkentése és a képzett iparos generáció megteremtése érdekében a székely iparos- és tanoncelhelyezésre helyezte a hangsúlyt. 1893-tól kezdetét vette a székely tanoncképzés állami gépgyárakban (MÁV, diósgyőri gépgyár), a kamara bevonásával erdélyi és magyarországi magániparosoknál. A minisztérium szervezett ipari akciója (1905) a belpolitikai válság miatt nem tudott kiteljesedni,³⁴⁹ azonban az átalakított tanoncképzési rendszer keretében az inasokat már csak Székelyföldön vagy környékén helyezték el magánműhelyekbe és ipartelepekbe. Az állami iparfejlesztést Fekete Jakab marosvásárhelyi szakiskolai igazgató és a székely kamara végezte Sztéryi József államtitkár (1906–1910) irányításával. Az állami ipari akció intézményesülése lassan valósult

³⁴⁶ *Székely Világ*, 2. (1906) 39(84):560. (szeptember 30.)

³⁴⁷ Molnár Józsiás, Bedőházy János, Sebess Dénes, Polónyi Géza, Nagy György, Sümei Vilmos.

³⁴⁸ Bárdi, 2003.

³⁴⁹ *Ipari akció*.

meg, és csak az utolsó békeévben, 1913 márciusában jött létre az ipari miniszteri kirendeltség Marosvásárhelyen Bernády György polgármester iparfejlesztési biztossá történő kinevezésével. Az új hivatal iparosok segélyezésével, állami és magánmegrendelések közvetítésével foglalkozott.³⁵⁰

Az állami iparfejlesztésnek köszönhetően jelentős eredménynek tekinthető a képzett iparos generáció megszületése, az ipari vállalkozások számának növekedése, valamint a kis- és háziipar fejlődése.

A Földművelésügyi Minisztérium törvényelőkészítő és rendeletalkotó munkájával támogatta a térség fejlesztését. Átfogó és egységes gazdaságfejlesztő programot a tárca székely kormánybiztossága végzett 1902. június 1-jétől Marosvásárhelyen a négy székely vármegyére (Csík, Háromszék, Udvarhely, Maros-Torda vármegyékre) vonatkozóan. A hivatal később székely kirendeltség néven vált ismertté, működését a korabeli közvélemény a regionális gazdaságfejlesztő akcióval azonosította. Élére a köztisztviselőként álló Sándor János főispán mint kormánybiztos (1902–1903), majd Kós Mihály tisztviselő (1902–1917) került, mellettük a helyi megbízottak (1911-től gazdasági felügyelők) álltak, akik a kormányprogram minden részletére kiterjedő feladatkörrel rendelkeztek és a falvakkal szoros kapcsolatot tartottak fenn.³⁵¹ Problémát jelentett, hogy a kormánybiztosság viszonya rendezetlen volt az agrártárca egyéb külső szakigazgatási szerveivel (pl. kultúrmérnöki hivatalok, állattenyésztési felügyelők), a törvényhatóságokkal és a gazdatársadalmi szervezetekkel. A hivatal működési kereteit csak késve, az utolsó békeévben rendezték a szervezeti és működési szabályzat kiadásával.³⁵² A kirendeltségi rendszer hatékonysága a helyi viszonyok és a tisztviselők függvényében alakult; a világháború végére azonban egyértelművé vált, hogy nem érvényesült kellőképpen a kapcsolattartás és az együttműködés.³⁵³

[BP_B07. kép] Dr. Kós Mihály miniszteri titkár, a székely kirendeltség vezetője (SZN 1910. 55.)

A hivatal munkaprogramja a tusnádi kongresszus – elsősorban mezőgazdaságra vonatkozó fejezeteinek – határozatai figyelembevételével készült el 1904-re.³⁵⁴ A kirendeltség nemcsak egyszerű végrehajtó szerve, hanem döntési joggal és önálló mozgástérrel – javaslattevő, felvilágosító és tanácsadó szerepkörrel – rendelkező hivatala volt a minisztériumnak Székelyföldön. A közösségépítéssel összekötött gazdaságfejlesztő program a gyakorlati tapasztalatok hiánya és az állandóan felmerülő újabb feladatok miatt folyamatosan alakult, és a kezdetben felvállalt tevékenységek tömegével nem tudott megbirkózni (infrastruktúra, tutajozás, ipar, bányászat, gyermekvédelem, fürdőügy, vadászat, halászat kérdései). Idővel az akciótervben az általános gazdasági jólét előmozdítása érdekében az állattenyésztésen alapuló gazdálkodási rendszer meghonosítása, a belterjes mezőgazdaság, a technológiai színvonal és ezen keresztül a terméshozamok növelése kapott nagy hangsúlyt a megélhetési lehetőségek bővítése (gyümölcs- és zöldségtermesztés, háziipar, tejgazdálkodás, baromfitenyésztés, méhészet) mellett. Fontos cél volt a falusi közösségek szerveződésének elősegítése, ahogy a gazdálkodással kapcsolatos tudás és információ, illetve a civilizációs vívmányok (községi ivóvízellátás) terjesztése is.

³⁵⁰ Balaton–Reisz, 2006.

³⁵¹ Balaton, 2004. 27–31.; Róth, 1999a; Róth, 2004.

³⁵² MNL OL, K 184 Földművelésügyi Minisztériumi Levéltár, Földművelésügyi Minisztérium, Általános iratok 1913–128–87548. Kiadta a magyar kir. földművelésügyi miniszter 1913. évi április 28-án 4670/eln. számú rendeletével.

³⁵³ MNL OL, K 184. 1919–128–2233. A Földművelésügyi Minisztérium Külhivatalainak szervezéséről.

³⁵⁴ MNL OL, K 26. 1904–XXIX–1628. Jelentés vizeki Tallián Béla v. b. t. t. m. kir. földművelési miniszter ö méltóságához a tusnádi székely kongresszusnak a földművelésügyi minisztérium ügykörét érintő határozatairól és a székelyföldi földművelő nép gazdasági felsegítésére irányuló javaslatok. Előterjeszti a m. kir. földművelésügyi minisztérium székelyföldi kirendeltség. Marosvásárhely, 1904. Vö. Balaton, 2004.

A felülről jövő modernizáció és a tapasztalati tudás, hagyomány konfliktusa végigkísérte a hivatal munkáját. Az állami közegekkel szembeni bizalmatlanság különösen az első 3-4 évben volt nagy. Sokszor a községek versenyeztetésével, írásbeli biztosítékokkal tudták csak a gazdákat egy-egy újításhoz megnyerni, „mert az akciónak nem jámbor emberekkel, hanem nyakas, gyanakodó székelyekkel van dolga”.³⁵⁵ A hivatal a helyi karizmatikus vezetők (lelkészek, tanítók), idővel a hangadó gazdák megnyerését tartotta nélkülözhetetlennek a gazdasági akció kivitelezésében. Célközönsége a kis-, közép- és gazdagparasztság, illetve gazdatársadalom volt a szövetségi és gazdaköri hálózatra épülve.

A gazdasági program támogatási és segélyezési politikája mindig a közösségeket vagy a közösségek javára szolgáló intézményeket részesítette előnyben. Egyrészt alacsony kamatú (2,5–4%-os) kölcsön formájában 1,5–3 év alatti visszafizetési kötelezettséggel, másrészt készpénzfizetés ellenében 10–30%-os árkedvezménnyel. Az állami támogatás feltétele volt a községek és gazdák hozzájárulási kötelezettsége (pénz, kézi- és igáserő, telek, épület). A hivatal egyéni alkalmi segélyezéssel csak kivételes esetben foglalkozott. A közép- és nagybirtokosok érdekeit képviselő megyei gazdasági egyesületek a helyi elit nagyobb bevonását és érdekeik figyelembevételét hiányolták, különösen Udvarhely vármegyében.

A hivatal a különféle kedvezményes juttatásaival nagy hatást gyakorolt a gazdatársadalom életére, hosszú távon hozzájárult a fejlettebb gazdasági kultúra elterjedéséhez, a közöny és idegenkedés leküzdéséhez, a lakosság szemléletváltozásához, különösen a fejlettebb, nyitottabb kiserégiókban. A székelyföldi birtokviszonyok, jogbizonytalanság megszüntetése és a hitelviszonyok rendezése nem volt feladata a programnak. Részben ezen próbált segíteni az Igazságügyi Minisztérium székelyföldi szakosztálya (1906–1908), amely a birtokrendezésre és a telekkönyvezés helyesbítésére szükséges intézkedéseket készítette elő.

A gazdaságfejlesztő akció illetékessége 1904 őszén a négy vármegyén túlra is kiterjedt:³⁵⁶ Torda-Aranyos vármegye aranyosszéki székelységére, Kis-Küküllő vármegye felső, Székelyfölddel határos részére, Brassó vármegye hétfalusi csángó és három barcasági magyar településeire; 1909 tavaszától erdélyrészi gazdasági akció néven Erdély székely-, csángó- és magyarlakta területeire. Egyes magyarlakta községcsoportokat – 1908-ban a héjjasfalvi gazdakört, Nagy-Küküllő vármegye,³⁵⁷ 1911-ben a Sajó menti településeket: Zselye, Sófalva, Tacs, Nagysajó, Magyarernemegye, Beszterce-Naszód vármegye – bizalmasan vonták be a programba.³⁵⁸ A kirendeltség kettéosztása 1913 tavaszán marosvásárhelyi (Brassó, Csík, Háromszék, Kisküküllő, Maros-Torda, Udvarhely vármegyék) és kolozsvári (Alsófehér, Hunyad, Kolozs, Krassó-Szörény, Szolnok-Doboka és Torda-Aranyos vármegyék) kirendeltségekre segítette az eltérő gazdasági, társadalmi és földrajzi régiók fejlesztésének megvalósítását.³⁵⁹ A székely akció gazdaságfejlesztő programjának köszönhetően a székelyföldi agrárium fejlesztésére évente közel félmillió korona jutott.

A kolozsvári és marosvásárhelyi kirendeltségek 1919 első felére már megszállt területen működtek igen mérsékelt költségvetési keretből, a Tanácsköztársaság alatt pedig „népbiztosi kirendeltség” elnevezés alatt folytatták tevékenységüket. A kolozsvári hivatal 1919. október 15-én szűnt meg, majd Marosvásárhelyre költözött át. A hivatalokat a román kormány 1920 elején foglalta le.³⁶⁰

[10. TÉRKÉP] Székely (erdélyrészi) akció

³⁵⁵ Udvarhelyi Híradó, 9. (1906) 4:3. (január 21.)

³⁵⁶ MNL OL, K 178. 1903. 2146. Az 1904. szeptember 22-i 51 710. számú rendelet.

³⁵⁷ Udvarhelyi Híradó, 11. (1908) 50:5. (december 13.)

³⁵⁸ MNL OL, K 184. 1911. 46 582.

³⁵⁹ MNL OL, K 184. 1913–128–87548.

³⁶⁰ MNL OL, K 184. 128–1922. 60943/1922.; K 184. 128–1919. 91001/1919.

Mezőgazdaság

A korszak agrártörténetének egyik legfontosabb kérdése az ősi ugarhagyó határhasználati rendszerek elhagyása, átalakítása. A korabeli szakemberek kivétel nélkül a racionális, belterjes gazdálkodás mellett foglaltak állást, a földművelők nagy tömegei viszont ragaszkodtak a nyomásos gazdálkodáshoz, amelynek természetes velejárója volt a kiterjedt állattartás. Az agrárválság, a pénzterhek növekedése sietette a jövedelmezőbb és minőségi tartást igénylő állatfajták, az istállózó állattartás és a korszerű legelőgazdálkodás megjelenését.³⁶¹

A mezőgazdasági termelés átalakulása és a táji szakosodás a 19. század végétől gyorsult fel az állam fokozott anyagi támogatása hatására. A lakosság szemléletváltásában a 19. század végétől egyre nagyobb szerepet kapott a gazdasági ismeretterjesztés: a fejlődő falusi népkönyvtári hálózat mellett a megyei gazdasági egyesületek és az agrártárca rendszeresen szervezett téli gazdasági előadásokat, ahol a gazdaság körében előforduló hibák kiküszöbölésére fordították a hangsúlyt, továbbá hasznos újításokkal (például cement használatával) korszerű gazdálkodói módokkal és hatékony határhasználattal ismertették meg a földműveseket. Az előadásokhoz a falusi népet közvetlenül érintő általános jogi, közigazgatási ismeretek mellett szociális (közegészségügyi és alkoholizmusellenes) vonatkozású kérdések, a nők számára háztartási és gyermeknevelési témák is hozzátartoztak 1905-től. A szemléltető oktatást határbejárások és gazdasági tanulmányutak jelentették, ezek célállomása kezdetben az EMKE Kun Kocsárd-féle algyógyi székely földművesiskola és tangazdaság volt (Hunyad vármegye). A székely kiscgazdák 1908-tól a szomszédos szász (elsősorban a Barcaság) településeken tanulmányozták a korszerű intézményeket (községi vágóhidak, tej- és gabonaértékesítő szövetkezetek), földművelési és állattartási eljárásokat (szántástechnikák, vetésforgó, takarmány-előkészítés, trágyakezelési módok, községi istállók, legelőjavítási munkálatok). A kirándulások ösztönző hatása vitathatatlan, amit a székelyföldi viszonyoknak megfelelő trágyatelep- és apaállattartó-tervek is mutatnak.³⁶²

A székelykeresztúri, csíksomlyói tanítóképzőkbe kihelyezett gazdasági szaktanítók és az iskolák mellett létesített mintagazdaságokon kívül az agrártárca példaadásra alkalmas mintagazdaságokat (Erdőszentgyörgyön, Alsósíménfalván, Illyefalván, Csíkszögödön, Kászonújfaluban és Gyergyószárhegyen) rendezett be. A csíkszeredai földműves iskola (1904) mellett a tordai Szabó József-féle alsóbb gazdasági iskola (1906) képezte a munkavezetőket és a gazdasági alkalmazottakat a székelyföldi és erdélyi régió számára.³⁶³

Földművelés

A lakosságnak a mezőgazdasági termelés szempontjából hátrányos természetföldrajzi adottságokkal kellett megküzdeni. Ezt mutatják a kataszteri tiszta jövedelem értékei is, amelyek – eltekintve Háromszék vármegyétől – az országos átlag alig 30%-át érték el:

Egy kataszteri holdra jutó tiszta jövedelem 1910-ben

Terület	Szántóra jutó tiszta jövedelem, fillér	Összes termőterületre
Csík vármegye	179	71
Háromszék vármegye	542	205

³⁶¹ Egyed, 1975. 189–200.

³⁶² Dorner, 1910. 95–114.

³⁶³ Róth, 2002.

Maros-Torda vármegye	38	207
Udvarhely vármegye	202	122
Székelyföld	344	151
Erdély	404	222
Országos átlag	1029	648

Forrás: Nagy M., 2003. 287–288.; Venczel, 1942. 112.

A termelési szerkezetben túlsúlyban volt a gabona (60%) a 20. század elején is, elsősorban a zab (17,8) és a rozs (11,5%), valamint a kukorica (23,4). Erdélyben a Mezőségeen termesztettek nagy mennyiségben búzát, de híres volt a háromszéki is, a burgonyának Csíkban volt átlagon felüli jelentősége. A kereskedelmi növények termelése a cukorrépára és a lenre szorítkozott, kendert pedig csak házi szükségletre termesztettek. A két- és háromnyomásos gazdálkodás következtében az ugarterületek kiterjedtek voltak, és a talajműveléshez, a vetéshez, a terménytisztításhoz szükséges gazdasági eszközök csak kevésbé voltak használatosak. A székely gazdák hagyományosan szinte mindent fából, házimunkával állítottak elő (például 1907-ben Maros-Torda vármegyében a szekerek 96,3%-a még fatengelyes volt).³⁶⁴ A székely városok mezőgazdasága sem különbözött lényegesen a környező falvakétól, csak a piaci viszonyok voltak kedvezőbbek.

Az ugarterületek csökkenése fokozatosan történt meg, 1890–1903 között szembetűnő a változás (34,95%-ról 22%-ra), ami átmeneti típusú földművelési rendszerek közbeiktatásával valósult meg, például a háromfordulós rendszerben a feketeugar helyett a harmadik határba kapások (kukorica, burgonya), egyes vidékeken takarmánynövények kerültek. A javított fordulós rendszer szabad váltógazdálkodássá alakult át Maros-Torda vármegyében. Csíkban a kétnyomásos gazdálkodás fennmaradásához klimatikus okok is hozzájárultak, illetve a gazdálkodási rendszer az állattartásra és a havasi gazdálkodásra volt berendezve. A magashegyi tanyás gazdálkodás legelőgazdálkodást és külterjes állattenyésztést jelentett: a szántókat tavaszi gabonafélékkel vetették be, a földet egy-két évi használat után pihentették, majd helyette más területet törtek fel.

A szántóföld termőképességének fokozásában döntő szerepet töltött be a talajjavítás. Az első lecsapolást Kemény Kálmán marosvécsi birtokán végezték el (1880). Az első rendszeres alagsövezés – amikor a talaj felesleges vizeit égetett agyagsövekben levezetik – pedig Teleki Domokos marossárpataki birtokán valósult meg, de ezt követően is csak mutatóba készült, például Szentersébeten báró Kemény Béla, Csíkszögödön Mikó Bálint, Várhegyen báró Szentkereszty Béla, Bodolán Béli Tivadar, Uzonban Mikes Árpád birtokán. Az 1880-as évek végétől már öntözéssel is próbálkoztak.³⁶⁵

Az agrártárca és a megyei gazdasági egyesületek a 19. század végétől lehetővé tették jó minőségű vetőmagok – cserével összekötött – vásárlását. A székely akció szervezett vetőmagkiosztási programjának köszönhetően ellenőrzött, ólomzárolt, arankamentes hazai jó minőségű vetőmagok kedvezményes (20–30%-os) vásárlására, illetve cseréjére került sor.³⁶⁶ A terméshozam javult (átlag 6-7 mázsa holdanként) a munkaerő termelékenységére és az igásállatok növekvő aránya miatt. A takarmánynövények (lóhere, lucerna, bükköny, baltacim és répa) aránya 1910-re már megközelítette az országos átlagot (10,2%). A miniszteri kirendeltség a vetőmag előzetes megtisztításának fontosságára is felhívta a figyelmet. A

³⁶⁴ Kozma, 1879. 134–211.; Barabás, 1907b. 50.

³⁶⁵ *Kultúrmérnöki jelentések*, 1881. 60.; *Alispáni jelentés, H 1894.* 6.; *Vízügyi Közlemények*, 1897. 12. füzet. 100.

³⁶⁶ Takács I., 1989. 69–78.

környezeti viszonyokon jól jövedelmező lentermesztés a Székelykeresztúri Lenbeváltó- és Kikészítő Telep létrehozása (1901) után nőtt, a komlótermesztésben pedig elterjedt az olcsóbb lugas művelés a karós művelés mellett.³⁶⁷ Az intenzív gazdálkodást nagyban előmozdította a marosvásárhelyi cukorgyár (1894): annak vonzáskörzete egészen Balázsfalváig terjedt (76 falu), cukorrépat Maros-Torda és Udvarhely vármegyékben termesztettek. A hagyományos dohánytermesztés viszont teljesen megszűnt Marosvásárhely környékén és Háromszék vármegyében (Szemerja). A földek kimerülése, az állami monopólium mellett szerepet játszott a divat alakulása is, mivel a pipát fokozatosan kiszorította a szivar, majd a cigaretta.

[BP_B08. kép] A marosvásárhelyi cukorgyár, 20. század eleje (MMM)

Székelyföldön hosszú évtizedeken át együtt élt a régi és az új mezőgazdasági technika, így az eszközváltás üteme területenként nagy eltérést mutat. A gépesítés az árutermelő nagygazdaságokban kezdődött el, a kisgazdák a költséges gépeket közösen vették meg, amit a gazdasági egyesületek és az agrártárca géptámogatási programjai segítettek. A székely akció gép- és eszközkiosztása révén eddig ismeretlen és elérhetetlen gépek kerültek gazdaköri használatba, még ha számuk nem is volt nagy. A hazai gyártmányokat részletfizetéssel is meg lehetett vásárolni, ezeket először egyik-másik gazdaköri tagnál helyezték el, 1909-től már gazdaköri gépszínek épültek. A technikai fejlődés egyik legfontosabb eredménye a vas-, a fagerendelyű vas-, a hegyes vidékre való váltó-, illetve mélyítőekék elterjedése volt, amely lehetővé tette a mélyszántást és a gyengébb igaerő (tehenek) használatát. A gépesítettségnek köszönhetően könnyebb lett a talajművelés, rövidült a termények betakarítási ideje, a szemvesztés is csökkent. A hegyvidéki területek és az elmaradott szegénygazdaságok kivételével általánossá vált a kaszás aratás és a gépi cséplés, de a soros vetés (vetőgép), a fogatos kapálás mellett javult a gabonatisztítás és a takarmányozó gépek használatával a takarmánytermelés is.³⁶⁸

Az állami támogatás és a szomszédos szász települések ösztönző hatására a 20. század első évtizedére javult a trágyázás, de a térség messze elmaradt az országos és az erdélyi átlagtól.³⁶⁹ A lakosság meggyőzése nem ment könnyen, például az egyik homoródvárosfalvi gazda azzal a feltétellel kapott állami támogatással trágyahordót, ha a trágyalét kora tavasszal kihordja a földjére. A gazdát nap mint nap kigúnyolták: „Komé! hogy méred a feketekávédat?” Amikor a gazda már negyedszer is lekaszálta a lucernáját, a korábban gúnyolódók tőle kérték kölcsön a trágyaléhordót. A szemléletváltozást tükrözi, hogy a világháború előtt legalább 150 cementezett trágyatelep épült fel a székely falvakban. A lakosok még szkeptikusabban fogadták a gyenge minőségű termőtalaj feljavítására ajánlott vegyi anyagokat, műtrágyákat. Dorner Béla gazdasági szakíró feljegyzése szerint a korondiak megnyálazott ujjuk hegyével megkóstolták a vegyi anyagokat és mivel csípte nyelvüket, azt tartották, hogy kiszárítja a földjüket. Végül a helyi megbízott a korondi hegy kopár oldalára hintette neve kezdőbetűit, és amikor az dúsan kizöldült, megbizonyosodtak a műtrágya hatékonyságáról.³⁷⁰

Terület	Ugar aránya a szántó %-ában, 1906–1910	Műtrágya használata (szuperfoszfát, kg, 1911)	Takarmánynövények aránya (%) a learatott szántóföldi területen, 1906–1910
Csík vármegye	40,6	0,8	3,6
Háromszék vármegye	15,3	1,1	12,9
Maros-Torda	12,3	0,8	12,5

³⁶⁷ MNL OL, K 178. 1902. 8835; Jelentés: FM 1897–1903. 160.

³⁶⁸ Egyed, 2002. 163–170.

³⁶⁹ *Mezőgazdasági Szemle*, 28. (1910) 12:385–398.

³⁷⁰ Dorner, 1940. 31–32., 34–35.

vármegye			
Udvarhely vármegye	26,5	0,3	8,2
Székelyföld	23,6	0,7	10,4
Erdély	19,6	2,1	8
Országos átlag	8,9	8,0	10,6

Forrás: Nagy M., 2001. Függelék. 3., 19., Nagy M., 2015. Függelék, 30.

A Maros-, a Nyárad- és a Kis-Küküllő-völgyek déli lejtőire koncentrálódó székelyföldi szőlőterületek majdnem egésze felújításra szorult a filoxerajárvány pusztításai miatt. Az 1903-tól az első világháborúig tartó szőlőrekonstrukció keretében az agrogeológiai vizsgálatokkal párhuzamosan ingyen vagy mérsékelt áron osztottak ki szőlővesszőket és oltványokat. A védekezési módok (szénkénegezési eljárás) ismertetése mellett Marosvásárhelyen állami minta szőlőtelep létesült; újabb borkezelési technológiák terjedtek el, és a korábbi mintegy 50 régi szőlőfajta helyébe újak (Othello, Canada, Herbemont) kerültek.

Maros-Torda (Nyárad és Kis-Küküllő mentén), Udvarhely és Háromszék vármegyék szelektől védett lejtőin szilva- (besztercei szilva), alma- (batul), körte- (vajonc) és meggytermesztés folyt, Csík vármegyében elsősorban a csonthéjas gyümölcsök voltak jellemzőek. Udvarhely vármegye gyümölcsstermesztése kimagasló volt, Sepsiszentgyörgy és Marosvásárhely mellett monokultúrára szakosodott székely települések is kialakultak (Geges, marosszéki piros páris). Az agrártárca gyümölcsoltvány-kiosztásokkal és a községi faiskolák állami támogatásával az okszerű gyümölcsstermesztés meghonosítását szolgálta. A gyümölcsértékesítést aszalókemencék, gyümölcsfeldolgozó gépek díjmentes használata segítette. Több községi gyümölcsös, illetve gyümölcsfeldolgozó telep is létrejött állami támogatással, így például a borszéki havasi konzervkészítő telep, ahol a málna és az eper szedését (gyűjtögetését) nők és gyermekek végezték. A népiskolák mellé rendelt községi faiskolák intézménye azonban két évtizedes fennállás alatt sem tudott gyökeret verni a községek érdektelensége miatt.

Székelyföldön, leszámítva a Nyárad mente (Murokország: káposzta, sárgarépa, uborka, burgonya, hüvelyesek) és a Szászrégen környéki településeket (hagyma), csak a káposztatermesztés emelkedett nagyobb jelentőségre. A 19. század végén Marosvásárhely körül kialakult zöldség- és gyümölcsstermesztő körzet a belterjes, városi piacra termelő bolgárrendszerű gazdálkodásnak jelentett modellt. Szovátán és Sepsiszentgyörgyön állami támogatással alakult bolgárkertészet (1904). Csík vármegyében az 1910-es évekre sikerült megnyerni a zöldségstermesztés ügyének több néptanítót.³⁷¹

Állattenyésztés, rét- és legelőügy

A természetföldrajzi és éghajlati adottságok következtében az állattenyésztés, valamint a rét- legelőgazdálkodás döntő szerepet játszott a mezőgazdaságban. A gazdatársadalom mindvégig megőrizte döntő fölényét az állatlétszámot illetően, bár a nagygazdaságok egyenként jobban el voltak látva állattal, és azok minősége is jobb volt. Székelyföldön a számosállat-létszám viszonylag magas volt.

A népi állattartás nagyrészt a százados múltú közösségi rendszeren alapult, a falu gazdái szarvasmarha- és juhállományukat közös csordában a birtokossági legelőn tartották (április 24-től késő őszig), a téli takarmányt nagyrészt a természetes kaszálók fütermése biztosította. Az állatlétszám csökkenése a forduló határhasználati rendszerről a szabadgazdálkodásra való áttérés időszakában volt a legnagyobb. A külterjes állattenyésztés feltételei a közlegelők és

³⁷¹ Jelentés: MK 1910/11 (2004). 475.

közerdők csökkenése következtében megromlottak, miközben a belterjesség a kisgazdaságok számára elérhetetlen volt.³⁷²

Az állatállomány fajtankénti megoszlása %-ban, 1911

Terület	1000 mezőgazdasági lakosra jutó számosállat	Szarvasmarha, bivaly			Sertés		Juh		
		tarka	magyar szürke	bivaly	zsír~	hús~	merinói	racka	hús
Csík vármegye	1092	11,4	87,7	0,9	80,0	20,0	6,0	93,0	1,1
Háromszék vármegye	947	37,7	56,9	5,5	66,3	33,7	2,4	97,6	0,0
Maros-Torda vármegye	769	28,4	70,1	1,5	90,3	9,7	7,7	82,1	10,2
Udvarhely vármegye	965	12,4	80,8	6,8	94,3	5,7	20,3	77,5	2,1
Székelyföld	923	22,3	74,5	3,2	80,7	19,3	9,3	86,9	3,8
Erdély	902	41,1	49,2	9,7	73,6	26,3	5,8	88,1	5,9
országos átlag	907	70,1	27,8	2,1	80,3	19,7	29,2	62,8	8,0

Forrás: Nagy M., 2003. 95., 297. Nagy M., 2015. Függelék 10.

A népi állattenyésztés, a köztenyésztés színvonalának emelésével az állattenyésztési kerületi felügyelők (1896) foglalkoztak, hatékonyságukat csökkentette, hogy az állatorvosi közszolgálat államosításakor (1900) nem rendezték a két állami intézmény közötti kapcsolatot. A szarvasmarha-tenyésztés fejlesztésére létrehozott egymillió koronás alap (1895:XLVII. tc.), majd annak Országos Állattenyésztési Alappá (1908:XLIII. tc.) bővítése az ágazat közvetlen állami támogatását tette lehetővé, akárcsak az általánosabb feladatkörű gazdasági felügyelők kinevezése. A székely akció gazdaságfejlesztő program Székelyföld tájféldrajzi adottságaira hagyatkozva az állattenyésztést kívánta kulcságazattá fejleszteni, segítő közegként közreműködött a tenyészcélok megállapításában, valamint a megfelelő mennyiségű és minőségű tenyészállatok (tenyészbika, tehén, üsző, sertés, juh) beszerzésében, fajtaváltással, illetve frissítéssel összekötve. A tartásmódban a díjazások és a kiállítások hatására elkezdődött a szemléletváltás.

[BP_B09. kép] Szarvasmarha-díjazás Sepsiszentgyörgyön, 19. század vége. Gere István felvétele (SzNM)

Székelyföldön minden gazdasági munkát a fehér magyar szarvasmarha állománnyal végeztek, bivalyt kizárólag a tejnyerés miatt tartottak. A hivatalos tenyésztési politika Székelyföldet 1880-tól a magyar szarvasmarha tenyészkörzetének jelölte ki az erdélyi fajta állomány megőrzése és fejlesztése érdekében. Az agrártárca a székely akciója keretében fokozatosan, de egyre határozottabban szorgalmazta a hármast (tej, hús, igavonás) hasznosítású nyugati származású színes (tarka) fajták (pinzgau és berni szimentháli) bevezetését a haszonelvű gazdálkodás megjelenése, valamint a tagosítás és erdőtörvények okozta legelőhiány miatt. Székelyföldön idő hiányában azonban elmaradt a kísérletezés, a keveredés kényszerű szüksége miatt pedig nem alakult ki egységes tájfaj. A fajtaváltás természetes velejárója volt a magasabb elhullási arány, de több esetben az igényesebb tartást igénylő tarka marhák nem is kapták meg a megfelelő bánásmódot. A vállalkozóknak kiadott

³⁷² Pálffy, 1902.

apaállattartást a községi, házi kezelés váltotta fel, és állami segélyből számos, székelyföldi viszonyokra tervezett községi bikaistálló épült az 1910-es évekre.³⁷³

[BP_B10. kép] Székely falusi bikaistálló Torockai Wiegand Ede tervei alapján. Enesei Dorner Béla által közölt fényképen az egyik elkészült bikaistálló kifutóval és szénatartó csúrral (*Köztelek*, 1910. július 30.)

Udvarhely és Csík vármegyékben kitartottak az erdélyi fehér marha mellett, a tölgyesi, a gyimesi, a havasalji községek a havasi mokány marhát is tenyésztették. Az idő a fajtaváltás szükségességét és eredményességét igazolta, országos viszonylatban jelentős állományok ott jöttek létre, ahol a svájci importállomány a jó fajtajelleg megőrzése mellett további előnyös tulajdonságokat szerzett.³⁷⁴ Így például Háromszék vármegye miklósvári járásában vagy a Sepsiszentgyörgy körüli községekben, Udvarhely vármegyében Siménfalván vagy a Maros-Torda vármegyei Rigmányban.

A félig családi, félig közösségi jellegű népi juhtenyésztésben a rackaállomány jelentősen csökkent a mételykór és a legelőhiány következtében. Az Udvarhely vármegyei juhtenyésztés fejlődésére kedvezően hatott az állami támogatással megalakult Juhtúrógyár és Hizlalda Rt. (1907). A századfordulótól Székelyföld juhállományának 5%-os növekedése felülmúlta az országos átlagot, az élen Erdővidék állt, ugyanakkor Gyergyó és Sóvidék állománya nagymértékben csökkent. Az igények növekedésével előtérbe került a cigája, a nagygazdaságokban a spanyol merinói juh, különösen Udvarhelyen (20%). Az angol húsjuhok (karakul, fríz) tenyésztése egyedül Maros-Torda vármegyében ért el komoly eredményt.

A székely lovak és a békási tájfajta népies tenyésztése az állami támogatások (fedeztetési állomások számának növelése, távoli településeken ingyen mének elhelyezése, székely lovak lipicai és arabs ménekkel keresztezése) ellenére a magashegyi falvakba szorult vissza. A csikók felnevelése – legelő hiányában – szintén nem volt megoldott. A gyarapodás Csík (9%) és Udvarhely (6,3%) vármegyékben a hagyományoknak és a zabtermelés kedvező feltételeinek volt köszönhető. A lovak szerepe általában az igaerő-szükséglet (10 holdnál nagyobb gazdaságokban) mellett a fuvarozásban maradt jelentős.

A disznóhús iránti kereslet inkább a nagyvárosokban növekedett, a sertést faluhelyen a füstölt termékekért (szalonna, zsír) tartották. Az újabb húsfogyasztási szokásoknak megfelelő, belterjes tartásmódot igénylő angol húsertések (yorkshire és bershire fajták) Háromszék vármegyében (34%) és Csík vármegye gyergyótölgyesi járásában (56%) honosodtak meg a 20. század elejére. A gazdaközönség megmaradt a mangalica, illetve a Küküllők mentén a báznai sertésfajta tenyésztése mellett.³⁷⁵

A baromfi- és nyúltenyésztés állami propagálása a húsfogyasztás növelését, valamint a keresetkiegészítést szolgálta. A minta-baromfitelep nemes baromfitörzsek és tojások elsődleges beszerzési forrásaivá váltak. Marosvásárhelyen baromfihizlaló-telep létesült (1904), az Első Székely Baromfitenyésztő Egyesület (1905) Székelyudvarhelyen az amerikai rendszerű baromfitenyésztés és ipari feldolgozás rendszerét honosította meg (poultryfarm).

A szakértelmet, tökebefektetést, tudatos kalkulációt igénylő kaptaras méhészet nem tudott jelentékeny ágazattá fejlődni Székelyföldön. A fejlődés azonban elindult az állami méhészeti szakigazgatás támogatási politikája és a helyi méhészegyletek tevékenysége nyomán a tradicionális elemek széles körű, de nem radikális módosításával.³⁷⁶ A kor méhészeti szakírói a székelyzsombori Ambrus András (Udvarhely vármegye) tekintették a modern parasztméhész mintaképének.

³⁷³ Róth, 2008.

³⁷⁴ *Köztelek*, 51. (1941) 39:857. (szeptember 28.)

³⁷⁵ Dorner, 1908; *Udvarhelyi Híradó*, 15. (1912) 10:6. (március 3.)

³⁷⁶ Kotics, 2002. 31., 63., 141–153.

Az agrártárca az állattartás takarmányellátásának megnyugtató megoldása érdekében nagy hangsúlyt fektetett a rét- és legelőgazdálkodás minőségének javítására.³⁷⁷ A rétgazdálkodás szerepe a takarmánytermelésben kimagaslóan nagy volt. A szakszerű, rendszeres legelőgazdálkodási rendszer megvalósítása érdekében a legeltetésbe bevont terület bővítése (bérlet, vétel) mellett – sajtókampánnyal összekötve – állami támogatással folytak a legelőjavítási munkálatok (amelioráció): talajjavítás, füvesítés, kövek összeszedése, fásítás, utak, átjárók, itatók, kutak, istállók létesítése, vad patakok, vízmosások megkötése, felbokrosodás, futófenyő kiirtása.

A kirendeltségnek fel kellett világosítani a népet, hogy a javításokkal nem történik birtokjogi sérelem. A rendszeres és okszerű legelőgazdálkodás keretében csordaitatók hálózata jött létre Udvarhely és Háromszék vármegyékben a kis általajszivárgások összegyűjtésével és a hegyi források alagsövezésével. Szentegyházasoláhfaluban például egy havasi patak vizét vezette át a lakosság a Hargita hegység egyik vízszegény közlegelőjére egy három kilométer hosszú vízvezetéken (1903). A Magyarországon először végzett szervezett legelőjavítások nyomán javult az állatállomány eltartásának lehetősége, és számos mezőgazdasági kísérletre is sor került.

A gazdatársadalom megszervezése, a szövetkezetek

A magyar kormányzati modernizációs támogatás alapegységei a falvanként mintegy félszáz tagot tömörítő gazdatársadalmi egységek, a gazdakörök és szövetkezetek voltak. A szövetkezetek – üzemkiegészítési jellegükből adódóan – bizonyos gazdasági erőt feltételeztek a tagság részéről, ami általában a kevésbé tehetősek számára is elérhető volt. Az agrárius nagybirtokos érdekképviseleti intézmény, a Magyar Gazdaszövetség (1896) 1904-től alakította a tudományos mezőgazdaság elveit és módszereit közvetítő falusi gazdaköröket, Székelyföldön a székely akció keretében a tanítói karra épülve. A gazdakörök és szövetkezetek nemcsak előkészítették és szervezték a további gazdatársadalmi kapcsolatokat, lebonyolították az állami támogatásokat a községekben, hanem – az erkölcsi megújulás jegyében – általános társadalomszervező és alakító tényezők is lettek. Elsősorban a Kis- és Nagy-Homoród, az Alsó-Nyikó, a Fehér-Nyikó, a Gagy és a Nagy-Küküllő folyó menti szövetkezeti élet részletei ismertek.³⁷⁸

A jól működő hitelszövetkezetek mellé felvásárló és értékesítő szakcsoportok szerveződtek, ezeket a Gazdák Vásárcsarnokellátó Szövetkezete (Magyar Gazdák Értékesítő Szövetkezete; MGVSZ, MGÉSZ, 1897) fiókjai (Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Sepsiszentgyörgy, 1904) fogták össze, amelyek székelyföldi termények értékesítésével (gyümölcs, lóheremag, vaj, tojás, méz, bor, zöldség, gyümölcs, hús) és a gazdasági szükségletek beszerzésével (vetőmag, gazdasági gépek) foglalkoztak azonnali készpénzfizetés ellenében, kevés közvetítői jutalék felszámolásával. A fogyasztási szövetkezetek az infrastruktúra hiányosságából adódó kereskedelmi verseny miatt születtek meg, elsősorban a falvak kezdeményezésére. Az áruellátó tevékenység köre idővel szélesedett (vetőmagvak, gazdasági gépek, műtrágya, papíráru és könyvek), felügyeletet a Hangya nagyenyedi raktára (1905) gyakorolt. 10 000 lakosra számítva a Hangya kötelékébe tartozó fogyasztási szövetkezetek sűrűsége két és félszerese volt az országos átlagnak.

A tejszövetkezetek alakítása 1906-tól vett nagyobb lendületet Székelyföldön. A tejszövetkezeti tagok magas száma (az országos átlag másfélszerese) ellenére az egy szövetkezeti tagra jutó tejtermelési érték a megfelelő takarmánytermelés és állattartás hiányában itt volt a legalacsonyabb.³⁷⁹

³⁷⁷ Róth, 2003a.

³⁷⁸ Balázsi, 1995, Balázsi, 2009.

³⁷⁹ Nagy M., 2015. Függelék, 32.

A fogyasztási és tejszövetkezetek forgalmi adatai 1912/1913-ban

Tertület	Hangya fogyasztási szövetkezetek száma (1913)	Üzletrészek darabszáma	Évi forgalom	Tejszövetkezetek száma (1912)	Tagok száma	Egész tej beadva, liter	Tejszövetkezet bevétele, korona
Csík vármegye	18	6 161	676 049	-	-	-	-
Háromszék vármegye	29	8 279	1 101 367	3	404	93 363,5	16 716,7
Maros-Torda vármegye	57	12 492	1 074 575	30	2 755	205 245,5	376 017,7
Udvarhely vármegye	40	11 156	1 155 698	8	1 140	549 673,5	95 832,1
Székelyföld	154	41 028	4 279 582	47	4 852	3 248 815,0	559 991,1
Magyarország	1 823	795 000	106 800 000	528	55 777	103 700 000,0	2 009 000,0

Forrás: SZN 1909. 136–137.; SZN 1910. 169.; MNL OL, K 184. 1913–112–33038.; *Kormányjelentés, 1913.* 285., 253.; MNL OL, K 184. 1913–112–33038.; *Kormányjelentés, 1912.* 263.; Balaton, 2006. 212., 214., 216.

A gyenge állatorvosi ellátottságot kis mértékben tudta ellensúlyozni a Magyarországon először Székelyföldön meghonosodott állatbiztosítási szövetkezeti rendszer (1904), amely Maros-Torda vármegyében lett népszerű.

Az 1910-es évekre a fejlettebb székelyföldi településekben – a települések kb. 13%-ában – felépültek a falu szellemi, társadalmi és gazdasági életének közösségi színterei, a népházak vagy szövetkezeti házak. A falumodernizációt és vidékfejlesztést szolgáló intézmények többsége a szövetkezeti mozgalomban vezető szerepet vállaló Maros-Torda vármegyében található. Az eddig ismert épületek egynegyedét a kor jeles építész, Thorockai Wigand Ede tervezte, aki marosvásárhelyi tartózkodása alatt (1907–1914 között) az agrártárca székely akciója és a kultuszminisztérium népiskolai akciója keretében több falusi megbízatást kapott.³⁸⁰

Szövetkezetek és népházak Székelyföldön 1912–1913

Tertület	Tejszövetkezetek (1912)	Hangya fogyasztási szövetkezet	OKH hitelszövetkezetek (1913 nyara)		Népházak, szövetkezeti házak száma (1912)	Állatbiztosító szövetkezetek száma (1913 nyara)	Szövetkezetek száma összesen	Szövetkezet sűrűség 10 000 lakosra
			száma	üzletrészek értéke				
Maros-Torda vármegye	30	57	44	534 700	42	228	97	10,6
Udvarhely vármegye	8	40	40	729 600	9	97	9	8,2
Csík vármegye	-	18	25	675 200	5	55	12	3,8
Háromszék vármegye	3	29	32	589 550	8	99	35	6,7
Székelyföld összesen	41	154	145	2 529 050	64	479	153	7,6
Magyarország	528	1823	2425	7 922 800	n. a.	5593	817	3,08

Forrás: Balaton, 2012. 39.

³⁸⁰ Keserü, 2007. 129–138.

A falumodernizációt szolgáló társulások a sűrű szövetkezeti hálózattal rendelkező székelyföldi térségben azonban csak szigetszerű fejlődést eredményeztek. Élenjáró mintatelepülés volt Udvarhely vármegyében például Siménfalva (Elekes Dénes gazdaköri elnök), ahol a gazdakör mellett hitel-, állatbiztosító-, tej- és hangyaszövetkezetek működtek, de volt mintagazdaság, gazdaköri gépcsarnok és gyümölcsös, közös takarmánytároló és szecskavágó csarnok is. A település a Nyikó mente szimentáli szarvasmarha tenyésztésének egyik központjává is vált.

[BP_B11. kép] A siménfalvi szecskavágó csarnok (*Köztelek*, 1910. január 2.)

A Homoród vidékén Homoródszentpálon alakult ki élénk közösségi és gazdasági élet Ürmösi József lelkész munkája nyomán, amit a gazdakör, fogyasztási és tejszövetkezetek, valamint a több település összefogásából épült nagyszabású népház is mutat. Homoródvárosfalván (Péter Sándor lelkész) az aktív gazdakörnek köszönhetően hizlalda és takarmányozó csarnok épült. Háromszék vármegyében Felsőcsernátonban a Bod Péter elnevezésű gazdakör, népház, népkönyvtár, méhészkör, hangya-, állatbiztosító szövetkezetek, valamint mintagazdaság működött. Gidófalván a gazdakör mellett 18 községre kiterjedő hitel-, fogyasztási és értékesítési, valamint malom- és tejszövetkezetek tevékenykedtek. Maros-Torda vármegyében Kibédén Imreh Zsigmond tanító tevékenysége nyomán az aktív gazdaköri és szövetkezeti életet (fogyasztási, tej- és hitelszövetkezetek) a szövetkezeti malom, a szövetkezeti ház (Kós Károly tervezte, 1912) és gazdaköri méhes épülete reprezentálta (Thorockai Wigand Ede, 1909).

[6. TÉRKÉP] Jelentősebb szövetkezetek, gazdakörök, népházak c. térkép

Erdőgazdaság

Székelyföld területének majdnem felét (46%) az erdők képezték. A faluközösségek a helyi viszonyok szerint szabályozták a fakitermelés mértékét és módját. Az erdős területek jövedelme a faizáson kívül elsősorban a legeltetésben érvényesült. Az erdő jelentette az építőanyagot, a tűzifát, a házi faipar és a fűrészipar nyersanyagát, de a faszén- és mészégetést, a hamuzsírőzést is kiterjedten üzték még az 1860–1870-es években is a többi erdei mellékhasználat mellett (cserkéreg-, gomba-, borókamag-, vadgyümölcszedés, taplógyűjtés).

Az évszázadokig tartalékföldnek számító erdő faanyaga a piaci kereslet miatt fokozatosan felértékelődött. A települések a modernizációval, a gazdasági-társadalmi átalakulással járó anyagi terheket jórészt egyetlen értéktárgyukból, az erdőből tudták fedezni, amely hozzájárult azok egy részének – 1885–1913 között minimum 28 000 hektár erdőterület – elvesztéséhez. Székelyföldön nem az áron alul eladott közbirtokossági erdők, hanem a közös tulajdonból kivont magánerdők elkótyavetyélése volt jellemző.³⁸¹ Az erdőterületek csökkenésének klimatikus és ökológiai hatásai (kopárosodás, erózió, vízszennyezés, halpusztulás) a 20. század elején már érzékelhetőek voltak.

A korabeli szállítási viszonyok miatt a (tölgy)fakitermelés a vizek környékéhez kötődött, majd 1867 után a megyei és állami közutakhoz közeli erdőkben is nagyarányúvá vált. A fakereskedők először a jól megközelíthető magántulajdonban levő erdőket vették meg, majd a községi, közbirtokossági erdőket, amire az arányosítások lehetőséget is adtak. A székely körvasút megnyitásával a Maros folyó felső vidékének erdőségeit is eladták. A nehéz terepviszonyok, a hosszú szállítási távolságok miatt főleg a tökeerős, kiterjedt feldolgozó üzemi hálózattal és piaci kapcsolatokkal rendelkező, általában örmény vagy zsidó vállalkozók kapcsolódtak be a fakitermelésbe. Az 1880-as évektől egyre nagyobb igény lett az erdélyi fenyőre (luc, jegenye), amely részben minőségi adottságai miatt a hazai piacokon a

³⁸¹ Oroszi, 1995. 85–92.

legértékesebb lett. A faipar, a fakitermelés páratlan vagyonteremtő lehetőséget jelentett, lényegében a térség húzóágazatának tekinthető, ugyanakkor az életforma gyökeres átalakulásához vezetett, amelyet elszegényedés és kivándorlás kísért. 1910-től az erdélyi puhafatermelők és -kereskedők kartellmegállapodása határozta meg az árakat, a fizetési feltételeket és a minőségi előírásokat. Világossá vált azonban az is, hogy a legfontosabb felvevőpiacok (Németország) távolsága miatt a magas szállítási költségek következtében a székelyföldi faárak nem versenyképesek Európában.

A háromszéki származású Bedő Albert (1839–1918) későbbi országos főerdészmeister az 1870-es évek elejétől élénk propagandát fejtett ki az okszerű erdőkezelés (erdészeti szakképzettséggel rendelkező szakemberek alkalmazása, üzemterv szerinti gazdálkodás, községi erdők őrzésének megszervezése, erdei kihágások büntetése, erdei utak kiépítése, legeltetési elő- és utótilalom) érdekében. A korszerű erdőtörvény (1879:XXXI. tc.) gátat emelt a korlátlan erdőirtásnak, elrendelte a kopárterületek állami segéllyel történő beerdősítését és eltiltotta a korábban szabadon használt erdei tisztásokon, irtásokon a legeltetést. A törvény az erdőket talajminőség és tulajdonosok alapján osztályozta: a korlátolt vagy kötött forgalmú (állami, városi, közbirtokossági) erdők szakszerű kezeléséről – állami felügyelet mellett – a tulajdonosoknak kellett gondoskodniuk. A magánerdők tulajdonosait erdészeti személyzeti kötelezettségek teljesítése (szakértő erdőtiszt és erdőőri személyzet alkalmazása) mellett állami felügyelet csak akkor érintette, ha azok (árvíz, talajcsúszás elleni védelmet vagy termőterületek és közlekedési utak biztonságát szolgáló) véderdők voltak vagy feltétlen (csak erdőnek hasznosítható) erdőtalajon álltak. Így a törvény szigorúbb előírásain kívül esett Csikban az erdők 8, Udvarhely vármegyében 29, Háromszék és Maros-Torda vármegyékben közel 50%-a.³⁸² A vármegyei hatóságok belátták, hogy nem tudnak eleget tenni az üzemtervezési kötelezettségnek, sem a szakértő erdőtisztek alkalmazásának, ezért állami kezelésbe adták a közösségi tulajdonban levő erdőket az 1880-as években. Az államerdészet a kezelés érdekében kiépítette az állami erdőhivatalok rendszerét, amelyek felmérték az erdőállomány nagyságát. Az állami közegek és a közbirtokosságok között az ellentétek az erdőtalajok osztályozásánál, a véderdők kijelölésénél voltak érzékelhetők. Az állam 1895-ben már 1215 erdőbirtokot kezelt Székelyföldön, az összes erdőterület 69%-át. A második erdőtörvény (1898:XIX. tc.) az állami erdőkezelés eredményességére hivatkozva már kötelezően állami kezelésbe adta a közösségi tulajdonú erdőket. Az erdőkezelés költségeinek 64%-át az állam a központi költségvetésből fedezte. A közösségi erdőket kezelő egységes államerdészeti szervezet csak a törvény után állandósult: az állami erdőhivatalok alatt járási erdőgondnokságok működtek, a vármegyei szervezetbe tartozó 10-30 erdőőr és 200-300 erdőszolga látta el az erdőkezeléssel járó hatalmas feladatokat. A törvény nem jelentette az erdők államosítását, bár a tulajdonnal való szabad rendelkezésbe bizonyos korlátokat építettek be az erdők hosszú távú fenntartása érdekében. Az állami erdőkezelés (legeltetés korlátozása, drága erdőkezelési költségek) elleni mozgalom 1905–1908 között – az erdőpanamák napvilágra kerülésével³⁸³ – egy időben tetőzött.³⁸⁴

[BP_B12. kép] Székely küldöttség erdő ügyben támogatást kért 1907. június 14-én Budapesten, az Országház lépcsőjén. Zászlóartó Bíró Ferenc máréfalvi bíró (A Bíró család tulajdona)

Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy az agrártárca folyamatosan felszabadította a székelyföldi – különösen a nehezen értékesíthető bükk – erdőket a legeltetési tilalom alól. 1902–1906 között 60 000 hold erdőterületet tettek legeltetésre szabaddá, 1909-ben pedig

³⁸² Kádár, 1994. 137.

³⁸³ *Székely Világ*, 2. (1906) 3(48):37–38. (január 21.); 4(49):54–55. (január 28.); 39(84):556–558. (szeptember 30.); KN 1906, III. 53. (1906. november 7.) 221.

³⁸⁴ SZN 1908. 81–97.

általános revízió indult az erdős vidékeken a legelőnek alkalmas területek átminősítése érdekében. A 20. század első évtizedére a székelyföldi erdők 80%-át felszabadították a legeltetési tilalom alól.

A korszerű erdőgazdálkodást megteremtő erdőtörvények székelyföldi fogadtatása ellentmondásos volt, ennek ellenére vitathatatlan, hogy az intézkedések a szakszerűséget, a vágásterületek és a véderdők kijelölését, az erdőfelújítást (szaktanácsadás, segély, kölcsön, jutalom, ingyen csemeték, adómentesség útján) biztosították. Székelyföldön ekkor honosodott meg a duglászfenyő és az akác viszonylag nagy magasságokban. Az államerdészet segítette az erdőtulajdonosok faértékesítési és egyéb jövedelemfokozó munkáját is. Az állami erdőkezelés hatására a fapazarlás megszűnt, az árak három év alatt átlagosan 50%-kal emelkedtek.

A székely közerdők közül a Csíki Magánjavak intézménye az egykori 52 csíki határőr település osztatlanul kezelt közösségi tulajdonát jelenti, amelynek jövedelmeit a közösség céljaira használták fel. A szabadságharc után lefoglalt vagyonkomplexumot Ferenc József 1869. február 16-i rendelete juttatta vissza a tulajdonosoknak. Csíkszék vezetősége a javakat egyben tartotta és kezelésére, működtetésére intézményes háttérrel épített ki. Míg az első szabályrendelet „Csík vármegye közönsége magántulajdonát képező” (1897) vagyonról szólt, az 1909. évi „csíkvármegyei volt határőrezredekkel alkotott községek székely lakosságára” vonatkozó megfogalmazás az 1848 után beköltöző, határőri szolgálatot soha nem teljesítő családok jogosultságának igyekezett elejét venni. A Magánjavak legnagyobb bevételét a kiváló fenyő értékesítése jelentette, szállítási lehetőséget a Tölgyestől tutajozható Kis-Beszterce folyó, majd a székely körvasút, majd az 1910-es évekre egy keskeny nyomtávú iparvasút biztosított. A Magánjavak jelzálogkölcsonzéssel is foglalkozott, a legnagyobb összeget (250 000 korona) a vasúthálózat kiépítésére fordították. Az ipari létesítményekbe való befektetés azonban elmaradt, és a pénzalap elégtelennek bizonyult a lakosság anyagi süllyedésének megakadályozására.³⁸⁵

Ósmaroszsék Havasa (Szék-havas és Iszujka) az egykori Maroszsékhez tartozó 127 község tulajdonát (13 379 hold) képezte. A havasok faanyaggal látták el a falvak közérdekű intézményeit, a tulajdonos falvak legeltetésre, makkoltatásra, hamuzsírőzésre, erdei gyümölcs begyűjtésére is hasznosították a területet. A feltáratlan, piac nélküli erdők pénzben kifejezett jövedelme rendkívül alacsony volt, a havas nem volt tutajozható, a vasút 1905-ig elkerülte. A tervszerű erdőgazdálkodásnak köszönhetően a bevétel nőtt, az állattenyésztés lehetőségeit javította a Szék-havason kialakított havasi istálló és a „Répás” mintalegelő.

Ipar és bányászat

A dualizmus korában Székelyföldön a háziipar és a kisipar mellett szerény gyáripari fejlődésnek lehetünk tanúi. A fogyasztópiac szűkössége és a közlekedési infrastruktúra kezdetlegessége késleltette a tőkebeáramlást és megnehezítette a termékek értékesítését. A vasút mellett hiányzott a pénzintézetek iparfejlesztési szándéka és a helyi műszaki-gazdasági értelmiség.

Az ipari foglalkoztatottság Székelyföldön is nagyarányú fejlődést (5,3%-ról 14,4%-ra) mutat 1870–1910 között, a mutatók az országos arányokhoz közelítettek (17%).³⁸⁶ A foglalkoztatottság azonban elavult ipari szerkezetet takart, mert – csökkenő mértékben ugyan – az iparosok többségét a segéd nélküli vagy egy-két segéddel dolgozó kisiparosok jelentették.

³⁸⁵ Kocsis, 2006.

³⁸⁶ Az ipari népesség összehasonlítása csak megközelítően lehetséges 1870 és 1910 között. Egyrészt Székelyföld közigazgatási fogalma változott a két összeírás időpontjában, másrészt az ipari népesség kategóriája is mást takart. *Népszámlálás, 1869, Népszámlálás, 1910.*

A statisztikai adatszolgáltatás 1890 után teszi lehetővé a részletvizsgálatokat. 1890 és 1900 között az ipari népesség aránya 16%-kal nőtt, elsősorban Háromszék vármegyében. Legtöbbször a könnyűiparban – főként a textil- és ruházati iparban – dolgoztak (30,6%), ezt követte az élelmiszeripar (15,4%), a faipar (14,6%), a fémipar (10,8%), végül a vendéglátóipar (9,4%). A nagyobb vállalkozások száma csekély, különösen a 20-nál több munkást alkalmazóké. A bányászattal és kohászattal foglalkozó keresők száma Háromszék vármegyében – az Erdővidéki Bányaegylet fejlődése következtében – emelkedett, ellenben Udvarhely, Csík vármegyékben – a bányabezárások miatt – csökkent. Így a századfordulón a lakosság kevesebb mint 0,5%-a foglalkozott bányászattal és kohászattal.³⁸⁷

A konjunktúra 1900 és 1910 között már erőteljesebben éreztette hatását Székelyföldön. Az iparforgalmi foglalkoztatottság aránya – az erdélyi és magyarországi arányszámok viszonylatában is – dinamikusan nő (12,3%-ról 19%-ra), különösen Csík és Háromszék vármegyékben. A ruházati ipar első helye megmaradt, az élelmiszeripar és a faipar kiemelkedő jelentőségű, de a fémipar és vendéglátóipar mellé már felzárkózott az építőipar.

Az ipari foglalkoztatottság javulásában komoly szerepe volt az 1890-es évektől Székelyföldön is kibontakozó állami iparfejlesztési rendszernek, amely kezdettől fogva az iparospálya népszerűsítésére és a képzett iparos generáció megteremtésére helyezte a hangsúlyt az el/kivándorlás csökkentése érdekében. A kereskedelmi tárca 10 év alatt (1893–1904 között) mintegy egymillió koronát áldozott ipari szakiskolák és intézmények, így például a marosvásárhelyi állami fa- és fémipari (1892), illetve a székelyudvarhelyi kő- és agyagipari szakiskolák (1893) fejlesztésére. Nagy nehézséget jelentett a kevés (évi 8-10-12) végzett diák elhelyezése és ipari pályán való megtartása. A marosvásárhelyi intézmény igazgatója, Fekete Jakab tevékenységének köszönhetően a diákok 88%-a (Székelyudvarhelyen 75%-a) maradt ipari pályán.³⁸⁸

A térség gyáripara országos viszonylatban jelentéktelennek számított, eltekintve a faipartól. A 20. századtól azonban a fejlődés – az 1901–1913 közötti iparfelügyelői jelentések alapján – jelentős: az ipartelepek száma 55,45%-kal, a gyári munkások száma 141%-kal növekedett.³⁸⁹

Székelyföld csekély mértékben profitált az állami gyáripari beruházásokból. A kereskedelmi tárca a két új gyár (Marosvásárhelyi Cukorgyár Rt., 1893; Sepsiszentgyörgyi Dohánygyár, 1899) alapításának támogatásától – a nagyszámú női munkaerő alkalmazása révén – a székely kivándorlás csökkenését remélte, egyéb gyárlapításoktól elhatárolódott. A gyáripar faipari jellege megmaradt ugyan (a vállalatok 45,5%-a faipari volt), de az ipari szerkezet kiegyensúlyozottabbá vált. A fejlettebb iparágak, mint az építő- és fémipar aránya nőtt, de a vegyipar és a gépgyártás jelentősége csekély maradt a térségben, annak ellenére, hogy az állam a legtöbb gyáripari támogatást éppen e két utóbbi iparág fejlesztésére fordította. A Székelyföldön is meghonosodó nagyipari jellegű termelés még alapvetően kitermelő egységekre korlátozódott, és a munkáslétszám elvétve haladta meg a 350 fő körüli értéket. A gőzgépellátottság a 20. század elején is szegényes, bár teljesítményében fejlődött a fa-, élelmiszer- és gépgyártás terén, de még mindig eltörpült a mintegy 100 000 lóerőre becsült vízi erő mögött. Az elektromotorokat azonban már előszeretettel alkalmazták a faiparban.

A leglátványosabb növekedés Marosvásárhelyen tapasztalható, ahol a legfontosabb 35 vállalatból 23-at 1900 után alapítottak. A város azonban nem vált jelentős ipari központtá, 1903-ban Székelyföld 129 gyarából még csak 14 működött itt, és közülük csak 6-nak volt

³⁸⁷ *Ipari akció*, 95.

³⁸⁸ A statisztika az intézmények megalapítása és az 1902/1903. tanév között mért adatok alapján készült; Jkv:SZTSZ 1910. 91–92.

³⁸⁹ *Iparfelügyelők, 1901.* 230–230.; *Iparfelügyelők, 1913.* 510–511.

több mint 20 alkalmazottja. A város erdélyi viszonylatban is még csak másodvonalbelinek számított, és jóval elmaradt Temesvár, Arad vagy Brassó szintjétől.

A három hagyományos kézműves központ közül Székelyudvarhelyet és a vámháború hatásai miatt stagnáló Kézdivásárhelyet a dinamikusan fejlődő Sepsiszentgyörgy előzte be.

[BP_B13. kép] Meggyesfalvi szesz-, téglá- és tengeritermékek gyára, 1910 körül. Képeslap (MNM)

Házi- és falusi ipar

Magyarországon, mint Európa többi agrárországában is, a háziipart olyan kiegészítő munkalehetőségnek tekintették, amellyel csökkenthető az agrártársadalom növekvő kivándorlása. A 20. század elejére a művészek és a politikusok is hangsúlyozták a népművészet, a századforduló falvainak értékmegőrző szerepét, a hagyományörzés jelentőségét, különösen a természeti gazdálkodást folytató, valamint önellátó jellegű gazdaságokban. Székelyföldön a családi gazdaság részeként saját szükségletre, illetve cserekereskedelemre termelő háziipar, ahol bőséges nyersanyag és értékesítési lehetőségek is adottak voltak, termelő népiparrá (falusi vagy parasztipar) fejlődött. A termékek felvevőpiaca a fogyasztási szokások megváltozása, majd a román vámháború következtében fokozatosan szűkült. Egyes speciális árucikkek népművészeti értékük miatt a nagykereskedelmi forgalomba is bekerültek és versenyképesekké váltak, így például a parajdi és bágyi cserge, az udvarhelyi, magyarói, disznajói, árapataki és holtmarosi varrottasok. Maros-Torda vármegye Mezőséggel határos településeinek (Mezőfele, Mezőcsávás, Mezőbánd, Mezőkölpény) nádfonatú termékeit, szatyrait mint „japán iparcikkeket” már az 1870-es években szállították Bécsbe, a 20. század elején Hamburgba.³⁹⁰

A korabeli gazdasági szakírók a székely nép gazdasági helyzetének rosszabbodását szoros összefüggésbe hozták a háziipar hanyatlásával; annak fejlesztését az állam, az illetékes szaktestületek és hatóságok feladatának (marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara, iparfejlesztő bizottságok, ipari szakiskolák és megyei gazdasági egyesületek) tartották.³⁹¹ Az állami ipartámogatás Székelyföldön elsősorban a háziipar fejlesztésére irányult. Ennek keretében kísérletek történtek a háziipar vállalati alapon való megszervezésére, háziipari tanfolyamokat rendeztek, az eszközadományozás mellett a készítmények piaci értékesítése (bizományi raktárak, háziipari bazárok) is folyt. Az agrártárca ezzel párhuzamosan a téli keresetképeség növelése érdekében elsősorban kosárkötés, nádfeldolgozás, gyékényszövés, faeszközkészítés tanfolyamokat szervezett. Problémát jelentett azonban az áruk kezdetlegessége, a raktározás és az értékesítés szervezetlensége.³⁹²

A 19. század végén az őstermelő önálló keresők és segítő családtagok valamivel több mint 10%-a foglalkozott népiparral, a legtöbben Csík vármegyében. A kamara 1911-ben 30 000 családra becsülte az eladásra is termelő iparos családok számát. Az elterjedtebb és fejlődőképes háziipari ágazatok az agyag-, kő-, kádáripar, a gazdasági és háztartási cikkek készítése, a pokróc-, szőnyeg-, posztó-, vászon- és asztalneműszövés, a varrottaskészítés, a kosár-, sás- és szalmafonás voltak.

[BP_B14. kép] Pototzki Sebestyén kosárfonó az 1905. évi sepsiszentgyörgyi székely kiállításon, 1905. Gere István felvétele (SzNM)

Legtöbben Udvarhely vármegyében (Székelykeresztúr, Lövéte, Küsmöd, Siklód, Hodgya, Alsósófalva, Felsősófalva) foglalkoztak szövő és fonó háziiparral. A Brassó melletti Hétfalu (Pürkerec) csángó lakossága a posztószövésben tűnt ki, de Maros-Torda vármegyében (Makfalva, Sóvárád, Alsó- és Felsőrépa) a posztót és a pokrócot eladásra is szőtték.

³⁹⁰ Sz. Szakáts, 1929.

³⁹¹ *Székely Kongresszus*, 146.

³⁹² MKIK, 1906. 70–75.

Csíkpálfalván a szőnyegszövést, Gyergyóban és Gyimesekben, illetve Csíkszentdomokoson a gyapjúposztó- és pokrócszövést üzték. Háromszékben a gyapjúipar volt fejlett (Kovászna, Bereck, Illyefalva).

A fa- és erdőmunka minden ága virágzott a hegyvidéki községekben. A szekér- és kerékgyártás az egész Székelyföldön, a fenyőfakádárság Haraly, Papolc, Ozsdola, Gelence, Bereck településeken volt jelentős a vámháború előtt. A faedényeket Csík és Udvarhely vármegyékben (Malomfalva, Szentlélek, Firtosváralja, Magyarhermány, Sófalva), esztergályozott faedényeket piaci eladásra Szovátán és Sóvárádon (Maros-Torda vármegye) készítettek. A faipar minden ágát művelték Sóvidéken és Erdővidéken. A zsinidelygyártás Udvarhely és Csík (Kászón) vármegyékben, a szitakáva-, az abroncskéreggyártás Háromszék (Haraly, Hilib, Papolc, Körös) és Udvarhely (Székelykeresztúr) vármegyékben volt jelentős. A szitakéreg-készítéssel és -kereskedelemmel Zágon emelkedett ki. Nevezetes népi ácsközpont volt Gyergyóremete és Zetelaka. A deszkametszés az oláhfalviak, a szekérkerék faragása Kibéd sajátossága volt. A bükközetben számos község háziipari bútorkészítésre (ácsolt láda, szuszék) szakosodott (Siklód, Parajd, Oroszhegy). A szabályozott erdőgazdálkodás és a román vámintézkedések az 1880-as évekre megnehezítették a nyersanyag beszerzését.

[BP_B15. kép] Ácsok, 20. század eleje. Ismeretlen fényképész (SzNM)

Szinte minden községben foglalkoztak téglá, cserép, fazekasedény, kályha, pipa és dísz tárgyak előállításával, különösen Csík (Csíkmadaras, Csíkdánfalva) és Udvarhely (Korond, Homoródalmás, Székelyudvarhely, Siklód, Küsmöd, Etéd, Szolokma) vármegyékben, de Maros-Torda vármegyében (Makfalva, Görgényszentimre) és Erdővidéken (Nagybacon, Barót, Magyarhermány) is. Korond és a csíki Madaras látta el Székelyföldet és tágabb környezetét olcsó, mázatlan főző- és víztartó edényekkel. A fém- és porcelánedények terjedésével azonban megcsappant a kereslet, és a fazekasság súlyos értékesítési gondokkal küzdött. A székelyudvarhelyi szakiskola stílushatására a hagyományos (mázatlan) korondi kerámiák színes mázassá alakultak át.

[BP_B16. kép] Kásás Barnabás csíkmadarasi fazekas munka közben az 1907. évi székely kiállításon. Bartisek Antal felvétele (SzNM)

A kőfaragás legmagasabb színvonalra Gyepesen és Homoródjánosfalván fejlődött, ahol a helyiek még a vasútépítésekén dolgozó olasz szakemberektől tanulták el a mesterség fogásait. Jelentékeny volt a szalmafonás (Ehed, Hodos, Jobbágytelke); gyékény- és hánicsfonással Maros-Torda vármegyében 530 család foglalkozott. A vesszőáruk előállításának Háromszék (Lécfalva, Maksa, Aldoboly) és Udvarhely (Alsósiménfalva, Magyarzsákod, Bözödújfalva) vármegyékben, a kosár- és a seprűkészítésnek Maros-Torda vármegyében voltak hagyományai. Az 1870-es évek végétől elsősorban Háromszéken folyt taplógyűjtés, amit Németországban a „hajók iszkábolásánál”, a repedések betömésénél használtak. Művészi kivitelezésű taplófeldolgozás (táska, sapka) Korondon alakult ki.

A minisztériumok háziipar-fejlesztési programjában volt egyfajta nosztalgia; a háziipari mozgalom kereskedelmi és szociális szempontból sem tudott hosszú távú és jelentős áttörést okozni.

[3. TÉRKÉP] Háziipar c. térkép

Kisipar

A hazai kisipar országos és évtizedek óta zajló szerkezeti átalakulása és válsága a paraszti fogyasztóréteg megjelenése és a román piac meghódítása miatt Székelyföldön az 1880-as évek közepéig nem jelentkezett. Az ipari fejlődés élén a három hagyományos kézműves központ, Kézdivásárhely, Székelyudvarhely és Marosvásárhely állt magas iparos

foglalkoztatottsággal (32–40%). A kedvező arány azonban elavult ipari szerkezetet takart, mert magas volt az önálló iparosok aránya (41,9–62,1%).³⁹³ Új, kisebb kézműves központok is alakultak, a polgári életforma megjelenésével nőtt a mesterségek száma, de a legtöbb hagyományos, évszázadok óta űzött mesterség volt. A kézművesek nagy része csak időlegesen gyakorolta mesterségét és jövedelmét a mezőgazdaságból egészítette ki. Bizonyos kézműves szakmák, így a tímármesterség (híres kordován) és más bőripari tevékenységek az örményekhez kötődtek a 19. század közepéig (kivéve a fejlettebb kézműves iparral rendelkező városokban, mint Marosvásárhely, Kézdivásárhely, Székelyudvarhely). Gyergyószentmiklóson a kézművesek több mint fele örmény volt, akik döntően (94 céhbeli, 38 céhen kívüli mester) még céhekben dolgoztak (csizmadiák, szabók, szücsök).

Az 1872:VIII. törvénycikk szüntette meg a céhrendszert Magyarországon, amelyek ipartársulatokká alakulva működtek tovább. A társulatok száma (55) nagyjából megegyezett a céhek számával, de újak is alakultak Csíkszeredában és Székelykeresztúron. A társulatok tőkéje az udvarhelyi kivételével jelentéktelen volt. A szabad verseny kihívásai miatt nagyobb lett a munkaerőigény, a munkamorál azonban fellazult. Székelyudvarhelyen az összes céh egyszerre alakult át 1875-ben, Marosvásárhelyen a folyamat 1888-ig is elhúzódott. A legtekintélyesebbek és legnépesebbek a csizmediatársulatok voltak. Az 1884. évi ipartörvény (XVII. tc.) kötelezővé tette az ipartestületek alakítását ott, ahol legalább 100 iparos működött. Az ipartestületek szervezése egész Magyarországon, így Székelyföldön is lassan haladt: a nagyobb központokban a rivalizálás és a kölcsönös gyanakvás miatt nem is alakultak meg, csak ott jöttek létre, ahol hiányoztak a céhes hagyományok (Székelykeresztúr, Csíkszereda, Nyárádszereda, Kovászna, Ditró).

A hagyományos szervezetű és technikájú székelyföldi kézműipar strukturális gondjait, a fogyasztópiac és a nyersanyag elvesztését a magyar–román vámháború mellett a nyugati olcsó gyáripari áruk konkurenciája mélyítette a kontáripár, valamint a hálóipar versenye mellett. A válság egy hosszú ipari átstrukturálódási folyamat része volt, amelyben egyes hagyományos kisipari ágazatok (asztalos, tímár, csizmadia) hanyatlását új, a fogyasztási igények átalakulása miatt felerősödő kisipari szakmák megerősödése kompenzálta.

A kisiparosok válságkezelő taktikája eltérő volt. A kézdivásárhelyi cipész és csizmadia kisiparosok például a műhelyeiket a határ túloldalára telepítették át a nyersanyag és a felvevőpiac biztosítása érdekében. A műhelyek idővel egyre távolabbi romániai területeken szóródtak szét és kartelljellegűen hatékonyan lefedték a romániai piacot. Az otthon maradt mesterek nagy része az 1880-as évek végén új pálya felé nézett vagy fokozatosan elszegényedett, nekik az állami megrendelések jelentettek mentőövet.³⁹⁴

A válság hatására átalakult a mesterségek struktúrája és rangsora. A korábban domináns bőrfeldolgozás veszített jelentőségéből, csak a csizmadiák őrizték meg elsőségüket. Az első helyen a ruházati ipar állt, ezt követte az élelmiszeripar és a fafeldolgozás. A modern szolgáltató iparágak (fodrásznő, cukrász, fényképész stb.) Marosvásárhelyen és Székelyudvarhelyen voltak jellemzőek. 1913-ban legtöbb a szatócs (2809) vegyeskereskedő volt, akiket a kocsmárosok (1538) és a mészárosok (916) követtek. A csizmadia és varga (848), illetve az asztalos (656) kisiparosok mellett négy bútorgyártó céget és 14 bútorkereskedőt számoltak össze a kamara területén.

Az ipartársulatok az üzleti és technikai fejlesztés érdekében ipari szövetségeket hoztak létre az Országos Központi Hitelszövetkezet keretében (1893–1903). Az állandó bútorraktárral rendelkező marosvásárhelyi ipari hitelszövetkezet faipari szakcsoportja (1900) kivételével a többi 12 csekély tőkeerjű szövetkezet komolyabb beruházásokat nem tudott

³⁹³ Pál J., 2003. 199–211.

³⁹⁴ Nagy B., 2010b. 419.

finanszírozni, így csak a hagyományos kézműipar támaszaiként szolgáltak. A kisiparos műhelyek alakítása még állami támogatással is lassan haladt.

Iparvállalatok és gyárak

Székelyföldön iparvállalatok a 19. század második felében jelentek meg elszórtan. A gyáripár a természeti adottságok miatt főképpen az élelmiszeripar (szesz- és sörgyártás), valamint a fafeldolgozás területén fejlődött ki. A gyáripár fejlődése Székelyföldön is összefonódott az országos viszonylatban csekély zsidó vállalkozó megjelenésével, számuk a 19. század második harmadában nőtt meg. Marosvásárhelyen, ahol 1910-ben 2755 izraelita élt, a legjelentősebb vállalkozók közülük kerültek ki: a Baruchok alapították a szeszgyárat, a gőzmalmot, a kőolaj-finomítót, Bürger Albert a sörgyárat, Székely József társával a legjelentősebb fűrészüzemet és bútorgyárat, Mesticz Mihály a bútorgyárat, Sámson Sándor a fuvarozási vállalatot. Háromszéken főleg a textil- és az élelmiszeripar (szeszgyártás), valamint a faipar (Kommandó, Barátos, Páva, Bereck fűrésztelepei), Csík vármegyében a fakitermelő és -feldolgozó ipar vonzotta a zsidó vállalkozókat. A külföldi befektetők, az osztrák, majd német tőkésék is főként a faiparban vállalkoztak és honosították meg a nagyipari jellegű termelést, telepítettek kitermelő egységeket.³⁹⁵ A nagybirtokos családi vállalatok (például Mikes, Béli, Ugron) elsősorban a fa-, téglá-, üvegiparban és szeszgyártásban követhetőek nyomon.

A kezdeti tőkefelhalmozást a szeszgyárak tették lehetővé. Kézdivásárhely a termelés és az utána fizetett adó alapján Szeged után a második helyet foglalta el a magyarországi városok sorában 1870-ben.³⁹⁶ A gyárak kiegészítő tevékenysége volt a szarvasmarha-tenyésztés és -értékesítés. A szeszgyárak kezdetben a falusi fogyasztók meglehetősen alacsony igényeit tudták kielégíteni. A magyar–román vámháború és az 1888. évi törvénycsomag kedvező feltételeit kihasználva az üzemeket fokozatosan gépesítették és fejlesztették; akik nem éltek a lehetőséggel, fokozatosan kiszorultak a piacról. Az állami ipartámogatás ellenére a székelyföldi szeszfőzdek nem fejlődtek nagyvállalatokká, a két nagyobb ipari (Jancsó Mózes és Nagy Tamás) és nyolc mezőgazdasági szeszgyár még 1910-ben is egyenként csak kb. 20 munkást foglalkoztatott. Marosvásárhelyen Baruch Jeremiás szeszgyárában működött az első, Erdélyben készült gőzgép (1874); több szeszgyár működött Szászrégenben. A Cziffra-féle gyergyószentmiklósi szeszgyár (1886) a gyergyói szükségleteket fedezte.

A sörgyártást az osztrák–cseh gyárak versenye és a sör iránti aránylag kis – elsősorban városi – kereslet gyengítette. A marosvásárhelyi sörgyártás gyökerei az 1850-es évekig nyúlnak vissza, az iparágat Bürger Albert fejlesztette. Sepsiszentgyörgyön Wellenreiter János sörgyára volt jelentős, kisebb kezdetleges gyárak Bethlenfalván (Haurik Alfréd), Csíkszeredában (Romfeld Félix), Gyergyószentmiklóson (Romfeld János) működtek. Az egyetlen likörgyár Marosvásárhelyen (Milhoffer Pál és Társa) a helyi és a vidéki szükségletet elégítette ki.³⁹⁷

[BP_B17. kép] Sepsiszentgyörgy, a Wellenreiter sörgyár, 1899. Képeslap (SzNM)

A malomipar nem tudott versenyezni az alföldi és a brassói malmokkal. Az első korszerű, bár még évekig vízikerekekkel hajtott malmot a marosvásárhelyi Baruch Jeremiás 1855-ben létesítette. A baróti túró-, sajt- és vajüzem (1887) a 20. század elején már az ország minden részébe szállított juhtúrót.³⁹⁸ Beksics Gusztáv országgyűlési képviselő közbenjárására, arisztokraták részvételével alakult meg 900 000 forint alaptőkéből a marosvásárhelyi cukorgyár (1893). A szezonjelleg ellenére a 405 munkás közel 47 000 mázsa cukrot termelt

³⁹⁵ Nagy R., 2008.

³⁹⁶ Kozma, 1879. 284.

³⁹⁷ MKIK, 1896. 257.

³⁹⁸ MKIK, 1911. 17–19.

1912-ben. Az állami dohánygyár alapításának kezdeményezője Háromszék vármegye Iparfejlesztő Bizottsága volt. Az ideiglenes gyárépületben 250 nő dolgozott 1897-től, majd a korszerű gyárépület felépítésével (1902–1907) 300 munkás állított elő kb. 10 millió szivart és cigarettát.

[BP_B18. kép] Dohánygyár, Sepsiszentgyörgy, 1910. Gyulai Ferenc felvétele (SzNM)

A faipar felfutását hosszú ideig akadályozta a közlekedés fejletlensége, illetve a piaci értékesítés feltételeinek nagyfokú ingadozása. A székely körvasút megnyitásával a fatermelő- és feldolgozó vállalatok száma nőtt, a korszak végére az ország faipari kapacitásának 40%-át Székelyföld adta. A Maros felső szakaszának Déda és Maroshévíz közé eső vidéke szerves, összefüggő faipari vidékké alakult át negyven év alatt. A 20. század első felében létesült óriási fűrésztelepek bécsi, budapesti vagy német érdekeltségbe tartoztak, így például az Alfalui Faipari és a Libáni Faipari Rt. Marosvásárhelynek sosem volt jelentős fűrészipara, a legnagyobb és egyben első fűrészüzem Farkas Mendel tulajdonában volt (1890). A fakereskedelmi központban, Szászrégenben az Első Szászrégeni Tutajkereskedő Társulat (Sächsisch-Reener Floss Compagnie) gőzfűrésztelepe (1888), később Szászrégeni Erdőipar Rt. néven (1908) a korszerű régeni fűrészipar megalapítója lett. A kincstár létesítette a Görgény Marosba folyásánál kialakított herbusi faraktárat és a kétkeretes (gatteres) fűrészgyárat (1873). Háromszék vármegye első jelentős ipari létesítménye a felvidéki erdőkitermeléseken tapasztalatokat szerző Horn Dávid (a későbbi fabárá) gyulafalvi (kommandói) ipartelepe volt (József fűrésztelep, 1888; Gábor fűrésztelep, 1890), amely 1892-ben már Erdélyi Erdőipar Rt. néven szerepelt, alaptőkéje 2,8 millió koronára rúgott. A századfordulóra Erdély egyik jelentős vállalata – évi 190 000 m³ fűrészáru termelésével – a máramarosi zsidó származású bécsi Grödel (Groedel) család (Zadig és fiai) érdekeltségébe került. A vállalat modellje – a vágási területek halmozása és a saját szállítási infrastruktúra kialakítása – nyomon követhető Mikes Ármin gelencei faipari vállalata (1893), később Gróf Mikes Zabolai Erdőgazdasága és Fűrésztelepei Rt. (1905) esetében is.³⁹⁹ A német tőke játszott vezető szerepet a Székely Erdőipar Rt. alapításában, amely a gyimesbükki és Péterhavas erdőterületek értékesítésére alakult (1906). A Csíkban letelepedő zsidóság egy része faipari szakmunkásként a gyimes-völgyi fafeldolgozó vállalatoknál (fűrészelőként, favágóként, asztalosként) helyezkedett el. Szovátán idősebb Éltető Albert régeni földbirtokos és társa létesített fűrésztelepet (1900). A Kis-Küküllő-völgyi Faipar Rt. a Parajd és Szováta térségében levő erdőterületek kitermelésére (1906) vállalkozott. Udvarhely megyében a vasút megnyitását követően gyors ütemben jelentek meg az ipari létesítmények. A megye első, Fábrián József-féle fűrésztelepe 1910-ben már 150 munkást alkalmazott.

[BP_19. kép] A Gál Ferenc-féle csíkszeredai rönkfeldolgozó (CsSzM)

[BP_20. kép] Kommandói fűrészgyár, 20. század eleje. Ismeretlen fényképész (SzNM)

A fűrészipar nem tudott készterméket gyártó gyári faiparrá fejlődni az olcsóbb külföldi gyáripari termékek versenye, a szakembergárda, a megfelelő munkagépek és az üzleti szervezet hiánya miatt. Sokáig Székelyföld egyetlen bútorgyára Marosvásárhelyen Mestitz Mihályé volt (1869), amely közel 100 munkást foglalkoztatott a 19. század végén. A Székely és Réthy bútorgyár (1907) bútorkereskedelemmel, 1917-től gyártással foglalkozott. A bükkfa parkettagyártás Marosvásárhelyen az 1910-es évekre állandósult. Székelyföld készterméket előállító második gyáripari vállalata, Sólyom Gyula baróti cipőfaszeggyára nyírfát dolgozott fel (1899), idővel a román felvevőpiacra termelt. Mónus Márton talpkéreg- és faáru gyára az állami támogatással fejlődött Farkas és Mónus nevű vállalattá Kézdivásárhelyen (1911). Weinrich Frigyes bútorlécet (görléc) és furnért gyártó vállalata Szászrégenben 19 munkással dolgozott és külföldre is szállított (1898). A sepsiszentgyörgyi Deák-féle üzem az 1880-as

³⁹⁹ Nagy B., 2013.

években 100 fővel évi 10 000 targoncát állított elő. A kézimunkával készült fa gyermekjátékok (Első Erdélyi Gyermekjáték és Fadíszmúáru Marosvásárhely, 1889–1908) nem tudták felvenni a versenyt a gyáripari termékekkel.

A Sepsiszentgyörgyön az Első Székely Szövőgyár 20 munkással és 8000 forint tőkével 1879-ben alakult, elődjének a Pótsa József főispán alapította Háromszéki Háziipari Egyesületet és annak szövő tanműhelyét tartják (1873). Kezdetben főleg háziipari bedolgozókkal végeztették a munkát, majd a Kereskedelmi Minisztérium a Magyar Ipari és Kereskedelmi Bank hathatós támogatásával 80 000 forinttal feltőkésítette a vállalatot (1891). A gyárat Klinger Henrik cége 1900-ban haszonbérbe vette, 1904-ben megvásárolta, és a szövőtelepek szervezésével hálószerűen az egész vármegyére kiterjedő háziipari bedolgozó rendszert épített ki. Az elkészült szöveteket a gyártelepen dolgozók szabták ki és varrták meg a legdurvább csomagolóvászonról a finomabb damaszt terítőig. A termékeket elsősorban Erdélyben és Romániában értékesítették. 1909-ben a gyári és a háziiparosok száma elérte a 800 főt, ekkorra már a helyiek is kezdtek hozzászokni a gyári munkamorálhoz. A munkáshiány miatt azonban Bácskából és Felső-Magyarországról is kellett munkásokat telepíteni. Az első világháború kitörésekor a gyár – a 431 rendes alkalmazott mellett – kb. 500 bedolgozónak nyújtott munkát. A bedolgozási rendszer 1916-ban szűnt meg, az idejét múlt szövőszekek a bedolgozók tulajdonában maradtak, akik még jó ideig szöttek helyi megrendelésre vagy a kézdívasárhelyi vásárokra.⁴⁰⁰

[BP_B21. kép] A sepsiszentgyörgyi textilgyár, 19. század vége. Gere István felvétele (SzNM)

A bedolgozó rendszernek és az állami megrendeléseknek köszönhetően fejlődött a sepsiszentgyörgyi kalapgyár (1861), később Kiss és Nagy Első Székely Kalapgyár néven. Tőkeszegénység miatt nélkülözte a gyári jelleget Sequens József francia vállalkozó Első Székely Posztógyára Sepsiszentgyörgyön (1852), illetve a Rápolti–Kun és Tóth szövőgyár Székelyudvarhelyen (1903). Utóbbi fejlesztésével az új tulajdonosok, a Barcsay és Társa Cég próbálkoztak 1907-ben.

Az osztrák, cseh ipar versenye, a külföldi piacok beszűkülése és a fa árdrágulása miatt azok a régi üveghuták, amelyek nem tudtak áttérni a modern technikára, egymás után szűntek meg (zágoni üvegcsűr, 1886). A bükszádi Mikes-féle gyár az 1898. évi ideiglenes bezárásáig ásványvizes és gyógyszerári palackok mellett romániai megrendelésre készített sörös és háztartási üvegeket, igényesen metszett és festett üvegtárgyakat.⁴⁰¹ A telep működésének utolsó felvirágzása a híres üvegtervező és díszítő, Sovánka István nevéhez köthető (1907–1914). Az első világháború kitörésével a bükszádi üvegyár végérvényesen beszüntette működését.

A ditró-szárhegyi közbirtokosság tulajdonában levő, nagy múltú borszéki üvegyárat a borszéki fürdővállalat bérelte. A gyár 1874–1880 között sokat fejlődött: országszerte kiépítette raktárait, felépült az üvegyári olvasztó és a hűtökemence, 1880-tól pedig a közeli szénbánya fedezte a huták tüzelőanyagát. A gyárban az ásványvíz palackozásához szükséges zöld pintes üvegeken kívül dísz- és használati tárgyakat is készítettek. A hibás gyárvezetés miatt a termelés a század végére lecsökkent, és idővel a borszéki ásványvizes palackok előállítására korlátozódott. Miután a borszéki szénbányatársulat nagyon felemelte a fürdő bérlőjével (1903-tól az osztrák Fekete Mór Rt.) szemben a szén árát, a gyártelep bezárásra kényszerült (1905).

A bőripart Szászrégenben Schönauer Norbert gyára (1890) és Mara József tímárműhelye (1909) képviselték. 1906-ban helyezték üzembe a székelyudvarhelyi bőrgyárat, amely kisiparosok szövöttezésével, állami támogatással alakult.

⁴⁰⁰ Ipari akció, 99–103.

⁴⁰¹ MKIK, 1904, 42.

Az építőipar elsősorban a városi építkezéseknek köszönhetően a 20. század elején sokat fejlődött. Marosvásárhely legrégebbi téglagyárát Reich Károly alapította (1857), amely a Clayton-féle modern téglavetőgépekkel időszakosan 60–100 munkást foglalkoztatott. A város saját téglagyára évi ötmillió téglát állított elő. A Bernády-éra nagy építkezései alatt – 1907-ben – három új téglagyár működött: Csiszár Lajos építkezési vállalatának 300 körüli, Bustya Lajosnak mintegy 200 alkalmazottja volt. A gyárak még így sem bírták a nagy keresletet kielégíteni. Ugron Gábor Bethlenfalván (1890),⁴⁰² Ákos Szombatfalván létesített téglagyárat Udvarhely vármegyében. Előbbit a Székelyegyleti Takarékpénztár csődbejutásakor elárverezték.

A cementipart Csíktusnád és Nagyernye községekben levő nagyobb gyártelepek mellett a szászrégeni Kerekes-Müller-féle cementgyár képviselte, amely betoncsöveket, kútgyűrűket, cementlapokat és téglát gyártott.

A vaskohászat kis üzemei szétszórta helyezkedtek el Székelyföldön, különféle minőségű vasat állítottak elő (Nagybacon, Kovászna, Magyarhermány). Életképes középüzem a reformkori alapítású (1836) Kápolnásfalva és Szentegyházfalva határában létrejött Szentkeresztbánya-telep volt, amely az osztrák tulajdonban levő Brassói Bánya és Kohómű Rt. modernizációs tevékenységének köszönhetően sokat fejlődött az 1870-es évekre (vízi erőn alapuló vashámor, nagyolvasztó öntő-, kovács- és lakatosműhely). A termelést pénzügyi gondok miatt 1875-ben beszüntették, majd Hrobonyi Adolf és veje, Lántzky Sándor indították újra a termelést (1878). A családi vállalkozásként üzemelő telep az 1890-es években már 140-150 embert foglalkoztatott; áruvasat, mezőgazdasági eszközöket gyártott. A termékek a vámháború következtében a román piacról kiszorultak, de a Kereskedelemügyi Minisztérium anyagi támogatásával 1906-ban egy újabb hámort építettek. A gyár alig tudott eleget tenni a megrendeléseknek, termelési értéke elérte a 300-350 000 koronát. A Szentkeresztbányai Vasöntőde és Szerhámorgyár termelése 1909-ben új tulajdonosok vezetésével (Kammer és Jekelius brassói nagykereskedő cég) elérte történetének legnagyobb értékét, de a vasúthiány továbbra is fékezte az értékesítést. Az első világháború alatt jelentős sérülések érték az ekkor már hadi célokat ellátó öntödét.⁴⁰³

A gépgyártást egyedül a Szathmári S. Ferenc alapította Marosvásárhelyi Gépgyár képviselte (1872). Az állami ipartámogatás keveset tudott fejleszteni a vegyipar elmaradottságán. A marosvásárhelyi kőolaj-finomító (1861) Baruch Adolf irányításával kisipari vállalként (1882) évi 7000 mázsa, Romániából importált nyers kőolaj feldolgozásával párolt világítóolajat állított elő. A gyufagyártást a parajdi Hafner cég képviselte (1858), amit később Reiter József vett át és korszerűsített. A 25 000 millió csomag fehér foszforos gyufát termelő gyár 60–80 főnek adott munkaalkalmat. A nyersanyagot Ősmaroszék havasával kötött szerződés biztosította, de évről évre gondot okozott a nyersanyag beszerzése. A gyufa előállítását drágították a szállítással járó költségek, ezért a gyárat Kolozsvárra költöztették át (1899). Háromszék vármegyében ifj. Jancsó Mózes gelencei lakos (1887), Gyergyószentmiklóson Urmánczy János (1894) gyártott gyufát. Helyi tőkés tulajdonában volt több kisebb gyertya-, szappan- és kénsavgyár, illetve állami támogatással fejlődött az Első Székelyföldi Gőzszappangyár. A Sicilia Rt. szénsavsűrítő gyára Málnásfürdön folyékony szén-dioxidot gyártott, amit szódavíz gyártásához árusítottak, de felhasználták az erdélyi sörgyárak is. Az 1890-es évek elején létesült természetes szénsavgázt sűrítő torjai gyár néhány évi működés után bezárt. A meggyesfalvi Straetz Hermann és társai tengeritermékek gyára szörpöt, szőlő- és krumplicukrot szállított kiterjedt hazai és külföldi piacra (1904). A vízi energiára épülő Első Erdélyi Fesztékgyár a Vargyas

⁴⁰² MKIK, 1892. 68.

⁴⁰³ Vajda L., 1983. 39.; SZN, 1909. 83–86.

patak völgyében Lövétén csak időszakosan működött (1903), de 1907-ban már 22 vagon festéket adott el.

[1. TÉRKÉP] Gazdasági élet c. térkép

Bányászat

Székelyföld geológiailag feltáratlan terület volt a 19. században. 1867 után a bánya- és kohóipar a szénre és a vasra mint a legfontosabb ipari és infrastrukturális alapanyagokra helyeződött. Az osztrák nagytőke ipari részvénytársaságának, a Brassói Bánya és Kohómű Egylet (Kronstädter Bergbau- und Hütenaktien Verein) székelyföldi tevékenységének nyomán jelent meg a nagyipari jelleg és a modern tőkés nagyüzem Székelyföldön. Az állami és külföldi tőke szórványos jelenléte mellett a hazai eredetű székelyföldi bányavállalkozások kisléptékűek maradtak, a termékek a helyi és a romániai piacon voltak jelen.⁴⁰⁴

Az ércekben szegény Székelyföldön a Brassói Bánya és Kohómű Rt. 1856-tól megvásárolta a régi kohókat, így a reformkori alapítású Fülét és Szentkeresztbányát, amelyeket korszerűsített. A nem eléggé racionális üzemvezetés és a társaság növekvő pénzügyi gondjai miatt először Szentkeresztbányán szüntették be a termelést és a vasbányászatot (1875). Később a fülei vashámor a jó minőségű ércek hiánya és a szállítási nehézségek miatt állt le (1878), ekkor a 113 munkás nyers öntvényeken kívül kovácsvas, kovácsolt áruk és mezőgazdasági gépek előállításával foglalkozott. Hrobonyi Adolf és veje, Lántzky Sándor birtokos 1878-ban a korábban jelentős bodvaji vashámort (Udvarhely vármegye), a következő évben pedig a szentkeresztbányai vasbányát vásárolták meg. A Margit, Gizella, Új Szentkereszt-tárók évi termelése 50 000 mázsa körüli volt, a bányamunkások száma 60–80 fő. A földrajzi elzártság miatt a kis üzem versenyképtelen volt a nagy osztrák és magyarországi vállalatokkal szemben.

[BP_B22. kép] A szentkeresztbányai hengergép, 1864 körül (RNL MMH, Orbán Balázs fényképe, a képet feldolgozta Fodor Tamás grafikus)

[BP_B23] Szentkeresztbányai képeslap (SzNM)

A székelyföldi széntelepek között az erdővidéki telepek bizonyultak a legjelentősebbeknek a tartalékok, a szénrétegek minősége és a települési viszonyok szempontjából. A reformkori eredetű bányatelkek kiaknázása a Brassói Kohó- és Bányamű Egylet működéséhez köthető. Az 1870-es évek elején a medence szénkészleteit felértékelte a Segesvár–Brassó vasútvonal építése (1873), így a korábbi szórványos bányászat átalakult. A marosvásárhelyi Erdélyi Kereskedelmi és Hitelbank anyagi támogatásával az erdővidéki bányák (Vargyas, Székelyszáldobos, Felsőrákos, Köpec és Hídvég határában) szervezett ipari üzemmé alakultak. Az Erdővidéki Bányaegylet Rt. (1874) birtokos nemes családok vállalkozásaként Barót vidékének széntelepeit 37 bányatelkével majdnem kizárólagosan birtokolta. A Samutáró (1872) feltárását követően itt készült el Székelyföld első keskeny nyomtávú vasútja (1877), műhelyeket, drótkötélpályát létesítettek, több munkáslakás épült, már az 1880-as évektől volt telefon. A szénbányászat műszaki felszerelése, fejtési módja – a széntelep öngyulladásához vezető mélyszinti bányaművelés – nem mutatott bányatechnikai és technológiai nívkülönbséget a közép-európai lignitbányászathoz képest. Hoffmann Géza bányai igazgató vezetése alatt a vállalat kezdettől fogva 200-300 székely munkást alkalmazott. A bánya átlagos évi termelése 30-40 000, csúcsteljesítménye 1908-ban 70 000 tonna volt. A magas hamutartalmú szenet az ókirálysági román vasutak, a botfalusi cukorgyár és a szélesebb környék városai használták fel. A magyar államvasutak az 1890-es évektől évente 2000 kocsirakományt, idővel a termelés felét, a századfordulótól egynegyedét (1904-ben 5144

⁴⁰⁴ Vajda L., 1981. 382–475.

vagon szenet) vette át, de a szenet a mozdonyokon csak a Zsil-völgyi szénrel keverve tudták felhasználni. Az 1900–1903 közötti válság jelentős termelés kiesést okozott a vállalatnak, amit állami támogatású fejlesztésekkel sikerült ellensúlyozni (Eliz-tárna, központi villamostelep, vasöntöde kupolókemencével, gépjavitó műhely). Az agrártárca a kétlaki életet folytató munkásoknak kolóniát épített Köpecbánya-telepen (1906). 1908-ban áttértek a gazdaságosabbnak tűnő felszíni fejtésre, de az 1910-es évek csapadékos évei súlyos visszaeséshez vezettek. Az Erdővidéki Bányaegetlet még 1913-ban is átlag napi kilenc vagon (megközelítőleg 26 tonna) lignitet szállított. A köpeci szénbányászat a természeti adottságok, a tőkehiány és a salgótarjáni és zsilvölgyi bányák versenye miatt helyi igényekre termelő üzem maradt.

[BP_B24. kép] A Zeyk tárna, Köpecbánya, 1898. Adler Alfréd felvétele (SzNM)

Kisebb méretű szénbányászatot az 1860-as években megalakult Első Gyergyói Kőszénkutató Társulat folytatott Gyergyóban Borszéken (Alsó-Borszéken). A bányabirtokot 1894-ben a részvénytársasággá alakult társaság a borszéki fürdőigazgatóságnak mint egyik főrészvényesnek adta bérbe. A Gyergyói Első Bányatársulat Rt.-nek 1896-tól az első világháborúig alig 48 000 tonna szenet sikerült kifejtenie, annak fűtőértéke viszont a baróti szén majdnem kétszerese volt. Az illyefalvi szénteletet a község nyitotta meg 1868-ban, a termelés – kisebb megszakításokkal – 1921-ig tartott.⁴⁰⁵

Az egyik legjelentősebb ásványkincset, a sót az Udvarhely vármegyei Parajdon, Székelyföld egyetlen kincstári bányatelepén (Sóhegyen) hagyományos kézi fejtéssel (padrendszer) bányászták. A kevésbé gépesített, alacsonyabb tiszta sótartalmú bányászat, amely mintegy 70 állandó munkásnak nyújtott megélhetést, nem tudta felvenni a versenyt a jobb minőségű marosújvári, dési és máramarosi sóval. A 19. század végén a termelés 40 000 mázsára csökkent és a székely régió ellátására korlátozódott. A bánya 1905-től már csak a négy téli hónapban üzemelt. A Sóvárád–Parajd vasútvonal átadásával (1906) a kisipari igényeket szolgáló bánya bekapcsolódott az országos forgalomba. A Pénzügyminisztérium megnövelte a bánya sókitermelését és ettől kezdve az ország marhasósükségletének több mint egyharmadát a parajdi bányák fedezték. A telepet modernizálták, 1907-ben már 175 munkás dolgozott a telepen és 177 351 mázsa só értékesítettek. A település fellendülésében jelentős szerepet játszott az 1913-ban elkészült parajdi vasútállomás is.

[BP_B25. kép] A parajdi sóaknák, 1864 körül (RNL MMH, Orbán Balázs fényképe, a képet feldolgozta Fodor Tamás grafikus)

A kisüzemű színesfém-bányászatot a reformkori csíkszentdomokos-balánbányai bányaközpont képviselte, amelynek termelése a Brassói Bánya Rt. modernizációja következtében évi 3000 mázsára nőtt.⁴⁰⁶ 1867 után az amerikai réz európai megjelenése miatt rohamosan csökkent a termelés (1266 mázsára), és az igazgatótanács 1870-ben bejelentette a vállalkozás csődjét. A bányát 1872-ben egy örmény és német tőkéstársaság (Kabdebó és Nuridsán nagykereskedő cég Nendtwich Pállal) vette meg; az átmeneti fejlődést azonban a vámmentes külföldi réz inváziója, illetve a tüzelőanyag drágulása megakasztotta az 1890-es évekre. A 20. század elején a növekvő ipari felhasználás és a kiépülő vegyipar új lehetőséget jelentett a rézbányászat számára. Korda Dezső csíkszentdomokosi származású bányamérnök megvásárolta a bányát és egy francia tőkés csoporttal Compagnie Minière de Siculine név alatt újraindította a termelést. 1904-től francia vezetéssel megkezdtek a bánya újjáépítését, élén magyarországi megbízottként Korda állt. Három év múlva a francia társaság néhány budapesti részvényes bevonásával nevet változtatott Erdélyi, majd Magyar Rézművek Rt.-re. A 419 munkást foglalkoztató, soknemzetiségűvé vált bányatelep (új tárók, olvasztókemence, modern

⁴⁰⁵ Kisgyörgy–Vajda, 1972; Papp K., 1915. 897–908.; Wanek, 2005.

⁴⁰⁶ Barabási, 1996.

kohó, laboratórium, ércmosómű, öt Bessemer konverter, modern szállítópálya) adta az erdélyi rézbányák termelésének 62,4%-át (1515 mázsa színrez).⁴⁰⁷

Az 1870-es években a Földtani Intézet megalakulásával rendszeres földtani feltérképezés, kőolajkutatás indult Székelyföldön is (Sósmező, Zabola, Gelence). Gyimesbükk vidékén pedig egy 21 munkást alkalmazó angol vállalat alakult (1900). A kutatások azonban tőke és szakértelem hiánya miatt nem vezettek komolyabb eredményre.⁴⁰⁸

Az infrastrukturális fejlesztések során ideiglenes jelleggel több helyen nyíltak kőbányák, a legtöbb Háromszék vármegyében. Székelyföld egyetlen kőfejtőtelepe, az olasz Zuliani Péteré 1900 óta működött Málnásfürdön. A málnási és gödemesterházi trachitbányák is sok épületanyagot termeltek. Felszíni márványbányászat folyt Gyergyóban, a székely körvasút kiépítését követően pedig a gyergyószárhegyi, vaslábi és csíkszentdomokosi márványbányák újranyltak.

Infrastruktúra és kereskedelem

A Székelyföld – periferikus helyzetéből adódóan is – a legkésőbb kapcsolódott be a magyar vasúthálózatba. A megkésve és apró szakaszokban kiépített székelyföldi vasúthálózat nem adott igazi lendületet a térség gazdasági és társadalmi fejlődésének. Az állam egyre nagyobb szerepet vállalt a vasúti beruházásokban, bár ez a kor liberális személete alapján kényszermegoldásnak tekinthető. A nagy szállítóképességű gőzvasút mellett a közutak modernizációjára országos viszonylatban sem került sor, a fejlesztés megakadt a kiépítési költségek előteremtésénél. Székelyföldön azonban az úthálózat szerepe nemcsak a kis és közepes távolságú fuvarozásban, hanem a külkereskedelemben is jelentős maradt a magyar–román vasúti csatlakozás kései (1879) megvalósulása miatt. A vasúthálózat növekedésével és a teljesítőképesség fejlődésével az áruszállításban strukturális változás történt, és vasút sokfelé automatikusan átvette az áruszállítást a közúti szállítástól. Az alacsony vasútsűrűség miatt azonban a szekérfuvarozás kombinálódott a vasúti szállítással.

A vasút elérhető közelségbe hozta Székelyföldet, jelentős mértékben hozzájárult a modernizálásához, és a térség szerény mértékben, de bekapcsolódott a modern árutermelésbe. A vasúti szállítás összetörte az apró vonzaskörzetek rendszerét és a kevesebb számú központi hely gyors emelkedéséhez vezetett. A vasútvonal átalakította a székelyföldi tájak és települések képét. A közúthálózat minősége csak a gépkocsik elterjedésével javult országszerte.⁴⁰⁹

A vasútvonal és a kiépített úthálózat hossza, 1913

Vármegyék	Vasútvonal hossza (km)	Kiépített közúthálózat hossza (km)	100 km ² -re			10 000 polgári lakosra	
			eső vasútvonal hossza (km)	eső közút (km)	kiépített hossza	eső vasútvonal hossza	eső kiépített közút hossza
Csík	159,4	441	3,15	8,7	10,9	30,34	
Háromszék	116,8	702	3,0	18,0	7,9	47,56	
Maros-Torda	145,3	737	3,46	17,5	6,8	34,53	
Udvarhely	65,2	649	2,2	22,08	5,5	54,8	
Székelyföld	486,7	2529	3,02	15,7	7,8	40,4	
Erdély	2375, 2	10698	4,1	18,5	8,9	40,2	
Magyarország	21801, 1	52593	7,7	18,6	12,0	29	

⁴⁰⁷ Vajda, 1981. 334.

⁴⁰⁸ Wanek, 2000.

⁴⁰⁹ Gidó Cs., 2011; Gidó Cs., 2013.

Úthálózat

A szárazföldi közlekedést és szállítást Székelyföldön is nagyban befolyásolták a környezeti-
időjárási viszonyok, a téli és az esős időszakok igen kedvezőtlenek voltak. Udvarhely és Csík
székek útjai jónak minősültek, a mezőségi és a Kis-Küküllő menti térségek úthálózatának
járhatósága – kőkitermelés hiányában – azonban már komoly gondokat jelentett. A közúti
forgalom a kereskedelem fejlődésével, majd a vasútépítéshez szükséges anyagok szállításával
tovább nőtt, ennek ellenére a közúthálózat modernizációja országosan háttérbe szorult.

Az 1870-es évek végére Székelyföld 254 km-nyi állami úthálózatát a Közmunka- és
Közlekedésügyi Minisztérium éves állami költségvetésből fejlesztette és tartotta fenn, a
műszaki szolgálatot a csökkenő létszámú államépítészeti hivatalok látták el. Az 1870–1880-as
években a székely vármegyéket érintő Héjjasfalva–Gyimes, Sepsiszentgyörgy–Ojtozi-szoros,
Marosvásárhely–Maroshévíz–Tölgyes és a Brassó–Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda–
Gyergyószentmiklós állami útvonalakat modernizálták. A törvényhatósági utak (627 km) a
törvényhatóságok hatáskörébe tartoztak, építésük, fenntartásuk közmunkával és annak
váltásgösszegéből történt. A rendszer igazságtalanságát és célszerűtlenségét a tapasztalatok is
mutatták. A vármegyék műszaki szolgálatának ellátására megyei mérnöki hivatalokat, majd
1877-től államépítészeti hivatalokat hoztak létre. A megyei utak közigazgatási és műszaki
szolgálatára nagymértékben függött az alispán felfogásától és buzgalmától. A vármegyei
útalapokat főleg a hadászati fontosságú utak fenntartására fordították, ezek Székelyföldön
Csík és Háromszék vármegyék területén 1878-ban 283,6 km-t jelentettek. A községi utak
többsége – földutak lévén – alig igényelt fenntartást, a községek 1876-ig nem is gondolták
ezeket rendszeresen.⁴¹⁰ A 19. század végére a kiépített utak túlnyomó része már kavicsolt
volt.

A közúthálózat korszerűsítése – nagyrészt a felgyorsult helyi érdekű vasútépítkezéseknek
köszönhetően – az 1890:I. törvénycikk hatására indult el. A vasúti állomásokhoz vezető utak
és a magánszemélyek, társaságok vagy szövetkezetek céljaira létesített utak fenntartása a
törvényhatóság, a vasúti vállalat, az illető község, illetve az érdekelt kereskedelmi és ipari
vállalat között oszlott meg. Bükszádon például az állomáshoz vezető út kiépítésébe és
fenntartásába bevonták a Mikes-féle üvegyár tulajdonosait, Tusnádfürdő esetében a
fürdőszövetkezetet. A törvényhatóság határozta meg a községi (vicinális) közutakat építő és
fenntartó községeket. Minden község a maga határán belül az utakat községi kézi munkával
és pénzzel volt köteles fenntartani és fejleszteni. A törvényhatósági utak építésének fő forrása
az útdó (egyenesek adó 10%-a) lett, de lehetőség volt az adó felének természetbeni
teljesítésére, az adót nem fizetőket pedig egyenesen erre (3 kézi napszám) kötelezték. A
legtöbb törvényhatóság kedvezőtlen anyagi helyzete miatt nem is gondolhatott
közúthálózatának növelésére. Az állam 1890 és 1900 között 562 000 korona államsegéllyel
támogatta a székelyföldi megyéket a közúti alapokra hátramaradt feladatok ellátásában. Az 1895-
ben induló 10 éves útállamosítási program keretében pedig több mint 300 km utat
államosítottak, ennek egyharmadát Csík vármegyében.

A 19. század végére Székelyföldön az állami utak (423,4 km) 68%-a kőalap hiányában
még kevésbé volt tartós, a törvényhatósági utak (1120,4 km) mintegy 20%-a – több hegyi
szakasz –, a vicinális hálózat (1394,2 km) közel fele volt kiépítetlen. A községi közdülő utak
hossza – hozzávetőlegesen 2358 km – főleg a kiterjedt határu községekben volt nagy. Csíkban
a községi erdei és mezei dűlőutak hossza tízszerese lehetett a közutaknak. Az erdei utak
állapota nagyban nehezítette a szállítást, és különösen a megye északi része (békási völgy)

⁴¹⁰ Kozma, 1879. 327–329.

volt elzárt. Háromszék vármegyében a vicinális utak hiányos kavicsolására és a silány közlekedési építményekre volt panasz. Ellenben Udvarhely vármegye községi útjai, annak köszönhetően, hogy a törvényhatóság segélyezte a költségesebb műtárgyépítéseket, szinte minden időben járhatóak voltak. Általában karbantartásra szorultak a gyógyforrásokhoz és a fürdőkhöz vezető utak is.

A 20. század elejére az állami fejlesztések nyomán 65 km törvényhatósági út épült (1904–1909 között), de ezek útpályaszélességét 2,5-3 méteresre szűkítették. Nagy eredménynek számított, hogy a székely körvasút építésével párhuzamosan kiépült a szűk Maros-völgyben a Marosvásárhely–Gyergyószentmiklós közötti állami közút (1905). Az 1907-től életbe lépett útállamosítási program évente mintegy 300 km törvényhatósági út megváltását tette lehetővé. A 20. század elejétől Székelyföldön is elkezdődött az állami utak mentén a gyümölcsfák ültetése és a közlekedés biztosítására szolgáló védőkorlátok elhelyezése. A meredek vagy alig járható útszakaszokat, így például a Parajd–Gyergyóalfalu közötti Bucsin hegyen átvezető útszakaszt egymillió koronából (1902) áthelyezték.

[BP_B26. kép] Gyilkos-tói út építése, 1914. Biró József felvétele (SzNM)

Fokozatosan javították az úttesteket és a fahidak helyett új szerkezetű vashidak épültek.⁴¹¹ Az 1910-es évek elejének esőzései és árvizei nagy károkat okoztak Székelyföld közúthálózatában, különösen Udvarhely vármegyében. A kirobbanó háború miatt a helyreállítási munkálatok csak részlegesen valósultak meg.

Székelyföldi vármegyék közúthálózata 1913-ban

Terület	Állami utak, km	Törvényhatósági utak, km		Községi közlekedési közutak, km		A vasúti hozzájáró utak, km		Községi közdülő utak, km
		összes	Ki-épített	összes	Ki-épített	összes	Ki-épített	
Csík vármegye	278	230	155	124	4	4	4	448
Háromszék vármegye	168	253	253	327	276	5	5	979
Maros-Torda vármegye	249	287	267	372	196	4	4	652
Marosvásárhely		31	21	-	-	-	-	-
Udvarhely vármegye	166	221	199	409	279	10	5	1053
Székelyföld	861	1022	895	1232	755	23	18	3132
Erdély	2880	4296	3843	6676	3922	75	53	12505
Magyarország	11028	31452	26255	32232	14760	606	550	75386

Forrás: *Kormányjelentés, 1913.* 168.

[2. TÉRKÉP] Úthálózat és vízrendezés c. térkép

A vasúthálózat kiépülése

A vasútépítések Erdélyben is magánvállalati keretek között zajlottak, így készült el a régió vasúti közlekedését mai napig meghatározó Első Erdélyi Vasút (Arad–Gyulafehérvár és ennek folytatásai), valamint a Székelyföld nyugati és dél-nyugati peremterületeit érintő Magyar Keleti Vasút (Nagyvárad–Kolozsvár–Brassó) Székelykocsárd–Marosvásárhely közötti szárnyvonala (1871). A magántársaságok vasútépítési kedvét az állam által garantált

⁴¹¹ MKIK 1911, 93.

kamat (kamatbiztosítás rendszere) nagyban serkentette, amely ugyanakkor a kincstárra egyre nagyobb terheket rótt.⁴¹² A gazdasági válság ellenére elkészültek a Kolozsvár–Székelykocsárd és Segesvár–Brassó közötti vonalszakaszok 1873 nyarára, ezáltal Marosvásárhely közvetlen kapcsolatba került Kolozsvárral és Nagyváraddal. Az időközben (1868) megalakult Magyar Államvasutak (MÁV) szervezeti és működési keretet biztosított a veszteségesen működő magánvállalatok szanálásához és egy állami vasúti hálózat kialakításához. Az átszervezett MÁV a gazdasági élet hatalmas, egységes és jól jövedelmező közüzemévé, az ország térszerkezetének meghatározó tényezőjévé vált Baross Gábor minisztersége alatt (1886–1892). Az 1891. január 1-jén életbeléptetett új árudíjzabási rendszer a cukoriparnak, az exportra termelő malomiparnak, a budapesti termény-nagykereskedelemnek, a fafeldolgozásnak és a fakivitelnak teremtett előnyös helyzetet, ugyanakkor elősegítette, hogy Erdély termékei és ásványkincsei távoli vidékekre eljussanak. A székelyföldi áruküldemények nagybani szállítása 10–20% tarifakedvezményt élvezett 1902-ig.

A kormány az európai országokhoz hasonlóan a helyiérdekű (HÉV, „light railway”) vasútvonalak építésével próbálta a fővonalaktól távolabb eső vidékeket, így Székelyföldet is bekapcsolni a vasúti forgalomba (1880:XXXI. és 1888:IV. tc.). A takarékos, a vonal menti vidék önerejére támaszkodó és annak érdekeit hathatósan kiszolgáló székelyföldi építkezésekbe a helyi közösségek mellett a külföldi, elsősorban német befektetők (például a frankfurti Erlanger bankház, Mitteldeutsche Creditbank, majnafrankfurti Sulzbach bankház) is bekapcsolódtak. A székelyföldi normál nyomtávú helyiérdekű vasútvonalak vonalvezetésére a pillanatnyi helyi és politikai, gazdasági, stratégiai érdekek érvényesülése, illetve a természeti akadályokat kikerülő, elsősorban völgyben épülő – állandó árvízpusztításoknak kitett – technikai megoldások voltak jellemzőek. A vasútépítő vállalkozók nagy része komoly tapasztalattal rendelkező budapesti mérnök (Braun Gyula, Linzer Ármin, Fábíán Lajos, Pallós Ármin) volt, az alvállalkozók a Monarchia minden területéről érkeztek.⁴¹³

A 33 km hosszúságú Marosvásárhely–Szászrégen HÉV a Maros partján haladt Marosvásárhely felsőváros, Sáromberke, Gernyeszeg, Radnótfája településeket érintve (1886). A vasút a két város, Marosvásárhely és Szászrégen, a helyi politikai előkelők, a Maros menti tutajérdekeltségek összefogásának köszönhetően épült meg. Székelyföld második, 36 km hosszú, Héjjasfalva–Székelyudvarhely közötti vonala a politikai ellenfelek (főispán és fia, id. és ifj. Daniel Gábor, illetve a neves ellenzéki politikus, a székely „rabonbánként” emlegetett Ugron Gábor) összefogásának köszönhetően épült ki (1888) a Nagy-Küküllő mentén. Jellemző, hogy a vasút építésére létrejött részvénytársaság kölcsönt legmagasabb kamatokra éppen a politikusok által elnökölt takarékpénztáraktól vett fel (8, illetve 9%-os kamatra). A részvénytársaság a MÁV engedélyével a vonal forgalmának növelése érdekében szállítási díjmérséklést vezetett be egyes termékekre, Brassóba – a szekérforgalom háttérbeszorítása érdekében – minden cikkre. Az összefogás ellenére a székelyudvarhelyi vonal a mai napig zsákutca maradt, a tervezett összeköttetés Csíkszeredával vagy Gyergyószentmiklóssal nem valósult meg. Az Ugron-féle elképzelésnek a fő konkurenciát éppen a 76 km hosszú háromszéki vicinális jelentette, amely a brassói és háromszéki politikai és gazdasági elit egymásra találásának az eredménye: a Brassó–Sepsiszentgyörgy–Kézdivásárhely vonal (1891) a Feketeügy bal partján haladt. A Barcaságon, Hétfalun átvezető, Hosszúfaluig elkészült 18 km-es pálya végállomásán élő 18-20 000 fő magyar lakosság a megélhetést biztosító szekeresség hanyatlása miatt tiltakozott a vasút kiépítése ellen. A HÉV-vonalon elsősorban személyszállítás folyt, mert kezdetben az áruszállítás túlságosan drága volt. A szállított áruk 75%-a fatermékből (elsősorban félkész áru) állt. A

⁴¹² Majdán, 1996. 382.; Majdán, 2001.

⁴¹³ Gidó Cs., 2011. 186–202.

Kis-Küküllő-völgyi vasút is a helyi politikai elit és a gazdasági körök együttműködése révén valósult meg két részletben (Balázsfalva–Bonyha, illetve Bonyha–Sóvárad, 1898).

A magyar–román vasúti csatlakozás kiépülése – még ha a Brassó-vidéki kereskedelmi körök nyomására a Brassó–Tömös–Ploiești vasútvonalat (1879) jelentette is – megkönnyítette a székelyföldi áruk kijutását Romániába. Az újabb vasúti csatlakozási pontok szükségessége az 1880-as években egyre erőteljesebben megfogalmazódott. A magyar állam bekapcsolódását a székelyföldi vasútépítkezésekbe az 1891-ben Romániával megkötött két új vasúti csatlakozási pont (Gyimesi- és Vöröstoronyi-szorosok) létesítéséről szóló nemzetközi szerződés (1891:XL. tc.) tette szükségessé. Ettől várták Csík vármegye elzártságának megszüntetését is. A helyi közösségek azonban nem rendelkeztek elegendő pénzügyi háttérrel a nehéz hegyi pálya jellegű Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda–gyimesi határszéli vonal kiépítéséhez. Az állam mint vállalkozó megjelenése (1895:VII. tc.) befolyásolta a székely fővasútvonal irányát. A törvény ugyanis a MÁV javaslatát tükrözte: elrendelték a Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda–Szászrégen vonal és ebből kiindulva a gyimesi vonal kiépítését. Elsőként a Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda közötti vasútvonal épült ki (1897) az Olt mentén (hatszor szelte át a folyót 30-40 méter hosszú vasszerkezetű hidakon); több helyen áthelyezték a folyó medrét és köfalakat építettek a földcsuszamlások ellen.

[BP_B27. kép] Vasútépítés, kotrógép munka közben, 1896 (CsSzM)

A Csíkszereda–Gyimes vonal a korabeli Magyarország legnehezebb és legköltségesebb vonalszakasza lett. Itt épült fel az Olt és Tatros vízválasztóját áttörő lóvészi alagút, az egyik leghosszabb és legszebb Karakó-völgyi híd, Gyimesbükkön pedig a legnagyobb határállomás.

[BP_B28. kép] Hegyszoros a lóvészi állomásnál, 1909. Ismeretlen fényképész (SzNM)

A vasútvonal már 1897 őszére elkészült, a román fél azonban nem építette ki határidőre a Gyimesbükk–Palánka–Comănești (Kománfalva)–Târgu-Ocna (Aknavásár) vasútvonalat, így a Csíkygyimes állomástól a határig kiépült másfél kilométeres pályarészt csak 1899. április 6-án adták át hivatalosan. Az idegen, főleg horvát, olasz és lengyel munkásokat többnyire a sziklavevágásoknál és a robbantásoknál alkalmazták. A magyar kormány 1899 végén felfüggesztette a székely körvasút további munkálatait az ország pénzügyi helyzetére hivatkozva. Nagyarányú társadalmi mozgalom sürgette Borszéky Soma országgyűlési képviselővel az élen egy, a Székelyföldet is érintő erdélyi transzverzális vasútvonal megvalósítását (Kolozsvár–Marosvásárhely–Székelyudvarhely–Sepsiszentgyörgy–Magyarbodza határvám állomás–Konstanca).⁴¹⁴

[BP_B29. kép] A magyar–román határállomás a Csík vármegyei Gyimesen határőrökkel és a Rákóczi-várral, 1910 körül. Képeslap (MNM)

Végül az 1904. évi XIV. törvénycikk biztosított 32 840 000 koronát a székely körvasút kiépítésére, Madéfalva állomás bővítésére, a Marosvásárhely–Szászrégen helyi érdekű vasútvonal és a Székelykocsárd–Marosvásárhely államvasúti vonal másodrangú főpályává való átépítésére. A székelyföldi vasútépítkezés utolsó nagy korszaka 1906–1915 között lehetővé tette a körvasút külső gyűrűjének, a Szászrégen–Idecsfürdő–Marosvécs–Magyaró-Déda (1906), valamint a Gyergyószentmiklós–Marosfő–Csíkszentdomokos–Madéfalva (1907), végül a Déda–Gyergyószentmiklós (1909) közötti szakaszok átadását. A székely körvasút utolsó szakaszának megépítésével elérhető közelségbe kerültek a Beszterce-, Gyergyói- és Kelemen-havasok érintetlen erdőségei.

[BP_B30. kép] Szerényi József kereskedelmi államtitkár látogatása a székely körvasút megnyitásán, Marosvásárhely, 1907. január 1. (MNM)

A székely körvasút befejezése után a kisebb helyi érdekű vasútvonal-kiegészítéseknek köszönhetően elkészült a Kézdivásárhely–Bereck közötti vonal (1907), illetve a Kis-Küküllő

⁴¹⁴ Borszéky, 1905. 12.

mentén a Küküllőszeg–Sóvárad közötti szakasz (1898), ennek folytatása Parajdig (1906), illetve a Marosvásárhely–Parajd közötti vonal (1915). A vasútvonal hozzájárult Szováta, a kedvelt fürdőhely továbbfejlődéséhez, illetve a parajdi sóbányászat fellendüléséhez.

Az alacsonyabb gazdasági erőforrással rendelkező és nehezebben megközelíthető térségek számára a keskeny nyomtávú vasúti vonalak építése jelentett lehetőséget. A Nyárad menti és a mezősi vonalak építését Maros-Torda vármegye és Marosvásárhely város már a 19. század végén felkarolta a helyi zöldség, erdőipari termékek és gabonakereskedelem érdekében. A vasút fontossága a 20. század elején felfedezett földgázlelőhelyek miatt megnőtt, a vonalat – a rossz vonalvezetés hibájából adódó árvízpusztítások miatt is – két lépcsőben adták át 1915-ben.⁴¹⁵

A több száz kilométernyi, legtöbbször ideiglenes jelleggel épült keskeny nyomtávú ipari, bánya-, erdei vasútvonalak elszigetelt ipartelepeket tettek életképesé.

[BP_B31. kép] A gyulafalvi (kommandói) iparvasút 1900 körül. Ismeretlen fényképész (SzNM)

Az 1880-as évek végén már 16 fűrésztelepnek volt erdei iparvasútja, ezeket a nem közforgalmú magánvasutakat az erdőbirtokosok vagy bérlők saját gazdasági céljaikra, állati vagy géperőre berendezve építették. A háromszéki erdei vasutak hossza elérte a 350 km-t. Az Erdélyi Erdőipari Rt. például 4,3 millió koronát fektetett be a vasúthálózatába (Térrét–Gyulafalva, 1890, Gyulafalva–Karalyos, Kovászna–Térrét, 1892), amelynek lényeges eleme volt a jelentős műszaki újdonságot jelentő kommandói sikló. A teherszállítás felülről lefelé történt, a teherkocsi – önsúlya következtében – lefelé haladva forgásba hozta a felső állomáson levő kötéldobot, amely ezáltal felfelé húzta az üres kocsit. Az 1258 m hosszú pálya 328,54 m szintkülönbséget hidalt át, átlag 268 ezrelékes eséssel. Kötele a működése alatt állítólag háromszor szakadt el.⁴¹⁶

[BP_B32. kép] A kovásznai sikló, 1907. Papp Ferenc felvétele (SzNM)

A székelyföldi körvasút megépítése után alakult fűrésztelepekhez, gyárakhoz a MÁV-állomásoktól több ipari vasútvonal épült. Ilyenek voltak a Gyergyóvárhegytől Putnavölgyig, Maroshévíztől Székhasasáig és Borszékig, illetve Maroshévíztől Gyergyóhollóig vezető iparvasutak, valamint a gyergyóalfalusi iparvasút. Udvarhely megyében Klein Zsigmond budapesti fakereskedő épített erdei vasutat az Ivó- és a Sűgő-patak völgyében (1910–1911).

A székelyföldi normál nyomtávú vasúthálózat (486,7 km) az erdélyi vasúthálózat 20,4%-át, az országos hálózat 2,2%-át jelentette 1913 végén. A székely vármegyék területén volt a legkisebb a 100 km²-re eső vasútvonalak hosszúsága, az egyik legkevesebb vasútvonallal pedig Udvarhely vármegye rendelkezett.

A székely vasúthálózat hiányosságai, a zsákutcában végződő vonalak, az előnytelen csatlakozás és menetrend a térség periférikus helyzetét tovább konzerválta. A személyszállítás a zónatarifa-rendszernek (1889) köszönhetően Székelyföldön is nőtt: a kamara területét érintő 169 km hosszú vasútvonalon 1891-ben 171 849 személy, 1892-ben már 346 163 személy utazott.⁴¹⁷ 1908-ban már egyedül Csíkszereda forgalma közel 265 000 fő volt. Az 1912. július 1-jén bevezetett új személydíjshoz viszonyítva jelentős áremelkedéseket okozott. A csomóponti fekvésű, 100 000 felszálló utasnál nagyobb személyforgalmú vasútállomás Marosvásárhely lett. Sepsiszentgyörgy személyforgalmát Brassó közelsége és a végállomás jelleg csökkentette.

A modern civilizáció elterjedését előmozdította előbb az országutak, később a vasút mentén elhelyezett távíróhálózat is. 1876-ban a 911 állami és vasúti távírdaállomásból 18 volt

⁴¹⁵ Gidó Cs., 2011. 158–169.

⁴¹⁶ Papucs, 2006.

⁴¹⁷ MKIK, 1892. 171.; MKIK, 1896. 235.

Székelyföldön. Az 1891-ben induló távíróhálózat-felújítási és -beruházási terv keretében a műszaki fejlesztés a régióban is jelentős méreteket öltött.⁴¹⁸ A távbeszélő az 1890-es években már nemcsak a városokban, hanem a nagyobb iparvállalatoknál is megjelent, például Csík vármegyében az elsőt a Csíkmegyei Erdőipar Rt. hozta létre a csobányosi fűrészgyártelep és a csíkszentsimoni vasútállomás között (1897).

[5. TÉRKÉP] Vasút c. térkép

Vízrendezés- és vízszabályozás. A községi ivóvízellátás

A nagy természetátalakító vízépítési munkálatok korában Székelyföldön az Olt, a Feketeügy, a Kovászna, a Nyárad szabályozása és ármentesítése, a Maros felső és középső vadvizes, szabálytalan folyószakaszának mederrendezése és partbiztosítása, gátvédelme jelentett visszatérő, igen költséges feladatot. A vízrendezés a modern vízügyi törvényt (1885:XXIII. tc.) követően – a nagyobb vízfolyásokat leszámítva – a parti birtokosok kötelessége lett. A vízügyi igazgatás intézményrendszere, a kultúrmérnöki szolgálat díjtalanul, egységes elgondolások alapján tervezett talajjavítási munkálatokat (lecsapolás, patakszabályozás, öntözés, alagsövezés). A munkálatokat helyi vállalkozások bevonásával és közmunkában végezték el. Az első nagyobb szabályozást a Nagy-Homoród mentén Recsenyéd, Szentpál, Szentpéter, Városfalva, Szentjános és Daróc udvarhelyi községek kérelmezték (1881), Háromszék vármegyében a Bölön és Nagyajta határában folyó Mélyvölgy-patakot szabályozták közmunkából (1888–1889).⁴¹⁹ Az 1890-es évektől a háromszéki községek, közbirtokosságok már élen jártak a vízrendezési munkálatok kezdeményezésében, de ezek a költségesség miatt csak hosszú évek alatt, általában a birtokrendezésekkel együtt valósultak meg. A műszaki szakértők (kultúrmérnökök és vízmesterek) az ipari vízi művek (például vízimalmok) joggyakorlatát, sokszor évtizedes vitás vízhasználati ügyeket rendeztek el a 19. század végétől, így például a Nagy-Küküllőn, a Fehér-Nyikón, a Kis-Homoródon és a Korondi-patakon.

A vasútvonalak építése alkalmával jelentős folyószabályozásokra került sor a Maros és az Olt mentén. Alcsíkban az Oltvölgyi vízi társulatnak köszönhetően, amely a Csíkszereda határától Csíktusnádig terjedő ártéren érdekelt gazdaközöniséget tömörítette, 3900 holdat csapoltak le, Tusnád és a csíkszentkirályi Olt-híd között pedig kialakították az Olt új medrét. A munkálatokat a társulat eladósodása miatt 1897-ben felfüggesztették.⁴²⁰ A csíklázárfalvi, csicsói, toplicai, zsögödi és csíkszeredai rétlecsapolások csak a 20. század első évtizedében folytatódtak.

A 19. század végére Székelyföldön legalább 10 000 holdra becsülték a vízmosásos területeket (suvadások), amelyek Háromszék és Udvarhely vármegyékben a természeti adottságok miatt gyakoriak voltak (a kiadós eső után a talaj szétesésűszott). A hordalékfogó (rőzse, kő-, fa-, beton)gátak építését a vízmosások és a környék befásítása, akác, fűzfa, magasabb régiókban tülevelűek ültetése kísérte. A munkálatok sikeressége nagymértékben függött a közigazgatási hatóság és a lakosság fogékonyságától, áldozatkészségétől. Országos viszonylatban is jelentős vízmosás-megkötési munkálatokat Udvarhely megyében végeztek – állami támogatással – 18 községben 1905-től. Az országban egyedül itt épültek betongátak. A legnagyobb szabású vadpatak-szabályozásra Siklód községben került sor, szinte erődítménynek látszó gátak épültek az abásfalvi Sós-patak rendezésekor is, Lövétén pedig a lakosság épített a Köves-patak görgetegköveiből gátakat.⁴²¹

⁴¹⁸ Kozma, 1879. 321–326.

⁴¹⁹ RNL KMH, Fond 9. Háromszék vármegye főispáni iratok (Prefect Jud. Trei Scaune) XXIII. tétel, 332. cs., 1890. 327. dosszié.

⁴²⁰ Vitos, 1894–1901. 180–185.

⁴²¹ Balaton, 2014. 413–421.

A falusi lakosság közegészségügyi, gazdálkodási és tűzvédelmi okokból egyre több és tisztább vizet igényelt. Az 1890-es években azonban csak néhány nagybirtokos és értelmiségi épített vízvezeték Székelyföldön, a községi ivóvízvezeték-tervek pénzhiány miatt nem valósultak meg.

A községi ivóvízellátás megszervezése – az agrártárca kultúr- és közegészségügyi mérnöki karával szoros kapcsolatban álló székely akció tevékenysége nyomán – jelentős civilizációs vívmánynak számított. 1907-től szervezett program keretében évente öt-hat állandó vízhiányban szenvedő község ivóvízellátását oldották meg államsegélyből a községek 20–30%-os hozzájárulásával. 1911 végére 25 székelyföldi községben szűnt meg a vízhiány: 22 településen forrásra alapított vízvezetékkel, három községben mélyített kutakkal. A gyakori műszaki problémák miatt a vízműveket 1912–1914 között felülvizsgálták és a hiányosságokat pótolták, az alkatrészcsereket elvégezték. A csíki falvak anyagi okok miatt nehezen vállalkoztak vízvezetékrendszer építésére, ezért ott 5-30 ház népét összefogó vízvezető társulatok alakultak, amelyek a környező források vizét a csoport tagjainak házaiba juttatták el.⁴²²

Vásárok, boltok és kereskedők

A kapitalizmus korára a nagy, országos piac kialakulása a jellemző, de az árucserre elsődleges színhelyei, a heti vásárok és a sokadalmak (nagyvásár vagy országos vásár) szerepe megmaradt Székelyföld sajátos domborzati viszonyai és a közlekedési hálózat fejletlensége miatt. Kozma Ferenc 30 hetivásárt és 141 országos vásárt jegyzett fel 1879-ben.⁴²³ Minden jelentősebb székelyföldi város egyben vásárközpont is volt. Marosvásárhelynek sikerült regionális jelentőségű városközponttá válnia és kiterjedt vonzáskörzettel rendelkezett. Itt tartották még a 19. század végén is Erdély legfontosabb gabona- és vetőmagvásárait, de a város volt a lucerna- és lóheremag legfőbb felvásárlási helye és a tojásbegyűjtés székelyföldi központja. Évente még mintegy tízezer tutaj érkezett ide, főként Gyergyóból. Marosvásárhely számított Szászrégen mellett a környék legfontosabb fapiacának is.⁴²⁴

A termelés differenciálódásával minden tájegység vására az ottani árutermelés struktúrája szerint alakult át. Például Erdély-szerte a legjelentősebb hagyományos gabonavásárok a Mezőségen voltak, Székelykeresztúr a szarvasmarhavásárokról, Székelyudvarhely a gabona- és faüzletről, Csíkszereda a juhvásárról, Sepsiszentgyörgy a lóvásárról volt nevezetes. A vásárok virágkorát jelzi, hogy a hetivásárokkal rendelkező települések országos vásár tartására kértek és kaptak engedélyt, illetve a települések jövedelmének tekintélyes részét is abból nyerték. A Kereskedelemügyi Minisztérium hivatalos vásár- és hetivásárjegyzéke segített a sok vásár közötti eligazodásban 1892-től. Az év folyamán kiemelkedő vásározási időszakok alakultak ki, amelyek a termelési, beszerzési, időjárási és közlekedési viszonyokhoz igazodtak. A vásárok differenciálódása (kirakodó-, állat-, terményvásár) mellett és ezzel párhuzamosan településfejlesztési, egészségügyi és esztétikai követelmények miatt a helyigényes vásárrészek kiköltöztek a központi (belső) vásárterekre. Rendszerint a városok belsejében tartották a kirakodóvásárt, ahol elsősorban a kézművesek, szekerező kereskedők árultak. Az azonos kézművesek, árusok egy helyre települtek, ami a vásárlást, az árak összehasonlítását nagyon megkönnyítette. Többnapos vásárok esetén az állatvásárokat az első napon tartották. Például a székelykeresztúri országos vásárokon évente 45 000, Marosvásárhelyen 60 000, Gyergyószentmiklóson 40 000 szarvasmarhát hajtottak fel a 19. század végén. Ezekre a hazai kereskedők mellett külföldről is érkeztek vevők, akik összevásárolták és hízaldákba szállították a jószágokat. Az állatvásárok, a szekeres

⁴²² Bárth, 2010.

⁴²³ Kozma, 1879. 330–331.

⁴²⁴ MKIK, 1891. 76–77., 81.

terményvásárok helyét a településekbe bevezető főútvonalak mellett, de a belterületen kívül jelölték ki, hogy az ott tovább differenciálódó vásároknak megfelelő hely álljon rendelkezésre. A 19. század utolsó negyedétől kialakuló vásárterek még sok kívánni valót hagytak maguk után. A vásártartás gazdasági és belső rendezési érdekei megkövetelték a vásárszabályzatok megalkotását, amelyek részletezték a piacozás teljes lebonyolítását.

A 19. század végén a marosvásárhelyi kamara arra hivatkozva javasolta a vásárok számának korlátozását, hogy az egyre növekvő költségek és az egyre csökkenő bevételek következtében az iparosok tönkremennek. A vásári forgalom csökkenéséhez hozzájárult, hogy az iparcikk-kereskedők a bolti árusítást részesítették előnyben. Ennek ellenére a székely városok iparosainak nagy része hosszú időn át következetesen kipakolt a heti- és országos vásárokon, még ha forgalma nagyobb részét boltjában (legtöbbször műhelyboltjában) bonyolította is le. A vásár jó alkalmat jelentett a mestereknek a megrendelések felvételére.

A századforduló után a vásárjövendelmek csökkenése is a vásárok hanyatlásának a jele. Az állatvásárok szerepe megmaradt, bár a korábbi nagyarányú felvásárlás helyett a helyi igényeket kielégítő vásárok színvonalára süllyedtek. A terményvásárok a kisebb-nagyobb terménykereskedők kezébe mentek át. Minden vásártartó helyen megalakultak a különböző terménykereskedések (takarmány-, gabona-, fa-, bőr-, toll-, gyapjúkereskedések). A szatócsok és vegyeskereskedők száma a kisebb községekben dinamikusan nőtt, ami decentralizálta a kereskedelmet. Az árutak Bécstől, Budapestről, Brassóból és részben Segesvárról hozták, a közvetítő haszon és a drága szállítási költségek miatt országosan Székelyföldön voltak a legmagasabb árak. A verseny éleződése miatt a helyi boltos kereskedők megpróbálták az újabb boltok nyitását megakadályozni, illetve a helyi vásárok alkalmával megjelenő idegen kereskedők tevékenységét korlátozni. Idővel azonban a székelyföldi városokban is megjelentek a szakáru-kereskedések, a legtöbb Marosvásárhelyen.

[BP_B33. kép] Gyimesbükki (Csík vármegye) csángók a vegyesbolt előtt 1913-ban (MNM)

A 19. század második felében minden városban megszervezték a Kereskedő Társulatokat. Marosvásárhelyen 1868-ban a városban 58 boltot tartó kereskedőt írtak össze (közülük valószínűleg 17 örmény, 13 pedig zsidó származású volt); Sepsiszentgyörgyön 16-ot (7 örmény – még kettő résztulajdonos is – és négy zsidó); Illyefalván egyetlen fűszerbolt volt, zsidó tulajdonban. Marosvásárhelyen 1910-ben az önálló kereskedőkön belül 44,8%, a kereskedelemben tevékenykedő hivatalnokok esetében 36,4% volt zsidó származású. Az örmények a 19. század közepétől áttértek a (marha és fa) külkereskedelemtől a belkereskedelemre. Gyergyószentmiklóson az örmény kereskedők kereskedői körbe szerveződtek, vezetőjük Cziffra Mihály gyáros, kereskedő és földbirtokos volt. Az örmény kereskedők piaca folyamatosan szűkült, gazdasági pozícióik egyre jelentéktelenebbé váltak. Székelykeresztúron az örmény kereskedőket a 20. század elején néhány helybelivel a tömegesen megjelenő zsidó és Segesvárról áttelepedett szász kereskedők szorították ki.⁴²⁵

A marosvásárhelyi kamara fennállásától fogva arra törekedett, hogy minél több városban szabályrendeletet alkossanak a kiterjedt házalás korlátozására, ahogy azt Marosvásárhely szabályrendelete (1892) tette. A rendszeresen utazó vándorárusok, a házaló tótok mellett nagy konkurenciát jelentettek az utazó ügynökök is.

Tutajozás

A magashegyi erdőségek szálfaínak nagy távolságra szállításával, a tutajozással általában a sovány szántófölddel rendelkező vidékek foglalkoztak az Olt, a Feketeügy és a Bodza, valamint a Küküllők mentén, nagyobb arányban az Aranyos-Beszterce (Kis-Beszterce) és a

⁴²⁵ Barabás, 1904c. 45–46. Az örményekre I. Pál J., 2005.

Maros mentén élők. A több évszázados kereseti forrást a vasút megjelenése és a fa helyben való feldolgozása szüntette meg.

Az éves vízjárás három nagyobb úsztatási időszakot (tavaszi, júniusi zöldár, őszi) tett lehetővé, az első világháború éveire az év minden szakában végzett fakitermelés és szállítás lett jellemző Székelyföldön is. A 19. század utolsó harmadában a fakitermelés érdekében még építették és fejlesztették a tutajozást biztosító műszaki berendezéseket, a farönkúszató csúszdákat. Ipari remekműnek számított a 30 km hosszú függő kis-békási faúszató csatorna (1890–1905).

A marosi tutajokat Gyergyócsomafalván, Gyergyóalfaluban, Gyergyóremetén, Ditrón és Gyergyóvárhegyen fűrték talpakba. A fakereskedés a Maros-parton zajlott, a gyegyóiak Szászrégenig vagy Malomfalváig levítették a fertálytutajt (12 szál gerendából, később gömbfából állították össze), az ár tartalmazta a fakitermelés és a folyóhoz történő kiszállítás, a Maros felső szakaszán való tutajozás költségeit. A vásárló aztán a fertályokból összeállított tutajt Lippára, illetve az Alföldre szállította. A „tarisznások” (szászok, örmények és főleg zsidók) már a tutajozási idény előtt, előző télen, sőt ősszel a fakitermelőket különféle hitelekkel eladósították, akik így kénytelenek voltak a fát kitermelni.

A tutajozás utolsó fellendülésének időszaka a vasútépítkezések megnövekedett faigénye miatt az 1880-as évektől a Maros-völgyi vasút 1909. évi átadásáig tartott.⁴²⁶ 1899-ben a Maroson tutajozott fa értékét 2-4 millió koronára becsülték. A becslések szerint a marosi fakereskedelem felét a szászrégeni szász fakereskedők alapította Első Szászrégeni Tutajkereskedő Társulat (Sächsisch-Reener Floss Compagnie, 1865) bonyolította, amely a folyó mentén erdősegeket vett, faipari üzemeket létesített. A tutajozásban érdekelt társulatokat, személyeket, fakereskedőket, erdőbirtokosokat, erdővállalatok tulajdonosait tömörítő Marosi Tutajozást Előmozdító Társaság Szászrégenben (1877) ellenőrzése alá vonta a tutajozást, a szedett vámból a Maros medrét kitisztította, a rongálásokat helyreállította. A megjavult vízi úton lehetővé vált a gerendának természetes henger formában való szállítása, a tutajokon teherként nagy mennyiségű deszkát, faragott fát, zsinolyt és szőlőkarót is szállítottak, ez nagyban növelte a vállalkozások gazdaságosságát. A nagyobb medertisztítási és partbiztosítási munkálatok elvégzését azonban az anyagi eszközök hiánya megakadályozta.

A román vámháborúig virágzó – évi 10 000 épületfa- és deszkatutaj – tutajozást nagyrészt örmény kereskedők bonyolították le a Kis-Besztercén, akik a fát a Besztercén és a Szeret folyón át egészen Galacig úsztatták. A görgényi kincstári uradalomban fekete-erdei német munkások honosították meg az óriástutajozást (mozgókötésű, 35 talpból álló 500 méter hosszú, 300–350 köbméter fatérfogatú szerkezet) az 1870-es években. 1873–1903 között évente 30 000 köbméter tűzifát úsztattak le. Az óriástutajozás az 1890-es évekre költségessé vált a vámháború következtében.⁴²⁷

Áruszállítás

A jelentős történelmi múltra visszatekintő székely szekeresség vagy más néven fuvarosság az agrárnépeesség alsóbb társadalmi rétegeinek egyik megélhetési lehetőségét jelentette. A patriarchális elemekkel tarkított vándorkereskedő életmód rendkívül szegényes életszínvonalat biztosított. A fuvarosok java része időszakosan vett részt a bel- és külkereskedelmi tevékenységben, mert a fő foglalkozás számukra a gazdálkodás volt.

A népi kereskedelem része volt a „borvizesség”, többnyire vállalkozók megbízásából ekhós szekéren fuvarozták a cserépkorsókat, később az üvegpalackokat szénába, szalmába bugyolálva. Az árusítási körzet Erdély jelentős részét fellelta, de rendszeresen jártak

⁴²⁶ Tarisznay, 1994. 74., 175.; Palkó, 1979.

⁴²⁷ Oroszi, 1995. 33–37.; Oroszi, 1993. 64–65.

Moldvába is. A vasút megépítéséig a borvizések különféle élelmi és ipari cikkeket is szállítottak. A 20. századra a vasút kiépítésével a borvizeség visszaszorult, és a borvíztöltőde és a legközelebbi vasútállomás közötti területre korlátozódott. A magas vasúti díjtételek miatt azonban többen időszakosan megmaradtak a fuvarozásnál.

[BP_B34. kép] Deszkás kóboros szekér. Csík megye, Csíkmadaras. Andory Aladics Zoltán mérnök felvétele, képes levelezőlap (CsSzM)

Az erdőkitermelés és a vasútépítkezés fellendülésével átmenetileg új életre kelt a rövid távú fuvarozás. A vasúti csatlakozások kiépítésével a szekéren történő áruforgalom a rövid távú teherforgalomra korlátozódott.

A Brassó–Tömösi-szoros útvonalat járó hétfalusi szekeresesség hanyatlását a vasutak kiépülése és a vámháború következtében kialakított szigorú vám- és határintézkedések, valamint a gyorsuló romániai iparfejlődés együttes hatása idézte elő az 1880-as években. A személyszállítás már az 1870-es évek közepére visszaszorult a vasút kiépítésével.⁴²⁸

A közúthálózatnak a hiányos székelyföldi vasúthálózatból adódóan mindvégig fontos szerepe volt az áruforgalom lebonyolításában. Az áruszállítás mennyiségére legfeljebb az útviszonyokból és a lóállományból lehet következtetni. A közúti szállítási viszonyokat mutatja, hogy nehéz fuvarnak nevezték a $\frac{3}{4}$ tonna, könnyű fuvarnak az $\frac{1}{4}$ tonna súlyút. Székelyföldön a nehéz fogatok magasabb arányát a táji, néprajzi sajátosságok, szokások mellett az utak minősége és a domborzati viszonyok egyaránt befolyásolták.

Székelyföld kistérségei a fogatolt járművek ezer lakosra vetített száma alapján tipikus szállítási kapacitással (5-90 közötti értéktartomány) rendelkeztek a 19. század végén, egyedül Maros-Torda vármegye bírt alacsonyabban.⁴²⁹ A fogatolt tehének magas száma csak az igen rövid távolságokra történő szállítást feltételezi, ezek gyakorlatilag nem lépték át a honos települések határát. Hosszabb távolságokra és főleg a Kárpátok hágóin való átkelésre elsősorban a nagy teherbírású és állóképességű ökörfogatokat vették igénybe, a kisebb tömegű, de nagyobb értékű és rövid idő alatt eljuttatni kívánt szállítmányokhoz pedig a lófogatokat. Egy igásló évi teljesítése kb. 3500–4500 árutonna kilométer, amit egy átlagos vasúti teherkocsival négy nap alatt végeztek el. Ha a lóállomány 10%-a végzett távolsági áruszállítást, az a vasúti áruszállítás évi 2-3%-át jelenthette a 19. század második felében. A posta áruszállítása nemcsak a vasúthoz, hanem még a szekérszállításhoz viszonyítva is elenyészően csekély lehetett.⁴³⁰

A szállított teher nagyságára az első, 1869–1876 között az államúti hálózaton végzett országos forgalomfelvételekből következtethetünk. A forgalom – a vonóállatok száma alapján, amely a legtöbb esetben arányos a szállított teher nagyságával – a keleti országrészben, különösen a belső erdélyi területeken (Torda, Marosvásárhely, Nagyszeben és Brassó térségében) volt nagy. A nappal nagy forgalmú utak éjszaka is jelentősebb forgalommal bírtak, a csúcsforgalom a mezőgazdasági idénymunkákhoz kapcsolódott, amelyet csak a vásári napok két-háromszoros forgalma múlt felül. Az országhatárt elérő állami utak közül a Brassó–Tömösi-hágó közötti útszakasz forgalma volt a legnagyobb. Kós Károly adatai szerint a romániai nagyvásárok idején naponta 200-300 hétfalusi szekeres lépte át a határt, az 1874. évi észlelési eredmények valamivel kevesebb (napi 181) szekérforgalmat állapítottak meg. A Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztérium becslése szerint a megyei utak forgalma átlagosan napi 100 fuvarra tehető, egy fuvar átlag $\frac{3}{4}$ tonna hasznos súlyt szállított, a posta és a magánszekerek pedig átlagosan három személyt vittek fuvaronként. A Háromszék vármegyére vonatkozó adatok alapján a Brassó–Ojtoz állami út forgalma átlagos (napi 319 vonóállat) volt, a legforgalmasabb, Brassóhoz legközelebbi szakaszt a

⁴²⁸ Kós, 1976. 80–102.

⁴²⁹ Frisnyák, 2003a.

⁴³⁰ Nagy B., 2008.

Kézdivásárhely környéki forgalom követte, a legcsekélyebb számú vonóállat az út román határ előtti szakaszán közlekedett. A forgalom jelentősen megnövekedett Brassó országos vasúthálózatba csatlakozásának (1873) hatására, a felfutás azonban csak időleges volt, mert a vasúthálózat további kiépítésével a közúti forgalom csökkent (27%-kal).⁴³¹

A magyar–román vasúti csatlakozás kiépüléséig a két ország közötti forgalmat a szekeres szállítás bonyolította le, az áruforgalom zömét a gabona tette ki. A vámháború és a román hatóságok részéről kirótt többletterhek miatt a szekérszállítás gyakorlatilag a közvetlen határszélre szorult vissza.

A második országos forgalomfelvétel időszakára (1894) a keleti országrészben 30%-kal csökkent a forgalom, amihez a megnövekedett vasúthálózat (Brassó–Kovácsna–Kézdivásárhely vonal 1891. évi felavatása) és a megszüntetett postajáratok mellett még számos – kutatásra váró – ok is közrejátszhatott.

Erdélyben, amely külön vasúti áruforgalmi körzetnek számított – az 1895-ben rögzített Edvi Illés Sándor-féle áruforgalmi kimutatás alapján – három belső központ, Kolozsvár, Brassó és a székely főváros, Marosvásárhely emelkedett ki.⁴³² A székely városok között 1897 előtt – Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely kivételével – nem volt közvetlen vasúti kapcsolat. Csík vármegye kivételével a többi székely vármegye esetében a vasút nem a székely közigazgatási egységek közti kapcsolat megszilárdulását, hanem éppen a székely gazdasági kapcsolatrendszer további lazulását eredményezte. Maros-Torda vármegye Kolozsvárral és Mezőséggel, Udvarhely vármegye Segesvár, Medgyes, Brassó vidékével, míg Háromszék vármegye Brassó térségével került szorosabb gazdasági kölcsönhatásba. Az áruszállításban előforduló szervezési hiányosságok – vagonok, raktárak, árukezelő személyzet hiánya – még inkább hátrányos helyzetet teremtettek a székely termékeknek.⁴³³

Marosvásárhely vonzaskörzetébe a Mezőség déli és középső, valamint Székelyföld nyugati részei kerültek a Görgény és a Maros felső völgyei mellett. Marosvásárhely 1871-től vasúti végállomásként a térség mezőgazdasági, fa- és állati termékei felvevőközpontja lett; 1896-ra a város rendelkezett a legnagyobb forgalommal: 43 vasútállomásra szállítottak árucikkeket. A Marosludas–Beszterce helyi érdekű vasút megépítésével (1888) a mezőségi személy- és áruforgalom egy része Marosludásra csoportosult át. Az alig több mint 6000 fős Szászrégen végponti fekvése, illetve távolabbi környezetének különösen kedvezőtlen közlekedési infrastruktúrája miatt 70 település 100 000 lakosára kiterjedő vonzaskörzettel rendelkezett. A vasúttal gyengén ellátott Udvarhely vármegyében Székelykeresztúr állomás vonzaskörzetébe 22 település (19 000 lakos) tartozott, míg Székelyudvarhelyhez csak négy helység (15 000 lakos). Háromszék vármegyében Kézdivásárhely állomás vonzaskörzete 12 helységre (20 000 lakos), Sepsiszentgyörgy 17 településre (20 000 lakos) terjedt ki. A Brassó–Kézdivásárhely közötti vonal egyetlen fontosabb állomása Kovácsna volt (29 000 tonna feladott áruval). Udvarhely és Háromszék vármegyék termékei elsősorban a nagyobb dél-erdélyi és magyarországi állomásokra kerültek, és a székely körvasút befejezése előtt csak minimális mennyiségben jutottak el az észak-erdélyi településekre. Vasútforgalmi szempontból Csíkszereda csak 1897-től rendelkezett önálló vonzaskörzettel, korábban a szászrégeni és a székelyudvarhelyi állomások voltak a felső Maros vidékének, illetve Csík vármegye nagy részének áru feladó és érkező állomásai. A gyergyói térség kereskedelmi forgalmának egy részét Csíkszeredának sikerült magához vonzania, de az áruforgalom egy része továbbra is olcsóbban jutott el szekéren a székelyudvarhelyi, mint a csíkszeredai vasútállomásra.⁴³⁴

⁴³¹ Szalkai, 2010.

⁴³² Edvi Illés, 1896.k

⁴³³ Gidó Cs., 2006.

⁴³⁴ Frisnyák, 2003b.

Az 1895. évi áruforgalom adatai alapján a Székelyföldről elszállított áruk legnagyobb részét az erdőgazdasági termékek (62%, épület- és haszonfa, tölgy és dongafa, tűzifa, faszén) jelentették. A mezőgazdasági termékek (26%) többsége cukorrépa (62,5%), cukorrépaszelet (19,5%), illetve gabonaféle (31,2%). A marosvásárhelyi piaci terménykereskedelmet az áruraktár (1892) nagyban segítette. A Nyárád menti térség egyik legfőbb mezőgazdasági feladó állomása Nyárádtő volt. A nyerscukrot Mezőhegyes, Szerencs és Fiume állomásokra szállították, 40 000 mázsa répaszelet pedig a termelőknek ment vissza. A szörplét Brassó és Kolozsvár szeszgyáraiban értékesítették. A székelyföldi gyümölcs a raktározási és szállítási nehézségek miatt nemritkán 9-10 napos út után érkezett meg távolabbi rendeltetési helyére. Háromszék vármegyéből káposztát szállítottak többnyire Szolnokra és Nagyváradra. A görgényszentimrei és radnótfáji hagyma vasúton Gyulafehérvár, Tövis, Alvinc és más erdélyi állomásokra jutott el. Az élőállatok (3%) a legnagyobb marhavásárokról kerültek fel vonatra, egy részüket az aradi, temesvári és nagyváradai kereskedők a hizlaldákba, a többit az Alföldre és a Pozsonyi-medencébe igásállatnak vagy Bécs és Budapest vágóhídjaira szállították.

A 19. század második felétől Kézdivásárhely része volt a kelet–nyugati irányú kontinentális szarvasmarha-kereskedelemnek, de feldolgozóipara is jelentős volt. A Moldvából, illetve a környék falvaiból felvásárolt állatok a kézdivásárhelyi szeszgyárak mellett létesített hizlaldákba kerültek, majd onnan a belső piacokra. A Moldvából érkező szarvasmarhaimport egyedüli akadályai az időszakos marhavész ellen tett intézkedések voltak a vámháború kitöréséig.⁴³⁵ A vasút megépülése után a helyiek mellett megjelentek a bécsi és budapesti szarvasmarha-kereskedők; az Ausztria felé áramló szarvasmarha-forgalomból Háromszék vármegye részesedése 1-2%-ra tehető 1896–1914 között.

A vasút a tojás termelésében, begyűjtésében és piacra szállításában eredményezte a legnagyobb változást. A marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara területén 1891-ben 48 kisebb-nagyobb cég foglalkozott tojásfelvásárlással, a legtöbb Maros-Torda, feleannyi Udvarhely vármegyében. Marosvásárhelyről mint az egyik legjelentősebb tojásgyűjtő állomásról a tojás Budapestre, Bécsbe, Berlinbe, Mainzba, Majna-Frankfurtba és Hamburgba került, de a Marosvásárhelyi Tojáskiviteli Társaság és Auer Ignác tojáskereskedő cég évente átlag 20-22 000 mázsát szállított Londonba is. A 90-es évek végére visszaesett a tojáskivitel a külföldi, elsősorban orosz verseny miatt. Az egyéb állati eredetű termékek gyűjtőállomása is Marosvásárhely volt; a gyapjút főként Brassóba és Nagyszebenbe, a nyersbőrt Budapestre és a hazai bőrgyárakba, a csontot Temesvárra szállították. A székely ipar legfontosabb kivitelre termelő ágazata, az építőanyag-előállítás nagy részét (téglát, cserepet) Székelyudvarhelyen adták fel Ugron Gábor bethlenfalvi téglagyárából. A marosvásárhelyi szeszgyárak termékei a Marosludas–Beszterce vonal állomásaira, Székelykocsárdra és Kolozsvárra kerültek. Az alkohol nagyobb részét tengelyen hordták szét a környékre.

A szállított áruk 1%-át jelentette az ásványvíz. A befoglalt ásványvízforrások évi vízbőségének csak elenyésző része – a borszéki, bibarcfalvi, kászonyjakabfalvi („kászoni borvíz”), előpataki, bodoki, homoródi, kovásznai, kászoni, répáti, Székely Selters, málnásfürdői Sicilia, tusnádi – került kereskedelmi forgalomba. A kamara adatszolgáltatása szerint Romániába az 1890-es évek elején 530 491 liter ásványvíz ment ki. 1906-ban már hatmillió liter ásványvíz került kereskedelmi forgalomba. A szállítási költségek jelentősen drágították a székelyföldi vizek árát, különösen a borszéki savanyúvíz Királyhágón túli értékesítése volt nehézkes és költséges. Románia mint a legközelebbi felvevőpiac felé a magas védővámok és a városi vámok jelentettek akadályt a vámháború óta. A hazai ásványvízforgalmat tovább nehezítette egyes városok magas helyi fogyasztási adója (4-6 fillér egy literre), a magas üvegárakhoz a szódakartell is hozzájárult. Az ásványvizeknek nagy

⁴³⁵ Nagy B., 2010b. 419.

konkurenciát jelentettek az olcsóbb szódavizek és a mesterséges ásványvizek (kristályvizek). A 19. század végétől számtalan javaslat született a székelyföldi ásványvizek piacképessége érdekében, így a vasúti szállítási díjtételek (20-30%-os) mérséklése, az egész kocsira engedélyezett különleges díjszabás fél kocsirakományra való kiterjesztése, az elhasznált üres üvegek visszaszállításával járó kiadások csökkentése vagy a téli hónapokban fűthető vasúti kocsik biztosítása. Az árusítás megszervezése és a hatékony reklám fontossága mellett a hazai orvostársadalom, a katonaság, valamint a vendéglősök és szállodások részéről való támogatás, a hamisítás szigorú büntetése is szóba került.⁴³⁶ A székelyföldi ásványvízforgalom a székely körvasút megnyitásától követően csak a székelykérdés iránt érdeklődő Királyhágón túli városokban (Debrecen, Szeged, Hódmezővásárhely, Karcag) emelkedett az 1910-es évekre.

A székelyföldi vasútállomásokra 1895-ben érkezett termékek közül – földrajzi és éghajlati adottságokból adódóan – a mezőgazdasági áruk (48%), elsősorban a gabonafélék domináltak, de a települések állandó lisztbehozatalra is szorultak. A jelentős mennyiségben érkező alkohol (5%) több mint fele bor volt, elsősorban az igényesebb vásárlók számára (Gyulafehérvár, Trieszt, Villány, Balázsfalva, Medgyes). A városokban kibontakozó modernizáció és építkezési hullám megkívánta az új gazdasági gépek és fémipari termékek, alkatrészek (5%), valamint építkezési anyagok (13%), erdőipari termékek (elsősorban épületfa) (19%) behozatalát. A városi polgárság megnövekedett igényeit szolgálták az örlemények (5%), üvegek (1%), kész bútorok (1%), déligyümölcsök és dohányárak.⁴³⁷

A székelyföldi helyi érdekű vasutak annak ellenére, hogy zsákutcákban végződtek, élénk forgalommal rendelkeztek. A háromszéki vicinális forgalma volt a legnagyobb a fa és fatermékek szállításának köszönhetően, de a többi vasútvonal forgalma is dinamikusan növekedett.

A gazdasági fejlődés mérlege

A dualizmus kori Székelyföld a fokozatos felzárkózás ellenére Magyarország perifériális helyzetű agrártérsége maradt. A modernizációs hatások szigetszerű megnyilvánulásai a gazdaság minden területén megfigyelhetőek, 1910-re a térség gazdasági mutatói a következőképpen alakultak:

A gazdaság vezető szektora az agrárium: a lakosság jelentős része (71,5%) közvetlenül mezőgazdaságból élt, különösen Maros-Torda vármegyében (79,5%). Ugyanakkor feltűnő Székelyföldön a nők alacsony aránya a nagyarányú cselédmigráció miatt (l. a nők aránya a mezőgazdasági keresők között). A magas agrársűrűség (46,2 fő/km², Erdélyben 36,5 fő/km²) – a mezőgazdaságból élő, 15 év feletti népesség aránya a művelési ágak és a földminőség figyelembevételével számított mérlegelt szántóterületen – komoly agrárfelesleget jelentett a világháború előestéjén.⁴³⁸

A mezőgazdasági termelés fejlettségét, a gazdálkodás színvonalát átfogóan jellemző mutatók (az egy mezőgazdasági keresőre és lakosra jutó nettótermelési értékek) szempontjából Székelyföld az országos átlag alatt, annak közel 70%-át érte el. A régió legfejlettebb vármegyéje Háromszék, modernizációs mutatói kimagaslanak a többi vármegye közül.

A mezőgazdaság általános mutatói 1910-ben

iesi érték, koro na	Egy lakos ra	A nettó	mezőgazdaság termelési	Egy keresőre	mezőgazdasági jutó,	Östermelő közül	keresők
------------------------------	--------------------	------------	---------------------------	-----------------	------------------------	--------------------	---------

⁴³⁶ MKIK, 1892. 25–26; *Székely Kongresszus*, 155–159.

⁴³⁷ Gidó Cs., 2011. 233–252.

⁴³⁸ Venczel, 1942. 112.

		értékének megoszlása	% -os korona		Mezőgazdasági átalány- és jégkár- és biztosítás			Mezőgazdasági átalány- és jégkár- és biztosítás	4 középiskolát végzett, ezrelék	írni-olvasni tud, %
		Növény- termelés	Állatte- nyésztés	Jelzálog- állomány						
Csík vármegye	357	100	38,4	61,6	71	120	6,9	57,4		
Háromszék vármegye	385	114	41,9	58,1	237	544	8,3	60,2		
Maros-Torda vármegye	302	87	45,7	54,3	239	374	3,9	49,8		
Udvarhely vármegye	350	115	42,2	57,8	143	100	4,7	69,9		
Székelyföld	357	106	40,7	59,3	181	299	5,8	58,1		
Erdély Országos átlag	371	116	42,2	58,0	200	168	3,2	44,2		
	565	157	53,3	46,6	424	566	2,6	60,9		

Forrás: Nagy M., 2015. Táblázatok 3.2, 3.3., Függelék, 34., 36.

A fejlődés szempontjából nagyon fontos szempont a munkaerő műveltsége és iskolázottsági foka. Erdélyi viszonylatban Székelyföldön kiemelkedő a mezőgazdaságban dolgozók írástudása, sőt a mezőgazdasági szakoktatásnak és a gazdasági ismeretterjesztésnek köszönhetően itt volt a legmagasabb a legalább négy középiskolát végzettek aránya. A munkaerő termelékenység – összefüggésben a nagy állatállománnyal – némileg ellensúlyozni tudta a kedvezőtlen természetföldrajzi és éghajlati adottságokat. A mezőgazdaság kulcságzatának számító állattenyésztés azonban nem tudta pótolni a növénytermesztés alacsony termelési értékeit. A korszakban az állattenyésztés feltételei a nyomásos határhasználati rendszerről a szabad gazdálkodásra való áttérés időszakában – a birtokrendezések miatt csökkenő közlegelőkkel és közerdőkkel összefüggésben – megromlottak. Az állatlétszámban nem történt áttörés a korszakban, a fajtaváltás azonban elindult. A 20. század elejétől a kibontakozó állami gazdaságfejlesztő programhoz kapcsolódóan a növénytermesztésben is történtek előrelépések: a takarmánynövények elterjedése mellett javultak a termés hozamok.

A mezőgazdaság modernizálódását, piacosodását, kapitalizálódását kifejező egyéb mutatók (jelzálogállomány, biztosított értékek aránya, termény- és állatkeresők aránya) azonban Székelyföld általános szegénységére utalnak. Az alacsony vagyoni és jövedelmi szint általános: országosan a birtokosok közül itt fizettek legtöbbször évente öt koronánál kevesebb adót, viszont legkevesebben voltak az 50 koronánál többet adózók és a 10-50 koronát fizetők.

Modernizációs mutatók, 1910

	Ezer lakosra jutó és állatkereskedő	Egy lakosra jutó összes biztosított érték, korona	A gyárak biztosítási értéke korona/lakos	Vasút sűrűség km/ezzer km ²	Kivándorlási veszteség 1901–1910, %	A nők aránya a mezőgazdasági keresők között 1910-ben, %	A 24 éven felüli földbirtokosok közül földadót fizet, 1910
Csík vármegye	2,4	421	89	31	1,3	15,2	5 korona alatt, % 50 korona felett, %

							70,3	0,3
Háromszék vármegye	3,1	518	69	30	1,8	25,3	34,6	3,9
Maros-Torda vármegye	3,8	481	87	36	1,0	19,4	43,1	2,0
Udvarhely vármegye	3,0	250	29	22	4,6	19,6	60,6	0,6
Székelyföld	2,9	389	62	30,6	1,9	19,9	51,9	1,6
Erdély	3,2	325	49	41,1	3,9	22,2	40,4	1,7
Országos átlag	4,1	602	84	66,6	3,9	23,0	23,4	11,4

Forrás: Nagy M., 2015. Függelék, 20., 29., 31., 33.

Az országosan is magas szövetkezeti sűrűséggel rendelkező régióban a szövetkezeti hálózat modernizációs csatornaként működött. A fejlettebb települések gazdasági életében az aktív gazdaköri és szövetkezeti hálózat szerepe kimutatható. Ezek a szigetszerűen jelentkező, falumodernizációt szolgáló társulások azonban nem tudták a fejlődés sokrétű elemét helyettesíteni és a megyei mezőgazdasági mutatókat feljavítani. A kor közgazdaszai és politikusai is a társulások, így a szövetkezetek és közbirtokosságok tagjait alkotó kis- és középgazda-társadalom megszilárdítását tartották fontosnak, a legalsó néprétegek támogatására nem történt kísérlet, pedig ez a gyorsan növekvő kategória „súlyával lehúzza a többi emelkedését.”⁴³⁹

A mezőgazdasági termelés átalakulása és a táji szakosodás eltérő ütemben zajlott. A hagyományos gazdálkodás klasszikus területének Csík vármegye számított, ahol a különböző háziipari ágak mellett elevenen éltek az erdőhöz és a havasi területekhez kötődő archaikus mesterségek. Maros-Torda vármegye nagy részében – az egykori Torda vármegyében a hagyományos földművelési rendszer továbbélésével összefüggésben – feltűnőek a mezőgazdasági mutatók alacsony értékei. Udvarhely vármegyében a havasalji községek – földrajzi elzártságuk okán – hasonlóan archaikusabb gazdálkodást űztek, mint a középhegységig vagy dombokká szelődött, jóval nyitottabb helyzetű települések. Háromszék vármegye – különösen a terület déli fele, amely természeti adottságánál és jobb piaci viszonyainál fogva gazdagabb volt – Székelyföld legpolgárosultabb vidékének számított. A hagyományos termelési szerkezet és technika maradványai között tovább élő önálló, izolált háztartások, mezőgazdasági és kisárutermelők tömege mellett a kapitalista jellegű magánbirtokok (Háromszék, Maros-Torda vármegyék) és a szigetszerűen virágzó települések egyidejűleg megtalálhatóak Székelyföldön a 20. század elején.

A foglalkozási szerkezet vizsgálata alapján 1869 és 1910 között Székelyföldön dinamikusan nőtt az iparforgalmi népesség – bányászat, ipar, kereskedelem, közlekedés, szolgáltatás – aránya (6,8%-ról 19%-ra), különösen Csík és Háromszék vármegyékben. Ezen belül az ipari foglalkoztatottság részesedése 1890–1910 között 8,8%-ról 14,4%-ra nőtt; az országos arányokhoz való felzárkózás tendenciája 1900–1910 között gyorsult fel. Nagy eredmény, hogy a 20. század elejére kialakult egy képzett iparos generáció, és meghonosodott a gyáripari munkamorál Székelyföldön is. A foglalkozási szerkezet átalakulása szempontjából azonban nem elhanyagolható, hogy az önálló kisiparosok magas száma elavult ipari szerkezetre utal, illetve – a faipartól eltekintve – a gyáripar jelentéktelen maradt. Az 1910-es évekre a székelyföldi iparszerkezet kiegyensúlyozottabbá vált, bár a korabeli csúcságzatok (vegyipar, gépgyártás) csekély mértékben jelentek meg és a térség faipari jellege dominált. Az

⁴³⁹ Bözödi, 1985. 187.

adminisztratív központokban (Marosvásárhely, Csíkszereda) a vendéglátó és szállodai szektor vált jelentőssé, bár Csíkszereda esetében a csekély lélekszám torzítja az adatokat.

Az egyes főfoglalkozású keresők aránya az összes keresőhöz 1870-ben (%)

	Östermelés	Ipar és kézművesség	Iparforgalom
Magyarország (Erdély és Fiume nélkül)	66,6	9,9	11,9
Erdély	75,3	6,1	7,0
Székelyföld	74,1	5,3	6,8
Csíkszék	62,5	2,7	3,4
Háromszék	78,6	6,5	7,2
Udvarhely	75,8	3,6	4,0
Marosszék	78,9	6,8	8,2

Forrás: *Népszámlálás, 1869.*

A népesség foglalkozási főcsoportok szerinti megoszlása, 1890–1910 (%-ban, keresők és eltartottak együtt)

	Östermelés			Iparforgalom			Bányászat			Ipar		
	1890	1900	1910	1890	1900	1910	1890	1900	1910	1890	1900	1910
Magyarország	70,8	66,5	62,4	17,1	20,9	25,2	0,8	1,0	1,2	12,3	14,3	17,0
Erdély	78,9	75,6	71,7	11,6	14,0	18,4	1,2	1,4	2,0	8,3	9,4	12,1
Székelyföld	78,8	77,1	71,5	10,9	12,3	19,0	0,2	0,1	0,2	8,8	9,5	14,4
Csík vármegye	80,0	79,8	72,1	8,1	10,1	18,0	0,3	0,1	0,2	6,3	7,7	14,0
Háromszék vármegye	76,3	73,5	67,4	12,9	14,9	23,1	0,1	0,2	0,3	11,1	11,8	18,9
Maros-Torda vármegye	84,4	82,5	79,5	8,6	8,9	13,4	0,0	0,0	0,1	6,9	7,0	10,3
Marosvásárhely	10,9	10,5	7,8	52,4	54,0	71,0	0,0	0,0	0,0	37,5	36,4	36,6
Udvarhely vármegye	82,1	81,4	76,2	9,5	10,4	15,7	0,5	0,4	0,5	7,6	8,1	11,4

Forrás: *Népszámlálás, 1900:2.; Népszámlálás, 1910:2.*

A szórványosan jelentkező állami iparfejlesztés, a külföldi tőkebefektetések, valamint a székely körvasút kiépítésének eredményeképpen az 1910-es évekre nőtt a vállalkozások száma a Maros, az Olt, a Feketeügy és a két Küküllő völgyeiben.⁴⁴⁰ Az ipari és szolgáltatási szektorok esetében a leglátványosabb fejlődés Marosvásárhelyen tapasztalható, ahol körvonalazódott egy ipari negyed (Meggyesfalva), másrészt a Marosvásárhelytől Szászrégenig húzódó, legkedvezőbb természeti adottságokkal rendelkező kistérségben, valamint a Székelyföldön a legtöbb állami támogatást élvező Háromszék vármegyében, különösen annak polgárosultabb déli területein. Nem elhanyagolható fékező tényezőt jelentett azonban a vasúthálózat hiányossága – a székely vármegyék területén volt a legkisebb a 100 km²-re eső vasútvonalak hosszúsága –, amely a modern gazdaság fejlődésében, a piacra jutásban, az ipari üzemek megtelepedésében igen fontos szerepet játszott.

A gazdasági fejlettségben Magyarország egyes régiói között megmaradtak a számottevő különbségek a 20. század elejére, Székelyföld fokozatos felzárkózása azonban felgyorsult,

⁴⁴⁰ Sz. Szakáts, 1929. 679.

amely ugyanakkor magában hordozta a nyitottság és maradiság, a hagyományosság és a modernizáció kettőségét és ellentmondásosságát.

Városok a kiváltságok és a modernizáció kihívásai között (Pál Judit)

A hagyományos történetírásban az a kép élt – és ez ment át a köztudatba is –, hogy a Székelyföldön nem voltak igazi városok: „A város a Székelyföldön tehát mesterséges, idegen palánta, mely nehezen gyökerezett meg s félig-meddig mindig ilyen idegen maradt. Igazi várost, kerített várost, hiába keresnénk a Székelyföldön.” – írta Szádeczky Lajos.⁴⁴¹ Ha – Marosvásárhelyt leszámítva – „kerített város” nem is volt a Székelyföldön, a városok fontos szerepet játszottak a régió történetében és ez még fokozottabban igaz a tárgyalt korszakra.

[11. TÉRKÉP] Székelyföld városállománya

A városállomány átalakulása

A dualizmus első évtizedében a magyarországi városhálózat jelentős mértékben átalakult. Elmondhatjuk, hogy a 15. században kialakult és a fejedelemség korában megszilárdult erdélyi, ezen belül is a székelyföldi városállományban – a második világháború utáni állapotokat nem számítva – a dualizmus idején következett be a leggyökeresebb átalakulás. Azok a helységek, amelyeknek városi rangja pusztán csak jogi kiváltságaikon alapult, kirostálódtak, és csak a tényleges közigazgatási, gazdasági, kulturális és más funkciót ellátó települések maradtak meg a városok sorában.

A városhálózat átalakításának első szakaszára 1870–1871-ben került sor. A dualizmus korának két várostípusa a törvényhatósági jogú és a rendezett tanácsú város lett. Előbbiek – akárcsak korábban a szabad királyi városok – külön törvényhatóságot képeztek, nem tartoztak a vármegyékhez, hanem elvileg egyenrangúak voltak azokkal és igen széles önkormányzattal rendelkeztek. Kezdetben a szabad királyi és más kiemelten kezelt városokat törvényhatósági jogú városokként a vármegyékkel együtt szabályozták, de az 1871: XVIII. törvénycikk alapján a többi – az új megnevezés szerint rendezett tanácsú – város a községi törvény hatáskörébe került a nagy- és kisközségek mellett.⁴⁴² A székelyföldi kiváltságos mezővárosok a törvény szerint kezdetben mind önálló törvényhatóságokká alakultak és így igen széles autonómiával rendelkeztek. Csíkszereda a maga 1247 vagy Illyefalva az 1416 lakosával ugyanolyan törvényhatóságot képezett, mint bármelyik vármegye vagy nagyváros, és korábbi kiváltságainak érvényben hagyásával ugyanúgy képviselőt küldött az országgyűlésre, mint amazok. Nemcsak közigazgatásilag volt ez abszurd, de némelyik helység anyagilag sem bírta a terhet. Egy újabb törvénynek kellett szabályoznia, most már véglegesen, a városok jogállását. A rendezés előtti 73 magyarországi városból az 1876: XX. törvénycikk alapján csak 26 maradt törvényhatóság.⁴⁴³ A többség rendezett tanácsú várossá alakult át, más részük nagyközséggé minősült vissza. 1870–1876 között a magyarországi városok háromnegyede változtatta meg legalább egyszer a jogállását.

[PJ_077] Csíkszereda látképe. Képeslap Biró József felvétele alapján, 1906 körül (SzNM)

Összehasonlítva tehát a 19. század első felének és a dualizmus korának székelyföldi városhálózatát: az első periódusban egy szabad királyi várost (Marosvásárhely), hét kiváltságos, taxás helyet (Sepsiszentgyörgy, Illyefalva, Kézdivásárhely, Bereck, Csíkszereda, Székelyudvarhely és Oláhfalva), valamint négy egyszerű mezővárost (Felvinc, Nyárádszereda, Székelykeresztúr és Gyergyószentmiklós) találunk, tehát összesen tizenkét a korabeli forrásokban városként szereplő települést. Ehhez képest 1876 után egy törvényhatósági jogú

⁴⁴¹ Szádeczky Kardoss, 1927. 260.

⁴⁴² Csizmadia, 1976. 125–133.

⁴⁴³ Uo. 148–152.

város (Marosvásárhely) és négy, majd később öt rendezett tanácsú város (Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Csíkszereda, Székelyudvarhely, 1907-től Gyergyószentmiklós) maradt. Az egykori taxás helyek közül Bereck, Illyefalva és Oláhfalva, valamint az egyszerű mezővárosok községgé minősültek át. A városok száma tehát a felére csökkent, az egykori Aranyosszék és Keresztúr fiúszék teljesen város nélkül maradt, az egykori Maros-, Kézdi- és Sepsiszékből pedig csak egy-egy település tartotta meg városi rangját (Orbaiszéknek korábban sem volt városa). Új elem nem jelent meg, hacsak Gyergyószentmiklós a 20. század elején (1907) szerzett rendezett tanácsú városi státusát nem tekintjük annak. A többiek legalább a fejedelemség kora óta kiváltságokkal rendelkeztek. A Székelyföld e tekintetben (is) beilleszkedik az általános erdélyi képbe.

[PJ_073] Gyergyószentmiklósi piactér. Képeslap, 20. század eleje (SzNM)

Az átszervezés, bár adminisztratív döntés következménye volt, mégis jól tükrözi az illető települések gazdasági és más fejlettségi mutatóit.⁴⁴⁴ A dualizmus időszakára Beluszky Pál és Győri Róbert végezte el a magyarországi városállomány elemzését. Összehasonlítva más régiókkal, Erdélyben szerintük kiforratlan volt a városhálózat. A 20. század elején a magyarországi városok hierarchiájában Marosvásárhely az előkelő 16. helyet foglalta el, és nemcsak a Székelyföldön a legfejlettebb város, hanem Erdély egyik fontos központja is volt; Erdélyben csak Kolozsvár (3. hely) és Brassó (12. hely) előzték meg. A többi székelyföldi város viszont hátrább van a rangsorban. Közülük Székelyudvarhelynek voltak a legjobb mutatói (54. hely), igaz, az erdélyi városok közül Dés, Déva, Beszterce vagy Segesvár is valamivel jobb helyezést ért el a „részleges funkciókkal” felruházott megyeközpontok között. A következő kategória („középvárosok”) élvonalában szerepel Sepsiszentgyörgy (67. hely) és Csíkszereda (72. hely), végül az elemzésben szereplő 330 városias település közül Kézdivásárhely a 94., Gyergyószentmiklós a 108. helyre került.⁴⁴⁵

Közigazgatási egyesítések és a többes joghatóság felszámolása

A 19. század közepének hosszú átmeneti időszakában nemcsak a városállomány módosult, hanem eltűnt a korábbi fejlődésből eredő számos sajátossága is ezeknek a településeknek, illetve több esetben sor került korábban eltérő jogállású, de egybenótt települések egyesítésére. A kiegyezést követően egyre anakronisztikusabbá váltak a kora újkori állapotokat tükröző viszonyok. A székelyföldi városok esetében egyik legnagyobb gondot az egy településen belül 1848 előtt létezett különböző jogállású közösségek kérdése okozta. A neoabszolutizmus idején a közigazgatás racionalizálásának folyamatában ezeket felsőbb utasításra egyesítették, de a rendszer lazulását követően, 1861, illetve 1867 után volt, ahol ismét a szétválást szorgalmazták. Székelyudvarhelyen 1861 májusában a választásokat az 1848. évi törvény alapján tartották; bár volt olyan nemes, aki a „nemesi rész” várostól való különválasztását követelte, a város egységét határozatilag is kimondták. Udvarhelyszék képviselő bizottmánya azonban megsemmisítette a városi közgyűlés fenti határozatát. A város és a szék között ugyanis évszázadok óta folyt a harc a városi autonómia ügyében, a nemesi rész pedig a szék fennhatósága alatt állt, így legalább a város egy része fölött meg kívánta őrizni az ellenőrzést. A város erre a Főkormányshékhöz fellebbezett, mert szerintük ezzel „kiszámíthatatlan viszálykodásoknak, bonyodalmaknak, a város mind anyagi, mind erkölcsi lesüllyedésének, véres összeütközéseknek” magva hintódnék el.⁴⁴⁶ A Főkormányshék végül a városnak adott igazgat a korszerű közigazgatás igényeire való hivatkozással.

[PJ_066] Az illyefalvi református templom, takarékpénztár és Fogyasztási Szövetkezet. Képeslap, 1900 körül (SzNM)

⁴⁴⁴ L. Sonkoly, 2001.

⁴⁴⁵ Beluszky-Győri, 2005. 214–228.

⁴⁴⁶ MNL OL F 266 Visszaállított Főkormányshék, A közigazgatási osztály általános iratai (= F 266), 7258/1861.

Ugyanilyen anakronizmust jelentett, hogy Sepsiszentgyörgy vagy Illyefalva esetében egyazon helységen belül egyes házak a „városhoz”, mások a „faluhoz” tartoztak, attól függően, hogy lakóik városi kiváltsággal rendelkeztek vagy a szék fennhatósága alatt álltak. Ugyancsak 1861-ben az illyefalviak is elhatározták ennek felszámolását, és „a jelen kor szellemileg megegyezőleg” a „falusiaknak” is szavazati jogot adtak a főbíró és jegyző megválasztásánál.⁴⁴⁷ A nagy egyetértés azonban itt sem tartott sokáig, a „falusiak” ugyanis külön előljárókat választottak és azokat a közös pénztárból kívánták fizetni. Székelykeresztúr szintén három különálló közösségből: Keresztúr városból, Keresztúr faluból és Timafalvából állott, amelyeket 1849-ben egyesítettek. 1861-ben azonban, annak ellenére, hogy Daniel Gábor udvarhelyszéki főkirálybíró is az egyesítést pártolta, mivel így a székely városok száma is gyarapodott volna, a többség a szétválást pártolta, mert a közjövedelmek, különösen a közlegelők ügyében nem tudtak megegyezni.

Hasonló volt a helyzet Csíkszeredában is, ott szintén a neoabszolutizmus idején egyesítették a várost a vele összeépült Martonfalvával, amely addig Csíkszék része volt. 1861-ben a szék – annak ellenére, hogy Csíkszereda az egység fenntartása mellett szállt síkra, és azt is felajánlotta, hogy a martonfalviak „városi polgárrá válván, Szereda város minden jövedelmeinek s minden polgári jogainak” részesévé válnak – visszaállította a „törvényes” állapotot, azaz Martonfalvát ismét Zsögöd községhez csatolták, amellyel különben közös volt a határa, az erdője és legelője is.⁴⁴⁸ Ezt Csíkszék főkirálybírája is nehezményezte, mert szerinte ezáltal gátolják a várost „azon nemes törekvésében, hogy mint egyedüli kiváltságos mezővárosa Csíkszéknek, e szék méltó központjává válhasson, s hivatásánál fogva az ipar és kereskedelem magasabb fokra emelése által a civilizációnak sugarait terjeszthesse a vidékre”.⁴⁴⁹ Ráadásul a városi közkórház is Martonfalva területén feküdt. Az egyesülés végül hivatalosan 1866-ban királyi rendelet által szentesítve ment végbe, de a közterületeket még külön kezelték, és Martonfalva bíraskodás tekintetében is a szék fennhatósága alatt maradt.⁴⁵⁰ A tényleges egyesítési folyamat tulajdonképpen csak az 1876. évi közigazgatási átszervezés után zárult le.

Kézdivásárhelyt ugyancsak „erőszakosan” egyesítették a neoabszolutizmus idején a korábban Felső-Fehér vármegyéhez tartozó Kantával. Bereck esetében az jelentette a gondot, hogy a szék intézkedni kezdett Sósmező, egy a Bereck határán a 19. század elején betelepedett román falu ügyében. Közigazgatási és igazságszolgáltatási vonatkozásban 1848-ig Bereckhez tartozott, bár addig is többször került miatta konfliktusba a tanács a határőrezred parancsnokságával. Végül is Sósmező Bereck joghatósága alatt maradt.

Az átalakulás nehézségei és a székek/vármegyével való viták

A dualizmus korának közigazgatási rendezése – mint fennebb láttuk – a városhálózat gyökeres átalakításával járt együtt. A városi rangról és egyúttal a szélesebb önkormányzati jogról sok esetben nehéz szívvel mondtak le az illető települések, másrészt a vármegyévé átalakult szék is árgus szemekkel figyelte, nehogy az autonómia reminiscenciájaként túllépjék a hatáskörüket, igyekezve alkalomadtán törleszteni az évszázados sérelmekért. Az átalakulás nem volt tehát mindenhol olyan egyszerű, mint Illyefalva esetében, ahol a helység maga kérte ezt, tekintettel a csekély népességre és a város gyenge anyagi erejére.

Az átalakulás egyes esetekben jóval hosszabb és fájdalmasabb folyamat volt. A kiváltságok évszázados tudata és az efölött érzett büszkeség mélyen beleívódott a polgárok mentalitásába, ezért sokszor a minisztérium és a megyei hatóságok észérvei ellenére is

⁴⁴⁷ Uo. 1194/1861.

⁴⁴⁸ Uo. 9872/1861.

⁴⁴⁹ Uo.

⁴⁵⁰ MNL OL, K 150 Belügyminisztérium, Általános iratok (= K 150), 1873-V-12.

körömszakadtáig ragaszkodtak a városi ranghoz. Oláhfalu hosszas küzdelmek után 1877-ben vesztette el városi rangját. Bereck egy ideig még viselte a terheket, de 1888-tól szintén Illyefalva sorsára jutott, nagyközséggé minősült vissza. Nyárádszereda és Székelykeresztúr, amelyek korábban nem voltak taxás helyek, az 1886:XXII. törvénycikk értelmében nagyközségek lettek, és bár hivatalosan addig is községként kezelték őket, de csak ekkor váltak meg a mezővárosi megnevezéstől.

A leghevesebb ellenállást Oláhfalu tanúsította. Udvarhely vármegye főispánja 1876-ban több rendben is próbálta meggyőzni az előljárókat, hogy „költségekímélésből” nagyközséggé alakuljanak át, az oláhfalusiak azonban nem akartak lemondani az autonómiáról.⁴⁵¹ A két különálló, teljesen falusias helységből álló (Szentegyházás- és Kápolnás-)Oláhfalunak ekkor 3512 lakosa volt, összes jövedelme 3371 forintra rúgott, ebből fizetésekre a bevételeknek több mint felét irányozták elő, de még így sem sikerült a törvényben előírt minimális követelményeknek eleget tenniük. A Belügyminisztérium jelezte, hogy a városi tisztviselők számát ki kell egészíteni, ráadásul a fizetéseket is emelni és arányosítani kell. A minisztérium is tisztában volt azzal, hogy Oláhfalú számára ez elviselhetetlen terhet jelent, de a figyelmeztetés ellenére 1876 novemberében az adómennyiség szerinti többség a városi rang megtartása mellett szavazott. Daniel Gábor főispán így kommentálta a szavazás eredményét: „Ha a régi közigazgatási és közlekedési viszonyok között mint önálló törvényhatóság fennállhatott is, de az újabb időben felmerült esetek eléggé bizonyítják azt, hogy nemcsak mint külön hatóság bárminő körülmények között fenntartható nem lenne; de úgysem, mint rendezett tanácsú város, erre nincs sem szellemi, sem anyagi képessége”.⁴⁵² Javasolta, hogy két különálló kisközséggé alakuljanak át, mivel a két településnek külön vannak a közerdeik és közföldjeik, nagy köztük a távolság és hiányzik az érdekegység is. Végül hosszas vajúadások – több sikertelen kísérlet és minisztériumi sürgetések – után, miután egyik törvény sem volt rá alkalmazható és Oláhfalú közgyűlése sem vállalta a rendezett tanácsú várossal járó költségek fedezését, hogy a patthelyzetet feloldják, a Belügyminisztérium, valamint a vármegyei közgyűlés határozata alapján 1877-ben két különálló, de „egymással szövetkezett” kisközséggé alakították át.⁴⁵³

[PJ_153] A csíkszeredai városi tanács jelentése Csík vármegye alispáni hivatalának, 1887 (RNL HMH, Bicsok Zoltán felvétele)

Az átszervezés, ha nem is járt ennyi bonyodalommal, de nem volt zökkenőmentes a rendezett tanácsú városokká alakult helységek esetében sem. Az átalakulással járó költségek – különösen a kisebb városok számára – nagy teherként jelentettek. Több kiváltságos hely – mint láttuk – a nagyközséggé való átalakulás mellett döntött. Csíkszereda is sokáig csak trükkökkel tudott az előírásoknak megfelelni. A szűkös bevételből ugyanis nem tudták kigazdálkodni az előírt fizetéseket. Egy kortárs visszaemlékezéseiből megtudjuk, hogyan működött a rendszer: „Mikor a 80-as években a polgármester és kapitány fizetését törvény szabályozta, akkor közös egyetértéssel úgy segítettünk a törvény szigorán, hogy költségvetésileg beállítottuk a törvényes fizetést, de köteleztük a polgármestert és kapitányt, hogy a 300 f(orin)ton felüli összeget ajándékképpen visszautalják a város kasszájába. Így is történt sok éven át.”⁴⁵⁴ A városban még a 20. század elején is mozgalom indult a nagyközséggé való visszaminősítés érdekében, ennek során a belügyminiszterhez is küldöttséget menesztettek. Az elégedetlenség fő okát a Csíksomlyóról Szeredába áthelyezett gimnázium, valamint más kiadások fedezésére szükséges magas pótdadó képezte. A helyi lapban a városként való megmaradás melletti érveket is felsorakoztatták: a gimnázium

⁴⁵¹ MNL OL, K 150. 1878-V-12.

⁴⁵² Uo.

⁴⁵³ Uo.

⁴⁵⁴ Nagy I., 1996. 28.

átköltözése már tény, a kiadás elől tehát nem lehet menekülni. Nagyközségként viszont Csíkszereda elesne a piaci jövedelmektől, a vámok csökkennének, ráadásul a vármegye székhelyéről lévén szó, presztízskérdés a városi rang.⁴⁵⁵

A rendezett tanácsú városok azt is zokon vették, hogy ezentúl a vármegye – a szék jogutódja – fennhatósága alá kerültek, hiszen korábban évszázadokig féltékenyen igyekeztek megőrizni a széktől való különállásukat. A kis Csíkszereda önértzetesen írta: „Városhatóságunk saját területén mind közigazgatási, mind törvénykezési tekintetben Csíkszék hatóságával tökéletesen egyenlő hatáskört gyakorlott már rég idők óta, s így város tanácsunktól, mely a szék hatóságától mindegy független maradt – közigazgatási ügyekben csak a kegyelmes Királyi Főkörmányszékhez, törvénykezési ügyekben pedig csak a méltóságos Királyi Táblához történhetett a fellebbezés.” A város már régóta rendezett tanáccsal bírt, „s a magyarhoni királyi városokkal egyenlő joghatásköre volt”.⁴⁵⁶ A helyzetet nem tette könnyebbé a széki/megyei hivatalnokok gyakran felsőbbes, lekezelő magatartása sem. Különösen az átmeneti időszakot jellemezték a gyakori félreértések, a törvények különböző módon való értelmezése.

A közigazgatás korszerűsödése úgyszintén hosszan elhúzódó folyamat volt, a kisebb városok számára nem volt egyszerű a felzárkózás. Csíkszeredában kezdetben mintha megállt volna az idő, a helyzet még a 19. század 80-as éveiben is alig különbözött az egy évszázaddal korábbi állapotoktól. Íme, hogyan írta le a városházát és a városi tanácsot egy kortárs: „Udvarán rakáson állottak az árus padok, kecskék, a pogácsás és cigány-pecsenyés asztalok, melyek heti és országos vásárok alkalmával a piacra kerültek. Minden trunkusnak⁴⁵⁷ joga volt ahhoz, hogy ilyen szükségleti felszereléseit a városház udvarán tarthassa, de viszont a városi tanácsnak is megvolt az a joga, hogy a gyűlések alkalmával ezen padokat és kecskéket a tanácsterembe vitethesse. Képviselőtestületi gyűlések alkalmával ezen padokon ültünk az előbb említett földszinti szobában, mely akkor gyűlésterem s egyúttal polgármesteri, tanácsosi és jegyzői iroda volt, sőt nyugvó órákban a két rendőr is elfért ott. (...)

Néhai jó Jakab József, a jegyző, készen megírva hozta a jegyzőkönyvet, azt pontonként »tárgyaltuk«, de ami meg volt írva, az megírva maradt, mert mikor alispáni rendelet volt szőnyegen, akkor a trunkusok a disznópásztor ügyét tárgyalták, aki reggel későn kel fel s nem is kürtöl, mikor iskolaügyről volt szó, akkor Andrásdeákot, a harangozót szidták”.⁴⁵⁸

A közigazgatás korszerűsödése és a városok eladósodása

A többi városban azonban – amennyire ez a forrásokban tetten érhető – egyre inkább észrevehető volt az átalakulás, a patriarchális viszonyokat fokozatosan mindenhol felváltotta a szakszerűbb, standardizált közigazgatás. Az átmenet polgármestertípusát testesítette meg az a Császár Bálint, akit Mikszáth Kálmán is megörökített „Két választás Magyarországon” című kisregényében. Császár Bálint több mint három évtizeden keresztül volt a város főbírája, majd polgármestere. „Ha csakugyan fejedelmi embernek születik – írta róla Mikszáth –, nyilván egész Európát megzavarta volna agyafűrt észjárásával, hálót szövögető elméjének finomságaival, s az emberi tulajdonok- és gyöngeségekre épített filigrán plánumaival, de János király, hála istennek, csak egy székely város, Szentandrás, polgármestere volt.

⁴⁵⁵ Város maradjon-e Csík-Szereda, vagy nagyközség legyen? *Csíkmegyei híradó* II. (1901. április 3.) 14. sz. 1–2.

⁴⁵⁶ MNL OL, F 266. 851/1861.

⁴⁵⁷ Tősgyökeres csíkszeredai polgár.

⁴⁵⁸ Nagy I., 1996. 26–27.

Hanem ott aztán megállt a maga lábán. Féken tartotta a gyepelőket, mint egy Napóleon. Nem szerették, de félték tőle, imponált nekik. Kegyetlen is volt, zsarnok is volt, de persze csak a maga kis hatáskörében.”⁴⁵⁹

Császár Bálint, akit a népnyelv Bálint császárnak nevezett, azonban a város fejlesztésére, szétépítésére is nagy gondot fordított. A későbbi polgármester Gödri Ferenc, akkor még a város főjegyzője, 1891-ben, halála előtt egy évvel a következő trefás köszöntőben felsorolta megvalósításait: „Ősi városunkat végképp felforgatta,/ Régi formájának még nyomát se hagyta;/ (...) Itt városház, bazár, kolegyom és mások,/ Egyiptomba való országos csapások,/ Mind az ő művei, mikben nincs semmi jó,/ Csak ezerszer átkos civilizáció!/ S hála tenéked, oh, Magyarok Istene,/ Hogy messze Egyiptom, mert még építene/ egy Cheops gulát is városunk javára,/ Eiffel tornyot kettőt Szentgyörgy piacára”.⁴⁶⁰

[PJ_083] Gödri Ferenc polgármester. Gere István fényképe (SzNM)

Az ő munkáját folytatta tovább Gödri Ferenc, már teljesen az új, századfordulós polgármester típusa, akinek évi jelentéseit példaként állították a rendezett tanácsú városok polgármesterei elé. Gödri, ha szerényebb keretek között, de ugyanazt kívánta megvalósítani, mint Bernády György Marosvásárhelyen: egy modern, a civilizáció minden vívmányával ellátott várost létrehozni. Gödri több mint másfél évtizedes polgármestersége alatt (1895–1913) a város rengeteget fejlődött: új középületek, közművesítés, az utcák szabályozása, a vasútállomás kibővítése, új iskolák, köztük az állami tanítóképző megnyitása, az állami dohánygyárnak és méntelepnek a városba való helyezése, a szövőgyár bővítésének támogatása, a Székely Nemzeti Múzeum új épületének megtervezése és a munkálatok megkezdése mind erre az időszakra esett. Ha ez nem is mind közvetlenül a polgármester érdeme, de kétségkívül Gödri korai halálával a város egy igen tevékeny és a város érdekeit buzgón képviselő polgármestert veszített el.

A patriarchális igazgatás azonban jóval kevesebbe került. A dualizmus korában nőtt a városok vagyona és anyagi ereje, hivatalnokaik és alkalmazottaik száma, költségvetésük is nagyságrendekkel lett nagyobb, de ezzel együtt a költségvetés hiánya, az eladósodás mértéke is nőtt. Összehasonlításként csak egy adat: Sepsiszentgyörgy város vagyona 1871-ben 366 000 forintra rúgott (ez főképp ingatlanokból állt, valamint a vámok és vásárok jövedelméből), bevétele 24 000, kiadása 30 000 forint volt – ebből a tisztviselők fizetésére 5758 forintot fordítottak. Tartozása ekkor a hatezer forintnyi hiány mellett 24 000 forint volt.⁴⁶¹ Marosvásárhely vagyona a dupláját tette ki, költségvetése kiegyensúlyozott volt, mind a bevételei, mind a kiadásai 70 000 forintot tettek ki. A tisztviselők fizetésére előirányzott összeg a drágasági pótlékkal együtt is alig haladta meg a hétezer forintot.⁴⁶² Ehhez képest 1908-ban Marosvásárhelyen a város szolgálatában álló 313 személy illetménye elérte az 538 000 koronát, vagyis a 269 000 forintot, Sepsiszentgyörgyön pedig a 44 alkalmazott fizetése meghaladta a 25 000 forintot. Ez Marosvásárhely esetében 7415%-os, de ha csak a tisztviselőket számítjuk, akkor is 3871%-os, Sepsiszentgyörgyön pedig 881%-os (illetve 692%) növekedést jelent.⁴⁶³

[PJ_157] Sepsiszentgyörgyi városi tanács tagjai (SzNM)

A városi polgárság azonban korántsem gyarapodott ilyen mértékben, és bár az adók és pótdadók folyamatosan és jelentős mértékben emelkedtek – a községi pótdadó kulcsa például Marosvásárhelyen 1895 és 1910 között 20%-ról 68%-ra ugrott fel –,⁴⁶⁴ önerőből egyre inkább

⁴⁵⁹ Mikszáth, 2013a.

⁴⁶⁰ Idézi Cserey–József, 1999. 72.

⁴⁶¹ MNL OL, K 150. 1871-V-12-5304.

⁴⁶² MNL OL, K 150. 1871-V-12-6841.

⁴⁶³ Thirring, 1913. 672–675.

⁴⁶⁴ Uo. 578–579.

képtelen volt az egyre növekvő igényeknek megfelelni. A városok közti különbségeket jól érzékelteti a legnagyobb adófizetők, a virilisek által fizetett adómennyiségek összehasonlítása. Amíg a 20. század elején Kolozsváron 1781 korona, Brassóban pedig 1218 volt a legkisebb adó, amennyivel be lehetett kerülni a virilisek közé, addig Gyergyószentmiklóson 131, Csíkszeredában 297, Székelyudvarhely 333, Sepsiszentgyörgyön 421, Kézdivásárhelyen 452 korona, de Marosvásárhelyen is 800 és 1000 korona közti adóval már virilis lehetett valaki. Gyergyószentmiklóson és Csíkszeredában különben a virilisek több mint felének mezőgazdaságból származott a jövedelme. A legnagyobb adó csak Marosvásárhelyen haladta meg a 10 000 koronát, utána jócskán lemaradva Sepsiszentgyörgy követezett 2425 koronával, Csíkszeredában pedig éppenséggel 911 korona volt a legmagasabb adó összege – amennyivel a nagyobb városokban be sem lehetett volna kerülni a legnagyobb adófizetők közé.⁴⁶⁵

A felzárkózás és modernizáció érdekében a megyeszékhelyeken jelentős beruházásokra került sor, de ezek túlnyomó része kölcsönökből valósult meg. Az 1879–1908 közti időszakban a következőképpen alakultak a beruházások (koronában):⁴⁶⁶

Város	Kölcsönből	Saját alapokból
Marosvásárhely	5 855 784	1 577 050
Sepsiszentgyörgy	1 019 000	0
Kézdivásárhely	570 420	382 476
Székelyudvarhely	614 400	0
Csíkszereda	43 439	0

A századfordulón felgyorsuló urbanizációval párhuzamosan a helyzet egyre rosszabbodott, az első világháború előtt az eladósodás már aggasztó méreteket öltött. A kölcsönökre alapozódott minden nagyobb beruházás, ahogy ez a fenti táblázatból is kitetszik: a közüzemek, kórházak, iskolák, az impozáns középületek, az utcák aszfaltozása. A legjobb példa erre Marosvásárhely a Bernády-érában, amelyről alább lesz még szó. A rendezett tanácsú városok esetében viszonylag szerényebb összegekről van szó, de Erdélyben Brassó, Nagyszeben és Beszterce után a legnagyobb beruházásokat Sepsiszentgyörgy hajtotta végre (egy millió korona kölcsönt vettek fel a villamos művek és a vízvezeték kiépítésére).⁴⁶⁷ Amíg azonban a szász városok főképp saját erőből beruháztak, addig a többi város hitelre alapozott. Az intézmények működtetése is egyre inkább az államra hárult, ez különösen az iskolák esetében szembetűnő. Mindaz tehát, ami végső soron a városiasodás felgyorsulásaként érzékelünk, jelentős mértékben az állami beavatkozásnak volt köszönhető.

[PJ_046] A kézdivásárhelyi állomás, 1907. Papp Ferenc felvétele (SzNM)

Az állami segítséget azonban ennek ellenére sem érezték kielégítőnek. A sepsiszentgyörgyi polgármester, Gödri Ferenc a századfordulón mérleget vont: a vasútra húsz évig vártak és akkor is csak szárnyvonalat kaptak, a főgimnázium építkezésére kaptak ugyan államsegélyt, de még így is 80 000 korona adóssága maradt a városnak, a községi iskolákat 1897-ben államosították, de a szerződés értelmében az építkezések újabb 120 000 korona adósságot jelentettek, a tanítóképző létesítéséhez ugyancsak hozzájárult a város, a méntelep számára is új telket vásárolt, tulajdonképpen csak a dohánygyárat kapták ingyen. Következtetéséből a csalódottság is kiérződik: „e támogatások még maig sem érték el azt a mértéket, melyre rendkívül fontos és nehéz, exponált szerepünknel s földrajzi elhelyezkedésünknel fogva és mint az erdélyi magyarságot fenntartó székelységnek egyik fontos emporiuma méltán

⁴⁶⁵ Uo. 670–671.

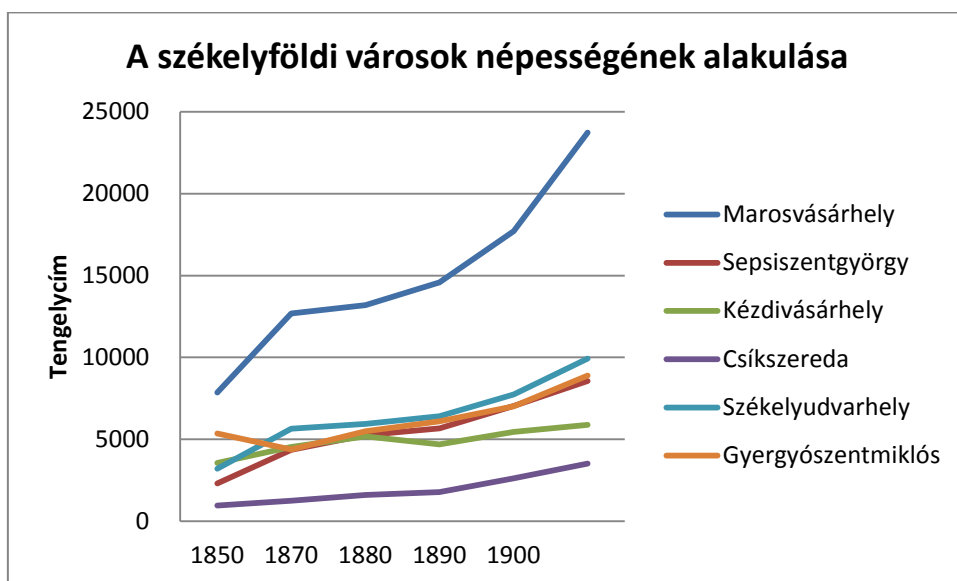
⁴⁶⁶ Uo. 621.

⁴⁶⁷ Uo. 621.

számíthattunk, sőt amelyet joggal meg is várhattunk volna, mégpedig nem is annyira a magunk, mint legfőképpen épp a magyar állam jövőjének érdekében”.⁴⁶⁸ Ahogy ezt más alkalommal a képviselőtestület is megfogalmazta: „szegény székely városunk a múltban a magas kormány mostohagyermeké volt s így kizárólag önerejére volt utalva”.⁴⁶⁹ A program azonban, amit Gödri felvázolt, a csupa nagybetűs haladás volt.

A városok népessége, foglalkozási szerkezete

A városok számának csökkenését némileg ellensúlyozta a városi népesség számának emelkedése. Az alábbi ábrán⁴⁷⁰ jól láthatjuk a kezdeti gyors gyarapodást – 1850–1870 között egynegyedével nőtt a lakosság –, ezt a következő két évtizedben stagnálás követte. Ehhez többek között az 1873. évi nagy kolerajárvány, a gazdasági válság, valamint a Romániával kitört vámháború is hozzájárultak.

A 19. század utolsó előtti évtizedében a székely városok növekedési rátája az erdélyi átlag alatt maradt. Az általános magyarországi trendbe illeszkedik a következő két évtized gyors fejlődése, amely a többi erdélyi városhoz képest is jelentős volt. A dualizmus korának első és utolsó népszámlálása között (1869–1910) Marosvásárhelynek, Sepsiszentgyörgynek és Székelyudvarhelynek szinte megduplázódott a lakossága. Csíkszereda pedig a maga 182%-os fejlődésével a magyarországi élvonalba tartozott, bár az adat önmagában csalóka, hiszen 1910-ben így is mindössze 3517 lakosa volt.⁴⁷¹

A székelyföldi városok lakossága nemzetiségi szempontból jórészt homogén, a lakosság túlnyomó többsége magyar (1900-ban 95,2% vallotta magát magyar anyanyelvűnek, ebből 5% zsidó), a románok (2,3%), németek (1,8%), örmények – Gyergyószentmiklós kivételével – és más nemzetiségűek száma nagyon alacsony;⁴⁷² a nemzetiségek arányszáma a 19. század második felében még inkább csökkent.

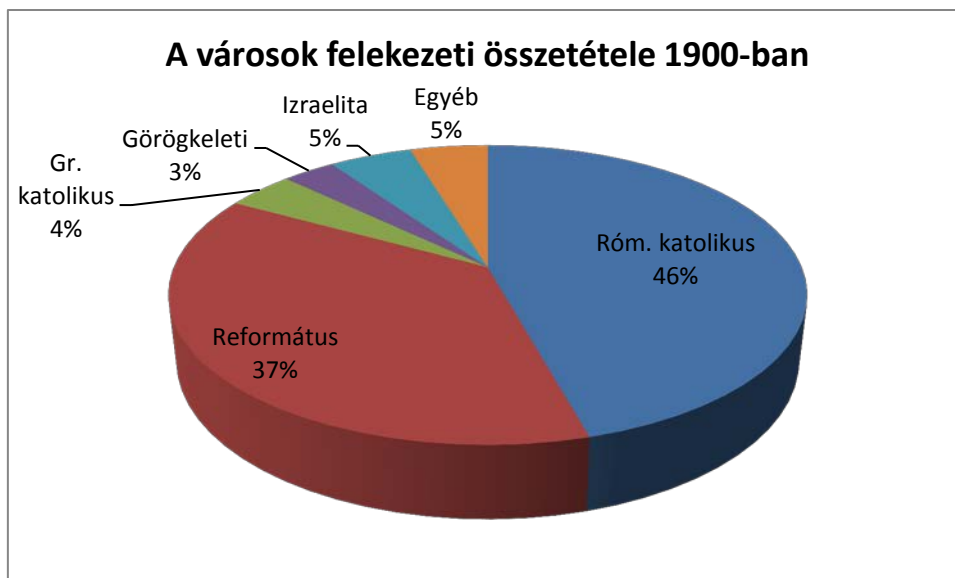
⁴⁶⁸ Gödri, 1900. 72.

⁴⁶⁹ Gödri, 1901. 18.

⁴⁷⁰ A grafikon a városi rangjukat megőrző települések és Gyergyószentmiklós népességének alakulását mutatja.

⁴⁷¹ Thiring, 1911.

⁴⁷² *Népszámlálás, 1900*. Az 1900. évi népszámlálás nem tartalmaz külön nemzetiségi rovatot, csak az anyanyelv és vallás szerint írták össze a lakosságot, a nemzetiségre vonatkozó becslések így áttételesek. Az alábbi adatok is onnan származnak.

Vallásilag nagyobb a sokszínűség, és ha összevetjük a vallási és anyanyelvi adatokat, tetten érhetjük a nem túl jelentős asszimilációs folyamatot is. A görög katolikusok és görögkeletiek együttes aránya 7,4%, ha ezt összevetjük a román anyanyelvűek arányszámával, a hiányzó 5%-ot a már elmagyarosodottak vagy az asszimilálódók képezték.

A kivándorlásról már volt szó, de a városok esetében inkább bevándorlásról beszélhetünk, bár Kézdivásárhely lakosságának 10%-a vándorolt ki Romániába az 1880–1890 közti évtizedben, jórészt éppen a vámháború következtében.⁴⁷³ A többi városban a – bár szerény keretek között – fejlődő gazdaság sokkal inkább fel tudta szívni a munkaerő-fölösleget, részben még a környező településekről is. Udvarhelyről írták a 20. század elején, hogy „a lakosság másik részét a vidékről évről évre beözönlő s leginkább a város külső részein leteleplő földművelő székelyek teszik”.⁴⁷⁴

A városokba való betelepülés 1910-ben⁴⁷⁵

Város	Összlakosság	Helyben született %	Bevándorolt összesen %
Marosvásárhely	25 517	39,6	60,4
Sepsiszentgyörgy	8 554	43,5	56,5
Kézdivásárhely	5 892	44,6	55,4
Csíkszereda	3 517	31,6	68,4
Gyergyószentmiklós	8 905	67,0	33,0

A székelyföldi városok – Gyergyószentmiklós kivételével – lakosságának tehát több mint felét az újonnan beköltözők alkották. A legnagyobb vonzerőt a legfejlettebb város, Marosvásárhely gyakorolta, valamint Csíkszereda, a legdinamikusabban fejlődő megyeközpont, amelyik olyan alacsony népességszámról indult, hogy fejlődésében lekörözte a többieket. A bevándorlók nagy része az adott vármegye területéről érkezett. Marosvásárhely lakosságának egyharmada viszont nem Maros-Torda vármegyéből származott, hanem Erdély és Magyarország különböző vármegyéiből. A város nagyobb vonzáskörzete jól mutatja

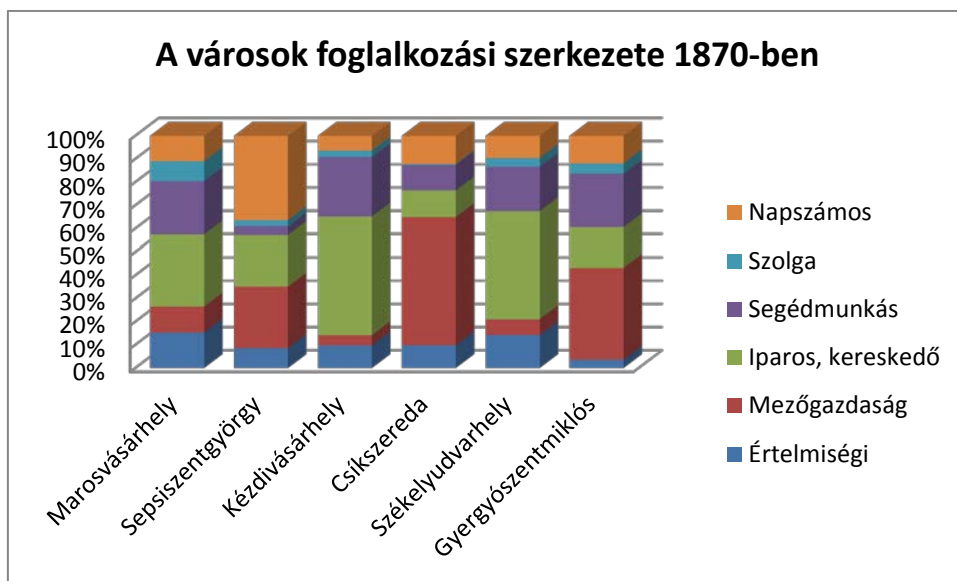
⁴⁷³ Thirring, 1913. 118.

⁴⁷⁴ Uo. 132.

⁴⁷⁵ Az adatok forrása Dányi, 2000.

jelentőségét. Szintén jellemző a város vonzerejére, hogy lakosságának valamivel több mint egyharmada tartozott a 20–39 évig terjedő korcsoportba, jóval meghaladva ezzel a magyarországi átlagot. A magasabb arány éppen a nagyobb városokra és ipartelepekre volt jellemző, ahová a fiatal munkaerő áramlott.

A lakosság foglalkozási struktúrája a városiasodottság fokának egyik fontos mutatója. A korszak elején, az 1870. évi népszámlálás adatai szerint a hat székelyföldi város népességének 8,3%-a volt értelmiségi, 34,6% az iparban, 5,3% pedig a kereskedelemben dolgozott; foglalkozási struktúrájuk tehát urbánusnak mondható. Az értelmiségiek magas arányszáma részben a városok közigazgatási központi szerepkörével, részben pedig iskolavárosi mivoltukkal magyarázható.

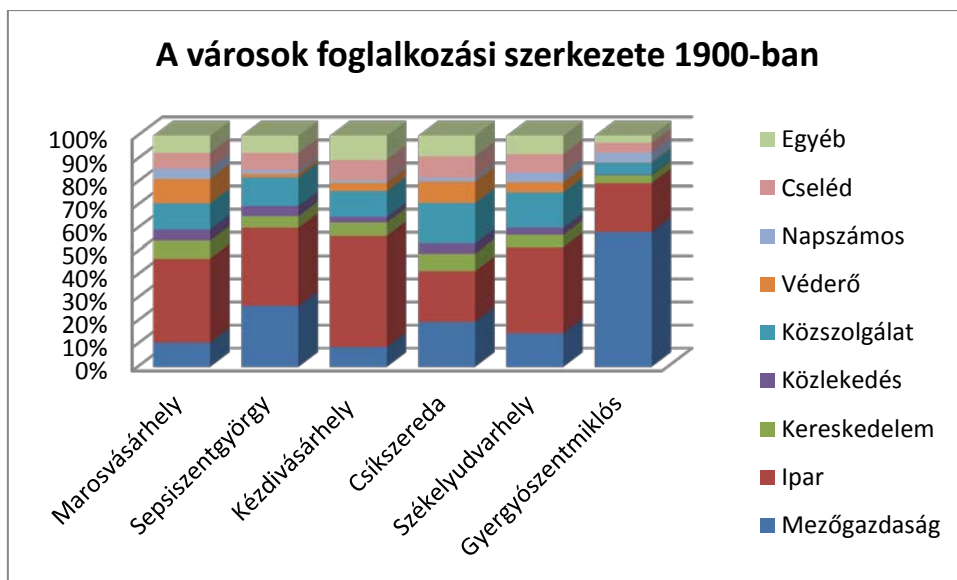
Az iparban és kereskedelemben foglalkoztatottak aránya alapján Kézdivásárhely a harmadik helyet foglalja el a magyarországi városok sorában Temesvár és Kassa mögött, Marosvásárhely a hatodik, Udvarhely pedig a nyolcadik helyen áll. Ha a számok mögött azonban a valós tartalmat is látni szeretnénk, érdemes közelebbről megvizsgálni a két „legiparosodottabb” város helyzetét. Kézdivásárhely és Székelyudvarhely székelyföldi viszonylatban jelentős céhes iparral rendelkezett már a fejedelemség korában. A 19. században, amikor máshol már a céheket rég felszámolták, a céhes ipar itt kései virágzásnak indult, Sepsiszentgyörgyön pedig csak a 19. század elején alakultak az első céhek. A megkésett fejlődés következtében az ipar hosszú ideig képtelen volt elszakadni a céhes keretektől, és amikor a vásározó kisiparos életformának Erdélyben végképp bealkonyult, Románia még mindig jelentős felvevő piacot biztosított áruiknak. A céhek felszámolása sem hozott nagy változást, inkább csak annyi történt, hogy a céhek most az újonnan szervezett ipartársulatok fedőneve alatt működtek tovább. Ezért is érintette annyira érzékenyen a városok iparát az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia között 1886-ban kitört vámháború. Erre nézve sokatmondó a marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése 1891-ről: „Székelyudvarhely és Kézdivásárhely városokban, melyeknek iparára Románia elzárkózása végzetes volt, az iparososztály helyzete valósággal kétségbeejtő. A tömeges nyomornak oly megrázó képét, mint aminőt e két kis vidéki városokban kisiparosaink szánandó helyzete nyújt, csak a világvárosok külső részeiben lehet, válságos időkben, föltalálni. De a kamarai kerület többi városaiban sem sokkal kedvezőbb a kisiparosok

helyzete.”⁴⁷⁶ Ezek a kisiparosok és nem a modern ipar áll tehát a számok mögött, nekik köszönhető a látszólag nagyon urbánus foglalkozási szerkezet.

[PJ_093] Az 1884-ben alakult csíkszeredai Ipartestület első előljárósága (CsSzM)

Egyszóval a székelyföldi városokban még mindig a kézművesipar volt az uralkodó, és az iparágak hierarchiája sem változott a 19. század eleje óta. Továbbra is a bőripar volt a legfontosabb és legnépesebb szakma (ez tömörítette a cipészeket, csizmadiákat, szűcsöket, tímárokat, kordoványosokat, szíjgyártókat stb.), a faipar (asztalosok, kerekések stb.) és a ruházati ipar (szabók, kalaposok stb.) is jelentős számban volt képviselve, de nagyobb számban találunk fazekasokat, lakatosokat és kovácsokat is.

Az 1900. évi adatok jóval részletesebbek, ezért csak a legfontosabbakat ragadjuk ki közülük. Az aktív lakosság egyötöde (22,1%) a mezőgazdaságban, egyharmada (31,3%) az iparban, 4,9%-a a kereskedelemben, 8,3%-a közszolgálatban tevékenykedett vagy szabadfoglalkozású volt, a szolgák aránya 15%-ot tett ki. A „legiparosodottabb” városok továbbra is Kézdivásárhely (ahol az aktív keresők 45,2%-a dolgozott az iparban) és Székelyudvarhely (34,5%) maradtak. A hanyatlófélben levő kézművesipar mellett fokozatosan megjelent a gyáripár is, főképp Marosvásárhelyen, de az sem fejlődött jelentős ipari központtá. A legtöbben a könnyűiparban – főként a textil- és ruházati iparban – dolgoztak, ezt követte az élelmiszeripar, majd jócskán lemaradva a fémipar, a fafeldolgozás és a vendéglátóipar. A kereskedelemben is a legmagasabb arányszámot Marosvásárhely érte el (6,4%), a közszolgálatban a legtöbben Csíkszeredában (11,5%) és Székelyudvarhelyen (10,4%) dolgoztak – azaz két megyeszékhelyen –, a közlekedésben foglalkoztatottak aránya 3% körül volt Sepsiszentgyörgyön, Marosvásárhelyen és Csíkszeredában. Nagyobb létszámú helyőrség Marosvásárhelyen (a katonaság aránya elérte a 18,4%-ot) és Csíkszeredában (16,6%) állomásozott. A legtöbb napszámot szintén Marosvásárhelyen találjuk, a szolgák aránya (16–19%) Csíkszeredában, Kézdivásárhelyen és Udvarhelyen volt jelentős.

A városi funkciók átalakulása

A dualizmus kori városfejlődés sajátosságai közé tartozott, hogy fokozatosan visszaszorult a kézműipar, és változott az ipari tevékenység városképző szerepe. A kezdeti időszakban a kézművesipar fellendüléséhez hozzájárult a paraszti háziipar hanyatlása, azaz a családok

⁴⁷⁶ MKIK 1891. 31.

növekvő hányada az önellátás helyett egyre inkább készterméket vásárolt. A 19. század középső harmadára mindenképp számolnunk kell az új, paraszti fogyasztóréteg megjelenésével és növekedésével, ahogy ezt a néprajzi adatok is mutatják. Ennek éppen a kisvárosi kézműipar fejlődésére volt hatása, hiszen ennek a rétegnek a fogyasztói igényeit a hagyományos ízlésnek megfelelő termékeket előállító kézművesek elégítették ki. Ehhez a jelenséghez kapcsolható az új, kisebb kézműves központok megjelenése is, mint például Sepsiszentgyörgy vagy kisebb mértékben Bereck. Magyarországon már általánosan a kézműipar válságáról beszéltek, a székelyföldi városokban ez volt a fellendülés időszaka. Az iparosok még egy utolsó haladékokat próbáltak elérni a román piac meghódítása révén, és ez részben sikerült is nekik. Ennek a kései és rövid virágzásnak vetett véget a Monarchia és Románia között kitört vámháború, amely valóságos csapást jelentett a vidék kisiparosai számára. Kézdivásárhely többé soha nem volt képes kiheverni a vámháború következményeit. A 19. század utolsó évtizedében lakossága fogyásnak indult, és a város egyre inkább elvesztette Háromszék ipari központjának szerepét, amelyet Sepsiszentgyörgy vett át.

[PJ_104] Barót piaca (RNL MMH, Orbán Balázs fényképe, a képet feldolgozta Fodor Tamás grafikus)

A vámháború inkább csak felgyorsította a folyamatokat, nem okozója, hanem katalizátora volt a kézműipar hanyatlásának. A strukturális gondok ideig-óráig való megoldását kínálta a romániai piac meghódítása. Az ottani tradicionális fogyasztóréteg ellátása nem kívánta meg az újításokat, de a gyáripar lassan a romániai piacra is betört, és vámháború nélkül is előbb-utóbb eljött volna – ha nem is ilyen drasztikusan – a váltás kényszere. A sokat hangoztatott válság inkább csak egy hosszú – bár a résztvevők számára fájdalmas – átstrukturálódási folyamat volt. A 20. század elején az ipar szerény mértékben fejlődött és megjelent a gyáripar is, de még a városokban is viszonylag alacsony színvonalon maradt. A Székelyföld adottságai alapján főképp a faipar fejlődése lett volt elvárható, ezt azonban hosszú ideig akadályozta a közlekedés fejletlensége, a vasutak hiánya. Később létrejött ugyan néhány fűrésztelep, de a városok az erdőkitermelésből keveset profitáltak.

A korszakban néhány új bányászati-ipari központ is létrejött a Székelyföldön, mint Szentkeresztbánya vagy Balánbánya, de a bánya, illetve a vasmű önmagában még nem volt elégséges az illető települések urbanizációjához. Szentkeresztbánya ugyan a kiváltságait elvesztett Oláhfalu határában alakult ki, de városi rangot ezek a települések csak napjainkban kaptak.

[PJ_113] Balánbánya, háttérben a Tarkő és Egyeskö (RNL MMH, Orbán Balázs fényképe, a képet feldolgozta Fodor Tamás grafikus)

A kézművesség mellett a kereskedelem urbanizációban betöltött szerepére a várostörténeti szakirodalom már a kezdetektől fogva rámutatott, sőt ezt sok esetben túl is hangsúlyozta. Ennek ellenére a kereskedelmi funkció és ezen belül a vásárok szerepe tagadhatatlan. A kisvárosok látták el vonzáskörzetüket ipari áruval, ott zajlott le a csere, tehát közvetítő szerepet is betöltöttek a vidék és a nagyvárosok között. Egészen a 19. század közepéig e helységek továbbra is elsősorban mint vásárkörzetek, tehát egy-egy kisebb vagy nagyobb körzet központjai voltak fontosak, ahol a városkák vonzáskörzetébe tartozó falvak lakói eladhatták fölösleges terményeiket, állataikat és beszerezhatték az alapvető ipari cikkeket. A legnagyobb vonzáskörzete Marosvásárhelynek volt. A vásárjogok elburjánzása még a 19. század 60-as éveiben is folytatódott, ekkor már azonban a Kereskedelmi és Iparkamarák rosszallását is kiváltotta.

A 19. század második feléig a helyi piacokon árult kézműves termékeket nagyobb részét a helyi mesteremberek állították elő. Főképp a három kézműves központ – Marosvásárhely, Székelyudvarhely és Kézdivásárhely – jeleskedett ebben, de a piac megléte kézműveseket vonzott a többi központi helyre is: Sepsiszentgyörgyre, Csíkszeredába, Gyergyószentmiklósrá vagy Székelykeresztúrra. Nem véletlen, hogy azok a települések, amelyek elvesztették

kiváltságaikat a 19. század végére, nem vagy csak kis mértékben töltötték be piacfunkciót. A piacfunkció megszilárdította a városi státust és újabb funkciókat is vonzott a településekre. A vásárok, piacok mellett azonban már a 18–19. század fordulóján fokozatosan megjelentek az árucserre állandó helyei, az üzletek is; a dualizmus korában pedig már a városiak számára ezek jelentették az elsődleges beszerzési forrást. A kiegyezés után a székelyföldi kereskedők jelentős része még az örmények közülük került ki, mellettük egyre nagyobb számban találunk zsidókat is.

[PJ_069] A kézdivásárhelyi takarékpénztár és gőzfürdő. Képeslap, 1909 körül (SzNM)

Az első modern hitelintézetek a dualizmus idején jelentek meg. Bár egyik város sem vált jelentős pénzügyi központtá, az illető helységek és körzetük viszonylag szerény igényeit sikerült kielégíteni. Tőkeerőben és más pénzügyi mutatókban a székelyföldi városok az erdélyi megyeszékhelyek sereghajtói voltak, egyedül Marosvásárhely töltött be fontosabb szerepet Erdély keleti részén, de nem versenyezhetett a kelet-magyarországi régió dinamikusán fejlődő városaival. A 19. század második felében a kereskedelem és bankszektorban dolgozók aránya itt is folyamatosan emelkedett. A legmagasabb értékeket Marosvásárhelyen, Székelyudvarhelyen, Kézdivásárhelyen és Csíkszeredában találjuk, ez utóbbi helységben volt a leglátványosabb a fejlődés.

A városodás fontos forrása a dualizmus korában az egyre jobban kiépülő közigazgatás volt: az intézményhálózat letelepítése, a katonaság elhelyezése. A székelyföldi városok esetében is igen nagy, sőt egyre növekvő jelentősége volt a közigazgatási szerepkörnek. Már kezdettől fogva szoros kapcsolat létezett a székely székek kialakulása és a központi szerepkört betöltő mezővárosok születése között. Utóbbiak jelentősége még jobban megnövekedett az állandó székhelyek kialakulása után. Érdekes ilyen szempontból Háromszék esete. A három szék (Miklósvár székekkel együtt négy) közül csak Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely alakult ki város, Orbaiszékben a 20. század előtt nem létezett kiváltságos település. A három szék a 19. század közepéig megmaradt közigazgatási és bíraskodási alegységnek, amelyek alárendelődtek a háromszéki főkirálybíróknak. Háromszéknek hosszú ideig nem volt állandó székhelye, a 19. század elején aztán megindult a vetélkedés Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely között. Mindkettő szerette volna ezt a szerepkört megszerezni, tisztában lévén az ezzel járó előnyökkel; ennek érdekében különböző engedményekre is hajlandóak voltak. A küzdelem végül Sepsiszentgyörgy javára dőlt el.

[PJ_081] Csíkszereda, megyeháza. Képeslap, 1912 körül (SzNM)

Amíg Háromszéken vetélkedés zajlott, a megyeszékhelyből adódó előnyöket nem mindegyik város ismerte fel. Csíkszereda, amelyik széki központ sem akart lenni, kezdetben a megyeszékhelyi státusért sem lelkesedett. A kortársak ennek kivívását Gecző Jánosnak, a város országgyűlési képviselőjének tulajdonították: „Kizárólag az ő befolyásának tulajdonítható az, hogy Csíkszereda, akkori egyetlen város Csík megyében, a vármegye székhelyévé lépett elő, mert addig minden hivatal székhelye Csíksomlyó volt, s Csíkszereda maga az ő korlátolt és mindig féltékeny pugris felfogásával azelőtt nemcsak nem kívánt székhely lenni, sőt azt minden módon ellenezte. Sőt mikor már a Gecző János nagy utánjárására törvény intézkedett a székhely dolgában, akkor sem volt hajlandó egyetlen lépést is tenni a törvény végrehajtása iránt s még vagy tíz esztendő telt el, míg felülről jött rendeletre, a törvényhatóság Csíkszeredába bevonult.”⁴⁷⁷ A vármegye-háza végül is 1888-ra készült el, ekkor végre méltó körülmények közé tudtak átköltözni a hivatalnokok.

A törvényszékek működése ugyancsak hozzátartozott a központi szerepkör erősödéséhez, ezért nem pusztán csak presztízsszempontok miatt ragaszkodtak hozzá a városok. Marosvásárhely a 18. század közepétől kezdve kiemelkedő szerepet játszott e téren, ugyanis

⁴⁷⁷ Nagy I., 1996. 188.

ott működött Erdély legfőbb törvényszéke, a Királyi Tábla. Ez jelentős mértékben hozzájárult mind a város központi szerepköre, mind a városias vonások erősödéséhez. Bár az unió nyomán megszűnt a külön erdélyi legfelsőbb törvényszék, utána is fellebbviteli törvényszék működött a városban. A kiegyezés után a háromszéki törvényszék székhelye fölött adáz küzdelem folyt Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely között. Mivel a megyeközpont Sepsiszentgyörgy lett, „vigaszdíjként” a törvényszéket Kézdivásárhelyre költöztették. Ebbe aztán Sepsiszentgyörgy nem akart belenyugodni: 1876-ban kérte az árenda csökkentését a szeszes italok kimérésére, azzal indokolva, hogy jelentősen visszaestek a bevételek a törvényszék elköltöztetése miatt.⁴⁷⁸ A megyei vezetés is támogatta Sepsiszentgyörgy kérését, a város a törvényszék visszaköltöztetése érdekében ingyen székházat és pénzügyi támogatást is felajánlott, de ennek ellenére sem érte el célját.⁴⁷⁹ Végül az első világháború előtt, 1913-ban aztán mégis sikerült áthelyeztetni a törvényszéket az akkor már gazdaságilag is meggyengült Kézdivásárhelyről Sepsiszentgyörgyre.

A székek/vármegyék fejlődését kedvezően befolyásolta, hogy megyeszékhelyek lévén az összes fontos hivatal itt összpontosult: a vármegye törvényhatósága, a törvényszék és az ügyészség, a telekkönyvi hivatal, az állami építészeti, az erdészeti hivatal, az adóhivatal, a pénzügyigazgatóság, a számvevőség, a tanfelügyelőség, a csendőrparancsnokság, a posta-, telefon- és távírdahivatal. Ez a hivatalnokok számának folyamatos növekedésében is kifejezésre jutott. 1857-ben a hivatalnokok aránya a legmagasabb (10% fölötti) Székelyudvarhelyen, a katonai körzet, majd a kerület székhelyén volt. Ezzel szemben például a minden városi funkciót nélkülöző Illyefalván 1% volt a hivatalnokok aránya. Az 1910. évi népszámlálás alkalmával a hivatalnokok az értelmiségiekkel egy rovatba kerültek, de ezek együttes aránya is fontos mutatója az urbanizációs szintnek: a legmagasabb Csíkszeredában (12,7%) volt, de a többi városban is 8–9% között mozgott, egyedül Gyergyószentmiklóson alacsonyabb (5%). Az itteni arányok magyarországi viszonylatban is magasnak számítottak. Nyárádszereda bár nem számított városnak, járási székhely lévén a szükséges létszámú hivatalnok és értelmiségi a csekély számú lakossághoz viszonyítva kiemelkedően magas, a Csíkszeredáét is meghaladó arányt adott.⁴⁸⁰

[PJ_007] Bethlenfalvi rekruták (KF)

A 19. század közepéig a hadsereg jelenléte egyértelműen terhet jelentett a lakosság számára, amelytől mindenáron szabadulni szerettek volna. A 19. század 60-as éveiben érthető pszichológiai okokból még tartotta magát ez a szemlélet, ha meggondoljuk, hogy a kényszerbeszállások, a katonaság élelmezése, a szállítások mekkora terhet jelentettek a Habsburg-uralom előző másfél évszázada alatt, és az ellentéteket még tovább mélyítették az 1848–1849. évi szabadságharc eseményei. 1861-ben a székelyudvarhelyi magisztrátus – sikertelenül – megpróbálta elérni a katonaság és a csendőrség áthelyezését, mivel „nehéz terhet” jelentenek a lakosság számára, amelyek többsége – mint írták – kézműves és a vásárokat járja.⁴⁸¹ Ugyanabban az évben Marosvásárhelyen a katonaság és a civilek közti összecsapásokkal riogatták a hatóságokat.⁴⁸²

[PJ_156] Kézdivásárhelyi kaszárnya (SzNM)

A dualizmus idején viszont gyökeresen megváltozott a helyzet és a városok hozzáállása: a katonaságban egyre inkább jövedelemforrást, az urbanizációt elősegítő és a biztonságukat növelő tényezőt láttak. Most megfordult a helyzet: a városok kérték és az állami hatóságok utasították vissza nagyobb létszámú katonai egységek elhelyezését. Ennek érdekében

⁴⁷⁸ MNL OL, K 150. 1876-V-12.

⁴⁷⁹ Uo. 1877-V-12.

⁴⁸⁰ *Népszámlálás, 1910:2.*

⁴⁸¹ MNL OL, F 266. 1861/2688.

⁴⁸² Uo. 1861/3539., 4313.

Sepsiszentgyörgyön 1878-ban a városi tanács pénzalap létesítését szavazta meg a legalább egy zászlóaljából álló helyőrség elszállásolására alkalmas laktanya építésére, de hiányzott a Hadügyminisztérium jóváhagyása. Ugyanakkor Háromszék vármegye hatósága is kérte helyőrségek létesítését Sepsiszentgyörgyön és Kézdivásárhelyen, Csík vármegye pedig szívesen látta volna egy zászlóalj elhelyezését Csíkszeredában, egy fél zászlóalj pedig Gyergyószentmiklóson. Hangsúlyozták, hogy ez az érintett városok kívánsága, amelynek érdekében hajlandóak anyagi áldozatokat is vállalni.⁴⁸³ Az óhaj azonban csak kis részben teljesült. 1910-ben a katonaság aránya a kereső lakossághoz viszonyítva csak Marosvásárhelyen (14,3%) és Csíkszeredában (9,5%) volt magas.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy az átalakulás során előnyben voltak a többes funkciót ellátó települések. Bizonyos fokú előnyt jelentettek ugyan a kiváltságok is, de azok a helységek, amelyeknek kiváltságai mögött nem volt valós tartalom, amelyek esetleg csak egyetlen központi funkciót tölthettek be, kihulltak a rostán, visszaminősültek egyszerű községeknek. Jó példa erre Bereck: az Ojtozi-szoros szomszédságában lévő helység kedvező fekvésének köszönhetően városi rangját. Kiváltságai fejében a kora újkorban postaszolgálatot kellett ellátnia, majd sikerült közvetítőként bekapcsolódnia a Brassó és Moldva között bonyolódó jelentős áruforgalomba, megszerezve a szállítás monopóliumát. Amikor ennek az útvonalnak a jelentősége csökkent, és a vasút is elkerülte a települést, a hanyatló település elvesztette városi rangját. Székelykeresztúr már az előző időszakban hátrányban volt, mivel nem tartozott a taxás helyek közé, de így is egy szerényebb körzet központjaként végig városias vonásokat mutatott. Illyefalva viszont, úgy tűnik, soha nem tudta igazán kamatoztatni a kiváltságokból fakadó előnyöket, itt városi fejlődésről nem igazán beszélhetünk. Felvinc és Nyárádszereda egyszerű mezővárosként alig emelkedtek ki környezetükből, Oláhfalva pedig megmaradt – a korszak elejéig kiváltságokkal rendelkező – falunak.

A városkép alakulása

Városkép a 19. század közepén

A gyors népességyarapodás és a meglévő központi – főképp közigazgatási – szerepkör ellenére e városok legtöbbször sokáig még igen falusias maradt, mind építészeti, mind a modern élet civilizációs vívmányait illetően. A 18. század második felétől lassú változás következett be, amely igazán az első világháború előtti három évtizedben gyorsult fel.

A 19. század első felében–közepén táján kezdődtek meg a nagyobb szabású építkezések. A fejlettebb városokban emeletes kőépületeket húztak fel, de ez az általános városképen még alig változtatott. Mint ahogy az utazók leírásából kitetszik, a házak túlnyomó többsége még jó ideig zsindellyel vagy éppenséggel zsúppal fődött faház volt. Mint más téren, ebben is Marosvásárhely járt az élen: itt már amúgy is volt néhány díszes palota és más kőépület a 18. századból. A főtéren már a 19. század első felében emeletes házak sorakoztak, de a város többi részén, még a főutcákban is alig találunk ilyeneket. A század közepén már így írták le a várost: „A város egészében véve kellemes benyomást tesz az idegenre; a külvárosokban ugyan csak kis házikókat és szűk utcákat találunk, de a belvárost sok szép épület díszíti, melyek tágas utcákban sorakoznak egymáshoz.”⁴⁸⁴

Orbán Balázs a 19. század 60-as éveiben bebarangolta a Székelyföldet és éppen a kiegyezés előtti átmeneti állapotot rögzítette. Mint a fejlődés jelét feljegyezte, hogy 1773-ban II. József látogatásakor Marosvásárhelyen még alig volt emeletes ház, az ő korában pedig már sok ilyen díszíti a főteret, igaz, hozzátette, hogy „azért a földszinti lakályosabb és kényelmesebb épületek – melyek a magyar városokat jellemzik – még ma is uralgók e

⁴⁸³ MNL OL, K 150. 1879-V-12.

⁴⁸⁴ Hunfalvy–Rohbock, 1864. 126–127. A leírás 1856-ban íródott.

városban, s ilyeneket nagy számban találunk nem csak a főbb utcákban, hanem még a piacon is”.⁴⁸⁵ Ha rátekintünk Marosvásárhely piacterének 19. század közepén készült látképe, szintén ezt az átmeneti állapotot érhetjük tetten: a házak több mint fele még földszintes volt, de már sok az emeletes kőház, és középen egy kis park is díszelgett. A régi tanácsházát 1848-ban az osztrák csapatok vezére, Gedeon, miután elfoglalta a várost, felgyújtatta, leromboltatta és a romokkal feltöltötte a mocsaras részt. „Ez által – jegyzi meg malíciózusan Orbán Balázs – ugyan megszépült és kitisztult a piac, hanem azért mégis egy kissé igen is törökös szépítési modorban történt (...). Úgy látszik, hogy Gedeon is ott tanulta város-szépítési elméleteit.”⁴⁸⁶ A városfejlődést azonban ez az epizód csak rövid időre szakította meg. A város egyre terjeszkedett, a mezők helyén új utcák jelentek meg. Ezek neve is sokatmondó: Dinnyeföld, Borjúmező, Újváros.⁴⁸⁷ Jelzik a város térfoglalását az addig mezőgazdasági területeken.

[PJ_105] Székelyudvarhely alsó piaca, a városház, a református templom és a kollégium (RNL MMH, Orbán Balázs fényképe, a képet feldolgozta Fodor Tamás grafikus)

A 19. század elején Sepsiszentgyörgyön nemcsak a házak voltak falusiasak, aprók, zsindegyházzal fődöttek, az utcák sárosak és szűkek, hanem a városháza is igen szerény volt.⁴⁸⁸ Hosszú ideig a református vártemplom volt a helység egyetlen nagyobb szabású köépülete, míg a 19. század 30-as éveiben fel nem épült az új főter közelében a katolikus templom, a huszárezred tisztjeinek lakásai, majd a vármegye székháza (ma megyei könyvtár). Egy hazai utazó ugyanakkor a következőképpen mutatta be Székelyudvarhelyt, „az egész székelységnek anyavárosa”-t: „Piacá egy volna Erdélyben a legszebbek közt, ha némely ízlés nélküli emberek indítására nemhogy az ott állott régibb épületet is elrontották volna, hanem még egy újabb is ne építessék oda: de így semmi szép kinézés, semmi kényelem ottan. (...) Derék, sőt valamire való vendéglője pedig, hová egy nagyobb szerű utazó vendég szállhasson s ottan kényelmet találhasson még eddig egyetlen egy sincs.”⁴⁸⁹

Kézdivásárhelyen az utazókat, így Orbán Balázst is főképp az udvarterek ragadták meg; ekkor ezek még az egész városban el voltak terjedve, nem csak a piac környékén. Ott több emeletes ház is volt, a „sikátorokban” túlnyomórészt földszintes házakat találunk.⁴⁹⁰ Csíkszeredáról azonban lesújtó véleménye volt Orbán Balázsnak. A várakozásokkal ellentétben – hiszen egy 110 ezres lélekszámú vidéknek egyetlen városáról van szó – „Szereda egy oly gyarló kicsiny helység, melynél nagyobb s városiasb küllemmel bíró falu Csíkban akárhány van”. A helység mindössze két utcából állt, délen a vár és a határőrezred tiszt lakjai, a másik utca végén a nem túl díszes templom, „ezek közt pedig apró földszintes, deszkával fedett házikók, csak néhány kisszerű bolt, néhány iparos és sütőcég s a sok korcsmát jelölő gyalult forgács cég sejteti, hogy városban vagyunk”.⁴⁹¹ Illyefalva esetében úgyszintén „város és falu együtt is oly csekély helységet alkot, melynél nagyobb s városiasb küllemű falu elég van Háromszéken”.⁴⁹² Ezzel szemben Gyergyószentmiklós „piaca egyike szebb vásártereinknek”.⁴⁹³ Székelykeresztúron Orbán Balázs feljegyezte, hogy a város terjedelmes piacán „az újabb időben néhány igen csinos emeletes ház is épült”.⁴⁹⁴

[PJ_115] Felvinc, 1864 (RNL MMH, Orbán Balázs fényképe, a képet feldolgozta Fodor Tamás grafikus)

⁴⁸⁵ Orbán IV. 151–152.

⁴⁸⁶ Uo. 151.

⁴⁸⁷ Uo. 152.

⁴⁸⁸ Gödri, 1897. 89.

⁴⁸⁹ Sándor I., 1942. 18., 22–23. A leírás 1838-ban készült.

⁴⁹⁰ Orbán III. 103–104.

⁴⁹¹ Uo. II. 23.

⁴⁹² Uo. III. 31.

⁴⁹³ Uo. II. 105.

⁴⁹⁴ Uo. I. 23.

Felvincből jóformán semmi sem maradt az 1848. évi pusztítás és tűzvész után. Egy szemtanú szerint még az utcatorok és telekhatárok sem voltak megállapíthatók, hiszen a faépületek teljesen megsemmisültek. Hasonló sorsra jutott az újonnan épült református templom és iskolaház, a papi és tanítói lakások, a fogadó, valamint Aranyosszék még be sem fejezett székháza.⁴⁹⁵ A pusztítás után azonban hamar újjáépült a település. Fejlődését elősegítette a főút melletti kedvező fekvése és a szék tisztségének otléte, ez „hova-tovább több vendéglő és csinos magánházak emelkedését eredményezi, s mindez összefüggőleg hat arra, hogy a múlt romjaiból kiemelkedett új Felvinc városias küllemet öltön”.⁴⁹⁶

A fenti leírások részben tükrözik e települések felemás állapotát a kiegyezés környékén. A jelentősebb központok elindultak a fejlődés útján, központjaik egyre urbánusabb jelleget öltöttek, felépültek az első impozánsabb, emeletes középületek, de az általános kép még mindig inkább falusias: apró, fából épült, zsindegyel fődött házak, szűk, sáros utcák riasztották el a látogatót. Ha az előző századokban a helységek alakulása a véletlentől függött, most egyre inkább kezdtek gondot fordítani a városszépítésre. A pénzhiány azonban jó ideig határt szabott mind a városrendezési terveknek, mind az új épületek sokasodásának.

Városrendezés és -szépítés

A fejlődés legdinamikusabb időszaka azonban csak ezután kezdődött. A dualizmus idején és különösen az első világháború előtti három évtizedben indultak be igazán a városrendezési munkálatok, szabályozták a folyókat, új utcákat nyitottak meg, burkolták az utcákat és járdákat, parkokat, sétányokat létesítettek. Egyre nagyobb figyelmet fordítottak a higiéniai szabályokra, szabályozták a közterületek tisztaságát, vágóhidakat, közfürdőket építettek, elterjedt az utcák megvilágítása, és a század végén létrejöttek az első közüzemek, megkezdődött a villany, víz bevezetése, a szennyvíz elvezetése.

A városias külső egyik jellemzője, a burkolt utak és járdák, sétányok kialakítása mindenhol a városvezetés egyik kiemelt feladatává vált. Ekkor már a közvélemény és a – főképp az ellenzéki irányultságú – sajtó is figyelt az állapotokra. A neves író, Tolnai Lajos, aki másfél évtizedig Marosvásárhelyen volt lelkész, 1876-ban egy cikkben pellengérezte ki az ottani állapotokat: „utcáink rondák, piszkosak, a drágán fizetett kövezet lépten-nyomon felszakadozva”.⁴⁹⁷ Udvarhelyen 1872-ben a helyi újságban szintén éles kritikával illették a helyi tanácsot, amelyik az aszfaltos utcákon és tereken kavicssal tömeti be a lyukakat alapos javítás helyett.⁴⁹⁸ A század legvégén pályázatot hirdettek a járdák aszfaltozására, de ez csak a főutakra terjedt ki: a Kossuth és Bethlen utcára, valamint a Piactér mindkét, de a szombatfalvi útnak csak egyik oldalára. A sajtó egy része lelkesedett: „rövid időn belül le lesz rakva az aszfaltjárda; rá nemsokára a villanyvilágítás lesz beállítva, esztendőre vagy kettőre lesz új városházunk s így színházunk és redoutunk”.⁴⁹⁹ Az ellenzék azonban inkább a bajokat látta meg: „A tavaly lerakott kövezet ... hitványságának elérte a maximumát, s a közlekedés ... ma-holnap közveszélyes lesz.” Terjedt a korzózás divatja is, a tanács néhány vaspadot is felállított az útszéli fák árnyékában, hiszen, ahogy az újság írta, „csak nem lehet kívánni a közönségünktől, hogy ha egyszer kitette lábát az utcára, mint egy felhúzott automata addig sétáljon, amíg csak haza nem ért.”⁵⁰⁰

[PJ_050] Sepsiszentgyörgy központja a vármegyeházzal, előtte az újonnan ültetett fasorral, 1899. Gere István felvétele (SzNM)

⁴⁹⁵ Uo. V. 98–100.

⁴⁹⁶ Uo. 102.

⁴⁹⁷ Idézi Keresztes, 1996. 22.

⁴⁹⁸ *Udvarhely*, 1872/73. sz.

⁴⁹⁹ Az *Udvarhelyi Híradó* 1899. évi évfolyamát idézi Róth, 2003b.

⁵⁰⁰ Uo.

Sepsiszentgyörgyön is elhatározták az utcák kijavítását és burkolását. Igaz, ez itt is főképp a központra jellemző, és még a 20. század elején is – a Barompiacra vezető utca rendezéséig – így jellemezték az ott uralkodó állapotokat: a mély gödrök és „esős időben a feneketlen sár miatt majdnem életveszélyes volt a közlekedés”.⁵⁰¹ A főtéri park alapjait 1880-ban rakták le: ekkor végezték el a teraszosítási földmunkálatokat a két sétány kialakításához és ültették a gesztenyefákat, ezt követően fásították a park alsó részét.⁵⁰² A park mellett húzódó széles aszfaltozott járda, a „korzó” 1897 nyarán készült el. Ugyanakkor a Bazár előtti járdát gömbakác fasorral szegélyezték; a városháza előtt felújították a platánsort, ez azonban nem bírta a száraz homokos talajt és hamarosan szintén akácokkal kellett helyettesíteni. A város szélén, az Őrkő-hegy aljában 40 holdnyi fenyvest is telepítettek, amelyet eleve a város kirándulóhelyének szántak. 1912-ben a tanács az utcák minimális szélességét öt méterben állapította meg; a főutakat betonnal, a kisebb forgalmú utcákat aszfalttal, míg a külvárosokban kővel kellett burkolni, és városszerte előíranyozták járdák építését is.

Ennél jóval kezdetlegesebb viszonyok uralkodtak Csíkszeredában. Még az 1880-as években is a város két részét – a dombon fekvő Várteret és a templom környéki részt – mocsaras rét választotta el, amely esőzés idején járhatatlanná vált. A képviselőtestületben állandóan felmerült ennek feltöltése és egy utca nyitásának gondolata, de mindig elnapolták. A kortárs Nagy Imre ironikus színekben ecsetelte, hogy adta ki végül a polgármester a gazdatanácsosnak a rendeletet: „*Te Pista, menj ki Danival s a bakterekkel s azt az új utat cüvekeljétek ki, tudod-e, ott ahol már mondtam! Értede-e? A nagy kő mellett, a kidőlt sasig.* Az magától értetődik, hogy a nyitandó utcának sem terve, sem rajza, annál kevésbé költségvetése nem volt. Kár lett volna ilyeneknek lenni, mert annak tudatában maga a képviselőtestület is megborzadt volna a kivitelől.”⁵⁰³ A 19. század végére ez azonban már kuriózumnak számított; a többi városban szakszerűsödtek a munkálatok.

A burkolattal ellátott utcák száma Sepsiszentgyörgyön és Udvarhelyen volt a legmagasabb, Csíkszeredában azonban még csak egyes járdákat köveztek ki. A századforduló után aztán mindenhol jelentős mértékben megnőtt a burkolt utcák és járdák száma. Marosvásárhelyen például az első világháborúig a város minden főbb utcáját aszfaltozták, a külvárosokban pedig legalább a járdákat gránitlapokkal borították. A kisebb helységeken azonban e tekintetben is lemaradások voltak. Székelykeresztúron az első aszfaltozott járda mindössze 1912-ben készült el. A városszépítésre egyre nagyobb hangsúlyt fektettek, mindegyik városban volt legalább egy nyilvános park, megkezdődött az utcák és közterek fásítása, a nyilvános fürdők és kirándulóhelyek kialakítása, szépítése.

A 19. század második felében is a házak többsége még mindig fából épült, emeletes házat alig találunk. Míg 1870-ben Magyarországon a városi házak 10%-a emeletes, a Székelyföldön felét sem érte el ez az arány, és az emeletes házak nagy része is Marosvásárhelyen, Székelyudvarhelyen és Kézdivásárhelyen összpontosult. A század legvégén is még csak Udvarhelyen haladta meg a 10%-ot az emeletes házak száma. A korszak végéig leginkább fölszintes házak épültek, a családi házak ritka kivételtől eltekintve mind ilyenek voltak. A 20. század elején a magyarországi városokban az épületek majdnem fele készült téglából vagy kőből, és majdnem kétharmaduk volt cseréppel fődve. Ezt 1910-ben egyedül csak a marosvásárhelyi értékek lépték túl (a házak 64,6%-a kőből vagy téglából épült), a többi városban a házak egyharmada vagy annál is kevesebb készült tartós anyagból (Csíkszeredán és Székelyudvarhelyen egyharmad körül mozog, Kézdivásárhelyen egynegyed, a többi helységeben ez alatt marad ez az arány). A házak nagy többsége még a 20. század elején is fából épült; a különben egészséges faházak divatja nyilván a vidék adottságait tükrözte.

⁵⁰¹ Gödri, 1901. 50.

⁵⁰² Binder–Cserey, 1991.

⁵⁰³ Nagy I., 1996. 43.

Cseréppel volt fődve a házak kétharmada Székelykeresztúron és Csíkszeredában, Udvarhelyen és Sepsiszentgyörgyön 40%-uk, a többi városban egyharmad körül mozgott ezek aránya, Marosvásárhelyen is még a házak kétharmada volt zsidó.

A dualizmus idején, és főképp az első világháború előtti három évtizedben nyerték el e városok ma is ismert külsejüket (már amennyi ebből megmaradt az 1989 előtti „szisztematizálás” nyomán). Akkor épült a legtöbb középület eklektikus stílusban, amelyek a mai napig meghatározzák a városképet. Kezdetben a középületek viszonylag szerény méretűek voltak, ahogy közeledünk a századfordulóhoz, úgy egyre impozánsabbá váltak. Építésükhöz nemegyszer fűződött botrány, korrupció, így például a csíkszeredai Vigadóéhoz.

[PJ_078] Csíkszereda főtere. Képeslap, 1917 (SzNM)

Csíkszereda különben jó példa a városfejlődésre. A falusias település, miután megyeszékhellyé vált és a központi intézmények Csíksomlyóról átköltöztek, gyors virágzásnak indult. Az intézményeknek székhely, az ideköltöző és egyre szaporodó hivatalnokrétegnek lakás kellett, a század végére egy egész kis negyed – „tiszttelölőtelep” – jött létre. Az építkezések főképp a századfordulón élénkültek meg: 1888-ban készült el a megyeháza, 1904-ben a Vigadó, 1905-ben az Igazságügyi Palota, 1908-ban a Postapalota, 1911–1913-ban a katolikus gimnázium új épülete, 1912–1913-ban pedig a megyeháza kibővítésére és átalakítására került sor. 1910-ben a városi építész hivatalát is létrehozták. Az első világháború előtt már úgy mutatták be a várost, hogy az utóbbi húsz évben palotához hasonló köépületek teljesen városi külsőt adtak a helységnek, a polgárság pedig verseng a civilizáció vívmányainak minél gyorsabb átvételében.⁵⁰⁴

Sepsiszentgyörgyön az 1848 utáni építkezések sora a kórházzal kezdődött (1852–1854), a városházával (1854–1856) folytatódott, ahol az adóhivatal és a távírda is irodákat bérelt. A kiegyezés után (1874-ben) épült fel a Bazár (ma többek között a képtárnak ad otthont), amelyet a helyi iparosoknak szántak, hogy ott heti és országos vásárok alkalmával áruikat kiállíthassák. Az épületnek hányatott sors jutott osztályrészül és különböző tervek születtek hasznosítására. Kezdetben a tanács számára irodahelyiségekké, részben pedig sörcsarnokká akarták átalakítani, majd egy újabb terv értelmében a felső emeleten a községi népiskolát kívánták elhelyezni – megtakarítva az iskolák bérét –, valamint egy felsőbb lányiskolát beindítani. A városi bérpalotát 1896–1897-ben emelték és kezdetben ideiglenesen a dohánygyárat helyezték el benne. A századfordulóra készült el a tanácsháza díszterme az állandó színpaddal, egyúttal a földszinti nagyvendéglőt is kibővítették. A városi tanács büszkén írta a századfordulón, hogy a város beruházásai meghaladták a 112 000 forintot és ezt mind új épületekre költötték. Olyan jól gazdálkodtak a város vagyonával, hogy ilyen eredményekkel „hasonló nagyságú város egy se dicsekedhetik”.⁵⁰⁵ A református kollégium épületei két szakaszban készültek el: 1870–1876 és 1891–1892 között. 1893-ban nyitotta meg kapuit a fiúárva-ház impozáns új épülete. Kézdivásárhelyen a város tulajdonában volt a szálloda a Redouttal, amelyet 1904-ben fejeztek be. Székelyudvarhelyen a korszak legnagyobb megvalósításai a Reáliskola (1891), a Katolikus Gimnázium (1893), az eklektikus megyeháza (1896), valamint a Református Kollégium új épülete (1912–1913) voltak.

Bernády György és Marosvásárhely modernizációja

Marosvásárhelyen a 19. század utolsó két évtizedében szintén több középület készült, az igazi fellendülést azonban a 20. század elején, a „Bernády-érá”-ban érte meg Marosvásárhely. Bernády György 1902–1913 között volt első ízben a város polgármestere, és energikus munkája, nagyratörő tervei révén valósággal átalakította a város képét. Az addigi fejlődés

⁵⁰⁴ Thirring, 1912. II. 116.

⁵⁰⁵ MNL OL, K 150. 1874-V-12.

ellenére Kelemen Lajos azt írja emlékirataiban, hogy a 19. század 80-as éveinek végén a Szántó utca házainak – ahol szülei is éltek – háromnegyede szalmafödeles volt. Ha esett az eső, arra folyt le a víz, és a lesodort kövek és szemét elzárták a szomszéd utcákat is. Ahogy befordultak a Szentgyörgy utcából a vasút felé, „már nem az utcán, hanem egy széna- és szalmahulladékkal s állati trágyamaradványokkal teli, elhanyagolt téren [haladtunk], melynek csak a bal felén volt egy kisméretű, külvárosias jellegű, itt-ott foghíjas házsor”.⁵⁰⁶ Még a főtéren is, a városházával szemben, a nyugati oldalon egyetlen emeletes ház állt, az Apolloterem.

Bernády a városrendezésre nagy hangsúlyt fektetett: több tucat új utcát nyitottak, ekkor épült a „Tisztviselőtelep”, parkokat alakítottak ki, az utak szélére fákat ültettek, az utcákat és járdákat aszfaltozták, megkezdték a Somostetőn a város kirándulóhelyének kiépítését. Az első világháború előtt Budapest után Marosvásárhelynek volt a legtöbb aszfaltozott utcája. Munkáját nagyban segítették a városi építésszek, közülük Radó Sándor neve a legismertebb. Bernády polgármestersége alatt felmérték a város teljes területét és átszervezték a telekkönyvet. A fellendülés a magánszektorban is megmutatkozott. A magánberuházásokat a város adókedvezményekkel, ingyen vagy olcsó telekkel, kedvezményes árú építőanyaggal segítette.

Ugyanakkor folytatódtak a nagyobb beruházások, amelyekből a város oroszlánrészt vállalt. A marosvásárhelyi közüzemek nagy részét a Bernády-érában alapították: a villanytelepet, a gázműveket, a vízierőművet a Maroson, a turbinát, a gátakat, az új vízműveket, az új vágóhidat, az új téglagyárat, és ekkor készült el a csatornázás. A Maros összes hídját újjáépítették, a régiék helyett új kőhidakat készítettek. Ekkor tervezték a legimpozánsabb középületeket is. A többség továbbra is az eklektika jegyeit viselte magán, de egyre több épült a divatos szecessziós stílusban, mint például a Református Kollégium, a Vízművek, a Katonai alreáliskola, a Fa- és fémipari szakiskola, a Felsőkereskedelmi iskola, a Közigazgatási tanfolyam épülete, az Agrárbank, a Kereskedelmi és Iparkamara (Wigand Ede tervei alapján), a rendőrség vagy a Lövölde, valamint több magánház.

[PJ_144] Marosvásárhely. Tanácsház és Kultúrpalota (Képeslap, MMM)

A városképre legmeghatározóbbak azonban kétségkívül a Városháza (1906–1907) és a Közművelődési Ház, a Kultúrpalota (1911–1913). Mindkét épületet a szecesszió magyar vezéralakjának, Lechner Ödönnek tanítványai, Komor Marcell és Jakab Vilmos budapesti építésszek tervezték. A belső díszítésre a gödöllői művésztelep vezető művészeit kérték fel. A Kultúrpalota ugyanabban a stílusban készült freskóit Körösfői Kriesch Aladár, az üveglakokat Róth Miksa kivitelezte Toroczkai Wigand Ede és Nagy Sándor tervei alapján. A Palotában két hangversenyterem – a nagyobbikban értékes orgonával –, egy díszes Tükörterem fogadások és bálók számára, zene- és nyelviskola, képzőművészeti, iparművészeti és néprajzi múzeum és könyvtár kapott helyet. Később a nagyteremben mozi is működött.

Az országos viszonylatban is kiemelkedően értékes szecessziós épületegyüttest egy vármegyeháznak vagy színháznak kellett volna még kiegészítenie, amely harmadik oldalról is lezárta volna a teret, de ez az első világháború kitörése miatt már nem valósult meg. A terv és a kivitelezés nem véletlenszerűen alakult, hanem jól átgondolt művészi, várostervezési, sőt társadalmi program eredményeként született meg. Bernády a tervezés, az építés, a díszítés minden szakaszában aktívan részt vett, konzultált a művészekkel, emberileg is kitűnő kapcsolatot építve ki velük. Például a falképek témáját Körösfői Kriesch a Bernádyval való hosszas megbeszélések után véglegesítette. A díszítés tükrözi a korszak művelődési eszményeit. A gödöllői művésztelep szellemisége sokban egyezett a polgármester

⁵⁰⁶ Kelemen, 1993. 28–37, 123.

elképzeléseivel. Bernády felfogása szerint: „A tervezendő műnek minden ízében magyarnak kell lennie, (...) a magyar történetből és a székely népmondákból merített tárgyú képző- és iparművészeti remek kincsházának kell lennie, hogy az abban elhelyezett intézményeknek a tudós és írástudatlan, a hatalmas és alacsony sorban levő, a gazdag és szegény előtt egyaránt nyitva kell lenniök, és hogy ez intézmények révén kell annak az elválasztó falnak a lerombolására az első csákányütést megtenni, amely a magyar társadalmi osztályokat elkülöníti s a magyarság megerősödésének alapját képező egységes, demokratikus társadalom szervezését lehetetlenné teszi”.⁵⁰⁷ Ugyanez a tudatosság vezérelte Bernádyt a képtár anyagának összeválogatásánál, valamint a könyvtár megszervezésénél.

[PJ_129] Bernády György polgármester, majd városi főispán díszmagyarban 1914-ben (MMM)

Bernády messze kiemelkedett környezetéből, kihasználta a modernizáció kínálta esélyeket, néha korát is megelőzve. Miután a 20. század elején, 1911-ben felfedezték a sármási gázmezőket, Bernády felismerte az ebben rejlő lehetőségeket, a város számára „aranybányát” látva benne. A jobb tájékozódás érdekében tanulmányútra indult az Amerikai Egyesült Államokba, ahonnan rengeteg új élménnyel, tapasztalattal és ötlettel érkezett haza.⁵⁰⁸ Bernády személyiségében csakugyan volt valami „amerikaias”, kirítt a korabeli erdélyi társadalomból.

Ezek a nagyszabású építkezések, valamint a városrendezésre és szépítésre tett erőfeszítései révén Bernády egy bő évtized alatt szerény vidéki városból modern várossá változtatta Marosvásárhelyt, méltóvá tette regionális szerepköréhez. Tevékenysége országos szinten is a legintenzívebb és legnagyobb szabású elgondolásokkal mutat rokonságot. Bernády abba a városépítő polgármestertípusba tartozik, amelyhez Bárczy István budapesti, Kada Elek kecskeméti vagy Éhen Gyula szombathelyi polgármesterek is, és amely különben nem volt ritka a századforduló Magyarországon. Bárczyval politikai demokratizálódási törekvései is rokonítják, és bár szerényebben, de szociálpolitikai kezdeményezéseknek sem volt híján (ez utóbbira példa a Nyugdíjpalota, a városi nyugdíjas tisztviselők helyzetének megoldására).

[PJ_165] Marosvásárhelyi Kultúrpalota (Plájás István felvétele, MMM)

Marosvásárhely a modern urbanisztikai törekvések mintavárosává vált Erdélyben. A fejlesztés árnyoldalai közé tartozott a város hatalmas méretű eladósodása. Egyedül a városháza 700 000 koronába került. Hiába használta ki a kedvező alkalmat, vagyis azt, hogy Ferenc József koronázásának 40. évfordulója alkalmából mint a koronázás emlékére készülő épület (kezdetben mint „Ferenc József Közművelődési Ház” szerepelt) minisztériumi támogatást is kapott, ezt különböző gyűjtésekből, pótadókból, adományokból és kölcsönökből kellett pótolni. 1902–1912 között a város 12 alkalommal folyamodott államkölcsönhöz, összesen több mint 17 millió korona értékben. Ezt még más forrásokból is pótolták, 1917-ben azonban már mintegy 31 millió koronára rúgott a város adóssága. A jelenség – ha nem is mindenhol ilyen kirívó mértékben – jellemző volt más magyarországi városokra is, ahogy erről korábban már szó volt. Jól mutatják ezt a Thirring Gusztáv által közölt adatok is. Az 1879–1908 közti időszakban ugyanis Kolozsvár a 21 millió koronás beruházásaiból mindössze 3,1 milliót fedezett saját jövedelemből vagy bevételből, de Kecskemét 24 millió koronát ruházott be kölcsönből, Szeged pedig egyenesen 32 milliót. Az első világháború egyrészt megszakította ezt a példátlan fejlődési szakaszt, másrészt azonban „megmentette” a várost az adósságok következményétől. A budapesti bankokkal és a magyar állammal szembeni, „külföldivé” vált adósságokat 1927–1928-ban végül a városra nézve előnyösen rendezték.

[PJ_043] Bem József szobra, Marosvásárhely. Képes levelezőlap (MMM)

⁵⁰⁷ Idézi Gellér, 1999. 39.

⁵⁰⁸ Fişus, 1999. 16.

Marosvásárhely a köztéri szobrok tekintetében is kiemelkedett a többi székelyföldi, sőt erdélyi város közül, sőt egész Magyarországon párját ritkítja. Ebben az időszakban készült el ugyanis több olyan monumentális köztéri szobor, amelyek közül ma már egyedül a Székely Vértanúk emlékműve áll. Bem József (1880) és Kossuth Lajos (1899) egész alakos szobrát – a második ilyen szobrot Magyarországon –, a Rákóczi-mellszobrot (1907) és a Petőfi-emlékoszlopot (1912) is közvetlenül az első világháború után, 1919 márciusában a román katonaság döntötte le. Bem és Kossuth szobrát a korszak jelentős szobrászai készítették, az elsőt Huszár Adolf, utóbbit pedig a székely származású Köllő Miklós, mindkettőt közadakozásból emelték. Bernády polgármesterségének idejére esik és az ő kultúrapártoló tevékenységének köszönhető a másik két emlékmű felállítása: II. Rákóczi Ferenc mellszobrára egy fiatal, marosvásárhelyi születésű szobrász, Székely Károly, a Petőfi-emlékoszlopra pedig a Kultúrpalota homlokzati domborműveinek kivitelezője, Kallós Ede kapott felkérést. Utóbbi a felépítendő színház előtti teret díszítette és szecessziós stílusával jól illeszkedett környezetéhez.

[PJ_034] Székely vértanúk emlékműve, Marosvásárhely

A város nemcsak urbánusabb külsőt kapott a köztéri szobrok által, hanem egyfajta politikai program mellett is hitet tett, hiszen a szobroknak erős politikai-ideológiai töltetük volt. A város ellenzéki szimpátiáit jelzi a szobrok tematikája is: a függetlenségi és szabadságharcok hőseinek megörökítése. Az első nagyobb szabású emlékmű, az 1875-ben felállított és a Marosvásárhelyen kivégzett székely vértanúk emlékét megörökítő obeliszk még szorosan kötődött a lokális eseményekhez. Két évtizeddel a kivégzés után és annak színhelyén emléket állítani a Makk-féle összeesküvésben részt vevő, a Habsburg-uralom ellen szervezkedő és ezért életükkel fizető mártíroknak felért egy ellenzéki tüntetéssel. A későbbiekben az alapvető cél az volt – ahogy azt Sándor János főispán a Rákóczi-szobor tervének megszületésekor megfogalmazta –, hogy maradandó emléket állítsanak „a nemzeti eszme zászlósainak”,⁵⁰⁹ azaz a nemzeti emlékhelyek, ennek ellenére a nemzeti Pantheon kiválasztott alakjainak – talán Kossuth kivételével – volt valamilyen kapcsolatuk, kötődésük a városhoz. Rákóczi mellszobrával például erdélyi fejedelemmé való választásának 200. évfordulójára emlékeztek a vásárhelyiek.

[PJ_044] II. Rákóczi Ferenc szobra, Marosvásárhely. Képes levelezőlap (MMM)

A marosvásárhelyihez fogható városfejlesztési elképzelésekkel a többi székelyföldi városban nem találkozunk. Ha jóval szerényebb mértékben is, de a századfordulón ezekben is nagyobb szabású építkezések folytak, nem ritkán szecessziós stílusban. A reprezentatívabb szecessziós épületek közül megemlíthjük Székelyudvarhelyen a Katolikus Gimnáziumot (1911-ben fejezték be) és a Református Kollégiumot (1912–1913), Csíkszeredában a Katolikus Gimnázium 1913-ban átadott új épületét. Sepsiszentgyörgyön a városkép érdekes összetevőjét képezik a Kós Károly által tervezett épületek. A legértékesebb és legismertebb közülük a Székely Nemzeti Múzeum 1913-ra elkészült épületegyüttese, de Kós tervezte a református elemi iskola, a református leányiskola és bentlakás, a kórház új épületét, valamint néhány magánházat is.

[PJ_141] Marosvásárhelyi képeslap. Részlet a Széchenyi térről (MMM)

A kiegyezés után a legvárosiasabb külsővel továbbra is Marosvásárhely, Székelyudvarhely és Kézdivásárhely rendelkeztek. Közülük Marosvásárhely fejlődött a legdinamikusabban, így mutatói megközelítették a magyarországi városok átlagát. A másik két város közül Udvarhely megyeszékhelyé válva szintén viszonylag gyorsan fejlődött, míg Kézdivásárhely megőrizte archaikus struktúráját, a vidéki kisváros báját, többségében fából épült házaival. Ezzel szemben a sokkal rosszabb pozíciókból induló Csíkszereda látványosan fejlődött, miután

⁵⁰⁹ Idézi Vécsei, 2015. 49. A dolgozat a marosvásárhelyi szoborállítások történetét foglalja össze.

megyeszékhellyé vált. Kézdivásárhely a 19. század első felében még a három legurbánusabb település egyike volt a Székelyföldön, azonban a vámháború következtében beálló gazdasági stagnálás és az adminisztratív szerepkör hiánya következtében a század végére Sepsiszentgyörgy és Csíkszereda is megelőzte e téren, amelyeknek – különösen ez utóbbinak – lenyűgöző a fejlődési üteme.

Az infrastruktúra kiépülése és a városi életmód átalakulása

Közművesítés

A modern város elképzelhetetlen közművesítés nélkül, amelynek kiépítése a századfordulóra esik. Erdélyben az első vízmű Kolozsváron készült el 1887-ben, de a következő években tíz másik városban is megépítették. A villanyvilágítást először Temesváron vezették be 1884-ben, és a kontinensen ott használták elsőként utcai világításra. A történeti Erdélyben az első villanytelepet Tordán építették meg 1902-ben, de 1910 előtt másik kilenc városban is üzembe lépett villanytelep.⁵¹⁰ Az első világháború kitörése előtt pedig 20 városba, tulajdonképpen Erdély minden fontosabb városába bevezették a villanyt.

[PJ_048] Marosvásárhelyi gázgyár, 1914. Wipand felvétele (SzNM)

Marosvásárhely ezen a téren is élen járt, itt 1899-ben került erre sor, és még ugyanazon év novemberétől az utcák kivilágítására is használták. Farkas Mendel fűrészgára volt az első, amelyik rátért az elektromos energia használatára, a gyár mellett villanytelep is működött. Ezt azonban már 1902-ben „kinötte” a város, ezért 1907-ben megvásárolta és kibővítette a villanytelepet, de az egyre növekvő kereslettel így is nehezen tudtak lépést tartani. A villanyáramot az iparban is egyre szélesebb körben kezdték alkalmazni. Ezért hamarosan elkészült az új villanytelep nagyszabású terve; 1910-ben a város egymillió korona kölcsönt vett fel ennek megvalósítására. Az 1908-ban épített vízművek szintén nem tudták kielégíteni a növekvő igényeket, így 1912-ben ehhez is elkészültek az új tervek. A megvalósítás közel két millió koronát emésztett fel, a város csatornázása pedig újabb három milliót.⁵¹¹ Az 1912. évi nagy árvíz után új gátakat építettek, szabályozták a Poklos-patakot, és a Maroson egy vízi erőmű is elkészült, amelyiknek kettős feladata volt: áramot fejlesztett és védelmet jelentett az árvizek ellen. A budapesti Ganz-művek által gyártott erőművet 1914-ben adták át és ez most már teljes mértékben kielégítette Marosvásárhely szükségleteit.

[PJ_018] Lámpagyújtó Sepsiszentgyörgyön a 20. század elején (SzNM)

Sepsiszentgyörgyön az első vízvezeték 1899-re készült el. A városi közönség azonban nem fogadta osztatlan örömmel az új civilizációs vívmányt. „A vezeték csöveinek úgy a szántóföldeken, mint a város utcáin és terein való lerakása alkalmával az újítást gyanús szemmel néző közönség folytonos panaszokkal és akadályozó kifogásokkal élt” – írta a polgármester –, ráadásul a 7%-os vízvezetéki pótdadó miatt egymást érték a feljelentések és panaszok a megyéhez és a minisztériumhoz.⁵¹² A mérnökkel szintén nézeteltérései támadtak a városnak és a per elvesztése újabb anyagi nehézséget okozott. Az első évben a négy közkút mellett összesen 90 épületbe vezették be a vizet, köztük a nagyobb intézményekbe és gyárakba. Az első világháború előtt (1912-ben) a város át akarta venni a vízműveket, ezért 200 000 koronás kölcsönért folyamodott.⁵¹³

Sepsiszentgyörgyön a villanyt 1907-ben vezették be, az utcákon ekkor kétszáz körtében gyúlt ki a fény.⁵¹⁴ Csíkszeredában ugyanerre 1911-ben került sor, szintén ekkor készültek el a

⁵¹⁰ Egyed, 1997. 59–60.

⁵¹¹ Uo. 231–232.

⁵¹² Gödri, 1899. 61.

⁵¹³ Málik, 1912. 7–9.

⁵¹⁴ József, 1995.

tervek a víz bevezetésére, a csatornázásra, az utcák aszfaltozására és a villanyhálózat továbbfejlesztésére.⁵¹⁵ Gyergyószentmiklóson a villanytelepet 1903-ban adták át, Székelyudvarhelyen pedig 1908-ban vezették be a villanyt.⁵¹⁶ Az első világháború előtt a villanyáramot Kézdivásárhely kivételével minden városba bevezették, bár ez korántsem jelentette azt, hogy minden házban villannyal világítottak volna; még a második világháború után is szép számmal akadtak villamos áram nélküli lakások. Vízmű csak Marosvásárhelyen és Sepsiszentgyörgyön volt, de a terv már Kézdivásárhelyen is elkészült, a csatornázás Marosvásárhelyen haladt leginkább előre (28,5 km), de megkezdődött Csíkszeredában és Székelykeresztúron is. A köztisztaság fenntartását külön vállalat látta el Marosvásárhelyen, Sepsiszentgyörgyön és Székelyudvarhelyen, a többi helységben ez továbbra is a lakosok feladata maradt. Marosvásárhelyen a köztisztasági vállalatnak 18 dolgozója volt, két locsoló ciszterna, öt szemeteskocsi és egy utcaseprő gép segítette munkájukat.⁵¹⁷

A közterek tisztítása mellett a higiéniai szabályok betartásának másik jele a vágóhidak építése volt. Az új rendszabályok elfogadtatása azonban nem volt zökkenőmentes. Székelyudvarhelyen 1874-ben épült meg az új közvágóhíd, amelyet a város a mészáros ipartársulatnak adott át. A közvágóhíd kötelező használata ellen azonban a polgárok tiltakoztak. A polgármester a következőképpen fogalmazott: „jövőre a rendet és tisztaságot kell megszokni, s még ezt is valami nagy bajjal talán csak megszoknák, csak hogy a meghatározott csekély díjat ne kellene fizetni”.⁵¹⁸ Az új vágóhíd nem állhatott a helyzet magaslatán, mivel 1898-ban a helyi újságban több cikk is foglalkozott az ottani „közegészségügyi szempontból szörnyű” helyzettel, javasolva, hogy helyette sürgősen újat kellene építeni.⁵¹⁹ A többi városban is sorra felépültek a közvágóhidak: Kézdivásárhelyen 1884-ben, Marosvásárhelyen az új, modern vágóhíd 1904-ben, Sepsiszentgyörgyön 1905-ben, Csíkszeredában 1906-ban.⁵²⁰

[PJ_103] A csíkszeredai Helwig fürdő építése (1900). Helwig János tulajdona (CsSzM)

Közfürdő szintén minden városban létesült: Marosvásárhelyen kettő is, az egyik egy neobarokk stílusú impozáns épületben. Ezekre annál inkább szükség volt, mivel a lakásokban még igen ritka volt a fürdőszoba. Sepsiszentgyörgyön a századfordulón nyílt meg a város első „gőz- és kádfürdője” Nagy Elek helyi kalapgyáros vállalkozásaként. A fürdő „ízlésesen, csinosan van építve és berendezése is teljesen modern. El van látva egy meleg és egy langyos tükörfürdővel, gőzkamrával, langyos és hideg zuhanyokkal, valamint vízgyógyra vagy Kneipp-féle kúrára szükséges felszerelésekkel. A kádfürdő fayence-kádakkal s határozottan fényűzéssel van berendezve. A szükséges vizet a vízvezeték szolgáltatja hozzá. E fürdő már régóta érzett közszükséget pótló, új intézménye városunknak” – írta a polgármester.⁵²¹ Néhány év múlva azonban már közüzemű formában működő hideg- és melegfürdőről szól a híradás.

[PJ_006] Székelyudvarhelyi kórház (KF)

A városi civilizációhoz már a középkortól fogva hozzátartozott a szegény- és beteggondozás. A Székelyföldön azonban ezek újkori vívmányok. Gyógyszertárakat ugyan már a 19. század elején is találunk majd mindegyik városkában, nagyobb kórházak azonban csak a század második felében létesültek. A 20. század elején Marosvásárhelyen két kórház működött hét orvossal, Csíkszeredában, Sepsiszentgyörgyön és Udvarhelyen egy-egy kórház két-két orvossal, Gyergyószentmiklóson pedig egyetlen orvossal.⁵²²

⁵¹⁵ Koszta Nagy, 1996. 16.; Thirring, 1913. 116.

⁵¹⁶ Thirring, 1913. 353–354.

⁵¹⁷ Thirring, 1913. 428–432.

⁵¹⁸ MNL OL, K 150. 1875-V-12 (448. cs.)

⁵¹⁹ *Udvarhelyi Híradó*, 1898. 18., 28. sz.

⁵²⁰ Thirring, 1913. 353–354.

⁵²¹ Gödri, 1900. 51.

⁵²² Egyed, 1981. 293.

Városrendészet

A városrendészetet a 19. század első felében szervezték meg, illetve át. A városok őrzését, a tűzvédelmet éjjeli strázsák biztosították, ezek vagy felváltva a városiak közül kerültek ki, vagy pedig pénzért fogadták fel őket. A 19. század közepétől gyökeres átalakulásoknak lehetünk tanúi ezen a téren is: a szabadságharc után központi utasításra megszervezték a csendőrséget/zsandárságot, akik hivatásszerűen gondoskodtak a csend és rend fenntartásáról. A csendőrség Erdélyben 1867 után is fennmaradt, de a városoknak a rendőri szolgálatot is meg kellett szervezniük. Az átalakulás nem ment egyik napról a másikra. 1872-ben az új szervezet bevezetésekor Csíkszeredában felállítottak ugyan két városszolgai és két rendőrszolgai hivatalt, de a polgármester azt jelentette a Belügyminisztériumnak, hogy a két utóbbi szerinte fölösleges, mivel a helységben csendőrök állomásoznak, és ők minden rendőri szolgálatot teljesítenek.⁵²³ Szintén rendészeti kérdésként jelentkezett a prostitúció is. A higiéniai rendszabályok terjedésével párhuzamosan kísérletek történtek a prostitúció szabályozására is, bár e városokban ez viszonylag csekély méreteket öltött. Egyedül a nagyobb Marosvásárhelyen találunk több adatot rá. A városi tanács már 1868-ban a rendőrséghez fordult a „kéjhölgyek botrányos kacérkodása és a tanyákon fölmerült éjjeli csendzavarások” megszüntetését kérve.⁵²⁴

Komoly gondot okozott (és nem csak) a városok számára a gyakori tűzvész is, annál is inkább, mivel – mint láttuk – az épületek jelentős része fából készült és zsindellyel volt fedve. A 19. század végén megtiltották a házak szalmával vagy náddal való fedését. A leginkább veszélyeztetett település Kézdivásárhely volt sajátos utcahálózatának és építkezési stílusának következtében. Az 1834. évi nagy tűzvészben a város háromnegyede elpusztult, a református templom is leégett, bástyájában a város régi okiratai is odavesztek. Ha nem is ilyen méretű, de a többi városban is pusztított időnként egy-egy tűz, Marosvásárhelyen 1876-ban okozott komoly károkat.

[PJ_058] Sepsiszentgyörgyi tűzoltózenekar, 1894. Molnár István felvétele (SzNM)

Hogy elejét vegyék a tűzkárnak, fokozatosan megszervezték a védelmet. Kezdetben ez a fent említett éjjeliőrök feladata volt, de szükség volt külön intézkedésekre is. A 19. század második felében Erdély minden városában megalakultak az önkéntes tűzoltóegyletek. A marosvásárhelyi 1872-ben jött létre; az 1876. évi nagy tűzvész után a városi tanács évi segílyt utalt ki számukra.⁵²⁵ A sepsiszentgyörgyi ugyanabban az évben alakult. 1876-ban itt is volt egy kisebb tűz, amelynek 21 ház esett áldozatul. Ennek nyomán az egylet állandó ügyeletet tartott a hasonló esetek elkerülése végett, míg 1882-től fizetett öröklet alkalmaztak. A 20. század elején már 120 tagjuk volt, és az egylet vagyona meghaladta a 15 000 koronát, amelyből modernizálni tudták a tűzoltó-felszereléseket. Az egylet közéleti szerepet is betöltött, 1894-ben létrehozott zenekara nem hiányzott egyetlen ünnepségről vagy közérdekű eseményről sem. Hasonló egyletek máshol is működtek: Gyergyószentmiklóson 1874-től, Kézdivásárhelyen 1876-tól, Udvarhelyen pedig 1883-tól. A 20. század elején a legnépesebb a sepsiszentgyörgyi volt 140 taggal, ezt követte Csíkszereda közel száz taggal, a többi egylet taglétszáma nem haladta meg az ötven főt.⁵²⁶

[PJ_151] A sepsiszentgyörgyi tűzoltóegylet mászóháza (SzNM)

[PJ_002] Az első autó Székelyudvarhelyen (KF)

⁵²³ MNL OL, K 150. 1876-V-12. (547. cs.)

⁵²⁴ MNL OL, F 266. 13387/1868.

⁵²⁵ MNL OL, K 150. 1877-V-12, (625. cs.)

⁵²⁶ Thirring, 1913. 454.

A századfordulón jelentek meg és fokozatosan szaporodtak el az újfajta közlekedési eszközök; ezek újabb szabályozást tettek szükségessé. Székelyudvarhelyen 1899-ben hozták az első „bérkocsi iparról” szóló szabályrendeletet. A sajtó egyre többet foglalkozott a kerékpározókkal is, felszólítva a városvezetést: „az ilyen éjjeli [lámpa nélküli] sportembereket vagy a nappali csengő nélküli biciklistákat gépeikről kérlelhetetlenül szállítsák le, hogy ezzel a járvánnyá vált sportszennvedély tüze végképpen korlátozva legyen”.⁵²⁷ Szintén a századfordulón jelentek meg az első gépkocsik, nem kis feltűnést keltve. Sepsiszentgyörgyön 1899-ben tűnt fel az első autó és ugyanabban az évben alakult meg a kerékpáregylet. A helyi lap a következőképpen számolt be az eseményről: „Mikor a kirándulók automobilja Sepsiszentgyörgyön végigrohant nagy sípolások között, a vasárnapi publikum összecődött, és úgy álmélkodott az ördögmasinán, amely lovak nélkül villámsebességgel szelte át a várost. Egy-két biciklista utána iramodott az automobilnak, de csak lemaradtak, nem bírván vele a versenyt”.⁵²⁸ Itt is volt bérkocsi szabályrendelet, amelynek alapján rendületlenül büntettek. A *Székely Nép* 1907-ben a következő esetről számolt be Sepsiszentgyörgyről: „Az Olt és a Csíki utca sarkán vasárnap este fél nyolckor nagy riadalmat keltett egy automobil, melynek pőfékelő zajától majdnem elragadt két ló kocsival együtt. Az automobil az Olt utca felé igyekezett nagy zajjal és meg nem engedhető gyorsasággal. (...) A tömeg igen fenyegető magatartást tanúsított az automobilistákkal szemben, sőt az automobil egyik ablakát be is törték.”⁵²⁹ A történet azonban a két megvadult ló, a betört ablak és az ijedtség ellenére szerencsésen végződött.

[PJ_130] Kerékpározók Sepsiszentgyörgyön 1910 körül (SzNM)

Fürdőhelyek

[PJ_114] A borszéki főkút, töltőház és fedett sétány (RNL MMH, Orbán Balázs fényképe, a képet feldolgozta Fodor Tamás grafikus)

A 19. század második felében a fürdőhelyek szerepe is egyre nőtt a városias életmód terjedésével összhangban. A székelyföldi gyógyvizek ugyan már korábban is ismertek voltak, de egy-két kivétellel csak a korszakban épült ki a legtöbb máig kedvelt fürdőhely. A leghíresebbek közülük Borszék, Tusnád és Előpatak voltak. A többi inkább csak ún. „nép-” vagy „parasztfürdőként” a környékbeli szegényebb réteg gyógyulását és kikapcsolódását szolgálta. Hiába a sósvíz vagy a borvízforrások, a gyógygáz szivárgása, az idilli környezet, ahhoz, hogy egy fürdő távolabbi vidékről is vonzza a látogatókat, beruházásokra volt szükség. A földbe ásott gödrökben vagy fakádakban fürdés, a kezdetleges lakásviszonyok ugyanis elriasztották a tehetősebb fürdővendégeket.

A városok mellett kisebb üdülőtelepek jöttek létre, amelyek a városi polgárok hétfégi, valamint nyári pihenését és szórakozását szolgálták. Itt fürdőket, villákat, vendéglőket építettek. Ilyen üdülőtelepek voltak: Sugásfürdő Sepsiszentgyörgy, Szelyke Udvarhely vagy Zsögöd Csíkszereda mellett. Udvarhelyen a 19. század végén három szelykefürdői multság jövedelmét adták át a polgármesternek a sétatér kialakítására, a kollégiumi kert ugyanis nem felelt már meg az igényeknek. Szelyke mellett nyaranta az Erzsébet-kert és a Jézus kápolna melletti sósfürdő is vonzotta az udvarhelyieket.

[PJ_047] Pokolsár, Kovászna, 1907. Papp Ferenc felvétele (SzNM)

Sepsiszentgyörgy mellett Sugásfürdőt kezdték kiépíteni a 19. század második felében. A 19. század 40-es éveiben fedezték fel a reumatikus betegségek kezelésére alkalmas széndioxid kigőzölgést, és egy szentgyörgyi birtokos építette ki a Gözlőt. Az első nagyobb szabású villát 1869-ben, az első „vendégházat” 1873-ban emelték. Az 1880-as években aztán

⁵²⁷ Idézi Roth, 2003.

⁵²⁸ Idézi Demeter–Kisgyörgy, 2011.

⁵²⁹ Idézi Cserey–József, 1999. 94.

megkezdődött a villák kiépülése. A század végén már a városi költségvetés bevételi rovatában szerepelt a fürdő bérbeadása a vendéglővel, hideg- és melegfürdővel, étteremmel, gőzlővel, ásványvízkutakkal, tekepályával, jégveremmel, kocsiszínnel és istállóval együtt. A fürdőt folyamatosan csinosították: a századfordulón bővítették a melegfürdőt, felszerelték kazánokkal, szivattyúval, új kényelmes fürdőkádakkal, a sétányt nivellálták, új nyaralóházak épültek. A 20. század elején, 1906-ban megalakult a Sugás Rendező és Szépítő Bizottság, amely közreműködött a sétányok kialakításában, az erdősítésben, a zenepavilon létrehozásában. A sugási út karbantartása nem kis gondot okozott fürdőszézon idején, mivel a városnak saját erejéből kellett ezt megoldania. Minden évben jelentették, hogy a tavaszi áradások miatt az út csaknem járhatatlanná vált.

[PJ_003] A homoródfürdői kaszinó, 1910 (KF)

[PJ_004] Homoródfürdő, Nagy-vendéglő (KF)

A kisebb gazdasági potenciállal rendelkező települések azonban a kedvező természeti adottságokat sem tudták kihasználni. Az 1870-es években valóságos harc dúlt Udvarhely vármegye és Oláhfalú között Homoródfürdő kezeléséért. Bár Homoród Oláhfalú tulajdonában volt – ahogy írták: „mondhatni egyedüli jövedelem forrását képezi” –, a helységnek nem volt kellő pénzügyi fedezete nagyobb szabású beruházásokra, amelyek a kor követelményének szintjén álló fürdőhelyé varázsolták volna Homoródot.⁵³⁰ A főispán méltatlankodása nem volt alaptalan, hiszen Oláhfalú költségvetésében a jövedelem felét képezte a fürdők hasznóbérlete. A főispán a fürdőt közvetlenül a megye fennhatósága alá kívánta helyeztetni, mivel ott igen siralmas állapotok uralkodnak: a község nem tart fürdőorvost, nem elemeztetni a vizet, a vendégek ki vannak szolgáltatva az esőnek és szélnek, az ivóvíz és a fürdő tisztaságára nem vigyáznak. Mindezt a tulajdonos község „saját érdekeit is ignoráló szűk látókörű felfogása és indolentiájá”-val magyarázta, levonva a következtetést: „a közönség pedig sem értelmi, sem anyagi erejénél fogva nincsen abban a helyzetben, hogy a homoródi fürdőt a kor, a törvény és a közönség kívánalmainak megfelelően berendezze”.⁵³¹ A leírás annak ellenére találó lehet, hogy tudjuk, Daniel Gábor főispán és Oláhfalú között feszült volt a viszony a település városi rangja körül folyó vita következtében. A Belügyminisztérium válasza azonban tagadó volt, a kor liberális törvénykezése nem engedte meg, hogy valakit megfossszanak tulajdonától, és a tulajdonost sem szoríthatták rá, hogy gyógyfürdővé nyilvánítsa a létesítményt. A telep így sokáig a szegényebb rétegek fürdője maradt. Helyzete a 20. század elején javult, amikor kikerült Kápolnásoláhfalú igazgatása alól, ekkor új beruházások révén igyekeztek a fürdő színvonalát feljavítani és vonzóvá tenni.

[PJ_076] A szovátai Medve-tó és cukrászda. Képeslap, 1912 körül (SzNM)

[PJ_094] Tusnádfürdő, 1900. Képes levelezőlap (CsSzM)

A legismertebb és leglátogatottabb fürdőhelyek azonban Előpatak, Tusnádfürdő és Borszék voltak. Előbbi kettő a romániai bojárok körében is népszerű volt, de Borszéket is felkeresték a moldvai üdülni vágyók. Júliusban és augusztusban élénk fürdőélet zajlott, a közönséget zenekarok, színelőadások, bálók szórakoztatták. Ennek ellenére – főképp a periférikus helyzet és az infrastruktúra hiányosságai következtében – még ennek a három fürdőhelynek a látogatottsága is jóval a divatos osztrák vagy csehországi fürdőhelyeké mögött maradt, a 20. század elején évi kétezer körül mozgott.⁵³² A vasút kiépülése azonban egyesek szerint éppen az ellenkező hatást érte el: „Erdélynek kivételes volt a helyzete addig, míg területét a vasutak be nem hálózták. Akkor Kolozsvár még olyan messze volt Budapesttől, hogy csak ritka gazdag emberek engedték meg maguknak a 200 forintba kerülő és mégis kényelmetlen és

⁵³⁰ MNL OL, K 150. 1878-V- 12.

⁵³¹ MNL OL, K 150. 1878-V- 12. (704. cs.)

⁵³² Zepeczaner, 2009.

hosszadalmas kocsikázást. Mágnásaink, nemességünk és az értelmiség is szépen itthon maradt, és nyaranta megtöltötte Borszéket, Előpatakot, Korondot, Tusnádost stb., békés egyetértésben keresvén a gyógyulást a tömegesen átjövő romániai és moldvai bojárokkal. [...] Mikor azonban a vasutak nálunk is elterjedtek, az erdélyi urak is nyugatra repültek, sőt a bojárok is hűtlenné lettek hozzánk, és beállott a hanyatlás.”⁵³³ A siránkozás dacára azonban az 1880-as évektől megfigyelhető a fürdőhelyek fokozottabb kiépülése és a látogatók számának növekedése.

A három jelentősebb üdülőhely mellett több más kisebb-nagyobb fürdőhely is létezett. A kovásznai Pokolsárt a kora újkortól használták fürdőzésre, gyógyulásra, de adottságai ellenére a fürdő a korszak végére sem tudott igazán felvirágozni. Több sikerrel járt Szovátafürdő kiépítése. A fiatal Orbán Balázs a szováta fürdőt kötött barátságot Dósa Dániellel, itt tervezte el a Székelyföld bebarangolását. Az első fürdőlak a 19. század közepén, az első medence 1860 körül épült, de csak a 19–20. század fordulóján indult lendületes fejlődésnek a fürdőhely a heliotermikus Medve-tó különleges adottságait is hasznosítva. A fürdővendégek száma dinamikusan növekedett, főképp miután 1906-ban Parajdig kiépült a helyi érdekű vasút. Már nemcsak Székelyföldről, hanem Budapestről is egyre nagyobb számban érkeztek a kikapcsolódni és friss levegőre vágyók, megfordult itt többek között Jászai Mari és – Bernády György meghívására – Ady Endre is.⁵³⁴ Az első világháború előtt már szállodák és több tucat villa fogadta az ideérkező vendégeket. Szintén a 19. század végén épült ki Bálványosfürdő Apor Gábor báró beruházásának nyomán. A parajdi születésű Hankó Vilmos vegyész és tanár nemcsak az ásványvizet elemezte, hanem cikkei révén sokat tett azok és az erdélyi fürdők népszerűsítése érdekében is. Az Erdélyi Kárpát-Egyesület ugyancsak kiemelt feladatként kezelte az erdélyi fürdőélet fellendítését.

Városi életmód, szórakozás

A városi életmód terjedését jelzi a hagyományos kocsmák mellett a vendéglők, mulatók, kávéházak szaporodása is, amelyek a társasági életet is átalakították. A társas élet új szinterei, a kávéházak általában a városok főterén vagy fő utcáján nyíltak meg, esetleg nyáron a járdára kinyúló földtérrel. A kávéházak elsősorban az értelmiség és a város előkelőbb rétegének találkozóhelyévé váltak, ahol elolvashatták a fővárosi és külföldi lapokat, és esetleg biliárd, kártyajátékok, sakk, zene mellett szórakozhattak. A jobb vendéglők ugyancsak igyekeztek az ételen és italon kívül zenével és programmal is becsalogatni a közönséget. Ilyen volt például az Udvarhelyen működő és többször átkeresztelt Koronkay-féle vendéglő és sörkert. A korabeli hirdetések mutatják, hogy „halestélyektől” hangversenyig több mindennel próbálkoztak a közönség megnyerése érdekében. A társasági élet központjává a Budapest szálloda, vendéglő és kávéház vált, ahol bálakat, ünnepségeket szerveztek, de erre a célra épült színház- és moziterme is volt. A sepsiszentgyörgyi Városi Nagyvendéglő 1911-ben egy női zenekar érkezését hirdette; ahol a fő attrakciót a nők nadrágszoknyája jelentette.

[PJ_075] Borszék, a Soós szálloda és kávéház. Képeslap, Pollatschek Gyula kiadása, 20. század eleje (SzNM)

A rendezvények mögött sok esetben a számtalan egyesület egyike vagy másika állt, a helyszínt a városi vigadó, „redutok”, de gyakran a szállodák nagytermei és a vendéglők képezték. A szállodák és különösen a vasúti vendéglők – a szakácskönyvek mellett – az újfajta ételek elterjesztésében, az étkezési kultúra uniformizálásában is szerepet játszottak. A felsőbb rétegek ünnepi alkalmakkor igyekeztek a francia gasztronómiához igazodni. Egy huszár főhadnagy esküvőjén 1912 májusában például Sepsiszentgyörgyön Székely és Lusztig

⁵³³ Idézi Kósa, 2009.

⁵³⁴ Józsa, 2009.

vendéglőjében és kávéházában a gazdag menü részeként kaviárt és más ínycségeket is felszolgáltak.⁵³⁵ Ugyancsak a kávéházaknak, cukrászdáknak köszönhető, hogy a lepények, pánkó (fánk), kürtőskalács mellett a cukrászdai sütemények is megjelentek.

[PJ_096] A csíkszeredai Vigadó épülete (CsSzM)

Hétköznapokon, illetve a szegényebb rétegeknél azonban a hagyományos ételeket fogyasztották, bár a falusiakhoz képest a városiak étkezése változatosabb volt. Egy csíkszeredai emlékiró szerint az első világháború előtt: „A konyhaművészet foka egyben rangadó is volt. Tegyük hozzá azt is, hogy az emberek sokkal többet ettek és ittak, mint manapság. Az ünnepi lakmározásoktól eltekintve a jómódú ember rendszeren négyszer étkezett napjában. Húsétel, szalonna, füstöltek, kizárólag csak disznózsír (olajat csak a nagypénteki fuszulykalevesbe használtak, utána mindenki émelygett), és az erős fűszerek kötelezőek voltak. Ezzel szemben nagyon csekély szerepet kaptak a gyümölcsök és a zöldségek, »az ilyesmitől vérhast kap az ember« – állították az én gyermekkoromban.”⁵³⁶ A 20. század elején a helyi lap egyik tárcaírója nosztalgiával emlékezett vissza diákkora udvarhelyi specialitásaira: az ordával készített tenyérnyi „csigabélesre”, a mandulás kürtőskalácsra, a „Miska-cipóra” (cigánypecsenye fehér kenyérben) és a korondi cserépedénybe főzött töltött káposztára, amelyikbe disznóvágáskor hurkát és gömböcöt is tettek. Ezen kívül még megemlítette a szálás vagy bordás laskával, illetve turbolyás vagy tüdős táskával készült leveseket, a lucskos káposztát, a tárkonyos bárányt, a citromos csirkebecsináltat, a virslit és fatányéroszt.

A szegényebb rétegek kenyér helyett gyakran puliszkát ettek.⁵³⁷ A diákok étkezésében nagy szerepet játszottak a hús mellett a főzelékek (bab, sárgaborsó, lencse, krumpli). Benedek Elek örökölte meg a kiegyezés utáni udvarhelyi diákéletet, az ételt gazdasszonyoktól hordták, de az nagyon egyhangú volt, a túrós puliszka már ünnepi vacsorának számított. „Este hol ez, hol az hozza el a fuszujka-vacsorát. Minden este fuszujka! Néha úgy összesül-fő, hogy még az éhes diáknép sem eszi meg.”⁵³⁸ A csíkszeredai vásárok specialitása az aszalt vackor és vackorlé mellett a „krispános” (sáfrányos) lepény, a „főttperec” és a „nyálos”-nak csúfolt sósperec volt.⁵³⁹ Az udvarhelyi református kollégium diákjait éppen ezért „fuszulykásoknak” csúfolták, a katolikusokat pedig „lencséseknek”. „Igen, a kálvinistáknak fuszulyka, a pápistáknak lencse a vacsorája. Egyébként szent a barátság köztünk: a nagyobb pápista diákok gyakran belopódnak a kollégiumba a kálvinista pajtásokhoz, merthogy nálunk szabadabb volt az élet, itt füsttengerben úsznak a szobák, s könnyen csempésződik be egy-két kupa bor is”.⁵⁴⁰ Bár városokon a sörkertek is hozzájárultak a sör népszerűségének növekedéséhez, és a bor is az ünnepi asztal része volt, a Székelyföld nagy részén még jó ideig nem sikerült megtörni a pálinka egyeduralmát.

[PJ_172] Székelykeresztúri szabóság, 1906 (Nagy Béla gyűjteménye)

Öltözködés terén is nagyot fordult a világ éppen ezekben az évtizedekben. A korábbi hagyományos viseletet a korszak végére jóformán teljesen kiszorította a nyugatról begyűrűző divat és a gyári termékek. Malonyay Dezső a 20. század elején még a következőképpen írta le a pár évtizeddel korábbi állapotokat: „A városi székely iparos pár évtizeddel ezelőtt még így ruházkodott: varrott szimpla csizma (most szeges) fekete zsinórral szegve, fiataloknál ráncos szárral; szürke, vagy fekete cedele [felső kabát] vagy kék abaposztó nadrág, nyakig felgombolós lájbi két rend lapos acélgombbal, kurta kék kabát, hárász nyakra való, nagy

⁵³⁵ József, 2011.

⁵³⁶ Nagy A., 1997. 66.

⁵³⁷ Novák K., 2011. 137.

⁵³⁸ Benedek, 1920. 125.

⁵³⁹ Nagy I., 1996. 61–62.

⁵⁴⁰ Benedek, 1920. 125.

kék zsebruva [kendő, zsebkendő], nagy karimás fekete kalap, magyaró pálca és hosszabb, vagy rövidebb szárú nagy pipa.”⁵⁴¹ Tivai Nagy Imre szerint Csíkszeredában a kiegyezés utáni évtizedben: „Csizmája nem mindenkinek volt: még a tanácsos urak is csak vasárnaponként húzták fel a csizmát. Cipője pedig éppen nem volt a férfiaknak, sőt a nőknek sem az úrrendbe tartozókon kívül.”⁵⁴² A székely városi polgárasszony viselete pedig ilyen volt: „A pendely fölé piros, kék vagy zöld selyem lájbit öltött, melyre a felkart eltakaró buggyos ingujj reá volt varrva; az alkar mezítelen maradt. A pendely fölé csipkés fersinget [vászon alsószoknya], erre pedig felül lapos ráncokba szedett, alul pedig sima, színes rokokoyát vett. Lábán csizmát viselt kapccával.”⁵⁴³ Az iparosok viselete átalakult ugyan, de még a 20. század elején is egyfajta átmeneti állapotot képviselt. A kézdvíasárhelyi piacra igyekvő mesterlegények viseletét így örökölte meg egy szemtanú: „A legöregebb segéd ekkor már gálában várakozott. Lakkfényesre subickolt csizmáját még egyszer letörölte a nagyinással, fekete csizmanadrágját még jobban csipőjére szorította a nadrágszíjjal, rövid kabátkája ujjában megforgatta a csuklóját, hófehér inge nyakát megigazította és beleköpött a markába.” A mesterek pedig mintha mindannyian egyenruhát viselnének: „Valamennyiükön finom, fekete szövetből készült ruha, csizmanadrág, puhaszárú, remekbe készült csizma, a hófehér ingeken fekete nyakkendő, fejükön fekete, nyúlszőrből készült kalap.”⁵⁴⁴

[PJ_040] A marosvásárhelyi állomás a 19–20. század fordulóján. Képes levelezőlap (MMM)

[PJ_010] A 20. század eleji női divat egy székelyudvarhelyi fényképen (KF)

[PJ_008] Műtermi családi felvétel Székelyudvarhelyről (KF)

A székelyföldi városok lakói – pontosabban tehetősebb részük – ruházatukban is igyekeztek követni a nyugati divatot. Ha szerényebb anyagi lehetőségeik nem is engedték meg a legújabb divattal való lépéstartást, de a nők számára Bécs és Budapest közvetítésével a párizsi divat volt a mérvadó. A megyeszékhelyeken több divatárut kínáló üzlet is működött. A képes folyóiratok ide is eljuttatták ennek változásait, a helyi varrónők ezt próbálták utánózni, hiszen csak kevesen engedhették meg maguknak, hogy valamelyik nagyobb városból, esetleg Budapestről vagy még távolabbról rendeljék meg ruháikat. Igaz, a 20. század elején ez már a hivatalnokok és a tanárok körében sem volt ritkaság. A Székelyudvarhelyen tanárkodó Szabó Dezső igazi piperkőcként sokat adott az öltözködésre és nagyon sok ruhát csináltatott. „Amint a városba érkeztem: divatüzletek, szabók, suszterek megtámadtak hitelajánlataikkal, és hitelük majdnem korlátlan volt. (...) Azonkívül a kolozsvári–budapesti Sámson és Fia cég mindegyre leküldte szabászatát, szintén korlátlan hitelajánlatokkal. Ruhákat ennél a cégnél csináltattam, de egyebekben a helybeli cégek hitelét vettem igénybe.”⁵⁴⁵ Az író Méhes György édesapja az 1910-es években ügyvédként szintén „Budapestről öltözködött, mert egy nagy pesti cégnek az életrevaló ötlete támadt, hogy kiterjeszti vevőkörét az egész országra”.⁵⁴⁶ Népviseletben inkább csak a falusiak, a faluról frissen bekerült szolgálólányok jártak.

A közönség egyre szerteágazóbb igényeit jelzi a kisvárosi áru kínálat bővülése. Csíkszereda kereskedelmét még így jellemezték az 1870–1880-as években: „Egy fekete fazékért, egy tormareszelőért, vagy egy degettes csizmáért a legközelebbi sokadalmat kellett bevárni, különösen falun, hol semmit sem árultak. Különben egy megfelelő lájbigombért, vagy éppen

⁵⁴¹ Malonyay, 1909.

⁵⁴² Nagy I., 1996. 62.

⁵⁴³ Malonyay, 1909.

⁵⁴⁴ Földi István visszaemlékezését idézi Demeter–Kisgyörgy, 2011. 316–317.

⁵⁴⁵ Szabó Dezső, 1982. II. 271–272.

⁵⁴⁶ Idézi Novák K., 2011. 135.

egy levélborítékért sokszor fel lehetett volna dűlni Csíkszereda egész kereskedelmi piacát is.”⁵⁴⁷ Amikor az örmény Száva Zakariás megnyitotta divatkereskedését egy faházban, a divatos női kalapok, glazékesztyűk mellett fanyelű bicskát és faggyúgyertyát is árulnia kellett, mert „a divatcikk az azon néhány vevőjének igénye távolról sem fedezte egy külön divatkereskedés befektetéseit.”⁵⁴⁸ Az *Udvarhelyi Híradó* 1897. évi decemberi számaiban azonban már hirdetett a könyv-, zene- és papírkereskedő, a bőrkereskedő, a szövet- és divatárus, az órás, lát- és ékszerész, a hentes, a fűszerkereskedő, a gyógyszerész szepítőszerkeket, parfümököt, mosdószappant reklámozott, a karácsonyi ajándékok raktárában kapható porcelán, üveg, díszmű, konyak, pezsgő, máshol piperecikket, bőröndöket, lámpákat, képkereteket, porcelánokat ajánlottak, de volt rövidáru, vasüzlet, cipőbolt, könyvkötészet, több férfi és női divatbolt, a nyomdász névjegyeket készített, árultak varrógépet, kávéőrlőt, kályhát, korcsolyát, vasalót, amerikai húsvágót, és hirdetett a biztosító és a temetkezési vállalkozó egyaránt.⁵⁴⁹

[PJ_009] Székelyudvarhely, baráti társaság (KF)

A lakásokat illetően már láthattuk, hogy a lakóházak túlnyomó többsége földszintes volt, nagyon sok még fából épült és zsindelel volt fedve, bár a tartós anyagok egyre inkább teret nyertek. Bár a lakások komfortszintje fokozatosan javult, az első világháború előtt – egy szűk réteg kivételével – meglehetősen alacsony maradt. A máshonnan ide települt hivatalnok vagy értelmiségi családoknak nem volt egyszerű megfelelő bérlakást találni. A családok többsége szerény körülmények között élt, átlagban másfél szobával rendelkeztek. A lakások többnyire 1-2 szobásak voltak.⁵⁵⁰ Egyes rétegek – mint például a marosvásárhelyi munkások, de általában a szegények – nyomorúságos feltételek között éltek. De még a jobb módúak közül is csak kevesen élvezték a modern civilizáció vívmányait. Csíkszeredában 1900-ban az 541 házból mindössze 5-ben volt fürdőszoba.⁵⁵¹

Braun Róbert a 20. század elején szociológiai felmérést végzett a marosvásárhelyi munkások körében. Ekkor 865 ipari munkást talált, közülük legtöbben (mintegy 250-en) kőművesek voltak, de 170 ács és 150 asztalos is volt közöttük, ez mutatja az építkezések nagy szerepét. A falusi származás elsősorban a kőművesekre volt jellemző, de a többi munkás jelentős része is faluról származott. A fizetések azonban – néhány kivételtől eltekintve, mint például a nyomdászok – nem biztosítottak tisztességes életkörülményeket.⁵⁵²

[PJ_037] A Kálnai gyár munkásainak kirándulása a Kakasdi erdőn, 1915 (MMM)

A társas élet még részben a régi hagyományokat követte. A hétköznapi egyhangúságát a hagyományos egyházi és családi ünnepek törték meg. Utóbbiak esetében a keresztlők, esküvők, névnapok mellett – főként a protestánsok körében – egyre nagyobb szerepet kapott a születésnap megünneplése. Emellett az egyesületek rendezvényei, bálók, színi előadások, hangversenyek tették változatosabbá a polgárok életét. Színházról, moziról, zenei életről a következő fejezetben esik bővebben szó. Az igény az újfajta szórakozási lehetőségek iránt azonban csak fokozatosan terjedt el. A 20. század elején egy gyéren látogatott színi előadás után még így sopánkodtak a csíkszeredai újságban: „Igazán érthetetlen és csodálatos a mi városkánknak társadalmi élete. A farsang óta, eltekintve az oltáregylet által rendezett 2-3 gyermekelőadástól, úgyszólván semmi multságunk, színházunk, zene- vagy dalestélyünk nem volt, ami rideg és szürke mindennapi életünk között valami szórakozást nyújtott volna. Úgy látszik, a világtól elzárt külön életünkben szellemi kívánalmaink ma-holnap nem lesznek,

⁵⁴⁷ Nagy I., 1996. 60.

⁵⁴⁸ Nagy I., 1996. 225.

⁵⁴⁹ *Udvarhelyi Híradó*, 1. (1897) 1., 2. sz.

⁵⁵⁰ Thirring, 1913. 34.

⁵⁵¹ Koszta Nagy, 1996. 15.

⁵⁵² Braun, 1990. 241–253.

és bőven ki vagyunk elégtve az ősi Csíkszeredának hagyományos kedvteléseivel, mely a családok egymástól való elzárkózottságában és közönyös, de azért sértő pletykáiból, továbbá korcsmai életéből van összeszöve. Ily körülmények között könnyen érthető, hogy nálunk egyetlen jobb szintársulat sem tud gyökeret verni, s alig egy-két heti kétségbeesett kísérletezés után kénytelen anyagi és erkölcsi deficittel megugrani, miként ez már több esetben megtörtént.”⁵⁵³

A korszakban terjedt el a nemzeti ünnep. Bár hivatalosan nem számított állami ünnepnek, legnagyobb népszerűségnek március 15. és a Kossuth-hoz kapcsolódó ünnepek örvendtek, de a hivatalosságok megemlékeztek Ferenc József születésnapjáról is. Emellett különböző politikai események, főispáni beiktatások, magas rangú vendégek látogatásai, választások is alkalmat szolgáltattak a városok fellobogózására, ünnepi beszédek tartására, fáklyásmenetre. Nem elhanyagolható tényező az önkormányzatiság hagyományaiból eredő politikai kultúra és politikai öntudat sem, amelyek továbbéltek az egykori kiváltságos helyek polgárságának körében.

[PJ_036] 1912. május 1. Somostető, Marosvásárhely. Képes levelezőlap (MMM)

Mennyire voltak tehát városiasok a székelyföldi városok? A korszak nagy részében egyelőre maguknak a városoknak kellett urbanizálódniuk, körükben kellett a városi életmódnak fokozatosan elterjednie. A korszak végére a városokban ugyanúgy kiépült a városi infrastruktúra, az intézmények, mint a többi magyarországi vidéki városban. Az itteni polgár is eljárhatott a kaszinóba, a különböző egyletekbe, kávéházba, ahol olvashatta a pesti és helyi lapokat, vasárnap korzózhathatott az aszfaltozott járdán, este színházba mehetett. Hogy mennyire érezte sajátjának az urbánus életformát? A városlakók világáról, hétköznapjaikról keveset tudunk, de nagyon különböző kép bontakozik ki. Amíg a csíkszeredai „trunkus“ a 19. század 70–80-as éveiben is – ha hinni lehet a leírásoknak – majdnem úgy élt, mint ükapái száz évvel azelőtt, addig ugyanez nem érvényes a marosvásárhelyi vagy székelyudvarhelyi polgárokra, a 20. század elejére pedig végérvényesen átalakultak mind a városok, mind polgáraik.

A városfejlődés mérlege

Erdélyre, és ezen belül a Székelyföldre mint a Habsburg, majd az Osztrák–Magyar Monarchia peremvidékére, a megkésett modernizáció és polgárosodás volt jellemző, éppen ezért itt a nyugatibb területekhez képest – a helyi erők gyengesége és a modern polgárság hiánya miatt – még nagyobb volt az állam szerepe e folyamatok beindításában és felgyorsításában. A polgári átalakulás kezdetén a régió a Monarchia legkedvezőtlenebb helyzetben levő vidékei közé tartozott; periférikus helyzete, gazdasági elmaradottsága, a belső piac korlátozottsága, a hitel modern formáinak és a gyáriparnak szinte teljes hiánya, a közlekedési viszonyok kezdetlegessége, a városiasodás alacsonyabb foka egyszerre voltak állapotának mutatói és fejlődésének gátjai. A hátrányos helyzetből adódóan a régió nem tudta maga kitermelni saját modernizációja feltételeit, rászorult a tőkére, a külső segítségre; ez segítette a felzárkózást, de ugyanakkor növelte kiszolgáltatottságát is.

[PJ_068] Kézdivásárhely főtere. Képeslap, 1916 (SzNM)

A városodás kezdeti szakaszában a kereskedelmi funkció – a növekvő árucseré színtere, a vásár – az elsődleges, mellette a közigazgatási, katonai és esetenként más szerep is fontos volt. A mezőgazdaság azonban, ami olyan nagy szerepet játszott az alföldi mezővárosok fejlődésében, itt soha nem volt városképző tényező, hiszen a földrajzi–éghajlati viszonyok a mezőgazdasági árutermelést nem tették lehetővé. A mezőgazdaságnak – a fejletlen mezővárosok kivételével, ahol a helyzet a falvakéra emlékeztetett – kiegészítő szerep jutott, a

⁵⁵³ Csíkszereda, 1. (1903) 21. sz. (május 24.) Idézi Ladó, 2014.

kézműves családok létbiztonságát növelte. 1848 előtt a városfejlődés szempontjából döntő volt a kiváltságok szerzése, ennek hiányában ugyanis további akadályok gördültek az amúgy sem egyszerű urbanizációs folyamat elé. A 19. század közepére megfigyelhető a városi funkciók bővülése. A városok többsége megmaradt ugyan elsődlegesen vásárcsúpontoknak, de a székek központjainak esetében erősödött a közigazgatási funkció is. A kézműves termelés növekedésével és diverzifikálódásával a kisebb városok is igyekeztek a környező vidék keresletét kielégíteni. Erőteljesebbé vált az oktatási–művelődési szerepkör is.

A 19. század közepe fordulópontot jelentett: a kiegyezés után Erdély betagolódott a magyar állam keretébe, és a közigazgatás modernizációja során átalakult a városállomány. Az új korszak a hagyományos városfejlődés alkonyát jelentette, de új jogi keretek, gazdasági-társadalmi feltételek révén megteremtette egy újfajta fejlődés feltételeit. A korszakot a modernizációs minták gyors elterjedése jellemzi. Az állam aktív részt vállalt ebben, és a feltételek is viszonylag kedvezőek voltak. A vizsgált városokban is megfigyelhető ezeknek a mintáknak az átvétele, beépítése, valamint együttélése a régebbi struktúrákkal.

[PJ_063] Sepsiszentgyörgy főtere. Képeslap, Benkő Mór kiadása, 1907 körül (SzNM)

A dualizmus idején a városodás fontos forrása a kiépülő polgári igazgatás „centrumigénye” volt. A Székelyföldön a városállomány szűkült, egyre több funkció koncentrált az adminisztratív központokba. A megyeszékhelyek hatalmas helyzeti előnyt élveztek a többi településsel szemben, ez megmutatkozik például a Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely közötti helycserében is, ami az urbanizációs mutatókat illeti. A jogi értelemben vett városok számának csökkenését kompenzálta a megmaradt városok népességének gyors növekedése. A dualizmus minden szempontból a modernizációs folyamat felgyorsulását hozta, ez különösen a századforduló környékén vált láthatóvá. Marosvásárhely végig az élen állt, sőt erdélyi szinten is egyre jelentősebb regionális központtá sikerült válnia. A 19. század második harmadáig Székelyudvarhely és Kézdivásárhely követték, a többi város csak a későbbiekben zárkózott fel. Ez a hierarchia részben átrendeződött az első világháború előtti utolsó három évtizedben. Marosvásárhely megerősítette regionális szerepkörét, urbanizációs mutatói tovább javultak, mögéje pedig felzárkóztak a megyeszékhelyek.

A 19. század, de különösen az első világháború előtti negyed évszázad döntő időszakot jelentettek az urbanizáció terén. Ez jól érzékelhető a városkép változásán, valamint a modern civilizáció vívmányainak behatolásán. A 19. század első felében még többnyire szerény mezővárosi kép tárul elénk, amely nagymértékben magán viseli a vásárcsúpont jellegzetességeit. Ebben az időszakban kezdődtek meg a nagyobb szabású középítkezések, ezek majd a század második felében folytatódtak és a millennium környékén és a 20. század elején élték virágkorukat. A városok – főképp a városközpontok – ekkor nyerték el ma is látható képüket.

[PJ_041] A marosvásárhelyi Turbina (villanytelep) melletti fürdő a 20. század első évtizedében. Képes levelezőlap (MMM)

A fejlődést nagymértékben elősegítette az állami beavatkozás, nem annyira közvetlen, mint inkább közvetett módon, például a jogi szabályozás, a kölcsönök stb. révén. A 19. század második felében az állami beavatkozás érezhetőbb volt, mint az előző időszakban. Ez részben a városhálózat átalakításában, részben pedig az infrastruktúra kiépítésében (vasút, távíró, telefon stb.), egyes funkciók – adminisztratív, kulturális – felerősítésében az odatelepített hivatalok, iskolák révén nyilvánult meg. Ezzel szemben a közvetlen gazdasági beavatkozás mértéke csekély volt, a szép szólamok és a „székely akció” létrehívása ellenére is. Nem szabad ugyanakkor megfeledkeznünk arról, hogy a városiasodást e helységek 1867 után jelentős részben az állami kölcsönöknek köszönhették. Az infrastruktúra kiépítése majdnem minden város esetében kölcsönökből (is) történt, ahogy ezt Marosvásárhely vagy Sepsiszentgyörgy esetében láthattuk. A székelyföldi megyeszékhelyek próbálták a mintát követni, felzárkózni a fejlettebb városok színvonalához és ehhez igénybe vették az állam

segítségét. Marosvásárhely azért is tekinthető mintavárosnak, mert ott egy egységes koncepció alapján folyt a nagyszabású városfejlesztés.

A városi költségvetés és a bürokrácia ugrásszerű növekedése a századfordulóra nem csak székelyföldi jelenség, a többi magyarországi vagy monarchiabeli városra is jellemző, de a németországi városokban is megtalálható. Ennek fő oka a városi feladatok sokasodásában rejlik, olyan feladatok átvállalásában, amelyek hagyományosan nem (vagy nem ilyen mértékben) tartoztak a város feladatkörébe (pl. iskolák fenntartása, szociális gondoskodás, egészségügyi és kulturális létesítmények, modern infrastruktúra kiépítése stb.). Az új követelményrendszernek (ezt részben törvény szabályozta, részben azonban a lépéstartás kényszere hozta) a kisebb városok néha erejükön felül is igyekeztek eleget tenni. Jól érzékeltetik ezt Sepsiszentgyörgy polgármesterének szavai, amelyben a „mi kis székely városunk” számára vázolta fel a tennivalókat: „Haladnia kell, ha élni akar. És hogy mily rengeteg nehéz ez, a rendelkezésre álló kis eszközeink, elmaradt viszonyaink s fejletlen és nyomott közgazdasági állapotaink mellett, azt mindnyájan jól tudjuk s nehéz szívvel érezzük. (...) akár kis nemzet vagyunk, akár nagy, akár kisváros vagyunk, akár világváros, hogy el ne sodortassunk, lépést kell tartanunk a kor haladásával, ha csak sántikálva is”.⁵⁵⁴

Az állami beavatkozás, amelynek a 19. század második felében határt szabott a politikai liberalizmus – akárcsak a modernizáció –, kétarcú folyamat volt: egyrészt elősegítette a régió fejlődését, bekapcsolódását a modern árutermelésbe, kilépését az évszázados elszigeteltségből, másrészt hozzájárult például a hagyományos kézműipar válságához, és ezzel összefüggésben széles társadalmi rétegek elszegényedéséhez, a kivándorlás növekedéséhez. Ugyanakkor a helyi polgári erők gyengesége miatt ezek a városok egyre inkább az államra támaszkodtak. A Székelyföld városaiban a premodern struktúrák és jelenségek jóval tovább éltek, mint a Monarchia nyugatabbi részein. A folyamat nem volt zökkenőmentes és elhúzódott néhány évtizeden keresztül. A regionális különbségek csökkentek ugyan, de nem tűntek el teljesen: 1910-ben Erdély lakosságának 12,7%-a lakott városokban, az egykori száz székében ez az arány 22,1%, míg a Székelyföldön mindössze 7,3% volt.⁵⁵⁵ A korszak végére a székelyföldi és a többi magyarországi vidéki város közti különbségek nem minőségiékké, hanem legfeljebb mennyiségiékké alakultak. Állandóság és változás érdekes dinamikája alakult ki ezekben a városokban; a felemás urbanizáció egyrészt a „boldog békeidők” gyarapodását, fejlődését jelentette, másrészt pedig a megkésett fejlődés minden nehézségét, egyes anakronisztikus vonások továbbélését, de amely korszak máig meghatározóan rányomta a bélyegét ezekre a városokra.

Oktatás és művelődési élet (Pál Judit)

A dualizmus korában jelentős változások következtek be a művelődési élet terén is. A változó életkörülményeknek, a polgárosodásnak, de az állam nagyobb szerepvállalásának következtében is jelentősen megnőtt az írni-olvasni tudók aránya, a városokban a művelődés új formái jelentek meg. A változást jól érzékelteti az egyesületi élet kibontakozása – a civil társadalom megerősödésével párhuzamosan –, új, reprezentatív kulturális intézmények alapítása, valamint a sajtótermékek valóságos elburjánzása a századfordulón. A középosztály kialakulása és egy új életstílus elterjedése a szabadidő új eltöltési módozatait hozta magával – maga a szabadidő szintén a modern kor terméke. A színház, később a mozi, az újságolvasás, az egyesületi élet, a műkedvelő előadások szervezése, a sportklubok tevékenysége mind-mind ennek az új életformának a megnyilvánulási formái. A székelyföldi városokban ezek a

⁵⁵⁴ Gödri, 1900. 70–71.

⁵⁵⁵ Erdély rövid története, 492.

jelenségek később hatoltak be, vidékiesebb formákat öltöttek, de jellegükben nem különböznek a Monarchia más vidéki városaiban zajló művelődési élettől.

Iskolák és az írástudás szintjének alakulása

Az alfabetizáció térhódítása

Az írástudás szintje szorosan összefüggött a társadalmi rétegződéssel; a rendi társadalomban az egyének születésétől megvolt a maga pontosan kijelölt helye a társadalmi hierarchiában, és ez az élet minden területére rányomta bélyegét. Mária Terézia trónra lépése után 1741-ben például Háromszéken a királynő iránti hűségesküt a birtokos nemesek 81,4%-a, az armalisták 36,2%-a, a parasztnak azonban mindössze 2,4%-a írta alá.⁵⁵⁶ Miskolczy Ambrus kutatásaiból ismerjük, hogy a 19. század elején a Székelyföldön az alfabetizációs ráta jóval magasabb, mint Erdély egészében. Míg az erdélyi falvak mindössze 5-6%-ban találunk úrbéres írástudót, addig a Székelyföldön ez az arány 17%.⁵⁵⁷

A Székelyföldön a tanulás társadalmi presztízse hagyományosan magas volt, és főképp a határőrezredek létrehozása után a társadalmi felemelkedés leggyakrabban járt útjává vált. Figyelembe kell vennünk a székelyek sajátos jogállását is mint jelentős társadalom-leléktani tényezőt. Az egységesnek tekintett mitikus „székely szabadság” és a kiváltságok visszaszerzése, a „minden székely nemes” elvének hangoztatása fontos mozgósító erőnek számított. Az írástudás részben tehát a társadalmi felemelkedés lehetőségét hordozta magával, részben pedig az egyén presztízst növelte a közösségen belül. Az öngazgató, – Imreh István megfogalmazásában – a „törvényhozó székely falu” életében az írni-olvasni tudás ha nem is volt szükséges feltétele a helyi hatalomban való részvételnek, de mindenképpen előnyt jelentett, hiszen a 16. század vége óta ismerjük az írott székely falutörvényeket. Az iskolázás mint a társadalmi felemelkedés fő csatornájának szerepét mutatja az is, hogy Erdély legnagyobb híru református kollégiumában, a nagyenyediben 1662–1848 között a székelyföldi diákok aránya 30–40% volt. Ezek háromnegyede Háromszékről került ki, és az enyedi diákok mögött a kézdivásárhelyiek képezték a második legnépesebb csoportot.⁵⁵⁸

A városokban már a 18. századtól egyre általánosabbá vált az írni-olvasni tudás és egyúttal a hivatalviselés elengedhetetlen feltételévé vált. Fogarasi Sámuel írta önéletírásában a 18. század közepi állapotokat vázolja, hogy apja, aki marosvásárhelyi polgár volt, „mindenképpen akarta, hogy tanuljak, mert maga írástudatlan ember lévén, szégyenlette”, hogy emiatt sem a külső tanácsba nem kerülhetett be, sem céhmester nem lehetett.⁵⁵⁹

Az írástudás elterjedését nem véletlenül szokták a modernizációs folyamat egyik legfontosabb összetevőjeként meghatározni. Bár a Királyföld mellett a Székelyföld képezte a másik világosabb foltot az erdélyi alfabetizáció térképén, a dualizmus korában az Eötvös-féle népiskolai törvény (1868), valamint további törvények és az állami támogatás nyomán itt is jelentős változásra került sor. A kiegyezés után, 1870-ben még Erdély lakosságának 78,7%-a volt analfabéta (az egész Magyarországon 51%), de a városi népességnek is csak 41,3%-a írt és olvasott, 5,1%-a csak olvasni tudott, míg a többség még mindig analfabéta volt. Az erdélyi gyengébb adatok összefüggenek az iskolalátogatással is. Az egyes nemzetiségek és felekezetek között jelentős különbségek mutatkoztak e téren: Erdélyben az iskolaköteles gyermekek közül a szászok 79%-a, a magyarok 42%-a, a románok 33%-a járt ténylegesen

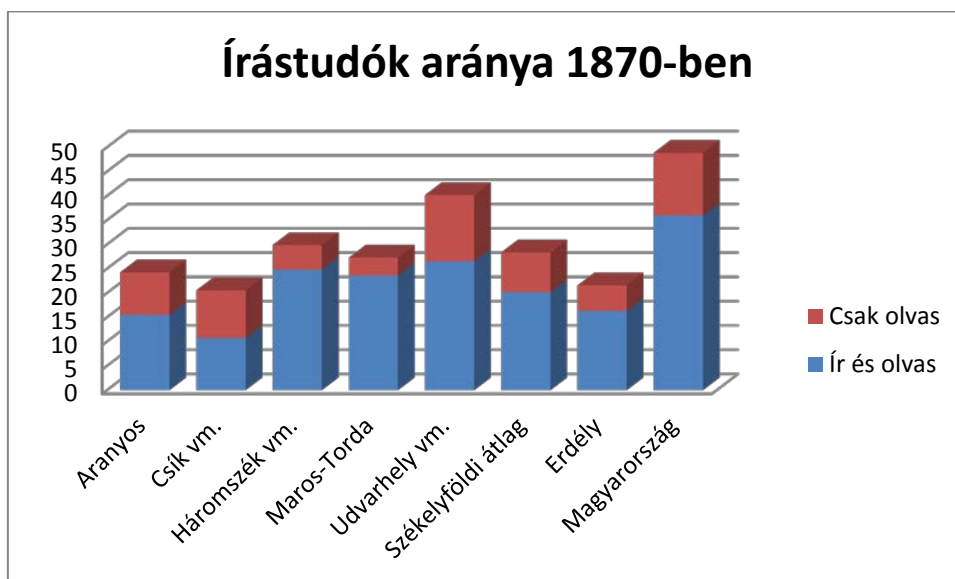
⁵⁵⁶ MNL OL, F 138 Homagialia, 3. cs. L. Pál J., 1996. 421–433.

⁵⁵⁷ Miskolczy, 1982. 123–124.

⁵⁵⁸ Jakó–Juhász, 1979. 58–72.

⁵⁵⁹ Fogarasi, 1974. 62–63.

iskolába; ráadásul mind a római katolikusok, mind a reformátusok esetében jóval kevesebben látogatták az iskolát, mint a Királyhágó másik oldalán.⁵⁶⁰

Forrás: Kozma, 1879. 401.

A fenti ábrából kitűnik, hogy a székelyföldi átlag csak szerény mértékben haladta meg az erdélyit, de a magyarországi átlag alatt maradt, másrészt mutatja a Székelyföldön belüli különbségeket is. A reformátusok és unitáriusok körében ugyanis a Székelyföldön is magasabb volt az írástudók aránya. Markáns különbségek voltak ugyanakkor a férfiak és nők adatai között: míg székelyföldi átlagban a férfiak közel egyharmada (28,9%-a) tudott írni és olvasni, addig a nőknek csak 11,5%-a (mindkét nem 8,2%-a pedig csak olvasni tudott). Az 1868. évi népiskolai törvény következtében aztán az adatok fokozatosan javultak. Míg 1870-ben az iskolakötelesek mindössze 40,5%-a, addig hat évvel később már kétharmada járt iskolába.⁵⁶¹ [PJ_024] A szenterzsébeti iskola, 1906 (MIM)

A 19. század második felétől az írni-olvasni tudás tömegméreteket öltött, az iskolázás hatására elterjedt az alsóbb rétegek körében is. A századfordulón különösen a régi hagyományokkal rendelkező kisebb városok értek el kimagasló eredményeket: a kézműves város Kézdivásárhely, az iskolaváros Székelyudvarhely, de Csíkszereda is, ahol a hivatalnokok aránya igen magas volt. Azonban még 1900-ban is a székelyföldi városok lakosságának egynegyede írástudatlan, Erdélyben ez az arány 58,9%, míg Magyarország egészére nézve 38,8%. Az alfabetizáció térhódítása ellenére még a századfordulón is jelentős különbség észlelhető Erdély különböző tájegységei és nemzetiségei között. Kétségteljesen a szászok álltak a legjobban e téren, messze megelőzve a többi nemzetiséget (kivéve a zsidókat és talán az örményeket), utánuk azonban – bár meglehetősen távolságra tőlük – a székelyek következtek. Ez összefüggésben volt a különböző nemzetiségek társadalmi rétegződésével, gazdasági szerepkörével, kulturális hagyányaival, polgárosultsági fokával. Míg Brassó vármegyében 75,1% volt az írástudók aránya, addig Szolnok-Doboka (21%) és Hunyad (24,9%) vármegyékben igen alacsony maradt. A Székelyföldön Udvarhely vármegye állt az élen (60,4%), de Háromszék vármegye is szorosan a nyomában járt (57,6%), Csíkban viszont átlagon aluli, csupán 45,4% volt az írástudók aránya.⁵⁶² Egy évtizeddel később Erdélyben a

⁵⁶⁰ Keleti, 1873. 409–413., 422.

⁵⁶¹ Kozma, 1879. 401–402.

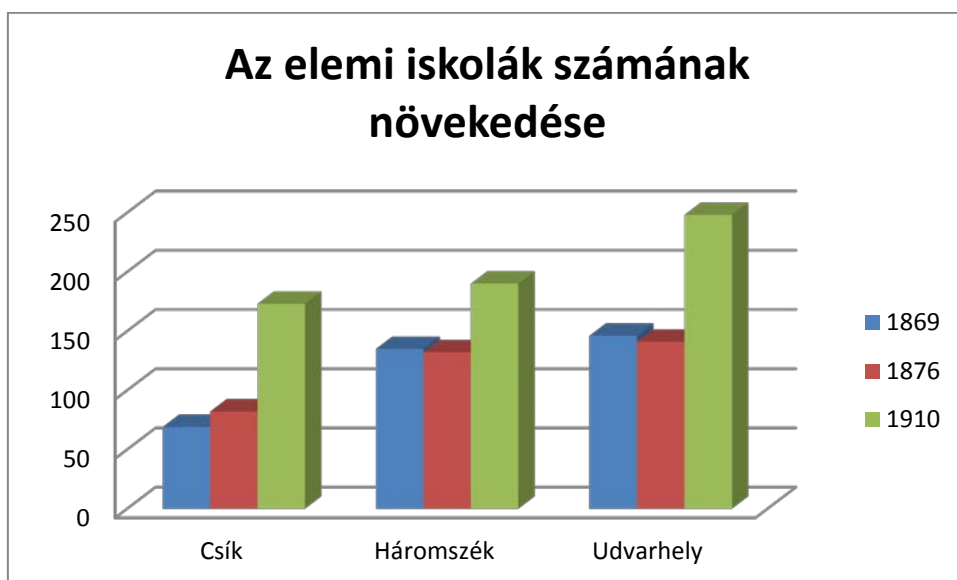
⁵⁶² Az adatok forrása: *Népszámlálás, 1900:1.*

hat éven felüli lakosságnak még mindig kevesebb mint fele (49,7%) tudott írni és olvasni. A székelyföldi városokban ez az arány 80% körül mozgott.

Iskolázás, iskolák

A 19. század második fele és a 20. század eleje az iskolák számát illetően is kezdetben lassú, később gyors növekedést hozott. A legrosszabb helyzet az óvodák terén volt, 1876-ban mindössze három működött a Székelyföldön: Marosvásárhely és Kézdivásárhely mellett Dálnokban tartott fenn a község kisdédóvót. Az iskolázás a kiegyezés után továbbra is az egyházak kezében maradt, az elemi iskolák mindössze 16,4%-a volt községi tulajdonban, legnagyobb arányban Háromszéken – több mint egyharmada az iskoláknak – és Csíkban. A pedagógus és publicista Kozma Ferenc a községi iskolák megszaporodását Antalffy Károly tanfelügyelő érdemének tulajdonította. Állami iskola mindössze kettő volt ekkor a Székelyföldön, a kovásznai leány- és a mezőbándi vegyes iskola. A képesített tanítók aránya is Háromszék és Udvarhely vármegyében volt a legmagasabb, Háromszéken minden községre átlagban három tanító jutott, így az egy tanítóra eső tankötelesek száma is itt volt a legalacsonyabb. Az iskolalátogatás terén Erdélyből a Királyföld után Udvarhely, Csík és Háromszék jártak elől a jó példával. Ugyancsak Háromszéken voltak a legjobban felszerelt iskolák, a legtöbb iskolai könyvtár, tornaterem, de a szegény gyermekek tanszerére és tankönyvére nyújtott támogatás is itt volt a legmagasabb (bár itt is szerény összegről van szó). Háromszéken így a gyermekek túlnyomó többsége tankönyvből tanulhatott, míg Maros-Torda vármegyében az elemisták felének nem volt tankönyve.⁵⁶³

[PJ_027] A székelykeresztúri református iskola 1910-ben (MIM) A 20. század elejére az iskolahálózat jelentős mértékben kibővült, 1869-hez képest 1910-ben az elemi iskolák száma szinte megduplázódott.⁵⁶⁴ Ezt a növekedést szemlélteti az alábbi ábra (Maros-Torda vármegye adatai hiányoznak, mert a közigazgatási átszervezés következtében nem tudjuk összehasonlítani a két korszakot):

Forrás: Kozma, 1879. 413.

⁵⁶³ Kozma, 1879. 407–412.

⁵⁶⁴ Kozma, 1879. 413; MSÉvk ÚF 1910. 316–317. A szám ugyan több mint duplájára emelkedett (529-ről 1102-re), de amíg Kozma Ferenc az egykori Székelyföldet vette számításba, addig a későbbi statisztikai adatok a teljes vármegyékre vonatkoznak, így 1910-ben hiányzik Aranyosszék, de a teljes Maros-Torda megye szerepel.

Nemcsak az iskolák száma növekedett, hanem az oktatási kínálat is jelentősen bővült, megjelent a szakoktatás és növekedett a középfokú tanintézmények száma is. Az alábbi táblázat ezt a változást mutatja:

Iskolahálózat a 20. század elején (1909/1910)⁵⁶⁵

Törvényhatóság	Óvoda	Elemi iskola	Gazdasági népiskola	Ipari és keresk. iskola	Felső népiskola	Polgári	Tanítóképző	Gimnázium	Reáliskola (felsőbb leányiskola*)
Csík	2	173	22	3	1	4	1	2	0
Háromszék	16	190	77	6	0	6	1	2	0
Maros-Torda	2	479	10	1	0	1	0	1	0
Udvarhely	5	248	43	2	0	2	1	3	1
Marosvásárhely	3	12	0	2	0	3	0	2	1*
Összesen	28	1102	152	14	1	16	3	10	2
Erdély	209	4512	435	67	2	57	14	34	8 (6+2)

Egy évtizeddel a kiegyezés után mindössze négy gazdasági felső népiskola létezett a Székelyföldön (Sepsiszentgyörgy, Csíkszereda, Barót és Gyergyóalfalu), ahol igyekeztek a jövő kisbirtokosokat megfelelő mezőgazdasági ismeretekkel ellátni, nagy hangsúlyt fektetve a gyakorlati oktatásra. Az első kettőt a vármegye, utóbbi kettőt a község támogatta. Hasonló ipariskola csak Kézdivásárhelyen működött, amelyet a vármegye és az állam közösen tartott fenn, de műfaragást a keresztúri tanítóképzőben is tanítottak. Ehhez képest a 20. század elejére a gazdasági népiskolák száma látványosan megnőtt, különösen Háromszéken és Udvarhely vármegyében. A felső népiskolák azonban nemcsak a Székelyföldön nem örvendtek népszerűségnek, hanem általában Magyarországon sem. Az ipari és kereskedelmi iskolák terén ugyancsak Háromszék járt elől, az összes székelyföldi iskola közel fele itt működött. A szakoktatásra egyre nagyobb hangsúlyt helyeztek, a marosvásárhelyi ipariskolának 1891-ben több mint 400, a kézdivásárhelyinek több mint 200 tanulója volt (ennek fele csizmadia és cipészinás), de Székelyudvarhelyen és Sepsiszentgyörgyön is meghaladta a százat a tanulók száma. Tanműhelyek szintén több helyen működtek, a lányoknak általában szövő-, a fiúk számára főképp asztalosműhelyek.

Polgári iskola csak az 1868. évi törvény nyomán jött létre és egyfajta köztes iskolatípust jelentett; bár a gimnáziumba való átlépéshez különbözeti vizsgát kellett tenni, de a polgári elvégzése után tanítóképzőbe, felső kereskedelmi iskolába vagy jegyzői tanfolyamra lehetett jelentkezni, így elsősorban a kispolgári réteg számára kínált perspektívát. Tantervében az általános műveltségi tárgyak mellett szerepeltek a nemzetgazdaságtan elemei, mezőgazdasági és ipari alapismeretek is. Elterjedése jelzi az igényt erre a típusú intézményre: míg 1876-ban csak két polgári iskola létezett a Székelyföldön (Marosvásárhelyen és Gyergyószentmiklóson), addig 1910-re számuk már 16-ra emelkedett.

[PJ_136] Sepsiszentgyörgyi tanítóképző, 1910 (SzNM)

Az oktatás sikerének egyik kulcsa a jól képzett tanítóknak rejlik. A kiegyezés előtt önálló tanítóképzés nem létezett. A székelykeresztúri állami tanítóképző szintén az Eötvös-féle népiskolai törvény nyomán 1870-ben – az udvarhelyi reáliskolával egyidőben – jött létre és igen fontos szerepet töltött be a Székelyföld oktatási hálózatában. A diákok nagy része

⁵⁶⁵ Forrás: MSEvk ÚF 1910. 316–317.

Udvarhely és Háromszék vármegyéből jött, de kisebb számban Maros-Torda és Erdély más vármegyéi is képviseltették magukat. A 20. század elején (1912-ben) az iskola új, kétemeletes épületbe költözött. A 19. század végén, 1892-ben alapították a sepsiszentgyörgyi állami óvónőképzőt, amely mellett mintaóvodát is létrehoztak. Mivel azonban a Székelyföldön – és azon kívül is – viszonylag kevés óvoda működött, 1900-ban elindították a tanítónőképzést. A képző új, reprezentatív épülete 1910-re készült el.

A kiegyezéskor Erdélyben 27 gimnáziumot találunk. A Székelyföldön négy algimnázium (egy hatosztályos katolikus Marosvásárhelyen és egy-egy négyosztályos unitárius Székelykeresztúron, katolikus Kézdivásárhelyen/Kantán, illetve református Sepsiszentgyörgyön), valamint négy nyolcosztályos főgimnázium (református Marosvásárhelyen és Székelyudvarhelyen, katolikus Székelyudvarhelyen és Csíkszeredában, azaz Csíksomlyón) működött. Szerepük igen nagy volt a helyi értelmiségi réteg képzésében, hiszen a hiányzó felsőfokú oktatást is pótolniuk kellett. A 18–19. században az itt végzetek alkották az értelmiségiek derékhadát, ők befolyásolták a társadalom mentalitását és közvetítették az új eszméket a kisvárosok, falvak világa felé. Mellettük a városi mesteremberek, kereskedők fiai is elsajátíthatták a műveltség alapjait, de lehetőséget biztosítottak a tehetséges parasztgyermek számára is a társadalmi felemelkedésre. Fontos szerepüket az adott város és vidék életében Antal Jánosnak, a marosvásárhelyi református kollégium tanárának és későbbi református püspöknek beszéde is érzékelteti, amelyet a marosvásárhelyi református kollégium fennállásának centenáriuma mondott: „Áldásnak nézem én ezt a Kollégyomot reád nézve is körül lévő népes vidék, mert (...) tudni való, hogy a világosság előbb a városokon támad, de onnan a falukra is kisugárzik. S oskolát fundálni és tartani egy privatus magános ember sem, de használni a legszegényebb polgár és vidéki ember is elégséges. S valóban hány szegény gyermekek hagyták el az ekét és a kézi műhelyt, jöttek ehhez a Pallas oltárához, s lettenek ékességei a Musák seregének, kiknek egy távolabb lévő oskolát felkeresni sem lábok, sem erszények, sem kedvek nem lett volna.”⁵⁶⁶

A Székelyföld két legfontosabb iskolavárosa a kora újkortól Marosvásárhely és Székelyudvarhely voltak. Mindkét városban a reformátusoknak és a katolikusoknak is középfokú tanintézményei működtek. Míg a az udvarhelyi katolikus iskola nyolcosztályos főgimnáziumként, addig a marosvásárhelyi az 1869/70-es tanévtől hatosztályos gimnáziumként működött és csak a századfordulón (1898) egészült ki nyolcosztályos gimnáziummá. A 19. század végéig nagyjából a diákok kétharmada római katolikus, egyharmada görög katolikus volt. Az iskola vonzáskörzetébe tartoztak a Székelyföldön kívül Küküllő, Torda, Kolozs, Szolnok-Doboka és Alsó-Fehér vármegyék is. Az udvarhelyi iskolának szerényebb volt a vonzáskörzete, a 19. század első felében már többnyire csak Udvarhelyszékről érkeztek a diákok. A 19. század második felében még jobban megnövekedett az Udvarhely vármegyei és városi tanulók aránya, de azért továbbra is érkeztek Háromszékről, Csíkból és Kászonból, sőt az első világháború előtti években egyre többen jöttek Erdély más részéből is, köztük szép számmal románok. Ami a diákok társadalmi hátterét illeti, több mint egyharmadának a szülei földművesek, közel harmadának hivatalnokok vagy értelmiségiek, negyedének pedig iparosok, kereskedők voltak. A 19. század második felében és a 20. század elején összesen több mint 12 000 diák tanult az iskolában, közülük mintegy tizede tett sikeres érettségit.⁵⁶⁷ Az udvarhelyi katolikus főgimnázium önképzőkörének *Ébredés* című lapja 1874–1914 között jelent meg, a századforduló után turisztikai kört is alapítottak. Az egyre bővülő iskola többször is új épületbe költözött a 19. század második felében (1871–1872, 1890–1892).⁵⁶⁸ A

⁵⁶⁶ Idézi Tonk, 1994. V.

⁵⁶⁷ Albert, 1993. 3–44.

⁵⁶⁸ Albert, 1993. 49–56.

századfordulós iskolaépítési lázból Székelyudvarhely sem maradt ki. Így aztán az állam és a katolikus egyház segítségével 1909–1910-ben elkészült az a háromemeletes épület – a kor divatját követve szecessziós stílusban –, amely a mai napig meghatározza a városképet.

[PJ_005] Székelyudvarhely, katolikus gimnázium, 1912 (KF)

A reformátusoknak mind Marosvásárhelyen, mind Székelyudvarhelyen teljes értékű gimnáziuma működött, és főként az előbbi – ahol a filozófiai és teológiai mellett 1794-től jogi oktatás is folyt – hosszú ideig a hiányzó felső fokú oktatást is pótolta. A dualizmus korában a tanügyi reform és a kolozsvári tudományegyetem megalapítása után ezt a funkciót az iskola elvesztette ugyan, de továbbra is Erdély egyik legkiválóbb középiskolája maradt. A kollégiumnak értékes könyvtára is volt.⁵⁶⁹ Az udvarhelyi református kollégium szintén fontos szerepet töltött be a Székelyföld oktatási hálózatában; ide kerültek azok a tehetséges, de szegény református diákok, akik anyagiak hiányában nem juthattak volna el távolabbi kollégiumokba. Itt is megfelelő szintű képzést kaptak, a legtehetségesebbek pedig Enyeden vagy Kolozsváron folytathatták tanulmányaikat. A 19. század első felében évente 400-600 diák látogatta a kollégiumot, amelynek vonzáskörzete főleg Háromszékre és Udvarhelyszékre terjedt ki. A 19. század közepéig Háromszékről érkezett a diákok 50-60%-a, ez azonban megváltozott a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium megalapítása után, ráadásul a kétéves jogi oktatás itt is megszűnt. Ezzel együtt a diákok létszáma is csökkent, az 1870-es évektől egészen az első világháborúig az iskolát évente mintegy 300 diák látogatta. A kollégium könyvtára szép számmal tartalmaz könyvritkaságokat és a mai napig a város egyik büszkesége.⁵⁷⁰

Székelyudvarhelyen a két nagy hagyománnyal rendelkező középiskola mellett 1872-ben Daniel Gábor főkirálybíró és Eötvös József kultuszminiszter támogatásával egy harmadikat is felállítottak, az Állami Főreáliskolát. Célja a modernizáció elősegítése volt a Székelyföldön, jól képzett szakembereket akartak kinevelni a gazdaság számára. Az új iskola nehezen vert gyökeret a két nagy múltú intézmény árnyékában, kezdetben a városi polgárság is meglehetősen gyanakvással szemlélte. A diákok összetétele is mutatja, hogy a reáliskola sokkal kevésbé gyökerezett a városba és környékébe, vonzáskörzete jóval tágabb volt a másik két középiskolánál, a tanulók nemzetiségi és vallási összetétele színesebb. A zsidó származású diákok nagy arányban voltak jelen, de szép számmal tanultak itt németek és románok is. A diáklétszám 100–160 között mozgott; a diákok többsége más vármegyéből érkezett, és nem csak a szomszédos megyékből, hanem távolabbiakból is, 1904-ben például a távoli Pest-Pilis-Solt megyéből 28-an iratkoztak be.⁵⁷¹ Kezdetben a ferences kolostor egykori épületében rendezték be az osztálytermeteket, az iskola új épületét 1893-ban adták át.

[PJ_062] Székelyudvarhelyi reáliskola zenekara az új épület felavatásakor, 1891. Ismeretlen fényképész (SzNM)

A 19. század utolsó két évtizede és a 20. század eleje kedvezett az új iskolák alapításának. Székelyudvarhely ekkor még inkább megerősítette „iskolaváros” jellegét. Az elemi oktatást nem számítva a három középfokú iskola mellett ebben az időben a következő új oktatási intézmények jöttek létre: 1880-ban az Alsófokú Iparos és Kereskedelmi Iskola, 1884-ben az Állami Polgári Leányiskola, 1893-ban a Kő- és Agyagipari Szakiskola. Ezenkívül az esti inasiskola előadásait is száznál több tanuló látogatta. A tanárok és diákok aránya a városban magas volt, és az is mutatja az iskoláknak a városhoz való kötődését, hogy a 19. század végére–20. század elejére a három középiskola diákjainak 25-30%-a, néha 35%-a is helybeli volt. A többi diák egy része a városiaknál talált szállást, ezáltal anyagi hasznot is jelentve a

⁵⁶⁹ Az iskola történetére I.: Koncz, 1896.

⁵⁷⁰ Albert, 1974, Gönczi, 1895.

⁵⁷¹ Hermann, 1993. 124–126.

városiak számára. A nagyobb osztályok diákjai rendszeresen részt vettek a város művelődési életében, megjelentek a színházi előadásokon és bálokon.

Az újonnan alapított iskolák tanári kara friss szellemet hozott a vidéki város művelődési életébe. Ők általában modernebb, liberálisabb szellemet képviseltek, mint a két felekezeti középiskola konzervatívabb tanári kara. A Főreáliskola és a szakiskolák tanárai fellendítették az egyesületi életet is, rendszeresen előadásokat tartottak az ún. szabadlíceum keretén belül, írogattak a helyi, valamint a marosvásárhelyi, kolozsvári, budapesti lapokba. A különböző iskolák tanárai között nemes versengés alakult ki kulturális téren, és ez kedvezően befolyásolta a város művelődési életét. Ennek ellenére a legtehetségesebbek néhány év után elhagyták a várost és nagyobb központokba költöztek át: Marosvásárhelyre, Kolozsvárra vagy Budapestre. Megemlíthetjük közülük a híres író, Szabó Dezsőt, Dávid Lajost, a későbbi kolozsvári és budapesti egyetemi tanárt, Viski Károlyt, a neves etnográfust és nyelvészt vagy a történész Lukinich Imrét. De a kevésbé neves társaik között is szép számmal találunk értékes, jól képzett szakembereket, akiknek írásait és fordításait a világirodalomból rendszeresen közölték a lapok.⁵⁷²

[PJ_145] Marosvásárhely. Felső Kereskedelmi Iskola (Képeslap, MMM)

[PJ_146] Marosvásárhely. Katonai alreáliskola (Képeslap, MMM)

A 20. század elején Marosvásárhelyen is néhány új középfokú iskola jött létre: 1907-ben a Felső Kereskedelmi Iskola, amely 1911-ben költözött új épületbe, míg a katonai alreáliskola (Hadapródiskola) monumentális épülete 1909-ben épült fel. Ugyancsak új épületbe költözhetett a katolikus gimnázium (1903–1908 között épült) és a református kollégium (1909–1910-ben).⁵⁷³

Az unitáriusok iskolaközpontja – Kolozsvár mellett – Székelykeresztúr volt. A mezővárosban a 18. század végén (1793) határozták el unitárius gimnázium alapítását, éppen a székelyföldi unitárius diákok számára. A 19. század közepéig négy osztályos algimnáziumként működött, utána fokozatosan kibővült: 1855-től öt gimnáziumi osztályra, 1904-től hatra. [PJ_026] A székelykeresztúri unitárius gimnázium végzős osztálya az 1890-es évek első felében (MIM) A VII. osztály azonban csak 1914-ben indult be és ekkor – az új iskolaépület átadásával együtt – kapta meg az iskola a főgimnáziumi rangot is. Az iskola jelentőségét mutatja, hogy a 19. század utolsó évtizedében a magyarországi (Erdélyt is beleértve) unitárius lelkészek kétharmada kezdte itt tanulmányait, a három unitárius gimnázium tanári karának pedig több mint fele. Székelykeresztúr kisebb kultúrközpont jellegét több más iskola is erősítette, hozzájárulva a városias szerepkör megerősödéséhez. Legjelentősebb a már említett tanítóképző volt, de 1906-ban egy polgári leányiskola is megkezdte működését.⁵⁷⁴

A többi székelyföldi városban a 19. század közepéig nem folyt középfokú oktatás, hacsak az 1823-tól a szabadságharcig működött kézdivásárhelyi katonanevelő nem számítjuk ide, amelyben altiszteket képeztek a határőrezredek számára. Csíkszereda és Kézdivásárhely sajátos helyzetben voltak: mindkét város közvetlen szomszédságában, Csíksomlyón, illetve Kantán működött egy-egy középfokú katolikus iskola. A csíksomlyói iskola végül is átköltözött Csíkszeredára, míg Kanta összeolvadt Kézdivásárhellyel, így mindkét város hozzájutott egy-egy nagy múltú középfokú oktatási intézményhez. A csíksomlyói egészen a 19. század közepéig csak alsófokú gimnázium volt. A neoabszolutizmus éveiben a tanárok kérték a felső tagozat beindítását, arra hivatkozva, hogy Csík-Gyergyó-Kászonszék és Háromszék katolikusainak jó része számára biztosítanak a felsőbb fokú oktatást. Végül Haynald Lajos püspök támogatásával indult be 1859-től az V. gimnáziumi osztály, majd

⁵⁷² Uo. 123–130.

⁵⁷³ Kiss P., 1942. 138–139.

⁵⁷⁴ Orbán J., 1943. 211–286.; Sándor J., 1896. 2–12.

fokozatosan a többi, ennek nyomán 1873-ban az iskola főgimnáziumi rangot kapott. Amikor Csíkszereda megyeszékhely lett, felvetődött az iskola áthelyezésének gondolata, végül azonban csak 1909–1911 között épült fel a város szélén, a Csíksomlyó felé vezető úton a monumentális szecessziós épület. A diáklétszám a 19. század végére 300 fölé emelkedett, túlnyomó többségük Csík vármegyéből származott.⁵⁷⁵ A kantai iskolát a neoabszolútizmus éveiben ideiglenesen bezárták, mivel nem teljesítette az akkori szigorú követelményeket, és csak 1862-ben nyitották meg újra négyosztályos algimnáziumként. Kézdivásárhely – a közigazgatási egyesítés nyomán ugyanis a városhoz tartozott – többször is kérte a főgimnáziummá való emelését, de ez csak 1899-ben valósult meg. A 20. század elején az iskola tanulóinak 80-85%-a Háromszékről származott; a szülők kétharmada gazdálkodott, egyötöde értelmiségi, egy hatoda pedig kézműves és kereskedő volt. Az iskola új otthona 1906-ra készült el.⁵⁷⁶

[PJ_098] Római katolikus főgimnázium, Csíkszereda. Képeslap Andory Aladics Zoltán mérnök felvétele alapján (CsSzM)

A székelyföldi jelentősebb városok közül Sepsiszentgyörgy sokáig nélkülözött egy középfokú oktatási intézményt, annak ellenére, hogy Háromszék számított a 19. század első felében az erdélyi értelmiségi utánpótlás bázisának. Az itteni diákok így az enyedi és az udvarhelyi református kollégiumokban tanultak tovább. 1848-ban határozatot fogadtak el egy gimnázium és egy reáliskola alapításáról, de a forradalom, majd az azt követő megtorlás időszaka nem tették lehetővé ennek megvalósítását. Kezdetben nemcsak a hatóságok gáncsokodtak, hanem a református Főkonzisztórium is, amelyik az udvarhelyi kollégium meggyengülésétől félt. Az ötletet azonban a háromszéki értelmiség, főképp a református papság felkarolta, és 1856-ban elkezdődött a gyűjtés. A következő évben eldőlt, hogy a jövőbeni kollégium székhelye Sepsiszentgyörgy lesz (a vetélytársak Kézdivásárhely és Zágon voltak). Az első gimnáziumi osztály 1859-ben indult be. Nagy segítséget jelentett 1876-ban a Mikó Imre gróf által végrendeletileg az iskolára hagyott jelentős összeg. Ebből sikerült az új épület egyik szárnyát még abban az évben befejezni. A főgimnáziumi rang megszerzése így is csak jóval később, 1892-ben következett be a város hathatós támogatásával. Ezután a diáklétszám átlag évi 300 körül mozgott. Az 1880-as évek közepén a polgári iskolát reáliskolává szerették volna átalakítani, de ezt nem sikerült keresztülvinni.

[PJ_053] Székely Mikó Kollégium, Sepsiszentgyörgy, 1910. Gyulai Ferenc felvétele (SzNM)

Amint a fentiekből is kitűnik, az igazi nagy fellendülés az oktatás terén a dualizmus éveiben következett be. Ezt a fejlődést jól érzékeltetik az alábbi táblázat adatai is:

Az iskolák, tanárok és diákok száma 1908-ban

Helység	Iskolák száma	Tanárok	Diákok
Marosvásárhely	28	327	4198
Székelyudvarhely	12	151	2016
Sepsiszentgyörgy	14	148	1788
Gyergyószentmiklós	11	49	1116
Kézdivásárhely	7	98	1231
Csíkszereda	6	27	515

Forrás: Thirring, 1912. 500.

[PJ_143] Marosvásárhely. Református Kollégium (Képeslap, MMM)

⁵⁷⁵ Antal, 1994. 9–35., 64–93.; Bándi, 1896.

⁵⁷⁶ Ötvös, 1994. 29–32.

Az iskolahálózat lényegesen kibővült, új iskolatípusok terjedtek el, amelynek nyomán létrejött a köztes oktatási intézményeknek egy viszonylag széles spektruma és nem utolsósorban általánossá vált az elemi oktatás. A századfordulón majdnem mindegyik iskola új, impozáns épületbe költözött. Csak Marosvásárhelyen az első világháború előtti két évtizedben 14 új iskolaépületet adtak át. A haladás ellenére azonban a növevelés továbbra is igen hátrányos helyzetben volt, hiszen egyedül Marosvásárhelyen létezett felsőbb lányiskola.

[PJ_025] Véndiákok találkozója a székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumban (MIM)

Az oktatás fejlődésének, valamint a közigazgatás kiépülésének köszönhetően megnőtt az értelmiségiek aránya is a városi lakosság körében. A 19. század közepéig számuk csekély maradt, kivételt Marosvásárhely képezett, ahol a sok tanár és diák mellett a Királyi Táblának köszönhetően számos jogász élt, és az orvosok száma is viszonylag magas volt. Székelyudvarhelyen szintén magas volt a tanárok és diákok aránya. Az 1857. évi népszámlálás alkalmával csak ebben a két városban haladta meg az értelmiségiek aránya a 10%-ot, de 1870-re Sepsiszentgyörgy is megközelítette ezt az arányt. A korszak utolsó népszámlálása (1910) alkalmával az értelmiségieket azonos rovatba sorolták be a közigazgatásban dolgozókkal. A legmagasabb arányt a csekély lakosságú Nyárádszeredában (13,1%) és Csíkszeredában találjuk (12,7%), a többi városban 9% körül mozgott ez az arány.⁵⁷⁷

A kulturális élet intézményesülése

Egyesületek

A 19. század elején a lakosság többsége még a hagyományos keretek között élt, így számukra a kultúra elsősorban a hagyományos népi kultúrát jelentette. A művelődés új formái csak lassan hatoltak be, először a nagyobb városokba, és onnan sugároztak szét a vidék felé. A közvetítő szerepet hosszú ideig az iskolák látták el, és csak a 19. században alakultak meg ez első kimondottan művelődési intézmények és egyesületek. Részben az iskolákhoz kapcsolódva, a városokban több művelődési egyesület működött, számos sajtótermék és könyv jelent meg, nyomdák, könyvkötő műhelyek, könyvesboltok létesültek.⁵⁷⁸

Az egyesületi forma elterjedése a felvilágosodás korához fűződik. A 19. század 30-as éveiben olvasóköri is létrejöttek Marosvásárhelyen, Székelyudvarhelyen a református kollégiumok keretében, Csíkszeredában és Kézdivásárhelyen a határőrezredek fiatal tisztjei, altisztjei és a helybeli diákok alakítottak magyar olvasóköriket, de ezeket a hatóságok betiltották.⁵⁷⁹

Magyarországon és Erdélyben az első igazi egyesületi keretet a kaszinók jelentették; ezek a 19. század 30-as éveiben Széchenyi István felhívását követően szinte egyszerre jelentek meg minden jelentősebb városban, a művelődés, hasznos szórakozás, valamint a különböző társadalmi kategóriák közti közeledés elősegítése céljából. Marosvásárhelyen 1832 decemberében arisztokraták és értelmiségiek hozták létre a Székelyföld első kaszinóját. Az 1848. évi eseményeket követően működése egy ideig szünetelt, de 1853-ban ismét újjászerveződött és a nehézségek ellenére folytatta tevékenységét. A kaszinón kívül a városban működött még a Magyar Olvasó Társaság, amelynek célkitűzései között egy könyvtár alapítása és az olvasás elősegítése szerepeltek. Azonban nemcsak Marosvásárhelyen, hanem a kisebb városokban – Székelyudvarhelyen, Sepsiszentgyörgyön vagy Kézdivásárhelyen – és szórványosan nagyobb községekben (pl. Alsócernáton) is létesült kaszinó.

⁵⁷⁷ L. Pál, 2003. 496–497.

⁵⁷⁸ A fejezet alapjául szolgált: Pál, 2003. 498–529.

⁵⁷⁹ Fülöp, 1977. 105–106.

A neoabszolutizmus évei nem kedveztek az egyesületi életnek, a hatóságok szemében minden összejövetel gyanúsnak számított, de az 1860-as években ismét felélénkültek a kezdeményezések, kaszinók, olvasókörök több helyen is alakultak, mint például Illyefalván, Baróton és Zágónban.

[PJ_150] A sepsiszentgyörgyi Kaszinó pecsétje (SzNM, Tóth Szabolcs Barnabás felvétele)

Az igazi egyesületi élet azonban majd csak 1867 után virágzott fel. Lassan igényné vált a művelődési élet, a kisvárosi szerényebb keretek között is megszűnt ennek iskolaközpontúsága. A székelyföldi városkák társasági élete egyre élénkebbé vált, új egyesületek jelentek meg. 1876-ban két-két kaszinó működött Marosvásárhelyen, Udvarhelyen és Székelykeresztúron, egy-egy Sepsiszentgyörgyön, Kézdivásárhelyen, Csíkszeredában, Gyergyószentmiklóson és Baróton. Számuk tovább szaporodott: Sepsiszentgyörgyön például 1892-ben jött létre a Kézművesek Olvasóegylete. Székelykeresztúron az 1867-ben alakult Városi Olvasó és Társalgó Kör, azaz a kaszinó mellett a század végén (1895) a helyi kézművesek és értelmiségiek egy része megalapította a Jótékony Polgári Kört. Az általuk szervezett estélyek és bálók bevételéből a művelődést is támogatták, többek között a helyi filharmonikus társaságot és zenekart. Székelyudvarhelyen 1872-ben alakult meg a Polgári Olvasókör, 1875-ben a Nőszervezet, 1887-ben a Kereskedő Ifjak Olvasó Egylete, 1890-ben pedig az Ipari Önképző és Segélyegylet. Kézdivásárhelyen, de más vidéki városkában is működött Közművelődési Egylet. A kézdivásárhelyinek 1876-ban 75 tagja volt, amelyek három tagozatban tevékenykedtek: színi, zene és előadások szervezése. Az egylet céljai között szerepelt egy könyvtár alapítása is, valamint a székely ipari és mezőgazdasági termékek számára egy kiállítócsarnok létesítése. Később a Jótékony Nőegylet és a Korcsolyázó Egylet is keretet biztosított az egyesületi élethez és szórakozáshoz. Olvasókört és kórust 1878-ban Nyárádszeredán is találunk.

A társas élet, az ismeretterjesztés és az önművelés összefonódott az egyleti életben, a „fillér-estélyek” általában tudományos ismeretterjesztő előadással kezdődtek, ezt követte a művészi műsor és a bál. Ezeknek a kaszinóknak, egyesületeknek működése azonban igen egyenetlen volt, hullámhegyek és -völgyek követték egymást. A csíkszeredai kaszinó, amely 1873-tól kezdve szombatonként zenei esteket szervezett, később teadélutánokkal, tudományos és irodalmi előadásokkal kívánt gondoskodni tagjai szórakozásáról, az első világháború előtt „már csak 15-30 vezető tisztviselő és nyugdíjas értelmiségi ember minden esti összejöveteli helye lett, ahol három deci bor mellett csendes kaláberezés folyt krajcáros alapon este fél nyolcig, és ahol a feleségeknek és a fiatalabb nemzedéknek semmi keresni- és találnivalója sem volt. (...) Az ipartestületi »klub« lassanként a kemény ivászatok otthona lett, a Kereskedői Kör pedig kártyacsaták színhelye. Külső tevékenységet alig fejtettek ki, művelődési célkitűzésekről pedig mostanra már csak az alapszabályokban lehet olvasni, ha egyáltalán azokat is elolvasta valaki.”⁵⁸⁰

[9. TÉRKÉP] Székelyföld művelődése a dualizmus korában

A dualizmus utolsó három évtizedében aztán a nagyobb községekben is sorra alakultak az olvasókörök, kaszinók, általában a helyi értelmiségiek, birtokosok kezdeményezésére. A városokban megfigyelhető egyfajta társadalmi elkülönülés, a kereskedők, kézművesek, sokszor a kézműves legények is saját olvasókört, egyesületet hoztak létre. Sepsiszentgyörgyön már a kiegyezéskor a következőképpen jellemezte a főbíró a helyzetet: „ezen városban a két olvasó egylet, melyek közül az ún. úri casino – egy pár városi polgár kivételével – általánosan idegen elemeket számlál –, a polgári ellenben a városi polgárság minden rétegeiből van alakulva, két különböző pártot képviselvé, eddigelő elegendő kellemetlen jelét adta s adja ma is szemben állásának”.⁵⁸¹ A nagyközségi rangot viselő

⁵⁸⁰ Nagy A., 1997. 104–105.

⁵⁸¹ MNL OL, F 263 Visszaállított Főkormányzók. Elnöki iratok, 1867/3634.

Székelykeresztúron 1895-ben, Kovásznán 1891-ben alakult meg a főleg kézműveseket tömörítő Polgári Kör.

A szakmai-kulturális egyesületek közül kiemelkedő hely illeti meg a tanítóegyleteket. 1876-ban Marosvásárhelyen, Udvarhelyen, Sepsiszentgyörgyön, Csíkszeredában és Felvincen találunk tanítóegyleteket, ezek megalakítását az 1868. évi tanügyi törvény írta elő. Céljuk a tanítás módszereinek és anyagi eszközeinek javítása, önképzés és az özvegyek és árvák segítése volt. Előadásokat, mintaórákat szerveztek, a sikeres előadások egy részét nyomtatásban is megjelentették. A Háromszéki, Udvarhelyszéki és Brassóvidéki Tanítóegylet a tanárokat tömörítő Eötvös-Egylettel közösen 1875-ben Málik József sepsiszentgyörgyi tanár szerkesztésében szaklapot is indított *Székely Tanügy* címmel, amely bár rövid életű volt, de a vidéki pedagógiai lapok közül az elsők közé tartozik. Ugyancsak az iskolák mellett jöttek létre a 20. század elején az ifjúsági egyesületek, amelyek fő célja – Wlassics Gyula kultuszminiszter elképzelése szerint – a hazafias és valláserkölcsi nevelés volt. Korábról is találunk ifjúsági szerveződések, amelyek színi előadásokat, jótékony célú műsoros esteket rendeztek, ilyen volt például az 1875-ben alakult illyefalvi ifjúsági kör.⁵⁸²

Marosvásárhelyen alakult meg 1876-ban – de csak két év múlva kezdte meg tényleges tevékenységét – a Kemény Zsigmond Társaság. Elnöke Apor Károly báró, a Királyi Tábla elnöke, kezdeményezője és titkára Tolnai Lajos református lelkész és író volt. Az irodalmi társaság a névadó hagyatékának kiadása mellett a humán tudományok művelését, az irodalom és különösen a székely tehetségek támogatását, a székely nyelvjárás tanulmányozását tekintette céljának. Havi konferenciáikon népes hallgatóság gyűlt össze. Tagjainak csak mintegy harmada volt vásárhelyi, sokan jelentkeztek Kolozsvárról és Budapestről – ez utóbbiak általában erdélyi kötődésűek –, köztük olyan ismert személyiségek, mint Orbán Balázs, Brassai Sámuel vagy a történészek közül Szabó Károly, Szilágyi Sándor, Jakab Elek és mások. A társaság 1879–1880-ban irodalmi hetilapot is kiadott; a Tolnai által szerkesztett *Erdélyi Figyelő* a kor legnevesebb íróinak és kritikusainak írásait közölte. Tolnai visszavonulása, illetve Apor halála után a társaság egy időre beszüntette tevékenységét, de később többször is újjáalakult. 1896-ban újabb folyóiratot adtak ki, amely Mentovich Ferenc lapjának címét vette át (*Marosvásárhelyi Füzetek*). Az új elnök Petelei István író lett; konferenciákat szerveztek, pályadíjat tűztek ki folklórgyűjtésekre, és az első világháborúig évkönyveket jelentettek meg.⁵⁸³

Bár nem Székelyföldön, hanem Budapesten alakult meg 1874–1875-ben a Székely Művelődési és Közgazdasági Egyesület, de tevékenységi köre az egész Székelyföldre kiterjedt, fő célkitűzése ennek az alulfejlett régióknak a gazdasági és kulturális felemelése volt. Kezdeményezői székelyföldi képviselők voltak – az ötlet valószínűleg Ugron Gábortól és Bartha Miklóstól származott –, akik 1874 tavaszán több előkészítő értekezletet hívtak össze, az első szélesebb körű tanácskozásra éppen március 15-én került sor, amelyen a képviselőkön kívül Budapesten tartózkodó különféle foglalkozású székelyeket is meghívtak. Ahogy ezt Kozma Ferenc, a Székelyföld állapotát bemutató és az egyesület által díjazott munkájában megfogalmazta: „Érezni kezdték tehát, hogy a székelység érdekeit erélyesebben kell képviselni az országgyűlésen a képviselőknek egyfelől, de másrészt a székelyföldön létező kulturális és közgazdasági hiányok orvoslása, s általában a székelyföld lakossága szellemi és anyagi javának előmozdítása érdekében más uton is valamit tenni kellene.”⁵⁸⁴

Több gyűlés nyomán az első közgyűlést 1875 végére hívták össze a pesti Képviselőházba. Tiszteletbeli elnökök Andrassy Gyula gróf külügyminiszter, Mikó Imre gróf, volt miniszter, az Erdélyi Múzeum-Egyesület és több egyesület elnöke és Haynald Lajos kalocsai érsek, volt

⁵⁸² A háromszéki egyesületek történetére l. Tóth, 2012.

⁵⁸³ Tróznér, 1914. 6–18.

⁵⁸⁴ Kozma, 1879. 455.

erdélyi püspök, az egyesület első elnöke a székely származású Hajós János belügyminisztériumi osztálytanácsos, titkára Buzogány Áron, vallás- és közoktatásügyi minisztériumi titkár lett. Az alapítók között találjuk a székelyföldi képviselőket és főrendeket, akik továbbra is hivatalból tagjai lettek az egyesületnek, a székelyföldi városok és több község képviselőit, valamint más magas rangú hivatalnokokat, értelmiségieket. Az egyesület főleg a Székelyföld súlyos problémáival foglalkozott: az erdők, a birtokviszonyok (beleértve a tagosítás és arányosítás kérdését), a háziipar és kivándorlás voltak a főbb témák, amelyek feltérképezésére anyaggyűjtés indult. A második közgyűlést Sepsiszentgyörgyön tartották 1876 augusztusában, amelyen jelen voltak a székely megyék főispánjai is. A következő két évben Székelyudvarhely és Marosvásárhely adott otthont a közgyűlésnek. A kezdeti lelkesedés később alábbhagyott, egyesek követelték az egyesület székhelyének Marosvásárhelyre való költöztetését, de ezt végül elvetették. Az egyesület kezdeményező szerepet játszott az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) létrehozásában, amelynek keretében Székely Szakosztály is alakult. Működéséről szó esik a székelykérdés kapcsán is, hiszen ők fogalmazták meg először a tusnádi székely kongresszuson tárgyalt kérdéseket, igyekezve megoldást találni a Székelyföldet sújtó problémákra.⁵⁸⁵

Szintén csak röviden említjük meg a székely körök tevékenységét. Kezdetei az 1890-es évek elejére nyúlnak vissza; a budapesti egyetemen tanuló székely diákok körei 1893-ban egyesültek és igyekeztek minden módon a székelykérdésre irányítani a közfigyelmet. A marosvásárhelyi Székely Társaság 1901-ben alakult meg korábbi kezdeményezések folytatójaként és hamarosan egész hálózat jött létre hasonló társaságokból. Fő célkitűzéseik között szerepelt a székelyföldi turizmus fejlesztése, de igen aktívak voltak társadalmi téren, különböző akciók szervezésében, valamint támogatták az iskolákat és a művelődést is. A Társaság a nyárádszeredai Bocskai-szobor felállításában is kezdeményező szerepet játszott. A Székelyföldön és azon kívül is létrejöttek hasonló társaságok, ezek tömörültek 1904-ben Marosvásárhelyen a Székely Társaságok Szövetségébe.⁵⁸⁶ A helyi értelmiségiek által irányított társaságok a társadalmi élet terén is fontos szerepet töltek be, működésüket azonban részletesebben a gazdaságot tárgyaló fejezetben mutatjuk be.

[PJ_057] Előpataki turisták, 1907. Gyulai Ferenc felvétele (SzNM)

A nagy regionális vagy országos egyesületeknek – EMKE, Erdélyi Kárpát-Egyesület (EKE) – is létrejöttek helyi fiókjai, az EMKE-nek például Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely mellett Baróton és Kovásznán is. Tevékenységük igazodott az országos egyesülethez. Az EMKE kezdeményezésére több könyvtár és kórus is létesült a vármegyében. A székelyföldi turistamozgalom kezdetei szintén erre az időszakra esnek. Az EKE 1891-ben alakult és hamarosan Háromszék, Csík, Maros-Torda és Torda-Aranyos vármegyékben is létrejöttek osztályai, azon belül pedig városi és járási szervezetek. 1891-ben Marosvásárhelyen már balneológiai kongresszust szerveztek, szorgalmazva az erdélyi és ezen belül a székelyföldi fürdőélet fejlesztését, az ásványvizek hasznosítását. A Budapesten élő, de székelyföldi származású Hankó Vilmos vegyész több kiadványban ismertette Erdély és a Székelyföld fürdőit és ásványvizeit. A millennium évében Budapesten rendezett Országos Turista Kongresszuson a székelyföldi osztályok is képviseltették magukat, 1902-ben pedig az EKE Sepsiszentgyörgyön ünnepelte fennállásának tízedik évfordulóját. Az EKE székelyföldi osztályai emellett honismereti túrákat, a diákoknak tanulmányi kirándulásokat szerveztek; a célok népszerűsítéséhez a helyi lapokban közölt beszámolók is hozzájárultak.

A Székelyföldön kisebbségben élő románok számára az ASTRA (Erdélyi román kulturális és irodalmi egyesület) vidéki osztályai nyújtottak hathatós támogatást. Az egyesület 1869-ben hozott döntése értelmében Marosvásárhelyen is létre kellett volna hozni egy vidéki osztályt,

⁵⁸⁵ L. az egyesület Buzogány Áron által szerkesztett évkönyveit.

⁵⁸⁶ Balaton, 2010.

Háromszék pedig Brassóhoz tartozott. Az első vidéki osztály éppen ez utóbbi volt, 1870 januárjában alakult meg Ioan Petric esperes vezetésével. A marosvásárhelyi majd csak hat évvel később jött létre. A századfordulón az ASTRA is szorgalmazta helyi körök és falusi könyvtárak alakítását, szintén ekkortól Háromszék Csíkkal együtt képezett külön osztályt. Ugyancsak gondot fordítottak a román egyházak és iskolák támogatására. A helyi román lakosság életében nagy eseménynek számított a vidéki osztályok közgyűléseinek megrendezése, így például Előpatakon (1874), Kovásznán (1893) vagy Árapatakon (1913). A közgyűlések alkalmával ugyanis különböző kulturális és társadalmi rendezvényekre is sor került, hozzájárulva a helyi román közösségek nemzeti identitásának erősödéséhez. A 20. század elején különösen aktív volt ilyen téren Aurel Nistor árapataki görögkeleti pap, aki számos előadást tartott a szomszédos falvakban; 1910-ben az ő kezdeményezésére épült meg a helyi kultúrház.

Az egyesületi kultúra a dualizmus időszakában egyre szélesebb rétegekhez jutott el, a nemesektől a polgárságon át a kispolgárságig és később a munkásokig és parasztokig. Az egyesületek igazi virágkora a századfordulóra esett, a székelyföldi városokban is egyre nagyobb számú és egyre differenciáltabb egyesületeket találunk. 1908-ban Székelyudvarhelyen 30 különféle egyesület működött, Sepsiszentgyörgyön 27, Csíkszeredában 10, Kézdivásárhelyen 9. Marosvásárhelyen 41 egyesületről tudunk: köztük egy tudományos, két közművelődési, három művelődési, négy kereskedelmi-ipari, három ifjúsági, hat-hat jótékony célú és önszegélyző, két közegészségügyi, hat sport, ugyanannyi vegyes, valamint egy-egy társas és nemzetiségi. Általában elmondhatjuk, hogy mindegyik városban működött olvasókör, illetve kaszinó, nőegylet és önkéntes tűzoltó egylet, ez aztán kiegészült különféle más egyesületekkel, a Vöröskereszt egylettől a műkedvelő szintársulatig, a gazdasági egyesülettől a korcsolyázó egyletig. Egy egyesületnek átlag 100-150 tagja volt, de a gazdaságiak taglétszáma a 400-at is elérte, az önszegélyző egyesületeké pedig nemritkán az ezret. Összehasonlításként az erdélyi városok közül Nagyszebennek (48) és Brassónak (52) volt a legtöbb egyesülete, de utána Marosvásárhely, Székelyudvarhely és Sepsiszentgyörgy következtek, országos viszonylatban is jó helyezést érve el.⁵⁸⁷ Három évvel később Sepsiszentgyörgyön már 31 egyletet tartottak számon: a színpártoló egylettől a vadászegyletig, a honvédegylettől a Khevera-Kadisa izraelita segélyegyletig, az Oltmelléki halásztársaságtól a Kossuth asztaltársaságig, az Országos Gyermekvédő Liga helyi fiókjától a sakk-körig széles skálán mozgott tevékenységi körük.

[PJ_140] Teniszező nők (Ismeretlen felvétele, MMM)

A hasznos időtöltés és a szórakozás mellett az önképzésre is gondot fordítottak, ebben különösen a tanárok, tanítók játszottak nagy szerepet. Székelyudvarhely jó példával járt elől: a frissen alapított főreáliskola tanárai már az 1872/73-as tanévben ismeretterjesztő előadássorozatot szerveztek. A század végén ugyancsak innen indult a kezdeményezés, 1898-ban egy főreáliskolai tanár szervezte meg az Ipari Munkások Szabad Lyceumát, a munkások továbbképzése, általános műveltség nyújtása céljából. Egy-egy ciklus 10-14 előadásból állt, és minden tudományterületet átfogott, és néha több száz fős hallgatóság is összegyűlt. Az előadók a városi értelmiség soraiból közül kerültek ki. Szabó Dezső ugyancsak tartott előadásokat olyan kérdésekről, mint az általános választójog, a szocializmus alapelvei, a középosztály keletkezése. 1907-ben társadalomtudományi előadássorozat indult, köztük több is az aktuális társadalmi kérdéseket taglalta. Szabó Dezső, fiatal udvarhelyi főreáliskolai tanárként 1910-ben Ady-matinét rendezett, és – talán ennek nyomán – feljegyzése szerint Székelyudvarhelyen háromszor annyian járatták a *Nyugatot*, és ötször annyi Ady-kötetet adtak el, mint Kolozsváron.⁵⁸⁸

⁵⁸⁷ Thirring, 1912. 525–536.

⁵⁸⁸ Hermann, 1993. 137–145.

[PJ_148] A sepsiszentgyörgyi korcsolyázó egyesület alapszabályai 1899-ből (SzNM, Tóth Szabolcs Barnabás felvétele)

A 19. század végén jelentek meg a sportegyesületek is. Elsőként általában a korcsolyaegyesületek, ezek azonban inkább a mondán társaság találkozóhelyei voltak. Udvarhelyen a sajtó szerint a jégpálya egyfajta szalonként működött, az egyesület több bált is rendezett. Marosvásárhelyen a korcsolyázóegyesület 1875-ben alakult másfélszáz taggal, de hasonló egyesület minden városban létezett. 1898-ban jött létre a Marosvásárhelyi Sportegyesület, kezdetben egy kerékpár tagozattal. 1902-től labdarúgást, később már atlétikát, teniszt, úszást és vívást is lehetett gyakorolni az egyesület keretében. Sepsiszentgyörgyön 1889-ben alapították a Testgyakorló Egyesületet; ugyanabban az évben létesült az első állandó jégpálya is. Korábban az 1879-ben alakult Korcsolyázó Egyesület különböző helyeken rendezett be jégpályát. Az egyesület fejlődése nem volt töretlen, többször is megszűnt és újjáalakult. Sikeresebb volt a diáksport: 1905-ben a Székely Mikó Kollégium diákjai országos első helyezést értek el az ifjúsági nemzeti tornabajnokságon.

[PJ_158] A Székely Mikó Kollégium tornacsapata a 20. század elején (SzNM)

Zenei élet

A dualizmus korszakában számos dalárda, zenekar, műkedvelő színjátszó kör, művelődési egyesület alakult a kisvárosokban, sőt a korszak végén a nagyobb falvakban is, ahogy a polgári kultúra kezdett a Székelyföldön is gyökeret verni. A zenei élet szorosan összefonódott a különböző művelődési egyesületek tevékenységével. Akárcsak ezek, a dalárdák, zeneegyesületek stb. elterjedése is a dualizmus korára esett; fénykorukat a 19. század utolsó negyedétől az első világháború kitöréséig élték. 1876-ban a következő ilyen jellegű egyesületek működtek: Marosvásárhelyen két dalárda (a Dalkör 35 taggal és az Iparos Polgári Dalegylet 36 aktív és 140 pártoló taggal) és egy zenekar (33 aktív és 59 pártoló taggal), Székelyudvarhelyen egy dalárda (26, illetve 80 taggal), Sepsiszentgyörgyön a református kórus 16 taggal, Kézdivásárhelyen pedig a Művelődési Egyesületnek volt zenei részlege is.⁵⁸⁹

Mivel a megjelenési formák nagyon hasonlóak voltak, egyetlen város – Sepsiszentgyörgy – példáján mutatom be a zenei élet alakulását.⁵⁹⁰ Zene és színjátszás kezdetben ugyancsak az iskolához kapcsolódott. Sepsiszentgyörgyön a Székely Mikó Kollégium Harmónia nevű négyzólamú dalárdája volt az első jelentősebb kórus. Repertoárja nagyon változatos volt: egyházi és temetési daloktól népdalokig és Wagner Nászindulójáig sok minden szerepelt a műsoron. A 19. század végén a kollégiumnak már három dalárdája volt. A hat szólamú legnépesebb kórusnak több mint száz tagja volt, és Schumann, Glück, Schubert, Strauss, Mendelssohn, Erkel műveit adták elő. A kollégium mellett más iskoláknak is volt kórusa, így a Felsőbb Leány- és Fiúiskolának vagy a Leány Ipariskolának. Az iskolai kórusok mellett minden felekezetnek volt egyházi dalárdája. Sepsiszentgyörgyön a legrégebbi a reformátusoké volt, ezt 1873-ban alapították. A templomon kívül is tartott előadásokat, műsorában világi dalok is szerepeltek. 1896-ban említik először a zsidó egyházi kórust.

Az első városi dalárda megalapítása a székelyudvarhelyi Székely Dalegylet, amely 1868-tól működött, sepsiszentgyörgyi vendégszerepléséhez fűződik. Amikor 1875-ben ez a már országszerte ismert együttes idelátogatott, a siker nyomán megalakult a helyi állandó férfikórus is. Valószínűleg nem ez volt az első ilyen jellegű egyesület, mivel egy 1877. évi tudósításban a „polgári dalárda” majálisáról a szerző kifejezte abbéli kívánságát, hogy ez a kórus hosszabb életű legyen, mint elődei. A következő évek azonban elég hanyattatottak

⁵⁸⁹ Kozma, 1879. 463.

⁵⁹⁰ L. Berde, 1971.

voltak, a kórus a századfordulóig többször újjáalakult. Hasonló állandó női kar nem alakult, de alkalmi előadásokról többször is tudósítanak a korabeli lapok.

[PJ_092] A Csíkszeredai Dal- és Zeneegyesület 1914. július 5-i zászlóavatása (CsSzM)

A zenei élet meghatározói – akárcsak a környék többi kisvárosa esetében – azonban itt is a cigányzenekarok voltak: ők zenéltek a bálókön és a műsoros estélyeken. A 19. század utolsó két évtizedében több ilyen zenekar is működött, de legtöbbször a Bónis Gyula vezette „első helyi zenekart” hívták a különböző alkalmakra. A nyári idényben ezek a zenekarok a közeli fürdőhelyeken – Kovásznán, Tusnádon, Előpatakon – zenéltek. 1898-ban egy 12 tagú zenekar alakult, amelyik a várostól is kapott támogatást, mivel „most hogy az új szállodát átadták és az új színház is beindul, egy jó zenekar nélkülözhetetlen”.⁵⁹¹ A tánczene mellett ezeknek a zenekaroknak viszonylag széles repertoárjuk volt: Verdi, Liszt, Wagner, Erkel, operanyitányok is szerepeltek a műsoron. A 19. század végétől a Mikó Kollégiumnak is volt egy 20 tagú zenekara. A millennium évében alapították a tűzoltó fúvószenekart, amely utána elmaradhatatlan volt az ünnepi alkalmakról.

A zenei élet fontos részét képezték az amatőrök – énekesek, de főleg zongoristák vagy hegedűsök – produkciói. Néhányuk nevével szinte minden helyi műsorfüzetben találkozunk. Műsoruk igen változatos volt, a népzénetől az operettig és a klasszikus zenéig szinte mindent játszottak. Ezek pótolták a színvonalasabb zenei élményeket, hiszen neves előadóművészek szinte egyáltalán nem jutottak el ide. Kiemelkedő eseménynek számított, amikor pesti vagy kolozsvári operaénekesek vagy egy-egy nevesebb cigányzenekar, pl. a híres Dankó Pista látogattak el a városba. Az érdeklődés hullámzó volt, néha igen szerény, máskor alig fért a közönség a terembe. A környékbeli magyar dalárdák is megfordultak a városban.

[PJ_056] Balavásári zenekar, 1908. Ismeretlen fényképész (SzNM)

A városok mellett sok esetben a nagyobb községekben is alakultak kórusok, ritkábban fúvószenekarok, mint az 1875-ben alapított kovásznai és baróti dalárdák. A kisebb falvakban általában egy-egy lelkes lelkész vagy tanító kezdeményezésére jöttek létre alkalmi vagy hosszabban működő – legtöbb esetben templomi – kórusok, de ezek nem folyamodtak intézményes jóváhagyásért. Az aldobolyi fúvószenekar alapítását szintén a helyi tanító kezdeményezte 1883-ban. A kezdetben 12 tagú zenekar nemcsak a helyi bálókön muzsikált, hanem a környező falvakban is fellépett, és temetésekre is elhívták őket, akárcsak az 1895-ben alakult zágoni rezesbandát, a Földműves zenekart.⁵⁹² A 20. század elején több ilyen falusi zenekarról van tudomásunk, egy része a helyi tűzoltósággal összefonódva működött, mint az árkosai, barátosi vagy a nagyborosnyói.

Színjátás

A színházi élet kezdeteit az iskolai színjátásban kell keresnünk. A kora újkorban – mint a nevelés szerves része – főképp a katolikus iskolákban volt jelen. Csíksomlyón épült fel a Székelyföld első színházi épülete is 1733-ban, a gimnázium két szárnya közti faépítmény azonban hamarosan leégett. A protestáns iskolákban a színjátást eléggé elhanyagolták, csak a 18. század 70-es éveiben éledt fel újra a korábban virágzó hagyomány. A kiegyezés után az iskolai színjátás terén is megújult erővel folytatták az évszázados hagyományokat.

A 19. század első felében jelentek meg a vidéken az első vándortársulatok, hogy aztán a század második felében a színelőadások mind rendszeresebbé váljanak. A kor két híres színésznője, Déryné Széppataki Róza és Prielle Kornélia 1843-ban ellátogatott Kézdivásárhelyre, de Előpatakon is rendszeresek voltak nyáron az előadások, koncertek. A vándortársulatok az amatőr mozgalmat is beindították, több alkalmi csoport is összeállt egy-

⁵⁹¹ Idézi Berde, 1971. 595–596.

⁵⁹² Demeter–Kisgyörgy, 2011. 54, 99.

egy sikerebb turné után.⁵⁹³ Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc után egy ideig visszaesés tapasztalható, hiszen minden magyar nyelvű előadás gyanús volt, minden kulturális tevékenységet a cenzúra és az engedélyeztetések bürokratikus akadályai nehezítették. A társulatoknak előzetes rendőri engedélyt kellett beszerezniük, szigorúan ellenőrizték azokat, és a hatóságoknak is évente kétszer jelentést kellett tenniük az előadásokból befolyt pénzről. Ennek ellenére a megmaradt plakátok tanúsága szerint tovább folyt a vándortársulatok tevékenysége.

[PJ_091] Színházi plakát 1869-ből. Salamon Sándor felvétele (SzNM)

Az igazi felélénkülés azonban a dualizmus korában következett be. A színvonal persze elég alacsony volt, nagyszámú közönség hiányában minden nap mást kellett játszani, általában a közönség ízlésének megfelelő népszínműveket, történelmi témájú darabokat vagy bohózatokat. Az is megtörtént, hogy ugyanazt a darabot kétszer is előadták, csak a szereplők neveit változtatták meg. Sepsiszentgyörgyre általában évente egy-két társulat látogatott el, átlag 10-25 darabot mutatva be. Az 1880-as években a francia komédiák voltak divatosak. Mellettük színre került a magyar és a világirodalom néhány remeke is. Egy-egy turné során a társulatok általában sorra látogatták a szomszédos városokat: Brassót, Sepsiszentgyörgyöt, Kézdivásárhelyt (a két háromszéki várost majdnem mindig egymás után ejtették útba), Udvarhelyt, Csíkszeredát, de nyáron a divatos fürdőhelyeket sem hagyták ki: Kovásznát, Előpatakot, Tusnádot. Becslések szerint a 19. században mintegy 30-35 vándortársulat látogatott el a háromszéki városokba, összesen több mint ezer előadással.

A sepsiszentgyörgyi Műkedvelők Társulata 1884-ben állandó színház építését javasolta, és bár az ötletet a polgármester is felkarolta, erre akkor nem került sor. 1896-ban végül a tanács elhatározta a városháza dísztermének állandó színházteremmé való átalakítását, a munkálatok három évvel később fejeződtek be. Ezt követően a helyi lapban állandó társulat felállítását is szorgalmazták, valamint egy olyan színházpártoló egyesület létrehozását, mint amilyen Marosvásárhelyen vagy Udvarhelyen már működött. Ez utóbbi meg is alakult, de állandó társulatra egészen a második világháború utáni időkig kellett a városnak várnia.

Már a 19. század közepén felmerült az igény, hogy a rendszeresség és a művészi színvonal emelése céljából szabályozzák a vándortársulatok működését. Erre azonban csak jóval később került sor. 1900-ban kinevezték a vidéki színészek országos felügyelőjét és az országot színi kerületekre osztották. A kerület élén választmány állt, amelynek tagjai a kerületbe tartozó polgármesterek voltak. Ez nevezte ki a színgazdákat és szabta meg a feltételeket. Udvarhelyre például évente kétszer kellett ellátogatnia színi társulatnak 3-6 hetes időnyre, és esetenként nyáron időnyen kívül is játszhattak. A 20. század eleje a szervezés időszaka volt az erdélyi színházi életben. A színi kerületek bevezetése hátrányos volt a kisebb városok számára, mint amilyenek a székelyföldiek is voltak. A jobb társulatok az első kerületért versengtek, ahová Kolozsvár és Nagyvárad tartoztak.⁵⁹⁴

Kállay Ubul, Csík vármegye főispánja, nagy színházpártoló 1908-ban mozgalmat indított, amelynek célja önálló kerület létrehozása volt a székelyföldi városok számára. Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Csíkszereda, Gyergyószentmiklós, Tusnádfürdő, Előpatak és Kovászna mellett a tusnádi találkozó Fogaras, Nagyenyed és Szászrégen is képviseltették magukat, létrehozva az új kerületet. A következő évben újabb városok csatlakoztak; mindenhol színházpártoló egyesületek létrehozását is szorgalmazták. Az új szervezési forma azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: sem az előadások színvonala, sem a repertoár nem javult általa. A hiányosságok ellenére mégis ezek a társulatok honosították meg

⁵⁹³ Salamon, 1970.

⁵⁹⁴ Hermann, 1993. 159–165.

a színházi kultúrát a Székelyföldön, hozzájárulva a művészeti kínálat és a szabadidő eltöltésének változatosabbá tételéhez.⁵⁹⁵

Marosvásárhely Erdély második magyar kulturális központjaként kiemelkedett a többi székelyföldi város közül. Itt korábban honosodott meg a színjátszás. A 19. század első évtizedeiben – kisebb megszakítással – a kolozsváriak rendszeres nyári vendégjátékokat szerveztek a városba. Utána ide is különböző vándortruppok jártak. A 19. század közepén mozgalom indult állandó színház alapítására. Részvényeket bocsátottak ki, Bécsben az új színház tervét is elkészítették és a színházi alap javára több jótékonyági bált rendeztek. Két arisztokrata ingyen telket ajánlott fel, de a színház végül mégsem készült el. Helyette 1860-ban Follinusz János társulata épített egy újabb nyári színházat az Elba-szigeten, a marosvásárhelyiek kedvelt szórakozóhelyén, ahol heti két-három előadást tartottak. Egy ideig újra lejártak a kolozsváriak is a nyári idény alatt, majd ismét a vándortársulatoké lett a terep, de olyan kiváló színészek is felleptek, mint E. Kovács Gyula, Ujvári Ede, Szentgyörgyi István vagy Jászai Mari. Az országos kerületi beosztás elkészültével Marosvásárhely olyan nagy hagyományú városokkal került azonos csoportba, mint Debrecen, Nagyvárad, Szabadka. A 19. század végén Ditrői Mór kolozsvári társulata – a realista játéktílus meghonosítói Erdélyben – ismét felújította a rendszeres nyári színi idényt Vásárhelyen.⁵⁹⁶

Az állandó színház alapításának terve a századfordulón ismét pártolókra talált, de ezúttal sem járt sikerrel. Bár a 20. század eleje Marosvásárhelyen a lázas építkezések kora volt, a Kultúrpalota csak koncertteremmel rendelkezett. A színi előadások nyáron továbbra is az Elba-szigeti színpadon, télen a Transsylvania szálló nagytermében folytak. Az első világháború előtt ugyan kijelölték a főtéren a színház helyét, de az építkezésre a háború kitörése miatt már nem került sor.

[PJ_035] A marosvásárhelyi asztalos ifjúság által 1903. október 24-én tartott Falurossza című színdarab szereplői és rendezői. Hajdú Sándor felvétele (MMM)

A kulturális palettát a század második felében a felvirágzó amatőr mozgalom színesítette, egyben pedig a társasági életet is mozgalmasabbá tette. Az iskolák tanárai és diákjai mellett az egyesületek és különböző alkalmi csoportok is felleptek általában valamilyen jótékony cél érdekében. A 19. század utolsó harmadában kezdődött a műkedvelő együttesek szervezése. Csíkszeredában a Műkedvelő Társulat 1875-ben alakult, működésének első tizenöt évében 44 színdarabot mutatott be „állandó színház alapra” gyűjtve.⁵⁹⁷ Sepsiszentgyörgyön az 1881-ben létrehozott Műkedvelők Egyesületének több részlege volt: színház, dalárda és zenekar. A műkedvelők a város tehetősebb polgárai és az értelmiségiek közül kerültek ki. Bevételeik egyharmadát jótékony célokra fordították.⁵⁹⁸ A többi kisvárosban ugyancsak működtek hasonló csoportok. A vándortársulatok látogatásának rendszeressé válásával azonban a 20. század elejére az amatőr mozgalom veszített jelentőségéből. A városi amatőr mozgalom hanyatlásával egy időben fellendült viszont a falusi színjátszás, a háromszéki Nagyborosnyón például egyesületet is létrehozottak.

A századforduló tájékán kezdődött a mozi térhódítása, így 1898-ban Kézdivásárhelyen már bemutatták a kor rövidfilmjeit. A 20. század elején különböző társaságok, vándormozik szórványosan vetítettek filmeket, de rendszeressé csak az első világháború előtt váltak a vetítések. Székelyudvarhelyen 1910-ben létesült az első állandó mozi, Sepsiszentgyörgyön a *Villamos színház* 1912. február 24-én avatták fel a városháza dísztermében. Ezután 37 éven keresztül felváltva használták a termet színházi és mozielőadások számára; kezdetben hetente

⁵⁹⁵ Salamon, 1971. 549–560.

⁵⁹⁶ Szentimrei, 1957.

⁵⁹⁷ Nagy A., 1997. 12.

⁵⁹⁸ Salamon, 1970. 177–196.

kétszer, szerdán és vasárnap vetítettek filmeket.⁵⁹⁹ A mozi hamar népszerűvé vált, már egy hónapi működés után külön filmrovat jelent meg a helyi újságban. Marosvásárhelyen a Kultúrpalotában zajlottak a vetítések.

Könyvtárak

A kulturális intézmények közül legelterjedtebbek a könyvtárak voltak. A Székelyföldön, akárcsak máshol a térségben, hosszú ideig az iskolák és később a kaszinók, olvasóköri körök látták el – a kevés magánkönyvtár mellett – az amúgy sem túl nagy igényeket. Az első nyilvános könyvtárak a 19. században jöttek létre. A korszak végéig számuk örvendetesen gyarapodott, mindegyik városban több iskolai, egyesületi és közkönyvtár működött. Ezek az egyesületi gyűjtemények képezték a későbbi városi könyvtárak alapjait.

A Székelyföld első és legértékesebb nyilvános könyvtára a marosvásárhelyi Teleki-téka. Alapítója, Teleki Sámuel kancellár igazi bibliofil volt és európai utazásáról a 18. század közepén már nagy és értékes gyűjteménnyel érkezett haza. A könyvtár a 18. század végén került Marosvásárhelyre, ahol 1799–1802 között felépült a téka ma is álló épülete. Teleki személyesen rendezte el a könyveket és 1802-től megnyitotta azt a nagyközönség számára. Végrendelésében kikötötte, hogy könyvtárának továbbra is a nagyközönség szolgálatában kell állnia. Fia azonban nem áldozott a könyvtár további gyarapítására, így bár a 19. század közepéig még voltak szórványos beszerzések, a gyűjtemény egyre inkább muzeális jelleget öltött.⁶⁰⁰

Emellett közvetlenül 1848 után egy kölcsönkönyvtár is létesült a városban. A Teleki-tékához képest ez a nagyközönség ízlését elégítette ki, elsősorban divatos regényekkel. Más városokban is működtek hasonló kölcsönkönyvtárak, amelyek tagdíj ellenében kölcsönözték a kedvelt olvasnivalót. Marosvásárhelyen nyílt meg 1913-ban az első erdélyi nyilvános városi könyvtár is a Kultúrpalota épületében. Bernády György, a város nagyformátumú polgármestere a tervrajzban egy korszerű, távlatilag 300 000 kötet befogadására alkalmas könyvtárat irányzott elő.⁶⁰¹ A 20. század elején (1908-ban) Marosvásárhelyen 10 nyilvános könyvtár működött összesen több mint 70 000 kötettel, Sepsiszentgyörgyön öt több mint 66 000 kötettel (ebből a Székely Nemzeti Múzeumnak mintegy 42 000, a Székely Mikó Kollégiumnak 20 000 kötete volt), Kézdivásárhelyen pedig 11 több mint 14 000 kötettel.⁶⁰² A nagy hagyományú középiskolák jelentős és értékes könyvtárakkal rendelkeztek, de – elsősorban Teleki Domokos gróf hagyatéka révén – a később alapított sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégiumnak is sikerült felzárkózni. Ezek, valamint a Teleki-téka és a Székely Nemzeti Múzeum könyvtára mondhatta magáénak a legnagyobb és legértékesebb könyvállományt.

Az írástudás terjedésével a könyvtárak szerepe is növekedett, a városok mellett vidéken is egyre nagyobb számban találunk ilyeneket, a falvakon főképp tanítói és/vagy ifjúsági könyvtárakat. A *Székely Hírlap* 1870-ben örömmel nyugtázta egy újabb falusi olvasóköri alapítását a maroszéki Luka- és Ilencfalván. Ilencfalván korábban már a község saját pénztárából több évig előfizetett különböző hírlapokra. Ennek nyomán hozták létre a református lelkész kezdeményezésére az olvasókört, amelynek működéséről a lap így számolt be: „A folyvást növekedő olvasóköri jelenleg mintegy 20 tagból áll, s 5 lappal rendelkezik, melyeket részint egyes tagok adnak a körnek olvasás végett, részint a kör járat. A lapok kedden, szombaton és vasárnap délután az iskolaszobában vannak kitéve, hol a tagok megjelenve azokat együtt olvassák, s igyekeznek magukat az olvasott tárgyak felől

⁵⁹⁹ Salamon, 1971. 551–552., 554., 557–558.

⁶⁰⁰ Deé Nagy, 1993; *Teleki-téka*, 5–58.

⁶⁰¹ Mészáros, 1999.

⁶⁰² Thirring, 1913. 516–517.

felvilágosítani, azokat megvitatva nézeteiket tisztázni, szóval az olvasás mindig eszmecserével van összekötve. E gyűlésben azonban nemcsak lapokat olvasnak fel, hanem hasznos ismereteket tartalmazó más olvasmányokat is, mert a cél, mit e kis kör tagjai kitztek és elérni törekszenek, az önmívelés.”⁶⁰³ Az idézet megvilágítja nemcsak a luka- és ilencfalvi olvasókör, hanem általában a hasonló kezdeményezések ideális célkitűzéseit.

A századfordulón az állam szervezett akciót indított a könyvtárak fejlesztésére, 1898-tól a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium fennhatósága alatt álló Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége ellenőrizte a könyvtárügyet. Mellette egy tanács működött, amelynek feladata többek között könyvtárak alapítása volt. Az első világháborúig több mint kétezer közművelődési, ún. népkönyvtárat létesítettek, bár a helyzet még így is elmaradt az értelmiségi várakozásoktól. Ennek ellenére a századfordulón már olvasóegyletek és könyvtárak működtek nemcsak a városokban és a jelentősebb településeken, mint Kovászna,⁶⁰⁴ hanem olyan falvakban is, mint Bodok, Sepsiszentiván vagy Réty. A bodokit 1875-ben alapították, állománya 100 kötetre rúgott. Sepsiszentkirályon 1900-ban a helyi tanító hozta létre 68 kötetből az iskolai és egyben népkönyvtárat. Az 1871-ben létesült nagyborosnyói közel másfél ezer kötetes állományával kiemelkedett közülük, itt az olvasókör egy évtizeddel később alakult. Zágónban 1902-ben a tanács alapított népkönyvtárat, a kezdő állomány 330 kötetet tett ki.

Közgyűjtemények: a Székely Nemzeti Múzeum

Szintén erre az időszakra esik a közgyűjtemények és múzeumok tömeges alapítása is. A Székelyföldön a korszakban létesült legjelentősebb közgyűjtemény a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum,⁶⁰⁵ amelyet 1875-ben alapított Csereyné Zathureczki Emilia. Saját magángyűjteményét fiai nevelője, a hányatott életű Vasady Gyula segítségével, aki a múzeum első öre lett, fejlesztette tovább és – bár kezdetben az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek szánta – két évvel később felajánlotta azt a „székely nép” számára. A gyűjtemény befogadása körül kezdetben kiújult a Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely közti rivalizálás, amelyből a megyeszékhely került ki győztesen. Az intézményesülés újabb fontos állomását 1879-ben a gyűjtemény átadása jelentette – sokan ezt tekintik a Székely Nemzeti Múzeum tulajdonképpeni alapításának. A sepsiszentgyörgyi Erdélyben a legrégebbi múzeumok közé tartozik, de magyarországi viszonylatban is megelőzött számos nagyobb várost; Erdélyben a legelső a nagyszebeni Brukenthal múzeum volt, ezt követte jókora lemaradással a kolozsvári Erdélyi Múzeum 1859-ben. Az 1880–1890-es években más városokban is alakultak hasonló intézmények, de az 1870-es években – az említettekén kívül – csak a történelmi Erdélyen kívül (pl. Nagyváradon, Temesváron, Kassán) került sor múzeumalapításra.⁶⁰⁶

[PJ_125] Székely címer a Székely Nemzeti Múzeum homlokzatán (S. Sebestyén József felvétele)

A közgyűjtemény alapítójának kívánsága szerint a későbbiekben közadakozásból a székely vármegyék egyik reprezentatív intézményévé nőtte ki magát. A közgyűjteménnyé válás nem ment azonban zökkenőmentesen. A Székely Művelődési és Közgazdasági Egyesület, a székely képviselők, a sajtó, valamint Pulszky Ferenc, a Nemzeti Múzeum igazgatója, később a magyarországi múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelője ráhatása is kellett, hogy Háromszék vármegye a múzeum ügye mellé álljon. Az alapítónő és a vármegyei vezetőség között nem volt túlságosan harmonikus a viszony, elképzeléseik összehangolása nem ment egyik napról a másikra. A fő kérdést a múzeum státusa és az ebből

⁶⁰³ A *Székely Hírlap* 1870. január 12-i számát idézi: Benkő S., 1972. 130.

⁶⁰⁴ Tóth, 2010.

⁶⁰⁵ Történetére és jelentőségére lásd Boér, 2007.

⁶⁰⁶ Thirring, 1913. 516–517.

adódó gyakorlati problémák képezték. A megoldás: székely „nemzeti” jellegéből adódóan a székely megyék együttesen tartották fenn a múzeumot. Az önmagát kiegészítő 21 tagú igazgatóválasztmányban Háromszék, Csík és Udvarhely vármegyék képviseltették magukat. Utóbbi vármegye főispánja, Daniel Gábor különben kezdettől fogva Csereyné fő támogatói közé tartozott. Tagjai voltak még a választmánynak a mindenkori igazgató, az alapítónőnek, illetve utódainak és a Székely Művelődési Egyletnek egy-egy megbízottja. A múzeum 1881. évi alapszabályában leszögezték, hogy fő „célja a székely nép múltjának és jelenének előtűntetése”, a tárgyak pedig „a székely nép elidegeníthetetlen tulajdoná”-t képezik.⁶⁰⁷

A fiatal intézménynek a Székely Mikó Kollégium ajánlott fel ingyenesen négy termet az akkor mintegy kilencezer darabot számláló gyűjtemény számára. A két intézmény története több évtizedig összefonódott. A múzeum élére Vasady halála (1881) után Nagy Géza, a kiváló szakember került, aki később a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója lett. Ő modern módszerek szerint rendszerezte a gyűjteményt és elindította a *Székely Nemzeti Múzeum Értesítőjét*, bár megjelenésekor már nem tartózkodott Sepsiszentgyörgyön. Itteni munkásságának terméke a székelyek eredetét tárgyaló munkája is, amely egyben a múzeum első szakkiadványa. Úgyszintén ő kezdte meg a szakszerű régészeti ásatásokat és a középkori falképek feltárását. A múzeum gyorsan gyarapodott, elsősorban adományokból, és a Székelyföld legreprezentatívabb és legértékesebb gyűjteményévé nőtte ki magát. A múzeum könyvtára és levéltára is több száz adománnyal bővült. A könyvtár büszkesége máig a második világháború pusztítását elkerülő híres Apor-kódex, a kevés 15. századi magyar nyelvemlék egyike, a zsoltárok könyvének első magyar fordítása. Az első világháború előtt több mint 28 000 oklevélből állt a gyűjtemény. A múzeumnak ekkor a régészeti és történelmi mellett volt néprajzi, természetrajzi, képzőművészeti részlege is; mindezt könyvtár és levéltár egészítette ki. Az intézmény több tucat tárggyal vett részt 1900-ban a párizsi világkiállításon.

[PJ_064] Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum. Képeslap, D és M Kiadása, 1918 (SzNM)

A 20. század elején, 1907 után a sepsiszentgyörgyi születésű László Ferenc igazgató európai hírnévre emelte a múzeumot az erödsdi és oltszemi ásatások révén. László Ferenc mellett kezdte a pályáját a Mikó Kollégium fiatal tanáraként Csutak Vilmos, aki kiterjedt levéltári kutatásokat folytatott. A két világháború között László után ő vette át az intézmény vezetését. 1911–1912 között épült fel Kós Károly tervei alapján az új, reprezentatív épület, de ennek megnyitására majd csak a háború után került sor.

A marosvásárhelyi Ipari Múzeumot 1886-ban a Székely Művelődési és Közgazdasági Egylet hozta létre, hogy a székely iparosok számára a modern technika vívmányait makettekkel és modellekkel szemléltessék, és ezáltal hozzájáruljanak a Székelyföld gazdasági fellendítéséhez és modernizációjához. A gyűjtemény kész és félkész termékeket, gépeket, szerszámokat tartalmazott. A múzeum mellett könyvtár, olvasóterem és rajzterem is működött, ahol előadásokat, tanfolyamokat, bemutatókat tartottak. A gyűjtemény darabjaiból vándorkiállításokat szerveztek, amelyek a Székelyföld más városaiba is eljutottak, de nem beszélhetünk klasszikus értelemben vett múzeumi gyűjteményről.

A másik reprezentatív közgyűjtemény a korszak végén létesült: a marosvásárhelyi Közművelődési Ház, az ún. Kultúrpalota 1911–1913 között épült. A Kultúrpalotában két hangversenyterem – a nagyobbikban értékes orgonával –, egy díszes Tükörterem fogadások és bálók számára, zene- és nyelviskola, képzőművészeti, iparművészeti és néprajzi múzeum és könyvtár kapott helyet. Később a nagyteremben mozi is működött. 1913-ban hozták létre a képtárat. A kezdeti 68 kép között találjuk Munkácsy Mihály, Paál László, Lotz Károly és mások munkáit.⁶⁰⁸

⁶⁰⁷ Az alapszabályt l.: <http://www.szekelyfoldert.info/sznm/muzeum/alapszabaly.htm> (2015. 05. 21.)

⁶⁰⁸ Kiss P., 1942. 143.

A többi városban a korszak végéig csak az iskolák mellett találunk muzeális gyűjteményeket, így Kézdivásárhelyen a Katolikus Gimnáziumban, Székelykeresztúron az Unitárius Gimnáziumban, Székelyudvarhelyen pedig mindhárom középiskolában.

A sajtó

A 19. század első felében a Székelyföldön egyetlen sajtótermék sem jelent meg. Ez jórészt a gazdasági alulfejlettséggel, a sajátos társadalmi viszonyokkal, egy erős polgárság hiányával, másrészt viszont a politikai viszonyokkal, a cenzúra meglétével és a nemzeti mozgalmakkal szemben foganatosított akadályokkal magyarázható. Általában az erdélyi magyar nyelvű sajtó csak a 19. század második felében indult fejlődésnek, addig csak néhány lap jelent meg, az is többnyire Kolozsváron. A régió sajtótörténetének egy érdekes fejezetét képezi az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc, amely alatt rövid ideig két lap is megjelent: a csíksomlyói ferences kolostor nyomdáján készült a *Hadi Lap* és ennek melléklete a *Gyutacs*, Kézdivásárhelyen pedig a Bem tábornok által adományozott nyomdagépen a *Székely Hírmondó*. Mindkettő rövid idő múlva – néhány szám megjelenése után – az orosz invázió következtében megszűnt.⁶⁰⁹

A neoabszolutizmus éveiben a cenzúra is komoly akadályt jelentett. Csak a korszak végén sikerült Marosvásárhelyen lapot indítani. Marosvásárhelyen – a régió más városaival szemben – szélesebb olvasói réteget találunk: a városban viszonylag sok arisztokrata és meglehetősen nagyszámú értelmiségi élt, itt voltak a Királyi Tábla jogászai, valamint a Székelyföld legnépesebb városi polgársága. De még ez a közönség sem tudott eltartani egy olyan nívós lapot, mint a *Marosvásárhelyi Füzetek*, amely 1858–1859-ben jelent meg Mentovich Ferenc szerkesztésében, Brassai Sámuel, Szilágyi Sándor és mások közreműködésével. A tudományos és irodalmi lap az egész korszak legszínvonalasabb erdélyi sajtótermékei közé tartozott; rövid élete nem túl előnyös fényben tünteti fel a vidéki városok meglehetősen mostoha körülményeit. Ennek ellenére – ha nem számítjuk a két rövid életű 48-as újságot – ez volt az első hosszabb életű sajtótermék a Székelyföldön.

A dualizmus idején a politika nem akadályozta többé – legalábbis közvetlenül – a sajtó megjelenését (a nemzetiségi és az ellenzéki sajtó bizonyos eseteit itt nem számítva). A sajtótermékek elszaporodása részben ennek volt köszönhető, részben viszont a gazdasági és társadalmi viszonyok változásának, a polgári életforma elterjedésének. 1867 abból a szempontból is korszakhatárt jelentett az erdélyi sajtótörténetben, hogy az erdélyi magyar politikai lapok fő célkitűzése, az „unió” teljesült, de Erdély egyesülésével Pest szívóhatása is egyre erőteljesebben éreztette hatását. Minden erő a fővárosba koncentráldott, a legjobb írók és újságírók szintén odatelepedtek – egyesek politikai karriert is befutottak –, ennek következtében viszont az erdélyi magyar újságírás meglehetősen alacsony színvonalú és provinciális maradt. Az olvasóközönség azonban egyre szélesedett: a gazdasági fejlődés, a társadalmi szerkezetváltás, az írástudás szintjének emelkedése mind a potenciális olvasótábor növekedését eredményezte.

1867 elején még csak négy magyar lap jelent meg Erdélyben, közülük három Kolozsváron, a heti egyszer megjelenő *Székely Néplap* pedig Marosvásárhelyen (1866-tól); ez az arány különben a két művelődési központ közti erőviszonyt is tükrözi. 1867 folyamán újabb négy lap kezdte meg működését: kettő Kolozsváron, egy-egy pedig Gyulafehérváron, illetve Marosvásárhelyen (*Székely Közlöny*). A *Székely Néplap* és a *Székely Közlöny* a helyi hírek mellett helytörténeti, néprajzi vonatkozású írásokat is közölt, és a társadalmi kérdések – mint például az iparosok helyzete vagy a székely kivándorlás – iránt is fogékonyságot mutatott. Mindkettő ugyancsak rövid életű volt, másfél év után szűntek meg. A következő

⁶⁰⁹ Kristóf, 1939. 6–15.

marosvásárhelyi lap, a *Székely Hetilap* már nyolc évfolyamot ért meg. Az 1870-es években jelent meg *Erdély* címmel Tolnai Lajos, író és református lelkész szerkesztésében egy színvonalas szépirodalmi közlöny, amely később *Marosvidék* (1878–1896) néven éledt újra. A Kemény Zsigmond Társaság is többször kísérletezett lapalapítással, de egyik sem tudott igazán gyökeret verni.

Székelyudvarhelyen az első lap 1872. évi keltezésű, majd ezt követték a többi városok és városi ranggal nem rendelkező központok: Sepsiszentgyörgy (1874), Csíkszereda, Gyergyószentmiklós (1898), Székelykeresztúr (1904) és Kézdivásárhely (1906). Sepsiszentgyörgyre a Brassóban alapított *Nemere* költözött át. Még 1884-ben bekövetkezett megszűnése előtt indult be az egyik leghosszabb életű erdélyi magyar újság, a *Székely Nemzet* (1883-tól), amelyik 1906-tól *Székely Nép*-re változtatta nevét. Mellettük ideig-óráig rövidebb életű lapok is feltűntek.

[PJ_072] Gyergyószentmiklós, előtérben a Csíkvármegye című lap szerkesztősége. Képeslap, 1915 körül (SzNM)

A Székelyföldön 1880 után több sajtótermék jelent meg, majd a 20. század első évtizedében az általános tendenciát követve itt is látványos növekedést tapasztalunk. 1907-ben 165 erdélyi magyar sajtóterméket tartottak számon (27 román és 23 német mellett). Bár számuk később némileg csökkent, az első világháborúig viszonylag magas maradt. A legtöbb lap két városban koncentrálódott: Kolozsváron 38, Marosvásárhelyen pedig 19 jelent meg. A két legjelentősebb magyar kultúrközpontot a székely kisvárosok követték: Csíkszeredában nyolc, Sepsiszentgyörgyön és Székelyudvarhelyen hat-hat, Kézdivásárhelyen öt, Gyergyószentmiklóson három, a városi rangját veszített Székelykeresztúron szintén három, Barót községben pedig egy sajtótermék jelent meg. A székelyföldi városokhoz fogható számokat csak Erdély néhány jelentősebb megyeszékhelyén találunk, mint Désen vagy Tordán. Ez részben azzal is magyarázható, hogy a négy „székely megye” központja – sokszor személyeskedésig fajuló – ádáz pártpolitikai harcok színhelye volt, és a lapok ennek a harcnak voltak az eszközei. Csíkszereda országos viszonylatban is csúcstartó volt a maga kétezer lakosával és nyolc lapjával.⁶¹⁰

[PJ_135] Székely Napló (Marosvásárhely), 42. évfolyam, 1912. február 1. (Fodor János felvétele)

Ha alaposabban megnézzük, mi is húzódik meg a fenti számok mögött, akkor azt látjuk, hogy Marosvásárhelyen 1907-ben hét politikai napilap (*Ellenőr*, *Független Székelység*, *Szabadság*, *Székely Ellenzék*, *Székely Hírlap*, *Székely Lapok*, *Székelység*), hat hetilap (egy politikai: *Közérdek*, egy tanügyi: *Székely Tanügy*, egy irodalmi és társadalmi: *Székely Közlöny*, egy iparosok számára kiadott szaklap: *Székely Iparos* és két élclap: *Derű* és *Kalapács*) és hat vegyes témájú sajtótermék (az Orbán Balázs által szerkesztett *Marostorda*, a hivatalos közlöny, a *Marostordavármegyei Hivatalos Lap*, valamint a *Marosvölgy*, a *Vasárnap*, a *Székely Társadalom* és az *Eleven újság*) jelent meg. Szembetűnő, hogy a legtöbb lap címében ott találjuk a „székely” szót, és – legalábbis potenciálisan – az egész Székelyföldhöz kívántak szólni. Azonban a már említett decentralizáció miatt, hiszen a többi székely kisvárosban is egy sereg lap jelent meg, csak keveseknek sikerült a vármegye határán túl is olvasókat toboroznia.

[PJ_133] A Csíki Lapok (Csíkszereda) 1889. évi első évfolyama (Orbán Zsolt felvétele)

Csíkszeredában az 1907-ben megjelenő nyolc lap közül négy politikai jellegű volt (*Csíki Lapok*, *Csíkvármegye*, *Székelység*, *Őrszem*), egy a megye hivatalos közlönye (*Csíkmegyei hivatalos lap*), egy irodalmi (*Csíkszereda*), egy vegyes tematikájú (*Az őrség*), egy pedig gazdasági jellegű (*Csíki Gazda*). Székelykeresztúron 1904-től jelent meg a *Székelykeresztúr*

⁶¹⁰ Kristóf, 1938. 44–56.

című újság; kiadója a helybeli nyomda tulajdonosa volt, aki szerkesztői feladatokat is ellátott, közreműködői között pedig a helyi értelmiségieket találjuk. 1911-ben és 1912-ben kalendáriumot is kiadtak, elsősorban a környékbeli falusiak számára *Székely gazdák naptára* címmel. Kézdivásárhelyen 1906-ban jelent meg az első újság, a *Székely Hírlap*, Bíró Lajos tanár szerkesztésében.

A vidéki lapok többsége nem támaszkodott túl népes előfizetői körre; előfizetőik, de olvasóik közül is szinte teljesen hiányzott a környékbeli parasztság. Ezek főleg a hivatalnokok, a helyi értelmiségiek, kisiparosok és kereskedők közül kerültek ki. A szerkesztők többsége jogász, számukra az újság egyben hatékony propagandaeszköz volt, amelyet önreklámzásra is felhasználtak, és valószínűleg a vasúti ingyenyegy is nagy csábítást jelentett. Mellettük a tanárok képviselték magukat nagyobb számban. Az újságírás nem volt azonban teljesen veszélytelen foglalkozás; nemritkán a szerkesztőknek párbajban kellett elégtételt adniuk egy-egy sértőnek érzett cikk miatt.

Az újságok meglehetősen hasonlítottak egymáshoz. A vezércikkek mellett, amelyek alapállása a kiadó és a szerkesztő politikai pártállását tükrözte, bőven találunk a budapesti központi sajtóból átvett írásokat és híreket, ezt egészítették ki esetenként a képviselők beszédei, a helybeli tanárok és lelkészek ismeretterjesztő írásai, a helyi amatőrök novellái és versei. A legnépszerűbbek a helyi tudósítások voltak: bálokról, előadásokról, összejövetelekről, más helyi eseményekről, valamint az esküvői és gyász hírek. Csak kevés lapnak sikerült kiemelkednie az átlagból, és az illető város és környéke számára tényleges szerepet felvállalnia, ahogy ezt a Marosvásárhelyen megjelenő *Székely Lapok* vagy a sepsiszentgyörgyi *Székely Nemzet* tette.⁶¹¹

Székelyudvarhely példáján jól nyomon követhetjük a sajtó terén bekövetkezett változásokat.⁶¹² Az első itt megjelent újságnak, az *Udvarhelynek* – bár a kormánypárt nagyon is pártos szellemben szerkesztett lapja volt – csak egy évig sikerült fenntartania magát (1872–1873). Szerkesztője, Szombathy Ignác helybeli tanár volt. A kormánypárti lap élesen bírálta a városban uralkodó állapotokat és a városvezetést, amely ellenzéki beállítottságú volt. A vezércikkekben néha nagyszabású terveket vázolt fel a szerkesztő, mint például egy nagy székely értelmiségi találkozó és egy közös újság alapításának tervét Udvarhelyen, amely szerinte már csak azért is a legalkalmasabb erre a célra, mert Székelyföldnek mind földrajzi, mind művelődési központja. Bár az újságban egyértelműen a politikai írások domináltak, azért találunk helyi tudósításokat – nem kizárólag Udvarhelyről, hanem Székelykeresztúrról is –, kulturális híreket, valamint néhány reklámot. Az újság erőteljes kampánya ellenére azonban a választásokat a városban az ellenzék nyerte meg, ez egyúttal a lap sorsát is megpecsételte.

[PJ_163] Udvarhelyi Híradó (HRM TK)

Két év múlva (1874) jelentős alapításra került sor: a *Baloldal* (1874–1876), a Függetlenségi Párt lapja, a később elhíresült ellenzéki vezér, Ugron Gábor szerkesztésében jelent meg, közreműködői között ott találjuk Orbán Balázst és Bartha Miklóst. A lap igyekezett regionális jelentőségűvé válni, 1875-től Kolozsváron, majd ismét Udvarhelyen jelent meg. Ugron országos politikai szerepvállalását és ezzel együtt gyakori távollétét a lap azonban megsínylette. Ugron lapjának megszűnése után, 1877-ben jelent meg az *Udvarhelyi Híradó*, szintén egy helybeli tanár, Szakács Mózes szerkesztésében, de egy év múlva előfizetők hiánya miatt ez is megszűnt. Utána 17 évig tartó szünet következett, és csak 1895-ben jelent meg az első hosszabb életű lap, a *Székely-Udvarhely*, amelyet Vajda Emil reáliskolai tanár szerkesztett. Bár néhányszor címet változtatott, ennek ellenére 25 éven át folyamatosan megjelent. A század végén, 1898-ban egy második újság is beindult, az

⁶¹¹ Uo. 58–62.

⁶¹² A helyzetről áttekintést nyújt: Molnárné Hubes, 1970.

Udvarhelyi Híradó, amely két évtizeden keresztül párhuzamosan jelent meg az előző lappal; folytonos politikai csatározást folytatva azzal. Az ellenzéki lapban állandó téma volt például a vámunió; a szerkesztők (is) ebben látták a legfőbb rosszat, éppen ezért nagyon vehemensen kérték azonnali felszámolását. A politikai témák mellett találunk irodalmi rovatot is: általában helybeli szerzők (többségük tanár, tanító, földbirtokos, esetleg lelkész) novelláival és verseivel, mindezt kulturális és helyi hírek egészítették ki. Időközben a reklámok is elszaporodtak, általában egy oldalt töltöttek meg a helyi kereskedők reklámjai.

1905–1908 között egy harmadik lapot is találunk (*Székely Újság*), majd röviddel az első világháború kitörése előtt egy magát függetlennek valló lap, az *Udvarhelyi Újság* tűnt fel. A kilenc hetilap és nyolc szaklap közül említést érdemel a két pedagógiai folyóirat: a *Haladás* (1905–1906) és az *Udvarhely Népnevelése* (1910–1916), amely egyben Udvarhely iskolaváros jellegét is mutatja. Megjelent még két vallásos jellegű folyóirat; a családoknak szánt néplapot, a *Vasárnapot* is itt adták ki 1903–1905 között, mielőtt Marosvásárhelyre költözött volna. Néhány évig (1896–1899) a Reáliskola Önképzőköre *Eötvös Önképzőkör* címmel adott ki egy lapot.

A helyi amatőr szerzők mellett szórványosan ugyan, de jelen voltak a lapokban a kor ismert írói: Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza, Herczeg Ferenc és mások, de csak másodközlésben. Az elismert írók közül a legtöbbet közölt szerző Benedek Elek volt, aki Udvarhelyen végezte iskoláit. A modernnek majdnem teljesen hiányoztak, csak Bródy Sándor, Thury Zoltán és Karinthy Frigyes neve szerepel. Érdekes módon Szabó Dezső, aki több évig tanárkodott a városban, sem közölt semmit a helyi lapokban, ezeket túl vidékieseknek tartotta. A magyar irodalom mellett a világirodalom is képviseltette magát, főleg a helyi tanárok fordításában. Az *Udvarhelyi Híradó*ban például Maupassant, Zola, Verne, Alphonse Daudet és mások novelláit is megtaláljuk.⁶¹³

A sajtótermékek megjelenése kapcsolódik a nyomdák tevékenységéhez. A nyomdáknek ugyanakkor a művelődési élet fejlődése szempontjából is nagy szerep jutott. A székelyföldi települések közül elsőként Marosvásárhelyen alapítottak nyomdát, de ezt is meglehetősen későn, a 18. század végén, bár a Királyi Tábla már a század közepén ideköltözött. A nyomda a 19. század elejétől a Református Kollégium tulajdonába ment át. A konkurencia csak 1865-ben jelent meg, de két év múlva ezt a másik nyomdát is megvásárolta a kollégium. A nyomda kapacitása nem volt nagy, de a szerény megrendeléseknek eleget tudott tenni. A 19. század közepétől évente 2-4 könyv, kalendáriumok és a helyi sajtótermékek, valamint az iskolák értesítői készültek itt; az 1870–1880-as évektől már évente 20-25 címet találunk.⁶¹⁴

Székelyudvarhelyen az első nyomdát Becsek Aladár alapította 1869-ben, de rövidesen egy másik is megjelent. Ezekben nyomtatták az iskolák évkönyveit, amelyekben a tanárok értekezései is napvilágot láttak, az újságokat és más sajtótermékeket, a kalendáriumokat, de a helyi értelmiség is itt adta ki irodalmi és tudományos munkáit. Csíksban hosszú ideig az egyetlen nyomda a csíksomlyói ferences kolostoré volt, amelyet 1676-ban alapítottak. Két évszázadon keresztül ez a nyomda látta el a tágabb környék nagyon szerény igényeit, de a nyomda termékei – vallásos kiadványok – távolabbi vidékre is elkerültek, többek között a moldvai csángókhoz. Csíkszeredában csak a 19. század végén próbálkoztak nyomda beindításával. Egy sikertelen kísérlet után 1880-ban Györgyjakab Márton alapított nyomdát, hiszen a megyeszékhelynek most már égető szüksége volt rá. Néhány év múlva, 1887-ben aztán Csiki Lajos egy második nyomdát is beindított a városban.⁶¹⁵

⁶¹³ Hermann, 1993. 153–158.

⁶¹⁴ Koncz, 1887.

⁶¹⁵ Vitos, 1894–1901. 696.

[PJ_147] Az árkosi tűzoltó egylet 25 éves jubileuma 1911-ben (Ismeretlen felvétele. Tóth Szabolcs Barnabás gyűjteménye)

Székelyföldön 1876-ban négy nyomda működött (kettő Marosvásárhelyen, egy-egy pedig Sepsiszentgyörgyön és Székelyudvarhelyen), három évtized múlva már 19-re emelkedett a nyomdák száma: Marosvásárhelyen hat összesen 33 alkalmazottal, Székelyudvarhelyen négy, Gyergyószentmiklóson három, Sepsiszentgyörgyön, Csíkszeredában és Kézdivásárhelyen pedig kettő. Könyvesboltot azonban csak Marosvásárhelyen és Székelyudvarhelyen találunk.⁶¹⁶

Ahogy a fentiekből is láthattuk, a dualizmus kora látványos fejlődést eredményezett a művelődési élet területén. Az új urbánus életmód elterjedésével megnőtt az önképzés, a társadalmi élet új formáiban való részvétel iránti igény. Egyúttal azonban ez a folyamat a kultúra uniformizálódásához is vezetett. A korábbi időszak szerény kezdeményezései után a századfordulóra a székelyföldi városokban is jelentősen bővült és sokszínűvé vált a kulturális kínálat. Összehasonlítva más magyarországi vidéki városokkal, beilleszkednek az általános képbe, sőt a székelyföldi megyeszékhelyek mutatói több esetben átlagon felüliek. Fontos hangsúlyozni, hogy az iskolák és az azokhoz kapcsolódó néhány intézmény kivételével a bemutatott intézmények, egyesületek mind társadalmi kezdeményezésre jöttek létre és a helyi társadalom tartotta el őket, egyúttal jelezve a fokozatosan gyökeret verő civil társadalom iránti igényt. A lapok gyakori megszűnése, a színi társulatok gondjai jelzik ugyan a problémákat, de a székelyföldi városok lakossága – a régió elmaradottsága ellenére – képessé vált és egyúttal igénye is volt rá, hogy ennyi lapot eltartson, ennyi egyesületet működtessen. A korszak vége felé pedig már a nagyobb községek is utánozni kezdték a városok példáját. A régió gazdasági és társadalmi problémái, de akár a lapok vagy az előadások részben alacsony színvonala, az egyesületi élet hullámválsága ellenére is a korszaknak ilyen téren kétségkívül pozitív a mérlege.

Székely identitás és önkép (Pál Judit)

A székely identitás építése

1848 fontos korszakhatár volt Erdély történetében (is), hiszen többek között a középkori eredetű rendi nemzetek helyét átvették a modern nemzetek, nemzetiségek. Ez nemcsak a politikai és közigazgatási rendszer átalakítását vonta maga után, hanem az illető csoportok önmeghatározásának, identitásának változását is.

Ha II. József előtt a „nemzet” a székelyek számára kizárólag a rendi nációt jelentette – ahogy ezt Hermann Gusztáv kutatásai is mutatják⁶¹⁷ – ettől fogva egy ideig a szövegkontextus határozta meg, hogy mit értettek rajta. A nyelvi-kulturális azonosságnak egyre inkább megnőtt a szerepe, és ebbe a magyar kultúrnemzetbe integrálódtak fokozatosan a székelyek. Benkő József a 19. század elején így írt a székelyekről: „A székely nemzet igen közeli rokona a magyar népnek, és vele egynyelvű”.⁶¹⁸ Bár a rendi nemzetek eltűntek a történelem süllyesztőjében, a nemzetfogalom többértelműsége később is megmaradt, főképp a nyelvi-kulturális és a politikai nemzetfogalom kettősségében. A magyar nemzetfogalom kezdettől fogva kétarcú volt: egyrészt a magyar politikai nemzetbe az ország területén élő minden lakost integrálni akart a politikai jogok révén, másrészt a nemzetet mint nyelvi-kulturális közösséget határozta meg. A székelyek mindkét meghatározás szerint a magyar nemzet részévé váltak. A székelyeknek ezt a kettős kötődését, de a magyarsághoz való tartozás tudatát jól mutatja a tibetológus Körösi Csoma Sándor önjellemzése 1825-ből: ő a „székely

⁶¹⁶ Thirring, 1913. 536.

⁶¹⁷ Hermann, 2003.

⁶¹⁸ Benkő J., 1999. 110.

nemzetség szülöttje”, amely a „magyar nemzet része”.⁶¹⁹ A modern magyar nemzetfejlődés kezdettől fogva integrálta az erdélyi magyarokat, és – a helyi színek megőrzésével – a székelyeket is. Modern székely nemzet tehát nem alakult ki soha, a rendi székely nemzet a 18. század végétől fokozatosan a modern magyar nemzet részévé vált.

A reformkorban a székely és magyar elit érdekei, követelései szinte azonosakká váltak, és a Székelyföldön is egyre nagyobb teret kapott az unió gondolata. 1848-ban aztán az erdélyi magyarok és székelyek lelkes támogatása mellett megvalósult Erdély és Magyarország uniója, ennek következtében azonban kenyértörésre került a sor a románokkal és a szászokkal. Ez a konfliktus hosszú időre megterhelte az erdélyi népek viszonyát. 1848-ban dőlt el végképp, hogy az erdélyiek elsősorban románok, szászok, magyarok és csak másod- vagy harmadsorban erdélyiek. A nemzeti identitás elsőbbséget élvezett a regionális identitással szemben, és tulajdonképpen csak annak keretében bontakozott ki. A 19. század második felében a székely identitás is egyfajta regionális identitássá alakult át a magyar nemzettudat megerősödésével, bár a rendi nemzettudat bizonyos fokú továbbélése miatt a legtöbb magyar táji-néprajzi csoportéhoz képest sajátos színezettel és erősebb gyökerekkel rendelkezett.

A jobbágyfelszabadítás, majd a határőr katonaság felszámolása ugyanakkor nemcsak fontos társadalmi változást jelentettek, hanem a székely identitás szempontjából is nagy jelentőségű folyamatokat indítottak el. Bár a székelyföldi jobbágyok egy része annak idején a székely szabadok közül csúszott le, a 'székely' 1848 előtt kizárólag a székely szabadokat jelentette. A jobbágyfelszabadítás után jó ideig továbbra is az egykori szabadokat és azok utódait értették rajta, párhuzamosan azonban egyre gyakrabban a Székelyföld teljes lakosságát (legalábbis a magyar anyanyelvűeket). Úgy tűnt, mintha a marosszéki népdal sorai igazolódna be: „Zsellér vagy te, én meg székely,/ De egünkre egy nap jó fel,/ Egy eső hull a földünkre:/ Mért lennék hát különb, mint te.”⁶²⁰ Ennek ellenére az átmenet rengeteg konfliktussal járt, és még évtizedek múlva sem forrott össze teljesen a volt kiváltságosok és a volt alávetettek csoportja. Saját családi hagyományaim egyik érdekes története, hogy az 1848-ban elesett katonarendi szépapám után özvegyen (és várandósan) maradt szépanyám egy volt jobbágyfiút fogadott fel segítségül, aki később elvette feleségül a közben felnövő ükanyámat. A rokonság azonban attól kezdve nem akarta befogadni a sepsimagyarósi református templom „családi” padjába az amúgy is deviánsnak számító – a falu által „Medve Borbála”-ként emlegetett – szépanyámat, aki többé nem ment férjhez, hanem egy családi vita után kiköltözött az erdő melletti földjeikre, Lisznyópatakra. A 20. század eleji leírások is ezt a képet örökítették meg: „aki »hasított fülű«, vagyis paraszt, jobbágy származású, annak nem dukál semmiféle zsinórzat”. Ha mégis megpróbált ilyent viselni, akkor lerántották és a „székely” legények bicskával levágták ruhájáról a zsinórt.⁶²¹ Az ellentétek nyomai még egy évszázad elteltével is kitapinthatóak voltak. Imreh István írta le szülőfalujáról, Bodokról, hogy még az 1940-es évek elején is élt a „székelyek” magasabbrendűségének tudata az egykori katonarendűek leszármazottaiban. „A katonarendi férfit »uram«-nak, asszonyát »asszonyom«-nak nevezi a jobbágyokból jöttek nagy része még ma is.”⁶²² Ugyanitt még ekkor is tartották a templomi ülésrendet: „Ha parasztlány katonához megy, katonaszékbe ül; s ha parasztember vesz el katonát, az ember is, az asszony is marad.”⁶²³

[PJ_139] Vargyasi család, 1912 (SzNM)

A kiegészítés után azonban nemcsak a Székelyföldön belül kellett összeolvadni az egykori kiváltságosoknak a kiváltságok nélküliekkel, hanem a kor egyik vezető erdélyi publicistája,

⁶¹⁹ Csetri, 1999. 104.

⁶²⁰ Idézi Imreh S., 1868. 2.

⁶²¹ Paál S., 1904. 40–41.

⁶²² Imreh I., 1979. 123.

⁶²³ Uo. 122.

Köváry László úgy látta, hogy a székely és magyar sem olvadt még eléggé össze az eltérő érdekek miatt.⁶²⁴ A kormány a kiegyezéskor nem volt tisztában az erdélyi viszonyokkal és óvatosságában egy ideig mindent a régiben hagyott. Az erdélyi magyarok körében az a szóbeszéd járta, hogy a vármegyei bizottmányi gyűléseket nem hívták össze egy ideig, mert attól tartottak, hogy „azok a vármegyékben a nemzetiségi kérdés, a székely székekben a székely nemzet jogai és szabadságai feletti viharos vitákra adhatnának alkalmat”.⁶²⁵

Ez utóbbi félelem végül is alaptalannak bizonyult. A székelyek bár még felemlegették, de már komolyan nem gondoltak „székely jogaik” visszakövetelésére. Udvarhelyszék Andrassy Gyula miniszterelnökhöz intézett bizalmi feliratában például örömét fejezte ki az unió életbelépése fölött, „melyet minden székely oly epedve várt”. „Nincsen többé Királyhágó, nincsen többé válaszfal köztünk!” – írták. Egyúttal reményüknek adtak hangot, hogy a kormány Erdélyben is életbe lépteti „a magyarhoni közigazgatás és igazságszolgáltatás rendszerét”. A feliratban csak második lehetőségként említették, hogy a kormány esetleg „jellemünk és szokásainkhoz illő régi hazai törvényeinket a kor szellemével megegyező változtatásokkal újabban érvényesítendi”.⁶²⁶ Marosszék küldöttsége a királyi biztos előtt úgyszintén azt hangoztatta, hogy az új helyzetben székely jogaikra „ámbar érvényben állóknak tartjuk, de azokra féltékenyek nem vagyunk, s úgy tekintjük ma, mint alvó gyümölcs-szemet”.⁶²⁷ A királyi biztos is igyekezett megnyugtatni őket, beiktatása utáni körútján Háromszéken kijelentette: „Én a nemes székely nemzetet úgy tekintem, mint egy élő fát, melyet ha kergétől megfosztunk, az többé nem élhet: úgy a székely nemzet sem alkotmánya nélkül.”⁶²⁸ Aranyosszék küldöttsége pedig még a régi rendi nemzetfelfogás értelmében kifejtette: „székünkben a román falvak is székelyek; székely örökséget bírnak, székely örökösödési törvényt élveznek, s büszkén vallják magok is magukat székelyeknek”.⁶²⁹ Ez volt azonban ekkor már a kivétel, a modern nacionalizmus egyre inkább elhomályosította a régi rendi világ maradványait. A rendi székely nemzet reminiscenciája azonban még sokáig továbbélt, egy évtizeddel később például a Székely Nemzeti Múzeum elnevezésében is ez tükröződik. És ez köszön vissza egy székelyföldi népi költő verséből is a kiegyezés környékén: „Székelyszéken, Marosszéken születtem,/ Székely anya virrasztott én fölöttem;/ Tösgyökeres székely volt az apám is. Székely érzés maradt róla reám is!/ Szeretek én mindenféle nemzetet,/ Melyet Isten földszíneire helyezett;/ De legkedvesb édes székely nemzetem,/ Minden népek felett csak ezt szeretem.”⁶³⁰

Bár a retorika szintjén továbbra is gyakran hivatkoztak a székely nemzetre és ősi jogaira, a székely székeket a szász székekkel együtt az 1876. évi nagy közigazgatási területrendezés keretében vármegyékké alakították át. A szászokkal ellentétben azonban a magukat a magyar nemzet részének tekintő székelyek ezt nem érezték nemzetiségi diszkriminációnak. A kérdés még egy aspektusára érdemes röviden kitérni. Az 1876. évi területrendezés végképp felszámolta Erdélyben a rendi nemzetek szerinti területi felosztást, ezzel a Székelyföld is megszűnt mint a székely székek által alkotott közigazgatási terület. Azonban míg a Királyföldön a szászoknak létezett egy közös önkormányzati testületük, a szász egyetem, amely politikai jogait elvesztette ugyan, de kiegyesítve a más nemzetiségek, főképp románok

⁶²⁴ Köváry László: Hogyan egyesítsük Erdélyt? Beolvasszuk-e, vagy csak unióljuk? IV. *Korunk*, 7. (1867) 40. sz. (április 3.).

⁶²⁵ Az erdélyi ügyekhez. *Korunk*, 7. (1867) 45. sz. (április 14.) A cikk Mikó Mihály képviselő, később Marosszék főkirálybírája *Pesti Napló*ban megjelent cikksorozatát ismertette.

⁶²⁶ *Korunk*, 7. (1867) 46. sz. (április 17.)

⁶²⁷ *Korunk*, 7. (1867) 57. sz. (május 15.). L. bővebben MNL OL, K 148 Belügyminisztérium, Elnöki iratok (= K 148), 1867-III-64.

⁶²⁸ MNL OL, F 270 Királyi Biztosság. Elnöki iratok, 1867/270.

⁶²⁹ *Korunk*, 7. (1867) 66. sz. (június 5.)

⁶³⁰ Paál F., 1868. 1.

képviselőivel, megmaradt önkormányzati testületként a közös vagyon kezelésére, fontos kulturális – és áttételesen nemzetiségi – missziót teljesítve, addig a székelyeknek ilyen kollektív önkormányzati testületük soha nem alakult ki. Az erdélyi diétákon a rendi nemzetek képviselői ugyan összeültek a saját álláspontjuk kialakítására, de ezenkívül nem létezett semmi olyan testület, amely összefogta volna az egész Székelyföldet. A székely ispáni méltóság is nagyon rég már csak a Habsburgok számtalan címe közül az egyik volt, amelyiknek körülbelül akkora jelentősége volt, mint a „Jeruzsálem királya” titulusnak. Ez magyarázza, hogy létezett, létezik ugyan székely identitástudat, de ez máig regionálisan erősen tagolt. Kifelé székelyek, de befelé háromszékiek, udvarhelyszékiek vagy csíkiak. És végül nem véletlen, hogy a székely identitástudat éppen ott kopott meg leginkább, ahol a székely székeket jelentős vármegyei területekkel olvasztották össze: Marossszék és Aranyosszék esetében.

A hun eredetmítosz továbbélése

A magyar nemzetbe való integrálódást elősegítette a nyelvi-kulturális és politikai érdekezésszerűen a székely identitástudat olyan eleme is, mint a közös eredet hite. A középkor óta egészen a 19–20. századig, de jórészt napjainkig tovább él a székelyek körében a hun eredettudat. A 19. században azonban még a hun–magyar rokonság gondolata is széles körű népszerűségnek örvendett. Kézai Simon krónikája nyomán a székelyeknek kitüntetett szerep jutott ebben a történeti konstrukcióban: mint Csaba királyfi népe ugyanis helyben maradtak és ők fogadták a Kárpát-medencébe másodszor visszatérő magyarokat.

[PJ_170] Csaba királyfi. A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum üvegablaka. Bánffy Miklós tervei alapján Makkai András készítette (S. Sebestyén József felvétele)

Önképüknek is szerves része volt a hun eredet mítosza, amely általánosnak mondható a korszakban. Ezt tükrözi a Székelyföldön nemcsak a korszakban, hanem máig használt mondás: „székely szülte a magyart”. A székelyek büszkéek voltak arra, hogy „a mű hajdani eleink a hatalmas Attila népének maradványai voltak”.⁶³¹ Ezt erősítette Werbőczy *Tripartituma* (*Hármaskönyve*) is; ő a székelyeket szittyá – végső soron hun – utódoknak tartotta, nevüket is Bonfini nyomán a szkíta szó megromlásából magyarázta és megjegyezte, hogy teljesen külön törvényekkel és szokásokkal élnek.⁶³² A *Tripartitum* 1848 előtt a nemesség jogi-ideológiai fegyvertára, valóságos bibliája volt, amelynek minden szava megfellebbezhetetlen igazságként hatott. Nem véletlen, hogy a 19. század első felében a székelyudvarhelyi plébános és tanár, Sombori József még Werbőczyt is csatarendbe állította a hun eredet mellett: „De kell-e a tudós világnak nagyobb diploma Werbőczynél?”⁶³³

A tudományos történetírásban a 18. századtól kezdve teret hódított ugyan a forráskritika, de a népszerűsítő munkákat – a tankönyveket, a magyar nyelven írt könyveket – messze elkerülte a kritikai szellem. Sokáig még a hun vonal maradt a domináns, a népszerűsítő művekben majdnem kizárólagos, de a jelentős történetírók nagy része a 19. században már egyre inkább elfordult tőle. A székely Benkő József (1740–1814), az államismereti iskola utolsó nagy képviselője azonban még így „érvelt” a hun eredet mellett: „Így tehát törvény, király és az ország ellen tusakodik, és a privilégiumoknak megvetője az, aki az annyiszor említett székely nemzetnek eredetét másképpen állítja és magyarázza.”⁶³⁴ A székely származású történetírók is emellett tették le voksukat: Nagyajtai Kovács István (1799–1872) vagy az unitárius püspök és költő Székely Sándor (1797–1854), és ezt népszerűsítette franciául Auguste de Gerando Erdélyt bemutató munkája is.

⁶³¹ „A székelyek adó ellen való instantíájok“, 1810–1811. Idézi Hermann, 2003. 178.

⁶³² *Hármaskönyv*, III. 4.

⁶³³ Sombori, 1835. 5.

⁶³⁴ Benkő J., 1927. 15–16. Az eredeti 1791-ben jelent meg latinul.

A kiegyezés után a történetírásban kibontakozó forráskritikai irányzat a székelyek hun eredetének elméletét is cáfolta. Híressé vált a 19. század második felében a két akadémikus, Hunfalvy Pál és Szabó Károly, az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárosa közötti polémia. Hunfalvy elsősorban nyelvészeti érvekre támaszkodva vetette el a hun származást, kimutatva, hogy a székelyek nyelve ugyanazokon a török és szláv hatásokon ment át, mint a magyar, semmivel sem tartalmaz több török szót, sőt a székely nyelvjárások nagy hasonlóságot mutatnak a történeti Magyarország peremvidékeinek nyelvjárásaival. Szerinte a hun monda sem egyéb tudós kombinációnál, amelynek jól kimutathatóak a forrásai. Ezzel szemben Szabó Károly a hun elmélet alátámasztására jog- és társadalomtörténeti érvekre, valamint a szászokéhoz hasonló kiváltságlevél hiányára hivatkozott. A hun eredeztetésnek a 19. század második felében is szép számmal akadtak hívei, főleg a székely származású történetírók: Orbán Balázs – aki a köztudatra a legnagyobb hatást gyakorolta –, Szilágyi Sándor, Imecs (Imets) Fülöp Jákó, (Szentkatolnai) Bálint Gábor, a 20. században pedig Jósa János, csíkszentmihályi Sándor Imre, Rugonfalvi Kiss István, az 1939-ben megjelent, reprezentatívnak szánt munka, *A nemes székely nemzet képének szerkesztője és mások körében*.

[PJ_166] Csaba bölcsője. A marosvásárhelyi Kultúrpalota üvegablaka. Toroczkai Wigand Ede rajza alapján Róth Miksa műhelyében készült, 1913 (Plájás István felvétele, MMM)

A 18. század végén készült hírhedt hamisítvány, a *Csíki székely krónika* hitelességéről egy teljes évszázadon keresztül folyt a vita, mígnem Szádeczky (Kardoss) Lajos 1905-ben végleg ki nem mutatta hamisítvány voltát. Bár egészében koholt, a szerző több valós elemet is beleszórt, felhasználta élő hagyományokat, jól ismert helyeket, a székely nemzeti társadalom jellegzetes vonásait, Anonymusból vett adatokat. Annak ellenére, hogy hamisítványként sem tartozik a sikerültek közé, mégis sokan felhasználták a hun elmélet alátámasztására; megtévesztette többek között Kőváry Lászlót, Szilágyi Sándort, Szabó Károlyt. Orbán Balázs is bőven merített belőle, Jókai Mór pedig felhasználta – Orbán Balázs közvetítésével – *Bálványosvár* című regénye írásához, amelynek különben történetét és néhány szereplőjét is Orbán Balázs művéből kölcsönözte, és így a köztudatba is belekerült, mintegy „másodlagos néphagyománnyá” vált, egyes elemeivel napjainkban is egyre gyakrabban találkozunk. Jókai maga azt is hangsúlyozta, hogy a regényében szereplő „történetek valóságát mind háromszéki, mind csíki ismerőseim is bizonyítják”.⁶³⁵

Ha a történetírás fősodrából ki is szorult, a székelyek hun eredetének mítosza a kiegyezés korában a köztudatban egyeduralkodó volt, szinte hazafiatlanságnak számított kétségbe vonni. Ennek kapcsán érdekes megnézni, hogy Ferenc József 1867. évi koronázása alkalmával honnan küldtek „történelmileg nevezetes földet” a székely törvényhatóságok a koronázási dombhoz, amelynek a haza és a nemzet egységét kellett jelképeznie. 1867 még csak a kezdete volt a korszaknak, a korábbi iskolarendszer éppen nem a magyar/székely identitás megerősítésén dolgozott, így a kibontakozó kép a „saját” vagy legalábbis a közigazgatási elit történelemszemlélete kifejeződésének tekinthető. Székelyudvarhely a város határában fekvő „történelmi nevezetességű Budvár” tetejéről küldte a földet, Háromszék pedig „a hunok árkából, mely első katonai megtelepedések volt e megye területén”.⁶³⁶ A hun eredetmítosz mellett a választásban más szempontok is érvényesültek, illetve a kollektív emlékezésnek más kulcsfontosságú momentumait is igyekeztek megjeleníteni. Aranyosszék a Székelykőről, Csíkszék a „somlyói több történelmi emlékekben gazdag területről”, Udvarhelyszék az agyagfalvi rétről küldött földet. Maroszáron előbb a főkirálybíró távollétében a székház kertjéből küldték a földet, de ezt a főkirálybíró nem találta alkalmasnak: „miután e (emes) székben Maroszereda mezővárosa oly történelmi emlékhely, hol európai hírű erdélyi

⁶³⁵ Jókai: *Bálványosvár*. 221. A regény először 1882-ben jelent meg.

⁶³⁶ MNL OL, F 263 Visszaállított Fő kormányzék. Elnöki iratok, 1867/1660.

fejedelem Bocskai István megválasztott, s mely különben is n(emes) Marosszék hajdankori praetoralis helye volt, hol több gyűlések tartattak, célszerűnek láttam épp a Bocskai megválasztási helyéről” földet utólagosan felküldeni és kérte, hogy a koronázási halomhoz ezt – ahogy az újság írta: a „méltóbb földet” –⁶³⁷ használják fel. Ha az agyagfalvi székely nemzetgyűlésre való utalás egyértelműbb, azt nehéz eldönteni, hogy a Habsburgok ellen lázadó Bocskaira való hivatkozás mennyiben tekinthető egyúttal politikai állásfoglalásnak.

Tanulságos az Erdély többi törvényhatóságával való összehasonlítás is. A törvényhatóságok többsége megpróbált az „összmagyar” vagy legalábbis az erdélyi történelem kereteibe illeszkedni, szélesebb körben ismert (és elismert) személyre vagy eseményre utalni. A kimondottan lokális történelem csak néhány esetben jelent meg, részben a Székelyföldön, részben pedig Naszód vidékén; mindkét helyen a sajátos identitást erősítő elem kapott nagyobb szerepet.

[PJ_033] Az 1897-ben avatott emlékoszlop helyén 2008-ban állított Millenniumi emlékmű, Székelyudvarhely. Zavacski Walter Levente alkotása (Balázs Ödön felvétele)

Ugyancsak jellemző az országos ünnepek nyomán 1897-ben Székelyudvarhelyen felállított millenniumi emlékoszlop – amelyre felkerült a székely címer is az ország, a megye és a város címere mellé – felirata, amelyet Embery Árpád, a helyi Katolikus Gimnázium tanára fogalmazott: „Hont mutatott a magyarnak a székely/ s harczola hűn ezernyi veszéllyel/ Tíz század előtt is ez ősi honért./ Most ezer év diadalma jelül/ Hun eredetnek érényein épült/ Kőoszlopa hirdeti, hogy ma is él!” A hun eredetre való utalás a millenniumi ünnepek keretében lépten-nyomon felbukkant. Az Udvarhelyen bemutatott díszelőadás témájáról a következőképpen írtak a lapok: az etelközi székely deputátusok elhozzák Álmos öt kőtáblás törvényét és a székely nemzetségek hűségüket isznak. Más alkalommal ezt „tudományosan” is igyekeztek alátámasztani. Az udvarhelyi újság szerint az etnológusok is elismerik, hogy a Magyarországon „élő népfajok között ősiségre, szabadságszeretetre, szorgalomra, eszességre egyik nép sem hasonlítható össze a székellyel. Attila ivadékának tartja magát. (...) Szabad, független és kiváltságos nép volt mindig. Innen van, hogy bárkivel szemben nyílt, egyenes, szókimondó. ... A székely adja még ma is Erdélynek a honaratorok legnagyobb számát. (...) Egyébiránt Jókai saját szavaival a székelyek huneredetéből az utolsó körömszakadtáig nem engedünk el egy hajszálynit se.”⁶³⁸ A 20. század elején alapított *Gyergyó* című lap is legelső számában „a hunutódok e másfélezer éves hazájának bércesterületé”-ről beszélt,⁶³⁹ és a sort nagyon hosszan lehetne még folytatni.

A külön eredettudat azonban nem elszigetelte, hanem éppen szorosabbra vonta a rokonságot a magyarokkal. A monda szerint ugyanis a székelyeket itt találta a honfoglaló magyarság, ezt alakították át már a 19. század elején a korszellemnek megfelelően: „a mű eleinkkel, mint azon egy eredetű néppel kezét fogván, megesmerte szabadságainkat, és kölcsönös szövetséggel egyesülvén véle, magához kapcsolta maradván nemzetünket az egyesült erőnek legbecsesebb céljára: a nemzeti közboldogságára.”⁶⁴⁰ Ugyanez a gondolat jelent meg a millennium kapcsán is: „És íme, amottan, hunok lakta földön, felgyúlnak a tűzhalmok a bérci tetőn. Örömtűzek hirdetik Csaba fiainak, a négyszázados küzdelem s önvédelmi harcoktól vérző kisded székely népnek – »Itt a testvér nemzet!«”⁶⁴¹ Az egymásrataltságot tudata ugyancsak kifejezésre jutott: „Nagy jelentőségű ez [a millennium] a magyar nemzetre, de kétszeres jelentőségű ... a székelysége nézve, amely bár még régebb idő óta vallhatja magáénak e hont, de ha nem lettek volna a nagy testvérnemzetnek folyton fölötte

⁶³⁷ *Korunk*, 7. (1867) 61. sz. (május 21.)

⁶³⁸ Fülel Sz. Lajos: A kiállítás dicsérete. *Székely-Udvarhely*, 2. (1896) 32. sz. (augusztus 9.) 149.

⁶³⁹ Felhívás Gyergyó olvasóközönségéhez. *Gyergyó*, 1. (1901) 1. sz. (október 6.)

⁶⁴⁰ „A székelyek adó ellen való instantiájok“, 1810–1811. Idézi Hermann, 2003. 178.

⁶⁴¹ Udvarhelymegye millenárius közgyűlése. *Székely-Udvarhely*, 2. (1896) 20. sz. (május 17.) 87–91.

lebegő védőszárnyai, ezer év viharai nyomtalanul elseperték volna és most nem a csengő magyar dalt visszhangoznák a Hargita sziklabércei.”⁶⁴² A milleniumi hét emlékoszlopról írva az udvarhelyi hírlap azt hangsúlyozta, hogy „a hivatalos jellegén kívül álló, de a hét után első sorban következő székely oszlop, a magyar nemzetnek fajszeretettel, alkotmányhűségben egyaránt kipróbált, idők viharában megedzett s ami fő, egyetlen belső szövetségét kell, hogy képviselje.”⁶⁴³ A hun eredetmítosz kapcsán is tetten érhetőek tehát a székely identitás bonyolult összetevői: a magyar nemzeti identitástudat, de ezen belül a külön eredet tudatára és a rendi identitástudat bizonyos elemeinek továbbélésére alapozott sajátos csoportidentitás.

Orbán Balázs és a Székelyföld leírása

[PJ_090] Orbán Balázs. Auerbach és Kozmata felvétele (EFM tulajdona, SzNM) A Székelyföld és a székelyek képére máig tartóan meghatározó befolyása volt Orbán Balázs monumentális munkájának, a *Székelyföld leírásának*, ő az, aki „megkonstruálta” a Székelyföldnek és a székelyeknek a magyarság körében máig továbbélő képét. Orbán Balázs – mint fentebb láttuk – a hun eredet elkötelezett híve volt és maradt haláláig. Akadémiai székfoglalójának is ez volt a témája, amelyben többek között a Csíki székely krónika adataira támaszkodott.⁶⁴⁴ Orbán alapvető célkitűzése az volt, hogy jobban megismertesse a nagyközönséggel Erdélyt és azon belül a Székelyföldet, „kedves szülőföldjét”, amely szerinte Magyarország legelzártabb és legismeretlenebb része.

Munkájának előszavában a Székelyföldet az ókori Görögországgal hasonlította össze, valóságos dicshimnusz zengve róla: „e terület az, mely a figyelmet méltán ragadja magához, mert Lacedemonja ez hazánk, mely Árkádia szépségével bír, melynek dicső népe a spártaiak erényével van felruházva. Fellegvára, s hatalmas védvonala az e hazának, hol hősiesség és hazaszeretettel felvértezett keblek alkotnak, miként Spártának, megvívhatatlan élő falokat, s bizonytalannal vannak nekünk dicső leonidási példánk, van Termopilánk, Marathonunk és Plateánk; nem szorultunk lelkesítő példákért Hellasra.”⁶⁴⁵

Orbán Balázs a kiegyezés közvetlen környékén, 1862–1868 között járta be a Székelyföldet és ezt követően, 1868–1873 között publikálta öt kötetben munkáját, melyet a Barcaságról szóló hatodik kötet, majd jóval később, újabb egy évtizedes kutatómunka után 1889-ben az Aranyosszéket is magába foglaló *Torda város és környéke* egészítette ki. Bár a munka sokban – főképp romantikus történelemszemlélete és a forráskritika hiánya miatt – elmaradt a korabeli tudományos színvonalától, más tekintetben viszont megelőzte kora tudományosságát, ilyen a fényképezés, a fényképek használata és főképp pedig az, amit ma interdiszciplináris kutatási módszernek neveznénk. Nem véletlen, hogy munkája azóta is nagy népszerűségnek örvend; történészek, régészek, művészettörténészek, néprajzosok számára valóságos kincseshánya, de kezdettől fogva – közvetlenül vagy közvetetten – szélesebb rétegekhez is eljutott. Ahogy Bányai János írta róla: „Az öt megismerő egyszerű székelyt megfogja a fajtáját, földjét szerető nagy szív.”⁶⁴⁶ Kósa László nem véletlenül nevezte a „szülőföldről szóló egyetlen nagy lírai vallomás”-nak a munkát.⁶⁴⁷ Nagy erénye, hogy szerzője mindenhová elment, mindent megnézett, beszéltette az embereket és a személyes élmény is átsüt a sorok mögül. Jakab Elek emlékbeszédjének sokat idézett sorai jól összefoglalják ezt: „megjárt minden falut és várost, megvizsgálta azok leveles ládáit és levéltárát, a mestergerendákon

⁶⁴² Millenium. *Székely-Udvarhely*, 2. (1896) 16. sz. (április 19.) 65–66.

⁶⁴³ Julius 19. *Székely-Udvarhely*, 2. (1896) 29. sz. (július 19.) 133.

⁶⁴⁴ Orbán, 1888.

⁶⁴⁵ Orbán I. 2.

⁶⁴⁶ *Orbán-tükör*, 6.

⁶⁴⁷ Uo. 7.

tartott Biblia és énekeskönyvbeli jegyzeteket, magánosok családi régi iratait, a várak, kastélyok, templomok és tornyok körfalait, erődeit, bástyáit és sáncait, a harangokat, temetőket, sírokat és sírköveket, kősírkeresztekét és fejfákat s azok feliratait; megfigyelte a nép szokásait és életmódját, észjárását és erkölceit, ünnepeit és mulatságait; meghallgatta a véneket, s ajkaikról elleste a múlt idők regéit és mondáit, a hagyományokat és tündérmeséket; megjárta a határokat, dűlőket, a havasi kősziklákat és barlangokat, a vadonok remetelakjait, a pásztorok tanyáit és sziklai rejthelyeit, följegyezte azok nevét, történetét; kikérdezte a faluk értelmes férfait, papokat, kántorokat, amit azok a nép közt a néptől és régiektől hallottak, amit láttak és tapasztaltak, s emlékübe vagy a kalendáriumba jegyezték.”⁶⁴⁸

A *Székelyföld leírása* nem pusztán mint forrásmunka jelentős, hanem legalább olyan fontos a hatása is, hiszen nagy szerepe volt mind a székely önkép megszilárdulásában, mind a tágabb magyar közvélemény székelyekről – de sok esetben egész Erdélyről, a szászokról, a románokról is – alkotott képének formálásában.

Orbán Balázs politikai pályafutása során is végig a székely érdekek harcos védelmezője maradt. Ellenzékiként sok nehézséggel találta szembe magát, ő maga is sokszor tett naivitásról tanúbizonyságot, de őszinte szándékait, tiszta meggyőződését, önzetlenségét ellenfelei is tisztelték. Egy kortesbeszédéről a következőképpen írt negyedszázad elteltével az egyik visszaemlékező: „Az embertömeg közepében Orbán Balázs egy hordó fenekén állott s szónokolt. A szavaira nem emlékszem, de arra igen, hogy a közelemben levők sokszor mondták: »igaz biz’a«, »éppen úgy van«, »mi is úgy gondoltuk«. Nagyon jól emlékszem a daliás, hatalmas, szép férfiúra. Nem tudtam elfeledni azt a ragaszkodó bizalmat és szeretetet, mellyel a székely nép körülvette s helyről-helyre kísérte őt.”⁶⁴⁹ Orbán Balázs az elsők között figyelt fel a székely kivándorlásra, és már 1872-ben megfogalmazta javaslatait, amelyben kiemelt helyet kapott a gyáripar fejlesztése és a kivándorlás irányának megváltoztatása, Magyarország felé való terelése. A kormány kezdeményező szerepének fontosságát is hangsúlyozta. Javaslatai később sokszor visszatértek az ún. székelykérdés tárgyalása kapcsán a későbbi évtizedekben. Jellemző, hogy végrendeletében is „székely vérei”-re gondolt, örökösének a magyar népet tette meg, tövisi birtokát az EMKE-re hagyta a székely kivándorlás meggátolása céljából.

[PJ_023] Az Orbán-sírbolt Szejkefűrdőn (Persián Kálmán: *A lengyelfalvi Orbán bárók*. Kolozsvár, 1911. 25.)

Bár művének sikere azonnali volt, Orbán Balázs kultusza – a halála nyomán bekövetkezett rövid fellángolást leszámítva – inkább csak a két világháború között kezdett kibontakozni. Születésének századik évfordulójáról megemlékeztek – többek között a Székely Nemzeti Múzeum is emlékünnepet rendezett –, bár az emlékműállítás végül ezúttal is elmaradt. Leglelkesebb mozgatója az akkor keresztúri tanár, Bányai János geológus, később a *Székelység* című lap szerkesztője volt. A székelykeresztúri kaszinó Bányai által szerkesztett kiadványában megfogalmazták a szándékot, amelyet a kisebbségi helyzet nyomatékossított: „Hisszük, hogy ez a centenáriumi év egyben Orbán Balázs eszméjének, a fajtájáért, földjéért küzdő székely mivoltának lesz az újjászületése és kezdete egy olyan kornak, mely a nemzeti ősi hagyományokkal szentelt helyeink öntudatosabb kultuszához vezet.”⁶⁵⁰ A centenáriumra újra ki akarták adni művét, amelyet a „székelység új evangéliumának” neveztek.⁶⁵¹ Az ünnepélyt az Orbán Balázs-kultusz kialakításának szentelték, „melynek megteremtésén minden erőnkkel fáradoznunk kell”.⁶⁵² Ennek jegyében került sor 1932-ben egy faragott fejfa

⁶⁴⁸ Jakab, 1891. 24.

⁶⁴⁹ Boros György: Egy pár vonás. *Orbán-tükör*, 25.

⁶⁵⁰ *Ki volt Orbán Balázs?* 9.

⁶⁵¹ Szentmártoni, 1929. 20.

⁶⁵² Uo. 21.

(kopjafa) állítására Szejkén. A kultuszteremtés újabb állomásai már a szocializmus éveire és napjainkra esnek. A ma látható síremlék is csak ekkor készült el, ezt követte 1973 után a székely kapuk felállítása.⁶⁵³

[PJ_020] Orbán Balázs harmadik temetése, 1921 (Zepezaner Jenő gyűjteménye)

A Székelyföld és a székelyek (ön)képe

Milyen volt a Székelyföld és a székelyek képe mások szemében? A következőkben ezt csak néhány kiragadott példán keresztül szemléltetem, valamivel részletesebben a székelyek önképével és általában a magyarság körében élő képével foglalkozom.

A kiegyezés környékén két angol utazó is bejárta Erdélyt. Charles Boner könyvében sok a gyakorlati leírás, de utazási élményeiből kitetszik a székelyek vendégszeretete; szerinte a székelyek szívélyesek, önértzetesek, nem hivalkodóak, jól élnek, házuk rendezett, tiszta és Kossuthot nagy becsben tartják. Leírásában utalást találunk a székelyek hun eredetére is.⁶⁵⁴ Boner jellemzése nagyon hasonlít Auguste de Gerando reformkori leírására, aki felesége, Teleki Emma grófnő révén jól ismerte Erdélyt és a magyar nemesség álláspontját. De Gerando Háromszékről írva szintén kiemelte a székelyek hun eredetét, valamint vendégszeretetét, intelligens és bátor arckifejezését, szívósságát, harcban való jártasságát, jól megművelt földjeiket.⁶⁵⁵ A másik angol utazó, Arthur J. Patterson Erdélyt Svájc-hoz hasonlította, méltatva a romantikus tájat. Megemlítette a három rendi nemzet rendszerét, amelyek közül mindegyiknek megvan a saját területe. A székelyek a határok őrzéséért kiváltságokat kaptak, nagyobb szabadságnak örvendtek, de 'kiváltság' és 'szabadság' a magyarban össze vannak keveredve – teszi hozzá az angol utazó. A székelyek eredetéről szólva kifejtette, hogy több elmélet is létezik, de a székelyek magukat a hunok utódjának tartják, akiket a magyarok már Erdélyben találtak.⁶⁵⁶ Patterson megemlítette a székely kivándorlást, a székelyeket – Oláhfalú példáját idézve – a skótokhoz hasonlította egyszerűségükért, agyafúrtságukért.⁶⁵⁷ Külön kiemelte a magyar ügyért hozott áldozataikat, főképp 1848–1849-ben; név nélkül ugyan, de Gábor Áronról is megemlékezve. Szerinte a Székelyföld a magyarság előretolt helyőrsége, a székelyek „szorgalmuk, egyszerűségük, bátorságuk és szenvedélyes nacionalizmusuk”, valamint szaporaságuk által jelentős akadályt képeznek a nagyromán álmok útjában.⁶⁵⁸ Végül a székelyek jellemvonásait illetően egy szász beszélgetőtársát idézi, aki rabiátus és okoskodó embereknek tartja a székelyeket, míg egy honvédtiszt szerint robbanékony természetűek ugyan, de könnyen lecsillapodnak.⁶⁵⁹

[PJ_168] Székely ballada ábrázolása a marosvásárhelyi Kultúrpalota üvegablakán. Nagy Sándor terve alapján Róth Miksa műhelyében készült (S. Sebestyén József felvétele)

Patterson szász ismerőse nemcsak az erdélyi szászok véleményét visszhangozta, hanem a bécsi kormányzatét is. Bécsből különösen 1848–1849-ben, illetve a leverett szabadságharc után tekintettek aggodalommal a székelyekre. Sokatmondó ilyen szempontból az 1849 júliusában tartott minisztertanács, amelyen a fiatal császár elnökölt és amelyen Erdély helyzetét tárgyalták, utasításokat fogalmazva meg Erdély katonai és polgári kormányzója számára. Ebben többek között szükségesnek tartották – a katonai rendszer fenntartásával – a székely határőrök lefegyverzését. Ez utóbbinak éppen az lett volna a célja, hogy a „nyers és erőszakos

⁶⁵³ Orbán Balázs többrendbeli újratemetésének történetét Zepezaner Jenő dolgozta fel: Zepezaner, 1993.

⁶⁵⁴ Boner, 1865. 303–306.

⁶⁵⁵ de Gerando, 1845. 103.

⁶⁵⁶ Patterson, 1869. 230–231.

⁶⁵⁷ Uo. 231–233.

⁶⁵⁸ Uo. 237.

⁶⁵⁹ Uo. 239.

cselekedetekre hajlamos néptörzset kordába tartsa” és közülük a legjobb katonákat az osztrák hadseregbe irányítsa.⁶⁶⁰

A 19. század vége felé a lengyel apától és erdélyi szász anyától született etnográfus és nyelvész, Heinrich Wlislöcki Hamburgban kiadott füzetkájában szintén bemutatta a székelyeket és az erdélyi magyarokat. Számára a székelyek főleg néprajzi szempontból voltak érdekesek, mivel elszigetelt helyzetüknél fogva jobban megőrizték az ősi szokásokat, hagyományokat. Wlislöcki az erdélyi magyarokat és székelyeket csupán etnográfiai csoportoknak tartotta a magyarságon belül, amelyeket a Küküllő választ el egymástól. A különbség csak annyi, hogy a székelyek az évszázados viseletüket, nyelvüket, erkölcsüket és szokásaikat érintetlenebbül megőrizték, mint a magyarság többi része. Megemlítette a hun eredet kérdését, de ezt inkább légvárnak tartotta, bár szerinte a székelyek külsejükben is különböznek a magyarságtól, erőt és egészséget sugároznak, „erős és igazán szép emberfaj” – jegyezte meg.⁶⁶¹ Ami jellemüket illeti, kedélyes, humoros, vendégszerető embereknek mutatta be őket, akikre bizonyos naivitás és paraszti konzervativizmus jellemző.

A magyarok körében egy idealizált székelység-kép élt (és él részben ma is): a székelyeket tekintették az ősi virtus hordozóinak, akik mind szabadok és nemesek. Ahogy a reformkori angol utazó, John Paget megjegyezte: „Bármelyik magyart kérdezze is meg az ember a székelyek felől, mindegyik úgy tudja, hogy azok valamennyien nemesek, így az ember azt várná, olyan nemzet él a Székelyföldön, melynek minden tagja egyenlő jogokkal és kiváltságokkal rendelkezik, s ahol nem ismerik a földesúri elnyomást, sem a kormányzatnak fizetett adót.”⁶⁶² Csak akkor lepődik meg az utazó, ha eljut a Székelyföldre, és látja, hogy ott is hasonló viszonyok uralkodnak, mint az ország más részein – tette hozzá Paget.

[PJ_169] Sátoros palota. A marosvásárhelyi Kultúrpalota üvegablaka. Toroczkaí Wigand Ede rajza alapján Róth Miksa műhelyében készült, 1913 (S. Sebestyén József felvétele)

Ennek az azóta mítosszá kristályosodó felfogásnak gyökerei jóval korábbi időkre nyúlnak vissza és 1848 után is továbbéltek – annak ellenére (vagy pontosan éppen azért), hogy a székelyek társadalmi-politikai státusa nagymértékben és többször is megváltozott a középkor óta. Werbőczy szavai azonban tovább éltek, a későbbiekben majdnem szó szerint vették át más szerzők. Megtaláljuk ezt Benkő Józsefnél és másoknál, de 1848 után is ennek alátámasztására törekedett többek között Dósa Elek *Erdélyhoni jogtudományában*, egyúttal hathatós politikai érvtárat alkotva a székely érdekek védelmezőinek. Munkájában ő is leszögezte: „Minden székely egyaránt nemes”, akiket „nem a jogok különbözősége, hanem tehetőség” szerint osztályoztak.⁶⁶³ Dósa ráadásul vérségileg is zárt csoportként határozta meg a székelységet, ahová csak törvényes születés útján lehet bekerülni, ezzel tehát a jobbágyfelszabadítás után több mint egy évtizeddel tovább mélyítette az áthághatatlanak megrajzolt szakadékot a volt szabad székelyek és a volt jobbágyok, zsellérek között. „A székely nemesség nem szereztethetvén fejedelmi adomány útján, hanem csupán székely atyától törvényszerű származás által, akinek székely nemzetisége kétség alá hozattatnék, azt nem fejedelmi adománylevelek előmutatása, hanem azáltal bizonyíthatja bé, ha megmutatja, hogy ő egy oly törzökatyának törvényes maradéka, aki valóságos székely volt.”⁶⁶⁴ Emögött az ún. „székely örökség” kérdése (is) lappangott, hiszen Dósa nyilvánvalóan az egykori zsellértartó székelyek és székelyföldi földesurak érdekeit képviselte. Érdekes a „székely nemzetiség” kifejezés is, ezt azonban Dósa nem a mai értelemben használta, hiszen a székelyeket ő is a magyar nemzet részének tartotta, hanem inkább a vérségi kötelékek

⁶⁶⁰ Kletečka, 2002. 498.

⁶⁶¹ Wlislöcki, 1891. 6.

⁶⁶² Paget, 1987. 211.

⁶⁶³ Dósa, 1861. I. 97.

⁶⁶⁴ Uo. 100.

hangsúlyozására szolgált az egykori rendi nemzet tagjai között. Ez is jól mutatja a nemzet, nemzetiség fogalmak többértelműségét a 19. század közepén. Paradox módon tehát a székelyeknek a kollektív nemességét,⁶⁶⁵ amelyet a kora újkorban elvesztettek és amelyért annyit harcoltak, virtuálisan ugyan, de a 19. században sikerült „visszaszerezniük”. Többek között ennek hatására kapott minden székely szavazati jogot 1848-ban, és ennek nyomán volt a dualizmus idején a választók száma hosszú ideig jóval magasabb az egykori Székelyföldön, mint Magyarország más részein.

Kossuth ugyancsak úgy vélekedett a székelyekről, hogy „az egész keresztény Európában (legföllebb tán a baszkokat kivéve) egyedül volt képes eredeti szabadnép típusát minden feudalizmuskori fertőzéstől tisztán tartani”.⁶⁶⁶ Marosszék már említett 1867. évi bizalmi feliratában így jellemezték saját magukat: ők a „szabad székely nemzet utódai”, „amely ősi alkotmányának századok során keresztül hű védője volt, s nem egyszer tartá fel a Magyarország önállása ellen intézett csapásokat, mely nemzet midőn egyfelől vért és életet áldozott, másfelől utógondolat nélkül szívesen megosztozott vívmánya gyümölcsén a társnépekkel”.⁶⁶⁷

Ebben a konstrukcióban kitüntetett helyet foglal el – mint a fenti nyilatkozat is mutatja – a székelyek véráldozata, amelyet a szabadság és Erdély, illetve Magyarország határainak védelmében hoztak. A Székelyudvarhelyen felállított millenniumi emlékoszlop előkészületeiről írva a helyi újság így fogalmazta meg annak célját: „hogy legyen az fennen hirdető simboluma háttérül szolgáló historiai múltunknak, monumentális megalkotása annak az ideának, melyet ezer éves kincs gyanánt őrzöttek székely bérceink; hogy legyen országgraszoló tanuságtétel a leleplezés napja s csillogjon hazafiságunk szent könyve alkotmányhűségünk ünnepi fényében, miként csillogtak annak ezredéves védelmében, oh nagyon is sokszor a székely szuronyok!”⁶⁶⁸ Egy 1885. évi újságcikkben a következőképpen érveltek az építendő vasút mellett: azért kell a székelyeket megerősíteni, mert „mi századokon keresztül a magyar haza védbástyája voltunk és leszünk”.⁶⁶⁹

A szabadság és haza védelmében különösen kiemelkedő 1848 szerepe, amely egyrészt lebontotta a rendi válaszfalakat a Székelyföldön, másrészt megszüntette magát a rendi nemzetek rendszerét. Egy székely származású tanár a 20. század elején ezt így fogalmazta meg: „Az unio kimondásával s az agyagfalvi nemzetgyűlés határozatai szerint szívvel-lélekkel állott a székelység azok sorába, akik megteremtették az egyenlőség és testvériség jellegéje szerint a szabad, független új Magyarországot, védelmére kelvén egyszersmind – a saját kiváltságairól való lemondás után – a minden oldalról, a belülről és kívülről megtámadott hazának.”⁶⁷⁰ A madéfalvi veszedelem emlékoszlopának avatásakor Becze Antal Csík vármegyei alispán is azt hangsúlyozta ki: „A székely türelemben születik, küzdelemben nő fel és várakozásban múlik el és még sem esik kétségbe, mert eleme a szabadságvágy. Teremjen bár számára mindannyiszor fanyar gyümölcsöt, vallása a hazaszeretet”.⁶⁷¹

A millenniumi megemlékezések, a budapesti nagy kiállításon való részvétel is mozgósították a helyi társadalmat, és egyben alkalmat adtak a székely identitás kifejezésére. Az egyik székelyföldi újság 1896-ban így fogalmazott: „A székelység innen [a millenniumi kiállításról] sem hiányozhatik. Nemcsak a csatasíkon fegyverrel kezében mutatta meg, hogy

⁶⁶⁵ L. Balogh J., 2005.

⁶⁶⁶ Idézi Hermann, 2003. 198.

⁶⁶⁷ MNL OL, K 148. 1867-III-64.

⁶⁶⁸ Ezredéves ünnepünk küszöbén. *Székely-Udvarhely*, 2. (1896) 4. sz. (január 26.) 13.

⁶⁶⁹ Csikmegye „jövője”. *Székely Nemzet*, 3. (1885) 149. sz. (szeptember 27.)

⁶⁷⁰ Paál S., 1904. 33–34.

⁶⁷¹ A madéfalvi emlékoszlop felavatása. *Székelység*, 1. (1905) 4. sz. (október 9.) 3.

minden csepp vére drága gyöngyöt ér, de a szellemi téren is megállja a helyét. Ipara, kereskedelme s szelleme előhaladottsága is méltó képviseltetést nyer a kiállításon.”⁶⁷²

[PJ_082] Az emlékoszlop avatóünnepsége Gábor Áron sírjánál, Eresztevény, 1892. Ismeretlen fényképész (SzNM)

A fentiekben volt már szó az 1867. évi koronázásról. Ha azt nézzük meg, hogy Magyarország utolsó – IV. Károly 1916. évi – koronázásán honnan küldtek földet a székely törvényhatóságok, akkor jól láthatóak az időközben kanonizálódó történelemszemlélet hangsúlyos elemei, amelyben az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc kiemelt szerepet kapott. Ez összefüggésben állt a függetlenségi politika térhódításával is a 20. század elején. Természetesen a másik kiemelt esemény az első világháború volt, a nemrég visszavert román támadásra, a terület visszaszerzésére való utalás. Háromszék a kökösi hídfő mellől küldte a földet, „ahol az ágyúöntő Gábor Áron honvédőrnagy 1848 júliusában székely honvédek élén hősi halált halt”. Marosvásárhely a székely vértanúk sírjáról (akiket a Makk-féle összeesküvésben való részvételük miatt végeztek ki), Maros-Torda a görgényi Rákóczi-kastélyból és a magyarósi csataterről, ahol 1916 őszen a román betörés idején kemény harcok folytak. Udvarhely az 1648-ban újjáépült „Székely Támad” vár északi bástyájáról. Erdély-szerte megfigyelhető, hogy az őstörténetre és honfoglalásra történő utalás majdnem teljesen eltűnt, ha nem is számottevően, de gyakoribbá vált az 1848–1849. évi forradalomra és szabadságharcra való hivatkozás, és jóval hangsúlyosabban kapott szerepet a helyi – lokális és regionális – történelem, a regionális identitás kifejeződése, mint korábban.⁶⁷³

A dualizmus korában a nemzetkarakterológiai jellegű írások által a székelyföldi vagy székely származású értelmiség a korábbi alapokra építve megalkotta azt az idealizált képet a székelyekről, amelyik változásokkal ugyan, de részben máig tovább él. Egyik legjellemzőbb példája ennek – Orbán Balázsé mellett – a 19. század végének reprezentatív honismereti kiadványának, a Rudolf trónörökös által kezdeményezett *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből* című munkának Székelyföldről szóló része. A szerző, Kozma Ferenc a székelykeresztúri tanítóképző igazgatója, majd tanfelügyelő már ismert volt a Székelyföldet bemutató könyve nyomán és tulajdonképpen ugyanazt ismételte meg, amit már 1879-ben megjelent könyvében leírt. Kozma kikerülte az eredet kérdését, ismertette a különböző felfogásokat, de ő is kihangsúlyozta, hogy a „székelyek mindnyájan szabadok és egyenlők voltak”, és mindnyájan nemesek.⁶⁷⁴ Utána következett a székelyek jó tulajdonságainak felsorolása: a székely szorgalmas és takarékos, szívósan ragaszkodik ősi földjéhez, hazaszerető, ügyes és vállalkozó szellemű, igaz csak kicsiben, segítőkész, önértetes, „bátor, eszes és gyors felfogású, sőt furfangos is” – „két esze van” –, de okoskodni és perlekedni is szeret. Szeret kétértelműen, rejtvénytyszerűen beszélni, de általában a „becsületére sokat adó, tisztességtudó, rendszerető, józan és vallásos nép”. Lakása, megjelenése rendes és tiszta. „Ez erkölcsi tulajdonságai mellett romlatlan életereje és szaporasága teszi a népet a magyar nemzet egyik legbecsesebb alkotórészévé.” – vonja le a következtetést végül a szerző.⁶⁷⁵

[PJ_055] Székely kiállítás, Sepsiszentgyörgy, 1905. Gere István felvétele (SzNM)

Ezt az idillikus vonalat képviselte több, a Székelyföldről elszármazott szerző is, akiknek nosztalgiával aláfestett, romantikus Székelyföld-képe szépen folytatta az Orbán Balázs-i vonulatot. A furfangosság, ügyesség – a székely a jég hátán is megél – önértet, bátorság, vendégszeretet, segítőkészség, tisztességtudás, rendszeretet és nem utolsósorban a haza és szülőföld szeretete visszatérő motívumai az önképnek. Egy 20. század eleji leírás szerint: „Önértetes – egész a büszkeségig. Munkájában ügyes és serény, amikor megfogja a dolog

⁶⁷² Ezredéves ünnepünk küszöbén. *Székely-Udvarhely*, 2. (1896) 4. sz. (január 26.) 13.

⁶⁷³ Pál J., 2012. 62–64.

⁶⁷⁴ Kozma, 1901.

⁶⁷⁵ Uo.

végét. Készen áll bármikor, hogy az ellenféllel szembe szálljon, s miként a spártai ember hajdan, a székely sem esed irgalomért, de nem is irgalmaz az ellenfélnek, ha dühe elragadja.”⁶⁷⁶ Majd így folytatódik a jellemzés: „Végül jellemzi a székelyt faja és szülőföldje iránti rajongása s a mély honszeretetet, amit nem az iskolában, hanem otthon, a családi tűzhelynél kezd megtanulni.”⁶⁷⁷ A székely lélek két legfőbb erénye: a „büszke öntudat” és az „önzetlen lelkesedés” – írták máskor.⁶⁷⁸

A pozitív önkép aztán különösen a Székelyföldről elszármazott hivatalnokok, értelmiségiek körében sok esetben eltorzult, keveredett a századforduló melldőngető nacionalista retorikájával, és hozzájárult elsősorban az erdélyi magyarok körében a székelyekről kialakult nem túl hízelgő – nagyhangú, hetvenkedő, erőszakos, kötekedő, rátarti, virtuskodó – képhez. Gyökerei azonban részben az egykori szabad státushoz, kiváltságokhoz kötődnek és nagyon sok rokon vonást mutatnak az egykori „hétszilvafás” kisnemesek mentalitásával, habitusával.⁶⁷⁹ Mikszáthot idézve: „A virtus volt ez osztály jelszava. S ha csakugyan meghal a nemesség, meghal vele a virtus.”⁶⁸⁰

A pozitív (ön)kép mellett a gazdasági-társadalmi bajok szaporodásával párhuzamosan szaporodtak a borongós vagy éppen kritikus hangok is. Petőfi híres verssorával – „Nem fajult el még a székely vér!” – szemben egyre szaporodtak a székelyek hibáit ostromozó, illetve az elkorcsosulásuk fölötti félelmet kifejező írások. A Petőfi-epigon Szabolcska Mihály 1910-ben Petőfit parafrázálva már egyenesen azt írta: „Bennetek én – már csak kimondom –/ A régi vére nem lelek./ Sőt fáj amit tapasztalok:/ Félek, hogy elfajultatok!”⁶⁸¹ Majd a probléma gyökerét így fogalmazza meg: „Nem hazavédő hősi harcon,/ Renyhén kell elpusztulnotok./ Mit ezer évig óvtatok:/ Kihull a föld alólatok!” A végén a kötelező biztatás nem hat túl meggyőzően – „Oh légy méltó megint magadhoz,/ Attila, Csaba nemzete.”⁶⁸² – hiszen a probléma jóval szerteágazóbb volt, gyökerei jóval mélyebbek és nyilvánvalóan a megoldás kulcsa sem az „elfajult” székelyek magára találásában rejlett.

A székelykérdést boncolgató írásokban is lépten-nyomon feltűnt a probléma. A gazdasági bajok, az elszegényedés és kivándorlás mellett megemlítették, hogy a székelyek elszigeteltek, csökken a szívósság, fogékonyság, alkotóerő, anyagiak hiányában közpályára sem küldhetik az ifjakat.⁶⁸³ Felpanaszolták az alkoholizmust, a lazuló erkölcsöket, hogy a nőket megrontja a divat, a nép elhagyja ősi viseletét, az ősi vagyont pusztul.⁶⁸⁴ „Az egyszerű székely ember minden úri – az ő nyelvén nadrágos ember iránt titkolózó tartózkodással, bizalmatlansággal viseltetik. ... a székely eme vonása nem eredeti, nem természetes, hisz a székely nyíltság, őszinteség híres volt a maga idejében. ... A nép eredeti, nemes vonásai időről-időre összezsugorodnak.”⁶⁸⁵ Beksics Gusztávot idézve a *Székely Nemzet* erről így írt: „nincs meg a régi ereje többé. Elvesztette ellenállási képességét. Amiben még bízhatott volna, az az utolsó és egyetlen barátja is elhagyni készül: a talpa alatt álló föld is ellensége lett a székelynek. (...) Egy közgazdaságában és kultúrájában megrendült nép lett a székely.”⁶⁸⁶ Ezzel párhuzamosan a sajtóban a szászok „önzése” és a románok térnyerése, erősödő nacionalizmusa, a román

⁶⁷⁶ Paál S., 1904. 137.

⁶⁷⁷ Paál S., 1904. 137–138.

⁶⁷⁸ Vajda Emil: Zászlóbontás. *Székely-Udvarhely*, 1. (1894) 1. sz. (december 25.) 1–2.

⁶⁷⁹ L. Kósa, 2001.

⁶⁸⁰ Mikszáth, 2013. 54.

⁶⁸¹ Szabolcska, Mihály: A Székelyföldön. *Évkönyv*, 1910. 7.

⁶⁸² *Évkönyv*, 1910. 7–8.

⁶⁸³ Máthé József: Bajforrások. *Csíkmezei híradó*, 2. (1901) 51. sz. (december 18.) 1–2.

⁶⁸⁴ Székely viszonyok. *Gyergyói Hírlap*, 4. (1901) 16. sz. (április 21.)

⁶⁸⁵ Szövetkezetekről. *Csíkmezei híradó* 2. (1901) 24. sz. (június 12.) 1–2.

⁶⁸⁶ *Székely Nemzet*, 3. (1885) 176. sz. (november 14.)

propaganda is állandó témák voltak, illetve a gazdasági bajok okairól szólva megjelentek az antiszemita hangok, a „kazár térfoglalástól” való félelem is.

Hajós János elnök a Székely Művelődési és Közgazdasági Egyesület második közgyűlésének megnyitó beszédében 1876 augusztusában a következőképpen köszöntötte az egybegyűlteket: „Pedig itt nem találunk semmi olyan külső nyomra, amely az egykori székely Rhabonbának, vagy Gyulák harcias komoly gyülekezetére emlékeztetne, és nem ékíti gyűléstermünk asztalát a székely nemzeti áldozó pohár, melyet amily nagy szerepet játszott egykoron a székely nép politikai és nemzeti életében, emlékében máig is oly kegyelettel őriz az utókor és azon székely tisztelt család, mely e pohár birtokával dicsekedhetik. De azért nem kevésbé örvendhetünk e gyülekezetenek; mert hiányozzanak bár az egykori nemzeti élet ezen külső jelei és ereklyéi, de a lélek belső világát vizsgálva e gyűlés t(isztelt) tagjai lelkében sem hiányzik az erdők és bércek ezen ősz hazája iránti forró szeretet és lelkesedés, arcvonásaikból kiolvashatni vélem azon lelki aggodalmat, hogy az előre haladott világ jogos követelményeivel szemben egy nagy ellenség, az önmegromlás és az elsatnyulás veszélye fenyegeti a derék székely népet, ha önerején nem igyekszik, mind anyagi mind szellemi tekintetben azon magaslatra emelkedni, ahova a mai kor előrehaladott álláspontja szerint fel kell jutni mindazon egyeseknek, mindazon néptörzseknek, akik és amelyek nem érik be már a múlt idők naponként halványuló dicsőségével, hanem, mint a munka és a haladás osztályosai, a jövőben is élni kívánnak...”⁶⁸⁷ A Székelyföld állapota lehangoló – fejtegette Hajós –, pedig a székelyek munka- és szülőföldszerető, ősi erényekben bővelkedő nép. Majd felvázolta a programot: Cseh- és Morvaország, Svájc példáját kellene követni, ebben a kormány és országgyűlés is sokat tehet.⁶⁸⁸

A fentihez hasonló eszmefuttatásokat tucatjával találunk a korabeli röpirat-irodalomban és sajtóban. A székelyek a 19. század végén és a 20. század elején egyre inkább csak mint az ún. „székelykérdés” jelentek meg a magyar sajtóban és a köztudatban, akiket meg kell „menteni”. „A székely divatból kiment, korcsalakká vált” – írták.⁶⁸⁹ A szerzők az okokat illetően részben a régi kiváltságok megszűnését, sokkal inkább azonban az új gazdasági és tulajdonviszonyokat, a tagosítást és arányosítást, a vámháború hatásait, a fejlesztés – ipar, közlekedés, hitel – hiányát emelték ki, de abban mindnyájan egyetértettek, hogy a kormányoktól várták a probléma megoldását. Igaz, a korszakban sokféleképpen megfogalmazódott a csalódottság érzése is, Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök szájába adták az alábbi mondást: „Olyan messze vannak innét a jó székelyek, hogy mire óhajtásuk idáig eljut és azokat átértve a kormányok értük valamit tenni akarnak, akkorra meg is buknek.”⁶⁹⁰ A székelykérdésre tehát elsősorban gazdasági problémaként tekintettek, ahogy erről a gazdaságról szóló fejezetben már volt szó.

[PJ_167] Hungária. Mozaik a marosvásárhelyi Kultúrpalota homlokzatán (S. Sebestyén József felvétele)

Megjelent azonban egy másik aspektusa is a székelykérdésnek. Beksics Gusztáv, a befolyásos publicista, hosszú ideig Sepsiszentgyörgy képviselője fogalmazta meg ezt a legfrappánsabban: „Székely kérdés nincs, ... hanem van Erdélyben magyar kérdés”.⁶⁹¹ Erdélyt szerinte csak Székelyföldön lehet megerősíteni, mert különben csak katonai erővel lehet megtartani, a színmagyar Székelyföldnek lehet a feladata, hogy zárvonalat képezzen Románia és Magyarország között. Nemzeti érdek tehát a székelyek „megmentése” és

⁶⁸⁷ Buzogány, 1877. 11.

⁶⁸⁸ Uo. 13.

⁶⁸⁹ Máthé, 1901b. 3.

⁶⁹⁰ Idézi Szász Z., 1986b. *Erdély története* III. 1640.

⁶⁹¹ Beksics Gusztáv: Magyar érdek Erdélyben. I. A Székelyföld magyar szempontból. *Székely Nemzet*, 3. (1885) 160. sz. (október 17.)

Magyarország „védőbástyájának”, a Székelyföldnek megerősítése. Éppen ezért belső összefogásra, valamint a térség gazdasági és katonai megerősítésére van szükség. Széll Kálmán miniszterelnök is azzal bocsátotta el az állami segélyt kérő csíki küldöttséget: „A székelység pusztulása Magyarországra nézve, úgy állami, mint védelmi szempontból pótolhatatlan volna.”⁶⁹² A megerősítésre azonban inkább csak a retorika szintjén került sor, bár a 20. század elején elindított „székely akció” gyakorlati segítséget is kívánt nyújtani.

Az első világháború (Csikány Tamás)

A székelyek számára az első világháború addig soha nem látott embervesztést hozott. Ma sincsenek pontos adatok arra, hogy hány székely katona halt vagy sebesült meg és hányan kerültek hadifogságba, de hozzávetőleg több mint 80 000 fős katonavesztéssel számolhatunk. Székelyföld Romániához csatolásának következményei pedig máig hatnak.

A sorkötelezettség bevezetése és a székelyföldi csapatok

Az osztrák–magyar kiegyezést követő évben, 1868. december 5-én szentesítette az uralkodó a birodalmi véderőről szóló XL., a honvédségről szóló XLI. és a népfelkelésről szóló XLII. törvénycikket. E törvények az Osztrák–Magyar Monarchia, benne Magyarország és a székelység számára is egy merőben új hadsereg-szervezési gyakorlat életbelépését jelentették. Az új véderő létrehozásának alapját az állampolgárok katonai szolgálati kötelezettsége képezte. A XL. törvénycikk kimondta, hogy „a védelmi kötelezettség általános és minden védképes állampolgár által személyesen teljesítendő”. Ezzel a Monarchia is azon nagyhatalmak sorába lépett, amelyek olyan tömeghadsereggel rendelkeztek, amelyben alkotmányos kötelezettségüket teljesítő polgárok szolgáltak.

A régi-új állam fegyveres ereje több okra visszavezethetően meglehetősen bonyolult szervezet volt. Először is a haderőt porosz mintára három „vonatra” osztották. E szerint a Monarchia haderejének első vonala a császári és királyi (cs. és kir.) közös hadsereg és haditengerészet, a második a megalakuló Magyar Királyi Honvédség és az osztrák Landwehr, a harmadik pedig a birodalom mindkét felében megszervezett népfelkelés volt. A másik fontos ok, amiért a törvény e felosztást határozta meg, az a rendíthetetlen magyar törekvés volt, amely egy önálló saját haderő létrehozását elengedhetetlennek tartotta a kiegyezés megkötéséhez. Az ettől vonakodó birodalmi hadvezetés végül beleegyezett a honvédség felállításába, amely azonban csupán két fegyvernemmel, gyalogsággal és lovassággal rendelkezhetett, tüzérséggel nem. A birodalom haderejének háborús összlétszámát 800 000, békelétszámát 250-260 000 főben állapították meg, amit tíz évre előre határoztak meg. Magyarországnak évente valamivel több mint 40 000 főt kellett kiállítania.

A haderő hadkiegészítésére a Monarchiát gyalogezredenkénti hadkiegészítési körzetekre osztották. A huszadik életévüket betöltött besorozottak számára a szolgálati idő a közös hadseregnél három év tényleges és hét év tartalékos szolgálat volt, aki ezután a honvédséghez került, arra még két év tartalékos szolgálat várt. Aki egyből a honvédséghez került az két évet töltött tényleges és tíz évet tartalékos szolgálatban. A szolgálati kötelezettség húsztól harminchat éves korig tartott. Egyébként a hadkötelesnek legalább 155 centiméter magasnak, egészséges lelki és fizikai állapotúnak kellett lennie.

A megnövekedett létszámnak megfelelően a Monarchiában kezdetben tizennégy hadtestet hoztak létre, amelyből hat Magyarországon, illetve Horvátországban működött Budapest, Pozsony, Kassa, Temesvár, Nagyszeben és Zágráb központtal. A XII. nagyszebeni hadtesthez nyolc gyalogezred, egy vadászászlóalj, egy huszárezred, négy tüzérezred, egy utászászlóalj

⁶⁹² Csikmegye a minisztereknél. *Gyergyó*, 1. (1901) 9. sz. (december 1.)

és egyéb kiszolgáló kötelékek tartoztak.⁶⁹³ Közülük a cs. és kir. 2. brassói gyalogezred hadkiegészítési területe Háromszéket is magába foglalta, a cs. és kir. 62. marosvásárhelyi gyalogezrednek Maros vármegye, a cs. és kir. 82. székelyudvarhelyinek pedig Udvarhely és Csík vármegye adta a legénységét. A többi fegyvernemi csapatoknál is szolgáltak székely katonák, így a cs. és kir. 2. huszárezrednél is.⁶⁹⁴

Az első világháború előestéjén a nagyszebeni XII. hadtest két hadosztályból állt, két-két dandárral. A 16. hadosztály 31. gyalogdandárához tartozott az említett 2. és a 82. gyalogezred, a 35. hadosztály 70. dandárához pedig a 62. gyalogezred. A huszárezred a hadtest lovashadosztályának 1. dandárába került. A hadtesthez tartoztak az erdélyi honvédkerület alakulatai is.⁶⁹⁵

A véderőtörvény a honvédség feladatát a következőkben szabta meg: „háború idején a hadsereg támogatására és a belvédelemre, béke idején pedig kivételesen a belrend és biztonság fenntartására van hivatva”. Az ország területét a törvény szerint hat honvédkerületre osztották, köztük az erdélyire, ezek élén kerületparancsnokok álltak. A kerületek neve, száma később többször megváltozott.⁶⁹⁶

A honvédség állományát 82 gyalogzászlóaljba és 28 lovasszázadba szervezték. A Székelyföldön a 24. háromszéki, a 26. csík–udvarhelyi, a 27. marosvásárhelyi és a 29. aranyosi gyalogzászlóaljat állították fel. A háromszéki honvédzászlóalj székhelye Kézdivásárhelyen volt, a századjárások központja Barátoson, Sepsiszentgyörgyön, Kézdivásárhelyen és Csíkközmáson. A csíkszeredai csík–udvarhelyi honvédzászlóalj századjárásai Székelyudvarhelyen, Baróton, Csíkszeredán és Gyergyószentmiklóson voltak. A marosvásárhelyi honvédzászlóalj két századjárása helyben, a másik kettő Radnóton és Küküllőváron működött. Az aranyosi honvédzászlóalj és az egyik század parancsnoksága Nagyenyeden volt, a többi Felvincen, Torockón és Abrudbányán. A zászlóaljak hadkiegészítési területeit vette igénybe a 11. háromszéki, a 12. marosvásárhelyi és a 13. halasi huszárszázad. [Csikány_1_kép] A 9. huszárezred olvasóköre 1909-ben (Csikány Tamás tulajdonában)

Andrássy Gyula miniszterelnök 1869. április 28-án intézkedett az újoncok október elsejei behívásáról, valamint az altiszti kar megteremtéséről és felkészítéséről. A honvédség első állományát öt korosztályból állították össze. A tényleges, tehát a laktanyában eltöltendő szolgálat alól a hatóságok adhattak felmentést vagy engedélyezhették annak lerövidítését. Ideiglenes mentességet élveztek a családfenntartók; az állampolgárok egy bizonyos kategóriája pedig teljes mentességet élvezett. Ide tartoztak az állami és megyei közigazgatásban, az oktatásban és egyéb állami intézményekben tevékenykedők, akiknek munkáját nélkülözhetetlennek tartották. 1890-ben bevezették a póttartalékos kategóriát. Ebbe a csoportba kerültek mindazok, akik valamilyen oknál fogva rövidített kiképzést kaptak vagy az újonclétszámon felül estek. Ennek a csoportnak a tartalékosoktól eltérő háborús szerepe volt. Míg az utóbbiakkal a honvédség létszámát mozgósítás esetén hadilétszámra emelték, az előbbiekkal a személyi veszteségeket tervezték pótolni.

A honvédségről szóló 1912. évi XLI. törvénycikk a gyalog békezászlóaljak létszámát nyolcvankettőtől kilencvenhétre, a harminckét lovasszázadét hatvanra növelte. A honvédségen belül is megalakult a tüzérség nyolc tüzérezreddel és egy lovas tüzérosztállyal. E

⁶⁹³ A Monarchia haderejének hadkiegészítési területeiről l. <http://www.oesta.gv.at/Docs/2007/5/7/Wrede1.pdf>. (letöltés ideje: 2014. június 21.)

⁶⁹⁴ A gyalogság alapegysége a 250 fős század volt, négy század egy zászlóaljat alkotott, három-négy zászlóalj pedig ezredet, amelynek létszáma 3200-4200 fő volt. A huszárság alapegységét a 150 fős század képezte, három század egy osztályt, két osztály pedig a huszárezredet. Ennek a létszáma 1100 huszár volt.

⁶⁹⁵ Ehn, 1934. 101.

⁶⁹⁶ A honvédség történetére l. Berkó, 1928.

törvénynek köszönhetően alakult meg 1913-ban az 5. (marosvásárhelyi) ágyúszereg, amelynek 1. osztálya ugyanitt, a 2. Nagyszebenben települt.

A népfelkeléshez azon hadkötelesek tartoztak, akiket valamilyen oknál fogva sem a honvédség, sem pedig a közös hadsereg állományába nem soroztak be. A szolgálati kötelezettség a 19. évtől a 42. életév betöltéséig tartott. Két kategóriájuk volt: az elsőbe az első 19 korosztály tartozott, akikkel a honvédség és a közös hadsereg veszteségeit pótolták háború esetén, ha a póttartalékosok kerete kimerült. Az utolsó öt korosztályból népfelkelő munkásosztásokat hoztak létre hadimunkák végzésére.

A honvédzászlóaljok és huszárszázadok a következő évtizedekben számtalan szervezeti keretben működtek. A századfordulóra a 24. (háromszéki) honvédzászlóaljból az erdélyi 24. honvédgyalogezred 3. zászlóalja lett, a 26. (csík–udvarhelyi) zászlóaljból ugyanezen ezred 2. zászlóalja, a 27. (marosvásárhelyi) zászlóaljból az erdélyi 22. honvéd gyalogezred 1. zászlóalja, a 29. (aranyosi) zászlóaljból pedig az ugyancsak erdélyi 21. gyalogezred 3. zászlóalja. A 9. huszárezredet 1914-re beosztották a 11. debreceni lovashadosztály 24. kassai lovasdandárába.

A háborúra készülve az első vonal szintjére felhozott honvédség és a közös hadsereg csapatait már vegyesen szervezték. A kialakított hadosztályszervezet erről tanúskodik. A három fegyvernemi és kiszolgáló csapatokból álló hadosztályok közül a 38. honvéd gyaloghadosztályba szervezték a 75. és a 76. dandárt, állományában a 21. és 22., illetve a 23. és a 24. gyalogezreddel. A gyalogezredet a cs. és kir. 2. huszárezred két százada támogatta, illetve a 38. tüzérdandár két tüzérezrede, közte az 5. honvéd táborigényűszereg.

A népfelkelés szervezése hasonló módon történt, mint a honvéd alakulatoké. A népfelkelőjárást az illetékes honvédalakulat parancsnoka irányította. A kolozsvári kerületnél a 69. torda–aranyosi, a 71. marosvásárhelyi, a 79. háromszéki és a 80. csíkszeredai népfelkelőjárást hozták létre.

Székely ezredek a keleti hadszíntéren 1914–1916-ban

A következőkben a székely, illetve részben székely ezredek útját kísérjük végig az első világháború hadszínterein, anélkül azonban, hogy kitérhetnénk minden eseményre, hősi helytállásra. Ezrednél kisebb kötelékek (mint például a marosvásárhelyi 23. vadászzászlóalj) történetének ismertetésétől is eltekintünk, de nem térhetünk ki azon tüzéralakulatokra sem, amelyeknél Gábor Áron utódai működtek. Nem vehetjük számba mindazon alakulatokat sem, amelyekben székelyek szolgáltak, pedig a háború éve alatt számtalan pót, népfelkelő, szállító és különböző rendeltetésű harcoló és kiszolgáló alakulatot szerveztek, amelyek vagy állandósultak, vagy átszervezték őket, esetleg megszűntek. Ilyen volt például a 103. népfelkelő dandár, amelynek a 21., 22., 23., 24. népfelkelő gyalogezred tartozott alárendeltségébe. A dandárt a kolozsvári V. honvédkerület területéről egészítették ki, de már 1914 novemberében fel is oszlott. A 32. népfelkelő gyalogezredet szintén a kolozsvári honvédkerület területén szervezték meg, és innen kapta a kiegészítést is. Bizonyosan szolgáltak székelyek az 5. népfelkelő hadtápdandárnál, amelynek 23/I–III. hadtápzászlóaljai szintén a kolozsvári honvédkerület területéről kapták a legénységüket. A dandár 1914. október végéig, a feloszlásáig a szerb fronton harcolt a Kasimir Lütgendorf altábornagy vezette Bánsági hadseregcsoportban. A 7. népfelkelő hadtápdandárhoz a 21/I–III., a 22/I–III., a 24/I–IV. és a 32/I–IV. hadtápzászlóaljok tartoztak. A dandár Munkácson oszlott fel 1915. áprilisában. A hadtápzászlóaljból hozták létre a 128. népfelkelő gyalogdandárt is 1914.

október 14-én, amely 1914 novemberében feloszlott ugyan, de később különféle átszervezésekkel és szünetekkel 1917 végéig létezett.⁶⁹⁷

Az első világháború politikai, gazdasági előzményei a 19. század utolsó évtizedeire nyúlnak vissza. Az első nagyhatalmi csoportosulás 1882-ben jött létre hármass szövetség (később központi hatalmak) néven, amelynek Németország, az Osztrák–Magyar Monarchia és Olaszország volt a tagja. A másik csoportosulás létrejött kétoldalú szerződéseknek köszönhető, így az 1892-ben megkötött francia–oros szövetségnek, az 1904. évi francia–angol és végül az 1907-ben ratifikált angol–orosz megegyezésnek. E csoportosulás országait nevezeték antant hatalmakként. A fennálló ellentéteket mindkét csoport katonai eszközökkel akarta megoldani, ezért a századfordulótól egyre nagyobb méreteket öltött a fegyverkezés, a háborúra való felkészülés.

Az 1910-es években már határozottan megmutatkozott, hogy a Balkán ismét a nagyhatalmak érdekellentéteinek ütközőpontjába került, háborús tüzfészékké vált. A délszláv népek jórészt a Monarchia ellenségeivé váltak, különösen Szerbia, amely az egységes délszláv állam létrehozásának szószólója volt. De nem nézték jó szemmel a németek balkáni befolyásának növekedését az antant hatalmak sem. Szerbia, mivel a Monarchiával szemben gyengének érezte magát, Oroszország pártfogásában bízott. Az egyre fokozódó feszültség végül egy olyan eseménysorozathoz vezetett, amely jó ürügyül szolgált a háború kirobbantásához.

Az osztrák–magyar haderő 1914 nyarán Boszniában tartott hadgyakorlata alkalmával, június 28-án Szarajevóba érkezett Ferenc Ferdinánd trónörökös és felesége. Amikor a főhercegi pár gépkocsija a bosnyák főváros utcáin haladt, egy szerb merénylő, Gavrilo Princip több pisztolylövéssel megölte őket. A Monarchia ezt követően Belgrádtól vizsgálatot és elégtételt követelt. A közös minisztertanács – amelyen kezdetben csak a magyar miniszterelnök ellenezte a háborús megoldást – már határozottan a háború mellett foglalt állást, majd a július 23-i ultimátumszerű jegyzékben azt követelte a szerb királyi kormánytól, hogy tartóztassa le a Monarchia ellen uszító személyek vezetőit, oszlassa fel a szerb nacionalista szervezetet (Fekete Kéz), ítélje el a Monarchia-ellenes szerb nemzeti propaganda tevékenységét és tegye lehetővé a merénylettel kapcsolatos kérdések kivizsgálásában a Monarchia részvételét. A szerb kormány válaszjegyzékben ez utóbbit elutasította, így hiába volt minden más kérdésben engedékeny, július 28-án a Monarchia hadat üzent Szerbiának. Az osztrák–magyar hivatalos és nem hivatalos propaganda Szerbiát tette felelőssé a háború kirobbanásáért. Az uralkodó, I. Ferenc József másnap proklamációt adott ki a szállóigévé vált szóval: „Mindent meggondoltam, mindent megfontoltam.”

Németország augusztus 1-jén hadat üzent Oroszországnak, amelyhez néhány nap múlva a Monarchia is csatlakozott. Németország augusztus 3-án már Franciaországgal és Belgiummal is hadiállapotba került, és Anglia válaszul augusztus 4-én hadat üzent Németországnak, majd augusztus 12-ig – Franciaországgal együtt – a Monarchiának is.

Európa ekkor már a háború lázában égett. A közvéleményt a napilapokon keresztül felkészítették a háború kitörésére, a felkorbácsolt nacionalizmus elvakította az embereket, tömegek várták a behívójukat. Betegh Miklós, akit a miniszterelnök Erdély, pontosabban a XII. hadtest területének kormánybiztosává nevezett ki, arról számolt be, hogy a hatalmas lelkesedés következtében a tartalékos katonák nem várt tömegben vonulnak be szolgálatra. „A csapatok nap-nap után indultak útnak s úgy a tisztek, mint a legénység legnagyobb lelkesedéssel mentek végzetők felé”.⁶⁹⁸

⁶⁹⁷ Balla Tibor szíves közlése. A székely ezredek harcaival, illetve az erdélyi hadieseményekkel a Hadtörténelmi Levéltár Tanulmánygyűjteményében jelenleg 45 tanulmány foglalkozik.

⁶⁹⁸ Betegh, 1924. 20.

A Monarchia hadvezetése több lehetőséggel számolt: egy Szerbia és Montenegró elleni háborúval, egy Oroszország elleni háborúval, valamint egy esetleg bekövetkező Olaszország és Románia elleni háborúval is. Szövetségi kötelezettségeinek megfelelően a legfontosabb és legnehezebb feladat kétségtelenül az orosz haderő feltartóztatása volt. Franz Conrad von Hötzendorf gyalogsági tábornok, a Monarchia vezérkarának főnöke és a német Helmut von Moltke vezérezredes még 1909-ben egyeztetett tervei szerint, amíg a német hadsereg a nyugati fronton legyőzi a francia–angol erőket, addig a keletin a Monarchia hadseregének fel kell tartóztatnia az orosz támadást. Conrad tábornok ennek megfelelően Oroszország ellen a rendelkezésre álló hat hadseregből négyet kívánt alkalmazni. Ellenben, ha a Monarchiának kezdetben csak Szerbia ellen kell hadba lépnie, ekkor a vezérkari főnök terve három hadsereg támadásával számolt, míg Galíciában is három hadsereg maradt volna. Egy hadsereg tehát mint hadászati tartalék szerepelt.⁶⁹⁹

A Monarchia haderejének mozgósítását a politikai események alapvetően befolyásolták. A Szerbia elleni részleges mozgósítást július 25-én rendelték el, ami a tervek szerint meg is történt. Miután július 30-ig Oroszországgal nem állt be hadiállapot, e napon megkezdődött a tervezett három hadsereg vasúti szállítása a szerb határhoz. Amikor azonban másnap kiderült, hogy az oroszok is megkezdtek előkészületeiket a háborúba lépésre, akkor már nem lehetett leállítani a szállításokat. Mindez azt jelentette, hogy az oroszok ellen csupán háromnapos késéssel és a tartalék 2. hadsereget nélkülözve lehetett megkezdeni a felvonulást. A helyzeten csupán az javított némileg, hogy a 2. hadsereghez tartozó XII. erdélyi hadtest csapatait csak augusztus 1-je után mozgósították, így azok Kövess Hermann gyalogsági tábornok parancsnokága alatt egyből indulhattak Galíciába.

A székelyföldi csapatok közül csupán a 62. gyalogezred 1. zászlóalja került a Szerbia ellen felvonuló 6. hadsereg állományába, mégpedig a XV. hadtest 48. gyaloghadosztály 10. hegyidandárába, Czikély István százados vezetésével.⁷⁰⁰ A zászlóaljnak a háború alatt egyébként igen „kalandos” utat kellett bejárnia, mert a szerb hadszíntérről a következő év májusában átszállították az olasz hadszíntérre, Görzhöz, majd októberben vissza a Szerbia elleni hadműveletekhez. Ezt követően 1917 májusában már részt vett a tizedik isonzói csatában, ahol 1800 fős állományából csupán 130 fő maradt harcképes. Feltöltés után a zászlóalj az orosz frontra került, majd már egyesülve az ezredével, a háborút a francia hadszíntéren fejezte be.⁷⁰¹

A Galíciába kiérkező haderő a San és a Dnyeszter folyók vonaláig vonult előre, a felvett megindulási helyzet balszárnyát az 1. hadsereg, a közepét a 4. és a 3. hadsereg, míg a jobbszárnyat az erdélyi hadtest alkotta. Conrad tábornok, annak ellenére, hogy hadseregcsoportja elkésett a felvonulással és nem az előre tervezett helyre, Galícia határára érkezett meg, késedelem nélkül elrendelte a támadást. A Monarchia csapatainak előrenyomulása szembetalálkozott négy orosz hadsereg támadásával, amely a jobbszárnyra nézve katasztrofális helyzetet eredményezett. A XII. hadtest 38. honvédhadosztálya augusztus 25-én Monasterzyskánál vívott ütközetet az orosz 8. hadsereg déli szárnyának oszlopaival. Az egyenlőtlen harcban a honvédcsoportok súlyos veszteséget szenvedtek.

[Csikány-2-kép-térkép] Az ellenfelek helyzete a keleti hadszíntéren: 1914. augusztus

Az 1. és a 4. hadsereg támadása kezdetben sikeresen fejlődött ki. Az augusztus 23-án induló támadás során elért kraszniki, majd a következő napokban lezajlott komarovi csata sikere Conradot újabb támadásra sarkallta, mit sem törődve és hitelt sem adva jobbszárnyának

⁶⁹⁹ A háború eseményeiről részletesebben *A világháború története*.

⁷⁰⁰ Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár. Personalia VII. 256. Kálmán Dániel dr. hagyatéka. Hadrendek 1914–1918 (= Hadrendek 1914–1918). 2/5.

⁷⁰¹ Az egyes székely ezredek első világháborús történetének ismertetésénél elsősorban vitéz Deseő Lajos ny. tábornok szerkesztésében készült összefoglaló munkát használtuk. Deseő–Ardó, 210–212.

igen veszélyeztetett helyzetére. A vezérkar főnöke két sikeres hadseregét a 3. hadseregtől átirányított csapatokkal küldte előre, ugyanakkor a 3. hadsereget is támadásra rendelte, amelyhez az erdélyi hadtestnek is csatlakoznia kellett. A meginduló támadás azonban hamar összeomlott, a 3. hadsereg beleütközött a nála jóval erősebb 3. orosz hadseregbe, amely augusztus 26-án Zlocsovnál felülkerekedett az osztrák–magyar csapatokon. A makacs Conrad azonban tovább űzte csapatait előre, amely másnap ismét egy vesztes csatát eredményezett.

A vezérkar főnöke nem engedett hátrálást a 3. hadseregnek, mivel nem akarta veszélynek kiténni a sikeresen harcoló balszárny csapatok oldalát és hátát. A hadsereg számára tehát védőállást jelölt ki, ahová időközben beérkezett a 2. hadsereg is. Itt fejlődött ki augusztus 29–30-én a lebergi csata, amely ismét súlyos vereséget és hatalmas veszteségeket eredményezett. A Monarchia csapatai hiába nyerték meg az újabb komarovi csatát, ennek a kiaknázása a jobbszárny sikertelensége miatt nem történhetett meg. A 2. és a 3. hadsereg visszavonult a Wereszyca folyó mögé.

A következő napokban jelentős változás következett be, immáron a magához tért 2. és 3. hadsereg ért el sikereket, míg a másik két hadsereg kénytelen volt folyamatosan hátrálni. Amikor szeptember 10-én végleg kifulladt a támadás, Conrad elrendelte az általános visszavonulást a Wisloka folyó mögé, illetve a Duklai-horpadás védelmére. Közben az első hetek váratlanul nagy veszteségeinek pótlására a hátszországban óriási erőfeszítéseket tettek. Már augusztus során egymás után álltak fel a menetzászlóaljok, amelyekből az ezredek veszteségeit pótolták, de sokszor ezek egyenesen a frontra meneteltek. Tudjuk, hogy a székelyföldi honvéd gyalogezredek után a 69–71. menetzászlóaljok indultak, a huszárezredet pedig a 9. népfelkelő huszárezred követte.⁷⁰²

A Kárpátokhoz visszaszorult csapatok egy részét a szorosok és hágók védelmére csoportosították át, így a 38. hadosztály képezte a Karg-csoportot, amely az Uzsoki-hágó védelmét látta el. A csoportot báró Karg János altábornagy vezette.⁷⁰³

Az év hátralevő részében az osztrák–magyar erők a német csapatokkal együttműködve igyekeztek megállítani az „orosz gőzhengert”, amely hatalmas veszteségek árán végül is sikerült. Az ekkor megívott két lengyelországi hadjárat eredménye, hogy az oroszoknak nem sikerült betörniük sem Magyarországra, sem Sziléziába és Morvaországba. A második lengyelországi hadjáratához az osztrák–magyar 2. hadsereget a Kárpátokból a sziléziai határhoz szállították át, kivéve a Karg-, később Szurmay-csoport alakulatait. Szurmay Sándor altábornagy hadtestméretű csoportjában továbbra is ott szolgáltak a székelyföldi honvédezredek. Decemberben a Kárpátokat védő osztrák–magyar 3. hadsereg és a Szurmay-csoport részei – köztük a teljes 22. és a 24., valamint a 23. gyalogezred I. és II. zászlóalja – részt vett a híres limanova-lapanovi csatában, amelynek sikere is jelentősen hozzájárult az oroszok megállításához.⁷⁰⁴

Az első háborús év hatalmas emberáldozatot követelt a küzdő felektől. Conrad tábornagy irányítása alatt lévő négy hadsereg közel 800 000 fős veszteséget szenvedett halottakban, sebesültekben és eltűntekben.⁷⁰⁵ A veszteségeket pontosan, ezredre lebontva nem lehet megállapítani, a különböző veszteségkimutatásokból csupán részadatok derülnek ki. Tudjuk például, hogy a 82. gyalogezredtől az első áldozatok kolerában haltak meg. Galíciában ugyanis járványtombolt, amely az oroszokkal együtt érkezett. A nagyszebeni tábori superiorátus halotti kimutatása szerint az ezred első olyan halottja, aki lőtt sebe miatt hunyt el, Nagy Kelemen volt Felekről. Az említett kimutatásban 1914-ben 119 fő eltemetéséről készült

⁷⁰² Hadrendek 1914–1918. 1/57.

⁷⁰³ Hadrendek 1914–1918. 1/64.

⁷⁰⁴ Hadrendek 1914–1918. 2/62.

⁷⁰⁵ Julier, 1933.

feljegyzés.⁷⁰⁶ Elsők között halt meg Bálint István huszár is a 2. huszárezredtől, aki huszonhárom éves görög katolikus, gidófalvi molnár volt. Holics településnél esett el, ahol helyben el is temették. Az elhunyt veszteségi kartonjára az aprólékosan dolgozó bécsi veszteség-nyilvántartóban még azt is ráírták, hogy ki volt ennek a szemtanúja.⁷⁰⁷

Az eltűntek közül tömegesen estek úgy fogságba, hogy erről senki nem tudott hírt adni. A sebesültek sokszor kerültek olyan kórházba vagy szanatóriumba, ahonnan nem értesítették az alakulatokat, így azután az eltűnteket hivatalosan is kerestette a katonai hatóság, általában a helyi előljárókon, bírókon keresztül. Ezek esetenként eredményesek voltak, mert a katonák, ha lehetőségük volt, először a szeretteiknek írtak, nem pedig a parancsnokuknak, amire nem is igen lehetett mód. Így derült ki például, hogy a kissolyosi Simó György Asztrahányban, csekefalvi Fodor János vagy a csíkdomonkosi Bíró Dániel Tamás szintén valahol Oroszországban volt hadifogoly.⁷⁰⁸

Az első háborús évben a közös hadsereg és a honvédség is elveszítette legkiképzettebb, legjobb katonáinak zömét. Az orosz hadsereggel vívott csatákban Galícia az ellenség kezére került ugyan, de az „orosz gőzhenger” megállítása, féken tartása mégis sikerült. A Szerbia elleni támadás sem hozta meg a várt sikert, sőt kudarcok sorát eredményezte. A háború tehát folytatódott, sorra indultak a hátsországi katonavonatok a hatalmas veszteségek pótlására.

1915 első legfontosabb eseménye a Kárpátokban vívott téli csata volt. Ebben az osztrák–magyar és német csapatoknak sikerült megakadályozniuk az orosz haderőt abban, hogy tért nyerjen a hegységben és betörjön Magyarországra. A székelyföldi gyalogezredek közül a közös ezredek továbbra is a XII. hadtestben szolgáltak, a 16. gyaloghadosztályt alkották. A 38. honvéd gyaloghadosztály ezredei viszont a 4. hadsereg VI. hadtestéhez kerültek át, amelynek parancsnoka az erdélyi szász Arz Artúr altábornagy volt.⁷⁰⁹ A csata húsvétkor ismét új lendületet kapott, az eredmény azonban egyik fél számára sem lehetett megnyugtató. A 38. hadosztály mindenesetre visszakerült a 2. hadsereg állományába, a Szurmay Sándor altábornagy vezette hadtestbe.

A Monarchia haderejének szervezeti változásait igen nehéz nyomon követni, mégis megpróbáljuk a székely ezredek útját felvázolni. A hadvezetés folyamatosan igyekezett a helyzethez és a lehetőségekhez adódó szervezeti változásokat életbe léptetni, így alakultak időlegesen vagy tartósan, parancsnok nevével jelzett csoportok. 1915 márciusában például a 38. honvéd hadosztály három csoportból állt, a Hauser Sándor alezredes vezette csoporthoz a 23. és a 24. gyalogezred, Gombos Mihály ezredes csoportjához a 21. és a 304. honvéd gyalogezred, Huber Gottfried ezredes csoportjához pedig a 22. honvédgyalogezred és a 21. honvéd gyalogezred I. zászlóalja tartozott.⁷¹⁰

A háborús év első hónapjainak sikertelensége után a központi hatalmak katonai döntéshozói elfogadták Conrad tábornagy tervét egy nagyszabású támadó hadműveletre, amely a történelemben gorlicei áttörés néven vonult be. Ehhez természetesen ismét átszervezték a csapatokat. A XII. hadtest a német Woysch-hadsereghez került, amelyben ekkor már csak a 2. gyalogezred képviselte a székelyföldi ezredeket. A 62. gyalogezred öt zászlóalja és a 82. gyalogezred hat zászlóalja Szende Ferenc vezérőrnagy parancsnoksága alatt a 4. hadsereg IX. hadtestébe került. A 38. honvéd hadosztály is német alárendeltsége került, nevezetesen a Südarmee Bothmer-hadtestbe.⁷¹¹

⁷⁰⁶ ÖStA, KA, K.u.k. Feldsuperiorat des Seelsorgebezirkes von Hermannstadt Sterb-Register. Infanterie-Regiment No. 82. Tom. I. 1883–1916.

⁷⁰⁷ ÖStA, KA, Verlust-Listen Sterb-Register Hussaren-Regiment No. 2.

⁷⁰⁸ ÖStA, KA, Verlustlisten für k.u.k. Armeeangehörige 1915–1–1/82–38.

⁷⁰⁹ Hadrendek 1914–1918. 3/3., 3/8.

⁷¹⁰ Hadrendek 1914–1918. 3/21.

⁷¹¹ Hadrendek 1914–1918. 3/24., 3/30., 3/34.

A május 2-án meginduló támadásban a német 11. és az osztrák–magyar 4. hadsereg játszott kulcsszerepet. Az orosz vonalak áttörése után az ellenség védelme összeomlott és a következő hetekben az ellenségnek gyakorlatilag minden területet fel kellett adnia, amelyet az előző év során birtokba vett. Szeptemberre az oroszokat sikerült visszaszorítani a román határ és Riga vonaláig. Az orosz haderő az év hátralevő részében már nem mutatott aktivitást, amit a központi hatalmak arra használtak fel, hogy bolgár támogatással elfoglalják Szerbiát és Montenegrót. Mindezen sikereket azonban beárnyékolta az, hogy egy újabb hadszíntér is lekötötte és emésztette az osztrák–magyar erőket. A háború kitöréséig szövetségesnek számító Olaszország ugyanis május 23-án hadat üzent a Monarchiának. Az olasz támadás csak lassan indult, ami időt adott a bécsi hadvezetésnek, hogy csapatokat irányítson az Isonzó folyó vidékére, illetve Ausztria alpesi határaihoz.

A székely ezredek azonban továbbra is a keleti fronton maradtak. Szervezeti változás ebben az időszakban csupán annyi történt, hogy a 38. honvéd gyaloghadosztály német alárendeltségből visszakerült az osztrák–magyar 7. hadsereg állományába, a VI. hadtesthez.⁷¹²

A háború 1915-ben is továbbszedte áldozatait. A gorlicei áttörésben és az utána következő hadműveletekben, tehát májustól szeptemberig 74 345 fő halt meg, 278 226 katona sebesült meg és 282 424 tűnt el.⁷¹³ Csak május 4–5-én a 62. gyalogezred 1. zászlóaljától hatvanheten haltak meg, 552 sebesültek meg és 58-an eltűntek. Május 27-én a 12. századot bekeríthették, így 226-an kerültek hadifogságba.⁷¹⁴ A veszteség pótlására továbbra is óriási erőfeszítéseket tettek, Székelyföldre pedig egyre több levél érkezett Oroszországból hasonló szöveggel: „Kedves Atyám! Remélem előző lapomat is megkaptátok, míg innen címet nem írhatok, hála Istennek egészséges vagyok, sorsom ugyan nagyot változott, mert orosz fogságban vagyok. Itten a hó most olvad, nincsen az ezredünkből itten csak az a két fiú, akivel patrullban [= járőrben] elfogtak. Szívből üdvözlöm mindannyijukat, minden jót kívánva fia Márton József gefreiter.”⁷¹⁵ A levelet Székelyudvarhelyre küldte az írója április 12-én. A levélen moszkvai pecsét igazolta, hogy valóban Oroszországból érkezett. Sok levél németül íródott, hivatalos stílusban, nyilván a cenzorok kívánságának megfelelően. [Csikány_3_kép] A 24. gyalogezred katonái Galíciában (HIM)

1916 háborús éve a székelység számára újabb megpróbáltatásokat tartogatott. A lassan hadra fogható férfiak nélkül maradó országrésznek ebben az évben idegen megszállást, menekülést, felmérhetetlen károkat kellett elszenvednie, majd olyan tartós katonai jelenlétet, amely a nehéz gazdasági helyzetet, az életkörülményeket még tovább rontotta. Az év első felében a háború tovább dúlt – egyelőre Székelyföldtől távol –, de egyre reménytelenebbül. A háborúskodó felek már egymás legyőzése helyett egymás kimerítésében kezdtek gondolkodni. A támadásokkal minél nagyobb veszteséget próbáltak okozni az ellenségnek, miközben a védők egyre hatékonyabb állásokat, állásrendszereket építettek ki. Február 21-én kezdődött a háború egyik legnevezetesebb csatája a nyugati fronton: Verdun ostroma sok százezer katona életét követelte mindkét oldalon. Az antant hadvezetése a várat védő franciák tehermentesítésére indította júniusban a Somme-menti hadműveleteket, a keleti arcvonalon pedig a Bruszilov-offenzívát. A székely katonák zöme ez utóbbi elhárításában kapott feladatot.

A keleti fronton az orosz fél szinte folyamatos hadműveletekkel támogatta a nyugaton, illetve délen küzdő szövetségeseit. Januárban a Sztrypa, a Dnyeszter és a bukovinai határ mentén zajlottak a harcok, márciusban pedig Rigától a Nyemen folyóig terjedő területen. A legnagyobb támadás azonban június 4-én indult.

⁷¹² Hadrendek, 1914–1918. 4/46.

⁷¹³ De Sgardelli, 1935. 329.

⁷¹⁴ ÖStA, KA, Verlustlisten für k.u.k. Armeeeingehöriger 1915. Infanterie-Regiment No. 62.

⁷¹⁵ ÖStA, KA, Verlustlisten für k.u.k. Armeeeingehörige. 1915–1–1/82–83.

Az orosz sereg főparancsnoka, II. Miklós cár vezérkarának főnöke, Mihail Alekszejev tábornok által készített terv szerint a támadás fő iránya először Vilna felé mutatott, amelyet Alekszej Kuropatkin tábornok hadseregcsoportjának kellett volna végrehajtania, elsődlegesen Németország haderejének legyőzése érdekében. Amikor azonban Olaszország orosz segítségét kérte a Monarchia haderejének – dél-tiroli – támadása miatt, Alekszejev haladéktalanul támadásra indította Alekszej Bruszilov tábornok – eredetileg mellékírányba tervezett – hadseregcsoportját, amely négy hadsereget foglalt magába. Bruszilov a főcsapást a jobbszárnyon lévő 8. hadsereggel tervezte végrehajtani, annak érdekében azonban, hogy a Monarchia ne csoportosíthassa át haderejét, a délnyugati arcvonal parancsnoka a másik három hadseregének egyidejű támadásával is számolt. [Csikány-4-kép-térkép] Az 1916. évi lucki áttörés

A Bruszilov-offenzíva június 4-én egész napos tüzérségi tűzzel kezdődött. Késő délután már erős orosz felderítő egységek törtek előre az osztrák–magyar csapatok állásai felé, de ezeket a rohamokat a védők még vissza tudták verni. Másnap, június 5-én hajnalban Olykánál zúdult irtózatosan heves pergőtűz az osztrák–magyar csapatokra, amelyet az orosz hadosztályok lendületes rohama követett. A támadás főirányában a 82. gyalogezred igyekezett védeni állásait, de a hatékony tüzérségi tűz és a nyomasztó túlerő miatt ez lehetetlen feladatnak bizonyult. Az I. és a II. zászlóalj állásainak elfoglalása után az ezredtörténet szerint „11 h-kor újabb pergőtűz szakadt a III. és a IV. zászlóalj vonalára, melynek megszállói sziklaszilárdan állottak helyükön. Nemcsak a parancsnokok és a tisztek, hanem az egyszerű, de világos gondolkodású bakák is tudták, hogy huzamos ideig ezt az árokszakaszt se lehet tartani. Azért eszükbe se jutott, hogy megszaladjanak. Kitartottak, mert ezt parancsolta kötelességtudásuk és becsületérzetük. Kitartottak, hogy bajtársaik időt nyerjenek, hogy eközben az ellenségben minél több kárt tegyenek s így több ezernyi székely testvérük kiontott véréért, legalább némileg bosszút álljanak.”⁷¹⁶

A védők ellenállása megtört, az egyenként beérkező tartalékok szétszóródtak. Az ezred vesztesége megdöbbentő volt, az 5330 emberből csak 718 fő maradt hadra fogható.⁷¹⁷ Június 6-án Luck előterében már tizenhét kilométer mélységben és ötvennégy kilométer szélességben hatalmas rés tátongott a központi hatalmak arcvonalán, amit az oroszok 15-ig már száz kilométer mélységűvé fejlesztettek. A támadás főirányába esett a 11. lovashadosztály védelmi szakasza is, amelyen az orosz támadások heteken át megtörttek. A hosszú kitartásnak végül az lett az eredménye, hogy az 5. huszárezreddel együtt az erdélyi 9. honvéd huszárezred bekerítésbe és fogságba esett. Hasonlóképpen alakult a helyzet a déli szárnyon is, ahol az osztrák–magyar hadosztályok csakhamar a Kárpátokig vonultak vissza. A 2. gyalogezred itt olyan veszteségeket szenvedett, hogy tartalékezredét fel kellett oszlatni, és ebből töltötték fel ismét hadilétszámmra. Súlyos veszteségeket szenvedett a német Súdarmee alárendeltségében harcoló 38. honvéd gyaloghadosztály is. A 76. dandár nagyszebeni és brassói ezrede elvesztette állományának felét, a 75. dandár kolozsvári és marosvásárhelyi ezredéből augusztus 17-én már csak 600 harcképes katona maradt.⁷¹⁸ Végül augusztus közepén, más hadszínterekről beérkező hadosztályok harcbevételével sikerült az orosz előrenyomulását megállítani. A központi hatalmak keleti arcvonalának megrendülése már Romániát is kimozdította a semlegesség állapotából. [Csikány_5_kép] A 24. gyalogezred katonái Galíciában (HIM)

⁷¹⁶ Hadrendek, 1914–1918. 132.

⁷¹⁷ A magyar katona, 442.

⁷¹⁸ Berkó, 1928. 295.

Székelyföld mint hadszíntér

Románia 1916. augusztus 27-én az antant hatalmak oldalán belépett a háborúba. Ezen esemény ugyan nem volt vártalan, mégis készületlenül érte a Monarchiát. Románia 1883-ban szerződésben kötelezte magát az osztrák–magyar állam támogatására, amelyet ugyan többször megújított, a háború kitörésekor mégis semlegességi nyilatkozatot tett. Szeptemberben a bukaresti vezetés Oroszországgal „jóakarátú” semlegességi szerződést kötött, ami már előrevetítette a várható fejleményeket.

Tisza István magyar miniszterelnök a román fenyegetést a kezdetektől hangoztatta, többek között emiatt is ellenezte a háború megindítását. Megnyugtatóására a Monarchia vezérkara ígéretet tett egy negyvenezer fős haderő erdélyi állomásoztatására. Erdély és benne Székelyföld fenyegetettségével természetesen az osztrák–magyar hadvezetés is számolt, de megfelelő katonai ellenintézkedéseket a háborús lekötöttség miatt alig tehetett. A megszállással fenyegetett vármegyék kiürítésére a Belügyminisztérium 1916. augusztus 15-én tervet készített, amelyet a hadvezetés is elfogadott. E szerint a székely vármegyék lakosságából a csíkiakat Maros-Torda vármegyébe, illetve Marosvásárhelyre, a háromszékieket Udvarhely vármegyébe kellett volna átköltöztetni.⁷¹⁹ A katonai hatóságok szükség esetén a teljes lakosságot evakuálni kívánták, a belügyminisztériumi elképzelés azonban csupán az otthonukat ideiglenesen elhagyó lakosokkal számolt. Ezen tervekről azonban, a pánik elkerülése miatt, még a közigazgatás megfelelő szintjén sem lehetett tudni semmit, így előkészületek egyáltalán nem történhettek.

Augusztus elején az Erdélyben állomásozó csapatok, vagyis az 1. osztrák–magyar hadsereg élére Arz vezérezredest nevezték ki. Az új parancsnok hozzávetőleg harmincezer főt számláló hadserege két hadtestből, a német Stein-csoportból, egy lovashadtestből és hadseregközvetlen alakulatokból állt. A báró Hermann Stein altábornagy vezette csoportban találjuk a 82. gyalogezredet és a 2. huszárezredet is.⁷²⁰ A 11. honvéd lovashadosztályt a székely 9. honvéd huszárezreddel és az 5. huszárezreddel is Erdélybe rendelték, hogy a hadsereg tartalékát képezzék. A hadosztálynak legfontosabb dolga először a hadkiegészítés volt, mert az előző harcokban elvesztette állományának 75%-át. A feltöltés pótszázadokkal Marosvásárhelyen és Szászrégenben történt. Arz tábornok „leharcolt” csapatai részben rendelkeztek harctéri tapasztalattal, harcértékük azonban igen gyenge volt.⁷²¹

A román kormány 1916 nyarán úgy ítélte meg, hogy a központi hatalmak már annyira meggyengültek, hogy most már engedhet az antant ultimátumának és hatalmas területi igényekkel tárgyalóasztalhoz ült. Az antant tárgyalói beleegyeztek Bukovina, Erdély, a Bánság, Partium és Máramaros egy részének Romániához csatolásába és megígérték, hogy a román támadással egy időben egy orosz offenzíva indul, Dobrudzsába rendelnek három orosz hadosztályt és egy tehermentesítő macedóniai támadást is kilátásba helyeztek. Románia arra kötelezte magát, hogy betör Magyarországra, az orosz csapatokkal együtt elfoglalja az országot és így elszigeteli a balkáni hadszínteret. A román haderő hozzávetőleg 6-700 000 főből állt. A hadvezetés három hadsereggel támadta meg a Monarchiát, egy – az ígért orosz támogatással – Dobrudzsát védte, egy pedig a Duna vonalát.

Az Erdély elleni román támadás a hadüzenet átadása után néhány perccel, augusztus 27-én este kilenc és tíz óra között, a predeáli vasútállomásnál kezdődött. A határokat biztosító osztrák–magyar erők a hozzávetőleg tízszeres túlerejű román támadást nem állíthatták meg, hanem ahol lehetett, harcolva visszavonultak. A támadók azonban igen lassan és óvatosan haladtak előre, Székelyföld területére három hét alatt átlagosan hatvan kilométer mélységben

⁷¹⁹ Csóti, 1999. 227.

⁷²⁰ Hadrendek, 1914–1918. 6/42. 43., az 1916. évi eseményekre I. Nagy V., 1922.

⁷²¹ Betegh, 1924. 65.

hatoltak be, de Dél-Erdély területén sem értek el többet száz kilométernél. A talpra állított 82. gyalogezred ekkor a Barcaságot igyekezett megvédeni, de ereje egyelőre kevés volt hozzá.

A háború kitörésekor Erdély egész területén rendkívüli állapotot rendeltek el. Az ebben foglaltak szerint korlátozták a határátlépést, a gyülekezési jogot, a megyei vezetés közigazgatási jogait, bevezették a háborús időkhöz igazított bírósági eljárást. Elrendelték a cenzúrát, a különböző távközlési eszközök figyelését. Erdély kormánybiztosává a miniszterelnök Betegh Miklós, Torda-Aranyos vármegyei főispánt nevezte ki, akinek a katonai hatóságokkal együttműködve kellett egész Erdélyt a háború szolgálatába állítania.⁷²²

A székely lakosság körében a román támadás pánikot idézett elő, amelyen sem Erdély kormánybiztosa, sem a vármegyei vezetők nem tudtak úrrá lenni. A nagyobb városok, Sepsiszentgyörgy, Csíkszereda, Gyergyószentmiklós szinte napok alatt kiürültek. Az erdélyi katonai vezetés a támadástól érintett teljes lakosságot a Maros-vonalon túlra kívánta telepíteni, amit a polgári hatalom lehetetlennek tartott. Végül megállapodtak, hogy a fegyverforgatásra alkalmas férfiakat evakuálják és a hadviselés szempontjából minden értékes készletet elszállítanak.⁷²³ Ennek megfelelően a 17–55 év közötti férfiakat felszólították, hogy induljanak Erdély belseje felé és jelentkezzenek a népfelkelő zászlóaljokban. A támadás hírére elindították az állatállományt, hogy ne kerüljön az ellenség kezére, de gyorsan távoztak a takarékpénztárak alkalmazottai pénzkészleteikkel együtt és a közigazgatási hatóságok is. A menekültáradat megállíthatatlanul és irányíthatatlanul megindult, az utakat ellepték a férfiak után induló családok szekerei, maguk előtt hajtva állataikat és magukkal cipelve mindent, amit csak lehetett. A módszeres kiürítés tehát hamar átalakult fejvesztett meneküléssé. A vasutat csak nagy nehezen lehetett használni, mivel a katonai szerelvények előnyt élvezve haladtak éppen a front felé.

Az országutakat ellepő szekérkaravánok haladását a kormánybiztos igyekezett kordában tartani, szabályozni. Meg kellett oldania az emberek menet közbeni ellátását, az állatok felvásárlását, az úzerkedés megakadályozását. A menekültek száma 100-200 000 fő lehetett, akik először a környező városokban és vármegyékben kerestek menedéket.⁷²⁴ A legtöbben Marosvásárhelyre siettek. A menekültek befogadása és ellátása azonban megoldhatatlan gondot okozott, így Betegh kormánybiztos megpróbálta őket továbbirányítani, így kerültek például csíkiak Hajdú, Szabolcs, sőt Somogy vármegyébe. A minisztertanács szeptember 18-án elfogadta a kormánybiztos elképzelését az otthonukat elhagyók széttelepítésére Magyarország területén. Székelyföldet bárki elhagyhatta, visszatérni azonban majd csak katonai engedéllyel lehetett.

A székelység nagyobb része azonban otthon maradt és szenvedte a megszállás keserűségeit. A román katonák kegyetlenkedéseiről, súlyos visszaéléseiről a korabeli sajtó sokat írt, azonban ezeket más források csak ritkán erősítik meg. A lakosság közötti kivégzésekről, elhurcolásokról a népemlékezeten kívül keveset tudunk, ezekről aligha készültek iratok. Az elhagyott házak könnyű prédájává váltak a katonáknak éppúgy, mint a szegényebb sorsú lakosoknak. A rablás, fosztogatás indítékai között mindenképpen fontos szerepet játszott a zsákmányszerzés, de a fellépő élelemhiány, az éhezés is. A közbiztonság megszűnt, a hatósági személyek elmenekültek, aki maradt, annak nem volt eszköze a rend fenntartására.

A román támadás rendkívül nehéz helyzetbe hozta a központi hatalmakat. Az egyre több hadszíntéren folytatott háború a szövetséges haderők műveleteinek a lehető legteljesebb összhangját igényelte, így elkerülhetetlenül szükségessé vált, hogy még ez év szeptemberének elején létrehozzák a központi hatalmak szárazföldi haderőinek legfelsőbb hadvezetőségét. A

⁷²² Erdély története, III. 1690.

⁷²³ Betegh, 1924. 69.

⁷²⁴ Csóti, 2004. 57.

Vilmos császár névleges vezetése alatt álló testület feladatai közé tartozott a nyugati, a keleti, a balkáni, az olasz és az új, a román hadszíntér eseményeinek koordinálása. A hadvezetés célul tűzte ki a román támadás megállítását, majd Erdély megtisztítása után olyan támadó hadműveletek megindítását, amelynek eredményeként a Keleti-Kárpátok és a Szeret folyó mentén létrejöhet egy viszonylag rövid arcvonala az orosz–román erőkkel szemben. Az elkészített hadműveleti terv szerint az Erdélyben állomásozó csapatok, akár a Marosig is visszavonulva, megállítják a román támadást, közben August von Mackensen tábornagy bolgár–török–német csapatai előrenyomulnak Dobrudzsában, majd Szisztovónál átkelnek a Dunán és csatlakoznak a német 9. hadsereg által Dél-Erdélyből megindított támadáshoz. Ezen műveletek sikere után a két csoportosítás közösen visszaszorítja a románokat a Szeret folyó mögé. Az osztrák–magyar 1. hadseregnek eközben ki kell szorítaniuk a románokat Erdélyből és el kellett érniük a Keleti-Kárpátok gerincét.

Mackensen tábornagy már szeptember 2-án megkezdte a támadását, öt nap múlva már a szisztovói hídfőt is elfoglalta. A románok alig fejtettek ki komoly ellenállást. Az Erdélybe betört három román hadsereg is a tervezettnél jóval lassabban haladt. Támadásuk ütemét elsősorban nem az Erdélyt védő csapatok ellenállása korlátozta, hanem az óvatosság és tapasztalatlanság. E megállapítás akkor is igaz, ha ismerünk olyan fegyvertényt is, mint a pálosi ütközet, amikor a székely 82. gyalogezred Kaca és Pálos környékén rajtaütött egy ezrednyi román gyalogosan. A székely bakák úgy belemelegedtek az ellenség üldözésébe, hogy nem vették észre a román ezred támogatására érkező másik ezredet és nem törődtek a visszarendelő dandárparanccsal sem. Az éjfélig tartó harcnak sok áldozata volt, de a román támadás ezen a területen jó időre megakadt.⁷²⁵ A román támadás támogatására az orosz haderő Bruszilov tábornok irányításával szeptember elejétől három nagy tehermentesítő támadást indított, de ezek mind kudarcot vallottak.

A román csapatok csak rövid ideig tudhatták magukénak a megszállt területeket. A jelentős erősítéseket kapó osztrák–magyar 1. hadsereg, illetve a felvonuló német 9. hadsereg, Erich von Falkenhayn gyalogsági tábornok vezetésével, nem sokat késlekedett. A hadműveletek összehangolására Nagyváradon, majd Kolozsváron megkezdte működését a közös erdélyi parancsnokság Hans von Seeckt német tábornok irányításával. A német 9. hadsereg késedelem nélkül átvette a kezdeményezést és gyors előrenyomulás után szeptember 26–29-e között a nagyszebeni csatában legyőzte az 1. román hadsereget. A persányi ütközet és a brassói csata után október 13-ig a román erők kiszorultak Erdélyből. Eközben az osztrák–magyar 1. hadsereg csapatai, csatlakozva a német hadsereg támadásához, elérték a Keleti-Kárpátok átjáróit. Az égő Csíkszereda október 9–10-én, Kézdivásárhely 10-én, Gyergyószentmiklós 11–12-én szabadult fel. A harcokban részt vevő 82. gyalogezred Kézdivásárhelyen át az Ojtozi-szoros felé támadott, ahol október 25-én, rendkívül kemény harcok után, birtokba vette a Runcul Mare-hegyet. A Kárpátok védelmében már sokkal kitartóbban harcoló románok csupán a Gyergyótölgyes és Gyergyóbékás közötti területet tudták megtartani 1917. augusztus 6-ig. A székely huszárezred – továbbra is a 11. lovashadosztályban, de a 7. hadsereg alárendeltségében – Tihuca felé biztosította a támadás északi szárnyát. A következő hetekben a gyalogosan harcoló huszárok a Radnai- és a Kelemen-havasok vidékén verték vissza a román támadásokat. [Csikány-6-kép-térkép] Az ellenfelek helyzete a nagyszebeni csata után

Mackensen tábornagy ezen idő alatt elérte a Konstanca–Csernavoda vonalat, majd csapatait – egy bolgár hadsereget hátrahagyva – a Románia elleni támadáshoz csoportosította át. E támadás a német 9. hadsereggel összehangolva indult, amelynek részei november 14-én a Szurdok- és a Vulkán-szoroson át vonultak Romániába. Néhány nap múlva a németek

⁷²⁵ Deseő-Ardóci, 239.

elfoglalták Krajovát, majd a Vöröstorony-szorosnál védekező románok hátába kerültek. Ezt követően az egész német hadsereg, együttműködve Mackensen tábornok csapataival, több győztes ütközetet megvívva gyorsan vonult előre, és december 6-án Bukarest kardcsapás nélkül elesett. A hadjárat folytatásaként 1917. január 6–8. között lezajlott foksányi csata után a központi hatalmak hadereje elérte a Szeret folyót, ahol ezt követően megkezdődtek az állásharcok.

A következő hónapok azonban továbbra is sok megpróbáltatással jártak a székelység számára. A magyar kormány október 2-án rendeletet bocsájtott ki a hazatelepítés módjáról. Először a közigazgatási tisztségviselőket kezdték hazatelepíteni, majd a mezőgazdasági dolgozókat, utána a munkások és az értelmiségiek, diákok és a többiek indulhattak hazafelé. A rendelet betartatásának nehézségei miatt október 29-én újabb intézkedés látott napvilágot, amely szerint csak a hatóságok által kiállított igazolvány birtokában lehetett hazatérni. A hazatelepítés óriási terhet rótt a teljes magyarországi vasúti hálózatra, még akkor is, ha sokan ismét szekereken tették meg a hosszú utat. Az utazás alatti ellátás, szükség szerinti elhelyezés megszervezésére, illetve a hazatérők újrakezdésének elősegítésére november 6-án a Földművelésügyi és a Belügyminisztérium közös felügyeletével létrehozták az Erdélyi Visszatelepítő Bizottságot. A visszatelepítés december 14-ig zajlott, akkor a nagy hideg miatt leállították. A következő hónapokban azért még így is többen hazatértek, 1917 januárjának végéig 89 096 fő, majd májusig még további 59 160 lakos.⁷²⁶ [Csikány_7_kép] Az erdélyi menekültek javára 1916. október 21-én rendezett hangverseny plakátja (MNM)

1916 utolsó hónapjai sem teltek nyugalmasan. A Keleti-Kárpátok vonalát elfoglaló osztrák–magyar 1. hadsereg és az északról hozzá csatlakozó 7. hadsereg az év végéig sikeres védelmi harcot folytatott az orosz és a román erők ellen.

1917 ismét bővelkedett a fordulatokban. Székelyföld a hadszíntér közelében lévő hadműveleti terület volt, ahol az osztrák–magyar és német csapatok pihentek, készültek a harcra, ahová folyamatosan érkeztek a hadiszállítmányok. A vasúti kirakodók közelében települt különböző szintű hadianyagraktárakból a lőszer, az élelmiszer és minden szükséges felszerelés szekereken jutott ki a Kárpátokban harcoló csapatokhoz. Így történt ez például 1917 elején, amikor zajlottak az előkészületek az orosz csapatok által birtokolt Magyaros-tető és a környező magaslatok visszafoglalására. A március 8-i támadásához a császári és királyi 39. hadosztály és a támogató tüzérség részére a lőszert Csíkszeredából kellett kiszállítani. A tüzérségi előkészítésben összesen 128 különböző űrméretű löveg, ötvenegy akna- és gránátvető vett részt, amelyek számára 2500 tonna lőszert kellett biztosítani. A szállítási feladatok ellátására a hadosztály kapott „4 kocsizó és 140 málhásállatból álló málhásállat-lépcsőt”, amely Csíkszeredáról mintegy negyven kilométeres távolságra, havas, jeges, alig járható úton, az ezer méternél magasabban lévő állásokba szállította a lőszert. Több állás olyan helyen volt, ahová csak málhásállatokkal vagy kézi erővel lehetett kiszállítani a szükséges készletet. Ráadásul a szállítások csak éjjel vagy ködben történhettek. Egy-egy forduló sokszor egy hetet is igénybe vett. Az állásokba 169 253 lövedéket szállítottak ki, közben kétszáz ló pusztult el vagy vált használhatatlanná.⁷²⁷ E példa is mutatja, hogy csupán a szállítások elvégzéséhez a lóállományt folyamatosan pótolni kellett, amely aligha történhetett máshonnan, mint a helyi gazdáktól. A lovakért cserébe kapott elismervény beváltása már sokszor megoldhatatlannak bizonyult.

Székelyföld, különösen a két érintett vármegye, Csík és Háromszék lakossága számára a nagyszámú katonaság jelenléte, a katonai érdekek mindenek elé helyezése, a román csapatok megszállása és az evakuáció következtében keletkezett károk megtérítésének késedelme, illetve elégtelen volta nehezen elviselhető terhet jelentett. „A visszaállítás munkája nagy

⁷²⁶ Csóti, 1999. 235.

⁷²⁷ Csikány, 2011. 16.

gondot okozott. Elismert képességű birtokosokat kértünk fel arra, hogy a hadviselés terhetől megviselt földműves osztálynak szükségletét kitudakolják, minket arról értesítsenek és az ennek alapján kiosztandó segély szétosztásában segítségünkre legyenek. ... Majd összeírtuk a tisztviselő, iparos és kereskedői osztály kárait. A kormány ezek részére is segítséget helyezett kilátásba és azon elvből kiindulva, hogy: »Bis dat, qui cito dat«⁷²⁸, a még jogerősen meg sem állapított kárigényekre előleget utalt ki. A felégetett falu- és városrészek házainak felépítéséhez ács- és asztalostelepek rendezettek be, hogy tavasszal az építéshez lehessen fogni. Egyszóval mozgás volt az egész vonalon.” – emlékezett vissza ezen időszakra a Székelyudvarhelyen berendezkedő kormánybiztos.⁷²⁹ A kép azonban egyáltalán nem volt ilyen kedvező, a *Független Székelység* című háromszéki lap egyik száma például azt írta, hogy „nem tudjuk elfojtani szívünk keserűségét és lelkünk háborgását, ha arról akarunk írni, hogy székely népünk az oláh betörés és annak folyamányai miatt szenvedett rettenetes veszteségét csaknem egy év leforgása után sem térítették meg”.⁷³⁰ Kártérítés és a remélt segély alig érkezett Székelyföldre.

A német, osztrák, cseh és egyéb nemzetiségű katonák jelenléte éppúgy, mint a magyar katonáké, ha nem is okozott olyan gondokat, mint a megszálló románoké, mégis jelentősen növelte a székelység terheit. A szűkös katonai ellátás miatti törvényes vagy törvénytelen rekvirálások is a lakosságot sújtották, miként a szükségállapot minden következménye. Ráadásul 1917 katasztrofálisan gyenge termése miatt az élelmiszercikkek az Alföldről kellett volna hozni, de a katonai szállítások teljesen lekötötték a vasutat.⁷³¹

A Székelyföld katonai védelme érdekében tett erőfeszítések közben eredményesnek bizonyultak. Ebben feltétlen ki kell emelnünk a székely háziezred, a 82-ek érdemeit. Az ezred egyébként is önfeláldozóan, a katonai becsületet mindenek elé helyező katonái számára a szülőföld védelme még további motivációt jelentett. Székelyföld megvédésére egyébként más ezredektől is többen kérték át magukat az itt harcoló alakulatokhoz.

A 82. gyalogezred 1917 nyarán a 8. hegyidandár kötelékében a Măgura Cașinului magaslatait tartotta megszállva a Kárpátok Moldva felőli oldalán. A „Halálvár” megtartásáért július–augusztus hónapokban véres harcok folytak. Az ezredparancsnok, Papházy Kornél ezredes a harcok előtt katonáit lelkesítő beszéddel próbálta kitartásra biztatni, amire a székely katonák székelyes tömörséggel csupán annyit válaszoltak: „Csak legyen elég vizünk és kézigránátunk, a többit majd elintézzük valahogy!”

A román és az orosz tüzérség július 22-én kezdte el lőni az ezred III. zászlóaljának jól kiépített állásait, amit három napon át folytatott. Első nap 10 000 lövedék – köztük gázlövedék – csapódott be a védelmi körletbe. A katonák éjjel próbálták újjáépíteni, kijavítani a lerombolt fedezékeket, mellvédeket. Az első roham július 25-én következett be, a román 2. hadsereg 8. és 6. hadosztályának csapatai támadtak, de eredménytelenül. A magaslat elfoglalását augusztus 5-ig az ellenség negyven alkalommal próbálta meg, de a székely katonák minden kísérletet megghiúsítottak. Helyállásuk bemutatására idézzük az ezredtörténet augusztus 1-jei bejegyzésének utolsó sorait: „Ezzel ez a nap is elmúlt. A székely bakák megállták helyüket, amit érdem szerint csak akkor értékelhetünk, ha elgondoljuk, hogy a nedves, agyagos állásban s a támpont nyirkos, sötét kavernájában átfázva, napokig jóformán étlen-szomjan állták a sokkal nagyobb ellenség rohamait. Boldogak voltak, ha a sorozatos ütközetek közt annyi idejük volt, hogy egy hideg konzervet, vagy egy-egy darabka – éjfélkor – zsákban felcsempészett, csontszáraz főtt marhahúst elfogyasszanak... De különben is, ki gondolhatott volna evésre, mikor az ellenség támadásai közti rövid percekben a rommálőtt

⁷²⁸ „Kétszer ad, ki gyorsan ad.”

⁷²⁹ Betegh, 1924. 85–86.

⁷³⁰ Idézi Nagy Sz., 2011. 349. A szerző a lap egyéb adatait nem adta meg.

⁷³¹ Nagy Sz., 2011. 350.

fedezéket kellett összetákolni... A legénység éjjel-nappal szünet nélkül tobzódó harc következtében legyengült, szinte végképpen kimerült – és mégis helytállott. Igaz, hogy bezárólag a zászlóaljparancsnok mellettük küszködő tisztek jó példával jártak előtte, de a bakák emberfeletti teljesítményét elsősorban mégis a székely ősi erénynek és a hazaszeretetnek kell betudnunk. Egyes sebesültek, alig hogy sebüket bekötötték – N. N. tizedes balkarjának eltörése után is –, folytatták a kézigránát hajigálását és csak vonakodva lehetett rábírní, hogy a segélyhelyre szállíthassák. Ezen a napon az ezred igen nagy veszteséget szenvedett: halottainak száma 25-re rúgott. Ezenfelül 3 tisztt és 80 legény megsebesült, 84 ember eltűnt.”⁷³² Károly király 1918 nyarán állítólag kijelentette, hogy: „A remek 82-es hősök iránt táplált csodálatom jeléül intézkedem, hogy a Măgura Caşinului magaslat Erdélyhez csatoltassék.”⁷³³

A magaslatok megtartása rendkívüli jelentőségű volt, mert az orosz–román erők az Ojtozi-szoroson keresztül igyekeztek betörni Erdélybe, hogy ezáltal kettészakítsák az osztrák–magyar 1. és a német 9. hadsereg arcvonalát. E támadás részét képezte a Kerenszkij-offenzívának, amelynek fő irányát a Dnyesztvertől északra, Lemberg felé tervezték. Az orosz–román támadás sikeresen indult, a támadók szétverték a velük szemben álló német csapatokat és már csak a Magura Casinului állta útjukat. Az orosz csapatok ugyan cserbenhagyták szövetségesüket, de Alexandru Averescu tábornagy hadseregével mégis át akart törni. Erről azonban a nyolcvankettesek lemondatták. [Csikány_8_kép] A 9. huszárezred állásairól készült vázlat 1917 májusában (HIM)

A háború utolsó évei

A Kerenszkij-offenzíva elhárításában részt vett a többi székelyföldi ezred is. A 2. gyalogezredet még az előző év augusztusában átszállították ugyan az olasz frontra, ahol részt vett a hetedik, a nyolcadik, a kilencedik és a tizedik isonzói csatában is, de a nagy orosz támadás elhárítására visszavitték Stanislau környékére. Pedig az ezred a tizedik isonzói csata után már csak kilencven emberből és tizenegy géppuskából állt, de újabb feltöltés után készen állt arra, hogy a 15. hadosztályba beosztva újabb feladatokat hajtson végre. Nem az ezred hibája volt, hogy az oroszok éppen ezen a frontszakaszon érték el a támadás legnagyobb sikerét. A július 5-én kezdődő hadművelet ötödik napján az ezredet veszteségei miatt már ki kellett vonni az arcvonalból. Két zászlóalj feltöltése után, július 23-án az ezred parancsot kapott az előrevonulásra, majd a visszavonuló ellenség üldözésére. Stanislau helységet – újabb veszteségei ellenére – ők érték el először és július 24-én este a Szabó István hadnagy vezette csoport már a főteret birtokba is vette. Az előrenyomulás ezt követően tovább folyt egészen Bukovina határáig, illetve az orosz fegyverszünet megkötéséig.⁷³⁴

A 38. honvéd gyaloghadosztály a székely honvédgyalogezredekkel a német Súdarmee XXV. hadtestének alárendeltségében a kettesektől északra, a Dnyeszter túlsó oldalán várta az orosz támadást. A hadosztály elsősorban az ellenség üldözésében jeleskedett, akárcsak a 11. lovashadosztály, amely a Kárpátokból indulva augusztus 1-jén már Sadowanál állt. A székely huszárok a fegyverszünet megkötéséig komolyabb harcba már nem keveredtek.

A 62. gyalogezredet 1917 májusában szállították át az olasz hadszíntérre a 35. hadosztállyal együtt. Az Isonzo folyó vidékén ekkor már a tizedik nagy csata folyt. A székelyeket egészen más körülmények várták itt, mint ahol eddig harcoltak, magashegyi, sziklás, kopár vidékre kerültek. Itt nem összefüggő lövészárkok, hanem sziklába vágott támpontok, fedezékek voltak. A tüzérségi gránátok hatását jelentősen növelték a

⁷³² *Ezredtörténet*, 248.

⁷³³ Deseő–Ardói, 243.

⁷³⁴ Deseő–Ardói, 21.

becsapódáskor leszakadó szikladarabok. A sziklás terület másik komoly hátránya a vízhiány volt.

Az ezred a nevezetes Hermada-magaslatra került, amely kulcspontja volt a Trieszt felé irányuló olasz hadműveleteknek. Az augusztus 17-én kezdődő 11. csata az ezred számára rendkívüli megpróbáltatásokat hozott. Az olaszok egynapos tüzérségi előkészítés után indultak támadásra, a szomszédos cseh 11. gyalogezred elkergetése után két oldalról fenyegetve a hatvanketteseket. Egy századot sikerült is bekeríteniük, de az ellentámadások eredményeként mégis ezer olasz közkatonát és nyolc tisztet sikerült a székelyeknek foglyul ejteniük. A rugalmas védelem egy hátsó állásban a következő napokban is kitartott, miközben többen gázmérgezést kaptak, de támadták őket repülőkről is. Augusztus 20-án este a II. zászlóalj fényszórók világítása mellett indult első állásának visszafoglalására, mely időlegesen sikerrel is járt. Az olasz ellentámadások azonban felmorzsolták a zászlóaljat, miként másnap a III-ast is. Ezután a tartalékszázadok indultak ismételt támadásra. Az ezred harcát a besztercei 63. ezred parancs nélkül támogatta. Az augusztus 22-i támadás ismét óriási veszteségeket hozott, egy szakasz katona olasz gyújtóbombáktól egy kavernában, sziklába vajt fedezékben, bennégett. A csata végén az ezred megtartotta az állását, de meghalt öt tiszt, egy zászlós, 85 közlegény, megsebesült 802 fő, fogságba esett 147 és eltűnt 1349 katona.⁷³⁵ A 11. isonzói csata heveségét jól mutatják a veszteségek. Az osztrák–magyar csapatoknál meghalt 10 563 fő, megsebesült 52 150 katona és eltűnt 35 041 személy. Az olasz veszteségek: 40 000 halott, 108 000 sebesült és 18 000 eltűnt. Két és fél év alatt tizenegy isonzói csatában az olaszok mindösszesen tíz-tizenkét kilométer mélységű területsávot foglaltak el.

A 11. isonzói csata után megszilárduló arcvonal az osztrák–magyar erők számára igen kedvezőtlen terepszakaszon húzódott. A helyzeten csak az arcvonal megrövidítése és a kedvezőbb védelmi terepszakaszok elfoglalása segíthetett. Az új védelmi terepszakaszt a hadvezetés az olasz hadsereg mögött a Tagliamento folyó vonalában választotta meg és elfoglalásáért, az olaszokat megelőzve, támadó hadművelet indítását határozta el. A tervezett támadáshoz azonban a Monarchia saját ereje már nem volt elegendő, így itt is Németország segítségét kérte. A németek a támadáshoz hét saját hadosztályt irányítottak az Isonzohoz. Ezekből az erőkből, valamint nyolc osztrák–magyar hadosztályból egy új hadsereget hoztak létre, amelyet az Isonzo hadseregcsoporttal együtt (1. és 2. Isonzo hadsereg) a délnyugati arcvonal-parancsnokság alá rendelték. A 12. isonzói csatában 35. hadosztály a 2. Isonzo hadsereg állományában vett részt.

A 62. gyalogezred október 24-én Görztől északra egy sziklás magaslatról indította meg a támadását. Nagy veszteségek árán ugyan, de már első nap több mint 1200 olasz foglyot ejtett, majd másnap elérte az Isonzo folyót.⁷³⁶ Október 27-én a székely katonák csónakokon és pontonokon átkeltek a folyón és éjjelezés után tovább támadtak a Tagliamento folyó felé. Az előrenyomulást november 5-ig folytatta az ezred, majd ezt követően tartalékban töltötte az év hátralevő részét. Az utolsó isonzói csata óriási sikert hozott a központi hatalmak hadereje számára, a szétesett olasz hadsereget a Piave folyóig vetették vissza.

1918 tavaszán az olaszországi hadszíntéren már csak osztrák–magyar hadosztályok harcoltak, a korábban itt küzdő német erőket átirányították a nyugati arcvonalra. Velük szemben túlnyomóan olasz erők álltak, továbbá néhány angol és francia hadosztály és csak jelképes amerikai erő tartózkodott itt. Hatvan hadosztállyal szemben az osztrák–magyar vezérkar ötvennégy „leharcolt” hadosztályt tudott felsorakoztatni. Az osztrák–magyar hadsereg ellátottsága ebben az időben már majdnem katasztrofális volt, hiszen 1918-ban a hadianyaggyártás az előző évi felére csökkent. Tömegesen irányítottak az arcvonalra orosz

⁷³⁵ Deseő–Ardói, 208.

⁷³⁶ Deseő–Ardói, 208.

fogságból hazatért hadifoglyokat, valamint a keleti arcvonalon felszabadult hadosztályok katonáit, akik nagy része azonban már nem akart tovább harcolni.

A központi hatalmak összehangolt hadműveletei szerint az osztrák–magyar csapatok támadása június 15-én két arcvonalon indult. A dél-tiroli, alpesi arcvonalon az előrenyomulás hozott ugyan jelentéktelen sikereket, az olaszok azonban ezt már a második napon felszámolták. A másik irányban, a Piave folyón több helyen sikeresen átkeltek az osztrák–magyar csapatok, de a támadás az olasz ellenlökések következtében és az utánpótlás hiányosságai miatt néhány nap alatt itt is összeomlott. Az osztrák–magyar csapatok a Piave mögött védelemre rendezkedtek be.

A székelyföldi ezredek közül a császári és királyi 2., valamint a 82. gyalogezred, illetve a 38. honvédhadosztály erdélyi ezredei is a dél-tiroli arcvonalon tevékenykedtek. A 11. hadsereg XIII. hadtestének hadrendjében szerepelt a honvédhadosztály, illetve a 16. gyaloghadosztály kötelékében a 2. gyalogezred. A nyolcvankettesek eredetileg hadsereg tartalékként szerepeltek az 53. hadosztályban.⁷³⁷ A két közös gyalogezred a híres vagy inkább hírheft Hétközség-fennsíkron harcolt, amely a támadás főirányába esett. A június 15-i támadás alkalmával a 2. gyalogezred éppen francia, angol és amerikai csapatokkal találkozott, akikkel szemben – főleg tüzérőségük miatt – nem érhetek el tartós eredményeket. A harcok során különösen sokan szenvedtek gázmérgezést. A 82. ezred június 21-én érkezett a frontra, ahol a III. zászlóalj kivételével tartalékba került. A zászlóaljat két napi kemény harc után váltották fel. [Csikány_9_kép] A 82. gyalogezred III. zászlóaljának katonái. Id. Kováts István felvétele (HRM)

A 38. honvédhadosztály támadását Bencze László, a piavei csatákról írt kitűnő könyvében a következőképpen írta le: „Az áttörésre kijelölt XIII. hadtest első lépcső hadosztályainak (38. és 42. honvéd és 16. közös) rohamozói 07.40-kor jutottak ki az akadályokhoz. A tüzérőség egyetlen kaput sem tudott nyitni, mintha nem is célozta volna a látható hármass rendszert. A sodronyköteleket nem lehetett elvágni drótvágó ollóval. A rohamzászlóaljak robbantó különítményei először az első, majd a másik két akadály során robbantottak nyújtott töltetekkel keskeny kapukat. A hullámok összetorlódtak, a védők elkeseredett géppuskatűzzel tizedelték őket, a levegőből ellenséges repülőgépek csaptak rájuk és mélyrepülésben kaszálták a fekvő sorokat. Az olasz, angol és francia lövegek és aknavetők a senki földjén lötték a támadók hátsó hullámain és szétszaggatták a kihúzott telefonzsinórokat. A harcálláspontok és a harcolók között megszűnt az összeköttetés. Egyes előrelátó törzsek postagalambokkal tartották fenn a kapcsolatot a hadtest harcállásponttal. Az első átjutó, a 21. honvéd gyalogezred 09.30-kor betört az első, majd a második árokba. Mögötte rohamozott az egész 38. honvéd hadosztály. Elfoglalta az első, majd a második árkot, ahol megkapaszkodott és visszaverte az ellenlökéseket. Egyes zászlóaljak 70%-os veszteségeket szenvedtek.”⁷³⁸

A 62. gyalogezred tartalékban volt a csaták alatt, ellenben a két huszárezred annál inkább kivette részét a Piave-menti harcokból. A 2. huszárezred – amely ekkor, a többi ezredhez hasonlóan, már csak a nevében volt huszár – a Piave torkolatának közelében kapott védelmi vonalat, amelyet a magas talajvíz miatt alig tudott megerősíteni. A június 15-i támadás alkalmával a huszárok átkelve a folyón a túlsó parton megvetették a lábukat. Innen továbbtámadniuk nem sikerült, de a visszavonulást elrendelő parancsig kitartottak. A 9. honvéd huszárezrednek nehezebb volt a dolga. A XXIV. hadtestnek, amelyhez a 11. lovashadosztály tartozott, a Piave jobb partján magasodó Montello-magaslatot kellett elfoglalnia. A székely huszárok a támadás megindulásának másnapján, hídon keltek át a folyón, hogy megerősítsék az előző nap elfoglalt állásokat. A következő napokban a huszárok a pokolban érezhették magukat. Az antant csapatok, kihasználva korlátlan légi fölényüket,

⁷³⁷ Hadrendek 1914–1918. 8/32, 8/38.

⁷³⁸ Bencze, 2003.

lerombolták a hidakat, támadták az állásokat, a tüzérseget, ugyanakkor légi támogatást adtak saját csapataik támadásához. Utánpótlás, lőszer, élelem nélkül, állandó ellenséges tűzben és támadások között kellett tartani állásaikat. A legnehezebb napok június 19–20. voltak, amikor szinte egy pillanat nyugalma sem volt a huszároknak. 19-én egy olasz támadás visszaverése után az ezredet támadásra rendelte az ezredparancsnok. Két tartalék századdal kiegészülve a huszárok olyan fergeteges rohamot intéztek, hogy elfogtak 600 olaszt, zsákmányoltak három löveget, két géppuskát és két golyószórót. A támadást a dandárparancsnoknak kellett leállítania. A harc azonban a Montellón kilátástalannak bizonyult, így a csapatokat június 22-én visszarendelték. A huszárezredből a magaslaton vívott harcok során négy tiszt megsebesült, 102 huszár meghalt, 284 megsebesült.⁷³⁹

A következő hónapokban állásháborúszerűen folytak a harcok október végéig. A csapatok hangulata, elsősorban a hátországból érkező hírek hatására, de az egyre kilátástalanebb háború hatalmas veszteségei, szenvedései és az ellátás egyre súlyosabb gondjai miatt már mélypontra került. Így következhetett be, hogy a 38. honvédhadosztály 22. marosvásárhelyi ezrede újabb állások elfoglalását megtagadta. Az ezredhez látogató József főhercegnek kijelentették, hogy ezentúl a hazájukért, otthon kívánnak harcolni, nem pedig távol Erdélytől.⁷⁴⁰ A huszonkettesek eltökéltsége átragadt a többi ezredre is, így a hadosztályt ki kellett vonni a hadszíntérről. Hasonló esemény más alakulatoknál is egyre sűrűbben előfordult, amely felgyorsította a háború utolsó időszakának eseményeit. A hadosztály október 27-én indult el a magyar határok védelmére.

Időközben október 24-én támadásba lendültek az olasz, az angol és a francia csapatok. A legyengült osztrák–magyar csapatok a támadásnak nem állhattak ellen. Az olaszokhoz október 29-én átküldött fegyverszüneti bizottság már november 1-jén átvette a fegyverszüneti feltételeket, de az osztrák–magyar vezérkar csak november 3-án közölte ezek elfogadását. Így jött létre a Weber–Diaz-féle egyezmény, amelynek értelmében a magyar csapatoknak vissza kellett vonulniuk az eredeti – Horvátország nélküli – magyar határok mögé. Az ellenségeskedések beszüntetését a vezérkar azonnali határidővel kihirdette a csapatoknak, viszont az elfogadott jegyzék toldaléka 1918. november 4-én délután három órában jelölte meg a „tüzet szüntess” parancs időpontját. Az osztrák–magyar csapatok ezt a dátumot betartották, az olaszok viszont nem, így esett fogságba a 82. gyalogezred és a 2. huszárezred nagy része. A 9. honvéd huszárezred, a 2. gyalogezred viszont hazatért, miként a 38. honvédhadosztály ezredei is.

A Monarchia ebben az évben negyvenhat nehézüteget és négy gyaloghadosztályt küldött a francia hadszíntéren küzdő németek támogatására. Így került a piavei csata alatt tartalékban szereplő 62. gyalogezred is, a 35. hadosztály keretében, az elzász-lotaringiai arcvonalra. Itt az ezredet Verduntól délre St. Mihielhez rendelték, a frontvonal egy kiugrásának csúcsába. A németek által kiépített álláson elcsodálkoztak a hatvankettesek: „Ez volt az állás! Hozzá képest a Hermada is csak játékszámba ment.”⁷⁴¹ Ebben az állásban érte szeptember 12-én az ezredet az amerikai csapatok támadása. A támadást eddig nem tapasztalt tüzérsegi előkészítés indította, majd megindult a gyalogság rohama. „A székelyek óriási veszteségeket szenvedtek, de ami belőlük megmaradt, a helyén maradt, a pokol minden tüze dacára, az amerikaiak, a franciák, a négerok rohamaival szemben.”⁷⁴² Hajnalban már nyolc roham érte az ezredet, a harcok fősúlya a II. zászlóaljra nehezedett. Az ezredparancsnok ki is vonta a zászlóaljat hátsóbb állásba, elől csupán fedező őrsök maradtak. A támadások ezután ezen őrsöket érték, míg fel nem morzsolódtak. Az egység ezt követően egy hátsó állásba került a

⁷³⁹ Deseő–Ardói, 277–278.

⁷⁴⁰ Gottfried–Nagy, 2011. 39.

⁷⁴¹ Deseő–Ardói, 208.

⁷⁴² Deseő–Ardói, 209.

„Michaelstellungba”. Az ezredet november 4-én vonták ki a frontvonalból és indították el Magyarországra felé. A hazaút rendben, fegyelmezetten, a tisztek által irányítva történt. A hatvankettesek Ulmig gyalog meneteltek, onnan vasúton utaztak. Bécsben még megpróbálták lefegyverezni őket, de az ezredparancsnok, Czikély ezredes erélyes fellépése miatt ez nem sikerült. Az ezred Désaknán szerelt le.

A háború befejezése és a forradalmak kora

A Magyarországra érkező katonavonatokot az őszirozsás forradalom várta. A Monarchia nemzetei erre az időszakra már létrehozták a legális hatalommal szembeni vezető testületeiket, a nemzeti tanácsokat. A Magyar Nemzeti Tanács október 14-én alakult meg, az első elnöke Károlyi Mihály lett. A Nemzeti Tanács néhány nappal később, október 31-én már a törvényes hatalmat is megszerezte, miután József főherceg, a király által megbízott helytartó Károlyi Mihályt kinevezte miniszterelnökké. Az új koalíciós kormány egyik első feladata az volt, hogy rendezze viszonyát az antant balkáni haderejének parancsnokával, mert az antant csapatok mozgását az említett Weber-Diaz egyezmény nem korlátozta. A Balkánon ekkor még jelentős német erők is állomásoztak. A Belgrádban november 13-án létrejött katonai konvenciót azonban csak az eddigiekhez képest súlyosabb feltételek mellett lehetett megkötni. Az új demarkációs vonal Erdély vonatkozásában a Maros folyó vonala lett. A konvenció értelmében lehetővé vált Magyarországnak hat gyalog- és két lovashadosztály felállítása, illetve hadrendben tartása, de ezek közül csak a Székely Hadosztály állt fel.

A kormány lépései a honvédelem megszervezésére teljes kudarcot vallottak. Ebben rendkívüli szerepe volt Linder Béla hadügyminiszternek, aki november 1-jén már fegyverleadásra és leszerelésre adott ki rendeletet, és másnap elhangzottak elhíresült szavai: „Nem kell hadsereg többé! Nem akarok többet katonát látni!”⁷⁴³ A haderő alakulatainak jó része az egymás után születő rendelkezéseket, parancsokat már egyébként sem hajtotta végre. A szerveződő katonatanácsok működése még tovább súlyosbította a helyzetet, a parancsnokok már nem tudták vezetni alakulataikat. A magyar kormány antantban bízó, antimilitarista politikája teljes kudarcot vallott, amelynek igazi kárvallottjai azon országrészek lettek, amelyek idegen megszállás alá kerültek.

A Székelyföldön élők terhei 1918-ra tovább növekedtek. Bár Románia 1917. december 9-én a fegyverszünet, majd 1918. május 7-én különbéke aláírására kényszerült – amivel megszegte, így semmisé tette az antant hatalmakkal kötött 1916. évi szerződést –, a határmenti vármegyékben továbbra is osztrák–magyar csapatok állomásoztak. Az Anton Goldbach Edler von Sulitabor altábornagy vezette csoport harminc zászlóaljja, tizenkét tüzérütege és két repülőszázada nagyrészt Gyergyóban, Csíkban és Háromszéken települt szét. A hadsereg élvezett előnyt a vasúti szállításban, a távközlésben éppúgy, mint ahogy katonai érdekre hivatkozva lehetett rekvirálni, beszállásolni, lefoglalni épületeket és minden mást. A székely lakosságra úgy hárult az a teher, amit a katonai jelenlét okozott, hogy még az első román megszállás következményeit sem heverte ki. Háromszék vármegye elöljárósága még 1918 júniusában is beadvánnyal fordult a miniszterelnökhöz kárenyhítésért, segélyért.⁷⁴⁴ Csíkban Tolnay Lajos főispán vezetésével igyekeztek minél előbb újjáépíteni Csíkszereda leégett városrészeit, elindítani a normális életet. A főispán eredményesen működtette a „Pro Transylvania Országos Segítő Bizottságot” is.⁷⁴⁵ A polgári közigazgatás és rendfenntartás a feltételek hiánya miatt azonban csak fennakadásokkal működhetett. Ráadásul a keleti vármegyéknek 1918 elején még egy újabb gonddal is szembe kellett nézniük. Oroszország március 3-án aláírta a breszt-litovszki békét, amellyel befejezte a háborút, így számítani

⁷⁴³ Idézi többek között Gottfried–Nagy, 2011. 47.

⁷⁴⁴ Nagy Sz., 2011. 350.

⁷⁴⁵ Endes, 1938. 422.

lehetett nagy számú hadifogoly hazatérésével. Az orosz, majd román fogságból hazaérkezők számára karanténokat jelöltek ki, ahol egyrészt egészségügyi szempontból, másrészt ideológiai „fertőzöttség” veszélye miatt is elkülönítették az embereket. Ezen táborok felállítására városokban került sor, ismét növelve az ott élők terheit, rontva a közbiztonságot. A táborok őrzése, ellátása szintén megoldhatatlan feladat elé állította a hatóságokat.

A háború végéhez közeledve a helyi lakosságra egyre nagyobb fenyegetést jelentettek a saját, a Monarchia katonái. Szabó Zoltán vezérőrnagy, aki Goldbach altábornagytól vette át a parancsnokságot, november 6-án már azt jelentette, hogy katonái nem engedelmessé válnak, a fegyverletételi rendelet teljesen felbomlasztotta a rendet.⁷⁴⁶ A vezérőrnagy célja ezután már csak az lehetett, hogy a katonáit minél előbb eltávolítsa Székelyföldről. A katonák ezután gyalogosan és vonaton, lövöldözve és fosztogatva indultak el lakóhelyük felé. Elhagyta velük a területet a katonai közigazgatás is, az intézmények és raktárak személyzete. Szabó vezérőrnagy a már nem elszállítható készleteket átadta a helyben maradó, ekkor megalakuló helyi nemzeti tanácsoknak. Székelyföld helyzetén nem sokat javítottak a frontról hazatérő, már fegyelmileg teljes felbomlott székely alakulatok sem. Nagy mennyiségű fegyver, harcanyag maradt a leszerelőknél, amely tovább rontotta a közbiztonságot, igen sok tragédia forrása lett. Mindezt tetézte az újabb román bevonulás veszélye, amely nem váratott sokáig magára.

A román csapatok előrenyomulása november 7–10-e között indult meg. Kisebbségi román katonai csoportokról először Gyergyótölgyes, Gyergyóholló és Borszék környékéről érkeztek jelentések. November 13-án elfoglalták Gyimesbükköt és Csíkszentmártont. A következő napokban román csapatok jelentek meg az Ojtozi-, a Gyimesi- és a Tölgyesi-szorosban. Az antant számára küldött magyar tiltakozások semmit sem értek, a kormány pedig tehetetlen volt. A román katonákat senki nem akadályozhatta meg a területfoglalásban, amely egyre több atrocitással járt. November 25-re Borszék is román kézre került, és az előrenyomuló csapatok elérték a Maros vonalát.

A bevonuló román csapatok parancsnokainak igyekezniük kellett volna kerülni az összeütközéseket székely lakossággal, hogy minél gyorsabban, zökkenők nélkül történjen meg a megszállás, ez azonban legtöbb helyen nem történhetett így. A rosszul felszerelt és ellátott román alakulatok szervezett katonai ellenállással ugyan nem találkoztak, mégis számtalan atrocitás kísérte útjukat. A rosszul öltözött, éhező katonák ugyanis raboltak, fosztogattak, kiváltva ezzel a helyi lakosság ellenállását. Gyimesbükkön a román katonák a helyi nemzetőrökkel csaptak össze. A helyi lakosság ellenállása nem lehetett sikeres szervezett katonai erő és közigazgatás nélkül. A reménytelen harc helyett a székelyek Budapestről vártak segítséget, de hiába. A román csapatok térnyerése után megkezdődött Székelyföld közigazgatásának erőszakos átalakítása, ami ellenkezett a belgrádi egyezmény előírásaival. A tisztségviselőknek hűségesküt kellett tenniük, aki ezt megtagadta, azt internálták. Januárban az erdélyi román Kormányzótanács (Consiliul Dirigent) már szabályozta is az új közigazgatás rendjét. Eszerint a megyék élére prefektusok kerültek; egyelőre mindenki megtarthatta állását, aki letette a hűségesküt és a hivatalos nyelv a román lett.⁷⁴⁷

A székelység ügyét elsősorban a Székely Nemzeti Tanácsoknak kellett volna képviselniük, amelyek novemberben Kolozsváron és a székely városokban, illetve Budapesten alakultak meg. A tanácsok a székely önrendelkezést, autonómiát tüzték a zászlójukra. A belgrádi szerződés ismertté válása után született meg az a gondolat, hogy a Maroson túl fekvő Székelyföldön önálló köztársaságot kellene létrehozni. Ez az eszme megfelelt a háború utáni rendezési elveket pontokba szedő Thomas Woodrow Wilson amerikai elnök célkitűzésének,

⁷⁴⁶ Gottfried–Nagy, 2011. 51.

⁷⁴⁷ Raffay, 1987. 223.

azonban megvalósítására mégsem lehetett reális esély. A kialakult helyzet tisztázására és a megoldás keresésére november 28-ra székely nagygyűlést hívtak össze Marosvásárhelyre. A nagygyűlés résztvevői többnyire egyetértettek a köztársasági gondolattal, de a kolozsvári Magyar Nemzeti Tanács, illetve a budapesti kormányküldöttek elleneztek minden olyan lépést, amely akadályozhatta volna a háború utáni békés rendezést. Segítséget viszont nem tudtak adni ahhoz, hogy Székelyföldről a román csapatokat kiszorítsák.⁷⁴⁸ A magyar kormány tartani kívánta magát a belgrádi egyezményhez, holott azt már a francia fél sem tekintette megfelelőnek. Az antant budapesti katonai küldöttsége december 12-én közölte hivatalos álláspontját a magyar kormánnyal, miszerint Romániát elismerték szövetségesüknek és így jogukban áll megszállni a belgrádi egyezményben meghatározott területeket és stratégiai jelentőségű pontokat.⁷⁴⁹ A román csapatok ezt követően tovább vonultak előre, amivel a hivatalos francia politika ugyan nem értett egyet, de a francia katonai vezetők támogatták. Egyetlen katonai erő próbált ellenállni, a Székely Hadosztály.

Az Erdélyi Katonai Kerület parancsnokságát november 26-án Kratochvill Károly ezredes vette át, akinek újjá kellett szerveznie a 38. honvéd hadosztályt is. A szervezés alapját Friedrich István hadügyminisztériumi államtitkár november 12-i rendelete képezte, amely a Belgrádban engedélyezett hadosztályok felállításához szabta meg az irányelveket. A hadosztályhoz a kolozsvári, a zilahi, a szatmárnémeti és a dési ezredet rendelték, amelyeknél azonban a fegyelem már teljesen megbomlott, a használhatóságuk kétséges volt. A tisztek úgy gondolták, hogy a hadosztályt olyan székely legénységgel kellene feltölteni, akiket szűkebb hazájuk megmentése lelkesít. A szervezést november végén az erdővidéki Baróton kezdték, majd egész Háromszéken és Csíkban folytatták.⁷⁵⁰ A legfiatalabb székely katonakötelesek bevonultatását ugyanakkor akadályozta a katonai közigazgatás távozása, a helyi közigazgatás kiszámíthatatlan hozzáállása, illetve a román katonai hatóságok és alakulatok fellépése minden szervezkedéssel szemben. Ennek ellenére a toborzás sikeres volt, a Kolozsvárra érkező székelyeket a tiszteik már fegyelmezett, jó harci szellemmel rendelkező katonákká nevelték, képezték. A Székely Nemzeti Tanács Budapesten felállított Székely Irányító Különítménye is igyekezett Erdély fővárosába irányítani a frontról érkezett székely katonákat. December közepéig Kratochvill ezredes már 2-3000 katonával számolhatott. A székelyeket először zászlóaljba, majd ezredbe szervezték, végül a 38. hadosztályt a Hadügyminisztérium január 9-i rendeletével átnevezték Székely Hadosztállyá.

A román csapatok karácsonyra elfoglalták Kolozsvárt. A hadosztály a túlerővel szemben kénytelen volt visszavonulni, miközben a harcot időről időre felvéve igyekezett akadályozni az előrenyomulást. A hadosztály egyes kötelékei 1919. január 14-e és 20-a között Zilahnál, Cigányinál és Bánffyhunynadnál is sikeresen harcoltak. Február elejére a románok így is elérték a történeti Erdély nyugati határait, ahol azonban a hadosztály hosszú időre megállította őket. A Szinérváralja–Szilágysomlyó–Csucsá–Vaskoh vonalon két és fél hónapig sikeresen tartottak ki a székely csapatok, közben február 22-én néhány napra még Zilahot is visszafoglalták.⁷⁵¹

A hadosztály harcát eközben a budapesti események nem segítették, sőt gátolták. A magyar kormány ugyanis március 20-án értesült a Vix-jegyzékről, amely az új demarkációs vonalat kijelölve előírta a magyar csapatok visszavonását a Szatmár–Arad–vonaltól nyugatra száz kilométeres távolságig. A jegyzék az eddigi magyar politika teljes kudarcát jelentette, így a kormány lemondott és a hatalmat átadta a baloldali pártoknak. Másnap kikiáltották a Tanácsköztársaságot és megkezdte működését a Forradalmi Kormányzótanács. Az új hatalom

⁷⁴⁸ Egyed, 2006. 288.

⁷⁴⁹ Eördögh, 2000. 27.

⁷⁵⁰ Gottfried–Nagy, 2011. 58.

⁷⁵¹ A hadosztályról l. még Koréh, 2000.

számára zavaró volt a Székely Hadosztály, melynek sokáig semmilyen támogatást sem adott. A 13 000 fős létszámú, megfelelő tüzérséggel, egy repülőszázaddal és két páncélvonattal támogatott hadosztály pedig az egyetlen olyan erő volt, amely akadályozta a román területfoglalást. Az április 16-án meginduló román támadással szemben Kratochvill ezredes csapatai Mátészalka térségébe, majd a Nyírség területére vonultak vissza, miközben újabb és újabb ütközetekben fékeztek a támadók előrenyomulását. A magyar Vörös Hadsereg Keleti Hadseregének parancsnoksága április 25-én rendelte el a hadosztálynak, hogy csatlakozzon a Tiszát védő csapatok balszárnyához. Kratochvill ezredes azonban nem volt hajlandó szolgálni a „bolsevik” hatalmat, ezért hadosztályával április 27-én Demecsernél letette a fegyvert. Székelyföld az 1920. június 4-én aláírt békeszerződés értelmében a megnövelt területű Romániához került.

A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT, 1918–1940 (Bárdi Nándor)

A Székelyföld történetét ebben a két évtizedben alapvetően az impériumváltás, a területnek Magyarországtól Romániához való csatolása, a magyar nemzetépítésből való kiszakadása és a kisebbségi helyzethez való adaptáció határozta meg. Kelet-Magyarország, a jelenkori Erdély¹ az Osztrák–Magyar Monarchia elmaradott régiójából egy másik államalakulat legfejlettebb régiója lett. A Székelyföld határszéli helyzete is megváltozott, az új ország középpontjába került, de periférikus helyzete megmaradt. Románia viszonya Erdélyhez és azon belül a Székelyföldhöz pedig a megnagyobbodott állam egységesítésének függvénye volt – az óromániai gyakorlat alapján.

Ennek egyik vetülete az önkormányzati alapú közigazgatás megszűnte volt. Paál Árpád az 1918 előtti viszonyokat némileg idealizálva a változást a következőképp foglalta össze: „Minden községet a saját történeti folyamata alakított ki, a saját külön életszükségletei hoztak létre, s így a legkisebb község különállásának is megvoltak a sajátos külön okai és fenntartó erői. [...] A magyar uralom alatt ez a helytörténeti erő volt a községekre nézve a legfőbb alakító és fenntartó tényező. A községek személyisége így nem volt pusztán közigazgatási fogalom s felülről diktált csoportosulás, hanem népi gyökérből fejlődött és abból élő eleven valóság. Az állami és a megyei közigazgatást is »közvetítette« ugyan, de helyi élete – bármilyen kicsiny volt is – fontosabb és lényegesebb annál a közvetítésnél. Ehhez képest a magasabb rendű közigazgatásnak is e természetes helyi életet figyelembe kellett vennie, és ahhoz idomulnia, s nem a helyi életnek kellett a közigazgatás öncélúságába fölszívódnia.”² A „helytörténeti erő” mellett a „községi illetőség” lokális testvériséget, közösségvállalást fejezett ki. Ezzel szemben Románia felülről diktált, nem az önkormányzatiságra alapozó közigazgatást hozott be a kelet-magyarországi elcsatolt területekre. Az új romániai politikai berendezkedésben ismeretlen volt a helyi tisztviselőválasztás, a községi képviselő-testület, a megyei és városi törvényhatóságok működése. „A község és a megye a régi Romániában azt jelentette, hogy azoknak a helyi területeknek van egy-egy felülről kinevezett vezető hivatalnok, s annak van megfelelő segéd személyzete. Ez aztán az állami közigazgatást működteti azon a helyi területen, s csak ennek a közigazgatási helyi tagozódásnak van jogi személyisége és nem az illető helyi közösségnek. Vagyis a község és megye tulajdonképpen nem egyéb, mint az államigazgatás helyi részlete, és semmi olyan külön társadalmi szervezettség, melynek vagyoni és erkölcsi összetartozandóságokból áll a lényege. Ennélfogva a régi Romániában községi és megyei külön tulajdonokat sem ismertek, hanem csak községi és megyei vonatkozású államvagyonokat.”³

A második kulcskérdés a kétszeresére növekedett Románia⁴ egységének, az etnikai többség szupremáciájának megvalósítása volt, miközben szembe kellett nézni azzal, hogy különösen az új területeken nem volt számottevő román városi polgárság.⁵ Irina Livezeanu alapvető munkája szerint ennek az egységesítő román nemzetépítésnek a kulturális expanzió a lényege.⁶ Az egységesítést csak az etnikai átrétegződés állami támogatásával lehetett

¹ 1918 után Erdélyen a jelenkori Erdélyt, tehát a Magyarországtól Romániához csatolt területek összességét értjük.

² Páldy [Paál Árpád], 2009. 536.

³ Uo. 537–538.

⁴ 137 903 km²-ről, 294 967 km²-re, 7,904 millió lakosról 15,541 millióra. Csucsujá et. al., 2011. 88–89.

⁵ A románság városi lakosságon belüli aránya 1930-ban régióként: Dobruzsza: 52,4%, Bessarábia: 31,5%, Bukovina: 33%, történeti Erdély: 35,9%, Bánság: 35%, Körösök–Máramaros vidéke 33,1%. Ráadásul az ország lakosságának döntő része falun élt és a vidékiek aránya növekedett is, az 1920. évi 77,8%-ról, 1939-re 81,8%-ra, miközben számos községet várossá minősítettek át. Rónai, 1940. 108.

⁶ Livezeanu, 1996.

megvalósítani. Ennek az átrétegződésnek a tartalma a többségi román nemzetiségűek városi lakosságon belüli többségének, az iskolai végzettség terén magasabb mutatóiknak és a foglalkozási szerkezeten belüli jobb, vezető pozícióiknak a biztosítása volt, párhuzamosan a magyarok marginalizálásával. Erdélyben a két világháború között a városi lakosságon belül a magyarság a magyar anyanyelvű zsidóság és a németiség voltak a meghatározó társadalmi csoportok. Ezért a romániai magyarság szociológiai értelemben, a demográfiait leszámítva az adott korszakban nem tekinthető kisebbségnek a társadalmi pozíciói alapján. Itt nem a számbeli viszonyról van szó, hanem a gazdasági, kulturális, társadalmi életben betöltött domináns, mintaadó szerepről.⁷ A két világháború között a román állam a politikai-közigazgatási hatalmát a saját etnokulturális közössége társadalmi pozícióinak javítására használta fel. Livezeanu szerint ennek a román nemzetépítésen belül területi, intézményi és urbanizációs dimenziója volt.⁸

Etnikai viszonylatban a két magyar többségű terület, az ország északnyugati részén elhelyezkedő Partium és a Székelyföld, valamint az erdélyi városok jelentettek problémát az új államhatalom számára. Az első egyben biztonságpolitikai kérdés is volt, ezért telepesfalvak létrehozásával, az ingatlanforgalom korlátozásával próbálták meg románosítani. Ennek keretében 1930-ig négyezer telepes került a magyar határ melletti megyékbe, ahol 30 ezer hektár földet kaptak (átlagosan 7,5 ha-t).⁹ A másik tömbterület etnikai összetételét és rétegződését az oktatási rendszeren keresztül a székelyek egy részének román származását hangsúlyozó propaganda keretében (a kultúrznával), a közigazgatásban pedig a földreformmal, a helyi önkormányzatiság megszüntetésével kívánták megváltoztatni. Az erdélyi város etnikai arculatát a magyar tisztviselőréteg kivándorlásának kikényszerítésével, új román államigazgatási apparátus megteremtésével, a vállalatok nacionalizálásával, az etnikai-biztonságpolitikai szempontokat is figyelembe vevő iparfejlesztéssel és nem utolsósorban az oktatáspolitikával próbálták átalakítani. Az állam generálta intézményi rendszerváltás kulcsa a közigazgatás és az oktatás volt.

Közigazgatási rendszerváltás

A négy megye igazgatásának alakulását annak korszakolásával és azokon belül a helyi döntéshozó testületek, a fontosabb intézkedések bemutatásával tekintjük át.¹⁰ Az első szakasz az impériumváltás időszaka volt 1918–1920 között, amikor a román hadsereg, majd a Kormányzótanács a magyar közigazgatást próbálta egyszerre behódolásra bírni és kiszorítani a helyi hatalomból. Ezt követte egy átmeneti időszak 1920–1925 között, amikor nem működtek a megyei, városi vagy községi választott tanácsok, és egy új román közigazgatási apparátus jelent meg a Székelyföldön. A periódust a romániai közigazgatás egységesítését célzó 1925. évi törvény létrejötte zárta. A harmadik korszakban az 1926. évi helyhatósági választások következményeit, a községi, városi és megyei tanácsok megalakulását és

⁷ 1910-ben a jelenkori erdélyi városi népesség 59%-a volt magyar, 23,1%-a román és 16,2%-a német anyanyelvű. Az írni-olvasni tudók 48%-a magyar, 15,5%-a német, 35,8%-a román volt. A középiskolát végzetek 63,9%-a magyar, 17%-a német, 18,2%-a román volt. Ugyanakkor a régió össznépségének 55%-a volt román és 34,3% magyar anyanyelvű. Kovács A., 1940. 235–236. Az etnikai átrétegződésről: Kiss, 2014, ő idézi: Marger, 2006.

⁸ Livezeanu, 1996. 138–151.

⁹ R. A., [Rónai András] 1933.

¹⁰ Ez a fejezet nem készülhetett volna el a négy megye két világháború közti történetét külön-külön feldolgozó részletes tanulmányok nélkül. A következőkben döntően ezek összefoglalását adom. A Csík megyei áttekintést Szabó Csongor, a háromszékit Nagy Botond, a maros-tordait László Márton, az udvarhelyit Gidó Csaba készítette a 109173. sz. OTKA-kutatás keretében és a MOL Nyrt., illetve a Közéletre Nevelésért Alapítvány támogatásával. A három utóbbi tanulmány rövidített változata az *Areopolisz, Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok* XIV. kötetében jelent meg.

működését tekintjük át a következő, 1929. évi közigazgatási törvény életbeléptéig. Ezt 1931–1937 között az időközi (interimár) bizottságok időszaka követte, amikor a községek, városok, megyék vezetését döntően a kormány által kinevezett testületek végezték. Az ötödik korszak a királyi diktatúra időszaka, 1938–1940 között: a helyi elitek kikerültek a közigazgatásból, a megyéket tartományokba szervezték és a kulcsfontosságú prefektusi tisztségeket katonák töltötték be.

Impériumváltás, 1918–1920

1918. október 16-án I/IV. Károly császár/magyar király bejelentette, hogy Ausztria átalakul szövetségi állammá, és felszólította az addigi Osztrák–Magyar Monarchia nemzeti közösségeit, hogy hozzák létre Nemzeti Tanácsaikat. Károlyi Mihály vezetésével október 22-én az általa vezetett 48-as és Függetlenségi Párt, a Jászi Oszkár vezette Polgári Radikális Párt, valamint a Garami Ernő és Kunfi Zsigmond irányította Magyarországi Szociáldemokrata Párt részvételével megalakult a Magyar Nemzeti Tanács. Az időközben lemondott Wekerle Sándor miniszterelnök helyére a királyi teljhatalommal rendelkező József főherceg az őszirózsás forradalom (1918. október 28–31.) nyomására Károlyi Mihályt nevezte ki miniszterelnökké. A Nemzeti Tanács november 16-án kikiáltotta a független Magyar Népköztársaságot.

Az új kormány a megyei törvényhatóságokat felkérte a helyi Nemzeti Tanácsok és nemzetőrsek megszervezésére és új főispánokat (kormánybiztosokat) nevezett ki a megyék élére. Mindez a helyi politikai elitek átalakulásával járt és generációváltást hozott. Így Csík megyében Györgypál Domokos volt megyei főügyészt neveztek ki kormánybiztossá, majd a régi tisztségébe ugyanő Pál Gábort nevezte ki, aki a következő két évtizedben meghatározó szereplője lett a csíki politikai életnek.¹¹ Székelyudvarhelyen Váentsik Ferenc, Károlyi Mihály pártjának helyi prominense lett a megye kormánybiztosa. Az Udvarhely megyei Nemzeti Tanács által összehívott nagygyűlésen, november 3-án Paál Árpádot a tanács elnökévé választották meg, akit Váentsik alispánná nevezett ki. Mindketten hangsúlyozták a közigazgatás szakszerű megújításának szükségességét, néhány régi vezetőt rendelkezési állományba helyeztek, majd a generációváltás jegyében új embereket neveztek ki meghatározó tisztségekbe. 14 új állást hirdettek meg a polgármesteri hivatalban, és új lapot indítottak (*Székely Közélet*).¹² Háromszéken a megyei törvényhatóság utolsó ülésén (november 11.) csatlakozott a Magyar Nemzeti Tanácshoz. Az 1916. évi tapasztalatokból okulva – a román megszállás elkerülhetetlennek látszott – ezért Sepsiszentgyörgyön Török Andor alispán azt hangsúlyozta, hogy mivel Magyarország nem hadviselő fél, ellenállást sem fejtenének ki, ha bevonulnak a románok.¹³ Paál Árpád az Udvarhely megyei nemzetőrseknek előírta, hogy csak a kormánybiztos útján fogadhatnak el rendelkezéseket a román hadseregtől, és az esetleges túlkapások ellen is hozzá kell fordulniuk.¹⁴

A legnagyobb helyi megmozdulásra Gyergyószentmiklóson került sor: november 22-én a fegyverraktárat feltörték, és a helyi közigazgatás által kommunistának tartott mozgalmak felerősödtek. A városban lövöldözés tört ki, Blénesi Albert helybeli birtokos és egyháztanácsos meghalt a zavargásokban.¹⁵ A lázadást a marosvásárhelyi nemzetőrség számolta fel.

November 15-én egy román katonai egység Piatra Neamț felől Gyergyótölgyesre vonult, ahol a román vezérkari főnök kiáltványát osztogatták, amely szerint: „Büszkén lépünk Erdély földjére, megvalósítani az évszázadok álmát, az összes román egységét”. A Csík megyei

¹¹ Pál G., 1940.

¹² Gidó Cs., 2015. 227.

¹³ Nagy B., 2015a. 159.

¹⁴ Gidó Cs., 2015. 227–228.

¹⁵ Garda, 2013. 28–29.

Nemzeti Tanács a röplap szövegét megtáviratozta a honvédelmi miniszternek, aki a következőket válaszolta: „A benyomuló román csapatok antanti csapatoknak tekintendők. Elszállásolásukról és élelmezésükről gondoskodni kell.”¹⁶

Ennek hátterében az állt, hogy az 1918. november 3-i padovai fegyverszüneti megállapodásban az Osztrák–Magyar Monarchia magyar felére nézve csak Horvátország leválása szerepelt. Ezért a Károlyi-kormánynak a balkáni antant csapatok előrenyomulása miatt létérdeke volt egy külön fegyverszüneti megállapodás létrehozása, amely a demarkációs vonal kérdését is tisztázza. A Károlyi Mihály vezette küldöttségnek hosszas alkudozás után november 13-ra sikerült Franchèt d’Esperey tábornokkal – a balkáni antantcsapatok főparancsnokával – elfogadtatni egy a Drávánál kezdődő, Pécs–Baja–Maros–Beszterce vonaláig húzódó megszállási övezetet azzal, hogy a béketárgyalások lezárásáig ezeken a területeken is tovább működik a magyar közigazgatás (17. pont). Csakhogy a megállapodás nem tért ki Magyarországra északi területeire, ráadásul a magyar kormányon kívül más nem is vette komolyan, és a cseh, majd a román csapatok napokon belül túllépték ezt a vonalat, jelentős magyarországi területeket megszállva. A Károlyi-kormány pedig tárgyalási pozícióit féltve nem mert fegyveresen ellenállni.¹⁷ Ezért a székelyföldi megyékből – 1916-tól eltérően – nem indult szervezett menekülés, és mint megszálló antant csapatokat fogadták a román hadsereget.

Időközben 1918. november 9-én Budapesten Gaál Sándor, 13-án pedig Kolozsváron Sándor József vezetésével megalakult a Székely Nemzeti Tanács (SZNT). A fővárosban a szervezet vezetését rövidesen Jancsó Benedek, Sebess Dénes és Ugron Gábor vették át. November 17-én, néhány nappal a belgrádi szerződés aláírása és a Román Nemzeti Tanáccsal folytatott sikertelen, Jászi Oszkár vezette aradi tárgyalások után a SZNT nagygyűlést tartott Budapesten, ahol állást foglaltak Magyarország területi integritása mellett, a nemzetek szabad fejlődését biztosító kantonális szervezet híveiként. Arra az esetre, ha a békekonferencia nem fogadná el az integritás megőrzésének elvét, elhatározták az önálló székely köztársaság etnikai alapon történő megszervezését. Követelték azt is, hogy a székelység a békekonferencián külön meghívottként vagy a Magyar Népköztársaság küldöttségében képviselve legyen.¹⁸ Ezeket a javaslatokat Jászi Oszkár nemzetiségi miniszter is támogatta. A budapesti nagygyűlés után két nappal Marosvásárhelyen, Bethlen István háttér munkája nyomán, bizottság alakult a Székely Nemzeti Tanács megszervezése érdekében; november 28-ra nagygyűlést hívtak össze. Az előkészítés során napvilágot látott sajtóhírek szerint az SZNT végső célja a független székely köztársaság létrehozása lett volna a wilsoni önrendelkezés alapján. A külön székely politikai entitás tételezésekor a magyarság más közösségeitől eltérő gondolkodásmódra, mentalitásra, a történeti hagyományokra hivatkoztak. A köztársaság Háromszék, Csík, Udvarhely, Maros-Torda, Torda-Aranyos megyékből, valamint Moldva csángók lakta vidékéből és Brassó, Kis- és Nagy-Küküllő, Beszterce-Naszód megyék magyarlakta településeiből állhatott volna. Az előbbi területek 1,3 millió fő összlakosságából 666 000 fő magyar, 460 000 román és 150 000 szász volt. Így a magyarok és a szászok kétszeres számbeli fölényrel bírtak volna a románsággal szemben. Marosvásárhelyen azonban a székely köztársaság kikiáltása helyett az Erdélyrészi Magyar Nemzeti Tanácsot választották meg, amelynek az erdélyi magyarlakta területek védelmét adták feladatul. A nagygyűlés résztvevői állást foglaltak amellest, hogy az erdélyi nemzetiségi problémákat a területi integritás fenntartásával oldják meg, továbbá kérték a román betörés

¹⁶ Pál G., 1940. 12.

¹⁷ Ormos, 1984. 72–83.

¹⁸ Székely Egyesület/Székely Nemzeti Tanács 1918. november 17-i budapesti nagygyűlésének határozatai. MNL OL, K 40 Miniszterelnökségi Levéltár, Magyarországon élő nemzetek önrendelkezési joga előkészítésével megbízott tárca nélküli miniszter. 1918–XVIII–308. 3 f.

ellen a megfelelő katonai intézkedések megtételét, a székelység megszervezésére pedig Székelyföldi Nemzeti Tanács létrehozását kezdeményezték.¹⁹ Lényegében a gyűlést az Antalfy Endre vezette Nemzeti Tanács irányította, ezért Bethlen István, a budapesti kapcsolat ki is hátrált az akcióból. Mindez a román csapatok néhány nap múlva bekövetkezett bevonulása miatt különösebb következmények nélkül maradt. Regionális hatalmi szerepet a budapesti kormányzat az Apáthy István vezette kolozsvári Kelet-Magyarországi Főkormánybiztosságnak kívánt adni, de ehhez már nem álltak rendelkezésre megfelelő eszközök.

A román hadsereg különböző egységei november 26-án Csíkszeredába, december 2-án Marosvásárhelyre, majd 6-án Székelyudvarhelyre, másnap pedig Sepsiszentgyörgyre vonultak be. Kézdivásárhelyre azonban csak 1919. január 17-én jutnak el a megyeközpontból a román katonák.

Ezt a várost – Sepsiszentgyörgyhöz és Csíkszeredához hasonlóan – 1916. augusztus–szeptemberben a betörő román csapatok kifosztották, miután a lakosság negyede-harmada elmenekült, ráadásul amikor kivonultak, két helyen fel is gyújtották. 1918 őszén a városon átvonuló, leszerelő katonaság lázongásán, a helyi rendvédelem hiányán túl helyben komoly problémát jelentett, hogy a város polgármesterét, Török Andort alispánná nevezték ki, majd a helyébe lépő Séra Gyula rövidesen spanyolnáthában elhunyt, így Molnár Dénes volt városi főjegyző lett a polgármester.²⁰ Molnár a helyi közvéleményt nagyban befolyásoló személyekkel egészítette ki a városi tanácsot (Szilveszter Ferenc paptanár, Tóth Balázs főgimnáziumi igazgató, Turóczy István nyomdatulajdonos), amelyet Nemzeti Tanácsnak kereszteltek át, és a hazatért katonatisztek segítségével megszervezték a nemzetőrséget. Közben a falvakból a forrongások miatt Kézdivásárhelyre menekült a helyi közigazgatás, ahol a nemzetőrség még fenntartotta a nyugalmat. Ezek a városi rendfenntartók tudatában voltak annak, hogy a Székelyföldet bekerítették a román csapatok és egymás után szállják meg a kisvárosokat. Ezért saját térségükben összeszedték a hadianyagot és eljuttatták Kolozsvárra a szerveződő Székely Hadosztály számára, illetve nagyon sokan csatlakoztak ehhez a Kratochwill Károly (Erdély katonai kormánybiztosa) vezette haderőhöz. A január közepére eső román bevonulás után Kézdivásárhelyen egyből megkezdődött a nemzetőrség leszerelése, majd az ostromállapot kihirdetése és a kint maradt fegyverek, kincstári ruházat utáni házkutatások. A tervezett helyi fegyveres ellenállást a sziguranca leleplezte, öt embert Nagyszebenben bebörtönöztek, további személyeket internáltak, rendőri felügyelet alatt tartottak, amivel az egész közösséget megfélemlítették. Molnár Dénes azonban 1922. február 9-ig betölthette a polgármesteri tisztséget. Kézdivásárhelyen a kései megszállás miatt lényegében elmaradt a Székelyföldön máshol általában 3-4 hétig tartó „kettős hatalom” időszaka.

A kettős hatalmi helyzet kialakulásának kezdetét erdélyi szinten szimbolikusan 1918. december 1-jére tehetjük, mert míg a gyulafehérvári népgyűlés ekkor mondta ki a Romániával való egyesülést, Kolozsvárt megalakult a Székely Hadosztály mint a magyar államhatalom erdélyi megvédésére szerveződő haderő. Másnap Gyulafehérvárt létrejött, Iuliu Maniu vezetésével az erdélyi hatalomátvétel biztosítására a Nemzeti Nagy Tanács (Marele Sfat Național) által választott 15 tagú Kormányzótanács (Consiliul Dirigent). Erre a magyar kormány december 7-én Apáthy István egyetemi tanárt a kelet-magyarországi részek főkormánybiztosává nevezte ki. Ő másnap egy 14 ügyosztályból álló intézményt állított fel, és ezen keresztül próbálta ellátni a közigazgatási feladatokat. Ezzel párhuzamosan december 11-én I. Ferdinánd román király bejelentette a kelet-magyarországi részek Romániával való egyesülését, megbízva a Kormányzótanácsot az erdélyi közszolgáltatások működtetésével. Ez

¹⁹ Romsics, 1991. 73–75.

²⁰ Földi, 1941. 296–297.

alól kivételt képeztek a külügy, a hadsereg, a közlekedés, a vámügy, a pénznyomtatás, az állami kölcsönök és az állambiztonsági ügyek.²¹ A Kormányzótanács a régió románságához intézett december 14-i kiáltványában a terület ideiglenes kormányának nevezte magát, a lakosságot a magyarországi kormányzati kapcsolatok megszakítására szólította fel. Ez a kiáltvány tartalmazza azt is, hogy a hivatalban lévő román tisztviselőket automatikusan alkalmazza az új közigazgatás.²²

A román katonai egységek a decemberi bevonulásukkor mindenütt hangsúlyozták az „antant megszálló csapat” minőségüket. Sőt Székelyudvarhelyen külön részleges megállapodást is kötöttek az együttműködésről december 14-én, amelyet 27-én újra megerősítettek, elismerve a kormánybiztost mint a magyar kormány képviselőjét. De ekkor már a hadsereg bezáratta a legfontosabb közösségi fórumokat (Kaszinó, Tisztviselő Kör, Kereskedelmi Otthon) és kérték, hogy a hozzájuk szóló leveleket románul fogalmazzák meg.²³ Marosvásárhelyen, ahol a várost eleve a nemzetőrség parancsnoka adta át, már a megszállás első hetében leszerelték a helyi rendvédelmet, és csak külön katonai igazolvánnyal lehetett utazni.²⁴ Időközben a közélet megoldása érdekében (az egész Székelyföld a békeévekben is komoly gabonabehozatalra szorult) az egyes megyék felvették a kapcsolatot a nagyszebeni Kormányzótanáccsal. Csíkszeredából Pál Gábor, Udvarhely megyéből december közepén Paál Árpád járt Nagyszebenben, ahol mindketten Romul Boilával, a közellátási és tájékoztatási biztossal tárgyaltak. Marosvásárhelyről két kisiparos január 9-e körül a közellátási gondokról Iuliu Maniuval tárgyalt Nagyszebenben, ugyanakkor a polgármester és a kormánybiztos Budapestre utazott tájékozódás végett.

A Paál vezette udvarhelyi delegáció december 15-én arról tárgyalt, hogy a 26 megszállt vármegyéből összeszednék a felesleges élelmiszereket és azt négyhavi ellátásként osztanák tovább a megyéknek. Mindehhez a Kormányzótanács biztosokat akart kinevezni a Székelyföldre, Paálék ezzel szemben ragaszkodtak ahhoz, hogy a megyei önkormányzatok nevezzék meg a képviselőiket. A gabonabeszerezéseket végül is elintézték, de a közellátás általánosabb elveiben nem sikerült megegyezni. Az nyilvánvalóvá vált, hogy a Kormányzótanács ellenőrizni kívánja a Székelyföldet is. A Paál és Romul Boilă közti tárgyalásokon magyar részről az önálló Erdély létrehozása mellett érveltek, de ezt a Kormányzótanács a gyulafehérvári határozatokra hivatkozva elutasította. Ezt követően lett Paál Árpád a székely köztársaság és önrendelkezés képviselője.²⁵

December 17-én már Tövistől délre megszakad a vasúti közlekedés. Másnap a román csapatok átlépték a demarkációs határt; Neculcea tábornok megüzente Apáthy Istvánnak, hogy az antant nevében elfoglalja Kolozsvárt; ellenállás esetén lövetni fogja a várost. Erre a főkormánybiztos kijelentette, hogy „Kolozsvár nem áll ellent”. De még a bevonulás előtt, 1918. december 22-én Kolozsvárt a székely és magyar nemzeti tanácsok szervezésében 28 megye magyarsága, illetve a román szocialisták egy része és a bánági svábok képviselői kimondták, hogy a Magyar Népköztársasággal akarnak állami közösségben élni, ugyanakkor minden erdélyi nép számára követelték a teljes jogegyenlőséget, szabadságot és önkormányzatot.²⁶

A december 24-i román katonai bevonulás után január közepéig (Apáthy István letartóztatásáig, január 17.) a kolozsvári viszonyokat is kettős hatalom jellemzi. A magyar Főkormánybiztosság tovább működött, de a román hadsereg elrendelte a fegyverek

²¹ Nagy L., 1944. 177.

²² Nagy B., 1915a. 160.

²³ Gidó Cs., 2015. 229.

²⁴ László M., 2015. 195–197.

²⁵ Bárdi, 2014. 60–61.

²⁶ Szász Z., 1986c. 1719–1720.

beszolgáltatását, a hivatalokhoz katonatisztekot rendelt ki, éjszakai kijárási és nappali gyülekezési tilalmat, sajtócenzúrát vezetett be. Budapest felé csak katonai engedéllyel lehetett utazni, illetve a Kolozsvárt állandó lakcímmel nem rendelkezőknek el kellett hagyniuk a várost. A vasútforgalmat a MÁV működtette, de azt a román hadsereg ellenőrizte, a városban pedig vegyes román–magyar rendfenntartók járőröztek.²⁷

Épp a kolozsvári bevonulás napján fordult a román Kormányzótanács felhívással a helyi nemzeti tanácsokhoz, amelyben községi szintig kérte az alakulási jegyzőkönyveket, a tisztviselői listákat, a nemzeti tanácsra esküt tettek megjelölését, beszámolókat az adott község viszonyairól, a románokat ért sérelmekről, és kimutatást a román nemzetiségű értelmiségiekről.²⁸ Nagy Botond szerint a járási és a vármegyei tisztviselők listáit azért nem kérték be, mert az új hatalmi rendszer kiépítését alulról gondolták megvalósítani. A község feletti szintekkel (járások, szakigazgatás) azok beágyazottsága miatt nem akartak konfrontálódni. Ezt azonban megyei, városi szinten a kormányzathoz lojális politikusok kinevezése miatt nem lehetett elkerülni.²⁹

Január közepétől Erdély megszállt részén, így a Székelyföldön is a román hadsereg segítségével a közigazgatás egyre inkább a Kormányzótanács ellenőrzése alá került. Ennek hátterében a megyék néhány hetet igénybe vevő pacifikálásán túl döntően a párizsi béketárgyalások megkezdése (január 18.) állhatott. Ez utóbbi miatt is fontos volt a magyar közigazgatást képviselő és összefogó szerv, a Kelet-magyarországi Főkormánybiztosság felszámolása. Így Románia a béketárgyalásokon igényelt területek nagy részét már eleve ellenőrzése alá vonta. Maga a hatalomátvétel 1919 ősziéig, a konszolidáció, amelynek a megteremtése az erdélyi Kormányzótanács feladata volt, 1920 ősziéig elhúzódott.

A nagyszebeni Kormányzótanács 1919. január 14-én az összes erdélyi (kelet-magyarországi) megyébe főispánokat/prefektusokat nevezett ki, Csík, Udvarhely és Háromszék kivételével. A rendelet kimondta, hogy az 1918. október 18-a előtt hozott magyarországi jogszabályok további rendelkezésig életben maradnak, a közszolgálat nyelve román, a községi, felekezeti, alapítványi és magániskolák tanítási nyelvét az iskolafenntartók állapítják meg, a helységnevek mindegyik nemzet nyelvén használhatók.³⁰

[15. TÉRKÉP] Székelyföld térsége 1921-ben

A Kormányzótanács az erdélyi közigazgatást a romániai 1886. évi 28. törvény alapján alakította át: a megyék és a megyei (törvényhatósági) jogú városok élére prefektusokat neveztek ki. A román törvény szerint a járások élén alprefektusok álltak, Erdélyben mégsem kerültek ezek a járások élére, hanem a megyeszékhelyen maradtak (akárcsak korábban az alispánok). A járások élén a főszolgabírói/prétori tisztségek maradtak, ezek jogosítványai inkább a dualizmus kori főszolgabíró, semmint a román járási alprefektuséval egyeztek meg.

Az addigi választott tisztviselőket a prefektusok javaslatai alapján a Kormányzótanács osztályfőnökei szintén kinevezéssel töltették be. Eltörölték a virilizmust, a román nyelvtudás követelmény lett a közigazgatásban.³¹ Megszüntették a törvényhatósági közgyűléseket és a községi képviselő-testületeket. Ezeket majd később, a remélt általános és titkos választójog alapján kívánták újra létrehozni. A törvényhatósági közgyűlések hatáskörének egy részét a prefektusra, a másik részét a Belügyminisztériumra ruházták át, de a prefektus ezekben az ügyekben is javaslattételi joggal rendelkezett. A belügyminiszter a régebben választással betöltött tisztviselői helyeket is kinevezéssel töltette be, de itt is volt a prefektusnak javaslattételi joga. A prefektus nevezte ki a segéd- és kezelőszemélyzetet és a közigazgatási

²⁷ Uo.

²⁸ Nagy B., 2015a. 160–161.

²⁹ Uo. 161.

³⁰ *Gazeta Oficială*, 1919. január 14/27. Magyar fordítása: MNL OL, K 610. 32–III. 2. D.

³¹ *Ellenzék*, 1919. január 23., február 5.

bizottság tagjait is. „A községi képviselő-testületek hatáskörét a városi tanács vagy a községi előljáróság vette át a prefektus jóváhagyásával. A képviselő-testületek által választott tisztviselőket a prefektus nevezte ki.”³² A központosító törekvésekkel együtt az ókirályságbeli jogi terminológiát vették át.³³ Az új román közigazgatás bevezetése során kulcskérdéssé vált a hűségeskü kérdése, amelyet a magyar tisztviselők jórészt elutasítottak. Ehhez a budapesti kitarast kérő utasításokon túl nagyban hozzájárult az a megfontolás, hogy ha a béketárgyalásokon Románia fel tudja mutatni a helyi magyar közigazgatás „támogatását” a megszállt területeken, ezzel még inkább megerősödnek területigénylő pozíciói.

[BN_60] Kormányzótanács (Consiliu Dirigent, 1919)

A hűségeskü megtagadásának történetéhez hozzátartozik, hogy Grandpierre Emil (kolozsvári tanácsvezető bíró), aki 1918. december 1-jétől a Károlyi-kormány kolozsvári és Kolozs megyei főispán-kormány megbízottja volt, január 15-én Nagyszebenben egy magyar küldöttség élén tárgyalta Iuliu Maniuval, a Kormányzótanács elnökével az erdélyi közigazgatásról. Azt javasolták, hogy a magyar többségű területeken magyar, a román többségűeken román, a vegyes nemzetiségi területeken pedig vegyes legyen a közigazgatás. A hűségeskü helyett pedig fogadalomtételt ajánlottak, amíg a béketárgyalásokon nem döntenek a terület sorsáról. Ezeket a javaslatokat azonban a Kormányzótanács elutasította.³⁴ Majd Apáthy letartóztatása után, január 18-án az eskütétel megtagadása nyomán a Kormányzótanács megbízottjai Grandpierre Emiltől át is vették a kolozsvári közigazgatást.

Marosvásárhelyen 1919. január 11-én a hadsereg és a Kormányzótanács képviselői együtt vették át a megyei főispáni hivatalát, az adóhivatalát, a közpénzeket kezelő magánpénzintézeteket. Másnap bevezették a cenzúrát, felszámolták a politikai szervezeteket és betiltották a nyilvános rendezvényeket. Január 13-án pedig a Nagyszebenből kinevezett Ioan Vescan prefektus elfoglalta hivatalát, majd azonnal feleskette a megyei tisztviselői kar jó részét. Az alispáni és a járási szolgabírói posztokra is új személyeket nevezett ki, miközben az addigiak is megmaradtak egy ideig.³⁵ Az új tisztviselők ekkor valószínűleg még csak párhuzamos ellenőrzői szerepkörben léptek fel. (Marthy Ferenc polgármester lemondását például nem fogadták el, így minden bizonnyal fizetés nélkül folytatta munkásságát a kinevezett Valer Ghibu mellett.)

Miután a Kormányzótanács 1919. január 26-án feloszlatta a különböző szintű nemzeti tanácsokat, Maros megyében Vasile Suciú kinevezett alispán próbálta a vármegyei tisztviselőket hűségesküre kötelezni. Ők azonban ellenálltak és másnap lemondtak. Így jártak el azok is, akik előzőleg már Vescánra felesküdtek, mondván, hogy amikor letették az esküt a kinevezett főispánnak, azt az ígéretet kapták, hogy a közigazgatás a fennálló törvények alapján működik tovább, de ez nem így történt. Ugyanezen a napon Vescant Marosvásárhely és Maros megye prefektusává nevezte ki a Kormányzótanács. Néhány nap múlva már ebben a tisztségében fogadta el a tisztviselői kar lemondását, és csak három kulcsfontosságú tisztviselőt, és öt főt a kezelőszemélyzetből hagyott meg állásában. 1926-ig, az első önkormányzati választásokig a prefektus nevezte ki a törvényhatóság tagjait. 1919 októberében először a közigazgatási bizottságot hozták létre nyolc jog szerinti (a hivatali beosztásából adódóan automatikusan tagja az adott testületnek) és 10 kinevezett taggal, akik valamennyien román nemzetiségűek voltak. 1922. február 22-én közölték a vármegyei

³² Nagy B., 2015a. 166.

³³ A *județ* megnevezés a comitat (vármegye) helyett; *plasa* a cerc (járási) helyett; *oraș cu consiliu* az oraș cu magistrat (rendezett tanácsú város) helyett; *prefect* a comite suprem (főispán) helyett; *subprefect* a vicecomite (alispán) helyett; *primnotar* a protonotar ([vármegyei] főjegyző) helyett; *jurisconsul* a protofiscal (tiszti ügyész) helyett; *primmedic* a protofizic (főorvos) helyett; *primpretor* a protopretor (főszolgabíró) helyett; *medic de plasă* a medic districtual (járási orvos) helyett; *secretar* a notar (jegyző) helyett. Uo.

³⁴ Erdélyi Magyar Évkönyv, 236.

³⁵ László M., 2015. 197.

állandó és szakbizottságok névsorát, amelyekben a 60 főből öt volt magyar és három szász, de 1923 áprilisára már csak egy magyar tagja maradt a bizottságnak.³⁶ Emil Dandeát valószínűleg éppen azért nevezték ki vásárhelyi polgármesternek 1922 decemberében, mert az elődei nem voltak hajlandók a radikális tisztviselőcserét végrehajtani.

[BN_6] Emil Dandea Marosvásárhely polgármestere

Udvarhely megye közigazgatásában december végétől aktivizálódott a román hadsereg, de a már említett megállapodást kétszer is újra megerősítették. Legutoljára december 26–27-én, amikor a városháza körül tömeg gyűlt össze. A román hadsereg számára az egyik legfájóbb pont a kincstári vagyoni jóléti célokra való szétosztásának megghiúsulása volt, mert így ahhoz már nem értek hozzá. Egy másik konfliktusforrás az volt, hogy a magyar hadseregbe (a Székely Hadosztályba) való bevonulás tiltásáról szóló hirdetések kifüggesztését a megyei vezetők visszautasították mint a magyar államjoggal ellentétes akciót. Később ezek katonai hirdetésként jelentek meg. Sajtócenzúra címén a városba érkező hírlapokat elégették, a korona árfolyamát mesze alulértékelve (1:0,5 korona/lej) állapították meg, miközben Nagyszebenben a korona/lej-t 1,05:1 arányban váltották. Ráadásul a lejjel nem is volt mit és kitől vásárolni Székelyudvarhelyen.

Paál Árpád alispán január 9-én összehívta a tisztviselőket, mert a budapesti kormány már előzőleg kérte a hűségesküt az új államformára, a Népköztársaságra. Ugyanekkor figyelmeztette a megjelenteket, hogy a magyar államhatalom megszűnte esetén az esküjük székely eskünek minősül, mivel a népek önrendelkezési joga alapján a magyar államiság hiányában székely államra van igényük. Néhány óra múlva Paált házi őrizetbe vették. Január 13-án, amikor Válersik Ferenc főispán Segesváron eljárta a román katonai hatóságoknál Paál kiszabadítása érdekében, kiderült, hogy a letartóztatást a nagyszebeni Kormányzótanács rendelte el. A megye élére a katonai parancsnokság ügyvivő főispánként Valer Neamțiu (Németh Valért), az Osztrák–Magyar Monarchia katonatisztjét nevezte ki. 14-én Neamțiu kérte Válersiket, hogy adja át hivatalát, de ő erre nem volt hajlandó, ezért kényszerrel alkalmazták vele szemben; erről jegyzőkönyvet vettek fel. Ezt követően a városházán a tisztviselők letették a munkát. Az új kinevezett főispán a tisztviselőket arra kérte, hogy ismerjék el a főispánságát, és akkor a hűségesküre sem lesz szükség, majd miután ez is elutasításra talált, elbocsátással fenyegetőzött. Másnap, január 15-én estig adott ultimátumot a tisztviselői karnak és a postai alkalmazottnak a hűségeskü letételére. Keith Ferenc megyei főjegyző a tisztviselői kar nevében kijelentette, hogy csak a magyar kormány által kinevezett vezetők visszahelyezése után hajlandók a szolgálatukat folytatni. Ezt követően Neamțiu 33 tisztviselőt letartóztatott, akiket Segesvárra szállítottak. Onnan Paál Árpádot és Frölich Ottó gimnáziumi tanárt továbbvitték Nagyszebenbe kihallgatásra. Mivel nem találtak ellenük semmilyen kézzel fogható vádat, visszaküldték őket Segesvárra, ahonnan január 30-án kisebb csoportokban engedték haza a letartóztatott tisztviselők felét.³⁷

Még január közepén a hatóságok az addig a várost vezető Soó Domokos polgármester-helyettes fölé Sibian Györgyöt nevezték ki Székelyudvarhely élére. Január 24-én pedig Jodál Gábor főügyésszel együtt (az otthon maradt tisztviselők közül ő volt a legmagasabb rangú) nyolc tisztviselőt letartóztattak, az előre felvett fizetésüket visszafizettették velük. Náluk, továbbá a városi üzletekben és a tisztviselői élelmiszeri csoportnál élelmiszert rekvirált egy katonai kísérettel érkező román hivatalnok. A szimbolikus térfoglalás részének tekinthető, hogy a főtéri Vasszékely szobor talapzati feliratából egy mondat eltávolítását kérték – ezt Paál a nemzetközi egyezményekre és a lakosság érzékenységére hivatkozva elutasította. A szobrot február 8-án megcsonkították, majd éjszaka – feltehetőleg a román katonák – egy koporsót helyeztek rá, másnap pedig ledöntötték, rálöttek, később feldarabolták és a román

³⁶ Uo. 201.

³⁷ Uo. 68–77.

katonatisztek vacsoráját a felhasogatott faszobor táplálta tűzön készítették el.³⁸ Udvarhely megyében a tisztviselők zaklatása egész évben folytatódott.³⁹

[BN_24] Székelyudvarhely: a „Vasszékely” Emlékmű (KF)

Csík megyében a közigazgatási bizottság az őszirózsás forradalom után 1919. január 30-án ülésezett először. Az ülésen részt vett a román katonai parancsnokság képviselője (Ioan Aramă) éppúgy, mint a magyar kormánybiztos (Ugron András). Györgypál Domokos elnökölt, aki kijelentette, hogy a főispáni-kormánybiztosi funkciót kötelességből fogadta el. A bizottság a katonai parancsnokságtól kérte az utazási korlátozások enyhítését és a fegyverek visszaadását a helyi rendvédelmi szerveknek, hogy felléphessenek az egyre gyakoribb falopásokkal szemben, a román hadsereg rekvirálásai ellenértékeként pedig kárpótlást kértek. Ugron a magyar kormány nevében megállapította, hogy a segélyezési és a háború utáni rekonstrukciós programokat a megszállás miatt kénytelenek voltak leállítani.⁴⁰

Háromszéken a megyei helyi közigazgatás 1919. január 27-én kapta az utolsó hivatalos iratot Budapestről, és január 20-án az elsőt a nagyszebeni Kormányzótanácstól.⁴¹ Nicolae Vecerdea január 30-án jelentkezett be Török Andor alispánnál mint prefektus; ő katonaként foglalta el a pozíciót. Nem hűségesküt kért, hanem a hivatalok további folyamatos működését. Február 1-jén a román katonák kitűzték a vármegyeházára a román zászlót. Emiatt Török tiltakozott és lemondott, másnap 38 tisztviselő követte a példáját. A kulcsfontosságú alispáni hivatalban hatan, egy tisztviselő és öt altiszt maradt. Így a prefektus Victor O. Roman sepsiszentgyörgyi ügyvédet nevezte ki delegált alispánná, és az ő segítőtje lett a városba bevonuló román csapatok parancsnoka, Tigoianu százados. Ez újabb tisztviselői lemondási hullámot indított el az Orbai és a Miklósvári járásokban, továbbá távozott posztjáról Bálint Dénes, Sepsiszentgyörgy polgármestere is. Február végén a tisztviselők pótlására Victor O. Roman azt javasolta a prefektusnak, hogy emeljék duplájára a tisztviselői fizetéseket. Az intézkedés eredményesnek bizonyult, egy hónapon belül a járási szolgabírói állásokat is betöltötték, szinte kizárólag román nemzetiségű tisztviselőkkel.⁴²

Csík megyében 1919 februárjától keresték a prefektusjelölteket, de nem találtak megfelelő személyt. Ezért a hivatalok teljes átvételéig Mihai Dobreanu gyergyószentmiklósi ügyvéd – akit február közepén közlélmzési biztosnak neveztek ki – és a katonai parancsnokság irányította a megyét. Nicolae Comanicu tanfelügyelő kérte a Kormányzótanácsot, hogy mielőbb vegyék át a megye közigazgatását: 1919. április 1–2-án a Csík vármegyei románság Gyergyóvárhegyen tartott gyűlést, ahol külön román többségű járás létrehozását határozták el a már említett központi településen túl Salamás és Maroshévíz községekből.⁴³ Ebben a helyzetben a gyergyószentmiklósi járás ezt a területet nem is ellenőrizte. Itt helyi akcióról volt szó a Kormányzótanács késlekedése miatt. Április 3-án Gheorghe Dubleşiu neveztek ki Csík megye prefektusává. Három hét múlva, április 23-án a Kormányzótanács Valer Neamţiu alezredest, Udvarhely megyei prefektust Csík megye élére is kinevezte Györgypál helyébe, aki csak a fegyveres beavatkozás kilátásba helyezése után adta át főispáni hivatalát. Másnap az alispáni hivatalt vették át Fejér Sándortól, akit Neamţiu hűségeskü nélkül is meg akart tartani, de ő mindenképpen a nyugdíjazás és a távozás mellett döntött. Őt követve lemondott az egész megyei vezetés – ezután a főszolgabíróságok, városi tanácsok, rendőrkapitányi hivatalok, a pénzügyigazgatóság és az állampénztárak átvételére került sor. 25-én pedig a csíkszeredai polgármesteri hivatal került sorra szintén a katonai erővel, ahonnan Újfalusi Jenő

³⁸ Bárdi, 2015 55.

³⁹ Uo.

⁴⁰ *Csíki Lapok*, 1919. február 2., 2. Idézi: Szabó Cs., 2015. 4.

⁴¹ Uo. 161.

⁴² Uo., 163–164.

⁴³ *Csíki Lapok*, 1919. április 13., 2. Idézi: Szabó Cs., 2015. 6–7.

polgármester és az egész városi tisztviselői kar távozott. A vármegyei tisztviselői kar 1919. május 2-án délelőtt, miután egyöntetűen megtagadta a hűségesküt, elhagyta a vármegyeházát, és ezzel a magyar közigazgatás formálisan is megszűnt Csík megyében.⁴⁴ Május 20-án a tanfelügyelőséget és a szolgabíróságokat is átvették a megyebeli román tisztviselők és tanárok.⁴⁵ Csíkszeredában Újfalusi Jenő újra vállalta a polgármesterséget, de július 3-án Vasile Barbier felcsíki főszolgabíró átvette tőle a város vezetését, helyettes polgármesterséget ajánlva fel neki, de ehhez már a hűségesküt is le kellett volna tenni. Ezt Újfalusi, illetve a városi tisztviselői kar megtagadta, és mindannyian távoztak a hivatalból. Közben folyt az igazságszolgáltatás, a tanügy átvétele. Gyergyószentmiklóson a vasút és a posta után – augusztus elején – a törvényszéket, a szolgabíróságot és a gimnáziumot is átvették a román hatóságok. Majd az ügyvédektől akart a prefektus – sikertelenül – hűségesküt kérni.⁴⁶

A Kormányzótanács 1919 tavaszától egyre intenzívebben sürgette az integrációt és a hűségeskü letételét a Román Királyságra. Április 1-jétől egy órával előrébb kellett állítani az órákat, így tértek át a magyarországról a romániai időszámításra, majd egy újabb lépcsőfokot jelentett az integrációban, hogy augusztus 15-től minden cégfeliratot kétnyelvűsíteni kellett.⁴⁷

Székelyudvarhelyen az igazságszolgáltatás 1919 őszéig még a Magyar Népköztársaság nevében működött. De a telekkönyvi nyilvántartót ott is felszólította a Kormányzótanács arra, hogy az állami ingatlanokat a román állam tulajdonaként jegyezzék be. Ezt az illetékesek megtagadták, ezért letartóztatták és Nagyszebenbe vitték őket. Júliusban az Udvarhely megyei állami tanítókat szólították fel a hűségesküre, de miután csak 18-an tették le és 151-en megtagadták azt, július 25-én kihirdették, hogy az esküt nem tett alkalmazottaknak távozniuk kell a városból. Három nappal később az igazságszolgáltatásban dolgozókat, majd augusztus 7-én az ügyvédeket és orvosokat szólították fel a hűségeskü letételére.⁴⁸ Ez a bírók, ügyészek körében sikertelen volt, ezért szeptember 12-én megszüntették a székelyudvarhelyi, a kézdivásárhelyi és a csíkszeredai törvényszéket, hiszen az ott működő bírák ragaszkodtak ahhoz, hogy a békeszerződés tisztázza a térség állami hovatartozását. Csíkban csak járásbíróság maradt, kizárólag románul tudó bírákkal. Udvarhelyről 1919-ben 111, 1920-ban 104 család repatriált, többségében tisztviselők, értelmiségiek. Ha ehhez hozzászámítjuk még a máshová költözőket, pályamódosítókat, és a későbbi létszámok nyomán feltételezzük, hogy a székelyudvarhelyi tisztviselői kar kb. 350 fős lehetett és kb. 100-an a helyükön maradtak, az állami oktatásban még a megyében 180-an dolgozhattak, akkor a tisztviselők körülbelül egyharmada tehetné le a hűségesküt.

A Kormányzótanács még júniusban átvette a hűségesküt nem tett és eltávozott tisztviselők lakását, majd egy későbbi rendeletben már a helyben maradt állást vesztett tisztviselők saját lakásának lefoglalására (rekvirálására) utasította a helyi szerveket.⁴⁹ Szintén kormányzótanácsi rendelet született arról 1919 augusztusában, hogy akik nem születés vagy hivatalos formák szerint szerezték meg a községi illetőséget, vagy esküt nem tett tisztviselők voltak, azoknak a szülőhelyükre kell távozniuk. Ennek következtében csak Marosvásárhelyt több mint ezren hagyták el kényszerűségből.⁵⁰ Ebben a helyzetben 1920-ban egyrészt az hozott változást, hogy áprilisban megszűnt az akkor már Kolozsvárt működő Kormányzótanács, és helyébe minisztériumként vezértitkárságokat, majd vezérigazgatóságokat szerveztek, és ezek ún. Egységsítő Területi Bizottságot (Comisia

⁴⁴ *Csíki Lapok*, 1919. május 4., 1. Idézi: Uo. 7–9.

⁴⁵ *Csíki Lapok*, 1919. június 1., 1. Idézi: Uo.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Gidó Cs., 2015. 231–232.

⁴⁸ Uo. 232.

⁴⁹ Nagy B., 2015a. 137.

⁵⁰ Pál G., 1940.

Regională de Unificare) képeztek Kolozsvárt. Így a bukaresti minisztériumi, a fővárosi politikai érdekek sokkal jobban érvényesülhettek Erdélyben. Ezenkívül még Bukarestben működött a Csatolt Területek Közigazgatási és Egységesítő Államtitkársága is. A trianoni békeszerződés aláírása után okafogyottá vált a magyar tisztviselői ellenállás ezen formája. A román minisztertanács 1920. július 27-i határozata szerint a csatolt területeken a tisztviselők és ügyvédek egy hónapon belül kötelesek voltak letenni a hűségesküt. Az alispáni hivatali, az árvaszéki, a községi, körjegyzői és aljegyzői állásokat meghirdették, és a sikeres vizsga után kötelezték a régi és az új tisztviselőket a hűségeskü letételére. Az utolsó határidőként a kolozsvári bíróság 1921. január 1-jét jelölte meg.⁵¹

Az ezt követő tisztviselői viszonyokról Háromszék megyéből van áttekintésünk. 1920–1921-ben a megyében működő községi és körjegyzők kétharmada 1919 januárja előtt lépett szolgálatba. A maradék egyharmad, az 1919 január után szolgálatba lépett községi és körjegyzők közül 10 magyar és nyolc román nemzetiségű volt. Nagyobb, fordított változás volt a vármegyei hivataloknál – alprefektúra, árvaszék, járási főszolgabírói hivatalok –, ahol egyharmad volt a régi, 1919 előtti alkalmazottak aránya; nemzetiségi megoszlás szerint 34 magyar és 24 román hivatalnokról volt szó. Az utóbbiak jórészt a magasabb beosztásokban dolgoztak.⁵²

A csíki, általában a székelyföldi közállapotokról hitelesnek tűnő összefoglalást ad Gheorghe Dubleşiu, Csík megyei prefektus Iuliu Maniunak írt 1919. június 12-i beszámolója, amelyben kifejti, hogy a román–magyar ellenséges viszony egyáltalán nem változott meg, és kéri a hadsereg provokációinak mérséklését. Úgy vélte, hogy bármikor kirobbanhat egy az új hatalom elleni lázadás, amelynek leveréséhez nem rendelkeznek megfelelő rendfenntartó erőkkel.⁵³

A közigazgatás átalakulásával párhuzamosan különböző helyi ellenállási akciókra is sor került. 1919. december 17-én Sepsiszentgyörgyön az a hír terjedt el, hogy a román csapatok kivonulnak (valójában csak próbariadót fújtak), ezért Mihály István állami végrehajtó és néhány társa felfegyverkezve a fegyverraktárhoz vonult, hogy megakadályozzák a készletek esetleges elvitelét. Fegyveres összeütközésre nem került sor, mert Király Aladár főispánnak sikerült megakadályoznia a vérontást. Mihály Istvánt letartóztatták, és a román hatóságok az incidensre hivatkozva bevezették az előzetes cenzúrát és az üzletek este 8-kor történő bezárását, az azt követő kijárási tilalommal együtt.⁵⁴

A székelyudvarhelyi szervezkedés és tisztviselői ellenállás központi alakja Paál Árpád volt, akit 1919. január 9-én éppen a Székely Köztársaság tervezett koncepciójának kidolgozása közben tartóztattak le.⁵⁵ Magáról az önálló székely államról december közepe óta folytak beszélgetések Székelyudvarhelyen, Sepsiszentgyörgyön, Csíkszeredában és Gyergyószentmiklóson a tisztviselői körökben. Január 13-án Valer Neamțiu megkereste az akkor már katonai letartóztatásából hazaengedett Paált, hogy egy a szászok megyesi határozatához hasonló nyilatkozat kiadására rávegye. Ő azonban ragaszkodott ahhoz, hogy a székely vezetőket összehívják, sőt biztosítsák a kapcsolatot Budapestről annak érdekében, hogy szabadon tárgyalhassák meg közösségük ügyeit. Ezt Nagyszebenből természetesen nem biztosították. Mint már említettük, Paált is elvitték Segesvárra, ahonnan Nagyszebenbe, majd újra Segesvárra szállították. Segesvári fogságában a mozdonyvezetők segítségével állandó összeköttetésben állt az otthon lévő székelyudvarhelyi tisztviselőtársaival és a budapesti Székely Nemzeti Tanács vezetőivel. A folyamatosan cserélődő fogolytársaktól érkező

⁵¹ Nagy B., 2015a. 168.

⁵² Nagy B., 2015a. 169–170.

⁵³ Szabó Cs., 2015. 9.

⁵⁴ Nagy Sz., 2013. 351.

⁵⁵ Bárdi, 2014. 58–65.

információkat Budapest felé közvetítette. Február 17-én éjszaka tizenötüket átszállították a nagyenyedi fegyházba, ahol egész télen át fűtetlen cellában tartották őket. Március végéig 13 székelyudvarhelyi tisztviselőt hazaengedtek, csak Paál Árpád és Keith Ferenc maradt elzárva. Március 8-án találkoztak Majláth Gusztáv gyulafehérvári püspökkel, aki helytállásukat helyeselte (és valószínűleg ő segített a katolikus papokon keresztül működő postaszolgálat létrehozásában).

Paál ekkor írta meg a *Ki a Székelyföldet a megszállás alól!* című, kézzől kézre adott és sokszorosított röpiratát. Az „otthonmaradottakat” belső ellenállásra, Szellemi Front létrehozására szólította fel.⁵⁶ Elutasította a román hatóságok arra vonatkozó vádjait, hogy a letartóztatottak korábban „bolsevista” tevékenységet folytattak volna; ezzel az ellenálló magyar közigazgatást a magyar kincstári katonai tárgyak, eszközök szétosztása és egyéb népjóléti akciók miatt vádolták. Paál szerint ezen akciók értelme éppen a „bolsevizmus kivédése” volt. A további passzív ellenállás mellett legfontosabbnak egy budapesti propagandaközpont megszervezését tartotta, amelyet a Székelyföldről állandó információkkal látnának el, és ez lehetne a nemzetközi propaganda szervezőközpontja is.

1919. március 25-én Paált és Keithet továbbvitték Szamosújvárra, majd Dévára, ahol április 16-án kezdődött meg a hadbírószági tárgyalásuk. Az ügyész több órás vádbeszédében egész Erdély rendjének felforgatását róta a vádlottak terhére, impertinenciának nevezte, amiért ezek védelmük végett a tábornokokra és a velük kötött megegyezésekre hivatkoztak. Ezek után a vád képviselője halálbüntetést indítványozott dr. Paál és dr. Keith esetében, a többi udvarhelyi tisztviselőre pedig 10 esztendei fogság kiszabását kérte. Éjjel 11 órakor került sor a hivatalos védőbeszédre. Ennek során ismét nyilatkozattételre szólították dr. Paált a nála (január 9-i letartóztatásakor) lefoglalt levél dolgában. E nyilatkozattal tisztázódott, hogy az ügyész iratesomójából az eredeti levél eltűnt, és helyette egy hamis fordítást használtak a vád anyagául, mely az eredeti levél szövegéhez otromba és logikátlan hozzátoldásokat tartalmazott. Az incidens miatt a tárgyalást másnapra halasztották. Paál Árpád a már ismertetett megegyezésekre és a fegyverszüneti szerződésekre utalt, amelyek értelmében a tisztviselőknek joguk volt a magyar eskü letételére és a magyar fennhatósághoz való ragaszkodásra; a székely államiság eszméje tekintetében pedig Wilson nemzetközileg elfogadott elveire hivatkozott, melynek értelmében kis népeknek is joguk van az önrendelkezésre. Az ügy a vádlottak felmentésével végződött, valamennyi udvarhelyi tisztviselőt hazaengedték Déváról.

Paál Árpádnak a katonai hatóság Kolozsvárt jelölte ki tartózkodási helyként, ahol ő a már meglévő kapcsolatai révén Grandpierre Emil és Költő Gábor mellett a tisztviselői ellenállási mozgalom (az ún. Szellemi Front, majd később a Székely–Magyar Szövetség erdélyi központja) egyik vezetője lett. Feladata az volt, hogy a fogsága során megismert, hasonló sorsú tisztviselőkön keresztül és székelyföldi helyismeretét felhasználva állandó kapcsolatot építsen ki Kolozsvár és a vidék között. Tevékenységi köre elsősorban a Székelyföldre irányult. Egyrészt kézzel másolt és egymás között terjesztett levelek útján propagandát folytatott a nagyszebeni Kormányzótanács, illetve a román impérium elismerése ellen; másrészt közvetítette a Szegedről, illetve Budapestről a tisztviselők segélyezésére kiutalt és különböző illegális csatornákon érkező összegeket. Szeptembertől kezdve pedig a béketárgyalásokra készülő magyar delegáció számára gyűjtött adatokat a sérelmekről. Egyik, 1919 májusából fennmaradt röpiratában fogalmazta meg a Szellemi Front feladatait: „a Magyarországhoz való visszatérés reményének a közvéleményben való fönntartása; a románoknak való behódolás megakadályozása; saját intézményrendszer szervezése az állásnélküli tisztviselők megtartása érdekében; a magyar egyházak és iskolák szervezése; a

⁵⁶ Uo. 74–75.

magyar nép céljait szolgáló gazdasági intézmények létrehozása; magyar fajszaporító bankpolitika behozatala; sajtó- és irodalomfejlesztés; a magyar és a székely vidékek szoros összeköttetésének fenntartása; önvédelmi szervezetek létesítése, amelyek képesek mozgósítani és rendvédelmi szervként is felléphetnek”.⁵⁷ Budapesti kapcsolataikon keresztül előbb a Vörös Hadseregnél, majd Horthy környezetében állandóan sürgették az erdélyi támadást. Több alkalommal olyan üzenetet kaptak, miszerint hetek kérdése és megkezdhetik a székelyföldi akciókat. Azonban miközben a nemzetközi viszonyok (és a Tanácsköztársaság, majd Horthyék) tekintetében illúzióik voltak, hiszen csak az esetleges üzengetésre, levelezésre hagyatkozhattak, azt tisztán látták, hogy bármiféle önálló erdélyi akció reménytelen, csak elvéréssel járó megmozdulás lehetne. Így nyár végére az ellenálláson belül a társadalomszervezés feladatai váltak fontossá.

A tisztviselők egy része 1920 nyaráig megkapta az illetményét, vagy valamilyen budapesti kormánysegélyben részesült. A fővárosban Ugron Gábor, Jancsó Benedek, Teleki Pál, majd megalakulása után a Bethlen István vezette ún. erdélyi minisztérium intézte az akció ügyeit. A pénz és az írásos kimutatások, elszámolások kabátbélésbe varrt vásznakban, illetve a vásznakra gépelve jutottak el Kolozsvárról Szegedre és Budapestre. 1919 tavaszán elsősorban mozdonyvezetőkön keresztül folyt a postázás, majd később külön megbízottak teljesítettek szolgálatot. 1919 augusztus–szeptemberében a legnagyobb gondot a volt magyar nyelvű állami iskolák tanárainak az egyházi, magyar nyelvű iskolákba történő átirányítása jelentette. Ezeknek az új intézményeknek alapítása is a „kolozsvári központ” anyagi támogatásával történt. A felbomlott Székely Hadosztály vagyonából kb. 20 millió korona került hozzájuk, és ezt teljes egészében a tisztviselők, tanítók segélyezésére és iskolaalapítások támogatására fordították.⁵⁸ Paál Árpád 1919 decemberében kezdeményezte, hogy a Franciaországba utazó magyar békeküldöttségnek ő is tagja lehessen mint szakértő, illetve a Székelyföld képviselőjeként. Ennek érdekében december–január során több támogató nyilatkozat is született a Székelyföldön. Ez az akció azonban nem járt sikerrel. 1920 első felében egyre nehezebbé vált fenntartani az ellenállást, egyre többen repatriáltak, és a magyar közalkalmazottak hűségük hiányában kiszorultak a közigazgatásból, valamint az igazságszolgáltatásból. A legtovább az oktatásügyben tartották magukat, annál is inkább, mert tömegével jöttek létre a volt állami magyar iskolák helyett az egyházi magyar elemi iskolák.

Miközben a magyarországi politikai élet a konszolidáció felé indult, az erdélyi ügyek Budapesten, a nyilvánosság előtt politikailag marginális csoportok kezébe kerültek. Az erdélyi magyar ellenállás központjában, Kolozsvárt 1920 április–májusában az érkező segélyek elosztása és a román politikai erővel kapcsolatos stratégia kérdésében komoly vita alakult ki Paál és Grandpierre Emil között. Paál aránytalanul kevésnek találta azt az összeget, amelyet a székelyföldi tisztviselők megsegítésére, iskolák támogatására fordítottak. A segélyezés során elsősorban a tisztviselők foglalkoztatását szolgáló vállalkozások beindítását kezdeményezte (részvénytársaságok, háziipari szövetkezetek stb.). Ezzel szemben Grandpierre döntően a kolozsvári érdekeket képviselte, és a passzív ellenállás, a kivárás híve volt. Paál már 1920 januárjában felvetette egy Független Székely Párt létrehozásának szükségességét, mely elsősorban a Székelyföld belső ügyeire koncentrált volna, de ezt a formálódó erdélyi magyar politika vezetői nem támogatták.⁵⁹

A kolozsvári megosztottságot tovább fokozta 1920 március–áprilisában az erdélyi román vezetők részéről érkező biztatás a magyarság politikai megszervezésére, erdélyi román–magyar tárgyalások megindítására. A trianoni szerződés aláírása után Paál mint a kolozsvári *Keleti Újság* című napilap munkatársa riportkörútra ment a Székelyföldre, és ezalatt újabb

⁵⁷ Uo. 79–80.

⁵⁸ Uo. 81.

⁵⁹ Uo. 84.

akciót szervezett. Marosvásárhelyen, Csíkszeredában, Brassóban, Sepsiszentgyörgyön és Székelyudvarhelyen járt és tárgyalt a magyar tisztviselők vezetőivel. Beszámolójából kiderül, hogy a békeszerződést nem tekintették véglegesnek, a szolgálatra való jelentkezéstől a Regátba helyezés lehetőségén és az állandó román gyanakodáson túl azért húzódoznak, mert félték attól, hogy a „magyar világban” majd árulóknak tekintik őket.⁶⁰ E székelyföldi útja során formálódott meg benne az az elképzelés, hogy a békeszerződés 47. pontja alapján önkormányzatot kell kérni a romániai székely-magyarság számára. Marosvásárhelyen, ahol még mindig a munkapárti és függetlenségi párti ellentétek osztották meg a helyi magyar elitet, az EMKE szervezetén keresztül tervezték eljuttatni a nagy hatalmakhoz a tervezett memorandumot. Csíkban azt javasolták, hogy egy előre megfogalmazott kérést írassanak alá a magyar falvak vezetőivel, lelkészeivel, az aláírásokat pedig csatolják majd bizonyítékként az elkészülő nagy memorandumhoz. Ez az aláírásgyűjtés 1920 szeptemberében indult meg a Székelyföldön. A nagy hatalmakhoz intézett kérés lényege, hogy az adott település lakossága kinyilvánítja azon szándékát, hogy a Romániához csatolt területek magyarsága (tehát a székelység is) együttesen nemzeti önkormányzatot kapjon. Az Erdély magyar többségű területeire kiterjedő önkormányzat rendelkezék „közigazgatási, igazságszolgáltatási, közoktatási, közgazdasági és helyvédelmi magasabb hatáskörrel s e hatáskörökre vonatkozó törvényhozási joggal és egy nemzeti katasztert is létrehozasson, amelyben külön nyilváníthat politikai véleményt”.⁶¹ A dokumentum további sorsáról azonban semmit sem tudunk. Paál, a kérés kezdeményezője az önkormányzat megadásában eleve nem bízott, de úgy gondolta, hogy ennek elutasítása a magyar fél diplomáciai súlyát növelné a nagy hatalmak előtt. A hűségeskü letétele ellen még 1920 nyarán azért agitált, hogy ebben a kérdésben is a magyarországi kormányzat adja meg a végső engedélyt, így ezzel is növelhetné súlyát a román kormányzattal szemben.⁶²

[BN_14] Román katonaság székhelye Székelykeresztúron, 1937 (Nagy Béla felvétele, MIM)

Az impériumváltással beköszöntő katonai közigazgatás során a román hadsereg és csendőrség által alkalmazott mindennapos botbüntetések, letartóztatások, élelmiszer-, áru- és lakásrekvirálások 1919 elejére nagyon feszülté tették a székelyföldi közhangulatot. Ebből nőtt ki előbb a január 22–25-i marosvásárhelyi vasutas-, majd postássztrájk, 23-án délután az üzletek is bezártak a városban, kiürültek az utcák, és csendes passzivitással tüntetett az egész város. De 25-ére a vasutasok megállapodtak a hatóságokkal, és tovább folytatódott az intézmények román átvétele.

A legnagyobb székelyföldi ellenállási akciónak az 1919. március 29.–április 6. közti ún. sóvidéki felkelés tekinthető.⁶³ Ezekben a hónapokban a magyarországi hírforrásoktól elvágva rengeteg álhír kapott lábra. A lakosság szinte mindennap várta a magyar hadsereg vagy a Székely Hadosztály betörését, amelyhez majd egy a román csapatok háta mögötti székelyföldi felkeléssel lehetne csatlakozni. Ebben a helyzetben egy félreértelmezett távirat indította el a Nyáradremete és Parajd környékén lejátszódó eseményeket. Március 29-én a deményházi vasútállomásra érkezett egy távirat azzal, hogy a vasúti alkalmazottaknál a román hűségeskü letételétől eltekintenek. Ebből arra következtettek, hogy közeledik a magyar hadsereg. Ezt megvitatni és ünnepelni a kocsmába gyűltek össze a vasúti munkások. Egy éppen akkor arra járó román csendőrt megtámadtak, fegyverét elvették, megsebesítették, akit aztán Nyáradremetén csendőrtársai feltűzött csendőrszuronnal vittek orvoshoz. Közben a távirat és csendőrverés híre elterjedt a Felső-Nyárad mentén. Bár a román katonaság és csendőrség első

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Uo. 85.

⁶² Uo.

⁶³ Szekeres Lukács, 2009.

lépése mindenhol a fegyverek begyűjtése volt, a frontról hazatért katonáknál mégis maradtak fegyverek. Így a nyárádretemei Kovács Andrásnak is sikerült közel 40 fegyvert elrejtetnie, és kis csapatával éppen erre a hírrre várt, hogy aktivizálódhasson. Megtámadták a remetei csendőrőrsöt és a román csendőröket bezárták egy pincébe. Futárokat küldtek szét azzal, hogy közeledik a Székely Hadosztály, és fegyveres szervezkedésre biztatták a falvakat. Többen Marosvásárhely felé indultak, de az útba eső falvakat nem sikerült fellázítani, mert az ott élők tisztában voltak azzal, hogy fegyverek hiányában nem sok esélyük van a román rendfenntartókkal szemben. Mások a Sóvidékre vitték el a hírt. Március 31-én Parajd előtt felszedték a vasúti síneket, Szovátán kb. 100 fegyveres elfoglalta a csendőrséget, a postát, távírdát és a sóraktárt. Itt újabb fegyvereket szereztek. Még ugyanazon a napon a parajdi közintézményeket is elfoglalták. A volt frontkatonák megszervezték a település katonai ellenőrzését. Éjszakára a falu határába őrséget állítottak, és három Korondról visszatérő csendőrrel tűzpárbajba keveredtek. Ennek három parajdi civil áldozata lett. Másnap a falu lakossága követelte a fogságban lévő román csendőrök kivégzését, amelyet Laár Ferenc református lelkész akadályozott meg. Közben Korondon is szerveződött egy felkelő csoport, mégpedig nők vezetésével, akik elfogták a Parajdról menekülő csendőrparancsnokot és a tisztiszolgáját. Mindkettőt eszméletlenségig verték, majd szekerükre felrakva visszairányították őket Parajdra. Közben ott április 1-jén eltemették a polgári áldozatokat, félve a román megtorlástól. Addigra már kiderült, miután telefonon érdeklődtek a székely városokban, hogy tévesen következtettek a távirathírből, és a lázadás csak néhány falura terjedt ki.

Az események híre Etédre is lejutott. Itt két Parajdra tartó román csendőrt inzultáltak, majd amikor Atyha felé menekülni próbáltak, agyonverték őket. Ezek után a Nyárád mentére 200 román katona és 30 csendőr érkezett, akik végigbotozták Deményházát és a térség falvait. A Székelyudvarhelyre kivezényelt zászlóaljnyi katonaság pedig Korond felől közelítette meg a Sóvidéket, fenyegetéssel vette rá a falvakat a zendülés szervezőinek kiadására, akik akkorra már jórészt elmenekültek a hegyekbe, a Székely Hadosztályhoz vagy éppen Magyarországra tartottak. Parajdon 80 férfit tartóztattak le, majd a környező falvakból is oda szállították a zendülés megtalált résztvevőit. A szovátai vasútállomás elfoglalása során egy román csendőrt megsebesítő sóvárad lakost, Farkas Dénest halálra ítélték és nyilvánosan kivégezték.

A sóvidéki felkelés eseményeiben összesen mintegy ezer személy vehetett részt, ebből kétszáz lehetett a fegyveres férfi. Összesen három román csendőr és négy magyar polgári személy halt meg az összeütközésekben. A felkelést követő megtorlások, vallatások során 12 magyar halt meg. Az etédi vásár résztvevőit Székelykeresztúrra vitték, és függetlenül attól, hogy elkövettek-e valamit, megverték őket. Az egész Sóvidéken rekvirálták a feltalálható élelmiszert és Atyha község még pénzbüntetést is fizetett. Az ügy kapcsán Korondon és Székelyudvarhelyen is jó néhány olyan személyt letartóztattak, akinek semmi köze nem volt az ügghöz, aminek lezárását aztán évekig halasztották. A hadsereg három hétig tartotta megszállva Parajdot. Innen 27, Alsósófalfváról 14, Szovátáról kilenc, Korondról hét, Felsősfalfváról három embert hurcoltak el. A letartóztatottnak, akik több várost is megjártak, végül Nagyszebenből 1919 őszén sikerült – egy hadbíró korrumpálása után – hazajutniuk. Majd évente hadbírótság elé idézték őket, és csak 1927 novemberében, közel 120 vádlott és tanú 11 napig tartó meghallgatása után a brassói hadbírótság – a Magyarországra menekültek kivételével – minden vádlottat felmentett, azzal az indoklással, hogy a felkelés idején még nem voltak román állampolgárok.

Az egyik magyarázat szerint az egész ügy provokáció, mesterséges beugratás következménye volt; az nem kétséges, hogy az események utáni megtorlás, a letartóztatások, a hadbírósnági fenyegetettség funkciója egyértelműen a térség lakosságának a megfélemlítése, illetve a falvak politikailag legaktívabb figuráinak távozásra – Magyarországra való menekülésre – készítése volt.

A közigazgatási átmenet időszaka, 1920–1925

Romániában a közigazgatásra vonatkozó jogszabályok egységesítése csak az 1923. évi alkotmány elfogadása után kezdődött meg. Az 1918. december 13. és 1920. április 10. között működő Kormányzótanács feladata az erdélyi hatalomváltás végrehajtása, egy új választói és földreformtörvény kidolgozása volt. Az egyes tartományok önkormányzati jogosítványokat kaptak, azonban ezekben az önkormányzatokban a kisebbségek nem vettek részt. Az egyes tartományokban viszont bizonyos módosításokkal az addig hatályos törvények maradtak érvényben. Ezek a módosítások azonban fokozatosan a centralizálás felé mutattak, amelynek folyamatában a legfontosabb szakaszhatárok a Kormányzótanács megszüntetése és a kolozsvári minisztériumi regionális államtitkárság felállítása voltak (1920 áprilisa), majd egy évvel később a kormány igazgatóságokat (direktorátusokat) hozott létre. Erdélyben Kolozsváron hozták létre a többi megye főigazgatóságát, amely átvette a megyék rendőrigazgatósági ügyeit is, míg ugyanezen területek költségvetése és számvitele a belügyminisztériumi államtitkársághoz Bukarestbe került.⁶⁴

Ez a központosítás, a törvényhatóságok jogkörének szűkítése már 1919-ben elkezdődött. Megszüntették a vármegyék útlevél-kiadási jogát, amely átkerült a Kormányzótanácshoz, majd a prefektúrákon keresztül a Belügyminisztérium Közigazgatási Igazgatóságához.⁶⁵ A Székelyföldön különösen fontosak voltak az erdészeti felügyelettel kapcsolatos módosítások. Leegyszerűsítve ennek az volt a lényege, hogy a törvényhatóságoktól a prefektushoz kerültek át a közösségi tulajdonban lévő erdők anyagi kérdései. 1923-ban az 1910. évi román erdőtörvényt kiterjesztették Erdélyre is, és a közösségi és magánerdők felügyelete az állami erdőket is kezelő Casa Pădurilor hatáskörébe került.⁶⁶

A több központú és változó közigazgatási irányításon túl külön problémát jelentett a magyar törvények érvényessége, amit az Ókirályságban nem ismertek. Ezt az összevisszaságot még csak fokozta, hogy az ostromállapotra való hivatkozással a katonai hatóságok révén gyakorlatilag bármilyen helyi ügybe be lehetett avatkozni.⁶⁷ Az erdélyi románság nem tudta feltölteni a megüresedett közigazgatási állásokat megfelelő felkészültségű szakemberekkel. Az Averescu- (1921–1922), majd a Brătianu-kormányzat (1922–1928) idején tömegesen érkező, a kormánypártokhoz kötődő, ó-romániai, alulképzett, a helyi viszonyokat nem ismerő tisztviselők miatt a régió igazgatásának színvonala jelentősen visszaesett. A közigazgatás zavarosságát növelte, hogy számtalan, különböző jogkörű rendelettel (miniszterek, osztályvezetők, prefektusok, szolgabírák, hadtestparancsnokok, csendőrpáncsnokok stb.) próbáltak úrrá lenni a helyzeten a polgári és a katonai hatóságok. Az erdélyi román politikusok mindezt a régi államkeretben megszokott viszonyokhoz hasonlították és csalódtak az egyesüléshez fűzött reményeikben.⁶⁸ Nemcsak az országos politikában, de a regionális pozíciókban sem sikerült érdekeiket érvényesíteni. Ebben a helyzetben az erdélyi románság megőrizte külön pártalakulatát. Az Ókirályságbeli Averescu-féle Néppárt és a Liberális Párt is csak a kisebbségi pártokkal kötött paktumok vagy választási visszaélések révén tudott Erdélyben a Nemzeti Párttal, majd a Nemzeti Parasztpárttal szemben szavazatokat szerezni (például az 1926. évi önkormányzati választásokon).

Elégedetlenségüket nemcsak sajtópolémiaikban, parlamenti beszédekben, hanem nyilvános, nagy hatású szimbolikus gesztusokban is kifejezték. A liberális kormányzat törvénytelenégei

⁶⁴ Szabó Cs., 2015. 15.

⁶⁵ Nagy B., 2015b. 15–16.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Az erdélyi kérdés, 123–125.

⁶⁸ Hogyan ítélték meg maguk az erdélyi románok a „nagyromán” uralmat. MNL OL, K 67 Külügyminisztériumi Levéltár, Külügyminisztérium, Politikai hírszolgálati osztály. 77. 8. cs., 8 f.; Jancsó B., 1928; Szász Zs., 1928. 306–320.; Szász Zs., 1931; Szász Zs., 1932.

és korrupciója miatt a Nemzeti Párt tagjai nem vettek részt a gyulafehérvári királykoronázáson (1922. szeptember) és az Avram Iancu születésének százéves évfordulójára rendezett ünnepségen. Az 1923. évi alkotmányvitát is negligálták az előző évi választási visszaélésekkel létrejött parlamenti összetétel ellen tiltakozva.

A Liberális Párt megalkotta 1923. évi alkotmány szerint a vármegyék és községek intézményrendszerét külön törvények szabályozzák majd, amelynek az alapja a közigazgatási decentralizáció lesz.⁶⁹ Ez azonban nem valósult meg, mert a két világháború közötti 24 kormány mind a maga pártpolitikai érdekei szerint használta ki a közigazgatás átszervezését és a kinevezési rendszert.

Az 1920–1925 közti átmeneti időszak a trianoni békeszerződés aláírásától a Nemzeti Liberális Párt létrehozta közigazgatási törvény életbeléptetéséig tartott. Az 1919. novemberi választások után az addig kormányzó Nemzeti Liberális Párttal szemben létrejött egy ún. Parlamenti Blokk (erdélyi Román Nemzeti Párt, besszarábiai Parasztpárt, Nicolae Iorga vezette Nemzeti Párt), és ennek képviselőjében a volt magyarországi országgyűlési képviselő, Alexandru Vaida-Voevod lett a miniszterelnök (1919. december–1920. március). Majd miután ő aláírta a párizsi Kisebbségi Szerződést, és a bukaresti körök ellenállásába ütköző földtörvényjavaslatot dolgoztak ki, a király Alexandru Averescu tábornoknak adott kormány megbízást (1920. március–1921. december). Ekkor szűnt meg a Romániához csatolt területek részleges önkormányzata. Averescu után alig több mint egy hónapig Take Ionescu konzervatív párti politikus vezette a kormányt, akit a román politikai élet legbefolyásosabb személyisége, a liberális párt vezetője, Ion I. C. Brătianu követett (1922. január–1926. március). Lényegében 1922 tavaszától tovább folytatódott a Romániához csatolt területek bukaresti minisztériumok alá vonása, a földreform végrehajtása, az új alkotmány, a választói, az elemi oktatási, a közigazgatási törvények életbeléptetése.

Székelőföldön a kormányváltások legközvetlenebb következményei a tisztviselőcserék voltak. Ez egyrészt a román közigazgatási apparátus megeremtését, másrészt a román pártok helyi kinevezettei közti fluktuációt jelentette. A személycserék révén mindenhol létrejött egy román felső vezetés, de a szakapparátus szintjén (alprefektus, szolgabírák) a helyi magyar elitek megpróbálták alkalmazkodni és pozíciókat szerezni. Ugyanekkor a helyi magyar érdekeket is megpróbálták érvényesíteni.

Csík megyében a Kormányzótanács rendelete alapján 1920. április 1-jéig kellett a megyeszékhelyt elhagyniuk az 1914 előtt a városban illetőséggel nem bíró vagy ezt igazolni nem tudó lakosoknak, de azoknak is, akik ott születtek, éltek, de nem tettek hűségesküt.

A trianoni békeszerződés után a prefektus július végén és augusztusban eskütelre szólította fel a magyar hivatalnokokat, akik arra vártak, hogy kiírják ennek az időpontját, de a prefektus a kormányra hivatkozva folyamatosan hátráltatta ennek tisztázását. Októberben, amikor már a jelentkező udvarhelyi tisztviselőket is visszahelyezték az állásukba, a csíki hűségesküt nem tett tisztviselők újra interveniáltak a prefektusnál, aki ezt azzal a valótlán állítással utasította el, hogy Csíkban az állások be vannak töltve. 1921 februárjában az derült ki, hogy a szolgálatra jelentkezett tisztviselők listáját a helyi adminisztráció fel sem küldte a minisztériumba, és ezért nem írtak ki a megyében eskütételi alkalmat.⁷⁰ A volt magyar állami vezető tisztviselők jelentős része időközben a Csíki Magánjavak adminisztrációjában nyert elhelyezést.⁷¹ A közigazgatási apparátusban maradt magyarok tárgyaltak Vasu prefektussal, illetve az Csíkszeredába látogató Petru Grozával, az Averescu-kormány erdélyi ügyekkel megbízott miniszterével. A két legfontosabb kérésük: a törvényszék visszahelyezése Csíkszeredába, illetve a járásbíróságé Csíkszentmártonba, valamint az alprefektusi (alispáni)

⁶⁹ Nagy L., 1944. 177.

⁷⁰ Szabó Cs., 2015. 13.

⁷¹ Uo. 96. jegyzetben.

poszt betöltése helyi, magyar tisztviselővel. Erre november elején sor is került Dobay Gábor személyében. Tőle kérték tisztviselőtársai a fizetések emelését, a magas adók mérséklését, a felekezeti iskolák oktatói fizetésének biztosítását és a katonai atrocitások beszüntetését.⁷² Az Averescu-kormány bukása után Take Ionescu kormánya 1922 elején prefektus- és polgármesterváltást kezdeményezett, de oly gyorsan jött az új liberális párti kormányzat, hogy idő sem volt a kinevezett tisztviselők beiktatására. A Nemzeti Liberális Párt új prefektust nevezett ki a megye élére Erneyei Árpád (Dimitrie Ghica herceg volt, sepsiszentgyörgyi származású gazdasági intézője) személyében, aki felmentette egy időre Dobayt (1922 februárjától), de 1923 januárjától 1925 júniusáig újból ő töltötte be az alprefektusi tisztséget. Az 1922. márciusi parlamenti választásokon, amikor az egész megyében a Nemzeti Liberális Párt listája győzött, Erneyei prefektus is mandátumhoz jutott, így augusztus végétől Dumitru Spătaru nevezték ki a megye prefektusává. Ő már októberben 400%-os pótdadót vetett ki, arra hivatkozva, hogy a megyének nincs saját vagyona és csak állami támogatásokból tudja fenntartani magát.⁷³ Még az év elején egy belügyminisztériumi vizsgálat nyomán Csíkszerdában polgármesterváltásra került sor. De az igazi változást az 1923. áprilisi tisztviselői nyelvvizsga jelentette, amikor újabb 11 magyar tisztviselőt bocsátottak el (szolgabírókat, jegyzőket) román nyelvtudás hiányában. Közben május elején visszaállították a csíkszeredai és a sepsiszentgyörgyi törvényszéket, de jórészt csak románul tudó bírókat neveztek ki ezekre a helyekre. Az év végén a csíkszeredai polgármestert váltották le.

Az 1921. évi földreform Csíki Magánjavakat érintő rendelkezésének (az államosító) végrehajtására 1923. március 26-án került sor és 62 800 kataszteri hold erdőn kívül áprilisra az ingóságokat és az ingatlanokat is elvette egy négytagú (csak románokból, köztük Dumitru Spătaru prefektussal felálló) állami bizottság. A tisztviselői fizetéseken túl a Magánjavak addig nyugdíjakat folyósított, támogatta az árvaházat és a polgári leányiskolát.

1924 áprilisában Iulian Florea gyergyószentmiklósi polgármester lett a megye prefektusa. De Florea nem adta fel gyergyói pozícióit sem, új polgármestert nem nevezett ki, és az ügyek intézését apósára, Partenie Crișanra bízta. Ez önmagában is jogellenes volt, nem beszélve arról, hogy a vonatkozó gyergyói ügyiratokat nem a szolgálati út betartásával a főszolgabírónak, illetve az alprefektusnak adták át, hanem egyenesen a prefektusnak, a volt gyergyószentmiklósi polgármesternek. Florea ellen csak 1925-ben indult vizsgálat, de addigra ő már szenátor lett.⁷⁴ Florea érdeme viszont, hogy 1924. június 28-án összehívta a megyei közigazgatási bizottságot, amelyhez hasonló széles körű testület 1919 óta nem tárgyalta a megye ügyeit.⁷⁵

Udvarhely megyében a lakosság összetételének homogénebb volta miatt a magyar tisztviselők a csíkinál erősebb pozíciókkal bírtak, és nagyobb esélyük volt a helyi képviselő-testületek visszaállítására. Székelyudvarhelyen 1921-ben Gheorghe Sibian román polgármester helyett Szakács Zoltán gimnáziumi tanárt neveztek ki, de hat hónap után (1921. június–1922. január) újból román polgármestere lett a városnak Emil F. Negruțiu személyében (1922. január–1926. május). A megye prefektusa 1920-ban Toma Cornea segesvári ügyvéd volt, aki jól ismerte az udvarhelyi közéletet. Morvay Endre csak két hónapig volt alprefektusa a megyének (1921. május–június), de ő szólította fel a jegyzőket a községi képviselő-testületek megalakítására 1921. június 30-ig. Július 7-én pedig sor került az új főhatalom alatti első megyei közigazgatási gyűlésre. Miközben 1920 októberétől folyamatosan tértek vissza az esküt tett tisztviselők a megyei apparátusba, a járási szolgabíróságokra románokat neveztek ki, akik nem rendelkeztek közigazgatási gyakorlattal

⁷² Uo. 16.

⁷³ Uo. 17.

⁷⁴ Uo. 19.

⁷⁵ Uo.

és gyakran visszaéltek beosztásukkal. Az ezekben az ügyekben indított vizsgálatok vagy felmentéssel végződtek, vagy áthelyezéssel. A megyei törvényszéknél és a számvevőszéknél is napirenden voltak az etnikai alapú áthelyezések. 1922-re az udvarhelyi törvényszéki bírák közül csak kettő ismerte a magyar nyelvet és joganyagot.⁷⁶ Így a helyi igazságszolgáltatás kaotikusan működött (vagy meg se keresték a helyiek), hiszen miközben az 1918 előtti jogszabályok sora volt érvényben, az Ókirályságból jött bírák nem az alapján döntöttek. Ezt csak tovább bonyolította a fordítás és a fordítók beiktatása.

1922 januárjában a liberális párti kormány visszatértekor újra prefektussá nevezték ki Valer Neamțut, a főhatalom-változás helyi lebonyolítóját, aki 1924-ig töltötte be ezt a pozíciót. Az alprefektusi tisztséget 1922 áprilisától 1928-ig, elhalálozásáig Szabó Gábor addigi megyei aljegyző vette át, akinek részben sikerült stabilizálnia az udvarhelyi közigazgatást.⁷⁷

A nyelvhasználat kérdése egyre nagyobb gondot jelentett a közigazgatásban. 1922 novemberében Udvarhelyen kérték, hogy a tanácsülés témáit magyarul is mutassák be, mert többen nem tudnak jól románul. Ugyanakkor 1922 decemberétől a belügyminiszter felszólította a tisztviselőket a román nyelv kizárólagos használatára. A megye hivatalos közlönye is csak 1919–1922 között jelent meg két nyelven. A prefektus 1923 szeptemberében rendelte el a román nyelv kötelező használatát a hivatalnokok számára, elbocsátás terhe mellett. 1924 októberében sor került a megyei tisztviselők román nyelvvizsgájára, ahol a 142 jelentkezőből 40-en buktak el.⁷⁸

A háromszéki tisztviselői cserékről már volt szó. A polgármestereket 1926-ig a prefektus nevezte ki: Sepsiszentgyörgyre 1920 áprilisában Zaharia Crișan volt megyei közlélmzési biztost, majd két évre rá Izidor Rauca Răuceanut. Kézdivásárhelyen 1922-ben a liberális kormány alatt váltották le a még 1919-ben megválasztott Molnár Dénest a polgármesteri székből. Helyette az első, román hatóságok által kinevezett polgármester Morvay Endre lett, aki 1927-ig vezette a várost. A magas adókkal felszámolta a kiterjedt kocsmahálózatot, ugyanakkor a városházáról kiszorultak a magyar tisztviselők, a kisebb egyesületeket megszüntette, gazdaságilag visszaesett a település fejlődése.⁷⁹

A háromszéki prefektúra 18 pénzalapot vett át a megyétől, ezek közül a legjelentősebb a Vármegyei Tanalap volt, amely 1868 után a székely határőrség vagyonából jött létre. Ezt a Székely Huszár Tanulmányi Alappal együtt a Megyei Iskolaépítési Alapnak adták át, amely kizárólag (döntően román nyelvű) állami iskolák építését és felújítását támogatta.⁸⁰

A hivatalos nyelvhasználat terén a magyar ebben a megyében lassabban szorult vissza, mint Csíkban vagy Udvarhelyen. Kézdivásárhelyen 1922-ig az 1919-től tevékenykedő magyar polgármester és apparátusa irányított, és Victor O. Roman alprefektus (sepsiszentgyörgyi ügyvéd) kétnyelvű másolatokban adta tovább a felsőbb utasításokat. Sepsiszentgyörgyön Rauca Răuceanu polgármesterségéig a városi tanácsülések is magyarul folytak, 1922 áprilisától az ülések jegyzőkönyveit már két nyelven vezették. Ugyanez volt a helyzet a megyei hivatalos lappal is, de egy év múlva a jegyzőkönyvek, a lap is csak a hivatalos államnyelven készültek.

Háromszéken is sor került a tisztviselői nyelvvizsgára 1924 októberében. Igaz, itt már 1923 közepétől a tisztviselői állás elnyeréséhez kötelező volt a román nyelvtudás, a kézdi járásból pedig nyolc jegyzőt éppen a román nyelvtudás elsajátítása érdekében egy hónapra fogarasi román falvakba helyeztek ki. A megyéből összesen 123 magyar tisztviselő jelentkezett

⁷⁶ Gidó Cs., 2015. 215.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Uo. 237.

⁷⁹ Földi, 1941. 298.

⁸⁰ Nagy B., 2015a. 173–174.

nyelvvizsgára, akik közül 12 elbukott; őket azonnal el is bocsátották. 30 fő gyenge minősítést szerzett, róluk aztán a Belügyminisztérium döntött. 1925-ben új nyelvvizsgát hirdettek a gyenge nyelvtudásúak és bukkantak számára. A 38 jelentkezőből ekkor 25-en mentek át.

Ebben az időszakban a román nemzeti érdekek érvényesítése Háromszéken legerősebben a közigazgatás átszervezésében jelent meg. 1922 júniusában a települések községi átcsoportosítása után Nagyborosnyóról a román többségű vidék központjába, Magyarbodzára helyezték át a szolgabírószékhelyet. Ugyanakkor egyes községekből kiszakadt, illetve tanyás területekből Bodzaforduló, Bodzavám, Zágonbárkány, Bácsstelek községek jöttek létre. 1925-ben a közigazgatási reform során a Magyarbodzai járást Brassó megyéhez csatolták. Szintén ez történt a Bereckhez tartozó Sósmezővel, amely Bákó megyéhez került. Ezzel homogénebb lett Háromszék megye nemzetiségi összetétele, de Brassó megyében megnőtt a románság aránya.⁸¹ A megyén belül is változtak a járáshatárok és elnevezésük: a Miklósvári járásból Barót, az Orbaiból Kovászna, a Kézdivől Kézdivásárhely, Sepsiből Sepsiszentgyörgy járás lett, illetve újonnan létrehozták az Uzon járást is.

Maros-Torda megyében már 1919 októberétől működött a 10 tagú közigazgatási bizottság, amelyet Ioan Vescan prefektus nevezett ki kizárólag román tagokkal, később, 1920 februárjában öt tagot kicseréltek. Két év múlva az új prefektus, Nicolae Popoviciu 60 fős vármegyei bizottságot nevezett ki, benne öt magyar és három szász taggal. 1923 áprilisában Septimiu Mureșan közigazgatási főfelügyelő és megbízott prefektus újabb megyei állandó bizottsági listát tett közzé, amelyben már csak egyetlen magyar személy szerepelt.⁸²

Marosvásárhely mint törvényhatóságú jogú város egészen más helyzetben volt, mint a többi székelyföldi megyeközpont. Nemzetiségi összetételén túl (1920-ban 12,7% volt a városban a románok aránya) kiterjedt társadalmi intézményrendszere, nagyszámú és jól szervezett magyar kisiparosága és munkássága miatt itt az új román politikai elit sokkal nehezebben tudta az érdekeit érvényesíteni. Ráadásul a világháború előtt megkezdett fejlesztések folytatása: a városi gázellátás kiépítésének bővítése, a villamosítás és a csatorna- és vízvezeték-hálózat bekötése a városközponton kívül is mind komoly műszaki szakértelmet igényelt, és ezt nem lehetett az egyik napról a másikra negligálni. A nemzetiségi pozíciókat jól illusztrálja, hogy 1924-ben a város 3642 iparosából összesen 187-en voltak románok. A folyamatosan induló repatriáló vonatokkal kapcsolatban – amelyeken körülbelül másfél ezer középosztálybeli család távozott a városból – a helyi sajtó a gazdasági élet és a város hanyatlását vetítette előre. A várost működtető bizottságok, a gazdasági és iparkamara 1923 januárjáig magyar irányítás alatt állt, amikor is Emil Dandea, a Liberális Párt helyi prominense vette át a város irányítását (1922. december–1926. március). Működése megkezdésekor a városháza hivatalnoki kara magyar volt – ő egy év alatt a 450 alkalmazottból 150 főt cserélt le román nemzetiségű hivatalnokra. A városházi osztályok élére is románokat nevezett ki. Az ügyintézés belső, hivatali nyelve 1923-tól kizárólag a román lett. A lakossággal kétnyelvű volt az ügyintézés, de a magyar beadványokhoz kellett a román fordítás is. Közben a hivatalos fordítókat elbocsátották a városházáról. Így ezt is pénzért kellett megcsináltatni, ezért egyszerűbb volt eleve román nyelvű beadványokat készíteni. 1924 októberében itt is sor került a tisztviselői nyelvvizsgákra. A 94 vizsgára kötelezett hivatalnokból 14-en bukkantak meg, 13-an pedig nem mentek el vizsgázni. Dandea polgármesterként Marosvásárhelyen egy sor új román intézményt hozott létre: román tannyelvű általános iskola a Remeteszeg utcában, tanítóképző, kereskedelmi iskola, Papiu Ilarian Fiúlíceum, Unirea Leánylíceum. Román emlékhelyeket hozott létre: román katona és a latinitás szobrai, illetve kezdeményezte Avram Iancu emlékművének felállítását. Ezt folytatva a második polgármestersége idején (1935–1937) meg is valósultak: az ortodox és a

⁸¹ Nagy B., 2015a. 175–176.

⁸² László M., 2015. 201.

görög katolikus székesegyházak, a közigazgatási palota, az inasotthon. Közben jelentős belső építkezések folytak az addig beépítetlen telkeken. Dandea komoly városrendezési és fejlesztési munkákat indított el a románosító szimbolikus térfoglaláson túl is (új piacok, utcakövezés, a közvilágítás bővítése, strand építése, Maros-szabályozás, új köztemető, sporttelep építése stb.⁸³). A város fellendülését jelzi, hogy míg 1919–1921 között összesen 330 lakás épült a városban, addig 1924-ben egy év alatt 400 építési engedélyt adtak ki. Közben a magyar oktatás lehetőségei folyamatosan szűkültek, a városháza döntően a román nyelvű oktatást támogatta. A politikai életre (a szavazólistákra) pedig komolyan visszahathatott, hogy a 30-35 000 fős városban 1924-ben csak 18 000 lakosnak volt meg a román állampolgársága.⁸⁴

[BN_5] Avram Iancu szobra Marosvásárhelyen, 1935 (MMM)

Az 1925. évi egységesítő közigazgatási törvény és következményei

Az első egységesítő közigazgatási törvényt a Nemzeti Liberális Párt kormányzása alatt, 1925 júniusában fogadta el a bukaresti parlament.⁸⁵ Eszerint Románia közigazgatásilag megyékből, ezek pedig községekből állnak. Voltak vidéki (egy vagy több faluból álló), falusi és városi községek. A községek és a megyék ügyeiket – választott, jog szerinti és női – tanácstagokból álló tanácsok révén intézték. A helyhatóság vezetője a polgármester, a megye irányítója pedig a prefektus. A polgármestert a belügyminiszter nevezte ki a tanácstagok által jelölt három tag közül, a prefektus pedig kormányhivatalnok volt, ugyanis a végrehajtó hatalom nevezte ki. A községi tanácsok kezdeményező, tanácskozási és határozati joggal rendelkeztek a községeket érintő ügyekben. A törvény szerint helyi érdekeltségű ügyeknek számítottak az elemi és az inasoktatás, a vallásügy, a közegészségügy, az állattenyésztési és állategészségügyi intézmények, a köz- és magánépítkezések, a műemlékek védelme, a költségvetés szerkesztése, a kölcsönök felvétele.⁸⁶

A megyék és községek területi beosztását királyi rendelet állapította meg. Nagy Lajos szerint ez adott lehetőséget arra, hogy a végrehajtó hatalom a mindenkori érdekeinek megfelelően a megyebeosztást megváltoztassa. Mindez abban is megnyilvánult, hogy a megyeszékhelyeket magyar többségű városokból román többségűekbe helyezték át. Így Nagyenyed helyett Gyulafehérvár (Fehér megye), Nagykároly helyett Nagybánya (Szatmár), Dicsőszentmárton helyett Balázsfalva (Kis-Küküllő) lett a megyeközpont.⁸⁷ Egy másik technika, hogy eltörölték a történelmi vármegyeneveket, például Torda-Aranyos helyett Torda (Turda), Maros-Torda helyett Maros (Mureș). A harmadik és talán a legfontosabb intézkedés a megyebeosztás olyan irányú megváltoztatása volt, hogy magyar többségű megyéhez román többségű falvakat csatoltak vagy magyar többségű falvakat csatoltak el. Ez nemcsak a közigazgatás és a helyi irányítás megválasztása miatt fontos, hanem mert a parlamenti választások választókerzeti határai is eszerint módosultak.

1926-ban Maros-Torda megyéhez csatolták Torda-Aranyos megyétől: Magyardellőt, Oláhdellőt, Mezőgerebenest, Mezőuralyt, Mezősályit, Mezőszenmargittát, Székelysópatakot, Mezőpetét, Marosorbót, Mezőújfalut; Csík megyétől: Gyergyósalmást, Várvizet, Galócást és Gyergyóvárhegyet; Kis-Küküllő megyétől: Nagyteremit, Kisteremit, Teremiújfalut, Nagycsergedet, Kiscsergedet; Kolozs megyétől: Nagynyúlást, Mezőkirályfáját, Oroszfáját, Komlódot, Mezőszentgyörgyöt. Ezek a községek Termi és Termiújfalut kivételével mind román többségűek voltak. A Maros-Torda megyétől Udvarhely megyéhez csatolt

⁸³ Sebestyén, 2011. 125–128.

⁸⁴ Uo. 140.

⁸⁵ *Monitorul Oficial*, 1925. 128. sz., június 14.

⁸⁶ Nagy B., 2015b. 6–7.

⁸⁷ Nagy L., 1944. 178.

községek ellenben mind magyar többségűek voltak: Makfalva, Csókfalva, Atosfalva, Székelyszentistván, Kibéd, Erdőszentgyörgy, Gyulakuta, Kelementelke. (Ezekből jött létre Udvarhely megyében az új Erdőszentgyörgyi járás). 1910-ben Maros megyének Marosvásárhellyel együtt 134 136 magyar és 71 909 román lakosa volt (65,1% és 34,9%), a közigazgatási átalakítás révén 1930-ban 123 317 magyarral és 132 719 románnal (42,6% és 45,8%) számolhatunk.

Csík megyétől Neamț megyéhez csatolták a tölgyesi járást.⁸⁸ Udvarhely megyétől Nagy-Küküllő megyéhez került három szász község: Erked, Homoróddaróc és Bene. Háromszék megyétől a Bodza-vidéket és Bodola, Márkos és Keresztvár községeket Brassó megyéhez csatolták. A Bereckhez tartozó Sósmezőt pedig Bacău megyéhez.⁸⁹ Hasonló módszert alkalmaztak az 1910-ben még magyar többségű Bihar és Szatmár vármegyék és a jelentős arányban magyarok lakta Brassó megye esetében is. De az elcsatolt román vagy magyar többségű falvakat mindig olyan megyéktől vették el, ahol ez a változás jelentősen nem befolyásolta az etnikai viszonyokat.⁹⁰

[16. TÉRKÉP] Székelyföld és térsége 1926-ban

Az 1925. évi közigazgatási törvény szerint a községi tanácsban, illetve a megyei tanácsban csak az állami oktatás egy képviselője jog szerinti tanácsos. Mivel az állami oktatás az egész Székelyföldön román nyelven zajlott, így magyar képviselők ezen az alapon be sem kerülhettek a tanácsokba.

A Kormányzótanács még 1919 augusztusában úgy rendelkezett, hogy – követve a magyarországi 1868:XLIV. törvénycikket – bár a román a hivatalos nyelv, de azokban a megyékben, ahol a nemzeti kisebbségek aránya eléri a 20%-ot, ott azokat a nyelveket is lehet használni a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban. Ez azonban a gyakorlatban nem sokat ért, mert a községi tanácsok és törvényhatóságok Erdélyben évekig meg sem alakulhattak. Ugyanakkor 1919-ben elrendelték azt is, hogy a bírók, az ügyészek, az igazságügyi tisztviselők egy év alatt, az ügyvédek, a közjegyzők pedig hat hónapon belül sajátítsák el az államnyelvet.⁹¹ Ezekhez képest változást jelentett, hogy az 1925. évi törvény nem biztosította a kisebbségi nyelveknek a községi tanácsokban való használatát. Pontosabban a 398. § szerint „a legfelsőbb közigazgatási tanács fogja meghatározni, mikor van szükség rá, hogy a közönség és a helyi közigazgatás közötti érintkezés megkönnyítése céljából a kisebbségek nyelve is használtassék”.⁹² Erre azonban sem a liberális párti, sem az Averescu-féle néppárti kormányok alatt nem került sor, mert nem érezték szükségesnek a törvényhez kapcsolódó végrehajtási utasítás kiadását. (A parlamentben folyamatosan azzal érveltek a kormánypártok, hogy a kisebbségi kérdést majd egy külön törvényben kell rendezni.) Azonban ettől függetlenül a községi és megyei tanácsok 1926-ban megalakultak, és azokban a nyelvhasználatot is szabályozni kellett. Így a helyi viszonyoktól függően különböző gyakorlatok alakultak ki: volt, ahol a képviselő-testületekben egyáltalán nem használhatták a kisebbségiek az anyanyelvüket, volt ahol azok használhatták, akik az államnyelvet nem ismerték, míg máshol mindenki azon a nyelven beszélt, amelyen a legjobban ki tudta magát fejezni.⁹³

A törvény 1926. január 1-jével lépett hatályba, és ekkortól léptek életbe a megyék közti közigazgatási változások is. Romániában 1918 óta 1926. február 17–20. között került sor először helyhatósági választásokra. Az előzetes tárgyalások után az Országos Magyar Párt a

⁸⁸ Befejezett tény a tölgyesi járás lekapcsolása. *Csíki Lapok*, 1925. október 4., 1.

⁸⁹ Nagy B., 2015b. 22.

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Szabó Cs., 2015. 4–5.

⁹² Nagy L., 1944. 179.

⁹³ Jakabffy, 1930. 273.

legtöbb erdélyi városban a kormányzó Liberális Párttal közös listán indult; a 49 városból 31-ben a közös lista győzött.

Csíkban nyolc község kivételével mindenhol egyetlen közös lista volt, amelyet megválasztottnak nyilvánítottak. Csíkszeredában a választott 12 tagból három román nemzetiségű volt, de polgármesternek a tanács Victor Farogát választotta meg. Gyergyószentmiklóson a városi tanács választott tagjai közül kettő volt nem magyar; itt Benke Antalt választották meg polgármesternek.⁹⁴ Udvarhelyen minden községben győzött az OMP–NLP közös listája, a székelyudvarhelyi városi tanácsba egy román nemzetiségű került be választás útján, polgármesternek újraválasztották Emil F. Negruțiu.⁹⁵ Háromszéken és Maros megyében is a közös listák győztek. Ráadásul a választási megállapodás alapján Marosvásárhelynek 1902–1912 után újra Bernády György lett a polgármestere.

Azonban a király 1926. március 30-án Averescu tábornokot bízta meg kormányalakítással. Ez kényes helyzetet teremtett az OMP vezetői számára, hiszen az 1923-ban Averescuval kötött csucsai választási paktumot néhány hónapja mondták föl azért, hogy a helyhatósági választásokon a liberálisokkal közös listákat állíthassanak. A pártelnök, Ugron István lemondása után Bethlen György vette át a párt vezetését, és a kormánypárttal újratárgyalták a paktumot, a parlamenti közös választási lista érdekében.

[BN_55] Alexandru Averescu (1859–1938)

A liberális kormány csak a községi választásokat bonyolította le, a megyei tanácsi választásokat már az Averescu-kormány írta ki június 4-re. Csíkban ekkor is egyetlen lista volt, így választásokat nem kellett tartani; június 20-án meg is alakult a megyei tanács, amelynek László Dezső gyergyószentmiklósi ügyvéd lett az elnöke. A héttagú állandó bizottságban két román nemzetiségű tag volt. A tanács elsősorban közigazgatás-szabályozási és költségvetési kérdéseket tárgyalt. A magyar érdekképviselet jelentősen nőtt a tanács révén. Az Averescu-kormány egyéves működése után, 1927 júniusában újra a Nemzeti Liberális Párt került hatalomra. Az új kormány június végén a gyergyószentmiklósi, egy hónapra rá pedig a csíkszeredai városi tanács ellen indított vizsgálatot. Az előbbi esetében az indoklás szerint a „városi tanács működése eltért az általános érdekektől a következő tevékenységek miatt: a magyar nyelv használata, az állandó választmány és a városi tanácsi gyűlések magyar nyelven tartása, az állami oktatás mind morális, mind anyagi támogatásának visszautasítása, illetve a már 1924-ben az ortodox egyháznak elrendelt támogatás visszatartása”.⁹⁶ A prefektus feloszlatta a városi tanácsot, helyette időközi bizottságot nevezett ki, a választott tanácsstagok azonban fellebbeztek a döntés ellen, amit a felülvizsgálati bizottság elfogadott, és így szeptembertől folytathatták munkájuk. 1928-ban újból vizsgálat indult a gyergyói tanács ellen, de a megyei állandó bizottság nem látta indokoltnak a feloszlátását. A csíkszeredai városi tanács ellen az ortodox egyháznak nyújtandó segély megtagadása, a „nemzetellenesség” volt a vád – a júliustól novemberig tartó vizsgálat után a tanácsot feloszlatták. December 15-re írták ki a választásokat, amelyre megint csak egyetlen közös magyar–román listát nyújtottak be. Nevezetesen ugyanazt, amit 1926 februárjában állítottak össze. Így továbbra is Victor Faroga maradt a polgármester a régi/új városi tanácsstagokkal.⁹⁷ Az etnikai törésvonalak ellenére kialakult egy törékeny együttműködési felület a város és a megye szintjén a magyar és a román elitek között, de ez a változó hatalmi viszonyoknak alárendelt kényszer-együttműködés volt.

[BN_65] Victor Faroga középen kalapban (CsSzM)

⁹⁴ Szabó Cs., 2015. 23.

⁹⁵ Gidó Cs., 2015. 242.

⁹⁶ Szabó Cs., 2015. 28.

⁹⁷ Uo. 29.

Udvarhely megyében is 1926. június 4-re tűzték ki a megyei tanácsi választásokat (24 tanácsos, nyolc póttag), de a pártok megegyeztek a listában, így itt sem kellett választásokat tartani. Június 20-án meg is alakult a tanács, amely Jodál Gábort választotta meg elnöknek. A 23 tagból és egy póttagból kettő volt román, míg a jog szerinti négy tagból három román és egy magyar volt. A román tanácsosok azonban tartózkodtak a szavazástól a románság alacsony képviselete miatt. Ezek után a prefektus nem hívta össze a tanácsot, miközben a törvény szerint havonta ülésezniük kellett volna. A helyi románok a prefektussal együtt azt szerették volna, ha román lesz a székelyudvarhelyi polgármester. Ezért a tanács működtetése érdekében az a kompromisszum alakulhatott ki, hogy Ioan Metea mérnököt a román tanácsosok meg is választották. A magyarok tartózkodtak, kivonultak a szavazásról, mert olyan személyt neveztek ki, aki ellen bűnvádi eljárás volt fával való üzérkedés miatt, illetve köztudott volt, hogy mint közlekedési megbízott kereskedőknek játszotta át a megye szegény lakóinak érkezett búzát és kukoricát. De 1926 októberétől újra rendszeresen ülésezett a megyei tanács, ugyanekkor a prefektus és a polgármester is lemondott. Ezt követően 1927-ben egy év alatt négy prefektus is váltotta egymást. Közben a megyei tanács állandó bizottsága rendszeresen ülésezett és végezte feladatát (döntött költségvetési ügyekben, erdőkitermelésről, községi tanácsok működéséről stb.). A prefektuson kívül a bizottság minden tagja, még az öt gyakran helyettesítő alprefektus is magyar volt.⁹⁸

[BN_48] Jodál Gábor ügyvéd, az OMP székelyudvarhelyi politikusa

Háromszék megyében a kormányváltások ellenére viszonylagos nyugalom jellemezte a közigazgatást, bár 1926–1929 között négy prefektusa volt a megyének. 1926 májusában itt is csak egyetlen listát nyújtottak be a megyei tanács tagságára. A 24 tagú tanácsban négy román tag szerepelt. A tanácsot ezekben az években egyszer sem függesztették fel, és az állandó bizottság is rendszeresen ülésezett. Megyei szabályrendeletek és költségvetési kérdések voltak rendszeresen napirenden. A prefektus és az állami hivatalnokká minősített szolgabírók (prétorok) a községi tanácsok ellenőrzését és felfüggesztését tekintették kiemelt feladatnak. Már május 4-én feloszlatták a sepsiszentgyörgyi városi tanácsot, majd 1929-ig további kilenc község tanácsának feloszlását kezdeményezték döntően a helyi szabályrendeletek (hivatali működés, legelőgazdálkodás) elmaradása miatt, vagy mert a tanács „nem látta el feladatát”, a „közérdek ellen cselekedett”. 1926 nyarától a prefektus elsősorban két dolgot kért számon a községektől: egy részletes, aktualizált vagyonelejtár összeállítását, és átlátható vagyongazdálkodást (senki ne használja jogtalanul a közösségi vagyont, a közbeszerzések és hasznóbéradások legyenek szabályosak és nyilvánosak). Fegyelmi okokból a prétorok javaslatára 19 községi tanács feloszlását kezdeményezte a prefektus. A feloszlított tanácsok helyébe időközi bizottságokat neveztek ki, a beadott helyi fellebbezések nem jártak sikerrel. A közbirtokosság védelmére jó példa a Matild borvízforrás esete, amely komoly hasznot hozva egy közbirtokosság tulajdonában volt, de a prefektus arra akarta kényszeríteni Bodok, Gidófalva, Sepsibesenyő, Étfalvazoltán és Angyalos községek tanácsait, hogy vegyék községi tulajdonba a borvízforrást, hogy később azt megfelelő személynek ki lehessen adni hasznóbéradatba. Az ellenállás miatt a prefektúra rosszhiszeműséggel vádolta meg a helyi képviselő-testületeket.⁹⁹

Maros megyében a községi választásokon az OMP liberálisokkal közös listája győzött, míg a júniusi megyetanácsi választásokon a magyar párt már az új kormánypárttal, az Averescu vezette Néppárttal indult közös listán. Ezt úgy osztották be, hogy a biztos befutó első 20 helyen felváltva szerepelt egy román, egy magyar jelölt. A 30 választott megyei tanácsosi helyből 13 lett a Néppárté, 11 az OMP-é 5-6 a Nemzeti Parasztpárté, a 18 jog szerinti kinevezett tanácsosból pedig három volt magyar nemzetiségű. Júliusban megválasztották a

⁹⁸ Gidó Cs., 2015. 243.

⁹⁹ Nagy B., 2015b. 30–31.

megyei tanács elnökét, Ioan Harșiát és az állandó bizottságot, amely valójában irányította a megyét, de ide már egyetlen magyar sem került be. A rendszeresen ülésező tanács jelentős támogatásban részesítette a helyi román egyházi és kulturális törekvéseket: félmillió lejjel támogatta az ortodox katedrális építését, 200 000 lejjel az Avram Iancu-szobor felállítását, továbbá Papiu Ilarian emlékművét, a néhány éve létrehozott régészeti múzeumnak a prefektúrán való elhelyezését.¹⁰⁰ Különböző szabályzatokat fogadtak el és költségvetési kérdésekben döntöttek. Az 1928. évi költségvetés tárgyalásakor a magyarok megpróbálták támogatást szerezni a magyar intézményeknek és egyházaknak. A tanács elvileg jóvá is hagyta ezeket, de a költségvetést nem módosította, hanem azok teljesítését a „lehetőségek függvényében” későbbre halasztotta. 1929 februárjában már parasztpárti kormány volt hatalmon, az új prefektus is ebből a pártból került ki. A költségvetés tárgyalásakor a magyar tanácsstagok újra felvetették a magyar iparostanonc-otthon támogatásának kérdését, de a prefektus liberális elődjéhez hasonlóan arra hivatkozott, hogy külön költségvetési tétel a román tanoncotthon felépítésére kell, a magyar otthon támogatása más tételből történhet meg.¹⁰¹

Ebben az időszakban az OMP bírt a legnagyobb érdekérvényesítő képességgel a marosvásárhelyi városi tanácsban. Nemcsak Bernády polgármesterré választása miatt, hanem mert az öttagú állandó bizottságnak is három magyar és két román tagja volt. (Köztük Radó Sándor volt városi főmérnök, aki az impériumváltás után is – Emil Dandea polgármesterségéig – a városfejlesztési és magyar intézményi érdekek markáns megjelenítője.)

Bernády elsődlegesnek tekintette a városi infrastruktúra fejlesztését, a földgáz bevezetését, a Kultúrpalota felújítását, az aszfaltozást, útjavítást, a Maros szabályozását, a csatornázást, a villamos művek és a szemétszállítás korszerűsítését. Ugyanakkor fontosnak tartotta a városi tartozások számbavételét, az addigi költségvetések vizsgálatát. Ekkori polgármesterségének legnagyobb sikere a háború előtt városfejlesztésre felvett kölcsönök rendezése volt. Az utolsó nagy hitelezővel, a Magyar Jelzálog és Hitelbankkal 1927-ben sikerült megegyezni a törlesztésről. Ebben feltehetően Bernády budapesti kormányközeli kapcsolatai is közrejátszottak.¹⁰² Mivel a választásokon a 90%-ban magyar városban csak 60%-os támogatottsága volt Bernádynak (illetve listájának), ezért fontosnak tartotta, hogy kifelé reprezentálja a helyi magyar elit általi támogatottságát. Ezért vállalta el a kaszinó elnökségét, folytatta a Bernády-vacsorákat, ahol a helyi román és magyar elit találkozhatott, a színháztámogatást, és a folyamatos sajtótámogatásról is gondoskodott. A város körülbelül 600 tartósan munkanélkülije számára 400 adagos népkonyhát állított fel. Már ebben az időszakban tudatos tekintély- és kultuszépítésről beszéltek. Ugyanakkor Bernády 1929. évi lemondását több helyi és országos konfliktus előzte meg. 1927 júniusában lemondott az OMP megyei elnöki tisztségéről. Ennek hátterében egyrészt a párt megújítását, demokratizálását célul kitűző Krenner Miklós vezette reformcsoport veresége, másrészt az OMP és a német párt alkotta választási kisebbségi blokk 1927. évi létrejötte állhatott – a Bernády támogatta liberális paktummal szemben. Ugyanakkor a polgármesteri tisztségéről is lemondott, próbára téve a liberális politikusokhoz való viszonyát. A lemondást a belügyminiszter nem fogadta el. Taktikai okokból, a Dandea volt polgármester keltette sajtókampány miatt még egyszer beadta lemondását, de ekkor is megerősítették polgármesteri tisztségében. A városon belüli magyar támogatottsága 1928 októberében rendült meg, amikor a kormány kérte az 1919. évi rombolás után a városháza udvarán lévő Bem-szobor átadását Lengyelországnak – az emlékművet ugyanis Tarnównak, Bem szülővárosának ajándékozták. Bernády a kormányzati

¹⁰⁰ László M., 2015. 206.

¹⁰¹ Uo. 207–208.

¹⁰² Fodor J., 2013. 49–51.

kérést teljesítette, a magyar tanácsosok azonban ellene voltak és kivonultak a szavazásról. (A szobor soha nem érkezett meg Bukarestből Lengyelországba.) Közben a Nemzeti Parasztpárt került kormányra (1928. november 10.) Bukarestben; ezután Ioan Vescan személyében új prefektus került a megye élére, aki nem hagyta szó nélkül, hogy a köztisztviselői szabályokat megszegve Bernády a belügyminiszter engedélye nélkül utazott külföldre. (Kislánya súlyos betegségének kezeléséről volt szó.) A december 14-i ülésen a polgármesteri költségvetési jelentést az ő távollétében a tanács leszavazta, az ülés botrányba fulladt; a többség kérte a testület feloszlását. Hiába érkezett haza Bernády 1929 februárjában, a tanácsot feloszlatták, és időközi bizottságot neveztek ki a város élére.¹⁰³ Bernády lemondása akkor formális gesztusnak tűnt, de később már úgy értelmezte, hogy megbuktatták.

[BN_61] Marosvásárhely, aszfaltozás a városháza előtt (MMM)

Az időközi bizottságok korszaka

A Nemzeti Parasztpárt 1928. évi kormányra kerülése után mindenki nagy várakozással tekintett a decentralizációs, regionalista politikai programot hirdető kormány intézkedései elé. A nemzeti parasztpárti kormány 1928 novemberében új prefektusokat nevezett ki. Csíksban még 1929 elején egy, a készülő közigazgatási törvény alkalmazását előkészítő megyei bizottságot hoztak létre, amely a községbeosztásra tett módosító javaslatokat, de ezeket (Csíkszeredához csatolandó Zsögöd, Somlyó, Tapolca, Gyergyószentmiklóshoz Tekerőpatak) nem fogadták el. Az 1925-ben elcsatolt járásból Bélbor, Borszék és Gyergyóholló nem került vissza, hanem ezeket a településeket Maros megyéhez csatolták.

Udvarhely megyébe Balint Simont, Nagy-Küküllő megye volt alispánját nevezték ki prefektusnak. A cenzúra megszüntetésén, a községi rendőrségek megszervezésének felfüggesztésén túl a prefektus egy sor gesztust tett a magyarság felé. A rendeleteket magyarul is közzétette, a falusi tanácsulések, meghallgatások jegyzőkönyvét ezután magyarul is fel lehetett venni, kérte, hogy jogsértések esetén forduljanak a jegyzőhöz, a prefektushoz, eltávolíttatta a hivatalokból a „Csak románul szabad beszélni” táblákat, a jegyzői irodákban magyarul kifüggesztette az adók és illetékek jegyzékét. 1929-ben a februári, első tanácsülésen a prefektus magyarul köszöntötte a tanácsosokat és engedélyezte a tanácsülésen a magyar nyelv használatát.¹⁰⁴

Az 1929. augusztusi közigazgatási törvény elvileg megvalósította a közigazgatási decentralizációt, de a kisebbségek állampolgári jogegyenlőségét nem biztosította.¹⁰⁵ A törvény kihirdetése után, amely hatályon kívül helyezte az előző, 1925. évi törvényt, a választott községi, megyei és városi tanácsokat feloszlatták, és az 1930. februári választásokig rendkívüli, kinevezett tagokból álló bizottságok vették át a választott tanácsok jogköreit. Később ez alapján alakult ki az időközi (interimár) bizottságok rendszere.

Az új törvény értelmében jog szerinti tagság esetében a községi tanácsnak tagja volt minden állami iskola egy-egy képviselője, de a felekezeti oktatás részéről csak egyetlen képviselő. Az egyházak képviselőjében a nemzeti egyházaktól (görögkeleti és görög katolikus) egy-egy tanácsos kerülhetett be, a többi felekezet közül pedig a legnagyobb lélekszámúnak lehetett egy képviselője. A megyei tanácsnak is jog szerinti tagja volt a megyeszékhelyen lakó egy-egy nemzeti egyház képviselője, valamint a megyében legnépesebb felekezet esperese. „A törvény a jog szerinti képviselőket két csoportra osztotta, a *döntő szavazattal* (cu drept de vot deliberativ) és *tanácskozási szavazattal* (cu vot consultativ) rendelkezőkre. Az előbbi kategóriába tartozott a megyeközpont városának polgármestere, az agrárkamara, illetve a kereskedelmi és iparkamara elnöke. Utóbbi

¹⁰³ Uo. 51–57.

¹⁰⁴ Gidó Cs., 2015. 249–250.

¹⁰⁵ Nagy L., 1944. 179.

kategóriába a szakminisztériumok alárendeltségében lévő állami intézmények – pénzügy, tanügy, közegészségügyi és szociális gondozás, mezőgazdaság és erdőügy – vezetői, a nemzeti vallások (ortodox és görög katolikus) vezetői, illetve a megye területén lévő legnagyobb lélekszámú kisebbségi vallási felekezet legmagasabb rangú képviselője.”¹⁰⁶

A kisebbségi nyelvek használatáról ez a törvény sem rendelkezett, azonkívül, hogy a községi tisztviselők román nyelvismeretét számon kérte. Ellenben a tartományi igazgatóság megtilthatta a kisebbségi nyelvhasználatot, mint ahogy az meg is történt Kolozsváron 1930-ban.¹⁰⁷

A törvény azonban hiába decentralizált és adott önkormányzati jogosítványokat, amikor lehetővé tette, hogy a választott községi, városi, megyei tanácsok helyébe azok jogkörével rendelkező időközi (interimár) bizottságokat nevezzenek ki (351. §; 356–357. §). Ezt követően a két világháború között jórészt az időközi bizottságok kinevezése lett az általános gyakorlat, és a választott tanácsok működése a kivétel. Mivel 1920 és 1925 között, majd a következő négy évben is alig működtek a megyei, városi és községi képviselői szervek, a magyarság lényegében meg volt fosztva a saját helyi érdekképviselésétől. Ezért az Országos Magyar Párt már az 1929. évi új közigazgatási törvény tárgyalásáról kivonult, majd az 1931. évi törvénymódosítás tárgyalása előtt sokadszorra kérte – hiába –, hogy az időközi bizottságokban az adott magyar nemzetiségi arányszám szerint nevezzenek ki OMP-s képviselőket is.¹⁰⁸

A kormánypárt 1930. február 4-re írta ki a megyei tanácsi választásokat és március közepére a községeket. Az OMP a megyei tanácsi választásokra négy megye (Háromszék, Udvarhely, Fogaras, Kolozs) kivételével Erdélyben közös listát indított a Nemzeti Parasztpárttal. A városokban március 14–16-án tartották a helyhatósági választásokat. Az OMP hat városban (Aradon, Csíkszeredában, Sepsiszentgyörgyön, Székelyudvarhelyen, Vajdahunyadon, Nagykárolyban) önálló listát állított, háromban (Déva, Máramarosziget, Szászváros) közös kisebbségi listával, a többi 38 erdélyi városban pedig a kormánypárttal együtt indult.

Csíkban a 30 megyetanácsosi helyből 24-et kapott a közös lista, amelyen hat román is szerepelt. Maros-Tordában a 36 fős tanácsból csak 12 helyet tudtak ugyanilyen technikával megszerezni. Udvarhely és Háromszék megyében a helyi OMP nem tudott a Parasztpárttal megegyezni. Ezért Udvarhely megyében a kormánypárt utasította a községi jegyzőket a helyi parasztpárti tagozat létrehozására. Ez azonban nem működött így Réti Imre székelyudvarhelyi polgármester vezetésével jött létre pártalakulat Gazdapárt (később Kisgazdapárt) néven. A kormánypárt egy parasztpárti orientációjú magyar szervezettel próbálta a magyar választókat az OMP-ről leválasztani. Háromszéken más módszerrel éltek: nem engedélyezték a választási kampánygyűléseket és távolmaradásra biztatták a szavazókat (miközben a részvétel kötelező volt és a mulasztókat pénzbírsággal büntették). Két községben pedig nem osztották ki a választási igazolványokat (Szacsva, Uzon).¹⁰⁹ Mindez hiába volt, mert a kormánypárt egyik előbb említett megyében sem tudta elérni a megyei tanácsban a 20%-os részvételt az OMP elsöprő fölényével szemben. A választások egyik nagy paradoxona és jó példa a romániai politikai élet instabilitására, hogy míg az egyik megyében a kormánypárt a magyarokkal együtt vett részt a választásokon, addig a szomszédban a magyarság elleni intézkedéseket hozott.

A márciusi városi helyhatósági választásokon még sikerebb volt a magyar párt. 1926-ban 31 erdélyi városban tudott győzni az OMP–(liberális) kormánypárti lista, míg 1930-ban 43-

¹⁰⁶ Nagy B., 2015b. 34.

¹⁰⁷ Jakabffy, 1930.

¹⁰⁸ Sándor J., 1931.

¹⁰⁹ *Keleti Újság*, 1930. február 6., 2.

ban jutott képviselőhöz a magyarság, döntően az OMP-(parasztpárti) kormánypárti lista révén. Tehát helyi szinten folyamatosan működött a paktumpolitika.

Az 1930. júniusi városi közigazgatási választások székelyföldi eredményei¹¹⁰

Város	Tanácsstagok száma	OMP által elnyert helyek		Magyar lakosság (%)
		száma	%-a	
Csíkszereda	16	10	64	79
Gyergyószentmiklós	16	11	69	89
Kézdivásárhely	16	14	87	91
Marosvásárhely	32	9	28	65
Sepsiszentgyörgy	18	10	56	79
Szászrégen	18	7	39	29
Székelyudvarhely	18	12	67	87

A táblázatból is látszik, hogy az OMP leggyengébben Marosvásárhelyen szerepelt. Ennek legfőbb oka az volt, hogy Bernády György ekkor nem tartozott az OMP-hez, ugyanis Magyar Polgári Demokrata Blokk néven egy helyi (városi) pártot vezetett. A kormánypárti (NPP)–OMP listával szemben Bernádyék hét mandátumot (22%) szereztek. A volt polgármester éppen azzal kampányolt, hogy neki van magyar listája míg az parasztpárti–OMP listát egy román vezette. A tanácsban pedig a Simó Géza vezette kilencfős baloldali csoport Bernádyékkal együtt szavazott, így kiegyenlítették a kormánypárti és a magyar párti képviselők súlyát.¹¹¹

Csíkban az egyetlen (közös) lista miatt, amely automatikusan nyert, megint nem tartottak választásokat. A megyei tanács elnöke újra László Dezső lett, az állandó bizottság vezetője (egyben alprefektus) pedig Pittner Árpád, szintén az OMP jelöltje. A Nemzeti Parasztpárt egyik tanácstagja sérelmezte, hogy a magyarok nem tartják be a megállapodást, mert az öt szakbizottságban egyetlen elnöki posztot sem töltötték be román tanácsstaggal. Erre a válasz lényege az volt, hogy az előző alkalommal a románok sem tartották be a választási megállapodást.¹¹² A júniusi közigazgatási választásokon az OMP és a kormánypárt külön listát indított Csíkszeredában, ahol az OMP 557, a parasztpárti lista 295 szavazatot szerzett – 63,7%, illetve 35,4% – miközben közel 80%-os volt a magyar lakosság aránya. Ebben az eredményben az is közrejátszhatott, hogy a város 4807 lakosából csak 1061-nek volt választójoga, és köztük biztosan felülreprezentált volt a románság.¹¹³ Ennek hátterében egyrészt a nagyszámú rendezetlen állampolgársági ügy állt, hiszen még 1938-ban is közel 100 000 erdélyi családfőnek nem volt meg az állampolgársága, másrészt a helyi magyar választású paktumoknak is folyamatosan része volt a választólisták bővítése. Tehát már a névjegyzékbe való felvétel is politikai alku tárgya lehetett.

Gyergyószentmiklóson az OMP megállapodott a közös listáról a kormánypárttal (két román bejutó tanácsstaggal). A Falusi és Városi Dolgozók Blokkja (a kommunista párt fedőszerve) is benyújtott egy listát, így 1930 márciusában sor került a választásokra, amelyet az OMP–NPP listája nyert meg, de mivel az ellenfél sikeresen megóvta az eredményeket, novemberben újra választást tartottak. Ekkor már négy lista indult, és újból az OMP–NPP listája nyert, de ezt is megóvták, és hosszú jogi huzavona után új választásokra csak 1931 júniusában került sor.

¹¹⁰ Fritz, 1930. 237.

¹¹¹ Fodor J., 2015.

¹¹² Szabó Cs., 2015. 32.

¹¹³ Uo. 32–33.

1929 augusztusában Udvarhely megyében is megalakult az új közigazgatási törvény alkalmazását előkészítő bizottság, amelyből az OMP-t kihagyták. Egy időközi bizottság jött létre, amelynek 12 tagjából négy volt román, az állandó bizottság öt tagjából pedig kettő. A megye 145 települését 52 községbe szervezték 1930. január 1-jétől. Ebből 17 volt önálló, a többi 128-at pedig 35 csoportközségbe osztották. Mindezt négy járás fogta össze, amelynek vezetőiből egyedül a románosító aktivitásáról hírhedt oklándi Cionca Macedon szolgabíró (prétor) volt román. A megyei tanácsi választások előtt az OMP és a Nemzeti Parasztpárt nem tudott megegyezni, így külön indultak, és mivel a kormánypártra adott szavazatok a 20%-ot sem érték el, egyedül az OMP listájáról kerültek ki a tanácstagok. A megyei tanács állandó bizottsága a többszöri fellebbezés után 1930 szeptemberében alakult meg Sebesi Ákos alprefektus vezetésével. Ekkor derült ki, hogy a megyének és a községeknek nincs költségvetésük, és hogy a parasztpártiakból álló időközi bizottság jelentős hiányt halmozott fel. A „hagyaték” másik része az volt, hogy 1930 őszére már 124 település kérte vissza a községi jogait. Azonban az önállósodást a kolozsvári Tartományi Igazgatóság annak ellenére sem engedélyezte, hogy az országban már csak ebben a megyében voltak csoportközségek. Végül a községek 1931. április közepén államtitkári rendelettel kapták vissza önállóságukat.¹¹⁴

Az 1930. évi székelyudvarhelyi városi tanácsi választást is az OMP nyerte meg, de 12 képviselője mellett a Nemzeti Parasztpárt és a Réti vezette pártalakulat hat képviselője is helyet kapott a testületben. Az OMP a választást megfellebbezte, majd 1930. július 19-re sikerült összehívni az alakuló ülést. A magyar párti tanácstagok sérelmezték, hogy a jog szerinti tagok között többen más megyéből származnak, és azt is, hogy a magyar felekezeti iskolákat egy óraadó román tanárral képviseltették. Mivel a jog szerinti tanácsosokkal együtt 26 fős testületbe 12 magyar választott és egy jog szerinti képviselő került be, az OMP számára ez vállalhatatlan volt, tagjai beadták lemondásukat, ezt követően a kolozsvári közigazgatási igazgatóság 1930. december elején feloszlatta a városi tanácsot.¹¹⁵ Az átmeneti periódusban a város vezetése továbbra is időközi bizottság kezében volt, és annak elnöke, Réti Imre lett 1930 novemberében a város polgármestere. Ezt követően évente kiírták a választásokat, de a tanácsot nem sikerült megalakítani, ezért a harmincas években kinevezettek közül álló időközi bizottság irányította a várost. 1931 májusában a Iorga-kormány a megyei tanácsot is feloszlatta és helyette időközi bizottság irányította a megyét is.

Háromszéken az OMP önálló listával indult a megyei választásokon, győzött, de a fellebbezések miatt a prefektus csak 1930. június 5-re hívta össze a megyei tanács alakuló ülést. Itt választották meg a tanács elnökét, Keresztes Károlyt, az állandó bizottságot és annak vezetőjét, Bogdán Artúrt. A tanács választott tagjai a prefektustól kérték a magyar nyelvhasználat engedélyezését, amit az elutasított. Hosszas fellebbezések, felülvizsgálatok után jogerősen csak 1930. december 19-én alakult meg a tanács, amely szabályrendeleteket fogadott el, költségvetési ügyekben és a közigazgatási beosztás és szabályozások megyei központosításáról döntött. Az 1931. márciusi tanácsülésen az 1924-ben a prefektus által hozott állattenyésztési rendelet és az iskolaépítési alap szabályozásának megszüntetését kérték. Az utóbbi esetben a Vármegyei Tanalap visszaállításáról volt szó a magyar iskolák támogatása érdekében. Az állattenyésztési rendelet megszüntetését a prefektus megfellebbezte, és azt elfogadta a közigazgatási bíróság, így a sérelmezett rendelet érvényben maradt. A tanalap ügyében pedig nem született döntés, mert a megyei tanácsot 1931 júliusában feloszlatták.¹¹⁶

¹¹⁴ Gidó Cs., 2015. 253–254.

¹¹⁵ *Hogy gyakorolhatja.*

¹¹⁶ Nagy B., 2015b.

A következőkben az 1931 júliusa és 1932 májusa közötti 10 hónap időközi bizottsági összetételét mutatjuk be Fritz József adatgyűjtése nyomán.¹¹⁷ Ebben az időszakban Erdély 23 megyéjéből négyben nem volt megyei interimár bizottság (Beszterce-Naszód, Kis-Küküllő, Nagy-Küküllő, Szolnok-Doboka). Udvarhely megyében egyetlen OMP-s tagja sincs a (Maros-Tordát kivéve mindenhol) kilenctagú bizottságnak. Itt a három magyar tag közül egy a Nemzeti Liberális Párt képviselőjelöltje, egy pedig állami líceumi tanár. Háromszéken, ahol az előző, 1930. februári választásokon a 30 megyei tanácsi helyből valamennyit a Magyar Párt kapta, a vizsgált időszakban egyetlen OMP-s tagja sem volt az időközi bizottságnak. A három magyar és egy zsidó tagból a két református az Averescu-féle néppárt, a magyar anyanyelvű zsidó tag pedig a Nemzeti Liberális Párt elkötelezettje volt. Csík megyében az előző önkormányzati választáson a 30 tanácsosi helyből 24-et szerzett meg az OMP listája, de a tanácsba csak négy tagot hívtak be a pártból. Rajtuk kívül még két magyar tagja volt a tanácsnak, egy csíkszentdomokosi fakereskedő és egy állami gimnáziumi tanár. Volt még egy cionista tanácsstag is. De így sem volt meg a magyar többség a bizottságban. Maros megyében kettő helyet ajánlott fel a kormány az OMP-nek, de ezt nem fogadták el, hiszen (1920-ban) a megye lakosságának 52,5%-a tartozott a magyarsághoz.

Erdélyben a kinevezett összesen 167 megyei tanácstagból 137 volt román nemzetiségű, nyolc olyan magyar volt, aki az OMP megítélése szerint „nem tartozott a magyarság erkölcsi közösségébe”, 11-en képviselték az OMP-t, nyolcan a németiséget és öt fő a zsidóságot. Ez a 82,1%-os román és 6,5%-os magyar arány, illetve a székelyföldi megyei tanácsok összetétele jól kifejezte a román szupremáciát a közigazgatásban. Hasonló volt a helyzet a városi tanácsok tekintetében is. A 49 erdélyi városból csak hatban nem volt a tanács feloszlatva, három bizottságról nem voltak meg az adatok. Így 40 város kinevezett interimár bizottsági tagjainak 68,1%-a volt román, 11,7%-a az OMP képviselője, 10% német, 3,5% zsidó, valamint 6,6% olyan magyar, aki nem volt az OMP tagja.

Székelyudvarhelyen és Gyergyószentmiklóson a bizottságnak nem volt OMP-s tagja, de mindkét helyen magyar volt a vezetője. Udvarhelyen Réti Imre Független Kisgazdapárti, akkor éppen a Liberális Párthoz közel álló politikus, Gyergyószentmiklóson Makkay Domokos, aki a parasztpárthoz közel álló Magyar Gazdasági Szövetség vezetője, szintén szemben állt az OMP-vel.

1929 után a közigazgatási törvény több módosításon ment át, majd 1936 márciusában született meg egy új törvény. Ez is elsősorban a jog szerinti tanácstagság tekintetében érintette hátrányosan a kisebbségeket.¹¹⁸ A törvény választójogot adott azoknak a nőknek, akik román közművelődési, jótékonyági egyesületek vezetőségében közreműködtek, de ez nem vonatkozott a kisebbségi egyesületekre. Az előző közigazgatási törvényhez hasonlóan a városi tanácsban jog szerinti tag lett a nemzeti egyházak egy-egy képviselője és a nemzetkisebbségi egyházak közül a legnagyobb felekezeté. Az állami elemi és középfokú oktatás egy-egy képviselője is jog szerinti tagja volt a városi képviselő-testületnek, de a felekezeti oktatást nem képviselte senki. A megyei tanácsban jog szerinti tag a nemzeti egyházak egy-egy esperese, míg a kisebbségi egyházak közül a megyében csak a legnagyobb egyház jogosult erre. A legfontosabb változás azonban a nyelvhasználat szabályozásában történt. A községi tanácsok nyelve a román, és a jegyzőkönyveket is ezen a nyelven kellett vezetni, ahol más nyelvet használtak a tanácskozásokon, ott a tanácsot feloszlathatták és időközi bizottságot nevezhettek ki helyette. Ebből adódik, hogy a községi bírónak tudnia kell románul. Ebben a törvényben is fennmaradt a községi, városi, megyei választott tanácsok feloszlatásának joga és az időközi bizottságok kinevezésének lehetősége. Így az önkormányzati közigazgatás csak formális volt, a mindenkori kormány centralizáltan irányította az ország közigazgatását.

¹¹⁷ Fritz, 1933.

¹¹⁸ *Monitorul Oficial*, 1936. március 27., 73. sz.

„Udvarhely megye és a megyeszékhely vezetése a harmincas években rövid időszakokat leszámítva az időközi bizottságok kezébe került. Ezek tagjai többnyire román nemzetiségűek, a magyar nemzetiségű tagok pedig a Réty Imre vezette politikai csoportból kerültek ki, akik a román pártokkal szövetkezve igyekeztek eredményt elérni a helyi magyar közösség érdekében. Az illető időszakban jelentősen átalakul a községi jegyzők nemzetiségi hovatartozása is, a magyarok száma rohamosan csökken, 1938-ra nincs egy magyar nemzetiségű jegyző sem a megyében.”¹¹⁹

Csíkban is érződik 1931-ig egyfajta decentralizáció a parasztpárti kormányzás alatt, majd ennek vet véget a rendkívüli bizottságok időszaka. A Iorga-kormány időszakában a megye élére már máshonnan kerültek román vezetők, míg Gyergyószentmiklóson magyar polgármester volt Makkay Domokos személyében. 1933–1937 között a megyében az Oțetea-korszakról beszélhetünk (a prefektus és az alprefektus testvérek). Talán éppen ezért is működnek a választott testületek. Ekkor hozzák létre a megye egyetlen román többségű járását Tölgyes székhellyel. Itt is csökkentették a közigazgatási apparátus magyar tagjainak létszámát.

A felekezetek és az oktatás támogatása mellett a később részletesen is tárgyalandó „Csíki Magánjavak ügye a korszak megyei közéletében az egyik neuralgikus kérdésnek számított. 1929-ben a magyar képviselők, látván, hogy a kisajátítás ellen belföldön eredményt nem lehet elérni, a Népszövetség elé vitték az ügyet, amely részleges visszaszolgáltatásról döntött. A román kormány 1934-ben törvénybe iktatta a népszövetségi döntést, vagyonkezelőként a román kultuszminisztert, a román kereskedelmi és iparügyi minisztert, a Csík Megyei Tanácsot és a megyei prefektust jelölve meg. A nyolctagú igazgatótanácsot a megyei tanácsnak kellett volna felállítania, de az 1935. októberi őszi gyűlésen a tanácsstagok erről nem tudtak megállapodni. A kérdést újra tárgyalták az 1936. évi tavaszi ülésen, ekkor a román tanácsosok azon az állásponton voltak, hogy az igazgatótanácsba csak a megyei tanácsosok közül lehet tagot választani, ugyanis a vagyont a megyei lakosságnak szolgáltatták vissza, ennek képviselője pedig a tanács, ezzel szemben a magyar képviselők szerint a vagyon székely tulajdonosai közül kell felállítani a Magánjavak vezetőségét. A román tanácsosok tiltakozásképp a választástól távol maradtak, a magyar tanácsosok pedig megejtették a választást. Június 30-ra Oțetea prefektus összehívta az igazgatótanácsot a lemondatásuk érdekében, ennek azonban nem engedelmeskedtek. A Magánjavak ügye a későbbiekben sem rendeződött.”¹²⁰

Háromszéken 1930–1933 között azért néha működött a megyei tanács is – bár ezek döntéseit felosztatással rendszeresen megtorpedózták. Az 1934–1937 közötti korszak egyértelműen az időközi bizottságoké. Ebben a megyében 1938-ban az 57 jegyző közül még 28 magyar nemzetiségű volt.¹²¹

A tárgyalt időszakban Maros megye az egyedüli, ahol a választott tanács hosszabb ideig működött, mint az időközi bizottság(ok). „Amikor a teljes tanács ellenzéki, és a prefektus nem tudta keresztülvinni a központi kormányzat szándékát, csak akkor került sor a választott tanács felosztatására, és helyette időközi bizottság kinevezésére. Maros megyében ilyen csak 1931 augusztusa és 1933 januárja, illetve 1934. április–július között működött. A megyei választott tanács folyamatosságát – véleményünk szerint – a stabil román többség tette lehetővé, amely folyamatosan keresztülvitte a nemzetépítő projektjeit, amelyeket a magyar tanácsosok – létszámhátrányuk miatt – nem tudnak megakadályozni, így nincs is szükség a választott tanács felosztatására. A megye lakosságának majdnem fele magyar nemzetiségű volt, de a választási bizottságok román nemzetiségűekből tevődnek össze, így a választások

¹¹⁹ Gidó Cs., 2015. 272–273.

¹²⁰ Szabó Cs., 2015. 47.

¹²¹ Nagy B., 2015b. 74–76.

manipulálásával a magyarság a megyei tanácsban mindig alulreprezentált volt. Bár a választott tanácsok időszakához képest az időközi bizottságokban még kisebb lett a magyar tagok aránya. A magyar tanácsosok folyamatosan napirenden tartották a problémáikat (az oktatási támogatást, az iskola- és templomépítés segélyezését, a magyar tanoncotthon támogatását, a magyar lakosságú területek egészségügyi ellátását és az utak javítását), de a román tanácsosok – és ebben pártállástól függetlenül konszenzus volt – időhúzásra játszottak, és ritkán tettek lényeges engedményt. A magyar tanácsosoknak pedig nem voltak eszközeik a érdekeik kiharcolására. A nemzetiségi törésvonalon kívül a tanácsban még az ortodox–görög katolikus, regáti–erdélyi, illetve pártállás szerinti törésvonal érzékelhető.”¹²²

Az erdélyi megyei főtisztviselők nemzeti megoszlása 1936 végén a következő volt: a 23 megye alispánjai, főügyészei, főorvosai kivétel nélkül románok voltak. A megyei főjegyzők között volt egy magyar és három német, a főmérnökök között két magyar, három német és egy egyéb nemzetiségű, a megyei főállatorvosok között pedig három-három magyar, német és két egyéb nemzetiségű volt.¹²³

Közigazgatási tisztviselők a Székelyföldön 1936 végén¹²⁴

		Csík	Maros	Udvarhely	Háromszék
Vezető tisztviselők	román	4	8	4	8
	magyar	3		1	2
	német	1		2	
	egyéb			1	
Főszolgabíró	román	4	8	5	5
	magyar	1	1		
	német		1		
	egyéb				
Szolgabíró	román	3	5	4	4
	magyar		2		1
	német		2		
	egyéb	2			
Járási állatorvos	román	1	4	1	1
	magyar	3	1		
	német	1	5	3	2
	egyéb			1	1
Körorvos	román	3	14	3	1
	magyar	7	4	1	4
	német		1	1	
	egyéb	3	2	3	3
Jegyző	román	25	51	36	32
	magyar	19	23	11	24
	német	2	2	1	
	egyéb	1	3	2	1

A közigazgatáson túl a korabeli nemzetiségi jogegyenlőségre használt mutató az igazságszolgáltatásban dolgozók nemzetiségi megoszlása.¹²⁵ 1934. október 15-én az erdélyi bírósági alkalmazottak 16,9% volt magyar, 75%-a román és 8,1% egyéb nemzetiségű. De kifejezetten a bírák és az ügyészek között 82,3% volt a románok, 8,3% a magyarok aránya. A Székelyföld vonatkozásában 1936. november 1-jei, név szerinti adatokkal rendelkezünk. E szerint a régióban az egyedüli táblabíróság Marosvásárhelyen található, ahol kilenc bíróból

¹²² Márton, 2015. 222–223.

¹²³ Kovács Á., 1937b. 329.

¹²⁴ Uo. 329–332.

¹²⁵ Kovács Á., 1937a. 117–124.

nyolc román és egy magyar. Törvényszék mind a négy megyeszékhelyen található: Háromszék: öt román, egy egyéb; Csík hét román; Udvarhely három román, kettő magyar, egy német; Maros: 14 román. Járásbíróságokon megyénként dolgozó bírók név szerinti megoszlása: Háromszék: öt román, kettő magyar, egy német; Csík: öt román, egy magyar; Maros: 13 román, kettő magyar, egy német, egy egyéb; Udvarhely: öt román, egy magyar, egy német. Az ügyészek tekintetében Marosvásárhelyen három román táblai ügyész található. Törvényszéki ügyészként kizárólag románokat foglalkoztatnak ezekben a megyékben, Marosvásárhelyen három, a többi megyében két-két személyt.

A székelyföldi városok tisztviselő-állományáról egyedül Székelyudvarhelyre vonatkozóan rendelkezünk nemzetiségi adatokkal, amely itt is a román nemzetiségűek messze felülreprezentáltságát mutatják.

Székelyudvarhely város tisztviselőinek nemzetiségi megoszlása 1935-ben¹²⁶

Tisztviselők	Román (11,3%) ¹²⁷		Magyar (81,3%)		Német (2%)		Zsidó (3,3%)		Összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Közigazgatás	25	40,3	31	50,0	5	8,1	1	1,6	62	100,0
Igazságügy	15	34,8	26	56,0	2	4,3	2	4,3	46	100,0
Pénzügy	24	47,1	26	51,0	1	1,9			51	100,0
Rendőrség	24	96,0			1	4,0			25	100,0
Tanfelügyelőség	2	33,3	2	33,3	2	33,4			6	100,0
Államépítészet	2	60,0	1	20,0			1	20,0	5	100,0
Mezőgazdasági kamara	6	67,7	1	11,1	1	11,1	1	11,1	9	100,0
Társadalombiztosítás	1	50,0	1	50,0					2	100,0
Összesen	101	49,0	88	42,7	12	5,8	5	2,5	206	100,0
Hivatalszolgák	13	61,9	8	38,1					21	100,0

A királyi diktatúra időszaka, 1938–1940

1937 decemberében a liberális Tătărescu-kormány szervezte meg a választásokat, de mivel nem sikerült az abszolút többséghez szükséges 40%-ot megszerezni, a király a választásokon 9%-ot szerzett Octavian Goga és Alexandru C. Cuza vezette Nemzeti Keresztény Pártot bízta meg a kormányalakítással. A december 28-án beiktatott kormány azonnal hozzálátott a szokásos személycserékhez. Az új csíki prefektus január 17-én Csíkszeredában új időközi bizottságot nevezett ki, amelyből kimaradt Victor Faroga, aki 12 éve vezette a várost, február elején a megye élére is új időközi bizottságot nevezett ki. A többi megyében is új bizottságokat hoztak létre, de jórészt az addigi elit maradt a pozíciókban.

A Goga-kormány azonban február 10-én lemondott, és az új kormányfő, a maroshévízi születésű Miron Cristea patriárka február 27-re népszavazást írt ki az új alkotmányról, de ezt már az új katonaprefektusok szervezték meg a jogi személyiségüket elvesztő megyékben. Az új alkotmány 27. szakasza előírta, hogy a közhivatalok elnyerésénél tekintettel kell lenni a román nemzet többségi és államalkotó jellegére.¹²⁸

[17. TÉRKÉP] Románia tartományai 1938–1940 között

Az 1938. évi alkotmány már nem is szólt a közigazgatás decentralizációjáról. Még annak életbeléptetése előtt királyi rendelettel a még meglévő csekély számú községi, városi, megyei választott tanácsot is feloszlatták.¹²⁹ Az 1938. augusztusi közigazgatási törvény – amely az

¹²⁶ R. D., 1936.

¹²⁷ A város népességén belüli nemzetiségi arány 1930-ban.

¹²⁸ Mikó I., 1941. 203.

¹²⁹ Nagy L., 1944. 181.

előzőekhez hasonlóan hatályon kívül helyezte az addigi közigazgatási törvény összes rendelkezését – legfőbb újdonsága az volt, hogy a járások és a megyék jogi személyiségét megszüntetve új tartományi beosztást hozott létre.¹³⁰ Ez azt célozta meg, hogy az ország lakosságának egyharmadát kitevő nem román népesség valamennyi tartományban kisebbségbe kerüljön. Ugyanakkor a 10 tartomány részben megkapta a központi végrehajtó hatalom jogosítványait. Az addigi történeti hagyományokkal szemben a tartományok jórészt folyókról kapták az elnevezésüket (Szamos, Maros, Olt, Temes, Prut, Dnyeszter, Al-Duna, Suceava, Bucegi, Tenger). Ezen belül Háromszék és Brassó megyék Bucegi tartományhoz kerültek, amelynek Bukarest volt a központja. A tartományt előbb Alexandru Gane, majd 1939 februárjától George Alexianu vezette. A többi székelyföldi megye Maros tartományhoz tartozott, amelynek Gyulafehérvár lett a székhelye, vezetője pedig Dănilă Papp tábornok. Ugyanide kerültek Szeben, Fogaras, Torda-Aranyos, Kis-Küküllő, Nagy-Küküllő megyék is, így lett a tartomány román többségű.¹³¹ Törvényhatósági jogú városok csak a tartományi központok és az 50 000 fő feletti városok lehettek, így Marosvásárhely elvesztette ezt a státusát. A kisebbségek jog szerinti képviselőre vonatkozó rendelkezések megmaradtak. A községi tanács tagja a görögkeleti egyház képviselője, és ha más vallású az adott község többsége, akkor annak a képviselője is tanácstagságra jogosult. Azokban a községekben, ahol a lakosság abszolút többsége a nemzeti kisebbségek valamelyikéhez tartozott, közülük kellett románul tudó bírót kinevezni. A tanács tagjai használhatták az anyanyelvüket, de a bíró köteles volt a felszólalásokat románra fordítani.

Udvarhely megyében a királyi diktatúra időszakában több, a korábbi években elkezdett építkezés fejeződött be. 1938-ban átadták a székelyudvarhelyi csendőrség épületét, felszentelték a székelyudvarhelyi és a székelykeresztúri ortodox templomokat. A megyében 12 egészségügyi és négy elfekvő központ létesült.¹³²

Csík megyében ekkor csatolták végleg Csíkszeredához Zsögödöt.¹³³

Háromszéken és az egész tartományban az országos szisztematizálási tervek keretében 1939-ben a (püspöki székhely nélküli) sepsiszentgyörgyi ortodox katedrális építése volt a legnagyobb volumenű beruházás.¹³⁴

A Kormányzótanács intézkedéseivel együtt a közigazgatási szabályozás világosan mutatja, hogy a rendszer célja nem az önkormányzati alapú közigazgatás létrehozása volt, hanem a mindenkori központi kormányzatok stabilizációs intézkedéseinek végrehajtása. Azon túl, hogy a Román Királyságnak nem voltak mély önkormányzati hagyományai, az erdélyi román nemzetépítést nagyban akadályozta volna a magyar többségű városok és falvak 1918 előtti önkormányzati jogosítványainak fennmaradása. Ennek következménye, hogy valójában a 22 év alatt csak kétszer került sor önkormányzati választásokra, és a helyi társadalmakat az időszak nagy részében felülről kinevezett időközi bizottságok irányították.¹³⁵

Politikai keretek

¹³⁰ *Monitorul Oficial*, 1938. augusztus 14., 187. sz.

¹³¹ Nagy L., 1944 182.

¹³² Gidó Cs., 2015. 270–271.

¹³³ Szabó Cs., 2015. 53.

¹³⁴ Nagy B., 2015. 193.

¹³⁵ A korabeli közigazgatási vezetőváltásokat teljes bonyolultságában a nagy fluktuáció miatt itt nem tárgyalhattuk. A korabeli székelyföldi prefektusok és városi polgármesterek listáját az interneten tettük elérhetővé: https://www.academia.edu/23511208/Székelyföld_vezető_tisztviselői_1918-1940

Románia magyarságpolitikája

A korabeli székelyföldi változásokat az önkormányzati alapú közigazgatás megszüntetésén és az etnikai átrétegződés állami támogatásán túl Románia magyarságpolitikájának keretei között lehet elhelyezni. A romániai magyarokkal és általában a nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos politikában két stratégia működött. Az erdélyi románság nagy részét maga mögött tudó Iuliu Maniu olyan integratív politikát hirdetett meg, amely nyílt diszkrimináció nélkül a románság társadalmi-gazdasági megerősítését, modern intézményrendszer kiépítését eredményezi. Mindennek alapját az állampolgári jogegyenlőség képezte, mintegy az 1918 előtti magyarországi nemzetiségpolitikai mintákat követve: Maniu a nemzetiségi kérdést a nyelvhasználati problémákra szűkítette, a kisebbségi oktatásügyet pedig az egyházakra bízta volna.¹³⁶

Míg az erdélyi román elit egy hosszú történelmi folyamat betetőzésének tekintette Nagy-Románia új államként való létrejöttét, addig a bukaresti liberális párti Ion I. C. Brătianu és követői úgy tekintettek Erdélyre, mint olyan területre, amelyet fegyveres és diplomáciai eszközökkel szereztek meg, és nem új, hanem megnagyobbodott államiságról van szó.¹³⁷ Maniu koncepciójából kitűnik, hogy az erdélyi románság gazdasági és társadalmi egyenrangúságát, sőt fölényét szerette volna elérni a régióban, de nem direkt, erőszakos módszerekkel, hanem a saját etnokulturális csoportja modernizációjának komoly állami támogatásával. Ezzel szemben Vintilă Brătianu nyíltan megfogalmazta, hogy „a fiatal román népnek új kultúrát kell megteremtenie a régi királyságban érvényesülő germán és az ország keletén feltalálható szláv kultúra helyében. A régi kultúrák megszüntetése legjobban úgy valósítható meg, ha elvonjuk alóluk a gazdasági alapot. Így leszegényítjük az illető régi kultúrájú népeket, s visszavetjük kezdetleges életmódokba, süllyedésbe, meghasonlásba és társadalmi züllésbe. Így lesz a magasabb kultúrából rom, amelyen felépülhet aztán az új és egységes román kultúra”.¹³⁸

[BN_53] Vintilă I.C. Bratiănu (1867–1930)

Lényegében ez az utóbbi, diszkriminatív álláspont lett az uralkodó. Az erdélyi városok elrománosítását, a gazdasági pozíciók megszerzését másként nem lehetett rövid idő alatt megvalósítani. A pártpolitikai versenyben a magyaroknak tett legkisebb engedmény is nemzetietlenség vádját vonta maga után.¹³⁹ A bukaresti kormány által létrehozott Kisebbségi Államtitkárság (1931), majd az 1938. évi Kisebbségi Főkormánybiztosság, illetve a Kisebbségi Statútum külső propagandacélokat szolgált, lényegi kisebbségi problémákat nem tudott kezelni.¹⁴⁰ A bukaresti vonatkozó politikában e huszonkét éven belül hat kisebb korszakot különíthetünk el.

1918–1922 között a nagyszebeni Kormányzótanács működése, az első Vaida-Voevod- és az első Averescu-kormányok alatti időszakban zajlott le az intézményrendszer átvétele, a magyar tisztviselői kar távozása és a magyar birtokosztály pozícióit meggyöngítő agrárreform. Az erdélyi Román Nemzeti Párt meghatározta Kormányzótanács az 1918 előtti magyarországi nemzetiségpolitika eljárásait vette alapul: az oktatást a felekezetekre akarta bízni, de meg akarta akadályozni a nemzetiségi alapon történő önszerveződést.

Az ezt követő, a liberális párti Ion I. C. Brătianu vezette kormányok retorikája abból indult ki, hogy a magyarság politikai jogait egyénileg a meglévő romániai pártstruktúrán belül

¹³⁶ Maniu, 1924.

¹³⁷ Pușcariu, 1931.

¹³⁸ Brătianu, 1926.

¹³⁹ A romániai regionális egységesítésről: Livezeanu, 1996. 89–188; A magyar kisebbségi politika útkereséséről: Horváth, 2007; Az alkotmányjogi, nemzetiségpolitikai keretéről: Nagy, 1944. 16–40.

¹⁴⁰ Mikó I., 1941. 104–106., 207–214.

gyakorolhatja.¹⁴¹ Csakhogy ezt a nemzetiségi politizálásban nagy hagyományokkal bíró szászokkal és a gyorsan szerveződő, még mindig jelentős városi polgársággal bíró magyarsággal nem lehetett elfogadtatni.

Az 1922–1926 közti liberális párti uralom időszakában a homogén nemzetállam kialakítására törekvő politikai stratégián belül a Iuliu Maniu képviselte integratív technikákkal szemben a Ion és Vintilă Brătianu meghatározta diszkriminatív modell érvényesült.¹⁴² Ez a stratégia egyrészt a magyar iparvállalatok, pénzüzetek nacionalizálásában, a kis magyar bankok, a kisiparosság szisztematikus gazdasági diszkriminációjában nyilvánult meg. Másrészt ez a stratégia az Angelescu miniszter képviselte oktatáspolitikában (elemi oktatási törvény, magánoktatási törvény, baccalaureátusi rendszer, kultúrzóna stb.) és a nyelvhasználati, önkormányzati jogkorlátozásban intézményesült.

A Nemzeti Parasztpárt és Maniu kormányzása (1928–1931), a viszonylagos nyugalom és prosperitás időszaka. A magyarságpolitikában az egyéni jogegyenlőséget próbálták biztosítani például az esküt nem tett tisztviselők nyugdíjának rendezésével, új közigazgatási törvénnyel, de a pártküzdelmek, pontosabban az egymásra licitáló pártok kisebbségellenessége miatt ez is csak korlátozottan működött.¹⁴³

[BN_56] Iuliu Maniu (1873–1953)

Az 1931–1934 közti évek a gazdasági krízis időszaka volt. A kormányzattól a magyarság semmilyen támogatásban nem részesült, sőt még azt is elvesztette, amit a gazdasági növekedés időszakában nyert. Ekkor jelenik meg az az új román munkás- és hivatalnokréteg, amelyet a húszas évek román oktatáspolitikája termelt ki. Ezzel a magyarság munkaerő-piaci pozíciói tovább romlottak.¹⁴⁴

Az ötödik, 1934–1938 közti időszakot az antirevizionista mozgalmak határozták meg. A romániai kormányok a megváltozott nemzetközi helyzetre reagálva, Magyarország revíziós törekvéseivel szemben mintegy túszként kezelték a magyarságot.¹⁴⁵ Tovább folyt a magyar kisebbség gazdasági és nyelvhasználati pozícióinak beszűkítése, illetve ellehetetlenítése.

1938–1940 között egyszerre három problémakezelési mód is működött Romániában a nemzetközi változások nyomán egyre inkább realizálhatónak tűnő revíziós szándékok kivédésére. A bukaresti kormányzat a Kisebbségi Statútummal a külföld előtt a kisebbségi/magyarkérdés jogi rendezésének megtörténtét próbálta igazolni.¹⁴⁶ Közben tovább működtek a munkajogi, nyelvhasználati, gazdasági diszkriminációt hozó intézkedések. De, a királyi diktatúra időszakában engedélyezett egyetlen politikai szervezet, a Nemzeti Újjászületés Frontja magyar tagozata, a Magyar Népközösség ezzel együtt is jelentős társadalomépítő/közösségszervező munkát végzett a magyarság körében.¹⁴⁷

A „visszarománosítás”

Sajnos az eddigi kutatások alapján nem lehet rekonstruálni a bukaresti kormányzatok Székelyföld-politikáját, ha erről koncepció vagy stratégia szintjén egyáltalán beszélhetünk. A Székelyföld, mint a magyar többségű négy megye, legalább három nagy, az új román államiságot meghatározó probléma metszéspontjában megjelent. Politikailag már a béketárgyalásoktól kezdve igazolni kellett, hogy milyen alapon tart Románia igényt a magyar

¹⁴¹ Jakabffy, 1925; Botos, 1928.

¹⁴² Bárdi–Wéber, 1998.

¹⁴³ *Maniu kormányon, A Maniu-kormány, Maniu-kormány pihenőre tért, D-I Iuliu Maniu despre problema minorităților.*

¹⁴⁴ *Romániai magyar kisebbség helyzetképváltozása, 1932.*

¹⁴⁵ Mester, 1935.

¹⁴⁶ Mikó I., 1938b.

¹⁴⁷ Maár, 2000.

többségű régióra és miként tudja azt integrálni. Az új államon belül biztonságpolitikai kérdés lett, mert a magyarországi revíziós szándékok főként a Székelyföldön, Románia közepén találhattak támogatásra. A román elit így saját közvéleménye előtt minden magyar székelyföldi intézményvédő, -építő tevékenységet mint revíziós munkát állíthatott be. (Különösen a harmincas évek második felében működött ez a gyakorlat.)

A második (történet)politikai kérdés a kontinuitás elméletének védelme volt a székelyföldi románság kapcsán, nevezetesen, hogy a románok vagy a magyarok érkeztek később és telepesként a régióba? A kérdés tehát: ki kit asszimilált? A székelyföldi közgondolkodásban a románság az első világháborúig szinte jelen sem volt (a Székely Kongresszuson 1902-ben említésre sem került), és beszivárgásnak, telepítések következményének tartották jelenlétüket, természetesnek vették asszimilációjukat. Ezzel szemben a román hivatalos kontinuitáselmélet szerint a románok a térség őslakói, és rájuk telepedett egy a magyarságtól különálló katonanép, amely asszimilálta a románságot, majd beolvadt a magyarságba.

A székelyföldi románság egyszerre volt „végvár” és „hídfő”, a magyar asszimiláció által fenyegetett része a román etnokulturális közösségnek, és ugyanakkor a térséget a román államba integráló és ezt a románosítás révén véglegessé tevő asszimilációs stratégia lehetséges bázisa. Ebből adódik, hogy a nemzetiesítő állam a románosító törekvéseit folyamatosan a székelyföldi románok, illetve az elmagyarosodott román származású székelyek „megmentésével”, a történelmi igazságtétellel indokolta.

A románosítás az egységes nemzetállam építésének része volt, hiszen a trianoni békeszerződés revíziója elleni leghatásosabb védekezés az erdélyi etnikai viszonyok megváltoztatása lett volna. Csakhogy két évtized alatt éppen emiatt a kolonizáló, diszkriminatív politika miatt sem tudta a román állam a magyar kisebbség lojalitását megszerezni. ASTRA

Az „elszékelyesített vidék” ideológiájának megkonstruálása

1910-ben a négy vármegyében 76 000 görög katolikus és 63 000 görögkeleti vallású személyt írtak össze (ez az összlakosság 12,4%-a illetve 10,2%-a volt). Ebből a 139 ezres népességből a népszámlálás szerint 25 000 fő volt magyar és 114 000 fő (18,2%) volt román anyanyelvű.¹⁴⁸ Udvarhely megyében 3000, Csíkban 18 000, Háromszéken 22 000, Maros-Tordában pedig 70 000 románt tartottak számon. Ez a népesség döntően a régió keleti széléin, a volt Felső-Fehér megyében, a Maros-Tordához tartozó mezőségi járásokban, illetve a volt Torda vármegyében, tehát jórészt nem a történelmi Székelyföldön élt. Bevándorlása és beolvadása folyamatos volt a magyar többségű településeken.¹⁴⁹

Először Inocențiu Micu-Klein görög katolikus püspök vette számba a székelyföldi görög katolikusokat és beolvadásukat a 18. század második felében.¹⁵⁰ Majd az ASTRA román közművelődési egyesület létrehozta háromszéki, udvarhelyi, az első világháború előtt pedig sepsiszentgyörgyi szervezetét, de ezeknek nem volt nagyobb hatásuk.¹⁵¹ A régió románságát a görögkeleti és a görög katolikus papság próbálta megszervezni, de ezek csak helyi kezdeményezések voltak, a magyar többségű településeken az elmagyarosodást nemigen tudták megakadályozni. A székelyföldi románság kérdése a román közvélemény előtt 1912-ben tematizálódott, amikor Magyarországon létrehozták a hajdúdorogi görög katolikus püspökséget és ahhoz csatoltak 35 erdélyi egyházközséget (31-et a Gyulafehérvár–fogarasi, 4-

¹⁴⁸ Az 1910. évi területi beosztás szerint, ha az 1930. évi közigazgatási beosztással számolunk, akkor 136 ezer fő volt román anyanyelvű (20,3%).

¹⁴⁹ A téma 1989 utáni magyar feldolgozása: *A többség kisebbsége*.

¹⁵⁰ I. Tóth, 1942b. 4.

¹⁵¹ Uo. Az 1861-től működő egyesület teljes neve: Asociațiunea transilvană pentru literatura și cultura poporului român.

et a szamosújvári egyházmegyétől). Ebben román részről az egyházszervezeten keresztüli leválasztást, a további magyarosító asszimiláció intézményesítését látták. Ez annyiban jogos volt, hogy az egyházmegye a görög katolikus egyházon belüli magyar liturgikus nyelv használatáért folytatott mozgalom eredményeként jött létre. A püspökséghez 169 egyházközség tartozott 215 000 hívővel, amelyből 1910-ben 184 ezren magyar anyanyelvűek voltak. A Székelyföldön élő görög katolikusok között voltak nagy arányban magyar anyanyelvűek (Udvarhelyen 88,2%, Háromszéken 74,7%, Csíkban 23,9%, Marosvásárhelyen 36,9%, Maros-Tordában 9,2%).¹⁵² Az ortodoxoknál egyedül Marosvásárhelyen figyelhető meg nagyarányú változás: 1900-ban a hívek 7,8%-a, 1910-ben már 53,5%-a volt magyar anyanyelvűként regisztrálva. Egyébként Csíkban 1910-ben nem találtak magyar anyanyelvű ortodoxokat,¹⁵³ Maros-Torda megyében is csak 3,9% volt az arányuk, míg Háromszéken 20%, Udvarhelyen 21% volt a csoport aránya. Tehát a 76 és 63 000 fős közösségek közül az előbbi, a görög katolikus egyházhoz tartozók körében jóval előrébb tartott az asszimilációs folyamat, mint az ortodoxoknál, illetve a görög katolikusok között jelentős volt a vegyes házasságok révén is a magyar anyanyelvűek száma. De az asszimiláció nem elsősorban a felekezettől függött, hanem attól, hogy hol éltek a hívek. Míg az ortodoxok inkább román többségű hegyvidéki, mezőségi falvakban éltek, addig a görög katolikusok jórészt magyar többségű településeken.

A hajdúdorogi egyházmegyéhez kapcsolt románok panaszait Nicolae Iorga román történetíró vitte a nemzetközi nyilvánosság elé 1913-ban, de az életművében ekkor már megjelent a székelykérdés.¹⁵⁴ Egy 1902-ben megjelent munkájában még csak annyiban foglalkozott a székelyekkel, hogy megállapította, azok a magyarság más csoportjait megelőzve kerülhettek az erdélyi keleti határra annak védelme érdekében.¹⁵⁵ Három évvel később megjelent német nyelvű történeti összefoglalójában a székelységről mint román származású csoportról beszél, amelynek tagjai már nem tudnak románul, de románnak vallják magukat. Papjaik még románok, de a magyar statisztika magyarokat csinálhat belőlük. Szerinte ha volna román iskola ott, újra megtanulhatnának románul.¹⁵⁶ 1905-ben Iorga körutazást is tett Erdélyben, amelyről útleírást is készített és ebben a székelyföldi románok elmagyarodásáról számolt be. Ennek okát a szoros jó viszonyban és a nagyfokú keveredésben látta: „... a mieink nem voltak képesek helytállani. Ők a hódítóknak vitézi vért, öltözetet és szokásokat adtak. Még ma is megkülönböztetheted a fajszejeklyt a keveredett székelytől; az utóbbinak finomabb a felépítése, barna orcájában és élénk szemeiben felismerheted fajtánk sajátosságait. Elvesztésük a székelyek közepette annál könnyebb volt, hogy egyik is, másik is ugyanazt az életet élte és nem választotta el őket egymástól osztály- és foglalkozási gyűlölet.”¹⁵⁷ Iorga írásaiban ezekben az években folyamatosan jelen volt a székelykérdés: ezekre tette az elszékelyesített románok számát, majd két külön népnek minősítette a magyarokat és a székelyeket.¹⁵⁸ A keveredést és az asszimilációt ekkor még természetes folyamatként mutatta be: „sokan a székelyek közül román származásúak, mint mi elnemzetietlenítettük a Vaskapu melletti és Hátszeg vidéki magyarokat, úgy a magyarok elnemzetietlenítették bennünket ama keleti részeken”.¹⁵⁹ Iorgának az első világháború időszakára alakult ki a koncepciója a székelységről, és ezt közvetítette a középiskolai

¹⁵² *Népszámlálás, 1910.* 6. köt. II. Részletes kimutatások, 33. A magyar anyanyelvűek aránya az egyes hitfelekezetek hívei között a három utolsó népszámlálás alapján törvényhatóságokként.

¹⁵³ A megyében összesen 118 görögkeleti vallásút regisztráltak.

¹⁵⁴ Iorga, 1913.

¹⁵⁵ Iorga, 1906a. 93.

¹⁵⁶ I. Tóth, 1941. 6.

¹⁵⁷ Idézi I. Tóth, 1941. 7.

¹⁵⁸ I. Tóth, 1941. 8–9.

¹⁵⁹ Idézi I. Tóth, 1942b. 4.

használatra szánt népszerű történelemkönyve is.¹⁶⁰ Ennek az volt a lényege, hogy a székelyeket a mai lakóhelyükre – ahol az őslakók a románok voltak – a magyar királyok telepítették le. A székelyek eredetüket tekintve nem magyarok, hanem külön nép. Ebbe a zárt székely telepestömbbe olvadt be a románság, de ezáltal döntően befolyásolta a székely társadalmat (a szék is átvett intézmény), hagyományokat (az öltözködés hasonlósága), műveltséget. Ezzel magyarázza Iorga, hogy a székelyek a moldvai vajdákkal együtt prédálták a magyar birtokokat. A keveredés vérségi kapcsolatot is eredményezett, de a román eredetű székely felsőbbrendű volt a „fajszékely”-nél. Ez a kulturális és vérségi keveredés a történész szerint rokon néppé tette a románságot és a székelységet. Az 1916. évi román betörés után a magyarok székelyföldi magatartását (menekülés, illetve a román csapatokkal való együttműködés elutasítása) a magyar iskolák által beléjük nevelt hazafiságra és a hatóságok parancsára vezette vissza.¹⁶¹ Iorga elmélete a világháború után a román nemzetépítés számára ideológiai alapot biztosított arra, „hogy az őshonosság jogán visszakövetelje magának az »erőszakkal elnemzetietlenített« székelyföldi románokat, és megindítsa az itt élő magyarság asszimilációját”.¹⁶²

[BN_52] Nicolae Iorga (1870–1940)

A székelyföldi lakosság eredetével kapcsolatos írások egy része publicisztika volt, amelyet az 1925 után létrejövő székelyföldi román sajtó közvetített, de születtek a témában tudományos dolgozatok is, jórészt a kolozsvári egyetemen. A romanizálás a gazdaságpolitikában, a közigazgatási rendszerváltásban, az oktatásban, az egyházpolitikában egyaránt megjelent, de mivel e monográfia más fejezetei ezekkel részletesen foglalkoznak, itt ennek csak az ideológiai alátámasztását ismertetjük, a két világháború közti román nyilvánosságban megkonstruált székelység-, Székelyföld-képet.

A Székelyföldet romanizálni kívánók mellett a húszas évek közepéig létezett egy másik, a realitásokkal sokkal inkább számoló irányultság is. Alexandru Lăpedatu a román békedelegáció egyik szakértőjeként 1918-ban – annak érdekében, hogy bebizonyítsa, hogy a Székelyföld etnikai összetétele nem lehet akadálya Erdély Romániához való csatlakozásának – azt fejtegette, hogy az akkori békerendezés során annyira más népcsoportok közé beékeltek népeknek, mint amilyenek a székelyek, nincs lehetőségük nemzettársaikkal közös államot alkotni vagy külön államiságot létrehozni. Szerinte a kiegyezésig a székelység a románsággal alkotott gazdasági egységet és ezt mesterségesen zavarták meg, de elkerülhetetlen, „hogy alá vessék magukat annak az etnikai tömegnek, melynek a közepébe őket a sors odadobta”.¹⁶³ A kérdés megoldása szerinte csak az integráció lehet, „azaz a [székelyeknek – B. N.] jövőendő román politikai szervezetbe való belefoglalása egy közigazgatási és kulturális önkormányzat megadásával, mely biztosítja különleges nemzeti életük fenntartását és fejlődését. És pedig annak az elvnek alapján, mely az összes nemzeti kisebbségnek önkormányzatot fog biztosítani, [...] önkormányzatot, melyet ebben az esetben éppen a románok fognak elsőként megadni és tiszteletben tartani. [...] Mert egy nagy és összefüggő, 12 000 000-t kitevő etnikai tömegben a 450-500 ezernyi székely idegenszerű kis etnikai szigete nem jelent és nem is jelenthet soha komoly zavart a román nép nemzeti és politikai életében”.¹⁶⁴ Ezt az 1918. évi megnyilatkozást besorolhatjuk abba a román politikai közbeszédbe, amelynek szellemében a gyulafehérvári határozatok is kinyilvánították: „Teljes nemzeti szabadság az együttlakó népek számára. Minden népnek joga van a maga neveléséhez és kormányzásához saját anyanyelvén, saját közigazgatással, saját kebeléből választott egyének által. A törvényhozó testületekben és

¹⁶⁰ Uo. 38., valamint Iorga, 1928.

¹⁶¹ I. Tóth, 1941. 11.

¹⁶² Pál János, 2008. 189.

¹⁶³ Lăpedatu, 1918; Lăpedatu, 1925. 159–162. alapján Erdélyi J., 1938. 151.

¹⁶⁴ Erdélyi J., 1938. 151.

az ország kormányzásában való részvételre minden nép népességének számarányában nyer jogot.”¹⁶⁵ Ezt nem emelték törvényerőre, de éppen elég volt ahhoz, hogy erre, pontosabban az ebből logikusan következő szélesebb jogkörre hivatkozva tagadja meg Ion I. C. Brătianu az 1919. decemberi kisebbségi szerződés aláírását, amely nevesítette is a székely és szász közületi autonómiát. (A lemondott miniszterelnök helyett megtette ezt az erdélyi Alexandru Vaida-Voevod.) Az erdélyi román politikusok tisztában voltak a viszonyokkal. Octavian Goga, az Averescu tábornok vezette Néppárt erdélyi prominense 1920-ban többször beszélt a székely önkormányzatról, de olyan értelemben, hogy az erdélyi magyarság a Székelyföldre vonuljon vissza és adja fel erdélyi városi pozícióit. Szintén ő volt az, aki 1923-ban az OMP-vel kötött csucsai paktumtárgyalásokon a székelyföldi pozíciókat a magyar politika részeként fogadta el.¹⁶⁶ Ugyanígy Iuliu Maniu 1924-ben a kisebbségi kérdéstről tartott előadásában a székely megyéket a román nyelv és településterületek közé szorult magyar szigeteknek nevezte és a székely autonómiával szemben éppen az volt az egyik ellenérve, hogy az nagyban meggyengítené a magyarság politikai befolyását.¹⁶⁷ Lăpedatu egy 1924. évi előadásában, miközben hangsúlyozta a moldvai románok és a székelység baráti kapcsolatát, úgy vélte, hogy a székelyekbe mesterségesen lett belenevelve magyar nemzeti érzés. De a székelység leválaszthatóságát a magyarságról nem tartotta reálisnak. Úgy gondolta, hogy semmi szükség a romanizálásra, hiszen látta a magyarosítás negatív következményeit. Szerinte a barátságos román magatartással lehet a székelyeket az irredentizmustól távol tartani.¹⁶⁸

Ezzel párhuzamosan Iorga nyomdokait követve létezett egy olyan tudományos publicisztikai irányzat is, amely a romanizálást földrajzi, történelmi, nyelvészeti érvekkel támasztotta alá. Ezekről a törekvésekről I. Tóth Zoltán több áttekintést is közölt.¹⁶⁹

A romanizáló szakmunkák közül elsőként a bukaresti egyetemen dolgozó földrajzos, Vintilă Mihăilescu munkáit kell kiemelnünk. Mihăilescu szerint történetileg a Hargita volt az igazi keleti védelmi határ, nem pedig a Kárpátok. Ezért maradhatott meg a moldvai románság a Székelyföld keleti peremén. A keleti támadások kivédését nem vitatta el a Magyar Királyságtól és a székelységtől, de a székelyek műveltségét trák-római származásukból vezette le, amelyet pedig a román őslakosság elméletére alapozott, néhány (később hamisnak bizonyult) oklevélben említett földrajzi név nyomán.¹⁷⁰ Tehát a Székelyföld egységét és a székelység magyar származását egyaránt tagadta.

A kolozsvári egyetem földrajzi iskolájához tartozott Sabin Opreanu, aki Udvarhely megye népességtörténetével foglalkozott.¹⁷¹ Azért választotta éppen ezt a megyét, mert úgy vélte, hogyha sikerülne bebizonyítani a legjobban „elszékelyesített” szék lakosságának legalább részben román származását, akkor könnyebb lesz más kisebbségek lakta területekről is igazolni ugyanezt. Alaptétele az volt, hogy a magyar királyok telepítette székelységbe azok kiváltságos rendi helyzete miatt olvadt be a román–szláv őslakosság. Ezt egyrészt a kulturális hasonlósággal látta igazolhatónak. Másrészt László magyar (III. Vencel cseh) királynak (1301–1305) az oláhfalusiaknak adott kiváltságlevelére (1301) hivatkozott, amiből azt a következtetést vonta le, hogy a korabeli udvarhelyszéki népesség 40%-a román volt. Csakhogy az oklevél hamisítvány voltát már 1908-ban kimutatta Karácsonyi János.¹⁷² Ugyanő 1925-ben megsemmisítő kritikát írt Opreanu könyvéről, cáfolva az abban felhasznált

¹⁶⁵ Nagy L., 1944. 209.

¹⁶⁶ Erdélyi J., 1938. 153

¹⁶⁷ Maniu, 1998.

¹⁶⁸ Lăpedatu, 1924; Lăpedatu, 1925. 95–96; Idézi I. Tóth, 1942. 6.

¹⁶⁹ I. Tóth, 1942b. 11

¹⁷⁰ Mihăilescu, 1923.

¹⁷¹ Opreanu, 1925.

¹⁷² Karácsonyi, 1908.

forrásadatok hitelességét.¹⁷³ I. Tóth Zoltán szerint „a románság beszivárgása nem tömegesen, hanem egyénenkint, esetleg családonkint, tehát feltűnés nélkül történt. Így alakult ki egy vékony és teljesen szétszórt jövevény román réteg a Székelyföldön, melynek ezen a vidéken semmi gyökere és ősisége nem volt. Alacsony társadalmi helyzete, műveletlensége és politikai jogtalansága miatt nemzeti értelemben vett fejlődéséről szó sem lehetett. Ennek azonban nem valami nemzeti jellegű elnyomás, hanem a kor rendi értelmű gondolkodása és szervezete és a táj eredendő magyar jellegű székely népességének uralkodó volta és többsége az oka. De nem is lehettek ennek a románságnak nemzeti igényei sem; gyökértelen lévén anyagilag és szellemileg, hiszen pópái is teljesen műveletlenek voltak, nagyon hamar, minden kényszer nélkül elindult a beolvadás útján, először nyelvileg, azután vallásilag. Az ortodox, keleti életforma lehetett a legnagyobb akadálya a beolvadásnak, de a románság vallási uniója 1700 körül ezen a téren is megkönnyítette az utat a római katolikus magyar egyház felé. Ez a beolvadás számszerűleg távolról sem volt olyan jelentős, mint amilyennek Opreanu elhitetni szeretné.”¹⁷⁴

Karácsonyi kritikája ellenére Opreanu tovább folytatta kutatásait és román helyneveket keresett a Székelyföldön.¹⁷⁵ Elsősorban a 19. században a megyékhez csatolt román területeken gyűjtött dűlőneveket, amelyek nem cáfolhatták a 16. század előtti székelyföldi magyar, illetve nem román eredetű helynevek sokaságát.¹⁷⁶ Majd a vallási beolvadás kérdésével foglalkozott, ahol a már említett folyamatos beszivárgás és beolvadás nyomaiból egy őslakos népességet konstruált meg, amely szerinte 1750 körül Udvarhelyszék lakosságának egyharmadát adhatta, de az egyházi szervezetlensége miatt a 20. századra leolvadt 3-4%-ra. A probléma megoldását is a két román egyház megerősítésében látta.¹⁷⁷ Opreanu 1927-ben megjelent összefoglaló munkája, doktori értekezése, a *Ținutul Săcuilor* [A székelyek tartománya] című könyv, emberföldrajzi és néprajzi adatokkal is bővült.¹⁷⁸ A Székelyföld történeti kialakulását vizsgálva a régió széleire koncentrált, ahol tényleg volt a románok és szászok körében elmagyarosodás, ő ezt általánosította az egész régióra, amelyet mint néprajzilag eredetileg vegyes területet próbált rekonstruálni, amelyet aztán elmagyarosítottak.¹⁷⁹

Néhány évvel később Gheorghe Popa-Lisseanu neves történész, politikus Székelykeresztúron tartott előadást a székelyek román eredetéről, a székely többségű területet magyar statisztikai konstrukciónak minősítve. Előadásának szövegét nemcsak románul, hanem francia és magyar nyelven is publikálta. Ebben a román származást a néprajzi és helynévanyaggal próbálta igazolni.¹⁸⁰ Újat a szakirodalomban az elmagyarosítás részletezésével hozott a vallás, az iskola, a hadsereg és a közigazgatás szerepének bemutatásával.¹⁸¹ De ez a munka és későbbi publicisztikája már elsősorban a Romániában meginduló antirevizionista mozgalom programjába illeszkedett.

1938-ban Nicolae Iorga az addigi „székely kutatásokat” tovább építette, tagadva a székelyek magyar eredetét. Fő érve, hogy a magyar királyok valójában a német lovagrendtől várták a keleti határok védelmét, de mivel a lovagrend tagjai kevesen voltak, a helyben élőket telepítették a katolikus falvakba. Miután azonban a rend távozott Erdélyből, ezekre a katolizált telepésekre maradt a határvédelem. Szerinte a székely a csángóval együtt egy a

¹⁷³ Karácsonyi, 1925.

¹⁷⁴ I. Tóth, 1942b. 11.

¹⁷⁵ Opreanu, 1926.

¹⁷⁶ Karácsonyi, 1927.

¹⁷⁷ Opreanu, 1927a.

¹⁷⁸ Opreanu, 1927b.

¹⁷⁹ Uo. 13–14.

¹⁸⁰ Popa-Lisseanu, 1933; 1936.

¹⁸¹ Popa-Lisseanu, 1932.

Küküllőktől a Dnyeszterig elszórtan élő finn-turáni barbár nép volt, nem nyugatról telepítették oda, hanem hosszú időn át a románsággal élt együtt, így természetes úton keveredtek. A székelyek és a szászok pedig kölcsönvették a román népesség római szervezeti formáit, így hagyományozva tovább Róma örökségét. Iorga a Római Birodalom felbomlása után létrejött alakulatokat más műveiben is Romániáknak (*Romaniae*) tekintette és így egy székely Románia-félét sikerült megkonstruálnia. Ebben az elgondolásban a székelység valójában ősrégi török népesség, „amely a románokkal maradványban ezekben a római formákban szervezkedett meg, amelyekhez később ugyanennek a románságnak népies jellegű politikai alkotásai járultak. Tehát a székelyekkel szimbiózisban, vagyis együttélésben vagyunk: a magyarokkal csak szomszédságban. A különbség lényeges.”¹⁸² Iorga, miután a harmincas években tett a székelység magyar voltára vonatkozó kijelentéseket is, megint visszatért a szétválasztáshoz és ezzel a hibrid helyzettel egyben a románság szállásterületének a Dunától északra való kontinuitása melletti érveket is megerősítette.

I. Tóth Zoltán a korabeli román tudományosság Székelyföldre vonatkozó legfontosabb állításait a következőkben foglalta össze. „1. A székely és a magyar két egymástól különböző nép. 2. A Székelyföld nem földrajzi egység és csak Romániával együtt logikus összefüggésű földdarab. 3. A Székelyföld népiségileg nem egységes; a székely keverék nép, benne a román elem a túlnyomó. 4. A székely föld és nép múltja nem a magyar, hanem a román nép történetének egyik fejezete. 5. A székely nép lelki és testi alkata, néprajza, művészete, létformája jórészt azonos a román népével.

A székelység idegen testét a román nép természetes asszimiláció útján nem volt képes eltüntetni. Ellenkezőleg, a Székelyföldön éppen a románság volt kitéve a beolvadás veszedelmének. Kapóra jött azonban az a tény, hogy a székelységbe évszázadok óta bizonyos mennyiségű román vér keveredett. A nagyjából megállapítható tényállást kellett csak módfelett felnagyítani és felhasználni a nemzeti közvélemény megnyerésére.”¹⁸³

A Székelyföldön berendezkedő új román államhatalom a régió belül is megtalálta a romanizálást propagáló aktivistákat, majd azok megteremtették ennek az intézményes hátterét is. Ioachim Nistor székelyudvarhelyi tanfelügyelő már 1919 júniusában arra kérte a Kormányzótanácsot, hogy a munkatervébe vegye fel a székelyek visszarománosítását.¹⁸⁴ Erre nem került sor, ezért 1923-ban Nistor újabb beadvánnyal fordult Angelescu liberális párti oktatási miniszterhez. Ebben az elszékelyesített románok visszarománosítását sürgette, egy román fiúliceum létrehozását Székelyudvarhelyen és egy szórványkollégiumot az Udvarhely megyei románságnak Vargyason.¹⁸⁵ Ezzel párhuzamosan folyt a székelyföldi egyházi iskolák bezárása, majd a – később részletesebben is tárgyalandó – kultúrzóna bevezetése 1924-ben. Mindennek a térfoglalásnak a román közvélemény előtti indoklását szolgálta a „visszarománosítás” retorika és az azt alátámasztó tudományos publicisztikák sora.

A székelyföldi nyilvánosságban teljesen új hangot ütött meg az 1925-ben Székelyudvarhelyen alapított *Harghita* című, eleinte két nyelven, majd csak magyarul megjelenő lap. Szerkesztője Octavia M. Dobrota, a helyi román líceum tanára volt. Őt a helyi közvélemény magyarbarátnak tekintette attól függetlenül, hogy lapja román pártpropagandát folytatott és folyamatosan vitában állt a helyi *Székely Közélet* című hetilappal. 1928 novemberében azonban cikket írt egy központi napilapban a székelység visszarománosítása mellett.¹⁸⁶ Ezzel mintegy kívül került a helyi magyar közéleten és ezután folyamatosan az udvarhelyi román közélet megteremtésén dolgozott. 1931-ben *Secuimea* [Székelyföld]

¹⁸² Iorga, 1939. 9.

¹⁸³ I. Tóth, 1942b. 30.

¹⁸⁴ *Glas românească în regiunea săcuizată*. 1935. április 24.

¹⁸⁵ Uo. Idézi I. Tóth, 1942. 271.

¹⁸⁶ *Cuvântul*, 1928. november 20. L. Dobrotă, 2013.

címmel hetilapot indított a székelyföldi román tisztviselőknek, de ebben már a székelyek helyett a románoknak propagálta a románosítás fontosságát. Ennek érdekében a fő hangsúlyt arra helyezte, hogy a székely megyékben minden hivatali pozíciót románoknak kell elfoglalniuk, ezt kell megszervezni és az ő befolyásukat erősíteni.

A székelyföldi visszaronánosítási propaganda nem választható el a romániai antirevizionista mozgalmaktól. Ezek 1932 végétől, Gömbös Gyula budapesti kormányra kerülése és a magyar revíziós szándékok egyre erőteljesebb tematizálása nyomán erősödtek fel. Ekkor vette át Stelian Popescu az *Universul* napilap vezető újságírója (volt liberális párti igazságügyminiszter) a mozgalom vezetését. Az ő szervezésében 1932 november elején Bukarestben, majd jó néhány városban rendeztek antirevizionista nagygyűlést. A legnagyobbra december 1-jén Kolozsvárt került sor. Itt megjelentek az egyházak, a politikai pártok és a nagyobb társadalmi szervezetek vezetői is. A magyar revíziós törekvéseket elítélve táviratot küldtek Mussolininek, a Francia Köztársaság és a kisantant miniszterelnökeinek, a Népszövetség főtítkárnak. A következő év elejére már a romániai nyilvánosság központi témája volt a revízió elleni tiltakozás. Május 21-re a kormányzó Parasztpárt Bukarestbe 130 ezres nagygyűlést szervezett, majd az összes kisantant fővárosban hasonló rendezvényekre került sor. Egy hét múlva, vasárnap a fővárosban, a vidéki városokban és a falvakban is antirevizíós tiltakozó gyűléseket tartottak. Bethlen István volt magyar miniszterelnök 1933 őszén Angliában tartott előadásokat többek között az erdélyi kérdéstről is. Ennek hatására Stelian Popescu november végén bejelentette az Antirevizíós Liga létrehozását, amely december 10-én meg is alakult széles körű társadalmi egyesületi támogatással. Ugyanakkor a király a Nemzeti Parasztpárt helyett a liberálisokat bízta meg kormányalakítással. Ez tovább erősítette Popescu pozícióját, hiszen ő is ehhez a politikai családhoz tartozott. Ion Gheorghe Duca miniszterelnök attól tartva, hogy a Vasgárda a parlamenti választásokon komoly képviselőre juthat, betiltotta a mozgalmat. Ezért 1933. december 29-én három vasgárdista meggyilkolta. Az őt követő Gheorghe Tătărescu miniszterelnök pártja, a Nemzeti Liberális Párt a Nemzeti Parasztpárt, a Vasgárda és a király közt folyó hatalmi játszma az antirevizionista, magyar- és kisebbségellenes propagandával, illetve intézkedésekkel próbált nagyobb népszerűsége szert tenni. Ennek köszönhetően 1934-től újra megindultak a tisztviselői nyelvvizsgák, az ASTRA és a román egyházak fokozott állami támogatása és aktivitása a Székelyföldön.¹⁸⁷

[BN_57] Stelian Popescu (1874–1954)

1934 márciusában Iorga a szenátusban elismerte, hogy a székelyek magyarok, de kifejtette, hogy „van egy román elem is, amelyiket elnemzetietlenített az állam, a szegénység és saját tudatlansága. Ott a mi románjainkat vissza kell kérnünk minden eszközzel”.¹⁸⁸ Májusban pedig Miron Cristea ortodox pátriárka¹⁸⁹ memorandumban kérte a kormánytól, hogy csak román tisztviselők működhessenek a Székelyföldön, illetve előadássorozatok (mindkét nyelven), óvodák és iskolák szervezésével, az ortodox egyház támogatásával románosítsák vissza az „elszékelyesített románokat”.¹⁹⁰ A közigazgatás mellett az oktatás elrománosítása volt a fő cél. Így míg 1922-ben 6, 1929-ben 33, 1935-re közel 200 román tanító működött Udvarhely megyében. Ugyanekkor a csíki 400 tanító közül 90 volt magyar. 1935 februárjában a *Secuimea* szerkesztője, Gheorghe Gârnetiu és a tulajdonos Dobrotea között konfliktus alakult ki többek között a kisebbségi tanítók megítélésében. Míg Gârnetiu elismerte az állami iskolákban tanító magyarok munkáját, addig Dobrotea minden magyar állami alkalmazott

¹⁸⁷ Mester, 1935.

¹⁸⁸ Idézi Erdélyi, 1938. 158.

¹⁸⁹ Maroshévízen született és a nagyszzebeni teológia után Budapesten végzett egyetemet. Tehát jól ismerhette a helyi viszonyokat.

¹⁹⁰ Erdélyi, 1938. 159.

eltávolításáért küzdött, mert nem bízott meg azok államhűségében. Ezért Dobrotea új lapot alapított *Glas românesc in Regiunea Secuizată* [Román hang az elszékelyesített vidéken] címmel (1935–1940). A lap küldetése abban foglalható össze, hogy meg kell akadályozni, hogy a Székelyföld a határrevízió melletti érv vagy önkormányzati, önrendelkezési követelések alapja lehessen. Ezért román lakosságra van a térségben szükség, és ennek érdekében vissza kell románosítani az „elszékelyesedett románokat”, akik Dobrotea szerint a lakosság 35-40%-át tették ki. Ennél nagyobb arányokról beszélt Kézdivásárhelyen Aurel Gociman, aki szerint az 500 000 székelyből legalább 300 ezret „elszékelyesítettek”.¹⁹¹ Az ASTRA szervezte vérvizsgálatok ezen is túlléptek, amikor Petre Râmneanu ezek alapján kijelentette, hogy a székelyek román eredetűek. A magyar nyelvhasználatot történelmileg azzal magyarázta, hogy elsősorban harcos székely férfiak érkeztek Erdélybe, akik román lányokat vettek feleségül, és mivel a családban a férfiak határozták meg a nyelvhasználatot, az ő nyelvük lett általánossá.

A román Székelyföld-kép építésében fontos szimbolikus lépés volt, hogy Miron Cristea ortodox pátriárka 1936 húsvétján felhívást intézett papjaihoz a visszarámánosítás érdekében. Júniusban pedig Angelescu közoktatási miniszter adott ki körrendeletet, amelyben a regáti középiskoláktól azt kérte, hogy támogassanak egy-egy községet, évente látogassanak oda, gondoskodjanak annak könyvtáráról és a faluból 2-5 tanulót ingyen taníttassanak.¹⁹²

Ebben a politikailag hiszterizált légkörben, Mussolininek a magyar revíziót támogató nyilatkozata után, 1936 novemberében született meg Dobrotea nemzetközi felháborodást és kéthetes lapbetiltást kiváltó cikke. Az írás a „magyar igazság” melletti olasz kiállásból háborút vizionál, a szerző szerint Mussolini nem számolt azzal, hogy ezeket a területeket a románok meg fogják védeni és az itt élő magyarságot túszként használhatják egy fegyveres konfliktusban: „de az örültek házába való lelkiállapotúnak tekintjük őt, ha nem számol azzal, hogy mi lehetséges és mi végérvényesen lehetetlen. [...] S ha Mussolini ki akarja szabadítani a magyarokat a román iga alól, akkor hát mi is segédkezet nyújtunk neki: Olyan »Szent Bertalan« éjszakát rendezünk, hogy aztán jöhetnek az olaszok a magyar hullákat Erdély földjéről összeszedni. Meg fognak szabadulni a mi magyarjaink az »igától«, mi pedig egy, nekünk sok zavart okozó problémától. [...] Nem vagyunk Abesszinia, Mussolini úr, nem megyünk a Népszövetséghez jajveszékeln, de elverjük önt, mint ahogy a csintalan és rossz lurkókat rakják meg. [...] A Mussolini bátorítására ez kell, hogy legyen Odorheiu válasza! Tisztítsátok meg az országot a magyar konkolytól, tapodjátok szét a viperákat. Ne kíméljétek azokat, akiknek semmi hasznát nem vesszük! Máglyára velük, olaszországi testvéreink féltő gondjának áldozatául.”¹⁹³

A következő években a sajtópropaganda már nem lépett fel ilyen élesen, hiszen a nemzetközi helyzet változásával, a versailles-i békerendszer német megkérdőjelezése nyomán a román külpolitika inkább arra helyezte a hangsúlyt, hogy kisebbségjogi látszatintézkedésekkel megelőzze a területi revíziót. Belpolitikailag pedig a román kormányzat mindenképp olyan helyzetet szeretett volna megteremteni, amelyben a Székelyföld mint tömbmagyar terület nem lehet hivatkozási alap Erdély vagy annak egy része Magyarországhoz való visszacsatolására. Ennek érdekében a régióban a kisvárosi előjárókat (ügyvédek, időközi bizottságok tagjai), a falusi vezetőket (jegyző, csendőr, tanító, pap) kellett románosítani, románok kinevezésével vagy visszarámánosítással. Ebben a munkában a – később külön tárgyalandó közigazgatási és oktatási rendszeren túl – a román egyházak és az ASTRA kulturális egyesület játszott meghatározó szerepet.

¹⁹¹ Az ötszázézer, 1936.

¹⁹² Erdélyi, 1938. 159.

¹⁹³ *Incuraiati-i fraților*.

A „nemzeti egyházak” egyházi terjeszkedése és az áttérések

Az első világháború utáni Erdélyben mindkét román egyház, a görögkeleti és a görög katolikus intézményileg és híveit tekintve is megerősödött. 1930-ban Románia lakosságának 72%-a volt ortodox és 7,9%-a görög katolikus, Erdélyben az arány kiegyensúlyozottabb volt (39%; 19%). 1918-ban a görögkeleti egyháznak Erdélyben egy érseksége (Nagyszeben) és egy püspöksége (Karánsebes) volt. Majd létrehozták a nagyváradi (1920), a kolozsvári (1921) és a máramarosi (1937) püspökségeket. A görög katolikus Gyulafehérvár–fogarasi érsekségnek 1918-ban három püspökség volt alárendelve (nagyváradi, lugosi, szamosújvári), majd 1930-ban a konkordátum alapján létrejött a nagybányai egyházmegye is. Nemcsak a román püspökségek száma nőtt meg, hanem az alkotmányban rögzített nemzeti egyház voltukból kifolyólag a politikai befolyásuk is nagyobb volt, mint a történelmi vagy megtört egyházaké.

[BN_47] A sepsiszentgyörgyi ortodox katedrális építési munkálatai (SzNM)

Az egyházi intézményépítés másik, kritikusabb szintje a templomépítések ügye volt, mert ezáltal olyan településeken is megjelentek a román felekezetek, ahol addig híveik sem voltak. Az 1940-ben Magyarországhoz visszacsatolt területeken az első világháború óta a görög katolikusok 272, az ortodoxok pedig 191 templomot építettek fel, és a 463 templomból 120 esett a Székelyföldre.¹⁹⁴ Új templomok elsősorban a vegyes lakosságú területeken (Szatmár, Kolozs megye), illetve több mint egyharmaduk a Székelyföldön épült fel. 1942-ben a magyar hatóságok felmérték, hogy ezek hol szükségesek, hol tudja az egyházközség fenntartani az „új” templomot és kiderült, hogy 60%-ban volt igény rájuk. Éppen a Székelyföldön ezen intézmények kétharmadára nem volt valós igény; ott döntően a román államiság jelképének tekintették őket.¹⁹⁵

[BN_7] Marosvásárhely, Ortodox katedrális, 1935 (MMM)

[BN_34] Homoródalmás: unitárius templom/ Homoródkarácsonyfalva: román templom (1938) (Kováts István gyűjteménye)

Sárándi Tamás szerint „az egyházközségek minden esetben nagyobb arányban voltak képesek fenntartani a templomot, mint amennyire azt [a településen – B. N.] szükségesnek vélték, mert az újonnan felépült templomok fenntartása évtizedeken át minimális befektetést igényelt. Másrészt az egyházközségek a földreform során jelentős földjuttatásokban is részesültek, ezek révén a hívek hozzájárulása nélkül is képesek voltak a templomot fenntartani.”¹⁹⁶ A már említett felmérés szerint a templomok 10%-a épült kizárólag egyházi forrásból, 25%-ukhoz egyáltalán nem járult hozzá az egyház. Az építkezések 60%-a pedig állami, illetve helyi községi támogatásban részesült. Különösen igaz ez a székelyföldi templomok esetében, ahol sok esetben eleve csak az építkezéssel párhuzamosan hozták létre az egyházközségeket is. A régióban minden második templom építéséhez a helyi lakosság is hozzájárult különadóval, téglajeggyel, közmunkával.¹⁹⁷

A román egyházak expanziójának legsúlyosabb része a felekezetváltások kikényszerítése volt. Az Erdélyi Tudományos Intézet felmérése szerint a két világháború között Erdélyben 13 060 személy tért át új vallásra, és ebből 9773 fő a román egyházakba, 3287 fő pedig a magyar felekezetekhez csatlakozott.

Vallásváltoztatások Erdélyben a két világháború között¹⁹⁸

Római katolikusból	Reformátusból	Unitáriusból	Román egyházakból	Összesen
--------------------	---------------	--------------	-------------------	----------

¹⁹⁴ Szlucska, 2009. 210

¹⁹⁵ Sárándi, 2015. 77.

¹⁹⁶ Uo.

¹⁹⁷ Uo. 78.

¹⁹⁸ Uo. 79.

Római katolikusba				1 131	1 131
Reformátusba				1 990	1 990
Unitáriusba				166	166
Román egyházakba	3 822	5 129	822		9 773
Összesen	3 822	5 129	822	3 387	13 060

Korabeli becslések szerint a román egyházakba áttértek közül körülbelül ötezer fő volt székelyföldi.¹⁹⁹ A vallásváltoztatások körülményeit egyedül az unitárius egyház viszonylatában dolgozta fel Pál János.²⁰⁰ A Homoród mentén Homoródmáson és Oklándon a görög katolikus lelkész már 1921-ben csendőri segédlettel hat olyan személy visszatérését, az egyházi adó megfizetését kezdeményezte, akik 1919-ben hagyták el az egyházát és vették fel az unitárius vallást. A kényszerített áttérések ellen az unitárius egyház hiába fellebbezett a minisztériumnál. Azzal utasították el a beadványaikat, hogy az érintett személyek közigazgatási fenyegetés miatt tértek át és a törvényes kereteket sem tartották be. Az előbbi indok azért sem életszerű, mert akkor már a terület román katonai megszállás alatt állt. Az elbocsátó iratokat a görög katolikus lelkész nem iktatta, ezért nem számítottak hivatalos iratnak. (Az 1919. évi székelyföldi, magyar felekezetekbe áttérésnek a háttérében inkább az állt, hogy mivel a régióban akkor nem nyelvi, hanem felekezeti alapon történt az etnikai besorolás, a katonai bevonulást magyar felekezethez tartozással lehetett megúszni.) A húszas években még szórványosan történtek áttérések és az unitárius egyház javaslatot is tett egy az állammal és a többi egyházzal közös bizottság létrehozására, de ez nem valósult meg. Valószínűleg erre azért sem került sor, mert az erőszakolt vallásváltoztatás ügyében beadott minisztériumi panaszok, fellebbezések ügyében egyetlen alkalommal sem döntöttek az unitárius egyház javára. Tömeges áttérésekre 1933–1937 között került sor, a 107 unitárius egyházközségből 37-ben tudunk áttérésekről 1928. április vége és 1936. március vége között. A lelkészi jelentések alapján 381 főről van szó, akiknek a 70%-a Székelyföldről került ki. Az unitárius Főtanácsi Jegyzőkönyvek szerint 22 év alatt 867-en léptek ki az egyházból, akik közül 570-en a görög katolikus, 297-en pedig az ortodox egyházba tértek át. (Az Erdélyi Tudományos Intézet 1943. évi statisztikája is 822 unitárius egyházelhagyót mutatott ki a korszakot számba véve.) Azt pontosan nem tudjuk megállapítani, hogy ezek közül mennyi volt a kikényszerített áttérés. De Pál János tanulmányából kiderül, hogy első hullámban a román felmenőkkel rendelkezőket, majd az egzisztenciális okokból kényszerhelyzetben lévőket szólították meg az állami közigazgatási szervek képviselői (csendőrség, jegyzők) és az egyházi tisztviselők. Egy 1937. májusi, az Unitárius Egyházköri Tanács által kiküldött köriratra beérkezett válaszokból tudjuk, hogy abban az évben 124-en léptek ki az egyházból valamilyen külső kényszerítő körülmény hatására. E kilépések fele része az állászerzéshez vagy megtartáshoz kapcsolódott. 41 esetben kényszer, megfélemlítés, 23 esetben ezekkel az anyagi előnyök felkínálása is keveredett.²⁰¹ Pál az erőszakos áttérítési technikákat közvetett és közvetlen kategóriákba osztotta. „Az első csoportba soroltuk azokat, amelyek gazdasági (bírságolás, adóterhek növelése, iparüzési engedély megvonása, anyagi előnyök biztosítása), egzisztenciális (nyelvvizsga, állászerzés-vesztés, társadalmi ranglétrán való előrelépés lehetősége, mezőgazdasági munkálatok elvégzésének akadályoztatása, községi közmunkára rendelés), kulturális (vallásoktatás, istentiszteletek, állami ünnepek), etnikai hovatartozás (névelemzés, vérvétel) vonatkozásában jelentkeztek. Másodikba a fizikai, verbális és pszichikai agressziót.

Forrásaink tanúságai szerint az esetek döntő többségében először a verbális és pszichikai erőszakot alkalmazták, amit ellenszegülés esetén a beígért fenyegetések gyakorlatba ültetése

¹⁹⁹ Uo.

²⁰⁰ Pál János, 2008

²⁰¹ Uo. 207–208.

követett. Ha pedig ez sem vezetett eredményre, akkor végső megoldásként a fizikai agresszióhoz folyamodtak. Voltak alkalmak, amikor ezeket a technikákat egyszerre, egy időben alkalmazták.”²⁰²

Magának a vallásváltásnak, a templomépítéseknek nem pusztán a számszerű, az erőforrásokat felemészítő oldala a fontos, hanem az a légkör és kettős hatalmi állapot, amelyet a magyar többségű településeken létrehozott. Ez utóbbin az értendő, hogy a hivatalos szféra lényegében vagy román volt, vagy a román pártok hatókörébe tartozó közvetítő magyar személyi kör alkotta. Ezek mellett léteztek a magyar egyházak, szövetkezeti mozgalmak külön párhuzamos társadalomban élve. Ez nem jelenti a két szféra elszigetelődését, inkább egymás mellett élésről beszélhetünk.

Az ASTRA tevékenysége

Az egyházak mellett a székelyföldi románosítás másik intézménye az ASTRA közművelődési egyesület volt. Erről azonban, a húszas éveket számba véve, a taglétszámot és a helyi szervezetek munkáját követve, I. Tóth Zoltán megállapította, hogy „a mesterségesen összesereglett tagsereg nem jelentett komoly munkaerőt”.²⁰³ A megyei szervezetek beszámolóí alapján egyedül Marosvásárhelyen, illetve Maros megyében láttunk tevékeny városi, megyei szervezetet, amely felismerte a helyi román középosztály megteremtésének szükségességét és az ismeretterjesztésen kívül népbankot, gazdaköröket, biztosítótársulatokat szervezett.²⁰⁴ Azt, hogy miért nem tudott az ASTRA a négy megyében mélyebb befolyást gyakorolni a románságra és az „elszékelyesedett románokra”, I. Tóth három meghatározó okra vezette vissza. Egyrészt az aktivistákból hiányzott az elkötelezettség és a feladatok sem voltak pontosan kijelölve. Másrészt a pártpolitikai megosztottság, amely mögött általában anyagi érdekek húzódtak meg, felülírta a román állami és társadalmi érdekeket. Harmadrészt pedig a harmincas évekig létezett ugyan a románosítási vágy, de ez a személyi ambíciókon (állásszerzés és hivatali előmenetel) kívül nem rendelkezett társadalmpolitikai tartalommal. Ez változott meg a harmincas évek első felében a már ismertetett történeti munkák, a sajtóvisszhangok, a székelyföldi román hírlapirodalom, az antirevizíós mozgalom és az ASTRA képviselte biologizmus és intézményszervezés révén. A revízió árnyékában a székelyföldi románosító mozgalom is népszerűbb és hatékonyabb lett.

Az ASTRA 1925. évi Szászrégenben tartott közgyűlésén felmerült a székelyföldi románok kérdése, de azon túl, hogy a központi választmány egy-egy tagját kiküldte a visszarómanosítás helyszíni tanulmányozására, komolyabb lépés nem történt. Az 1930. évi nagyszebeni „kulturális parlament” programjában már határozati pontként szerepelt a székely-román kérdés, amelyet Sabin Opreanu fogalmazott meg. Maga a határozat a székelyföldi román kultúra védelméről szól, de annak indoklása már egy expanzív programot hirdetett meg. Opreanu a 429 településen élő 550 000 lakos felét tartotta valódi székelynek, 200 000-re tette a teljesen és 30 000-re a félig elmagyarosodott székelyek számát. Szerinte hiábavaló dolog a teljesen elszékelyesedett visszarómanosításával foglalkozni. Az ASTRA feladata a kérdés tanulmányozása és megfelelő módszerek kidolgozása lehet. Tervezetében megfogalmazta a legfontosabb célkitűzéseket is.

Az egyházszervezésben: minden településen, ahol román hívők élnek, parókiát és nem a korabeli gyakorlat szerinti leányegyházakat kell alapítani, ezeknek a földreform tartalékföldjeiből kell területet juttatni. Alapítsanak kolostorokat, egyházi könyvtárakat és énekkarokat. Az oktatásban és közművelődésben: minden városban legyen román nyelvű elemi, közép- és szakiskola, minden településen román nyelvű óvoda. Az iskolai

²⁰² Uo. 211.

²⁰³ I. Tóth, 1942a. 24.

²⁰⁴ Uo. 31.

tanszemélyzet csak román lehet, az intézményeket korszerű tanszerekkel kell ellátni. Fontos az olvasóköri, világi énekkarok, népfőiskolák, népkönyvtárak alapítása és működtetése. Mindezt az ASTRA működtethetné éppen úgy, mint a helyi román napilapokat, tervezett könyvkereskedéseket. A gazdaságszervezésben: tanoncotthonok, iparosegyesületek, hitelszövetkezetek, népbankok kezdeményezése. Román alkalmazottak elhelyezésének szorgalmazása kisebbségi üzemekben. A közigazgatásban a román nyelv használatának szorgalmazása, az egyes politikai pártok helyi vezetői és a két román egyház képviselői egységes román álláspontjának kialakítása lokális kérdésekben.²⁰⁵ A székelyföldi román közművelődés ügye azonban még az 1931. szeptemberi sepsiszentgyörgyi közgyűlésen sem jutott előre, egyrészt az anyagiak hiányában, másrészt a nyolc székelyföldi ASTRA-körzetből csak kettő adott egyáltalán javaslatokat a székely–román kérdés kezelésére.

1932-ben azonban Iuliu Moldovan kolozsvári egyetemi tanár (volt parasztpárti egészségügyi államtitkár) lett az ASTRA új elnöke. Ő volt 1925-től az egyesület orvosi szakosztályán belül a biopolitikai osztály vezetője. Az – akkor Európa-szerte divatos – eugenetika és a fajbiológia népszerűsítője már 1926-ban a közművelődési egyesület vezető gondolatává tette a biopolitikat, a román faj „értelmi, erkölcsi, és testi” előmozdítását.²⁰⁶ Ez nála nem orvosi, fajtisztasági vagy rasszkérdés. „A biopolitika államvezetési elv, mely a román ember biológiai kapacitására épül fel, mint alapra és a román ember biológiai jólétét célozza; valójában nem más, mint az egyéni és társadalmi törekvések szabályozó öntudata. A biológiai kapacitás az emberi tőkében (capital uman) rejlik. »Az emberi tőke az állampolgárok összessége, a biológiai jólét pedig testi, értelmi és lelki egészségünk (integritásunk). A test, az értelem és a jellem kiegészítik egymást és csak összhangos egyensúlyukból származik az igazi biológiai jólét (prosperitás).«²⁰⁷ A biológiai jólét fogalmához hozzátartozik a minőségi gyarapodás mellett a román elem mennyiségi szaporodása is.”²⁰⁸ A környezet és a biológiai örökség mellett a népi örökséget (patrimoniul etnic) emelte ki Moldovan. Ez utóbbi „a nép (neam) szellemi termékeinek jellegzetes összessége, hagyomány, értelmesség művészet, melyeket nem az átöröklés, hanem a tradíció visz át nemzedékről-nemzedékre.”²⁰⁹ Ez a népi örökség adja meg a tartalmát a neam fogalmának. „A »neam«-ban kifejezett érték, testiekben a vérség, szellemiekben a hagyomány az alapja a biopolitikának.”²¹⁰ Ezeket az értékeket pedig a parasztság körében lehet megtalálni. A „patrimoniul etnic” (népi örökség) pedig ott kell legyen Moldovan szerint azokban is, akik a nyelvet nem tudják vagy nincsenek tudatában népi hovatarozásuknak. „A ellentmondás lehetősége nélkül mondhatjuk, már, hogy a Székelyföld lakosságának többsége román népi eredetű, tekintet nélkül arra, hogy beszéli-e a nyelvünket, vagy nem, hogy hitünkhöz tartozik-e vagy nem, hogy megőrizte-e vagy nem a román néppel való természetes összeköttetéseinek emlékét.”²¹¹ Ez képezte az ASTRA (vissza)románosító politikájának elméleti alapját. Moldovan azonban nem csak elméleti ember volt, hanem jó szervező is. Első lépésben átalakította a kiadványstruktúrát: az addigi egyesületi közlöny, a *Transilvania* technikai, módszertani lappá vált. A székely–román kérdéssel az országos napilapokon (elsősorban a liberális *Universul* lapcsalád) túl nagyon sokat foglalkoztak az ASTRA és a Nemzeti Parasztpárt közeli periodikák: a kolozsvári *Societatea de Mâine* (1924–1945) és a

²⁰⁵ Opreanu, 1930. 155–161. Idézi: I. Tóth, 1942a. 34–36.

²⁰⁶ A korabeli magyar–román embertani összehasonlításokról áttekintést és kritikát ad: Malán, 1943. Az akkori román biopolitikai gondolkodásról és intézményrendszeréről: Turda, 2007a, 2007b.

²⁰⁷ Moldovan, 1927.

²⁰⁸ I. Tóth 1942a. 19.

²⁰⁹ Megnyitóbeszéd az Astra marosvásárhelyi közgyűlésén. *Transilvania*, 1934. 313. Idézi I. Tóth, 1942a. 19.

²¹⁰ I. Tóth 1942a. 20.

²¹¹ Megnyitó beszéd az Astra marosvásárhelyi közgyűlésén. *Transilvania*, 1934. 310–311. Idézi: I. Tóth, 1942a. 20.

Gând Românesc (1933–1940), a fiataloknak szánt Șoimii Carpaților mozgalom és azonos című lapja, a brassói ASTRA kiadványa, a *Țara Bârsei*, és a parasztpárt *Foia Noastră* című hetilapja. Az 1934. évi közgyűlésen Marosvásárhelyen Moldován, miközben siratta a Székelyföldön elvesztett románokat, a történelmi és néprajzi érveken kívül már Peter Râmneanțu vérvizsgálataira hivatkozott, azt bizonygatva, hogy a Székelyföld lakosságának többsége román eredetű, függetlenül a nyelvhasználatától. (A korabeli vérindexvizsgálatok lényege, hogy megállapították a négy vércsoport – 0, A, B, AB – arányát a vizsgált embercsoportoknál. Majd az A és az AB csoport arányát összeadták és elosztották a B és az AB vércsoportok arányszámainak összegével. Ez adta ki a Hirschfeld-indexet, amelyet biológiai vagy biochemiai indexnek is neveztek.) A Moldovan kezdeményezte vérvizsgálatoknak mintegy végső bizonyítékkal kellett szolgálniuk arra, hogy a többségi nemzet a Székelyföldön sincs és nem is lehet kisebbségben, és éppen ez szolgáltat jogot a régió elrománosítására.

[BN_62] Iuliu Moldovan (1882–1966)

Már 1924-ben Gheorghe Popovici és Sabin Manuilă 12 000 főre kiterjedő vér- és koponyavizsgálata kimutatta, hogy a székelyek vérindexe közelebb áll a románokéhoz, mint az alföldi magyarokéhoz, illetve a székely és román koponyaindex között nincs nagy különbség.²¹² (Ez – a később tudományosan módszertanilag meghaladott index – mind a románoknál, mind a magyaroknál vidékenként változott. Az erdélyi magyar és a moldvai román átlag szinte megegyezett (1,7 illetve 1,79). A csíki, udvarhelyi mutató (2,17) teljesen más volt, mint a havasalföldi síkvidéki (1,5). A vizsgálat alapján Popovici azt a tanulságot vont le, hogy létezik egy őseredeti bennszülött fajta, amely a hegyi románok elődje, és erre telepedtek rá különböző csoportok. Ezzel mintegy az őstrák elméletet igazolta. A másik következtetése pedig az volt, hogy a különböző nemzetiségeknek a vidékenként elütő vérindexe a nemzetiségi hasonlóságokra utal. Ezeket megismerve pedig le lehet bontani a nemzetiségek közti válaszfalakat. Ennél kiterjedtebb volt Petre Râmneanțunak az ASTRA megbízásából végzett 20 000 fős vizsgálata. A mérései alapján azt állította, hogy a háromszéki, udvarhelyi, csíki székelyek vérindexe átmenet az erdélyi és a moldvai románok hasonló mutatói között, míg a marosszékieké inkább az alföldi magyarokéhoz hasonló. Ez alapján megállapította, hogy a székelység népi eredete azonos a románokéval. Abból indult ki, hogy az Erdélybe bevándorló székelyek már a Dunántúlról hoztak bizonyos százaléknyi román vért. Az elszékelyesedett románok száma pedig sokszorosát tette ki az új telepéseknek, akik asszonyok nélkül jöttek és a „vegyes házasságok” révén még inkább beleolvadtak a román eredetű tömegbe.²¹³

Az ASTRA elnöke szerint „mindezek a megállapítások – arra köteleznek, hogy a meggyőzés és nem a kényszerítés eszközeivel – jó román egyházi, iskolai, közigazgatási és gazdasági politikával megkíséreljük megkönnyíteni az elidegenített népesség visszatérését népünkhöz, annál határozottabban kell, hogy kötelezzenek bennünket egy akcióra a még román elem megvédelmezésére abban a tartományban, hogy megóvjuk az elidegenedés folytatódásától, és hogy végre egyszer érezhesse, hogy román országban él.”²¹⁴

1934-től a liberális kormány is foglalkozott a székelyföldi románság kérdésével és intézkedéseket helyezett kilátásba. Ebben a politikai közbeszédben lesz népszerű Popa-Lisseanu már említett könyve, és 1933-tól folyamatosan jelen volt a romániai sajtóban a Székelyföld visszárománosításának kérdése. Helyi előadásokon, egyesületszervezésen túl az ortodox és a görög katolikus egyházi vezetőket is aktív beavatkozásra kérik a Székelyföldön. Nicolea Bălan nagyszombeni ortodox metropolita 100 000 lejt ad Macedon Cioncanak a

²¹² Popovici, 1924. 224–235.

²¹³ I. Tóth, 1942a. 44.

²¹⁴ *Transilvania*, 1935. 167–168. Idézi: I. Tóth, 1942. 40.

Homoród mentén ortodox templomok építésére. (Viszonyításként: ez kb. hat hold föld ára vagy 1930-ban egy református lelkész éves jövedelme 82 780 lej volt.) Angelescu közoktatásügyi miniszter elrendelte a községenkénti állami iskola építését függetlenül attól, hogy ott léteznek már felekezeti iskolák. Szintén 1934-ben éledt újjá a csíkszeredai *Gazeta Ciucului*, a még 1929-ben alapított lap, amelyet ingyen osztogattak a székely falvakban. Sepsiszentgyörgyön pedig megjelent a harmadik székelyföldi hetilap, a *Neamul Nostru*. Az antirevizziós mozgalomban a Magyarország-bírálat mellett a Székelyföld kérdése válik központi témává.

A regionális román sajtó és az ASTRA vezetése is pozitívan reagált a megnövekedett érdeklődésre és aktivizálódott: Marosvásárhelyen, Székelyudvarhelyen, Székelykeresztúron, Gyergyószentmiklóson a férfiaknak, Brassóban és Csíkszeredában a nőknek szerveztek gazdasági tanfolyamokat. 1936/1937-ben nyolc mezőgazdasági, Marosvásárhelyen egy ipari tanfolyamot és nyolc faluban pedig román nyelvkurzust szerveztek. Ezeknek a tanfolyamoknak a finanszírozását az Oktatási/Nemzetnevelési Minisztérium támogatta. A közművelődési szervezet ott volt igazán sikeres, ahol aktív személyiségek képviselték, mint például Oklándon Macedon Cionca szolgabíró vagy Csíkszeredában Petre Pașnicu, a törvényszék elnöke, Gyergyószentmiklóson pedig a gimnázium igazgatója, Teodor Chindea. 1937-ben a Csík megyei körzeti jelentés 14 népünnepélyről, 110 előadó 698 előadásáról, 10 népfőiskolai, 13 nyelvtanfolyamról (631 hallgatóval), 30 népkönyvtár és 10 falusi énekkar megszervezéséről számolt be.²¹⁵ Chindea magyar nyelvű propagandafüzetekkel is próbálkozott, amelyben a székelyek történetét mint a román történelem részét értelmezte.²¹⁶

1937-ben Moldovan, az ASTRA elnöke már arról számolt be, hogy az elméleti tanulmányozás után a „visszarománosítás” helyszíni megvalósításra tértek át az összes helyi román jellegű intézmény (hivatalok, oktatás, pártok, egyházak) együttműködésével. Az orvosi-biopolitikai szakosztállyal szemben a fiatalok szocializációja, egy új székelyföldi román aktivista elit kinevelése a döntően falusi Șoimii Carpaților mozgalomban és a női csoportok tevékenysége került előtérbe. Moldovan a helyi tagozatoknak rendszeres konferenciákat szervezett. A székelyföldi munkát Silviu Țeposu nagyszebeni körzeti elnök, tankerületi főigazgató fogta össze, és a közös munkatervet a tagozatoktól beérkező javaslatok alapján Ion Bozdog marosvásárhelyi középiskolai tanár állította össze.²¹⁷ Maga az egész ASTRA munkaszervezése megváltozott Iuliu Moldovan elnöksége alatt. Az éves munkaterv kidolgozásában az egyesületen túl a Közoktatási Minisztérium és a Statisztikai Intézet igazgatója is részt vett. Moldovan az 1937/38. évi jelentésében már arról írt, hogy „ösi nyelvünket újra tagolják azok, akik elfelejtették azt, a román viselet kiszorítja a székely viseletet, a tánc, az ének hasonlóképpen.”²¹⁸ Ebben az évben a Székelyföldön nyolc helyen működtek népfőiskolai tanfolyamok (Csíkszereda, Gyergyószentmiklós, Nyárádszereda, Székelyudvarhely, Székelykeresztúr, Oklánd, Uzon, Kézdivásárhely). Az 1938. évi kolozsvári módszertani kérdéseket tárgyaló ASTRA-gyűlésen Cionca Macedon a további visszarománosítás érdekében új javaslatokkal állt elő. „A nemzeti viselet felújítása céljából a fontosabb községekben létesítsenek szövőműhelyeket. Az elszékelyesített gyermekek kapjanak tanulmányi ösztöndíjakat. Folytassák a templomok és iskolák építését. A papok és a tanítók jövedelmét növelni kell. Az állam vásárolja meg az elszékelyesítettek számára az összes eladó ingatlanokat. A vegyes házasságok megakadályozására hozzanak más vidékekről telepeseket és a férjhez menendő lány számára biztosítsanak kis hozományt. Szövetkezeteket

²¹⁵ I. Tóth, 1942a. 50.

²¹⁶ Chindea, 1938a. 1938b

²¹⁷ *Transilvania*, 1937. 260–261. Idézi I. Tóth, 1942a. 52.

²¹⁸ *Transilvania*, 1938. 154–155. Idézi I. Tóth, 1942a. 53.

és segélyalapokat kell létesíteni. A mezőgazdasági kamarák szervezzenek különleges központokat az elszékelyesítettek számára.”²¹⁹

[BN_19] Román gazdaképző, Felek (Nagy Béla felvétele, MIM)

A királyi diktatúra bevezetése után az ASTRA az államigazgatás része lett. A Dimitrie Gusti professzor megálmodta és már 1927-ben – többek között az ASTRA által a felülről szervezett és elbürokratizált volta miatt – elutasított Serviciul Social [Társadalmi Szolgálat] része lett a közművelődési intézmény. Ez többek között azzal járt, hogy a törvény hatáskörébe tartozó tisztviselőket az ASTRA javaslata alapján nevezték ki az erdélyi tartományokban (Maros, Szamos, Temes). Elsősorban a szövetkezeti életet akarták fejleszteni azzal a céllal, hogy a bevételek egynegyedét helyi kulturális célokra fogják fordítani. A nagypolitikai változások 1939–1940-ben azonban már nem adtak lehetőséget a székelyföldi tervek megvalósítására.

Ebben a történetben jól nyomon követhető a nemzetesítő állam beavatkozó politikája: az államalkotó nemzet a politikai intézményrendszer egyedüli birtokosa lett. Ugyanakkor az ezt irányító nemzetesítő elit jelentős társadalmi, kulturális pozíciókat még nem tudott megszerezni és a saját társadalma modernizációs problémáit sem tudta kezelni. Ezért úgy érezte, hogy állami befolyásra van szükség saját kultúrája megmentése, megerősítése érdekében. Ezt az állami intézmények, a sajtó, az egyesületek állandó mozgósításával, a nyelvi tájkép átalakulásával akarta megvalósítani, félelemtelni és politikailag hiszterizált légkörben. Így az államalkotó nemzet képviselőinek hatalmi aszinkronja, túlsúlya az intézményes és informális szférában is normává vált.²²⁰ A revízió politikai kivédésén, az egyéni (a nemzeti szupremácia szolgálatára) épülő román mobilitási pályák megteremtésén túl ennek a kettős hatalomnak és nemzeti aszinkronitásnak, a székelyföldi magyar lakosság alárendelt szerepének a megteremtése a román közgondolkodásban lett a székelyföldi románosítás eredménye.

Az Országos Magyar Párt a régióban

Az erdélyi magyar politika

A trianoni békeszerződés aláírása után meg kellett keresni a román állami keretek közti berendezkedés lehetőségeit. Az állásukban megmaradt magyar tisztviselők, ügyvédek, postások, már 1920 júliusában letették a hűségesküt. Szeptemberben megkezdődött a földreform végrehajtása, és az ezzel kapcsolatos kárenyhítés (fellebbezések, ügyintézés a birtok-kisajátítások körül) megkerülhetetlenné tette a politikai érdekvédelem kérdését. A Grandpierre Emil (volt kolozsvári bíró, Apáthy Istvánnak, a magyar kormány kelet-magyarországi főkormánybiztosának utódja) és az általa vezetett volt magyar állami közigazgatási vezetők alkotta csoport az 1919 decemberében Románia által is aláírt kisebbségvédelmi szerződés alapján külföldi segítséget várt a magyar sérelmek orvoslására. Ennek érdekében 1920 novemberétől egy olyan szervezetben gondolkodtak, amely a magyarságot közjogi személyként képviselhetné a Népszövetség előtt, és amely az előbb említett szerződésben jogosítványokat kapott a kisebbségi sérelmek kivizsgálására. Ezért jött létre a Magyar Szövetség 1921. január 9-én. Ezzel párhuzamosan jelentkezett egy másik, fiatalabb októbriista, szociálisan érzékeny, az erdélyi közéletben 1918–1919-ben feltűnő csoport, amely a román államkeretekbe való mielőbbi beilleszkedést, a magyarság demokratikus megszervezését szorgalmazta. Lojalitást ígértek Romániának, ha az demokratizálódása során nemzeti autonómiát ad az oda csatolt magyar közösségnek. Ennek az eszmekörnek meghatározó képviselője volt Kós Károly építész és Paál Árpád újságíró (volt

²¹⁹ *Buletinul Eugenic și Biopolitic*, 1938. 121. Idézi I. Tóth, 1942a. 54.

²²⁰ Ennek elméleti kerete Brubaker, 2006.

udvarhelyi alispán). 1921–1922-ben lényegében ez a két csoport – a pozícióőrző hagyományos erdélyi magyar elit, a „passzivisták” (beleértve az egyházak vezetőit) és a demokratikus önszerveződést, a politikai, gazdasági, társadalmi modernizációt sürgetők az aktivisták – versenyzett egymással a romániai magyarság képviselőjének megszerzéséért. A sajtónyilvánosságot az utóbbiak határozták meg.²²¹

A diszkriminatív román nemzetiségpolitikával szemben elkerülhetlenné vált az egységes érdekképviselő létrehozása, 1921 tavaszán a magyar egyházfők is letették a hűségüket. Mivel a Romániához került magyarságnak egyetlen, az egyházak adta szervezeti keret maradt meg mint az egész társadalmat lefedő intézményrendszer, sürgősen biztosítani kellett ennek legitim közéleti képviselőt – elsősorban az oktatási és a földbirtokreformhoz kapcsolódó sérelmek jóvátétele érdekében. A parlamenti képviselő megszerzéséhez pedig politikai pártként részt kellett venni a választásokon. 1921 nyarán az „aktivisták” létrehozták a Magyar Néppártot, majd júliusban ennek integrálása érdekében a „passzivisták” egyesültek a néppártiakkal a Magyar Szövetségben, amelyet báró Jósika Sámuel, a magyar főrendiház utolsó elnöke (a legmagasabb rangú erdélyi méltóság) vezetett. A Szövetség a romániai magyarság közjogi személyisége (önkormányzata) képviselőjének tekintette magát. Ezért a kormányzat nem politikai jellegű, mondvacsinált indokokkal 1921 októberében a szervezet működését felfüggesztette. Az 1922-ben várható választásokra előbb januárban a Néppárt, majd februárban Grandpierrék Magyar Nemzeti Pártként újraszervezték magukat, de a két szerveződés megegyezett a közös jelöltekben. Azon a tényen viszont nem sikerült változtatni, hogy a magyarok jelentős részét az új adminisztráció nem szerepeltette a választói névjegyzékben, illetve hogy a magyar jelöltek döntő többségét a legkülönbözőbb kifogásokkal fel sem vették a választási listára. Ilyen és hasonló választási visszaélések miatt – amelyeknek az volt a célja, hogy a Liberális Párt alkotmányozó nemzetgyűlési többséget szerezzen – három-három magyar jutott be 1922 márciusában a képviselőházba és a szenátusba (a magyar lakosság arányszáma szerinti 25-30 helyett). Miután 1922 őszén a Magyar Szövetség működését továbbra sem engedélyezték, a két magyar pártalakulat vezetői 1922 december végén közös politikai pártban egyesültek Országos Magyar Párt (OMP) elnevezéssel, amely lényegében a Szövetség programját vitte tovább – ezzel akadályozva meg, hogy a román politikai pártok hozzanak létre szervezeteket a magyarság képviselőjére.

A romániai magyarság sajátos nemzeti kisebbségi érdekérvényesítését pártpolitikai és társadalompolitikai stratégiákra különíthetjük el.²²² Az előbbin belül négyféle politizálási módot különböztethetünk meg: a paktumpolitikát (választási koalíció létrehozása román párttal), a kisebbségi blokk létrehozásának kísérletét, az önálló erdélyi magyar politizálást és a királyi diktatúrába való integrálódást. Társadalompolitikán a belső társadalom- és intézményépítést értjük. A romániai Országos Magyar Párt 1923–1926 között három választási megállapodást (paktumot) kötött román pártokkal. Ekkor integrálódott az OMP a román politikai rendszerbe, amelyhez parlamenti részvételre volt szükség. Ám mivel a magyarság jelentős része – ahogy említettük – rajta sem volt a választási listákon, illetve mindenkor a választásokat felügyelő kormányzat győzött (komoly választási visszaélések révén), a potenciális kormánypárttal kellett megegyezni. A Liberális Párt azonban tagadta a külön nemzetiségi párt létjogosultságát, az erdélyi Nemzeti Párt pedig a regionális városi szavazatokat féltette, így csak az Averescu-féle Néppárt maradt szövetségesként, amelynek erdélyi szavazatokra volt szüksége. A Néppárttal 1923-ban kötött titkos, ún. csucsai paktum a választói névjegyzék kiegészítésén és a parlamenti helyeken túl a legfontosabb kisebbségi sérelmek orvoslását is kilátásba helyezte. Csakhogy az 1926. évi tavaszi önkormányzati

²²¹ Bárdi, 1998a.

²²² Bárdi, 1998b. 93–97. bővebben Bárdi, 1997.

választásokon a Liberális Párt – annak érdekében, hogy a Nemzeti Párt ne jusson Erdélyben kizárólagos pozíciókhoz – paktumtárgyalásokat folytatott az OMP-vel. Közös dokumentumot nem írtak alá, de a helyi szervezetek együttműködtek. A választások során a 49 erdélyi városból 30-ban az OMP–Nemzeti Liberális Párt kapcsolt listája győzött. A magyarok jórészt bekerültek a választói névjegyzékbe, és ekkortól az OMP országosan elfogadott politikai alakulatnak számított. 1926 március végén a király Averescu tábornokot nevezte ki miniszterelnökké, aki májusra parlamenti választásokat írt ki. Tehát az 1923. évi néppárti paktum újra aktuálissá vált az OMP számára. Ezért Ugron István – aki a liberális párti paktum érdekében néhány héttel azelőtt felmondta a néppárttal kötött megállapodást – lemondott a párt vezetéséről Bethlen György javára. Majd új megegyezés született a Néppárttal, döntően a régi tartalommal. Ennek révén a választásokon 15 képviselői és 12 szenátori helyet szerzett az OMP. A kisebbségi sérelmek megígért felszámolásából azonban nem lett semmi, mert a román pártok – két évtizeden át – egymásra licitálva nemzetárulással vádolták a mindenkori kormányt, ha az a magyarságra nézve hátrányos viszonyok megváltoztatására tett javaslatot. 1927-ben újra a Liberális Párt került hatalomra, de ekkor már a nyári választási együttműködésért cserébe csak parlamenti helyeket ajánlottak fel az OMP-nek és nem vállalták a kisebbségi sérelmek kezelését.

Mivel a választási törvény szerint a parlamenti képviselőkhöz egy-egy pártnak országosan 2%-ot vagy egy megyében abszolút többséget kellett elérnie, a választási visszaélésektől tartó német és magyar pártok vezetői közös kisebbségi blokkal kíséreltek a biztos bejutás érdekében. A közösen szerzett 15 mandátum azonban 8:7 arányban oszlott meg a két nemzetiség között, noha kétszer annyi magyar élt Romániában, mint német. Ez a fajta kisebbségi politizálás, amely Európa több országában jól működött, Romániában a magyar kisebbség sajátosságai (a többiektől lényegesen eltérő nagysága, regionális befolyása, az anyaország nyíltan vállalt revíziós jövőképe, a magyar–zsidó, magyar–német kettős identitás továbbá zsidó, német önálló pártalakulatok konfliktusa) miatt nem vált tartós politizálási módszerré.

Ehhez az is hozzájárult, hogy a németek – a kiegyezés óta – hagyományosan a kormánypártokkal kötöttek külön megállapodást, és amikor 1928-ban Iuliu Maniu került kormányra, együttműködést ajánlott nekik. Ez magyar vonatkozásban azért nem működhetett, mert a Nemzeti Parasztpárt (az erdélyi Román Nemzeti Párt utódjaként) további földreformot helyezett kilátásba, és ezt csak a magyarság kárára lehetett volna megvalósítani. Így az OMP ettől kezdve egyedül indult a választásokon. Ez az önálló politizálás időszaka 1928–1938 között. A parlamenti munkán túl, az OMP tagjai a helyi és minisztériumi hatóságok előtt képviselték a magyar ügyeket, a román közvélemény felé közvetítették a magyar álláspontokat és részt vettek a magyarság társadalmi intézményeinek szervezésében.

Ennek a munkának a másik oldala az OMP nemzetközi fellépése. Erre egyrészt az Európai Nemzetiségi Kongresszusokon – az európai kisebbségek rendszeres találkozási helyén – került sor, ahol Jakabffy Elemér, Balogh Arthur és más OMP-politikusok fontos szerepet játszottak.²²³ Másrészt 54 esetben fordultak panasszal a romániai magyarság képviselői a Népszövetséghez, nem sok sikerrel. Az 1928–1931 közötti Maniu vezette nemzeti parasztpárti kormány nemzetiségi politikája annak ellenére, hogy a Nemzeti Parasztpárt vezetői 1918 előtt maguk is kisebbségiek voltak (vagy éppen azért), nagy csalódást jelentett az OMP vezetői számára. A megváltozó nemzetközi helyzetben, az egyre magyarellenesebb romániai légkörben 1934-ben az OMP azt javasolta, hogy a román parlament fogadjon el egy pártközi megállapodást a kisebbségi kérdésben. Ezt a többi párt elutasította. Az önálló politizálás legfőbb eredménye

²²³ Eiler, 2007.

a magyar politikai közösség (egységének) fennmaradása és a kisebbségellenes intézkedések egy részének megakadályozása volt.

[BN_50] Az OMP parlamenti képviselői, 1931–1937

1938. március 31-én királyi törvényerejű rendelettel feloszlatták a politikai pártokat és egyesületeket. A királyi diktatúrában létrejött Nemzeti Újjászületés Frontjába az OMP volt vezetőivel, a magyar püspökökkel, illetve Bánffy Miklóssal (volt magyar külügyminiszterrel, aki hazatért Erdélybe) és Szász Pállal (az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület elnökével) folytatott tárgyalások után a magyarság nagy tömegeit beléptették. Az 1939. januári megállapodás szerint a magyarok településenként külön osztályokat létesítenek, szakmai szervezeteik szintén belépnek az országos szakmai testületekbe, valamint egy összefogó gazdasági-társadalmi-kulturális intézményt hozhatnak létre. A megalakuló romániai Magyar Népközösség élére Bánffy Miklóst nevezte ki a király. A Népközösség integrálta az OMP-ből hiányzó munkásságot és intenzív társadalomszervező tevékenységbe kezdett. Ennek döntő része azonban az első bécsi döntés után felerősödött magyarellenés kampányok és intézkedések kivédésére, enyhítésére irányult.

A romániai magyarság legkiterjedtebb intézményrendszere az egyházközségek mellett a szintén az egyházak által fenntartott iskolahálózat volt. Az iskolafenntartást – kb. 800 intézményről volt szó – állami támogatás hiányában az egyházak és a kisebbségi társadalom „gazdálkodta ki”. Az egyetemi képzést önálló magyar intézmény hiányában a Kolozsvárt létrehozott egyházi kollégiumok közös irányításával, szakonkénti magyar nyelvű kollégiumi külön képzéssel próbálták biztosítani. Az egyházak legkiterjedtebb társadalmi szervezetei a nőszövetségek voltak.

A nagy múltú erdélyi, magyar közművelődési egyesületek munkája a tárgyalt időszakban leginkább az intézmények értékeinek megőrzésére korlátozódott. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME) könyvtárát és gyűjteményeit a román tannyelvűvé átalakított kolozsvári tudományegyetem használta, de ezért nem fizetett bérleti díjat. Az intézmény jogi személyiségét csak 1926-ban ismerték el. Az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) anyagi háttere a hatalomváltással szinte teljesen megszűnt. Alapszabályzatát csak 1935-ben ismerték el. A két világháború között tevékenysége névleges volt. Az 1844-ben alapított Erdélyi Gazdasági Egyesületnek 1936-ig, amíg Szász Pál át nem vette az elnökséget, nem voltak falusi tagozatai. Ezt követően elsősorban a vidéki kiscgazdaságok érdekeire figyelve és azokat képviselve az egyesület széles körű felvilágosító és szervezőmunkát kezdeményezett: néhány év alatt közel 40 000 gazda tömörült az egyesületbe. Igen intenzív volt a dalegyesületek szervezése; 1930-ban 150 tagszervezete volt a Romániai Magyar Dalosszövetségnek. Az erdélyi magyarság közvélemény-formáló belső nyilvánossága a politikai napilapokban és folyóiratokban, valamint sajátos közéleti „belső parlamentjeiben” (az OMP nagygyűlései, az Erdélyi Katolikus Státus Igazgatótanácsának és az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának ülései) testesült meg.

Romániában a két világháború között 25-30 magyar hírlap jelent meg. Ezek közül a legfontosabbak a *Keleti Újság*, az *Ellenzék*, az *Erdélyi Lapok* és a *Brassói Lapok*. A folyóiratok közül a legnagyobb példányszámú az ismeretterjesztő *Magyar Nép* volt. Véleményformálónak számított a nemzetközileg elismert, kisebbségvédelmi periodika, a *Magyar Kisebbség* és a középosztályt megszólító erdélyi irodalmat képviselő *Pásztortűz*. Bánffy Miklós támogatásával indult újtára a legrangosabb erdélyi irodalmi folyóirat, az *Erdélyi Helikon*. A korszak irodalmi termésének legjava itt jelent meg. A társadalompolitika terén a *Korunk*, az *Erdélyi Fiatalok*, a *Hitel* című folyóiratok és mozgalmaik voltak a legfontosabbak.

A tagozati munka

A szervezeti szabályzat szerint az OMP tagja lehet minden 20 év fölötti, magát magyarnak valló személy. Hivatalos párttagságról nincsenek adatok, lényegében a tagozati gyűléseken, nagygyűléseken jelen levők, az OMP-re szavazók számából lehet a párt mozgósító képességére következtetni.

Az Országos Magyar Pártnak a húszas évek második felére 59 helyi tagozata működött, ebből 12 a Székelyföldön.²²⁴ Ezek a választásokon aktivizálódtak, de folyamatos helyi jogvédő, érdekkijáró munkát is végeztek (a régióbeli tagozati elnökökből hét ügyvéd volt). Ebben a hétköznapi kisebbségvédelemben Marosvásárhely mellett a csíki tagozat volt a legaktívabb. A következőkben a csíkszeredai Pál Gábor összeállította éves munkabeszámolóiból emeljük ki a legfontosabbnak tartott helyi intézkedéseket.²²⁵ Az éves összefoglalóban 35 iskolai és 40 gazdasági vonatkozású ügy szerepelt. Maga a számbevitel egyfajta bepillantást nyújt a helyi politizálás témáiba. Ezzel cáfolni szeretnénk az OMP-ről mint csak a parlamenti sérelmi munkára koncentráló pártról kialakult egyoldalú vélekedést. A beszámoló alapján a következő tevékenységi köröket lehet elkülöníteni és az ezekbe besorolt esetekből konkrét példákat is adunk. Az oktatási ügyekben a leggyakoribb a közbenjárás volt a névelemzés nyomán a felekezeti iskolából kitiltott tanulók szüleinek megbüntetése ügyében; az iskolák nyilvánossági jogának (az állami iskolákkal egyenrangú bizonyítványkiadás) megőrzése érdekében. Hasonlóan sok esetben kellett konkrét jogsértések ügyében eljárni. Például a 14%-os községi adónak kizárólag az állami román nyelvű (Csíkban csak ilyen állami elemi iskola volt) iskola finanszírozására való felhasználása. Miközben a község gyerekei döntően magyar felekezeti iskolába jártak. Jónéhány esetben hírlapi cikkekben, értekezleteken kellett az államiból felekezeti iskolába való átlépést, a diplomahonosításokat ismertetni. De a tagozati munkához tartozott a diáksegélyezés megszervezése, a pártközpont és a parlamenti munkához az adatgyűjtés és egyeztető értekezletek megszervezése is. A gazdasági kérdésekben a legtöbb munkát a közbirtokosságok felvilágosítása és a törvényellenes helyi rendeletekkel szembeni fellebezések, az adókivetések tisztázása, a földbirtokvédelem adta. Ezen a területen is folyt segélyezés, fakitermelő szövetkezet szervezése, értekezletek összehívása, jogi-gazdaságpolitika felvilágosító munka.

[BN_58] Pál Gábor (1883–1968)

Székelyföldiek az országos vezetésben

Az OMP tagozati szervezete mellett szakosztályok működtek. Egyiknek a vezetője sem volt székelyföldi.²²⁶ A György Béla által az 1922–1938 közötti az OMP szűkebb vezetői körébe sorolt 50 főből 13 volt székelyföldi. Az OMP vezető testületeiben folyamatosan alulreprezentáltak voltak a székelyföldi politikusok. Az 1922-ben megválasztott 13 alelnökből kettő élt a Székelyföldön (Bernády György és Szentkereszty Béla), 1924-ben az Elnöki Tanács nyolc tagjából pedig három (Bernády György, Ferenczy Géza, Hajdú István). 1928-ban csak az 50 tagú Intézőbizottságban volt 15 politikus a régióból. 1933-tól pedig a

²²⁴ Székelyföldi tagozatok és elnökeik 1927-ben: Csík megyei – Incze Domokos katolikus főesperes, Háromszék megyei – Keresztes Károly ügyvéd, Udvarhely megyei – Sz. Szakács Péter földbirtokos, Szászrégeni – Ferenczy István ügyvéd, Sepsi – József Lajos unitárius lelkész, Maros-Torda megyei – Bernády György polgármester, Kézdi-Orbai – Török Andor volt alispán, Ajtai – Ferenczy Géza ügyvéd, Nyárádszeredai – Szoboszlay László ügyvéd, Marosludasi – Vas Béla földbirtokos, Udvarhely városi – Jodál Gábor ügyvéd, Baróti – Fábíán László ügyvéd. *Kimutatás OMP*.

²²⁵ *Egy beszámoló*, 1931.

²²⁶ Szakosztályok és elnökeik 1925-ben: Közművelődési – Sándor József, Sajtóbizottság – Bethlen György, Gazdasági – Gyárfás Elemér, Néprajzi és történelmi – Gabányi Imre, Kisebbségi – Jakabffy Elemér, Igazságügyi – Róth Hugó. György, 2006. 70.

nyolctagú Elnöki Tanács tagja volt Ferenczy Géza (Nagyajta) és Pál Gábor (Csíkszereda).²²⁷ Az alulreprezentáltság oka egyrészt a kolozsvári központtól való távolságra, a nehézkes közlekedésre, másrészt arra vezethető vissza, hogy a megyei vezetők nem voltak fizetett alkalmazottak, jórészt ügyvédi munkájukból éltek. Ezért is nehezebben vettek részt a regionális közéletben. De az is hozzátartozik az igazsághoz, hogy Bethlen György régi bizalmasainak szűk körére támaszkodott a pártvezetésben, és ezek eleve a kolozsvári elitből kerültek ki.

[BN_8] Bernády György marosvásárhelyi polgármester és feleségének közös útlevele (MMM)

Az intézőbizottság és a parlamenti csoport üléseinek jegyzőkönyveiből egyrészt azt látjuk, hogy Bernády György kivételével – aki 1924-ben esélyes volt a pártelnöki poszt betöltésére – a székelyföldi politikusok lojálisak voltak a pártvezetéshez.²²⁸ De miközben Bukarest és Budapest is támogatta Bernádyt, az erdélyi politikai elit egységét megbontotta volna a megválasztása. Nemcsak az egyházak tartottak a volt marosvásárhelyi polgármestertől, de a székelyföldi politikai vezetőkkel is konfliktusos volt a viszonya, amely még az 1916. évi betörés körüli viszonyokra nyúlt vissza.²²⁹ Szintén Bernády kivételével, a régió magyar politikusai a paktumtárgyalások esetében a liberálisokkal szembeni álláspontot képviselték: a kormányzati visszaélések miatt saját helyi társadalmak közvéleménye előtt alig volt vállalható a velük való együttműködés. Elsőként léptek fel a népszövetségi panaszok beadása, a romániai magyarság problémáinak nemzetköziesítése érdekében és ebben következetesek voltak.²³⁰ A másik fontos témájuk 1928-tól folyamatosan a székely közületi autonómia kérdése volt. Ugyanekkor a pártvezetés nem nézte jó szemmel a regionális megbeszéléseket, a Pál Gábor által szorgalmazott, az OMP-n belül külön székelyföldi vezetőkől álló csoport létrehozását.²³¹ Bethlen György pártelnök és köre egyrészt tartott a román propagandának a székelyeket a magyarságról leválasztó törekvése részleges sikerétől, másrészt a különböző román pártok megyei csoportjaival szövetkező magyar érdekcsoportoktól (Réti István Székelyudvarhelyen és Makkay Domokos Gyergyószentmiklóson). Nem utolsósorban a párt legfontosabb választói bázisát is a Székelyföld adta.

[BN_45] Id. Szentkereszty Béla báró, 1929 (SzNM)

Az Országos Magyar Párt regionális választási eredményei

A parlamenti választások szempontjából az OMP számára különösen fontossá tette a magyar többségű területeket az a tény, hogy a választásokat a két világháború között – az 1937. évit kivéve – mindig 40% fölötti eredménnyel az aktuálisan kormányzó párt nyerte meg. A magyar párt vezetői a legnagyobb valószínűséggel a négy székelyföldi megyében található választókerzetekből juthattak be a parlamentbe.

Az 1926. évi egységes választási törvény életbelépéséig Erdélyben a Kormányzótanács által kidolgozott, 1919 augusztusában elfogadott törvény alapján szervezték meg a választásokat. Ez vegyes rendszer volt: a vidéki településeken egyéni kerzeteket alakítottak ki, a városokban listás szavazás folyt. A törvény meghatározó rendelkezése, hogy ahol egyetlen jelölt volt, ott nem tartottak választást, hanem a jelöltet automatikusan megválasztottnak nyilvánították (46 §). Az ebben rejlő kormánypárti előnyt – az ellenzéki

²²⁷ Uo. 249–257.

²²⁸ Bárdi, 2013a. 87–168.

²²⁹ Bernády, 1925.

²³⁰ OMP Intéző Bizottság 1927. június 16-i ülése. *Iratok*, 101.

²³¹ Az OMP Elnöki Tanácsának és parlamenti csoportjának 1935. október 7-i ülése. Uo. 256.

jelöltek legkülönbözőbb indokokkal történő – visszautasítása révén – ki is használták. 1919-ben a 205 erdélyi képviselői helyből 61-et, 1922-ben a 121-ből 87-et töltöttek be választások útján. Ez utóbbi választáson az OMP 30 jelöltjét utasították el, jórészt a Székelyföldön.²³²

Az 1919. novemberi és az 1920. május–júniusi parlamenti választásokon a magyar lakosság nem vett részt. Részben azért, mert a békeszerződés addig nem rendezte az államhatárokat és nem is volt engedélyezett politikai szervezete a kelet-magyarországi magyarságnak, de legalább ennyire fontos volt, hogy a magyarokat nemigen vették fel a választói névjegyzékekbe. Így 1919-ben ellenjelölt nélkül kerültek be a parlamentbe a Székelyföldről a liberális párt színeiben induló magyar képviselők: Ürmösi Mauer Béla (Gyergyószentmiklós), Fekete András (Kézdivásárhely), Morvay Endre (Kovácsna), Fáy József, Szabó Gábor, Pető Mózes (Udvarhely megye), illetve szenátorok: Truppel Győző (Parajd), Daniel Lajos (Udvarhely), Herepei Iván (Kézdivásárhely). A többi székelyföldi kerületben a Román Nemzeti Párt emberei győztek. A parlamentbe bejutott magyar képviselők Bukarestben létrehozták az Egyesült Székely Nemzeti és Magyar Demokrata Pártot. Fáy József és Mauer Béla a parlamentben, Truppel Győző a szenátusban szólalt fel. (1920-ban szintén ellenjelölt nélkül jutottak be a parlamentbe a kormányzó párt – akkor ez már az Averescu vezette Néppárt volt – jelöltjei, akikhez néhányan az előbb említett pártalakulatból is csatlakoztak. Így a képviselőházba bejutott: Szabó Gábor, Pető Mózes, Fáy József (Udvarhely megye), Fekete András (Háromszék), a szenátusba pedig Morvay Endre (Háromszék) és Daniel Lajos (Udvarhely).²³³

1922-ben már a Magyar Szövetség mint a magyarságot reprezentáló politikai szervezet indult a választásokon, azonban a jelöltállítás és a választói névjegyzékek kiegészítését a kormányzó Nemzeti Liberális Párt minden eszközzel akadályozta. Ezért összesen csak két képviselő jutott be a rendes választásokon: Bernády György (Nyárádszereda) a képviselőházba és Pál István (Székelyudvarhely) a szenátusba. Később a pótválasztásokon Sándor József (Sepsiszentgyörgy) és Jósika Samu (Csík) jutott képviselői, illetve szenatori helyhez. Tehát ekkor az OMP csak a Székelyföldről tudott parlamenti képviselőket a törvényhozás két házába bejuttatni.

A választói névjegyzékek az 1926. évi tavaszi önkormányzati választásokon egészültek ki, amikor az OMP a kormányzó Nemzeti Liberális Párttal közös listákkal indult. Nem sokkal később a parlamenti választásokon már az új kormányzó párttal, a Néppárttal közösen indultak. Ekkor már az új, egységes választási törvény volt érvényben. Eszerint a képviselőválasztásokon a 21. évét betöltött román állampolgárságú férfiak rendelkeztek választójoggal, akik egyenlő, közvetlen, kötelező és titkos, listás szavazás révén, a megyékkel azonos választókerületekben voksolhattak. A szenátus választott és jog szerinti (hivatalánál fogva mandátumhoz jutó) szenátorokból állt. Az előbbieket a 40 év fölötti választópolgárok választhatták a képviselőkhöz hasonlóan, de ezen túl a megyei, városi, vidéki tanácsok is választottak megyéenként egy szenátort. A kereskedelmi, ipar-, mezőgazdasági és munkakamarák, valamint minden egyetem szintén választott egy-egy szenátort. Rajtuk kívül még 26 hivatalból betöltendő szenatori hely volt. Így 387 képviselőből és 230 szenátorból állt a román parlament. A választások során az a párt, amelyik az országos szavazatok 40%-át megszerezte, „többségi pártnak” minősült. Ha egy párt a választókörzetben abszolút többségre tett szert, akkor megkapta az ottani mandátumokat. Ezeket levonták a parlamenti helyek számából, majd a fennmaradó mandátumok felét megkapta a „többségi párt” és ezt követően a megmaradt mandátumokat szavazatarányosan osztották el az összes párt között. Ez a

²³² Az egész alfejezet Szabó Csongor két kéziratos tanulmányára épül. Szabó Cs., 2014. 5–6.; Szabó Cs., 2015b. 1.

²³³ Uo.

prémiumos rendszer a két világháború között a romániai 10 választás során a politikai pártrendszer és kormányzás stabilizálását szolgálta volna.²³⁴

A törvényt a liberális párt alkotta meg, de először a Néppárt kormányzása alatt alkalmazták: 1926-ban az OMP-vel közös választási listával indult a Néppárt a parlamenti választásokon és a székelyföldi szavazatok döntő többségét megszerezték.

Az 1926. évi parlamenti választáson a Néppárt–OMP listára leadott szavazatok száma a Székelyföldön²³⁵

Megye	Magyarság arányszáma (%)	Leadott szavazat	Kormánylistára adott szavazat	(%)
Csík	91	23 664	23 142	98
Háromszék	79	23 151	21 223	92
Maros-Torda	47	42 375	25 540	60
Udvarhely	94	21 043	19 537	93

A parlamentbe bekerült 15 OMP-képviselőből kilenc, a kilenc szenátorból négy, a tanácsok választotta három szenátorból három a Székelyföldről kapott mandátumot, összesen 16-an. Ezek közül négyen, és éppen az OMP meghatározó vezetői, akik nem a régióban éltek. (Bethlen György pártelnök és Willer József frakcióvezető a képviselőházba, Sándor József és Gyárfás Elemér a szenátusba jutott be a székelyföldi magyar választók révén.)

A következő évi választásokon, miután újra a liberálisokat kérte fel a rövidesen elhalálozott király kormányzásra, az OMP a Német Párttal együtt Kisebbségi Blokk néven közös listát alkotva indult. A liberális párt szervezte választásokon a rengeteg visszaélés következtében az előző évi 110 000 szavazathoz képest 1927-ben a Kisebbségi Blokk listája a négy megyében csak 18 000 szavazatot szerzett, míg a Nemzeti Liberális Párt 40 ezret.²³⁶ A képviselőházba bekerült 10 OMP-képviselőből négy volt székelyföldi, az egyetlen szenátor, Gyárfás Elemér is Csíkból került be, de ő dicsőszenátori volt.

1928-ban, a Nemzeti Parasztpárt kormányzása alatt sokkal kevesebb visszaélés történt, az OMP ettől kezdve egyedül indult a választásokon. Ekkor a 16 képviselőből hét került ki a Székelyföldről és mind a hat szenátor szintén itt szerzett mandátumot. A négy megyében 53 000 szavazatot szerzett az OMP. Ez három megyében 70% fölötti választási arányt, míg Maros megyében csak 26%-ost jelentett.

[BN_49] Székely testvérek! Az OMP választási röplapja 1928-ból

[BN_51] A Nemzeti Parasztpárt választási kampányplakátja 1928-ból

A névjegyzékbe felvett szavazók száma 1931-ben a négy megyében az összlakosság 24-25%-át adta, a választásra jogosultak 54-67%-a szavazott is, amely megyei szinten a lakosság 14-18%-át tette ki. Az alábbi táblázatból jól látszik, hogy az előző választásokon még semmilyen szereppel nem bíró Nicolae Iorga vezette Nemzeti Egység Pártja Udvarhely és Maros megyében ekkor megelőzte az OMP-t, míg a Nemzeti Liberális Párt az 1927. évi szavazatainak csak tizedét tudta megszerezni. Mindezt a sajtóban és a parlamentben is tematizált választási visszaélések magyarázzák.²³⁷

Az 1931. évi képviselőházi választások eredményei a Székelyföldön²³⁸

	Csík		Háromszék		Maros		Udvarhely	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Választói névjegyzék	38 608		36 034		72 033		33 675	
Szavazók	20 972		24 282		47 884		21 197	

²³⁴ Nagy L., 1944. 171–174.

²³⁵ Fritz, 1926.

²³⁶ Fritz, 1927.

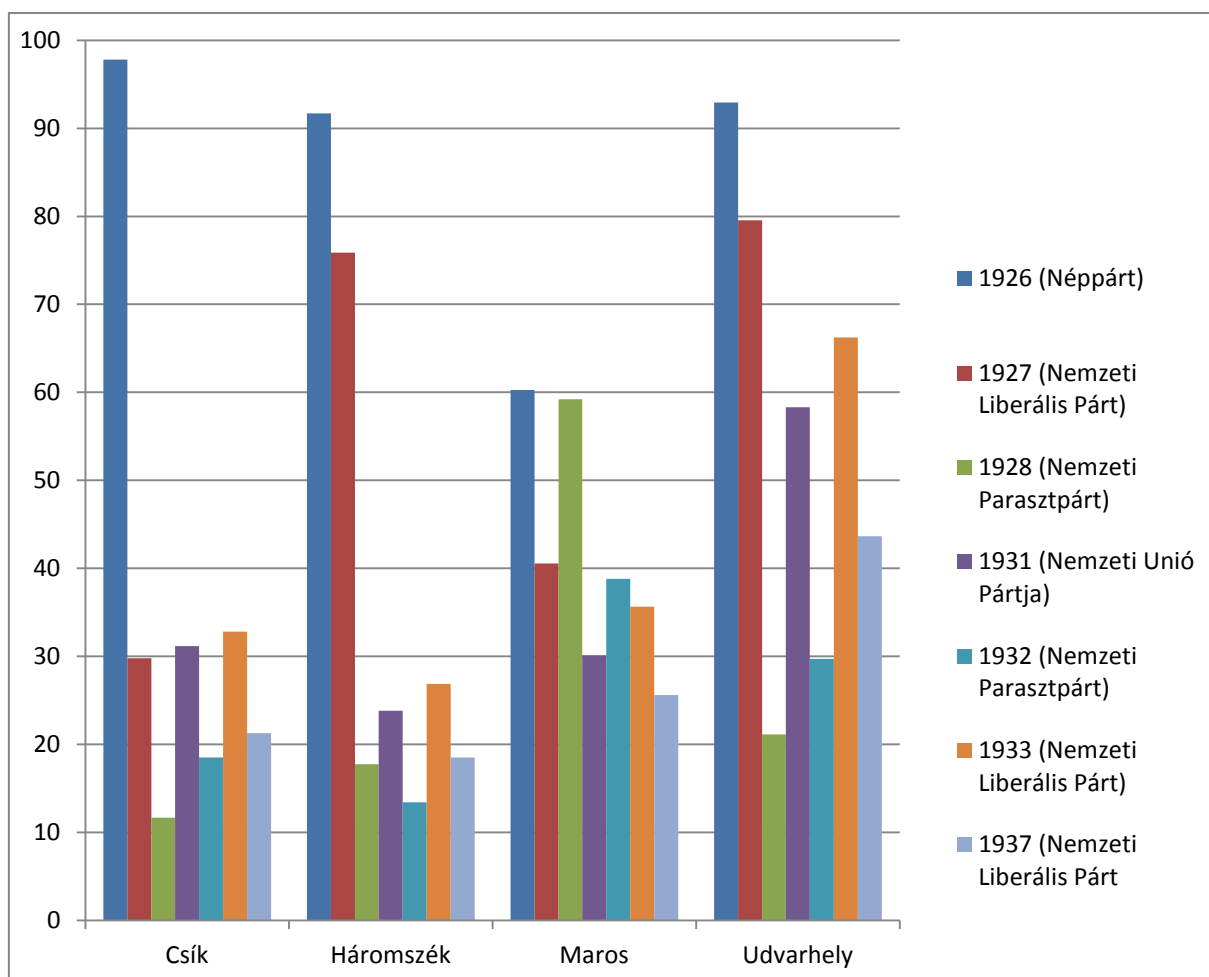
²³⁷ Az OMP választási eredményei, 36.

²³⁸ Fritz, 1931.

OMP	9 772	46,6	12 140	50,0	12 847	26,83	4 001	18,88
Kormánypárt (Nemz. Egység Pártja)	6 537	31,1	5 787	23,83	14 417	30,11	12 357	58,3
Nemzeti Parasztpárt	306	1,46	386	1,59	5 156	10,77	218	1,03
Nemzeti Liberális Párt	-		1 958	8,06	1 412	2,95	592	2,79
Néppárt	798	3,8	400	1,65	3 191	6,66	533	2,52
Zsidó Párt	-		-		1 549	3,23	382	1,8
Szociáldemokrata Párt	477	2,27	2 049	8,44	521	1,09	441	2,08
Demokrata Parasztpárt és Kamatellenes Liga	-		245	1,01	-		342	1,61
Munkás-Paraszt Blokk	1 832	8,7	-		5 193	10,85	480	2,26
Keresztény Nemzetvédelmi Liga	-		-		-		-	
N. Lupu Parasztpárt	692	3,30	163	0,67	1 071	2,33	311	1,47
Zelea Codreanu csoport	-		-		1 070	2,24	-	
Független (Magyar Demokrata Párt)							1 143	5,39

1932-ben, amikor a Nemzeti Parasztpártot bízta meg a király kormányalakítással, és ők szervezték meg a választásokat, újra fordult a kocka. A kormánypárt, szövetkezve Csík és Udvarhely megyékben a Magyar Gazdasági Szövetséggel (Makkay Domokos gyergyószentmiklósi ügyvéd vezetésével), a négy megyében 34 000 szavazatot szerzett, míg egy évvel azelőtt csak hatezer szavazatot kapott. Maros megyében, ahol az OMP-t is megelőzték, egy év alatt háromszorosára nőtt a szavazóik száma. A másik három megyében az OMP a szavazatok több mint 50%-át kapta meg. Azt, hogy a választói névjegyzékben miként alakultak a nemzetiségi arányok; a magyar választók milyen arányban szavaztak, közülük mennyien szavazhattak más pártra és nem az OMP-re, arról támpont híján becslésünk sincs, nem is lehet. Ezért a mindenkori (választást szervező) kormánypártra leadott szavazatokat tudjuk bemutatni, majd az OMP-re leadott szavazatok száma mutatja a választói környezetet, annak változását.

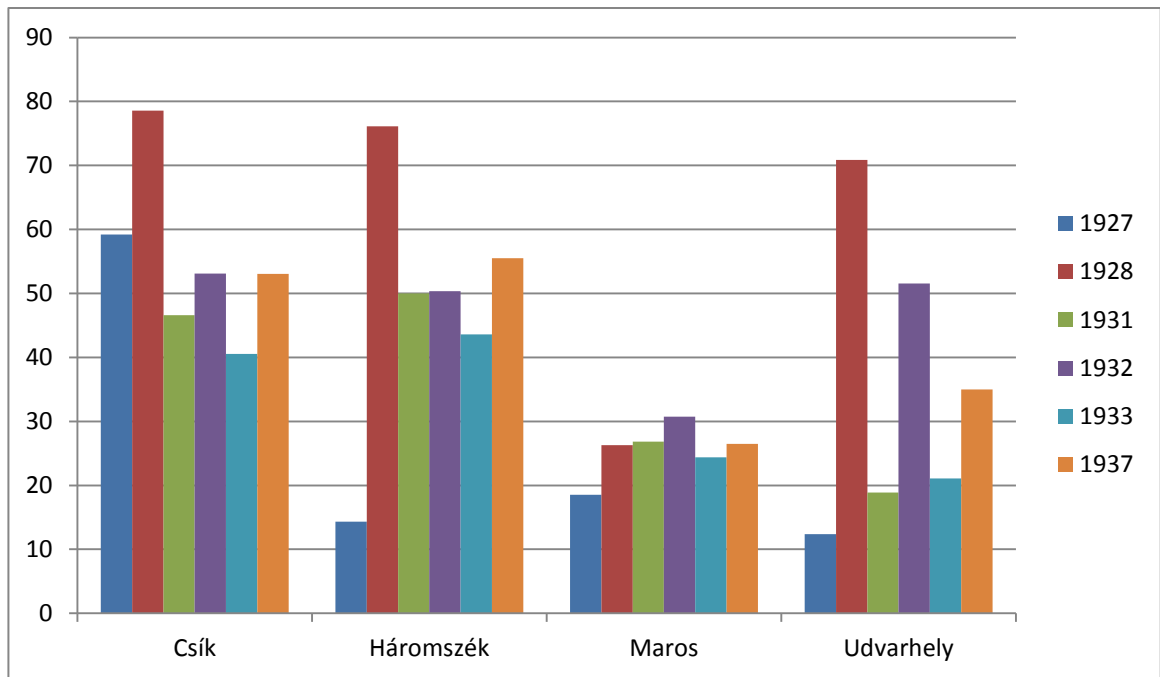
A választást szervező kormányra leadott szavazatok megyénként

1926 azért kiemelkedő, mert a Néppárt az OMP-vel indult a négy megyében. 1927-ben a kormánypartot csak Csík megyében tudta megelőzni az OMP. Ellenben a legutóbbinak tartott 1928. évi választásokon csak Marosban nem tudta a magyar párt a kormánypartot legyőzni. A következő három választáson már Maros és Udvarhely megyében is a kormánypart győzött. 1937-ben pedig csak Udvarhely megyében tudott a kormánypart győzni. Ezek az arányok is mutatják a választásokon a kormányzó pártok „monopolhelyzetét”.

Az OMP-re leadott szavazatok számának alakulása a Székelyföldön 1927–1937 között²³⁹

²³⁹ Szabó Csongor összeállítása Az OMP választási eredményei alapján.

A grafikonból azt látjuk, hogy a nemzetiségi összetétel és a marosvásárhelyi magyarság politikai megosztottsága (Bernády György változó viszonya az OMP-hez) miatt Maros megye magyar választói aránya elűt a többi megyétől. Ugyanakkor itt a legstabilabb a 20-30% közötti szavazói bázis. Ez lehet, hogy éppen a nagyobb, többes román pártkonkurenciából adódik. De a Maros megyei eredményeknél három választás esetében az udvarhelyi arányok is gyengébbek. Ez Udvarhelyen nem magyarázható vegyes etnikai összetétellel, hanem sokkal inkább a keményebb választási visszaélésekkel, illetve azzal, hogy a Magyar Gazdasági Szövetség (Makkay Domokos, Réti István) a Nemzeti Parasztpárthoz kapcsolódva az OMP-től vitt el szavazatokat. (Például az 1934. május 27-i képviselői pótválasztáson Udvarhely megyében Réti székelyudvarhelyi polgármester 2231, míg az OMP 13 830 szavazatot, 79%-ot kapott, és ehhez jön még a Radikális Parasztpártra leadott 1417 voks.) Az OMP-nek a legjogszerűbbnek tartott 1928. évi, a Nemzeti Parasztpárt szervezte választás hozta ezekben a megyékben a legnagyobb sikert. Azt még további kutatások tisztázhatják, hogy Csíkban miért lehetett 1927-ben a Kisebbségi Blokk annyira sikeres, míg más megyékben az eredményei elmaradtak a várakozásoktól.

A harmincas években az általában három OMP-s szenátori helyet mindig a Székelyföldről szerezték meg, de nem ott élő magyar politikusok töltötték be. A 10-13 képviselői hely fele szintén a régióból származott, de néhány meghatározó parlamenti politikus kivételével (Willer József, Abrudbányai Ede, Sulyok István) ezeket helyi politikusok foglalták el.

Az OMP-re leadott szavazatok 1927–1937 közötti választásokon²⁴⁰

Megye	1927 ²⁴¹	%	1928	%	1931	%	1932	%	1933	%	1937	%
Alsó-Fehér	2 842	7,9	2 866	7,6	3 200	8,3	3 098	8,1	3 054	8,2	3 231	8,1
Arad	10 968	14,1	11 132	12,9	11 513	13,0	10 545	11,9	10 206	11,3	10 897	12,0
Bihar	8 541	12,8	16 159	19,3	12 562	16,1	10 987	14,7	7 604	10,5	8 309	9,9
Beszterce-Naszód	5 781	21,8	1 097	4,1	1 319	5,0	854	3,3	749	2,9	1 003	3,4
Brassó	5 108	24,1	4 893	12,2	4 201	15,1	4 041	13,8	4 263	14,6	5 094	16,2

²⁴⁰ A kisebbségi blokk; Az OMP választási eredményei.

²⁴¹ A szavazatszámok a Kisebbségi Blokkra érvényesek.

<u>Csík</u>	<u>12 281</u>	<u>59,2</u>	<u>18 223</u>	<u>78,5</u>	<u>9 772</u>	<u>46,6</u>	<u>11 512</u>	<u>53,1</u>	<u>8 882</u>	<u>40,5</u>	<u>13 330</u>	<u>53,0</u>
Fogaras	2 214	13,1	-	-	736	4,1	515	2,8	502	2,6	414	2,1
<u>Háromszék</u>	<u>3 229</u>	<u>14</u>	<u>17 492</u>	<u>76,1</u>	<u>12 140</u>	<u>49,9</u>	<u>11 030</u>	<u>50,3</u>	<u>10 607</u>	<u>43,5</u>	<u>13 596</u>	<u>55,4</u>
Hunyad	2 478	4,1	3 198	5,0	3 274	5,0	3 851	6,0	2 757	4,5	3 081	4,8
Kis-Küküllő	7 767	28,6	5 247	18,7	4 904	17,8	4 156	14,8	3 609	13,2	2 491	10,0
Kolozs	7 361	16,4	9 761	19,1	9 428	20,9	7 379	18,4	7 641	18,7	9 450	20,8
Krassó	1 899	4,1	-	-	-	-	924	2,0	623	1,3	603	1,3
<u>Maros-Torda</u>	<u>7 892</u>	<u>18,5</u>	<u>12 091</u>	<u>26,2</u>	<u>12 847</u>	<u>26,8</u>	<u>13 669</u>	<u>30,7</u>	<u>10 494</u>	<u>24,4</u>	<u>11 276</u>	<u>26,4</u>
Máramaros	-	-	1 244	5,7	870	3,8	1 266	5,5	773	3,2	905	3,4
Nagy-Küküllő	11 214	36,0	2 421	7,8	2 257	7,6	2 057	6,8	2 178	7,0	2 572	7,7
Szatmár	7 950	18,9	11 502	24,6	8 734	16,7	9 124	17,6	6 435	13,4	6 249	13,6
Szeben	10 143	29,5	1 036	2,8	1 143	3,2	1 058	3,0	1 022	2,7	1 249	3,2
Szilágy	12 488	22,5	16 812	27,9	10 765	17,1	13 828	21,8	14 333	23,6	11 029	19,2
Szolnok-Doboka	3 902	10,7	4 772	12,2	4 337	11,5	2 832	7,7	2 334	6,9	4 043	10,4
Szörény	3 638	7,3	1 964	3,9	1 840	3,7	2 137	4,0	2 189	4,1	2 461	4,5
Temes-Torontál	28 648	27,9	10 032	9,4	14 491	13,8	10 534	9,9	9 431	9,1	10 581	9,7
Torda-Aranyos	3 901	13,1	5 036	16,0	4 669	15,1	4 795	16,4	5 062	17,4	5 668	18,2
<u>Udvarhely</u>	<u>2 655</u>	<u>12,3</u>	<u>15 751</u>	<u>70,8</u>	<u>4 001</u>	<u>18,8</u>	<u>11 718</u>	<u>51,5</u>	<u>4 814</u>	<u>21,1</u>	<u>8 398</u>	<u>34,9</u>
Összesen	162 900		172 729		139 003		141 910		119 562		135 930	

A táblázatból látszik, hogy a listás szavazás révén milyen potenciált jelentettek a székelyföldi megyék: hasonló vagy nagyobb magyar szavazatszámmal más megyékből sokkal kevesebb eséllyel lehetett mandátumhoz jutni. A négy székelyföldi megyében az OMP-re adott szavazatok a pártra leadott összes voks 28-37%-át tette ki. Ez megfelelt a magyarság területi arányainak. (Kivéve 1927-et, amikor 15,9% volt a négy megye OMP-s voksainak aránya.) Ugyanígy nyomon követhetjük, hogy az 1927., az 1931. és az 1933. évi választásokon különösen nagy nyomás nehezedett az OMP-re: a megszokottnál jóval kevesebb szavazathoz jutott. Különösen érvényes ez Udvarhely megyére.

Az OMP felépítését és a választási eredményeket nézve megállapíthatjuk, hogy a romániai magyar nemzeti mozgalmon belül a Székelyföld biztosította a legbiztosabb szavazóbázist, még akkor is, ha itt volt a legerőteljesebb a kormányzati befolyásolás. Az erdélyi 25-30%-os magyar lakosságárány alapján körülbelül 30 képviselői és 16 szenátori hellyel kellett volna a magyarságnak rendelkeznie.²⁴² Ehhez képest az OMP frakciója 1926-ban volt a legnagyobb 15 képviselővel és kilenc szenátorral, majd a harmincas években már inkább a 10:3-as arány volt a jellemző. De ezek a mandátumok sem létezhetek volna a székelyföldi választói bázis nélkül. Mindeközben az OMP felső vezetésén belül és a parlamenti frakcióban alulreprezentáltak voltak a székelyföldiek. Ez elsősorban annak volt a következménye, hogy az OMP román közegben is hatékonyan működő szakértői interetnikus közegben (Jakabffy Elemér, Willer József, Gyárfás Elemér) vagy Kolozsvárt, Nagyváradon éltek (Bethlen György, Balogh Artúr, Sándor József, Paál Árpád, Hegedűs Nándor).

A régió problémái a Nemzetek Szövetségéhez beadott panaszokban

A Népszövetséghez beadott panaszok ismertetésével a legsúlyosabb kisebbségvédelmi problémákat jelezzük. Ezeknek az ügyeknek a kezelését, a konfliktusok működési

²⁴² Fritz, 1926. 510–512.

mechanizmusát, a nemzetközi érvelés és a romániai gyakorlat közti különbségeket, a háttérben meglévő nemzetépítő technikákat tekintjük át.

Az OMP Intézőbizottságán belül a székelyföldi tagozatok képviselői szorgalmazták elsősorban a kisebbségi panaszok Nemzetek Szövetsége elé vitelét, élve az 1919 decemberi Kisebbségvédelmi szerződés adta garanciális lehetőséggel. Ettől azonban a pártvezetés a húszas évek végéig tartózkodott. Tagjai attól tartottak, hogy a problémák nemzetköziesítése miatt még kevésbé tudnak a többségi pártokkal, a mindenkori kormánnyal együttműködni, és hogy ez tápot ad a román állam iránti illojalitás párttal szemben állandóan felemlegetett vádjának.

A Nemzetek Szövetségének alapításakor az „új államok bizottságát” 1919 májusában bízták meg azzal, hogy dolgozzon ki javaslatot a közép-európai kisebbségek védelmére.²⁴³ A győztes nagyhatalmak és az utódállamok között létrejött külön (kisebbségi) szerződések egyetlen alapszöveg országspecifikus változatai. Az 1919. december 9-én Párizsban Romániával aláírt szerződés általában rendelkezik arról, hogy ezen törvény 2–8. §-a az alaptörvény része legyen (amely a román törvényhozásban elmaradt) az állampolgári jogegyenlőségről, az állampolgárságról, külön a zsidók állampolgárságának elismeréséről.

A Nemzetek Szövetségéhez benyújtott magyar panaszokat az ezeket követő cikkelyekre alapozták:

„8. CIKK

Minden román állampolgár faji, nyelvi vagy vallási különbség nélkül a törvény előtt egyenlő és ugyanazokat a polgári és politikai jogokat élvezi.

Vallási, hitbeli vagy felekezeti különbség a polgári és politikai jogok élvezete így nevezetesen: nyilvános állások, hivatalok és méltóságok elnyerése vagy a különféle foglalkozások és iparok gyakorlása tekintetében egyetlen román állampolgárra sem lehet hátrányos.

Egyetlen román állampolgár sem korlátozható bármely nyelv szabad használatában a magán- vagy üzleti forgalomban, a vallási életben, a sajtó útján történő vagy bármilyen közzététel terén vagy a nyilvános gyűléseken.

A román Kormányának a hivatalos nyelv megállapítására vonatkozó intézkedését nem érintve, a nem román nyelvű román állampolgárok nyelvüknek a bíróságok előtt akár szóban, akár írásban való használata tekintetében méltányos könnyítésekben fognak részesülni.

9. CIKK

Azok a román állampolgárok, akik faji, vallási vagy nyelvi kisebbségekhez tartoznak, jogilag és ténylegesen ugyanazt a bánásmódot és ugyanazokat a biztosítékokat élvezik, mint a többi román állampolgárok. Nevezetesen hasonló joguk van saját költségükön jótékonyági, vallási vagy szociális intézményeket, iskolákat és más nevelőintézeteket létesíteni, igazgatni és azokra felügyelni, azzal a joggal, hogy azokban saját nyelvüket szabadon használhatják és vallásukat szabadon gyakorolhatják.

10. CIKK

Olyan városokban és kerületekben, ahol nem román nyelvű román állampolgárok jelentékeny arányban laknak, a román Kormány a közoktatásügy terén megfelelő könnyítéseket fog engedélyezni avégből, hogy ily román állampolgárok gyermekeit az elemi iskolákban saját nyelvükön tanítsák. Ez a rendelkezés nem akadályozza a román Kormányt abban, hogy a román nyelv oktatását az említett iskolákban kötelezővé tegye.

Azokban a városokban és kerületekben, ahol jelentékeny arányban laknak faji, vallási vagy nyelvi kisebbségekhez tartozó román állampolgárok, ezeknek a kisebbségeknek méltányos részt kell biztosítani mindazoknak az összegeknek élvezetéből és felhasználásából, amelyek a közvagyon terhére állami, községi vagy más költségvetésekben nevelési, vallási vagy jótékony célra fordítatnak.

11. CIKK

Románia hozzájárul ahhoz, hogy az erdélyi székely és szász községeknek a román Állam ellenőrzése mellett, vallási és tanügyi kérdésekben helyi önkormányzatot engedélyezzen.”²⁴⁴

A 12. cikkely pedig biztosította, hogy ezek a rendelkezések a Nemzetek Szövetségének védelme alatt állnak, és Románia elismeri a Nemzetek Szövetsége Tanácsa minden tagjának azon jogát, hogy ezek megsértésére vagy annak veszélyére a Tanács figyelmét felhívja, illetve

²⁴³ Eiler, 2001.

²⁴⁴ Nagy L., 1944. 219.

ha vita alakul ki, akkor a Nemzetközi Állandó Bizottság elé vigye a kérdést, és annak döntését elfogadja.

A Népszövetség kisebbségi titkárságához 1921–1923 között a legtöbb panasz a lengyelországi németek (163 beadvány) és ukránok (25), illetve a romániai magyarok ügyében (43) érkezett. A legtöbbször bepanaszolt ország Lengyelország (203), Románia (78) és Görögország (41) volt. Az általános diszkrimináción túl a legtöbb panasz a következő ügyekben érkezett: oktatás, agrárreform, kisajátítások, munkajogi megkülönböztetések, a vallásszabadság, a kulturális, egyesületi élet, a sajtószabadság korlátozása, a magántulajdont ért, állampolgársági és nyelvhasználati sérelmek, erőszakos cselekmények.

A magyar kisebbségi ügyekben a Népszövetséghez benyújtott petíciók²⁴⁵

	Bepanaszolt állam			
	Csehszlovákia	Románia	Jugoszlávia	Összesen
1920–1925	15	12	5	32
1926–1930	4	5	7	16
1931–1935	5	22	6	33
1936–1939	0	8	1	9
Összesen	24	47	19	90

Ha az erdélyi magyar ügyekben beadott panaszokat nézzük, akkor két amerikai egyházi panasz mellett Magyarországról hat nem hivatalos és öt kormányzati beadvány érkezett a kisebbségi titkársághoz. A romániai magyar kisebbség köréből 12 magánbeadvány és 15 OMP által jegyzett panasz született. A Mikó Imre által számba vett 40 panaszból a legtöbb egyházi és iskolai panasz volt (13), ezt az agrárreform-sérelmek követték (9). A nyelvvizsga, tisztviselői elbocsátás miatt és általános sérelmi ügyekben ugyanannyi beadvány érkezett (4-4). További témák voltak a személyi és vagyónbiztonsági ügyek (3), nyelvhasználati sérelmek és a kisebbségi érdekeket sértő törvényjavaslatok (2-2), lapbetiltás, állampolgárság, etnikai arányszám bevezetése miatti panasz (1-1).²⁴⁶ A beadványok között nehéz elkülöníteni a kifejezetten székelyföldi sérelmeket, hiszen a legszámosabb tétel, az oktatási és agrársérelmeké minden esetben érintik a régiót is.

Az amerikai unitárius bizottság erdélyi útjáról készült jelentését Románia népszövetségi megbízottja azzal utasította el, hogy a magyar egyházakat irredentizmussal vádolta meg (1921. december–1922. március). A magyar külügyminiszterek (Teleki Pál, majd Bánffy Miklós) által az agrárreform-sérelmek ügyében beadott petíciókkal érdemben nem foglalkoztak. A Bocskay Szövetség, majd a Magyar-Székely Egyesület ugyanezen problémákról készült beadványaival szintén ez történt, többek között arra hivatkozva, hogy a panaszt sajtóhírekkel támasztották alá, és Romániában olyan nagy a sajtószabadság, hogy a hírlapi cikkek nem biztos hírforrások. (Erdélyben 1928-ig folyamatosan működött a sajtócenzúra, tehát eleve szűrt hírek jelenhettek csak meg.)

1923 januárjában a magyarországi Országos Magyar Görög Katolikus Bizottság sérelmezte a magyar anyanyelvű hittársaik románosítását, amire válaszként a román fél a hajdúdorogi püspökség magyarosító munkáját hozta fel, amelyet 1918 után kompenzáltak.

²⁴⁵ Zeidler, 2003. 80.

²⁴⁶ Mikó I., 1938a; Mikó I., 1936.

A Romániából érkező első nem magánjellegű panasz az erdélyi magyar egyházfők beadványa volt (1925 május) az 1925. évi magánoktatási törvénnyel kapcsolatban, amely megszüntette az egyházi iskolák nyilvánossági jogát és szigorú állami felügyeletet vezetett be. (A felekezeti iskolában kiadott bizonyítványok csak rendkívül szigorú szabályok betartása esetén voltak egyenrangúak az állami intézmények okmányaival.) Az ügyet egy hármashuzottság vizsgálta meg (Japán, Franciaország és Nagy-Britannia képviselői) és üdvözölte a román kormány és az egyházak tárgyalásai nyomán bekövetkezett módosításokat. A Kisebbségi szerződés 9. pontjával kapcsolatban pedig azt a megállapítást tették, hogy a nemzetiségek intézményalapítási joga a többségihez hasonló magániskolákra vonatkozik, és a több száz éves magyar felekezeti iskolák nem egyenrangúak a gyakran csak néhány éve alapított állami (román) iskolákkal. Bizonyos tárgyak román nyelven való előadási kötelezettsége káros következményeinek felvetését pedig túl korainak találta a bizottság.

A legszövevényesebb és a legnagyobb veszteséggel járó ügy a Csíki Magánjavaké volt. A Csíki Magánjavak eredete a 18. századig vezethető vissza, ugyanis a Habsburg Birodalom és Törökország közötti 1769. évi határmegállapítás során a székely határország jelentős erdő- és legelőterületeket foglalt vissza a moldvai románoktól. Ezeket 1783-ban II. József véglegesen a határőröknek adta használatra. 1851-ben Ferenc József a székelyeknek a szabadságharcban betöltött szerepe miatt a kincstár számára lefoglaltatta, majd a kiegyezés után, 1869-ben a csíkszéki részeket visszaadta. „Az első világháború előtt a Csíki Magánjavak alapszabályokkal és autonóm jogkörrel rendelkező testület volt. Birtoka 54 515 hold erdőből, több mint 8000 hold legelőből, Csíkszeredában bérházakból, iskolából, színházból (Vigadó), árvaházból, Borszéken 22 szobás villából, több településen az erdők kitermeléséhez szükséges fűrészekből, valamint »Csík, Gyergyó, Kászonszék Kisegítő Takarékpénztár« elnevezés alatt működő pénzügyintézetből állott. A Csíki Magánjavak célja az alapszabályokban foglalt rendelkezések szerint olyan intézmények létesítése és segítése, amelyek a csíki székely népet anyagilag támogatta.”²⁴⁷

A román földreform során az Agrárbizottság 1923 februárjában azon az alapon, hogy nem a székely családok, hanem a vármegye tulajdonáról van szó, a Magánjavakat államosította. Ez az érintett községi és közbirtokossági erdők révén több mint 10 000 falusi ember megélhetését lehetetlenítette el. Pál Gábor irányításával már ekkor készült egy panaszirat a Népszövetség számára, de annak kinyomtatását a román hatóságok betiltották. 1929. július 20-án Pál Gábor és Balogh Artúr a Csíki Magánjavak ügyében panaszirattal fordultak a Népszövetséghez. Az egyik fő érvük az volt, hogy a földreformtörvény értelmében az Agrárbizottságnak csak a kisajátítások ügyében volt felhatalmazása, a tulajdonjog megállapítására nem. A másik érvük az egyenlő elbánás elvén alapult, ugyanis a naszódi és a karánsebesi hasonló eredetű, de román határőrvagyonokat nem sajátították ki. A román fél ellenérve az volt, hogy 1869 után állami tulajdonról volt szó, mert Ferenc József csak a haszonélvezetet adta vissza a csíki székelyeknek, míg a két esetben a közvagyon (Naszód, Karánsebes) folyamatosan birtokolták. A Magánjavaknál pedig nem konfiskálás (elkobzás) történt, hanem kisajátítás, és az elvett birtokokat székely parasztoknak osztották szét. Ezzel szemben Balogh és Pál pótbeadványban bizonyította, hogy 1923-ig maga a román állam sem tekintette állami tulajdonnak a magánjavakat, mert a középületekért éppúgy fizetett, mint 1918 előtt a magyar állam. 1923-ban pedig azért nem folyósítottak állami nyugdíjat a Magánjavak volt munkatársainak az illetékes román hatóságok, mert arra hivatkoztak, hogy az intézmény nem volt állami tulajdon.

1930 decemberében a román kormány kétségbe vonta a Népszövetség illetékességét és bírósági útra akarta terelni a kérdést. Majd a nemzetközi tárgyalás elhalasztását kérte, hogy

²⁴⁷ György, 2006. 30.

tárgyalhasson a panasztevőkkel. A román Külügyminisztériumban 1931. július 19-én tárgyaltak a panaszosokkal, csak hogy az állam (a Földművelési Minisztérium) képviselői nem ismerték el, hogy a megjelentek a Csíki Magánjavak képviselőjére jogosultak volnának. Ezzel a tárgyalások megszakadtak, majd népszövetségi nyomásra két hónap múlva a Külügyminisztérium újra tárgyalt a panaszosokkal, és felajánlotta néhány épület visszaadását, valamint nyugdíjellátást a volt alkalmazottaknak. Ezt azonban Pál Gáborék elutasították és erről értesítették a Népszöveget, amely 1931. szeptember 4-re kitűzte az ügy tárgyalását. Ekkor a román kormány újabb halasztást kért, és novemberig újabb eredménytelen tárgyalások folytak. 1932-ben a panaszosok az ügy tárgyalását kérték, a román hatóságok újból azzal érveltek, hogy ez romániai bírósági ügy, amit a népszövetségi bizottság nem fogadott el. 1932. szeptember 27-én megszületett a döntés. „A jogi kérdés nyitva marad, a gyakorlati kérdés tekintetében pedig a román kormány a régi magánjavakat részben visszaállítja és az igazgatás terheinek egy részét átvállalja. E szerint 1. a régi »Administration des Biens de Ciuc« visszaállítandó, alapszabályai a román közjog szerint átdolgozandók. 2. Az összes városi ingatlanok és a régi igazgatás birtokában talált értékek visszaadandók az 1923-ban felvett leltár szerint. 3. A borszéki üdülőház szintén visszaadatik. 4. A román állam birtokában maradt erdő- és legelőterületekből 6704 hektár (11 659 hold) 50 787 700 lej értékben visszaadandó, ami az elvett 62 600 holdnyi összes erdő- és legelőterület 19%-a. 5. A román állam átveszi a magánjavak volt alkalmazottainak nyugdíjterhét, az állami alkalmazottakra vonatkozó szabályok szerint. 6. A csíkszeredai líceum állami marad, román és magyar párhuzamos osztállyal; a csíksomlyói árvaház is az marad, de a magyar gyermekeket magyarul fogják oktatni; a székely diákok ösztöndíját a magánjavak igazgatósága ezután is saját költségén fenntarthatja.”²⁴⁸

[BN_70] Csíksomlyói árvaház (CsSzM)

A csíki székelyek azonban még a Magánjavak visszaítelt részét sem tudták birtokba venni. Az 1934. július 17-i román törvény ugyanis kimondta, hogy csak akkor adják vissza a döntésben megítelt vagyონrészt, ha a Magánjavak vezetősége olyan nyilatkozatot ad, amely szerint lemond minden egyéb követeléséről. Mivel az igazgatóság erre nem volt hajlandó és hiába nyújtott be újabb panaszokat a Népszövetséghez, a Csíki Magánjavak vagyona továbbra is idegen kézen maradt. A kormány Csík megye északi részén 28 000 holdat Bélbor, Holló, Tölgyes és Békás román falvak lakóinak osztott ki. 1500 holdnyit kaptak az egyházak, amelyből 300 hold jutott a magyar felekezeteknek, a többi a román egyházakhoz került. Ezenkívül távolabbi román falvak, magánvállalkozók is kaptak területeket, kitermelési engedélyeket. Ez nagyarányú fakitermeléssel, gondatlan tarvágások tömegével járt. A csíki falvak elvesztették közvagyonukat és ezen az 1940. évi impériumváltás sem segített: Pál Gábornak nem sikerült 1941-ben sem visszaszerezni a Csíki Magánjavak önálló tulajdonjogát, gazdálkodását a magyar államtól.²⁴⁹

Kisebb jelentőségű ügy volt, amikor a csíkkarcfalvi és csíkjenőfalvi magyar közbirtokosságok erdőit és legelőit elfoglalták a békási románok, miközben ezeket a területeket az agrárreform nem is érintette. Az 1930 májusában beadott népszövetségi panaszt Pál Gábor már júniusban részben visszavonta. Az ügy évekig nem került nyilvánosságra, folytak a háttértárgyalások, a békásiak közben használták a területet, végül 1933 áprilisában a román törvényhozás megszavazta, hogy az állam megveszi a békásiaknak a vitatott területet.

Az OMP vezetése szintén 1930 májusában adott be panasziratot a névelemzés ügyében. (A helyi állami iskola igazgatója dönthetett arról a gyerekek családneve alapján, hogy beírathatók-e a magyar nyelvű felekezeti iskolába.) A népszövetségi főtitkár nemzetközi bizottságot küldött ki annak megvizsgálására, hogy egyáltalán a Tanács elé kerüljön-e az ügy.

²⁴⁸ Mikó I., 1936. 211–212.

²⁴⁹ Bíró S., 2002. 276–277.

A román fél 1931-ben olyan tájékoztatást adott a bizottságnak, hogy az 1925. évi magánoktatási törvény 35. paragrafusa szerint mindazok felvehetők az adott intézménybe, akiknek az anyanyelve azonos az iskola tanítási nyelvével. Ehhez képest a romániai gyakorlat az 1924. évi állami elemi iskolai törvényt követte, amely szerint azon román állampolgárok gyerekei, akik „elvesztették” az anyanyelvüket, gyerekeiket csak román nyelvű iskolába írathatják be. (Ezt pedig az állami román iskola igazgatója felügyelte, így a névelmezés folyt tovább.)

1930-ban az OMP harmadik népszövetségi panasziratát a kultúrzóna ügyében adták be, de a kiküldött bizottság a román kormány válasza alapján úgy ítélte meg, hogy ezzel sem kell a Tanácsnak foglalkoznia. A panasz a Kisebbségi szerződés 9. és 11. cikkelyére hivatkozik, amely állampolgári jogegyenlőséget, a kisebbségi iskolák létesítésének lehetőségét és székely önkormányzati intézményességet biztosított. Ezzel szemben az 1924. évi elemi oktatási törvény alapján létrehozott kultúrzóna intézménye (külön juttatások rendszere a nemzetiségileg vegyes területeken munkát vállaló román tanítók és tanárok számára) nyomán állami román iskolákat hoztak létre azon községek költségén, amelyekben az anyanyelvű elemi oktatás felekezeti keretek között megoldott. Ezzel az elrománosodást segítette elő a román állam. Erre 1931 januárjában született meg a román válasz, miszerint a román állam magyar és német állami iskolákat létesített és nagyszámú felekezeti iskola jött létre 1920 óta. A kultúrzóna pedig nemcsak a magyar megyékre, hanem hat román megyére is kiterjed Erdélyben, mert nem a románosítás a fő cél, hanem az analfabetizmus felszámolása. Az óvodákban magyarul is tudó személyeket alkalmaznak, és az állam jelentősen hozzájárul a kisebbségi lelkészképzéshez. Erre a magyar fél pótbeadvánnyal élt és bemutatta a Háromszék megyei állami elemi tanítók névsorát és nyelvtudását, valamint a háromszéki és csíki óvodaszemélyzet névsorát és bizonyította a magyar diákok létszámának csökkenését a kereskedelmi iskolákban. Ezzel szemben a román fél a Maros megyei elemi iskolai tanítói listát és 30 Csík megyei iskoláét mutatta be, valamint egy miniszteri rendeletet arról, hogy a községi adó 14%-át az állami és felekezeti iskoláknak kell szétosztani. A legnagyobb hatású dokumentációjuk az Udvarhely megyei református és katolikus felekezeti tanáregyesületek vezetőinek nyilatkozata volt arról, hogy a felekezeti iskolák akadály nélkül működnek és számuk 1920 óta még növekedett is. (Később kiderült, hogy ezeket tanfelügyelői nyomásra írták meg.)

Végül is a 40 panasz közül 35-öt 1938-ig lezártak. Ezek közül 23 esetben a Nemzetek Szövetségének főtítkára nem adott helyt a panasznak, ami azt jelentette, hogy irattárba helyezte, visszautasította vagy elfogadta a román fél tájékoztatását. 12 esetben sikerült eredményt elérni. Láttuk, hogy ezek közül a magánoktatási törvény ügyében beadott panaszra a román kormány az egyházakkal nem lényegi módosításokban egyezett meg. A Csíki Magánjavak ügyében is megszületett a döntés, de azt már csak elhúzódva és részben hajtotta végre a román kormány. A panaszosok így/itt már nem fellebbezhetek. A békásiak erdő- és legelőfoglalási ügyében pedig a román állam megvette a panaszosoktól az elvesztett birtokokat, és így birtokon belül maradtak a területfoglalók. Bizonyos tervbe vett intézkedéseket (a felekezeti tanárok 1935. évi új nyelvvizsgáztatása; etnikai arányszám alkalmazása a kereskedelemben és iparügyben) pedig visszavontak. A nyelvhasználati ügyekben (magyar cégtáblák és helységnevek használata, 1937) benyújtott panaszok esetében pedig a minisztertanácsi naplóban hozott rendeletekre hivatkozott a román kormány a Népszövetség előtt, miközben az azzal ellentétes magasabb szintű jogszabályokat nem szüntette meg. ²⁵⁰

²⁵⁰ Mikó I., 1938a. 585.

A székely autonómia kérdése

Az előbbieken már idéztük az 1919. évi párizsi kisebbségi szerződés 11. cikkelyét, amely az előző pontokkal együtt a nemzetközi kisebbségvédelmi munka alapja és kiindulópontja lett. Azt is láttuk, hogy 1925–1929-től indult el a népszövetségi panaszok beadása a romániai magyarság, az OMP részéről. Az azonban magyarázatra szorul, hogy a székelyautonómia ügye miért csak 1933-ra lett a párt hivatalos programjának része, és miért nem alakult ki egy konkrét modell érdekében politikai küzdelem?

A békeszerződés aláírása után 1920 szeptemberében az akkor újságíróként dolgozó Paál Árpád a Székelyföldre utazott és megszervezte majdnem 40 település azonos szövegű beadványát a román törvényhozáshoz és a Népszövetséghez. Ezekben a békeszerződés 47. §-ára hivatkozva a magyarság és a székelység számára nemzeti önkormányzatot kértek. „A nemzeti önkormányzatnak legyen külön rendelkezési joga a Székelyföld, a Brassó megyei magyarok lakta területek és a Kisküküllő megyei magyar medencéből, illetve Marostorda megye mezősgéi felső határából kinyúló és Aranyostorda, Kolozs, Szolnok-Doboka, Szilágy megyéken átvonuló összekötő terület, s a Királyhágón túli magyarság földje felett.”²⁵¹ Ezen a területen a közigazgatási, igazságszolgáltatási, oktatási, gazdasági és „helyvédelmi” hatásköröket és az ezekre vonatkozó törvényhozási jogot igényelték a magyar önkormányzat számára. Az előbb ismertetett területen kívül élő magyarságról „lajstrom” készítését kérték, hogy azok is tagjai lehessenek a nemzeti autonómiának és e kataszter alapján adhassák le szavazatukat a nemzeti önkormányzatra és az állami törvényhozásra. Ez a dokumentum célkitűzésében tartalmazza azt a szászoknál egy évvel azelőtt már deklarált, illetve önmaguk számára igényelt²⁵² nemzeti autonómia keretet, amelyben az erdélyi magyar (kisebbségi) elit 1920-ban biztosítva látta volna jövőjét Románián belül.

Grandpierre Emil, a húszas évek első felének meghatározó erdélyi magyar politikusa szerint az évtized elején két eltérő kisebbségpolitikai cél fogalmazódott meg a romániai magyar kisebbségi elit körében. A problémák Erdély autonómiáján belül történő megoldásának elképzelése, illetve a külön magyar nemzeti autonómia programja.²⁵³ A kettő természetesen nem zárta ki egymást, és a korabeli erdélyi magyar politikai diskurzus elsősorban a transzszilvanizmusról folyt, de magyar részről ennek ellenére a trianoni békeszerződés aláírása után döntően nemzeti autonómiatervek készültek. Ezek rendelkezései, javaslatai egyrészt a korabeli kisebbségi problémák, sérelmek kezelésére, másrészt – hogy azok ne termelődhessenek újra – az intézményes kisebbségvédelmi garanciák létrehozására vonatkoztak.

A már ismertetett 1920 szeptemberi székelyföldi, településenkénti kérvényezési akció célkitűzésesei jelentek meg a Kós Károly–Zágoni István–Paál Árpád írta, a köztudatban *Kiáltó szó* címmel élő politikai (program)röpiratban is.²⁵⁴ Ebben Zágoni írta *A magyarság útja* című dolgozatot, amelynek fő tétele az, hogy az erdélyi nemzeteknek meg kell szervezniük önmagukat. Ez persze elsősorban a magyarságra vonatkozott, mert a nemzeti elkülönülés intézményesültsége a szászoknál és a románoknál az impériumváltás előtti kisebbségi helyzetből adódóan jóval előrehaladottabb volt, mint a magyarság esetében, amely jobbára csak társadalmi egyesületekkel rendelkezett. Zágoni elképzelése szerint „a magyar nemzeti élet” irányítója a demokratikusan megválasztott, kolozsvári székhelyű magyar nemzetgyűlés lehetne. E nemzeti autonómiának mindazok a tagjai volnának, akik magukat magyarnak vallják és önrendelkezési jogukkal élve feliratkoznak a nemzeti kataszterbe. (A

²⁵¹ *Kérés*, 1920.

²⁵² A szászok 1919. november 6-i népgyűlésükön deklarálták autonómiájukat a Román államon belül.

²⁵³ Grandpierre, 1928.

²⁵⁴ A három szerző három tanulmánycíme egymás után következik az eredeti kiadás címlapján. Így rögzült a *Kiáltó szó* közös címként. *Kiáltó szó*, 33–35.

zsidóság akár egyénileg, akár területileg csatlakozhatna ehhez a csoporthoz.) A nyilvántartás segítségével a nemzetgyűlés adót vehetne ki kulturális és nemzeti célok érdekében. Ezen belül kulcskérdésnek Zágoni az oktatást tartotta, amelyet maga a nemzeti önkormányzat állami támogatás nélkül tarthatna fent. A nem vegyes nemzetiségű településeken Zágoni területi autonómia bevezetését tartotta kívánatosnak.

Az előbbieket politikai megvalósítására tett javaslatot ugyanazon röpiratban Paál Árpád *A politikai aktivitás rendszere* című tanulmányában. Ennek lényege, hogy a magyar nemzeti autonómia megtestesítője a Magyar Nemzeti Szövetség lesz. Ez az intézmény azonban csak mint politikai szervezet jöhetett létre, és éppen nemzeti önkormányzati célkitűzései miatt nem engedélyezték a működését.²⁵⁵

A létrejött Magyar Szövetség 1921. évi szervezetszabályzat-tervezete célként a magyarságnak „az önkormányzat, az önrendelkezési jog és a decentralizáció irányában egységes etnikai kisebbségi keretben való megtartása, vezetése és fejlesztése”-t²⁵⁶ nevezte meg. Önmeghatározása: „Románia egész magyar, székely, csángó magyarsága, mint egységes és azonos nemzet, szabadság, egyenlőség, testvériség jelszavával, egy egységes és teljes politikai szervezetben, általános és egyetemes magyar nemzeti pártban vagy klubban egyesül.”²⁵⁷ Alapintézményei pedig a községi szervezet és a rendszeres nagygyűlések volnának. A Szövetség alakuló ülésén felmerült a székely autonómia kérdése. De mivel ott Paál Árpád azt képviselte, hogy az egyházi iskolákból lehetne létrehozni a közületi (felekezeti) iskolarendszert, ettől az egyházak képviselői megrettentek és a kérdést levették a napirendről. Attól féltek, hogy ha a magyar oktatás kikerül az egyházak felügyeletéből, akkor a román állam az iskolákat elrománosíthatja.

1921–1922-ben készült a Magyar Szövetség vezetőjének, Jósika Samunak a kérésére Grandpierre Emil átfogó javaslata *A magyar autonómia vázlatja* címmel.²⁵⁸ A Magyar Szövetség autonómiatörekvésének négy fő területét nevezte meg: egyház, közoktatás, közigazgatás, igazságszolgáltatás. Az egyházi autonómia a protestáns egyházakban a zsinat-presbiteri rendszer folytán megvalósul, a katolikus egyház esetében pedig az erdélyi fejlődés speciális intézményeként megteremtődött Római Katolikus Státus intézményében testesül meg. Mindezt a különböző szerződések sokszorosán biztosították – ha ezek érvényesülnek, a problémák kezelhetők. A tervezet a közoktatási autonómiát az egyházi autonómia részének tekintette, de hivatkozott a kisebbségi szerződés garantált szabad iskolaalapítási jogra is. Legrészletesebben a közigazgatási autonómiával foglalkozott. Ennek alapfeltétele: 1. az autonómia körében törvény/rendeletalkotás joga; 2. a tisztviselők választásának joga; 3. a statútumok/rendeletek végrehajtása és a tisztviselők tevékenysége ellenőrzésének joga, a fegyelmi bíraskodással együtt. A közigazgatási autonómia területének meg kell egyeznie a nemzetiségi településterülettel. Erre nézve az egyik megoldási mód, hogy az aktuális közigazgatási beosztás szerint az (1918 előtti) községi autonómiát visszaállítanak, a tisztviselőket pedig a lakosság nemzetiségi aránya szerint létrejött képviselőtestületek, törvényhatóságok választanák meg a nemzeti arányszámok szerint. A másik – a szerző által részletesen kidolgozott és középpontba állított – modellben az autonóm terület meghatározásakor három típust különítenének el: 1. Az összefüggő egységes nyelvű nagyobb területeket, amiből kettő is van: a) Maros, Csík, Udvarhely, Háromszék megyék, Brassó, Kis- és Nagy-Küküllő megyék Székelyföldre csatlakozó területei, a Maros-völgyén, Aranyosgyéresen át Aranyosszékkel, Kolozsvárral, Kalotaszeggel összekapcsolva, b) Ugocsa,

²⁵⁵ Mester, *Az erdélyi Magyar Szövetség* .

²⁵⁶ A Magyar Szövetség szabályzattervezete, 1921. HRM, Paál Árpád hagyatéka, Ms 7651/193. 1. f.

²⁵⁷ Uo.

²⁵⁸ Grandpierre, *A magyar autonómia vázlatja*.

Szatmár, Szilágy, Bihar, Arad és Csanád megyék határszéli területei, a városokkal együtt. 2. Kisebb nyelvszigeteket. 3. Beékeltek egyes községek.

Az OMP parlamenti nyilatkozatokban, memorandumokban, a román pártokkal kötött választási paktum megállapodásokban fogalmazta meg a magyar kisebbség problémáit és azok kezelésére vonatkozó elképzeléseit. Az 1923. évi alkotmány parlamenti elfogadása után a párt elnöksége nemzetiségi törvénytervezetet dolgozott ki. Valójában két dokumentumról van szó. Az egyik átfogó alapelveket ad (*A romániai Országos Magyar Párt memoranduma a kisebbségek helyzetének rendezéséről*), a másik pedig konkrét törvényjavaslat (*Törvénytervezet a nemzetiségek egyenjogúsága tárgyában*). Az OMP tervezete a helyzet rendezését alapvetően a nemzeti egyenjogúságban, a jogegyenlőség intézményes biztosításában látta. A memorandum és a törvénytervezet egyaránt döntően a korabeli kisebbségi sérelmekre reagáltak. A székely közületi autonómia kérdését nem tematizálták, tartva attól, hogy az megbontaná a magyarság egységét, illetve meggyengítené a tömbmagyar területeken a magyar egyházi oktatási rendszert.²⁵⁹

A politikai vezetők román pártokkal kötött sikertelen paktumkísérletei²⁶⁰ ellen tiltakozó Reform csoport²⁶¹ egy része 1927-ben Kós Károly vezetésével kivált az OMP-ből és újra megalakította a Magyar Néppártot. Ez a politikai alakulat 1927 augusztusában pályázatot írt ki az alkotmányt kiegészítő kisebbségi törvény kidolgozására. Erre a pályázatra készítette el Tornyai Gyula csákovai ügyvéd *A Népkisebbségi Törvény tervezete* című munkáját.²⁶² A XI fejezetből álló tervezet teljes, a kulturális autonómia modelljére épülő kisebbségi törvény, amely az OMP kisebbségi törvénytervezeténél általánosabb kisebbségvédelmi elveket fogalmaz meg. A tervezett kisebbségi törvényt – mint a párizsi kisebbségi szerződés szövegéből átvett és szellemében írt rendelkezések összesítését – az alaptörvény szintjére kívánta emelni (68. §). A nemzeti kataszter és az önkormányzat elvével a szerző azért sem tudott mit kezdeni, mert a mintaként és hivatkozásként használt nemzetközi szerződés sem differenciálta azokat. Éppen ezért a Székelyföld ebben a kultúraautonómia-tervben sem jelent meg külön entitásként. De míg az OMP-nek nem volt hivatalos autonómiakoncepciója, a Kós Károly vezette Néppárt rendelkezett ilyen jövőképpel.

A húszas évek végére, a harmincas évek elejére Balogh Artúr, Buza László, Molnár Dénes, Tusa Gábor, Papp József és mások között lefolyt egy sor értelmezési vita a 11. szakasról, amelyet majd Mikó Imre összegzett 1934-ben.²⁶³ Addig a szakértőktől, az OMP vezetőitől, az egyházaktól és a közíróktól folyamatosan jelentek meg a sajtóban a kisebbségvédelmi szerződéssel és az abban szereplő pontok tartalmával kapcsolatos álláspontok.

A politikai közbeszédben még az értelmezési vita előtt, az 1928. évi vallástörvény vitájában vetette fel a képviselőházban a székely autonómia kérdését Paál Árpád.²⁶⁴ Majd május 23-án az OMP Intéző Bizottságának (IB) ülésén Pál Gábor, emlékeztetve Paál Árpád felszólalására, felhívta a figyelmet arra, hogy két székely megyében kezdeményezték a székely iskolai autonómia megvalósítását. Kérte, hogy a pártvezetés foglalkozzon a kérdéssel: a 11. szakaszt fel lehetne használni a felekezeti oktatás védelmére és az autonómia kérdésével is a Nemzetek Szövetségéhez lehetne fordulni.²⁶⁵ Paál Árpád is felszólalt, aki azt hangsúlyozta, hogy az autonómia kérdése az egyházi törvényben teljesen eltűnt. Júliusban Vintilă Brătianu miniszterelnök is szólt a kisebbségi kérdés szabályozásáról, de egyértelművé

²⁵⁹ Bárdi, 2013a. 380.

²⁶⁰ Gyárfás, 1937.

²⁶¹ Mikó I., 1941. 66–69.

²⁶² Tornyai, 1928.

²⁶³ Tusa, 1930; Búza, 1930; Balogh, 1931; Papp J., 1931; Molnár D., 1931; Mikó I., 1941.

²⁶⁴ Paál Á., 1928.

²⁶⁵ *Iratok*, 116. A kérdéskört feldolgozta György, 2011.

tette, hogy azt nem a párizsi kisebbségi szerződés alapján gondolta el.²⁶⁶ A várható kormányzati javaslatokra való felkészülés érdekében a székelyföldi IB-tagok több megbeszélést tartottak a nyár folyamán, majd beadványt készítettek a pártvezetésnek. Ebben a kisebbségi szerződés 9–11. szakaszaiban megfogalmazott, a kisebbségi iskolák részére járó állami és helyhatósági hozzájárulásokat kérték, amely nem volt azonos az egyházi államsegéllyel. Miközben az állam fosztotta meg az egyházakat az iskolákat fenntartó földvagyonuktól és ellehetetlenítette a magántámogatásokat, mégis kötelezték az egyházi iskolákat, hogy az állami iskolákkal azonos fizetéseket biztosítsanak a pedagógusoknak. Erre az egyházak nem voltak képesek, hiszen ennek érdekében jelentős számú iskolát kellett volna bezárniuk. De az egyházak ezt nem tették panasz tárgyává. (Az állami hatóságok elnézték az alacsonyabb egyházi fizetéseket, ezzel mintegy zsarolva az egyházi és pártvezetőket.) Az állami elemi iskolák építése és dologi költségeinek biztosítása a községeket terhelte. Ez azzal járt, hogy egy-egy magyar településnek két elemi iskolát is el kellett tartania. A székelyföldi politikusok kérték Balázs András kanonokot, az Erdélyi Katolikus Status oktatásügyi előadóját, hogy hívjon össze egy iskolaügyi értekezletet. Erre nem került sor, de az OMP Elnöki tanácsa 1928. szeptember 11-i ülésén a Pál által beterjesztett anyagokat megküldte a magyar egyházi főhatóságoknak. Majláth Gusztáv gyulafehérvári püspök azt javasolta követelni az OMP-nek, hogy az állami iskolákat alakítsák át közületi iskolákká és kerüljenek az egyházak felügyelete alá. Az Erdélyi Református Egyházkerület igazgatótanácsa szerint a székely iskolai önkormányzat alkalmat adhatna a székelyeknek a magyaroktól való különállására. Az OMP-nek elsősorban az állami iskolák építésének községi támogatása alóli felmentést kellene kivívni. Az Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa úgy vélte, hogy az általánosabb kisebbségi kulturális autonómia alapján lehetne érvelni és nem volna szabad feladni egy bizonytalan konstrukcióért a meglévő felekezeti iskolarendszert.²⁶⁷ Balázs András 1928 novemberében, az egyházak értekezlete után „veszélyesnek találta a székely iskolai autonómia követelését, mert az a hitvallásos iskolák addigi egységének megbontásához vezetne.”²⁶⁸ Magát a kérdés felvetését sem tartotta időszerűnek.

1929 tavaszán a Maniu-kormány ígéretet tett egy kisebbségi törvény kidolgozására. Az OMP vezetése újra elővette a kérdést és 1929 január végén egy bizottságot küldött ki az alternatív kisebbségi törvény összeállítására. A bizottság tagja volt Balogh Artúr, György József, Jakabffy Elemér, Paál Árpád és Pál Gábor. (György kivételével valamennyien külön-külön tervezetet készítettek ezekben az években.) Március végén a pártvezetés az egyházaktól kérte a kisebbségi oktatásügyre vonatkozó elvárások kidolgozását. Ezt a Felekezeti Tanács el is készítette hat fejezetben, 49 pontban.²⁶⁹ Azonban a kisebbségi törvény parlamenti előkészítése elmaradt, és 1929-ben az új közigazgatási törvényjavaslat vitája lett a központi téma. Pál Gábor a Katolikus Status Igazgatótanácsának kérésére 1929 decemberében foglalta össze az autonómiára vonatkozó alapelveit. Nála az önkormányzat fogalma nemcsak a tanügyi kérdésekre, hanem a jótékonyági, vallási, szociális és nevelőintézetekre is kiterjedt. Az önkormányzat területileg az egész Székelyföldet magában foglalja és az államtól átvett hatásköröket is gyakorolja – az állam által történő ellenőrzés mellett. A közület hatáskörébe kerülne az addigi állami iskolák vezetése is. Az iskolai önkormányzat – amelyben az egyházak is képviselőkhöz jutnának – választás útján jöhetne létre. Pál szorgalmazta az

²⁶⁶ Pál G., 1928b. 617. Idézi György, 2011.

²⁶⁷ Pál Gábor: Előterjesztés az erd. Rom. Kath. Status Igazgatótanácsának folyó év november 19-én kelet 2922. számú felhívása alapján, az 1919. dec. 9-i párizsi kisebbségi egyezményben biztosított székely iskolai autonómia értelmezésére nézve. Csíkszereda, 1929. december 6. EREL, A Magyar Párttól. I. Fond 6/1923-00809/1930. Idézi György, 2011. 107.

²⁶⁸ Idézi György, 2011. 110.

²⁶⁹ Javaslat a romániai kisebbségi törvénybe tanügyi részként felveendő szövegre. Kolozsvár, 1929. március 29. RNL KMH, 1283. fond, 2/1929 cs., 17 f.

egyházak és az OMP közti megegyezést az autonómia értelmezésében, hogy annak érdekében közösen léphessenek fel. Az 1930. február 12-i Felekezeti Értekezleten az egyházak képviselői elismerték egy egységes tervezet kidolgozásának szükségességét. (A Felekezeti Tanács vagy Értekezlet 1918–1948 között a romániai magyar egyházak oktatási egyeztető fóruma volt, amely rendszeresen ülésezett.)

Jakabffy Elemér, a *Magyar Kisebbség* szerkesztője 1930-ban elkészítette kisebbségi törvénytervezetét, amelyet zárt körben az OMP vezetői, szakértői között vitára bocsátott.²⁷⁰ Ezt az anyagot azonban nem publikálta. Egy évtizeddel később, amikor Tătărescu miniszterelnök ígérte meg a kisebbségi kérdés törvényi szabályozását, Jakabffy szerette volna munkáját (*Tervezet a „kisebbségi törvény” javaslatához*) publikálni lapjában, de a revízióra készülő magyar kormányzat ezt már nem tartotta időszerűnek. Ezért a lap már kinyomtatott, a tervezetet közlő példányai helyett új szám készült és azt terjesztették.²⁷¹

A tervezet központi kategóriája az „országos kisebbségi nemzet”. Ilyenek a „romániai etnikai kisebbséget képező népek: magyar, német, ukrán, bolgár, orosz és szerb”, valamint azon más etnikai kisebbségek, amelyekből legalább 10 000-en ezt kérik. Jogállásuk tartalma: „Az országos kisebbségi nemzetek oktatási, más közművelődési és jótékonyági ügyeiket, közigazgatásukat és jogszolgáltatásukat saját nyelvükön a jelen törvény rendelkezései szerint intézik, illetve ezekre befolyanak; a törvényhozásban számarányuknak megfelelően kapnak képviselést és joguk van megfelelő képviselőre a központi kormányzatban is”. A népszámlálás során mindenki, aki valamelyik kisebbségbe sorolta magát, erről igazolást kap, és ez alapján névjegyzék és kisebbségi választói jegyzék készül. Az előbbi nyilvános kiigazítása után adja a Nemzeti Katasztert. E kataszter választójoggal bíró tagjai választják meg a 60 tagú Nemzeti Tanácsot, amely a kisebbséget a kormány előtt képviseli.

[BN_43] Paál Árpád (1880–1944)

Merőben más alapokról készült Paál Árpád tervezete 1931-ben: *Törvény a székely közületek közművelődési önkormányzatáról a Párizsban 1919. december 19-én kötött nemzetközi szerződés 11. cikké alapján*. Az OMP vezetői, érzékelve a romló kisebbségpolitikai környezetet, próbáltak biztos kapaszkodókat keresni követeléseiknek. Ekkor már az egyházak is feladták a székely kulturális autonómiával szembeni ellenkezésüket, mert hosszú ideig attól féltek, hogy a tervezett „közületi iskola” elveszi a magyar egyházi iskoláktól a gyerekeket, illetve egy olyan zavaros helyzet alakul ki, amelyben nem lehet biztosítani az anyanyelvi oktatást az új, laikus iskolatípusban. Persze ez a nyilvánosság előtt úgy jelent meg, hogy nem lehet a székelységet a romániai összmagyarságról leválasztani, mert ez az utóbbi végzetes meggyengüléséhez vezethetne.

Paál központi fogalma a székely közület: „azon állampolgárok szervezett összessége, akik a Székelyföldön és az azzal közvetlenül összefüggő szomszéd területeken állandó lakosok, magukat magyar anyanyelvűnek vallják és szervezetük alapjaként magukat közös összeírásba foglaltatják”.²⁷² Az intézmény rendeltetése, hogy tagjainak egyházi és iskolai ügyeit az állam felügyelete alatt helyi önkormányzattal maga intézze. Területe: a történelmi Székelyföldnek azon községei és városai, ahol 50%-nál nagyobb a magyar őslakosság aránya. Szervezését külön bizottságok összeíratkozással végeznék el. A székely közület mint intézményrendszer három szintből áll:

1. A székely közület helység szomszédsági-utcarész-utcai-községi-városi egységekből áll, ahonnan ötévente 1000 fő után 10-10 képviselőt választanak, és ők alkotják a kerületi helységgyűlést. Ezen a szinten bizonyos helyi ügyekben rendelhetnek el szavazásokat.

²⁷⁰ Jakabffy, *Törvényjavaslat*.

²⁷¹ Jakabffy, *Lugostól Hátszegig*, 92–93.

²⁷² Paál Á., 1931. 1.

2. A székely közületi vidék egy-egy vidék vagy több helység egyházi és iskolai kéréseit teljesíti, népművelési és népjóléti ügyeit intézi. Tagjai helységenként kettő vagy négy képviselő. A kerületek lehetséges székhelyei: Csíkszentmárton, Csíkszereda, Gyergyószentmiklós, Barót, Kézdivásárhely, Kovászna, Sepsiszentgyörgy, Marosvásárhely, Szászrégen, Nyárádszereda, Oklánd, Parajd, Székelykeresztúr, Udvarhely. Feladatkörébe tartozik a középiskolák fenntartása, a tanfelügyelet, a gazdasági pályaválasztás orientálása, inasotthonok létesítése és a közbirtokosság felügyelete.

3. A székely közületi központ az önkormányzat legfelső, irányító szerve. A székely közületi vidékek tanácsai választják meg a székely közület nagytanácsát, majd ez 30 tagú központi vezetőséget választ magából. A terv kulcsfogalma az *otthonterület*: a székely közület fizikai kiterjesztése. Lényegét tekintve ez az önkormányzat tagjainak közös vagyoni érdekelttségét jelenti. A következők tartoznak hozzá: 1. a közület érdekelttségébe tartozó egyházi és iskolai ingatlanok és jogaik, 2. a községi közbirtokosság ingatlanai, 3. a helységenként összeírtaknak a község területén lévő ingatlanai, 4. a helységben illetékes politikai közösség (az állami közigazgatás szerinti község) belső és külső határainak arányos része. Ennek az otthonterületnek a megvédése érdekében a közület tagjai kisegítik egymást, elővásárlási joggal rendelkeznek, a közbirtokok kötelesek segíteni az iskolákat, a föld alatti természeti erők a népközösség örök használati jogában vannak. Az önkormányzat anyagi alapjait két forrásból fedeznék. Egyrészt a közületnek az egyéni és testületi tagjaik által a befizetett adó negyedét vissza kell kapnia. Másrészt a közület tagjainak adójából a közművelődési ügyekkel kapcsolatos kiadásokra jutó hányad visszakerülne a közület pénztárába. Mindezekért cserébe az oktatás és az egyház fenntartásán túl a közület vállalná, hogy az államhoz vagy a politikai (a területileg illetékes) községhez a segélyért nem fordulna. A közületnek az államhoz való viszonyát az határozná meg, hogy az önkormányzat nem kérhetne segélyt az államtól, de az állam se vehetné igénybe az otthonterületet a kerület érdekeltségén kívüli egyházi és oktatási intézmények létrehozására.

Paál terve komoly szegregációs program, amelynek hangsúlyos új eleme az állami költségvetéstől és a politikai községektől (állami közigazgatási egységek) való teljes elkülönülés.

Ezeket az elképzeléseket azonban a romániai politikai realitásokon túl alapvetően felülírták a magyarországi szándékok. Az 1931. júniusi választásokra készülő OMP-nek Bethlen István miniszterelnök a következőket ajánlotta: „A Magyar Párt ne kössön paktumot semmiféle párttal, amennyiben azonban haszonnal járna, egyes helyi vezetők helyben Maniu-párttal egyezséget köthetnek, de semmi esetre sem a Magyar Párt vezetősége nevében, és nem a Maniu Párt Központi vezetőségével. A tilalom bolgár és rutén pártra is vonatkozik. A Magyar Párt adjon már most nyilvános programot, és követelje Erdély autonómiáját.”²⁷³

A Nemzeti Parasztpárttal nemcsak hogy nem jött létre megállapodás, de a következő, 1932. évi választáson a román párt már egy magyar szatellit szervezetet is csatasorba állított az OMP-vel szemben. Ez a Magyar Gazdasági Szövetség, amely a székely oktatási autonómia jelszavával lépett fel a választási kampányban. Közben továbbra sem volt egységes és nyilvános értelmezése a székely közületi oktatásügynek. Pál Gábor erre tett kísérletet 1931 júniusában, terjedelmes memorandumában.²⁷⁴ A régi székek magukat magyarnak valló lakóiból szervezte volna meg a Magyar Kultúrszövetséget, s erre az önkormányzatra ruházta volna át az adott terület magyar lakosságának oktatási és közművelődési igényei

²⁷³ Idézi György, 2011. 110.

²⁷⁴ Pál Gábor: Törvényjavaslat a „Szövetséges és Társult-Főhatalmak”, valamint Románia között 1919. évi december 9-én Párizsban kötött kisebbségi szerződés 11. cikkében biztosított kulturális önkormányzat életbeléptetéséről. MNL OL, K 764 Pásint Ödön miniszteri osztálytanácsos Erdélyre vonatkozó gyűjteménye, 5. d. 76–175. f.

kielégítésének feladatát. A törvény elfogadása után három éven belül ezt az önkormányzatot a romániai magyarság egészére kiterjesztenék. A tagság létrehozása itt névjegyzékkataszterrel történne, de ez már nem csak a Székelyföldre terjedne ki. Az intézmény megszervezésére az OMP elnöke jelölne ki bizottságot, és ez szervezné meg a kataszter alapján az önkormányzati választásokat. Az ennek eredményeként létrejövő 21 tagú Magyar Kultúratanács szervezi meg aztán a Magyar Kultúrigazgatóságot (a Magyar Kultúrszövetség adminisztratív, végrehajtó szervét).

„A Székelyföldön a székely-magyar tanulók oktatására szolgáló mindenfokú állami iskola a törvény erejénél fogva a székely önkormányzati iskolákká alakulna át, amelyek tanítási és vizsgáztatási nyelve a magyar lenne. A magyar irdalom és történelem kötelező tantárgyak lennének, tantervüket az önkormányzat állapítaná meg. Az államnyelv tanítása is a tanulók meghatározandó korától kezdve kötelező tantárgy lenne. [...] Az önkormányzati iskolarendszer is állami feladatot teljesít, s ezért fenntartására az állami, megyei, városi és községi költségvetések iskolai célokra fordítandó tételeiből arányos rész biztosítandó, melynek módját törvény határozná meg. Az állam főfelügyeleti joga az állambiztonsági követelmények, a kötelező állami tanterv megtartásának és a tanerők képezésének ellenőrzésére terjedne ki. A magyar egyházak által fenntartott iskolák felett az igazgatás, felügyelet jogát teljes önkormányzattal az egyházak gyakorolnák, és visszakövetelhetnék a magyar államnak a magyar nyelvű oktatás kikötésével átengedett iskoláikat is.”²⁷⁵

Ezt követően az OMP 1933. július 2-i marosvásárhelyi nagygyűlésén Paál Arpád és Pál Gábor sürgetésére a párt hivatalosan is napirendre tűzte a kisebbségi szerződés végrehajtását, a „székely közület” önkormányzatát és a romániai magyarság számára kulturális autonómiát követeltek.

„1. Sürgősen és törvényhozási úton megvalósítandó a kisebbségi egyezménynek a székely közületre vonatkozó 11. cikkelye, hogy ti. a székely közületnek a maga vallási és iskolai ügyei intézésére az állam főfelügyelete alatt helyi önkormányzatot kell adni.

2. Az első pontban jelzett önkormányzat az életképesség minden kellékével felruházandó s a kisebbségi egyezmény 10. §-ára tekintettel közművelődési és népjóléti hatáskörrel is felruházandó.

3. Minthogy a kisebbségi egyezményből következtetni lehet, hogy a romániai összes többi magyar lakosság közművelődési önrendelkezését biztosítani és megvédeni akarja: ennél fogva követeljük, hogy az önkormányzat az összes romániai magyar lakosokra kiterjesztessék.”²⁷⁶

Ezt követően Pál Gábor az OMP Intézőbizottságán belül szakmai vitát kezdeményezett, de erre nem került sor. Egyrészt az antirevizíós mozgalmak révén egyre élesebbé váló magyarelleses támadásokkal volt a pártvezetés elfoglalva, másrészt 1934 februárjában Bethlen György a képviselőházban, Gyárfás Elemér a szenátusban tematizálta a székely vallási és iskolai önkormányzat kérdését, ugyanakkor a kisebbségi kérdésben nyílt állásfoglalást akartak kapni a román politikai pártoktól. Ebből vita tört ki, a román pártok a magyarellesességben egymásra licitáltak – a magyar pártvezetők pusztán annyit értek el, hogy a nemzetközi nyilvánosság előtt is világossá vált: a romániai politikai rendszer nem tudja a kisebbségek számára megnyugtatóan rendezni a nemzetiségi problémákat.

Közben 1934. augusztus–novembere között a Felekezeti Közvetítő Bizottság is újra tárgyalta a székely iskolai önkormányzat ügyét, és az egyházak képviselői elfogadták, hogy a székely autonómia törekvések nem veszélyeztetik a felekezeti iskolák létét. Így tehát 1934-re sikerült elérni, hogy a romániai magyar nemzeti mozgalmon belül a székely autonómia kérdésének képviselétét ne akadályozza a székelységnek a magyarságtól való leválásától való félelem, illetve az egyházi iskolák egyházi felügyelet alól való kikerülése miatti aggodalom.

²⁷⁵ György, 2011. 111.

²⁷⁶ *A Magyar Párt.*

Ugyanakkor Mikó Imre doktori dolgozata a magyar és a román nyilvánosságban is rendszerezve tisztázta a székely közületi autonómia értelmezési kérdéseit. Mikó értelmezésében a kisebbségi szerződések emberi és állampolgári jogokat biztosítanak, de országonként speciális rendelkezéseket is előírnak. Ez utóbbiak körébe tartozik a 11. szakasz, amelyet nemzetközi jogi szempontból és államjogilag is megvizsgáltak.

Maga a szakasz eredete a Főtanács (a francia és az angol miniszterelnök és az Amerikai Egyesült Államok elnöke) által létrehozott „új államok bizottságának” 1919. május 24-i, Ionel Brătianunak írt levelére vezethető vissza, amelyben „a Bizottság tudomásul vette az erdélyi kormány [Kormányzótanács – B. N.] nyilatkozatát [Gyulafehérvári Határozatok – B. N.], amelyet értesülései szerint a román kormány is helyesel. E nyilatkozat szerint az erdélyi kormány teljes autonómiát biztosít a magyar, „czekler” és német kisebbségnek és más kisebbségnek a helyi közigazgatást, a nevelésügyeket és egyházi életet illetően, de a Bizottság munkáját nagyban elősegítené, ha hamarosan hiteles információkat kaphatna a román kormány ebbeli álláspontjáról.”²⁷⁷ A román miniszterelnök válaszában megerősítette, hogy biztosítja a kisebbségek jogegyenlőségét és szabad fejlődését azzal, hogy „Románia elfogad minden olyan kötelezettséget, amit a Nemzetek Szövetségének tagállamai saját területükre vonatkozólag elfogadnak. De Románia semmi körülmények között nem tűrheti idegen államok intervencióját saját törvényei végrehajtása körül.”²⁷⁸ Brătianu tehát csak olyan kisebbségi jogokat volt hajlandó biztosítani, amelyeket a győztes nagyhatalmak is alkalmaznak saját országukban, és elutasította ezek nemzetközi számonkérését. Ettől függetlenül június 7-én angol javaslatra kiegészítették a román szerződést az erdélyi szász és székely közületeknek szánt iskolai és vallási önkormányzatisággal. A bizottság elfogadta a szakasz beiktatását és a Főtanács elé vitte azzal, hogy a Románia tervezte törvényi reformok nem elegendők a kisebbségek megnyugtatásához, a nagyhatalmak nem engedhetik át teljesen a kisebbségeket a román belső törvényhozásnak. Már az aláírás körülményeiből is látszott a román kormány ellenérdekeltsége, ugyanis a nagyhatalmak november 13-i ultimátuma (a szerződés aláírása nélkül nem ismerik el a román területi követeléseket) után Ionel I. C. Brătianu lemondott és Vaida-Voevod alakított kormányt, amelynek nevében Constantin Coandă tábornok írta alá a szerződést Párizsban, 1919. december 9-én.

A vitatott 11. szakasz: „Románia hozzájárul ahhoz, hogy az erdélyi székely és szász közületeknek a Román Állam ellenőrzése mellett vallási és tanügyi kérdésekben helyi önkormányzatot engedélyezzen.”²⁷⁹

Mikó Imre értelmezésében a „Románia hozzájárul” passzus elismeri a nemzetközi kötelezettségvállalást, amelynek külön törvényben lehet eleget tenni. Állami jogosítványoknak a kisebbségi önkormányzatra való átruházásáról van szó, tehát ezáltal a székelyek és szászok kollektív jogalanyságát ismerték el. Ezt azonban sem a román szakértők, sem a politikusok nem ismerték el. Iuliu Maniu szerint a szerződés szintén „nem teszi lehetővé a kisebbségek nemzeti autonómiáját, csak állam által ellenőrizhető helyi autonómiáról beszél, ám ez is csak az erdélyi székelyek és szászok kulturális és vallási életére vonatkozik.”²⁸⁰ Így merül fel, hogy az „erdélyi székely és szász közületek” („communautés des Szeckler et des Saxons, en Transylvanie”) esetében milyen tartalommal bír a „communautés”, a közület, és miért csak a székelyekről és a szászokról esik szó? Búza László szerint itt a székelység meglévő egyházi és politikai községeiről van szó, míg Balogh Artúr és Mikó Imre ezt a közületiséget a székelység egészére értette. Az ő értelmezésükben a szöveg nem az egyes székelyek jogainak összességére, hanem a székelység osztatlan jogosultságára

²⁷⁷ Mikó I., 1934. 367–368.

²⁷⁸ Uo. 368.

²⁷⁹ Nagy L., 1944. 219.

²⁸⁰ Maniu, 1998. 264.

utal. A magyarok és székelyek között 8:5, a németek és szászok között 3:2 az arány. Balogh szerint a székelyek leválasztása a magyarság gyengítését szolgálná, míg Tusa Gábor és Paál Árpád szerint inkább az erős önkormányzati hagyományok miatt szerepelnek külön a székelyek az értelmezett szakaszban. A „helyi önkormányzat” kifejezés pedig a „közülettel” együtt, meg sem említve a Székelyföldet, a nem politikai, területi, községi, hanem kulturális önkormányzati jellegre utal. Mivel angol delegátus javasolta a szakaszt, ezért Mikó szerint az angol közigazgatási hagyományban kell a fogalmak tartalmát is megkeresni. „Helyi önkormányzat mindaz, ami nem központi. És mivel Angliában a központi kormányzaton kívül csak az önkormányzat létezik, ezért nevezik az önkormányzatot helyi kormányzatnak. Temperley²⁸¹ is elismeri, hogy a román kisebbségi szerződés 11. szakaszával azt a rendszert akarták bevezetni, amelyik Angliában is bevált, hogy „közpénzeket utaljanak ki olyan iskoláknak, amelyeknek az ellenőrzését és igazgatását – az állam ellenőrzése alatt – többnyire a vallásfelekezetek vagy részben magántestületek végzik”.²⁸² Tehát ebben az értelemben a „helyi önkormányzat” a székely közületnek az iskolai és vallási kérdésekben a központi kormányhatalomtól való függetlenségét jelenti. Mégpedig személyi elvű kulturális önkormányzatiságról van szó, mert a székely székek területén állandó lakhellyel bíró székelyek közületét illeti meg ez a jog. A „vallási és iskolai kérdésekre” tartalmából az előbbi megvalósult a történelmi egyházak révén. A szászoknál az evangélikus egyházi a székelyeknél a katolikus, a református, az unitárius és az evangélikus egyházi autonómiákban valósult meg mindez. Az „iskolai kérdések” fogalomkörébe az összes oktatási intézménytípus és a kapcsolódó szervezetek is beletartoznak, amelyek „a székely közület elöljáróságának vezetése alatt és tanterve szerint fognak működni, s jogilag egyenrangúak lesznek az állam hasonló iskoláival és intézményeivel.”²⁸³ A 11. szakaszt záró „a román állam ellenőrzése mellett” engedélyező kitétel egyrészt arra utal, hogy az állam mentesülne a székely iskolák és kapcsolódó intézmények fenntartása alól, másrészt az államhatalom ellenőrzése mellett a székely közület állami jogosítványokat kapna.

1934 az előbbi három tényezőt és a román kormányzati antirevizíós és románosító politika aktivizálódásán túl azért is fontos, mert Bárdossy László bukaresti magyar követ élénk érdeklődéssel fordul a kisebbségi szerződésben vállalt román kötelezettségek felé és az OMP vezetőit arra ösztökölte, hogy nyíltan álljanak ki az autonómia mellett. Bethlen György pártelnök – visszatekintve – beszámolt a budapesti hivatalos körök, az erdélyi magyar politikai elit és az egyházak egységbontástól való félelmeiről és egyedül a népszövetségi panaszbeadványoktól várt valamilyen visszahatást a romániai nemzetiségpolitikára. Ezzel szemben Bárdossy azzal érvelt, hogy a Székelyföldön folyamatosan épül a román nyelvű állami elemi oktatási rendszer, miközben a székelység az autonóm iskoláztatást nem is kérte és nem is világos, hogy pontosan mit és hogyan szeretne az OMP elérni ebben az ügyben.

A bukaresti követ aktivizálódása nyomán az Erdélyi Római Katolikus Egyházmegyei Igazgatótanács 1935 augusztusában fogalmazta meg álláspontját. Tagadta, hogy az egyházak ellenkezése vagy egyet nem értése miatt nem valósult meg a magyar oktatási önkormányzat. Hangsúlyozta, hogy a kultúrözona-rendelet közepette milyen nehézségekkel küzdenek a felekezeti iskolák fenntartásáért. Az Igazgatótanács álláspontja szerint a tervezett iskolai autonómiát csak azon az alapon lehet megvalósítani, ha az iskolák egyházi kezelésben lesznek. Közben a budapesti Külügyminisztérium és a Miniszterelnökség is foglalkozott a székely autonómia kérdésével. Kérték az OMP vezetőit, hogy egyezzenek meg az egyházi vezetőkkel és nyilvánosan igényeljék a székely autonómia megvalósítását a kisebbségi szerződésre hivatkozva. Eközben az egyházak, az OMP országos és székelyföldi vezetői a

²⁸¹ *Peace Conference of Paris.*

²⁸² Papp J., 1931. 330–331.

²⁸³ Mikó I., 1934. 378.

napi tűzoltással, a tömeges kisebbségi gazdasági, nyelvhasználati, oktatási sérelmek kezelésével voltak elfoglalva. A népszövetségi panasz eljárások hatékonyságában a harmincas évek második felére már egyre kevésbé bíztak. Maga a Népszövetség is leértékelődött a megváltozó nemzetközi, hatalmi viszonyok között. Jól illusztrálja a romániai belpolitikai helyzetet, hogy az OMP 1936. évi, Sepsiszentgyörgyre tervezett nagygyűlését a hatóságok nem engedélyezték. Az Intéző Bizottság általánosságban tárgyalta az autonómia ügyét és mindenki a jogkövetelés mellett állt ki, egyedül Hinléder Fels Ákos tartotta időszerűtlennek az autonómia kérdését, attól tartva, hogy ezzel akadályozhatnák az általánosabb megoldást, a revíziót.²⁸⁴ Miközben tovább szaporodtak a napi sérelmek, 1937 márciusától a liberális kormány tárgyalásokat kezdeményezett az OMP vezetőivel, a budapesti Külügyminisztérium pedig a kisantant szétrobbantása érdekében kereste a megegyezési lehetőségeket Romániával (1937 őszén). A kormányzati tárgyalásokra Willer József és Gyárfás Elemér által készített memorandumokban alapvetően a konkrét sérelmek és a diszkrimináció megszüntetéséről volt tételesen szó, a székely önkormányzat kérdése már nem volt napirenden. Az OMP, ezt a témát óhajként megemlítő dokumentuma az 1937. szeptemberi sepsiszentgyörgyi nagygyűlés királyhoz írt emlékirata volt.²⁸⁵

[BN_59] Bárdossy László (1890–1946)

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy Romániának nem állt szándékában – az abban foglaltak nemzetközi jogi háttérére ellenére – a Kisebbségi Szerződésben vállaltakat megvalósítani, a nemzetközi szerződéseket eleve alacsonyabb értékű jogforrásnak tekintették a hazai jogalkotásnál.²⁸⁶ A romániai magyar nemzeti mozgalmon belül pedig több tényező is gátolta a székely önkormányzat következetes követelését. Ide tartoznak a folyamatos kormányzati megszorítások kivédésére szolgáló alkukhelyzetek. A radikális követelések az egyházi vezetők, a pártpolitikusok, illetve helyi elitek és a román hatalom képviselői közti kompromisszumok megkötését akadályozták volna. Visszatartó ok volt a felekezeti iskolák védelme is. Az egyházak attól féltek, hogy ha iskoláikat átminősítik „székely közületinek”, akkor elvesztik az azok feletti ellenőrzést. Hasonlóan reális félelem lehetett a két világháború között, a „visszarománosítási” propaganda árnyékában a székelyföldi magyarság különböző külön mozgalmakkal való leválasztása a romániai magyar nemzeti mozgalomtól, éppen az autonómia retorikával. Végezetül azt is világosan kell látni, hogy a kor erdélyi magyar közirói, politikusai védekező jövőképet láttak az autonómiában, amit a román politikai elit 1934-re egyértelműen elutasított. Ettől kezdve mindez a revíziós várakozások alá rendelődött: ha nem valósul meg a határváltoztatás, akkor a kisebbségi társadalom építésének egyfajta modellje és hivatkozási alapja marad az autonómia. A Kisebbségi Szerződés és a népszövetségi kisebbségi garanciák eredménytelensége pedig további érv volt amellett, hogy Románia nem tudta a kisebbségi problémákat kezelni.

[BN_44] A Székely Nemzeti Múzeum 50 éves ünnepe, 1929 (SzNM)

Terület, népesség, társadalom, 1910–1941

Ez a fejezet a Székelyföld társadalm szerkezetének alakulását foglalja össze 1910 és 1941 között. Mindezt Erdély, Székelyföld, a négy megye és a városok szintjén végezzük el, ahol Erdély a viszonyítási pont, mert a megyék mindvégig e régió integrált részét képezik. Székelyföld területét az 1930. évi népszámláláskor fennálló (1925. évi) közigazgatási beosztás szerint vizsgáljuk és a vonatkozó alap kutatásokat felhasználva (Nyárády R. Károly

²⁸⁴ Iratok, 2003. 192–197.

²⁸⁵ György, 2012. 116–118.

²⁸⁶ Nagy L., 1944. 49–55.

és Varga E. Árpád munkássága) az 1910. és 1941. évi magyar, az 1930. évi román népszámlálásokra és az 1920. évi erdélyi közigazgatási összeírásra támaszkodunk.

A korban székely érdekeltségűnek tartották ezenkívül azokat a szomszédos területeket is, ahova a fenti megyékből a magyar lakosság elvándorolt.²⁸⁷ Elmondható ugyanakkor, hogy – miközben az adott korban sem volt teljes egyetértés a Székelyföld meghatározása körül – a legtöbb statisztikai munka az általunk is érvényesített meghatározást alkalmazta (jelentős részben azért, mert a megyei szinten rendelkezésre álló adatok esetében ez adja a legjobb megközelítést).

Az 1919–1920. évi békeszerződések révén Romániához csatolták Oroszországtól Bessarábiát (44 422 km²), az Osztrák Császárságtól Bukovinát (10 442 km²), a Magyar Királyságtól Erdélyt, Partiumot, valamint a Bánság egy részét (összesen 102 200 km²-t). A kelet-magyarországi 23 megyét érintő területeken az 1910. évi népszámlálás szerint 5 228 180 lakos élt.²⁸⁸

A lélekszám alakulása megyék szerint és Erdélyhez viszonyított arányuk, 1910–1941²⁸⁹

Lélekszám	Csík		Háromszék		Maros-Torda		Udvarhely		Székelyföld		Erdély	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1910	136 785	2,6	137 857	4,9	262 321	2,5	132 211	2,6	669 174	12,7	5 251 750	100,0
1920	132 223	2,5	134 947	2,6	262 233	5,1	127 065	2,4	656 469	12,6	5 137 377	100,0
1930	145 806	2,6	136 122	2,4	289 546	5,2	130 282	2,3	701 756	12,6	5 548 363	100,0
1941	159 649	2,7	147 146	2,4	320 686	5,4	143 714	2,4	771 195	12,9	5 912 014	100,0

A tényleges szaporodás és fogyás alakulása, 1910–1941²⁹⁰

Tényleges szaporodás/fogyás	Csík		Háromszék		Maros-Torda		Udvarhely		Székelyföld		Erdély	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
1910–1920	-4 562	-3,3	-2 910	-2,1	- 88	0,0	-5 146	-3,8	12 705	-1,9	-114373	-2,1
1921–1930	13 581	10,3	1 175	0,9	27 312	10,4	3 217	2,5	45 218	6,8	410 986	7,9
1910–1930	9 021	6,6	-1 735	-1,3	27 225	10,0	-1 929	-1,6	32 582	4,7	286 613	5,4
1930–1941	13 843	9,4	11 024	8,0	31 140	10,7	13 432	10,3	69 439	9,6	363 651	6,9

Amint látjuk, 1910 és 1941 között Erdély népessége 660 000 fővel (12,5%), a Székelyföldre pedig 102 021 fővel (15,2%) nőtt. Ezen belül Erdélyben 1910–1920 között abszolút számban is visszaeséssel (-114 000 fő), a következő évtizedben 411 ezres, majd azt követően (1930–1941) közel 364 ezres növekedéssel kell számolnunk. Ha csak a Székelyföldet nézzük, akkor 1910–1920 között egy 13 000 fős népességsökkenést, majd a következő évtizedben 45 000 fős növekedést, 1930–1941 között pedig 70 ezres népességnövekedést tapasztalunk.

A következőkben az első világháború évtizedének erdélyi népességszám-alakulására vonatkozóan Varga E. Árpád számításai alapján a nemzetiségi megoszlást is közölni tudjuk.

²⁸⁷ Ilyen volt Nagy-Küküllő megye közhalmi járásában: Alsórákos, Datk, Halmágy, Olthévíz, Ürmös; a segesvári járásból Héjjasfalva, Sárpatok; Kis-Küküllő megyéből az erzsébetvárosi járásból Balavásár, Egrestő, Gógán, Gógánváralja, Kiskend, Kóródszentmárton, Nagykend, Pipe; a radnóti járásból Buzásbesenyő, Kerelőszentpál, Marosugra, Radnót, Teremiújfalu; a dicsőszentmártoni járásból Abosfalva, Ádamos, Bonyha, Csávás, Dányán, Désfalva, Harngláb, Héderfája, Küküllődombó, Küküllőpócsfalva, Küküllőszéplak, Magyar királyfalva, Magyarsáros, Mikefalva, Szőkefalva, Vámosgálfalva. Brassó megyéből a hétfalusi járás, valamint a két érintett megyeközpont (Brassó és Dicsőszentmárton), továbbá Erzsébetváros magyarsága tartozhatott ide. Páldy, 2009. 529–535.

²⁸⁸ Az itt közölt adat: Varga E., 1998a. 364.

²⁸⁹ Népszámlálási adatok, valamint Nyárády, 2003. 288–289.

²⁹⁰ Uo.

A románok és magyarok tényleges gyarapodásának vagy fogyásának (-) forrásai a jelenkori Erdély területén 1910 és 1920 között (ezer fő)²⁹¹

A népszaporodás vagy fogyás (-) forrásai	Időszak	Összes népesség	Románok	Magyarok
Természetes szaporulat	1911–1918	61,1	–	50,0
Háborús embervesztés	1914–1918	-170,5	-91,7	-53,8
Természetes szaporulat	1919–1920	79,8	43,8	24,0
Menekülések	1918–1920	-154,3	–	-154,3
Belső vándorlások többlete	1918–1920	58,1	58,1	–
Tényleges szaporodás vagy fogyás	1911–1920	-125,9	10,2	-134,1
A népszámlálási eredmények különbözete	1911–1920	-125,9	105,7	-352,5
Népszámlálási nyereség vagy veszteség	1920	–	95,5	-218,4

Az első világháborúban Erdély katonai embervesztése arányaiban közel azonos volt a románoknál és a magyaroknál (az 1910. évi népesség 3,1%-a). Ugyanakkor a menekültek a magyarok közül kerültek ki (-154 300 fő), míg a belső vándorlások többlete a románságot erősítette (58 100 fő). Az 1910–1920 közti évtizedben valamennyi székelyföldi megyében (legkevesbé Maros-Tordában) csökkent a teljes népesség száma. Az erdélyi magyarok háborús veszteségének a felét a Székelyföld adta, különösen Csík és Udvarhely megye, ahol az erdélyi átlagnál egyharmaddal nagyobb volt a háborús áldozatok aránya (4,3%). A székelyföldi megyék háborús embervesztése a magyarországi megyékhez viszonyítva is nagyon magas volt. Ehhez jött a repatriálás, amely Marosvásárhelyről mint közigazgatási központból volt a legszámosabb, majd ezt követte Csík megye (ahol a legnagyobb arányban voltak másutt született tisztviselők). Székelyudvarhely és Sepsiszentgyörgy ilyen típusú lakosságvesztése jóval kisebb volt.

A székelyföldi megyék embervesztése az első világháború végén²⁹²

	háborús embervesztés		menekültek, 1918–1920		lakosság, 1910
Csík	6 295	4,3%	6 640	4,5%	145 720
Háromszék	5 197	3,5%	2 810	1,8%	148 080
Maros-Torda (Marosvásárhely)	6 908	3,1%	8 380	3,8% (7,3%)	219 589
Udvarhely	5 364	4,3%	1 100	0,8%	124 173
Jelenkori Erdély	165 730	3,1%	154 276	2,9%	5 263 282

Népesség és a nemzetiségi viszonyok változása

1910-ben Erdély lakosságának 53,6% román anyanyelvű volt (2 811 719 fő), 31,5% magyar (1 653 934 fő), 10,7% német (562 079 fő), 1% szerb (50 370 fő), 0,6% szlovák (31 034 fő).²⁹³

A magukat magyar anyanyelvűek vallók Udvarhely, Csík, Háromszék és Maros-Torda megyékben voltak abszolút többségben (97,6%; 90,1%; 88,9%; 50,7%), Szilágy megyében pedig relatív többséget alkottak (49,6%). Még három megyében volt 40% fölötti a magyarok aránya, de itt már a román anyanyelvűek voltak relatív többségben: Szatmár (46,3%); Bihar (42,3%); Kolozs (40,3%).²⁹⁴ Két tömbterülettel számolhatunk: a székelyföldivel, ahol a magyarság egyharmada és a partiumival, ahol egynegyede élt. A két tömbterület közötti

²⁹¹ Varga E., 1998a. 164.

²⁹² A táblázat 1910. évi területi beosztás szerinti adatokkal számol. Nyárády, 2003. 51. tábla.

²⁹³ Varga 1998a 364; 373;

²⁹⁴ Ahogy érintettük, az 1930. évi megyehatárok szerinti 1910. évi anyanyelvi adatokkal számoltunk. A Romániához csatolt magyar területek, 1. tábla.

kiterjedt sávban meghatározó, hogy a magyarok leginkább a városokban tömörültek, így a román vagy szász többségű rurális területekbe ékelt városok magyar lakói további egyharmadot tettek ki.

Az 1930. évi román népszámlálás idejére már csak három székelyföldi megyében voltak a magyar anyanyelvűek többségben: Udvarhely (95,1%); Csík (85,7%); Háromszék (86,6%); Maros-Tordában ekkor már csak relatív többség van (45,9%), a többi megyében 8-14 százalékponttal csökkent a magyarság aránya: Szilágyban (36,6%), Szatmárban (31,9%), Biharban (33,8%), Kolozs (32,6%).²⁹⁵

A székelyföldi népesség 1910. évi, 1930. évi anyanyelvi és az 1941. évi nemzetiségi megoszlása a magyar, illetve román népszámlálások szerint²⁹⁶

		Csík	Háromszék	Maros-Torda	Udvarhely	Székelyföld	Erdély
1910 anya- nyelv	Magyar	123 185	122 092	133 589	120 041	498 907	1 658 736
	%	90,1	88,9	50,7	97,6	74,5	31,7
	Román	11 879	13 543	108 395	2 423	136 240	2 821 773
	%	8,7	10,0	41,2	1,8	20,3	53,8
	Német	1 014	578	14 839	509	16 940	556 009
	%	0,7	0,4	5,5	0,4	2,5	10,6
	Egyéb	707	941	6 948	238	8 834	204 879
	%	0,5	0,7	2,6	0,2	1,3	3,9
Összesen	136 785	137 154	263 321	132 211	669 174	5 240 394	
1930 anyanyelv	Magyar	124 971	117 868	133 045	123 885	499 769	1 480 712
	%	85,7	86,6	45,9	95,1	71,5	26,6
	Román	18 455	16 748	131 825	4 888	171 916	3 233 316
	%	12,7	13,3	45,5	3,8	24,6	58,3
	Német	503	625	11 437	404	12 969	540 793
	%	0,3	0,5	3,9	0,3	1,8	9,7
	Jiddis	1 413	175	6 344	619	8 151	111 275
	%	1,0	0,1	2,2	0,8	0,9	2,1
	Egyéb	464	706	6 895	486	8 551	182 367
	%	0,3	0,5	2,5	0,4	1,1	3,3
Összesen	145 806	136 122	289 546	130 282	698 539	5 548 363	
1941 nemzetiség	Magyar	150 932	133 744	185 128	114 544	584 348	1 743 712 (1 376 000 + 331 000) ²⁹⁷
	%	87,6	93,9	61,5	97,3	79,6	29,2
	Román	19 663	5 411	94 766	759	120 599	3 351 000 (1 352 000 + 999 000)
	%	18,4	3,8	31,4	0,7	16,4	56,1
	Német	287	448	10 780	955	12 470	538 000 (48 000 + 490 000)
	%	0,2	0,3	3,6	0,8	1,7	9,0
	Zsidó	389	108	2 382	133	3 012	-
	%	0,2	0,1	0,8	0,1	0,4	-
	Cigány	839	2 561	7 735	1 234	12 369	-
	%	0,5	1,8	2,6	1,1	1,6	-

²⁹⁵ Anauarul, 1935–1936; Rónai, 1939.

²⁹⁶ Varga 1998b 30. 1941-ben a korabeli közigazgatási beosztás szerinti nemzetiségi adatokat közöljük, mert így illeszkedhet az ugyanakkori romániai adatokhoz.

²⁹⁷ A zárójelben az észak-erdélyi (magyarországi), majd a dél-erdélyi (romániai) népszámlálási adatok szerepelnek.

	Egyéb	136	129	302	32	599	331 000 (123 000 + 198 000)
	%	0,1	0,1	0,1	0,0	0	
	Összesen	172 246	142 401	301 093	117 659	733 439	5 963 000

Az alapkérdés az, hogy milyen tényezők játszottak abban közre, hogy 1910–1930 között a magyar anyanyelvűek száma Erdélyben 200 000 fővel csökkent, a románságé pedig 100 000 fővel megnőtt. Majd abban, hogy a következő tíz évben, a második bécsi döntés után sorra kerülő népszámlálások szerint a magyarság 260 000 fővel, míg a jóval számosabb román népesség csak 120 000 fővel növekedett a régióban. Mindez bennünket elsősorban a Székelyföld vonatkozásában érdekel.

Az okokat Rónai András,²⁹⁸ Nyárády R. Károly, Varga E. Árpád elemzései nyomán valós népesedési folyamatokra és a népszámlálások módszertanának változására (kategorizációs gyakorlatok átalakítására, lebonyolítás körülményeire) vezethetjük vissza. Lényeges kiemelni ugyanakkor, hogy ebben a periódusban nem csupán a nemzetiségi arányok változása, hanem az etnikai rétegződési rendszer, illetve a társadalmi viszonyok átalakulása volt döntő jelentőségű.

Az 1930. évi hivatalos népszámlálás előtt, 1919-ben a Kormányzótanács által elrendelt agrárösszeírásra, majd 1920 decemberében egy közigazgatási célú összeírásra került sor Erdélyben. Ezek az 1910. évi népszámlálással szemben nem az anyanyelvre kérdeztek rá, hanem az „etnikai eredet”-re. Az 1919. és 1920. évi adatokat összehasonlítva az 1910. évi eredményekkel kiderül, hogy míg a román összeírásokban a népesség etnikai összetétele jelentősen megváltozott, addig a felekezetek körében ilyen arányeltolódás nem következett be. (Például Csíkban 1910-ben 0,1% volt az ortodoxok aránya és 16,3% a görög katolikusoké, addig 1919-ben az ortodoxok még az egy százalékpontot sem érték el, a görög katolikusok aránya pedig 4 százalékponttal nőtt. Ugyanekkor a megyében 12,4%-ról 16,1%-ra nőtt a románok aránya. A római katolikusok aránya pedig még 1%-kal nőtt is.)²⁹⁹ Így a felekezeti adatok alapján megbecsülhető lett a két nemzetiségstatisztikai módszer közti számszerű különbség.

A főbb nemzetiségek becsült nyeresége vagy vesztesége (-) a Székelyföldön az 1919. évi összeírás etnikai eredet szerinti kimutatásában a feltételezett anyanyelvi értékekkel szemben (1910. évi anyanyelv/felekezeti adatok átszámításával)³⁰⁰

Megye	Román	Magyar	Német	Zsidó	Egyéb
Csík	5329	-6030	-697	1622	-224
Háromszék	6191	-5703	-198	633	-719
Maros-Torda	5568	-7462	-1065	6225	-3266
Udvarhely	1273	-3554	1380	831	70

Egyrészt a román nemzetiségűek gyarapodása az ide sorolt magyar anyanyelvű görög katolikusoknak és ortodoxoknak, másrészt a magyarok további fogyása az egyéb kategóriába sorolt cigány eredetűeknek volt köszönhető. A magyar veszteség további egyharmada pedig az újonnan bevezetett zsidó nemzetiségi kategóriát gyarapította.

²⁹⁸ Rónai, 1939.

²⁹⁹ Varga E. 1998b. 21–23.

³⁰⁰ Uo. 23.

[BN_18] Vass Sándor cigányprímás családja, 1931 (Nagy Béla fotógyűjteménye, MIM)

Az összes népesség, valamint a románok és magyarok tényleges gyarodásának vagy fogyásának (-) forrásai Csík, Háromszék, Maros-Torda, Udvarhely és Kis-Küküllő megye területén 1910 és 1920 között (ezer fő, becsült adatok)³⁰¹

A népszaporodás vagy fogyás (-) forrásai	Időszak	Összes népesség	Románok	Magyarok
Természetes szaporulat	1911–1918	17,2	1,2	14,7
Belső vándorlások egyenlege	1911–1918	–	–	–
Kivándorlás	1911–1915	-9,3	-4,7	-3,7
Háborús embervesztés	1914–1918	-28,7	-5,8	-21,4
Természetes szaporulat	1919–1920	13,4	4,0	8,4
Menekülések	1918–1920	-26,3	–	-26,3
Belső vándorlások egyenlege	1918–1920	-18,1	-10,1	-8,1
Tényleges szaporulat vagy fogyás	1911–1920	-15,6	4,8	-20,2
A népszámlálási eredmények különbözete	1911–1920	-15,6	36,0	-55,3
Népszámlálási nyereség vagy veszteség	1920	–	31,2	-35,1

Varga E. Árpád fenti, jórészt – első és az utolsó három sort kivéve – „hozzávetőleges becslése” az 1911–1918 közti hivatalos népmozgalmi közléseken alapul és a megyei adatokat ez alapján bontotta anyanyelv szerint.³⁰² A becslés alapján a magyarság létszámbeli veszteségének kétharmadát a nemzetiségi számbavétel módszertana okozta. Ugyanis az összeírásakor korábban a magyar anyanyelvi kategóriába sorolt izraeliták zsidó származásúak lettek. Az ortodox vagy görög katolikus egyházhoz tartozókat pedig automatikusan román nemzetiségüként könyvelték el. (A négy székely megyében 1910-ben 23 000 görögkeleti és görög katolikusot írtak össze, az 1910. évi népszámlálás szerint háromnegyedük csak magyarul beszélt.) Más településeken az előbbi két egyházhoz tartozók számánál is több lett a románként összeírtak száma, itt a származást is figyelembe vették. 1920-ban a „visszarománosítottak” száma Csíkban 10 000 főre, Maros-Tordában 9000-re, Háromszéken 5000-re, Udvarhely megyében 1500-ra tehető.

Ezeknek a tényezőknek köszönhető, hogy 1920-ban a belügyi államtitkárság elrendelte összeírás szerint az egy évtizeddel azelőtti népszámláláshoz képest a Székelyföldön 5,5 százalékponttal csökkent a magyarság aránya, ugyanakkor 4,8–5,4 százalékponttal nőtt a románságé.³⁰³

Hosszabb időtávlatban, 1910 és 1930 között sem nőtt a magyarság létszáma, hanem Háromszék és Csík megyékben még csökkent is. Ellenben a románság aránya a négy megyében 26,2%-kal nőtt meg, döntően Maros-Tordában és Csíkban (4,3 illetve 4 százalékponttal), abszolút számban az előbb említett Maros-Torda megyében volt a legnagyobb a növekedés 22 000 fővel. Ez egyben azt jelentette, hogy 1930-ra a megye lakosságán belül a románok majdnem elérték a magyarok arányát, ebbe döntően a Marosvásárhelyre beköltöző románság és a cigányok románként való számbavétele játszottak közre.

Az 1925. évi közigazgatási átszervezés révén Maros megyéhez románlakta községeket, ugyaninnen Udvarhely megyéhez néhány magyar községet csatoltak. Háromszéktől és Csíktól románlakta településeket soroltak más megyékhez, így ezekben és Udvarhely megyében az

³⁰¹ Uo. 24.

³⁰² Uo. a becslés és a számítások részletezésével.

³⁰³ Varga, 1988b. 24–25.

közigazgatási határrendezés a magyar népességi pozíciókat erősítette 1930-ra, amikor az első hivatalos népszámlálást tartották Nagyromániában.

Az 1921–1930 közti időszakra már ismerjük a megyei természetes szaporodást (élve születések és halálozások különbözete) és a tényleges (összeírási, népszámlálási adatok) szaporodást is. A természetes népszaporodás erdélyi mutatója 1901–1910 és 1921–1930 között megegyezett (8%), a tényleges és a természetes szaporodás közti különbség pedig az első évtizedhez képest háromnegyedére csökkent (1,8%-ról, 1,4%-ra.) Ha az 1930 előtti évtizedet nézzük, akkor a természetes szaporodás az erdélyi átlag fölött volt mind a négy megyében. Csíkban annak közel másfélszerese, de még a legalacsonyabb mutatóval bíró Háromszéken is egy tizeddel magasabb volt.

A népesség természetes és tényleges szaporodása a székelyföldi megyékben 1921–1940 között³⁰⁴

Megye	Évtized	Természetes szaporodás		Tényleges szaporodás		Tényleges és természetes szaporodás közti különbség	
		N	%	N	%	N	%
Csík	1921–1930	18 471	14,0	13 585	10,3	-4 888	-3,7
	1931–1940	16 534	11,3	13 843	9,5	-2691	-1,8
Maros	1921–1930	34 427	13,1	27 312	10,4	-7 115	-2,7
	1931–1940	30 137	10,4	31 140	10,7	1 003	0,3
Udvarhely	1921–1930	13 636	10,7	3 217	2,5	-10 419	-8,2
	1931–1940	11 254	8,6	13 432	10,3	2 187	1,7
Háromszék	1921–1930	13 961	10,4	1 175	0,9	-12 786	-9,5
	1931–1940	11 208	8,2	11 054	8,1	-154	-0,1
Székelyföld	1921–1930	80 495	12,2	45 282	6,8	-35 208	-5,3
	1931–1940	69 133	9,8	69 469	9,8	18 653	2,6
Erdély	1921–1930	483 737	9,4	410 986	8,0	-71 751	-1,4
	1931–1940	387 697	7,0	363 651	6,6	-24 046	-0,4

Nyárády R. Károly számításai alapján azt látjuk, hogy a természetes szaporodás az első évtizedben meghaladta a népszámlálásban kimutatott népességszámot, és ez azon túl, hogy kivándorlás volt a Székelyföldről, jól jelzi, hogy a régióbeli minimum 35 000 fős külső vándorlási veszteség fele az egész erdélyi különbözetnek.

Varga E. Árpád hasonló számításokat végzett erdélyi szinten (és közel azonos eredményekre jutott³⁰⁵), de ő a felekezeti statisztikákat felhasználva a népesedési eredményeket nemzetiségekre lebontva elemezte. Az 1920–1930 közti évtizedben a természetes szaporodás leginkább a protestánsoknál, a római katolikusoknál és a zsidóknál romlott, az ortodoxoknál kisebb és legkevésbé a görög katolikusoknál pedig a legkevésbé. (Évi átlagban ezer főre a természetes szaporodás mutatója 1921–1930 között a következő volt: római katolikusok 7,6; protestánsok 9,3; izraeliták 10,9; ortodoxok 7,0; görög katolikusok 13,2; erdélyi átlag 9,1.)

Ezért az erdélyi évtizednyi, 483,8 ezres természetes szaporulatból, a román „népi származás” szerinti adatfelvételhez alkalmazkodva, 115 000 fős magyar és 290 000 fős román népességgyarapodással számolhatunk. A magyarság évtizedes vándorlási veszteségét 60 000 főre becsülhetjük. Így azt mondhatjuk, hogy a „népi hovatarozást” alapul véve 55 000-rel több magyarnak kellett volna lennie, mint 1920-ban (1 327 940 fő). Az 1930. évi népszámlálás végül 1 353 000 magyar nemzetiségű és 1 481 000 fős magyar anyanyelvűt mutatott ki, ami közel állt az 1910. évi adatokból számolt becslésekhez, de a várt 1,6 milliós létszámnál 120 000 fővel kevesebb volt. Ez a hiány lényegében az izraelita, görög katolikus

³⁰⁴ Nyárády, 2003. 328–338.

³⁰⁵ Varga E., 1998a. 168–171.

és görögkeleti felekezetek magyar anyanyelvű híveinek és az elmagyarosodott szatmári svábok nem magyar anyanyelvüként való összeírás gyakorlatából adódott. (Ebbe a körbe 1910-ben kb. 261 ezren tartoztak és közülük 127 ezren csak magyarul beszéltek.)

A székelyföldi megyék a természetes szaporodásban mindkét évtizedben jobb mutatókkal rendelkeztek, mint az erdélyi átlag, de a tényleges szaporodásban Udvarhely és Háromszék nagyon lemaradt, amelynek a háttérében a 20 ezres vándorlási veszteség állhat. Ha 1920–1930 között ezer főre, éves átlagban, nemzetiségi bontásban megnézzük a tényleges népszaporodást, akkor kiugróan magas román/magyar arányt találunk Udvarhely megyében (31,4/-1,0), Háromszéken (9,9/-3,1) míg fordítottat Maros megyében (6,7/7,1) és Csíkban (-6,6/12,3).³⁰⁶

1931–1939 között a természetes szaporodás Csík és Maros megyékben 3-3, Udvarhely és Háromszék megyében 2-2 százalékponttal esett vissza. Ezen belül a hivatalos adatok szerint a román nemzetiségűek népszaporulata egész Székelyföldön meghaladta a magyarokét (ennek aránya Csíkban, Háromszéken kétszeres, Udvarhelyen és Maros megyében pedig másfélszeres volt.)³⁰⁷ De 1930-tól 1941-ig, a tényleges (népszámláláskor mért) és a természetes szaporodás különbözetét tekintve, a Székelyföldön a románoknál jelentkezett komoly hiány, míg a magyaroknál ez a mutató jelentősen megnövekedett. Ennek egyik oka az volt, hogy még az 1941. évi népszámlálás előtt a második bécsi döntés nyomán az Észak-Erdélybe érkező kb. 100 000 menekültből 40 ezren a Székelyföldre telepedtek/tértek vissza. A Romániába távozók száma is hasonló volt, és ebből 30 ezren a Székelyföldről mentek el.

A második bécsi döntés után a Székelyföldre érkező és távozó népesség 1941 februárjáig (fő)³⁰⁸

Megye	Dél-Erdélyből menekült magyarok	Észak-Erdélyből távozó románok
Csík	5 429	4 691
Háromszék	8 170	5 762
Maros	9 520	18 581
Marosvásárhely	9 076	
Udvarhely	6 955	1 958

Erdély 1940. évi megosztásakor Romániánál maradt Háromszék megyéből Sósmező, Árapatak, Hete, Erősd, Hidvég, Aldoboly, Vámhídupusztá, Farkasvágó, Kőkösbácstelek, valamint Udvarhely megyéből 11 település (Alsóboldogfalva, Petek, Székelyandrásfalva, Székelyderzs, Székelymuzsna, Székelyszenterzsébet, Újlak, Újszékely, Magyarfelek, Magyarzsákod, Szederjes), Maros-Torda megyétől pedig Mezőpagocsa, Nagyölyves, Székelyuraly, Székelysópatak, valamint részben Mezőmadaras, Mezőbánd, Mezősámsod maradt Dél-Erdélyben. Az 1941. évi népszámlálás során Erdélyben 264 000 fővel nőtt a magyarok száma, és 118 000-rel csökkent a románoké. Ebből a Romániából, illetve az oda menekülteket leszámítva a magyar anyanyelvűek száma 160 000 fővel nőtt, a románoké pedig 90 000-rel csökkent. A magyar nyelvi nyereség jelentős része az 1930-ban jiddis anyanyelvet bevallók feleződéséből (50 000 fő) adódott. A másik nagyobbik része, 90 000 fő, az 1930-ban románként regisztrált magyar anyanyelvű ortodoxok, görög katolikusok, 1930-ban „visszarománosított” romános nevűek, vegyes házasságból származók stb. nyelvváltásából adódott. Varga E. Árpád a négy megyében a román–magyar nemzetiségváltást kb. 30 000

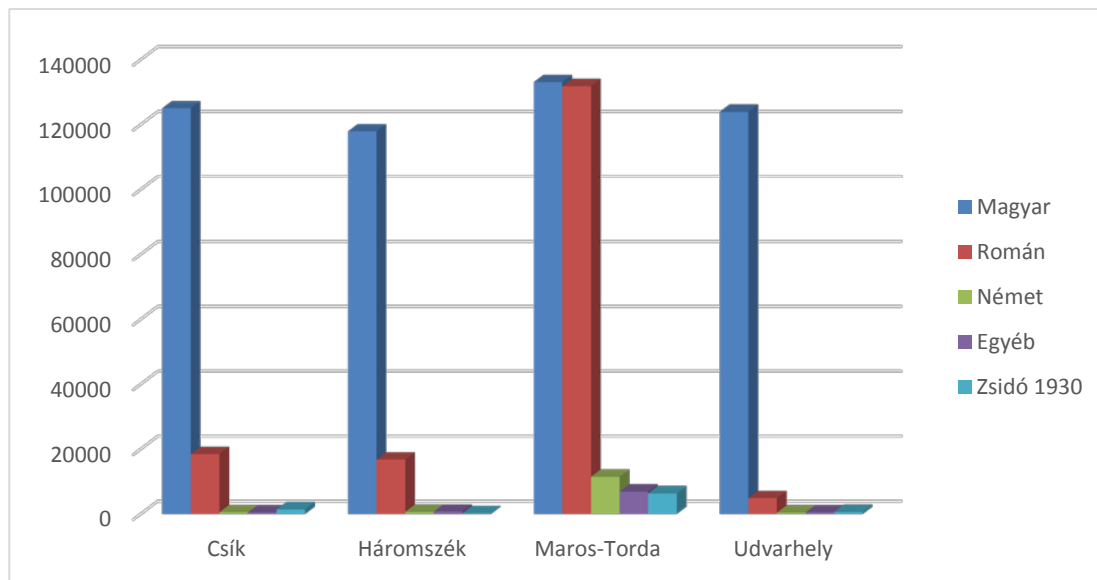
³⁰⁶ Varga E., 1998b. 26.

³⁰⁷ Uo. 28.

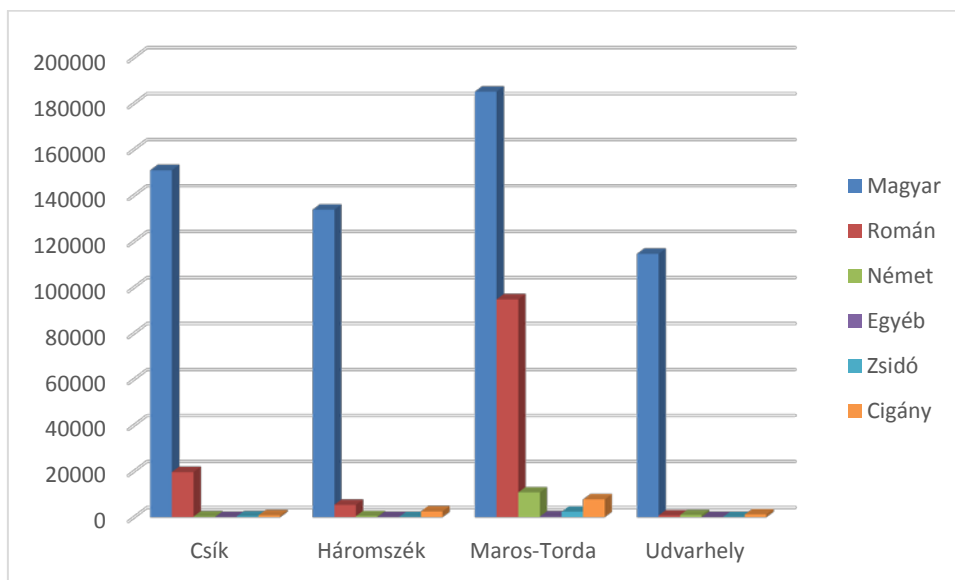
³⁰⁸ Uo. vö. *A romániai menekültek*, 398–399.; *Teroarea Horthysto-faşcista*, 142–143.

főszre becsülte.³⁰⁹ Ezenkívül néhány ezerre tehető a Magyarországról idehelyezett tisztviselők és az első világháború után távozó, most pedig visszaköltöző székelyföldiek száma. A Székelyföldön 1941-re 1910-hez viszonyítva 4-5%-kal nőtt a magyarok aránya és ugyanannyival csökkent a románoké. Ezzel a négy megyében a magyarság nemzetiségi létszámát tekintve megőrizte a világháború előtti pozícióit.

A székelyföldi népesség anyanyelvi megoszlása az 1930. évi népszámlálás szerint

A székelyföldi népesség nemzetiségi megoszlása 1941. évi népszámlálás szerint

³⁰⁹ Uo. 32.

Népsűrűség

A népsűrűség vonatkozásában fontos tisztázni, hogy az erdélyi megyék lélekszámban és területben is rendkívül heterogének voltak. A székelyföldi megyék az 1930. évi közigazgatási beosztás szerint a közepes területű megyék csoportjába tartoztak. (Krassó 11 000 km², Hunyad, Temes, Bihar egyenként 7500 km² körül; Kis-Küküllő, Fogaras, Brassó, Nagy-Küküllő 2-2600 km² között volt). A népsűrűség szempontjából pedig Maros-Tordát kivéve jóval az erdélyi átlag alatt voltak a székelyföldi mutatók. Ez elsősorban a gazdasági, természetföldrajzi adottságokból adódott, hiszen a Székelyföldön csak 24,5% volt a szántóföldek és a kertek aránya (1938). Ezért a nyers népsűrűséggel szemben Venczel József egy tisztított gazdasági népsűrűségi indexet munkált ki, amelyben a lélekszámot a mezőgazdaságilag megművelhető területekhez viszonyította.³¹⁰ Ennek az volt a lényege, hogy a székelyföldi szántók holdankénti kataszteri tiszta jövedelmét 100-nak véve, ehhez arányosította a többi művelési ágban (kert, rét, szőlő, legelő, nádas, erdő) elért eredményeket és azt holdra visszaszámolta. Így a népsűrűség alapját képező terület már nem 2,678 millió hold, hanem csak 1,158 millió hold lett (1914). De mivel Csík és Udvarhely szántói gyengébb minőségűek az erdélyi átlagnál, ezért a régió területeit is ehhez kellett arányosítani. Tehát a különbségnek megfelelően csökkenteni kellett a székelyföldi kiszámolt szántóterületet; Venczel arra vetítette rá a négy megye agrárnépsűrűségét (987 028 hold/ 455 859 fő). Így a székelyföldi agrár-népsűrűségi mutató (az 1914. évi adatokkal számolva) 46,2 lesz, míg egész Erdélyben 36,5, a trianoni Magyarországon pedig 35,2.

Székelyföld népsűrűsége és területe (km²/fő) 1910, 1920, 1930, 1941³¹¹

	Csík	Három- szék	Maros- Torda	Udvar- hely	Székelyföld (Erdélyben)	Erdély	Magyaror- szág	Románia
Terület km ² 1930	4 993	3 337	4 856	2 977	16 163 15,8%	102 200	93 075	294 697
Népsűrűség 1910	27,4	41,3	54,2	44,4	41,8	51,5	81,8	92,3
Népsűrűség 1920	26,5	40,4	54,0	42,7	40,9	50,3	85,9	59,0
Népsűrűség 1930	29,2	40,8	59,6	43,8	43,3	54,3	93,4	48,4
Népsűrűség 1940	32,0	44,1	66,0	48,3	47,6	57,9	100,1	69,6

Az alábbi táblázat megyénkénti bontásából látjuk, hogy a legnagyobb nyers népsűrűséggel és a legrosszabb gazdasági viszonyokkal Csík megye bírt. Ezt követi Udvarhely és Maros-Torda, illetve Háromszék ez utóbbi az egyedüli olyan székelyföldi megye, amelynek az erdélyi átlagnál jobb a mutatója. Venczel azt is kiszámolta, hogy a föld tiszta hozamának a Székelyföldön 26,5%-kal kellene növekednie ahhoz, hogy az erdélyi átlagot elérjék. (Ezen belül a legelők jövedelmezőségét háromszorosára, az erdőkét négyszeresére kellene emelni.) Ez azonban csak nemzedékek gazdasági átnevelésével lehetséges. A másik út a társadalmi átrétegződés, a bányászat, ipar, kereskedelem fellendítése komoly polgárosodással, és ennek a keretét a közlekedéspolitikai átalakítása biztosíthatná.³¹²

A székelyföldi túlnépesedés mértéke az erdélyi agrár-népsűrűségi átlag alapján (1914)³¹³

	Csík	Három- szék	Maros- Torda	Udvar- hely	Székelyfö- ld	Erdély
Mérlegelt terület kat.	145 909	332 566	359 688	148 865	455 859	1 929 776

³¹⁰ Venczel, 1942.

³¹¹ Nyárády, 2003. 288–289.

³¹² Venczel, 1942. 23.

³¹³ Uo. 22.

holdban						
Agrárnépsűrűség (100 kat. holdanként)	72,1	30,0	43,5	63,6	46,2	36,5
Várható agrárnépesség	53 271	121 420	131 322	54 351	360 364	1 920 776
Östermelő lakosság (1910)	105 136	99 743	156 338	94 642	455 859	1 920 776
Néphiány (-)	+ 51 865	-21 677	+25 016	+40 291	+95 495	
Népfelesleg (+)						

Az agrár-népsűrűségi index kiszámítása nemcsak azt (a Székely Kongresszus által is képviselt) tévhitet cáfolta, hogy alacsony a népsűrűség és ez akadályozza a fejlődést, hanem pont ellenkezőleg, azt mutatta ki, hogy a régiónak jelentős (95 495 fős) agrárnépfeleslege van. (Ez az adottság a századfordulós közírásban is jelen volt.) Ezt Venczel az 1880–1940 közti természetes és tényleges népszaporulat összevetéséből (220 005 fő / 118 216 fő) vezette le. Az első világháborúig Romániába, Amerikába, illetve a Maros és a Nyárad völgyébe kivándorlók számát 60 000 főben adta meg, az 1918 utáni kivándorlást pedig 80 000 főre becsülte. (A természetes és tényleges szaporulat különbségét, 62 000 fő, nagymértékben torzította a román községekbe való betelepülés és a dél-erdélyi menekültek jelentős száma. Venczel ezért becsülte nagyobbak a kivándorlók számát.) Így különböztetett meg az agrár-népsűrűségi számítások alapján egy székelyföldi állandó népfelesleget (80 000 fő) a mozgó népfeleslegtől (1880–1940 között 140 000 fő), amelyet évi 7,2 ezrelékre, 2800 főre tartott.³¹⁴

Nyárády R. Károly – az erdélyi demográfiai kutatások meghatározó alakja – kritikus volt Venczel József agrár-népsűrűségi számításaival szemben. Szerinte a megyék népsűrűsége közti különbségeket ez az index nem tükrözi, másrészt Erdély sok megyéjében nem a földművelés, hanem a legelőgazdálkodás volt a meghatározó. Ezért a legelők minőségét differenciáltan kellene kezelni (távolság, hasznosíthatóság stb.). A nagyipar és a bányászat mellett pedig a háziipari jövedelmeket is figyelembe kellene venni egy általános mutató kiszámításához.

Venczel elemzése Nyárády kritikájától függetlenül azért fontos, mert ráirányítja a figyelmet a székelyföldi elszegényedésre és a folyamatos kivándorlásra, amely a 19. században kezdődött el, és 1918 után ezek a mobilitási csatornák az Ókirályságban a nemzetállam generálta etnikai átrendeződés részévé váltak. De mindez alig érinti a falusi társadalmat a makrofolyamatok szintjén, hiszen a falusi népességfogyást az első évtizedben csak Torontál és Arad megyében tapasztalhattunk, míg a második évtizedben már öt, döntően román többségű megyében is. Éppen ezért fontos a székelyföldi urbanizáció korabeli mutatóit feltárni.

Városi népesség

1910-ben a jelenkori Erdély 41 városában a régió népességének 13%-a élt. A világháború évtizedében 21 városban csökkent a népesség, így a városi népesség arányának növekedése is megtorpant.³¹⁵ A következő évtizedben már újra beindult a városi népességnövekedés (20,7%),³¹⁶ és ez a tendencia folytatódott 1941-ig.³¹⁷ Ezen belül 1920–1930 között a román nemzetiségű városi lakosság rohamosan, 85%-kal, a magyar pedig csak 10,4%-kal nőtt (155 ezer, illetve 35 000 fővel). De még így is az évtized végére az erdélyi városi népesség 38%-a volt magyar, 35%-a román, őket követte a német (13%) és a zsidó (10%) népesség. 1930–

³¹⁴ Uo. 28.

³¹⁵ Kolozsvár 22 ezer fő, Temesvár 10 ezer fő, Marosvásárhely 5 ezer fő.

³¹⁶ Csak 1930 előtti 30 város növekedése / az 1930-ban várossá nyilvánított 10 településsel együttes 39 város növekedésének mutatója.

³¹⁷ 1920: 721 546 fő; 1930: 963 418 fő; 1941: 1 153 644 fő. Varga E., 1998a. 192.

1941 között a városlakó románok és magyarok arányának növekedése 17,3%-ra, illetve 50%-ra módosult (58 303 fő, illetve 183 209 fő).³¹⁸

[BN_31] Székelyudvarhely: Kossuth utca eleje (Kováts István fotógyűjteménye)

A jelenkori Erdély népességének falu–város eloszlása, 1910–1941³¹⁹

	Falusi lakosság		Városi lakosság		Összesen		Városi lakosság változása	
	Szám	%	Szám	%	Szám	%	Szám	%
1910	4 584 859	87,1	678 423	12,9	5 263 282		101 238 ³²⁰	17,5
1920	4 416 982	86,0	721 546	14,0	5 138 528		43 123	6,3
1930	4 584 945	82,6	963 418 (871 280 + 92 138) ³²¹	17,4	5 548 363		241 872 (20,7)	33,5
1941	4 756 120	80,4	1 157 185 (1 035 998 +121 187)	19,6	5 913 305		193 767 (18,9)	20,1

Az 1910–1941 közti éves népességnövekedést tekintve Erdélyben Medgyes és Torda fejlődött a legdinamikusabban (4,3%-os átlagos évi lakosságnövekedéssel), illetve Brassó és Nagyszeben (3,5–3,0%-kal), a legkevésbé pedig a népességcsökkenéssel küszködő Szamosújvár, Nagykároly, Felsőbánya, Erzsébetváros és Abrudbánya (-0,1/-0,5%).

1910-ben a magyarok 26,6%-a élt városokban, szemben a románok 4,4 és a németek 18,9%-ával. Azonban ekkor a Székelyföld lakosságának csak 7%-a volt városlakó, és egyedül Marosvásárhely urbanizációja mondható dinamikusnak. Erdély szintjén 1930-ra a magyarok aránya a városi lakosságon belül 1910-hez képest 20%-kal esett vissza, míg a románságé 17%-kal nőtt (121 ezerről 337 ezerre).³²² Ez a nagy változás egyrészt annak köszönhető, hogy a városokból kb. 100 000 magyar – jórészt tisztviselő, tanár, állami alkalmazott – távozott Magyarországra. A második ok, hogy 10 települést városi rangra emeltek és ezek közül csak kettő volt magyar többségű.³²³ Harmadrészt mintegy 44 000 nem erdélyi születésűt tartottak számon 1930-ban az erdélyi városokban. Egy következő tényező volt a döntően városlakó, magyar anyanyelvű izraelita vallású lakosság mint zsidóság külön nemzetiségi kategória bevezetése (1930: 111 000 fő). A legfontosabb azonban a román falusi népesség városba áramlása volt. Így alakult ki az a helyzet, hogy míg 1910-ben 43 erdélyi városból 30 volt magyar többségű, addig ez 1930-ra 19-re csökkent. A román többségű városok száma ugyanekkor 7-ről 20-ra nőtt, a németek pedig az első világháború előtti hat városukból négyben maradtak többségben. (A magyar többségét elvesztett városok: Déva, Gyulafehérvár, Lugos, Belényes, Fogaras, Vajdahunyad, Erzsébetváros. Ellenben 1930-ra relatív magyar többségű város lett Brassó és Temesvár a gyorsan növekvő magyar munkásság révén.)³²⁴

[BN_1] Marosvásárhelyi zsidó iskola IV. osztályos tanulói 1932-ben (MMM)

³¹⁸ Varga E., 1998a. 192.

³¹⁹ Az előző és jelen táblázat 1910. és 1940. évi adatai 4-4 ezer fővel a két szerzőnél eltérnek. Nyárády, 2003. 385.

³²⁰ Az 1900. évvizonyokhoz képest.

³²¹ A régi és a 10 új város adatai együttesen és külön-külön.

³²² Az anyanyelvet nézve ugyanez 1930-ban: 44,8%; a nemzetiség abszolút számban 441 ezerről 365 ezerre csökkent.

³²³ Balázsfalva, Bánffyhunad, Belényes, Lippa, Nagyszalonta, Naszód, Oravica, Orsova, Petrosény, Resica. Összesen 1930-ban 92 138 lakossal, régi városi népesség ugyanekkor 871 280 fő.

³²⁴ Szarka, 2001; Varga E., 1998a. 180–217; Nyigri, 1941.

	1910 (a)		1920 (n)		1930 (a)		1941 (n)	
	Szám	%	Szám	%	Szám	%	Szám	%
Magyar	441 130	64,6	330 397	45,8	365 008	44,8	548 217	47,5
Román	120 929	17,7	181 678	25,2	336 756	34,4	395 057	34,2
Zsidó			91 113	12,6	100 413	5,0	45 000	3,9
Német	104 524	18,0	14 551	14,6	126 936	13,5	136 711	11,9
Egyéb	15 978	2,4	103 807	1,8	34 305	2,3	33 659	2,5
Összesen	682 561	100	721 546	100	963 418	100	1 153 644	100

Ha azt vizsgáljuk, hogy melyik nemzetiség milyen arányban volt városlakó, akkor az 1920-tól nemzetiségként kezelt zsidóság volt a legurbanizáltabb: 1930-ban 56,7%-uk élt városi környezetben.³²⁶ Őket a magyarok követték 27%-kal. Az erdélyi németek 23,4%-a és a románság 10,5%-a volt városlakó. Ez utóbbi arányszámból is egyértelmű, hogy 1910-hez képest a városokban a románság növekedett a legdinamikusabban.³²⁷

[BN_2] Marosvásárhelyi főté, napi piac az 1920-as években (MMM)

1941-re azonban az erdélyi magyar városi népesség aránya megint megnőtt 47,5%-ra, de lényegesen a románoké sem csökkent (34,2%). Ennek a háttérben ott volt az észak- és dél-erdélyi városi lakosság etnikai arányának teljes megváltozása. Hiszen míg Észak-Erdélyben 86,1%, illetve 8,2% volt 1941-ben a magyarok és a románok aránya a városi lakosságon belül, addig Dél-Erdélyben ez 17,1%-ra, illetve 54,8%-ra változott. (Míg 1930-ban ugyanezek a nemzetiségi arányok Észak-Erdélyben 57,5% – 28,6%, Dél-Erdélyben pedig 33,2% – 39,6% voltak.³²⁸) Ennek háttérben az állt, hogy a szétszakított Erdély mindkét régiójából a második bécsi döntés után döntően a városi népesség menekült az anyaországába. Csakhogy míg Romániából elsősorban magyar munkások, kisiparosok, kisegzisztenciák menekültek Magyarországra, addig Romániába jórészt az állami hivatalnokréteg, tanárok és a véderő távozott.

[BN_32] Székelyudvarhely: iskola utca 1928 (Kováts István fotógyűjteménye)

A két világháború között az erdélyi városokban a legfontosabb folyamat az erdélyi románság urbanizációja volt, amely az új oktatási intézményrendszer expanziójával együtt az államhoz szorosan kötődő hivatalnok, tisztviselői réteget hozott létre. Ezzel egy kettős társadalmi/hatalmi szerkezet alakult ki az erdélyi városok jó részében: egyfelől az államot képviselő román, hivatalnok-középosztály, másfelől a magánszférában és a gazdaságban domináns maradt magyar, német, magyar-zsidó politikailag kisebbségi csoportok.³²⁹ Per Ronnás szerint az új területeken megjelenő román hivatalnoki elitnek a legnagyobb problémája a rurális románság fölött élő, idegennek tekintett csoportok pozícióinak leépítése és azok megszerzése volt. Ez az új városi elit alapvetően nem az Ókirályságból, hanem az erdélyi román falvakból, kisvárosokból érkezett, amelyek az első világháború előtt elszigetelt közösségekben élve, a modernizáció szempontjából egyfajta underclasst (a kapitalista gazdasági szerkezet alatti réteget) alkottak.³³⁰

[BN_46] Sepsiszentgyörgy központja, 1937 (SzNM)

A székelyföldi megyék urbanizáltsága Maros-Torda kivételével alatta maradt az erdélyi átlagnak, sőt Csík és Udvarhely megye esetében 1941-ig jelentősen csökkent az erdélyi

³²⁵ a = anyanyelv, n = nemzetiség. Varga E., 1998b. 192.

³²⁶ Gidó A., 2014

³²⁷ Livezeanu, 1995. 135.

³²⁸ Varga E., 1998a. 193.

³²⁹ Kiss T., 2014. 196.

³³⁰ Ronnás, 1984. 98., 333.

átlaghoz képest a városi lakosság aránya. 1930-ban a hat városban 79 883-an éltek, de ezen népesség fele marosvásárhelyi lakos volt. Ekkor a négy megye lakosságának 11,3%-a volt városi és ez 1910-hez képest 4,3 százalékpontos növekedést jelentett.

Négy megye városi népességének aránya és létszáma, 1910–1941³³¹

Városi lakosság aránya	1910		1920		1930		1941	
Erdély	12,9%	678 423	14,6%	721 546	15,7%	963 418	17,5%	1 157 185
Székelyföld	10,4%	70 404	11,6%	76 730	11,3%	79 883	13,7%	105 926
Csík megye	9,2%	12 606	8,6%	11 495	6,5%	15 161	8,3%	17 905
Háromszék megye	10,7%	14 744	11,8%	15 989	11,7%	15 925	14,2%	20 980
Maros-Torda megye	12,6%	32 827	14,8%	39 054	16,5%	47 807	17,1%	55 112
Udvarhely megye	12,2%	10 224	8,0%	10 192	6,5%	8 518	8,3%	11 929

A fenti táblázat szerint Udvarhely és Csík megye városi népességfejlődése a két világháború között megrekedt. Még Háromszék megye a maga két városával is elmaradt az erdélyi fejlődéstől. Az is sokatmondó tény, hogy egy 10 ezres kisváros, Székelyudvarhely egy évtized alatt közel kétezer lakost veszített. Egyedül Maros-Torda megye (Marosvásárhely és Szászrégen révén) közelítette meg a régióbeli városiasodás szintjét. Ebben a három évtizedben a székelyföldi városok éves népességyarapodási sorrendje a következő volt: Csíkszereda (2,9%), Marosvásárhely (2,5%), Sepsiszentgyörgy (2,1%), Szászrégen (1,3%), Gyergyószentmiklós (0,6%), Székelyudvarhely (0,5%), Kézdivásárhely (0,29%). Ehhez képest a román anyanyelvű, illetve nemzetiségű lakosság az 1910. évi létszámhoz képest 1930-ra Erdélyben, elsősorban a megyeszékhelyeken, jelentősen gyarapodott: Sepsiszentgyörgyön 20-szorosára, Csíkszeredában 13,5-szörösére, Székelyudvarhelyen 8,3-szorosára, Marosvásárhelyen 5,7-szeresére, Kézdivásárhelyen 5,2-szeresére, Gyergyószentmiklóson 4-szeresére, Szászrégenben pedig 1,3-szorosára. Abszolút számban ez (az 1910-ben itt élő románság természetes szaporodását leszámítva) kb. 13 533 fős román városi bevándorlót jelent, amely a négy megye 1910–1930 közti tényleges népességnövekedésének 42,8%-át tette ki, ha pedig a hat város népességyarapodását nézzük (16 691 fő), akkor annak 81,5%-át a román népesség betelepülése adta.

Négy megye hat városának anyanyelvi, nemzetiségi összetétele 1910–1941 között³³²

Év ³³³	Összes népesség	Román		Magyar		Német		Egyéb		Zsidó	
		n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Csíkszereda											
1910a	3 701	44	1,2	3 591	97,0	45	1,2	21	0,6	-	-
1920n	2 675	268	10,0	1 957	73,3	49	1,7	401	15,0	188	7,0
1930n	4 807	598	12,7	3 796	79,0	71	1,5	342	7,1	253	5,3
1941n	6 926	36	0,6	6 765	97,7	33	0,5	92	1,2	49	0,7
Gyergyószentmiklós											
1910a	8 905	155	1,7	8 549	96,0	15	0,2	186	2,1	100	1,1
1920n	8 820	466	5,3	7 994	90,6	29	0,6	331	3,8	270	3,1
1930n	10 355	632	6,1	8 912	86,1	71	0,7	740	7,1	593	5,7
1941n	10 979	139	1,2	10 673	97,2	60	0,6	107	1,0	68	0,6
Kézdivásárhely											
1910	6 079	50	0,8	5 970	98,3	37	0,6	22	0,3	-	-
1920	4 800	75	1,5	4 634	96,5	22	0,5	70	1,5	66	1,4
1930	5 107	263	5,1	4 630	90,7	57	1,1	157	3,1	90	1,8
1941	6 615	26	0,4	6 460	97,7	49	0,7	80	1,2	31	0,5

³³¹ Nyárády, 2003. 350–351.

³³² Uo. 418–443.

³³³ a = anyanyelv, n = nemzetiség

Marosvásárhely											
1910	25 917	1 717	6,7	22 790	89,3	523	2,1	487	1,9	73	0,3
1920	30 988	3 947	12,7	23 178	74,8	446	1,4	3 417	11,1	3 246	10,5
1930	38 517	9 795	25,4	22 387	58,1	632	1,7	5 703	14,8	4 828	12,5
1941	44 933	1 756	3,9	42 087	93,7	378	0,8	712	1,6	514	1,1
Sepsiszentgyörgy											
1910	8 665	108	1,1	8 361	96,5	158	1,9	38	0,4	-	-
1920	11 189	1 337	11,9	9 345	83,5	198	1,8	309	2,8	280	2,5
1930	10 818	2 181	20,2	7 826	72,3	203	1,9	608	5,6	281	2,6
1941	14 365	90	0,7	13 910	96,8	176	1,2	189	1,3	32	0,2
Szászrégen											
1910	7 310	1 311	18,0	2 947	40,3	2 694	36,8	358	4,9	300	4,4
1920	8 074	1 557	19,3	2 564	31,8	2 522	31,2	1 431	17,7	1 341	16,6
1930	9 290	1 812	19,5	3 570	38,4	2 222	23,9	1 686	18,2	1 556	16,7
1941	10 179	1 128	11,1	6 572	64,6	1 798	17,6	681	6,7	601	5,0
Székelyudvarhely											
1910	10 244	115	1,1	9 888	96,6	212	2,1	29	0,2		
1920	10 192	211	2,0	9 653	94,7	154	1,6	174	1,7	163	1,6
1930	8 518	962	11,3	6 928	81,3	172	2,0	456	5,4	283	3,3
1941	11 929	50	0,4	11 695	98,1	130	1,1	54	0,4	5	

[BN_66] Csíkszereda, Petőfi utca, harmincas évek (CsSzM)

Foglalkozási szerkezet

A két világháború között a jelenkori Erdély Románia legfejlettebb területének számított. A nem mezőgazdaságból élők, illetve a hitel- és kereskedelmi életben, bányáiparban, közintézményekben foglalkoztatottak arányának mutatóiban Munténia megelőzte Erdélyt, de csak azért, mert a tartományhoz tartozott Bukarest, a főváros és a Ploiești környéki olajmezők nagyszámú munkásággal. De 1930-ban így is az öt tartomány közül Erdélyben volt a legnagyobb az iparban foglalkoztatottak száma. Az országon belül Erdély és Olténia között volt a legnagyobb fejlettségbeli különbség mind a mezőgazdaságban foglalkoztatottak (69,7%–84,6%), mind az ipari munkásság arányában (11,1%–4,6%). A keresők/eltartottak arányát tekintve Olténiában jutott a legkevesebb eltartott 100 keresőre (61 fő), míg Erdélyben ugyanez az arány 70 fő. Ugyanitt a bányászatban, a közlekedésben dolgozóknak, a vegyes foglalkozásúaknak, az építőipari, faipari alkalmazottaknak kellett a legtöbb nem keresőt eltartaniuk.³³⁴

[BN_23] Gazdálkodó család és udvara, Székelykeresztúr, 1926 (Nagy Béla felvétele, MIM)

Az 1910. és az 1930. évi adatokat hozzávetőlegesen lehet összehasonlítani a kategóriák részben eltérő tartalma miatt, de a legfontosabb folyamatokat ezek is tükrözik. A székelyföldi megyék lakossága 1930-ban is döntően mezőgazdaságból és erdőművelésből élt. Miközben a történeti Erdély viszonylatában az őstermelők aránya csökkent 1,8 százalékponttal, addig a Székelyföldön a számuk 50 000 fővel, 1,1 százalékponttal még nőtt is. Ezt két megye hozta, Maros-Torda és Udvarhely. A bányászat-kereskedelem-ipar területén foglalkoztatottak aránya minimálisan csökkent (0,9 százalékpont), de létszáma ötezer fővel nőtt két évtized alatt. A kifejezetten ipari munkát végzők aránya is csökkent 14,5%-ról 11,2%-ra (kb. 13 000 fővel). A kereskedelemben és hitelügyben dolgozók száma viszont nőtt valamelyest a Székelyföldön, 2,1%-ról 3%-ra, közel 8000 fővel. Ezt döntően Csík és Maros-Torda adta. A közlekedésben pedig 3700 fővel nőtt a foglalkoztatás, és ebben az esetben is az előző két megyében nőttek az

³³⁴ A főszöveg felsorolásának sorrendjében a 100 főre jutó eltartottak száma: 205, 179, 168, 149, 132. Opra, 1910. 32.

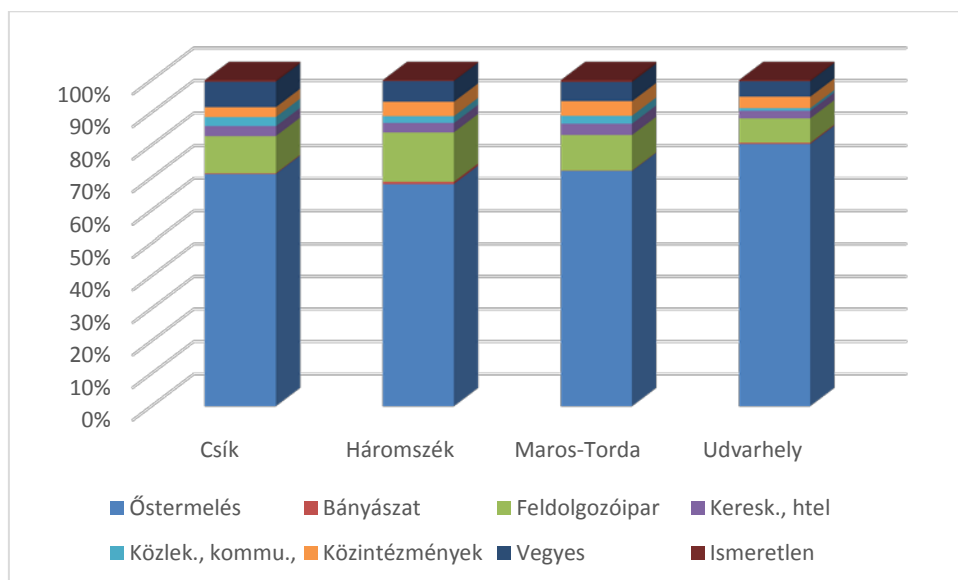
álláshelyek. Ha egész Erdélyt nézzük, akkor nagy szerkezeti elmozdulást nem tapasztalunk, ellenben a nemzetiségi viszonyok jelentősen változtak.

Székelyföld lakosságának foglalkozásszerkezete 1930-ban (keresők és eltartottak együtt)³³⁵

	Összes lakosság	Östermelés	Bányászat	Feldolgozóipar	Kereskedelem, hitel	Közlekedés, kommunikáció	Bányászat, ipar, forgalom	Közüntézmények	Vegyes	Ismeretlen
Csík	100% 145 806	71,2% 103 849	0,2% 324	11,4% 16 610	3,0% 4401	2,8% 4 131	17,5% 25 466	3,0% 4400	7,8% 11 418	0,5% 673
Háromszék	100% 136 122	68,1% 92 713	0,7% 946	15,2% 20 688	2,8% 3 868	2,1% 2 881	20,8% 28 363	4,4% 5 998	6,3% 8 665	0,3% 363
Maros-Torda	100% 289 546	72,1% 208 754	0,1% 427	10,9% 31 567	3,4% 10 089	2,4% 7 104	16,9% 49 187	4,4% 12 829	5,9% 17 093	0,6% 1 683
Udvarhely	100% 130 282	80,4% 104 737	0,4% 462	7,5% 9 738	2,3% 3 050	0,8% 1 030	10,9% 14 280	3,5% 4 599	4,7% 6 207	0,3% 451
Székelyföld	100% 701 756	72,6% 509 753	0,3% 2 159	11,2% 78 603	1,7% 12 408	2,1% 15 146	16,7% 117 519	3,9% 27 826	6,1% 43 383	0,4% 3 170
történeti Erdély	100% 3 217 988	71% 2 284 419	1,8% 58 238	10,6% 342 516	3,2% 105 931	2,4% 77 761	18,1% 584 446	4,5% 144 450	5,9% 190 639	0,4% 14 034
jelenkori Erdély	100% 5 548 363	69,6% 3 865 196	1,4% 80 956	11,1% 617 736	3,5% 196 948	2,5% 140 706	18,6% 1 036 947	4,4% 246 035	6,6% 369 838	0,5% 30 937
Románia	100% 18 057 028	72,3% 13063213	0,8% 153423	9,4% 1713197	4,1% 749 508	2,8% 508 620	17,3% 3 124 748	4,8% 863 572	5,9% 1058554	0,6% 100 077

[BN_12] Női Singer hímzőtranfolyam 1932 (Nagy Béla felvétele, MIM)

Székelyföld lakosságának foglalkozásszerkezete 1930-ban (keresők és eltartottak együtt)

³³⁵ Recensământul, 1930:5. XXXVII–XXXVIII.

A foglalkozásszerkezeten belüli nemzetiségi arányokat legegyszerűbben úgy ragadhatjuk meg, ha megyénként megvizsgáljuk, hogy milyen ágazatokban volt felülreprezentált az 1930-ban ott élő románság.

Udvarhely megyében, ahol a román nemzetiségűek aránya 5% volt, a hadsereg és a közrend szolgálatában állók 82,2%-a (557 fő) tartozott a tituláris nemzethez. A következő kategória, ahol felülreprezentált volt a többségi nemzet – ezen megyén belüli kisebbsége – a szociális segélyezettek és eltartottak köre volt (36,2%, 176 személy), majd ezt a közintézmények dolgozói követték (24,1%, 1111 fő). Ide tartoztak a közigazgatás (19%), az oktatás (12,3%) és a vallási és kulturális intézmények (5,5%), valamint a már említett katonaság és rendőrség román munkatársai. A postások, távírdászok és a vasutasok között is a megyei arányuknál többszörösen felülreprezentáltak voltak a románok (21,1%, illetve 15,4%). Miközben általában a mezőgazdaságban a románság Udvarhely megyében nem volt felülreprezentálva (4,1%-os részvétellel), addig ezen belül az erdészet, vadászat terén (10,3%), valamint az állattartásban (8,3%) a megyei nemzetiségi arány közel kétszeresét érte el. Szintén a megyei arány fölött szerepeltek a románok a hiteléletben is (8,1%) mint bankok és biztosítók munkatársai. Ellenben a kereskedelemben és a feldolgozóiparokban messze alulreprezentáltak voltak (2,7% és 3,2%). (Ennek a háttérben a román bankok és biztosítók Székelyudvarhelyre delegált munkatársai lehettek, mert helybenkevés lehetett a román nyelvtudással bíró ágazati szakember.)

[BN_30] Székelyudvarhely: a román helyőrség kaszárnyája, 1930 (KF)

Csik megyében a románság aránya az 1930. évi népszámlálás szerint 12,7% volt. A foglalkozásszerkezetet tekintve itt is a katonák és a rendőrök körében a legkisebb a magyarok aránya, addig a románság ebben a kategóriában abszolút többségben van (72,7%). Míg a mezőgazdaságból élők között csak 2,5 százalékpontnyi a megyei románság arányától való eltérés, addig ezen belül az állattartásban és az erdészet, vadászat terén többszörösen felülreprezentáltak a románok (35,5%, illetve 22,7%). Az állami kézben lévő vasúti és a postai szolgáltatások tekintetében a tituláris nemzethez tartozók (24,6% és 16,4%) szintén felülreprezentáltak voltak. Ugyanez vonatkozik a közintézményekre is, hiszen a közigazgatásban 20,5%, az oktatásban 22,4%, vallás 15,3% – szintén magas volt a románság aránya, azonban ebben a megyében a szociális segélyezettek között (8,9%), a hiteléletben (2,9%) és a kereskedelemben (6,5%) már jelentősen alulreprezentáltak voltak. A feldolgozó iparágak közül egyedül a faiparban közelítették meg a románok (11,8%, 798 fő) a megyei arányszámukat.

Háromszéken, ahol a román nemzetiségűek aránya 15,9%-volt, nem a fegyveres erőknél volt a legnagyobb a tituláris nemzethez tartozók aránya (ott 70%), hanem az állattartáson belül (82,2%, 1770 fő), köszönhetően a megyében őshonos román juhászoknak (pl. Kovászna- Vajnafalva). Egy másik sajátosság, amely valószínűleg a brassói fuvarozásra vezethető vissza, hogy a közlekedésben, teherszállításban is messze felülreprezentáltak voltak a románok (45,1%, 393 fő). Ezt aránysorrendben az erdészet, vadászat (40,2%) és a már Udvarhely megyénél is feltűnt, román szempontból fontossá lett szociális segélyezettek köre (36,5%, 446 fő) követte. A postások és a vasutasok körében nem volt annyira felülreprezentált a románság (26%, 15,3%), mint az előzőekben említett megyékben. Ugyanez mondható el az oktatás (23,3%) és a közigazgatás (25%) esetében is.

Teljesen más volt a helyzet Maros-Torda megyében, ahol a népszámlálás szerint 1930-ban a lakosság 45,8%-a volt román nemzetiségű, így ott olyan többszörös román felülreprezentációról nemigen beszélhetünk, mint az előbbi három megyében, bár a két város és a megye déli járásai jól elkülönültek, hiszen ezekben a korszakban a magyar nyelv használata volt az általános. Itt is a hadseregen és a rendőrségen belül volt a legnagyobb a román nemzetiségűek aránya (76,4%), és ezt a szociális segélyből élők (60,8%) követték. (Ez utóbbiak döntően a hadirokkantak és a hadiárvak közül kerülhettek ki.) A közigazgatásban, a

postánál és az oktatásban némileg felülreprezentáltak voltak (48,6%, 51,8%, illetve 46,1%), de az egyházi alkalmazottaknál a vallásilag megosztottabb magyar intézményrendszer miatt a románok saját megyei arányukat sem érték el (43,8%). Hasonló volt a helyzet a vasútnál is (41,9%). A Marosvásárhely révén legiparosodottabb megyében a románok az iparforgalmon belül egyedül az gáztermelésben voltak arányosan képviselve (44,3%, 47 fő), míg a más bányászati ágazatokban messze alulreprezentáltak voltak (összesen 75 fő, 17,5%). A feldolgozóiparban hasonló volt a helyzet (a románok aránya 18,6%, 5886 fő), a hitel- és kereskedelmi életben még inkább alulreprezentáltak voltak (14,6% és 13,9%). Ebből is látszik, hogy a románok elsősorban az állami szolgálatban keresték a mobilitási pályát, míg az ipari és kereskedelmi pályákon továbbra is a magyarok – és a népszámlálás révén külön csoportként megjelenő magyar anyanyelvű zsidók – voltak a dominánsak.

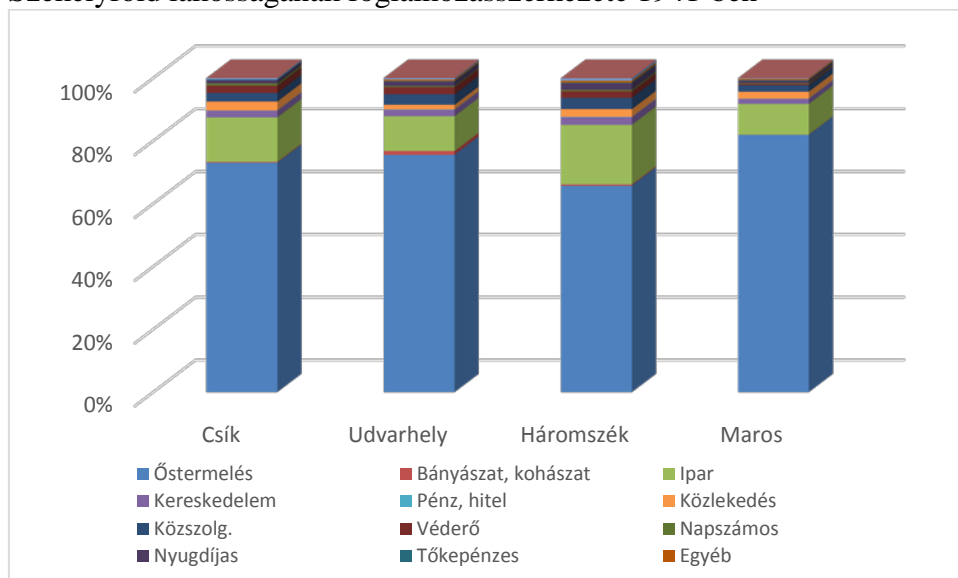
Csíkban a megye lakosságának 1,6%-át írták össze zsidóként, akik döntően magyar anyanyelvűek voltak. Messze felülreprezentáltak voltak a fafeldolgozó iparban (11,2%) mint tulajdonosok, fakereskedők, munkavezetők. Ugyanígy a kereskedelemben (19,5%), ezen belül is az élelmiszerkereskedelemben, éttermek, kocsmák működtetésében (13,1%), illetve a mezőgazdasági termékekkel való kereskedelemben (54,7%). Udvarhely megyében a lakosság 1%-át adó, közel 1300 fős zsidóság szintén a kereskedelemben volt felülreprezentált (27%), különösen a vendéglátóiparban és a házaló kereskedelemben. A háromszéki 700 fős zsidóság szintén a fafeldolgozó iparban és a kereskedelmi vendéglátásban játszott fontosabb szerepet. A Maros megyei 10 ezres zsidóság (a lakosság 3,4%-a), a fafeldolgozás és a könnyűipari foglalkoztatottak 17-18%-át, a kereskedelemből élők 38% adták.

Székelyföld lakosságának foglalkozásszerkezete 1941-ben³³⁶

	Magyarország		Székelyföld		Csík		Udvarhely		Háromszék		Maros	
		%		%		%		%		%		%
Östermelés	8 192 042	55,7	517 751	75,2	125 195	72,6	88 972	75,6	93 707	65,8	209 877	81,9
Bányászat, kohászat	206 587	1,4	2 397	0,3	405	0,2	1 335	1,1	431	0,3	226	0,1
Ipar	2 935 275	19,9	89 477	12,9	24 366	14,1	13 059	11,1	27 078	19,0	24 974	9,7
Kereskedelem	658 251	4,4	13 884	2,0	3 692	2,1	2 482	2,1	3 456	2,4	4 254	1,7
Pénz, hitel	52 041	0,3	471	0,0	116	0,0	80	0,1	115	0,1	160	0,1
Közlekedés	538 955	3,6	15 543	2,2	4 812	2,7	1 706	1,4	3 506	2,5	5 519	2,2
Közszolgálat, szabadfoglalkozású	659 860	4,4	19 156	2,7	4 618	2,6	3 913	3,3	5 183	3,6	5 442	2,1
Véderő	244 642	0,1	10 687	0,2	4 095	2,3	2 731	2,3	2 927	2,1	934	0,4
Napszámos	126 833	0,8	2 880	0,4	1 141	0,6	358	0,3	674	0,5	707	0,3
Házicseléd	231 292	1,5										
Nyugdíjas	444 909	3,0	8 348	1,2	1 862	1,0	1 692	1,4	2 910	2,0	1 884	0,7
Tőkepénzes	57 982	0,3	1 273	0,1	276	0,1	222	0,2	397	0,3	378	0,1
Egyéb	182 284	1,2					501	0,4	823	0,6	1 117	0,4
Foglalkozás nélküli			2 853	0,4	732	0,4	504	0,4	1 034	0,7	583	0,2
Ismeretlen			465	0,06	98		102	0,1	160	0,1	105	0,0
Összesen	14 683 323	100,0	688 464	4,6	172 246	1,1	117 657	0,8	142 401	1,0	256 160	1,7

³³⁶ Az 1941. évi népszámlálásnak az akkor visszacsatolt területekre vonatkozó népszámlálási adatiból csak a nemzetiségi és felekezeti adatokat publikálták. Az itt közölt tábla a volt KSH Levéltár anyagában maradt összeíró lapok alapján készült Sebők László segítségével. *Népszámlálás, 1941.* MNL OL, XXXII-h-1941. Központi Statisztikai Hivatal levéltára, Népszámlálások feldolgozási táblái, 1941. évi népszámlálás feldolgozási táblái.

Székelyföld lakosságának foglalkozásszerkezete 1941-ben

Ha az az 1941. évi népszámlálás eredményeit is figyelembe vesszük, akkor azt mondhatjuk, hogy az őstermelői kategóriában 1910-ben a székelyföldi arány 10%-kal maradt el a magyarországi átlagtól, 1941-ben ez már 20%-ot tett ki, míg 1930-ban a térség a romániai átlagnak felelt meg. A mezőgazdaságban dolgozók megyei aránya 1930-ra Udvarhely megyében nőtt 4 százalékponttal, amely 1910-hez képest 10 000 fős növekedést jelentett, majd ez 1941-re megint visszaesett ötezer fővel az 1910. évi létszám alá. Maros-Tordában a közigazgatási határváltoztatások miatt nőtt meg (50 000 fővel) 1930-ra a mezőgazdaságban dolgozók száma, és ez az arányukat is 10%-kal növelte. Az országos adatokhoz viszonyítva az ipar területén is hasonló tendencia figyelhető meg: míg 1910-ben a székelyföldi ipari foglalkoztatottak aránya csak 2,6 százalékponttal maradt el az országostól, addig 1941-ben ez már 7 százalékpont volt, míg 1930-ban az országos átlagot hozta a térség. 1910-hez képest a Székelyföldön 1941-re 2500 fővel még csökkent is az ipari dolgozók száma. Más ágazatokban a két világháború között stagnálás volt megfigyelhető. Így az 1940. évi visszacsatolás után Székelyföld és Magyarország, kivált a Dunántúl között nagyobbak voltak a különbségek, mint 1910-ben.

[BN_39] Gyergyóremetei fakitermelők, 1938 (Nagy József magángyűjteménye)

Iskolai végzettség

A közműveltség tekintetében az írni-olvasni tudás és az iskolai végzettség mutatóit vizsgáltuk. Az 1910. évi népszámlálás adatsoraiban az anyanyelv szerinti írni-olvasni tudásra, illetve a megyei mutatókra támaszkodhattunk. Magyarországon a hatévesnél idősebb népesség 68,7%-a tudott írni-olvasni, a történeti Erdélyben ez 50,5% volt. Az országban ez volt a legrosszabb regionális mutató, miközben 1890 óta itt csökkent a leggyorsabban az analfabéták száma. Erdélyen belül pedig Csík megye mutatta fel a legnagyobb mérvű javulást 13,5 százalékponttal. Magyarországon legtöbben Moson és Sopron megyékben tudtak írni-olvasni (88,9%, 88,2%), a legnagyobb arányú írástudatlansággal pedig Máramarosban és Szolnok-Doboka megyében kellett számolni. (Ez utóbbi megyékben 26,8%, illetve 28,6% volt az írni-olvasni tudók aránya.) Országosan nemzetiség szerint a német anyanyelvűek 82,9%-a,

a magyarok 67,1%-a, a románok 28,3%-a tudott írni-olvasni.³³⁷ A dualizmus kori viszonyokkal egy előző fejezetben részletesen foglalkoztunk.

A két világháború közti székelyföldi közműveltségnek fontos része az új államalakulat többségi nyelvének elsajátítása. Az erdélyi megyéken belül messze a Székelyföldön a legkisebb a románul tudó, nem román anyanyelvűek aránya. Más nagy magyar lakossággal bíró megyékben magasabb a többségi nyelvet tudók aránya (Szilágy 25,6%, Bihar 28,5%, Szatmár 34,8%).

Románul tudók aránya a Székelyföldön, 1930³³⁸

	Nem román anyanyelvűek száma	Ebből románul tud (%)
Csík	127 291	14,4
Háromszék	119 319	17,4
Maros-Torda	157 599	36,2
Udvarhely	125 371	18,2
történeti Erdély	1 342 860	47,2
Románia	4 424 854	49,8

A székelyföldi városi lakosság nyelvtudása sokkal jobb volt, mint a megyei átlagok (Szászföldön 70,5%, Marosvásárhely 42,9%, Csíkszereda 42%, Sepsiszentgyörgy 38,5%, Székelyudvarhely 29,9%, Gyergyószentmiklós 19,5%).³³⁹ De így is rendkívüli hátrányokkal járt az államnyelv nem ismerete még akkor is, ha a korabeli erdélyi nagyvárosokban általános volt a magyar nyelvhasználat és a jórészt zárt falusi társadalom nem volt igazából rákényszerítve a román nyelv napi használatára. Itt egyszerre két negatív tényező erősíti egymást. A hivatalos államnyelv nem ismerete gátolta az iskolai mobilitást, de ugyanakkor éppen a diszkriminatív iskola- és nyelvpolitikának is köszönhető, hogy alacsony a kétnyelvűség. De ettől függetlenül 20 év alatt minden megyében felére, harmadára csökkent az analfabéták száma és mind az erdélyi, mind az országos mutatóknál sokkal jobb eredményeket produkált a négy megye. Azonban éppen ezért érdekes – és valószínűleg itt van nagy szerepe az alacsony román nyelvtudásnak – az iskolázottságbeli lemaradás. Az írástudás és az általános iskolai végzettség tekintetében az erdélyi és az országos átlag fölött volt a székelyföldi népesség. (De egy-egy mélyfúrás kétségessé teszi e statisztikák megbízhatóságát. Egyrészt az állami elemi iskolák román tannyelve miatt sokan semmit nem értettek meg a tananyagból. Másrészt kb. 20-30% körül lehetett a közoktatásból kimaradt magyar iskoláskorúak aránya, akikkel a statisztika nemigen számolt.³⁴⁰) A gimnáziumi végzettség tekintetében Csík és Udvarhely már elmaradt egy-két százalékponttal az országos átlagtól. A szakképzésben Csík és Udvarhely az országos átlag harmadát, míg a másik két megye a felét hozta. A felsőfokú képzésben az országos átlag felét érte el a négy megye, itt is Csík és Udvarhely megyében a legrosszabbak az adatok. Ez mindenképp összefüggésben van a megyék urbanizáltságával és a nagyon szűkös ipari, kereskedelmi szektorral, a magyar nyelvű képzés és mobilitási pályák beszűkülésével.

A székelyföldi lakosság iskolai végzettsége 1930-ban³⁴¹

³³⁷ Népszámlálás, 1910:6. 89–90.

³³⁸ Uo. 491–492

³³⁹ Recensământul, 1930:9. 491–492

³⁴⁰ A székely kultúr-autonómia, 1–2.

³⁴¹ Recensământul, 1930:3. XIX–XX.

	Teljes népesség	Analfabéta		Tud írni és olvasni		Iskolán kívüli oktatás	Általános iskola	Gimnázium	Szakképesítés	Egyetem	Más felsőfokú
	n	n	%	n	%	%	%	%	%	%	%
Románia	18 057 028	602 913	33,3	8 399 683	58,2	1,5	85,3	8,4	3,1	1,1	0,5
Erdély	3 217 988	802 223	24,9	1 816 310	69,4	0,9	86,4	9,0	2,2	1,0	0,5
Csík	145 806	26 408	18,1	90 522	77,4	0,8	89,6	7,9	1,0	0,5	0,2
Háromszék	136 122	16 796	12,3	95 537	85,0	0,5	87,8	9,4	1,4	0,7	0,2
Maros-Torda	289 546	68 981	23,8	163 765	70,4	0,9	86,6	9,5	1,7	0,7	0,5
Udvarhely	130 282	14 938	11,4	90 600	85,8	0,5	91,8	6,3	0,8	0,6	0,1

Az 1941. évi iskolai végzettségi adatoknál eleve adott a magyarországi és az észak-erdélyi viszonyok közti nagy különbség: az erdélyi mutatók általában az országos átlag felét érik el. Kivéve a négy általánosra vonatkozókat, ott még felülreprezentált is volt a romániai terület. Az analfabéták aránya azonban több mint háromszorosa volt Észak-Erdélyben az országos átlagnak. Ha a székelyföldi megyéket nézzük, akkor az egyetemi végzettséget tekintve Csík még Maros, Háromszék és Udvarhely megyéknek átlagot sem elérő arányától is messze lemaradt, az országos mutató egyharmadával bírt. A nyolc középiskolát végzetek tekintetében már nem volt ekkora a lemaradás, megközelítették az észak-erdélyi átlagot, a hat és a nyolc általános esetében túl is léptek ezen. Ezen a területen Maros megyének (Marosvásárhely miatt), illetve Háromszéknek (a hagyományosan magasabb közműveltsége révén) jobbák a mutatóik, mint a két másik megyének.

A legnagyobb különbség az analfabéták magas arányában jelentkezett. Míg az észak-erdélyi arány az országos háromszorosa volt, addig Maros és Csík megyében a lakosság harmada, míg Háromszéken és Udvarhelyen negyede volt analfabéta. 1910-ben Székelyföldön még a magyarországi átlaggal azonos volt az írni-olvasni nem tudók aránya, míg három évtizeddel később ez leromlott, hiszen az országos arány 12% körül volt. Az analfabéták száma a három évtized alatt lassan csökkent: Háromszék és Udvarhely megyékben 1910-et 100-nak véve 54% és 58,6%-ra, míg Csíkban ugyanez az arány 76%, Maros-Tordában pedig 92% volt 1941-ben.

1930-ban az egyetemi, főiskolai végzettségűek általában minden megyében kétszer annyian voltak, mint 1941-ben. Ez az államilag kihelyezett román közigazgatási, igazságszolgáltatási, oktatási alkalmazottaknak volt köszönhető. Ha a nyolc középiskolai osztályt végzeteket nézzük meg 1910-ben és 1941-ben, akkor kb. szinten tartásról beszélhetünk, kivéve Maros megyét, ahol 30 év alatt 47%-kal (2374-ről 3502-re) nőtt a nyolc középiskolát végezettek aránya. Ez döntően Marosvásárhely fejlődésének tudható be.

20. Székelyföldön lakosságának iskolai végzettsége, 1941-ben³⁴²

	egyetemi főiskolai végzettség	8 közép.	4 közép.	6 által.	4 által.	Egyéb írni olvasn i	Csak olvas	Nem ír nem olvas	Összesen	Főisko lai oklevé l	Érettsé gi

³⁴² Népszámlálás, 1941. MNL OL, XXXII-23-h-1941. Központi Statisztikai Hivatal levéltára, Népszámlálások feldolgozási táblái, 1941. évi népszámlálás feldolgozási táblái.

Magyarország	129 542	285 575	705 503	4 323 225	1 899 076	208 945	1 521 831	1 722 187	14 683 323	107 301	206 543
%	0,9	1,9	4,8	29,4	12,9	1,4	10,4	11,7	100,0	0,7	1,4
Észak-Erdély	12 654	28 886	64 142	322 452	358 688	43 843	8 044	969 586	2 576 714	9 358	20 422
%	0,49	1,1	2,4	12,5	13,9	1,7	0,3	37,6	100,0	0,3	0,7
Csík	589	1 445	3 525	21 712	26 103	2 896	884	54 181	172 246	420	807
%	0,34	0,8	2,0	12,6	15,1	1,6	0,5	31,4	100,00	0,2	0,4
Háromszék	612	1 734	4 179	36 008	17 307	1 619	344	34 064	142 401	432	1 027
%	0,43	1,2	2,9	25,2	12,1	1,1	0,2	23,9	100,0	0,3	0,7
Maros	1 372	3 502	7 547	44 060	42 985	4 580	900	99 097	301 093	1 012	2 443
%	0,46	1,1	2,5	14,6	14,3	1,5	0,3	32,9	100,00	0,3	0,8
Udvarhely	483	1 100	2 202	29 997	13 531	2 375	410	28 382	117 657	349	739
%	0,41	0,9	1,8	25,5	11,5	2,0	0,3	24,1	100,00	0,3	0,6
Városok											
Csíkszereda	194	284	726	1 264	983	153	14	774	6 926	180	194
%	2,80	4,1	10,4	18,2	14,1	2,2	0,2	11,1	100,0	2,6	2,8
Gyergyószentmiklós	124	211	776	1 041	2 074	37	37	2 567	10 979	111	154
%	1,13	1,9	7,0	9,4	18,8	0,3	0,3	23,3	100,0	1,0	1,4
Székelyudvarhely	247	405	1 155	2 588	1 492	47	16	1 597	11 929	213	379
%	2,07	3,4	9,6	21,7	12,5	0,3	0,1	13,3	100,0	1,7	3,1
Marosvásárhely	791	1 878	4 708	6 985	8 308	222	190	6 500	44 933	686	1 607
%	1,76	4,1	10,4	15,5	18,4	0,4	0,4	14,4	100,0	1,5	3,5
Szászrégen	142	229	925	1 741	1 709	54	13	2 016	10 179	132	183
%	1,40	2,2	9,0	17,1	16,7	0,5	0,1	19,8	100,0	1,3	1,8
Sepsiszentgyörgy	240	468	1 332	2 806	2 204	115	29	2 170	14 365	209	329
%	1,6	3,2	9,2	19,5	15,3	0,8	0,2	15,1	100,0	1,4	2,2
Kézdivásárhely	104	215	689	1 295	1 011	88	5	778	6 615	82	153
%	1,5	3,2	10,4	19,5	15,2	1,3	0,0	11,7	100,00	1,2	2,3

A két világháború közti társadalomszerkezeti változásokat összefoglalva a román nemzetállam etnikai átrétegződési, homogenizációs törekvései alapvetően a székely kisvárosokig jutottak el, de lényeges átalakulást nem tudtak elérni. (A falvak szintjén ez az állami iskolákban, a néhány tucat településen megjelenő ortodox és görög katolikus egyházközségekben, a jegyzők kétnyelvűségében vagy a magyar nyelvismeretük hiányában ragadható meg. Ezzel más fejezetekben foglalkozunk.) Ellenben a régió társadalmi viszonyait, Marosvásárhely kivételével, a megrekedtség jellemzi. 1940-ben egy a nemzetiségi viszonyaival együtt az elmaradott társadalmszerkezetét is konzerváló, az oktatásban és a középosztályosodásban az erdélyi nagyvárosoktól és az anyaországtól is leszakadó falusi társadalom került vissza a Székelyföldre Magyarországhoz.

[BN_29] Lövéte: szentmise után, 1929 (KF)

Gazdasági élet

Általános keretek

Az első világháború végén a győztes oldalon álló Román Királyság többszörösére növelte területét, az Osztrák–Magyar Monarchiától elcsatolt területek révén pedig egy nyersanyagban gazdag és gazdaságilag jóval fejlettebb régióval gyarapodott. Az egyesek által gazdasági

aranykornak is tekintett két évtized Nagy-Romániájának hullámzó volt a gazdasági élete. A korszak nagyjából három részre osztható. Az első időszak a 20-as éveket foglalja magában; a fő gazdaságpolitikai irányt a háborús időszakból való felépülés, illetve az új területek integrálása képezte. Ez utóbbinak része volt a jogi és adminisztratív egyesítés (például a közigazgatási reform, az egységes fizetőeszköz bevezetése) és a gazdasági érdekszféra kiterjesztése a frissen szerzett régiókra. (Megjegyzendő: az egyesítési folyamat a 30-as éveken is végighúzódott.) A második szakasz 1928-tól, a Nemzeti Parasztpárt kormányra lépésével vette kezdetét, és az országba fokozatosan begyűrűző gazdasági világválság határozta meg. Ezekben az években elsősorban a külföldi tőke behozatalára, a pénzügyi stabilitásra és az ipari mellett a mezőgazdasági termelés növelésére törekedtek. A harmadik szakasz 1932-től kezdődik, amikor egy sor megszorító intézkedést hoznak, olyanokat, mint a korlátozott devizaforgalom bevezetése, az import állami szabályozása és korlátozása vagy az export növelése. A külkereskedelmi kapcsolatok szigorú ellenőrzésével elsősorban az idegen tőke kiáramlását akarták megakadályozni.

A két világháború közötti romániai gazdaságpolitikát ugyanakkor döntően a gazdasági nacionalizmus jellemezte, amelynek elsődleges célja volt a meghatározó (román) gazdasági pozíciók erősítése az idegen gazdasági érdekekkel szemben. Az említett gazdaságpolitikai logikának (több vagy kevesebb mértékben) a korszakot meghatározó nemzeti liberális és parasztpárti kormányok egyaránt érvényt szereztek. Románia két világháború közti gazdasági nacionalizmusa elsősorban a protekcionista vámpolitikában, a gazdasági honosításban, a helyi munkaerő nagyobb mértékű használatában, a gazdasági önellátásra való törekvésben, továbbá a gazdasági külkapcsolatok csökkentésében és ellenőrzésében érvényesült. Amíg az idegen tőke és befolyás visszaszorítására való törekvés elsősorban a nemzeti liberális kormányt jellemezte, az 1928-ban kormányra lépő Nemzeti Parasztpárt már sokkal inkább a nemzetközi tőkével együttműködő politikát folytatott, az őket felváltó liberálisok viszont a 30-as évek folyamán ismételen visszatértek a korábbi politikájukhoz – a megszorításokkal együtt.³⁴³

A vámpolitika és a külkereskedelmi kapcsolatok szabályozása mellett az erdélyi magyarság szempontjából igen lényeges elem volt (az egyébként más közép-kelet-európai államokra is jellemző) gazdasági honosítás, az idegen tulajdonnak a saját állampolgárok, lehetőleg az állam által védett etnikai többség kezére juttatása.³⁴⁴ A tendenciát jól szemlélteti az 1924-ben kihirdetett bányatörvény – vagy az 1923. évi alkotmány, amely elviekben szavatolta a magántulajdont, de tág hatásköröket adott az államnak: a tulajdonjogot kisajátítás útján meg lehetett szüntetni. Hasonló célokat szolgált a tulajdonviszonyokat és a mezőgazdasági ágazatot jelentősen átformáló, 1921-ben meghirdetett földreform is. Az agrárreformot régióként más-más törvény szabályozta, az újonnan szerzett területeken pedig az elsődleges cél a tulajdonviszonyoknak a saját etnikai közösség javára való eltolása volt, így a bukovinai és a Magyarországtól elcsatolt területeken jóval szigorúbb eljárást alkalmaztak, mint az Ókirályságban.

Az erdélyi magyar gazdaságpolitikában a 20-as évek folyamán az országoshoz hasonlóan elsősorban az új keretekhez való alkalmazkodásra, az önszerveződésre (például szövetkezeti hálózat kiépítése), illetve a kisebbségi gazdasági sérelmek tematizálására fektették a hangsúlyt (például a földreform során szenvedett károk, sérelmek orvoslása hazai és nemzetközi fórumokon). A gazdasági világválság idején, a társadalmi összezárkózás folyamatával³⁴⁵ együtt indult meg a gazdasági önellátás rendszerének a kialakítása az erdélyi magyarság körében. 1933-ban az Országos Magyar Párt a nemzeti alapon történő gazdaságszervezés

³⁴³ Murgescu, 2010. 256.

³⁴⁴ Uo. 251.

³⁴⁵ Bárdi, 2006.

mellett foglalt állást, 1937-ben pedig már az önellátást tartották az egyetlen alternatívának.³⁴⁶ Ez később, a második bécsi döntést követő négyéves magyar közigazgatás idején fog megváltozni, amikor a legfőbb cél a korábban meggyengült regionális gazdasági pozíciók visszaszerzése, megerősítése lett, a konkurens etnikai csoportok (elsősorban románok) rovására.

[BN_27], „Szénacsinálás” (KF)

Mezőgazdaság

A két világháború közötti Románia gazdasága, a szomszédos államokhoz hasonlóan, mezőgazdasági jellegű volt. Erre leginkább két fontos mutató, az ország lakosságának foglalkozási szerkezetére és a nemzeti jövedelem ágazatonkénti megoszlására vonatkozó utal.

A foglalkozási szerkezetet tekintve az 1930. évi népszámlálás adatai alapján a 13 millió főnyi lakosság 72,3%-a dolgozott a mezőgazdasági, 8,6%-a az ipari és 4,1%-a a kereskedelmi vagy pénzügyi szektorban.³⁴⁷ A nemzeti jövedelem 1937. évi adatai hasonló arányokat mutatnak: a mezőgazdaság 48,2%-ot, az ipar 24,8%, a kereskedelem és a hitel pedig 20,8%-ot tett ki.³⁴⁸

Románia lakosságának foglalkozás szerinti megoszlása 1930-ban (fő)

	Összesen	Földművelés	Bányászat	Ipar	Kereskedelem és hitel	Egyéb
Románia	18 057 028	13 063 213	153 423	1 560 061	749 508	2 530 823
Erdély (Székelyföld nélkül)	4 846 607	3 355 223	78 797	539 124	175 532	697 931
Székelyföld	701 756	510 053	2 159	78 603	21 416	89 525

Ha az egyes gazdasági ágazatok eloszlásának regionális különbségeit nézzük, az általános kép nem változik, az egyes régiók az országoshoz hasonlóan agárjelleget mutatnak, de az egymáshoz való viszonyításakor jelentős különbségek mutatkoznak. Románia a háború végén Erdély révén egy gazdaságilag fejlettebb, jóval iparosodottabb régióval gyarapodott, azonban a régió belüli különbségek itt is jelentősek voltak.³⁴⁹ Így például az egy főre eső nemzeti jövedelem 1937-ben Romániában 8 957,6 lej volt, ez Erdélyben 10 103,6 lejt, a Székelyföldön pedig 9 773,3 lejt tett ki. A Bánság, valamint a dél-erdélyi régió jelentősen fejlettebb volt, mint a Székelyföld vagy Máramaros vidéke. A Román Királyság regionális gazdasági különbségeit szintén jól szemléltetik a foglalkozási statisztikák. Az agrárnépesség minden régióban jelentős volt, de nagy különbségekkel; az imént említett adatsorok azt mutatják, hogy az ország mezőgazdasági súlypontja az ország déli vidéke, amely az agrárlakosság 47%-át adta, míg az erdélyi csak 29,5%-át.³⁵⁰ Hasonló viszonyokat mutat az ágazat által termelt jövedelem: az erdélyi régió a mezőgazdasági termelésnek megközelítőleg a harmadát biztosította, az iparinak viszont 41,6%-át.³⁵¹

³⁴⁶ Hunyadi, 2000.

³⁴⁷ *Recensământul, 1930:5. XIV–XVII. táblázat.*

³⁴⁸ *A Romániához csatolt magyar területek*, 58. táblázat. A mezőgazdasághoz számítva a növénytermesztést és az állattenyésztést is. A bányászatot is ide számolva a gazdaság primer szektora (östermelés) a nemzeti jövedelem 54,3%-át adta. Az iparba a gyáripart, a fatermelésből származó jövedelmet, az építkezéseket, a kisipart, illetve a szabadfoglalkozásokat, a kereskedelem és hitel kategóriába pedig a szolgáltatásoknak minősülő szállítást és a háztartási munkálatokat is beleszámítjuk.

³⁴⁹ *A Romániához csatolt magyar területek*, 58. táblázat.

³⁵⁰ *Recensământul, 1930:5. XIV–XVII. táblázat.*

³⁵¹ *A Romániához csatolt magyar területek*, 58. táblázat.

A székelyföldi megyéket tekintve 1930-ban a legnagyobb agrárlakossága Udvarhely megyének volt: az ott élők 80,3%-a élt földművelésből, utána Maros és Csík megyék következtek.³⁵² Hasonlóképpen a megyei összjövedelmeket tekintve Udvarhely megyében találjuk a legmagasabb mezőgazdasági arányt (60,3%), a legalacsonyabbat pedig Maros megyében (47,8%). A magas agrárlakosság-arány ellenére Udvarhely megye a székelyföldi mezőgazdasági jövedelem 19,4%-át adta, míg Maros megye a 35,4%-át.

A székelyföldi megyék által termelt nemzeti jövedelem megoszlása 1937-ben (millió lej)³⁵³

Megye	Növénytermelés nettó értéke	Állattenyésztés nettó értéke	Fatermelés nettó értéke	Bányászati termelés nettó értéke	Gyáripari termelés nettó értéke	Építkezés	Lakáshasználat	Kereskedelem, biztosítás, banktevékenység	Szabadfoglalkozás és kisipar	Szállítás, közlekedés és háztartási munka
Udvarhely	459,39	268,50	172,46	12,02	45,08	38,83	142,36	16,73	11,98	8,28
Csík	482,25	339,30	371,39	8,33	135,79	44,05	161,50	32,89	23,56	75,26
Háromszék	645,67	218,50	290,50	3,24	198,44	40,29	147,74	31,94	22,87	73,08
Maros-Torda	830,61	496,20	397,50	4,05	258,63	87,11	319,41	94,67	67,81	216,64
Székelyföld	2 417,92	1 322,50	1 231,85	27,64	637,94	210,28	771,01	176,23	126,22	403,26
Erdély (Székelyföld nélkül)	14 041,52	8 525,80	4 201,54	2 099,92	8 994,95	1 421,03	5 210,46	1 724,78	1 235,38	3 946,90
Románia	54 541,13	29 849,90	11 097,86	10 751,84	23 355,35	4 895,85	17 819,46	5 663,35	4 056,36	12 959,61

Növénytermesztés és állattenyésztés

A korabeli székelyföldi mezőgazdasági viszonyok elmaradottnak tekinthetők, hiszen még elterjedt volt a háromnyomásos forgókényszeres gazdálkodás, és nagy volt az ugar aránya is. Ennek azonban nem kifejezetten gazdaságpolitikai vagy társadalmi okai voltak. A földrajzviszonyok, illetve az infrastruktúra alacsony szintje következtében a régió önellátásra rendezkedett be, vagyis a szántóföldi termelés olyan terményekre is kiterjedt, amelyeket a természeti adottságok kevésbé támogattak, így például a kenyérgabona termelése mindig nagy arányokat mutat, annak ellenére, hogy ennek a vidék klímája nem kedvez.³⁵⁴ A termelés szempontjából az erdélyi régiót három övezettípusra osztották: önellátó, nem önellátó és többlettermelő zónákra. Az önellátó övezetek, például a Székelyföld jellemzője, hogy a legfontosabb szükségletekhez a terményeket helyben állítják elő, a természeti adottságok ellenére nagy arányban termelnek gabonát, továbbá hegyvidéken is növelik a szántóföld arányát – a legelők vagy kaszálók rovására. Ezzel szemben a többlettermelő vidéken egy átlagos gazdaság is képes kivitelre termelni, és minthogy kevesebb szántót kell gabonatermelésre használni, magas az ipari- és takarmánynövény-termelés aránya is, lehetővé téve egy fejlettebb, szántóföldi takarmányra alapozott állattenyésztést.³⁵⁵

³⁵² Recensământul, 1930:5. XIV–XVII. táblázat.

³⁵³ A Romániához csatolt magyar területek, 58. táblázat

³⁵⁴ Farkas Á., 1944a. 260.

³⁵⁵ Farkas Á., 1941. 4–6.

[BN_22] Állattartó gazdák Szentábrahámon, tenyészállat-bemutatón 1929 (Nagy Béla felvétele, MIM)

A művelési ágak szerinti megoszlás tekintetében a szántóterületek az országos és regionális átlag alatti értékeket mutatnak a Székelyföldön, de elérik vagy meghaladják azokat a legelők tekintetében. A vidék több mint egyharmadát erdők borították. A legnagyobb szántóterületeket Maros-Torda és Háromszék megyékben találjuk, ugyanakkor itt voltak a legnagyobb erdőségek is, a kaszálók és legelők terén pedig Csík megye állt az élen.

Az országos, regionális és megyei területek művelési ágak szerinti megoszlása (%)³⁵⁶

	Szántó	Kert	Rét (kaszáló)	Szőlő	Legelő	Erdő	Terméketlen
Románia	45,57	0,89	5,06	1,25	9,76	21,48	15,99
Erdély (Székelyföld nélkül)	33,62	1,21	9,28	0,61	12,94	28,68	13,67
Székelyföld	23,74	0,70	14,54	0,11	12,67	39,39	8,92
Udvarhely	25,08	0,97	16,77	0,06	13,19	33,92	10,36
Csík	13,77	0,07	21,69	0,00	17,11	32,50	14,85
Háromszék	23,88	0,30	9,87	0,00	8,27	49,48	8,19
Maros-Torda	33,05	1,46	9,05	0,32	10,81	42,88	2,43

A szántóföld a korábbiaknak megfelelően oszlott meg a különböző terménytípusok között. A gabonafélék foglalták el a legnagyobb területet, ezt követte az ugarterület, jóval meghaladva az erdélyi vagy az országos átlagokat. Ez a legnagyobb mértéket Csík megyében érte el, ahol a szántóterület majdnem negyede volt parlagon hagyva, utána Udvarhely következett 22%-kal. A mezőgazdaságilag fejlettebb, ugyanakkor jobb minőségű földekkel is rendelkező Háromszék és Maros-Torda megyékben ezek az arányok 5-7% között mozogtak. Jelentősnek mondható még a kapásnövények részesedése is, főleg Csík és Háromszék megyékben. Az alacsony arányú szántóterület és a technikai visszamaradottság (pl. a gépesítés alacsony foka) ugyanakkor átlagos hozamokat eredményezett. A legjobb terméseredményeket Maros-Torda megyében érték el, a legalacsonyabbak Csík megyében voltak.

A szántóterület megoszlása az egyes terménycsoportok között, 1938-ban (%)³⁵⁷

	Gabona	Mesterséges takarmány	Kapásnövény	Ipari növény	Ugar
Udvarhely	63,44	8,79	4,49	0,87	22,41
Csík	56,18	3,79	15,24	0,78	24,01
Háromszék	61,51	14,75	15,06	1,71	6,97
Maros-Torda	78,47	12,41	2,51	2,04	4,58
Székelyföld	68,02	10,65	7,78	1,52	12,03
Erdély (Székelyföld nélkül)	76,83	8,80	4,08	2,33	8,00
Románia	83,83	5,40	3,62	3,62	3,52

³⁵⁶ A Romániához csatolt magyar területek, 7. táblázat.

³⁵⁷ Uo., 8. táblázat.

A mezőgazdaság hatékonyságát ugyanakkor nagyban befolyásolta a vidék agrársűrűsége is, amely a jobb terméseredmények ellenére csökkentette a régió agrárgazdaságának eltartóerejét. Erdély és a Székelyföld átlagos népsűrűsége az országos érték alatt volt, azonban ha a lakosságot a mezőgazdasági vagy csak a szántóterülethez viszonyítjuk, akkor jóval az országos szint fölötti adatokat kapunk. A magas agrársűrűség önmagában még nem jelent problémát, azonban ez egész Romániában általában tőkehiánnyal és technikai alulfejlettséggel párosult. A következő negatívan befolyásoló tényező az európai gabonaexportoknak a tengerentúlival szembeni térvesztése volt, ehhez adódott még az 1929. évi gabonaválság is, amely egész Románia agrárszektorát meggyengítette. 1936-ban a romániai földművelők vásárlóképessége 1929-hez képest a felére csökkent.³⁵⁸

Népsűrűség és agrársűrűség a 30-as évek folyamán (fő/km²)³⁵⁹

	Népsűrűség	A teljes lakosság a szántóterülethez viszonyítva	A teljes lakosság a mezőgazdasági termeléshez viszonyítva	Agrársűrűség (mezőgazdasági lakosság a mezőgazdasági termeléshez viszonyítva)
Udvarhely	43,76	174,50	78,07	62,76
Csík	29,20	212,00	55,47	39,51
Háromszék	40,79	170,81	96,37	65,64
Maros-Torda	59,63	180,39	109,01	78,60
Székelyföld	43,42	182,92	83,88	60,97
Erdély (Székelyföld nélkül)	56,28	167,40	97,61	67,57
Románia	61,20	134,30	97,87	70,80

A világgazdasági válság mellett a mezőgazdasági szektort a romániai gazdaságpolitika is terhelte. A háború után a legnagyobb visszaesés a mezőgazdaság terén volt tapasztalható, elsősorban azért, mert a háborús évek alatt jelentős munkaerőt vontak el a szektorból, ugyanakkor a háború után felerősödő gazdasági nacionalizmus is elsősorban az ipari szektornak kedvezett.³⁶⁰ Az alacsony terméshozamot tovább csökkentette az 1921-ben meginduló birtokrendezési folyamat is, aminek következtében az országban radikálisan csökkent a nagybirtokok aránya és jelentősen növekedett a kis- és törpebirtokoké. Ennek következményeként megnőtt a birokélaprozódás. Ugyanakkor ennek jelentős üzemromboló hatása is volt, amely legfőképpen az erdélyi területeken mutatkozott meg, ahol az Ókirályság latifundiumaival szemben a hatékonyabban működő középbirtokok voltak túlsúlyban.³⁶¹ Az ágazat helyzetét a protekcionista gazdaságpolitika is rontotta, a 20-as években bevezetett vámtarifák a mezőgazdasági termelés közszükségleti cikkeinek az importárát növelték meg, ami az iparhoz képest erősen hátrányosan érintette az agráriumot. A mezőgazdasági termékeket mindemellett magas exportvámokkal is sújtották, leszorítva a belföldi árakat is.³⁶² Ennek következtében az agrárról a korszakban majdnem végig nyitva maradt, mi több, az alacsony tőkeképeség, illetve a liberális kormányok a mezőgazdaságot nem támogató külkereskedelmi tevékenysége (az alacsony nemzetközi árak idején magas exporttevékenység

³⁵⁸ Vita, 1939.

³⁵⁹ Uo.

³⁶⁰ Murgescu, 2010. 208.; *România și Europa*, 208.

³⁶¹ Venczel, 1942. 337–342., vö. Murgescu, 2010. 237–238.

³⁶² Török, 1926. 13–15.

és fordítva) és a világgazdasági válság hatása oda vezetett, hogy a 30-as évek elejére a mezőgazdasági lakosság jelentősen eladósodott és fizetéseképtelenné vált. A mezőgazdaság fellendítésére a Maniu-kormány több lépést is tett, elsősorban az agrárhitelezés terén, de fontosak voltak a mezőgazdasági szövetkezetek, illetve a mezőgazdasági kamarák megszervezésére tett lépések is. Az agrárlakosság eladósodása 1930-ra akuttá vált, ennek kezelésére azonban ekkor még nem történtek konkrét lépések a nagy mennyiségű likvid tőke hiányában. A problémát csak 1932-től kezdik orvosolni a hitelezés befagyasztásával és a kifizetetlen adósságok miatt banki kártalanítással (moratóriummal és konverzióval).³⁶³

Bukaresti nagykereskedelmi árak indexei (1913–1914 átlaga = 100)³⁶⁴

[TBA_4. kép.] Cséplés Barátosban, 1920-as évek (SzNM)

Az agrárlakosság helyzetét ugyanakkor az ország adópolitikája is negatív irányban befolyásolta. Az adóprés különösen a Székelyföldön volt nagy. Annak ellenére, hogy az 1923. évi alkotmány egyenlő közteherviselést írt elő, a jogszabályok alkalmazásakor a kisebbségi területeken nem volt ritka a hivatali visszaélés.³⁶⁵ A törvények 6%-os mezőgazdasági adót határoztak meg, de regionálisan jelentős különbségek mutatkoztak.³⁶⁶ Így például amíg 1924–1926 között országos szinten az egyenes adók 5,4%-kal csökkentek, addig a Regátban csak 1,5%-kal, Erdélyben viszont 22%-kal növekedtek. A Székelyföldet tekintve a növekedés Csík megye esetében 19,7%, Udvarhely megyében 15%, Háromszéken pedig 23% volt.³⁶⁷

Konkrétan csak a mezőgazdasági adókat nézve is hasonló képet kapunk. Az agráriumból származó jövedelmet egyrészt az állami, a megyei, a községi adó vagy kamarailletékek terhelhették. Ebből 1931-ben a legnagyobb arányt (59%) az állami, majd a megyei (24%) és a

³⁶³ Roberts, 1951. 181–184.; Mamina–Scurtu, 1996. 69–76.

³⁶⁴ Axenciuc, 2000. 330–331.

³⁶⁵ Nagy L., 1944. 201–207.

³⁶⁶ A többi egyenesadó ennél magasabb volt: házjövedelem: 10,5%, az ingó vagyon jövedelmek: 8–14%; ipar és kereskedelem: 9%, fizetés (progresszív adókulcs): 4–25%, alkalmi jövedelmek: 7%. Alacsonyabb adókulcs csak a szabadfoglalkozások esetében volt: 5%. Nagy L., 1944. 201.

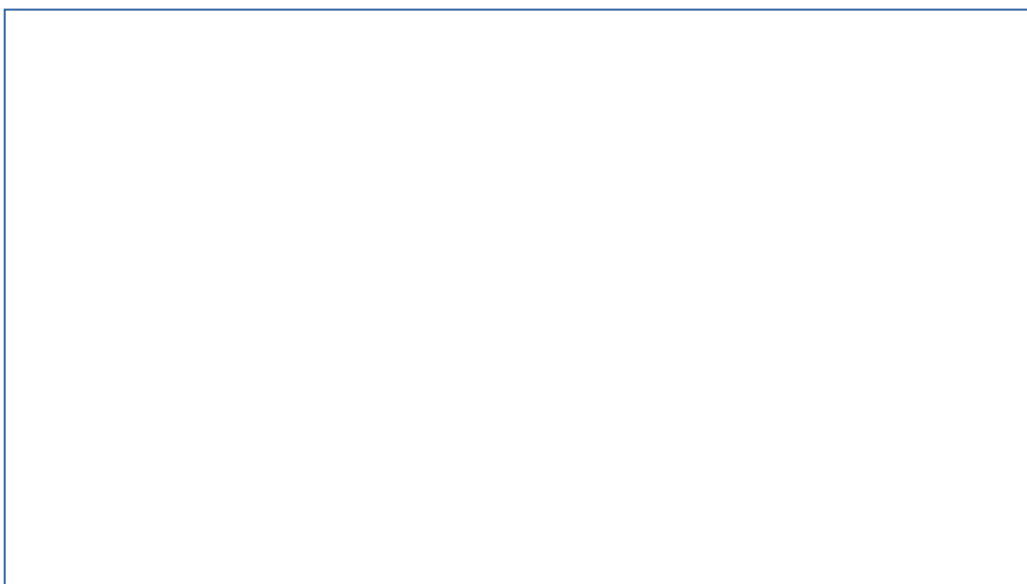
³⁶⁷ Uo. 207.

községi (15%) adó tette ki. Regionális bontásban az egy főre eső erdélyi és a székelyföldi arányok az országos átlag körül vannak, az egyes megyéket tekintve pedig jóval magasabbak ugyanezek az értékek, legfőképp Háromszék és Csík megyék esetében.

A mezőgazdasági jövedelemadó területi megoszlása 1931-ben (millió lej)³⁶⁸

	Állami adó	Megyei adó	Községi adó	Kamarai illeték
Udvarhely	7,50	3,10	1,90	0,30
Csík	12,40	5,50	3,30	0,50
Háromszék	11,90	5,10	3,00	0,50
Maros-Torda	16,50	6,90	4,20	0,70
Székelyföld	48,30	20,60	12,40	2,00
Erdély (Székelyföld nélkül)	341,60	142,90	84,80	14,20
Románia	1360,30	567,50	339,40	56,60

Az egy főre eső mezőgazdasági jövedelemadó területi megoszlása³⁶⁹

Amint már korábban említettük, az országos viszonyokhoz hasonlóan a székelyföldi mezőgazdaság sem rendelkezett jelentős gépi erővel. Mindazonáltal a gépesítés mértéke valamelyest az országos és a regionális átlag fölött volt. A szántóterületre és vetésterületre kivetített arányokat nézve Csíkban voltak a legjobbak az arányértékek, a leggyengébbek pedig Udvarhely megyében.

Mezőgazdasági gépek megoszlása 1935-ben.³⁷⁰

	Traktor (db)	Cséplőgép (db)	Egy traktorra eső szántóföld (ha)	Egy cséplőgépre eső kalászossal bevetett terület (ha)

³⁶⁸ A Romániához csatolt magyar területek, 82. táblázat.

³⁶⁹ Uo.

³⁷⁰ A Romániához csatolt magyar területek, 10. táblázat.

Udvarhely	20	122	3 733	388
Csík	78	162	882	239
Háromszék	72	232	1 107	211
Maros-Torda	82	241	1 957	523
Székelyföld	252	757	1 522	345
Erdély (Székelyföld nélkül)	1 845	5 490	1 569	405
Románia	4 685	14 664	2 870	769

A kiterjedt legelők és kaszálók fejlett állattenyésztésre adtak lehetőséget, azonban az erdélyi állattenyésztés átlagosnak volt mondható, a számosállatok aránya nem haladta meg 100 hektáronként a 20-at.³⁷¹ Ebben a tekintetben sem az erdélyi (19,9), sem a székelyföldi (16,7) értékek nem érték el az országos átlagot (22,1), jobb, a szűkebben vett regionális átlagokat meghaladó értékeket csak Udvarhely és Maros megyék esetében találunk. Az állatállománynak a lakossághoz viszonyított arányában a székelyföldi megyék értékei (383,8 számosállat 1000 lakosra) mind az erdélyi, mind a romániai átlag fölött mozogtak.³⁷²

. Állatállomány a 30-as években (darab)³⁷³

	Ló	Szarvasmarha	Sertés	Juh
Udvarhely	15 275	44 661	12 287	61 603
Csík	15 050	71 647	14 569	102 772
Háromszék	13 555	39 287	25 288	53 907
Maros-Torda	14 548	78 711	26 297	148 546
Székelyföld	58 428	234 306	78 441	366 828
Erdély (Székelyföld nélkül)	430 030	1 368 566	892 138	2 413 318
Románia	2 162 666	4 518 633	2 969 403	11 828 165

[TBA_5. kép] Traktor Zágonban a két világháború között. (SzNM)

Az 1921. évi földreform

Erdély és a Székelyföld birtokszerkezetére a kis- és középbirtokok kategóriája volt a jellemző, de jelentős volt a korlátolt forgalmú birtokok aránya is. (Korlátolt forgalmúaknak azokat a birtokokat nevezzük, amelyek elidegenítését törvény vagy más okirat, pl. alapító oklevél, alapszabályzat külön határozza meg. Ide tartoznak például a közbirtokosságok, a községi birtokok, az egyházi birtokok vagy hitbizományok, de ide sorolhatók a kincstári és az alapítványi birtokok is.)

A 19. század végén a korlátolt forgalmú birtokok aránya (beleszámítva a mezőgazdaságiak mellett az erdőket, a nádasokat és a nem termő területeket is) átlagban egy erdélyi megyében megközelítőleg 40%-ot tett ki. A székelyföldi megyékben az átlag alatt volt, az erdélyi szintet csak Csík megye haladta meg. A korlátolt forgalmú kategóriába eső birtokok több mint fele

³⁷¹ Farkas Á., 1941. 6. vö. Romániához csatolt magyar területek, 10. táblázat.

³⁷² A Romániához csatolt magyar területek, 10. táblázat.

³⁷³ Uo.

mind a négy székely megyében erdőbirtok volt.³⁷⁴ A székelyföldi birtokszerkezet háború előtti ismertetésére nem térünk ki részletesen, erről a korábbi fejezetekben már volt szó. Viszont nem kerülhető meg a századelő birtokosainak nemzetiségi megoszlása, amely az erdélyi román birtokrendezés során jelentős súllyal esett latba. Habár Erdélyben a középbirtokok domináltak, és nem találunk a magyarországihoz vagy a regátihoz hasonló latifundiumokat, a birtokszerkezet a tulajdonosok nemzetisége szerint már jelentős eltolódásokat mutatott. Az 1910. évi népszámlálás adatai alapján az erdélyi területen az 50 kat. holdat³⁷⁵ (28,7 ha) meghaladó birtokok majdnem fele, míg az 1000 kat. holdat kitevő vagy annál nagyobb birtokok majdnem 90%-a magyar tulajdonos kezében, ezzel szemben a törpebirtokos és földnélküli, öt kh (2,8 ha) alatti kategória többségében román tulajdonban volt.³⁷⁶ Az 1921. évi földreform kisajátításai országos szinten (regionálisan eltérő intézkedésekkel) a magasabb kategóriákat célozták meg a legkisebb birtokok javára.

A földreform a korszak egyik legnagyobb konfliktusforrása lett, intézkedései megosztották a román társadalmat is, ugyanakkor jelentősen hozzájárult az agrártársadalmat sújtó válságok kialakulásához. Mindemellett a gazdasági nacionalizmus jegyében több olyan intézkedést is tartalmazott, amelyek az újonnan szerzett területeken kifejezetten a nemzeti kisebbségek ellen irányultak.

Habár a földreform 1921 nyarán indult meg, a nagyszebeni Kormányzótanács már 1919-ben foganatosított birtokrendezési szabályokat. Az elsők között volt az Ókirályságban alkalmazott, ún. „kényszerbérleti rendszer”³⁷⁷ kiterjesztése, amely kisebb-nagyobb változtatásokkal az 1920-as évek elejéig érvényben maradt. A rendszert, amelynek értelmében a kisajátítás alá kerülő nagybirtokokat „önkéntesen vagy kényszerrel” az igényjogosultak számára bérbe kellett adni, a legelső alkalommal a Marghiloman-kormány idején vezették be. A törvény indoklásában Garoflid földművelésügyi miniszter a rendszert átmeneti állapotként jellemezte, amely mintegy „főpróbaként” felkészíti a regáti gazdatársadalmat a földreform végleges intézkedéseire.³⁷⁸ A rendelkezések ugyanakkor egy további célt is szolgáltak: a világháborús harcokban részt vevők vagy hozzátartozóik gyors jutalomban való részesítését; Erdélyben ez a román lakosságra vonatkozott. A rendeletek értelmében a bérletre jogosultak voltak: a háborúban részt vett gazdálkodók (azok özvegyei vagy árvái), olyan földnélküliek, akik rendelkeztek a föld megműveléséhez szükséges felszereléssel, a Kormányzótanács által mozgósítottak családjai, 10 holdon aluli gazdák, továbbá földet igényelhetett minden olyan falusi földműves, aki termelési eszközzel rendelkezett.³⁷⁹

A rendszer bevezetése után 154 136 kat. hold (88 690 ha) földet helyeztek kényszerbérlet alá, ez 1921-ig Erdélyben összesen 1 393 277 kat. holdra (801 692 ha) növekedett, amelynek kb. 10%-a jutott a székelyföldi régióra. Megyei bontásban Csík és Maros megyék adatai emelkednek ki; a két megyében volt a Székelyföldön kényszerbérletbe adott területek 70-80%-a.³⁸⁰ A folyamatos emelkedés oka az volt, hogy a kiegészítő rendeletek egyrészt mindig

³⁷⁴ *Mezőgazdasági statisztika*, 50–52.

³⁷⁵ 1600 négyszögöl = 1 kataszteri hold (kat. hold) = 0,575 hektár. Magyarországon a régi földmértékegységet csak az 1970-es években cserélték le a metrikus rendszerre, de Romániában ez már a 20. század elején megtörtént. A két világháború közötti időszakban a földbirtokra vonatkozó statisztikákban magyar részről az adatokat holdban adták meg, a román kimutatásokban pedig hektárt használtak. A dolgozatban a felhasznált forrástól függően adtuk meg az adatokat, ahol pedig indokolt, ott mindkét értéket feltüntettük.

³⁷⁶ *Népszámlálás, 1910.*

³⁷⁷ Az erdélyi területekre vonatkozó szabályozáshoz l.: a 82A/1919. (*Gazeta Oficială*, 1919. február 8.), az 1500R/1919. (*Gazeta Oficială*, 1919. november 20.), a 20.383A/1920. (*Gazeta Oficială*, 1920. február 16.) és az 5617/1920. (*Gazeta Oficială*, 1920. július 22.) számú rendeleteket.

³⁷⁸ Garoflid, 1938. 577–585.

³⁷⁹ Oberding, 1930. 333.

³⁸⁰ Venczel, 1942. 354.

kitolták az intézkedések határidejét, másrészt folyamatosan emelték a bérlet alá helyezendő birtokok méretét is. Így például a 20.383/1920. (február 16.) és a 30.313/1920. (november 5.) számú rendeletek a Kormányzótanács által kidolgozott földreformrendelet értelmében a teljesen kisajátítandó vagy a parlagon fekvő birtokokat is alárendelték a kényszerbérleti rendszernek.³⁸¹

Kényszerbérlet alá helyezett földbirtok (kh)³⁸²

	1919	1920	1921
Udvarhely	1 376	4 799	4 845
Csík	12 020	24 350	64 300
Háromszék	1 455	3 750	12 530
Maros-Torda	3 736	31 453	63 507
Székelyföld	20 506	66 272	147 103
Erdély	154 136	821 937	1 393 277

Habár a rendszer bevezetésének egyik elsődleges oka a termelés folytonosságának a fenntartása lett volna, az intézkedések éppen az ellenkező hatást váltották ki. Az ideiglenes birtokátrendezés következtében akadozott a termelés, a bérbe vett földeket felszerelés hiányában nem művelték vagy elhanyagolták őket. Egyes számítások szerint a kényszerbérleti rendszer 54%-kal csökkentette a terméseredményeket, illetve 800 millió lejes kárt okozott a mezőgazdaságnak.³⁸³ A végrehajtás során rengeteg visszaélés is történt, több helyen önkényes birtokfoglalásokra került sor, így például a háromszéki Mikóújfaluban, Árapatakon vagy Bölönben, ahol az unitárius egyház birtokait foglalták le a helybéliek.³⁸⁴ A legtöbb rendellenesség a kifizetések terén történt. A földekért 1,5-2 mázsa búzát kellett fizetni, ami 300-400 lejnek felelt meg, ennek ellenére sok helyen 40-60 lejes díjakat vetettek ki, de Szovátn előfordult egy lejes bér is, a kifizetés ugyanakkor a legtöbb helyen akadozott, annak ellenére, hogy a díjak behajtásának közigazgatásilag kellett volna megtörténnie.³⁸⁵

A második birtokpolitikai reformelem az 1919. szeptember 10-i, a Kormányzótanács által kihirdetett 3911/1919. számú rendelet volt, amely az erdélyi területeken szabályozta a kisajátítás és a juttatások folyamatát. A tervezet elkészítésére a Kormányzótanács 1918. december 11-én kapott felhatalmazást, kidolgozását pedig a Tanács agrárbizottságának a vezetőjére, Vasile Bonțescura bízta. Az első tervezetek 1919 júliusában születtek meg, a rendelet pedig szeptember 12-én lépett érvénybe. Ugyanakkor érvényben maradt a korábban említett kényszerbérleti rendszer is – miközben megkezdtek a kisajátítási munkálatokat.³⁸⁶ A rendelet változtatásokkal ugyan, de legnagyobbbrészt bekerült az 1921-ben kiadott törvénybe. Hogy csak néhányat említsünk az eltérések közül: a rendelet a későbbi törvénnyel ellentétben kisajátítás esetére valamivel enyhébb kategóriákat szabott meg, így például síkvidéken a tulajdonosnak meghagyandó minimum földterület 500 hold volt, a törvényben pedig 200, az igénylések mértéke alapján azonban mindkét esetben ez alá lehetett menni. Fontos megjegyezni, hogy a rendeletben nem, de a törvényben kisajátítás alá helyezték a közbirtokosságokat is (ez alá az 1898:XIX. törvénycikk 1. § b–d pontjai szerint meghatározott

³⁸¹ Oberding, 1930. 332–333.

³⁸² Venczel, 1940/41. 354.

³⁸³ Berenczey Kovács, 1938. 3.

³⁸⁴ *Relații agrare*, 526–527.

³⁸⁵ Szász F., 1926. 40–41.

³⁸⁶ Șandru, 1975. 55–61.

birtokok értendők). Ugyanakkor a juttatások terén a rendelet elég szűkszavú volt. A pénzügyi lebonyolítást az újonnan alakított (az Albina Takarékpénztár érdekeltiségébe tartozó) erdélyi illetőségű Agrárbankra (Banca Agrară) bízta, a törvény viszont egy központi pénztár (Casa Centrală a Improprietărilor) kezelésébe helyezte. Mindemellett megemlítendő az erdélyi magyarokra is igen sérelmes előírás, miszerint az idegen állampolgárok vagy az idegen állampolgárságra optálók birtokai teljes kisajátítás alá helyezendők, amely már az 1919. évi rendeletben megjelent. A későbbi törvény szövegében ezt a „tartósan távollévők” kategóriájára cserélték, a végrehajtási utasításokban használt meghatározással viszont kiszélesítették a hatáskörét.³⁸⁷ (Erdélyben majdnem 250 000 magyarnak a harmincas években is rendezetlen volt az állampolgársága.)

1921-ben a román törvényhozás négy agrárreformtörvényt hozott, egyet a Regát, egyet Besszarábia területére, illetve külön Bukovina, valamint Erdély számára.³⁸⁸ A törvények eltérő intézkedéssorozatokat rendeltek el, ennek oka az ország óriási regionális különbségeiben keresendő. Az új ország részei nem csupán gazdasági, társadalmi szempontból különböztek, hanem lényeges eltérés mutatkozott a földrajzi viszonyokban is. Amíg az Ókirályságra és Besszarábiára főleg a síkvidék volt a jellemző, addig Erdélyben és Bukovinában inkább a hegyvidék a domináns.³⁸⁹ Ugyanakkor a regionális szabályozást az egyes vidékek különböző birtokszerkezete és az ehhez kapcsolódó másfajta törvénykezés és szokásjog is alátámasztotta.³⁹⁰ A rendszer eltérései azonban lehetőséget adtak arra is, hogy az intézkedések sorozatát a regionális érdekekhez igazítsák.

A törvény deklarált célja az aránytalan birtokmegosztás következtében fennálló szociális feszültségek feloldása volt – a kisbirtokok növelése és a nagybirtok felszámolása révén. Erdélyben azonban nemzetiségpolitikai értelemben alkalmazták: „Amíg a román ókirálysági törvény és a földbirtok-politikai beavatkozás szociálpolitikai művelet volt, addig az erdélyi törvény és földbirtok-politika nemzetiségpolitikai és csak másod- vagy harmadsorban szociálpolitikai művelet” – fogalmazott Venczel József.³⁹¹ A nagybirtokok újraosztása egyértelműen a földnélküli vagy alacsonyabb birtokkategóriákba tartozóknak kedvezett, amelyek között a románok többségben voltak, azonban a jogszabály egy sor olyan intézkedést is tartalmazott, amely eleve károsan érintette az erdélyi nemzeti kisebbségeket. Jelentős különbségek mutatkoztak az erdélyi és az ország más részeiben alkalmazott törvények előírásaiban is. Így például az Ókirálysággal ellentétben itt nem volt meghatározva az összes kisajátítandó terület maximuma; Erdélyben mértékegységnek a kataszteri holdat használták, máshol hektárban mérték a földet, viszont a kisajátítási és juttatási kategóriák mérete országosan egységes volt; az Ókirályságban az erdők nem estek kisajátítás alá; Erdélyben a román közbirtokosságokat felmentették a kisajátítási eljárás alól. Mindemellett a törvényt végrehajtó intézmények, bizottságok számára széles körű jogokat biztosítottak, így pl. az Agrárbizottság (Comitetul Agrar) döntése alapján korlátlanul csökkenteni lehetett a kisajátítást elszenvető birtokosnak meghagyandó birtokminimumot. A román földreform bukaresti székhelyű csúcsszerve a

³⁸⁷ L. a 3911/1919. rendelet 2. § 1/a. pontját, az erdélyi földreform törvényének 6. § c. pontját, továbbá az 1921. november 4-én és 1922. július 22-én kiadott végrehajtási utasításokat.

³⁸⁸ Lege pentru reforma agrară din Oltenia, Muntenia, Moldova și Dobrogea. *Monitorul Oficial al României* (= *MOR*), nr. 82, 1921. július 17. Legea de reformă agrară pentru Basarabia. *MOR*, nr. 285, 1920. március 3.; Lege pentru reforma agrară din Bucovina. *MOR*, nr. 93, 1921. július 30.; Lege pentru reforma agrară din Transilvania, Banat, Maramureș, Crișana, *MOR*, nr. 93, 1921. július 30.

³⁸⁹ Venczel, 1942. 317.

³⁹⁰ Jó példa erre, hogy amíg Erdélyben használták a telekkönyvi rendszert, addig Romániában nem. Besszarábiában és Óromániában a telekkönyveket csak 1933-tól kezdődően alkalmazták, az egységes – osztrák mintára készített – telekkönyvi törvény viszont csak 1938-ban lépett érvénybe (115. törvény). A kérdésre vonatkozóan l. bővebben: Demény, 1993. 8–17.

³⁹¹ Venczel, 1941. 369.

Földművelésügyi Minisztérium (Ministerul Agriculturii și a Domeniilor) alá tartozott, régióként egy-egy kirendeltséggel, de 1922-től a vidéki irodák hatáskörét átvette a bukaresti központ, míg 1932-ben fel nem számolták a földreform végrehajtásához kapcsolódó intézményeket. Feladatkörüket a bíróságok vették át. Az Agrárbizottságnak a törvény széles körű felhatalmazást adott: jogában állt értelmezni a törvényt, megfellebbezhette a kisajátítási határozatokat stb.

Teljes kisajátítás alá helyeztek minden olyan birtokot, amely valamely jogi személy tulajdonában volt. A törvény külön rendelkezett a *közérdeket* (ide tartoztak az egyházak, szerzetesrendek, alapítványok, alapok stb.) és a *magánérdeket* (például a vállalatok, bankok stb.) szolgáló jogi személyekről. Amíg az előbbieknél a falun lévő birtokaira és városi külterekre teljes kisajátítás vonatkozott, addig az utóbbiaknál a teljes kisajátítás csak a művelhető területeket érintette.³⁹² Mindemellett az Agrárbizottság döntése alapján kisajátították azokat az ingatlanokat is, amelyeket a háború alatt a birtokforgalmat korlátozó magyar rendelkezések alapján idegenítettek el.³⁹³ Az intézkedések különösen érzékenyen érintették a magyar tulajdonban lévő korlátolt forgalmú birtokokat: a történeti egyházak földbirtokainak 84,5%-át sajátították ki, de jelentős veszteségeket szenvedtek a közbirtokosságok (különösen a székelyföldi Csíki Magánjavak), továbbá az olyan társadalmi egyesületek, mint az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, amelynek birtokait annak ellenére kisajátították, hogy mezőgazdasági iskolát tartott fenn, és a törvény iskolánként minimum 200 hold meghagyandó területet írt elő.³⁹⁴

Az 1921. évi földreform során Nagy-Romániában mintegy hatmillió hektárt sajátítottak ki, amelyből Erdélyre megközelítőleg 2,7–3 millió hektárnyi (4,7–5,2 millió k. hold) terület jutott; pontos összesítő adatok nem állnak rendelkezésre, a két világháború között megjelent hivatalos kimutatások jelentős eltéréseket mutatnak.³⁹⁵ Az erdélyi viszonylatokra vonatkozóan részletes, megyékre lebontott adatokkal csak a második bécsi döntés után Magyarországhoz csatolt észak-erdélyi területekről rendelkezünk. Ekkor a magyar kormány indítványára az Erdélyi Magyar Gazdasági Egylet keretében létrehozott Erdélyi Földreform Tanulmányi Bizottsága (EFTB) részletesen feltérképezte 1053 település földreform utáni állapotát.³⁹⁶ Az összeállítás tartalmazza (kevés hiánnyal) a témánk szempontjából fontos székelyföldi adatokat, de nem foglalja magában a bánági vagy dél-erdélyi birtokokat, így például a szász birtokokat sem, amelyek legnagyobb részét kisajátították. Az észak-erdélyi adatok ugyanakkor, ha az egész régióra vonatkozóan nem is maradéktalanul pontosak, az erdélyi román birtokrendezés jellegére vonatkozóan átfogó képet nyújtanak, illetve hitelesen ábrázolják a székelyföldi állapotokat.

Kisajátított területek regionális megoszlása³⁹⁷

	Ókirályság	Erdély	Bukovina	Besszarábia
Kisajátított terület (ha)	1 663 809,03	2 776 401,43	75 976,35	1 491 920,24

³⁹² L. a törvény 6. és 7. §-ait.

³⁹³ A Földreformtörvény 7. §-ának d) pontja mondta ki, hogy az Agrárbizottság dönthet a magyar kormány a birtokforgalom hatósági ellenőrzéséről és korlátozásáról szóló 4000/1917. ME rendelete által érintett ingatlanok kisajátításáról.

³⁹⁴ Oberding, 1930. 378–383.

³⁹⁵ A problémáról több korabeli forrást felhasználva Venczel József készített kimerítő elemzést. Venczel, 1942. 356–360., vö. Roberts, 1951. VIII–XIX.

³⁹⁶ Az eredményeket Venczel József publikálta (Venczel, 1941), az EFTB munkájához pedig l.: Tóth-Bartos, 2014a.

³⁹⁷ Garoflid, 1938. 584.

Az EFTB adatai alapján 1 223 485 kat. hold (703 993 ha) ingatlant sajátítottak ki, az észak-erdélyi régió mintegy 16,3%-a. A kisajátított területek legnagyobb része Szatmár, Bihar, illetve Maros megyékre esett. Székelyföldre ebből 392 098 k. hold jutott, így területének mintegy 14,42%-át sajátították ki. Ha a művelési ágak szerinti megoszlást nézzük, a székelyföldi megyékben legnagyobb részben erdősegeket sajátítottak ki, ez megközelítőleg a kisajátított birtokok felét tette ki mind a négy megye esetében. Nemzetiségi megoszlás szerint, a biroszerkezetből adódóan is, a legnagyobb veszteségeket a magyar tulajdonosok szenvedték el.

Az 1921. évi földreform kisajátításai területi bontásban³⁹⁸

	Összterület (k. hold)	Kisajátított terület (k. hold)	A megye területéből kisajátítva (%)
Udvarhely	459 383,0	13 915,5	3,03
Csík	844 803,0	120 034,8	14,21
Háromszék	585 984,0	109 504,4	18,69
Maros-Torda	828 252,0	148 643,5	17,95
Székelyföld	2 718 422	392 098,2	14,42
Észak-Erdély	7 506 168,0	1 223 485,0	16,30
Észak-Erdély (Székelyföld nélkül)	4 787 746	831 387	17,36

Az 1921. évi földreform által kisajátított terület művelési ágak szerinti megoszlása (%)³⁹⁹

	Szántó	Mezőgazdasági	Legelő	Erdő	Egyéb
Udvarhely	9,88	20,51	14,85	63,40	1,24
Csík	2,09	10,29	39,37	49,07	1,26
Háromszék	6,46	9,20	42,72	47,27	0,81
Maros-Torda	15,85	20,19	34,84	42,34	2,64
Székelyföld	8,80	14,10	37,72	46,53	1,66
Észak-Erdély (Székelyföld nélkül)	28,69	35,88	25,53	35,48	3,11

A kisajátított terület megoszlása a tulajdonos nemzetisége szerint⁴⁰⁰

³⁹⁸ Venczel, 1941. 394.

³⁹⁹ Uo. 395.

⁴⁰⁰ Uo. 399.

A székelyföldi erdőterületek kisajátításának további jelentősége is van. Észak-Erdélyben összesen 443 567,5 kat. hold (255 228,7 ha) korlátolt forgalmú ingatlant sajátítottak ki, amely legnagyobb részben (32,1%) közbirtokossági vagy egyházi (31,9%), valamivel kevesebb mértékben községi (20,4%) tulajdonban volt.⁴⁰¹ A Székelyföldön a 19. század végén a korlátolt forgalmú birtokok több mint 70%-a erdőterület volt, általában közbirtokossági formában.⁴⁰² Az 1921. évi földreform székelyföldi kisajátításai ezeket az ingatlanokat érintették a leginkább. A juttatásokat nézve azonban érdemes megjegyezni, hogy székelyföldi viszonylatban, az etnikai összetételből fakadóan is, a magyar nemzetiségű juttatottak száma Maros-Torda megyén kívül mindenhol meghaladta a más nemzetiségűek arányát. Az érintetteket megvizsgálva azonban azt látjuk, hogy az igényjogosult természetes személyeknél a politikai községek jóval nagyobb mértékben részesültek a juttatásokból. A közbirtokossági ingatlanokkal szemben a községi birtokok teljes egészében a település közigazgatásának a kezelésében voltak, és nem az ott lakók közvetlen irányítása alatt, az onnan származó jövedelem is a települést mint jogi személyt illette meg, ugyanakkor a községi földeket a település lakói nem feltétlenül vehették ingyenesen használatba. A kisajátított ingatlanokat nem automatikusan osztották szét az igényjogosultak között. A birtokok egy részét az állam saját kezelésében tartotta meg és ún. „rezervákat”, állami tartalékföldeket hozott létre. A tartalékföldek (országos átlagban) megyénként a kisajátított birtokok területének kb. 10%-át tették ki, azonban ezek létesítésével Erdélyben jóval bőkezűbben bánt a román állam, mint az ország más régióiban. Ezt annál inkább megtehetette, hogy itt a tartalékföldek maximuma sem volt meghatározva. Az ilyen jellegű ingatlanokat leginkább telepítésekre szánták,⁴⁰³ bérbe adták, de sokszor előfordult az is, hogy parlagon maradtak.⁴⁰⁴ A telepítésre vonatkozó első rendelkezést a földreform törvény 15. fejezetében részletezték, amit az 1930-ban, 1936-ban és 1940-ban hozott további törvények egészítettek ki. A román telepítési politika erdélyi célpontja a román–magyar határ menti sáv volt. Temes-Torontál, Szatmár, Szilágy, Arad, Bihar és Krassó-Szörény megyékben 1939-ig 748 helységben kb. 39 000 kat. hold területet osztottak ki 4900 román telepes család számára.

A mellékelt kimutatások (táblázat és ábra) azt jelzik, hogy a kisajátítási és juttatási munkálatok során az etnikailag homogén Székelyföldön a birtokátrendezéskor a közigazgatás által kezelt vagyon tekintetében az állami tulajdon létesítését, a többségében románok lakta vagy etnikailag vegyes vidéken viszont az egyéni juttatásokat helyezték előtérbe.

⁴⁰¹ Uo. 400.

⁴⁰² *Mezőgazdasági statisztika*, 50–52.

⁴⁰³ Nasta, 1925.

⁴⁰⁴ Şandru, 1975. 160–165.

Korlátolt forgalmú birtokok megoszlása a 19. század végén művelési ágak szerint (%)⁴⁰⁵

	Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Nádas	Nem termő
Udvarhely	1,19	0,15	1,27	0,00	19,95	72,22	0,00	5,21
Csík	2,02	0,12	4,17	0,00	21,97	69,53	0,00	2,19
Háromszék	3,22	0,20	2,42	0,00	6,02	83,33	0,00	4,81
Maros-Torda	4,26	0,26	1,89	0,67	10,88	75,26	0,01	6,77
Székelyföld	2,57	0,17	2,86	0,12	15,96	74,17	0,00	4,14
Erdély (Székelyföld nélkül)	6,39	0,41	2,87	0,10	22,70	61,10	0,08	6,36

Községi és közbirtokossági erdők, legelők megoszlása a 19. század végén (kat. hold)⁴⁰⁶

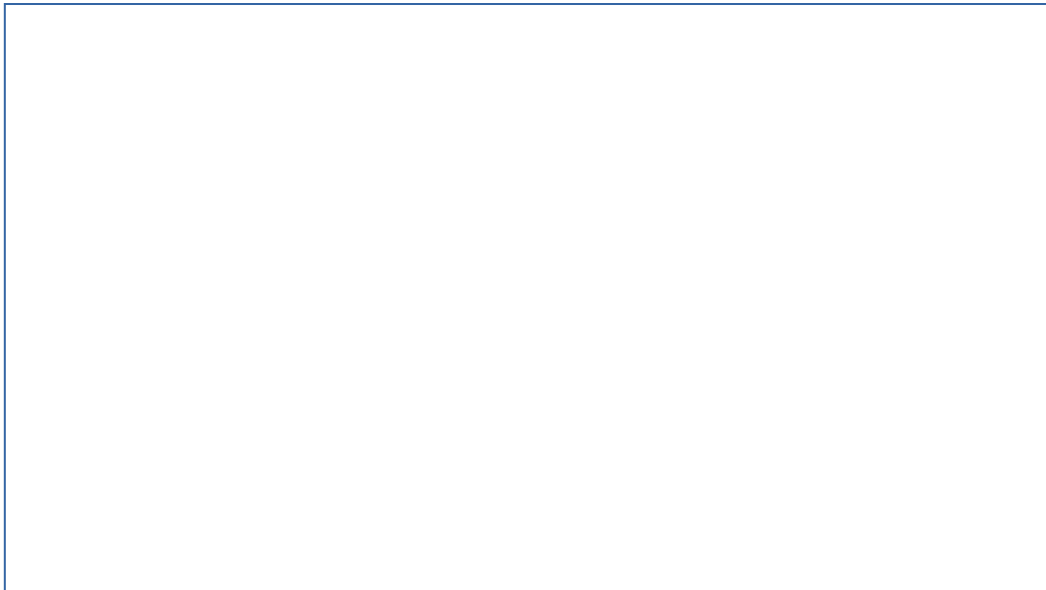
	Községi erdők	Közbirtokossági és volt úrbéres erdei és egyéb közös erdők	Összes közös erdő	Községi legelők	Közbirtokossági és volt úrbéres legelői és egyéb köz. legelők	Összes közös legelő
Udvarhely	8 154	125 852	134 006	8 067	31 027	39 094
Csík	102 465	162 842	265 307	38 439	81 911	120 350
Háromszék	96 539	118 860	215 399	4 917	10 806	15 723
Maros-Torda	11 509	46 150	57 659	5 969	22 462	28 431
Székelyföld	218 667	453 704	672 371	57 392	146 206	203 598
Erdély (Székelyföld nélkül)	1 230 013	782 704	2 012 717	600 677	655 899	1 256 576

A kisajátított korlátolt forgalmú birtokok megoszlása az EFTB adatai szerint⁴⁰⁷

⁴⁰⁵ A magyar korona országainak, V. 1910. 50–52.

⁴⁰⁶ Uo.

⁴⁰⁷ Venczel, 1941. 401.

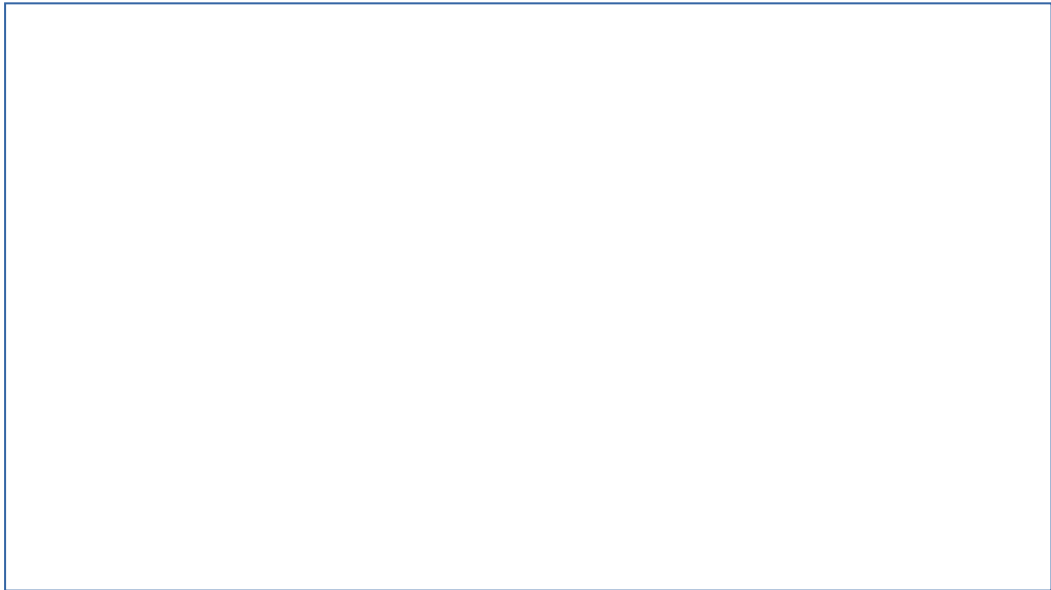

Juttatottak nemzetiségi megoszlása az EFTB adatai alapján (%)⁴⁰⁸

	Magyar	Német	Román	Egyéb	Ismeretlen	Állam és állami intézmény	Egyéb
Udvarhely	73,40	0,01	6,12	0,36	2,22	17,55	0,35
Csík	39,71	0,00	34,56	0,05	3,45	21,87	0,35
Háromszék	60,68	0,01	15,12	0,18	2,06	21,00	0,96
Maros-Torda	23,82	1,83	58,41	0,62	6,35	8,30	0,67
Székelyföld	40,74	0,70	37,16	0,31	4,12	16,33	0,64
Észak-Erdély (Székelyföld nélkül)	18,66	0,90	59,39	2,58	3,53	14,67	1,36

Juttatottak kategóriájának megoszlása az EFTB adatai alapján.⁴⁰⁹

⁴⁰⁸ Uo., 405.
⁴⁰⁹ Uo. 403.

Az első világháború után a közép- és kelet-európai államokban végrehajtott földreformok egyik jellemzője az volt, hogy határozottan szembementek a tulajdonjogi hagyományokkal: a magántulajdon tömeges kisajátítása még ellenérték esetében sem volt összeegyeztethető a polgári magánjogi szokásokkal. Ugyanakkor a végrehajtás során a politikai központ széles hatáskört kapott, tág teret engedve az önkényes intézkedéseknek.⁴¹⁰ A székelyföldi korlátolt forgalmú birtokok kisajátítási gyakorlatában mind a két imént említett sajátosság jól szemléltethető. A törvény már a szövegében különbségeket tett a hasonló jogállású közbirtokosságok között, önkényesen értelmezve azok státusát. Így például amíg a Csíki Magánjavakat (62 501 kat. hold / 35 964 ha) kisajátítás alá helyezték, addig a hasonló jogállású (román tulajdonban lévő) naszódi közalap (337 142 kat. hold / 191 114 ha) birtokaival a jogszabály kivételt tett. Szintén nem sajátították ki a karánsebesi vagyonszövetség 253 142 kat. holdat (145 658 ha) kitevő birtokát sem.⁴¹¹ A megkülönböztetést a vagyonalapok jogtörténetének önkényes értelmezésével indokolták: a Magánjavakat az 1848. évi szabadságharc után elkobozták és állami kincstári tulajdonná tették, a román közösségek tulajdonában lévő ingatlanok azonban mindvégig magántulajdonban maradtak.⁴¹²

A székely határőrezred különböző vagyonalapjaiból létrejött Csíki Magánjavakat az Osztrák Birodalom az 1848–1849. évi szabadságharc leverése után elkobozta, ám a kiegyezés után a régi tulajdonviszonyokat visszaállították, a telekkönyvezéskor is ennek megfelelően jelölték. Az 1919-ben kiadott erdélyi földreformrendelet kivétel alá helyezte a közbirtokossági erdőket és legelőket, az 1921. évi földreform értelmében viszont a Magánjavakat a helyi és a megyei kisajátító bizottságok döntéseinek értelmében részlegesen kisajátították. Végül 1923-ban a bukaresti Agrárbizottság döntése alapján az egészet elkobozták, arra hivatkozva, hogy 1869-ben csak haszonélvezeti jogot kapott a csíki közösség, a tulajdonjog pedig továbbra is a kincstárat illette meg, így a Magánjavakat nem lehet kisajátítani, hanem vissza kell helyezni állami tulajdonba. A határozat alapján az erdőingatlanok mellett állami tulajdonba helyezték a Magánjavak épületeit és az általa működtetett intézményeket is. A korabeli számítások szerint a közbirtokossági tagok évi 4000 aranykoronának megfelelő jövedelemtől estek el.⁴¹³

⁴¹⁰ Vári, 2014. 8–10.

⁴¹¹ Venczel, 1944. 5–6.

⁴¹² Tamás, 1995. 32.

⁴¹³ *Népszövetség*, 304.

A közbirtokosságok helyzetét nem csak a kisajátítások nehezítették. A Maros megyei ún. Ősmaroszéki havasbirtokot a többi székelyföldi közbirtokossággal szemben nem helyezték kisajátítás alá. A vagyonalap telekkönyvileg 127 maroszéki település közösségének a tulajdonában volt, de megyei felügyelet alatt, állami erdőként kezelték.⁴¹⁴ A községek 1922-ben kísérletet tettek arra, hogy jogi úton közösségi kezelésbe helyezték a birtokot, ebben az esetben viszont fennforgott a veszély, hogy megindítják ellene a kisajátítási eljárást. Az 1930-as évek folyamán a közösség csak felülvizsgálati és ellenőrzési jogot kapott, amelyet a kezelők sok esetben nem vettek figyelembe. Így annak ellenére, hogy a 127 község telekkönyvileg tulajdonosa volt a vagyonalapnak, a gyakorlatban a megye (mint jogi személy, élén a kormány által kinevezett prefektussal) maradt a haszonélvező.⁴¹⁵

A román berendezkedés alatt jelentősen csökkent a közbirtokosságok vagyonnevelési önkormányzati jogköre is. Az 1912. évi román erdőtörvény 1920. évi kiterjesztése által az illetékes erdőkerületi felügyelet mellett a helyi járásbíró is fegyelmi hatósági jogkört kapott. 1935-ben a szövetkezeti törvény állami felügyeletet létesített a közbirtokossági vagyonnevelés fölött, 1938-ban pedig a 2269. számú törvényerejű rendelet⁴¹⁶ a közbirtokosságok, vagyonszövetkezetek, földjavító társulatok vagyonszervezési felügyeletét a Földművelésügyi Minisztérium hatáskörébe helyezte. A közigazgatási intézmények hatáskörének a kiterjesztése oda vezetett, hogy a járásbíró fegyelmi úton eltávolíthatta a közbirtokosság igazgatóságát, vagy költségvetési tételeket törölhetett és újakat vetethetett fel.⁴¹⁷ Így például az egyik Csík megyei közbirtokosságnál felfüggesztették az igazgatóságot, mert az állami iskola céljára nem volt hajlandó pénzt adományozni, egy másik esetében 300 000 lej támogatást kellett községépítés céljára fordítani, a csíkmadarasi közbirtokosság költségvetésébe pedig olyan tételeket kellett bevenni, amelyek az államot terhelték volna: csendőrségi laktanya, a községi jegyző költöztetésének költségei, pénzügyi segély a politikai község számára.⁴¹⁸

A székelyföldi családok számára a közbirtokosságok a megélhetéshez szükséges mellékjövedelmek szempontjából voltak nélkülözhetetlenek. Korábban láthattuk, hogy a lakosság legnagyobb része mind a négy megyében az agrárszektorból élt, azonban az ebből származó jövedelmek önmagukban nem voltak elegendőek egy átlagos székelyföldi család fenntartására. A két világháború közötti Háromszéken egy hat holdas (3,4 ha) gazdának évi 4000 lejnyi hiánnyal kellett számolnia, amit az agrárszektoron kívüli tevékenységéből kellett pótolnia.⁴¹⁹ Venczel József felmérései alapján Csík megyében egy 10 holdas (5,7 ha) gazdának a mellékkeresetekből előállítandó szükséges bevétele elérhette az évi 16 000 lejt is, amelyet fakitermelésből (kb. 7000 lej), fuvarból (6000 lej) és napszámból (3000 lej) teremthetett elő.⁴²⁰ Székelyföldön a jellemző birtoktípus nem érte el az öt holdat (l. alább), így az alacsony termelékenység következtében a közös vagyomból való részesedés a megélhetés létalapjának számított. A közbirtokosságok közösségi kezelésből való kivétele pedig ezektől a fontos mellékjövedelmektől fosztotta meg a helybélieket. A fokozatos birtokelaprózódás – amely tovább apasztotta a föld eltartóerejét – és a bizonytalan mellékjövedelmek egyik származéka volt, hogy a korábbi korszakok egyik sarkalatos problémáját nem sikerült megoldani: az elvándorlást nem lehetett megállítani – bár ehhez hozzá kell tennünk, hogy magas volt azok aránya, akik csak ideiglenesen hagyták el otthonukat, nagyobb regáti városokban (pl. Bukarest, Galac, Bákó) keresve megélhetést.⁴²¹

⁴¹⁴ Kádár, 1993. 78.

⁴¹⁵ Uo. 80.

⁴¹⁶ *MOR*, 1938. június 22.

⁴¹⁷ Csiby, 1939. 24–27.

⁴¹⁸ Antal, 1976. 126.

⁴¹⁹ *Statisztikai Tudósító*, 1936. május 7.

⁴²⁰ Venczel, 1980. 44, 92.

⁴²¹ Uo. 46–47.

Az erdélyi román földreformnak a nemzeti kisebbségekkel szembeni további sérelmes rendelkezései azok az előírások voltak, amelyekkel a magyar állam által telepítettek vagy magyar állampolgárságra optálók és a tartósan távol lévők birtokait kisajátították. Ez utóbbi a békeszerződés előírásaival is ellentétes volt. Az említett ügyekben az érintettek a magyar állam támogatásával a Nemzetek Szövetségétől kértek orvoslást, ez azonban kevés sikerrel járt.

Egy további sérelem volt a kisajátított ingatlanok árának a meghatározása. A kisajátítási árakat a törvény az 1913. évi forgalmi értékekben határozta meg, 1:1 korona-lej átszámítási kulccsal. Magyar részről ezt igen sérelmesnek tartották, mivel az 1913. évi lejnek az 1921. évi csak 8,3%-át érte, de az árfolyamcsökkenést nem érvényesítették, így a kisajátítást szenvedő tulajdonos ingatlana értékének csak 1,6%-át kapta meg.⁴²² Az ár megállapításakor (50. §) gyakorlatilag bármit figyelembe lehetett venni. Ennek következtében az egyes árak között nem csak regionálisan, hanem faluról falura, sőt egyazon településen belül is jelentős eltérések mutatkoztak. A kisajátítási árakat pedig úgy határozták meg, hogy azok jóval az ingatlan piaci értéke alatt legyenek. A juttatottnak 10 éven belül ki kellett fizetnie az ingatlan árát, de a kártalanítást nem készpénzben, hanem ún. kisajátítási kötvényekben folyósították, 50 éves amortizáció mellett.⁴²³ A törvény előírásai alapján a vételár 35-50%-át az állam magára vállalta, de ezzel együtt megkapta az általaj fölötti kizárólagos jogot is. Erdélyben a pénzügyi lebonyolításért a Kormányzótanács által 1919-ben életre hívott Banca Agrară felelt, amelyben jelentős részesedéssel bírt az állam is. A bank 1922-ig látta el ezt a feladatot, akkor az állam rendeletileg átvette a földreformmal kapcsolatos pénzügyi tevékenységet, felszámolva az összes egyezményt, amelyet a pénzintézettel kötött. A lej fokozatos árfolyamcsökkenése következtében a kötvények is értéküket veszítették, az 1923. évi értékeket – rövid időre – csak az 1920-as, illetve a 30-as évek végén haladták meg.⁴²⁴

Az erdélyi román földreform részeként a nagybirtok általános csökkentése mellett erősen meggyengítették az erdélyi magyar intézményeket, az egyházakat, illetve az általuk fenntartott oktatási intézmények mögül kivették a gazdasági háttérüket. Országszerte megnőtt a kis- és törpebirtokosok aránya: a 30-as években az öt hektár alatti birtokkategóriába tartozó tulajdonosok több mint 80%-os aránnyal szerepeltek, átlagban 2 hektár területtel. A székelyföldi birtokszerkezetben igen nagy változásokat nem idézett elő a földreform, a birtokarányok a 19. század végén fennálló helyzethez hasonlóak, a kis- és törpebirtokok meghatározó kategóriák maradtak. Változás inkább a korlátolt forgalmú birtokok átcsoportosításában történt, és ennek révén a lakosság jelentős része egyik biztos jövedelemforrásától esett el.

Mezőgazdasági tulajdonosok megoszlása birtokkategóriánként az 1930-as években⁴²⁵

⁴²² Venczel, 1941. 446.

⁴²³ Şandru, 1975. 217–219.

⁴²⁴ Venczel, 1941. 455.

⁴²⁵ *A Romániához csatolt magyar területek*, 12. táblázat.

Az országos birtokátrendezés, a termelés általános visszaesése és a mezőgazdasági árak alacsonyan tartása, illetve a begyűrűző világgazdasági válság oda vezetett, hogy az 1920-as évek végére a mezőgazdaságból élő lakosság jelentősen eladósodott és fizetéképtelenné vált. A jelenség nem volt egyedülálló. A Romániával szomszédos országok több-kevesebb mértékben hasonló helyzetbe kerültek, Magyarországon; a Gömbös-kormány idején kezelték a kérdést a védett adósok rendszerének a bevezetésével. Romániában 1932-től kezdték meg a mezőgazdasági adósságok kezelését, az ún. mezőgazdasági adósságok konverzióját, amely az 1930-as éveken végighúzódo folyamatot eredményezett és a második bécsi döntés után is komoly problémákat okozott. A folyamat lényege az volt, hogy a fennálló, általában banki fedezettel felvett rövid vagy középlejratú kölcsönök egy részét átalakították hosszú lejratú, kedvezményes kamatozású kölcsönökké, egy másik részt pedig elengedték. Amíg a gazdatársadalomra nézve az adósságok konverziója jótékony hatással volt, a pénzügyintézetekre külön terhet rótt, hiszen követeléseik elengedésével, illetve hosszú lejratú kölcsönökké alakításával jelentős kárt szenvedtek. A veszteségek ebben az esetben a betéteseket érintették, ezért a legtöbb hitelintézetnek külön egyezséget kellett kötnie a hitelezőivel. A legnagyobb erdélyi banknak, a Kolozsvári Takarékpénztár Rt.-nek a jelentős magyar állami támogatás következtében elég volt csak egy alkalommal kiegyezni hitelezőivel, de előfordultak olyan esetek is, amikor ezt többször meg kellett tenni, mint pl. a szintén kolozsvári Transsylvania Bank Rt. esetében.⁴²⁶ A bankok mellett a hitelszövetkezetek, amelyek mind Erdélyben, mind a Székelyföldön kiterjedt hálózattal rendelkeztek, szintén nehéz helyzetbe kerültek, hiszen itt a betétes sok esetben azonos volt az adóssal is. A konverziós adósságok kérdése megnehezítette az ingatlanelidegenítési folyamatot, negatív hatást gyakorolva az ingatlanpiacra is. 1940-ig a budapesti Pénzügyintézeti Központ jelentése alapján az észak-erdélyi intézetek mérlegében még mindig jelentős mennyiségű konverziós adósság szerepelt. Az ekkor Magyarországhoz került pénzügyintézeteknél a konverziós adósok csaknem 32 millió pengő (1 pengő = 30 lej) tartozást halmoztak fel, amelynek kb. egyharmada, 9,5 millió esett a székelyföldi megyékre.⁴²⁷

A konverziós folyamatot négy törvény szabályozta, amelyek közül az elsőt 1932. április 19-én hozták meg. A jogszabály egy progresszív rendszert írt elő, az 1927. évi vagy az előtti adósságok 50%-a esett kedvezmény alá, az 1927-től 1931-ig terjedő időszakban felvett kölcsönök pedig 10–40%-ig. Az átalakított adósságot 30 év alatt kellett kifizetni 4%-os kamattal. A törvény értelmében bárki elindíthatta a konverziós eljárást, ha vállalta, hogy az összes adósságának 60%-át a bíróság által meghatározott ideig kifizeti. Ha valaki nem kívánt élni a lehetőséggel, felfüggesztették az ellene folyó végrehajtási eljárást, ha tartozását három év alatt törlesztette. 1932. októberében a törvényt kiegészítették, felfüggesztve az adósok jogviszonyának megállapítását, 1933. április 14-én pedig újabb szabályokat vezettek be, moratóriumot adva az adósoknak. A helyzet súlyosságára való tekintettel 1934. április 7-én újabb törvényt hirdettek ki, elengedve a falusi adósok tartozásának 50%-át, a fennmaradó részt pedig 17 év alatt kellett visszafizetni 3%-os kamattal. A jogszabály ugyanakkor a városi adósok tartozását is csökkentette 20%-kal.⁴²⁸

⁴²⁶ MNL OL, Z 93 Pénzügyintézeti Központ, Revizori Osztály, 9. doboz, 19. tétel, Kolozsvár-dossier.

⁴²⁷ Uo.

⁴²⁸ Venczel–Demeter, 1940. 6–7.

Erdélyi magyar agrárpolitika a két világháború között

Az 1920–1930-as években az erdélyi magyar agrárpolitikai tevékenység egyrészt a földreform okozta sérelmek orvoslására és tematizálására,⁴²⁹ másrészt a mezőgazdaság új alapokon való átszervezésére irányult. A magyar állam a Keleti Akció keretén belül már az évtized elején jelentős támogatásokat nyújtott a földműves szövetségek és gazdasági társulatok községek szintjén való megszervezéséhez, illetve a gazdasági népoktatás előmozdítására, továbbá az 1920-as évek végétől jelentős összegeket fordított az Erdélyi Gazdasági Egyesület (EGE, később EMGE) támogatására.⁴³⁰

Az OMP gazdasági gyűlésein a gazdatársadalom szervezését többször is megtárgyalták. Elsődleges problémának a szétaprózódottságot tartották: az egy-egy megyében hatékonyan működő mezőgazdasági egyletek, gazdakörök mögül hiányzott az egységes, regionális vezetés, amelyet az EGE láthatott volna el.⁴³¹ Az EGE-t 1936-tól kezdve Szász Pál vezetése alatt (Venczel József és Vita Sándor közreműködésével) helyezték új alapokra. Az átszervezés lényeges részét képezte, hogy az EGE társadalmi bázisát a nagy- és középbirtokosokról a kisbirtokosokra helyezték át. Ugyanakkor az addigra kiépült szövetkezeti hálózatot is mozgósították: mind a Hangya Szövetkezetek, mind a Szövetség Gazdasági és Hitelszövetkezetek Központjának tagjai beléptek az EGE-be.⁴³²

[TBA_ 1. kép] A sepsiszentgyörgyi gazdasági kiállítás vetőmagrészlege, 1929 (SzNM)

Az átszervezés következtében az EGE a 40-es évek elejére az egyik legnagyobb magyar tömegbázissal bíró szervezetté nőtte ki magát, amelynek vezetése összefonódott az erdélyi magyar politikai és gazdasági elittel is. Az egyesület gazdaköri taglétszáma az 1936. évi 537-ről 18 522-re (a szervezettel együttműködő, de tagsággal nem rendelkező gazdákkal együtt 45 330-ra) növekedett 1940-ig. A székelyföldi megyék az EMGE erős bázisát jelentették, a gazdaköri tagok majdnem fele a négy megyéből származott.

EMGE gazdakörök és tagok 1936-ban és 1940-ben⁴³³

	Gazdakör 1936-ban	Gazdakör 1940-ben	Gazdaköri tagok 1940
Udvarhely	2	60	2 580
Csík	12	32	1 412
Háromszék	69	95	5 203
Maros	1	81	3 206
Székelyföld	84	268	12 401
Erdély (Székelyföld nélkül)	121	307	14 407

Fő tevékenységük a mezőgazdasági termelés növelésére és korszerűsítésére irányult: nemesített vetőmag-akciókat szerveztek, igyekeztek frissíteni az állatállományt, de forgalmaztak műtrágyát és mezőgazdasági gépeket is. 1939-ig több mint ötmillió lej értékben

⁴²⁹ Itt elsősorban a *Magyar Kisebbség*, illetve az *Erdélyi Gazda* című folyóiratokban megjelent tanulmányokra és közlésekre gondolunk, de a sérelmekről, visszaélésekről a napilapok is többször cikkeztek. Nyomatásban közölték az Országos Magyar Párt közigazdasági osztálya gyűlésien elhangzott vitákat, de több összefoglaló és elemzés született magyarországi szakemberek tollából is, magyar és idegen nyelven egyaránt.

⁴³⁰ Bárdi, 2013. 357.

⁴³¹ Nagy E., 1926; Mikó L., 1929.

⁴³² Farkas Z., 2001. 260.; Hunyadi, 2006. 209–210.

⁴³³ Venczel–Demeter, 1940. 26.

osztottak ki vetőmagot, illetve 1,8 millió lej értékben tenyészállatokat. A vetőmag 12%-a, a tenyészállatok 47%-a jutott a székelyföldi megyéknek. A modern gazdasági ismeretek terjesztése érdekében tanfolyamokat szerveztek, gazdaköri könyvtárakat tartottak fenn, illetve folyóiratot (*Erdélyi Gazda*) működtettek. 1936–1940 között az EMGE-tanfolyamokon összesen 4836 gazda vett részt, közülük 1763 (36%) a Székelyföldről, a 20 000 példányszámban megjelenő szakfolyóiratot 1940-ben 1338 településen (ebből 21 a Regátban és hét külföldön) fizették elő.⁴³⁴

[TBA_2. kép] Részlet a sepsiszentgyörgyi gazdasági kiállításról, 1929 (SzNM)

Az EMGE munkája viszont nem csak a gazdatársadalom szervezésére és képzésére irányult. Az egyesület a 20-as évek folyamán folyamatosan figyelte, elemezte a régió mezőgazdasági helyzetét, ekkor inkább a földreformmal kapcsolatos ügyekre koncentrált: sérelmek gyűjtésére, memorandumok szövegezésére, illetve a birtokösszetételre gyakorolt közvetlen hatás felmérésére. Ez utóbbi azonban sikertelennek bizonyult, egyrészt a gazdák együttműködésének hiánya, másrészt az eljárások elhúzódása következtében fennálló bizonytalanság miatt.⁴³⁵ Az egyesület a harmincas évek folyamán egyre több figyelmet fordított az egyéni gazdaságok vizsgálatára. 1938-ban indították el a magángazdaságokra vonatkozó kérdőíves adatgyűjtést; ez döntően üzemtani felméréseket szolgált. Olyan elemeket mértek, mint a tőkeerő, a gépesítés mértéke, a munkaerő alakulása, illetve a birtokszerkezet; az utóbbi területen az egyik legsúlyosabb problémának a tagosítás hiányát tartották.⁴³⁶ A családi birtokokat, üzemeket vizsgálva – annak ellenére, hogy a birtok mérete nem egyenlő az üzem nagyságával – erdélyi viszonylatban a birtokméret szerint vizsgálták az üzemagyságot. A családi üzem optimális fenntartásához szükséges föld méretét (a munkaerőt és a felszerelést figyelembe véve) 15-22 holdban határozták meg, legelő-, gabona-, illetve váltógazdálkodási típusoktól függően.⁴³⁷ Az erdélyi birtoknagyság átlaga viszont ennél kisebb volt. Ennek ellenére Venczel József úgy tartotta, hogy a régió esetében nem lehet birtokreformról beszélni, hiszen a román agrártörvény is csak nemzetiségi szempontból tolta el az arányokat, nem változtatott a törpe- és kisbirtokosok korábbi helyzetén. A problémát leginkább az agrárnépsűrűség mértékében, a megoldást pedig annak csökkentésében látta.⁴³⁸

[TBA_3. kép] Részlet a sepsiszentgyörgyi gazdasági kiállításról, 1929 (SzNM)

Ipar és szövetkezeti hálózat

Ipar és infrastruktúra

A két világháború közötti időszakban az ipari szektor a mezőgazdasághoz képest jóval kevesebb válságjelenséget produkált, de a román kormányok által követett gazdasági nacionalizmus is inkább ennek a szektornak kedvezett.

Az erdélyi területekkel Románia a Regátnál iparilag jóval fejlettebb és nyersanyagban gazdag területtel gyarapodott. A Monarchia idején a gazdasági berendezkedés és infrastrukturális hálózat Budapest felé gravitált. Erdély ipari központjai általában a Bánságban voltak, illetve Szatmárnémeti, Kolozsvár és Brassó környéke, de jelentős centrumként szerepelt a hunyadi vas- és szénvidék is. A határváltozás viszont jelentősen átrendezte a viszonyokat, elvágva, szűkítve az addigi közlekedési/szállítási útvonalakat,

⁴³⁴ Uo. 30.

⁴³⁵ Nagy E., 1926. 56.

⁴³⁶ Farkas-Bíró, 1944. 3–16.

⁴³⁷ Farkas Á., 1944b.

⁴³⁸ Erdélyi föld. Beszélgetés dr. Venczel Józseffel. Jakabffy Elemér Alapítvány Kézirattára, Kolozsvár, K 124.

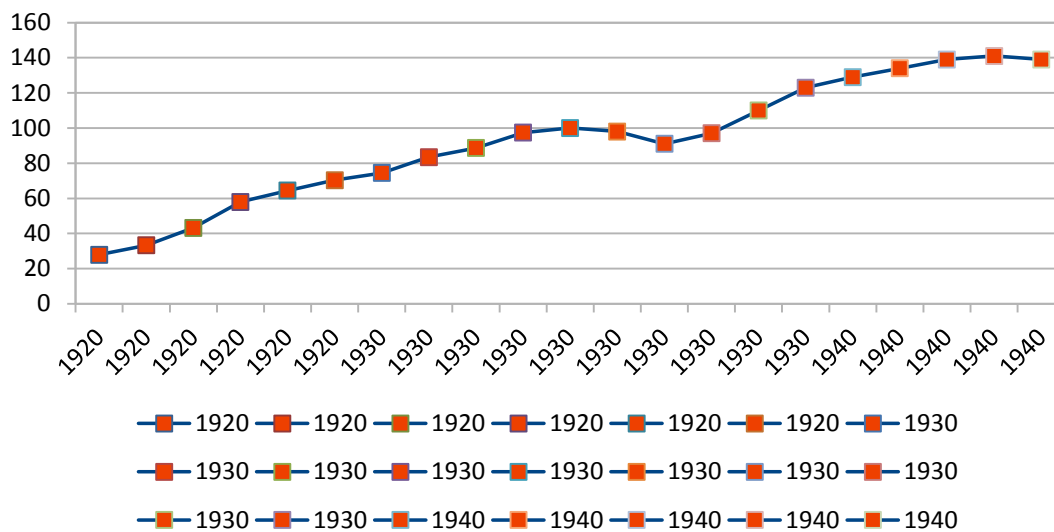
felvevőpiacokat.⁴³⁹ Ugyanakkor a határváltozás azt is jelentette, hogy a fejlettebb erdélyi ipar számára újabb piacok nyíltak meg a megnagyobbodott Romániában. Az új körülmények között a régi ipari központok, például a bánságiak, megtartották vezető szerepüket, de mellettük olyan területek is megerősödtek, ahol a kisipar volt addig túlsúlyban – például Torda vagy Medgyes vidéke. További erős hatást gyakorolt az erdélyi iparra a bukaresti honosító (nosztrifikáló) gazdaságpolitika is. A háború végére meggyengült erdélyi magyar nagyiparnak az új piaci körülményekhez való alkalmazkodáshoz jelentős befektetésekre volt szüksége, bécsi és budapesti tőke hiányában pedig csak a bukaresti bankok tőkéjét vehette igénybe, ez pedig azzal járt, hogy a nagyobb ipari vállalatok egy része román tulajdonosi körhöz került.⁴⁴⁰ Egyes vélemények szerint ennek elsődleges oka az volt, hogy az iparilag visszamaradottabb Regát nem engedhette meg magának az erdélyi ipar leépítését, hanem inkább a befolyása alá vonta. Ennek egyik eszköze volt, hogy a vállalatok igazgatóságába románokat (sokszor politikai téren is aktív személyeket) delegáltak.⁴⁴¹ Ez végül is egy nacionalizációs folyamat volt.

[TBA_6. kép] Látkép a sepsiszentgyörgyi textilgyárról, 1928 (SzNM)

[TBA_7. kép] A sepsiszentgyörgyi textilgyár műszaki vezetősége, 1935 (SzNM)

Az ipari termelés Romániában a 20-as évek folyamán emelkedést, 1925 után mind Erdélyben, mind az ország többi részén jelentős fejlődést regisztrált – bár a világgazdasági válság éveiben átmeneti visszaesés következett be.

Az ipari termelés dinamikája Romániában, 1919–1939 között (indexszámok, 1929=100)⁴⁴²

Az, hogy két évtized alatt az erdélyi területeknek az országos ipari termelésből való részesedése folyamatosan csökkent, azzal magyarázható, hogy az ország más területein jelentős iparfejlesztésre került sor. Az azonban tény, hogy Erdélyben kisebb területen, kevesebb ipari lakossággal (34,6% a regáti 46,7%-hoz képest) az ipari jövedelem 41,61%-át állították elő. Eszerint az erdélyi területek végig megtartották előnyüket az ipari szektorban.⁴⁴³

A termelési értékeket tekintve országosan a legjelentősebb iparág a vegyipar volt, ennek több mint 60%-át a kőolajipar adta. Utána a textilipar következett, majd az élelmiszeripar, a

⁴³⁹ Bányai, 1937. 130.

⁴⁴⁰ Bányai, 1937. 131.

⁴⁴¹ Cs. S., 1941. 129.

⁴⁴² Axenciuc, 1992. 585.

⁴⁴³ A Romániához csatolt magyar területek, 38., illetve vö. a tanulmánytáblázatainak adataival.

vas- és fémipar. A többi ipari csoport termelési értéke az előzőeknél jóval alacsonyabb volt.⁴⁴⁴ Erdélyben az országgal ellentétben az első helyen a vas- és fémipar, majd a textilipar szerepelt, továbbá az élelmiszeripar és a vegyipar. Csak ezek után következtek a fa-, a bőr- és az egyéb ipari ágazatok.⁴⁴⁵ A székelyföldi megyék Erdély kevésbé iparosodott vidékéhez tartoztak a régió üzemeinek mindössze 13%-ával, és a termelési értéknek csak 6,3%-a származott a térségből. Itt főleg a faipar volt jelentős, a nagyobb üzemi létesítmények közül megemlíthető a Maros megyei cukorgyár, Háromszéken a textilgyár, Udvarhely megyében pedig egy vasöntöde. Ezeket kivétel nélkül a dualizmus korában alapították, tehát jelentős új iparfejlesztésre nem került sor a régióban.

[TBA_ 8. kép] A sepsiszentgyörgyi dohánygyár épülete a két világháború között (SzNM)

[TBA_9. kép] Részlet a sepsiszentgyörgyi cigarettagyár udvaráról a 20-as, 30-as évekből (SzNM)

A fontosabb erdélyi iparágak közül az egyik legjelentősebb fejlődés a textiliparban történt; szerkezete is megváltozott, némileg függetlenül magától a külföldi félkész árutól, így 1938-ban már az egész belföldi szükségletet fedezni tudta. Az iparág legjelentősebb gócpontjai Aradon és Temesváron voltak.⁴⁴⁶ Megjegyzendő, hogy régió szerte, de különösképpen a Székelyföldön jelentős volt a háziipari textiltermelés, amely nem jelenik meg az általános iparstatisztikákban.

A romániai hagyományos iparágak számító élelmiszeripar Erdélyben a harmadik helyen szerepelt. Ezen belül a világháborút megelőző évtizedekhez képest a szeszipar jelentős visszaesést mutatott. A legnagyobb üzemek az új magyar–román határ mentén voltak, a megváltozott piaci és szállítási körülmények következtében pedig jelentősen csökkent termelési kapacitásuk. A visszaesés ellenére az ország szesztermelésének legnagyobb része az erdélyi régióból került ki. Jelentős volt a malomipar is: a kapacitást szemléltető kifejtett lóerőt tekintve Erdély az iparág 34%-át adta. A legnagyobb üzemek a Bánságban voltak (a kapacitás 40%-a), majd Kolozsvár környékén – a székelyföldi megyék az erdélyi kapacitás 4–5%-át adták ki. A dohányipar területén három számottevő gyár volt, Kolozsváron, Sepsiszentgyörgyön és Temesváron, ezek az országos termelés 41%-át szolgáltatták.⁴⁴⁷

[TBA_10. kép] Levelezőlap Kommandórol, háttérben fűrészmalommal (SzNM)

Az erdélyi területek jelentős hányadát (30%) erdőségek tették ki, ezen belül a székelyföldi megyék területének 35-45%-a volt erdővel borítva. A két világháború között Románia fakitermelésének legnagyobb hányadát Erdély adta.⁴⁴⁸ A háborút követően igen jelentős fakitermelésre, erdőirtásra került sor, azaz az iparág hirtelen fellendült, viszont a harmincas években bekövetkező gazdasági válság és a fokozott orosz faexport miatt a legtöbb üzem kénytelen volt beszüntetni tevékenységét. Ezért az iparágon belül a Maros völgye elveszítette korábbi jelentőségét, ugyanakkor az évtized végére megerősödött a székelyföldi, máramarosi és bánsági faipar.⁴⁴⁹

A négy székely megye közül Maros volt a legiparosodottabb, ez a megye adta a térség termelésének majdnem felét (43%), a további megközelítőleg egyharmad rész (31%) pedig Háromszék megyéből származott. A legnagyobb termelési értéket Székelyföldön a fa-, az élelmiszer- és a textiliparban érték el.⁴⁵⁰ Maros megyében az előbbi két iparág⁴⁵¹ volt igen jelentős, Háromszék megyében toronymagasán a textilipar vezetett, a székelyföldi textilipari

⁴⁴⁴ Uo.

⁴⁴⁵ Uo. 39. táblázat.

⁴⁴⁶ Cs. S., 1941. 131.

⁴⁴⁷ *A Romániához csatolt magyar területek*, 44–45. táblázat

⁴⁴⁸ Uo., 31. táblázat

⁴⁴⁹ Cs. S., 1941. 132–133.

⁴⁵⁰ *A Romániához csatolt magyar területek*, 35–46. táblázat.

⁴⁵¹ Az élelmiszer-ipari létesítmények közül a legjelentősebb a Marosvásárhelyi Cukorgyár volt, de itt volt a Szövetség GHK vaj- és sajtgyára is.

termelés több mint 90%-a innen került ki, túlnyomórészt a sepsiszentgyörgyi Klinger-féle szövőgyárból. A főképp lenfeldolgozásra szakosodott gyár 367 szövőszékkel dolgozott, évi 1200 tonnás teljesítménnyel.⁴⁵² Csík megyében a fa- és némileg az élelmiszeripar volt számottevő, ugyanakkor hiányzott a textilipar. Udvarhely megye a faiparon kívül – a többi megyéhez képest – jelentős fémipari létesítményekkel⁴⁵³ rendelkezett (az ágazat székelyföldi termelésének 70%-át adta).

[TBA_11. kép] Fakitermelés Kommandón, levelezőlap (SzNM)

[14. kép] Faipari létesítmény Maroshévízen, képeslap (SzNM)

A vállalatok méretét tekintve a Székelyföldre a kisipari berendezkedés volt a jellemző. Az 1930. évi népszámlálás adatai szerint a legtöbb ipari vállalat 2-5 személyt foglalkoztatott, a 20 személynél többet foglalkoztató létesítmények száma nem érte el a húszat. A nagyobb, 500 személyt vagy többet foglalkoztató üzemek száma nem haladta meg az ötöt.⁴⁵⁴

A négy székely megye a bányászat terén sem rendelkezett kimagasló értékekkel. Jelentős volt a sóbányászat Udvarhely és Maros megyékben, vasércet szintén Udvarhely megyében termeltek. A szénbányászat legnagyobb hányadát Háromszék adta, főleg lignit formájában.⁴⁵⁵

A Székelyföld iparának fontosabb adatai, 1937 (termelési érték millió lejben)⁴⁵⁶

Iparág		Udvarhely	Csík	Háromszék	Maros-Torda	Székelyföld	Erdély	Erdély (Székelyföld nélkül)	Románia
Gyáripár összesen	Üzemek száma	30	68	59	57	214	1 696	1482	3 571
	Motorikus erő	1 532	5 016	3 763	9 946	20257	277 783	257526	550 861
	Munkáslétszám	733	2 892	3 137	6 100	12862	107 168	94306	223 555
	Termelési érték (lej)	76,20	225,80	377,00	516,50	1195,50	18 816,20	17 621	41 287,20
Vas- és fémipár	Üzemek száma	1		1	4	6	160	154	356
	Motorikus erő	490		8	67	565	79 096	78531	112 644
	Munkáslétszám	437		4	160	601	25 955	25354	43 705
	Termelési érték	12,50		0,40	4,80	17,70	5 642,20	5 624,50	8516,70
Textilipár	Üzemek száma	1		3	1	5	231	226	552
	Motorikus erő	30		680	23	733	19 832	19099	51 491
	Munkáslétszám	44		1 024	147	1215	21 876	20661	54 228
	Termelési érték	0,60		180,80	4,70	186,10	3848,40	3662,30	8972,90
Élelmiszeripár	Üzemek száma	9	4	24	17	54	473	419	1 066
	Motorikus erő	106	274	410	2 664	3454	42 800	39346	128 991
	Munkáslétszám	28	44	65	882	1019	8 926	7907	31 334

⁴⁵² Cs. S., 1941. 131.

⁴⁵³ A legjelentősebb a szentgyházafalvi Vlahița Rt. vasművek volt, Udvarhely megyében.

⁴⁵⁴ *Recensământul, 1930:10.* CV–CVI.

⁴⁵⁵ *A Romániához csatolt magyar területek*, 141–147.

⁴⁵⁶ Uo., 35–46. táblázat.

Iparág		Udvarhely	Csik	Háromszék	Maros-Torda	Székelyföld	Erdély	Erdély (Székelyföld nélkül)	Románia
	m Termelési érték	3,90	20,60	18,20	163,20	205,90	3187,90	2982,00	11896,70
Vegyipar	Üzemek száma			2	6	8	121	113	239
	Motorikus erő			90	302	392	48 953	48561	67 283
	Munkáslétszám			11	96	107	7 694	7587	15 297
	Termelési érték			0,80	26,00	26,80	1871,60	1844,80	3502,10
Faipar	Üzemek száma	11	64	25	19	119	398	279	701
	Motorikus erő	668	4 742	2 440	5 751	13601	34 226	20625	66 687
	Munkáslétszám	84	2 848	1 836	3 971	8739	20 023	11284	36 309
	Termelési érték	57,20	205,20	131,00	219,50	612,90	1319,20	706,30	2197,60
Bőripar	Üzemek száma	1			6	7	74	67	166
	Motorikus erő	70			650	720	5 417	4697	14 430
	Munkáslétszám				451	451	6 113	5662	9 835
	Termelési érték				89,80	89,80	1035,10	945,30	1766,10
Papír- és nyomdaipar	Üzemek száma	1		1		2	61	59	146
	Motorikus erő	6		5		11	10 309	10298	49 033
	Munkáslétszám	9		143		152	4 271	4119	12 788
	Termelési érték	0,20		44,20		44,40	738,50	694,10	2487,80
Építőanyagipar	Üzemek száma	5		2	4	11	139	128	258
	Motorikus erő	156		100	489	745	33 232	32487	55 124
	Munkáslétszám	106		17	393	516	7 724	7208	13 226
	Termelési érték	1,40		0,30	8,10	9,80	662,40	652,60	1266,50
Kerámiaipar	Üzemek száma	1		1		2	14	12	30
	Motorikus erő	6		30		36	428	392	538
	Munkáslétszám	25		37		62	737	675	1 017
	Termelési érték	0,40		1,30		1,70	53,20	51,50	74,10
Üvegipar	Üzemek száma					0	15	15	38
	Motorikus erő					0	1 795	1795	2 729

Iparág		Udvarhely	Csik	Háromszék	Maros-Torda	Székelyföld	Erdély	Erdély (Székelyföld nélkül)	Románia
Elektrotechnika	Munkáslétszám					0	3 253	3253	4 800
	Termelési érték					0,00	384,80	384,80	483,90
	Üzemek száma					0	10	10	19
	Motorikus erő					0	1 524	1524	1 911
	Munkáslétszám					0	596	596	998
	Termelési érték					0,00	72,40	72,40	148,10

A székelyföldi ipar kérdését a korabeli szakemberek a vidék elsődleges gazdasági ágazata, a mezőgazdaság felől közelítették meg. A fejlesztési lehetőségeket elsősorban az agráriumra épülő mezőgazdasági iparban, valamint a családi gazdaság szintjén művelhető, leginkább jövedelemkiegészítő funkciót betöltő háziipar támogatásában látták. Egy másik, reményekkel kecsegtető modell a szövetkezeti rendszerben kiépített tejfeldolgozás volt, és ezen a téren sikerült is komolyabb eredményeket elérni.⁴⁵⁷ Az ipari fejlesztések ugyanakkor a székelyföldi megyék túlnépesedésére is megoldást nyújthattak volna.⁴⁵⁸

[TBA_12. kép] Faipari létesítmény Maroshévízen, képeslap (SzNM)

[TBA_13. kép] Ipari létesítmény Szentegyházán, levelezőlap (SzNM)

Az ipar fejlődéséhez szükséges feltételek közül a megfelelő infrastruktúra (például a vasúti szállítás) és a szükséges energiamennyiség előállítása kiemelt jelentőséggel bírnak. A korszakban az erdélyi települések legnagyobb része nem volt villamosítva, a lakosságnak csak 26,7%-a lakott olyan településen, amely rendelkezett villamos árammal. Ez már a korban is igen alacsonynak számított: a trianoni Magyarországon ez az arányszám elérte a 71%-ot; az egy lakosra eső energiamennyiség Erdélyben 71,3 kW/h, Magyarországon pedig 160 kW/h volt. A lakossági fogyasztók száma Erdélyben 1938-ban 170 728-at tett ki.⁴⁵⁹ A lemaradás nem csak a villamosítás mértékében mutatkozott meg. A régióban legnagyobbbrészt kis kapacitású törpe erőművek működtek, amelyek túlnyomóan egyenáramú rendszerben dolgoztak. Ugyanakkor a villanyáram előteremtésére is az elavult technológia volt a jellemző, az 1938-ban termelt 395 millió kW/h energiának több mint 60%-át gőzmeghajtású gépekkel állították elő.⁴⁶⁰

A szolgáltatási típust tekintve a villamos műveket két csoportba sorolták: közhasználatúakra és saját használatúakra – vagyis a fenntartó vállalat saját energiaszükségletének a kielégítésére szolgálókra. A legnagyobb saját használatú erőművek a dicsőszentmártoni nitrogéngyár, a resicabányai vasművek vagy a petrosényi szénbányák tulajdonában voltak. Az összesen 105 közhasználatú villamosműből négy állami, 31 községi és 70 magánvállalati kezelésben volt.⁴⁶¹ A saját hasznú erőművek általában nagyobb

⁴⁵⁷ Vita, 1937.

⁴⁵⁸ Venczel, 1943, vö. Oberding, 1941.

⁴⁵⁹ MNL OL, K 69 Külügyminisztériumi Levéltár, Külügyminisztérium, Gazdaságpolitikai Osztály (= K 69). 1940-XII-a-6. d.

⁴⁶⁰ Uo.

⁴⁶¹ Uo.

teljesítményűek és modernebbek voltak, azonban ritkán szolgáltatott áramot a lakosság számára.

Erdély és a Székelyföld villamos műveinek főbb adatai, 1938-ban⁴⁶²

Megye	Lóerő	Termelt energia kW/h	Termelt energia regionális viszonylatban (%)	Kihasznátság (%)	Ellátott település
Csík	787	475 959	8,25	9,25	7
Háromszék	766	622 403	10,79	12,43	6
Udvarhely	325	335 204	5,81	15,78	4
Maros-Torda	4838	4 332 142	75,14	13,70	7
Székelyföld	6 716	5 765 708	3,60	13,14	24
Erdély	86 700	154 340 269	96,40	27,24	184

[TBA_15. kép] A Daniel és Mike mezőgazdasági vasöntöde, Barót, 1931 (SzNM)

Szövetkezeti hálózat

A két világháború közötti erdélyi magyar gazdasági élet jelentős szegmensét képezte a szövetkezeti rendszer. A világháború előtti ipari tőke legnagyobb része budapesti érdekeltségű bankok kezében volt. A régió kívüli tőke dominanciája az impériumváltás után is fennmaradt külföldi vagy bukaresti érdekeltségek formájában.⁴⁶³ A szövetkezetek működtetése ezzel szemben a lakosság bekapcsolásával kisebb mértékű, de jelentős tőkefelhalmozásra adott lehetőséget. A rendszernek kettős feladatot szántak: egyrészt azt, hogy a kisebb gazdasági tényezőket intézményesen összefogja és gazdasági erejüket növelje, másrészt hogy erősítse a közösségi életet, a kölcsönös támogatást és az önszegélyezést.⁴⁶⁴ A szélesebb társadalmi rétegek bekapcsolásával a modell lehetőséget adott a kisebbségi társadalom belső szervezésére is. A 30-as években megindult nemzeti összezárkózási folyamat egyik sarokkövének számított az addigra kialakult és megerősödött szövetkezeti hálózat az azzal összefonódott egyéb jellegű gazdasági vagy társadalmi szervezetekkel. A társadalom építéshez ugyanakkor hozzátartozott az is, hogy a szövetkezetek jelentős gazdasági háttérrel nyújtottak a kisebbségi szervezeteknek (pl. oktatási intézményeknek), sőt ez visszafelé is működött, például az erdélyi magyar egyházak jelentős tőkét helyeztek el a szövetkezeteknél.

Erdélyben a még az első világháború előtt kialakult szövetkezeti rendszer a trianoni békeszerződések által meghatározott új határok következtében felbomlott. A régi határokon belül a hitelszövetkezeteket az Országos Központi Hitelszövetkezet (OKH), a fogyasztásiakat a Hangya központ egyesítette.⁴⁶⁵ A háború végén a szövetkezeti rendszer nagymértékben leépült, a hitelszövetkezetek 42,6%-át, a fogyasztásiaknak pedig 32,5%-át voltak kénytelenek felszámolni 1918 és 1920 között.⁴⁶⁶

A felbomlott szövetkezeti hálózat újjászervezése eredményeként jött létre az erdélyi fogyasztási szövetkezetek Hangya Központja Nagyenyeden 1920. július 3-án, 433 szövetkezetet magában foglalva. Kolozsváron 403 hitelszövetkezet csatlakozásával hozták létre a Gazdasági Hitelszövetkezetek Központját 1920. augusztus 9-én. A román szövetkezeti

⁴⁶² Uo.

⁴⁶³ Debreczy, 1937.

⁴⁶⁴ Petrovay, 1937.

⁴⁶⁵ Nagy, 1941. 163.

⁴⁶⁶ Hunyadi, 2007b. 69.

törvényt 1920 szeptemberében terjesztették ki Erdélyre, de ez sértette a magyar és a szász kisebbségi érdekeket. Az önálló szerveződéshez való jogot a magyar szövetkezeti központok rendeletileg 1922-ben kapták meg. Ez kimondta, hogy a nagyenyedi és kolozsvári központoknak nem kell betagozódniuk a román hálózatba, de nem is részesülhetnek az ezzel járó adó- és hitelkedvezményekben. A magyar szövetkezetek 1923-tól hivatalosan megkezdhették működésüket. A Nemzeti Parasztpárt által kezdeményezett 1929. évi román szövetkezeti törvény kiterjesztette a kedvezményeket a kisebbségi szövetkezetekre is, és 10 éves határidőt szabott meg arra, hogy alapszabályzataikat összehangolják a román jogszabály előírásaival.⁴⁶⁷

A hálózat kiépülésében nagy szerepet játszott a másféle gazdasági és társadalmi szervezetekkel való együttműködés és a kölcsönös szolidaritás. Szoros kapcsolatot tartottak fenn az Erdélyi Gazdasági Egylettel – közös program volt például a mezőgazdasági akciók lebonyolítása vagy az *Erdélyi Gazda* folyóirat szövetkezeti mellékletének megjelenítése. A szövetkezetek ugyanakkor hozzájárultak az EGE tömegbázisának a növeléséhez, az egyesület 1936. évi átszervezésekor a Hangya-tagok testületileg beléptek az EGE-be.⁴⁶⁸ Jelentős támogatás érkezett az egyházaktól is. Helyi szinten a lelkészek és egyházi szervezetek végezték a szervezőmunka jelentős részét, továbbá az egyház gazdasági támogatást is nyújtott azzal, hogy a szövetkezeti érdekkörbe tartozó Minerva Biztosító Rt.-nél kötötték meg a biztosításaikat.⁴⁶⁹ A kisebbségi oktatásban az iskolaszövetkezetek szervezésével vettek részt, de jelentős szerepet vállaltak a kisebbségi nyomtatott médiában is, elsősorban a saját kiadványaikkal: *Hangya Naptár*, *Szövetkezeti értesítő*, *Iskolaszövetkezeti Közlöny*, *Szövetkezeti Könyvtár* stb. A karitatív célokra juttatott támogatások közül megemlíthető a kolozsvári Szövetség által fenntartott kulturális alap, amelyből négy tanuló részére fizetett folyamatosan tanulmányi költségeket a kolozsvári római katolikus, a református és az unitárius, valamint a székelykeresztúri unitárius gimnáziumokban. De rendszeresen támogatták az Erdélyi Római Katolikus Tanítók Önszegélyző Alapját is, és még sorolhatnánk.⁴⁷⁰

A húszas évek folyamán a magyar szövetkezetek folyamatos fejlődésen mentek keresztül, a gazdasági válság és a mezőgazdasági adósságok konverziója viszont jelentős veszteségeket okozott nekik. Az állam a román szövetkezeti központnak kétféle lejes támogatást nyújtott a konverziós terhek enyhítésére, mivel azonban a magyar szövetkezetek nem voltak ennek tagjai, így önmaguknak kellett viselniük a terheket. A 281 magyar hitelszövetkezet közül csupán kettőnek fogadták el a támogatási kérelmét.⁴⁷¹

A nehézségek ellenére az erdélyi magyar szövetkezetek komoly eredményeket értek el, így például több szövetkezet exportra is termelt. A Csík megyei Arbor és Viktória fakitermelő és -feldolgozó szövetkezetek Palesztinába is szállítottak, a szövetkezeti tejüzemek terméke, a Transilvania vaj egyaránt jelen volt a bukaresti, a palesztinai, az alexandriai (Egyiptom), angliai vagy görögországi piacokon.⁴⁷²

A szövetkezeti hálózat felépülése egyértelműen követte a régió etnikai viszonyait, a magyarlakta területeken sűrűbb, a vegyes lakosságú területeken pedig ritkább volt. A székelyföldi megyékben működött az erdélyi magyar szövetkezetek 45%-a. Udvarhely megyében volt a legsűrűbb a szövetkezeti hálózat, azonban innen a székelyföldi

⁴⁶⁷ Uo. 70–73.

⁴⁶⁸ Uo. 79.

⁴⁶⁹ Uo. 87–88.

⁴⁷⁰ Uo. 93.

⁴⁷¹ Nagy, 1942. 166.

⁴⁷² Hunyadi, 2007b. 98.

taglétszámnak csak 11%-a került ki. Kevesebb szervezetben jóval több tagot tömörített Maros és Háromszék megye, együttesen a régió tagságának 70%-át.

Típusukat tekintve a fogyasztási és a tejszervezetek voltak felülreprezentálva, az utóbbiak szinte mind a Székelyföldön voltak, Maros és Udvarhely megyékben. Fogyasztási szervezeteket Háromszéken és Udvarhely megyében voltak nagyobb számban.

Erdélyi magyar szervezeteti hálózat 1938-ban⁴⁷³

	Szervezet	Tagság
Udvarhely	136	4 665
Csík	33	8 034
Háromszék	69	14 455
Maros-Torda	98	15 655
Székelyföld	336	42 809
Erdély (Székelyföld nélkül)	410	109 970

Erdélyi magyar szervezetek megoszlása típusonként, 1940-ben⁴⁷⁴

	Fogyasztási	Hitel	Tej	Termelő és Értékesítő	Összesen
Udvarhely	50	35	58	7	150
Csík	11	18	2	5	36
Háromszék	45	26	3	1	75
Maros-Torda	33	19	50	3	105
Székelyföld	139	98	113	16	366
Erdély (Székelyföld nélkül)	182	177	13	16	388

[TBA_16. kép] A Delikát hentesárubolt Sepsiszentgyörgyön az 1930-as években (SzNM)

A gazdaságpolitika mérlege

A Székelyföld gazdasága a két világháború között a szerkezetét tekintve nem ment át gyökeres változáson. A korábbi berendezkedéshez hasonlóan megmaradt túlnyomóan agrárjellegű vidéknek, az ipari szektort pedig az erre épülő élelmiszer-ipari létesítmények, a könnyűipari vállalatok és a faipari üzemek képviselték. Ezek döntő többségét 1918 előtt alapították. Infrastruktúrája a korábbi évtizedekhez hasonlóan alulfejlett maradt, többek között azért, mert a román állam vasúti építkezéseivel elsősorban a déli országrésznek (főleg a havasalföldi régióknak) az összeköttetését Moldvával és Bukovinával kívánták megoldani, elkerülve a Székelyföldet.⁴⁷⁵ Az országot érintő gazdasági válságok, ágazatonként eltérő intenzitással, az ország más vidékeihez hasonlóan ebben a térségben is érvényesültek.

⁴⁷³ Uo. 96.

⁴⁷⁴ Nagy, 1942. 190.

⁴⁷⁵ Nagy Románia 1939-ben 11 410 km vasúttal rendelkezett, ebből 1922–1939 között 669 km-t adtak át. (Axenciuc, 1992. 324.) A magyar katonai közigazgatás által gyűjtött adatok alapján a székelyföldi megyék ekkor összesen 645 km vasúttal rendelkeztek.

A vidék gazdaságát meghatározó mezőgazdaságban a legnagyobb változást az 1921. évi román földreform hozta, de a birtokszerkezet nem változott. A mezőgazdasági kisbirtok dominanciája megmaradt, e kategória növekedésében a földreform birtokdarabolása mellett az örökléssel járó birtokelaprózódás is közrejátszott. Az igazi változás az ipar egyik támpillére, a fakitermelés alapját képező erdőbirtokok tulajdonviszonyában történt, azzal, hogy ezek közösségből állami/közigazgatási kezelésbe kerültek, kiszolgáltatva a térség lakosságát a (központi) politikai döntéseknek. Pozitív hozadéka a korszaknak a gazdatársadalom érdekvédelmi szervezete, az EMGE új alapokra helyezése volt, amely által hathatós támogatásban részesíthették a vidék mezőgazdászait, így a 30-as évek végén bekövetkező országos mezőgazdasági konjunktúra itt is éreztethette előnyös hatását.

A mezőgazdasághoz hasonlóan az ipar szerkezete sem változott jelentős mértékben. A módosulások itt is inkább ágazaton belüliek voltak, így például visszaesett a korábban virágzó malom- vagy szeszipar, ugyanakkor megerősödött a tejfeldolgozás. A faipar a korszakban (és később is) megtartotta dominanciáját, de erős maradt a már szintén korábban szilárd talajon álló textilipar is. Az ipari szférában is leginkább a szövetkezeti hálózat keretében működő üzemek értek el jelentős sikereket.

A régió gazdaságának alapvető problémái a korszak végére ugyanazok maradtak, mint amelyek a század elején voltak: az agrártúlnépesedés, és a helyi ipar képtelen volt felszívni a népfölösleget, az alacsony infrastrukturális szint pedig rontotta a piaci viszonyokat. A Román Királyság gazdaságpolitikája nem kedvezett a székelyföldi állapotoknak, ezért 1943-ban Venczel József így fogalmazott: „A székelyek bajairól szóló jelentések századról-századra ugyanazt ismétlik, bár minden század meg volt győződve arról, hogy tett valamit a székelyek érdekében. [...] tanulmányok százai foglalkoznak székelység ügyeivel és ma mégis abban a helyzetben vagyunk, hogy mindennek ellenére a kérdésre nekünk kell felelni”.⁴⁷⁶ A második bécsi döntés utáni magyar kormányok 1940–1944 között nagy arányú állami támogatást és több beruházást kezdeményeztek a Székelyföldön, ezek legnagyobb része azonban a háborús nehézségek miatt vagy csak tervként maradt fent, vagy megrekedt valahol a kivitelezési fázisban.

[BN_35] Zetalaka: zsigmondtelepi fűrészüzem (KF)

Oktatás

A romániai kormányzatok Székelyföld-politikája a magyar többségű régió gazdasági és társadalmi átrétegződését kívánta elérni. A négy megyében ezt szolgálta a magyarság pozícióit jelentősen gyengítő földreform, az adórendszer diszkriminatív működtetése, a közigazgatási rendszerváltás és az oktatási intézményrendszer átalakítása. Ideológiailag a nemzetiesítő tevékenységet a megnagyobbodott román állam egységesítésének keretében a visszaramánosítással, az antirevizíós mozgalommal és a magyar parlamenti és népszövetségi panaszok visszautasításával legitimálták. A kulcskérdés az etnikai törésvonal mentén a hatalmi aszinkron elfogadtatása volt, a többségi nemzet politikai hatalmának érvényesítése az élet minden területén.

Ebben az intézményi átalakulásban lehet értelmezni a romániai és a székelyföldi magyar oktatás ügyét. A bukaresti kormányzatok magyarokkal kapcsolatos oktatáspolitikáját a két világháború között négy nagy korszakra lehet felosztani. Az első az 1918–1921 között átmeneti időszak volt, amikor a kisebbségi oktatás ügyét a felekezeti oktatás keretében kívánták megoldani, és az új egyházi iskolák létrehozását a kormányzat nem akadályozta. Ezt követte az egységesítő korszak 1922–1932 között, amikor az oktatást szabályzó törvények és

⁴⁷⁶ Venczel, 1943. 21.

rendeletek leszűkítették a magyar nyelvű közoktatás mozgásterét. Majd 1933-tól egyértelmű lett az állami iskolák expanziója, amiből aztán szinte teljesen kiszorult a magyar nyelvű képzés. Ebben a folyamatban a nemzetközi viszonyok megváltozásának hatására – a külföldi elmarasztaló kritikák kivédése érdekében – a királyi diktatúra időszakában 1938-tól állt be némi – inkább formális, jogszabály szintű – enyhülés, ez volt a negyedik oktatáspolitikai korszak.

Az 1918. évi statisztikából világos, hogy Erdélyben a nemzetiségek oktatása az államsegéllyel támogatott, nyilvánossági joggal bíró egyházi iskolákban folyt. Állami népoktatás 1873-tól volt Erdélyben, addig a magyar nyelvű oktatás is egyházi keretekben működött, majd folyamatosan kerültek át az elemi iskolák állami kézbe. Ugyanakkor az iskolaépületek az egyház tulajdonában maradtak, illetve a református egyház azzal a kikötéssel adta át ezeket, hogy az állami használat addig érvényes, amíg az átadott intézményekben magyar nyelvű oktatás folyik.

A Romániához csatolt kelet-magyarországi területeken 1918 szeptemberében működő iskolák⁴⁷⁷

Iskolák jellege	Elemi népiskola				Polgári iskola			Középiskola			Tanítóképző		
	tanítási nyelv												
	m	r	n	más	m	r	n	m	r	n	m	r	n
Állami	1497	-	-	-	66	-	-	25	-	-	10	-	-
Községi	305	96	26	80	12	-	-	2	-	-	-	-	-
Görögkeleti	-	1218	-	-	-	1	-	-	3	-	-	3	-
Görög katolikus	-	1078	-	-	-	2	-	1	2	-	-	5	-
Evangelikus	8	-	261	-	-	-	-	-	-	9	-	-	3
Római katolikus	388	-	-	-	25	-	7	13	-	-	11	-	-
Református	322	-	-	-	3	-	-	9	-	-	3	-	-
Unitárius	26	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-
Izraelita	42	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-
Összesen nyelv szerint	2588	2392	287	80	109	3	7	52	5	9	24	8	3
%	48,4	44,7	5,4	1,5	91,6	2,5	5,9	78,8	7,6	13,6	68,6	22,8	8,6
Intézménytípus együtt	5347				119			66			35		
Összes állami	1497 (28%)				66 (55,4%)			25 (37,9%)			10 (28,6%)		
Összes felekezeti és más autonóm iskola	3850 (72%)				53 (44,6%)			41 (62,1%)			25 (71,4%)		

Tanítási nyelv: m = magyar, r = román, n = német

A táblázatban közöltek túl még ugyanekkor működött: 480 óvoda, 22 felsőkereskedelmi iskola, 27 ipariskola, 194 ipari és tanonciskola, 14 mezőgazdasági iskola, két jogakadémia, egy kereskedelmi akadémia, 13 teológia, egy tudományegyetem.⁴⁷⁸

Erdélyi sajátosság volt, hogy a népiskolák 66%-át felekezetek működtették, és ezen iskolatípus felében nem a magyar volt a tanítási nyelv. (Ezekben a magyar nyelvet csak mint tantárgyat tanították.) Ugyanakkor a polgáritól kezdve a magasabb fokú iskolatípusok között az állami fenntartású és magyar nyelvű intézmények voltak a meghatározók. Az oktatási mobilitás a teológiákat leszámítva a magyar nyelven működő állami intézményekhez volt kötve.

[BN_42] Székelyudvarhelyi Református Kollégium, 1921

⁴⁷⁷ Barabás, 1943. 352.

⁴⁷⁸ Uo. 273.

Az átmenet: a Kormányzótanács oktatáspolitikája

Vasile Goldiș, a Kormányzótanács közoktatásügyi felelőse 1918 decemberében a gyulafehérvári határozatoknak megfelelő oktatáspolitikát – anyanyelvű, önálló intézményrendszert – ígért az erdélyi egyházak vezetőinek. Az állami középiskolákba biztosokat küldött ki a tanév zavartalan befejezése érdekében: a működési költségeket és a fizetéseket is az új hatalom biztosította. Elvárták, hogy az iskolákban ne tüntessenek a magyar nemzeti szimbólumokkal, a román tanulóknak ne kelljen magyar nyelvet és irodalmat tanulni, Magyarország története, földrajza, alkotmánytana helyett e tantárgyak keretében minden tanulónak a romániai viszonyokat oktassák, március 15-e helyett pedig május 10. (az Egyesült Román Fejedelemségek függetlensége 1877. évi kikiáltásának, I. Károly trónra kerülésének, majd királlyá való koronázásának évfordulója.) legyen megünnepeelve. 1919 februárjában tovább lépett a Kormányzótanács: meghirdették, hogy azok a tanárok, akik a hűségesküt letesznek és megígérik, hogy egy éven belül megtanulnak románul, állásukban maradhatnak. A többieket 1919. augusztus 31-ével elbocsátják.⁴⁷⁹

Április 1-jétől Valeriu Braniște lett az új közoktatási megbízott Erdélyben, aki a kisebbségi oktatást felekezeti keretek között látta megoldhatónak és az egyházak vezetőit ilyen iskolák létrehozására biztatta. Erre annál is inkább szükség volt, mert a Kormányzótanács 1919. januári rendelete alapján a nem állami iskolákban az alapító határozza meg a tanítás nyelvét, míg az állami elemi iskolák az adott község többségi nyelvén működnek, a kisebbség részére pedig megígérték a párhuzamos osztályok biztosítását, ahol anyanyelvű tanítókat alkalmaznak. Ebből eleve következett a magyar nyelvű állami iskolák számának csökkenése. Az állami középiskolákban a rendelet szerint a megye többségi nyelve a tannyelv, míg a felsőfokú tanintézmények az országos többség nyelvén működtek.⁴⁸⁰ Ennek nyomán kb. 600 állami, illetve községi iskolában maradt meg a magyar tannyelv, vagy hoztak létre magyar tagozatot. Ez azt jelentette, hogy a magyar nyelvű elemi iskolák száma harmadára csökkent. A római katolikusok 388 magyar elemi iskolájukból 371-et tartottak meg, 18-at németesítettek és még 36 új német iskolát szerveztek. A reformátusok a meglévő 322 elemi iskolájuk mellett még közel ugyanennyit, 319-et hoztak létre, az unitáriusok hasonlóképpen a meglévő 26-hoz még 23-at alapítottak. Az evangélikusok megőrizték nyolc iskolájukat. Így a 600 állami és az 1086 felekezeti elemi iskola az 1918. évi magyar elemi iskolák 65%-át adta. Ez az 1686 magyar iskola a 4814 erdélyi (felekezeti és állami) elemi iskola 35%-át tette ki. Tehát nagyjából megfelelt az etnikai arányoknak. Közben a magyar nyelvű oktatás a 900 megszüntetett magyar nyelvű elemi iskola helyett döntően a felekezeti intézményekbe került át. Azzal a lényeges különbséggel, hogy a magyar egyházaknak megszűnt az addigi államsegély folyósítása.

Magyar felekezeti iskolák 1920-ban⁴⁸¹

	Római katolikus		Református		Evangélikus		Unitárius		Összesen		
	régi	új	régi	új	régi	új	régi	új	régi	új	együtt
Főgimnázium (liceum)	13	6	9	3	-	-	2	1	24	10	34
Polgári iskola (gimnázium)	25	12	3	13	-	3	-	2	28	30	58
Tanítóképző	11	2	3	1	-	-	-	-	14	3	17
Felsőkereskedelmi	1	1	1	4	-	-	-	-	2	5	7
Elemi iskola	388	-	322	319	8	-	26	23	744	342	1086
Összesen	438	21	388	340	8	3	28	26	812	390	

⁴⁷⁹ *Gazeta Oficială*, 1919. feb. 6.

⁴⁸⁰ Decret 3632/1919. január 24. Consiliul Dirigent, Sibiu.

⁴⁸¹ Barabás, 1943. 278.

Együtt	459	678	11	54	1202
--------	-----	-----	----	----	------

Ugyanakkor az oktatás más szintjein – éppúgy, mint 1918 előtt – már az államnyelv elsődlegessége érvényesült. Az 1919/1920-as tanévre az összes állami gimnáziumban román lett az oktatás nyelve, vagy az első 4-5 osztályt románosították el. A nagyszalontai és a gyergyószentmiklósi gimnáziumok teljes egészében továbbra is magyar tannyelven működtek, Aradon, Brassóban, Déván magyar tagozatot hoztak létre, Temesváron pedig német–magyar líceum kezdte meg működését.

A Kormányzótanács 1920. áprilisi megszűnte után a Közoktatási Minisztérium kolozsvári Közoktatásügyi Főtitkársága vette át az oktatási rendszer szabályozását. Az akkor hatalmon lévő Averescu tábornok vezette Néppárt közoktatási minisztere, Petru P. Negulescu a magyarok oktatásügyében az egyházi iskolákkal szemben a román állam által fenntartott iskolákat kezdte előnyben részesíteni. Elkezdődött a felekezeti iskolák működési feltételeinek megszigorítása: 1920 őszén az egyházak tiltakozása ellenére az oktatóknak hűségesküt kellett tenniük, a román származású tanulókat csak anyanyelvükön lehetett tanítani, kisebbségi tanulók más kisebbségek iskoláiba nem járhattak.⁴⁸² A magyar egyházi iskolák a Felekezetközi Tanács révén új közös tantervet készítettek, amelyben az 1920/1921-es tanévtől a román nyelv, Románia történelme, földrajza, alkotmánytana már románul szerepelt. A következő évtől pedig a román nyelvet is érettségi tantárgyként írták elő. Ezzel szemben a Főtitkárság az egyházi iskoláktól az állami tanterv bevezetését követelte. Retorzióként, ha erre 1922 áprilisáig nem kerül sor, a nyilvánossági jog megvonásával fenyegetett. (A nyilvánossági jog nélküli iskolák által kiadott diploma csak akkor volt érvényes, ha a vizsgákat egy állami iskola tanáraiból álló bizottság előtt megismételték.) Ennek nyomán sorra szűntek meg a Kormányzótanács idején létrehozott magyar felekezeti iskolák.

[BN_15] Nagyalambfalvi állami elemi iskola (Nagy Béla felvétele, MIM)

Az egységesítő, állami szabályozás megteremtése

A nem állami jellegű iskolákkal kapcsolatos politika változását jelezte, hogy 1921-ben a görögkeleti és a görög katolikus egyház elemi iskoláit az egyházakkal való tárgyalások nélkül, vezetőik tiltakozása ellenére államosították. A kormányzat előbb ezektől az iskoláktól is megvonta az államsegélyt, ezek után a felekezeti iskolák tanítói egy nagygyűlésen követelték a főpapokkal szemben az iskolák államosítását. Az intézkedés 1065 ortodox és 786 görög katolikus iskolát, 82 000, illetve 52 000 diákot érintett. Mindezt a kormányzat úgy állította be, mint a nemzet háláját az egyházaknak az impériumváltás előtti hazafias munkájukért.⁴⁸³ Ez cinikus igazolása volt a központosító államosításnak. Ugyanakkor a liberális párti politikusok éppen a román felekezeti iskolák 1918 előtti nemzetiesítő munkájának példája miatt látták veszélyesnek a kisebbségi oktatásügy egyházi intézményrendszerben való működtetését. A nemzeti ellenállásra való szocializáció műhelyét látták ebben az iskolatípusban. Mivel az óromániai asszimilációs tapasztalatokból indultak ki, meg akarták szüntetni az anyanyelvi iskolahálózatot. Ennek a megvalósítása a nemzetközi kapcsolatokkal is rendelkező kisebbségi egyházakkal sokkal nehezebben ment volna, ha nem építenek ki egy állami elemi iskolarendszert, amely az anyanyelvoktatással elszívhatta a tanköteleseket. Ezért ennek érdekében az egységesítés jegyében Constantin Angelescu liberális párti közoktatási miniszter 1922-től, négy év alatt teljesen átalakította az erdélyi oktatási rendszert.

BN_54 Constantin Angelescu (1869–1948)

Az egyházi iskolák ezekben az években már egyre rosszabb anyagi helyzetbe kerültek. Ennek legfőbb oka az iskolai államsegélyek elmaradása volt. Míg 1914-ben a négy magyar

⁴⁸² Uo. 279.

⁴⁸³ Gidó A., 2013. 44; Bíró S., 2002 354.

egyház (átszámolva) 95,8 millió lejnyi államsegélyben részesült, addig 1920-ban a román kormány 20 millió lej adott a kisebbségi egyházaknak és ebből 3,5 millió lej jutott a régi felekezeti iskoláknak, az újonnan alapítottak azonban semmit sem kaptak.⁴⁸⁴ Egy másik tényező a földreform volt, amely iskolafenntartási alapjaitól fosztotta meg az egyházakat. Az erdélyi magyar történelmi egyházak 372 000 holdnyi birtokából 314 000 holdat (84,5%) sajátítottak ki a földreform során.⁴⁸⁵ Így az elemi iskolák eltartása döntően a 30 lejes egyetemes egyházi iskolai adóból folyt be. Bíró Sándor számításai szerint a református elemi iskolák fenntartására az első évtizedben évi 18 millió lej, a harmincas években 20-22 millió lej költöttek. A két évtized alatt a felekezeti elemi oktatásra a romániai magyarság kb. egymilliárd lej fordíthatott (ez kb. 5,5 millió dollárnak felelt meg).⁴⁸⁶ Az évi kb. 50 millió lejnyi finanszírozási szükségletből a magyarországi segélyek kb. 10-11 millió lej biztosítottak.⁴⁸⁷ A középiskolák fenntartására létrehozott földalapok is elvesztek. A Erdélyi Katolikus Status 27 000 holdjának 87,7%-át, a nagyenyedi és a kolozsvári református kollégiumok jóval kisebb birtokait (1500 és 11 000 hold) 95%-ban, illetve 74%-ban sajátították ki. Mivel államsegélyt sem kaptak, a középiskolákat döntően a tandíjkból, továbbá egyházi adományokból és kismértékben a magyarországi támogatásokból tudták fenntartani.⁴⁸⁸

A Székelyföldön 1918-ra az egyházi iskolák már említett átadása miatt az állami és községi elemi iskolák száma 279 volt (234 állami, 45 községi). Valamivel alacsonyabb a felekezeti iskolák száma: 256, amelyből 126 római katolikus, 106 református, 21 pedig unitárius volt. Az 1923/1924-es tanévre ez radikálisan megváltozott, mert az állami elemi iskolák száma 929-re nőtt (Csíkban 107, Háromszéken 203, Maros-Tordában 312, Udvarhelyen 307). A régi és visszaállított felekezeti elemik száma pedig 341 lett (137 római katolikus, 174 református, 30 unitárius). 1924/1925-ig a magyar állami iskolákban a román csak tantárgyként szerepelt, majd ettől az évtől kezdve egyre több tantárgyat tanultak románul, és nagyon sok helyen már csak a magyar írás és nyelvoktatás folyt magyar nyelven.⁴⁸⁹

Ugyanez a folyamat játszódott le a középiskolákban is. Az egyedüli székelyföldi állami magyar nyelvű gimnáziumot Gyergyószentmiklóson 1924/1925-re a felmenő rendszerben román tannyelvű osztályokkal románosították, és a magyar nyelv csak fakultatív tantárgy lett. Így míg 1919/1920-ban a tanulók 65,1%-a volt magyar és 9,1%-a román, addig 1924/1925-ben 34%-nyi magyar, illetve 53,2% román iratkozott be a középiskolába.⁴⁹⁰

[BN]_40 Gyergyószentmiklósi állami gimnázium és ortodox templom

A szerkezeti átalakulások mögött a liberális közoktatási miniszter kezdeményezte jogszabályi változások álltak, amelyek az egyházi iskolák számának csökkenését és a kisebbségek anyanyelvi oktatásának szűkítését célozták. Ezek 1924-ig – az elemi iskolai oktatásról és tanítóképzésről szóló törvény megjelenéséig – miniszteri, államtitkársági, (kolozsvári) főtitkársági rendeletekben jelentek meg, és szétzilálták az addigi felekezeti oktatási autonómiát.

A legfontosabb intézkedések tárgyszószerűen felsorolva: a felekezeti iskolák működési szabályzatát állami jóváhagyásra be kellett mutatni az állami szerveknek. Bevezették az állami tantervet a felekezeti iskolákban, és csak azon iskolák bizonyítványát (nyilvánossági

⁴⁸⁴ R. Szeben, 1933.

⁴⁸⁵ Oberding, 1930. 207.

⁴⁸⁶ Bíró S., 2002. 368.

⁴⁸⁷ Bárdi, 2013. 354–356.

⁴⁸⁸ Uo. 380.

⁴⁸⁹ Kozmosz, 1927. 259.; Az egész fejezethez használtuk szakirodalmi összefoglalásként Farkas Zoltán: *Székelyföld magyar oktatásügye 1918–1940* című kéziratát. OSzK Kézirattár 625. fond, 1487. tétel.

⁴⁹⁰ Barabás, 1943. 279–280.

jogát) ismerték el érvényesnek, ahol ez megtörtént. A román nyelvet és irodalmat a magyar nyelv és irodalommal azonos óraszámban kellett tanítani. Románia történelmét, földrajzát, alkotmánytanát románul kellett oktatni.⁴⁹¹

Az 1922/1923-as tanévtől kezdődően a középiskolai 4. osztály után állami kiküldött előtti abszolváló vizsgát rendeltek el, ahol magyar nyelvből nem lehetett vizsgázni. Az érettségi vizsga elnöke a felekezeti középiskolában is állami kiküldött lett. Ugyanitt magántanulók már nem vizsgázhattak.⁴⁹² A leányiskolák igazgatói csak nők lehetnek, és azokban csak nők taníthatnak.⁴⁹³ A református és az unitárius líceumokat figyelmeztette a kolozsvári főtitkárság, hogy az angol nyelv helyett a francia nyelv tanítása kötelező.⁴⁹⁴

A magyar felekezeti iskolák tanítóinak és tanárainak diplomáját honosítani kellett. Megszüntették a magyar nyelvű állami óvodákat, az állami iskolákban a magyar könyvtárakat.⁴⁹⁵ Háromszéken egyszerre 15 magyar felekezeti iskolát zártak be egy indoklás nélküli minisztériumi rendelettel.⁴⁹⁶ Az állami középiskolákban 1923. szeptember 1-jétől az első osztály minden tantárgyát románul kellett oktatni, a többi osztályban csak Románia történetét, földrajzát, alkotmánytanát volt kötelező románul tanulni.⁴⁹⁷ Szintén e tanév kezdetétől a szerzetesek, apácák vezette, valamint a társulati és községi középiskolákban a tanítás nyelve kizárólag a román lehetett.⁴⁹⁸

Az 1924. júliusi, az elemi iskolai oktatásról és tanítóképzésről szóló törvény és annak 1926. márciusi végrehajtási utasítása egységes jogi keretbe foglalta az állami elemi oktatásról addig hozott rendeleteket, az 1925. évi magánoktatási törvény pedig a felekezeti oktatás vonatkozásában végezte el ugyanezt.

Az első értelmében az elemi oktatás irányítása és ellenőrzése állami feladat és az egész országban egységes. Az oktatás nyelve román, de ahol a lakosság anyanyelve más, ott kisebbségi iskolákat állítanak fel, ahol a román nyelv tanítása kötelező. Az arányos iskolafenntartás azonban nem valósult meg, mert miközben az 1930. évi népszámlálás szerint az ország lakosságának 7,9%-a volt magyar nemzetiségű, addig 1936/1937 végén csak 44 magyar tannyelvű vagy tagozatú iskola működött Romániában, amely 1%-át adta az ország elemi iskoláinak.⁴⁹⁹ A törvény 8. §-a képezte a névelemző románosítás alapját. Eszerint ugyanis „azok a román eredetű állampolgárok, akik anyanyelvüket elveszítették, kötelesek gyermekeiket román tannyelvű köz- vagy magániskolában taníttatni.”⁵⁰⁰ A román eredethez pedig elegendő valamelyik szülő vallása (ortodox, görög katolikus) vagy románként azonosítható családnéve. Tehát nem dönthette el a szülő a gyermeke anyanyelvét, nemzetiségét.⁵⁰¹ Ebből adódóan, akik magán/felekezeti iskolába szeretnék a gyerekeiket beíratni, azoknak előtte be kellett adni erről egy nyilatkozatot a helyi állami iskola igazgatójának. A napi gyakorlatban ez azt jelentette, hogy az állami iskola igazgatója „faji eredet-vizsgálatot” végzett, majd írásbeli engedélyt adott a felekezeti iskolába való

⁴⁹¹ Mikó, 1941. 50.; Gál K., 1924.

⁴⁹² 53.879/923. sz. miniszteri rendelet.

⁴⁹³ *Még egyszer.*

⁴⁹⁴ Blédy, 1934/1935.

⁴⁹⁵ 7707/923; 61.770/923. sz. rendeletek.

⁴⁹⁶ 90.127/923. sz. miniszteri rendelet.

⁴⁹⁷ Sulyok, 1923.

⁴⁹⁸ *Még egyszer.*

⁴⁹⁹ 1933-ban 4295 állami elemi iskolát tartottak nyilván Romániában. A hivatalos statisztika szerint ebből 248 magyar tannyelvű volt. *Anuarul statistic, 1939.* 62. De Kiss Árpád az egyes iskolákat számba véve 1934/1935-ben 112-t, 1936/1937-ben pedig 17 magyar tannyelvű és 27 magyar tagozattal bíró iskolát talált. Kiss Á., 1936. 205.; Kiss Á., 1937. 419.

⁵⁰⁰ Nagy L., 1944. 121.

⁵⁰¹ Uo. 66–68.

beiratkozásra – már ha a gyerek ezen a szűrőn átjutott.⁵⁰² A végrehajtási utasítás szerint óvodákat elsősorban ott kell felállítani, ahol a „nemzetiségüket elvesztett románok” laknak (48. §), ez a kor politikai retorikájában elsősorban a Székelyföldet jelentette. A kisebbségi iskolaköteles gyerekeknél az iskola felállításához 60 fős létszámot írt elő a törvény, míg a kisebbségek lakta vidéken a román származású gyerekek esetében ilyen feltétel nem volt, ha volt ilyen gyerek akkor elrendelték a román nyelvű iskola felállítását. A felnőttek számára szervezett oktatások, a 12–18 év közti analfabéták számára kötelező iskolai tanfolyamok, valamint a vakok és siketnémák számára indított iskolák kizárólag román nyelven működhettek.⁵⁰³

[BN_10] Állami óvoda, Marosvásárhely (MMM)

A törvény kisebbségi szempontból legsúlyosabb rendelkezése a kultúrzóna felállítása (159. §) volt. Ennek lényege a más megyékből a nagy arányban kisebbségek lakta területekre áttelepült román tanítók támogatása volt. A kijelölt külön tanügyigazgatás alá tartoztak azok a megyék, amelyekben jelentős számú magyar, bolgár, orosz, ukrán népesség élt. (Az ide besorolt 21 megye: Csík, Háromszék, Udvarhely, Maros, Bihar, Szatmár, Szilágy, Kolozs, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos, Hunyad, Máramaros, Durostor, Caliacra, Vijnța, Zastavna, Coțmani, Hotin, Tighina, Cetatea-Albă, Ismail). A romániai magyarság 66,4%-a élt a kultúrzónába sorolt területeken. A szászok és svábok lakta térségek nem kerültek be a zónába, ugyanígy az ókirálysági területek is kimaradtak. A kijelölt megyébe költöző tanszemélyzet 50%-os fizetési pótlékot kapott; költözési költségterítésként a nőtlen tanítóknak kéthavi jövedelmüket, a családosoknak háromhavit utaltak ki; ötévenkénti korpótlékukat már négy év után megkapták; határidőhöz kötött fizetési fokozati előléptetésüket egy-egy évvel előbb megkapták; a letelepedés vállalásáért 10 hektárnyi földbirtok ingyen járt az adott település határában, valamint ebben az esetben a korpótlék-fizetésemelést is öt év helyett három év után megkapták; ha nem volna elég jelentkező a kultúrzónába, akkor a közoktatási miniszter elrendelhetette, hogy a végzősök három évre kötelezően ezekben a megyékben helyezkedjenek el. Erre 1925-től sor is került, így már ekkor 120 román tanító érkezett Csíkba. Az intézkedés célját maga az elemi iskolai törvény indoklása is tartalmazza. „Eszerint: a törvényjavaslat legfontosabb intézkedéseinek egyike az, hogy kiváló tanítóknak előnyöket biztosít, akiknek nemzeti és tanítói munkája különösen kívánatos a határvidéken és Csík, Háromszék, Udvarhely megyékben. Ezeken a vidékeken a román elem el volt nyomva, és az idegenek elnemzetietlenítették.”⁵⁰⁴

A törvény szerint a kultúrzónán belül főleg a nem románok által lakott településeken állami iskolák létesítendőek, amelyeknek az építési és fenntartási költségeit az adott község viseli. Ezzel lényegében azt akarták elérni, hogy az állami iskolák finanszírozása után már ne maradjanak ugyanott források a magyar nyelvű egyházi iskola fenntartására. Ehhez jöttek az állami iskolákba való beiratkozással járó előnyök, elvárások (az ingyenes oktatás, közalkalmazott gyereke csak állami iskolába járhatott), a hatósági kényszer (névelemzés, adókivetés, tankötelezettség elhanyagolása miatti bírság). A kultúrzóna-sérelmekről az OMP 1930 szeptemberében, majd 1931 augusztusában is panasziratot adott be a Népszövetséghez.⁵⁰⁵

Az elemi iskola hétosztályos lett, ahol az alsó négy osztályban lehetett anyanyelven tanulni, de az 5–7. osztály tannyelve kizárólag román volt. Az állami iskolában tanító nem román anyanyelvű tanítók a román nyelv, Románia története, földrajza, alkotmánytana, gyakorlati pedagógia tárgyakból nyári tanfolyamra voltak kötelezve, amely vizsgával

⁵⁰² Uo. 121.

⁵⁰³ Uo. 122.

⁵⁰⁴ Desbat. Senatului, 1924. június 6. 1331.

⁵⁰⁵ Papp J., 1932.

végződött. Ha ez nem sikerült, akkor a következő nyáron meg kellett ismételni. Az újabb sikertelen vizsga elbocsátással járt.

A törvény egyszerre egységesítő az addigi sokféle rendelkezés egybegyűrésével, és a három évvel meghosszabbított kötelező iskoláztatással és a szabályozott tantervvel modernizáló. Ugyanakkor az állami elemi oktatás elsődlegességét alapozta meg az ingyenességgel, a beíratkozási és a községi iskolafenntartói kötelezettségekkel. A törvény abban az értelemben is egységesítő, hogy a nemzetesítő állam primátusát teremtette meg a kizárólag román nyelvű állami óvodahálózattal, a kultúrzonán keresztül pedig a nemzetiségek lakta területeken erősítette meg az egyre inkább románul folyó állami oktatást és visszaszorította, szabályozta az ezzel párhuzamosan még működő egyházi anyanyelvi oktatást. Itt különösen a középiskolák szintjén lehetetlenítették el az anyanyelvi képzést. A húszas évek második felére a székelyföldi középfokú állami oktatás román tannyelvűvé vált. Az intézményekben már nem voltak magyar igazgatók, a tanárok többsége is román, és egyre több román diák érkezett a Székelyföldön kívülről ezekbe az iskolákba.

Állami tulajdonba került középfokú iskolák a Székelyföldön 1925/1926⁵⁰⁶

Település	Iskola	Tanárok	Tanulók
Csíkszereda	1 polgári leányiskola	6	194
	1 földműves iskola	5	36
Gyergyószentmiklós	1 állami líceum	13	241
Ditró	1 polgári fiúiskola	8	126
Sepsiszentgyörgy	1 polgári fiúiskola	9	193
	1 polgári leányiskola	9	195
	1 tanítóképző	12	117
Kézdivásárhely	1 polgári fiúiskola	7	152
	1 polgári leányiskola	10	182
Barót	1 polgári fiúiskola	7	112
	1 polgári leányiskola	5	73
Marosvásárhely	1 polgári fiúiskola	13	440
	1 leánylíceum	10	122
	1 fiú felsőkereskedelmi	18	160
	1 leány felsőkereskedelmi	15	101
	1 fa és fémipari iskola	8	109
Székelyudvarhely	1 közigazgatási tanfolyam	19	84
	1 polgári fiúiskola	2	53
	1 polgári leányiskola	8	192
	1 állami líceum	12	120
	1 kő- és anyagipari szakiskola	7	50
Székelykeresztúr	1 tanítóképző	12	104
	1 polgári leányiskola	4	87

Az Angelescu meghatározta oktatáspolitikája másik fontos törvényalkotása az 1925. március 7-i baccalaureátusi (érettségi) törvény volt.⁵⁰⁷ A francia oktatási rendszerből átvett vizsgarend lényege az egyetemre bekerülők megválogatása volt. Ezt három vizsgával valósították meg. Az elsőre a középiskola 4. osztálya után került sor románul, román nyelvből, Románia földrajzából, történelméből, alkotmánytanából és egy a tagozatnak megfelelő külön tárgyból.

⁵⁰⁶ Kozmosz, 1927. 294.

⁵⁰⁷ Szentmártoni, 1929.

A kisebbségi tanulók ez utóbbiból anyanyelvükön vizsgázhattak. A vizsgabizottság, ha az iskolának megvolt a nyilvánossági joga, a középiskola tanáraiból és egy külső kinevezett elnökből állt. A második egy osztályvizsga volt a 8. osztályban a rendes érettségi előtt. Ennek sikeres letétele után jöhetett a (harmadik, valódi) baccalaureátusi vizsga. Ezt egy külső bizottság előtt kellett teljesíteni, amelynek tagjai az állami líceumok tanárai voltak. Szóbeli és írásbeli vizsgát kellett tenni román nyelv és irodalomból, történelemből, földrajzból, alkotmánytanból, egy modern nyelvből és két választott tantárgyból. (Ez utóbbiakat anyanyelven is le lehetett tenni.) A törvény ezzel a felekezeti középiskoláktól lényegében megvonta a vizsgáztatás jogát és teljesen eltorzította az oktatást, hiszen a gyermekeknek a román és az idegen nyelvek tanulására kellett koncentrálniuk, hogy átmehessenek a vizsgán. De az erdélyi felekezeti iskolákban érettségire jelentkezőknek így is csak az egyharmada ment át: 1925-ben 33,2%, 1926-ban 39,7%, 1926-ban 36%, az érettségit megismétlők közül 1925-ben 28,1%, 1926-ban 36,9%, 1927-ben 17%. 1927-ben a református és a római katolikus érettségizők 76%-a, az unitáriusok 91,5%-a bukott el. Az ókirályságbeli érettségizőknek 52%-a tette le sikeresen a vizsgát, hiszen ők anyanyelvükön vizsgázhattak.⁵⁰⁸

Az egyházi iskolák jogi helyzetét az 1925. december 22-i magánoktatási törvény szabályozta.⁵⁰⁹ Azzal, hogy a felekezeti oktatást a magánoktatás körébe sorolták, megfosztották őket az állami iskolákkal azonos diplomakibocsátó (nyilvánossági) joguktól. A magánszemélyek, közületek, felekezetek által fenntartott iskolák minisztériumi engedéllyel és ellenőrzéssel működhetnek. Az oktatás nyelvét az iskolafenntartó határozhatta meg, de ha román származású gyerekek jártak az iskolába, akkor annak nyelve csak a román lehetett. A nem román nyelvű magániskolába csak olyan gyerek vehető fel, akinek az anyanyelve megegyezik az iskola tannyelvével. A tanuló nyelvi, nemzeti hovatartozását pedig egy 1927. évi rendelet szerint (127.973/1927.) az állami közegek állapíthatják meg, a revizorok különösen ott figyeltek erre, ahol a működtetéshez megkövetelt minimális létszámtól a névelemzéssel meg lehetett fosztani az iskolát. A szerzetesek által fenntartott iskolák csak román, a zsidóké pedig román vagy héber tannyelvűek lehettek. A tannyelvtől függetlenül a román nyelvet, Románia földrajzát, történelmét, alkotmánytanát románul kellett tanítani, képesítéssel rendelkező, románul jól tudó tanárnak. (Ez például az Erdélyi Református Egyházkerület számára azt jelentette, hogy óraadó román állami iskolai tanárokat kellett alkalmaznia, amely csak 1927/1928-ban 2,3 millió lejbe került.⁵¹⁰) A román nyelv térnyerését szolgálta az a rendelkezés is, hogy az iskolai ünnepi beszédeket románul kellett megtartani és a műsorszámok felének államnyelven kellett elhangoznia.

A magániskolák megkaphatták a minisztériumtól a nyilvánossági jogot, ha az állami iskolai feltételeken túl egyebeket is teljesítettek. (Oktatási helységek és képesített tanszemélyzet száma, elfogadott tanterv, ügyvitel, pontos kérelmezési szabályzatok.) A református egyház 358 iskolájából 1931-ben még csak 139-nek volt meg a nyilvánossági joga, a jóváhagyást évekig elhúzták, és még 1940-ben is 114 iskola nem rendelkezett működési engedéllyel. Bíró Sándor becslése szerint 1930-ban a magyar egyházi iskolák kétharmadának nem volt meg a nyilvánossági joga, és ezek aránya még 1938-ban is 35% lehetett.⁵¹¹

A nyilvánossági joggal nem rendelkező magániskolák tanulóinak az állami iskolákban külön kellett vizsgázniuk, hogy bizonyítványt kaphassanak. Ezért külön kellett fizetni az állami iskolából jött bizottságnak (falun 480, városban 540 lej vizsgázónként). A magán-tanítóképzők közül csak azok maradhattak fenn, amelyeket 1918. december 1. előtt alapítottak. A tanároknak román nyelvvizsgával kellett rendelkezniük, ehhez pedig Románia

⁵⁰⁸ Dima, 1928. 49.

⁵⁰⁹ Nagy L., 1944. 135–137.

⁵¹⁰ *Erdélyi magyar évkönyv*, 82.

⁵¹¹ Bíró S., 2002. 366., 373.

történelméből, földrajzából, alkotmánytanából románul kellett vizsgáznuk. De ez a nyelvtudás is felülvizsgálható volt és újabb nyelvvizsgákra lehetett a tanárokat kötelezni, amire a harmincas években többször sor is került.

A magyar egyházak 1925 májusában panaszt tettek a Népszövetségnél a magánoktatási törvényjavaslat ügyében, amelyre a román kormány decemberben reagált.⁵¹² A hivatalos válasz az Apponyi-féle 1907. évi törvényre hivatkozott, amely szerint akkor a román felekezeti iskolákban 5-7 tantárgyat kellett magyarul tanítani, miközben a román kormány csak három tantárgyat akar románul taníttatni. (Csakhogy hivatkozott törvény nem a magyar tannyelvet, hanem bizonyos tárgyak tanrend szerinti oktatását írta elő. Igaz, hogy a törvény 19. §-a azt is előírta, hogy a 4. elemi végére a tanulók magyarul szóban és írásban ki tudják fejezni magukat.) A román válaszirat azt is állította, hogy „a román kormány minden magyar községben megtartotta a magyar nyelvet tanítási nyelvnek, vegyes lakosságú községekben magyar tagozatokat létesített, ahová az [iskolát – B. N.] átadó egyházhoz tartozó tanítókat alkalmazott”.⁵¹³ „A román kormány a felekezeti iskoláknak azért nem ad szubvenciót, mert az állam 762 elemi, 22 polgári iskolát, kilenc líceumot tart fenn, melyekben a tanítás magyar nyelven folyik és 1586 magyar tanítót és tanárt fizet.”⁵¹⁴

A következőkben azt nézzük meg, hogy az előbbi állításból a statisztikák tükrében mi és hogyan valósult meg a Székelyföldön.

Oktatási szintek és mutatók

Óvodák

1919/1920-ban Erdélyben 257 óvoda működött és ebből 147 volt állami, 47 községi és 62 egyházi, egy pedig magánfenntartású. Az állami óvodák nyelve már ekkor román volt, a személyzet körében is felülreprezentáltak voltak a román nemzetiségűek (60,5%). Ahol jelentősebb számban éltek nem románok, ott a nemzetiség anyanyelvét használták az állami óvodákban is. De a kisebbségi közösségek inkább a községi és az egyházi óvodákban voltak érdekeltek. Míg a görögkeleti egyház négy, addig az evangélikus 36 óvodát tartott fent. Az elemi oktatásról szóló 1924. évi törvény kimondta, hogy 5-7 év között kötelező az óvodalátogatás. Az intézményrendszerben az említett törvény 1926. évi végrehajtási utasítása hozott jelentős változást. Ez kimondta, hogy elsősorban a „nemzetiségüket elvesztett románok” lakta területeken kell új óvodákat létrehozni. 1924/1925-től rohamosan nőtt az állami óvodák száma Erdélyben: 1924/1925: 208; 1926/1927: 358; 1928/1929: 556, 1936/1937: 807. Ezek között az állam egyetlen magyar nyelvű óvodát sem működtetett. A húszas évek közepén 15 000 gyerek volt óvodás, de 1936/1937-re közel 50 000-re nőtt az évente beíratottak száma. Ezen belül 31-37% körül volt a magyarok, 9-15% között a németek, 4-9% a zsidók és 45-50% a románok aránya. (1930/1931-ben az erdélyi 42 500 óvodásból 14 700 volt magyar nemzetiségű.⁵¹⁵) A többségi nemzet alulreprezentáltsága az állami és a felekezeti óvodarendszerben arra vezethető vissza, hogy óvodák leginkább a nemzetiségek lakta területeken jöttek létre.⁵¹⁶ A felekezeti óvodákba kb. hétezer jártak, kb. 70%-ban németek és 20-26%-ban magyarok. 1931/1932-ben 17 római katolikus és hat református magyar nyelvű óvoda működött Erdélyben, összesen 1200 gyerekekkel. A Székelyföldön 1926 és 1936 között többszörösére nőtt az állami óvodák száma: Csíksban 5-ről, 58-ra,

⁵¹² Barabás, 1943. 284.

⁵¹³ Uo.

⁵¹⁴ Barabás, 1943. 284

⁵¹⁵ R. Szeben, 1934. 864.

⁵¹⁶ Gidó A., 40–41.

Háromszéken 27-ről 76-ra és Udvarhely megyében 18-ról 40-re.⁵¹⁷ Ezek közül egyedül Csík megye 1930. évi óvodai viszonyait ismerjük részletesebben. Ez év szeptemberében 66 óvónőt neveztek ki az akkor meglévő 62 állami óvodába. Domokos Pál Péter számbavétele szerint ezek közül 10 volt magyar, a többiek az Ókirályságból érkeztek és egyáltalán nem tudtak magyarul.⁵¹⁸ A 66 hölgy közül összesen négynek volt meg a törvényben előírtaknak megfelelő képesítése. A beírt óvodások száma 3440 volt, de néhány községben a beírtak töredéke járt el az óvodába, ahol mivel nem az anyanyelvén szólították meg, nem is érthette, hogy mit mondanak neki. Csíksomlyón a beírt 52 óvodásból nyolc járt, Csobotfalván a 46-ból egy se, Csíktapolcán 65-ből 10, Menaságon 78-ből 12. A megyében összesen két római katolikus felekezeti óvoda működött ekkor: Csíkkarcfalván 51, Gyergyószentmiklóson 60 gyerekekkel.

Elemi iskolák

A felekezeti magyar oktatás statisztikáját az egyházak rendszeresen összeírták és közölték, az állami elemi iskolákra vonatkozó részletes adatokhoz csak 1933 után lehetett hozzájutni. A legfontosabb tendencia előbb az állami iskolák számának növelése a magyarlakta területeken, majd a harmincas évek közepétől a magyar nyelvű, illetve a magyar tagozatú elemi iskolákat megszüntették vagy az ott alkalmazott, magyarul nem tudó tanszemélyzet miatt az egyébként is románul működött. 1918 után, az 1910. évi népszámlálás népesedési adataiból kiindulva Erdélyben 330 000 iskolaköteles (6–14 éves) magyar fiatallal számolhatunk. 1931-ben a hivatalos statisztika 261 400 magyar nemzetiségű iskolás korú gyerekekkel számolt. (Ugyanakkor a hárommillió román nemzetiségűként kategorizált korcsoportból 45 ezren nem tudtak románul.) Állami elemi iskolába 1932-ben kb. 100 000 magyar gyerek járt, egyházi iskolába pedig 75 000. Az utóbbiak közül 53,9% református, 42,3% római katolikus, 2,9% unitárius és 0,9% evangélikus volt. Székelyföldön ez a régió vallási összetétele miatt másként alakult, a diákok 54,5%-a járt katolikus és 41%-a református elemibe. Ha az iskolák számát nézzük, akkor 1932-ben Erdélyben 822 magyar tannyelvű egyházi intézményből, 220 magyar tannyelvű állami iskolából és 207 iskola magyar tagozatából állt össze a magyar elemi iskolai oktatási rendszer. Az oktatáspolitikai irányát jól mutatja, hogy a Székelyföldre jutott az erdélyi magyar állami iskolák 70%-a és a tagozatok 23%-a, miközben a négy magyar többségű megye állami iskoláinak csak 39%-át tették ki az ottani magyar iskolák és tagozatok. Sőt, Csík megyében egyáltalán nem volt az állami elemi iskolarendszeren belül magyar tannyelvű képzés.

A felekezeti iskolák tanulóinak létszáma az előbbieken már bemutatott diszkriminációs oktatáspolitikai miatt folyamatosan csökkent. 1920-ban 70 462 református tanköteles gyermek közül 43 151 (60%) járt református felekezeti iskolába, 1938/39-ben 73 610-ből már csak 21 785 (30%). Az erdélyi katolikus tankötelesek száma 1938/39-ben 51 367 volt, ebből azonban csak 14 897 (30%) járt katolikus felekezeti iskolába. Ezt az egyharmados felekezeti iskolai arányt a harmincas évek végére általánosnak vehetjük.

Magyar felekezeti oktatás a Székelyföldön 1932-ben⁵¹⁹

Megye	Római katolikus		Református		Unitárius		Magyar evangélikus		Összesen	
	iskola	tanuló	iskola	tanuló	iskola	tanuló	iskola	tanuló	iskola	tanuló
Csík	47	7 015	–	–	–	–	–	–	47	7 015
Maros	26	2 465	102	8 431	13	591	–	–	141	11 487

⁵¹⁷ Bíró S., 2002. 370.

⁵¹⁸ Domokos, 1931a.

⁵¹⁹ R. Szeben, 1934. 854.

Udvarhely	33	4 197	23	1 998	7	422	–	–	63	6 617
Háromszék	20	1 682	19	1 113	5	393	–	–	44	3 188
Erdély	297	31 980	483	40 753	36	2 187	6	660	822	75 580

Az elemi iskolás korú tankötelesek másik kétharmadából még egyharmad a harmincas évek elején valamilyen állami magyar nyelvű képzésben részesült, de az utolsó harmad már az elemi iskoláit is románul végezte vagy lemorzsolódott. (Ez utóbbira utalnak a más fejezetben tárgyalt magas analfabetizmus és az igen alacsony román nyelvismereti mutatók.)

Az iskolai tagozatokon már csak párhuzamos magyar tanítás folyt, csak tartalmi összefoglalók készültek magyarul vagy még az sem, mert a többségében román nemzetiségű tanítók nem tudtak magyarul. Tehát az 1932. évi 59 000 fős tagozati létszám közel sem nevezhető teljes körű anyanyelvi oktatásnak. A Székelyföldön is az állami iskoláknak csak egyharmadában tanulhattak magyarul. Ez egész Erdély vonatkozásában 1933-tól (Angelescu új miniszteri időszakának kezdetétől) csak tovább romlott. Az 1933-ban működő 427 magyar állami iskola és tagozat helyett az 1934/1935-ös tanév végére már csak 112 létezett, majd 1936/1937-re 17 magyar nyelvű állami elemi iskola és 27 magyar tagozat maradt. A minisztériumi kimutatás szerint 1933-ban 97 000 magyar tanköteles tanult anyanyelvén ez 1937-re 4527 főre csökkent az állami iskolákban. A Székelyföldön Csíkban és Maros megyében egyetlen magyar állami iskola sem volt, Udvarhelyen hat tagozaton 342-en, Háromszéken pedig egyetlen magyar tagozaton 106-an tanulhattak magyarul.

Állami magyar tannyelvű elemi iskolák a Székelyföldön 1926, 1932, 1935, 1937⁵²⁰

Megye	Magyar iskolakötelesek, 1926 (5–18 év)	Állami elemi iskolába beírt magyarok, 1926/1927		Állami elemi iskolába beírtak, 1932	Állami elemi iskolák, 1932	1932-ben magyar tannyelvű		1932-ben magyar tagozatú	
		fő	%			iskola	tanulók	iskola	tanulók
Csík	29 404	4 896	79,7	13 270	80	–	–	–	–
Maros	25 911	3 078	19,4	26 936	214	6	862	20	5 002
Udvarhely	25 856	6 194	90,9	11 531	107	72	6545	8	1 996
Háromszék	23 604	7 377	77,4	16 309	121	76	7 789	20	5 517
Erdély	258 735	54 548	16,6	553 687	4295	220	26512	207	58 725

Megye	1934/1935				1936/1937			
	Magyar tannyelvű		Magyar tagozatú		Magyar tannyelvű		Magyar tagozatú	
	iskola	tanuló	tagozat	tanuló	iskola	tanuló	tagozat	tanuló
Csík	–	–	–	–	–	–	–	–
Maros	2	353	5	273	–	–	–	–
Udvarhely	9	341	–	–	6	397	–	–
Háromszék	26	1 907	6	1 105	–	–	1	106
Erdély	55	7 113	57	6 773	17	27	3 042	1 485

Tehát míg a magyar elemi iskolás tanköteleseknek a harmincas években kb. 40%-a tanult az anyanyelvén, addig az anyanyelvi oktatás kétharmada egyházi intézményekben történt, majd ez a harmincas évek végére 85-90%-ra nőtt. Ez hatványozottan érvényes volt a Székelyföldre.

⁵²⁰ Rónai, 1934. 859.; Kiss Á., 1937. 423–424.

Az erdélyi magyar elemi iskolai oktatás helyzetét legmarkánsabban két mutató fejezi ki. A régió tanköteleseinek 16-17%-a volt magyar anyanyelvű, miközben az állami elemi iskolai oktatás 5,1% folyt magyar nyelven. (Ha a tagozatokkal is számolunk, akkor 7,3% az arány.) Míg egy román tannyelvű állami elemi iskolára 93 tanuló jut, egy magyar tannyelvűre 365. Ha az egyházi iskolákat is számba vesszük, akkor 766 román lakosra jut egy román elemi iskola, míg magyar vonatkozásban ez az arányszám 1187. A magyar iskolarendszer 70%-a felekezeti iskola volt, amely lényegében állami támogatás nélkül tartotta fenn magát.⁵²¹

Az Erdélyben a harmincas években működő 120 iparos és kereskedő tanonciskola tanulóinak többsége (42,9%) magyar nemzetiségű volt. Az 1932/1933. évi statisztikákat megnézve ebben a képzési kategóriában a magyarok kétszeresen felülreprezentáltak. Azonban a tanonciskolák tanítási nyelve jórészt román. Így volt ez a brassói tanfelügyelőség területén is, ahova az egész Székelyföld tartozott: a 20 tanonciskolából 18 román, kettő pedig német tannyelven működött, miközben a 2337 tanuló 60%-a volt magyar anyanyelvű.⁵²²

A középiskolai oktatás

Az előbbieken már szó volt arról, hogy a székelyföldi állami középiskolákat a húszas években románosították. Ezeket az egyházak próbálták meglévő és új tanintézeteikkel pótolni. A líceumokban (más néven főgimnázium, ha humán profilja volt, reálgimnázium, ha természettudományos képzés volt az erőssége) 11–19 éves kor között folyt a képzés, és ebből az iskolatípusból lehetett egyetemre menni. A polgári iskolák (gimnáziumok) a líceumhoz hasonló, de nem elsősorban a felsőfokú tanulmányokra felkészítő képzést adtak, itt a végzetek szakirányú, tanfolyami képzésekben vettek részt. A tanítóképzőkbe 11 évesen lehetett jelentkezni, és kilenc évfolyam után kaptak képesítést. A szakiskolák, egyéb képesítést nyújtó gimnáziumok az általános középiskolai képzés mellett valamilyen szakirányú végzettséget is adtak.

A már bemutatott baccalaureátusi és a magánoktatási törvények mellett említendő az 1928. évi állami középiskolai törvény, szabályozta egységesen az állami és magánoktatási törvény alapján működő intézményekben a középiskolai képzést.⁵²³ A törvény megengedte, de nem deklarálta a magyar nyelvű állami középiskolák felállítását. Az 1918-ban még magyar nyelven működő 101 állami középiskola vagy tagozat 1928-ra öt középiskolára csökkent. Az erdélyi mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi szakoktatásban (86 intézmény) egyedül a kolozsvári felsőkereskedelmi szakiskolában működött magyar tagozat. Az egyházak a tanítóképzést az 1918 előtt alapított egyházi tanítóképzőkben oldották meg.

[BN_13] Az Unitárius Gimnázium régi épülete, Székelykeresztúr, 1935 (Nagy Béla felvétele, MIM)

1920-ban Erdélyben kb. 180 000 középiskolás tanult, ennek 19%-a, 33 500 fő magyarul. 1928-ra a 188 000 középiskolásból már csak 6%, 11 500 fő volt magyar, de ebből 10 800-an magyarul tanultak felekezeti keretek között. 1938-ra, ha a középiskolások között a magyarok meg is őrizték az arányukat, és számbelileg nőtt is a középiskolások csoportja (13 117 fő), ebből csak 65%-uk (8462 fő) tanulhatott magyarul. Közben a magyar felekezeti középiskolai oktatás is leépült. Az 1920. évi 147 intézményből, amely az erdélyi középiskolák 16%-át adta, 1935-re 44 iskola maradt meg (5,1%).⁵²⁴

⁵²¹ R. Szeben, 1934. 862.

⁵²² R. Szeben, 1935. 119.

⁵²³ Nagy L., 1944. 126–128.

⁵²⁴ Diószegi, 1990. 90.

Az 1936/1937-es tanévben még magyar tannyelvvel egyházi finanszírozással működött 23 polgári iskola, illetve algimnázium, 10 főgimnázium, hét tanítóképző és négy felsőkereskedelmi iskola.⁵²⁵

Magyar felekezeti középfokú iskolák a Székelyföldön⁵²⁶

Település	Iskolatípus	Tanulólétszám	
		1919/1920	1936/1937
<i>Magyar tannyelvű felekezeti polgári iskola</i>			
Barót	római katolikus leány	59	megszűnt 1921/1922
Barót	református fiú	72	megszűnt 1922/1923
Csikkarcfalva	római katolikus vegyes	67	megszűnt 1927/1928
Csikszépvíz	római katolikus vegyes	80	megszűnt 1922/1923
Gyegyóalfalu	római katolikus vegyes	95	megszűnt 1929/1930
Gyergyóditró	római katolikus vegyes	85	megszűnt 1930/1931
Gyergyószentmiklós	római katolikus leány	152	141
Kézdivásárhely	római katolikus fiú	1931/1932-től	86
Kézdivásárhely	református vegyes	119	megszűnt 1919/1920
Marosvásárhely	római katolikus leány	190	103
Marosvásárhely	római katolikus fiú	1934/1935-től	115
Marosvásárhely	református leány	306	183
Sepsiszentgyörgy	református leány	377	87
Szászrégen	római katolikus vegyes	63	58
Székelykeresztúr	református leány	101	megszűnt 1920/1921
Székelyudvarhely	római katolikus leány	88	megszűnt 1927/1928
Székelyudvarhely	református leány	133	megszűnt 1920/1921
Székelyudvarhely	unitárius fiú	42	megszűnt 1920/1921
<i>Magyar tannyelvű felekezeti liceum</i>			
		Tanuló	Érettségizett
Csikszereda	római katolikus fiú	400	5
Kézdivásárhely	római katolikus fiú	262	20
Marosvásárhely	római katolikus fiú	342	18
Marosvásárhely	református fiú	508	32
Sepsiszentgyörgy	református fiú	511	22
Székelyudvarhely	római katolikus fiú	289	15
Székelyudvarhely	református fiú	273	26
Székelykeresztúr	unitárius fiú	364	28
<i>Magyar tannyelvű felekezeti tanítóképző</i>			
Csiksomlyó	római katolikus fiú	97	27
Kézdivásárhely	római katolikus fiú	1931/1932-től	megszűnt 1933/1934
Marosvásárhely	római katolikus fiú	1934/1935-től	72
Sepsiszentgyörgy	református leány	145	34
Székelyudvarhely	református leány	1927/1928-től	292
<i>Gazdasági téli iskola</i>			
Kézdivásárhely	római katolikus	1935/1936-tól	17
Radnót	református	1933/1934-től	66
Székelykeresztúr	unitárius	1930-tól	68

Az állami középiskolai intézményrendszerből való kimaradás elsősorban az oktatásfinanszírozás miatt jelentett nagy problémát, mert az egyházi középiskolák földalapjait

⁵²⁵ Bíró S., 2002. 379.

⁵²⁶ Barabás, 1943. 352–355.

az agrárreformmal megszüntették. Az 1920. és 1929. évi egyszeri államsegélyek igazából nem segítettek a forráshiányon, amelyet tandíjakkal kellett pótolni. Ez egyben azt is jelentette, hogy az oktatási mobilitás jelentősen beszűkült a romániai magyar intézményrendszeren belül, de ennek ellenére a középiskolát végzettek aránya (1930: 7,9%) nem süllyedt a magyarság országos arányszáma alá.

A történetírás és a székelykultusz

A két világháború között a Székelyföld sorsa a közgondolkodásban és a revíziós kultuszban a magyarsággal történt igazságtalanság legkézenfekvőbb bizonyítékaként jelent meg. A közbeszédben a hagyományőrzés, a magyarságtudat kiemelt szerepe, az önszerveződés és a nemzeti sérelmek, a kisebbségi diszkrimináció egybemosódva tematizálódtak. A sokféleképp értelmezett székelykérdés – a „székelymentéstől” az értékörző, „igazi magyarság” mintáig egyfajta székelykultuszt hozott létre. Ezzel párhuzamosan természetesen működtek a „székely kiválóságot” tagadó, a regionális azonosságtudattal bíró csoportot lenéző, azt negatívan minősítő toposzok is. A kultusz mint jelenség tagolható aszerint is, hogy milyen pozícióból próbálja a székely azonosságtudatot építeni: a székelységen belül, a mindenkor Székelyföldön, az ottani kisvárosi, falusi életvilágokban; összerdélyi szinten; vagy az „anya”-állambeli (és máshol kialakuló) „székelykultusz” pozíciójából. A probléma lényege, hogy ez a kultusz, illetve székelység, Székelyföld-kép termelése még ma is eltakarja a régió valós társadalmi, gazdasági, politikai viszonyait. Ha ez utóbbiakat akarjuk feltárni, akkor külön-külön szembe kell néznünk a szakirodalmi adottságokkal és a közösségi identitást formáló kultuszok létrejöttével.

A történetírás

Korszakunk a régió történetének legkevésbé kutatott időszaka. A szerzői védekezésnek és meglepőnek tűnő megállapítás egyrészt abból indul ki, hogy a Székelyföld 19. századi periférikus helyzetéről, az önkormányzatiság megszűntéről, a tagosításról és arányosításról, illetve a kormányzati felzárkóztatási politikáról több monográfia is született,⁵²⁷ a korabeli „székelykérdésnek” pedig jelentős politikai röpirat-irodalma van. Azonban hiányoznak a régió két világháború közti időszakáról szóló nagyobb feldolgozások. Még a korabeli szakirodalom is jórészt csak az 1902. évi Székely Kongresszus felvetette problémákat taglalta – mintegy identitásépítő szándékkal is –, a történeti távlatra, a 20. század előtti folyamatokra és az újkori intézményességre helyezve a hangsúlyt. A Böződi György írta, illetve a Rugonfalvi Kiss István és Dávid József szerkesztette, a harmincas–negyvenes években készült, Székelyföldet reprezentáló kötetek döntően történeti, néprajzi, földrajzi áttekintések.⁵²⁸ A harmincas években az *Erdélyi Fiatalokban*, a *Hitelben* és az *Erdélyi Iskolában* megjelent székelyföldi tematikájú publikációk döntően esettanulmányok vagy cselekvési programok.⁵²⁹ A *Magyar Kisebbségben* közreadott írások pedig politikai, érdekvédelmi dokumentációként szolgáltak.⁵³⁰

Historiográfiai szempontból is periféria volt a „Székelyföld”, mert a korabeli összefoglalók és helyzetképek inkább a négy megyére bontva, külön-külön tárgyalták a problémákat, de legfőképpen a magyarsággal kapcsolatos sérelmeket; ezekben a román kormányzatok

⁵²⁷ Balaton, 2004; Balaton–Reisz, 2006; Balaton, 2010; Egyed, 2004b; Egyed, 2007; Egyed, 2011; Gidó Cs., 2013; Pál J., 2000; Pál J., 2003; Pál J.–Holec R., 2006; Pál J., 2010a; Pál J., 2011b.

⁵²⁸ Böződi, 1985; Rugonfalvi, 2009; *Székelyföld írásban*.

⁵²⁹ Például: Fodor P., 1938; Molnár, 1934b; Tonk, 1940/41; Tonk, 1942; Venczel, 1934; Venczel, 1936; Venczel, 1935/36; Venczel, 1938; Venczel, 1939; Venczel, 1940; Vita, 1937a; Vita, 1939b; Vita, 1939a; Vita, 1940.

⁵³⁰ Például: Pál G., 1923; Pál G., 1924; Fritz, 1932; Domokos, 1931; Molnár, 1934b.

magyarságpolitikai diszkriminációs technikáinak példaként jelennek meg a térségbeli történések. A legtöbbször nem is régióként, mint Székelyföld/székelység tárgyalták, hanem a mezőgazdaságból élő tömbmagyarság holisztikus falusi életvilágaként jelenítették meg ezt a világot. Az 1940. évi visszacsatolás utáni összefoglalókat is ez jellemzi.⁵³¹ Politikailag ezt a „sokat hivatkozunk rá, de periferikusan kezeljük” helyzetet tükrözi az a – később részletesen tárgyalandó – kérdés is, hogy az 1919. évi Kisebbségi Szerződésben egyedül nevesített romániai magyar önszerveződési jogosultságot (a 11. §-ban a székely közületi önkormányzat) a romániai Országos Magyar Párt nyilvánosan csak a harmincas években tette hivatalos követeléssé. A kisebbségi intézményrendszeren belül sem volt a négy megyének (Maros-Torda, Udvarhely, Csík, Háromszék) közös külön entitása. A korabeli Székelyföld-konstrukciót elsősorban a Bányai János szerkesztette *Székelység* című havi folyóirat 1931–1944 közötti évfolyamai, illetve Szádeczky Kardoss Lajos történeti összefoglalója és a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves fennállására kiadott kötetek reprezentálták.⁵³² De ezek is döntően a földrajzi, néprajzi, első világháború előtti történetekre koncentráltak. Mindezek közül kivételt képeznek I. Tóth Zoltánnak a székelyföldi románosítással foglalkozó tanulmányai és Bíró Sándor oktatással és a székelységgel kapcsolatos publikációi.⁵³³ Az igazsághoz természetesen hozzátartozik az a társadalomtörténeti adottság is, hogy a két világháború között a romániai magyarság közéletét meghatározó csoportok, intézmények az erdélyi nagyvárosokban, elsősorban Kolozsvárt, illetve Nagyváradon, Temesvárt, Marosvásárhelyen és Brassóban működtek. A székelyföldi problémák megjelenítése szempontjából sajtója és érdekérvényesítő csoportjai révén e két utóbbi város volt a meghatározó. A három megyeközpontban (Csíkszereda, Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely), illetve a régió kisvárosaiban (Gyergyószentmiklós, Kézdivásárhely, Szászrégen) csak helyi politizálás folyt.

Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy az államszocialista korszakban nemigen volt lehetőség az 1920–1940 közti időszakról foglalkozó regionális történeti kutatásokra. Ez alól kivétel a nyolcvanas évektől megjelenő *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, amelyben az egyes városok irodalmi, közművelődési életéről közöltek egy-egy szócikket. Az erdélyi magyar történetírás egyébként is került a 19. század utáni témákat, ezért e téren néhány magyarországi szerző vált fontossá: Csatári Dániel, majd a nyolcvanas években Raffay Ernő, Lipcsey Ildikó, Töttössy Magdolna.⁵³⁴ Az *Erdély története* III. kötetének szakmailag nagyon értékes, minden sorát megfontoló, de mégiscsak vázlatos, Köpeczi Béla írta 1920 utáni *Kitekintés* című fejezete, a kiadvány más részeitől eltérően, új kutatási eredményeket nem hozott.⁵³⁵

1989 után pedig az alapvető önismereti igény az utóbbi évtizedek romániai magyar intézményrendszerének feltárására, a kisebbségi közösség működésére, a romániai etnopolitikai viszonyokra irányult.⁵³⁶ Fontos összefoglalások készültek a két világháború közti időszakról is, de ezek nem fókuszáltak a Székelyföldre.⁵³⁷ Az 1945 utáni témák az előző korszaknál sokkal több társadalmi, közéleti aktualitást hordoztak, és komoly igény volt az államszocialista korszak intézményei működésének, átalakulási folyamatainak történeti tisztázására. Itt már központi szerepe van a tömbmagyar területek intézményességének és az ott folyó politizálásnak. (Ilyen nagy témák például a Magyar Népi Szövetség, a Magyar

⁵³¹ Mikó I., 1941; Bíró S., 2002; Nagy, 1944.

⁵³² Róth, 1999b; Szádeczky, 1927; SzNM Ekv.

⁵³³ I. Tóth, 1941, 1942a, 1942b, Bíró, 1941, Bíró S., 2002.

⁵³⁴ Csatári, 1967; Raffay, 1987; Kurkó, 1987; Töttössy, 2005.

⁵³⁵ Köpeczi, 1986.

⁵³⁶ Csetri, 2002.

⁵³⁷ K. Lengyel, 1993; Horváth Sz. Ferenc, 2007; Bárdi, 2013.

Autonóm Tartomány, a Bolyai Egyetem, a kollektivizálás, az egyháztörténetek, a megyésítés, a Ceausescu-korszak magyarságpolitikája stb.).⁵³⁸ Így a programszerű alapkutatások is döntően az 1945 utáni vagy az átfogó témákra irányultak: például az 1940–1944 közti észak- és dél-erdélyi átalakulás; a Magyar Autonóm Tartomány története; a társadalomstatistikai modernizációs adatgyűjtés; a népszolgálat fogalma; kronológiák és bibliográfiai programok.⁵³⁹ Garda Dezső Gyergyószentmiklós közéletéről és a közbirtokosságról készült monográfiái alapvetően terjedelmes adat- és cikk-kiadványok.⁵⁴⁰ Egyed Ákos székelységtörténete pedig éppen csak felvillantja a két világháború közti korszakot.⁵⁴¹

A két világháború közti összefoglalót sajnos csak két kutatási programra tudjuk alapozni. Az egyik: Nyárády R. Károly és Varga E. Árpád Erdély 19–20. századi népesedési és nemzetiségi statisztikájára vonatkozó adatairaik és elemzéseik.⁵⁴² A másik program kifejezetten e mostani monográfia előmunkálataként a két világháború közti Háromszék, Udvarhely, Csík és Maros megye közigazgatás-történetét dolgozta fel.⁵⁴³ A továbbiakban mindenképpen szükség lesz a bukaresti szakminisztériumok levéltáraiban folytatandó kutatásokra, hogy jelen tanulmány vázlatosságát és a magyar források túlsúlyát meghaladhassuk.

1944 előtt három alapvető monográfia készült a Székelyföldről, amelyek az 1918 utáni viszonyokkal is foglalkoznak. Böződi György *Székely bánja* című történeti szociográfiájának nagy érdeme, hogy az idealizált székely közösség felbomlását egy hosszú folyamatként értelmezi; szerinte már a 20. század elejére elszegényedett a közösség. Ugyanakkor a két világháború közti időszak kapcsán nemcsak hanyatlástörténetet vázolt, hanem a szigetszerű modernizációs akciókat is sorra vette, és a kiutat ezek fejlesztésében, az állattenyésztésben, az ipari növények termelésében, a háziipar- és szövetkezetszervezésben láttatta. Venczel József elsietettnek tartotta a munkát és túlzottnak vélte, hogy Böződi a „székely nemzet” egyenlőségutópiájának varázstanításakor a konfliktusokra, egyenlőtlenségekre helyezte a hangsúlyt. Hasonlóképpen kritizálta azt, hogy a szerző a korabeli helyzetképben csak az anyagi, intézményi vizsgálatra szorítkozott és a „szellemi jelenségek elkerülték a figyelmét”.⁵⁴⁴ A kulturális örökség reprezentációja ezzel szemben nem hiányzik a Rugonfalvi Kiss István szerkesztette háromkötetes összefoglalóból, amely Böződi munkájához hasonlóan történeti, földrajzi, majd szék szerinti fejezetekre épül. A történeti részt Roska Márton és Rugonfalvi Kiss István írta. (Ez utóbbi a kor tudományosságától elmaradva még mindig a hun eredet mellett érvelt.) A második kötet az öt szék regionális ismertetését tartalmazza, illetve együtt tárgyalta a Székelyföldet a földrajzi leírás, a társadalmi-politikai és kulturális helyzetkép vonatkozásában, valamint tárgyi néprajzának, népköltészetének, népzenejének és humorának ismertetése során. A munka szerzői álnéven az egyes témák legjobb korabeli erdélyi szakértői voltak (pl. Páldy Pál = Paál Árpád, Telegdi Zoltán = Bíró Sándor).⁵⁴⁵ Az 1940 utáni feldolgozások közül a Dávid József szerkesztette monográfia emelkedik ki

⁵³⁸ Vincze, 1999; *Autonóm magyarok?*; Bottoni, 2008; *Erdély magyar egyeteme*; Oláh, 2001; Virt, 2002; Buzogány–Jánosi, 2011; *Újjászületés; Aranykorszak*.

⁵³⁹ *Népszolgálat*, 2015; *Ötven hónap*; Gagy, 2009; Gidó A., 2013a; Gidó A., 2013b; *Kiszolgáltatva; Észak-Erdély*, 1940–1944.

⁵⁴⁰ Garda, 2002; Garda, 2013.

⁵⁴¹ Egyed, 2013.

⁵⁴² Nyárády, 2003; Varga E., 1998a; Varga E., 1998b.

⁵⁴³ Nagy, B. 2015; Gidó Cs., 2015; László M., 2015.

⁵⁴⁴ Venczel, 1938.

⁵⁴⁵ A második bécsi döntés után megjelent III. kötet bevezetője oldja fel a szerzői álneveket. Rugonfalvi, 2009.

egyrészt Bányai János tájrajzi áttekintésével, másrészt a rendkívül gazdag, 161 oldalnyi települési és 197 oldalas személyi adattárával.⁵⁴⁶

A két világháború közti székely identitásról nemzetközi publikálásra készült Stefano Bottoni korrekt összefoglalója, amely a kulturális nacionalizmus és nemzetiesítő örökségesítés keretében egy eseti formaváltozatként, példaként mutatja be a regionális nemzeti önazonosságot kereső székelységet, Székelyföld problémáit a meglévő általános munkák alapján.⁵⁴⁷ A nemzetközi tudáspiacon fontos ez a munka, de a regionális szerkezeti, működési viszonyok feltárását nem lehet megkerülni. A monográfia-fejezetünknek éppen az a célja, hogy a korszak székelyföldi (társadalmi, gazdasági, intézményi) alapkérdéseit számba vegye.

A székelységkultusz intézményesülése

Már a 19. századi székely identitásépítésnél megállapítottuk, hogy a Székelyföldről elszármazott, döntően tisztviselő, értelmiségi rétegnek nagy szerepe volt a különböző székely körök és társaságok országos megszerveződésében és a Székelyföld-, illetve székelységkép alakításában. Ebből a szempontból az első világháború utáni 20-30 000 fős székelyföldi repatriálás egyrészt a kivándorlás kényszer volta és az egzisztenciavesztés miatt, másrészt a fiatal katonaviseltek, egyetemisták nagy száma és nem utolsósorban a szülőföld véglegesnek látszó elvesztése révén különbözött minden azt megelőző székelyföldi kivándorlási hullámtól. Az Erdélyből repatriáltak között több mint 2000 egyetemista volt, akik ha Magyarországon be is fejezték a tanulmányaikat, nem sok eséllyel pályázhattak romániai elhelyezkedésre. Ebben a helyzetben több tucat erdélyi menekültgyegetület jött létre. A kormányzat 1921-re ezeket az irredenta csoportokat felszámolta, és jó részüket a Népies Irodalmi Társaság, illetve a Társadalmi Egyesületek Szövetségének Központjának hatókörébe integrálta.⁵⁴⁸

A székely örökségesítés szempontjából kulcsfontosságú az 1920-ban létrejött és 1948-ig működött Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete (SZEFE), amelynek vezető személyisége Csanády György költő, rádiószerkesztő volt.⁵⁴⁹ Az egyesület működéséről az általa 1922-től kiadott *Új Élet* című lap tájékoztat. A kulturális programokon túl az egyesület kollégiumokat üzemeltetett Budapesten és vidéken, munkát, szállást, egészségügyi ellátást szervezett a menekült diákoknak. Tagjai 1921-ben a Mikes egyetemista zászlóalj keretében részt vettek a nyugat-magyarországi felkelésben. 1923-tól rendszeresen foglalkoztak hazafias, erdélyi és székely témájú könyvek kiadásával. A SZEFE köréből alakult meg ugyanebben az évben az Erdélyi Férfiak Egyesülete Jancsó Benedek vezetésével. Ő egyben a Népies Irodalmi Társaság, a kormányzat erdélyi magyarságpolitikája háttérintézményének egyik vezetője volt, és jó néhány munkatársa a menekült székely egyetemi hallgatók közül került ki.⁵⁵⁰ 1925-től a SZEFE a Liszt Ferenc téren üzemeltette a Székely Kultúrházat, ahol irodalmi rendezvényeket tartottak, a székely díszítőművészetet propagálták, és itt lépett fel a szintén az egyesülethez tartozó Csürdöngölő táncgyűttes is. A SZEFE az országon belül területileg szerveződött. Budapesten kívül területi tagozata működött Szegeden, Sopronban, Debrecenben, Keszthelyen, Pécsen és Mosonmagyaróváron. Csanády 1927–1928-ban a *Híd* című, havonta megjelenő irodalmi folyóiratot is szerkesztette, amely az erdélyi magyar irodalom legjavát közvetítette a magyarországi olvasóknak, majd 1928-tól 1946-ig a Magyar Rádió szerkesztője volt, illetve 1932-ben ő készítette az Erdélyi estek című nagy sikerű

⁵⁴⁶ *Székelyföld írásban: A székelyföld tájai, 95–156.; A Székelyföld vármegyéi, városai és falvai, 157–318.; Társadalmi adatok, 1–197.*

⁵⁴⁷ Bottoni, 2013–2014.

⁵⁴⁸ Bárdi, 2013. 269–289.

⁵⁴⁹ Kriza, 2003; Gábor, 2004.

⁵⁵⁰ Bárdi, 2013. 321–376.

rádiósorozat. Ez a műsor az elsők között szólította és szólaltatta meg az akkori legkorszerűbb médián, a rádión keresztül a határon túli magyarságot.

De máig élő hatása az általa 1921-ben írt és Mihalik Kálmán által megzenésített Székely Himnusznak lett. A SZEFE-ben a magyarországi területi szervezeteiken túl egész Erdélyből ottani regionális hovatartozás szerint 13 „nemzetség” szerveződött, amelyek 1922-től 1941-ig minden év májusában, legtöbbször a budai Zugligetben, a Disznófő vendéglő fölötti tisztáson Nagy Áldozatot mutattak be, egy Csanády által megkomponált „misztériumjáték”-ot.⁵⁵¹ Ennek lényege a magyarság- és székelységtudat ápolása és a nemzetségenkénti beszámoló az év során történekről. Mester Miklós beszámolója szerint: „Tizenhárom tüzet gyújtottunk meg kör alakban az erdővel körülvett tisztáson. A tüzeket körülállták a nemzetségek tagjai, élükön a nemzetségfőkkel. A főceremóniás Csanády minden nemzetséghez odament. A nemzetségfő kezéből átvett egy tölgyfakoszorút és egy marék hazai földet. Azokat ünnepélyes szavak kíséretében az égő tüzekre dobta. Utána fogadalmat vett a tagoktól, hogy szülőföldjükhöz örökre hűek maradnak. [...] a romantikus és misztikus ceremónia alatt, 1922–1944 közt soha semmiféle sértő szó, becsmérlő kifejezés a román nép ellen el nem hangzott”.⁵⁵² A résztvevők száma a kezdeti 1000 főről a negyvenes évekre – mivel az Erdélyből érkező egyetemisták száma is megfogyatkozott – 250-300 főre csökkent. De nagyon fontos, hogy kormányzati, közéleti pozícióval rendelkező személyek is részt vettek ezeken a rendezvényeken, mint például Mester Miklós, Incze Péter, Pásint Ödön, Asztalos Miklós és mások. Teleki Pálnak és Bethlen Istvánnak is „rabonbán” rangja volt ebben a körben.

Csanády 1941-ben így nyilatkozott a rendezvényről: „Akik nem ismerték, pogányságnak, fehér ló áldozásnak csúfolták a ceremóniát. Ez ellen soha nem védekeztünk, mert soha nem beszéltünk róla. Titok volt és meg tudtuk tartani a titkot. Az az egy-két rigmus és ének, ami nyilvánosságra került, névtelenül bolyongott a világban mindez időkig. Így jutott haza Erdélybe a Nagyáldozat »Kántáté« nevű, tehát zsolnárnak készült éneke is és lett belőle otthon a Székely Himnusz.”⁵⁵³

BN_63 Csanády György

Tehát a Székely Himnusz valójában e rituális ceremónia részeként kórusnak írt zsolnárnak volt, amelyet már 1922 szeptemberében a zenéjét szerző Mihalik temetésén énekeltek, és himnuszként írtak róla az *Új Élet*ben megjelent nekrológban. Csanády szerzeményét a húszas évektől kezdve először a Magyarországon élő erdélyiek, cserkészek énekeltek, majd a harmincas években Erdélybe is átszivárgott, és ott is egyre inkább a székely, illetve erdélyi összetartozás dalaként folklorizálódott. Ugyanis hivatalos szövegének kiadására csak 1940-ben került sor, ekkor az erdélyi iskolai oktatásba is bekerült. Majd 1946-tól, amikor is mint irredenta éneket betiltották, csak illegálisan, zárt körben lehetett énekelni, ami tovább segítette a folklorizációt. Ezért 1990-ben Csanády György örökösei közzétették az eredeti, „hivatalos” nyolcsoros szöveget, amely így szól:⁵⁵⁴

Ki tudja merre, merre visz a végzet:

Göröngyös úton, sötét éjjelen.

Segítsd még egyszer győzelemre néped,

Csaba király a csillagösvényen.

Vezesd még egyszer...

Csaba királyfi a ...

⁵⁵¹ A nemzetségek sorrendben: Bihar, Szatmár, Szilágyság, Kolozsvár, Aranyosszék, Maroszsék, Csík, Udvarhely, Háromszék, Barcaság, Hunyad–Olt, Enyed–Küküllő, kívül a nemzetségeken. A bonyolult szertartás a Csanády által 1941-ben megjelent dramaturgia szerint soha nem került lebonyolításra, csak nagy vonalakban; minden évben történekről módosítások. Csanády, 1941. 6.

⁵⁵² Mester, 2012. 358. Mester a hetvenes években nem a korabeli nyilvánosságnak írta a visszaemlékezését, hitelesnek tűnik.

⁵⁵³ Csanády Gy., 1941. 6.

⁵⁵⁴ Csanády, 1990; Kriza, 2003. 67.

Maroknyi székely porlik, mint a szikla
Népek harcától zajló tengeren,
Fejünk a hullám százszor elborítja,
Ne hagyj el Erdélyt, Erdélyt, Istenem!

Népek harcának zajló tengerén
Fejünk az ár, jaj, ezerszer elborítja
Ne hagyj elveszni Erdélyt, Istenünk!

A második hasámban Kriza Ildikó nyomán közöljük a folklorizált, nem hivatalos, de leggyakrabban énekelt változatot. (Itt most nem publikáljuk a további folklorizáció szülte három nyolcsoros versszakot.⁵⁵⁵) Az eredeti Székely himnusznak ez a rövid változata, ugyanis létezik egy elterjedt hosszabb változat is, amikor a „Maroknyi székely...” kezdetű sortól következő részt refrénként éneklik. A himnuszigény, az, hogy a közösség magáénak érzi a tiltott dalt, jelzi egy sajátos regionális identitás épülését. Ráadásul ezt a közösség anyaországban élő, de magukat továbbra is a székelységhez tartozóként azonosító tagjai hozták létre, mintegy a Romániában beszűkült lehetőségeket pótolva. Majd innen szivárgott vissza Romániába, és éneklése egyszerre fejezte ki az ellenállást és az együvé tartozást, a székelység hagyományainak negligálásával szemben közösségi önreprezentáció lett. 1990 után a nyilvános, illetve a hivatalos rendezvényeken is megjelent a Székely Himnusz, és napjainkra – lassan a Szózatot háttérbe szorítva – egyre inkább a nemzeti összetartozás hivatalos szimbólumává válik az egész magyar nyelvterületen, túllépve ezzel eredeti, a székelységhez való tartozást megerősítő funkcióján.

A már említett „diaszpóra”-közösség jelenik meg a Hargitaváralja jelképes székely közösségek létrehozásában is, amely a Székelyföldről származók a húszas évektől szerveződő egyesületeit fedi. „Célja: az őshazán kívül élő székelyek társadalmi, közmívelődési és gazdasági ügyeinek felkarolása és támogatása, istápolása egyenként és összesen minden székelynek, az őshagyományoknak, szokásoknak és erkölcsöknek őrizete, tisztelete és felújítása, minek szervezetében is kifejezést ad.”⁵⁵⁶ Majdnem száz ilyen egyesület létezett Magyarországon. Ezek munkáját a Szegeden szerkesztett *Hargitaváralja* című, 1936–1944 között megjelenő heti-, majd havilap fogta össze. Az egyesületek mint faluközösségek épültek fel. Volt falugyűlése, képviselő-testülete és előljárósága. Célja a székelység érdekeit érintő kérdések megoldásának támogatása volt. Az egyesületi folyóirat közleményeit két nagy témakörbe lehet csoportosítani: a román elnyomás, a hanyatlás dokumentálása és a hősi, a hun ősökig visszanyúló, katonai dicsőség övezte múlt felmutatása. Természetesen folyamatosak a magyarországi székelyekről és közösségeikről, rendezvényeikről szóló hírek, a székely vállalkozók üzleti hirdetései is. Lényegében a Magyarországra menekültek hálózati kapcsolatait és szülőföldélményét ápolták a *Hargitaváraljában* megjelent közlemények és az általában hetenként, kéthetenként tartott egyesületi rendezvények.

Közben a Székelyföldön is elindult a Kalotaszegen már az impériumváltás előtt elkezdődött hagyományfelfedezés. Székelyudvarhelyen Haáz Rezső, a Református Tanítóképző rajztanára diákjaival összegyűjtötte Székelyudvarhely környékének tárgyi néprajzi anyagát, amely a kollégiumi, majd a városi múzeum alapját képezte. Csíkszeredában szintén egy tanítóképzős tanár, Domokos Pál Péter volt – mai fogalmakkal élve – az örökségésítés katalizátora. 1926-ban tért haza Magyarországról (a SZEFE, az Erdélyi Férfiak Egyesülete és a Népies Irodalmi Társaság kapcsolataiban szocializálódva). Tudatosan vasárnap és ünnepnapokon népviseletbe öltözött, „szöttesbálokat” szervezett a csíki falvakban, ahol házilag szőtt helyi népviseletben jelentek meg a lányok, asszonyok.⁵⁵⁷ Domokos a szintén tanárként Csíkszeredába kerülő Vámszer Géza, Gál Ferenc csíkpálfalvi tanító és a zsögödi festőművész, Nagy Imre segítségével 1930-ban a pünkösdi somlyói búcsú

⁵⁵⁵ Kriza, 2003. 67.

⁵⁵⁶ *Iparfelügyelők tev.*, 1.

⁵⁵⁷ *Ezer székely leány*, 241.

alkalmával Székely Népművészeti Kiállítást szervezett a Csíkban gyűjtött anyagból. A 14 termet megtöltő kiállítás külön érdekessége volt, hogy a tárgykörönként rendezett szobákban az adott mesterség, tevékenység (szövés, fafaragás, fazekasság stb.) egy-egy szakembere be is mutatta a munkafolyamatot, és az ott készült termékeket meg is lehetett vásárolni. A kiállítás anyagának fele a rendezők tulajdonába került, erre alapozva öt termet újrendeztek mint állandó kiállítást, és megalapították a Csíki Múzeum- és Kultúregyletet, amely egy Csíki Magyar Ház (művelődési otthon és múzeum) létrehozását tűzte ki célul. A kiállítást üdvözölte az erdélyi sajtó, sőt a Székelyföldön egyfajta hagyományörző mozgalom is kibontakozott ennek hatására. „Egyes tanítónok már azelőtt [a csíksomlyói kiállítás – B.N.] bevezették a kézimunkaórákon a régi székely fonott keresztzemes hímzések tanítását, de most már egyesek a nagyobb leánykáknak a szövést is kezdték tanítani. Emellett mindenfelé tanulták az eredeti magyar népdalokat és gyakorolták a székely táncokat. Ezeket aztán egy-egy ünnepély alkalmával a közönségnek is bemutatták. Föllendült a »szöttes-bálok« rendezése a népi öltözet népszerűsítésére.”⁵⁵⁸ Ebből nőtt ki Domokos Pál Péter következő, a ferences szerzetesekkel és szociális nővérekkel közösen szervezett akciója, az Ezer székely leány napja, 1931 júniusában Csíksomlyón, az Úrnapi körmenet részeként. Ezen 42 településről 1600 leány vett részt – mindenki a maga népviseletében. A színpompás népviselet felvonultatása a közösség önmagába vetett hitét erősítette a kollektív élménnyel. Ugyanakkor a találkozó jelmondata az volt, hogy „Hitében erős, erkölcsében tiszta és önazonosságában szilárd ifjúságot akarunk”, amely utalt arra a szándéokra is, hogy a székelyföldi falvakból tömegesen nagyvárosokba cselédnek induló lányok őrizzék meg magánéleti tisztaságukat és katolikus hitüket. A következő évben az egyes lánycsoportok már saját helyi táncaikat is bemutatták, és Domokos Pál Péter kommentálta ezeket a közönségnek. Az Ezer székely leány napját 1935-ig engedélyezték a hatóságok, majd 1941-től, és miután 1945 után megint betiltották, 1990-ben szervezték újjá.

[BN_64] Domokos Pál Péter Domokos Pál Péter kapcsán két párhuzamra fontos felhívni a figyelmet. Egyrészt az 1929-ben induló moldvai néprajzi gyűjtőútjaira, ahol a székelyföldinél jóval archaikusabb világot fedezett fel, amit aztán közvetített is a szélesebb magyar kulturális, tudományos nyilvánosság felé.⁵⁵⁹ Másrészt szintén a harmincas évek elején bontakozik ki a magyarországi – sokkal inkább felülről, kívülről szervezett – Gyöngyösbokréta mozgalom; az ott bemutatott táncok, népviselet azonban sokkal távolabb álltak a korabeli falusi népi kultúrától, mint az erdélyi kezdeményezésekben megjelenők.⁵⁶⁰ A Székelyföldön, mint arról Vámszer Géza beszámol, piacképes népi háziipari szötteskészítő mozgalom jött létre.⁵⁶¹

[BN_11] Székely festékes szőnyegek, Huszka József (MNM)

[BN_68] Vámszer Géza (CsSzM)

A székely identitást – az önmegerősítő, regionális kulturális nacionalizmust – megkonstruáló kultuszelemek közül a közös (hun) származástudat és a tájhaza megfogalmazása (Orbán Balázs *A Székelyföld leírása* című munkájában) már a 19. században megtörtént. A régió problémái országos/nemzeti jelentőségűvé emelkedtek a 20. század elején a Székely Kongresszus és a székely társaságok révén, majd az impériumváltással az elvesztett magyarság élő emlékeként. Ugyanekkor az anyaországban élők körében („a diaszpórában”) és a Székelyföldön megalakultak azok a szervezetek, megkezdődtek azok az akciók, megerősödtek azok a szimbólumok, amelyek a hagyományörzésre, helytállásra épülő székely azonosságtudatot folyamatosan ápolták és megújították.

⁵⁵⁸ Vámszer, 1976. 43.

⁵⁵⁹ Domokos, 1931.

⁵⁶⁰ Pálfi Cs., 1970.

⁵⁶¹ Vámszer, 1976. 45–46.

Ilyen szimbólum például 1920 után a Hargita-hegység – a tájhaza szívének ekkor kezdődő tematizálása, amely több évtizedes szünet után 1968-tól folytatódott–,⁵⁶² és a csíksomlyói pünkösdi búcsú erdélyi szintű központi katolikus rendezvényé válása. Ez paradox módon annak is köszönhető, hogy a moldvai csángóknak már nem kellett átlépniük az országhatárt, másrészt a Csíksomlyó központú, jól szervezett ferences rendi sajtónak, amelyet egész Erdélyben terjesztettek.⁵⁶³ A húszas évek végén már 40 ezren vettek részt a búcsúban, és a résztvevők száma – a betiltásáig egyre nagyobb közönséget vonzó Ezer székely leány napja rendezvény hatására is – a harmincas években tovább növekedett. 1939-ben katolikus nagygyűlést is tartanak itt, amely a katolikus elitet is Csíksomlyóra hozta, és számukra is találkozási ponttá válik a búcsú. Márton Áron, az új gyulafehérvári püspök is megjelent itt, amely szimbolikusan a hazatérést, a néphez tartozást, azaz a nemzeti egységet demonstrálta.⁵⁶⁴ (Fél évvel az első bécsi döntés után ez már a nemzeti várakozás, a nagy változások reményének időszaka.) Ugyanezen alkalommal a bukaresti pápai nuncius is itt, ekkor ünnepelte pappá szentelésének 25. évfordulóját, és ez külön romániai közéleti súlyt adott a rendezvénynek. Azt mondhatjuk, hogy Csíksomlyó nemcsak a ferenceseknek, a katolikus egyháznak, hanem a székelységnek és részben a romániai magyarságnak is egyfajta spirituális központjává vált.

[BN_41] Csíksomlyó

[BN_69] Ezer székely leány napja a harmincas években, Csíkszereda (CsSzM)

A két világháború között a székely-magyar rovásírás alapvetően tudományos kérdésként jelent meg.⁵⁶⁵ Igaz, hogy a cserkészlet része volt a rovásírás, de szélesebb körben ez csak a nyugati diaszpórában 1945 után tovább működő cserkész mozgalomban terjedt tovább, majd a kilencvenes évek elejétől, az emigráns ősmagyar kultúrát kereső kiadványokkal, személyekkel és társaságokkal tért vissza Közép-Európába és a Trianon-kultusz újräépülésével terjedt el az egész magyar nyelvterületen.⁵⁶⁶

Az előbb taglalt székelyföldi, magyarországi, diaszpórabeli identitásépítésnek a része a Székely Himnusz folklorizációja is, az, hogy a közösség magáénak érzi és ez a megszólíttatás integráló erővel bír. Szintén a közösségi kultusz része a nemzeti/csoportkarakter megjelenítése, amire történetek kísérletek már az első világháború előtt is. Benedek Elek is hatott – a gyermekmese országos hatású megújításával – a székely mesevilágból is kiindult és közvetlenül is feldolgozott székely népmesék és népmondák révén. Így már az első világháború előtt kialakított egy olyan előfeltevést, hogy a székelyek nyelvezeté – képszerűsége, tömörsége, szójátékai – az összmagyarságon belül sajátos érték. Majd a nyelvezet alapján alakíthattak ki egy ideáltípust. Ezt a közösségi karaktert aztán Tamási Áron és Nyíró József 1919 utáni művei szemléltetik a legmarkánsabban, Ábel, illetve Uz Bence alakja teremtették meg irodalmi eszközökkel.

Tamási Áron trilógiájának (*Ábel a rengetegben*, 1932; *Ábel az országban*, 1933; *Ábel Amerikában*, 1934) hőse a székelység szimbóluma lett, aki mindhárom regényben székelyföldi falujából indul el, és oda is tér vissza. Az első kötetben a Hargitán, a természetben „különleges helyzetbe került fiatalember helykeresésének és célra találásának nevel(őd)ési regényét”⁵⁶⁷ olvashatjuk. A második könyvben, amely a *Brassói Lapok*ban még *Ábel a társadalomban* címmel jelent meg folytatásokban, a hős „már köznapi környezetben találkozik a hatalom emberével, az alkalmazó és szolga viszonyával, a társadalom szigorú

⁵⁶² Biró–Bodó, 1998.

⁵⁶³ Mohay, 2006. 282.

⁵⁶⁴ Uo. 283.

⁵⁶⁵ Vásáry, 1974; Sándor K., 2014.

⁵⁶⁶ Például a Forrai Sándor rovásíró kör honlapja: <http://www.rovasirasforrai.hu/> (2016. 02. 22)

⁵⁶⁷ Sipos, 2006. 72.

intézményeivel és a kor devalválódott eszményeivel”.⁵⁶⁸ És itt fogalmazza meg az egyetemes alapkérdést, miszerint „Miért vagyunk a világon?” – amire a harmadik kötetben adja meg egy néger nő szájába adva a választ: „Azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne.” Ebben a kötetben a kivándorlótípusok és az idegen kultúrájú világ megfigyelése a domináns; a történet újbóli hazatéréssel és a hargitai saját otthon megteremtésével zárul. Az így kialakult toposz mai összefoglalását adja Dani Erzsébet: „A székely lélek szimbólumává vált alakja minden átélt kalandban megőrzi nyugodtságát, a bajban előveszi székely esztét, rácsodálkozik a világra, és nem engedi neki, hogy bármiben megváltoztassa. Ábel a székely nemzeti öntudat szimbolikus megtestesítője lett. A sok kaland, mely vele történt a három nagy út során, csak abban változtatja meg a székely fiút, hogy még jobban kötődik szülőföldjéhez, még jobban megszereti szülőfaluját. Önazonosságát minden körülmények között megőrzi, mindvégig szembenéz a világgal: a csalódások és a kiábrándulások ellenére; a maga belső törvényei szerint ítél, mert belső igénye van arra, hogy értelmezze a világot.”⁵⁶⁹ A kortárs László Dezső szerint: „Annál inkább megmaradsz, minél inkább magad mersz lenni, minden szégyen és takargatás nélkül. Más vagy, mint a többi ember, ez nem baj, ne is akarj olyan lenni, mint a többiek, mert akkor nincs szüksége ennek a világnak terád.”⁵⁷⁰

Nyíró József *Uz Bence* című könyve 1933-ban jelent meg, hőse Tamási Ábeljéhez képest szűkebb világot jár be, a havasokat. Nála székelységgel társított leleményességen, agyafúrtságon, tréfacsináláson van a karakter hangsúlya: „aki egyben számkivetett, babonákat őrző hegyi ember; a természet törvényeit tiszteletben tartó, azzal szorosán együtt élő és lélegző székely; a havasi magányban visszahúzódó fiatal férfi »fuzsitos, bolond, jókedvű ember, aki úgy hazudik mintha könyvből olvasná, és csak bolondságokon jár az esze. Megtréfálja még az angyalokat is.«⁵⁷¹ [...] Egyben különleges lény is: noha talpraesett, furfangos, minden helyzetben kivágja magát, de az élet buktatói őt is megtalálják. Öntörvényű ember, harca egyszemélyes harc a világ, és fel-felbukkanóan a román hatalom igazságtalanságai ellen.”⁵⁷²

Ezek az ideáltípusok metaforikusan viselkedési mintát is adnak a kisebbségi magatartáshoz, helykereséshez. Az külön elemzés tárgya lehetne, hogy a hatalmat megjelenítő románsághoz miként viszonyul a két irodalmi hős, de feladatunk most nem a metaforák elemzése, hanem a korabeli székelyföldi politikai, társadalmi, gazdasági viszonyok feltárása.

[BN_33] Polgári asztaltársaság, Székelyudvarhely 1938 (Kováts István fotógyűjteménye)

⁵⁶⁸ Bodnár, 1998. 250.

⁵⁶⁹ Dani, 2015. 80.

⁵⁷⁰ Idézi Dani uo.

⁵⁷¹ Nyíró, 2010. 5.

⁵⁷² Dani, 2015. 105.

A „KIS MAGYAR VILÁG”, 1940–1944

A bécsi döntést megelőző időt a Székelyföld népe a legkeményebb csendőri rémuralom árnyékában vészelte át – írta Bíró Sándor történész 1941-ben. A közép-kelet európai politikai fejlemények hatására a romániai magyarság már hónapok óta a revízió álmában élt. Ebben a társadalomlélektani állapotban érthető, hogy az 1940. augusztus 30-i (második) bécsi döntés hírére a visszacsatolandó területek magyar lakossága leírhatatlan örömmujongással fogadta, és a 22 éves román uralom alóli felszabadulásként élte meg. Az anyaországhoz való csatlakozás elsősorban azt jelentette számukra, hogy immár minden gáncs és félelem nélkül vállalhatták magyar identitásukat. [OS-1] A bevonuló honvédekre várva: Parajd, 1940. szeptember 9–12. (Daczó Katalin magángyűjteménye) Másfelől a Romániának maradt erdélyi részekben, főként ott, ahol biztosan számított a magyarság a visszacsatolásra, a mélységes csalódás és végtelen elkeseredettség vett erőt a magyarság tömegein a bécsi döntés hírére: a legtöbben közülük a trianoni katasztrófához hasonló sorscsapásként élték meg az újabb kisebbségi létforma beköszöntését.¹ A székelyföldi Szabó Gyula prózaíró több mint hat évtized távolából így emlékezett a tízéves falusi gyermekként megélt nagy fordulatra: „Az a szó, hogy »magyarok lettünk« úgy ért ott engemet, hogy valósággal »megütött«, s kis híján elsírtam magam. Ahhoz hasonló örömet soha addig nem éreztem. Tudtam egyből mitől »lettünk magyarok«, mert egész nyáron abban a nagy várakozásban töltöttük a napokat-heteket, hogy nemsokára »visszaadnak« minket, »Erdélyt« Magyarországnak. A »felvidéki magyarság visszatérése« óta bennünk is felfokozott reménységgel és várakozással »visszhangzott« az a vágyteli »követelés«, hogy »Mindent vissza« s éppen a most hátunk mögött hagyott nyár a kaszálókra is lengette a híreket Besszarábia orosz visszafoglalásáról éppúgy, mint az Erdélyre vonatkozó román–magyar tárgyalásokról”.²

Társadalmi és gazdasági átalakulás (Oláh Sándor)

A bécsi döntéssel Magyarországnak ítélt erdélyi területekre a honvédség 1940. szeptember 5-én kezdte meg a bevonulást. A Székelyföldet a bevonuló csapatok szeptember 10-én érték el, Marosvásárhely, Szováta, Gyergyószentmiklós vonaláig jutva, majd szeptember 11-én Székelykeresztúr, Székelyudvarhely, Csíkszereda, 12-én az Alcsíki és Kászoni medence, valamint Erdővidék következett, 13-án a Háromszék vármegyei Sósmezőt, az új-régi országhatáron belül fekvő legkeletibb települést érték el. A több mint 43 000 négyzetkilométeres terület birtokbavételében, ahol ezer felett volt a visszacsatolt települések száma, a bevonulás mintegy kéthetes időtartama alatt három hadsereg több tízezer katonája vett részt. A honvédség alakulatait Székelyföldön mindenütt kitörő örömmel, izgalommal és lelkesedéssel fogadta a lakosság. A visszacsatolást a közvélemény Horthyhoz kapcsolta, a kormányzót kultusz övezte. A bevonuló katonák fogadására a települések lakói díszkapukat emeltek, majd a kormánytisztviselők ünnepélyes köszöntésére a megyeszékhelyekre zarándokoltak. [OS-2] Készülődés a díszszemlére, Csíkszereda, 1940 szeptember 19. (Daczó Katalin magángyűjteménye) Csak azokban a székely vagy vegyes lakosságú falvakban nem örült a magyarság az új határ teremtette helyzetnek, amelyek Romániánál maradtak. Az addig Udvarhely megyéhez tartozó Székelyderzsben „a falu elég bánatosan fogadta, hogy ide szakadtak, akkor a falu nagyobb része átment Magyarországra, mikor jöttek be a magyar csapatok és Bögzöbe fogadták, voltak az ünnepélyen és az udvarhelyi ünnepélyen mikor jöttek be a magyar csapatok. S aztán bánatosan haza kellett jönni mindenkinek, mert itt a falu

¹ L. Balogh, 2002. 305.

² Szabó Gy., 2014. 45.

és a hazája s azt nem hagyhatja el”.³ A Romániánál maradt magyarok lakta településeken a bizonytalanság lett úrrá a magyar lakosság körében. A dél-erdélyi területekről 1940 szeptemberétől 1941 februárjáig mintegy 100 000 magyar menekült a megnagyobbodott Magyarország területére, míg Észak-Erdélyt körülbelül ugyanennyi román hagyta el.⁴ A régi Romániából és a dél-erdélyi ipartelepekről tömegesen siettek vissza azok, akik Magyarországon kívántak élni. Akiknek a Székelyföld nem tudott munkát biztosítani rövid időn belül, azok Marosvásárhelyen, Kolozsváron, Nagyváradon és legtöbbször Budapesten telepedtek meg. Jöttek Székelyföldre szép számmal olyan fiatalok is, akiket a továbbtanulás reménye vezetett a felszabadult területek városaiba és iskoláiba. Az áttelepülteket végig a „menekült” jelző és státus illette meg.⁵

„Az Észak Erdélyben megtelepedettek száma a bécsi döntést követő három és fél év alatt 105 894 volt, közülük 8170-en Háromszék megyében, 5429-en Csík megyében, 6955-en Udvarhely megyében, 9076-an Marosvásárhelyen, 9520-an Maros-Torda megye egyéb településein leltek menedéket”.⁶ Az észak-erdélyi magyarok számát a trianoni területről átköltözöttek is növelték (köztük sok, az első világháborút követően elűződött erdélyi magyar is visszatért egykori szülőföldjére).

Gazdasági és társadalmi helyzetkép

Észak-Erdély visszacsatolásakor az akkor két évtizedes Horthy-rendszerben a trianoni országrész a gazdaság teljesítőképességét és a modernizációs vívmányok elterjedését tekintve magasabb szinten állt, mint az erdélyi területek. Nőtt az iparban dolgozók és a városi népesség aránya, munkába állhattak a nők, emelkedett az iskolázottság szintje, megjelent az autó, a rádió, a mozi, az angolvécé, a telefon. Javult az orvosi ellátás, bővült a szociális ellátásban részesülők köre (lakosság 31%-a), bevezették a beteg-, baleset- és nyugdíjbiztosítást, a heti munkaidőt 48 órában, a fizetett szabadságot évi hat napban állapították meg, a jogosultak 65 éves korukban vonulhattak nyugdíjba.

Az állami költségvetésből jelentős összegeket fordítottak a kultúrára és az oktatásra, a népiskolai fejlesztésekkel (tanterem- és tanítólakás-építések) csökkent az analfabetizmus aránya (6%). A középfokú oktatásban korszerűsítették a tananyagot, ösztöndíjrendszert dolgoztak ki, az érettségizettek száma több mint a duplájára nőtt (6%). A fiatal fiúk testedzésére az iskolán kívül is nagy gondot fordítottak (cserkészmozgalom, leventemozgalom) sportpályákat, edzőtermeket létesítettek.

Az 1919 és 1944 közötti időszak magyar kormányzati rendszerét Romsics Ignác korlátozott – vagyis autoritatív elemeket is tartalmazó – polgári parlamentarizmusnak jellemzi. A parlamentáris demokráciákkal mindenekelőtt a dualista időszakból átvett polgári liberális intézményrendszer – többpártrendszer, parlamentnek felelős kormány, bíraskodás szuverenitása, pluralista szellemi élet – rokonította. Az autoritatív, diktatórikus állammal pedig ezen intézményi struktúra antidemokratikus működtetése, azaz a rendszerbe épített biztonsági fékek – korlátozott és 1938-ig túlnyomóan nyílt szavazás, a központi végrehajtó hatalom túlzott befolyása, a sajtószabadság korlátozása, vallási, majd faji diszkrimináció –, amelyek kizárták a demokratikus típusú parlamenti váltógazdálkodás lehetőségét.⁷

[19. TÉRKÉP] Székelyföld és térsége 1940–1944 között

Székelyföldön a korabeli közéleti, politikai nyelvzetben gyakran használt „négy székely megye”: Maros-Torda, Csík, Háromszék és Udvarhely területének gazdaság- és társadalom-

³ Gidó Cs., 2004. 191.

⁴ L. Balogh, 2013. 311.

⁵ Egyed, 2013. 305.

⁶ Varga E., 1998b. 28–29.

⁷ Romsics, 1999b. 233.

földrajzi viszonyait értjük, itt élt a visszacsatolt észak-erdélyi lakosság 28,7%-a, mintegy 733 397 lélek. Maros-Torda megyét leszámítva, amelynek 45%-a román volt, a lakosság döntő többsége magyar nemzetiségű volt, emellett még 4%-nyi szász élt e területen. A magyar népesség az 1941. évi népszámlálás szerint megyénként a következőképpen oszlott meg: Csík 172 246 fő (87,6%), Háromszék 142 401 fő (93%), Maros-Torda 301 093 fő (61,5%), Udvarhely 117 65 fő (97,3%).⁸ Az erdélyi társadalomfejlődés lassú folyamataira jellemző, hogy az 1910. évi népszámlálás óta a Székelyföldön jelentékeny társadalm szerkezeti és foglalkozási változások nem következtek be.

A fő foglalkozási csoportok arányai 1940-ben megyénként (%-ban)

	Csík	Háromszék	Maros-Torda	Udvarhely
Mezőgazdaság	72,1	64,8	72,5	76,4
Ipar, bányai par, forgalom	17,7	24,8	17,3	14,9

Thirring, 1940. 678.

Gazdasági mutatóiban az 1940 őszen visszacsatolt észak-erdélyi terület elmaradottabb volt a trianoni Magyarországnál, Székelyföld pedig még ezen belül is hátrányos helyzetben volt. A döntően mezőgazdasági termeléssel foglalkozó lakosság jövedelmi viszonyait a hagyományos – jórészt extenzív – termelési mód, az osztott örökösödési szokás jog következtében (a századelőn végrehajtott tagosítások óta) szétaprózódott birtok szerkezet, rossz közlekedési viszonyok és szűk körű értékesítési lehetőségek jellemezték. Maros-Torda megyét kivéve a „három székely megyében az átlagos birtok nagyság 1,7 hektárt tett ki, míg ez a szám az öt hektáron aluli birtokosoknál 0,9 hektárra süllyedt, vagyis oly csekély terület, amelyen többet tervszerűen gazdálkodni nem lehet.”⁹ A döntően önellátásra termelő, földművelésre és állattenyésztésre alapozott kis családi gazdaságok hagyománykötött termelékenységének keretében helye volt az egyes kistájak természeti erőforrásaira (pl. fa, mészkő, agyag) alapozott jövedelemkiegészítő mellékfoglalkozásoknak is. Voltak (kevesen), akik teljesen kiléptek az évszázadok óta csak lassan változó földművelő-állattartó életformából, más jövedelmi, haszonvételi formákat teremtettek és ennek megfelelő új életformát alakítottak ki, gyakran az agrártermelői életformával párhuzamosan, akár egy család keretében is.

[OS-3] Nyári hétköznapi Gyergyóújfaluban, 1943 (Nagy József magángyűjteménye)

A visszacsatolás után a mezőgazdasági termelés színvonalát elemző szakírók szerint a bajok okai a következők voltak: a „legfőbb hiba az, hogy a gazdák nem rendelkeznek megfelelő nemesített vetőmaggal [...], a rét és legelőgazdálkodásról csak a legrosszabb véleményt mondhatjuk [...], a gyümölcsstermesztés külterjes szántás és trágyázás nélkül, a védekező permetezést nem ismerve. A megfelelő talajművelés bevezetése mélyebb talajművelést, megfelelő istállótrágyázást, a műtrágya fokozott alkalmazását, az istállótrágya szakszerű kezelését, trágyatelepek építését igényelné. A szántóföldi növénytermesztésben szükség lenne az ipari növények szerződéses termeltetésére. A termesztési technológiában fel kellene hagyni a nyomásos gazdálkodás magángazdaságilag is igen drága és nemzetgazdaságilag káros megkötöttségeivel és a vetésforgó szerinti gazdálkodásra kell áttérni. [...] Semmi körülmények között nem engedhető meg, hogy a szántóföldi terület átlag 13,3%-a ugár legyen, amint most van. Az ugarterület nagyságában Csík megye vezet 26,6%-os aránnyal”.¹⁰

Az 1941. évi népszámlálás iparstatistikai eredményei azt mutatják, hogy Székelyföld iparosodottsága is messze elmaradt az országos átlagtól. A trianoni Magyarországon 100 km²-

⁸ Uo. 29–30.

⁹ Pongrácz, 1940.

¹⁰ Solty, 1941.

re átlagosan 4,3 gyár jutott, Erdélyben ez az arány 1,14 volt. Míg az egy üzemre eső termelési érték országosan (ezer pengőben) 7,29, addig Csík (1,85) Háromszék (2,56) és Udvarhely (2,04) megyék átlaga csak 2,15 (ezer) pengő volt.¹¹ A Kolozsváron megjelenő *Hitel* egyik cikkírója szerint a székelyföldi gazdasági helyzetre 1940 őszén jellemző, hogy „nincs tőke, nincs ipar. A székely vidékek ma alig bírnak valamit eladni, de ugyanakkor rá vannak utalva a bevételre, ruházkodási, közhasználati és élelmi cikkekben egyaránt [...]. Nincs nagybirtok, nagytőke és nagyváros. (Csak a szegénység nagy).”¹² Székelyföld területén nem létezett igazán jelentős gyáripár, az ipari termelés alapvetően kisipari jellegű volt. A foglalkoztatás szempontjából jelentősebb ipari létesítmények a fa- és textiliparban voltak. Csík megyében 60, Háromszék megyében 25, Maros-Torda megyében 19, Udvarhely megyében pedig 10 fátelép működött, ezek azonban nem voltak nagy kapacitásúak, és a fa nagy részét feldolgozatlanul, tűzifaként értékesítették elsősorban Románia Kárpátokon túli területein. Legjelentősebb gyárak a városokba koncentráltak: sepsiszentgyörgyi Klinger-féle textilüzem 1500 munkást foglalkoztatott, ugyancsak itt működött a dohánygyár 5-600 munkással, Marosvásárhelyen a cukorgyár állandó jelleggel 300-400 munkást alkalmazott, de szezonban a foglalkoztatottak száma 1500 főre emelkedhetett. Emellett jelentősnek számított a szeszgyártás. A 18 szeszüzem egy része nem működött ugyan (a legjelentősebb az uzoni szeszgyár volt), mégis a négy székelyföldi megyében évente több mint 1 804 000 tonna szeszt állítottak elő.

[OS-4] Italtreklám. Sepsiszentgyörgy, 1942 (SzNM)

Az új országhatár súlyos gazdasági problémákat is felvetett Székelyföldön. Addig gazdaságilag szorosan összefüggő régiókat és vidékeket vágott el egymástól, és nem volt vasúti összeköttetés az ország többi részével. A háromszéki, Udvarhely megyei és Csík megyei falvakat elválasztotta Brassótól, a legnagyobb dél-erdélyi várostól, amelyhez a székelységet számos gazdasági érdek fűzte: nemcsak munkalehetőséget biztosított, de a mezőgazdasági termények felvevőpiaca is volt: „Brassó élelmezését kb. 70-90%-ig különösen a baromfi, tejtermékek, tojás, zöldség, főzelékfélék és gyümölcszsükséglet tekintetében Háromszék megye látta el”.¹³ A botfalusi cukorgyár, a háromszéki cukorrépa-termesztők felvásárlója, szintén az új határ túloldalán maradt, a marosvásárhelyi cukorgyár alacsonyabb árat fizetett a terményért. A Nyárad és Küküllő menti zöldségtermesztő falvakat a bécsi határ elválasztotta a dél-erdélyi városok piacaitól.

A másik súlyos gondot a fakereskedelem csökkenése jelentette. A nagyobb üzemek regáti kézben voltak, ezek a bizonytalanság miatt leállították a termelést, a meglévő fakészletet pedig nem tudták elszállítani. 1940 őszén a Székelyföldön 250 000 köbméter faáru várt elszállításra. A kőolajtermékek és földgáz használata Erdélyben általánosabb volt, mint Magyarországon (a földgázmezők közelsége miatt ez hangsúlyosabb volt Székelyföldön). Így a pakurával működő ipari üzemek mellett a lakosság is elkezdte a petróleumot nemcsak világításra, hanem főzésre is használni. A petróleum ennek következtében nagyon megrágult és folyamatos hiánycikké vált, mivel Románia nem volt hajlandó biztosítani a szükséges mennyiséget.

1941-ben a székelyföldi társadalmi viszonyokat belülről ismerő Bíró Sándor a *Magyar Szemle* hasábjain kifejtette, hogy a székelység „külső, anyagi, közlekedésügyi és egyéb bajai mellett ugyancsak nagy figyelmet érdemelnek a belső nehézségek”. A köztudatban élő hamis székelyképre figyelmeztetett: „A székelység a magyar köztudatban a székely írók leírása szerint helyezkedik el. Áll ez nemcsak a trianoni, de a mai Magyarország középosztályára, sőt

¹¹ Szalay, 1943. 280.

¹² Parajdi, 1940–41. 121–122.

¹³ MNL OL, K 69 Külügyminisztériumi Levéltár, Külügyminisztérium, Gazdaságpolitikai Osztály (= K 69), 1940. 7 d. 85.

legtöbbször magára az erdélyi magyar és székely intelligenciára is. Ennek tagjai is úgy képzelik el a székelyeket, amint azok Nyíró és Tamási könyveiben szerepelnek. Kétségtelenül vannak olyan székelyek is – habár ezek elég ritkák, a székely nép valóságos képe más és kevésbé idillikus vonásokat mutat”.¹⁴ Bíró konferenciát javasolt a helyi viszonyokat nem ismerő közigazgatási, pénzügyi alkalmazottaknak minden székely megye központjába, ahol a nép szokásait, jellemvonásait kellene ismertetni. Tapasztalatai szerint a székely individuális, büszke, „nehezen irányítható, az egységtől irtózik, állandóan pártokra és csoportokra tagolódik.” A másik „kevésbé idillikus vonás” az alkohalmámorba való menekülés szokása, ez „néhány vidéken valósággal pusztító népbetegséggé lett. [...] Van olyan falu, ahol pár évvel ezelőtt kb. 3000 lélekre 22 kocsmára esett. Udvarhely megyében egy év alatt átlag egymillió kétszáz ezer pengő ára szeszestalt fogyasztottak el. A többi megyékben részint hasonló, részint kedvezőbb a helyzet. [...] Néhány Udvarhely vármegyei településen (Firtosvára, Énlaka, Firtos-Martonos községek) az egykezés is megjelent, a székely anyavárosban a magyar lakosság apadása és természetes szaporulatának helyzete az utolsó évek folyamán egyenesen ijesztő volt: az akkori adatok szerint Székelyudvarhely halálra ítélt városnak számított. A közelében fekvő Farcád községben ugyancsak divatos az egyke és az egyse”.¹⁵ Székelyföld lakosságának természetes szaporodását sok helyen láthatatlanná teszi az állandó elvándorlás – vázolta a viszonyokat Bíró.

Az új államkeretek között nyugtalanságot okozott a dél-erdélyi területekről vissza- és áttelepülők és menekülők tömegének helyzete. A magyar lakosság menekülésének hátterében számos alkalommal hatósági kényszer állt. A bosszúvágytól sem mentes, indulatokkal terhelt légkörben már a bécsi döntés másnapján elkezdődött a dél-erdélyi és ókirályságbeli magyar alkalmazottak elbocsátása, Romániából való kiűzése. Brassó városában és a megyében a döntés leírhatatlan elkeseredést váltott ki. „Az egész magyarság úgyszólván magán kívül van. Megszűnt minden munka, s megindult egy el sem képzelhető kivándorlás a Székelyföldre” – jelentette Szabó Béni, a Romániai Magyar Népközösség helyi elnöke. Az elkeseredéssel pánikszerű félelem járt – írja L. Balogh Béni –, amit a helyi románság atrocitásoktól sem mentes tüntetései váltottak ki szeptember első napjaiban. Egy 1940 októberében készült feljegyzés szerint Székelyföldre az ókirályság városaiból 25 000 kereső került vissza, akik ott jól kerestek, viszont „most otthon munka nélkül állnak”.¹⁶

Az állandó székelyföldi kivándorlás oka a szegénység volt: Venczel József szociológus agrárnépszűrés-számításai szerint (a termőföld nagysága, minősége és a népességi adatok alapján) a negyvenes évek elején Székelyföld álló (helyben élő) „népfeleslege” nyolcvanezer főre volt tehető. Venczel adatokkal bizonyította, hogy Székelyföld gazdasági potenciálja nem elegendő élettér, csak 60%-a annak, amire a rajta élő népességnek szüksége van, e helyzetből való kilábalás lehetőségeit az élettér vertikális és horizontális növelésében látta. Vertikális élettérbővítésen összetett gazdaságpolitikai beavatkozást értett: a mezőgazdaság, erdőgazdaság, közlekedési hálózat fejlesztését, iparosítást, villamosítást. A horizontális élettérbővítés a székelyek részleges kitelepítését jelentette volna a Kis-Küküllő és a Maros völgyébe, valamint a déli Mezősége.¹⁷ Székelyföld túlnépesültségének enyhítését átgondolt telepítési programmal az Erdélyi Párt is képviselte. Ezekben az elképzelésekben nemcsak társadalmi, gazdasági, hanem nemzetpolitikai szempontok is előtérbe kerültek: „a telepítést elsősorban az erdélyi szórványvidékre látjuk célszerűnek azzal az elgondolással, hogy az egy valláson lévő fiatal családokból önálló községek alakítandók, amelyek arra hivatottak, hogy összekapcsolják a jelenleg elválasztott magyar tömegeket.” – idézi a *Csíki Lapok* a párt

¹⁴ Bíró, 1941. 364.

¹⁵ Uo. 366.

¹⁶ MNL OL, K 69. 1940. 7 d. 196.

¹⁷ Venczel József: A székely kérdés lényege. *Ellenzék*, 1942. október 24.

alelnökének jelentését a székelyföldi helyzetről Bárdossy László miniszterelnök erdélyi látogatásakor.¹⁸ Ezek a tervek sohasem emelkedtek a kormánypolitika szintjére.¹⁹

A közigazgatás és a közellátás megszervezése

A kormányzat elsődleges célja volt a visszacsatolt észak-erdélyi terület integrálása a megnagyobbodott ország kereteibe. Ebben az összetett társadalmi, gazdasági, kulturális folyamatban kulcsszerepe volt a közigazgatásnak, amit igen gyorsan megszerveztek, de ez természetesen nem volt problémamentes. 1940. november 26-ig katonai közigazgatás volt érvényben. A katonai közigazgatás gyakorlatában az adminisztráció kötelező érvényű, megfellebbezhetetlen utasításokon alapult, a polgári közigazgatás bizonyos elemei megmaradtak, de katonai alárendeltségbe kerültek. A közigazgatás legsürgősebb feladata Székelyföldön a lakosság alapvető szükségleteinek ellátása és az igazgatás zavartalanságának biztosítása lett.

[OS-5] Honvédek Kézdivásárhelyen, 1940. november 10. (Nagy József magángyűjteménye)

A közigazgatási állások betöltésénél Észak-Erdélyben általános volt a kinevezési gyakorlat, ettől részben különböztek a székelyföldi állások elfoglalásának feltételei: itt ún. javaslattevő bizottságok működtek, amelyeknek az alkalmazottak kiválasztásában volt szerepük a nagyszámú jelentkező közül. Maros-Torda megyében nyolc tagja volt a bizottságnak: az Országos Magyar Párt volt vezetői, parlamenti képviselők és a vármegyei parancsnok. Csík megyében, a tíztagú bizottságban négy képviselő, a vármegyei parancsnok, két ügyvéd, egy mérnök, egy festő és egy főesperes volt. Háromszék megyében három parlamenti képviselő, a katonai parancsnok, három OMP-tag, egy esperes és két ügyvéd volt a kilenctagú bizottságban. Udvarhely megyében is kilenctagú volt a bizottság: négy parlamenti képviselő, a katonai parancsnok, 1-1 ügyvéd, kisiparos és kereskedő volt a tagjai között. A katonai parancsnokok végleges kinevezéseket nem rendelhettek el. A javaslattevő bizottságok működése ellenére Székelyföldön a katonai parancsnokok a helyi magyarság vezetőinek véleményét nem vették figyelembe, időnként bosszúvágytól fűtött egyénekké váltak körül magukat.²⁰

A székely megyék közül Udvarhely megyében volt a legkisebb a románság aránya (4%), a román jegyzők aránya viszont ott volt a legnagyobb (72%). Az 1940. augusztus 30. után a községi és városi jegyzők egy része elmenekült – Székelyföldről a jegyzők 54%-a – ezt a hiányt a kiépülő új magyar közigazgatásban pótolni kellett. A székelyföldi városokban azokat a román tisztviselőket, akik nem menekültek el, szinte teljes létszámban elbocsátották állásaikból. Marosvásárhelyen a közigazgatás összes román alkalmazottját (150 fő) elbocsátották arra hivatkozva, hogy a város abszolút magyar többségű, és a közigazgatásnak is ezt kell tükröznie. A nagyrészt személyes kapcsolatokra alapozott kinevezési gyakorlat, illetve az anyaországból érkezett hivatalnokok miatt feszültségek keletkeztek a helyi magyar társadalomban. A legélesebb ellentétek éppen Székelyföldön alakultak ki, sokan úgy érezték, hogy a román időkben elszenvedett sérelmekért most a kormányzattól alkalmazotti státussal jövátéhető kárpótlást érdemelnek. Ha ez az elvárás nem teljesült, feljelentések sorozata indult meg a katonai parancsnokságok felé. A háromszéki parancsnok ezt egyenesen denunciatív rendszernek nevezte. Kieleződtek a politikai és felekezeti különbségek, például a református többségű Háromszék vármegyeiek tiltakoztak a katolikus Apor Péter főispánsága ellen.

A katonai közigazgatás egyik legsürgősebb és egyben legnagyobb volumenű feladata a tél közeledtével a közellátás megszervezése volt. A Legfelsőbb Honvédelmi Tanácsban már szeptember végén megállapították, hogy a terület nem képes az önellátásra, elrendelték a

¹⁸ Csíki Lapok, 12. (1942) január 25.

¹⁹ Ablonczy, 2011. 165.

²⁰ Sárándi, 2015. 31.

meglévő készletek és a szükséges áruk összeírását, illetve döntöttek ezek fontossági sorrendjéről. Az ellátás megszervezését a helyi szövetkezeti hálózatra bízták, az anyaországi szövetkezeteket egyelőre nem engedték be. A visszacsatolt területet két részre osztották: ellátásra szoruló térségekre – Székelyföld, Beszterce és Máramaros –, illetve azon megyékre, amelyeket kereskedelmi tevékenység útján lehet ellátni. Döntöttek arról is, hogy míg a négy székely megyét 100%-ban, addig a másik két – román többségű – régiót csak 50-60%-ban kívánják ellátni.²¹ A Székelyföld esetében kombinált – vasúti és közúti – szállításra volt szükség. A térség ellátásához a legjobban használható közúti összeköttetés a Beszterce–Szászrégen út volt, a Besztercéig vasúton érkező árut itt tehergépkocsikra rakták, majd Szászrégentől, illetve Marosvásárhelytől ismét a MÁV végezte a szállítást. Nincs pontos kimutatás arról, hogy miből milyen készlet, illetve hiány volt a Székelyföldön, de semmiképpen nem kellett az ellátás biztosításához szükséges mennyiség 100%-át beszállítani. A helyzet inkább az volt, hogy míg egyes termékekből – pl. kőolajtermékek – krónikus hiány volt (ezt a katonai közigazgatás végéig sem sikerült teljesen megoldani), addig más terményekből (burgonya, zab) több ezer tonnányi felesleg halmozódott fel. A visszacsatolt területeken a közellátás minimális szintjének biztosításáért különböző korlátozó intézkedéseket kellett bevezetni, mint az árak maximálása, a közellátási cikkek nyilvántartásba vétele, hiány esetén ezek zárolása, a jegyrendszer bevezetése, egyes élelmiszer cikkek esetében a fejadagok megállapítása. A napi kenyéradag egy tisztviselőnek 50 dkg, egy munkásnak egy kg volt, zsírból pedig egységesen 30 dkg. A későbbiekben tovább szigorították a kenyérré vonatkozó rendeletet, egyrészt korlátozták a malmokban a finomliszt őrlésének mennyiségét, illetve megtiltották fehér kenyér sütését, másrészt elrendelték, hogy burgonyát keverjenek a kenyérliszthez, Székelyföld esetében a kenyérliszthez árpaliszt keverését javasolták.²² A húsfogyasztás korlátozására hústalan napokat vezettek be, elrendelték a mezőgazdasági termények forgalmának a korlátozását. A katonai közigazgatás legnagyobb teljesítménye a négy székely megye ellátásának minden nehézség ellenére is sikeres biztosítása volt. Habár folyamatosan voltak fennakadások, 1940 telén Észak-Erdélyben nem Székelyföldön volt a legrosszabb a közellátás színvonala.²³

A székelyföldi katonai közigazgatás időszakában templombontások és templomrombolások is történtek. A korabeli közfelfogás kifogásolta, a politika által erőszakoltnak tartotta az előző időszak román templomépítéseit a Székelyföldön. A templomok építési körülményei – hatósági erőszak, kikényszerített felekezeti váltások, a templomépítések anyagi terhei – társadalmi konfliktusokat szültek. Különbséget kell tennünk templomrombolás és a hatóságok által elrendelt bontás között. Templomrombolásra csak a katonai közigazgatás időszakában került sor, azonban bontások ezt követően is történtek és nemcsak ezen a területen. Az 1940 őszen–1941 elején lebontott vagy lerombolt román templomok száma 16-ra tehető. Földrajzi megoszlás szerint 15 lebontott templom Székelyföldön, míg egy Máramaros megyében volt.

A polgári közigazgatás megszervezésével új álláshelyek keletkeztek, a kiválasztási elveket miniszterelnöki rendelet szabályozta (900/1940. M. E.). A főbb vármegyei és városi közigazgatási pozíciókba a belügyminiszter nevezte ki az alkalmazottakat, a hivatali ranglétra alsóbb szintjeire a polgármestereknek, főszolgabíróknak volt kinevezési jogosítványuk.

A törvényhatósági alkalmazottak száma és nemzetiségi megoszlása megyénként

A vármegye neve	Törvényhatósági	Magyar	%	Német	%	Román	%
-----------------	-----------------	--------	---	-------	---	-------	---

²¹ A Székelyföldre 16 896 tonna, Máramarosba 748 tonna, Besztercére 3480 tonna áru szállítását tervezték.

²² MNL OL, Z 193 Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara, Elnöki iratok, 121. d. 266. t. 1–9. *Jkv. az E.G.T. II. üléséről.*

²³ Sárándi, 2015. 38–44.

	bizottsági tagok száma						
Csík	120	118	98,4	–	–	2	1,6
Háromszék	120	120	100	–	–	–	–
Maros-Torda	150	141	94	4	2,67	5	3,33
Udvarhely	143	142	99,3	1	0,7	–	–

Csilléry, 2006. 82.

A közalkalmazásra jelentkezők esélyeinek elbírálásakor minden megyében véleményező bizottságok alakultak, a kormányzati elvek szerint előnyben részesültek azok, akik a trianoni szerződés előtt is közszolgálatban álltak és állásukat elvesztették. Kiválasztási szempont volt az alkalmazásért folyamodók „közkerécsői tekintetből való megbíráltása” és a román uralom alatti politikai magatartás, az ún. nemzethűség megvizsgálása. Az erdélyi magyarság volt kisebbségi szervezetei megpróbálták érvényesíteni érdekeiket és a saját embereiket álláshoz juttatni. Az erdélyi közszolgálatra jelentkezők a kisebbségi időkben elszenvedett sérelmeikre (elbocsátások, lefokozások, korai nyugdíjazások) a magyar államtól vártak jóvátételt. A „történelmi jóvátétel” az erdélyi – munka nélkül tengődő – tisztviselők, kishivatalnokok személyes sorsában az állami hivatalokban való alkalmazást jelentett volna, de ennek az elvárásnak akadályai voltak. „Az Erdélyben maradt magyarok 20-22 éven át szenvedett jogfosztás és károsodás után joggal vártak rehabilitációra, jóvátételre. Teleki viszont messzebb nézve a románokkal való megbékélés ügyét szorgalmazta, s ennek a teljes jóvátétel bizony akadálya lett volna” – összegzi Rónai András.²⁴

Bár magas volt az értelmiségi, hivatalnoki foglalkozási csoportokban a munkanélküliség, az új álláslehetőségek betöltéséhez sok esetben hiányzott az erdélyi jelentkezők szakképzettsége, például a közigazgatási pályákra jelentkezőknél szükséges jogi képzettség. A kormányzat a közigazgatásban dolgozók képzettségének pótlására Marosvásárhelyen több alkalommal szervezett közigazgatási tanfolyamokat.

A különböző igazgatási ágakba – az egészségügybe, a megyei, a városi és a községi közigazgatásba – anyaországi tisztviselőket is kineveztek. Csilléry Edit számításai szerint a trianoni területről érkező kinevezettek aránya az igazságszolgáltatásban 16%, a közigazgatásban 30%, a gazdasági, műszaki pályákon 10% körüli volt. A polgári közigazgatásba kinevezettek kb. 70%-a észak-erdélyi volt. Annak ellenére, hogy – az összes kinevezéshez képest – összességében nem volt nagy az anyaországból jött tisztségviselők aránya, alkalmazásuk mégis feszültségeket okozott. Egy Csíkszeredába 1941-ben hazalátogató értelmiségi úgy tapasztalta, hogy egykori szülőhelyén a „legkevesebb a megértés az anyaországból idekerült tisztviselőkkel szemben. Valahogy úgy képzeltek el [a csíkszeredaiak – O. S.], hogy állást csak olyan bennszülött kaphat, aki itt szenvedte végig a 22 esztendő. A tények, szükségességek azonban mást alakítottak ki s az elégedetlenségre vezet. Úgy érzik, hogy az ejtőernyősök – így hívják az anyaországból jötteket! – nem értik meg őket és nem értenek a dolgaikhoz.”²⁵

[20. TÉRKÉP] Észak-Erdély közigazgatása 1940–1944 között

A trianoni területről kinevezettek olyan intézkedési hatáskörökkel felruházott pozíciókat foglaltak el, ahol mindennapi kapcsolatban voltak a helyi társadalommal. Ráadásul ezek az állások hagyományosan nagy társadalmi tiszteletnek örvendtek, a középosztályhoz való tartozás – illetve annak képzete – társult hozzájuk” – fejt ki a feszültségek okait Csilléry Edit.²⁶ A helyiek „ejtőernyősök”-kel szembeni kritikus, elutasító magatartásának alapvető

²⁴ Rónai, 1989. 257.

²⁵ *Csíki Lapok*, 11. (1941) november 9.

²⁶ Csilléry, 2006. 80.

gazdasági oka a magas munkanélküliség volt, de a konfliktusok, feszültségek más forrásokból is táplálkoztak. Jóval kevésbé ismert körülmény, hogy „az áthelyezett tisztviselők is feszülten és sértődötten élték meg ezt a helyzetet, ami gyökeresen eltért mindentől, amivel eddig találkoztak. [...] Úgy tűnik, hogy korántsem csak az állások betöltéséről, vagyis a megélhetési lehetőségek elosztásáról volt szó, hanem sokkal mélyebb, érzelmi elkülönülés és bizalmatlanság alakult ki – legalábbis egyes helyeken – az anyaországból áthelyezett és az erdélyi származású tisztviselők, különösen pedig a román szolgálatból átvett tisztviselők között”.²⁷

Székelyföld politikai képviselete

A visszacsatolt erdélyi terület politikai képviseletére Teleki miniszterelnök 1940. október 3-án az országgyűlés képviselőházába 45 erdélyi képviselőt hívott be. Belpolitikailag ezzel és az önálló pártalapítás engedélyezésével – ez a felvidéki és kárpátaljai hasonlóan a parlamentbe jutott képviselőknek nem volt biztosítva – a tőle jobbra álló Imrédy Béla csoportját kívánta ellensúlyozni, mivel az Erdélyi Párt regionális politikai alakulatként a mindenkori magyar kormányzat támogatója volt. Ugyanakkor az erdélyi magyar eliten belül egy a kisebbségi politizálásban is bizonyított új generációt emelt be az országos politikába. A képviselőcsoport vezetésével Teleki Pál a csíkszeredai Pál Gábor ügyvédet bízta meg, aki korábban az Országos Magyar Párt Elnöki Tanácsának volt tagja. Az 1940 decemberétől szerveződő párt végleges megalakulására (1941. május 28.) azután került sor, hogy a visszacsatolt erdélyi területen mindenhol létrehozták a települési, a járási és a megyei szervezeteket. Az Erdélyi Párt (EP) székelyföldi tagjai a megalakuláskor: Adorján Imre, a Magyar Párt csíkszeredai tagozatának volt titkára, a Csíksomlyói Szövetkezet ügyvezető elnöke; Angi István gyergyószárhegyi birtokos, közbirtokossági vezető; Dr. Bíró István, a marosvásárhelyi Magyar Párt (MP) főtitkára; György József, az MP Maros-Torda megyei tagozatának elnöke, kisbirtokos; Dr. Hinléder Fels Ákos székelyudvarhelyi ügyvéd, az MP Udvarhely megyei tagozatának elnöke; Dr. Jodál Gábor székelyudvarhelyi ügyvéd, Dr. László Dezső gyergyószentmiklósi ügyvéd, Dr. Paál Árpád Udvarhely megye volt alispánja, Dr. Pál Gábor csíkszeredai ügyvéd, az MP Csík megyei tagozatának elnöke, Pálffy Károly kisgazda, a székely gazdatársadalom tevékeny vezetője, báró Szentkereszthy Béla árkosi földbirtokos, Török Andor bankigazgató, a kézdivásárhelyi Gazdasági Iskola elnöke, Dr. Váró György székelyudvarhelyi ügyvéd, Kiss Kálmán, Bíró István kisbirtokos, Olasztelek, Korponay Kornél földbirtokos, gyümölcsstermelési szakértő, Olasztelek.

A párt parlamenti csoportjának első vezetői: Ember Géza szatmári földbirtokos és dr. Kolumbán József ügyvéd, a csíki székelység képviselője voltak. Az EP szervezeti hátterét a kisebbségi korszak magyar politikai és érdekképviseleti intézményeinek hálózatára alapozta. Társadalmi beágyazottságát jelzi, hogy a székelyföldi agrártársadalom képviselői (Séra István Sepsiszentgyörgyről, Szakáts Zoltán Székelyudvarhelyről) és a kisiparosság küldöttei is ott voltak (Marosvásárhelyről, Barótról, Gyergyószentmiklósról, Székelyudvarhelyről) a párt tagozati vezetői és a küldöttgyűlések delegáltjai között. A törvényhatóságokban tagozatok működtek egy-egy elnök, alelnök és főtitkár vezetésével. Az EP széles társadalmi bázisra épült és az egész észak-erdélyi magyar társadalom megszervezését tűzte ki célul. A regionális politikai szervezetnek 1942 januárjában 700 helyi szervezete és 243 500 tagja volt. A párt vezető testületeibe a székelyföldi politikusok is bekerültek: az országos elnöki tanács székelyföldi tagjai Maros-Torda vármegyéből gróf Tholdalagi Mihály főispán, Háromszék vármegyéből báró Szentkereszthy Béla és Földi István tanár, Csík vármegyét Csipak Alajos

²⁷ Hámori, 2004. 80.

kanonok és dr. Gaál Alajos orvos, Udvarhely vármegyét Kiss Kálmán országgyűlési képviselő és Bíró István tanár, kispap képviselte.

A párt, akárcsak Észak-Erdély más területein, Székelyföldön is aktív volt a társadalom szervezésében. Csíkszeredában és Sepsiszentgyörgyön a Tízes Szervezet keretei között hozta létre tagszervezeteit. (Régebben a katonai és közmunkafeladatok elvégzésére szomszédsági alapon szerveződő intézmény, amelyet 1939-ben a Magyar Népközösség újjáépített fel 10-30 családonkénti, felmenő rendszerű érdekvédelmi és szociális önszerveződésként.) Az EP-nek szoros kapcsolatai voltak az erdélyi társadalmi és érdekképviselő szervezetekkel (EMGE, szövetkezetek), szervezett tömegpártként működött, tudott kommunikálni a társadalommal.²⁸ A párt vezetői megnyilatkozásaikban az erdélyi magyar közösség egységének szükségességét hangsúlyozták. 1943. március 3-án a háromszéki vezetők tizenegy közlésben tartottak gyűlést. A sepsi járási elnök Tőkés József református esperes, felsőházi tag, így fogalmazott: „az Erdélyi Párt az a közösség, amely az itt élő magyarokat egységbe fogja”.²⁹

Az EP budapesti irodája a kisebbségi idők gyakorlatát folytatva, döntően a regionális érdekek képviseletével, a minisztériumi kijárások, ajánlások intézésével foglalkozott, a parlamentben a kormány törekvéseit támogatta. Az Erdélyi Párt folyamatosan hangoztatta, hogy Észak-Erdélyben a magyar szupremácia érdekében nem megengedhető a magyarság pártpolitikai megosztottsága. A kormányzó Magyar Élet Pártja nem szervezkedett Erdélyben, az Erdélyi Párt kormánytámogatásáért cserébe. A katonai közigazgatás behozta magával a nyilasokat, Imrédy Béla a honvédség élén, lóháton vonult be Marosvásárhelyre, ahova aztán pártja be is fészkelte magát. A nyilasok és az imrédyisták a lumpenproletariátus, a kispolgárság és a városi értelmiség körében hódítottak – írja Mikó Imre önéletrajzi visszaemlékezéseiben. Imrédy Béla Magyar Megújulás Pártja és a Nyilaskeresztes Párt székelyföldi támogatottságáról nem rendelkezünk megbízható adatokkal.

A legjelentősebb szervezett baloldali erő Erdélyben a Szociáldemokrata Párt volt, a visszacsatolás után új tagszervezeteket létesített, főleg az ipari központokban. Csatári Dániel szerint a párt kolozsvári szervezetének 1943-ban 4300 fölött volt a tagsága, Székelyföldön jelentéktelen volt a támogatottsága. Magyarország német megszállása után a Sztójay-kormány feloszlatta a Szociáldemokrata Pártot

Az észak-erdélyi illegális kommunista mozgalomnak Székelyföldön is volt néhány sejtje és kiépített kapcsolata: Csíkszentdomokoson, Gyimesközépleken, Szovátán, Sepsiszentgyörgyön, Galócáson, Gyergyóvárhegyen, Gyergyóújfaluban, Ditróban, Gyergyószentmiklóson. A kémelhárítás 1941 júniusában Csíkszeredában letartóztatta Szabó Júliát, az Magyar Kommunista Párt (MKP) Észak-Erdélyi Tartományi Központjának tagját, a marosi kommunista pártkerület vezetőjét. Miután vallatásokkal megtörték, lebuktatta a mozgalom vezetőit, és tömeges letartóztatások kezdődtek és Székelyföldön az amúgy is tömegbázis nélküli mozgalom elsorvadt. Nem vált tömegmozgalommá a Kispap Párt 1943 tavaszán kezdődő észak-erdélyi szervezkedése sem.

Állami fejlesztések

A visszacsatolás utáni közéleti-politikai diskurzusok egyik, talán leggyakrabban hangsúlyozott gondolata az „egybehangelés”, az „erdélyi újjáépítés”, a visszatért területnek az „ország vérkeringésébe való bekapcsolása” volt. A korabeli közéleti szereplők gondolkodásában e megfogalmazások tartalmát az erdélyi gazdasági, társadalmi, közigazgatási, politikai intézményrendszer modernizálása, a gazdasági felemelkedés, az iparosítás, a mezőgazdasági termelés korszerűsítése, s szociális problémák megoldásának

²⁸ Egry, 2008. 66.

²⁹ Uo. 80.

igénye jelentette. Indoklásként gyakran elhangzott, hogy Erdély gazdasági támogatásával nemcsak a két világháború közötti román kormányok, de az első világháború előtti liberális magyar kormányok mulasztásait is pótolnia kell a magyar államnak. A miniszterelnökség nemzetiségpolitikai osztályán 1942 elején létesült az Erdélyi Különszolgálat a visszacsatolt terület magyarságának gazdasági, kulturális, szociális, politikai, szövetkezeti, ipari, kereskedelmi ügyeinek felkarolására. A Különszolgálat, hogy segítő munkáját végezhesse, összekötő hálózatot épített ki valamennyi szakminisztériummal.

Az integrációs törekvések végrehajtásának az állami intézmények és az erdélyi társadalmi szervezetek voltak a partnerei. Az Erdélyi Gazdasági Tanács (EGT) 1940. szeptember 14-én Teleki Pál miniszterelnök kezdeményezésére alakult Kolozsváron. Közvetítői hatáskörébe tartozott az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület (EMGE), az Erdélyrészi Hangya Szövetkezetek Szövetsége és a kolozsvári „Szövetség” Gazdasági Hitelszövetkezetek Központja. A Földművelésügyi Minisztérium 1941 júniusában Erdélyi Kirendeltséget hozott létre a visszacsatolt országrész mezőgazdaságának az ország mezőgazdaságába beillesztése és fejlesztése céljából. A hivatali ügyvitel négy tevékenységi csoportba szerveződött: 1. országmegvalósítási (a mezőgazdaság fejlesztését célzó beruházások) és személyi ügyek: szakoktatás, növényegészségügy; 2. gazdasági felügyelői, szolgálati, állattenyésztési, tejgazdasági és társadalompolitikai ügyek; 3. állategészségügy; 4. érdekképviselési, mezőgazdasági, termelési, közgazdasági, mezőrendőri, rét- és legelőügyek. Az EMGE a 8400/1940. sz. M.E. rendelet alapján kapott megbízást tevékenysége folytatására. A kormány az EMGE-t a visszacsatolt keleti vármegyék és Észak-Erdély mezőgazdasági érdekképviselési szervének tekintette. Az Egyesületben 12 ügyosztályt szerveztek tevékenységi körök szerint. Erdélyt öt kerületre osztották, Udvarhely megye Maros-Torda megyével a IV. kerületbe, Csík és Háromszék megyék az V. kerületbe tartoztak. A kerületekben EMGE-kirendeltségek működtek, ezek vezetői egyben gazdasági felügyelők is voltak, havonta jelentéseket készítettek a kolozsvári központnak. Az EMGE kezdeményezésére a falusi gazdakörök létszáma látványosan növekedett, ez kézenfekvő következménye volt annak a rendelkezésnek, hogy az állami támogatásokhoz csak a gazdakörök és a gazdaköri tagok juthattak hozzá.³⁰

A Kolozsvárt székelő „Szövetség” Gazdasági és Hitelszövetkezetek Központja az erdélyi szövetkezetek csúciszervezete volt. A Szövetség 1936-ban Marosvásárhelyen, majd 1938-ban Székelykeresztúron üzembe helyezte Transsylvania elnevezés alatt vajgyárait a magyar állam anyagi segítségével. Tagszövetkezetei a Székelyföldön az Erdélyrészi Hangya Szövetkezetek létrehozása után, főleg hitel- és tejszövetkezetek, illetve fakitermelő szövetkezetek voltak, a fogyasztási szövetkezetek többsége a Hangya keretében működött. Csík megyében „a Szövetség kebelébe tartozott néhány erdőgazdasági szövetkezet is. Ezek közül a Dr. Karda Ferenc-féle csíkszentdomokosi Viktória és Arbor nevű szövetkezetek emelkedtek különös jelentőségre, amelyek szövetkezeti alapon oldották meg az eladásra kerülő környékbeli erdőbirtokosságbeli vágterületeken kitermelt fenyőgömbfának a felfűrészelését, ezenkívül meszet égettek és villanyvilágítással látták el a községet”.³¹ Az állam az induló tagszövetkezeteket a szükséges üzletrésztőkével, hosszúlejáratú, kamatmentes kölcsönökkel támogatta. Az 1941-ben szervezett gyergyói fakitermelő- és értékesítő szövetkezet alakításakor ennek vezetői úgy vélekedtek, hogy „éppen a hatalmas lendülettel és páratlan állami támogatással induló Gyergyói Erdőbirtokosok Szövetkezetének példája is bizonyítja, hogy maga a szövetkezeti alapra való beállítás sem végezhető el eredményt biztosító módon az állam támogatása nélkül”.³²

³⁰ Tóth Bartos, 2005. 410.

³¹ MNL OL, Z 51 Magyar Általános Hitelbank Rt. Titkárság, 31. 401 t. Feljegyzés az Erdélyi szövetkezeti mozgalomról és fakeskedelemről. 4 p.

³² Uo.

Az Erdélyrészi Hangya Szövetkezetek Szövetsége (EH) 1940. október 16-án alakult Marosvásárhely székhellyel. A budapesti Hangya és az erdélyi Hangya megállapodtak, hogy az erdélyi területeken a szövetkezeti értékesítést az EH végzi el.”³³ Az EH tagszövetkezeti hálózata lendületes ütemben épült ki, a vizsgált időszak végére a marosvásárhelyi Hangya központ kötelékébe 439 tagszövetkezet tartozott.

[OS-6] Makfalvi képeslap, 1943 (MMM)

Az EH-nak az állam építkezésekre, berendezésekre, forgótókére, árufelvásárlásra nyújtott támogatásokat. A Hangya Marosvásárhelyen konzervgyárat, a székelyföldi kisvárosokban és néhány nagyobb községben is áruraktár-hálózatot épített ki. A kereskedelmi és értékesítési tevékenység mellett az EH a háziipart is támogatta, együttműködött más intézményekkel. Az Erdélyi Tejgazdasági és Tejértékesítő Szövetkezet 1943-ban alakult szintén Marosvásárhely székhellyel. Székelyföldön tejgyűjtő állomásokat létesített, támogatta a községi tejszövetkezeteket, hozzálátott a tejértékesítő hálózat kiépítéséhez, a kisvárosokban átvette a befejezetlen tejüzemek építését.

Az Erdélyi Szociális Szervezet volt az első állami segélyszervezet a visszacsatolás után. Erről a következőkben részletesen is szó lesz. ONCSA

A Nemzeti Önállósítási Alap kezdeti célkitűzése az értelmiségi munkanélküliek gazdasági önállósítása volt, a visszacsatolás után a szakképzett kereskedőket és iparosokat támogatta.

Infrastrukturális befektetések

[OS-6a] Magyar nyelvű vasúti tábla avatóünnepsége, Székelykeresztúr, 1940 (Nagy Béla felvétele, MIM)

A visszacsatolás után az első és legfontosabb teendő az ország többi részével való vasúti csatlakozás megteremtése volt, mivel a bécsi határ miatt a Székelyföldre nem vezetett vasútvonal. A szállítást eleinte gépkocsival, szekerekkel, kisvasúti szakaszok felhasználásával kellett lebonyolítani. Azonnal elkezdődött a kulcsfontosságú Déda–szeretfalvi 45 km hosszúságú pálya megtervezése és megépítése – rendkívül nehéz terepviszonyok között. Ez volt 1914 óta a legjelentősebb magyar nagyvasúti építkezés, máig fontos pálya. A székelyföldi fejlesztésekre több tervet készült. A legmerészebb elképzeléseket a Csíki és Udvarhelyi, a Csíki- és Kászoni-medencék, Kászon és Kézdivásárhely, Csíkszereda–Gyilkostó–Tölgyes vasúti összekötéséről szöttek. A Székelyudvarhely–Csíkszereda vonal kiépítését többször kérte a két megye vezetése, ezt a tervet a Hargita mindkét oldalán egyforma lelkesedéssel támogatták, mindkét megyeszékhelyen többször is törvényhatósági gyűlések, miniszteri feliratok tárgya volt. A Marosvásárhely–Parajd és Marosvásárhely–Mezőbánd közötti keskenyvágányú vasutat új, a Győri Vagonyárban készült gördülőanyaggal (vasúti kocsik és mozdonyok) látták el, ugyanis 1940 szeptemberében a visszavonuló román hatóságok magukkal vitték az összes vasúti szerelvényt. A székelyföldi utasforgalmat vasúton az ország fővárosa felé a Déda–szeretfalvi vonalrész átadása után három személyszállító vonat biztosította: a Sepsiszentgyörgy–Kolozsvár–Nagyvárad útvonalon egy sebes-gyors, a Sepsiszentgyörgy–Zsibó–Debrecen útvonalon egy személy-sebes és az 1943 nyarán beindított „Hargita Express” székely gyorsmotorvonat, amelyen a legtávolabbi megyeszékhelyről, Sepsiszentgyörgyről 12 óra alatt lehetett az ország fővárosába utazni.³⁴

Az erdélyi közúti állapotok általában rosszak voltak, a visszacsatolás után különböző intézmények, társadalmi szervezetek sürgették az útjavításokat. A megyék költségvetésében a javítások, útépitések költségeit a közúti alapokból fedezték. 1941–1943-ban hidakat, átereszeket építettek újra, úttesteket építettek át, új útpályákat építettek ki, a hegyi utak

³³ MNL OL, Z 795 Hangya Termelő, Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet, Jogi osztály, 27. cs. 99 t.

³⁴ *Hétfői Székely Népe*, 1943. augusztus 30.

mentén támfalak készültek. 1941 tavaszán Csík megyében az alábbi útszakaszokon kezdődtek munkálatok: a Kolozsvár–Sepsiszentgyörgy megyei szakaszán, a Gyergyószentmiklós–Békás és Maroshévíz–Tölgyes állami közutakon, a hargitafürdői útszakaszon, Csíkszentdomokos–Balánbánya, Csíkszereda–Székelyudvarhely, Csíkszentmárton–Uz völgye útszakaszokon, ez utóbbinál katonai munkásosztagokkal, részben polgári munkások igénybevételével. Turisztikai és hadászati fontosságú volt az addig csak szekérral megközelíthető, Hargitafürdőre vezető, 1941–1942-ben épített gépkocsiút.

1941-ben Udvarhely vármegyében is útépitések kezdődtek, Székelykeresztúr nagyközség belterületén, Székelyudvarhely–Farkaslaka között a betonutak előkészítő munkálatai indultak meg. A következő év tavaszán „Székelyudvarhely és Marosvásárhely között betonút épül” – közölte a *Csíki Néplap*. Gyergyóremete–Szászrégen között 1942 tavaszán a gyergyóiak igen nehéz hegyi terepviszonyok között javasolták az útépitést.

A székely vármegyékben 1941 tavaszától széles körű építkezési, helyreállítási munkálatok indultak. Elsősorban a középületek felújítására került sor, de új létesítményeket is emeltek.

[OS-7] A KALOT népfőiskola alapkövetétele Csíksomlyó, 1941 (Bartalis Imre tulajdona)

1941-ben a következő településeken épültek iskolák: Mindszent, Kászonimpér, Gyergyóhodos, Tölgyes–Nagyrezi, Tölgyes–Hágótó, Tölgyes–Túlsóvíz, Békás–Bisztrapatak, Békás–Tósorok, Békás–Hosszúmező, Csíkszentsimon, Csatószeg, Gyimesfelsőlók.³⁵

Az 1942. évi költségvetés tárgyalása során a községek 367 944 pengő államsegélyben részesültek, több községben községháza épült. A nagyobb községekben államsegéllyel népházakat is emeltek, például 1943-ban „a miniszterelnökség ötezer pengő államsegélyt utalt ki Szentegyházsfalunak kultúregylet és népház építésére”.³⁶ 1943 tavaszán Székelyudvarhelyen állami segéllyel egészségház készült.³⁷ Ősszel Korond község határozta el egészségház építését.³⁸ A székelykeresztúri tüdő- és nemibeteg-gondozó intézet felállításához 1942-ben 2000 pengővel járult hozzá a megyei törvényhatóság.

A visszacsatolás után Észak-Erdélyben élénk turistaforgalom indult be. 1941-ben három nyári hónap alatt a marosvásárhelyi idegenforgalmi hivatal adatai szerint 4670 turista fordult meg a városban. A turizmus fejlesztését irányító Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal (OMIH) Székelyföldön fürdő- és szállodafejlesztést, menedékház-rekonstrukciós és -építő programokat támogatott. E program keretében az Erdélyi Kárpát Egyesület menedzselésében épült a hargitafürdői Uz Bence turistaszálló, a csíkszeredai városi szálloda. Az OMIH a kolozsvári kirendeltség felállítását követően a második erdélyi kirendeltséget Csíkszeredában létesítette.

[OS-8] Málnás fürdő, 1942 (SzNM)

Ablonczy Balázs feltárta, hogy 1941–1943 között az erdélyi idegenforgalom dinamikus növekedésnek indult, Székelyföldön is megnövekedett a fürdőhelyek látogatottsága. 1941 elején egy szakértői bizottság felmérte a fürdőket; Szováta, Tusnád, Borszék és a Gyilkos-tó meglátogatása után megállapította, hogy a négy fürdőhely vendéglátóipari felkészültsége jobb, mint a balatoni fürdőké, még ha hiányzik is itt a Balaton mellett színvonalat jelentő nagy szállodák kategóriája. 1942-ben Csík megyében jóval több mint 50 000 vendég 2,3 millió pengőt költött, ebből csaknem egy milliót Borszéken.³⁹

[OS-9] Szováta – gyógyfürdő, „Medvetói strand”, 1943 (MMM)

³⁵ Csíkvármegye Hivatalos Lapja, 1941. 21. 233–234.

³⁶ *Hétfői Székely Nép*, 1943. február 1.

³⁷ Udvarhely Vármegye Hivatalos Lapja, 1943. március 4.

³⁸ Udvarhely Vármegye Hivatalos Lapja, 1943. szeptember 2.

³⁹ Ablonczy, 2011. 196.

Településfejlesztés

A négy év alatt a székely kisvárosok belső tereinek rendezésére, arculatuk modernizálására is utaltak ki állami támogatásokat. Csíkszeredának nem volt központi tere és kevés volt a középülete. A város utcáinak nagy része kövezetlen volt. A megyeszékhely a szomszédos községek közigazgatási becsatolásával igyekezett növelni népességét és területét. Ez a terv minden esetben a falvak (Taploca, Zsögöd, Somlyó) lakosságának ellenállásába ütközött. Hiába érveltek az egyesítés hívei olyan előnyökkel, mint a nagyobb élelmiszer-fejadagok, a lakosság olyan szimbolikus értékektől sem akart megválni, mint településének saját egyedi elnevezése. A székelyudvarhelyiek a Marosvásárhelyre telepített intézmények, hivatalok miatt elégedetlenkedtek, úgy gondolták, hogy városuk háttérbe szorul, holott „egyedül csak a hivatalok idesúritése adhatja meg fejlődésének alapját”.⁴⁰

[OS-10] A Háromszék vármegyei törvényszék, 1944 (SzNM)

1942 tavaszán Marosvásárhelyen a városi vízműveket bővítették (új gépeket és szűrőberendezést állítottak használatba), javították az ivóvíz minőségét; bővítették a villamos műveket is. Székelyudvarhelyen 1943-ban „emeletráépítéssel” tervezték a városháza bővítését a hivatali helységek és a Borvízkutató Intézet helyigényének kielégítésére. A legfontosabb állami támogatással létrejött, kutatási profilú intézet Székelyföldön az udvarhelyi Borvízkutató Intézet volt, 1943-ban fejlesztésére a földművelésügyi miniszter „6000 P értékű műszert bocsátott rendelkezésre, hogy a rendkívüli jelentőségű intézet a legkorszerűbb eszközökkel dolgozhassék. A Földtani Intézet az idén is több mint két hónapi munkaköltséggel folytatta a Szent Anna tó környéki, csíki és gyergyói borvízforrások kutatását. A munkálatok nemcsak a helyszíni kutatásokra terjedtek ki, hanem a vett minták alapján kb. 20 forrás vize kerül részletes vegyelemzés alá”.⁴¹

A városoktól, községektől távoli lakott helyeken 1940–1944 között postaügynökségek is nyíltak. 1941-ben Dánfalván, Menaságon,⁴² 1942 nyarán az Udvarhely megyei Firtosmartonos községben, ez utóbbinak a kézbesítői köre Énlaka, Firtosmartonos, Tordátfalva, valamint Láztelep nevű lakott helyre terjedt ki.⁴³ Nemcsak a községeket, a hegyi tanyákat – a közigazgatási besorolás szerinti „lakott helyeket” – is bekapcsolták a postahálózatba. Távbeszélő állomásokat ezekben az években csak a nagyobb községekben szereltek fel.

Minden járásban tűzrendészeti felügyelőket alkalmaztak, a felügyelők kiképzésére 1942 novemberében Kolozsváron a Magyar Országos Tűzoltó Szövetség tűzrendészeti tanfolyamot szervezett.⁴⁴ A községekben állami támogatással tűzoltószertárakat létesítettek és tűzoltó-felszereléseket vásároltak.

[OS-11] Az EMGE kiállítása Sepsiszentgyörgyön, 1941 (SzNM)

A sport a Horthy-korszakban Magyarországon is tömeges méretű időtöltéssé vált.⁴⁵ Az erdélyi területeken is igyekeztek felzárkóztatni a sporttevékenységeket az országos színvonalhoz. Az ifjúsági testedzést az iskolai oktatásban és iskolai kereteken kívül is támogatták. A megyék törvényhatóságai testnevelési célokra különítettek el költségvetési alapokat. A kisvárosokban részben önerőből és kormányzati támogatásokkal sportlétesítmények jöttek létre. Különösen a téli sportok gyakorlásának feltételei javultak a negyvenes évek első felében: sí- és korcsolyapályák készültek Borszéken, a Gyilkos-tónál, Marosfőn, Tusnádfürdőn, a Nagysomlyó hegyoldalán.

⁴⁰ Bányai, 1940.

⁴¹ *Székelység*, 1943. július-december. 7–12. sz. 48.

⁴² *Csíki Lapok*, 1941. augusztus 17.

⁴³ *Udvarhely Vármegye Hivatalos Lapja*, 1942. július 141.

⁴⁴ *Udvarhely Vármegye Hivatalos Lapja*, 1942. október 190.

⁴⁵ Romsics, 1999b. 219.

A mezőgazdaságban az állami támogatások gyakorlatilag az összes gazdasági tevékenységre kiterjedtek, a termesztéstől a termény tárolásáig, feldolgozásáig, értékesítéséig, a korszerű mezőgazdasági építkezések tervezéséig és létrehozásáig. A szakminisztérium nagy jelentőséget tulajdonított a gazdasági képzésnek: a falvak gazdálkodóinak az iskolán kívüli gazdasági népnevelés keretében, illetve a szakoktatási intézményekben a legkülönbözőbb szakirányú tanfolyamokat szervezték.

[OS-12] Együttműködő intézmények a gazdasági oktatásért, 1941 (Oláh Sándor magángyűjteménye)

Székelyföldön a mezőgazdasági termelés színvonala Csík és Udvarhely megyében volt a legalacsonyabb. A visszacsatolás után leghevesebben támadott mezőgazdasági termelési forma a még létező ugarrendszer volt. Az intenzív propaganda és a kilátásba helyezett kedvezmények ellenére az ugarhagyó művelési rendszer felszámolása csak lassan haladt.

A növénytermesztés színvonalának javítására a Földművelésügyi Minisztérium (FM) támogatásával évente több alkalommal is kedvezményes vásárlással minőségi vetőmagakciókat szerveztek. A gabonafélék minőségének feljavítása mellett fontos célkitűzés volt az ipari növények (rostlen, napraforgó, cukorrépa) és Székelyföldön addig alig ismert vagy kevésbé elterjedt takarmánynövények (lucerna, szarvaskerep, somkóró, baltacím) meghonosítása.

1942-ben az állam kötelezővé tette az ipari növények termesztését az 50 hold alatti birtokokon gazdálkodóknak is. (A nagyobb birtokokon már korábban kötelező volt.) A 20 méternél szélesebb parcellák mindkét hosszú oldalát napraforgóval kellett szegélyezni, a szegélynövény lehetett cirok vagy kender is. Az 50 hold fölötti szántóterület 5%-án a termelő köteles volt fő terményként napraforgót vagy olajlent termesztetni.⁴⁶

A gyümölcsstermesztés fejlesztésére Marosvásárhelyen Gyümölcsészeti Felügyelőség létesült, a székely megyékben gyümölcsészeti intézőségeket és növény-egészségügyi körzeteket állítottak fel.⁴⁷ A gyümölcsösök ápolásához kedvezményes áron permetezőgépeket, vegyszereket osztottak, permetezőmester-képző tanfolyamokat indítottak. Ezekre a tanfolyamokra a nagycsaládosokat vették fel.

Az állattenyésztés támogatására az 1940 végén induló állatakciónak a trianoni területen már a korábbi években elindított fejlesztési programok erdélyi kiterjesztését jelentették. A Földművelésügyi Minisztérium megszervezte az állattenyésztő szolgálatokat, vármegyei állattenyésztő állomásokat állított fel; két körzet alakult, a székelyföldi megyék központja Csíkszereda lett. Az állattenyésztési egyesületek (szarvasmarha-, juh- és sertésszakosztályokkal), feladata az állatkiállítások szervezése, vásárok rendezése volt. Minden évben kedvezményes árú tenyészállat-kiosztási akciók zajlottak. A lóállomány minőségi feljavítását a kormányzat elsősorban tenyészkanca-akciók lebonyolításával támogatta. A gazdák a tenyészállatok árának 50%-át fizették, ezt az összeget öt évig egyenlő részletekben törleszthették.

[OS-13] Tenyészállat-kiosztás Nagyajtán, 1942 (SzNM)

Az állattenyésztő állomások a fajtafeljavítást a törzskönyvezett apaállatok köztenyésztésben való elhelyezésével végezték. A tenyészbikák vásárlásánál a székelyföldi gazdakörök 25%-os, a községek és közbirtokosságok 20%-os kedvezményt kaptak. A kormány megtérítette a vasúti szállítások költségeit és az állatbiztosítások első évét. A fajtafeljavítás fellendítését célozta a minisztériumi kirendeltség támogatásával létesített bikanevelő telep Maros-Torda megye előhavasí legelőbirtokán, és a csíksomlyói közbirtokosság legelőjén, a Tolvajos-tetőn létrehozott havasi mintagazdaság.⁴⁸

⁴⁶ Csíki Néplap, 1942. július 8.

⁴⁷ Az EMGE munkája. 60.

⁴⁸ Uo. 125.

A szarvasmarha a székelyföldi mezőgazdaság fontos kiviteli cikke volt. A vármegyei állattenyésztő egyesületek megszervezték a kivitelre szánt hizott marhák kiszállítását Németországba, Olaszországba. A juhtenyésztés fellendítésére a székelyföldi megyékben 1941-ben és 1942-ben kormányzati támogatással fésűs-gyapjas cigája kosokat és bárányokat osztottak ki.⁴⁹ A székelyföldi tenyészjuh-kiosztási akcióra ugyanekkor az állam 100 000 pengőt fordított. 1941 őszén az EMGE helyzetjelentése megállapította, hogy „a juhok vásárlására adott segély folyományaképpen a székely falvak majdnem mindenikében újra fellendült a juhtenyésztés”.⁵⁰

A baromfitenyésztés fellendítésére az FM Marosvásárhelyen 20 000 tojásos keltető központ létrehozását rendelte el, egy 1941. februári rendelet baromfitenyésztő mintaközségek megszervezéséről határozott.⁵¹ Az FM erdélyi kirendeltsége rendszeresítette a járási állatorvosi szolgálatot, meghatározták a bejelentési kötelezettség alá sorolt fertőző betegségeket. Egy 1943 nyarán készült EMGE-beszámoló szerint „az állattenyésztő szervezetek teljes kiépítése befejezést nyert, a hivatalosan ellenőrzött állattenyésztő községek száma 331, melyből 154 van a Székelyföldön”.⁵²

A legelők állapotáról, a kihasználási formákról a szakemberek régóta bírálóan szóltak. A megyei törvényhatóságok kötelezték a közbirtokosságokat és a községi előljárókat, hogy az osztatlan közlegelőkre legelő-rendtartási szabályrendeleteket készítsenek. Az EMGE Zöldmező ügyosztálya a szakszerű legelőgondozás, a legelőfeljavítási ismeretek terjesztésére telente zöldmező és pásztorképző tanfolyamokat szervezett. A FM erdélyi kirendeltsége 1941-ben a legelőviszonyok fejlesztésére mintalegelők felállítását határozta el, 16 erdélyi legelőre készített részletes legelőfeljavítási tervet, köztük Csík és Udvarhely megyékben is.

A mezőgazdaság technikai színvonalának emelésére a kormányzat több alkalommal kedvezményes gépvásárlási akciókat támogatott. Az EMGE kimutatásai szerint a legnagyobb volumenű támogatásra a Székelyföldön 1941-ben került sor.

A székely megyékben 1941-ben 50%-os állami támogatással kiosztott vetőgépek és magtisztító gépek⁵³

	Csík	Háromszék	Maros-Torda	Udvarhely	Összesen
Vetőgép (db)	22	62	20	20	124
Teljes vételár (pengő)	11 782,2	34 392,4	10 914,4	12 282,1	69 371,2
Állami támogatás (pengő)	5 991,1	17 196,2	5 457,2	6 141,0	34 685,6
Magtisztító gép (db)	13	16	16	15	60
Teljes vételár (pengő)	13 719,6	17 118,8	17 526,8	13 537,2	61 902,6
Állami támogatás (pengő)	6 859,8	8 559,4	8 763,4	16 768,6	40 951,3

A vetőgépakció mellett 1941 őszén 20%-os vásárlási kedvezménnyel az FM kisgép-akciót támogatott. A székely megyékben a következő kisgépeket vásárolták: 120 eke, 59 füllesztő, 26 szecs kavágó, kisebb számban szereztek be a gazdák morzsolót, répavágót, tárças boronát, kapálógépet, permetezőt, tejgazdasági felszerelést, darálót, burgonyatorót. A kisgazdaságok eszközfelszereltségének támogatása a későbbi években is folytatódott. Az ekkor vásárolt gépek némelyikét Székelyföldön évtizedekig használták. A szakminisztérium nagy hangsúlyt fektetett a tejfeldolgozás korszerűsítésére. 1941-ben az FM 250 000 pengőt utalt ki a marosvásárhelyi és székelykeresztúri tejfeldolgozó üzemek berendezésének kiegészítésére és a baróti körzet tejértékesítésének javítására, ezenkívül 60 falusi tejszarnok berendezésére. Az

⁴⁹ Erdélyi Gazda, 1941. március. 136.

⁵⁰ MNL OL, K 184 Földművelésügyi Minisztérium, Általános iratok, 1942. 46. 126014.

⁵¹ Az EMGE 1941. évi XI. havi helyzetjelentése. 6 p.

⁵² Erdélyi Gazda, 1943. július. 332.

⁵³ Az EMGE munkája. 76–80.

Udvarhelyi-medencében a székelykeresztúri Transsylvania vajüzem volt a legjelentősebb tejfeldolgozó egység. Tejbegyűjtési területe kiterjedt a Küküllő, a két Homoród és a Gagy menti településekre. A falusi tejszövetkezetek és a Hangya szövetkezet is az üzem beszállítói voltak. Az Erdélyi Tejgazdasági és Tejértékesítő Szövetkezet üzembe helyezte a Baróton, Csíkszeredában, és Székelyudvarhelyen létesített tejüzemeket, lépéseket tett a székelyföldi tejértékesítő hálózat kiépítésére, tejgyűjtő állomásokat létesített.

[OS-14] A csíkszeredai gabonatárház épülete (CsSzM)

A kormányzat a kisvárosokban és a nagyobb községekben a mezőgazdasági termények tárolásához, feldolgozásához és a korszerű állattartáshoz szükséges épületeket emeltetett. 1941–1942-ben Székelyudvarhelyen gyümölcsaszó, Nyárádmagyaróson, Alsócsernátonban gyümölcsaszó épült.⁵⁴ Az FM Erdélyben gabonatárház-építési programot kezdeményezett, 1941-ben négy erdélyi gabonatárház építését rendelte el. A kisgazdaságokban, a tejelő állatok takarmányozásának javítására támogatott silóépítési akció már 1940-ben beindult, 1941 nyarától kukoricagóré építési államsegélyt is folyósítottak, a mintatrágyatelep-építési akcióban az állami támogatás trágyatelepenként 120 pengős segélyt jelentett.⁵⁵

A kisvárosokban az állam vágóhidak építését támogatta. Ezekben az években kezdték a húsellátásban szigorúbban érvényesíteni a higiéniai követelményeket (húsvizsgálat).

A fában bővelkedő vidéken a fa jobb értékesítésének előmozdítására 1943 szeptemberében termelni kezdett a Csíkszentsimonban létesített hordó- és dongagyár. A Gyergyói-medencében a szárhegyi lenfeldolgozó üzem létrehozása volt a legjelentősebb ipari létesítmény. Az építkezéshez és az üzem felszereléséhez szükséges tőkét állami támogatással, szövetkezeti összefogással, illetve a helyi gazdák anyagi hozzájárulásával teremtették meg.

A szintén állami segéllyel bonyolított hídmérlegakció keretében 1942-ben 43, 1943-ban 34 hídmérleg épült Erdélyben, Székelyföldön hat község, Felsőcsernáton, Mikóújfalun, Dálnok, Csíkszentdomokos, Tekerőpatak és Csíkmindszent részesült támogatásban.⁵⁶

A kisgazdaságok segítését célzó kormányzati támogatások nem minden esetben találtak kedvező fogadtatásra. A fejlesztési, segélyezési akciók gyors térhódítását mentális tényezők is akadályozták. „Általában az akciók lebonyolítása a gazdák tartózkodása és pénzhánya miatt nehezen megy”⁵⁷ – vélekedett Csík megye alispánja 1941-ben. A tartózkodás a meggyökeresedett szokások feladásának nehézségét, az újjal szembeni bizalmatlanságot jelentette.

[OS-14a] Szénázók a székelykeresztúri Gazdasági Iskola földjén, 1942 (Nagy Béla felvétele, MIM)

Az erdélyi felsőfokú gazdasági képzést a kolozsvári Gazdasági Akadémia biztosította. Marosvásárhelyen és Sepsiszentgyörgyön középfokú gazdasági tanintézet létesült, szintén Marosvásárhelyen 1942-ben sajt- és vajmestereket képző mezőgazdasági tejjipari szakiskola kezdte meg működését. Tovább működött a csíkszeredai mezőgazdasági szakiskola, a székelykeresztúri, gyergyószentmiklósi, kézdivásárhelyi gazdasági iskolák. A falusi társadalomban azonban a gazdálkodásnál nagyobb presztízse volt a polgári foglalkozásoknak: „a gyergyói székely gazda nem adja gyermekét gazdasági iskolába, nem akarja, hogy többet és jobban tudjon, mint az apja. [...] Már két éve, hogy itt működik a téli gazdasági iskola, Gyergyószentmiklós kivételével egyetlen egy gyergyói község sem küldött tanítványokat.

⁵⁴ Az EMGE munkája. 59–60.

⁵⁵ Uo. 75.

⁵⁶ MNL OL, K 184. 7312-1944. 41 t. 64003.

⁵⁷ *Csíkvármegye Hivatalos Lapja*, 1941. 32 sz. 319.

Ugyanekkor az alfalvi és ditrói polgári iskolákban hegyén-hátán tolonganak a kisgazda ifjak”.⁵⁸

A rendszeres intézményi képzés mellett különböző tanfolyamokat szerveztek. Az FM erdélyi kirendeltsége a földműveseknek két-három hónapos téli gazdasági tanfolyamokat indított, a háziasszonyok részére hathetes háztartási vándortanfolyamokat szervezett. 1941–1942 telén Marosvásárhelyen, Csíksomlyón, Kézdivásárhelyen szerveztek három hónapos – gazdasszonyiskolának nevezett – tanfolyamokat.⁵⁹

A legelőfeljavítást, szakszerű legelőkezelést terjesztő „zöldmezőmozgalom” keretében több helyen „zöldmezőgazdasági” és pásztorképző tanfolyamokat szerveztek, 1941 őszén Udvarhely megyében a két tanfolyamnak 52 résztvevője volt.⁶⁰ 1943 telén Nyárádszeredán, Kézdivásárhelyen, Karcfalván, Madéfalván, Nagyalambfalván szervezett az EMGE állami támogatással ilyen tanfolyamokat.⁶¹ Tavasszal hasonló tanfolyamok színhelye volt Csíkszépvíz, Homoródszentmárton és Homoródszentpál.⁶²

1943 szeptember végén Gyergyószentmiklóson az EMGE gazdanapokat szervezett: termény- és állatkiállítással (ló, szarvasmarha, sertés). Ugyanebben az évben „október 10-én Székelyudvarhelyen 115 gazdakör képviselőjének részvételével vármegyei gazdanap zajlott le, amit termény- és háziipari kiállítás és mezőgazdasági gépbemutató egészített ki. Az EMGE 1943. évi kukoricatermelési versenyének résztvevői közül 53 gazda állított ki”.⁶³ 1944. február 29-én Udvarhelyen kiosztották a kukoricatermelési verseny díjait, március elsején az FM erdélyi kirendeltsége, az EMGE és a Vármegyei Állattenyésztő Egyesület Székelykeresztúron bikakiállítást szervezett.⁶⁴ A bikakiállítások rendszeresek voltak, a Keresztúr melletti Fiafalván nevelt tenyészállatokat távoli vidékek községei vásárolták fel.

A Csíki- és Gyergyói-medence lakóinak az erdőgazdaság fontos kereseti lehetőséget jelentett. Itt a mezőgazdasági terület 40,0, illetve 35,7%-a volt erdő. 1941-ben a hatósági erdőrendezés fő intézménye, „a Székelyföldi Erdőgazgatóság Csíkszeredán lett felállítva, a maros-tordai székelység kivételével a három tősgyökeres székely vármegye erdőségei ennek az igazgatóságnak a kerületébe soroztattak”.⁶⁵ A települések erdőbirtokossági társulatainak anyag- és pénzkezelését az állam közigazgatási intézményei felügyelték. A kormányzat a székelyföldi fakitermelés előmozdítására 1941-ben ötmilliós kedvezményes hitelakciót engedélyezett. A székelyföldi fakitermelés fellendítését, a kisipari termelés beindítását a Nemzeti Önállósítási Alap is támogatta.

A visszacsatolás után hatályba léptetett erdőgazdasági követelmények szerint a kopár területek befásítása, vadpatakok megkötése, az erdők feltárása és a közszolgálat jó hírének helyreállítása volt az azonnali feladat.⁶⁶ A székely közbirtokosságok keretében a 19. század végi arányosítások óta sem tűnt el teljesen a közerdők haszonvételeben az egyenlő részesedés szokásjoga. Csík megyében némely közbirtokosság az egyenlőtlen haszonrészesedés alkalmazása ellen még a negyvenes évek elején is szembeszállt a hatóságokkal. A községek olykor semmibe vették a hatósági erdőrendtartási szabályokat. Csík megye alispánja 1942 tavaszán jelentette, hogy „a vármegye területén jelenleg 5 csemetekert van, amelyeknek kiültethető csemetekészlete 1942. év tavaszán volna elültetendő. Az állami csemetekert készletéből senki egy darabot sem igényelt, dacára annak, hogy a m. kir. földművelésügyi

⁵⁸ Gyergyó és vidéke, 1943. november 12.

⁵⁹ Az EMGE munkája. 55.

⁶⁰ Az EMGE munkája. 129.

⁶¹ Erdélyi Gazda, 1943. március 123–144.

⁶² Erdélyi Gazda, 1943. április 183.

⁶³ Erdélyi Gazda, 1943. november 527.

⁶⁴ Erdélyi Gazda, 1944. április 141.

⁶⁵ Csíkvármegye Hivatalos Lapja, 1941. 21. 229.

⁶⁶ Földvári, 1941. 44–47.

miniszter úr rendelete minden községben ki van függesztve, s különösen a magán erdőbirtokosoknak igen nagy erdősítési hátralékaik vannak. Különösen a kászoni, gyimesi, békási kopár kőfolyásos vízmosásos oldalak, a véderdőterületek beerdősítése volna sürgős, mely területek legnagyobb része magánbirtok”.⁶⁷

A Gyergyói-medencében a fakitermelést és értékesítést szövetkezeti keretekben szervezték meg. Ezt a gazdálkodási szervezetet a kormányzat is támogatta.

Egy erdélyi tanulmányútjáról jelentést készítő bankszakember 1941 nyarán úgy vélekedett, hogy a székely közbirtokosságoknak a hatósági ármegállapítás súlyos hátrányokat jelent: „a fakitermeléssel kapcsolatban bátor vagyok még az erdőbirtokosok panaszaira rámutatni. A közbirtokosságok szerint a hivatalosan megállapított tőárak nagyon alacsonyak. A panaszok indokolt voltát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a fűrészüzemek, a Magyar Fa Rt. és a pénzügyintézetek is meg tudják találni számításait. A fakitermeléssel kapcsolatos üzletek és nyereszkekedések tehát végeredményben a szegény székely nép tulajdonát képező erdőségek tőárának alacsony voltán alapszanak”.⁶⁸

A központosító, erőforrások felett rendelkezni kívánó állam és az önrendelkezésének maradványait őrző székely községek konfliktusa legélesebben az egykori nagy közös vagyonkomplexum, a Csíki Magánjavak körüli érdekellentétekben került felszínre. A Csík vármegyei határőr székelyek leszármazottainak a román államtól hosszas – nemzetközi fórumokra is eljutó – pereskedés után sem sikerült visszaszerezni az e vagyon feletti rendelkezést. A bécsi döntés után a csík megyei székelyek az ősi közbirtok mielőbbi tulajdonjogi rendezését várták, de csalódottan vették tudomásul, hogy a magyar állam sem állítja vissza – a vagyon adminisztrálását illetően – maradéktalanul jogaikba.⁶⁹

Pénzügy, ipar, kereskedelem

A visszacsatolt területeken jelentkező hiteligények minél gyorsabb és akadálytalanabb kielégítésére a Magyar Nemzeti Bank (MNB) hitelkereteket állapított meg. Az MNB megkülönböztetett hitelpolitikája az erdélyi pénzügyintézetekkel szemben azt jelentette, hogy „míg egyes pénzügyintézetek különben saját tőkéknek csak 50 százalékáig részesülhettek a Nemzeti Bank visszleszámlázási hitelében, Erdélyben annak 100 százalékáig részesülnek”.⁷⁰

A kisiparosokat, induló kiskereskedőket a Nemzeti Önállósítási Alap segítette kölcsönökkel. Az MNB szakértői a mérlegadatokat, az üzletvitel, a piacon betöltött szerep, a betétállomány, a tulajdonosi összetétel – és nem utolsósorban olyan gazdaságon kívüli szempont, mint „a megszállás alatt tanúsított magatartás” – alapján ellenőrizték a kis vidéki pénzügyintézeteket és készítették támogatási javaslatukat a bank vezetőségének.

A visszacsatolt erdélyi városok iparszerkezete – Kolozsvár, Várad, Szatmár, Nagybánya kivételével – inkább kisipari jellegű volt. Az erdélyi városokban az ipari üzemek termelési értéke ezer lakosra számítva 170 000 pengő volt, míg az országos átlag 188 000 pengő. A termelési értéket városokra és ezek lakosságára számítva a legkisebb értékekkel Máramarosziget és Szilágysomlyó mellett Csíkszereda és Székelyudvarhely szerepeltek.⁷¹ Az egy üzemre eső termelési érték átlaga a trianoni Magyarországon (ezer pengőben) 7,84, Erdélyben 5,46, a Székelyföldön 2,16 volt.

Az erdélyi textil-, kémiai, építőanyag-, vas- és fémipar 2/3-3/4 része Romániában maradt. Magyarországnak az erdőállomány, illetve a faipar jelentett jelentős gazdasági gyarapodást és a sóvagyon egy fontos szükségletre az ellátás megoldását. A visszacsatolt székely terület

⁶⁷ Csíkvármegye Hivatalos Lapja, 1942. 14. 110.

⁶⁸ Jelentés, OSzK, 11.

⁶⁹ Csíki Néplap. 1942. április 15. Gyergyó és vidéke. 1943. augusztus 13. 133. sz.

⁷⁰ Oberding, 1943. 523.

⁷¹ Ruisz, 1944. 401–408.

szükében volt az altalajkincseknek is: az egyetlen vasércbánya az Udvarhely megyei Lövétén volt, a földgáz- és széntartalékok is szerények voltak a dél-erdélyi ásványvagyonhoz viszonyítva.

A kisipari élet fellendítését a kormány fedezet nélküli kisipari hitelfolyósítással próbálta előmozdítani. A korszak egyik legfontosabb ipari – és modernizációs – problémája Székelyföld villamosításának kérdése volt. Kis helyi áramfejlesztő telepek már korábban léteztek, ezek részben vízi turbinák, részben fagázmotoros erőművek energiatermelésére épültek (a városokban és a fürdőhelyeken: Tusnádon, a Gyilkos-tónál). Ebben a tekintetben Csík megyében volt a legnagyobb lemaradás. Ezért ebben a megyében a falvak villamosításának ügyét a politikusok is felvállalták: 1942 április végén a Kolozsvárra látogató Kállay Miklós miniszterelnöknek és Varga József iparügyi miniszternek a székelyföldi országgyűlési képviselők „részletesen kidolgozott emlékiratot nyújtottak át a Székelyföld villamosítása tárgyában”⁷². Az emlékirat következménye lehetett, hogy rövidesen „az Oltvidéki Villamossági Rt. a m. kir. iparügyi miniszter úrtól az engedélykiratot megkapta s a minisztérium által a hálózat kiépítésére rendelkezésre bocsátott 650 000 pengőnyi összegből az Alcsíki Villamossági Rt. 250 000 pengő váltókölesönt már fel is vett”.⁷³ 1943 tavaszán Csík megye alispánja a törvényhatósági gyűlésen számolt be, hogy addig Csíkszentmárton, Csíkcekefalva, Tusnád, Csíkverebes, Csíkszentsimon, Kozmás, Lázárfalva, Csíkszentimre, Csíkszentkirály, Csíkszentgyörgy és Csíkdánfalva egy részében az áramszolgáltatás megindult”.⁷⁴

1942 augusztusában a helyi kezdeményezéseknél átfogóbb koncepció keretében Budapesten megalakult a Székelyföldi Villamosművek Rt. A részvénytársaság megvásárolta az alcsíki villamossági vállalat létesítményeit; villamosítási tervét a mezősegi Petele és Körtvélyfája között feltárt földgázra alapozta. A tervek szerint a Marosvásárhely–Székelyudvarhely–Csíkszereda közötti 60 000 voltos távvezeték Csíkszeredánál észak és déli irányban kétféle ágazott volna, Gyergyószentmiklós és Sepsiszentgyörgy–Kézdivásárhely irányába. A távvezeték építését Csíkszeredánál kezdték meg, 1943 decemberében „áthaladtak a Tolvajos-tetőn és közelednek Székelyudvarhelyhez”.⁷⁵ A magyar állam egyik kiemelt nagyberuházása, a Székelyföldi Villamosság Rt. nem kezdhetette meg az áramszolgáltatást, a Svájból leszállított és Marosvásárhelyen tárolt óriásturbinákat, a 10 000 lóerős erőművet a visszavonuló német csapatok felrobbantották, a Ganz-generátorokat később a szovétai kórház áramellátáshoz használták fel.⁷⁶

[OS-14b] Sorozás Lövétén, 1942 (Mihály János magángyűjteménye)

A Székelyföldön az ipar területi és szerkezeti átalakításában a hadigazdálkodás körülményei között lényeges változások nem következhetek be. A legfontosabb ipari építkezések, vállalatalapítások a mezőgazdasági nyersanyag- és a fafeldolgozó iparban történtek.

A székelyföldi kiskereskedelmet a szabadpiaci forgalmon kívül a fogyasztási szövetkezetek hálózata és a magánkereskedelmi egységek bonyolították. Az EGT és az iparkamarák igyekeztek a magántőke érdekeit védeni, míg a társadalmi szervezetek képviselői, az erdélyi politikusok és közéleti szereplők többsége a szövetkezeti eszmét védelmezték a kereskedelemben.

A magánkereskedelem és a fogyasztási szövetkezetek között dúló harc rendezésére az EGT közvetítésével az Erdélyrészi Hangya Központ és az Erdélyi Kereskedelmi és Iparkamarák (a

⁷² Csíki Lapok, 1942. május 3.

⁷³ Csíkvármegye Hivatalos Lapja, 1942. 14. 90.

⁷⁴ Uo. 1943. 14.

⁷⁵ Gyergyó és vidéke, 1943. december 10.

⁷⁶ Nové, 2012. 135.

magánkereskedelem képviselői) között 1943-ban a szövetkezetek mozgásterét korlátozó egyezmény jött létre. Az EP Udvarhely megyei tagozatában többségben voltak a magánkereskedelmi érdekek védelmezői, a keresztény kiskereskedők bevonásával tartott értekezleten elhatározták, hogy Hangya Szövetkezetek csak olyan községekben alakulhatnak, ahol keresztény kiskereskedő nincs, ahol pedig ilyen keresztény kiskereskedő működik és szövetkezet is van, kívánatos a szövetkezet beszüntetése.

Szociálpolitika

A kormányzat Észak-Erdély, de különösen a Székelyföld vonatkozásában kétirányú politikát folytatott: egyfelől egy általános területfejlesztést, amelynek az iparügyi és a földművelésügyi miniszter volt a felelőse, másfelől a Belügyminisztérium irányítása mellett szorosán vett szociálpolitikát. Utóbbi az első hónapokban szinte kizárólag segélyezésre és a legnagyobb hiányok pótlására irányult. A szociális intézményhálózat hiánya Erdélyben részben más támogatási, segélyezési formákat, más szociálpolitikai koncepciót tett szükségessé, mint a trianoni Magyarország területén. A döntően falusias jellegű székelyföldi társadalom kebelében informális szociális segítőrendszerek működtek: a rászorulókat – időseket, betegeket, fiatal családalapítókat – lokális közösségi hálózatok támogatták: a család, a szomszédság, a rokonság vagy a kalácsa intézménye. Az Erdélyi Párt a kormányzati politikától „korszerű szociális szellemet” sürgetett.

Az Erdélyi Szociális Szervezet átmeneti jellegű szociális segélyakciók eszköze volt, a megye- és járásszékhelyeken irodákat hozott létre, a támogatási tevékenységre a kormányzat pénzalapokat utalt ki. 1941 közepén szerepét az Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA) vette át, amelyet az 1940. évi XXIII. törvénycikk hívott életre, feladata főként a mezőgazdasággal foglalkozó szegény családok támogatása és gyermekvédelmi feladatok ellátása volt. Végrehajtó szervei az egyes törvényhatóságokban alakított közjóléti szövetkezetek voltak. Székelyföld városai kamatmentes kölcsönöket vettek fel az ONCSA-tól a megyei közmunkákra és városfejlesztés céljára. A négy megye legtöbb községében nyári napközit szerveztek, ahol csekély térítésért vagy ingyenesen étkezést biztosítottak. A négy- és többgyermekes, megélhetésükben veszélyeztetett családok igen magas százaléka kapott az ONCSA-tól juttatást (Csíkban 1940–1942 között 72,2%-uk). Szemben más magyarországi területekkel, Székelyföldön nagyon magas volt az ONCSA vissza nem térülő kiadásainak aránya. Csíkban és Háromszék megyében a kölcsönök legnagyobb része (89,48%-a) valójában azonnal kiutalt élelmiszersegélyt jelentett. A négy székely megye falvaiban ONCSA-alapokból 1944-ig összesen 156, míg három városban 76 ház épült.⁷⁷ „Ezek az egyszobás, kamrával, konyhával, gazdasági helyiségekkel felszerelt házak sokgyermekes lakóik számára életforma-átalakító lakhelyek lettek. A bennük lakók vagy az innen indulók még évtizedekkel később is vallották, hogy nemcsak életkörülményeik változtak meg gyökeresen, hanem életmódjuk és életszemléletük is”.⁷⁸

A székely megyékben az ONCSA közjóléti szövetkezetei speciális feladatot kaptak: az általános iparfejlesztés és a háziipar támogatását, ez utóbbi esetében különösen a lenfonást és szövés felfuttatását a lakosság ruhaellátásának javítására.

1942-ben az Udvarhely megyei ONCSA összbevétele 1 079 646 pengő volt. „Ebből az összegből folyósítottak házassági kölcsönökre, szociális kiképzésre, háziipari tanfolyamok szervezésére, főzőtanfolyamok rendezésére, ruhasegélyekre, napközi otthonok fenntartására, zöldkeresztes gyermekékeztetésre, sokgyermekes anyák segélyezésére és zöldkeresztes tej beszerzésére összesen 987 593 pengőt”.⁷⁹

⁷⁷ Hámori, 2006. 181–183.

⁷⁸ Ablonczy, 2011. 102.

⁷⁹ *Hétfői Székely Nép*, 1943. július 12.

A közjóléti szövetkezeteknek nyújtott állami támogatások mértékét jelzik a háború után Romániával szemben érvényesíteni kívánt követelések tételei, amelyek szerint általános szociális támogatásra az előző években fordított összegekből a magyar állam 11 839 582 pengőt követelt (1944. évi pengő értékben). Ebből az összegből a négy székely megye közjóléti szövetkezeteire az alábbi tételek jutottak: Csík megyére 1 510 000; Háromszék megyére 2 800 000; Maros-Torda megyére 1 650 000; Udvarhely megyére 2 460 000 pengő.⁸⁰

A Nemzeti Önállósítási Alap az iparosokat, kereskedőket, értelmiségieket támogatta kölcsönökkel. A székelyföldi termelési viszonyok fejletlenségét jelzi, hogy az igényelt kölcsönök legnagyobb része 1000 és 5000 pengő közötti összeg volt.⁸¹

A közellátási segélyezés mellett a kormány az egészségügyi ellátás színvonalának emelését is támogatta. Székelyföldön általánosan elterjedt volt a magas gyermekhalandóság, a vérbaj és az alkoholizmus, kevés volt az egészségügyi szakember.⁸² Az orvosok számarányát tekintve Erdélyben százezer főre csak 40 orvos jutott, ez a trianoni ország átlagának alig egyharmada volt.⁸³ Csík megye a 6400 fő/egy orvos aránnyal jóval az erdélyi átlag alatt volt, ahol kb. 1 orvosra jutott 2500 lakos. Nem volt jobb az orvosellátottság Udvarhely vármegyében sem, itt kb. 6200 lakosra jutott egy orvos.⁸⁴ Mindkét megyében voltak olyan közegészségügyi körök, ahol a körorvosi állás betöltetlen volt. Az egészségügyi ellátás eszköz- és személyi feltételeinek javítására Csík megyében egészségházak épültek Csíkszentmártonban, Csíkszentdomokoson, Csíkszeredában és Gyergyószentmiklóson. 1942 decemberében Csíkszeredában megkezdte működését a Vármegyék és a Városok Országos Mentőegyesületének mentőállomása.

Kézdivásárhelyen a volt Millenium szállóban bábaképző létesült. Az újonnan képesítést szerzett bábák közül 1941-ben 15 telepedett meg Csík megyében, „ezzel a vármegye bábaellátottsága kielégítőnek mondható” a kisebb csíki falvakban is (Csatószeg, Lázárfalva, Mindszent).⁸⁵

Az anya- és csecsemővédelem terén javulást jelentett, hogy a csíksomlyói szülőotthon Csíkszeredába költözött át és itt 1943 márciusában mint a „Szülőanyák Mária Otthona” kezdte meg működését.⁸⁶ Székelyudvarhelyen 1941 szeptemberében létesült az orvosi mentőszolgálat.⁸⁷ Udvarhely megyében a közegészségügyi felügyelő ígérete szerint Székelykeresztúron „a szülőotthon felépítéséhez még ebben az évben [1943-ban – O. S.] hozzálátnak”.⁸⁸ Gyergyószentmiklóson tüdőbeteg-gondozó intézet, nemibeteg-gondozó intézet, zöldkeresztes egészségvédelmi szolgálat és egészségház állt díjtalanul a lakosság rendelkezésére.

[OS-15] A Vöröskereszt sepsiszentgyörgyi irodája, 1944 (SzNM)

A törvényekkel, rendeletekkel létrehozott szociális szervezetek mellett a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok segélyezésében az erdélyi társadalmi szervezetek, vagyonszervezetek is részt vállaltak. 1941-ben az Erdélyrészi Hangya Központ és a kötelékeibe tartozó tagszövetkezetek „az 1941. évi feleslegeikből 142 751 pengőt adtak jótékony és kulturális célra, míg a folyó évben [1942-ben – O. S.] az üzleteredmény számla

⁸⁰ MNL OL, Z 12 Magyar Nemzeti Bank, Közgazdasági, statisztikai és tanulmányi osztály, 373. t., 378. t. Romániával szembeni követelések, 22.

⁸¹ Szakács, 1943. 210.

⁸² Nagy A., 1938. 1.

⁸³ Kovács M., 1995. 501.

⁸⁴ A Magyar Statisztikai Évkönyv (új foly. L. Budapest, 1944. 56.) alapján számított adat.

⁸⁵ *Csíkvármegye Hivatalos Lapja*, 1941. 32. 320.

⁸⁶ *Csíkvármegye Hivatalos Lapja*, 1943. 14. 82.

⁸⁷ *Hargita*, 1941. szeptember 5.

⁸⁸ Uo.

terhére máris több mint 30 000 pengőt költöttek el, ugyancsak ilyen címen”.⁸⁹ A Csíki Magánjavak a vagyonközösség családjaiból a közép- és felsőfokú iskolákban tanulókat tanulmányi ösztöndíjakkal támogatta.

Oktatás, tudomány, kultúra

1940 őszén az erdélyi oktatás teljesen megváltozott képet mutatott az 1918. évi állapotokhoz képest. Az Észak-Erdélybe visszatérő magyar adminisztráció visszamagyarosítási és szerkezeti átalakításba kezdett az iskolai infrastruktúra minden szintjén.⁹⁰ Az al- és főgimnáziumok többségében, akárcsak az alsóbb fokú felekezeti és állami tanintézményekben, visszaállították a magyar nyelvű tanítást, és visszatért Kolozsvárra az első világháború után Szegedre menekült magyar egyetem.

A második bécsi döntés után a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium új intézménytípusokat hozott létre. Visszaállította a román Közoktatásügyi Minisztérium által megszüntetett polgári iskolákat, és visszamagyarosították az elrománosított tanintézményeket, visszaállították a román időszak alatt államosított magyar felekezeti iskolák eredeti jellegét. Az önállóan működő alsó fokú szakiskolákat fokozatosan tanonciskolákká alakították át. Azokat a szakiskolákat, amelyek felső tagozattal is rendelkeztek, polgári iskolává szervezték át. A négy évfolyamos ipari fiú- és leánylíceumokat ipari középiskolává, az önállóan működő ipari gimnáziumokat pedig ipari szakiskolákká alakították. Ez utóbbiakba azok kerülhettek be, akik elvégeztek legalább négy év polgárit vagy azzal egyenlő értékű iskolát. A kereskedelmi fiú- és leánylíceumokat kereskedelmi középiskolákká, a kereskedelmi gimnáziumokat pedig polgári iskolákká minősítették át. Változások következtek be a háztartási és főzőiskolák terén is. Ezek kétéves háztartási gazdasági szaktanfolyamokká minősültek át. Az óvodai oktatásban az intézmények állami, községi, egyházi, társulati, alapítványi kezelésben működtek.

[OS-16 Az árközi unitárius iskola műhelye, 1942 (SzNM)]

Székelyföldön is az állás nélküli magyar tanítókat alkalmazták, a tanítóhiányt a trianoni területről áthelyezett tanerőkkel pótolták. Észak-Erdély népességének 49,5%-a nem magyar nemzetiségű volt. Az új etnikai viszonyok új szabályozásokat is igényeltek: a magyarországi kisebbségi népoktatás rendelete meghatározta a kisebbségek anyanyelven történő oktatását, ugyanakkor kötelezővé tette a magyar nyelv oktatását is. A kisebbségi oktatásügy területén a magyar kormány kettős elvet követett. Amíg a trianoni országrészen a vegyes, azaz az illető kisebbség anyanyelvén és magyarul folyó oktatást támogatta, addig a visszacsatolt területeken a teljes körű anyanyelvi oktatás bevezetése felé hajlott. A román nemzetiségi iskoláztatásban a tanítóhiány miatt románul is beszélő magyar tanítókat helyeztek a román tannyelvű állami népiskolákba. Csík megyében a román többségű településeken, ahol a magyar anyanyelvű tankötelesek száma elérte a 10 főt, az Erdélyi Különszolgálat 1943-ban 19 magyar tagozatot szervezett 813 tanulóval.⁹¹

Az iskolán kívüli népművelésben számos képzési forma – tanfolyam, felvilágosító, ismeretterjesztő előadássorozat – volt gyakorlatban a mindennapi élet szükségleteihez igazodó tematikával a gazdálkodás, a háztartás, a kézműipar, az egészségügy területéről. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kezdeményezésére már 1940 októberében elindultak a könyvszállítmányok az erdélyi közkönyvtárak felé.

A székelyföldi városoknak nem volt állandó színtársulata. Marosvásárhelyre vendégtársulatok érkeztek, a város teremgondokkal küzdött, de három moziterem volt magánkézben. 1942-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, a *Székely Szó* és a

⁸⁹ Csíki Néplap, 1942. december 16.

⁹⁰ Gidó A., 2013b. 32.

⁹¹ Szabados Mihály: A miniszterelnökség nemzetiségpolitikai osztálya és az Erdélyi Különszolgálat munkájáról. Közli: Nové, 2012. 192.

városháza közös erőfeszítéseinek eredményeképpen a Transylvania-moziterem a Thuróczy vezette székelyföldi társulat rendelkezésére állt. 1943-ra Földessy Géza miskolci színingazgató társulata kapott játékkendélyt a „székely fővárosban”.

Az új politikai helyzetben változásokra került sor a felekezeti életben is. A kisebbségi időszak erőszakos felekezetközi áttéréseinek következményeként „a román impérium alatt áttértek azonnal visszatértek régi vallásukra. Utánuk jöttek a vegyes házasságban élők, ahol most a magyar fél kerekedett felül, és élettársát gyermekeivel együtt áthozta a most már előnyösebb magyar vallásra. Teljesen önként tért át sok olyan régi görög katolikus és görögkeleti vallású, aki nemcsak nyelvében, hanem érzésben is magyar volt és úgy érezte, hogy a román nemzeti egyházhoz tartozás magyarságával nehezen egyeztethető össze [...], fokozták az áttérési készséget az ügyesen terjesztett hírek, amelyek szerint a görögkeleti és a görög katolikus lakosságot kitelepítik Magyarországról. A hatóságok ebben a kérdésben hivatalosan nem foglaltak állást, de jóindulatúan támogatták a mozgalmat, itt-ott részük volt a hírek terjesztésében [...]”.⁹²

[OS-17] Felvonulás a csíkkarcfalvi országzászló-avatásra, 1941. október 3. (Daczó Katalin magángyűjteménye)

A társadalmi nyilvánosságban teret kaptak a magyar nemzeti jelképek: a nagyobb településeken országzászló-avatásokra, szoborállításokra került sor, utcákat, tereket neveztek el (vissza) a magyar történelem ismert személyiségeiről. A Műemlékek Országos Bizottságának joghatálya alá kerülve Székelyföld műemlékei restaurálási, illetve helyreállítási munkálatokra kaptak támogatásokat. Az 1941. évi költségvetésben a marosvásárhelyi vártemplom, a csíksomlyói ferences zárda, a földrengés sújtotta zabolai református templom, a homoródjánosfalvi unitárius templom javítására, a gelencei római katolikus templom falképeinek kibontására utaltak ki pénzösszegeket. 1942-ben folytatódott a megkezdett munkálatok, így jutott támogatás a csíkelnei Szent János templom tatarozására is.⁹³

[OS-17a] Az első világháborúban elesett hősök emlékművének avatása Lövétén, 1941 (Mihály János magángyűjteménye)

A visszacsatolt területek integrálásával átalakuló társadalmi-intézményi közegben értékrendi változások folyamata indult el, megváltoztak a középosztálybeli társadalmi pozíciók presztízs- és szereptartalmai. A központosító állami törekvések ellen nemcsak a gazdasági és szociális integrációban részt vállaló erdélyi társadalmi szervezetek emelték fel szavukat, e tendenciával a szellemi élet kiválóságai is szembeszálltak. A korszak irodalmának monografikus feldolgozásában Vallasek Júlia írja, hogy „az 1940–44-es periódus rendkívül bonyolult, értékrendszerre vonatkozó és hovatartozási kérdéseket vetett fel. A második bécsi döntés után egyidejűleg két egymással ellentétes tendencia hatott: az anyaországhoz való gyorsított ütemű felzárkózás, illetve a centralizálástól való félelem és a helyi értékek védelme érdekében az attól való függetlenedés vágya.”⁹⁴

A közélet és a társadalmi viszonyok változásaira érzékenyen reagáló helikoni írói közösség az 1942. évi (utolsó) találkozáson élesen elítélte az Észak-Erdélyben berendezkedett központosító kormányzati politikát. Az erdélyi magyar társadalom széles körben tapasztalható elégedetlenségét fogalmazták meg: „Természetes és logikus lett volna, ha Magyarország felelős kormányzervei és társadalmi és szellemi vezetői a visszacsatolt Erdély újjáépítésében a múltbeli tapasztalatok nyilvánvaló tanulságait hasznosítani fogják. De a hazatérés után két esztendővel is azt kell megállapítanunk, hogy ez nem történt meg”.⁹⁵ Az írók „úgy vélik, a kormány megfelelő szakértelem, illetve a sajátos helyi viszonyok ismerete nélkül, a helyi

⁹² Benisch, 1990, 2. 16–17.

⁹³ Biró, 1991. 344–345.

⁹⁴ Vallasek, 2004. 81–82.

⁹⁵ Uo. 60–61.

értékeket figyelmen kívül hagyva, bürokrata kicsinyességgel, elvek helyett üres formalizmusokra támaszkodva irányítja a visszacsatolt területek életét”.⁹⁶

A kis vidéki városkákban élő értelmiségiek, hivatalnokok frusztráltsága a közigazgatási, szellemi centrumokban élő szerencsésebb pályatársakkal szemben a sajtó hasábjain is felbukkanó életérzés volt. Egy székelyudvarhelyi irodalmi esemény ismertetése is ezt a viszonyulást tükrözte 1944 májusában: „Mert addig, míg szellemi előkelőségeink szellemiségük kibontakozásának első pillanatában elhagyják a magyar vidéket és rögtön a nagyváros, a főváros érvényesülésre könnyebb és kényelmesebb életével cserélik fel a kisváros unalmas, egyhangú életét, a magyar vidék úgy szellemileg, mint gazdaságilag lezüllik. Ezért követelte néma tüntetésképpen a székelyudvarhelyi vándorgyűlés Tompa estje – megmutatva a lehetőséget Tompa Lászlón keresztül –, hogy adjunk életlehetőséget a magyar, székely vidéknek a szellemi és gazdasági élet decentralizációjával”.⁹⁷

[OS-18] Székelyudvarhely: „Patkó” országzászló, 1941 (KF)

Társadalmi konfliktusok

1940 őszén, a bécsi döntést követő erdélyi bevonulást fogadó öröm és eufória gyorsan elült, amikor a két országrész „egybehangolása” keretében megkezdődött a trianoni területen érvényes adózási szabályok kiterjesztése és az árviszonyok átalakítása. A visszacsatolás utáni első időszakban a legtöbb panaszt az új adózási szabályok és a hatósági árszabályozás bevezetése okozta. A központosított állami irányítás nem volt tekintettel a termelési feltételek regionális különbségeire, a mostoha székelyföldi természeti körülményekre. 1941 decemberében egy EMGE-jelentés arról számolt be, hogy a falvakban „a téli idő beálltával mindenütt megelénkült a gazdaköri élet. A gazdaköri gyűléseken a gazdák mindenütt hálásan emlékeznek meg a földművelésügyi kormányzat jóakarataról, és nagy boldogsággal könyvelik el az elmúlt esztendő különböző akcióinak nagy eredményeit. [...] Az impérium változásával a gazdák helyzetük javulását várták. Ehelyett az még nehezebb lett. [...] A gazdasági termények és az állatárak rögzítve vannak, míg ezzel szemben az ipari cikkek árai ugrásszerűen emelkednek. Ez a helyzet a gazdaközönség eladósodására vezet, és kérdéses, hogy a háború után milyen áldozatokkal tudja a gazdatársadalmat a kormány újra talpra állítani. Súlyosan érinti gazdáinkat az árkormánybiztosság ármegállapítása, amellyel soha gazdáinkat vagy azoknak érdekképviselőjét meg nem kérdezte. [...] Az adókiivetéseknél az adókiivető hatóságok ezeknek a gazdaságoknak a ráfizetéses üzemét nem vették figyelembe, az összes adókiivetésnél az anyaországban szokásos terméseredményeket és jövedelmezőséget vették alapul és ennek alapján oly súlyos adókat vetettek ki, amelyeket a gazdák, de legfőképpen a középbirtokosaink megfizetni nem tudnak. Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a középbirtokosok megmaradt szerény társadalma a tönk szélén áll. Hitelhez a legkritikább esetben jutni, mezőgazdasága nem jövedelmez ilyen árpolitika mellett.”⁹⁸

1942 januárjában „egész Erdély területén kikézbésítették a gazdák kezeihez az adókiivetéseket. A gazdák mindenütt nagy megdöbbenéssel azt tapasztalták, hogy az újonnan kivetett adók többszöröse a múltban a románok által kivetett adóknak. Erdélyi gazdáink igaz magyar szívvvel és lélekkel igyekeznek adófizetési kötelezettségeiknek eleget tenni, de elszomorodott szívvvel látják, hogy ezeket az adókat huzamosabb időn keresztül teljes anyagi tönkremenetelük mellett fogják csak teljesíteni. [...] Az adókiivető hatóságok nem voltak tekintettel arra, hogy az 1941-ik esztendő, de az azt megelőző 1940-es esztendő is katasztrófálisan rossz volt, ötven év óta a gazdákat annyi elemi csapás nem érte, mint

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ Székelység, 4. (1944) május, 1. sz.

⁹⁸ MNL OL, K 184. 1941. 46. t. 126014. Az EMGE 1941. december havi jelentése. 25.

amennyi a két utolsó esztendőben”.⁹⁹ De nemcsak a terményekre, földekre kirótt adó mértékét tartották túlzottnak a székelyföldi gazdák, hanem a házadókat is.

Az állami munkabér-megállapítás mértéke az alkalmi napszámosokkal vagy éves szegődményben szolgálkkal dolgoztató gazdálkodóknak a korábbi informális béralkukhoz képest hátrányos volt. Az adminisztratív rendelkezések nem álltak összhangban a hagyományosan kialakult regionális cserefeltételekkel, megzavarták a foglalkozási csoportok közötti társadalmi kapcsolatokat, például a földművelők és a kisiparosok közötti csereviszonyokat. A gyergyócsomafalvi gazdaköri elnök helyzetjelentésében a rögzített mezőgazdasági terményárak és a kisiparosok szolgáltatásai közötti nagy különbségeket bírálta: „a gyergyói ipartestület megállapította a munkabéreket 1941 júliusában. A szabók egy condrakabát [nemezszerű, posztóból készült felsőkabát – O. S.] csinálásáért 20-25 pengőt, a csizmadiák egy bakancs készítéséért 60-70 pengőt, egy pár férfi csizma készítéséért 90-100 pengőt kérnek. Egy nagycsaládú gazda nem kap elegendő jegyet, így jegy nélkül egy pár lábbeliért 5-8 pengővel többet kell adjon. Ennek ellenére a krumpli vékája 1 pengőre van maximálva, tehát egy pár csizmaért 90-100 véka krumplit kell adjon. Egy pár állattal egy fuvar 8-10 pengő, ha sokáig így megy, akkor a gazdák teljesen tönkremennek. Mindezekre sürgős intézkedést kérnek.”¹⁰⁰ Az EMGE jelentései a Csíki medencében is a gazdaságok jövedelmei és kiadásai közötti nagyfokú aránytalanságokról szólnak: „Soha nem tapasztalt mértékben nyílt széjjel az agrárrolló. Míg a kisemberek által termelt burgonya, zöldségfélék, tej stb., a legszigorúbban maximálva vannak, addig éppen a kisgazdák által igényelt közszükségleti cikkek, ruházat, patkolás, szekérmunka stb. olyan mértékben drágult meg és olyan aránytalanná vált, ami eddig még nem volt tapasztalható. Ez a tünet nem egészen indokolatlan elkeseredést okoz gazdáink körében.”¹⁰¹

A hadigazdálkodás feltételei között az állam gazdaságpolitikájában az ágazati elsőbbség az ipari termelésé volt, ez a helyzet az árpolitikában azt jelentette, hogy az árszabályozásban a mezőgazdasági terményárak és ipari cikkek árainak kiegyenlítésére – a gazdálkodók mély elégedetlenségére – nem került sor. A hatósági árszabályozás bevezetése után azonnal kialakult a kettős árrendszer, a piacokon hiány jelentkezett. Azok a termelők, akik a hatósági árakat figyelmen kívül hagyva a helyi piacokon kialakult szabad árakon próbálták terményeiket értékesíteni, hatósági ellenőrzésekkor törvények ellen vétő, „árdrágító” bűnösöknek, ügyfeleik pedig bűnrészeseknek minősültek. A közéleti-politikai elit bírálón, egyértelmű elutasítással viszonyult más társadalmi csoportok minden olyan megnyilvánulásával szemben, amely a jótékony állam intézkedéseit nem méltányolta, sőt olykor ezeknek ellenszegült. Elítélte, ostromozta a falusi gazdálkodók szembeszegülését a Jurcsek-féle beszolgáltatási rendszerrel, a hatósági árak mellőzését a szabad piacon, a magas adók és iparcikkárak elleni panaszokat. 1941 őszén az életbe léptetett központi árellenőrzésekről és a falvak gazdáinak az árszabályozásokhoz való viszonyulásáról a *Csíki Lapok* azt írta: „hónapokkal ezelőtt a hatóságok megállapították a tej árát 25 fillérben literenként. A tejesek megmozdultak, nem adták a tejet 30 filléren alól [...]. Vagy ott van a tűzifa ügye. Itt, a fa hazájában máról holnapra kifogyott a tűzifa. Jobban mondván akadt fa, de csak akkor, ha megfizették. Egy öl fáért már 70-75 pengőket kértek, ami az előbbi árakhoz viszonyítva közel száz százalékos áremelést jelent rövid idő alatt”.¹⁰² Az állam beavatkozása a mezőgazdasági termelés rendjébe évről évre fokozódott. A hadigazdálkodás „kötött gazdálkodási kényszert” jelentett. A gabonacséplés eredményeinek számbavételéről, a gabona őrléséről, valamint a lisztforgalom szabályozásáról szóló 1942. évi gabonarendelet bevezette a

⁹⁹ Uo. 55.

¹⁰⁰ Uo. 9.

¹⁰¹ Uo. 14.

¹⁰² *Csíki Lapok*, 1941. november 2.

kenyérgabonajegy rendszerét. A cséplési ellenőrök állapították meg a kisgazdaságok beszolgáltatási kötelezettségeit. A termelők szembeszegültek a terményeiket elvonó állammal, igyekeztek csökkenteni a rájuk rótt terheket (például elrejtették gabonakészletük egy részét). Ha alkalom nyílt rá, nem haboztak kihasználni az államot mint jövedelemforrást. A székelység az illetékeseket, mint a múltban, most is csak panaszokkal ostromolja – írta Bözödi György *Székely bánja* című könyvének második kiadása elé 1943-ban – olyan panaszokkal, amelyek a fejedelmekkorbeli könyörgő levelekre emlékeztetnek.

Nemcsak a termelői csoportok, a kisjövedelmű állami alkalmazottak is elégedetlenek voltak életkörülményeik alakulásával: „Míg ez ideig a folyton növekvő drágasággal szemben legnagyobb elégedetlenség az alsóbb néprétegeknél volt észlelhető, most az elégedetlen hangulat mindinkább a középosztály, különösen pedig a kötött jövedelmű állami vagy hasonló más alkalmazottaknál észlelhető” – jelentette a Rendőrség Gyergyószentmiklósi Kapitánysága 1941 novemberében.¹⁰³

A visszacsatolás után az anyaországból érkezett „ejtőernyősök” és a „bennszülöttek” közötti konfliktusos viszony a „cím és rangkórság” néven elhíresült társadalmi jelenségben csúcspontot ért el. Nemcsak az erdélyi középosztály, az erdélyi főurak is idegenkedve fogadták a társadalmi érintkezés barokkos formáit. Gróf Bethlen Béla így emlékezett erre az időszakra „1920–1940 között csak kevés magyar ifjú nyert itt egyetemi diplomát. Ezért sok tisztviselőt kellett a trianoni Magyarországról idehozni; ezeknek megvolt ugyan a diplomájuk és többé-kevésbé a gyakorlatuk is, de nem volt meg a szükséges nyelvtudásuk és helyismeretük [...] Ők hozták magukkal az »alázatos tisztelem« köszöntési módot, ami nálunk szokatlan és megszokhatatlan volt. Engem tiszteljenek szeretettel és megbecsüléssel, ha arra munkámmal, magatartásommal és emberiségemmel érdemes vagyok, de semmi esetre se tiszteljenek alázatosan”.¹⁰⁴ A probléma az Erdélyi Párt programjába is belekerült: „akarjuk a társadalmi és hivatali élet formáinak egyszerűsítését, a visszatérést az egyszerűbb ősi magyar életformákhoz. Kisebbségi sorsban megtanultuk címek és rangok nélkül egymásban tisztelni az embert és a magyart. Ezért felemeljük szavunkat a címkórság beteges kinövéséi ellen.”¹⁰⁵

Egy „bennszülött” újságíró úgy vélte, hogy a visszacsatolás utáni években a kisvárosi társadalmi élet valósággal szétszűllött, a lélek helyett az anyagiasság járványa pusztít: „amilyen nagyszerű összetartásban éltünk a két évtizedes román megszállás idején, éppen annyira fájdalmasan nem akarunk az orrunknál tovább látni [...], szégyen ide, szégyen oda, valljuk csak be, megbocsáthatatlanul sok energiát pazarolunk el az áskálódásokra.”¹⁰⁶ A kutatott időszakban akár a központ–vidék, akár a lokális társadalmi csoportok közötti viszonyulásokat nézzük, a feszültségek, érdekellentétek nyílt szembesítésének időszakáról beszélhetünk. Ez azonban nem írta felül az impériumváltás révén a kisebbségi státusból való kilépést. Az előbbieken ismeretett társadalmi konfliktusok már nem a székelyföldi lakossággal szemben működő nemzetépítés következményei voltak. Éppen ellenkezőleg, egy az erdélyi magyar szupremáciát hosszú távon kiépíteni akaró politikai szándék határozta meg a kormányzat Székelyföld-politikáját.

Románok és zsidók

Az 1930. évi román népszámlálás szerint a visszacsatolt székelyföldi területen 730 000 lakos élt. Az 1941. évi népszámlálás székelyföldi megyékre vonatkozó adatai szerint: Maros-Torda megyében 31,4%, Csík megyében 11,4%, Háromszék megyében 3,8%, Udvarhely megyében 0,7% arányú volt a román nemzetiségű lakosság aránya. A visszacsatoláskor a Székelyföld

¹⁰³ Csatári, 1968. 198.

¹⁰⁴ Bethlen B., 1989. 33.

¹⁰⁵ Zathureczky, 1942. 217.

¹⁰⁶ *Csíki Lapok*, 1942. szeptember 27.

peremterületein élő román lakosság egy része – többségükben a katonai kötelezettség alá eső férfiak – Dél-Erdélybe menekült.

Az észak-erdélyi román lakosság 1940–1944 között nem rendelkezett semmilyen politikai képviselettel vagy szervezettel, így a székelyföldi románok sem. A budapesti parlamentben fenntartott 12 képviselői helyet az észak-erdélyi románok vezetői – Bukarest tiltásának engedelmességgel – sohasem foglalták el.

[Térkép] A székely megyék etnikai szerkezete 1941-ben

A gyér kutatásokból és az emlékezetanyagból levonható következtetés, hogy az impériumváltás az etnikailag vegyes lakosságú településeken feszültségeket, konfliktusokat gerjesztett. Székelyföld délnyugati peremén egy vegyes lakosságú, a bécsi döntés következtében kettészelt kistáj magyar és román lakosságának történeti emlékezetét kutatva Zsidó Ferenc a két etnikum eltérő történeti tapasztalatának szóbeli dokumentumait állította párhuzamba. A románság történeti emlékezetébe negatívumként épült be az 1940–1944 közötti időszak, etnikai alapú retorziókról beszélnek, visszatérő gondolat az emlékezésekben, hogy a négy év miatt romlott meg a magyarok és románok korábban békés viszonya.¹⁰⁷

A visszacsatolt Észak-Erdélyben körülbelül 164 000 – többségében magyar ajkú – zsidó élt, a régió teljes lakosságának mintegy 7,5%-a. Őket a román uralom idején hivatalosan külön nemzetiségnek számították. Az 1941. évi népszámláskor Székelyföldön Maros-Torda megyében 10 430, Csík megyében 2082, Háromszék megyében 793, Udvarhely megyében 823 izraelita felekezetű személy élt. Az impériumváltást, a magyar fennhatóság visszatérését a magyar azonosságtudatú zsidók is örömmel fogadták. A magyar kormányok 1940-et megelőzően hozott, zsidókat érintő jogkorlátozó intézkedéseit azonban kiterjesztették a visszacsatolt területekre is. A második zsidótörvény faji alapon határozta meg, elkülönítette a zsidóságot és előírta a szabadfoglalkozásúakon belül a zsidók arányának 6%-ra való visszaszorítását. A visszacsatolt területeken a textil-, a fűszer-, az import-export, az orvosi műszer, a papír-, az üveg-, a cipő-, a fa- és kőolajtermékekkel foglalkozó vállalatok között egy sem volt keresztény tulajdonban. A berendezkedő katonai közigazgatás hatályba léptette a diszkrimináló intézkedéseket (a zsidók iparigazolványának bevonása, a zsidó szabadfoglalkozású alkalmazottak létszámának visszaszorítása, a zsidó tulajdonban lévő éttermek bezárása, újságok, egyesületek betiltása). A korlátozó intézkedések következményeként a helyi kereskedelem visszaesett és az ellátás is akadozott, mivel a keresztény kereskedők nem tudták azonnal átvenni a kieső zsidó kereskedők helyét.¹⁰⁸ A zsidók gazdasági életből kiszorításának volt társadalmi támogatottsága. 1942-ben a székelyföldi vállalkozók emlékiratban fordultak az EP-hez és az Erdélyrészi Gazdasági Tanácshoz annak érdekében, hogy a székelyföldi fakereskedelmet kezükben tartó zsidókat kizárják az ágazatból.¹⁰⁹ A parlamentben a zsidókat érintő törvényjavaslatok tárgyalásakor az EP minden esetben a kormányzatot támogatta.¹¹⁰

A magyar zsidók tragédiájának kevésbé ismert fejezete az 1940 őszi, szeptember és december közötti időszakban Csíkszeredából és más településekről történt deportálás. A honvédség bevonulása után néhány hét leforgása alatt a hatóságok több zsidó családot nemkívánatosnak minősítettek és deportálták. A kiutasítást megelőzően a közösség tagjainak fejenként 80-100 pengőt kellett befizetniük, amiből finanszírozták kitoloncolásukat.¹¹¹ A deportáltak létszámára vonatkozó első közlemény 24 család (73 személy) kiutasításáról szólt,

¹⁰⁷ Zsidó, 2012. 94.

¹⁰⁸ Sárándi, 2015. 115–121.

¹⁰⁹ Bárdi, 2013. 201.

¹¹⁰ Uo. 199.

¹¹¹ MNL OL, K 53 Miniszterelnökségi Levéltár, Észak-erdélyi ügyek fővezérségi kormány megbízottja, 1.d. 390/1940. 123. Csíkszeredai zsidó lakos levele Pál Gábornak. 1940. november 11.

de a deportáltak érdekében a parlamentben felszólaló Pál Gábor székely képviselő 200 családot említett. A katonai hatóságok előbb a magyar–román, majd miután ez sikertelennek bizonyult, a magyar–szovjet határon próbálták átdobni a kitoloncoltakat. Sárándi Tamás a kutatásai alapján arra következtetett, hogy a deportálások ellen a három ortodox zsidó anyahitközség – a gyergyótölgyesi, a gyergyószentmiklósi és a csíkszeredai – szinte semmit nem tudott tenni.

A tömeges deportálásig (1944. május–június) a zsidó lakosságot Székelyföldön sorozatos diszkriminatív hatósági intézkedések sújtották: tulajdonkiszajátítás, vagyoneklobzás, élelmiszeradagok csökkentése, társadalmi egyesületek betiltása, kizárás az intézményes rendszerekből, az oktatásból, az igazságszolgáltatásból, az egészségügyből. 1941 júliusában a kolozsvári IX. hadtest parancsnoksága közölte az összes törvényhatósággal, hogy a Honvédelmi Minisztérium felállítja a különleges munkásszázadokat, amelyek kiegészítő szolgálatot fognak teljesíteni a honvédelalakulatok mellett. A rendelkezés elsősorban a politikailag megbízhatatlan románok és zsidók munkaszolgálatra való besorozását írta elő.

1942 és 1944 között mintegy 15 000 észak-erdélyi zsidó férfit vezényeltek munkaszolgálatra. Székelyudvarhelyről és a környékbeli falvakból 1942. június 20-án hívták be a 18–50 év közötti zsidó férfiakat a maroshévízi hadkiegészítőhöz, ahol 214 személyből megalakították az udvarhelyi munkásszázadot. 1943 őszén az 1922-ben született korosztályt is behívták. Székelyföldön Csíkszeredában, Gyergyószentmiklóson, Tölgyesen, Nyárádremetén, Bereckben voltak munkatáborok.¹¹²

1944. április végén székelyföldi körútja során Endre László belügyi államtitkár kijelölte az ideiglenes táborok helyét a zsidó lakosság összegyűjtésére Sepsiszentgyörgyön, Szászrégenben és Marosvásárhelyen. Az utóbbi volt a legnagyobb gyűjtőhely, ahová május 3. után összegyűjtötték a városiakon kívül a maros-tordai és az Udvarhely megyei zsidókat is. A koronkai téglagyári gettóba május elején kb. 5500 Maros-Torda megyei és 2380 máshonnan behurcolt személyt zsúfoltak össze. Tizenegyen öngyilkosságot követtek el a gettóba hurcoltak közül. A Gyergyói-medence településein közel ezer zsidó lakos élt, itt telepedtek meg a visszacsatoláskor a keleti határzónából (Tölgyes környékéről) kiutasított zsidók. Május 5-ig a gyergyószentmiklósi Vaskertes iskolába zsúfoltak össze mintegy 1000 zsidó személyt, innen a szászrégeni gettóba szállították őket. Sepsiszentgyörgyön május 3–10. között a gazdasági iskola épületébe gyűjtötték össze a megyei zsidó lakosságot. Csík megyéből 5-én ide szállítottak 312 alcsíki zsidó személyt is. Május 10-én marhavagonokba zsúfolva a szászrégeni gettóba szállítottak 850 embert, ahonnan a deportálás június első napjaiban kezdődött meg.¹¹³

A Pénzügyminisztérium elrendelte a gettóba zárt zsidók készpénzének és értéktárgyainak elkobzását, begyűjtését. A gettóba tereléssel egy időben megindult a hajsza a zsidóság vagyonáért. Nem történt másként a Székelyföldön sem: a Sepsiszentgyörgyön megjelenő *Székely Szó* 1944. július 5-i számában *Több önmérsékletet az igénylésnél* címmel arról írt, hogy a gazdátlanul maradt zsidó üzlethelyiségek igénybevételére sokkal többen adtak be igénybevételi kérdőívet, mint ahány lezárt zsidó üzlet van. A lap ebben a kérdésben „kellő hazafias önmérsékletre” intette a lakosságot.

„Igaz, hogy a gettósításra és a deportálásra a német megszállás idején került sor és a deportálások német kezdeményezésre történtek, de a végrehajtók magyar tiszték és csendőrök voltak, akik legfeljebb minimális anyagi és logisztikai segítséget kaptak a németektől” – állapítja meg Holly Case.¹¹⁴ A magyar holocaustról írt átfogó munkájában Randolph L. Braham szakasról szakaszra rekonstruálta az észak-erdélyi zsidóság nagy részének a

¹¹² Schwächter, 1994. 25.

¹¹³ Féder, 2006. 171.

¹¹⁴ Case, 2005.

megsemmisítését. „A zsidók gettókba tömörítése simán zajlott – írja –, nagyobb ellenállás nem volt tapasztalható sem zsidók, sem keresztények részéről. A zsidó tömegek mit sem tudván a végső megoldásra vonatkozó tervekről, sorsukba beletörődve vonultak be a gettókba. [...] A keresztények, még azok is, akik baráti érzelmeket tápláltak a zsidók iránt, többnyire tétlenné maradtak. Ideológiai okokból vagy a zsidóktól elkobzott vagyon reményében sokan együttműködtek a hatóságokkal. Az Apokalipszis heteiben a közöny, a tétlenség tengeréből kiemelkedtek azonban a szolidaritás, a segítségnyújtás kis szigetei. Egyházi és világi magyar emberek üldözötteket rejtegettek. És megszólalt Márton Áron gyulafehérvári katolikus püspök, aki templomi szószékéről és a hatóságoknak küldött felszólításában az embertelenség ellen emelte fel tiltakozó szavát.”¹¹⁵

Az 1944. augusztus 23-i bukaresti királypuccs után a román katonai vezetés elrendelte a német és a magyar csapatokkal szembeni aktív harci tevékenységet Észak-Erdélyben. A legveszélyeztetettebb székely vármegyében, Háromszéken, augusztus végén–szeptember elején polgári kiűrtést rendeltek el. A magyar adminisztráció mindenhol visszavonult, a magyar értelmiség nagy hányada elmenekült, a falvak jelentős része vezetők nélkül maradt. A civil lakosság elsősorban Háromszék, Csík és Maros Torda megyékből menekült, részben a magyar tábori csendőrök és a német katonák kényszerének engedelmeskedve.

A szovjet és a román csapatok szeptember 8-án bevonultak Sepsiszentgyörgyre, 11-én Csíkszeredába. Ahogy a front előrehaladt, mögötte megjelentek a román polgári közigazgatás helyi képviselői. A román katonaság lovakat, szekereket, élelmiszert rekvirált, a magyar lakosságot sorozatos atrocitások érték. Ahol huzamosabb ideig harcok folytak, jelentős gazdasági javak pusztultak el, különösen a Nyárad völgyében és a Marosvásárhely–szászrégeni vonalon.

A gazdasági károk nagy részét a német hadsereg okozta, amely semmire sem volt tekintettel – jegyezte fel az EMGE küldöttjeként a Székelyföldet bejáró Demeter Béla. 1944 decemberében Csík megye 140 000 lakosából csak 60 000 található lakóhelyén, itt nem elmenekülésről, hanem karhatalmi elszállításról volt szó. A Gyergyói-medencében a gabonahiány miatt éhínség volt. A legkevesebb háborús veszteség Udvarhely megyét érte. A Székelyföld a legelhagyatottabb észak-erdélyi vidék – összegezte tapasztalatait Demeter.¹¹⁶

A súlyos gazdasági helyzetben Székelyföld lakosságának a minden társadalmi csoportjára kiterjedő tömeges internálásokat, a félkatonai egységek vérengzéseit kellett elviselnie. 1944 őszén csak Háromszék megyéből 2000 férfit hurcoltak internálótáborokba.

A korszak mérlege

1940–1944 között az erdélyi közéleti elit és az Erdélyből származó közszerplők a második bécsi döntéssel „visszatért” terület társadalmi, gazdasági felemelését sürgették. A közéleti fórumokon megszólalók az országrészek közötti fejlettségi különbségek kiegyenlítését az állam feladatának tekintették. A közhangulatnak ezt az elvárását a Teleki-kormány azonnal beinduló bőkezű támogatáspolitikája is megerősítette, illetve eleve generálta. A miniszterelnök Erdély-politikájában „nem volt olyan összeg, amit ne utalt volna ki szemrebbenés nélkül a terület infrastrukturális, szociális hálózatának fejlesztésére [...], a kormány első számú belpolitikai célja, megelőzve minden mást (zsidókérdés, földreform, szociális törvénykezés) Észak-Erdély reintegrálása volt.”¹¹⁷ Az elmaradott országrész felemelésére kezdeményezett támogató, segélyező akciók összességéből álló komplex felzárkóztatási folyamat modernizációs, integrációs kísérlet volt. A Székelyföldre irányuló konkrét fejlesztési formák eldöntésénél és kivitelezésénél kormányzati szinten összetett

¹¹⁵ Gáll Ernő: Kisebbség a kisebbségben. <http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=296>

¹¹⁶ Nagy–Vincze, 2004. 273.

¹¹⁷ Ablonczy, 2004. 165–166.

szempontrendszer működött. Figyelembe vették a szükségleteket, az igényeket, alkalmazták a korábbi évtizedek magyarországi tapasztalatait, ugyanakkor a hadigazdálkodás körülményei között érvényesültek a központosító, bürokratikus állam gazdaság- és társadalomszervező szempontjai. A székelyföldi társadalom differenciált, foglalkozási és érdekcsoportokra tagolódó alakzat volt, ennek következményei voltak a felzárkóztató állami kezdeményezésekhez való viszonyulásban is.

Az erdélyieknek gyakran szoros és kényelmetlen volt az állami gyámkodás. Síkraszálltak az állami közigazgatás decentralizációjáért, a helyi autonómia, a saját ügyek önálló intézésének igénye eleven eszmék voltak végig a négy év alatt. A *Hitel* cikkírója szerint a visszacsatolás után „súlyosan merült fel azonban a probléma, hogy ezek a népben gyökerező szervezetek [a szövetkezetek, az EMGE – O. S.] miként illeszkedjenek bele az állam irányított gazdasági rendjébe. A centralizáció és a decentralizáció kérdései ütköztek össze egymással. A volt trianoni Magyarország kényszerűen etatizáló hajlama került szembe Erdély önkezdeményező jellemével. Nyíltan merült fel a kérdés, hogy meddig kell és meddig szabad hatnia az állami beavatkozásnak, hol húzható meg a helyes határvonal. Erdélyben, mint minden más területen, a gazdasági téren is arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a jövő államrendje feltétlenül az autonómiák egybehangolt összességére épül fel és ezért szállnak síkra a meglévő szervezetek önállóságának védelmére, hogy azokat koordinálják az ország gazdasági rendjének szerveihez. Erdély gyakorlatibb gondolkozásmódja itt is ellentétbe került az anyaország megmerevedett etatizmusával és a központi irányítás helyességét hangoztató dogmatizmusával”.¹¹⁸

Az állam és a társadalom viszonyában a központosító irányítás és az önállóság, a szokásjog gyakorlásának igénye közötti konfliktus legélesebben az erőforrások (erdő, föld) fölötti rendelkezési jogosultságok körül bontakozott ki. A sajtóban, a közéleti fórumokon, a politikai és társadalmi szervezetekben folyó vitában a felszín alatt a társadalmi szolidaritás eszméje alapján működő gazdasági tevékenységek – pl. a szövetkezetek és a közbirtokosságok működése – és a kapitalista érdekek, a szabadpiaci viszonyok konfliktusáról volt szó.

A székely megyékben a mezőgazdasági foglalkoztatottak arányának átlaga meghaladta a 70%-ot, emiatt a kormányzat a mezőgazdaságból élők életkörülményeinek javításáért a legnagyobb figyelmet az agrártermelés színvonalának emelésére fordította.

Végezetül feltehető kérdés: hogyan értékelhetők az állam által támogatott modernizációs kísérletek eredményei, hatásai? A támogatásokból részesülő legszélesebb társadalmi csoport a falusi tehetősebb gazdaréteg volt, amely meg tudta fizetni a kedvezményes juttatásokból az önrészt. Ez a réteg sem fogadta teljes nyitottsággal az állami támogatásokat. De nemcsak a gazdálkodók csoportja, a korabeli szakértők véleménye szerint a kisiparos és kereskedő réteg sem élt kellő mértékben a kínálkozó hitellehetőségekkel. A modernizációs kísérletek hatásainak megértésében bizonyító erejűek a korszakot átéltek emberek tapasztalatai, a még fellelhető személyes dokumentumok. A társadalmi szereplők sokféle tapasztalatát ma az emlékezet tartós emléknymoi őrzik. „A mai székely visszaemlékezők nemcsak a kulturális, de az anyagi vonatkozások tekintetében is egyértelműen pozitívan értékelik a négy évet. Amit leginkább kiemelnek, a román uralom alatt tapasztalt állapotokkal összehasonlítva a magyar adó- és pénzügyi rendszer kiszámítható volt, az egyéni gazdák hathatós támogatást élveztek, ezenkívül számos szociális intézkedés lépett életbe és új munkahelyek jöttek létre”.¹¹⁹ A kérdezettek véleménye szerint az 1940–1944 közötti időszak – a háborús évek ellenére – ígéretes fejlődési lehetőséget biztosított, sok hasznos és eredményes gazdasági

¹¹⁸ Zathureczky, 1942. 214–215.

¹¹⁹ L. Balogh, 2002. 324.

kezdeményezéssel.¹²⁰ Az egyik emlékező szerint „egy háborúban levő ország, mint Magyarország akkor, erőn felül teljesített abban az időben. Mezőgazdaságban is, és mindenben. A gabonátárolók, s a sok ONCSA-telep, s azok az utak...”.¹²¹

A négy év alatt megvalósult komplex támogatáspolitikai nem változtatható lényegesen Székelyföld társadalmi, gazdasági helyzetén. Ennek legfőbb akadálya a hadigazdálkodás elvonási kényszerei mellett az idő rövideje volt. A századforduló előtt (1897-ben) kezdeményezett kárpátaljai hegyvidéki segélyakció – ahol a támogatások konkrét formái nagyjából ugyanazok voltak, mint a vizsgált korszakban Székelyföldön – az akkori konszolidáltabb társadalmi, politikai viszonyok között csak jó tíz év múlva hozta meg gyümölcseit.¹²² Székelyföldön az első világháború előtti évtizedben állami támogatással indított átfogó gazdasági, társadalmi és kulturális fejlesztési program – a hajdani székely akció – értékelésekor Balaton Petra megállapította, hogy a programból „kevés gyökeres átalakulást eredményező változás valósult meg. A székely akciónak nem volt rá elég ideje és lehetősége, hogy kiforrja magát, beteljesítse céljait. Sorsát a nagypolitika megpecsételte.”¹²³ A fenti sorokat találó értékelésként fogadhatjuk el az 1940–1944 közötti felzárkóztatási programok megvalósulásának mértékére is.

Az 1940–1944 között ide érkezett támogató akciók hozadékai: a minőségi vetőmagvak és a fajállatok, a kisgépek és a jó utak, a korszerű ismeretek életminőség-javító hatásai a gazdálkodásban, az egészségügyben, a háztartásvezetésben még sok évig jelen voltak a régióban élők mindennapjaiban. „És ha e nagyszabású kísérlet el is bukott, szellemi, kulturális, sőt demográfiai értelemben olyan tartalékot jelentett az erdélyi magyar közösségnek, amelynek hatásai még hosszú évtizedeken keresztül érvényesültek”.¹²⁴

Székelyföld határvédelme a második világháborúban (Nagy József)

Az 1940 őszi második bécsi döntést követően Észak-Erdélybe bevonultak a Magyar Királyi Honvédség csapatai, melyek Szamosújvár irányából szeptember 9-én érték el Székelyföldet. A valóságos népünnepély által kísért bevonulás a Háromszéki-medence birtokbavételével ért véget szeptember 13-án. Másnap bevezették a katonai közigazgatást, amely december 1-ig, a polgári közigazgatás megszervezéséig tartott. Néhány hét múlva megkezdődött a csapatok kivonása és a véglegesen Székelyföldre helyezett honvéd alakulatok berendezkedése. A következőkben a Székelyföldön állomásozó határvadász csapatok, a 27. székely könnyű hadosztály és a Székely Határőrség, együttesen a Székely Határvédelmi Erők 1940–1944 közti történetét foglaljuk össze, amely a régió emlékezet-örökségében napjainkig fontos szerepet tölt be.

Észak-Erdély katonai megszervezésének irányításával a Honvéd Vezérkar főnöke, a Nagy Vilmos gyalogsági tábornok vezénylete alatt álló 1. honvéd hadsereg-parancsnokságot bízta meg, mely november 1-től Kolozsváron működött. Nagy Vilmos tábornok védőleges (passzív) határvédelmet határozott meg, hogy az állandó jelleggel elhelyezendő katonai szervezetek és csapattestek nyugodt felvonulása és beérkezése biztosított legyen. Különösen ingatag volt Székelyföld helyzete, mivel az új határok zsákszerűen zárták körbe a területet. A kosnai beszögellésnél légvonalban csupán 70 km volt a keleti és a nyugati határ közötti távolság. Háború esetén egy kétoldalú román támadás bármikor elvághatta volna a térséget az

¹²⁰ Csík és Udvarhely megye különböző falvaiban 12 interjú készítettünk, ezekből részleteket közöltünk (Oláh, 2008. 161–183.). A felvételek a szerzőnél találhatóak.

¹²¹ Elmondta Orbán Mihály (sz. 1921), Ajnád, 2001. július 7. Az interjú a szerző tulajdonában.

¹²² Takács I., 1989. 33.

¹²³ Balaton, 2004. 84.

¹²⁴ Ablonczy, 2011. 267.

anyaországtól. Ezért a magyar katonai vezetés a világháború négy éve alatt különleges határvédelmi intézkedések megtételére kényszerült a „székely zsák” területén, ami egy sajátos katonai-védelmi rendszer kiépítéséhez vezetett.

Észak-Erdély úthálózatának és hozzátartozó műtárgyainak elhanyagolt állapota igen komoly követelményt támasztott a műszaki és árkász alakulatokkal szemben. A hosszú menetek alatt késedelem nélkül kijavították a járhatatlan útrészeket, hidakat és átereszeket. A műszaki csapatoknak kellett az új határszakaszon a határvadász-alakulatok elhelyezését, berendezkedését szolgáló munkálatokat elvégezni. Három hónap alatt csaknem 60 határőrs épületet, 170 fűthető útellenőrző bódét és melegítő kunyhót, több száz járműterelőt és sorompót, közel 50 anyagraktárt, 260 egyéb építményt és 10 hidat építettek.¹²⁵ Az újonnan felállított és a véglegesen ide helyezett alakulatokat közös hadtestparancsnokság alá rendezték, sorrendben a IX.¹²⁶ hadrendi számmal, mely 1940. november 20-tól kezdte meg működését Kolozsváron.¹²⁷ A Stirling László altábornagy vezette új hadtest kiegészítési területén három gyalogdandárt állítottak fel, melyek közül a 27. került Marosvásárhelyre. A gyalogdandár-parancsnokság alárendeltségébe tartozott a 27. gyalogezred-parancsnokság, mely három zászlóalj puskás és géppuskás századból, valamint e zászlóaljak közvetlenjeiből állt. Sepsiszentgyörgyre került a 27/I., Székelyudvarhelyre a 27/II. és Marosvásárhelyen maradt a 27/III. zászlóalj. A gyalogdandár tüzérségét a 27. tábori tüzérosztály alkotta (három üteg). A dandár 1942. február 28-tól a „Székely könnyű hadosztály” elnevezést kapta.¹²⁸ A hadvezetés már 1940 őszén elrendelte a „harcos székely katonai öntudat ébrentartására”, hogy a Székelyföldön állandó békehelyőrséggel rendelkező, illetve onnan kiegészítendő alakulatok a „székely” megnevezést hivatalosan is vegyék fel nevükbe.¹²⁹

A határvadász-zászlóaljak

A két világháború között a szomszédos államokkal való feszült viszony miatt a magyar állam rendészeti feladatokat is ellátó határvédelmi alakulatokat állított fel. A korabeli magyar elképzelés szerint a határvédelem célja: az ország határainak ellenséges betörés elleni védelme és saját erői számára a határmögötti felvonulás biztosítása. Több átszervezést követően, 1940 őszétől Magyarország határait 12 portyázó osztály, 16 határvadász-zászlóalj és a 9. határvadász-dandár védte.

Míg egy gyalogzászlóalj zászlóaljtörzsből, három puskás és egy géppuskás századból állt, addig a határvadász-zászlóalj állományába többek között tüzérség is tartozott. A határvadász sportembernek számított, télen síelt, nyáron hegyet mászott, csak a fizikailag legmegfelelőbbeket vették fel ezen alakulatok állományába. A tisztektől megkövetelték a minél nagyobb önállóságot, mivel a hegyi harcban az alosztályokat egymástól nagy távolságokra is alkalmazták.

A Keleti-Kárpátok hágóinak védelmére hegyi felszerelésű és kiképzésű határvadász-zászlóaljakat állítottak fel. A hadvezetés számításai szerint Székelyföldön 80-100 km mély az a terepszakasz, ahol sikeres harctevékenységhez célszerű hegyi felszerelésű és ilyen szervezésű csapatok alkalmazása.¹³⁰ A négy székelyföldi – a kárpátaljai határvadász-zászlóaljak mintájára átfegyverzett és felszerelt – zászlóalj felépítése a következő volt:

¹²⁵ Erdély a hadak útján, 36.

¹²⁶ Magyarország 1940 őszéig nyolc hadtesttel rendelkezett. A katonai alakulatok rendjéről l. a fejezet végén található táblázatot.

¹²⁷ HIM HL, M. kir. Honvéd Vezérkar főnöke iratai, 1940–1944 (= VKF), 1. a. oszt. 1940. 5617.

¹²⁸ Berekméri, 2008. 17. L. még Berekméri, 2015.

¹²⁹ HIM HL, VKF 40.400/el. 1/a. - 1940.

¹³⁰ Kovácsy, 1943. 444.

parancsnokság (élén törzstiszt),¹³¹ törzs, három puskásszázad, portyázó század, géppuskás század, málházott hegyiágyús üteg, árkász század és a közvetlenek: páncéltörő ágyús-, aknavető-, távbeszélő szakasz. A géppuskás század 12 géppuskával rendelkezett, melyeket málháslovak szállítottak. A tüzérség löveganyagát négy, 1915 M. 7,5 cm-es Škoda hegyiágyú alkotta, melyeket egyenként hét egységben szállítottak málhás állatokkal (öszvérekkel).¹³² Egy határ vadász-zászlóalj békelétszáma 1940 őszen valamivel több mint 1000 fő volt, azonban 1944-re már meghaladta az 1600 főt.

[NJ_01_kép] Határ vadász szakaszvezető sziklamászó tanfolyamon a Békás-szorosban (Nagy József gyűjteménye)

A határzóna közvetlen felügyeletét a portyázó századok végezték, melyek a határ vadász-zászlóaljak határszolgálatos részét képezték, hivatásos főtiszt parancsnoksága alatt. Állományukat a zászlóalj egyes alosztályaiból hosszabb időre elkülönített legénység képezte.

A portyázó század feladata a határbiztosítás és a figyelés végrehajtása volt. Alárendeltségében határ vadász-őrök állomásoztak közvetlenül a határvonalon. Általában egy portyázó század 50-70 km határszakaszon felügyelte a határt négy-öt tiszti őr segítségével, melyek alárendeltségébe egyenként két-három kisőr tartozott. A határvonal állandó megfigyelését három főből álló figyelő őrök és két fős járőrök végezték, kiterjesztve a határvonal mögötti 2-4 km kiterjedésű sávra is az ellenőrzést. Ezzel megakadályozhatták az ellenséges behatolást, illegális határátlépést és a csempészetet.¹³³

A kosnai nyak vagy „Göring-könyök” keleti oldalán a 33. határ vadász-zászlóalj portyázó század-parancsnoksága felügyelte a határt, melynek őrsei a Kelemen-havasoktól a Radnai-havasokig helyezkedtek el. Az alakulat Besztercén rendezkedett be, később, az új laktanyák elkészültével Borgóprundra költözött. A Gyergyói-havasokban a Berettyóújfaluról érkező 21. határ vadász-zászlóalj helyezkedett el. Parancsnoksága Gyergyótölgyesen volt. A 32. határ vadász-zászlóalj felügyelte az Úz- és a Csobányos-völgyét, valamint a Gyimeseket. Az eredetileg szeghalmi alakulat parancsnoksága Csíkszeredára, a Mikó-várba, majd 1942-ben, új laktanyájának elkészülte után Gyimesfelsőlokra települt. A 24. határ vadász-zászlóalj portyázó százada a Nagypatak–Kommandó–Sósmező–Lóberc-havas vonalon védte a határt. Az addig Huszton állomásozott alakulat parancsnokságát Kézdivásárhelyen helyezték el.¹³⁴

A Sátoraljaújhelyről Gyergyószentmiklósrá települt 3. határ vadász dandár-parancsnokság a hegyi felszerelésű határ vadász-zászlóaljak egységes irányítójaként a 9. hadrendi számot kapta.¹³⁵ E parancsnokságot, illetve ennek dandárközvetlen híradószázadát is hegyi felszerelésűvé alakították át. Az alárendeltségébe utalt négy zászlóaljjal már könnyebbé vált a székelyföldi zsák keleti határainak védelme. 1942. november 2-án a parancsnokságot Gyergyószentmiklósról átköltöztették Csíkszeredára, a Mikó-várba, ahol 1944 őszeig működött.¹³⁶

Az első, huszadik életévüket betöltött székely újoncok 1940. december 2-án, többnyire lakóhelyükhöz közeli alakulatokhoz vonultak be a három évig tartó tényleges katonai szolgálatra. Egy határ vadász-zászlóaljhoz egyszerre közel félezer újonc vonult be.¹³⁷ A hathetes alapkiképzés után a legények esküt tettek. Ezután kezdődött meg a szakkiképzés,

¹³¹ A Magyar Királyi Honvédségnél a főtiszti rendfokozatok közé tartozott a hadnagy, főhadnagy és a százados, a törzstisztek közé az őrnagy, alezredes és az ezredes, a tábormokok közé pedig a vezérőrnagy, altábornagy és a vezérezredes.

¹³² Öltözetük és annak jelzései különböztek a gyalogság más csapataitól: buggyos szárú hegyi nadrágot viseltek és scipőt hordtak.

¹³³ Szoboszlai, 1941. 635.

¹³⁴ HIM HL, VKF 1940. Eln. 1. oszt. 5574.

¹³⁵ Magyar királyi 9. székely honvéd határ vadászdandár.

¹³⁶ HIM HL, VKF 1942. Eln. 1. oszt. 5819.

¹³⁷ HIM HL, VKF 1940. Eln. 1. oszt. 11.1108.

valamint a rajparancsnokul kiszemeltek és a karpaszományos¹³⁸ honvédek számára az 1941. június 30-ig tartó tisztesiskola, illetve a tartalékos tiszti tanfolyam I. évfolyama is ekkor vette kezdetét. Ennek köszönhetően az 1943–1944. évi kiképzési időszakra a helyben állomásozó alakulatok tartalékos tiszti karában már megnőtt az erdélyi, illetve székelyföldi származásúak aránya.

Nagy hangsúlyt kapott a téli kiképzés: síoktatás, hó és hideg elleni védelem, téli állások és szállások építésének gyakorlati elsajátítása, mozgás és mozgatási lehetőségek télen. 1942. január 12-én Hargitafürdőn megalakult a IX. hadtest síoktató tanfolyama.¹³⁹ A honvédség és a tisztikar kasztszerű felépítése, az anyaországi tiszthelyettesek, tisztesek és nemegyszer a tisztek „kincstári” modora nehezen elviselhetővé tették a kiképzést a kevesebb szigort váró székelyek, de főleg azoknak, akik már szolgáltak 1940 előtt a román hadseregben.¹⁴⁰

Székelyföld nyugaton húzódó, mezőségi határa sebezhetőbb volt, mint a keleti, ahol három határvadász-zászlóalj portyázó századai és az 59. határvadász portyázó osztály védtek. E csapatok hegyi átszervezésére nem került sor. Fogatolt hegyiágyús üteggel rendelkeztek és állományukba tartozott egy-egy kerékpáros-század is.

A 22., 23., 34. határvadász-zászlóalj és az 59. határvadász portyázó osztály egységes irányítására Marosvásárhelyen megalakították a 69. határvadászezred-parancsnokságot, melynek parancsnoka Radnóczy László alezredes volt. Ezek az egységek védték a kosnai nyak nyugati határhoz tartozó Erdővidékig a régió határát.

A határőrizet békeidőben megoldódott, azonban a katonai vezetésnek gondot okozott Székelyföld déli határának védelme, mivel e terület nyitottsága miatt Brassó irányából könnyen lerohanható volt. Ezért a határőrizet megerősítése érdekében Sepsiszentgyörgyön határvédelmi feladatokkal bízták meg a 27/I. zászlóaljat is. 1944. január 1-jén pedig Kárpátaljáról Sepsiszentgyörgy és Uzon térségébe helyezték át a 26. határvadász-zászlóaljat.

[NJ_02_térkép] A M. Kir. Honvédség elhelyezkedése Észak-Erdélyben, 1943 (Erdély a hadak útján nyomán készítette Elekes Tibor) Ez a felirat menjen a térkép alá.

1940–1944 között nemegyszer történt halálos kimenetelű határincidens, amelyben többnyire mindkét fél egyaránt hibás volt. A magyar–román általános rossz viszony gyakran vezetett fegyveres összetűzésekhez. 1942-re egyre gyakoribbak lettek a kölcsönös provokációk, behatolások egymás területére. A fogolyejtés a ritkább esetek közé tartozott. A fennmaradt adatok szerint 1940. szeptember 5. és 1943. november 20. között a magyar–román határon 74 incidens történt, melyek során 17-17 fő volt a román halottak és sebesültek, 41 fő pedig a román elfogottak száma. Ugyanezen határesemények során nyolc magyar személy vesztette életét, heten megsebesültek, 40-en pedig a román határőrök fogságába kerültek.¹⁴¹ Összességében megállapíthatjuk, hogy a korabeli magyar határvédelem elsősorban anyagi okok miatt nem tudott mindenben megfelelni az elvárásoknak, ennek ellenére egy szervezett, működő rendszert hoztak létre.

A magyar királyi Honvédség szervezete fegyvernemenként változott a második világháború idején

Alakulat megnevezése	Alakulat nagysága	Rendszeresített	Parancsnok
----------------------	-------------------	-----------------	------------

¹³⁸ A m. kir. honvédségben az érettségi vizsgával rendelkezők ún. karpaszomány viselésére voltak jogosultak, melyet a zubbony és a köpeny mindkét ujján viseltek. A karpaszományosokból képezték ki a honvédség tartalékos tisztjeit.

¹³⁹ HIM HL, Csapatanyagok, seregtestek, M. kir. IX. honvéd hadtest iratai (= IX. hdt.), 2. doboz. 2. sz. 1942. évi hadtestparancsnoksági parancsnok, 1942. január 11.

¹⁴⁰ Azon személyeket, akik 1940 őse előtt a román haderőben szolgáltak, 1941-től átképzésre hívták be a honvédséghez több turnusban. A román haderő volt tisztjeit igazolási eljárásoknak vetették alá.

¹⁴¹ Erdély a hadak útján, 45.

		létszám (fő) (hadiállományon)	rendfokozata
Raj	-	11-20	őrvezető, tizedes, szakaszvezető
Szakasz	2-3 raj	40-80	zászlós, hadnagy, főhadnagy
Század/Üteg	3-4 szakasz	110-273	hadnagy, százados, őrnagy
Zászlóalj/Osztály/Oszlop	2-3 század/üteg	400-1600	százados, őrnagy, alezredes, ezredes
Ezred	2-3 zászlóalj/osztály	1000-3400	alezredes, ezredes
Dandár	3-5 zászlóalj + közvetlenek	6-8000	ezredes, vezérkari ezredes, vezérőrnagy
Hadosztály	2-3 ezred + közvetlenek	12-17 000	vezérkari ezredes, vezérőrnagy
Hadtest	2-3 hadosztály + közvetlenek	30-70 000	vezérőrnagy, altábornagy
Hadsereg	2-3 hadtest + közvetlenek	100-200 000	altábornagy, vezérezredes

Az Árpád-vonal székelyföldi völgyzárjai

Az Árpád-vonal a Keleti-Beszkidéktől Bereckig húzódott 600 km hosszan. A Keleti-Kárpátok nehéz terepe igen kedvező feltételeket nyújtott a katonai védekezésnek, és megnehezítette a támadó helyzetét. Az Árpád-vonalat az ország belseje felé futó szűk völgyekben építették ki, előtte két további védővonallal, hogy az ellenség ne tudjon menetből teljes erejével rátámadni a fővédővonalra. Az Árpád-vonal erődítményei a határtól 5–10 km-re húzódtak és csak a szorosok átjáróiban épültek meg. A körkörös védhető völgyzár rendszerint 15-25 vasbeton bunkerből állt. A bunkereket szándékosan lőrés nélkül építették, és ezek a személyi állomány és a fegyverzet épségének megóvására szolgáltak. A 60-100 cm földemmel készült betonbunkerekhez futóárkok csatlakoztak, amelyek a nyílt tüzelőállásokhoz vezettek. Minden fontosabb fegyver számára több váltóállást is kiépítettek.¹ Az erődítmények építését az erődítési parancsnokságok végezték, melyekhez több erődítési kirendeltség tartozott 600-1000 fővel, és ellátva az építkezéshez szükséges felszereléssel.² A völgyzárak védelmét egy-egy erőd század látta el, ami egy gyalogszázadhoz képest nagyobb létszámmal, több sorozatlövő fegyverrel, aknavetővel, gránátvetővel és páncéltörő fegyverrel rendelkezett.

[NJ_03_kép] Völgyzár elvi rajza (Szabó J., 2002 nyomán készítette Elekes Tibor)

Az erőd századok mögött 4-10 km-re építették ki annak a határvadász-zászlóaljnak a védőkörletét, melynek a völgyzár területén túljutott ellenséget kellett visszavernie. A völgyzárak közötti hegygerinceken a határvadász portyázó századok tartották az összeköttetést. A völgyzáró erődök rendszerét 1944 tavaszától összefüggő rendszerré és mélységben tagolttá, azaz állássá kívánták építeni. Háború esetére a gerinceken gyalogos csapatok által kiépített és védett tábori erődítések, ún. bástyaállások létrehozását határozták el. Még ez sem volt teljesen összefüggő vonal, de tüzellel mindenütt lezárható volt. Székelyföld területén 1941-től 12 völgyzár építettek ki és ugyanennyi erőd századot állítottak fel védelmükre, melyek az adott területen elhelyezkedő határvadász-zászlóaljak hadrendi számát kapták. Székelyföldön ennek a védővonalnak az építése volt a legfontosabb katonai beruházás.

[NJ_04_térkép] A Székelyföldi erőd századok

1944-ben a hadvezetés úgy ítélte meg, hogy az Árpád-vonal erődítményei és erődalakulatai sikerrel háríthatnak el egy keletről jövő román támadást, azonban a honvédség nem volt felkészülve a délről jövő támadásra, valamint a szovjet Vörös Hadsereg túlerejével szemben, sem felszereltség és fegyverzet, sem pedig létszám tekintetében.

A székely határőrség

A székely határőrség létrehozásának gondolatát először 1940-ben Pál Gábor, Csík vármegyei képviselő vetette fel a Képviselőházban, aki az újkori határőrség immáron „magyar alapon” való újjászervezését kérte a kormánytól.³ A katonai vezetés felkarolta a gondolatot. 1942 februárjában Székelyföld-szerte gyűléseket tartottak a javasolt hadszervezet felállításának mikéntjéről. Márciusban létrehozták a 20 zászlóaljból álló székely határőrség szervezeti kereteit, melynek feladata háború esetén a székely települések védelme lett volna, ezért 45 és 60 év közötti, nagyrészt az első világháborút is megjárt tartalékosokat vonultattak be katonai szolgálatra. Eredetileg félkatonai (milic) jelleggel tervezték felállítani a határőrség csapatait, területi alapon szervezve, a zászlóaljakat városonként, a századokat és a szakaszokat falvanként hozva létre. A fegyverzetet, lőszert és az egyenruhát a határőr otthon tárolta,

¹ Szabó J., 2002. 14.

² Uo. 139.

³ Illésfalvi, 2009. 203–204.

katonai szakmai tudását pedig időszakonként fegyvergyakorlatokon tökéletesítette. Békeidőben egy székely határőr-zászlóalj csak kilenc fős keretből állt, csupán mozgósításkor töltötték fel állományát. Utóképeségük hiánya abban is megmutatkozott, hogy pénzhiány miatt még az első világháborúból maradt, elavult fegyverzetet látták el a határőröket és a kiképzés is szakaszosan történt. A zászlóalj tisztkara szintén székelyföldi tartalékosokból állt, akik számára Szováta, először 1942. október 1–30. között parancsnoki tanfolyamot tartottak, „székely határőr központi tanfolyam” néven.⁴

[NJ_05_térkép] A székely határőr-zászlóalj elhelyezkedése 1942-ben

A székelyföldi alakulatok egységes vezetés alá helyezése céljából, 1942 novemberében, Marosvásárhelyen felállították a Magyar Királyi Székely Honvéd Határvédelmi Parancsnokság⁵ törzsét. A parancsnokság élére a rétyi származású Kozma István vezérőrnagy került, aki a katonai feladatok mellett a székely fiatalok kulturális nevelésére is nagy hangsúlyt fektetett. Vezérkari főnökké az előpataki származású Kásás Andor vezérkari alezredest nevezték ki. 1943 tavaszán a Székely Határvédelmi Parancsnokság alárendeltségébe lépett a 9. határvadászdandár, a 69. határvadász-ezred, a 20. székely határőr-zászlóalj és 1943. augusztus 1-től a 27. székely könnyű hadosztály is.

[NJ_06_kép] Kozma István vezérőrnagy (balra). „Egész székelyföldi szolgálatom alatt egyetlen feladatot ismertem: szűkebb hazám védelmének megszervezését és a székely nép megsegítését s megerősítését.” (Nagy József gyűjteménye)

Mivel a határőrség először idős emberekből állott, felmerült annak szükségessége, hogy a csapatoknál a legfontosabb helyekre fiatal személyeket állítsanak be. Így került sor 1943 októberében 11 székely határőr-kiképzőtábor felállítására Észak-Erdélyben, ahová a leventeképzés két utolsó évfolyamát vonultatták be (1924 és 1925-ben születettek). A többségében kincstári deszkabarakkokból összeállított kiképzőtáborok egyenként 800-1000 személy befogadására voltak képesek. 1943 októberétől kilenc gyalogsági kiképzőtábor kezdte meg működését: Maroshévíz, Gyimesbükk, Szentegyházasfalu, Szováta, Sepsiarókos (A és B tábor), Nyárádszereda, Teke, Szászrégen. Szászfenesen egy tüzérségi kiképzőtábor (1. és 2. alcsoport),⁶ Désen pedig egy árkász kiképzőtábor állítottak fel. A 11 kiképzőtáborba megközelítőleg 10 000 18-19 éves székelyföldi fiatal vonult be.⁷ A kiképzés időtartama egy évre volt tervezve, melynek leteltével a székely határőr-zászlóalj tartalékállományába kerültek volna a behívottak mindaddig, amíg a hadköteles kort el nem érik. Akkor valamelyik soralakulatnál leszolgáltak volna még két évet. Azonban 1944 tavaszán, Magyarországon március 19-i német megszállását követően, Veress Lajos altábornagy, a kolozsvári IX. hadtest parancsnoka elrendelte az erdélyi alakulatok mozgósítását. Ugyanakkor, az előjárójával történt egyeztetés után, Kozma István vezérőrnagy szintén elrendelte a Székely Határvédelmi Erők mozgósítását. A vezérőrnagy németellenessége köztudott volt.

A kiképzőtáborok legénységét az adott területen felállított székely határőr-zászlóalj állományába osztották szét. Így került egyazon századba, szakaszba vagy rajba szomszéd a szomszédal, vagy éppen apa a fiával. A határőr-zászlóalj a határvadász-zászlóalj utóképeségét nem érték el, sem létszám, sem képzettség, sem fegyverzet tekintetében.⁸ A határőr-zászlóaljakra nem volt jellemző a tisztek, tiszthelyettesek és tisztsek gorombaságig menő szigorúsága, hiszen az egyazon faluból szervezett század vagy szakasz parancsnoka gyakran a helyi tanító vagy éppen a jegyző lett. A hangulat többnyire családi volt. Az

⁴ HIM HL, IX. hdt. 3. doboz, 1943–1944. 4. sz. bizalmas hadtestparancsnoksági parancs, 1943. január 22.

⁵ HIM HL, Honvédelmi Minisztérium, Elnöki iratok, 1. a. 71644/1942.

⁶ Mindkét alcsoport egy-egy négylöveges fogatolt hegyiágyús ütegnek felelt meg.

⁷ 1943 októberében az 1922-ben született évfolyammal együtt három korosztály vonult be tényleges katonai szolgálatra.

⁸ Egy mozgósított székely határőr zászlóalj létszáma 1100-1200 fő körül mozgott.

idősek vigyáztak a meggondolatlan fiatalokra, hiszen ők már egy világháborúban részt vettek. A sepsiszentgyörgyi 11. székely határőr-zászlóalj egyik katonája így emlékszik vissza a körülményekre: „Felszerelésünk I. világháborús elavult karabély, néhány tojáskézigránát, 40 darab éles töltény és egy körülbelül 40 kilogrammos hátizsákszerű »bornyú«. Ez sátorlapot, 2 pokrócot, köpönyeget, a töltények egy részét, kenyérszakot, élelmet, csajkát tartalmazott. Nehéz volt vele mozogni.”⁹

[NJ_07_kép] Székely határőr apa és két fia 1944-ben (Nagy József gyűjteménye)

1944 tavaszán a Székelyföldön szinte minden 18 és 60 év közötti férfi honvéd egyenruhát viselt. Az idősebb székely határőrök egy részét a fiatalok szétosztása után hazaengedték. A gyakorlatozás a falvakban folyt, július folyamán pedig a mezőgazdasági munkák miatt szünetelt. Nagyon fontos, hogy az első világháborús tapasztalatokból okulva, a Székelyföld férfi lakossága döntően a régióban maradt és nem került ki a keleti frontra. Ezzel a hadvezetés már a háború végére várható román–magyar konfliktusra készült.

Felvetődik a kérdés, hogy a korabeli székely férfitársadalomból ki lehetett volna-e állítani ütőképesebb haderőt. A válasz nemleges, mivel a honvédség anyagi lehetőségei nem voltak ehhez elégségesek. Másodsorban pedig képzett tisztikart sokkal nehezebb volt kiállítani egy kevésbé iskolázott paraszti társadalomból, mint egy polgári társadalom tagjaiból. Hogy mégis sikerült a nehézségek ellenére is fegyverben tartani a székely férfiak felnőtt generációit, az a kisebbségi lét visszatértétől való félelemnek volt köszönhető. Főleg a határ vadász-zászlóaljak esetében a háború alatt gyakran előfordult, hogy a besorozottak mellett nagyszámú önkéntes is jelentkezett, akik a katonai életforma segítségével szabadulni akartak az otthoni nehéz anyagi körülményektől.

Az anyaországi kiképzőkeret általában jó véleménnyel volt a székely legénységi állományról. A jelentések kiemelik önértzetességüket, szívósságukat, erőnlétüket (hegyvidéki életmód) és a parancsok feltétlen teljesítését. Ami zavarta az anyaországiak részéről a székelyeket, az a gyakori „oláhozás” volt, ami az erdélyi viszonyok meg nem értéséből fakadt. A határőr szellem erősítése céljából 1944-ben megalakult a Székely Határőregyesületek Szövetsége Marosvásárhelyen (SZHSZ). Feladata volt „a honvédelmi lövészkötelezettség teljesítésének területi szempontból való előkészítése és kiegészítése, a magyar katona eszménynek és a székelység hivatástudatának területi szempontból való ápolása és fejlesztése.”¹⁰ A határőr egyesületeket anyagilag támogatta, figyelemmel kísérte működésüket.

A határ vadász csoportok és a X. székely hegyi hadtest terve

1943 októberében lépett életbe a Szabolcs-hadrend, melynek értelmében a vezetés megkönnyítése végett határsávonként összevonták a határ vadász-, határőr-zászlóaljakat és az erőd századokat és határ vadász csoport-parancsnokságok alá rendelték. A határ vadász csoportok egy-egy gyalogezrednek feleltek meg. A marosvásárhelyi 69. határ vadász-ezred parancsnoksága is betagozódott az új szervezeti rendszerbe. A hegyi felszerelésű határ vadász-zászlóaljak által alkotott határ vadász csoport-parancsnokságok a 9. határ vadász dandár-parancsnokság alárendeltségébe kerültek harcvezetési szempontból.

A besztercei 33. határ vadász-zászlóaljat hegyi vadász-zászlóaljjá szervezték át és kivonták a székely határ védelem alárendeltségéből.¹¹ 1942-ben megalakult a 2. önálló székely hegyi huszárszázad Szilágysomlyón,¹² mely 1943 ősztől a Székely Határ védelmi Erők

⁹ Sylvester, 1996. 70.

¹⁰ RNL MMH, Fond: Prefectura Mureș, Dosar 16. (1944), fila 84.

¹¹ Az alakulat a kárpátaljai 1. hegyi dandár alárendeltségébe lépett.

¹² A század eredetileg Csíkszeredán alakult volna meg, azonban a lóállomány elhelyezésére nem volt alkalmas épület a városban.

parancsnokságának közvetlen alárendeltségébe lépett. 1944-ben, Marosvásárhelyen létrehozta a Székely hegyivezető szakaszt, mely háború esetén diverziós feladatokat látott volna el az ellenség vonalai mögött. Végül feladatuk a Székely Határvédelmi Erők parancsnokságának védelme lett. Fegyverzetük többek között 1939 M. 9 mm-es Király géppisztoly volt. A hegyivezető szakasz állományába többnyire csak rátermett határvadász tisztességek kerülhettek. A határvadász-zászlóaljok négylöveges hegyiágyús ütegei eredeti helyőrségeikben maradtak, de parancsnoklási és harcvezetési szempontból új hegyitüzérszázalék-parancsnokságok fogták őket össze a néhány újonnan felállított hegyiágyús üteggel együtt.

1943 őszén seregetest közvetlen csapattesteket állítottak fel, melyek elnevezése arra utalt, hogy a háború után a Székely Határvédelmi Erőkből a hadvezetés a honvédség X. számú hegyi hadtestét szeretne volna megalakítani az ország keleti határainak védelmére.

[NJ_08_táblázat] A Székely Határvédelmi Erők 1943-ban (*Erdély a hadak útján*)

Az 1944. évi harcok

Az 1944. márciusi német megszállást követően, Magyarország ismételen ránkényszerült egy teljes hadsereg harctérre küldésére. A honvédség kilenc hadtesttel rendelkezett ekkor, melyeket három hadseregbe szerveztek. 1942–1943-ban a 2. hadsereget a keleti hadszíntéren vetették be a Don-folyónál, amelynek állományában nem voltak észak-erdélyi csapatok. A 2. hadsereget 1944 őszén Erdélyben szervezték újjá zömében Észak-Erdélyben felállított alakulatokból, mert a Romániával való feszült viszony miatt az erdélyi alakulatokat 1944 tavaszáig nem alkalmazták a keleti hadszíntéren. Az 1. hadsereg az Észak-Keleti Kárpátok előterében 1944. április közepén lendült támadásba Németország oldalán a Vörös Hadsereg ellen. A hadsereg állományába beosztották a marosvásárhelyi 27. székely könnyű hadosztályt és a 2. önálló székely hegyi huszárszázadot, melyek távozása érzékenyen érintette a székely határvédelmet. Az 1944. április 22-i mozgósításakor a 27. székely könnyű hadosztály 27. gyalogezredéből az állomány szétszórásával felállították az 57. gyalogezredet, így az alakulat két gyalogezredes hadosztállyá vált (tüzérszázaléka hét ütegből álló tüzezezreddé alakult).¹³ A honvédség három gyalogezredből álló hadosztályaival szemben létszáma csupán 14 000 fő körül mozgott. A seregetest 1944. április végén a Kutya–Kosow–Pistyn-i ütközetben, majd augusztus elején a Delatyn–Mikuliczyn-i ütközetben szenvedte el legnagyobb veszteségeit. Szeptemberben pedig visszavonták a Kárpátok előteréből és Erdélyben vetették be. A 2. önálló székely hegyi huszárszázad Kolomea városának sikertelen elfoglalási kísérletében vett részt az áprilisi támadás során.

A 27. székely könnyű hadosztály távozása miatt a mezősegi határ védelme veszélybe került, hiszen egy Dél-Erdélyből jövő román támadás esetén a 68. és 69. határvadászcsoporthoz csapatai elégtelenek lettek volna annak elhárítására. Azonban a román haderő támadásától egyelőre nem kellett tartani, hiszen Románia 1941 nyarától haderejének nagyobb részét a keleti hadszíntérre, Németország segítségére küldte a Szovjetunióval szemben vívott háború során. Mégis a székely határvédelem sokkal nagyobb feladat elé került, mert 1944-ben – a német haderő vereségeinek következtében – a szovjet Vörös Hadsereg csapatai vészesen közeledtek a Kárpátok felé.

Már 1943 novemberében Szombathelyi Ferenc vezérezredes, a Honvéd Vezérkar főnöke elrendelte, hogy az addigi „R” (román) határvédelem mellett fel kell készülni az „O” (oros) határvédelemre. 1944. március 31-től Erdélyben ismét katonai közigazgatás lépett életbe. A

¹³ Az ezred sorállományának megosztásával saját állományából még egy ezredet állított fel. Az anyaalakulat tényleges tiszti, altiszti és legénységi állományának felét átengedte az ikerezednek, illetve mindkét alakulatot bevonuló tartalékosokkal töltötték fel. Az 57. gyalogezred zászlóaljai az anyaezredhez hasonlóan Sepsiszentgyörgyön, Székelyudvarhelyen és Marosvásárhelyen alakultak meg és onnan indultak a harctérre.

határvédelem éléről a szigorúságáról híres Kozma István vezérőrnagyot német nyomásra eltávolították, utóda 1944. július 1-től a csíki származású Horváth Ferenc vezérőrnagy lett.¹⁴ Felügyeletével 1944 nyarán további erődítések zajlottak. Körkörösén védhető zászlóalj-támpontokat építettek ki Kézdivásárhely, Sepsiszentgyörgy, Barót, Parajd és a Hargita-hegység térségében. Homoródfürdőnél ugyancsak körkörösén védhető harcvezetési pont kiépítése volt folyamatban a Székely Határvédelmi Erők parancsnokságának részére. Az erődítési munkálatok eredeti célja még Székelyföld bátyaszerű megerődítése volt, hogy a terület addig tudjon ellenállni egy román támadásnak, míg a honvédség zöme a nyugati területekről kibontakozik egy ellentámadáshoz.

Az Árpád-vonal működési elvével összhangban 1944 őszén a védelmi rendszert három vonalból alakították ki. A határon székely határőr elővédek álltak. Beljebb, a szűkületekben helyezkedtek el a körkörösén védhető völgyzárak. Legbelül alakították ki a határ vadász-zászlóalj fő ellenállási vonalát. Támadás esetén az elővéd székely határőr-zászlóalj halogató harccal vonult vissza. Az erődszakad a nyílt tüzelőállásokban tartotta magát, amíg az lehetséges volt, vagy visszavonult a határ vadász-zászlóalj támpontjaiba. A támadás megállításra ez utóbbi feladata volt, s ez indított ellenlökést az erőd visszafoglalására, de nem lépett túl az eredeti állásokon. Előirányozták a szovjet harckocsik nagy számával szembeni erős páncélelhárító tűzrendszer megszervezését, továbbá szaporították az aknavetők számát a zászlóalj szervezésében.

1944. augusztus 10-én Veress Lajos altábornagy, az erdélyi IX. hadtest parancsnoka, szemlét tartott a Békás-szorosban, majd az azt követő értékelésében megállapította, „hogy az első világháború tapasztalata alapján a Keleti-Kárpátok 7-8 sorhadosztállyal és a rendelkezésre álló határőr alakulatokkal megvédhetők.”¹⁵ A valóság azonban nem igazolta vissza a megállapítását. Egy határ vadász-zászlóaljra 70-80, egy hegyi útegre 50, egy határőr-zászlóaljra pedig 20 védendő arcvonal-kilométert lehetett számolni. Még a 27. székely könnyű hadosztály számításba vételével is az 50 000 fős Székely Határvédelmi Erők parancsnokságát megoldhatatlan feladat elé állította a katonai helyzet.

[NJ_09_kép] Állásban (Nagy József gyűjteménye)

1944. július végén ismét mozgósították a székely határőr-zászlóaljakat, melyek augusztus első napjaiban kivonultak a keleti hegyszorosokba, ahol az Árpád-vonal völgyzárjai közötti hegygerinceken tábori erődítések építésében segédkeztek, ez többnyire futóárkok, óvóhelyek, műszaki akadályok és tüzelőállások kiépítését jelentette. Állandóak voltak a különböző tanfolyamok és hadgyakorlatok, augusztusban a határ vadászcsoporthatóságok szintén mozgósítottak. Az 1923-ban születetteket, akiknek 1944 októberében kellett volna bevonulniuk katonai szolgálatra, már augusztus közepén behívták és nagyobb részüket a Dunántúlra szállították, ahol elkezdődött a kiképzésük. Más esetben a területi elv alapján a székelyföldi katonakötelesek a háború alatt nagyrészt helyben szolgáltak.

A magyar hadvezetés az 1944. augusztus 23-i román átállást követően Észak-Erdély katonai védelmét helyezte kilátásba. Egy hasonló átállásnak Magyarországon nem voltak meg sem a katonai, sem a politikai feltételei. Ráadásul az 1944. szeptemberi szovjet-román fegyverszüneti szerződésben a Szovjetunió ígéretet tett Észak-Erdély vagy nagyobb része Romániának való visszajuttatására, ami Magyarország számára még inkább kilátástalanná tette a háborúból való kiválást és a németek melletti kitartásban bízó erőket erősítette meg.

1944. augusztus 25-én Sepsiszentgyörgyre érkezett Hans Friessner vezérezredes, a német Dél-Ukrajna Hadseregcsoporthatóság parancsnoka, és az ő alárendeltségébe rendelték a Székely

¹⁴ Székely Határőr, 1. (1944) 5:1.

¹⁵ Ravasz, 2002. 11.

Határvédelmi Erőket. Ide tartozott az Erdély védelmére felállított magyar 2. hadsereg¹⁶ is, amely 1944 szeptemberében sikertelen támadást indított a dél-erdélyi szorosok elfoglalásáért. A gyors szovjet előretörés miatt a hadsereg az Aranyos folyó mögé vonult vissza, majd a tordai csatában küzdött október 7-ig. A szovjet 2. Ukrán Front csapatai Dél-Románia elfoglalása után Észak-Erdély területét fokozatosan bekerítették. A német–magyar hadseregcsoport az 1944. szeptemberi székelyföldi harcokat és a tordai csatát követően, október folyamán Erdély kiürítésére kényszerült. Ezért a székelyföldi harcok egy a terület tervszerű feladását jelentő hadművelet keretében zajlottak, és a német csapatok visszavonulásának veszteségminimalizálása volt a funkciója.

A szovjet 7. gárdahadsereg lövészalakulatai, valamint a 23. harckocsihadtest páncélosai az augusztusi moldvai győzelmek után, a szétvert német csapatok maradványait maguk előtt hajtva, augusztus 26-án érték el az akkori Magyarország határát az Úz-völgyében, ahol a sepsiszentgyörgyi 11. székely határőr-zászlóalj rövid harc után visszavonult a túlerő elől. A mögöttük elhelyezkedő Mátyás- király erődöt védő 32/1. erőd század szintén az állások kiürítésére kényszerült. Csíkszentmárton irányában, az Aklos-csárdánál lévő állásokban a védelem fő erejét a 26. határ vadász-zászlóalj képezte, melyhez csatlakoztak a székelyudvarhelyi 34. határ vadász-zászlóalj részei, a kaposvári 10. rohamtüzérsztyály egy ütege és Moldvából visszavonult német alakulatok maradványai. A német csapatok kis létszámuk ellenére, gépesítettségük és nagyszámú nehéz fegyverzetük miatt nagy tűzerővel rendelkeztek. A román átállás következtében a német Dél-Ukrajna Hadseregcsoport elveszítette öt teljes hadtesttörzset és 18 hadosztályt Románia területén. Augusztus végén a seregtestek maradványai igyekeztek visszavonulni Erdélybe. A völgyben az elkövetkező napokban hullámzó harc alakult ki. A határ vadászok mállházott csapatai könnyebben mozogtak az általuk ismert terepen, mint a hegyi felszereléssel nem rendelkező szovjet alakulatok. Szintén augusztus 26-án a Csobányos-völgyében betörő szovjet csapatok elől a baróti 13. székely határőr-zászlóalj alosztályait visszavonták az 1494 m magas Szellő-tető irányába, ahol augusztus 30-tól a 34. határ vadász-zászlóalj vette fel a küzdelmet a túlerővel szemben. A szovjet aknavetők nagy száma súlyos veszteséget okozott a zászlóaljnak, mely két nap alatt közel 290 főt veszített, akik megsebesültek, hősi halált haltak, eltűntek vagy fogságba estek. A hegygerincet azonban sikerült megtartani, így a szovjet csapatok nem tudtak Csíkszép víz felé kitörni és a Gyimesi-szorost bekeríteni. A 34-esek állásait a marosvásárhelyi 23. határ vadász-zászlóalj erősítette meg. A Marosvásárhelytől dél-nyugatra lévő határ zónát a Tabay-harc csoport és a német 8. SS-lovashadosztály részei védtek. Dél-Erdély felől ekkor még nem érkezett számottevő szovjet–román támadás Székelyföld irányába. Csíkmenaság peremhegyeit a parajdi 18. székely határőr-zászlóalj védte a Szellő-tető és az Úz-völgye között, kiegészítve csíki székely határőr alosztályokkal.

1944. augusztus 27-én az Ojtozi-szorosban is fellángoltak a harcok, ahol a kézdivásárhelyi 8. és a kovásznai 10. székely határőr-zászlóaljak mellett a kézdivásárhelyi 24. határ vadász-zászlóalj képezte a főerőt (67. határ vadász csoport). Az augusztus 28-i német–magyar ellentámadás sikerét a sósmezői 24/1. erőd század kitartása is biztosította, mely szeptember 1-én ürítette ki az erődöt. Augusztus 31-én Sepsiszentgyörgyön rakodtak ki a német 4. hegyihadosztály csapatai, melyek azonnal bekapcsolódtak a dél-nyugati határsáv védelmébe. Az Ozsdola–Bereck–Lemhény–Torja–Kászonújfalú általános terepszakaszon a magyar–német kötelékek szeptember 9-ig tartották magukat.

Szeptember első napjaiban a háromszéki határ vadász- és székely határőr-zászlóaljak fokozatosan északi irányú visszavonulásba kezdtek Kézdivásárhelyen keresztül. A 24.

¹⁶ A magyar 2. hadsereg-parancsnokság 1944. augusztus végén alakult meg Kolozsváron az erdélyi IX. hadtest törzséből. Alárendeltségébe lépett a magyar II. és IX. hadtest, továbbá néhány német seregtest a tordai csata idején.

határvadász-zászlóalj védelmi vonalát a Kászonok felől bekerítés fenyegette. Szeptember első napjaira Székelyföld összes szorosára rázárkózott a szovjet haderő. A 9. határvadászdandár parancsnoka, Szász Ferenc vezérkari ezredes Besztercén, tisztí értekezleten hívta fel a jelenlévők figyelmét, hogy a szovjet csapatok véssesen közelednek Dél-Erdélyben is: „a helyzet súlyos, az orosz erők túlerőben vannak, csak a legnagyobb hősiesség tudja megállítani, ha nem, az ország elveszett.”¹⁷

[NJ_10_térkép] A Keleti-Kárpátok előtere, 1944. augusztus 20.–szeptember 4. (*Erdély a hadak útján* nyomán készítette Elekes Tibor)

A Gyimesi-szorosban szeptember 1-jén érte az első támadás a csíki 70. határvadászcsoporthoz zászlóaljai a szovjet 7. gárdahadsereg és a Gorskov lovas-gépesített csoport részéről. A szoros bejáratától északra lévő Bilibók-tetőn védekező csíkszépvízi 4. székely határőr-zászlóalj, néhány napi szovjet felderítő próbálkozás visszaverése után, szeptember 8-án visszavonult.¹⁸ A Gyimesi-szoros bejáratánál a főerőt a gyimesfelsőlaki 32. határvadász-zászlóalj képezte, mely 1944. szeptember 11-én este vonult vissza a túlerő elől a Gyergyómedence irányába. Gyergyó és Csík környékére beérkezett erősítésként a székesfehérvári 2. tábori gyalog póthadosztály, melynek részei először a Békás-, majd a Gyimesi-szoros környékén léptek harcba.

A Tölgyesi- és Békás-szorosok védelmét a gyergyószentmiklósi 65. határvadászcsoporthoz látta el, melynek főerejét a gyergyótölgyesi 21. határvadász-zászlóalj képezte. A gyergyószentmiklósi 1. és a székelyudvarhelyi 14. székely határőr-zászlóalj határőrei szeptember 3-án a Békás-szoros két oldalán vették fel először a harcot a szovjet 40. hadsereg csapataival. A határőrök állásaikat órák alatt elhagyták. A védelmi állásokat a 21. határvadász-zászlóaljnak sikerült néhány napig megtartani német alakulatok segítségével. A 1502 m magas Hegyes-tetőn lévő 21. hegyiágyús üteg célzott lövései nagy veszteséget okoztak a szovjet támadóknak. Gyergyószentmiklóson tartózkodott szeptember első napjaiban a Székely Határvédelmi Erők parancsnoksága és törzse is, mely innen Szászrégenbe vonult vissza. Az 1944. szeptember 11-i visszavonulást követően, szeptember 13-án a Gyergyóhavasokban a 21. határvadász-zászlóalj nagy része fogságba esett, hiszen akkor már Székelyföld déli része ki volt őrítve.

A háromszéki és csíki alakulatok szeptember 20-ára, Szovátán keresztül, a Görgényvölgyébe vonultak vissza. A gyergyói 65. határvadászcsoporthoz maradványai pedig a Maros szűkületében lévő 21/6. erődcsászár szalárdi védőkörletében és a környező hegyekben foglaltak védőállást, Ratosnya és Palotailva környékén. A Görgényvölgyében lévő csapatokat a 2. tábori gyalog póthadosztály-parancsnokság, a 65. határvadászcsoporthoz maradványait pedig a német 3. hegyihadosztály-parancsnokság alá rendelték.

A szovjet csapatok a szalárdi erőd bekerítése érdekében, főerőikkel Görgényüvegcsúrnél támadták meg a székelyek állásait. Az október 8-ig tartó harcok során a székelyföldi alakulatok elvéreztek. A székely határőrség egy része már a keleti szorosokból való visszavonulás során hazaszökött.¹⁹ A határvadászok csak az október 8-i visszavonulást követően kezdtek hazaszállingózni, amikor látták, hogy Székelyföld szovjet megszállás alá került. Néhány székelyföldi alakulat szintén október első feléig volt védelemben a Kelemenhavasok, Borgói- és Borsai-hágók²⁰ körzetében német alárendeltségben, ők vonultak vissza legutoljára a Keleti-Kárpátok szorosaiból.

¹⁷ HIM HL, Tanulmánygyűjtemény 3282. Éltető Gábor: *Hadinapló*.

¹⁸ Lakatos, é. n.

¹⁹ Eddig olyan, a magyar 2. hadsereg-parancsnokság által kiadott dokumentum nem került elő, amely elrendelte volna a Székelyföld kiürítését.

²⁰ A marosvásárhelyi 19., az ákosfalvi 21., az erdőszentgyörgyi 20., a mezőmadarasi 22. és a nyárádszeredai 27. székely határőr zászlóaljak.

A székelyföldi alakulatok maradványaiból 1944. október 17-én Szatmárnémeti környékén létrehozták a három határvadász-ezredből álló 9. határvadász-hadosztályt, mely november első napjaiban a Tisza vonalának védelmében vérzett el a szovjet áttörés következtében (Tisza-tó környékén). A seregtest maradványait a Dunántúlra vonták ki, ahol különböző alakulatok között osztották szét a legénységet. Sokan a dunántúli ütközetekben tűntek el vagy estek szovjet hadifogságba. Más részük Németországba került kiképzésre, majd 1945 tavaszán az angol és az amerikai csapatok fogságába került. A nyugat-európai hadifogolytáborokból a foglyok zöme már 1946-ban hazatérhetett.

Székelyföld második világháborús véráldozatáról máig nem rendelkezünk pontos adatokkal. A veszteség halottakban, sebesültekben, fogságba esettekben és eltűntekben több ezerre tehető, azonban a halottak száma nem érte el az első világháború harctéri veszteségeit. Az erdélyi harcok során a magyar honvédség a töredékesen fennmaradt veszteségi nyilvántartások alapján 5912 fő halottat veszített. Azonban a sebesültek és eltűntek hozzászámításával a valós szám ennek többszöröse lehet.²¹

Egyes székely határőr-zászlóaljak harctéri vesztesége minimális volt, legtöbben a visszavonulás közben tűntek el, szöktek meg vagy estek szovjet fogságba. A közel 1200 fős csíkszépvízi 4. székely határőr-zászlóalj a gyimesi harcokban összesen hét halottat veszített.²² Ezzel szemben a határvadász-zászlóalj állományának nagyobb része felmorzsolódott a súlyos harcokban. A gyergyótölgyesi 21. határvadász-zászlóalj legalább 80%-os veszteséget szenvedett. Összességében a székelyföldi alakulatok, ameddig a keleti szorosokban szűkebb hazájukat védték, hittel küzdöttek és erejükhöz mérten kitartottak, azonban Székelyföld elvesztése után értelmetlennek látták a további harcokat és igyekeztek kivonni magukat a vesztes háborúból. A Szovjetunió elleni háborút amúgy sem érezték magukénak. Mivel a Székely Határvédelmi Erők magukba foglalták a felnőtt székely férfilakosság tekintélyes részét, ekkora embertömeg végleges kivonása a területről a visszavonulás során máig ható társadalmi következményekkel járt volna. Azonban az életösztön azt kívánta, hogy az édesapák és fiaik térjenek vissza otthonuk védelmére, hogy újakezddjék az életet egy békésebb korszakban.

A szovjet hadifogságban elhunytak létszáma szintén tisztázatlan. A székelyföldi harcok során fogságba esettek leginkább a Focşani-i gyűjtőtáborba kerültek, ahonnan a Szovjetunió különböző vidékeire szállították őket. A túlélők közül legtöbben 1948-ban térhettek haza, de volt, aki csak az 1950-es évek elején. Emellett a szovjet csapatok a polgári lakosság közül is számtalan személyt a Szovjetunióba hurcoltak. A Vörös Hadsereg 1944. november 7-én katonai közigazgatást vezetett be Észak-Erdély területén, ami egy új világot vetített előre. A háborúból hazatérő székelyföldi férfiak ezreinek kellett közel fél évszázadig hallgatásba burkolóznuk az háborús évek történéseiről.

²¹ Erdély a hadak útján, 164. A német seregtestek vesztesége az erdélyi harcokban kb. 15 000, míg a szovjet csapatoké közel 100 000 fő volt. Megjegyzendő, hogy mindhárom részről a legnagyobb véráldozatot a Tordai csata követelte.

²² Lakatos, é. n.

AZ ÁTMENET ÉS A SZOCIALIZMUS ÉVEI, 1944–1989 (Novák Csaba Zoltán)

Politikai és közigazgatási viszonyok

A második világháború utáni rövid átmeneti időszak, majd a kommunista párt diktatúrájának kiépítése új fejezetet nyitott a romániai magyarság történetében. A szovjet típusú politikai és gazdasági rendszer kiépítése törést jelentett a kisebbségi lét feltételeit illetően is. Megszűntek azok a politikai, gazdasági és kulturális keretek, hálózatok, amelyek addig nagymértékben meghatározták a kisebbségbe került magyar közösség létét. Megszűnt a jogállamiság, a magántulajdon, megszűntek vagy átszerveződtek a sajátos kisebbségi kulturális hálózatok, intézmények. Az állam által hatalmi erőszakkal beindított és véghezvitt politikai-gazdasági folyamatok eredményeként jelentős társadalmi átalakulás zajlott le a romániai magyarság körében, a teljes tagoltságú kisebbségi társadalomból csonka társadalom alakult ki, amely folyamatosan kiszolgáltatott volt az állami homogenizációs törekvéseknek. A kisebbségi létben hangsúlyos társadalomszervező szerepet is betöltő egyházak befolyása az ellenük indított támadások és megszorítások következtében jelentősen meggyengült. A politikai tagoltság megszüntetése és az egypártrendszer bevezetése átalakította a kisebbségi politizálás addigi kereteit. Az önálló kisebbségi politizálást felváltotta az ország és a kommunista párt magyarságpolitikáján belüli érdekképviseleti lehetőségek keresése. Az ún. proletárdiktatúra kiépülésével radikális elitváltás zajlott le gazdasági, politikai és kulturális területen egyaránt. A nemzetiségi szigetek fokozatosan eltűntek, a zsidók és a németek világháborús veszteségei és tömeges elvándorlása után Erdélyben a hetvenes évekre csupán két meghatározó etnikai elem maradt, a román és a gazdasági, politikai súlyából jelentősen veszítő magyar. Jelentős számú roma is élt a régióban, ők azonban a társadalom perifériájára szorultak. A világháborúkat átvészelő társadalmi és településszerkezeteket, regionális jellemzőkkel bíró kulturális szigeteket a homogenizáló szocialista rendszer számolta fel, majdnem teljes mértékben. Közel fél évszázad alatt a szocialista típusú modernizáció során megváltozott Erdély, a nagyvárosok társadalmi, etnikai összetétele, sokszínűsége, a különböző kistérségek arculata.

A jelenlegi kutatások alapján az erdélyi magyarság 1944–1989 közötti történetét illetően a következő korszakokat és alkorszakokat különböztethetjük meg:

1. Az 1944–1947 közötti átmeneti időszakban került sor a román közigazgatás visszatérésére Észak-Erdélybe, a nemzeti kisebbségek önálló képviseleti szervezeteket hoztak létre, amelyek a baloldali pártokkal léptek szövetségre. Erdélyben és a Székelyföldön kiépült egy viszonylag önálló magyar kulturális és oktatási intézményhálózat.

2. 1948–1965: a klasszikus sztálinizmustól a nemzeti kommunizmusig

a) 1948–1952/53: Ebben az időszakban került sor a kommunista párt hatalomátvételére és kezdődött el a proletárdiktatúra kiépítése. A kisebbségi szervezeteket első lépésként a kommunista párt teljes alárendeltségébe helyezték, majd 1953-ban feloszlatták. A közösségi integráció modellje helyet az új ideológiai irányvonal alapján az egyéni integrációt helyezték előtérbe.

b) 1952–1956: A sztálini nemzetiségpolitika alapján 1952-ben szovjet „sugallatra” létrehozták a történelmi Székelyföldet magába foglaló Magyar Autonóm Tartományt.

c) 1956: Az 1956. évi magyar forradalom romániai és erdélyi kihatása.

d) 1957–1964: A magyar forradalom utáni megtorló intézkedés időszaka, az önálló kisebbségi kulturális és oktatási intézményhálózat felszámolása, illetve átszervezése, a kisebbségi nyelvhasználat visszaszorítása.

3. 1965–1989: a Ceaușescu-korszak

a) 1965–1974: „desztalinizációs”, „liberalizációs” tendenciák, az ígéreték évei: intézményalapítások (magyar nyelvű tévéadás, magyar lapalapítás stb.) A magyar elit intézményes integrációja.

b) 1975–1984: A nacionalista tendenciák felerősödése, kis „kulturális forradalom” kihatása.

c) 1985–1989: A végkifejlet: a „magyarkérdés eltűnése”: magyarul beszélő románok „megjelenése” a pártdokumentumokban, a politikai és gazdasági válság elmélyülése.

Románia 1944. augusztus 23-i kiugrását követően a Székelyföld szeptember–október folyamán ismét román közigazgatási irányítás, pontosabban a Felszabadított Területek Közigazgatásának Kormánybizottsága fennhatósága alá került. A román vezetés mind közigazgatásilag, mind gazdaságilag gyorsított ütemben igyekezett integrálni a térséget a román államkeretbe. A új közigazgatási vezetőket (főispánok, fontosabb települések polgármesterei) központosított rendszerben, Bukarestben nevezték ki. November elejére a Székelyföld négy megyéjében, Háromszéken, Udvarhelyen, Csíkban és Maros-Tordában sikerült felállítani a kormánybiztos által kinevezett román hatósági szervezetet (prefektusok, szolgabírók, községi bírók, jegyzők, polgármesterek, csendőrség, katonai helyőrségek). A négy megyében forgalomban volt a pengő és a lej is. A Román Nemzeti Bank egyelőre csak Sepsiszentgyörgyön nyitott fiókot. A román állam visszavette azokat az iskolákat, amelyekben a második bécsi döntésig román nyelven folyt a tanítás. Az oktatás viszont csak részben, egyes településeken kezdődött el.

A második világháború után

NZ 02- A világháború vége. Ismeretlen fotós. (SzNM)

A vesztes háború tudata mellett a visszatérő román közigazgatás és hadsereg magatartása csak fokozta az amúgy is nyomasztó székelyföldi közhangulatot. A történelmi pártok és a visszatérő román közigazgatás képviselői az itt élő magyarokat háborús bűnösneként kezelték. A magyar lakosság félelmeit csak fokozták a csendőrség és a magukat „voluntároknak” (önkénteseknek) nevező félkatonai alakulatok atrocitásai. A román Nagyvezérkar abból a megfontolásból engedélyezte ezen csapatok felállítását, hogy pacifikálják a front mögötti területeket, előkészítve a román közigazgatás visszatérését. A legismertebb önkéntes alakulat, a Gavrilă Olteanu vezette Iuliu Maniu Erdélyi Önkéntes Ezred szeptember elején szerveződött Brassóban és a hónap közepén Sepsiszentgyörgyön kezdte el a székelyföldi tevékenységét. A gárdisták rejtett lőszerraktárakat, fegyvereket keresve vonultak végig a településeken, rabolva, fosztogatva és bántalmazva a lakosságot. A jelenség ugyanakkor megfélemlítő hatást gyakorolt a Magyarországon tartózkodó és hazatérni szándékozó erdélyiekre. A szovjet katonai vezetés nem akadályozta meg az önkéntes gárdák felállítását, viszont brutalitásukat később indokként felhasználta a saját katonai közigazgatás bevezetéséhez, amivel egyúttal a helyi baloldali szervezeteket hozta előnyös helyzetbe. Az egyik legismertebb és legbrutálisabb esetre Szárazajtán került sor szeptember 25-én, ahol a helyi román lakosok hívására megérkezett, kész listával rendelkező önkéntesek 11 személyt végeztek ki. A hónap végére eljutottak a Csíki-medencébe, néhány nap csíkszeredai tartózkodás után, október 8-án Csíkszentdomokoson hajtottak végre a szárazajtaihoz hasonló büntető akciókat. Fegyverrejtegetés vádjával itt is 11 személyt végeztek ki. Olteanu parancsnok gárdistái eljutottak a Gyergyói-medencébe, ahonnan a gyergyószentmiklósi szovjet városi parancsnok felszólítására távoztak, majd ezt követően szétszóródtak. A gárdisták megfélemlítésében és leszerelésében szerepet játszott az, hogy híruk a nemzetközi közvélemény elé is eljutott,

 Nagy–Vincze, 2004. 38–52.

valamint hogy a kommunisták és a Szovjetunió belpolitikai megfontolásból nemkívánatosnak tartották ezen rémtetteket.²

Az önkéntesek atrocitásainál is súlyosabb hatása volt a több ezer magyar internáló- és munkatáborokba való hurcolásának. A fegyverszüneti szerződésre hivatkozva, a román hatóságok a Székelyföldön kezdték el az észak-erdélyi magyar férfilakosság egy részének internálását. A székelyeket hatványozottabban érintette ez, mert jelentős részük az 1941-ben megszervezett Székely Határvédelmi Erőknél szolgált és a front széthullása után sokan hazaszöktek a családjukhoz. A Târgu-Jiuban, Focșaniban és Földváron felállított munkatáborokba több ezer magyar férfit internáltak, akik közül az embertelen bánásmód és körülmények következtében sokan életüket veszítették.

A visszatérő román közigazgatás tevékenysége nem volt hosszú életű. A Szovjetunió a romániai politikai szereplők sakkban tartása érdekében Észak-Erdélyben és az annak körülbelül 36%-át kitevő Székelyföldön szovjet katonai közigazgatást vezetett be. November 10-én Maros-Torda megyét, majd 11-én Csík, Udvarhely és Háromszék megyét is elhagyták a román hatóságok. A távozó hivatalnokok helyét az Országos Demokrata Arcvonalba (ODA) tömörülő baloldali szervezetek és a szovjet hadsereg felügyelete alatt ún. politikailag megbízható, helyi személyek vették át, az esetek többségében betartva az etnikai arányokat. A Székelyföldön magyar vezető állt három megye, Csík (Rancz Károly), Udvarhely (Szilágyi Ignác) és Háromszék (Kerekes Béla) élén. A rendet ún. népőrségek tartották fenn. Udvarhely megyében még határőrséget is szerveztek annak érdekében, hogy megakadályozzák a fosztogatásokat és ellenőrizzék a kereskedelmet. A gazdasági nehézségeket a székely megyék is úgy próbálták enyhíteni, hogy egyfajta önellátásra rendezkedtek be. Háromszéken például közadóval próbált a megye jövedelemhez jutni. A szovjet közigazgatás 1945 tavaszáig tartott, március–június között a román közigazgatás szovjet engedéllyel visszatérhetett Észak-Erdélybe. Mihály király szovjet nyomásra és a szovjetbarát politika erősítése céljából a kommunistákkal szövetséges Ekésfront vezetőjét, Petru Grozát nevezte ki kormányfőnek. E rövid átmeneti időszak a háború és az azt követő nehézségek közepette viszonylagos stabilitást hozott a térség életébe, mérsékelte az etnikai jellegű konfliktusokat, biztosította a kétnyelvűséget.

A román közigazgatás visszatérése újabb, a magyar lakosság diszkriminációjára is használható rendelkezéseket eredményezett. Az ún. CASBI-törvény (Ellenséges Vagyonokat Kezelő és Ellenőrző Pénztár) alkalmazásával nagyon sok magyar és német vesztette el a vagyonát. A jogszabály szerint a Romániával hadban levő országok alattvalóinak tulajdonában levő javakat az állam gondnokság alá vette. Ezzel (a német érdekeltségek, javak mellett) mind a magyar állampolgárságú személyek, mind a magyar érdekeltségű vállalatok, az Észak-Erdélyből elmenekült, kitelepített vagy csak távol levő lakosok teljes ingó és ingatlan vagyona a CASBI felügyelete alá került. Az állam a magyar közösségek szövetkezetei ellen is hadjáratot indított 1944 őszén, amikor egyes szövetkezetek tulajdonát a CASBI felügyelete alá helyezte azzal az ürüggyel, hogy azoknak a magyar állam pénzügyi támogatást nyújtott. 1945-től kezdődően a CASBI-törvény alapján a román hatóságok összesen 203 magyar érdekeltségű kereskedelmi és iparvállalatot és 30-35 000 magyar nemzetiségű román állampolgár vagyonát helyezték zár alá. Súlyos következményekkel járt a szövetkezetek 1945-ben, Bukarestben tartott kongresszusán elfogadott határozat is, amely betiltotta az etnikai alapon szerveződő szövetkezeteket.³

Március 23-án megjelent az új, 187. számú földbirtoktörvény, amelynek több pontja is hátrányosan érintette a magyar nemzetiségűeket. Az 50 hektár feletti földbirtokokat szándékoztak elkobozni, de a törvény további olyan kategóriákat is meghatározott, amelyeket

² Uo. 38–52.

³ Vincze, 1999. 107–142. Vincze, 2000. 10–28.

meg kellett fosztani vagyonuktól, ilyenek voltak a „határon kívül rekedtek”, a „kollaboránsok” és a „menekültek”. Ezeknek a kategóriáknak a meghatározása pontatlan volt, a gyakorlatban csak a magyar vagy német nemzetiségűekre alkalmazták. Ugyancsak sérelmes volt a magyarságra nézve az a törvény is, amely csak azon észak-erdélyi lakosok román állampolgárságát ismerte el, akiknek az 1940. évi második bécsi döntés előtt Romániában állandó lakhelye volt, és az akkor érvényben levő törvények értelmében román állampolgársággal rendelkeztek.

[NZ 01] A gát javításán dolgozó marosvásárhelyi önkéntesek 1945-ben (Novák Csaba Zoltán gyűjteménye)

A Magyar Népi Szövetség és a Román Kommunista Párt megszervezése

A frontvonal áthaladása, a szovjet csapatok megérkezése teljes mértékben megváltoztatta a politikai élet újjászervezésének feltételeit. Az 1944 szeptemberében Kolozsváron létrehozott, több magyar politikai pártot és szervezetet magába tömörítő Erdélyi Magyar Tanács rövid életűnek bizonyult. Néhány vezető politikusát (Demeter Béla, Teleki Béla) a bevonuló szovjetek elhurcolták. A szovjet jelenlétnek és később a Groza-kormány kinevezésének köszönhetően elsősorban az ún. baloldali pártok szerveződhetek újjá és kerültek jelentős lépéselőnybe. Ezek a szerveződések az első időszakban lokális jellegűek voltak, majd idővel betagozódtak a különböző regionális vagy országos szintű szervezetekbe, pártokba (Szociáldemokrata Párt, Magyar Népi Szövetség /MNSZ/, Román Kommunista Párt /RKP/).

Az ODA-t vezető RKP támogatásával a magyar jellegű szerveződések közül a két világháború közötti baloldali Magyar Dolgozók Országos Szövetsége (MADOSZ) jogutódjaként elismert MNSZ kapott zöld utat. A szervezet 1944. október 16-án alakult meg Brassóban mint nemzetiségi alapon szerveződő baloldali párt. A szervezet élére a csíkszentdomokosi származású, egykori MADOSZ-os vezetőt, Kurkó Gyárfást választották meg. Az ODA által is támogatott központi MNSZ-vezetés fokozatosan magába olvasztotta a Székelyföld különböző településein megalakult baloldali magyar szervezeteket, és ahol nem volt ilyen, a Brassóból és Marosvásárhelyről kiküldött aktivisták révén megalakították a helyi alapszervezeteket. 1945 folyamán Marosvásárhely központtal megalakult a Maros-Torda, Csík, Udvarhely, Háromszék megyei szervezeteket tömörítő regionális központ. Az MNSZ csíkszeredai megalapítása pl. Vargancsik István aktivista nevéhez kapcsolódik, aki Brassóból érkezett a szovjetektől kapott menlevéllel (és kézfegyverrel) szeptember végén. Az 1945 első felére megszilárduló háromszéki szervezet munkáját a marosvásárhelyi központból kiküldött Csupor Lajos (később a kommunista párt színeiben a Magyar Autonóm Tartomány elnöke) irányította. Székelyudvarhelyen Brassóból érkező aktivisták szervezésében október 11–13. között alakult meg a MADOSZ (későbbi nevén MNSZ) megyei bizottsága, az oroszok által is elfogadott Szilágyi Ignác elnökletével.

Az MNSZ csatlakozott az ODA-hoz, átvéve annak osztályharcos retorikáját, és magát az erdélyi magyarság egyetlen legitim képviselőjének tekintette. Ugyanakkor, alkalmazkodva a kommunisták retorikájához, az erdélyi magyar társadalmat demokratákra és árulókra osztotta, feltételesen kizárva néhány társadalmi réteget. A polgárság és az értelmiség „be kell bizonyítsák becsületes munkájukkal, hogy a nép mellé állnak” – hangsúlyozta Kurkó Székelyudvarhelyen 1946-ban.⁴ Ugyanakkor az MNSZ számos esetben jogvédelmi munkát is felvállalt, ami jelentősen növelte népszerűségét. Tagsága 1945 második felére elérte a 387 753 főt. 1945–1946 folyamán az MNSZ székelyföldi tagsága folyamatosan növekedett. 1946-ban Maros-Torda megyében több mint 40 000 tagról beszéltek, Háromszéken 36 ezres

⁴ Nagy–Olti, 2009. 45–49.

tagságot jeleztek a hivatalos statisztikák. Udvarhely megyéből 43 000, Csík megyéből pedig 30 000 tagot jelentettek. Ezen számok alapján elmondhatjuk, hogy 1946–1947 táján az MNSZ tagságának majdnem felét a székelyföldi szervezetek adták. A ténylegesen aktív, tagsági díjat fizetők száma viszont ennél sokkal kisebb volt. Az MNSZ székelyföldi vezetői általában a regionális központból kiküldött aktivisták kapcsolati, mozgalmi hálózatából kerültek ki és az esetek többségében együttműködtek az RKP helyi embereivel. A helyi városi, községi, járási szervezetek különböző szakosztályaiban, főleg 1947 előtt, helyi értelmiségiek, papok, tisztviselők is aktív szerepet vállaltak. A meghatározó szerepet viselő vezetők többsége székelyföldi származású volt, a két világháború közötti baloldali mozgalmi körökből kerültek ki, többük az MNSZ-es aktivitásával párhuzamosan tagja volt a kommunista pártnak is. Az MNSZ háromszéki szervezetének első elnöke, Szász Imre pl. szegény családból származott, az őt követő Demeter András pedig egykori MADOSZ-aktivista, és mindketten tagjai voltak a kommunista pártnak is.⁵

Az MNSZ működését valójában három belső irányvonal határozta meg: a szervezet szélsőbaloldali szárnya, amely a nemzetiségi kérdést a kommunista párt politikájának szemszögén keresztül látta, a népi-demokratikus szárny, amely bizonyos feltételek teljesítése esetében képzelte el a baloldali pártokkal való együttműködést, és az ún. polgári, nemzeti irányvonal, amelyet az egyházak és egyes értelmiségi csoportok képviseltek. A népi-demokratikus és a polgári-nemzeti irányvonal képviselői az önálló kisebbségi intézményrendszerben látták a nemzeti azonosságtudat megőrzésének zálogát, a kommunista szárny pedig megelégedett az anyanyelv-használati jogokkal.⁶ Az MNSZ-en belüli irányvonalak közötti jelentősebb törés már 1945 végén bekövetkezett. A polgári szárny részéről többen felrötták a szervezetnek a politikai tisztogatások során tanúsított radikalizmusát és ennél is élesebben bírálták az MNSZ 1945. novemberi marosvásárhelyi kongresszusán megfogalmazott álláspontját, amelyben a résztvevők kijelentették, hogy Erdély helyzetét és a nemzetiségi kérdést nem tekintik határkérdésnek, lemondva ezzel egy esetleges határrevízióról.

Az MNSZ belső ellenzékének leghangsúlyosabb megnyilvánulására a Székelyföldön került sor 1946-ban a székelyudvarhelyi kongresszuson, ahol a szervezet hivatalos programját vitatták meg, illetve mutatták be. A hangulat már a kongresszus előkészülete alatt feszült volt Udvarhely megyében, ahol a lakosság jelentős része nagyon elégedetlen volt. Egy korabeli jelentésben így írtak a jelenségről: „Csak azt látják, hogy ők mind magyarok, Magyarországot akarnak, népszámlálást követelnek. Az hihető, hogy ezek elszigetelt jelenségek, s a többség másképpen gondolkozik. Később azonban kint járva a falukon mindenütt szinte egységesen ezt mondják a székelyek”.⁷ Hasonló jelentések érkeztek Háromszékről is, főleg a katolikus többségű vidékekről. A belső ellenzék élesen bírálta a tanügyi kérdések megoldásában tapasztalt hiányosságokat. A kongresszus harmadik napjára tervezett népgyűlésen pedig ellentüntetésre került sor. Papok által vezetett földművesek, kézműves mesterek, kiskereskedők nyilvánosan kifejezték az MNSZ hivatalos politikájával szembeni nemtetszésüket, illetve a szovjet katonai közigazgatás időszakában hangoztatott autonómiatervek iránti szimpátiájukat.⁸ A (hivatalosan fasisztának bélyegezett) ellenzék megnyilvánulásainak következményeként az MNSZ 1946-ban erőteljes érdekvédelmi, sérelmi

⁵ RNL HMH, Az RKP Csík megyei bizottsága (Comitetul Județean de Partid Ciuc) fond, 1/1945, 1, 2/1946, 1, 2/1947. d. RNL KovMH, Az RKP Háromszék megyei bizottsága (Comitetul Județean de Partid Trei Scaune) fond, 1/1945, 1/1946, 1/1947. d.

⁶ Nagy-Olti, 2009. 45–49.

⁷ Uo. 339. Keresztúri Antal MKP-küldött beszámolója az MNSZ székelyudvarhelyi kongresszusáról. 1946. július.

⁸ Makfalvi, 1997. 252–255.

politizálásba kezdett. Jobban hangsúlyozták az állampolgársági kérdés gyors és hatékony megoldását, a CASBI-törvény felülbírálatát, az egyenlő jogok biztosítását, az anyanyelvi oktatási rendszer kiszélesítését és egy nemzetiségi státútum elkészítésének szükségességét. Az 1946. évi választásokon az MNSZ külön listán indult és a szavazatok 12%-át, a mandátumok 9%-át (29 mandátum) szerezte meg. A parlamentbe kerülve az MNSZ megpróbálta hangsúlyosabban megjeleníteni a romániai magyarság legfontosabb problémáit. A székely megyék listáin 15 jelölt, néhány központi vezető és a helyi képviselők jutottak be a parlamentbe: Nánássy János, Kiss József, Kacsó Ferenc (Maros megye), Kacsó Sándor, Imecs Béla, Izsák Domokos (Udvarhely megye), Kurkó Gyárfás, Selyem Tamás, Szentmiklóssy Ferenc, Miklós Antal, László István (Csík megye), valamint Havadtöy Sándor, Szabó Albert, Szakács János, Tóth Géza (Háromszék megye).⁹

Ennek a rövid, átmeneti időszaknak az országos szinten végbement, radikális politikai változások vetettek véget. A nemzetközi politikai helyzet alakulásával egyértelművé vált a kelet-európai térség szovjet befolyási övezetbe kerülése, ennek hatására pedig Romániában is felgyorsultak az események. Az RKP az ún. szalámitaktika révén felmorzsolta a történelmi pártokat, a király 1947. novemberi lemondásával pedig megszerezte a teljes hatalmat. A hatalomváltás megpecsételte az MNSZ sorsát. A kommunisták támogatásával a szélsőbaloldali irányvonal került előtérbe. Luka László kezdeményezésére a szervezet kénytelen volt feladni a magyar közösség képviseletére fókuszáló, ún. „elvtelen egység” politikáját. Az RKP nemzetiségpolitikai koncepciójában már nem kapott helyet a nemzeti kisebbségek önálló intézményrendszere, a kollektív integráció helyett az egyéni integráció modelljét helyezték előtérbe. Az MNSZ további küldetését a kommunista ideológia közvetítésében látták. Az RKP támogatásával a szervezet központi vezetőségében, majd a vidéki szervezetekben is fölénybe került a szélsőbaloldali irányvonal. Kurkó Gyárfást leváltották a vezetői tisztségből, helyét Kacsó Sándor vette át. Ezt a lépést a vidéki szervezetekben is tisztogatási hullám követte. Az MNSZ székelyföldi regionális központjában, Marosvásárhelyen 1947. június 18-án vette kezdetét a megyei és helyi MNSZ-vezetők tevékenységének felülvizsgálata. A székelyföldi szervezeteket már az 1946. évi székelyudvarhelyi események után a „reakció” fellelegvárának tartotta az MNSZ szélsőbaloldali szárnya. A megyei és járási (1950-tól rajoni) szervezetek élére a kommunista párt megbízható aktivistáit nevezték ki. Tóth Géza, Sala Márton, Péter Gyula Háromszék megyei szervezeti elnökök a kommunista párt aktivistái voltak és pártegyetemeken részesültek ideológiai képzésben. Hasonló életpályát tudhattak magukénak Oláh József és Frunza András Seps-i rajoni vagy Kádár József és Lénárt József Kézdi rajoni MNSZ-vezetők.¹⁰

NZ 06- Luka László az 1848-as ereklye kiállítás megnyitóján, Sepsiszentgyörgyön, 1949. Ismeretlen fotós. (Székely Nemzeti Múzeum Sepsiszentgyörgy)

Az 1948–1950 közötti időszakban az MNSZ az érdekvédelmi szervezetből átalakult a kommunista párt és a párton kívüli magyar tömegek közötti közvetítő „transzmissziós szíjja”. A központ után átszervezték a vidéki szervezeteket is, ami jelentős tagcserével járt, és a szervezetben eddig is jelen levő kommunisták jutottak nagyobb szerephez. Az épülő proletárdiktatúra számára kényelmetlenné vált egykori MNSZ-vezetőket 1949-ben félreállították, sokukat (Kurkó Gyárfás, Balogh Edgár, Csögör Lajos, Demeter János) kirakatperekben többéves börtönbüntetésre ítélték. A szervezet ettől kezdve egyszerű

⁹ Tóttösy, 2005. 151–152. Nagy–Olti, 2009. 369–381.

¹⁰ RNL KovMH, Magyar Népi Szövetség Háromszék megye (UPM județul Trei Scaune) fond. 25/1950. d. 1–25. f. *Szabad Szó*, 1947. 441.

végrehajtó szerepet, tömegszervezeti funkciót töltött be, közvetítette a párt ideológiáját és propagandáját a magyar közösség felé. Az MNSZ 1953-ban szűnt meg, „oszlatta fel önmagát” más kisebbségi és tömegszervezetekkel együtt. A Román Munkáspárttá átkeresztelt kommunista párt vezetése úgy vélte, hogy a nemzetiségek politikai, gazdasági integrációjához már nem szükségesek az önálló nemzetiségi szervezetek. Az MNSZ helyi, kommunista párttagsággal is rendelkező vezetőinek többsége a Román Munkáspárt helyi szervezeteibe vagy állami intézményekbe került.

A szociáldemokraták első erdélyi szintű szervezési kísérletére szintén Kolozsváron került sor. A szervezet néhány hónap után betagozódott a Romániai Szociáldemokrata Pártba, létrehozva a párt Magyar Tagozatát. 1945-től kezdődően az inkább nagyvárosi múlttal és hagyománnyal rendelkező szociáldemokratáknak kisebb, néhány száz taggal rendelkező szervezeteket sikerült létrehozniuk a székelyföldi városokban és néhány nagyobb községben. Politikai aktivitásuk viszonylag szerénynek mondható, többnyire kerültek a kommunistákkal való konfliktusokat. A szociáldemokraták a Székelyföldön a legnagyobb sikert 1946-ban érték el, amikor Szabó Albert a párt háromszéki listáján szerzett parlamenti mandátumot. 1948-ban, a pártegyesítés során a néhány székelyföldi szociáldemokrata szervezet betagozódott a Román Munkáspártba. A román történelmi pártok közül a régióban a Nemzeti Liberális Párt és a Nemzeti Parasztpárt szerveződött újjá. Ezek közül az utóbbi bírt nagyobb jelentőséggel, amely az 1946. évi választások során magyar nyelven is kampányolt, illetve magyar tagozat létrehozásával is próbálkozott. A parasztpártiak Maros megyében és a Brassóhoz közel levő Háromszéken fejtettek ki komolyabb aktivitást. A Nemzeti Parasztpárt politikai súlyának és befolyásának csökkentését a kommunisták a vezetők kompromittálásával, illetve az elsősorban a román parasztság mozgósításával megbízott Ekésfront létrehozásával és megerősítésével érték el. A román földművesek erős parasztpárti beágyazottsága miatt az Ekésfront helyzete viszonylag későn stabilizálódott, tagsága a Székelyföldön megyénként három- és négyezer között mozgott.

A kommunista párt székelyföldi szervezetei szintén helyi csoportok kezdeményezéseként alakultak meg, első lépésként a térség nagyobb központjaiban, majd idővel betagozódtak az RKP regionális és központi szerkezetébe. 1944 őszen Kolozsváron megalakult a Kommunisták Észak-Erdélyi Pártja, majd bukaresti kapcsolatok révén más településeken is megalakultak a kommunista párt helyi szervei. A Székelyföld legnagyobb városában, Marosvásárhelyen 1944. szeptember 24–28. körül alakult meg a kommunista párt a helyi illegalisták kezdeményezésére, akik munkaszolgálatból szöktek meg és „az orosz csapatok szeptember 28-i bevonulása előtt néhány nappal érkeztek haza. A hazajöttek azonnal megalakították a párt 8 tagból álló Ideiglenes Végrehajtó Bizottságát. Ezt a bizottságot később 16 tagra bővítették és egy 5 tagból álló ideiglenes vezetőséget választottak”.¹¹ 1944 végéig az összes székelyföldi megyeközpontban megalakult az RKP helyi szervezete. Sepsiszentgyörgyön és Székelyudvarhelyen a brassói küldöttek alapították meg az első kommunista sejtet szeptember végén, illetve októberben, Csíkszeredában pedig november 9-én alakult meg a helyi szervezet Balló Albert vezetésével.¹² Az RKP székelyföldi szervezetei közül Maros megye a kolozsvári, a Csík, Háromszék és Udvarhely megyei tagozatok pedig a Brassó tartományi központhoz tartoztak. A tényleges szervezeti központ idővel Marosvásárhely lett, itt működtek a középszintű káderiskolák, és 1946-tól kezdődően itt szervezték meg a székelyföldi pártszervezetek regionális tanácskozásait. A pártszervezés során az RKP a Székelyföldet – figyelembe véve a térség sajátos etnikai, kulturális, gazdasági és társadalmi adottságait – a kezdetektől külön entitásként kezelte.

¹¹ Novák, 2005. 64–84.

¹² RNL HMM, Az RKP Csík megyei bizottsága (Comitetul Județean de Partid Ciuc) fond, 1/1945. d. 19. f.

[NZ 04] A nyáradszeredai járási pártbizottság a negyvenes évek végén (Novák Csaba Zoltán gyűjteménye)

Az 1945–1947 közötti időszak az RKP székelyföldi szervezetei számára a szervezéssel, a legitimáció megszerzésével, a helyi hatalomba, közigazgatásba történő lassú beszivárgással telt. Az RKP székelyföldi viszonylatban sem egy alulról építkező népi mozgalomként került hatalomra, hanem a világháború utáni nemzetközi és országos politikai folyamatok következtében. A pártnak folyamatosan arra kellett figyelnie helyi szinten is, hogy politikai lépéseit megfelelő tömegmozgósítással és propagandával igazolja.

Az RKP útja a genezistől a hatalomig több szakaszban zajlott le. A háború utáni hónapokban megalakultak az első sejtek a megyeközpontokban. A két világháború között Marosvásárhely kivételével egyik településen sem működött komolyabb kommunista szervezkedés, ezért a tagtoborzás nehézkesen indult be. Marosvásárhelyen egykori illegalisták voltak a kezdeményezők, máshová elsősorban brassói küldöttek és szervezők érkeztek és ők indították be a pártéletet, aktivizálták a kommunista mozgalom két világháború közötti időszakának helyi szimpatizánsait, toborozták az új lehetőségeket felmérő és a párthoz csatlakozó személyeket. A Groza-kormány beiktatása 1945 májusában némileg javított a párt megítélésén, de még mindig jelentős volt a mozgalommal szembeni elutasítás. 1945 folyamán az RKP tagsága egyik székely megyében sem haladta meg sokkal a kétezer főt. Szervezői érzékelték a gondokat és többnyire az ekkor már jelentős tagsággal bíró MNSZ hátszelében tevékenykedtek, ugyanakkor esetenként teret adva az attól való elhatárolódásnak is, azzal érvelve, hogy az MNSZ-ben helyet kapnak a reakciók is.

A második szakasz 1946 politikai változásaival kezdődött és az RKP hatalomra jutásáig tartott. A baloldali pártok szövetségének választási „győzelme” és az MNSZ viszonylagos választási sikerei – ahogy ezt Háromszékről jelentették – mérföldkövet jelentettek a helyi politikai életben: „Megyénkben a politikai hangulat a választási győzelem után nyugodt és csendes. A választási győzelmet megyénk lakossága kész ténynek veszi és mindazok, akik eddig távol tartották magukat a demokratikus munkától, folyamatosan bekapcsolódnak.”¹³ Az RKP jelentős kormányzati tényezővé vált, egyre több hatalmi kulcspozícióval rendelkezett, amit a vidéki szervezetek is kihasználtak.

A párizsi békeszerződés aláírása, majd a király 1947 végén történő lemondatása, az RKP teljes hatalomátvétele újabb fordulatot eredményezett a pártszervezésben. A politikai hatalom birtokában a párt hatékonyabban lépett fel ellenfeleivel szemben, illetve a székelyföldiek számára is nyilvánvalóvá vált, hogy rövid távon jelentős politikai fordulatra nem lehet számítani. A közigazgatási és állami pozíciókat az RKP helyi képviselői foglalták el. Jelentős mértékben nőtt a pártba belépők száma, elsősorban Maros megyében és a Brassóhoz közel levő Háromszéken. Csík és Udvarhely megyék esetében ezen a téren nem beszélhetünk hasonlóan látványos változásokról. Maros megyében 1948-ban 12 774 kommunista párttag volt, Háromszék megyében 11 960, Udvarhely megyében 6442, Csík megyében pedig 4411. Ezek a számok minden megye esetében messze elmaradtak az MNSZ 25-30 000 fő körüli tagságától.¹⁴

Az RKP székelyföldi kiépülésének korai szakaszát több tényező is lassította, amelyek közül a legtöbb a helyi társadalom sajátos szerkezetéből és mentalitásából eredeztethető. A székely kisvárosokban (Marosvásárhelytől eltérően) nem volt a kommunista mozgalomnak esetleges táptalajt nyújtó komolyabb ipari központ. A székely paraszti társadalom (leszámítva talán a föld nélküli szegényparasztokat) természetszerűleg nem volt érdekelt a gazdaság kommunista típusú átalakításában, valamint – nem utolsósorban – a vallás és az egyházak

¹³ RNL KovMH, Az RKP Háromszék megyei bizottsága (Comitetul Județean PCR Treiscaune), 1/1946. d. 161. f.

¹⁴ Novák, 2005. 64–84.

komoly, akár társadalomszervező befolyással bírtak a helyi emberek életére. A székely társadalom egy része inkább a gazdasági, társadalmi reformokat, földosztást, az erdők újramérését, az életminőség javítását és a nemzetiségi problémák megoldását várta el a politikai képviselőktől. Ezzel magyarázható, hogy a kezdeti időszakban sok volt a politikailag bizonytalan útkereső, aki nem tette le a garast azonnal a kommunisták mellett. Ezek döntő többsége az MNSZ-ben tevékenykedett, ahol nem voltak annyira korlátozó ideológiai megkötések, és a nemzetiségi sérelmi politikának is több szerep jutott. Mindez a párttagság alakulásában is megmutatkozott. Ebben Marosvásárhely és Háromszék járt az élen, Csík és Udvarhely megyékben komoly nehézségek mutatkoztak. Nem elhanyagolható az a tény sem, hogy a romániai magyarság életére akkor legnagyobb hatással bíró MNSZ szintjén is a Székelyföldön volt a legerősebb azon csoport magja, amely ellenezte a kommunistákkal való szorosabb együttműködést és karakteresebb nemzeti politizálást szorgalmazott. A kommunista párt fokozatos térfoglalása, tagságának növekedése, majd hatalomra jutása egy gyors folyamat eredménye volt a Székelyföldön is, ennek háttérben meghatározó volt az országos politikai erőviszonyok alakulása és a kommunista párt monopolhelyzetének országos kiépülése.

[NZ 03] November 7. Megünneplése Marosvásárhelyen (Novák Csaba Zoltán gyűjteménye)

1945 után folyamatos elitcsere zajlott le, amelynek eredményeként a kommunista párthoz tartozó vagy azzal szimpatizáló személyek kerültek a fontosabb helyi állami-közigazgatási pozíciókba. Ezzel párhuzamosan kiépült a kommunista párt helyi hatalmi szervezete és a folyamatos ideológiai képzésben részesülő aktivisták révén megpróbálták tömegbázist kialakítani. A székelyföldi politikai elitcsere két nagyobb szakaszban zajlott le 1945–1948, illetve 1949–1950 között. A világháború utáni általános alapelvek (a háborús bűnök elkövetésével vádolható és az azokkal együttműködő személyek kizárása stb.) révén jelentős tisztogatás történt a politikai életben, amit a párt az egyre erősödő stratégiai helyzetéből fakadóan maximálisan kihasznált. 1946-ban a választások után helyzetjelentések készültek a megyékben tevékenykedő köztisztviselőkről, bírásokról, előkészítendő az új kormánnyal és a baloldali pártokkal nem szimpatizáló személyek lecserélését. A RKP hatalomátvétele után a folyamat lezárult. Az 1948. évi néptanácsi választásokkal sikerült a párt iránt lojális és az új politikai rendszert elfogadó embereket pozíciókba helyezni a Székelyföldön is. Ekkorra a vidéki párttitkárok több mint fele részesült valamilyen szintű pártoktatásban.

1949-ben az RKP újabb lépésre szánta el magát. Már nem elégedett meg a lojalitásukról bizonyosságot tevő társutasokkal. Az ún. időközi bizottságok felállításával és a párttagok ellenőrzésével (korabeli szóhasználatban verifikálásával) eltávolította ezeket a különböző tisztségekből. A székelyföldi átalakítások beilleszkedtek az országos folyamatokba. Háromszék 23 tagot számláló megyei pártbizottságából pl. kilenc tagot zártak ki. Helyüket a pártiskolákban képzett, az osztályharc kitételeinek megfelelő társadalmi származású káderek vették át. A folyamat 1950-ben, az új közigazgatási reformmal zárult le. A reform során a vidéki közigazgatási-politikai elit teljesen átrendeződött. A párt erre az időszakra a Székelyföldön is kitermelte az aktivistáit és hozzájárított a helyi társadalom gyökeres átalakításához.

Az RKP hatalomra jutásával zömében helyi származású, új elit került a politikai-közigazgatási intézmények élére. Ebben az időszakban folyamatosan zajlott egy új, osztályharc-centrikus elitrekrutáció a helyi munkásság és parasztság soraiból. A kommunista mozgalom számára használható személyeket „kiemelték a termelésből”, majd különböző tanfolyamokon és pártiskolákban kiképezték őket. A térség központi pártiskolája Marosvásárhelyen működött. Rövidebb tanfolyamokat a megyeközpontokban is szerveztek. A tanfolyamok irányítói előadói státusukat kolozsvári és bukaresti képzéseken szerezték meg. 1948 és 1950 között ezek közül került ki az új székelyföldi politikai elit, amely a helyi

MNSZ-aktivisták többségétől eltérően nem vagy csak kismértékben rendelkezett regionális öntudattal, másodlagos szocializációját a pártiskolákban szerezte, ezért pusztán végrehajtói szerepkört töltött be. A központi pártvezetés gyakorlatilag e csoport révén kezdte el a Székelyföldön a politikai-gazdasági-társadalmi átalakítás folyamatát: államosítás, oktatási-kulturális reform, az ellenségesnek tartott csoportok elleni megtorló intézkedések, kollektivizálás.¹⁵

[NZ 05] Párttanfolyamon részt vevő hallgatók üdülése (Novák Csaba Zoltán gyűjteménye)

A Magyar Autonóm Tartomány létrejötte és az ötvenes-hatvanas évek nemzetiségpolitikája

1948-ban az RKP megszerezte a teljes hatalmat, elkezdődött a társadalom gyors átalakításának folyamata, aminek egyik fontos eszköze volt a közigazgatási reform, amely országos szinten átrendezte és átszervezte a központ és periféria közötti viszonyrendszert, megteremtve az alapokat a további elitcserének és az új gazdaságpolitika gyakorlatba ültetésének. 1950-ben az addig francia minta alapján működő közigazgatási rendszert (faluközség, város-járás, megye) felváltotta a szovjet minta alapján létrehozott (község, város-rajon, tartomány) közigazgatási modell. Ebben a rendszerben több járás alkotott egy rajont és több rajon pedig egy tartományt. A Székelyföld számára nemcsak politikai és gazdasági, hanem nemzetiségpolitikai szempontból is fontos volt a váltás, vagyis hogy az új közigazgatási határok milyen mértékben veszik figyelembe a térség sajátos etnikai szerkezetét, közigazgatási hagyományait. A kollektív jogok és érdekek szempontját 1948-tól egyre inkább háttérbe szorító pártvezetés döntése meghozatalakor nemcsak a helyi közvéleményt, de a politikai elitet is teljes mértékben mellőzte. A székely megyéket két tartományba tagolták be. Maros megye és Csík megye egy része (Gyergyó rajon) Marosvásárhely központtal Maros tartomány része lett, Csík megye másik fele (Csíkszereda rajon), Udvarhely és Háromszék megye pedig a Brassó központtal megszervezett Sztálin tartományhoz került. Maros tartomány lakosságának 54% volt magyar nemzetiségű, Sztálin tartományban pedig 61,8%. A tartományokat vezető politikai elit nemzetiségi összetétele vegyes volt, Sztálin tartományban román, Maros tartományban pedig magyar többséggel.¹⁶

A nemzetiségi kérdés és az új tartományi felosztás viszonylag hamar napirendre került. Ebben a Székelyföld központi szerepet játszott, mert a problémát felvető szovjet szakemberek felrótták a román pártvezetésnek, hogy a közigazgatási reform során figyelmen kívül hagyta a térség etnikai sajátosságait. A szovjet–román tárgyalások eredményeképpen 1952 nyarán eldőlt, hogy a „nemzetiségi kérdés helyes rendezése érdekében” létre fognak hozni egy új tartományt. A szovjet tanácsadók két változatot dolgoztak ki, egy nagyobb kiterjedésű tartományra tettek javaslatot, amely magába foglalta volna Kolozsvárt is, és egy kisebbet, ami a későbbiekben megvalósult. Az országos napilapban, a *Scânteia*-ban végül 1952 nyarán közölték az új alkotmánytervezetet, amely ekképp mutatta be az új tartományt:

„19. A Román Népköztársaság Magyar Autonóm Tartománya a kompakt magyar székely lakosság által lakott területből áll, és az Autonóm Tartomány lakossága által megválasztott, autonóm adminisztratív vezetősége van [...].

20. A Román Népköztársaság törvényei, a román állam központi szerveinek rendeletei és döntései a Magyar Autonóm Tartományban is érvényesek.

21. A Magyar Autonóm Tartomány szabályzatát a Magyar Autonóm Tartomány Néptanácsa dolgozza ki és jóváhagyás végett a Román Népköztársaság Nagy Nemzetgyűlése elé terjeszti.”¹⁷

¹⁵ Gagy, 2005. 17–64.

¹⁶ Gagy, 2003. 355.

¹⁷ A Román Népköztársaság új alkotmánytervezete. Bottoni, 2008. 48–49.

[21. TÉRKÉP] Térkép a Magyar Autonóm Tartományról

A Maros és Sztálin tartományok átszervezésével létrehozott Magyar Autonóm Tartományt (MAT) végül az 1952. szeptember 24-én elfogadott új román alkotmány szentesítette. A székelyföldi magyarok számára létrehozott tartomány felső szintű politikai döntés alapján született meg, megint a helyi társadalom megkérdezése nélkül. A térség magyar és román lakosai kezdeti bizonytalanságokkal, vegyes érzelmekkel fogadták a hírt. A magyarok többsége a kisebbségi jogok garanciájaként élte meg a tartomány születését, akadtak viszont olyan csoportok is, amelyek a magyar nemzeti szupremácia biztosítékaként tekintettek a tartományra. A román lakosság értetlenül és kétellyel fogadta a hírt, és sokan a román nemzeti érdekek mellőzéseként élték meg a változásokat.¹⁸

A 13 500 négyzetkilométer kiterjedésű MAT magába foglalta a történelmi Székelyföld területének jó részét, kiegészítve két felső Maros menti, román többségű járással (Régen és Maroshévíz). A tartomány területe a következő rajonokból állt: Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Udvarhely, Székelykeresztúr, Csík, Gyergyó, Maroshévíz, Marosvásárhely, Régen, Erdőszentgyörgy. Központja a 47 000 (ebből 74% magyar nemzetiségű) lakossal rendelkező, tartományi rangú város, Marosvásárhely volt, ami mellett még 11 rajoni szintű várost tartottak nyilván. Az 1956. évi népszámlálás szerint a MAT-nak 731 387 lakosa volt, amelyből 565 510 (77%) magyar, 146 830 román, 3214 német, 3032 zsidó nemzetiségűnek vallotta magát.¹⁹

A MAT történetének korai szakaszát, az ötvenes évek első felét az országos állapotokhoz hasonlóan az osztályharc jellemezte. A pártvezetéshez lojális tartományi elit igyekezett maradéktalanul és kifogásolhatatlanul végrehajtani a helyi társadalom gyökeres átalakítását megcélzó politikai, társadalmi és gazdasági intézkedéseket. 1952 folyamán – a jobboldali elhajlással vádolt Luka László és Ana Pauker pártvezetésből történő eltávolításának évében – a Székelyföldön komoly tisztogatásokra került sor. A két egykori funkcionáriussal kapcsolatban álló és a Dej-vonalnak nem megfelelő helyi pártvezetőket leváltották. A tartomány irányítói a Bukarestnek való megfelelési kényszertől (is) vezérelve erőteljes osztályharcot folytattak az egyház ellen, a reakciónak tartott magyar nemzeti ünnepek (március 15.) elszigetelése érdekében, az ellenségesnek tartott társadalmi csoportok (gazdag parasztok, értelmiségiek, arisztokraták) felszámolása, valamint a mezőgazdaság átalakítása céljából, ugyanakkor többen látványosan távol tartották magukat a Magyarországgal való kapcsolattartástól. A tartomány területén, a MAT születésében betöltött szerepe miatt is, erőteljes Sztálin-kultusz alakult ki.

[NZ 07] A marosvásárhelyi tartományi pártiskola hallgatói az ötvenes évek elején (Novák Csaba Zoltán gyűjteménye)

A politikai-közigazgatási elit cseréje a térségben az 1948-at követő néhány esztendőben lezajlott, így a MAT létrehozása többnyire a felső szinteken eredményezett látványosabb, elsősorban etnikai alapú változásokat. Az 1953-ban megválasztott Tartományi Bizottság 76%-a magyar, 22%-a román, 2%-a pedig zsidó nemzetiségű volt. A Politikai Bűró esetében a tagok 91%-a volt magyar, 9%-a pedig román. A Pártkollégiumot kizárólag magyar nemzetiségű tagok alkották. A tartomány vezetősége többnyire a térségből származó, a párthoz a második világháború után csatlakozó, a pártoktatás helyi vagy bukaresti intézményeiben kiképzett munkás- vagy parasztszármazású aktivistákból állt. Ilyen pályát járt

¹⁸ Uo. 46–66.

¹⁹ Oláh, 2005. 617.

be a tartomány első titkára, Csupor Lajos, a tartományi néptanács vezetője, Bugyi Pál, a propagandamunka élén álló Szövérfi Zoltán vagy a szervezésért felelő Ioan Cozma. Az új elit egy jelentős része tehát származásában nem volt idegen a Székelyföldről, csupán az osztályharc során gyökeresen felborított viszonyok közepette a munkásokhoz és parasztokhoz képest is periférikus csoportokból került ki.²⁰ A magyar nemzetiségű káderek vezető szerepet töltöttek be a tartomány gazdasági életében és nem elhanyagolható arányban voltak jelen a tartomány területén levő különböző állami intézményekben (Securitate 71%, milícia 60%, hadsereg). A tartományi politikai elit, a MAT integrációs szerepéből fakadóan, egyfajta transzmissziós feladatot látott el, közvetített a központ és a periféria között. A térség szellemi életében fontos szerepet töltött be a tartomány kulturális intézményeiben tevékenykedő kulturális elit. Ezen csoport tevékenységét egyfajta kettősség határozta meg, a politikai és ideológiai lojalitás mellett a progresszív (haladó) kultúra művelése közben jelentős tevékenységet fejtettek ki a székely-magyar kulturális örökség továbbadásában.

A MAT az ötvenes évekbeli romániai nemzetiségpolitika legfontosabb intézménye volt. A második világháború után a román pártvezetés a gyakorlatban is elfogadta a lenini integrációs modellt, miszerint a nemzetiségeket saját elitjük, szervezeteik révén kell integrálni. Az RKP hatalomra kerülése után a pártvezetés szakított ezzel a modellel, átalakították, majd 1953-ban felszámolták a nemzetiségi szervezeteket. Kivételt csupán a magyar nemzetiség esetében tettek, szovjet követelésre a sztálini minta alapján létrehozott MAT-tal. A tartomány ugyanakkor megosztó hatással is bírt az erdélyi magyarság számára, hisz a területén kívül eső magyar közösségek a kisebbségi jogok terén más nemzetiségpolitikai elbírálás alá estek. A MAT-on kívüli területek nem rendelkeztek az anyanyelv hivatalos használatának jogával, és Erdély magyar kulturális központja, Kolozsvár jelentős intézményi szintű veszteségeket könyvelhetett el. Ennek ellenére a MAT létezése alatt többszintű funkciót töltött be. Létrejöttével a hivatalos diskurzus szintjére emelkedett az 1952-ben már tabutémának számító nemzetiségi kérdés, kollektív jogokat biztosított a magyarság egy részének, amelyet ezáltal legális, külön entitásként ismertek el. Erre a MAT megszűnése után többé nem volt példa a romániai magyarság történetében. A tartomány a térség politikai, gazdasági integrációját szolgálta saját elitjén keresztül, és a pártintézmények ki is termelték az ehhez szükséges végrehajtó helyi apparátust. A MAT fennállása alatt a magyar nyelv használata a párt- és állami szervekben elfogadott és megszokott volt. A tartományi pártértekezletek magyar nyelven zajlottak, a magyarul nem beszélő központi küldöttek (vagy akár személyesen Gheorghiu-Dejnek) fordították az ott elhangzottakat. A bukaresti központtal történő kapcsolattartás román nyelven történt, míg a belső (rajoni, községi, esetenként tartományi szintű) politikai élet és maga a hivatalos irattermelés jelentős része magyar nyelven folyt.

Tényleges politikai és gazdasági autonómiáról azonban nem beszélhetünk. A tartomány politikai elitje kiszolgálója és végrehajtója volt a legfelsőbb pártvezetés döntéseinek, és nem lehetett bázisa egy, a térség számára fontos, koherens gazdasági, társadalmi projektnek. A pártvezetés kínosan vigyázott arra, hogy minden ilyen jellegű törekvést elfojtson. A MAT sajátosságának kérdése a legélesebben az ún. státútumügy kapcsán került előtérbe. Az Alkotmány által is előírt státútum a szokottnál hosszabb ideig készült el. A Keszi Harmath Sándor vezette csoport által készített, a tartomány nemzetiségi, történelmi, kulturális sajátosságát, organikus fejlődését „túlhangsúlyozó” szöveget azonban a pártvezetés nem fogadta el, szerkesztőit leváltották tisztségeikből. A státútum – a szocializmus időszakában készült, egyetlen nagyobb, magyar nyelvű társadalomszervező kísérlet – szövege csak a rendszerváltás után jelenhetett meg. Egyes elméletek a MAT kizárólagosan kirakat jellegét hangsúlyozzák a politikai és a gazdasági elit kimondottan végrehajtó szerepére utalva, más

²⁰ Novák, 2004. 191–205. Oláh, 1998. 101–127.

elemzések egyfajta gettóként értelmezik, egy olyan entitásként, ahova Erdélyből gyakorlatilag visszaszorult a magyar nyelv használata. A legújabb kutatások eredményei azonban túlmutatnak a fenti állításokon. A MAT mégiscsak hivatalosan elfogadott, a törvény által szavatolt közigazgatási keretbe foglalta és legitimálta a térség sajátosságait: nemzeti kötelékek, magyar kulturális kapcsolatok, hagyományok, a régió szellemi öröksége, röviden: magyar jellegét. Az anyanyelvhasználat és a kulturális élet terén külön védeltséget biztosított a térség székely-magyar szellemi örökségének, a helyi székely-magyar identitás továbbéléséhez.²¹

[NZ 08] Oláh Sándor sztahanovista bányász kitüntetése, Köpec, 1953 (Ismeretlen fényképész, SzNM)

Az 1956. évi magyar forradalom következményei

Az 1945 óta Magyarországtól teljesen elzárt erdélyi magyar közösség előbb a rádión és a sajtón keresztül, majd az 1956 nyaratól lehetővé váló magánutazások révén már szorosabb kapcsolatba került a politikai változásokat átélő anyaországgal. A sajtóban riportok, utazási beszámolók jelentek meg a magyarországi kulturális eseményekről, Illyés Gyula Fáklyaláng című darabját bemutatták Marosvásárhelyen. A Magyarországon járt értelmiségiek, diákok betekintést nyertek a magyarországi politikai és kulturális életbe. Az 1956. október 23-én kirobbant budapesti tüntetések, majd a szabadságharc hírére a tartomány lakossága vegyes érzelmekkel fogadta. Egy része örömmel üdvözölte a hírt és ezen véleményének szóban vagy különböző szimbolikus eszközökkel hangot is adott.

A forradalom kitörését és esetleges romániai áttérjedését azonban nem mindenki üdvözölte. A hatalom helyi képviselői, de sok egyszerű polgár is attól tartott, hogy a bukaresti vezetés a nyelvi jogok csorbításával bünteti majd az esetleges szolidaritásvallalást. A párthoz közel álló vezető értelmiségiek egy része (Hajdu Győző, Kovács György, Papp Ferenc) azonnal elítélte a forradalmat, mások (Sütő András, Gálfalvi Zsolt) azonban kivártak, az események elemzésétől tették függővé álláspontjukat. A MAT más, kisebbségi közösségek által nagyobb arányban lakott tartományokhoz hasonlóan prioritást élvezett ezekben a napokban. A székelyandrásfalvi származású Fazekas János személyében Gheorghiu-Dej tejhatalmú megbízottat küldött Marosvásárhelyre, hogy hatástalanítsa az esetleges forradalmi megmozdulásokat. Ugyanezeket a feladatokat Kolozsváron Miron Constantinescu látta el. Fazekas, aki tisztában volt a helyzet súlyosságával, a helyi pártvezetők segítségével sikeresen hajtotta végre küldetését. A tartományt bejárva igyekezett leszerelni, lecsendesíteni az indulatokat. A tartomány különböző gazdasági és kulturális intézményében több, a magyar forradalmat elítélő és megbélyegző nyilatkozat látott napvilágot. Ezek közül a leghíresebb a *Lelkiismeretünk parancsszava. A Magyar Autonóm Tartományban élő és a marosvásárhelyi irodalmi intézmények dolgozóinak levele az RMP Központi Vezetőségéhez* című. Az 1956. évi rendkívüli tartományi pártkonferenciára maga Gheorghe Gheorghiu-Dej is ellátogatott, beszédében éles hangon bírálta a magyar pártvezetés hibáit, de nem kímélte a forradalommal szimpatizáló erdélyi magyarokat sem.²²

Nagyobb megmozdulásokra ugyan nem került sor, de a helyzet így is rendkívül feszült volt az egész tartomány területén. A belügyi jelentések szerint október, november folyamán a marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet diákjainak jelentős része „provokatív” módon viselkedett. A magyar forradalom hírére a Székelyföldön több rendszerellenes, ellenálló csoport alakult. Brassói és székelyföldi szálai voltak az Erdélyi Magyar Ifjak Szövetségének (EMISZ), Sepsiszentgyörgyön alakult meg a Székely Ifjak Társasága (SZIT)

²¹ Bottoni, 2008. 67–241.

²² Az 1956-os forradalom, 31–35.

és a felső Maros völgyében a Fekete kéz nevű titkos szervezet. Ezek tagjainak többsége középiskolai tanárokból, tanulókból, a papság, a román szervezetek esetében pedig a volt tisztviselők, leszerelt katonák köreiből került ki. Rokonszenvtüntetéseket szerveztek, különböző szimbolikus gesztusokat tettek (gyászszalag viselete, tiltott emlékművek megkoszorúzása), röplapokat szerkesztettek és terjesztettek. A marosvásárhelyi orvostanhallgatók közül többen fekete karszalagot viseltek november 1-jén, a SZIT tagjai pedig a Székely Vértanúk emlékművénél koszorúztak. Ellenálló, ellenzéki csoportok alakultak Szovátán és Erdőszentgyörgyön, amelyeket a titkosszolgálat 1957-ben felszámolt. Ezen szervezetek tevékenységén kívül a belügyi jelentések még számos egyéni vagy kisebb csoportos rendszerellenes megnyilvánulásról számoltak be a tartomány területéről. Négy baróti középiskolás diák novemberben elindult Magyarországra segíteni a forradalmat. Ketten át is jutottak a határon, de a magyar titkosszolgálat visszaadta őket. Az ötvenes évek változásai a nyílt szembenálláson túl több személyt arra készítettek, hogy aktívan újragondolja az általános és a nemzetiségpolitikai kérdéseket és ezeknek hangot is adjon. A csíkszéki születésű Fodor Pál már 1955-től több bizalmas beszélgetést folytatott egyházi és világi személyekkel az erdélyi magyarság helyzetének megoldására vonatkozó tervzet kidolgozása ügyében. Egyes, nem Székelyföld-központú szervezkedések is rendelkeztek helyi szállal, illetve a felgöngyölítésük utáni megtorlások során több székelyföldi lakost elítéltek. Ilyen volt pl. a Szoboszlai Aladár és Huszár József vezette szervezkedés, amelyet 1957–1958-ban leplezett le a Securitate. Kiterjedt hálózata volt, elsősorban román körökben, a marosvásárhelyi Ioan Faliboga-féle rendszerellenes szervezkedésnek is.²³

A magyar forradalom utáni közvetlen megtorló intézkedések különösen kemények voltak Romániában is, ahol a pártvezetés a tényleges és a vélt ellenfelekkel egyaránt megpróbált leszámolni. A megtorló hullám különös erősséggel sújtott le a MAT-ra. 1957 első négy hónapjában a MAT-ban 125 letartóztatásra került sor, ami az országos adatok 8%-ának felelt meg. Figyelembe véve a MAT lakosságának arányát a teljes romániai népességen belül, ez kétszeres felülreprezentációt jelent. 1956 és 1959 között például a MAT-beli állambiztonsági szervek vezették a leplezett „ellenforradalmi” szervezetek országos rangsorát. A kolozsvári katonai törvényszék a SZIT-perben 1958-ban kilenc személyt ítélte el hét és 20 év közötti börtönbüntetésre, majd 76 EMISZ-tagot 3-tól 25 évig terjedő börtönbüntetésre vagy kényszermunkára. Fodor Pált 1958-ban 25 év kényszermunkára és teljes vagyonelkobzásra ítélték. Társait, Hajdu Gézá, Szentmártoni Bálintot és Szőcs Ignác szerzeteseket 15, Csiha Kálmán református lelkészt pedig 10 évre ítélték el. A megtorlás során retorzió érte a különböző történelmi pártok egykori tagjait, valamint a különböző vallási csoportosuláshoz (Jehova Tanúi, Bethanisták) tartozó személyeket. Nagyobb szigorral bántak a kollektivizálás ellen megnyilvánuló parasztsággal. A letartóztatások száma a tartomány területén 1957-ben 69, 1958-ban 183, 1959-ben 216, 1960-ban pedig 68 volt. 1956 és 1965 között az 1956 magyar eszméivel való közvetlen vagy közvetett (feltételezett) azonosulásért 826 személyt állítottak hadbíróság elé és ítélték el a tartomány területén.²⁴

A tartomány politikai és kulturális elitje a kezdeti dilemmák után lojális maradt a bukaresti pártvezetéshez, a lakosság nagy része passzivitást (passzív együttérzést) tanúsított, ugyanakkor számosan, csoportosan vagy egyéni úton kifejezték nyílt szimpátiájukat a magyar forradalom iránt. Az 1957-ben beindult megtorló intézkedések és letartóztatási hullám, a vélt vagy valós összeesküvő csoportok felszámolására vonatkozó intézkedések sokkal nagyobb mértékben érintették az erdélyi magyar közösséget, mint ahogy azt az 1956-os megnyilvánulások indokolták volna. A forradalmi aktivitáson vagy megnyilvánulásokon túl egy sokkal fontosabb jelenség jellemezte 1956-ot Erdélyben, amit a pártvezetés és a

²³ Uo. Pál-Antal, 2006. 33–38.

²⁴ Dávid, 2006. 31–47. *Az 1956-os forradalom*, 39.

Securitate tudatosított is a későbbiek folyamán. Az 1956. évi magyar forradalom a határokon túl és a Székelyföldön elsősorban a Magyarország iránti lelki, érzelmi, nemzeti tartalommal bíró kötődést erősítette meg. Nyilvánvalóvá vált, hogy az elmúlt évek politikai történései, propagandája nem tudta eltüntetni a nagyobb térség magyar közösségeinek kulturális, nemzeti kötődéseit. A megtorlás és a leszámolás nemcsak a tartományt és az erdélyi magyarságot érintette, hanem országos szintű volt. A forradalom és kihatásainak megítélése viszont tartalmazott egy nemzetiségpolitikai szempontból rendkívül fontos tényezőt. A magyar lakosság és értelmiség megnyilvánulásaiból a román pártvezetés azt a következtetést szűrte le, hogy az erdélyi magyarság politikai integrációja zsákutcába jutott. A többség-kisebbség viszonyrendszerét tekintve a pártvezetés gondolkodásmódjában változás állt be, amely fokozatos paradigmaváltást eredményezett a kisebbségpolitikában, és ez elvezetett a MAT tartalmi kiüresítéséhez, majd átszervezéséhez.²⁵

A letartóztatásokkal párhuzamosan más politikai folyamatok is elindultak a MAT-ban. A helyi politikai elit, részben bukaresti nyomásra, részben öngazolás végett több kétségbeesett lépéssel igyekezett bizonyítani lojalitását: erősödött az ideológiai szigor, markánsabban hangsúlyozták a román–magyar együttélés témáját, erősödött az egyházellenes politika, folytatódtak a megtorlások. A tömbmagyar Székelyföld biztonságpolitikai szempontból kiemelten fontos státust kapott. Különösen sok kritika érte a központ részéről a tartományi Securitatét, miszerint nem fordított kellő hangsúlyt a magyar ügyek felgöngyölítésére, elnézőbb volt azokkal, illetve hogy nem rendelkezett kellő számú és minőségű ügynökhálózattal a magyar lakosság körében. A Securitate székelyföldi szervezeteiben elkezdődött a helyi ügynökhálózat megerősítése, feltöltése. Az 1958-ban 489 főt számláló tartományi ügynökhálózatot két év alatt megduplázták.²⁶

Az 1956-ot követő politikai, ideológiai változások jelentős mértékben csorbították a tartomány „sajátos” státusát, amely mind kevésbé tölthette be a nemzetiségpolitikai modell szerepét. Egyre több hivatalos kritika érte a nyelvhasználatot, a román nyelv nem ismeretét, a „kulturális elszigetelődést” és az ezek melegágyának számító magyar nyelvű kulturális intézményhálózatot. Elkezdődtek országos szinten az egyetem- és iskolaegyesítések, amelyek nem kerültek el a MAT-ot sem. Az Orvosi és Gyógyszerészeti Intézetben első lépésként elrendelték néhány gyakorlati tantárgy román nyelven történő oktatását, majd a hatvanas évek elejétől beindult a párhuzamos román nyelvű képzés. 1960 őszén a MAT központi napilapja, a *Vörös Zászló* arról cikkezett, hogy a tartomány központjában, Marosvásárhelyen a tanévnyitó során néhány középiskolában osztálycserékre került sor, így itt „a legnagyobb barátságban és együttértésben tanulnak majd a román és magyar gyermekek. Itt kerülnek közelebb egymáshoz, a tanuláson, a közös szórakozáson keresztül”.²⁷ Jelentős változás történt a helyi pártapparátus etnikai összetételében is. A folyamat a hatvanas évek második felére tetőződött. Az erdélyi és székelyföldi magyar közösség rovására meghozott nemzetiségpolitikai döntéseket a külpolitikai téren defenzívába szoruló Magyarország nem tudta ellensúlyozni. Az 1958-ban Marosvásárhelyre is ellátogató Kádár János nyilatkozataiból, a román félnek tett szervilis gesztusaiból az Román Munkáspárt (RMP) vezetősége azt a következtetést szűrhetette le, hogy a magyar pártvezetésnek nem áll sem szándékában, sem módjában kritikusan fellépni a romániai belpolitikai történéseket illetően.²⁸

NZ 11- Kínai küldöttség a Magyar Autonóm Tartományban (Novák Csaba Zoltán gyűjteménye)

²⁵ Bottoni, 2008. 299–335.

²⁶ Uo.

²⁷ *Vörös Zászló*, 1960. szeptember 16.

²⁸ Földes, 2007. 29–32.

A nemzetiségpolitikai szempontból időközben tartalmilag kiürült tartomány 1960 végén szűnt meg. A gazdasági megfontolásokra hivatkozó pártvezetés Kézdivásárhely és Sepsiszentgyörgy rajonokat Brassó tartományhoz csatolta, míg a Maros Magyar Autonóm Tartomány nevet felvevő egykori MAT területéhez csatolták Ludas, Sármás rajonokat és Dicsőszentmárton rajon egy részét. A felfelé buktatott egykori tartományi első titkárral, Csupor Lajossal de facto kimondatták, hogy nem létezik az egységes kulturális és etnikai sajátosságokkal bíró Székelyföld, amelynek rövid, 1945 utáni közigazgatási egysége ezennel megszűnt.²⁹

Az 1956. évi forradalmat követő időszakban a Román Munkáspárt kül- és belpolitikája hamarosan jelentős változásokon ment keresztül, amelyek kihatással voltak a nemzetiségpolitikára, ezen belül a Székelyföldhöz való viszonyulásra is. Az általános külpolitikai helyzetet kihasználva a román pártvezetés elérte, hogy 1958-ban kivonják a szovjet csapatokat az ország területéről, majd később fokozatosan kialakította az ún. külön utas politikai irányvonalát, a szocialista táborban maradván, de jelentősen eltávolodva a Szovjetuniótól. A kulturális életben előtérbe került a román nemzeti jelleg. Az ötvenes évek integratív nemzetiségpolitikájában is változások következtek be. A szocialista nemzet etnikai alapú újrafogalmazásával és az intézmény-összevonásokkal a nemzetiségek sajátos karakterének elismerése még inkább háttérbe került. Több magyar, német vagy zsidó politikus is háttérbe szorult, a központi és regionális pártszervezetek etnikai összetétele jelentős változásokon esett keresztül a kisebbségek rovására.

NZ 09- Csíkszeredai felvonulás a Gheorghiu Dej korszakban (Csíki Székely Múzeum)

A Maros Magyar Autonóm Tartomány (MMAT) és a Brassó tartomány között szétszított Székelyföld közigazgatási egysége megszűnt, akárcsak a helyi elit regionális súlya. A sepsiszentgyörgyi és kézdivásárhelyi rajoni elit a Brassó tartományi politikai élet periferiájára került. A két rajonból elenyésző számú aktivista került be a tartományi vezetésbe, a legtöbb esetben politikai súllyal alig bíró pozíciókba. A MMAT élére is román nemzetiségű aktivistákat neveztek ki Iosif Banc, majd Nicoale Vereş személyében. A MAT-ban érvényes és elfogadott nyelvhasználati szabályok megváltoztak, a magyar nyelv intézményes használata jelentős mértékben csökkent. Különösen érvényes volt ez Marosvásárhelyen, ahol a helyi vezetés átalakításával párhuzamosan, a vegyipari kombinát felépítésével egy új gazdaságpolitikai projekt kezdődött el, ami a város lakossága etnikai összetételének megváltozásához vezetett. Az MMAT intézményeiben a személycserékkel egy időben nyelvváltás történt, a lakossága szintjén pedig számos területen, a város történetében rövid ideig egyfajta kétnyelvűség alakult ki.³⁰ A hatvanas évek első felében a nemzetiségi külön jogok biztosítása a tartomány átszervezésével lekerült a napirendről.

A hatvanas évek elejétől a román pártvezetés külpolitikai fordulatot hajtott végre, elsősorban gazdasági téren kibővítette nyugati kapcsolatait. Az 1958 után tekintélyében megerősödött pártvezetés elérkezettnek látta az időt, hogy apró gesztusokat tegyen a társadalom irányába. 1960-tól kezdődően egyre több, korábban felforgató tevékenység miatt elítélt személyt engedtek szabadon. A folyamat 1964-ben csúcsondott ki, amikor az április 9-én kiadott 176., a júniusi 310. és végül a júliusi 411. számú rendeletek alapján több ezer politikai foglyot bocsátottak szabadon. Ezek zöme nem részesült kegyelemben, tehát nem kapták vissza teljes körű polgári jogaikat. A folyamat több tucat székelyföldi személyt is érintett. Ekkor szabadult többek között az ötvenes években elítélt papok és az 56-os elítéltek többsége. A többéves börtön vagy kényszermunkatábor szenvedései véget értek számukra, de

²⁹ Bottoni, 2008. 400–423.

³⁰ Gagy, 2007b.

a meghurcoltatások következményei életük végéig elkísérték őket. A leromlott pszichikai és egészségi állapotot csak tetőzte a visszailleszkedés, a megbélyegezettség és számos esetben a titkosrendőrség „érdeklődése”.

[NZ 10] Május 1. megünneplése Marosvásárhelyen 1960-ban (Marx József felvétele, HRM)

Az új típusú nemzetiségpolitika kezdetei és a Ceaușescu-korszak első szakasza

Gheorghiu-Dej 1965-ben bekövetkezett halála után Nicolae Ceaușescut választották meg az RKP első titkárának. A pártvezető nevével fémjelzett, az 1989 decemberében bekövetkező bukásáig tartó időszak nemzetiségpolitikai szempontból két, egymástól jól elhatárolható korszakból áll. Az 1965 és 1974 közötti időszakot a viszonylagos liberalizáció és a nyitás jellemezte. A külön utas politikát csúcsra futtató, sikeres nemzetközi kapcsolatokat kiépítő pártvezető kereste a legitimitációt biztosító eszközöket a romániai társadalom irányába. Ennek pozitív hozadékai érzékelhetőek voltak a Székelyföldön is. 1971-ben viszont, a Júliusi tézisek megjelenésével egy neosztálinista ideológiai fordulat kezdődött, amely a nyolcvanas évekre a komoly gazdasági problémákkal is küszködő országot súlyos társadalmi és politikai válságba sodorta. A nacionalista mozgósítást, társadalmi homogenizációt előtérbe helyező diktatúra nemzetiségpolitikája gyökeres fordulatot vett, a kisebbségi intézményes keretek fokozatosan leépültek, a nyolcvanas évek végén pedig erőteljes asszimilációs törekvések jellemezték a pártpolitikát.

A hatalomátvétel után következő 4-5 évben Nicolae Ceaușescu fokozatosan eltávolította politikai ellenfeleit és megteremtette egy újszerű társadalmi és gazdaságpolitikai irányvonal belpolitikai feltételeit. 1965-ben az RKP IX. kongresszusa egy, az eddigiektől eltérő politikai és ideológiai korszak kezdetét jelentette. Ceaușescu a korai időszakban hatalma megszilárdítását a nemzeti érzelmű mozgósításon túl a társadalommal, különösen a fontosabb elitesz csoportokkal való részleges kiegyezéssel próbálta elérni. Az előző években elszorított nemzetiségpolitikai szakértői bizottságokat és a háttérbe szorított nemzetiségi káderek egy részét is reaktiválták. A nemzetiségpolitika leglátványosabb elemeként a Székelyföld ismét szerephez jutott. 1965. augusztus 12–13-án az RKP legfelsőbb vezetése Nicolae Ceaușescuval az élen az MMAT-ba látogatott, érintve a térség legfontosabb településeit: Marosvásárhelyt, Gyergyószentmiklóst, Balánbányát, Csikszeredát, Marosfőt, Csikszentmártont, Székelyudvarhelyt. A tartomány ideális helyszínt jelentett a nemzetiségi kérdésben az új irányvonalak propagálására. A pártvezető látogatásán több olyan magyar aktivista, értelmiségi is megnyilvánulási lehetőséget kapott (Fazekas János, Gere Mihály, Sütő András, Bránis László), akik a későbbiekben fontos szerepet töltek be a párt nemzetiségpolitikájában. A politikai nyitásról tanúskodott az is, hogy Marosvásárhelyen nyilvánosan szót kapott az a Csögör Lajos is, aki hazaárulás vádja miatt az ötvenes években börtönben ült.

[NZ 12] Nicolae Ceaușescu a Teleki Tékában Sütő András és Fazekas János társaságában 1966-ban (Marx József felvétele, PtSzL)

Az 1967–1968. évi közigazgatási reform

1967-ben Ceaușescu a hatalmi pozíciójának konszolidálása és a pártvezetés gazdaság- és társadalom-átalakítási koncepciójának gyakorlatba ültetése végett újabb lépésre, közigazgatási reform megszervezésére szánta el magát. A tartományoknál kisebb, átláthatóbb és könnyebben megszervezhető megyék gazdasági szempontból a hatékonyabb, decentralizált iparfejlesztést voltak hivatottak szolgálni. Az átszervezések ugyanakkor nagyméretű kádermozgást is eredményeztek, amely során a pártvezetés olyan elitesz csoportokat hozott helyzetbe, amelyek lojalitására hosszú távon számíthatott. Az 1968. évi közigazgatási reform előkészítése és lebonyolítása a párt nemzetiségpolitikájában is fontos szerepet játszott. Az általános, nemzetiségi jogokat illető nyilatkozatokon túlmutató, sajátos megoldást igénylő

területként csupán a Székelyföld merült fel. A klasszikus Székelyföld megnevezés ugyan nem szerepelt a korabeli hivatalos iratokban, de a térség, a székely-magyar tömb etnikai, kulturális sajátosságait kész tényként emlegették a korabeli politikai szereplők. Maga Ceaușescu fogalmazott ekképpen az egykori Háromszék jövőjét illető felszólalásában: „Az lenne természetesen valóban, hogy Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely Brassó megyéhez tartozzanak, de a javaslatok a nemzetiségi szempontokból indultak ki, és pedig hogy lehetőséget teremtsünk arra, hogy a székelység egy megyében maradjon.”³¹ A Székelyföld-kérdés kettős vonatkozásban, közigazgatási és gazdasági kérdésként jelent meg, vagyis hogy a közigazgatási módosítások lehetővé teszik-e a jövőben, hogy a döntő többségében magyarok lakta Székelyföld nagyobb része egy közigazgatási egységet képezzen, illetve milyen megoldásokat találnak a térség gazdasági elmaradottságának felszámolására. Az első tervezet a Székelyföldet az „Udvarhely-Csík” elnevezésű, „nagy székely megye” és Maros megye között osztotta volna fel úgy, hogy a régió nagy része a 7459 négyzetkilométer kiterjedésű Udvarhely-Csík megyéhez került volna. A tervezett megyehatár északon a Gyergyói medencével kezdődött, délen pedig Kézdivásárhely és Sepsiszentgyörgy rajonokkal zárult. Megyeközpontként az ebben a tervezetben központi fekvésű, de Udvarhelynél és Sepsiszentgyörgynél kisebb Csíkszeredát jelölték meg. A „nagy székely megye” 364 196 lakost számlált volna egy közel 95%-os (342 044 fő) magyar többséggel. Az előkészítési viták során három érvrendszer bontakozott ki: visszaállítani a térségben a régi, 1950 előtti megyéket, egy nagy székely megyét létrehozni, valamint a „kis székely megye” (Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely rajonok Brassóhoz történő csatolásával) mellett szóló érvrendszer. A megyésítés Székelyföldre vonatkozó tervezetének megvitatása során többször is felmerült a térség gazdasági és infrastrukturális elmaradottsága. A vezetők közül többen is felvetették ezen állapotok megváltoztatásának szükségességét.³²

A közigazgatási reform tervezetét 1968. január 14-én tárták a közvélemény elé. A térség magyar lakossága az országos szinten tapasztalható élénkséggel reagált a megyésítést megelőző hírekre és a tervezetre. A reform lényeges pontjainak kidolgozásában a párt a tőle megszokott centralizált rendszerben járt el, különböző helyi jellegű részletkérdésben azonban kikérte a lakosság véleményét, lehetőség adódott a párt által ellenőrzött fórumokon (népgyűlések, tanácskozások, sajtó) vagy a vezetőkhez intézett levelekben elmondani a különböző véleményeket. Székelyföld közigazgatási újjászervezésének eredeti forgatókönyvét azonban néhány, többnyire helyi jellegű esemény, megmozdulás átírta. A brassói pártvezetés, a sepsiszentgyörgyi pártaktíva egy részének támogatását megszerezve, minden lehetséges eszközt bevetett a két székely rajon (Kézdivásárhely és Sepsiszentgyörgy) megtartása érdekében: lobbiztak a párt központi szervezési bizottságainak ülésein, megszerezték a pozícióikat féltő sepsiszentgyörgyi magyar pártvezetők egy részének támogatását, ígéretekkel, fenyegetésekkel, esetenként manipulált népgyűlésekkel próbálták rábírní a pártvezetést a számukra kedvező döntés meghozatalára. A vita megosztotta a két érintett rajon (Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely) helyi pártvezetését is, ugyanis a kézdivásárhelyiek a „nagy székely megyéhez” való tartozás mellett foglaltak állást. A helyi pártvezetés néhány tagját leszámítva a háromszékiek többsége nem kívánt Brassó megyéhez csatlakozni, ezért a helyi értelmiségiek a törvényes kereteket betartva ellenállási mozgalmat szerveztek. A közvélemény kérése, „nyomása” és a magasabb funkciójú magyar pártaktivisták (Fazekas János, Király Károly) közbenjárására kompromisszumos megoldás született, a két vitatott rajon összevonásával a régi Háromszék megye területén Sepsiszentgyörgy központtal, Kovászna néven létrehoztak egy új megyét.³³

³¹ Novák, 2006. 421–455.

³² Uo.

³³ *Újjászületés*, 29–54.

A Kovászna megye létrehozása körüli bonyodalom nem volt egyedi jelenség a megyésítés körüli székelyföldi vitákban. Az 1968. február 14-én tartott, a megyésítést lezáró plenáris ülés egyik napirendi pontja egy rendkívüli esetet tárgyalt: Csíkszeredában az előző napon tüntetésekre került sor annak érdekében, hogy Hargita megye székhelyének ez a város adhasson otthont. Az események előzményei közé tartozott, hogy a kezdeti fázisban tervezett „nagy székely megye” megyeszékhelyi státusának megszerzésére három város is pályázott: Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely és Csíkszereda. A pártvezetés a tervezett felosztás szerint a központi fekvésű Csíkszeredát jelölte meg lehetséges székhelyként. Kovászna megye létrehozásával változott a helyzet és Udvarhely kapta volna meg a megyeközponti státust. A csíkszeredai helyi pártelit, az értelmiségiek és a lakosság többsége kudarcként élte meg ezt a döntést. A városban tömegtüntetésre került sor. A pártvezetés kompromisszumos megoldással vetett véget a számára is kényelmetlen helyzetnek. Nicolae Ceaușescu személyesen fogadta a csíkszeredai küldötteket, akik végül elérték azt, hogy a Csík, Gyergyó és Udvarhely rajonokból létrehozandó Hargita megye székhelye Csíkszerdába kerüljön. Udvarhely kárpótlásként municípiumi (megyei jogú város) rangot kapott.³⁴ A megyésítés székelyföldi jellemzői közé tartozik a helyi párt- és értelmiségi elit rendkívül aktív közvélemény-formáló és a pártvezetés irányába történő közvetítő szerepvállalása: a csíkszeredai küldöttség tagjaként Orbán István, Pataki Imre, János Pál, vagy a háromszéki Brassó-ellenes mozgalom szószólóiként Sylvester Lajos, Szász Domokos, Báakai Balázs, Gazda István, Fábíán Ernő említendők. Ugyanakkor, ahogy azt Csíkszereda és Székelyudvarhely példája mutatja, estenként helyi érdekkellentétekről is beszélhetünk.

A történelmi Székelyföld területén 1968-ban három megyét hoztak létre. Háromszék Kovászna néven újra megyévé alakult, Csík-, Gyergyó- és Udvarhelyszék együttesen alkották Hargita megyét, Marosszék pedig Maros megyéhez került. A székely-magyar lakosság két megyében alkotott többséget, Hargita (85%) és Kovászna (79,5%), míg Maros megyében a magyar lakosság aránya 44,3% volt. Kollektív jogokra alapozott, a MAT örökébe lépő, egységes székelyföldi közigazgatási egység létrehozása csak elméleti szinten fogalmazódott meg, a gyakorlatban nem volt rá politikai akarat, így a székelyföldi politikai elitnek nem adatott meg egy egységes politikai koncepció felépítésének lehetősége. Ugyanakkor a reformból a székelyföldi pártelit és értelmiség nem került ki egyértelmű vesztesként, mert két új, magyar többségű megye alakult. A megyésítés utáni politikai, ideológiai és helyi identitástermelő folyamatok tovább gyengítették az egységes Székelyföld képet. Marosszéknek egy abszolút román többséggel rendelkező, a „székely” jelzöt immár elhagyó megyéhez történő csatolása azt eredményezte, hogy az egykori székely szék a mindennapokban fokozatosan háttérbe került a Székelyföldről kialakult mentális térképen. Mindezek ellenére a közigazgatási reform utáni gazdaságpolitikai viszonyok lehetővé tették, hogy – Marosvásárhely kivételével – az 1968-ig különböző tartományok (Maros, MAT, Brassó, MMAT) gazdasági perifériáján elhelyezkedő székelyföldi területek megyei intézményekbe szerveződve valamennyit lefaragjanak tetemes hátrányukból. A megyeközpontokká kijelölt Csíkszereda és Sepsiszentgyörgy új politikai, gazdasági és kulturális intézményrendszerhez jutott, amely az addigiaknál jobb pozíciókat jelentett a helyi eliteknek. A magyar többségű területek közigazgatási felosztásának országos politikai visszhangot kiváltó esete azt érzékeltette, hogy a pártvezetésnek, hivatalos álláspontja (amely szerint a nemzetiségi kérdés véglegesen megoldódott) ellenére, figyelembe kell vennie a Székelyföld sajátos helyzetét. Ugyanakkor a székely megyék távolról sem rendelkeztek a MAT időszakában tapasztalt és elismert, kollektív jogon alapuló sajátos státusszal. A megyésítés egy másik fontos hozadéka az volt, hogy az intézményesen újjászervezett és

³⁴ Novák-Olti, 2008. 85–111.

megerősödött Székelyföld súlya jelentősen megnőtt az erdélyi magyarság politikai és kulturális életében.³⁵

[18. TÉRKÉP] Székelyföld térsége 1968-tól

Az intézményépítés évei és az új elit

A székely megyék problémájának kompromisszumos megoldása egyfajta kirakatjelleggel és példaértékkel is bírt az RKP kül- és nemzetiségpolitikájában. A román pártvezetés jó taktikai érzékkel ezzel próbálta meg ellensúlyozni az akkor viszonylag konfliktusmentesnek mondható magyar–szovjet viszonyt. Nicolae Ceaușescu a prágai tavaszt felszámoló szovjet beavatkozást elítélő bukaresti nagygyűlés után azonnal, augusztus 26-án Hargita és Kovászna megyébe látogatott. A Sepsiszentgyörgyön, Csíkszeredában és Székelyudvarhelyen szervezett nagygyűléseken elismerte a térség gazdasági lemaradását és nagymértékű beruházásokat ígért. Beszédei végén az addigi bevett szokástól eltérően magyar nyelven is köszöntötte a résztvevőket. A két megye elitje a lakossága bizalmáról, támogatásáról biztosította a pártvezetést.

[NZ 13] Az 1848-as forradalom megünneplése Kovászna megyében (SzNM)

A közigazgatási reform során vidéki szinten is beteljesedett a Ceaușescu hatalomra kerülése után elkezdődött egy új politikai elit helyzetbe hozása. A régi, tartományi vezető elit egy része elvesztette pozícióit, az új hatalmi központhoz lojális vezetők pedig átvándoroltak az új, megyei hatalmi struktúrákba. Az üresen maradt pozíciókat a pártiskolákból frissen kikerülő emberekkel töltötték fel. 1968-ban három megyében volt magyar nemzetiségű első titkár: Uglár József Szatmár megyében, Bránis László Hargita és Király Károly Kovászna megyében. Maros megye élére Nicolae Vereșt nevezték ki, aki Dicsőszentmárton mellől származott és a MMAT első titkári tisztségéből örökölte meg a megyei vezetői státust. Elődjénél és későbbi utódjánál, Iosif Bancnál nagyobb empátiával viszonyult a helyi ügyekhez, emberekhez és a nemzetiségi jellegű problémákhoz. A Kovászna megye élére kerülő Király előzőleg a MAT-ban, majd Bukarestben töltött be különböző pártfunkciókat. Bránis Lászlót az MMAT néptanácsi titkári tisztségéből nevezték ki Hargita megye élére. Tisztségét azonban fegyelmi okokból csak egy évig tölthette be, helyét a Bukarestből küldött Fazakas Lajos vette át. A korábban bukaresti tisztségeket is betöltő Vereș és a két, központból kijelölt megyei titkár, Király és Fazakas személyében a Dej-vonalhoz nem kapcsolódó, Ceușescuhoz feltétlenül lojális vezetők kerültek a székelyföldi megyék élére.³⁶

Magyar többségű megyei tanács csak Hargita és Kovászna megyében működött és magyar nemzetiségű káderek csupán e két közigazgatási egységben töltöttek be igazán fontos, magas rangú vezetői beosztást. A pártvezetés arra is vigyázott, hogy a reform során etnikai szempontból „hátrányba” kerülő román többségű vidékeket (Bodzaforraduló, Maroshévíz környéke) rekompenzálja, több román nemzetiségű aktivistát neveztek ki fontos tisztségekbe. Kovászna megyében egyedi módon Ioan Dragoș személyében első alelnököt neveztek ki. A gazdasági, kulturális intézmények küldötteiből és a politikai funkciókat betöltő pártkáderekből összeálló megyei vezetési struktúrák a közigazgatási reform során jelentős mértékben kicserélődtek. A hatvanas évek végére hasonló folyamat zajlott le a gazdasági és kulturális szférában is. Minden szakterületen többségbe került az új, zömében székelyföldi származású generáció, amely többnyire a második világháború utáni rendszerben szocializálódott, tanulmányait a hatvanas években fejezte be. Ezekben a struktúrákban a

³⁵ Novák, 2010. 18–72.

³⁶ Gagyai, 1997. Demeter, 2014. 17–45.

Szekelyföld történetében először többségbe vagy majdnem többségbe került a technikai értelmiség, az ország különböző egyetemlein tanuló mérnökök, közgazdászok. A Kovászna megyei tanács végrehajtó bizottságának 19 tagja közül 11 személy rendelkezett mérnöki vagy közgazdasági szakképesítéssel. Az új, magyar többségű megyékben (kevésbé Maros megyében) a politikai életben egy sajátos nyelvhasználat honosodott meg. A hivatalos irattermelés megyei szinten szinte kizárólagosan román nyelven történt. A belső vitákon, üléseken, szakbizottsági megbeszéléseken a felszólalók használhatták anyanyelvüket.³⁷

A két magyar többségű megyében a helyi magyarság olyan állami intézményekben is jelentős pozíciókhoz juthatott, mint a megyei törvényszékek, ügyészség, tanfelügyelőség, művelődési bizottságok, kereskedelmi igazgatóságok stb. Az új megyék létrejötte nemcsak a pozíciószerezés szempontjából volt fontos, hanem a közigazgatási és a néptanácsok működésére vonatkozó törvény által szavatolt lehetőségek kiaknázása miatt is. A reform a túlméretezett tartományi rendszert kívánta felszámolni, így az eddig a tartományi központok árnyékában maradt területek (egykori rajonok) is lehetőséget kaptak arra, hogy intézményes formában fogalmazzák meg gazdasági, kulturális igényeiket, érdekeiket. A megyei elitek a Ceaușescu-féle új, integratív politikában az egykori MNSZ vagy MAT-elithez hasonló közvetítő, transzmissziós szerepet töltöttek be. Közvetítettek és végrehajtották a pártvezetés ideológiai, politikai üzenetét, ugyanakkor (elsősorban a hatvanas, hetvenes években), ha korlátozott lehetőségek között is, de tematizálták a helyi közösségek valós vagy vélt, politikailag megfélemltetett igényeit. A megyei néptanácsok, továbbra is központi kontroll alatt ugyan, de a korábbi időszakhoz mérten szélesebb cselekvési lehetőségekkel rendelkeztek: az állami szervek jóváhagyásával kinevezhették, visszahívhatták a helyi milícia vezetőjét, vezették és ellenőrizték a helyi állami szervek tevékenységét, kidolgozták és elfogadták a gazdasági terveket, a szakminisztériumokkal történő egyeztetés alapján szervezhatték a megye gazdasági, szociális, oktatási életét stb.³⁸ A helyi elitek a hatvanas évek második felében és a hetvenes évek első felében több szakterületen (gazdaság, kulturális élet, oktatás) éltek is ezekkel a lehetőségekkel.

A szellemi életben megnyilvánuló általános liberalizáció keretei között a három megye területén minőségben és mennyiségben is jelentősnek mondható kulturális élet bontakozott ki. Gazdasági téren a helyi elitek igyekeztek a lehető legjobban kihasználni az eddigi fejlesztéspolitikából kimaradt területek, vidékek felzárkóztatására vonatkozó országos tendenciákat. Az új megyékben a megyei szakbizottságok több tervvel, kéréssel fordultak a bukaresti vezetéshez, a különböző szakminisztériumokhoz, amelyeknek egy része meghallgatást is nyert. Így épült meg például a szépvízi gát Hargita megyében.³⁹ Sajátos színtere volt e jelenségnek a Király Károly vezette Kovászna megye, ahol a korabeli viszonyok közepette is kiemelkedő kulturális, hagyományápoló mozgalom indult be és nem utolsósorban az egykori Háromszéknek sikerült megszabadulni a Brassóval szembeni politikai és (részben) gazdasági alárendeltségtől.⁴⁰

1968 végén a pártvezetés új kapukat keresett a társadalmi mozgósítás megszervezéséhez, létrehozva a Szocialista Egység Frontját (Frontul Unității Socialiste). A nemzetiségek számára tanácsok alakultak. Így született meg többek között a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa (MNDT). Ezt nem a romániai magyarság kollektív jogainak érvényesítése céljából hozták létre, hanem hogy közvetítse a párt politikáját, ugyanakkor fennállása első időszakában képviselői révén kétirányú közvetítő szerephez is jutott. Központja Bukarestben volt, azokban a megyékben, ahol a magyarság nagyobb számban volt jelen, megyei szervezeteket hoztak

³⁷ Újjászületés, 89.

³⁸ Uo.

³⁹ Novák, 2010. 441–445.

⁴⁰ Újjászületés, 46–172.

létre. Tagságuk a megyei pártvezetés beleegyezésével választotta meg a vezetőket. Maros, Hargita és Kovászna megyében 1968 novemberében alakultak meg az MNDT helyi tagozatai. Élükre egy-egy ismertebb értelmiségi került: Maros megyében ifj. Antalffy Endre, Hargita megyében pedig János Pál. Helyi szervei elsősorban tanácsadói hatáskörrel bírtak: kulturális eseményeket, rendezvényeket, oktatási kérdéseket illető megoldásokat stb. javasolhattak az adott megye vezetőségének. Az MNDT vidéki tevékenységéről szóló jelentésekben már a kezdetektől elkülönült a két magyar többségű megye, illetve esetenként Maros megye.⁴¹ A Kovászna és Hargita megyékből érkező jelentések arról számoltak be, hogy a helyi MNDT szervek súlytalanok, folyamatosan kimaradnak a térség kulturális életének szervezéséből. Ez azzal magyarázható, hogy a két magyar többségű megyei tanács és a kulturális bizottságok ellátták ezeket a feladatokat. Az MNDT észrevételei, javaslatai sokkal többet nyomtak a latban a szórványvidékeken, ahol magyar nemzetiségű káderek kis számban és jelentéktelen szerepkörökben voltak jelen a helyi politikai életben.⁴²

[NZ 14] Hargita megye küldöttsége a 10. pártkongresszuson (CsSzM)

A Ceaușescu-korszak második szakasza

Az 1971. júliusi tézisek nemzetiségpolitikai hatása

A hetvenes évek elejére Nicolae Ceaușescu konszolidálta a hatalmi pozícióit, félreállította a potenciális politikai ellenfeleit, a külpolitikai taktikázásokkal erős politikai és társadalmi bázist kovácsolt magának, így belföldi és külföldi népszerűsége jelentősen megnövekedett. Adottá váltak a feltételek a hatvanas években kidolgozott grandiózus társadalmi és gazdasági átalakítási projektek (iparosítás, városok és falvak szisztematizálása, a „homogén szocialista nemzet” kialakítása) megvalósításához. Az RKP Központi Bizottságának 1971. júliusi plenáris ülésén Nicolae Ceaușescu hangzatos beszédet mondott a politikai-ideológiai tevékenység és a párttagok marxista nevelésének feljavításáról, amely később „júliusi tézisek” néven vonult be a köztudatba. A tézisek és azok hosszú távú kihatásai érzékelhető változást okoztak a párt ideológiai irányvonalában. A Dej-korszak végén és a Ceaușescu-korszak elején tapasztalható részleges nyitást egy újabb ideológiai szigor váltotta fel, amelynek gyakorlatba ültetése és alkalmazása a későbbiekben (különösen a hetvenes évek végétől) egyre súlyosabban érintette az egész romániai társadalmat. A tézisekből fakadó gazdasági (erőltetett iparosítás, nehéz életkörülmények), területrendezési (falurombolás), ideológiai-kulturális (a kisebbségi oktatási rendszer és általában a kulturális élet beszűkítése, a cenzúra bekeményítése) mechanizmusok pedig fokozatosan egyre kilátástalanabb helyzetbe sodorták az országban élő nemzetiségeket. A „júliusi téziseket” kezdetben a társadalom csak ideológiai fordulatként fogta fel és nem egy új politikai irányváltás előjeleként. Az értelmiségiek jelentős része is úgy érezte az első időszakban, hogy lehet hozzá alkalmazkodni, néhány irodalmi mű, színdarab, közéleti tematika mellőzésével kivédhető lesz. Nemzetiségpolitikai szempontból a hetvenes évek első felétől kezdődő időszak két rövidebb korszakra osztható. 1974 és 1984 között a tézisek okozta változások folyamatos kiteljesedéséről beszélhetünk, majd a nyolcvanas évek közepétől a rendszer az egyre fokozódó gazdasági válság közepette nyílt kisebbségellenes politikához folyamodott.

[NZ 15] Nicolae Ceaușescu csíkszeredai munkások körében 1978-ban (CsSzM)

Az 1972-ben megtartott országos pártkonferencián bevezették az ún. káderrotációt. A pártvezetés viszonylag rövid időközönként (3-5 év) lecserélte, áthelyezte a fontosabb megyei

⁴¹ Novák, 2012. 54–64.

⁴² Uo. 450–452.

vezetőket, megakadályozva ezzel azt, hogy bárkinek is tartós és hatékony helyi kapcsolathálózata, politikai tőkéje alakulhasson ki. A megyei eliteket sokszor váratlanul érte egy-egy ilyen döntés, amely általában előzetes értesítés nélkül érkezett központi küldöttek révén. A hetvenes évek első felétől a Székelyföld mindhárom megyéjében használták ezt a politikai eszközt, Nicolae Vereş Maros megyei, Fazakas Lajos Hargita vagy Nagy Ferdinánd Kovászna megyei első titkárok leváltásakor. Ezzel a döntéssel a pártvezetés erőteljesen megfékezte a közigazgatási reform után elkezdett közösségépítő munkát.

Kovászna megye vezetősége a júliusi tézisek megjelenése után kapott éles kritikát Bukaresttől, miszerint helytelenül értelmezték a párt politikai útmutatásait, túl sok energiát fordítottak a helyi ügyekre. „Számoljanak le a felesleges önelégültséggel, az öndicséréttel” – hangsúlyozta a KB küldötte. A megye első titkára, Király Károly végül 1972-ben váratlan és szokatlan lépéssel ment elébe a változásoknak, lemondott tisztségéről. Király magánéleti és politikai okokból tette meg ezt a párt legfelső köreiben is nagy vihart keltő lépést, amellyel teljesen félrúgta a hatvanas évektől működő politikai, hatalomgyakorlási modellt. Királyt a Szatmár megyéből visszarendelt, háromszéki származású Nagy Ferdinánd váltotta, aki 1982-ig töltötte be a megyei első titkári tisztséget. A Király távozása utáni években több olyan helyi kádert is lecseréltek, más tisztségbe helyeztek, aki aktív szerepet vállalt a megye politikai és kulturális életének megszervezésében. Ebben az időszakban még nem beszélhetünk teljes mellőzésről, sokkal inkább szűkebb hatáskörű pozíciókba történő áthelyezésről. Sylvester Lajost például leváltották a megyei Művelődés- és Művészetügyi Bizottság elnöki tisztségéből és a színház élére nevezték ki.⁴³

1973-ban a Király Károly ügyében is eljáró Gheorghe Pană központi küldött érkezett Marosvásárhelyre és a helyi pártvezetést szinte teljesen átszervezte. „Körülbelül két hete elhatároztuk, hogy több titkár elvtárs a Végrehajtó Bizottságból és a Központi Bizottság különböző munkacsoportjai éléről menjenek át más munkaterületekre. A megyei bizottságban tevékenykedő elvtársak pedig más munkaterületet fognak kapni, ahol ez szükséges” – jelentette ki. Leváltották Nicolae Vereş megyei első titkárt, helyette azt a Iosif Bancot nevezték ki, aki részese volt a MAT felszámolásának és azt követő megszorító intézkedéseknek. Hargita megyében Fazakas Lajost Szász József váltotta. A káderrotáció ugyan országos jelenség volt, de a Székelyföld esetében azt az elitcsoportot érintette leginkább, amelyik a közigazgatási reform után került pozíciókba, lojális volt a központi vezetéshez, ugyanakkor nagymértékben kihasználta a reform- és az általános ideológiai-politikai lehetőségeket a térség gazdasági felzárkóztatására és etnokulturális örökségének (az uralkodó ideológiai keretek között történő) ápolására.⁴⁴

[NZ 16] Augusztus 23. megünneplése Csíkszeredában 1977-ben (CsSzM)

A nyolcvanas évek nemzeti kommunizmusa

A júliusi tézisek után beindult politikai folyamatok a nyolcvanas években újabb fordulóponthoz érkeztek. A Romániába is begyűrűző gazdasági válság, az ország neosztálinista tervgazdálkodási politikájának számos területen megmutatkozó kudarcaira a pártvezetés nem talált megoldást, a reformokat pedig minden területen mereven elutasította. Ezekre is ideológiai kampányokkal, a kormányzás még erőteljesebb központosításával és a nemzeti érzésre alapozó mozgósítással reagált. A diktatúra az egyre jobban kiteljesedő személyi kultusz irányába haladt. Ez a folyamat újabb látványos elítváltással járt központi szinten is. A hatvanas, hetvenes években komoly szerephez jutó vezetők többségét (mint pl. Ion Gheorghe Maurer) a Ceauşescu számára megbízhatóbb káderekkel cserélték le. A

⁴³ Újjászületés, 103–108.

⁴⁴ Románia, 1944–1990, 236–270. Novák, 2010. 64–72.

hatvanas, hetvenes évek nemzetközi sikerei után az emberi jogok tiszteletben tartásának megszegésével vádolt pártvezetés elszigetelődött, amit a harmadik világban kiépített kapcsolataival próbált rekompenzálni.

Hasonló ütemben és irányban változott az RKP nemzetiségpolitikája is. Az ideológiai szigor kiteljesedésével a nemzetiségi intézmények egyre jobban kiürültek, elveszítették sajátos tartalmukat, szerepüket. A hatvanas évektől használt „együtt élő nemzetiségek” fogalmát lecserélték a teljesen más jelentéstartalommal bíró „magyar és német nemzetiségű román” dolgozók terminusra. A nyolcvanas évek második felétől tilos volt a helységnevek magyar és német megfelelőjének használata. Az MNDDT vezetőségét 1984-ben szinte teljesen a központi utasításokat végrehajtó, a nemzeti sajátosságokat kevésbé hangoztató és képviselő aktivistákkal cserélték le. A hatvanas években szerephez jutó magyar nemzetiségű politikusok és értelmiségiek fokozatosan kikerültek az állami és pártapparátus fontosabb pozícióiból. Titkosszolgálati jelentések szerint 1986-ban Sütő András több helyen nyilvánosan is szóvá tette, hogy a pártvezetés az értelmiségiek közül már csak Koppándi Sándorral, Hajdu Győzővel és Létay Lajossal konzultál, akik az MNDDT bukaresti vezetőségében és a Központi Bizottságban kaptak szerepet. A másfél évtizedig legbefolyásosabbnak számító székelyföldi származású politikus, Fazekas János 1984-ben kegyvesztetté vált, nyugdíjazták, kikerült a Központi Bizottságból, véleményformáló és közvetítő szerepköréből, sőt állambiztonsági veszélyforrássá nyilvánították. A két magyar többségű székely megye különleges, a megyésítés során elismert és többször emlegetett sajátos státusa fokozatosan megszűnt. A magyar nyelv használata nagyon sok területen (párt- és állami intézményekben, szakszervezetekben, gyűléseken) háttérbe szorult, a hivatalos irattermelés alsó szintjein is szinte teljesen megszűnt, a kulturális intézmények nemzetiségi tartalma jelentős csorbát szenvedett. Az a lehetőség, hogy a pártvezetés figyelembe veszi a térség gazdasági sajátosságait, megszűnt. A megyéknek a központ által jóváhagyott és kért tervgazdálkodási mutatókhoz kellett igazodniuk. Az MNDDT központi vezetésének leépítése kigyűrűzött a Székelyföldre is, az addigi, többnyire értelmiségiekből álló megyei küldötteket aktivistákkal és tapasztalatlan üzemi munkásokkal, földművesekkel cserélték ki.

[NZ 17] Augusztus 23. megünneplése Székelyudvarhelyen (Sztojka Ferenc felvétele, HRM)

A nyolcvanas évek közepétől a káderrotáció újabb hulláma zajlott le a térségben. Nicolae Ceaușescu egyik legmegbízhatóbb végrehajtója, Emil Bobu közvetítésével dominószzerűen váltották le a megyei első titkárokat. 1982-ben Kovászna megyében Nagy Ferdinándot Rab István váltotta, aki előzőleg Hunyad, majd Hargita megyében volt propagandatitkár. Rab, aki 1989-ig töltötte be első titkári tisztségét, különösen megbízható kádernek számított, a nyolcvanas évek elejétől KB pót- majd rendes tag volt, és őt bízták meg az akkorra már kimondottan propagandagépezetként működő MNDDT alelnöki tisztségével is. 1984-ben Maros megyében felmentették minden párt- és megyei tisztségéből Nicolae Vereșt, helyét a Bukarestből érkező Ioan Ungur vette át. Őt 1988 nyarán Viorel Igreș váltotta. A hetvenes években konszolidálódott Hargita megyei állapotokat 1986-ban érte el a változás szele. Első lépésként 1986 márciusában a Hargita megyei Néptanács élére – a Kolozsvárra távozó Csorba János helyére – Costea Aurel nevezték ki, aki Máramarosból érkezett, így nem rendelkezhetett kellő mértékű helyismerettel. Kinevezése csak az első lépés volt, hisz néhány hónap múlva, 1987 januárjában Emil Bobu azzal a hírrel érkezett Csíkszeredába, hogy Szász József első titkárt felmentik tisztségéből és Krassó-Szörény megyébe helyezik, helyét pedig Costea Aurel veszi át. A csere egyfajta mérföldkőnek számít a térség 1968 utáni politikai történetében, hisz Costea személyében először neveztek ki román nemzetiségű vezetőt egy magyar többségű megyében. A Bobu által tolmácsolt bukaresti üzenet egyértelmű volt: „A tavalyi évi terv teljesítésében hiányosságok mutatkoznak. Nagyon sok az elmaradás ebben a megyében is. Nagyon fontos, hogy a jövőben arra koncentráljanak, hogy mozgósítsanak

minden erőforrást az előírt tervek megvalósítása és a hiányok pótlása érdekében”.⁴⁵ A nyolcvanas évek második felére teljesen lecserélt megyei eliteknek az volt a feladata, hogy maradéktalanul végrehajtsák a központi utasításokat, elvégeztessék az állami tervgazdálkodási feladatokat, a milícia és a Securitate segítségét is igénybe véve politikai stabilitást biztosítsanak, illetve hogy a pártvezetés ideológiai elvárásai szerint mozgósítsák az embereket. A feladatok teljesítésének elmulasztása súlyos következményekkel járt. Egyre gyakrabban fordult elő, hogy az ún. telekonferenciákon az államelnök éles hangnemben beszélt a megyei vezetőkkel, akik feje fölött folyamatosan ott lebegett a leváltás, áthelyezés veszélye.⁴⁶

[NZ 18] Nicolae Ceaușescu látogatása Laposnyán a nyolcvanas években (Marx József felvétele, HRM)

A nyolcvanas években lezajló elitcserének etnikai vonatkozásai is voltak. A magyar nemzetiségű káderek aránya és politikai súlya jelentős mértékben csökkent a magyar többségű megyékben is. A Magyarországgal egyfajta propaganda hidegháborút folytató, a nemzetiségi kérdést többnyire állambiztonsági problémaként kezelő Ceaușescu és szűkebb köre egyre kevésbé bízott meg a hatvanas években pozícióba jutó káderekben. Ezt a folyamatot erősítette az a tény is, hogy hatvannyolcas generáció számos (aktivista és értelmiségi) tagja bírálta a párt politikáját. Helyüket Bukarestből küldött aktivisták vették át vagy olyan helyi káderek, akik maradéktalanul megfeleltek a végrehajtói feladatköröknek, nem emeltek kifogást a pártvezetés politikáját illetően, teljes mértékben azonosultak a rendszer elvárásaival, helyi kezdeményezéseket nem vállaltak. Olyan munkás-, mérnökkáderekről beszélünk, akik tapasztalatlanok voltak a kultúrpolitika tényleges mechanizmusait illetően, akik kevésbé rendelkeztek magyarországi kulturális háttérrel, „menekülési útvonallal”, akik egzisztenciálisan is teljesen ki voltak szolgáltatva a pártnak. Ugyanakkor akadtak szép számban olyanok is ebben a csoportban, akiket túlzott egyéni ambíció vezérelt és úgy érezték, hogy a korábban pozíciókat betöltő személyek hátráltatták karrierjük kibontakozását. Döntő többségük a hatvanas években szerzett középiskolai vagy felsőoktatási szakoklevelet, majd részesült politikai, ideológiai képzésben, többnyire a Ștefan Gheorghiu pártegyetemen. (Jellemző az is, hogy Kovászna megye akkori első titkára, Rab István a visszaemlékezések szerint hivatalos ügyekben egyáltalán nem használta a magyar nyelvet.)

A nyolcvanas évekre a MAT egykori központjából eltűntek a kétnyelvű feliratok, a hivatalokban megszűnt a kétnyelvűség, a magyar elit fokozatosan kiszorult első lépésként a fontosabb pozíciókból, majd a középvezetői szintekről is. 1989-ben az RKP Maros megyei tanácsának 21 tagja közül 16 volt román nemzetiségű és öt magyar. Fontos kihangsúlyozni azt is, hogy a legfontosabb politikai funkciókat (megyei első titkár, gazdasági, szervezési titkárok) többnyire román nemzetiségű káderek töltötték be. A 21 megyei vezető közül mindössze kilencen származtak Maros megye területéről. Egy, az 1990-es márciusi események folytán készült kimutatás szerint 1989. december 22-e előtt Maros megyében összesen 204 vállalat és intézmény létezett, 605 vezetői poszttal, amelyből 470-et (77,7%) román nemzetiségű személy töltött be, 132 (21,8%) esetben magyar nemzetiségű és három esetben német nemzetiségű.⁴⁷ Ha nem is ilyen mértékű, de hasonló tendenciák mutatkoztak a két magyar többségű megyében. Kovászna megyében a megyei tanács 18 tagja közül tízen voltak magyar nemzetiségűek, és mindössze hatan származtak Kovászna megye területéről. Hargita megyében 1989-ben a megyei tanácsban tíz képviselővel, köztük a megyei első

⁴⁵ RNL HMM, Fond Comitetul Județean de Partid Harghita (Az RKP Hargita megyei bizottsága), 1/1987. d. 4. f.

⁴⁶ Uo. dos. 1/1988. 1–188. f. 5/1988. 1–38. f.

⁴⁷ Novák–László, 2012. 19–22.

titkárral, többségbe kerültek a román nemzetiségűek. A 18 vezető közül mindössze öten születtek Hargita megye területén.⁴⁸

[NZ 19] Választások Székelyudvarhelyen 1980-ban (Dávid Sándor felvétele, HRM)

Az egyre feszültebb gazdasági és politikai helyzetnek komoly nemzetiségpolitikai kihatásai voltak, amelyek a tömbmagyar területeken sajátosan jelentkeztek. Előfordult, hogy a magyar többségű megyék közösségeit kollektív mulasztással, a pártideológiával való nacionalista szembefordulással vádolták. A nyolcvanas évek első felében erőteljes, a központból irányított propaganda indult be a Székelyföldön. 1982-ben a Hargita megyei propagandatitkár felhívta a helyi aktivisták figyelmét arra, hogy elharapózódtak a vallásos, misztikus és nacionalista megnyilvánulások, amelyek ellen cselekedni kell. Kitért az egyházak társadalmi tevékenységére, illetve a magyar nemzeti szimbólumok használatára. Kiemelt fontosságú ügyként kezelték, hogy a Szent Anna-tónál táborozó több száz fiatal magyar nemzeti színeket használt nyilvánosan, az ott bemutatott performanszokat nacionalista, államellenes cselekedetként értelmezték. A két magyar többségű megye nemzetiségpolitikai sajátosságaira vonatkozó kritikák hangulatát érzékelteti többek között egy 1984-ben keltezett, személyesen Ceaușescunak címzett levél is: „Azt beszélik, hogy egyes Hargita és Kovászna megyei gazdasági egységekben és párt- és termelési gyűlésekben minden magyar nyelven folyik, a személyzeti osztályokon vagy az egyes gazdasági ágazatokban csak magyarok dolgoznak; néhány intézményben az alkalmazás a magyar nyelv ismeretétől függ; a román nyelvű alkalmazottaknak, akiket ezekben a megyékbe helyeztek ki, nem alakítanak ki megfelelő munkakörülményeket azért, hogy minél hamarabb elmenjenek a vidékről. A kulturális rendezvények csupán magyarul zajlanak [...] Elmondanak az elején egy szlogent [...] és ezek mögött Budapest kulturális politikáját folytatják”.⁴⁹

A párt gazdaság- és káderpolitikájának látványos megváltozása, annak nemzetiségpolitikai kihatásai, valamint a székelyföldi megyék vezetőinek lassú leépítése elégedetlenséget váltott ki. A román pártvezetés bizalmát elvesztő helyi magyar elit (főként az értelmiségiek) számára mind fontosabbá vált a határon túli ügyekben egyre aktívabb Magyarországgal való kapcsolatfelvétel. A bukaresti magyar nagykövetség ebben az időszakban rendre megtalálta a módját annak, hogy a székelyföldi értelmiség számára eljuttassa az országból kitiltott magyarországi szellemi termékeket. A Romániába látogató magyarországi egyetemisták, „hátizsákos turisták” a korszak utolsó éveiben már nemcsak szellemi termékeket, hanem a hétköznapi életben nagyon hiányzó gyógyszereket, fogyasztási cikkeket is szállítottak a Székelyföldre.

NZ 20- Nicolae Ceaușescu Csíkszeredában 1988-ban (Csíki Székely Múzeum)

A romániai, székelyföldi magyar elit jelentős része többé már nem találta meg helyét a nacionalizmustól túlfűtött állampártban és annak kulturális intézményrendszerében. Folyamatosan következtek be a nyílt és a kevésbé nyilvános szakítások az egykori magyar káderek, értelmiségiek és a pártvezetés között, amelyek közül Sütő András és Király Károly esete volt a legismertebb. Az 1972-ben a Kovászna megyei első titkári tisztségéről lemondó Király Károly Marosvásárhelyről bírálta a pártvezetést. Több nyílt levelet és beadványt fogalmazott meg és jutatott el mind a pártvezetéshez, mind a külföldi, magyarországi közvéleményhez.⁵⁰ Az addig nyilvános politikai szerepet is vállaló Sütő András a hetvenes évek második felétől, hangsúlyosabban a nyolcvanas években fordult szembe (irodalmi

⁴⁸ RNL, fond CC al PCR, Secția Organizatorică (RKP Központi Bizottság, Szervezési Osztály), dos. 25/1989. 16–23. f.

⁴⁹ RNL, fond CC al PCR Cancelarie (RKP Központi Bizottság, Kancellária), dos. 73/1984. 1–5. f.

⁵⁰ Király, 1995.

műveinek üzenetében, majd nyílt kritikával) a Ceaușescu-féle pártvezetéssel. A nyolcvanas évek nyomasztó hangulatában felerősödött a kivándorlási hajlandóság, amelyet több tényező táplált: nemzeti sérelmek, a magyar nyelvű mobilitási pályák és az anyanyelven történő továbbtanulási lehetőségek jelentős mértékű leszűkülése. 1975–1989 között 46 353 magyar hagyta el hivatalosan az országot, körülbelül egyharmaduk Magyarországot választotta célországának. Emellett jelentős mértékben nőtt az országot illegális módon elhagyók száma.⁵¹ A Székelyföldről is több százan próbáltak meg különböző módon (akár a zöld határon) kijutni Magyarországra, ahonnan már nem tértek vissza az országba. Aki tehetett, családgyűjtés ürügyén hivatalosan kérvényezte a kitelepedését. Pl. a Securitate Hargita megyei szerveinek jelentése alapján 1989 első harmadában a megye területéről 565 személy kérelmezett ideiglenes távozási engedélyt, 25-en léptek házasságra idegen állampolgárokkal, 244-en folyamodtak végeleges távozási engedélyért, 147-en nem tértek haza külföldről, 12 személy a zöldhatáron szökött külföldre és 103 személyt fogtak el illegális határátkelés közben.⁵² A korabeli pártiratokban is kimutatható, hogy a kivándorlás miatt a nyolcvanas évek második felében gyakran merültek fel gondok a különböző megüresedett középvezetői tisztségek betöltésében.

[NZ 21] Élelmiszerbolt előtt kígyózó sor Marosvásárhelyen a rendszerlátás idején (Vajda György felvétele, BGyA)

A régió a gazdaságpolitikában

Az átmenet évei

A Székelyföldön a meglévő nyersanyag, munkaerő és csökkentett felvevőképességű piac mellé a 20. század első felében sem társult tőke és ipar. A térség iparosítását megcélzó tervek, beleértve a magyar közigazgatás visszatérését követő rövid időszakot is, nem nagyobb ipari centrumok létrehozására, inkább decentralizációra, a falvakba történő kiköltöztetésre törekedtek. E jelenség következtében a mezőgazdaság egyre nagyobb szerepet kapott a feldolgozó ipar nyersanyagellátásában. A Székelyföld esetében ezért többnyire mezőgazdaságtermék- és fafeldolgozó, valamint szolgáltatóiparról beszélhetünk. Nagyipari jellegű üzem, gyár csupán néhány nagyobb településen működött: szesz-, bútorgyár Marosvásárhelyen, vasolvasztó Udvarhely megyében, textil- és dohánygyár Sepsiszentgyörgyön.⁵³ A front áthaladása után a gazdasági élet újjászervezése nehézkesen haladt. A lerombolt infrastruktúra, hidak, leépült úthálózat rendbetétele többnyire önkéntes munkával, közösségi összefogással történt. A dualizmus korában alapított nagyobb ipari üzemek egy része 1945 folyamán újraindult, például Háromszéken a textilgyár 1000, a Dohánygyár pedig 400 munkással. A háború utáni években a helyi közösségek életét a túlélés, a stabilitás keresése jellemezte a Székelyföldön is. Petróleumot, étolajat, cukrot fejadagra osztottak havonta. A háború okozta károk, emberveszteségek miatt a mezőgazdasági munkák elvégzése nagyobb közösségi szervezést igényelt, egyes termények esetében a vetőmagot sokszor csak politikai közbenjárás után sikerült biztosítani a központi tartalékokból. A problémákat fokozta az 1946. évi rendkívüli szárazság. A székely megyék mezőgazdasági termékek behozatalára kényszerültek. A mezőgazdasági munkálatok minden mozzanatáról jelentéseket kellett írni a megyei Mezőgazdasági Hivataloknak és teljesíteni kellett a különböző (tej, gyapjú, gabona stb.) beszolgáltatási kvótákat.

⁵¹ Horváth I., 2005. 19–21.

⁵² ACNSAS, fond Documentar (Dokumentáció), dos. 13409. vol. 14. 312. f.

⁵³ Olti–Gidó, 2005. 114.

Az újjáépítést, a térség lakosságának gazdasági helyzetét tovább rontotta a már említett CASBI-törvény, amely a szövetkezeti hálózatot is érintette. 1945 után a „feudális rend visszaságainak eltörlése végett” meghirdetett agrárforradalom első lépéseként földreformot, földosztást irányoztak elő. Március 23-án megjelent az új, 187. számú földbirtoktörvény, amely már több esetben is hátrányosan érintette a magyar nemzetiségűeket. A Székelyföldön, ahol eleve is nagyon kevés volt a kiosztható birtok, ez nem jelentett Erdély más területeihez hasonló mértékű nemzetiségi problémát. A helyi földbirtokok szétosztása azonban távolról sem volt konfliktusmentes itt sem. Több panasz érkezett a földosztó bizottságok tagjainak hiányos szakmai felkészültségéről és politikai, ideológiai alapon történő visszaéléseiről. A legérintettebb vidék a Háromszéki-medence volt, ahol a 19. század végi összeírások szerint a 100 hold feletti magántulajdonú földbirtokok az összterület 42,5%-át tették ki. Ez az arány Csík megyében 23%, Udvarhely megyében 17,48%, Maros-Tordában 48,96% volt, sok erdőterülettel. Földet osztottak ki például a háromszéki Aporok torjai birtokaiból annak ellenére, hogy azt a család előzőleg szétaprózta a különböző családtagok között. 1945 augusztusában nyolc háromszéki család (köztük a Gyöngyöss, , a Kölönte, az Apor, a Pásztóhi) fordult panaszlevéllel a földművelésügyi miniszterhez, miszerint a helyi földosztó bizottságok önkényesen, szakmai felkészülés hiányában jártak el és értelmezték, hajtották végre a földreformra vonatkozó törvényt. Háromszéken 1946 márciusáig 5455 hold magyar birtokot sajátítottak ki.⁵⁴

A térség életében fontos szerepet játszó, több mint 60 000 hold erdővel, ingatlanokkal és üzemekkel rendelkező Csíki Magánjavak kérdését felemás módon kezelték. A Csíki Közvagyon megnevezést kapó Magánjavak autonómiája jelentősen csorbult már korábban is, vagyonából az új alapszabály szerint nemcsak a határőr családok részesülhettek, hanem minden Csíkban élő ember, ráadásul az állam bármikor beleszólhatott a működésébe. A későbbi törvénykorrekciók sem eredményeztek a Magánjavak számára kielégítő megoldást. A részlegesen visszaszolgáltató Magánjavak sosem kerültek vissza a csíki székelyek tényleges adminisztrálásába. A tulajdonjog ugyan a csíkiaké maradt, de a vezető szerveket a Földművelésügyi Minisztérium nevezte ki, így annak tagjait, bár azok többnyire helyiek voltak, bármikor leválthatta, visszahívhatta. Ezt kihasználva különböző szervezetek havi juttatások, segélyek formájában jelentősen apasztották a Magánjavak kasszáját.⁵⁵

A második világháború után az erdélyi magyarság gazdasági pilléreinek legfontosabb elemei a két szövetkezeti hálózat, a Kaláka és a Szövetség volt, amelynek természetesen működtek a székelyföldi tagozatai is, illetve működött az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület (EMGE). A politikai képviselőket kisajátító MNSZ hatalmi szerkezetében kiemelt helyet kapott az Országos Gazdasági Ügyosztály és a szervezet megyei gazdasági osztályai. Az MNSZ, belátva a saját szervezeteiben uralkodó szakértelemhiányt, igyekezett magába olvasztani, ellenőrzése alá vonni az erdélyi magyar gazdasági szereplőket, intézményeket. A gazdasági megbeszéléseken a Székelyföld gazdasági jövője kiemelt figyelmet kapott. Az MNSZ gazdasági bizottságának marosvásárhelyi tanácskozásán 1946-ban két fontos kérdést vitattak meg: az erdélyi magyar bankok és a székelyföldi ipar és kereskedelem helyzetét. A tanácskozáson elhangzott, hogy az elkövetkezendő időszakban kidolgoznak egy iparosítási tervet a Székelyföld számára. A brassói tanácskozáson a szakértők beszámoltak a magyarság mezőgazdasági és ipari termelésének helyzetéről és megalakult a Romániai Magyar Gazdasági Tanács, illetve a Horizont Rt. és annak fiókszervezetei, amely a tervek szerint a székelyföldi „természeti kincsek kihasználására, faipari, szövőipari vállalatok alapítására, a székely borvizek értékesítésére, mezőgazdasági termények értékesítésére, árubehozatalra,

⁵⁴ RNL KovMH, Az RKP Háromszék megyei bizottsága (Comitetul Județean PCR Trei Scaune) fond, 4/1945. d. 1–56. f. Vincze, 1996.

⁵⁵ Olti, 2005. 84–111.

létesítésére alakult”.⁵⁶ Az idő rövidege és az 1948-tól kezdődő új gazdaságpolitika miatt kudarcra ítélt tervezetek a korábbi időszakok logikáját követték, első lépésként a nyersanyagtermelő kisiparágakat kívánták megerősíteni.

Hasonló logikát követtek a Székelyföld néhány városában 1945–1946 folyamán a többnyire helyi szakemberek által kidolgozott gazdasági tervezetek is. 1945 júliusában Csík megye állapotáról, jövőjéről készült jelentés, amely a helyi kisipari, kézműves hagyományokra épített volna.⁵⁷ 1946-ban megbeszélésére került sor Háromszék megye gazdasági jövőjéről. A helyi RKP székhelyén szeptember 13-ára összehívott tanácskozáson a helyi gazdasági szakemberek vettek részt és a korabeli viszonyok között egy komplexebb, a teljes Székelyföldet érintő tervezet vázlatát körvonalazták. Az elképzelések szerint az előző időszakban a magyar állam által is támogatott helyi és kisipar jelentette volna az alapokat, de egy magánkezdeményezéseket is figyelembe vevő szövetkezeti hálózat megszervezésével. Ennek része lett volna például (a magyar állam által szintén meglebegtetett) egységes energiaellátó hálózat kiépítése a térségben, a Gyilkos-tónál létesítendő villamos energia központ. Javaslatok hangzottak el továbbá több iparág fejlesztésére vonatkozóan: kőbányászat, üveggyár, fafeldolgozó és megmunkáló üzemek, papír-, cellulózyártás, a térségben található ásványi termékek (borvíz, szén, kő útburkolatnak kockakő, téglák és cement) kitermelése és feldolgozása. Borvízfeldolgozó üzem, szénbánya, illetve téglák- és cementgyárak létesítését javasolták. A mezőgazdasággal és állattartással kapcsolatban kiemelték a lentermesztést és -feldolgozást, a burgonyafeldolgozást, a hús- és tejfeldolgozó üzemek létesítését, a gyapjú- és bőrfeldolgozást. A háziipar (textilfeldolgozás, fazekasság, fafeldolgozás, erdei gyümölcsök, gyógynövények hasznosítása) és a turisztika továbbra is fontos eleme maradt volna a helyi gazdasági életnek.⁵⁸ A kezdeti helyi tervezeteknek az RKP grandiózus gazdaság- és társadalomátalakítási kísérlete vetett véget.

A gazdaság szocialista típusú átalakítása: államosítás és kollektivizálás

1948-ban a hatalom megszerzése után a Román Munkáspárt rátért a kapitalizmus maradványainak felszámolására, a gazdaság és társadalom szovjet típusú átalakítására, az államilag szervezett és tervezett társadalom modellje szerint. Ennek szerves része volt a termelési eszközök feletti rendelkezés magánjellegetének megszűnése, vagyis az államosítás. Az előkészületek már az év első felében elkezdődtek, megszervezték a legfelső Államosító Bizottságot, amelyet egy központi technikai és 35 megyei bizottság segített. Mozgósították a párttagságot, biztosították az ellenőrzést a szakszervezetek felett és az üzemek élére kijelölték az új igazgatókat, akik csak munkás származásúak lehettek. A jogi alapot az áprilisban elfogadott új alkotmány jelentette. Az államosítás legfontosabb hulláma június 11-től kezdődően 1948 novemberéig több szakaszban zajlott le, országosan egységesen megtervezett és lebonyolított forgatókönyv szerint. A törvény az államosításra kerülő egységeket öt kategóriába sorolta: iparágak, amelyekben minden vállalatot államosítanak, a törvény mellékletében felsorolt üzemek, gyárak, amelyek a meghatározott számon felüli munkást foglalkoztattak, üzemek, amelyek tíz lóerő fölötti meghajtó erővel rendelkeztek, üzemek, amelyek elméleti vagy gyakorlati kapacitása meghaladja az illető iparágban meghatározott szintet.⁵⁹

Az államosítás a székely megyékben a központi ütemezés szerint zajlott le. Július 10-én a megyeközpontokba érkeztek az RMP instruktorai és tájékoztatták a helyi pártvezetést a

⁵⁶ Nagy–Olti, 2009. 91.

⁵⁷ RNL HMH, Az RKP Csík megyei bizottsága (Comitetul Județean de Partid Ciuc), 1/1945. d.. 7–8. f.

⁵⁸ RNL KovMH, Az RKP Háromszék megyei bizottsága (Comitetul Județean PCR Treiscaune) fond, 3/1946. d. 14. f.

⁵⁹ Olti–Gidó, 2005. 114–115.

teendőkről, konkrét utasításokat adva. Estére összehívták az adott megye területén levő üzemek, gyárak munkásbizottságainak elnökeit vagy titkárait és az államosításban résztvevő szakembereket, aktivistákat. Az éjszakába nyúló maratoni üléseken megbeszélték a teendőket, ismertették az államosítandó üzemek listáját és kijelölték az új munkásigazgatókat, akik, miután megkapták megbízóleveleiket, általában délelőtt 9 és 11 óra között indultak el a számukra kijelölt gyárakba. A kijelölt ipari vállalatok irodáit lepecsételték, elkezdték a leltározást, a munkások számára tájékoztató gyűléseket szerveztek, a délutáni órákban pedig ténylegesen átvették az adott gyár vezetését. Az egykori tulajdonosok, ismerve a politikai helyzetet, nem fejtettek ki komolyabb ellenállást, az viszont előfordult, hogy az egykori alkalmazottból lett munkásigazgató nem minden esetben tudott „kellő határozottságot mutatni” az egykori munkáltatójával szemben.

A hónap végére jórészt befejeződött a gyárak átvétele. Az államosítás, amit ugyan titokban szerveztek meg, amint az várható volt, nagy hatást váltott ki. A volt tulajdonosok természetesen nem örültek az új helyzetnek. A parasztság körében pedig felröppent a hír, hogy hamarosan bekövetkezik a magánföldterületek államosítása is. A helyi aktivisták következetesen végrehajtották a központi utasításokat az új helyzetből profitáló csoportok segítségével. Az új igazgatók munkáját a néptanácsok, a Megyei Gazdasági Ellenőrző Hivatalok is segítették, több képzést, tanfolyamot szerveztek számukra. Az államosított gyárak a szakminisztériumok hatáskörébe kerültek. A Székelyföld területén így 1948 nyarán több tucat kis vagy közepes nagyságú üzem, gyár került az állam tulajdonába, így a csíkszeredai Gábor Áron öntöde, a székelyudvarhelyi szeszgyár, bőrgyár, autóbusz vállalat, a sepsiszentgyörgyi textil- és dohánygyár, a marosvásárhelyi cukorgyár, bútorgyár, szeszgyár, tucatszalma, fűrészüzem.⁶⁰ Számos esetben előfordult, főleg a malmoknál, hogy az egykori tulajdonost, működtetőt is alkalmazták, mert szaktudása nélkülözhetetlen volt.

A Csíki Magánjavaknak az államtól 1941, illetve 1944 után visszakapott ingatlanait, erdőit nem 1948-ban, hanem fokozatosan államosították. A bérelt üzemek továbbra is dolgoztak, a bért viszont az államnak fizették. A fakitermelő szövetkezeteket és a magánjavak ipari részét ugyanakkor államosították, beolvasztották a különböző fakitermelő vállalatokba. Erdőterületéről azonban már az 1948. évi alkotmány döntött, amely kimondta, hogy többek között az altalajkincsek, erdők, vizek az állam tulajdonát képezik. Egy későbbi lépésben államosították a gyergyói kórházat és a csíksomlyói árvaházat. 1950-ben a magánjavak még hat alkalmazottal működött. Megszűnésének konkrét időpontjáról nincs adat, sorsa a lassú elszorítás lett.⁶¹ A magán egészségügyi intézmények, valamint a mozi- és filmipar államosítására novemberben került sor. A következő év tavaszán az államosítás sorsára jutott a gyógyszergyártás és -kereskedés is. A Székelyföld csupán kis vagy közepes nagyságú üzemekkel rendelkezett, ezek államosításával viszont megszüntették a térség gazdasági elitjének, az egykori polgárság maradványainak létfeltételeit, gazdasági, társadalmi befolyását. A térség fontosabb erőforrásainak és azok elosztásának állami tulajdonba kerülése, a munka fölötti magánrendelkezés megszüntetése valójában egy sokkal szélesebb réteget befolyásolt negatívan.

Az államosítás fontosabb fejezeteinek befejezése után a Román Munkáspárt hozzájárult a vidéki gazdasági szerkezet, a falu szovjet típusú átalakításához. A mezőgazdaság szocialista típusú átalakítása, a föld és a termelőeszközök köztulajdonba helyezése, a kollektivizálás, a kollektív gazdaságok (kollektívek) létrehozása váltakozó intenzitással zajló, viszonylag hosszú, rendkívül komplex folyamat volt, amely több tényezőtől függött: a hatalom

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Olti, 2005. 84–111.

szándékai, akaratérvényesítésének milyensége, erőssége, a helyi társadalom viszonyulása. A kollektivizálásnak három nagyobb korszaka volt: 1949–1953; 1953–1958; 1959–1962.⁶²

A a termelőszövetkezetek létrehozásának első időszaka 1949. március 3–5-től, az RMP kollektivizálást meghirdető plenáris ülésétől számítható. Az elvekben az önkéntességen alapuló folyamatot különböző eszközökkel igyekeztek gyorsítani. Az első hónapokban kevés sikerrel, viszonylag erőszakmentesen törekedtek kollektív gazdaságokat (kollektíveket) létrehozni. Az állam különböző intézkedésekkel elvonta a gazdáktól a termelés eredményét és a központosított állami alapba irányította. Szabályozták a termények felvásárlási árát, illetve magas szabadpiaci árat kialakítva, beszolgáltatási kötelezettségeket, adókat, illetékeket róttak ki. Az adminisztratív intézkedések idővel radikalizálódtak: épületeket sajátítottak ki, embereket tartóztattak le, deportáltak munkatáborokba. A magánbirtok felszámolását célozta meg a rendeleti kisajátítás is, amelynek során az állam különböző eszközökkel arra kényszerített földtulajdonosokat (adóterhektől sújtott „kulákokat”, faluból városra költözőket, idős személyeket, egyházakat stb.), hogy földjeikről „önkéntesen lemondjanak és felajánlják” az államnak. 1950-től kezdődően a pártvezetés megpróbálta felgyorsítani a kollektivizálást, amelybe a rendőrség és a Securitate is bekapcsolódott. A számos törvénytelenességgel, fizikai agresszióval, nyomásgyakorlással járó kollektivizálási rohamot még azon év végén mérsékeltek, helyette a mezőgazdasági társulások létrehozására fektették a hangsúlyt, amelyben a földterületet tagosították és közösen művelték meg, de a föld és a termelőeszközök még magántulajdonban maradtak. A Székelyföldön, az országos trendekhez hasonlóan, először a járás-rajonközpontok közelében alakultak kollektív gazdaságok, például a Nyárád alsó folyása mentén. A térségben a legtöbb kollektív gazdaság 1950 nyarán alakult meg.⁶³

A kollektivizálás első hulláma a térségben emberéletet is követelt. A Securitate Maros megyei szerveinek munkatársai elrettentés végett több kuláknak minősített gazdát meggyilkoltak (pl. Nyárádszeredában, Vadadon stb.) Az alkalmazott módszerek miatt elsősorban Háromszék megye területén kollektívellenes megmozdulások törtek ki. Sepsigidófalván, amikor a kollektívet ellenző családokat megpróbálták deportálni, összetűzés alakult ki a helyiek és az odarendelt karhatalmi szervek között, aminek következtében két helybéli lakos életét veszítette. A lakosság a passzív ellenállás módszerével is élt: munkából való kimaradás, lopás, eszközök és igásállatok leadásának késleltetése stb. 1950 végére a MAT területén is leállították a kollektivizálás első szakaszát, amelynek eredménye 86 kollektív gazdaság (Csík megye 10, Háromszék megye 24, Maros megye 39, Udvarhely megye 13) létrehozása volt.⁶⁴

A Sztálin halála (1953) utáni második szakaszban jelentősen lelassult a kollektivizálási folyamat, erőszakos módszerek alkalmazásáról sincsenek adatok. Az erőszak leállítását az eredményezte, hogy a helyi gazdák tömegesen hagyták el a kollektív gazdaságokat, több helyen tüntettek is azok feloszlata miatt. A helyi pártvezetés átszervezésekkel, a munkájukat rosszul végző aktivisták és az elnökök leváltásával próbálta kezelni a helyzetet. 1956. január 10-én a MAT területén 123 kollektív gazdaság és 128 mezőgazdasági társulás működött.

[NZ 23] Mezőgazdaság, aratás (Bortnyik György felvétele, SzNM)

Az ötvenes évek második felében újabb gazdaságpolitikai fordulat következett be. A pártvezetés úgy döntött, hogy 1960-ig a mezőgazdasági termelés kb. 60-70%-át a mezőgazdaság szocialista egységeinek kell előállítaniuk. A kollektivizálás újabb lendületet

⁶² László M., 2009. 72–73.

⁶³ Oláh, 2001. 17–22.

⁶⁴ László M., 2009. 72–73.

kapott, 1958 után folyamatosan alakultak az új szövetkezetek, illetve átszervezték a társas gazdaságokat. Közben módosították a mezőgazdasági politikát, a kötelező beszolgáltatási rendszert felváltották a szerződéses felvásárlási rendszerrel és megkönnyítették a mezőgazdasági termények szabad forgalmát, megerősítették a meglévő kollektív gazdaságokat. A kollektivizálás szimbolikus befejezése 1962-ben a Nagy Nemzetgyűlésben történt meg.⁶⁵

1955 után a MAT területén is új lendületet vett a kollektivizálás. A tervek szerint 1960-ra a tartomány mezőgazdasági területének több mint felét akarták a kollektív gazdaságok vagy mezőgazdasági társulások tulajdonába átszervezni. A fizikai erőszakot ezúttal kerülték, helyette gazdasági, pszichikai nyomásgyakorlással, adminisztratív kényszerrel próbálták rávenni a gazdákat a belépésre. Az 1956. évi megtorlási hullám sajátos jelensége volt, hogy 1959-ben csoportos perekbe fogtak gazdákat azzal vádolva őket, hogy tiltakoztak a kollektivizálás ellen. A tartomány területén a kollektív gazdaságok száma inkább a mezőgazdasági társulások átalakítása révén szaporodott. 1961-ben a MAT-ból létrehozott MMAT-ban a teljes kollektivizálható földterület 79,14%-a került a szocialista szektorhoz. Az 1961–1962 közötti utolsó nagy kampányban alakították meg a tartományban működő kollektív gazdaságok több mint felét. Hivatalosan 1962 tavaszán fejezték be a kollektivizálást. A gyors befejezés ugyanakkor számos szervezési, gazdasági problémát okozott.⁶⁶

A kollektivizálás révén a föld és az annak műveléséhez szükséges termelési eszközök nagy része kikerült a parasztgazdaságok tulajdonából, ún. szövetkezeti vagyon alakult ki, amelyet az állam ellenőrzött, rendelkezett az emberi munkaerő és a kollektív gazdaságok jövedelme fölött. A kollektivizálás a falusi társadalom számára új feltételeket teremtett, lehetővé tette az iparosítás számára a munkaerőpótlást. A pártállam a falusi világ átalakítására az alávetettség megteremtésének kettős, politikai-gazdasági rendszerét építette ki. Ez tette lehetővé az erőltetett iparosításhoz szükséges gazdasági erőforrások felhalmozását, újraszabályozta az államhatalom és a helyi közösségek viszonyát. A falusi környezetben a kollektivizálás révén új társadalmi, politikai, gazdasági kapcsolattípusok alakultak ki. A folyamat hozzájárult a negyvenes évek végéig az államhatalomtól még aránylag független paraszti társadalom fölötti politikai-gazdasági kontroll kiépítéséhez.⁶⁷ Gyökeresen megváltoztatták a hagyományos székely falu társadalmi és gazdasági viszonyait, új munka- és társadalomszervezési formákat erőltettek rá a falvakra. Megszűnt a Székelyföld évszázados, öneltartó gazdasági rendszere. Megváltozott a vagyonszerkezet, a társadalmi hierarchia, megtört a helyi közösségek morális egysége, szolidaritása. E többéves, váltakozó intenzitású folyamatban a helyi közösségekben egyaránt akadtak ellenállók, anyagi érdekekért megalkuvók, együttműködők, beletörődők és cinkosok. A kollektivizálás hatására megindult a migráció a városok irányába. Már az első évek világossá tették, hogy a hivatalos propaganda ígéretei ellenére a tagok döntő többsége számára nem vált lehetővé az anyagi gyarapodás, és a korabeli hatalmi, gazdasági, társadalmi viszonyok nem tették lehetővé a korszerű mezőgazdasági nagyüzemek kialakulását.⁶⁸ A kollektivizálás tehát egy olyan társadalmi-politikai folyamatként értelmezhető, amelyben a tulajdonviszonyok átalakítása megváltoztatta a társadalmi kapcsolatokat és a paraszti identitást, ugyanakkor létrehozta és intézményesítette a kommunista párt uralmát a vidéki társadalom fölött. Az osztályellenségnek kikiáltott nagygazda elit (kulákok) addigi gazdasági-társadalmi pozícióit felszámolta. Kiszorították őket a tisztségeikből (falubíró stb.), majd

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Gagyi, 2009. 116.

⁶⁸ Uo.

kulákká minősítésükkel megfosztották őket gazdasági tartalékaiktól. Gyermekük továbbtanulási lehetőségeinek megszüntetésével lezárták azok felemelkedési lehetőségeit.⁶⁹

[NZ 24] Borvíztöltőde Csíkszentkirályon (CsSzM)

Tervgazdálkodás az ötvenes-hatvanas években

A kommunista párt 1948. évi hatalomátvétele, a gazdaság és a társadalom szocialista típusú átszervezésének (államosítás, kollektivizálás kezdetei, teljes körű elitsere) beindításával a Székelyföldet is betagolták az egész ország területére kiterjedő tervgazdálkodásba. 1949-ben és 1950-ben egyéves terveket kellett teljesíteni, 1951-ben elkezdődött az első ötéves terv, amely során a keleti tömb országaihoz hasonlóan a fejlesztések zömét a hadi- és nehéziparba irányították. Hasonló tendenciákat követett a második, 1955-ben kezdődő ötéves terv is. Erős ipari központok kialakítása volt a cél. A négy legiparosodottabb tartomány (az összlakosság 24%-val) ebben az időszakban az összes beruházások 39%-át kapta meg. Az iparilag fejletlen tartományok közül pedig csak azokat fejlesztették, amelyek rendelkeztek még feltáratlan nyersanyagforrásokkal. A Székelyföldet magába foglaló MAT ebben az időszakban, több erdélyi és moldovai tartományhoz hasonlóan, nem tartozott a nagyobb volumenű ipari fejlesztésekre kijelölt területek közé. A tartomány lakossága adta Románia össznépeességének 4,2%-át, ennek ellenére az ipari fejlesztési kvóta mindössze 2,4%-át kapta meg. Az ötvenes években a térség gazdasági beruházásainak több mint felét, később közel felét az iparba irányították. A mezőgazdaságba jutott fejlesztések csak az ötvenes évek végén növekedtek, akárcsak az infrastrukturális beruházások.⁷⁰

A beruházási összegek megoszlása (%) az egyes gazdasági ágazatok között a MAT-ban⁷¹

Év	Ipar	Építkezés	Mező- és erdőgazdálkodás	Közlekedés	Kereskedelem	Kultúra, szociális költségek	Helyi érdekű vállalatok
1956	67,3	1,8	9,8	1,6	1,4	14,5	3,0
1957	55,3	2,0	11,9	4,2	4,6	14,8	6,5
1958	45,4	0,8	7,9	30,8	2,5	9,4	2,3
1959	43,6	0,5	16,6	20,8	1,8	10,7	4,3

Az államosítás után a kisebb ipari vállalatok egyesítéséből gyárak alakultak, a kisipari műhelyeket pedig a kisipari szövetkezeti hálózatba építették be. Az ötvenes évek első felében a MAT területén 168 termelő vállalat létezett: 119 ipari és 11 helyiipari vállalat, valamint 38 kisipari szövetkezet. Ezek 33,6%-a a tartomány központjában, Marosvásárhelyen működött. A térség legfejlettebb iparága a faipar volt. A kisebb bútorgyárak összevonásából a tartomány központjában megalakult a térség akkori legnagyobb üzege, a Simó Gyula egykori munkásmozgalmi aktivistáról elnevezett állami bútorgyár. A kezdeti időszakban néhány száz munkást foglalkoztató vállalat – amelyet a hivatalos propaganda Közép-Európa legnagyobb bútorgyárának nevezett – alkalmazottainak száma az ötvenes évek végére elérte a 2000 főt. Az állam több mint 20 millió lejt fektetett be a gyárba, amely nemcsak a belső piacra termelt, hanem a Szovjetunióba is szállított bútort. Kiemelt fontosságúnak számított továbbá a szintén Marosvásárhelyen lévő Bernáth Andor cukorgyár, a Kaláka (egykori szövetkezeti)

⁶⁹ Oláh, 2008. 283–286.

⁷⁰ Oláh, 2005. 625–627.

⁷¹

konzervgyár, valamint a Robot fémárugyár és a Börgyár. A tartomány központjában volt a térség legnagyobb iparcikkeket forgalmazó kereskedelmi központja, az Ardealul vállalat, amely az első években a Székelyföldön kívül Naszód megyét is ellátta ipari áruval. Bútorgyár működött még Kovásznán, ládagyár pedig Gyergyószentmiklóson. Az Országos Fakitermelő és Fafeldolgozó Vállalatnak tucatnyi kisebb fafeldolgozó üze me volt, a legtöbb a gyergyói és a csíki medencében. A Marosvásárhelyen kívül eső legfontosabb ipari egység a sepsiszentgyörgyi textil- és dohánygyár volt. Stratégia ilag kiemelt szerepet szántak a lövétei vasbányának, dolgozóinak létszáma már az első években megkétszereződött. Kis lépésekben, de korszerűsítették a parajdi sóbányát és a balánbányai bányüzemet.⁷² A legnagyobb ipari beruházás a Marosvásárhelytől kb. 30 kilométerre fekvő Gyulakután üzembe helyezett, 75 megawattos kapacitású Vörös Csillag hőerőmű volt, amelynek építésében szovjet szakemberek is részt vettek. Ez adta az országos villanyáram-termelés 15%-át, és lehetővé tette a térség villamosításának elkezdését.⁷³

Az államosítás után elfogadott szövetkezeti törvény volt hivatott összefogni és az állami tervgazdálkodás irányába terelni a különböző helyi kisipari ágazatokat, szakmákat. A Székelyföld gazdasági adottságaiból fakadóan ez az iparágazat még évekig rendkívül fontos szerepet játszott a gazdasági életben. 1949 nyarán elkezdődött a kisiparosok termelési szövetkezetbe történő beszerzése. A régi szövetkezeti vezetőséget az átszervezések révén menesztették. A műhelyek felszerelése közös tulajdonba került, a nyersanyagkészletet hivatalos áron megvásárolták. Egy szövetkezet létrehozásához legalább 25 tagra volt szükség. A nagyobb ipari létesítmények hiányában a települések döntő többségében a kezdeti időszakban a szövetkezetek voltak a legfontosabb gazdasági egységek. Az ötvenes évek elején a Gyergyó szövetkezet volt a térségben a legnagyobb, 4000 taggal, 600 alkalmazottal, négy élelmiszer-vegyeskereskede ssel, egy textilkereskede ssel, egy vendéglővel, egy szállodával. Kiemelkedő volt még a sepsiszentgyörgyi szabók, a csíkszeredai cipészek, a marosvásárhelyi borbélyok, famunkások és szabók szövetkezete. A Nyárad mente gazdasági fejlesztését a Nyárad szövetkezet létrehozásával kezdték el.⁷⁴

A szövetkezetek az ötvenes évek végén lezajló gazdaságszerkezeti változások után veszítettek fontosságukból, 1958-ig ők adták a MAT bruttó ipari termelésének 11-12%-át, ezt követően részesedésük 6-7%-ra csökkent. A kisipari szövetkezetek és a magániparosok műhelyeinek száma 1955–1960 között 6121-ről 3683-ra, az alkalmazottak, tulajdonosok és ezek családtagjainak száma pedig 6342 főről 3996-ra csökkent. A 3,6%-os átlagával és 4,18%-os lakossági részaránnyal az ötvenes években a MAT ipari termelése országos viszonylatban a kilencedik helyen állt. A bruttó ipari termelésből a legjelentősebb részaránnyal a faipar (11,7%), a villamos és hőenergia ipar (16,1%), az élelmiszeripar (5,1%) és a készruhaipar (5,5%) bírt.⁷⁵ Az ipari termelés a hivatalos statisztikák szerint folyamatosan növekedett a MAT-ban, az országos 14%-hoz viszonyítva 16,2%-os volt, ugyanakkor a különböző iparágak hatékonysága, termelési adatai rendkívül nagy belső aránytalanságokat tükröznek.⁷⁶

Az ipari termelés megoszlása a Magyar Autonóm Tartományban⁷⁷

	1955	1956	1957	1958	1959
--	------	------	------	------	------

⁷² Gagy, 2004. 85–87.

⁷³ Bottoni, 2008. 231–232.

⁷⁴ Gagy, 2004. 89-90.

⁷⁵ Oláh, 2005. 621.

⁷⁶ Uo. 619.

⁷⁷

Szocialista ipar összesen	100	100	100	100	100
Villamos, hőenergia	6,5	8,9	10,2	21,1	11,9
Szén	1,6	1,4	1,5	1,3	1,3
Földgáz	0,4	0,4	0,4	0,3	0,3
Bányászat és feldolgozóipar	1,3	1,4	1,7	1,6	1,5
Gépgyártás, fémfeldolgozás	6,1	7,0	7,5	7,6	8,6
Építőanyag	3,3	3,2	3,0	3,2	3,3
Fakitermelés és feldolgozás	29,9	29,2	27,1	26,5	27,1
Textilipar	7,4	6,4	6,8	7,4	7,3
Bőr- és cipőipar	6,2	6,2	7,2	6,7	6,6
Élelmiszeripar	32,6	30,9	29,6	27,9	27,1

Az ötvenes években a tartományban növekedett az általános ipari termelés, de még mindig a fa- és az élelmiszeripar dominált, együttesen az össztermelés felét tették ki. A versenyszerű egységes tervgazdálkodásból származó hibák, tévedések itt is megjelentek: nyersanyagpazarlás, szakmai tapasztalatlanság esetenként hozzá nem értés, a kampány ízű látszateredmények, a valós eredmények propagandisztikus torzítása. A MAT Statisztikai Igazgatósága által 1960-ban kiadott évkönyv szerint a tartomány többet termelt, mint amennyit fogyasztott, például az országos energiatermelés 14,6%-át állította elő, de csak 2,7%-át használta fel. Élen állt a vajtermelésben (14,4%), a dohánytermelésben (13%) és a hústermelésben (6,5%) is.⁷⁸

[NZ 22] A sepsiszentgyörgyi textilgyár belseje, 1959 (Ismeretlen fényképész, SzNM)

A mezőgazdaság a Székelyföldön meghatározó ágazatnak számított az ötvenes években is. A lakosság döntő többsége falun élt, a mezőgazdasági termelés pedig magán- és szocialista tulajdonú termelőszervezetekben folyt.

A Magyar Autonóm Tartomány mezőgazdasági területe művelési ágak szerint 1955–1960-ban (ezer ha)⁷⁹

	Összesen	Szántó	Legelő	Kaszáló	Szőlő	Gyümölcsös	Erdő	Más területek
1955	1225	361,0	184,5	174,3	4,2	5,4	390,0	105,6
1959	1225	371,6	212,4	168,7	5,1	6,4	386,1	74,7
1960	1225	370,9	213,4	168,9	5,1	6,4	411,5	48,8

Ebben az időszakban zajlott a változó intenzitású kollektivizálás, amely fokozatosan átalakította a térségben a földtulajdonlást. A magántulajdonban levő földterület nagysága a szocialista szektor javára csökkent. 1955-ben a mezőgazdasági földek több mint fele, 65,3%-a volt magántulajdonban. Ezek az arányok az ötvenes évek végén beindított újabb kollektivizálási hullám eredményeként drasztikusan megváltoztak, 1960-ban a földterület mindössze 18,1%-a maradt magántulajdonban. A kollektivizálás befejezése után ez az arány 9,2%-ra csökkent. A folyamat kisebb, időszakos eltérésekkel az országos trendekkel párhuzamosan zajlott. Jellemző volt, hogy a propaganda által népszerűsített, állami támogatásban (gépesítés, munkaerő, vetőmag stb.) részesített szocialista szektor termésátlaga az ötvenes évek közepén nem bizonyult magasabbnak a magángazdaságokban elért átlagoknál

⁷⁸ Bottoni, 2008. 234–235.

⁷⁹ Anuarul Statistic, 1966. 236.

még úgy sem, hogy a statisztikákat, jelentéseket az állami szektor munkatársai készítették. 1959-ben, amikor a mezőgazdasági terület 15%-a és a szántóterület 27,5%-a volt már csak a magántermelők tulajdonában, a MAT-ban termelt főbb növények mennyisége a gazdaságok tulajdonformája szerint az alábbiak szerint alakult (tonna):⁸⁰

A Magyar Autonóm Tartományban termelt egyes növények mennyisége tulajdonforma szerint⁸¹

	Összesen	Szocialista szektor	Magánszektor
Szemes gabona	308 783	171 413	137 370
Burgonya	430 875	186 471	244 404
Hüvelyesek	4 297	2 213	2 084

A mezőgazdasági termelésre vonatkozó adatokból az is kitűnik, hogy a térség, néhány terményt leszámítva, az országos átlagot meghaladó eredményeket ért el.

A főbb mezőgazdasági termények átlagtermése a különböző tulajdontípusú gazdaságokban 1959-ben (mázsa):⁸²

	Románia			MAT		
	állami	kollektív	egyéni	állami	kollektív	egyéni
Búza	17,1	13,9	12,2	19,6	18,5	14,8
Kukorica	17,6	17,2	14,9	21,6	21,2	17,5
Cukorrépa	162,7	199,0	154,5	201,9	225,9	203,4
Burgonya	106,3	102,5	102,1	98,3	119,8	113,2
Káposzta	250,3	188,8	188,8	330,0	201,0	183,5

Az országos eredményekkel összehasonlított statisztikai adatok azt is megmutatják, hogy a térség a mezőgazdasági termelésben számos területen magas arányszámokkal járult hozzá az országos mutatókhoz. Kimagasló volt a burgonyatermesztés, ahol az országos termés 16%-át az összes szántóterület kb. 3,2%-án állították elő. Állati termékek (tej, hús) termelésében a MAT az 1955. és 1959. évi adatok tükrében az országos 5–6. helyen állt. A bruttó mezőgazdasági termelésből a MAT részesedése 1959-ben 5,4% volt.⁸³

1955–1959 között (szemes gabonák: búza, rozs, árpa, kukorica) (ezer tonna)⁸⁴

	Szemes gabona		Burgonya	
	Románia	MAT	Románia	MAT
1955	9 956,4	257,9 (2,6%)	2 607,8	359,9
1956	7 139,1	258,9 (3,6%)	2 675,4	488,2
1957	11 041,5	289,6 (2,6%)	3 058,1	512,5 (16,7%)

	Szemes gabona		Burgonya	
	Románia	MAT	Románia	MAT

⁸⁰ Oláh, 2005. 623–624.

⁸¹ MAT Stat. Évk., 1960 108.

⁸² Anuarul Statistic, 1960. 238–239

⁸³ Oláh, 2005. 623–624.

⁸⁴ MAT Stat. Évk. 1960.. 102–103.; Anuarul Statistic, 1959. 157–159.

1958	7 293,0	245,6 (3,3%)	2 776,8	464,2
1959	10 631,7	308,8 (2,9%)	2 896,5	430,9 (14,9%)

A hatvanas évek első felének gazdaságpolitikáját többnyire az előző időszak koncepciója határozta meg annyi különbséggel, hogy a fejlesztési tervezetekbe beemeltek néhány, eddig elhanyagolt régióközpontot, és ezek esetében elkészültek az első hosszú távú településrendezési tervek. A közigazgatásilag kettéosztott Székelyföldön csupán Marosvásárhely számíthatott kiemelt figyelemre. A MAT felszámolását a hivatalos propaganda gazdasági indokokkal magyarázta, mondván, az elcsatolt Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely rajonok sem kulturálisan, sem gazdaságilag nem kötődtek a tartomány többi részéhez, hanem sokkal inkább Brassó vonzáskörzetébe tartoztak. A MAT vezetősége még próbálkozott egy, a helyi adottságokat figyelembe vevő tervvel, de Bukarestnek már más tervei voltak Marosvásárhellyel. Az ötvenes évek végére eldőlt, hogy a pártvezetés egy nagy vegyipari kombinát felépítését tervezi és a helyi elit javaslataival ellentétben nem vidéken, hanem a tartomány központjában. Az 1960–1965 közötti újabb ötéves terv a térségben gyorsított fejlesztési politikát irányozott elő, de az erre kijelölt pénzösszeg kétharmadát a kombinát építése emésztette fel. Emellett a tartomány központjába tervezett grandiózus lakásépítések is jelentős költséggel jártak. 1959-ben, Gheorghiu-Dej látogatása során kijelölték a beépítendő területet, bemutatták az első tervezeteket és ugyanebben az évben elkezdődött Marosvásárhely központjának rendezése, valamint az újabb lakónegyedek építése.⁸⁵

A Marosvásárhelyen kívülre jutó fejlesztések nem a tömbmagyar vidékekre kerültek a MMAT-ban, hanem a radnóti eróműbe és a dicsőszentmártoni kombinátba. Ugyanez a helyzet jellemezte a Brassóhoz csatolt háromszéki rajonokat is, amelyek a brassói ipar periferiáján maradtak. A nagyváros elszívta a munkaerőt, jelentősen akadályozta, hogy a közeli kisvárosok gazdaságilag prosperálhassanak. A pártvezetés a két székely rajon feladatát abban látta, hogy ellássák Brassót mezőgazdasági termékekkel és nyersanyaggal. „Brassó felszívta, ellopta innét a munkaerőt. Reggelenként, hajnalokon, ha az ember kiment az állomásra, az egyik ingázó vonat a másik után ment Brassó felé. Bikszádtól Bereckig mindenhonnét vitték a székelyeket Brassóba a nagyüzemekbe”.⁸⁶ Kézdivásárhely rajonnak 1968-ban 96 000 lakosa volt, amelynek döntő többsége mezőgazdálkodással foglalkozott. Az a minimális ipar, amivel a kistérség rendelkezett, többnyire Kézdivásárhely és Kovászna városokba szorult és az élelmiszeripari és erdőgazdálkodási ágazat határozta meg. Ezekben a gazdasági üzemekben mindössze 5425 munkás dolgozott. A mezőgazdaság viszont összesen 62 101 embert foglalkoztatott, 52 221 főt a kollektív gazdaságokban, 9000-et pedig magángazdaságokban.⁸⁷

A Székelyföldet magába foglaló MAT fennállása alatt nemzetiségpolitikai szempontból sajátos státust élvezett, ugyanakkor gazdasági szempontból a központosított tervgazdálkodás országos szerkezetébe integrálták speciális státus nélkül. Az ötvenes évek végére jelentős mértékben kiteljesedett a gazdaság és társadalom szocialista típusú átalakítása. Az államosítással az iparban megszűnt a magántulajdon, a mezőgazdasági termőterületek döntő többsége kikerült a magánkézből, és az ötvenes évek végére a szocialista szektor lett meghatározó. A Székelyföld évszázadok alatt kialakuló és fejlődő, gazdasági, társadalmi és birtokszerkezete közel egy évtizedes központi, esetenként erőszakos állami beavatkozás révén átalakult, és ez jelentős társadalmi átalakulást eredményezett. A térség ugyanakkor ebben az időszakban gazdaságpolitikailag nem számított kiemelt helyszínnek, az állam megelégedett a

⁸⁵ Gagy, 2007a.

⁸⁶ *Újjászületés*, 189.

⁸⁷ Uo. 190.

magánszektor felszámolásával és átalakításával, nem került sor nagyobb ipari beruházásokra, a MAT egyfajta kiszolgálója volt a fejlett iparral rendelkező régióknak. Ezt jelzi az a tény is, hogy a már meglevő termelési ágazatok (fafeldolgozás, élelmiszeripar) domináltak. Sokat változott, de ekkor még nem történt meg a gazdaság teljes szerkezeti átalakulása. A nem túl jelentős beruházások döntő többsége a tartomány központjába, Marosvásárhelyre irányult. Az 1948. évi rendszerváltás után pozícióba került elit (értelmiségiek, újságírók, aktivisták) szerették úgy bemutatni a folyamatot, mint a székelység gazdasági lemaradásának behozása, a helyi gazdasági emancipáció lehetősége, a hivatalos politika azonban ezt akkor nem tekintette prioritásnak, a térséget közigazgatásilag egybefogó tartomány nem adott keretet egy koherens gazdasági, társadalmi projektnek. Ezen az állapoton kívánt volna javítani a helyi elit, amikor 1958–1959-ben a Tartományi Gazdasági Bizottság új tervezetet dolgozott ki és terjesztett a bukaresti központi vezetőség elé. A tervezet kiemelte az elmúlt tíz év eredményeit, de kritikus hangnemben kitért a hiányosságokra, a lakásproblémákra, a térségbe irányuló beruházási alapok szűkösségére, a munkanélküliségre. A hatvanas évek elejétől kezdődő újabb ötéves tervek sem eredményeztek gyökeresebb változást a térség életében, ahova Marosvásárhely kivételével ekkor sem érkeztek komolyabb gazdasági beruházások.

Fellendülés és válság (Novák Csaba Zoltán–Tóth Bartos András)

Ceaușescu 1965. évi hatalomra kerülése nem csupán politikai szempontból volt mérföldkő. Az országot szocialista köztársasággá nyilvánították, a szocialista ipar építését befejezettek tekintették, elkezdődött a „sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építése”. Az új társadalmi projekt jelentős változásokat eredményezett a gazdaságpolitikában. Első lépésként 1967–1968-ban lezajlott a közigazgatási reform, amely egy viszonylagos politikai és gazdasági decentralizációt eredményezett. A váltást az is indokolhatta, hogy az erősen központosított irányítás számára fontos volt az alacsonyabb igazgatási szintek megszervezése, a kétszintű rendszer hatékonyabb információáramlást biztosított a megyék és a központ között, ugyanakkor az egyenletesebb területi erőforrás-elosztás kialakításával korlátozhatták a középszinten elhelyezkedők mozgásterét. A decentralizáció a gazdasági szférát is érintette, lehetőséget teremtett egy regionális szempontból sokkal kiegyensúlyozottabb gazdasági fejlődésre. Csökkentették a tervmutatók számát, módosították a bérrendszert, elérhetőbbé tették a terven felüli nyereségek felhasználását. A tartományok helyébe létrehozott megyékből álló új szerkezet hamar felszínre hozta az egyes régiók között tátongó gazdasági különbségeket. Ennek felszámolására a valamikor a tartományok periferiáin elhelyezkedő területekre komoly erőforrásokat irányítottak. Az átszervezést követő ötéves tervekben elsőbbséget kapott a megyék közötti gazdasági különbségek csökkentése, hogy minden megyében létrehozzanak egy minimális ipari alapot. Ez kihatott a városok fejlődésére is. A megyéket úgy próbálták megszervezni, hogy életképes gazdasági egységként is működhessenek. A fejlesztéseket többnyire a megyeközpontokba irányították, amelyek ennek következtében ugrásszerű fejlődésen mentek keresztül, mutatóik gyakran meghaladták a hajdani tartományi központok fejlődési mutatóit. A megyeközpontba történő gazdasági koncentráció két okkal is magyarázható. A pártvezetés arra törekedett, hogy az ipart kis régiókba tömörítse, ugyanakkor arra is vigyázott, hogy a központosítás jegyében ezeket be tudja illeszteni egy általános, országos tervbe. Ennek következtében a megyésítés utáni első években felzárkóztatás zajlott, figyelembe véve a helyi adottságokat, igényeket is. Ezt követően viszont az új ipari infrastruktúra kiépítésében döntően központi, országos tervek alapján történtek a beruházások, fejlesztések.⁸⁸ A közigazgatási reform során létrehozott megyéket gazdasági szempontból két csoportra lehet osztani: gazdaságilag fejlett, urbanizált

⁸⁸ Románia, 1944–1990, 163–164.

megyék (Brassó, Kolozs, Szeben) és a gazdaságilag elmaradott megyék (Hargita, Kovászna, Beszterce-Naszód). Az első kategóriába tartozó megyék és megyeközpontok a későbbiek során egyenletesen fejlődtek, a második kategóriába tartozók esetében többnyire a megyeközpontokba irányítottak több erőforrást.

[NZ 28] Erdővidéki bányászok, 1970-es évek (Bartha Árpád felvétele, SzNM)

A Székelyföld korábban, Marosvásárhelyt leszámítva, nem tartozott az ipari fejlesztések számára kijelölt területek közé. Gazdasági helyzete, a más tartományokba áramló munkaerő-felesleg kérdése a Gheorghiu-Dej-korszakban tabunak számított. A Nicolae Ceaușescu megválasztása utáni időszakban elkezdődő új politikai-gazdasági koncepció gyakorlatba ültetése során viszont automatikusan a felszínre került ez a kérdés is. A megyésítés előkészítése során a Székelyföld két kérdéskörben került a viták középpontjába. A nemzetiségi tényező mellett terítékre került az előző időszak gazdaságpolitikája során kialakult helyzet elemzése is. A pártvezetők közötti, gyakran kritikus hangvételű viták során az is elhangzott, hogy (egyes vezetők szerint) a térség gazdaságát szándékosan nem fejlesztették. A megyésítés utáni időszakban a pártvezető a székely megyékbe látogatott és gazdasági beruházásokat ígért, amelyet a központi propaganda a helyes nemzetiségpolitika részeként mutatott be.⁸⁹

A gyenge gazdasági mutatókkal rendelkező, a tartományi rendszer periférikus területeiből kialakított megyékben (köztük Hargita és Kovászna) először az önálló közigazgatási, gazdasági egységként való létezés alapfeltételeit, intézményes hátterét kellett megteremtteni (szolgáltatások, élelmezés, a gazdaságot irányító és összefogó intézmények). A megyésítés utáni első két-három év azzal telt el, hogy az új megyei elitek megpróbálták a lehető legsikeresebben kihasználni a központból érkező, sokszor kedvező feltételeket abban a hitben, hogy elérkezett a történelmi pillanat, amikor a székely térség ledolgozhatja az évszázados gazdasági hátrányát. Az ebben az időszakban készített gazdasági tervek a már meglévő, hagyományos gazdasági ágazatok fejlesztését remélték, majd ezt követően újabb beruházásokban bíztak. Az első évben, 1969-ben Hargita megyének 600, Kovászna megyének pedig 280 millió lejt utaltak ki gazdasági beruházásokra. Ezek nagyobbik része a már meglévő szerkezet és ágazatok (pl. a fafeldolgozó ipar mindkét megyében, a köpeci bánya, az élelmiszeripar, a sepsiszentgyörgyi cigarettagyár) bővítésére, fejlesztésre érkezett, ezenkívül új, elsősorban könnyűipari üzemek indítását is tervezték, de emellett volt csavar- és konfekciógyár Kézdivásárhelyen, valamint fémfeldolgozás. A térség megyéinek össztermelését vizsgálva azt látjuk, hogy a faipar és az élelmiszeripar továbbra is első helyen maradt, annak ellenére, hogy a két ágazat részesedése az össztermelésből évről évre csökkent. A térség gazdasági szerkezete még néhány évig a kezdeti beruházások ellenére sem esett át gyökeres változáson.

NZ 25- Kézdivásárhelyi csavargyár belseje (Bortnyik György felvétele, SzNM)

A hetvenes évek első felében azonban szemléletváltás állt be a legfelső pártvezetés gazdaságpolitikájában. 1972-ben a Nicolae Ceaușescu nevével fémjelzett neosztálinista gazdasági irányvonal felülkerekedett a Ion Gheorghe Maurer által képviselt mérsékelt, reformista szellemiségű irányvonalon. Az 1971–1975 közötti ötéves terv már az új gazdaságpolitikai irányelv alapján készült el. A központi utasítás szerint a térségben is a gépgyártóipar fejlesztése kapott prioritást. A hetvenes évek közepén már egyértelműen

⁸⁹ Novák, 2004. 455–421.

kimutatható a gazdasági szerkezet jelentős mértékű átalakulása. Az országos trendeknek megfelelően a vegyipar, a készruhaipar és a leginkább támogatott gépipar jelentős mértékben növelte részesedését az ipari össztermelésben. 1975-ig Kovászna megyében a gépipar 28-szoros, a vegyipar 34-szeres, a készruhaipar pedig 20-szoros növekedést tudhatott a magáénak. Az első gépgyártóipari üzem, a kézdivásárhelyi csavargyár az 1970-es évben kezdte meg működését, és 1974-ben érte el a tervezett paramétereket – az évi 20 000 tonna árut (1975-ben 19,6%-át alkotta a megye összipari termelésének).⁹⁰ Sepsiszentgyörgyön 1973-ban helyezték üzembe a város első gépgyártó üzemét, amely fedélzeti felszerelést készített a gépjárművek számára. 1975-ben adták át a villamos gépeket gyártó üzemét, amelynek évi kapacitása 5000 darab elektromotor volt.⁹¹ Látványosan nőtt az állami (köztársasági) alárendeltségű ipari vállalatok száma, elsősorban a helyiipari egységek rovására. Kovászna megye területén pl. tíz év leforgása alatt, 1966–1975 között, az állami alárendeltségű vállalatok száma majdnem megduplázódott, 14-ről, 22-re növekedve. Mindez beilleszkedett egy országos folyamatba, az említett időszakban Romániában a helyiipari vállalatok aránya 13,2%-ról 6,1%-ra csökkent.⁹² Hargita megyében ebben az időszakban hatvan új üzemet építettek, illetve bővítettek, így a csíkszeredai faipari gépelem- és cserealkatrészgyárat, a traktor- és autócseralkatrész-gyárat, a sörgyárat, tejfeldolgozót, a csíkszeredai, gyergyószentmiklósi és maroshévízi bútorgyárakat, a székelyudvarhelyi és székelykeresztúri fonodákat.⁹³ A csíkszeredai traktorgyár számított a legnagyobb Hargita megyei ipari beruházásnak. A gyár a sajtónyilvánosság számára a modernizáció, a haladás szimbólumává vált, és országos hírnevet szerzett a megyeszékhelynek. 1976. július 9-én hajnalban adták át az első SV-445 típusú lánctalpas traktort, amely jelképesen a megye büszkeségévé lépett elő. A szentkeresztbányai vasgyár is jelentős beruházások helyszíne volt. Dúsító és zsugorító üzem indult be, új hőközpontot adtak át, a környékre is kiterjedő vízellátó rendszert létesítettek és korszerű szerszámgépekkel látták el a gyár egyes részlegeit. Egy új faszéntároló épülettel is bővült az üzem, amely lehetővé tette a nagyobb mennyiségű szén raktározását. Statisztikai adatok szerint a városban 1980-ig több mint százszorosra növekedtek a beruházások 1950-hez viszonyítva.⁹⁴

[NZ 27] Bemutató a csíkszeredai traktorgyárban (CsSzM)

Az összipari termelés megoszlása Romániában és Székelyföldön⁹⁵

Iparág	Románia		Kovászna		Hargita		Maros	
	1965	1979	1965	1979	1965	1979	1965	1979
Fűtőanyag	7,00	4,70	6,90	2,80	*	0,80	9,50	13,60
Vasalapú fémipar	8,30	7,70	-	-	5,30	6,40	-	-
Nem vasalapú fémipar	3,20	3,20	-	-	4,00	3,80	-	-
Gépgyártás és fémfeldolgozás	21,20	34,00	2,00	31,30	4,60	21,20	10,20	24,10
Vegyipar	6,70	8,70	0,10	0,20	0,80	0,40	9,60	13,70

⁹⁰ Újjászületés, 205.

⁹¹ Demeter, 2014. 51.

⁹² Újjászületés, 205.

⁹³ Demeter, 2014. 49.

⁹⁴ Uo. 52.

⁹⁵ Anuarul Statistic, 1966, Anuarul Statistic, 1980. Structura producției globale industriale pe ramuri și județe față de total județ.

Nem vastartalmú érc kitermelése, csiszolóanyag gyártása	0,30	0,20	-	-	0,50	1,10	-	-
Építőanyag-ipar	3,30	3,50	3,70	4,00	3,00	1,70	2,20	1,80
Fakitermelés és fafeldolgozás	8,20	4,30	31,50	12,00	43,60	20,30	11,30	6,50
Papírgyártás	1,20	1,40	-	-	-	-	*	0,10
Üveg- és porcelán gyártás	0,60	0,70	0,10	0,10	0,20	0,30	3,40	2,20
Textilipar	7,40	8,30	20,90	15,10	6,00	17,30	3,00	7,70
Készruhagyár	4,20	3,50	3,10	6,60	10,20	9,60	5,20	5,10
Kalap, lábbeli készítés	2,40	2,10	1,10	0,50	0,90	1,40	1,70	3,60
Élelmiszeripar	22,00	13,60	30,10	25,80	19,90	14,90	26,30	14,70
Kozmetikumok gyártása	0,30	0,20	-	-	-	-	-	-
Nyomdaipar	0,40	0,20	0,10	0,10	0,10	*	0,10	0,10
Egyéb	0,70	2,00	0,30	1,50	0,90	0,80	0,50	1,70

[NZ 29] A kézdivásárhelyi keményítőgyár (Bortnyik György felvétele, SzNM)

Maros megyében a MAT egykori székhelyén, Marosvásárhelyen már az ötvenes évek második felében kiépült és adott volt a székelyföldi átlagot messze felülmúló gazdasági szerkezet. A hatvanas-hetvenes években elsősorban ezt bővítették és fejlesztették. A nagyobb vállalatok jelentős részét több ezer alkalmazottat foglalkoztató nagyvállalatokba, trösztökbe tömörítették. Az Elektromaros elektronikai gépeket és berendezéseket gyártó vállalat három kisebb gyárból alakult meg. Az egykori bőrgyárból Bőr- és Kesztyűgyár lett, az IMATEX nevet kapó szövőgépgyárat jelentősen bővítették a hetvenes években, akár csak a tejfeldolgozó vállalatot vagy a helyiipari vállalatokból ipari és élelmiszeripari termékeket előállító Prodcomplex nagyvállalatot. A helyi gépgyártóipar egyik kiemelt helyszíne az egykori Encsel Mór gyárból átszervezett Metalotechnica lett, amely mellé a jelentős bővítések mellett a hetvenes évektől önálló kutatóintézet is készült, munkatársai nemcsak az országos fejlesztésekhez végeztek kutatásokat, hanem bekapcsolódtak a nemzetközi kutatási vérkeringésbe is. Az 1962–1964 között felépült, több ezer munkást foglalkoztató vegyipari kombinátot folyamatosan bővítették, a város legnagyobb üzeme lett. Az Augustus 23 nevet kapó, az ötvenes években szintén vállalat-összevonásokkal indított bútorgyár is jelentős bővítéseken esett át. Kiemelt fontosságú volt még a több részlegből álló szászrégeni bútorgyár, a radnóti hőerőmű, a dicsőszentmártoni kombinát. Maros megye székelyföldi térségében komolyabb kapacitású üzem nem létesült. A fa- és mezőgazdasági termékeket feldolgozó kisebb üzemek működtek és továbbra is viszonylag erős maradt a szövetkezeti hálózat (Szováta, Kibéd, Erdőszentgyörgy, Nyárádszereda stb.). A hatvanas évek végétől, főleg a hetvenes években jelentősnek mondható turisztikai beruházásokra került sor. A turisztikai és gyógykezelési potenciállal rendelkező településeken (pl. Szováta, Tusnádfürdő, Kovászna) a már meglévő szerkezeteket és adottságokat kihasználva új gyógyászati kezelési központok, szállodakomplexumok létesültek.

Beruházások aránya Romániában, 1965–1983 (%)⁹⁶

	196 5	196 6	196 7	196 8	196 9	197 0	197 1	197 2	197 3	197 4	197 5	197 6	197 7	197 8	197 9	198 0	198 1	198 2	1983
Ipar	51,4	50,6	54,0	54,1	53,5	50,8	48,5	50,5	53,0	51,2	49,3	45,8	47,7	49,5	51,0	50,9	50,7	46,9	48,4
A szektor	91,0	86,6	84,6	83,5	84,8	84,7	84,0	84,8	82,1	81,3	85,2	84,5	85,4	86,5	86,8	84,0	85,1	87,1	86,9

⁹⁶ Anuarul Statistic, 1968–1984 (egyres kötetekben:) *Investiții pe ramuri ale economiei naționale*.

B szektor	9,0	13,4	15,4	16,5	15,2	15,3	16,0	15,2	17,9	18,7	14,8	15,5	14,6	13,5	13,2	16,1	15,0	12,9	13,2
Építkezések	4,1	4,3	4,1	3,7	3,4	4,8	4,9	4,6	3,9	4,7	5,3	6,1	6,4	6,5	6,2	4,6	3,5	3,8	3,5
Mezőgazdaság	16,7	15,6	15,0	15,9	16,2	16,7	16,0	14,9	13,7	13,2	13,1	14,0	14,1	13,5	12,7	13,0	15,4	15,2	15,9
Erdőgazdaság	0,6	0,6	0,5	0,5	0,5	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4
Szállítás	9,1	10,3	9,6	9,6	10,3	10,5	9,3	9,1	54,0	8,6	9,8	9,5	9,3	9,3	9,1	11,2	9,3	11,8	12,2
Telekommunikáció	0,7	0,7	0,7	0,7	0,6	0,8	0,8	0,8	1,1	1,7	0,9	1,1	1,0	0,9	0,9	0,8	0,6	0,7	0,4
Áruszállítás	2,8	2,6	2,7	2,9	2,9	3,8	3,9	3,7	3,3	3,3	3,5	3,9	3,2	2,8	2,3	2,2	2,3	2,6	2,3
Község-, és lakásgazdálkodás és más nem termelő szolgáltatás	10,1	9,9	8,6	7,8	7,9	7,1	12,1	11,9	11,9	12,0	12,8	14,5	13,5	13,5	13,9	13,5	14,8	15,4	14,9
ebből lakás	69,5	68,6	69,1	66,4	65,2	56,3	75,0	72,0	76,4	80,3	75,7	73,3	71,9	73,1	75,2	77,2	76,1	78,5	73,2
Tanúgy, kultúra, művészetek	1,9	2,1	2,0	2,1	2,2	2,1	1,7	1,9	1,8	1,9	1,9	2,0	1,8	1,5	1,2	1,3	1,0	1,0	0,5
ebből tanúgy	84,4	78,2	71,5	78,8	76,5	74,4	78,7	77,1	86,3	89,0	86,1	83,7	82,1	81,5	82,0	81,1	81,4	75,8	68,8
ebből kultúra és művészetek	15,6	21,8	28,5	21,2	23,5	25,6	21,3	22,9	13,7	11,0	13,9	16,3	17,9	18,5	18,0	18,9	18,6	24,2	31,2
Tudományok	0,4	0,6	0,7	0,7	0,6	0,6	0,7	0,6	0,6	1,0	0,7	0,6	0,7	0,6	0,6	0,6	0,6	0,5	0,5
Egészségügy, szociális támogatások és sport	1,2	1,7	1,2	1,1	1,0	1,5	0,9	0,9	0,8	1,1	1,0	0,9	0,9	0,6	0,5	0,5	0,5	0,6	0,5
Közigazgatás	0,6	0,8	0,6	0,5	0,5	0,7	0,6	0,5	0,7	0,8	0,6	0,9	1,0	0,7	0,7	0,6	0,5	0,7	0,4
Más ágazatok	0,4	0,4	0,6	0,5	0,4	0,2	0,3	0,3	0,3	0,3	0,7	0,3	0,2	0,3	0,5	0,5	0,3	0,4	0,2

A gazdasági beruházások mértéke az országos trendekhez hasonlóan a Székelyföldön is a hetvenes évek közepére, második felében tetőződött. Ekkorra következett be a térség gazdasági szerkezetének átalakulása is, az iparban foglalkoztatottak aránya meghaladta az 50%-ot. Hargita megyében az ipari munkásság összlétszáma 1965–1983 között több mint kétszeresére növekedett (1965-ben 29 584, 1983-ban pedig 62 933 ipari munkást regisztráltak).⁹⁷ Az országos tervgazdálkodásba integrált iparban ugyanakkor elitcsere zajlott le. Az ötvenes évek munkásigazgatóinak helyét fokozatosan átvették az ország különböző nagy egyetemi központjaiban (Bukarest, Temesvár, Brassó, Kolozsvár) végzett, többnyire helyi származású gazdasági szakemberek, akik egy új típusú szaktudást és szakmai kapcsolathálózatot honosítottak meg. A korszak gazdasági viszonyaira jellemző volt az is, hogy Románia már a hatvanas évek elejétől intenzív nyugati gazdasági kapcsolatokat épített ki, aminek következtében már nem csak a KGST államaiba exportált mezőgazdasági és ipari termékeket. A székelyföldi üzemekben, gyárakban és a helyi mezőgazdaságban előállított vagy megtermelt termékek a hatvanas évek végétől gyakran nyugati (német, holland) vagy amerikai exportra is készültek. Ebben kiemelt szerepet kapott pl. a bútorgyártás és a textilipar. Több helyi üzem, vállalat gazdasági, kereskedelmi kapcsolatokat épített ki nyugati partnerekkel.

⁹⁷ Demeter, 2014. 50.

[NZ 30] A csíkszeredai készruhágyár (CsSzM)

A jelentősnek nevezhető gazdasági beruházásoknak az országos adatokkal történő összehasonlítása után egyértelmű az ötvenes évekre is jellemző trend folytatódása, miszerint a térségbe érkező beruházások és ennek következtében a helyi termelés is az országos átlag alatt maradt. A három megye (Maros, Hargita, Kovászna) a terület nagyságát és a népesség számát tekintve az ország 5, illetve 7%-át tette ki. Ehhez képest a megyésítés utáni időszakban az ipari termelés és a beruházások volumene 3-5% között mozgott, és ezek az arányok a későbbiekben sem változtak. A gazdasági beruházások többsége a fővárosba, az ország déli és keleti részeibe irányult, az ipari termelés legnagyobb hányada is innen került ki. A térségbe irányított beruházási összegeket tekintve Maros megye állt első helyen, 1965–1981 között az összegek 50-80%-a ide érkezett. Az arányok dinamikáját vizsgálva viszont Hargita és Kovászna megye járt az élen. A jelenség azzal magyarázható, hogy az utóbb két megyében teljesen új gazdasági, elsősorban ipari alapot kellett létrehozni szemben a MAT időszakában és a hatvanas évekbe is fejlesztett Marosvásárhellyel és térségével.

A megyésítés éveiben a Székelyföldön a mezőgazdaság számított a legnagyobb gazdasági ágazatnak. 1962-re hivatalosan befejeződött a kollektivizálás, a mezőgazdaságot a szövetkezetek és az állami mezőgazdasági gazdaságok uralták. 1979-ben Kovászna megye 186 064 hektáros termőterületéből mindössze 14 484 ha (7,78%) volt magánművelésben. Hargita megyében 403 123 ha-ból 52 129 ha (12,93%), Maros megyében pedig 407 486-ból 22 949 ha (5,63%). A termelőszövetkezetek is kaptak támogatást, de a mezőgazdasági beruházások többsége az állami szektorba irányult. A jelentősebb beruházások ellenére az agrárszektor továbbra is kiszolgáltatott maradt, kevesebb erőforrásban részesült, ugyanakkor nőttek vele szemben az elvárások. A mezőgazdaságba érkező beruházások, korszerűsítés és gépesítés sem tudta elejét venni a rossz időjárás és az egyéb tényezők okozta visszaeséseket. Az 1968. évi szárazság, az 1970. évi árvíz jelentős mértékben hozzájárult a terméseredmények 1966. évi szintre visszaeséséhez. Az alacsony műszaki színvonal és a nem megfelelő feltételek miatt, annak ellenére, hogy növekedése kimutatható, az állattenyésztés gondokkal küszködött.

A mezőgazdasági terület megoszlása Romániában és a Székelyföldön (hektár)⁹⁸

⁹⁸ Anuarul Statistic, 1968–1984. (egyres kötetekben:) *Suprafața totală după modul de folosință pe județe.*

	Év	Összes	Szántó	Legelő	Kaszáló	Szőlő	Gyümölcs	Erdőalap	Más
Románia	1968	23 750 000	9 797 824	2 992 355	1 419 694	342 803	419 630	6 318 443	2 459 251
	1970	23 750.000	9 733 371	3 002 515	1 415 889	346 739	431 752	6 314 821	2 504 913
	1975	23 749.460	9 740 391	3 032 777	1 413 454	329 140	430 133	6 315 807	2 487 758
	1979	23 750.000	9 817 302	3 055 562	1 430 093	308 963	355 110	6 334 432	2 448 538
Kovászna	1968	370 500	87 782	50 056	38 321	-	1 954	170 926	21 461
	1970	370 500	87 605	49 938	38 390	-	1 993	170 707	21 867
	1975	370 500	88 415	54 019	36 895	-	1 858	165 409	23 904
	1979	370 500	90 357	58 757	35 183	-	1 767	162 843	21 593
Hargita	1968	660 340	106 000	137 913	153 164	196	4 680	217 104	41 283
	1970	661 000	106 445	137 723	153 100	195	4 674	218 663	40 200
	1975	661 000	106 701	142 899	149 027	175	4 773	223 008	34 417
	1979	661 000	108 553	142 762	149 848	77	1 883	228 833	29 044
Maros	1968	669 600	248 076	91 080	53 457	7006	9.803	197911	62 267
	1970	669 600	246 434	90 276	53 968	7063	10335	205345	56 179
	1975	669 600	243 757	93 775	57 041	6294	10406	207293	51 034
	1979	669 600	245 361	92 633	55 216	5260	9009	211056	51 065

A Székelyföld mezőgazdasága beilleszkedett az országos szinten néha stagnáló, máskor kisebb fellendülést mutató folyamatokba. Növénytermesztés terén elsősorban Kovászna és Maros megye esetében a gabonafélék voltak jelentősek, amelynek több mint felét a búza és a rozs tette ki, de jelentős területen termesztettek kukoricát és helyenként árpát is. Hargita és Kovászna megyében jelentős helyet foglalt el a burgonyatermesztés. A hatvanas évek második felében a Kovászna megyei szántók 25%-án termesztettek burgonyát. A termésátlagok többnyire az országos átlagok szintjén mozogtak, néhány termény esetében (burgonya, cukorrépa) a helyi mezőgazdasági adottságoknak köszönhetően az országos átlag fölött hozamokról is beszélhetünk. A helyi mezőgazdaság jelentősen megsínylette az 1970. évi árvizet, amely elsősorban Maros és Kovászna megyében okozott hatalmas károkat. 1979-ben az országos kukoricatermés (12 424 755 tonna) 1,65%-át termesztették a Székelyföldön, a burgonya esetében az országos termés (4 562 137 tonna) 20%-át, a cukorrépa (6 109 131 tonna) 7,5%-át, a gyümölcstermés (1 805 820 tonna) 3,6%-át.⁹⁹

[NZ 26] Gépesítés a mezőgazdaságban, 1970-es évek (Bartha Árpád felvétele, SzNM)

A térség hagyományosan erős mezőgazdasági ágazata, az állattenyésztés a hatvanas, hetvenes években is meghatározó volt. Az állattenyésztés feltételei ugyan folyamatosan javultak, de a szövetkezeti, állami tulajdonviszonyból fakadó problémák, az emberi érdektelenség, a takarmányhiány állandó akadályokat gördítettek elébe. A kollektivizálás befejezését követő időszakban a körülmények (megfelelő épületek hiánya, alacsony színvonalú férőhelyek, kevés takarmánytartalék) nem kedveztek az állattenyésztésnek. Kiemelkedő volt az első időszakban a juhtenyésztés, amit a sertés- és szarvasmarhatenyésztés követett. A szarvasmarha-, sertés- és juhállomány tekintetében mindhárom megyében emelkedésről beszélhetünk, de egyik esetben sem történt látványos létszámnövekedés. Kovászna megyében a szarvasmarha-állomány 1966 és 1980 között 65 000-ről 104 000-re, Hargita megyében 121 000-ről 168 000-re, Maros megyében pedig 178 000-ről 234 000-re növekedett. A sertésállomány viszont Maros megyét leszámítva

⁹⁹ Anuarul Statistic, 1968–1984.

jelentős mértékben csökkent, a juhállomány is csak Maros megyében növekedett. A lótenyésztés látványosan csökkent a térségben, ami elsősorban az állami szektorban bekövetkező gépesítéssel és a magánszektor zsugorodásával magyarázható. 1980-ban a ország szarvasmarha-állományának (6 513 400) 7,7%-a volt a három székely megyében, a juhállomány (15 819 700) 5,5%-a és a sertésállomány (10 899 300) 3,5%-a.¹⁰⁰ Az állatállomány számának fluktuációját nagyban befolyásolták a pártvezetés gyakran változó intézkedései a háztáji gazdálkodásra, illetve a termény- és állatállomány felvásárlási árának szabályozására.

A hetvenes évek első felében, országos szinten elindított gépesítési hullám kihatással volt a székelyföldi mezőgazdaságra is, elsősorban az állami szektorra. A korábbi időszakhoz viszonyítva jelentős mértékben növekedett az öntözőrendszerek kiépítése. Kovászna megye esetében tíz év (1965 és 1979 között) leforgása alatt a traktorok száma 565-ről 1215-re, a kombájnoké 149-ről 275-re, az öntöző- és permetezőgépek száma pedig 74-ről 156-ra növekedett.¹⁰¹ 1968-tól tíz év alatt a mezőgazdasági gépek (traktor, arató-, ültető-, silózógép, rotációs kapa, öntözőrendszer) száma Kovászna megyében 2484-ről 3652-re emelkedett, Hargita megyében 2814-ről 4519-re, Maros megyében pedig 9308-ról 11 156-ra emelkedett. Mindezek ellenére az országban levő 416 715 mezőgazdasági gép mindössze 4,6%-a működött a három megyében. A 19 327 mezőgazdasági gép közül több mint 11 000 Maros megyében volt üzembe állítva.¹⁰²

A székelyföldi mezőgazdaság a már említett beruházások ellenére is számos gonddal küszködött, amelyek jól kimutathatóak a párt belső iratanyagaiból. A problémák sokasága a természeti, időjárás viszonyokon túl a tervgazdálkodás okozta rendszerből fakadt: a termelőszövetkezetek többnyire nem saját igényeik, adottságaik alapján állították össze a vetéstervet, az emberi hozzáállás miatt is számos helyen adódtak gondok, elsősorban az állattenyésztésben. Az esetenként látványosnak is nevezhető eredmények ellenére a mezőgazdaság továbbra is a román gazdaság mostohagyereke maradt. Az itt dolgozók bére, anyagi gyarapodási lehetősége messze elmaradt az iparban dolgozókéétól, annak felét sem érte el. Ez a folyamat és az erőltetett iparosítás és urbanizáció erőteljes népességmozgást eredményezett. A székelyföldi falvak lakossága nagy arányban költözött a közeli városokba.

[NZ 31] A székelyudvarhelyi cérnagyár (Sztójka Ferenc felvétele, HRM)

A román gazdaság a nyolcvanas évekre az elavult nehéziparra koncentrált központosított tervgazdasági szerkezetében felhalmozódó feszültségek miatt komoly válságba került. A hetvenes évek végén az előző időszak viszonylag jó eredményein felbuzdulva a pártvezetés egyre nagyobb növekedési ütemet irányzott elő. Az 1977-ben kezdődő újabb ötéves terv azonban figyelmen kívül hagyta a földrengés okozta jelentős károkat, illetve a kőolaj-kitermelésben mutatkozó visszaesést. Az iparban a gépgyártást és a vegyipart helyezték előtérbe. A mezőgazdaság a népgazdasági beruházásokból mindössze 13,8%-ban részesült. A növekedés központilag meghatározott üteméhez szükséges energiahordozó-mennyiséget az állam, a kőolaj árának emelkedése miatt is, már nem tudta gazdaságos áron biztosítani. A fejlesztési stratégia túlhajtottnak bizonyult. Hiába nőtt az iparban dolgozók száma, a munkások többségének szakmai képezésével komoly gondok voltak. A reálbérek gyorsabban nőttek, mint a fogyasztási cikkek termelése. Komoly gondokat okozott az országnak a nemzetközi pénzügyektől a hatvanas évektől felvett kölcsönök visszafizetése. Az ország fizetőképességének fenntartása végett a pártvezetés megszorító intézkedések sorozatát vezette be. 1979-ben rendeletben szabályozták az üzemanyag-, a villamosenergia- és a gázfogyasztást. 1982-ben, a meglévő tartalékokra alapozva, nagymértékű megtakarítást

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ Újjászületés, 198.

¹⁰² Anuarul Statistic , 1968–1984.

irányozták elő a hústermékek és konzervek, a tejtermékek (túró, tej, vaj, sajt), a hal-, zöldség- és gyümölcskészítmények előállításában, majd ezt követően bevezették „a lakosság racionális ételmiszerellátását”. 1983-ban a pártvezetés tervbe vette az államadósság 1990-ig történő visszafizetését. Ezt többek között a beruházások visszafogásával igyekeztek megvalósítani, ami viszont visszavetette a gazdaság növekedését, ezért az összes forráselvonást a belső fogyasztás szenvedte el. A pártvezetés válaszként újabb és újabb rendeletekkel igyekezett még erősebb ellenőrzés alá vonni a helyi társadalmat, gazdaságot. Újabb tervmutatók és kötelezettségek jelentek meg, és még erősebben korlátozták a háztáji gazdálkodást. A nyolcvanas évek második felében az egész román társadalom a túlélésre rendezkedett be. A kölcsönök visszafizetését az ország gazdasága a nyolcvanas évek végén leromlott műszaki állapotban, a világkereskedelmi, pénzügyi és technikai kapcsolataiból kiesve érte meg. Az ipari egységek termelésében komoly zavarok álltak be, a nyersanyagellátás akadozása, a megcsappant munkamorál és a hiányos szakértelem miatt a fokozott központi elvárásoknak egyre kevésbé sikerült megfelelni. A gazdasági termelésre vonatkozó statisztikák, jelentések és adatok a megfelelési kényszer miatt a körkörös hazugságok labirintusába kerültek.

A nyolcvanas évekre az előző korszakban kiépített mezőgazdasági szerkezet a válság jeleit mutatta. A gépesítés üteme visszaesett, az öntözőrendszerek működésében zavarok mutatkoztak. A mezőgazdasági beruházásokat az előző évektől eltérően a nagy állattenyésztő telepek kiépítésére fordították, amelyek azonban nem jutottak el a befejezés fázisáig. A válsággazdálkodás további visszaesést eredményezett az agrártermelésben is. Csökkentették a belföldre szánt műtrágyamennyiséget, az üzemanyag-takarékossági intézkedések pedig jelentős zavart okoztak a mezőgazdasági munkálatokban, a szállításban. Ezeket a hiányosságokat a kézi munkaerő igénybevételével próbálták felszámolni. A háztáji gazdálkodás keretei beszűkültek. A nyolcvanas évek első felében betiltották, hogy magánszemélyek és szövetkezetek szabadpiaci áron adhassák el saját termésű gabonájukat és állatállományukat. Az exportkényszer pedig jelentős mennyiségű gabonát és más terményt vont el a helyi lakosságtól. A rossz belkereskedelmi viszonyok miatt a szövetkezetek, az állami gazdaságok eladósodtak. Az egy főre eső ételmiszerfogyasztás látványosan csökkent a nyolcvanas években. A túlélésre berendezkedő lakosság körében egyre általánosabb lett az állami szektorból történő eltulajdonítás. A beruházási politika kudarcait a pártvezetés képtelen volt kezelni. Az akut válsághelyzetben a pártvezetés, az iparban is használt módszerekkel, kapkodással, a valós eredmények és helyzet eltusolásával, eltorzításával próbálkozott. A nyolcvanas években készült megyei és országos jelentések megrövidültek, a valós adatok helyett csak bizonyos növekedési ütemeket közöltek.¹⁰³

A sikerorientált propaganda pedig kendőzni igyekezett a valós helyzetet. A mezőgazdaságban gyakran jelentkező problémák megoldása helyett politikai eszközökkel reagáltak. Így történt ez 1987-ben, amikor a párt első titkára magához rendelte és nyilvánosan elmarasztalta a Hargita megyei pártvezetést, amiért az „nem tartotta be a központi utasításokat a kukorica betakarításában, a burgonya begyűjtésében, nem intézkedett megfelelőképpen más termények begyűjtésében, a veszteségek és pazarlás kiküszöbölésében, ezért nem sikerült elérnie az eltervezett termésszintet”. Bukarest a nyolcvanas évekre jellemző módon fegyelmezővel, propagandával és mozgósítással válaszolt a kihívásokra, problémákra. A Hargita megyei pártvezetés, kiemelten Costea Aurel első titkár és Ladó László mezőgazdasági ügyekért felelős titkár figyelmeztető megrovásban részesült. A helyi lap egyik munkatársát elbocsátották az állásából, amiért nem vett részt a mozgósításban, a megye fontosabb településeinek politikai gyűléseket kellett szervezni.¹⁰⁴

[NZ 32] A szentegyházi vasgyár (Demeter Csanád gyűjteménye)

¹⁰³ Románia, 1944–1990, 117–149.

¹⁰⁴ RNL, fond CC al PCR Cancelarie (Az RKP Központi Bizottsága, Kancellária), dos. 74/1987. 11. f.

Közművelődés, oktatás, egyház

Művelődési és egyházi élet a hatvanas évek közepéig

A kulturális egyesületekbe tömörülő helyi értelmiségiek a legtöbb erdélyi városban már 1945-től, a frontvonal átvonulása után azonnal megpróbálták újjászervezni a művelődési életet. Központi szervezés hiányában helyi rendezvényeket, előadásokat, irodalmi beszélgetéseket szerveztek többnyire helyi előadókkal, bár előfordult az is, hogy a nagyobb városokból, Kolozsvárról vagy Marosvásárhelyről érkeztek előadók. A két világháború közötti kulturális és művelődési egyesületek újjászervezése és működése mellett egyre nagyobb teret hódított a fokozatosan megszerveződő kommunista párt és helyenként az MNSZ által is támogatott ún. kulturális forradalmi mozgalom, amely a baloldali kultúrát (munkásszínház, forradalmi verses kultúrműsorok) propagálta. A térségben megjelenő lapok, mint a marosvásárhelyi *Szabad Szó*, az udvarhelyszéki *Szabadság* hetilap vagy a sepsiszentgyörgyi próbálkozások, a *Dolgozók Szava* vagy az *Új Székely Nép* is a politikai életben lezajló váltást, új szemléletmódot tükrözték. Vidéken több településen újraindult a közművelődési élet a helyi művelődési házakban, könyvtárakban, színjátszó csoportokban.

Az átmenet politikai légkörét kihasználva, a romániai magyar elit megpróbált önálló kulturális intézményhálózatot kiépíteni Erdélyben. A Kolozsváron működő egyetem és más kulturális intézmények mellett Marosvásárhelyen 1945 után megalakult a Székely Állami Színház, illetve a Kolozsvárról áthelyezett Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet. Az MNSZ irányításával és támogatásával több településen is népi kollégiumok szerveződtek, amelyeknek az volt a célja, hogy továbbtanulási lehetőséget biztosítsanak az anyagi gondokkal küszködő családok tehetséges gyerekeinek. A székelyföldiek számára a kolozsvári Móricz Zsigmond Kollégium mintájára és fiókszervezeteként Marosvásárhelyen megszervezett Tolnai Lajos Népi Kollégium jelentett lehetőséget. Az önkéntes alapon és közösségi támogatással működő kollégium tanárai az egyetemi és főiskolai hallgatók közé vidékről toboroztak tehetséges fiatalokat. A népi kollégiumok világa, majd a kolozsvári Bolyai Egyetem egy új értelmiségi generáció szemléletének kialakulásában és pályakezdésében játszott szerepet Erdély-szerte.¹⁰⁵

A két világháború közötti időszakra jellemző polgári, nemesi mecenatúra a második világháború utáni rövid átmeneti időszakban a változó politikai kontextus miatt szinte teljesen felszámolódott, a kegyelemdőfést az 1948. évi hatalomváltás adta meg, miután a kulturális élet megszervezése a Székelyföldön is a párt helyi intézményeinek hatáskörébe került és elkezdődött a társadalmi és politikai átalakulások szolgálatába helyezett, több fronton zajló kultúrforradalom. A székely megyék kulturális életének irányítása a megyei művelődési bizottságok hatáskörébe és kontrollja alá került. A kommunista párt szemléletváltást, ideológiai üzenet megfogalmazását, elitcserét várt el és hajtott végre a kultúra helyi intézményeiben.

A MAT létrehozásával a székelyföldi kulturális életet két fontos hatás érte: egységes közigazgatási irányítás alá került, ugyanakkor a MAT fémjelezte nemzetiségpolitikai tartalom hordozójává is vált. A nemzetiségpolitikai szempontból jelentősen felértékelődött tartomány területén a korábbi időszakokhoz viszonyítva nagyfokú kultúrakoncentráció ment végbe és bővültek az intézményes keretek. Marosvásárhely az erdélyi magyar kulturális élet Kolozsvár utáni második legfontosabb központja maradt. A tartomány területén, elsősorban a központban több kulturális intézményt alapítottak vagy a meglévőket szervezték át, erősítették meg. A MAT büszkeségének számított a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem (MOGYE), a térség legrangosabb felsőoktatási intézménye. A MOGYE 1945-ben

¹⁰⁵ Szabó M., 2007. 166–174.

alakult meg, először a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem fakultásaként, majd az 1948. évi tanügyi reform után Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet (OGYI) névvel önállósodott. Az egyetemnek 1948-ban már 750 hallgatója volt tucatnyi neves orvosprofesszor irányítása alatt. A hallgatók száma az ötvenes években elérte az ezret. Az egyetem meghatározó szerepet töltött be a helyi kulturális, társadalmi életben. A diákok, tanárok magatartása, állásfoglalása fontos tényezőnek számított a politikum számára, nem csak az ötvenes évek osztályharcos ideológiája miatt. Az 1956. évi magyar forradalom során a diákok egy részének és egyes tanároknak a magyar forradalommal történő szimpatizálása miatt a pártvezetés kiemelt figyelembe részesítette az OGYI-t.

Marosvásárhelyen 1946-ban alakult meg a Székely Nemzeti Színház Tompa Miklós vezetésével. A társulat 1973-ig a Kultúrpalota épületében működött. Sepsiszentgyörgyön 1948-ban jött a munkásszínház, amely Állami Magyar Színházként folytatta a tevékenységét. 1949 tavaszán Marosvásárhelyen Vörös Fecske néven bábszínház is alakult. A tartomány színházi élete 1954-től egy újabb fontos és meghatározó intézménnyel bővült. A Kolozsváron működő színművészeti oktatási intézményt Szentgyörgyi István Színművészeti Intézet néven Marosvásárhelyre költöztették. Az önálló felsőoktatási intézmény Románia egyetlen magyar nyelvű színészképző műhelye volt. A MAT területén a hetente háromszor megjelenő *Steaua Roșiet* leszámítva kizárólag magyar nyelvű lapok és folyóiratok jelentek meg. 1953-tól Marosvásárhelyen jelent meg az *Igaz Szó*, a Román Népköztársaság Írószövetségének MAT-beli folyóirata a sajátos szerkesztői és káderkarriert befutó Hajdu Győző vezetése alatt. A lapot a Marosvásárhelyre visszakerülő vagy az ide letelepedő fiatal írodalmárok működtették: Hajdu Zoltán, Gagy László, Sütő András, Gálfalvi Zsolt, Izsák József, Székely János. A folyóiratban neves hazai, és magyarországi szerzők publikáltak; a lap kivette részét az ideológiai „kulturhárból” is. Ugyancsak itt jelent meg Sütő András főszerkesztésében az *Új Élet* című hetilap. A tartomány magyar nyelvű napilapja volt a Brassóból Marosvásárhelyre költöztetett *Vörös Zászló*. A marosvásárhelyi Filharmóniát 1950-ben alapították meg, majd 1955-ben hozták létre az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó helyi fiókját.¹⁰⁶

Marosvásárhelyen az 1886-ban alapított Székelyföldi Iparmúzeum örökségét az 1949-ben újjászervezett Tartományi Régészeti és Néprajzi Múzeum vette át. A nagyobb székelyföldi városokban levő múzeumok, gyűjtemények többsége (Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely, Gyergyószentmiklós, Székelykeresztúr, Csíkszereda) ún. rajoni múzeummá alakultak az ötvenes években és régi elnevezéseiket elhagyva betagozódtak a tartományi múzeumhálózatba. A kezdeti időszakban a múzeumok többségében szakképesített munkaerő hiányában többnyire történelem–földrajz szakos tanárok látták el a szakmai feladatokat. Az ötvenes évek második felében a tartomány kulturális intézményhálózata bővült. 1957-ben megalakult a Székely Népi Együttes, a román rádió területi stúdiója 1958-ban kezdte meg működését a teljes Székelyföldet lefedő műsorszórással, 1960-ban pedig Tanítóképző Főiskola alakult.¹⁰⁷

A romániai magyar kulturális életben a népi demokrácia kibontakozása után több hagyomány ötvöződött: a felülről diktált szocreál mellett helyett kapott a kolozsvári *Korunk* által képviselt baloldali munkáskultúra-hagyomány és a két világháború közötti népszolgálati eszmeiség is. A MAT területén tevékenykedő művészek, írók, lapszerkesztők számára összetartó erőt jelentett a kommunista ideológia és a népi mozgalom szellemi öröksége, a párt- és a közösségiszolgálat kettősége. Az ötvenes években a párt a kulturális elitet tekintve a MAT-ban is elsősorban az új nemzedékre, a népi kollégiumok, a kolozsvári egyetem világából érkező, döntően a népi származású értelmiségi-kaderekre támaszkodott. Ugyanakkor igyekeztek integrálni az új rendszerbe az előző korszakból néhány, ideológiai

¹⁰⁶ RMIL, 1994.

¹⁰⁷ Uo.

szempontból használható értelmiségit (Kós Károly, Molter Károly, Antalffy Endre, Berde Mária, az OGYI több professzora vagy a sepsiszentgyörgyi Székely Zoltán múzeumigazgató).¹⁰⁸ A tartomány területén működő kulturális intézmények többsége és azok működtetői ebben az időszakban kettős funkciót tölthettek be. Meg kellett felelniük a rendszer ideológiai elvárásainak, ugyanakkor az ún. progresszív kultúra és hagyományok ápolásának egésze alatt jelentős szerepet tölthettek be a magyar önazonosságtudat és a térség székely-magyar kulturális hagyományai egy részének továbbvitelében.¹⁰⁹ A „haladó hagyományok” hangoztatása már a MAT előtt jellemző volt a magyarországi kommunista mozgalomra, amelynek az volt a célja, hogy beemelje a hivatalos kánonba a magyar történelem azon szereplőit, amelyek összeegyeztethetőek voltak a munkásmozgalommal. Ez alapján a MAT-ban az országos szinten elfogadott Petőfi, Dózsa, Budai Nagy Antal alakja mellett helyet kaphattak a Bolyaiak vagy Aranka György.¹⁰⁹

Az ötvenes évek osztályharca közepette az *Igaz Szó*, a *Vörös Zászló*, a Székely Színház, a színjátszó csoportok, a kórusok számos esetben ideológiai munkát is végeztek: „harcoltak a nacionalizmus, az egyházi miszticizmus, az ellenséges propaganda ellen”. Az *Igaz Szó*-ban publikáló helyi értelmiség kitüntetett figyelemben és támogatásban részesült, ugyanakkor munkáiban megjelent az új rendszer dicsérete, az ellenségnek titulált kulákság és a klerikális reakció leleplezése, a kispolgári hatások bírálata is. A kulturális élet egyes súlypontjainak Marosvásárhely irányában történő elmozdulása kiélezte a helyi és a Kolozsvár központú értelmiségi csoportok közötti ellentétet, amelyet a titkosszolgálat, főleg az ötvenes évek második felétől, táplált és gerjesztett. A MAT-ban és az *Igaz Szó*-nál tevékenykedő értelmiségiek többsége (főleg kolozsvári szemszögből) „balosabbnak” számított. Az 1956. évi magyar forradalmat megelőző viták, majd a forradalom megítélése során ez be is bizonyosodott. A Hajdu Győző nevével fémjelzett csoport már a kezdetektől elítélte az „ellenforradalmat”, de a politikai nyomás hatására és azért, hogy a nemzetiségi kulturális intézményhálózatban megmaradhasson, a tartomány kulturális elitje is ugyanezt tette. Az ötvenes években lezajló viták során a marosvásárhelyi csoport, kifejezve párhúságát, azt is elérte, hogy Földes Lászlót, a kolozsvári *Utunk* főszerkesztőjét eltávolítsák tisztségéből.¹¹⁰

A marosvásárhelyi Székely Színház és a sepsiszentgyörgyi színház tevékenysége is sokrétű volt. Tompa Miklós vezetése alatt az ötvenes évekre a marosvásárhelyi társulat komoly szakmai teljesítményt tudhatott maga mögött, amelyet több országos és magyarországi turnéval erősítettek meg. A komoly állami támogatás fejében ugyanakkor részt kellett vállalnia a párt által szorgalmazott ideológiai harcban: elsősorban vidéken megtörni az egyház és a hagyományok befolyását. A színház arra kényszerült, hogy megfelelő ideológiai tartalmú művekkel, verses, szórakoztató összeállításokkal hetekig a Székelyföld falvait járja, elsősorban a hagyományos egyházi ünnepek ellensúlyozása vagy a mezőgazdasági kampányokra való mozgósítás érdekében. Ugyanakkor ez a politikai elvárásoknak való megfelelés lehetővé tette, hogy az ideológiai kontroll ellenére a színház kulturális szempontból olyan minőségű darabokat is színre vigyen, mint Vörösmarty Mihály *Csongor és Tündéje* vagy Ilyés Gyula *Fáklyalángja*. A szovjet munkásmozgalmi darabok mellett színpadra vitte Molière, Csehov vagy Schiller darabjait is. A *Vörös Zászló* napilap a legfontosabb hírsatornának számított, többezres székelyföldi előfizetővel. A lap teljes mértékben kiszolgálta a párt ideológiai utasításait, tájékoztatót, de közösségteremtő funkciót is ellátott. A tartományi múzeumok munkatársai igyekeztek bekapcsolódni a főként Kolozsvárról kezdeményezett szakmai (néprajzi, régészeti, muzeológiai, természetrajzi stb.) tevékenységekbe, ugyanakkor részt kellett venniük az ideológiai harcban is. Kiállításokkal és

¹⁰⁸ Bottoni, 2008. 170–171.

¹⁰⁹ Uo. 205.

¹¹⁰ *Az 1956-os forradalom*, 572–614.

más rendezvényekkel segíteniük kellett a kollektivizálást, az állami ünnepek népszerűsítését. Az RKP és a munkásmozgalom történetére vonatkozó kiállítások pedig kötelezőek voltak minden múzeum számára. A MAT kulturális életére jellemző kettősség (ideológiai és közösségszolgálat) tetten érhető a múzeumok történelmi tematikájú kiállításában is. A Dózsa féle parasztlázadás vagy az 1848. évi forradalom bemutatása és tematizálása az ideológiai üzenet megfogalmazásán túl a magyar nemzeti történelem és hagyomány továbbadását is jelentette.¹¹¹

A MAT nem rendelkezett valós politikai és gazdasági autonómiával, de intézményhálózata révén megfelelő terepet teremtett a térségben a magyar nyelv hivatalos szinten történő használatának, hogy a szocialista tartalmú kulturális élet művelése és működtetése közben lehetőség adódjék a térség székely-magyar kulturális öröksége egy részének továbbadására és új szellemi termékek létrehozására.¹¹² A korszak kulturális életének megszervezésére jellemző volt, a gazdaságpolitikához hasonlóan, hogy elsősorban a tartományközpontok megerősítésére törekedett. A MAT létrehozása kulturális szempontból is elsősorban Marosvásárhely intézményes megerősödését eredményezte, rajoni szinten ugyanakkor alig beszélhetünk látványosabb változásokról, kulturális intézmények és felsőoktatási hálózat nélkül csupán fogyasztói lehettek a tartomány- és esetenként a más központból érkező kulturális termékeknek, ami kiegészült a közművelődési intézmények és egy-egy művész, alkotó tevékenységével. Az ötvenes években ugyanakkor létrejött a Székelyföld területén az a közművelődési intézményhálózat, amely megeremtette azt a másodlagos keretet, amelyben a kommunista párt elkezdhette átalakítani a térség lakosságának mentalitását.

A kommunista párt ideológiai és kultúrpolitikájának fontos célkitűzése volt a társadalom szélesebb rétegeinek elérése. A hatalomváltást követően nagy hangsúlyt helyeztek a közművelődés feltételeit megeremtő intézményrendszer kiépítésére és működtetésére. Ez kezdetben a megyei, majd az ötvenes évektől a tartományi szintű művelődésügyi bizottságok hatáskörébe tartozott. Ezek koordinálták azt a hálózatot, amelynek része volt többek között: a Népi alkotások háza, a Tudomány és Kultúra Terjesztő Társaság, a közkönyvtári hálózat, a kultúrház-hálózat, a filmszínházak, a városi, községi vagy üzemi művelődési csoportok, kórusok, táncscsoportok stb. A vidéki kulturális élet megszervezésben az ún. kultúr tanácsok által igazgatott művelődési házak játszották a legfontosabb szerepet. A művelődési házakat működtető állami és pártszervek első lépésként felmérték az adott régió, település kulturális hálózatát (dalárda, táncscsoport, felekezeti, egyleti könyvtárak stb.), ezeket a kultúrházak irányítása alá helyezték. Ezek száma folyamatosan nőtt, az ötvenes évek második felében minden fontosabb településen működött művelődési ház, kultúrotthon. 1958-ban az országban található kultúrházak és olvasótermek 4,6%-a (563) működött a MAT területén. Ezek mellett összesen 834 könyvtár is létezett a tartományban.

A vidéki tanárok, tanítók vezetésével ezekben szerveződött meg a művelődési élet, amelynek igazodnia kellett ugyan az általános ideológiai keretekhez, de ugyanakkor rendkívül fontos közösség-szervező szerepet is betöltött. A műsorok, a színdarabok, az énekdarabok központi program és utasítás alapján álltak össze, de a munkásdalok mellett helyet kaptak a népdalok, és szocialista színdarabok mellett a népi színjátszás egyes darabjai is megfértek. Az ideológiai útmutatást a magyar nyelvű *Művelődési Útmutató* lapból kapták meg, amely gyakran közölt színdarabokat, verseket, kottákat, sőt teljes programjavaslatokat is. Az újjászervezett és ideológiai tartalommal feltöltött kultúrház-hálózat a Székelyföldön átvette a második világháború előtti időszakban meghonosodott, az adott település civil szerveződéseit tömörítő Népházak helyét. A falusi társadalom civil közösségi szerkezetéből viszont csak az

¹¹¹ Boér–Gagy, 2005. 508–571.

¹¹² Bottoni, 2008.

maradhatott meg (tánc-, színjátszó csoport, dalegylet), amit az osztályharc szolgálatába lehetett állítani. A felekezeti, gazdasági típusú szerveződések megszűntek.

A vidéki társadalom szórakoztatását és ideológiai nevelését szolgálták a mozik és a térség legapróbb falvaiba is eljutó mozikaravánok. Az ötvenes évek végén az országban létező 2097 mozi közül 127 a Székelyföldön működött. A vidéki lakosságot a sportrendezvények mellett kultúrversenyekkel is mozgósították, főleg a fontosabb állami és pártünnepélyek alkalmával, de kiemelt szerepet szántak azoknak az egyházi ünnepek ellensúlyozásában is. A rajonközpontokban is létrehozta kulturális központokat. Ilyen volt például a csíkszeredai Népi Atheneum, amelynek volt saját színjátszó csoportja, irodalmi köre. Gyergyóditróban ugyanakkor helyi kezdeményezésre 150 tagú vegyes kar alakult, népi zenekar, fúvószenekar és színjátszó csoportok, Székelyudvarhelyen pedig 1957-ben épült fel a város új művelődési háza, ahol színjátszó csoport, népi fúvós és kamarazenekar működött.¹¹³ Az ötvenes–hatvanas években a gazdasági élet államosítása mellett lezajlott a „kultúra államosítása” is, amely jelentős akkulturációs folyamatot jelentett. A közösségi együttlét alkalmi, ahol megszerezhető volt a hagyományos tudás jelentős hányada, megszűntek, átalakultak. A kultúra ideologizálása és az új értelmiségi réteg tevékenysége megbontotta a vidéki közösségeknek a környezettel összhangban levő kultúráját.¹¹⁴

[NZ 34] A csíkszeredai gimnázium tanárai és diákjai a Légy jó mindhalálig című színdarab előadása után 1956-ban (CsSzM)

A front átvonulása után az oktatás a fennálló problémák ellenére (tanerőhiány, infrastruktúra hiánya, a háború okozta emberi, anyagi veszteségek) fokozatosan újjászerveződött a Székelyföldön is. A béketárgyalások előtti politikai helyzet, a kisebbségi státútum elfogadása, a Groza-kormány kezdeményezte részleges nyitás kedvezően hatott Erdély-szerte a magyar tannyelvű oktatási hálózat bővítésére. A két világháború között oly fontos szerepet betöltő egyházi iskolák működése meghatározó volt a székelyföldi gyerekek oktatásában. A második világháború utáni nagy politikai-gazdasági változások előtt felmerült a székelyföldi oktatás strukturális átszervezésének gondolata is. Az MNSZ holdudvarában napvilágot látott gazdasági elképzelések mellett megjelent néhány, az oktatási kérdésekre vonatkozó elképzelés is. Az egyik legátfogóbb tervezet a székelyudvarhelyi geológus, Bányai János nevéhez fűződik. Bányai az 1945-ben kidolgozott tervezetében azzal érvelt, hogy a kompakt tömbben élő kb. hétszázézer székelyföldi magyarságot megilletné egy fejlettebb felsőoktatási rendszer, ami elősegítené a térség szellemi felemelkedését és gazdaságilag is ösztönző lehetne a Székelyföld számára. Az új rendszert az adott régiók helyi sajátosságaira alapozva képzelte el. Székelyudvarhely központtal javasolt létrehozni egy főiskolát. A diákok két év alapképzés után a különböző székely városokban létrehozott szakokon, karokon folytatták volna a szakmai képzést: Marosvásárhelyen gép- és faipar, Székelyudvarhelyen bányászat és humán kar, Csíkszeredában famérnöki kar, Sepsiszentgyörgy pedig textilmérnöki szak működött volna.¹¹⁵ Az anyanyelvű oktatási hálózat fenntartásában fontos szerepet játszott a két magyar nyelvű, kolozsvári és brassói magyar tankerületi főigazgatóság és a 11 megyei tanfelügyelőség. Ezek mellett, ha rögtönzött változatban is, de létezett saját tanterv és elkezdtek kidolgozni egyes tantárgyak esetén az új tankönyveket.¹¹⁶

Az 1948. augusztus 3-i tanügyi reform teljesen átszervezte a meglévő oktatási intézményrendszert. A nemzetiségi oktatásban fontos szerepet játszó egyházi iskolákat államosították, köztük olyan patinás intézményeket, mint a marosvásárhelyi, a sepsiszentgyörgyi, a székelyudvarhelyi református kollégiumok vagy a csíkszeredai és a

¹¹³ Gagyi, 2004. 98–101. RMIL, 2010. 464.

¹¹⁴ Keszeg, 2004.

¹¹⁵ RNL HMM, fond Comitetul Județean de Partid Odorhei, 3/1945. d. 225–227. f

¹¹⁶ Vincze, 1999. 191–195.

székelyudvarhelyi katolikus gimnáziumok. Az oktatást központosították és az új gazdaságpolitikai helyzetnek rendelték alá. A középfokú oktatásban négy típusú iskolát hoztak létre: líceumok, technikai iskolák, tanítóképzők és szakiskolák. A politikaihoz hasonlóan az oktatási rendszert is kettősség jellemezte. Felszámolták a hagyományos, egyházi struktúrákat, az ellenségesnek tartott társadalmi kategóriák (arisztokrácia, polgárság, papok, kulákok) gyermekei nem vagy csak bonyolult körülmények között részesülhettek középiskolai vagy felsőoktatásban, a felekezeti iskolák tanszemélyzetét csak részben vették át az új oktatási intézmények, ugyanakkor a társadalmi mobilitást megcélzó új oktatási rendszer jelentős mértékben bővítette, elérhetőbbé tette az általános oktatáshoz való hozzáférést. A támogatott társadalmi kategóriák gyerekeit ösztöndíjakkal is segítette. A negyvenes évek végén, ötvenes évek elején több szakiskola indult a térségben, a tanulók bentlakásos (kollégiumi) rendszerben éltek és állami segélyben részesültek. Jelentősen megkönnyítették, elsősorban az államilag preferált munkásság számára, az érettségi megszerzését, amelyet egy rövidített program keretében lehetett teljesíteni.

Az ötvenes években az erdélyi magyar tannyelvű oktatás a Székelyföldön, a MAT-ban számított a legvédelettebbnek. Az 1952–1953-as tanévben a tartományban 250 hétosztályos elemiből 201 (80%), a 12 középiskolából pedig kilenc (75%) volt magyar tannyelvű. Ugyancsak ebben az időszakban a moldovai csángó falvak egy részében is magyar tannyelvű elemi iskolák létesültek, 1948-ban 824 csángó gyerek tanult magyar nyelven.¹¹⁷ Az 1958–1959-es tanévben a tartomány területén 503 óvoda, 520 négyéves, 254 hétéves és 23 tizenegy éves képzést biztosító tanintézmény működött.¹¹⁸

A második világháború után indult fejlődéssel és a MAT létrehozásával teljesebben ki a székelyföldi felsőfokú oktatás első fejezete. Az ötvenes években a felsőfokú oktatási intézményekben és kollégiumokban tanító tanárok változatos összetételű kategóriát alkottak. A „polgári világból” származó professzorokat és tanárokat fokozatosan nyugdíjazták, helyüket újonnan végzett, megfelelő társadalmi származással rendelkező oktatók vették át. Az új oktatási rendszernek is köszönhetően abszolút számokban nőtt a diplomások száma a tartományban, a lakosság arányaihoz viszonyítva azonban nem sokkal. A hivatalos adatok szerint az új alsó tagozatos oktatási rendszer legnagyobb teljesítménye az volt, hogy az erőteljes alfabetizációs kampány eredményeként a tartomány területén 1949–1954 között az írástudatlanok számát 36 000-ről 9000-re csökkentették. Az iskolázottsági szint emelkedése ugyanakkor lassúnak mondható és elsősorban a városokra koncentrálódott.¹¹⁹ Az 1956. évi magyarországi forradalom hatására bekövetkezett iskolaegyesítések érzékenyen érintették a térség oktatási intézményeit is, ahol a vidék többszámú jellege ellenére tucatnyi iskolát tagozatosítottak, azaz párhuzamos román tannyelvű tagozatokat hoztak létre bennük. Ez a lépés a magyar tannyelvű osztályok működésére nem, csupán az iskolák magyar jellegére (magyar szimbólumok és a magyar nyelv használata az iskolai adminisztrációban) volt hatással.

A második világháború után lezajló rendszerváltás jelentős mértékben befolyásolta az egyházak helyzetét és szerepét a Székelyföldön is. A két világháború közötti időszak népszámlálásai a térségben körülbelül 300 000 római katolikust, 215 000 reformátust, 45 000 unitáriust, 50 000 ortodoxot, 100 000 görög katolikust regisztráltak.¹²⁰ Az egyházak több pilléren álló, lelki, gazdasági, kulturális és társadalmi szempontból egyaránt meghatározó intézményei voltak a romániai magyarságnak. Erdély- és Székelyföld-szerte az elemi iskolások 45%-a, a gimnazisták és középiskolák 75%-a, a pedagógiai líceumok tanulóinak

¹¹⁷ Vincze, 1999. 196–200.

¹¹⁸ *Anuarul Statistic*, 1959. 260–261.

¹¹⁹ Bottoni, 2008. 238.

¹²⁰ Varga E., 1998b. 31.

65%-a járt felekezeti iskolába. Az átmenet rövid időszakában is jelentős aktivitást (számos pap tevékenykedett például az MNSZ-ben) és társadalomszervező szerepet magukra vállaló egyházak státusa a kommunista párt hatalomra jutása után jelentős mértékben csorbult. A szovjet mintára megalkotott 1948. évi vallásügyi törvény megfosztotta az egyházakat a javaiktól, intézményeiktől, ugyanakkor szigorúan szabályozta az államhoz való viszonyukat. A helyi egyházközösségek lapjait megszüntették. Az ortodox és a protestáns egyházak vezetősége a kezdetekben fennálló nehézségek ellenére elfogadta az együttműködést az állammal, amely ellenőrzött, szűk működési keretet biztosított a számukra, papjaikat, vezetőiket pedig elfogadta. A Vatikánhoz kapcsolódó római és görög katolikus egyház helyzete viszont sokkal bonyolultabbnak bizonyult. Ebben az időszakban a székelyföldi falvakban egyetlen intézményhálózat maradt, a katolikus egyház, amely kritikusan viszonyult az új hatalomhoz és tömegeket tudott megmozgatni. A kommunista párt kemény ellenlépésekkel próbálta a két egyházat térdre kényszeríteni. A görög katolikus egyházat felszámolták, beolvasztották az ortodox egyházba. A római katolikusokat és vezetőjüket, a társadalmi, nemzetiségi kérdésben is markánsan véleményt nyilvánító és nagy tekintéllyel bíró Márton Áront több represszív intézkedéssel próbálta megtörni az állam. Ennek a küzdelemnek kiemelt helyszíne és terepe volt az 1949. június 4-én megtartott csíksomlyói búcsú. A hatalom több eszközzel próbálta megfélemlíteni, illetve elcsábítani a híveket. Sport- és kulturális rendezvényeket szerveztek, agitátorok tucatját küldték Csíkszereda környékére, ugyanakkor jelentős karhatalmi erődemonstrációra is sor került. A sikeresen megtartott búcsú és a több ezer résztvevő (köztük protestánsok is) ugyanakkor világosan jelezte a hatalomnak, hogy a térségben a katolikus egyháznak erős beágyazottsága van és még mindig jelentős befolyással bír.¹²¹

1948-cal kezdődően több tucat katolikus papot tartóztattak le, zártak börtönbe vagy küldtek munkatáborba Erdély- és Székelyföld-szerte. 1949-ben letartóztatták magát Márton Áron püspököt is, a kormányfő pedig demonstratív találkozót szervezett a protestáns, ortodox és izraelita egyházi vezetőkkel. Az együttműködésre hajlamos papok közül új vezetőket neveztek ki és létrehozták a békepapi mozgalmat. A Székelyföldön nagyon erős katolikus egyházat az 1950-ben Marosvásárhelyen tartott békepapi konferencián próbálták együttműködésre készíteni, sikertelenül. A katolikus papok zöme nem csatlakozott a mozgalomhoz, a letartóztatott vezetők helyét titokban megválasztott „ordinarius substitusok” (helyettes vezetők) vették át. Ezzel párhuzamosan heves egyházellenes propaganda-hadjárat és kampány vette kezdetét. Sajtócikkek, egyház- és papellenes „leleplezések”, tudományos felvilágosító előadások tucatjával próbálták kompromittálni az egyházi személyeket és távol tartani a híveket. Az egyházi tevékenység visszaszorult a templomok falai közé, de a vidéki társadalomra kifejtett hatása még így is jelentős volt a kommunista ideológiával ellentétes, hagyományos értékrend fenntartása mellett a nemzeti önazonosság megtartásában is. Ennek jelei világosan megmutatkoztak az 1956. évi magyar forradalom napjaiban, majd azt követően, a Márton Áron szabadulása utáni székelyföldi bérmakörúton. 1956-ban több református és unitárius lelkész, teológiai hallgató nyilvános szolidaritást vállalt a magyar forradalom ügyével. Márton Áron 1957. évi székelyföldi bérmakörútja pedig ezreket mozgatott meg, a helyi pártszervek minden igyekezete ellenére. Marosvásárhelyen, Kézdivásárhelyen és tucatnyi községben, faluban százak bérmálkoztak, köztük helyi pártaktivisták gyermekei is. Válaszként a püspököt még ugyanebben az évben lakhelye (a gyulafehérvári püspöki palota) elhagyásának megtiltásával büntették.

[NZ 33] Szóvatai körmenet 1951-ben (Marx József felvétele, HRM)

¹²¹ Gagy, 2004. 209–222.

A következő évben újabb átfogó kampány indult a katolikus egyház ellen, a kiemelt célpont ezúttal az egyház székelyföldi bázisa volt. Csíkszentdomokos káplánját, Sántha Antalt nemi erőszakkal vádolták meg és 12 éves börtönbüntetést róttak ki rá. Mindezek ellenére Márton Áron hosszú évekre az egyik legbefolyásosabb és legnagyobb tekintéllyel bíró romániai magyar személyiség maradt. Értelmiségiek, egyháziak és laikusok, hívek, sőt közéleti személyiségek is tartották vele a kapcsolatot, választ, véleményt vártak tőle a legkülönbözőbb jellegű problémáikra, kérdéseikre.¹²² 1956-ot követően a protestáns egyházak és az állam közötti viszony is megváltozott. A forradalom időszakában az egyházi körökben tapasztalt aktivitást kegyetlenül megtorolta az állam elnyomó gépezete. A letartóztatások, nyilvános perek, hosszú évekre szóló börtönbüntetések nem kerülték el az unitáriusokat és a reformátusokat sem. Letartóztatták az unitárius EMISZ-eseket, felszámolták a református egyházon belüli bethanista mozgalom székelyföldi szálait és hasonló intézkedésekkel sújtották a térség neoprotestáns felekezeteit.

A rendszerváltás utáni tíz évben az egyházakat megtizedelték, társadalmi-gazdasági intézményhálózataikat felszámolták, de azok közösségformáló erejét nem sikerült teljesen megszüntetni. Az 1960-ban az egyházak irányítása végett létrehozott Egyházügyi Hivatal által készített felmérésből kiderült, hogy az egykori MAT területén regisztrált 731 387 lakosból csupán 52 452 vallotta felekezeten kívülinek magát, 280 931 római katolikus, 206 412 reformátust, 127 741 ortodoxot, 42 504 unitáriust, 2712 adventistát, 2615 izraelitát, 1973 evangélikust, 1969 Jehova tanúját regisztráltak.¹²³

Az 1956. évi magyar forradalmat követő időszakban a román pártvezetés az önálló nemzetiségi intézményrendszer működésében és tartalmi összetevőjében látta a magyarság sikertelennek tartott politikai integrációjának magyarázatát. A sajátos státust élvező MAT-ban megszapordtak a Bukarestből érkező ellenőrző bizottságok, amelyek a politikai lojalitás kérdése mellett egyre inkább szóvá tették, hogy az önálló kisebbségi kulturális intézményrendszer nem tölti be az elvárt politikai-ideológiai küldetését: egyes írók nem álltak ki eléggé a magyar forradalom elítélése mellett; az OGYI diákjainak jelentős része „ellenségesen nyilvánult meg”; gondok vannak a román nyelv ismeretével és tanításával az oktatási intézményekben, ahol sok „reakciós, nacionalista elem” húzódott meg; a könyvtárakban nincs megfelelő számú román nyelvű könyv; a folyóiratok, színházak működésének tartalmi része nem tükrözi kellőképpen a pártpolitikát és a román kultúrát; a magyar egyházi berkekben különösen erős a klerikális, nacionalista reakció.¹²⁴

A forradalom kihatásainak értelmezése következtében az ötvenes évek végére megváltozott a többség-kisebbség viszonyrendszere, amely az önálló kulturális intézményrendszer részleges felszámolásával, átszervezésével járt. Első lépésként 1958-ban a kolozsvári Bolyai Egyetemet összevonták a Victor Babeş nevet viselő román tannyelvű egyetemmel. Ugyanebben az évben az intézmény történetében először az OGYI végzettjeit román többségű tartományokba helyezték ki. Központi kampány indult meg a magyar nyelvű tankönyvek tartalmának módosítása érdekében is. Ezt a lépést 1960-tól kezdődően a középiskolák összevonása követte. Az OGYI-n egyes tantárgyak esetében bevezették a román nyelvű oktatást. A MAT 1960-ban lezajlott átszervezésével megszűntek a magyar kulturális intézményhálózat számára üvegházként működő keretek. A tartomány központjában, Marosvásárhelyen elkezdődött a párhuzamos román intézményrendszer kiépítése: román nyelvű napilap, román tagozat a színháznál és az OGYI-n, román nyelvű kulturális folyóirat, iskola-összevonások. Jelentősen visszaszorult a tartomány időszakában még helyenként működő magyar tannyelvű szakiskolai képzés. A MAT felszámolása megszüntette a térség

¹²² Bodeanu–Novák, 2011. 27–28.

¹²³ RNL MMH, Vallásügyi Hivatal (Departamentul Cultelor) fond, 4/1960. d. 27. f.

¹²⁴ Bottoni, 2008. 299–313.

kulturális életét egybefogó és meghatározó szerkezetét. A székely rajonok központjai nemcsak gazdasági, hanem kulturális téren is periférikus helyzetben maradtak, kevés, tartalmilag kiürült intézménnyel. A kulturális életből jelentős mértékben visszaszorultak a MAT által korábban legitimált, a pusztán ideológiai kérdéseken sok szempontból túlmutató nemzetiségi-kulturális témák.

Újjászerveződés és leépülés a Ceaușescu-rendszerben

A közigazgatási átszervezés változásokat eredményezett a régió kulturális életében. A reform előkészítése során körvonalazódott azon elv, miszerint a tartományok időszakában periférikus helyzetben maradó kisebb régiók a gazdasági felzárkóztatást biztosító keretek mellett kulturális intézményhálózatot is kapnak. A magyar többségű székelyföldi megyék esetében a nemzetiségi kultúrát biztosító intézményeket ígértek. A hatvanas évek második felében tapasztalható politikai enyhülés és az új közigazgatási keretek lehetővé tették a magyar értelmiségiek számára, hogy a párton vagy a közigazgatási apparátuson kívül is felelős tisztségekhez jussanak. Ehhez egyrészt a központi vezetésnek a magyar értelmiségiekkel szemben alkalmazott integrációs politikája, másrészt pedig az újonnan létrehozott közigazgatási egységek intézményhálózatának kiépülése biztosított keretet.

A Nicolae Ceaușescu által kezdeményezett értelmiségi találkozókba és tanácskozásokba nem hagyták ki az erdélyi magyarságot sem. A magyar értelmiség meghívott képviselői és az RKP vezetősége 1968. június 28-án találkoztak Bukarestben. A tanácskozást megelőzően, a különböző értelmiségi körök számbevételekor a Székelyföld esetében már nemcsak a marosvásárhelyi értelmiségiekkel számoltak, hanem a sepsiszentgyörgyiekkel és a csíkszeredaiakkal is. A megyei kulturális életet irányító bizottságokat, szintén országos minta alapján, a helyi értelmiségiekből állították össze, akik helyet kaptak a szintén 1968-ban létrehozott Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának megyei szerveiben is.¹²⁵ A két új székely megye központjaiban magyar nyelvű napilapok indultak, Sepsiszentgyörgyön a *Magyar Tükör*, Csíkszeredában pedig a *Hargita*. A tartományi lap, a *Vörös Zászló* Maros megye napilapja maradt. A lapokkal és az új, időszakos kiadványokkal újjáéledt az 1948-ban megszűnt helyi nyomdaipar is. A napilapok nemcsak a tudósítások és híradások miatt játszottak fontos szerepet az adott megyék életében, hanem hozzászóltak az országos szellemi élet számos kérdéshez és magukhoz vonzották a romániai magyar irodalom új nemzedékének számos képviselőjét is. Külön színt képviselt a sepsiszentgyörgyi *Magyar Tükör*, amelynek szerkesztősége a kezdés lendületétől és a hagyományos népszolgálatosság eszméjétől vezérelve sajátos módon, rendkívül aktívan és építően kritikus hangvételben vette ki a szerepét a megye közéletéből.¹²⁶

A hatvanas évek viszonylagos liberalizációja pezsdítően hatott a térség magyar nyelvű színjátszására is. A marosvásárhelyi és a sepsiszentgyörgyi társulatok színes repertoárral folyamatosan turnéztak a székely városokban, de gyakori látogatónak számítottak az Erdély különböző színházaitól érkező rendezők és a kolozsvári társulat is. Az ideológiai szigor enyhülésével Tamási Áron, Sütő András, Veress Dániel, Székely János stb. művei mellett helyet kaptak a világirodalom klasszikus darabjai is. 1968 óta a sepsiszentgyörgyi színházban Pódium néven stúdiószínház működött és ez a színház adott otthont 1978-ban és 1980-ban a Nemzetiségi Színházi Kollokviumnak, ahol magyar, német és jiddis társulatok egymás mellett léptek fel és szerveztek szakmai tanácskozásokat.

[NZ 35- Pipacsok-halála (Bortnyik György felvétele, SzNM)]

¹²⁵ Novák, 2010. 233.

¹²⁶ *Újjászületés*, 135–139.

Székelyföld irodalmi élete, leszámítva néhány alkotót, a megyésítés előtti szakaszban Marosvásárhelyre koncentrálódott. Az új megyei lapok körül a hatvanas évek végétől kezdődően több fiatal tehetség jelent meg új generációs csoportot alkotva az erdélyi magyar irodalmi életben: Bogdán László, Czegő Zoltán, Farkas Árpád, Magyar Lajos, Vári Attila Kovászna megyében, Ferencz S. István, Kozma Szilárd, Oláh István Csíkszeredában.¹²⁷ A legtöbb városban irodalmi körök alakultak, ahol a meghívottak bemutatták munkáikat és a korszak szellemi életének kérdéseiről rendeztek vitákat. Marosvásárhely továbbra is erős irodalmi-kulturális centrum maradt a meglévő intézmények, illetve az itt tevékenykedő alkotók révén: Jánosházy György, Markó Béla, Sütő András, Székely János stb. Az utóbbi két alkotó munkássága nemcsak országos viszonylatban volt ismert és népszerű, hanem a hetvenes évektől Magyarországon is nagy visszhangot keltett. Sütő András irodalmi munkássága a nyolcvanas évektől kezdődően az erdélyi magyarság nemzeti elnyomás elleni küzdelmének szimbóluma lett Erdélyben és Magyarországon egyaránt. 1980-ban a Domokos Géza vezette Kriterion Könyvkiadó ernyője, a *Korunk* és *A Hét* védnöksége alatt Gyergyószárhegyen írótalálkozót szerveztek. A tanácskozásokon romániai magyar és román nemzetiségű írók, értelmiségiek vettek részt és cseréltek eszmét a műfordításokról, a különböző szakmai és műhelyproblémákról és nem utolsósorban a romániai magyar irodalom időszerű kérdéseiről. Az amúgy hivatalosan engedélyezett tanácskozás és annak utóhangjai nem kerültek el az éber állami szervek figyelmét, amelyek végül megtiltották a folytatását.¹²⁸

A megyésítés után az addigi rajoni minősítésben szereplő székely múzeumok is új életre keltek. A sepsiszentgyörgyi múzeum, annak ellenére, hogy iratanyagának egy részét át kellett adnia a levéltárnak, új épületszárnyal, vidéki (Kézdivásárhely, Barót) kiállítóhelyekkel bővült és a nyolcvanas évek végéig rendszeresen megjelent az intézmény évkönyve, amely az utolsó időszakban az akkor legnagyobb terjedelmű kisebbségi magyar szakmai periodikának számított. Székely Zoltán igazgató bekapcsolódott a romániai és magyarországi szakmai munkálatokba, és rendszeresen publikált a különböző szaklapokban. Csíkszeredában 1968-tól kezdte meg működését a Mikó Várban az újjászervezett megyei múzeum János Pál igazgatása alatt. Az államosított ferences könyvtárat 1961-től a múzeum igazgatása alá helyezték. Székelyudvarhelyen a Református Kollégium gyűjteményéből kinövő helyi múzeum új épületbe költözött, 1983-ban már több mint 55 000 tárgyat tudhatott a magáénak. 1985-ben pártrendelet alapján a csíkszeredai, a gyergyószentmiklósi, a székelykeresztúri és a székelyudvarhelyi múzeumokat, a gyergyószárhegyi gyűjteményt egy közös struktúrába szervezték, a Hargita Megyei Múzeumi Komplexumba. A korábbi városi rangú intézmények részlegekké váltak, az igazgatók pedig felelősökké.¹²⁹ 1968-ban a marosvásárhelyi Székely Népi Együttes kettéválasztásával létrejött Csíkszeredában a Hargita megyei népi együttes. Minden megyeközpontban megalakult a Romániai Képzőművészek Országos Szövetségének helyi fiókjá. Több képzőművész telepedett vissza egykori szülővárosába, így a székelyudvarhelyi Maszelka János, Kraft László, Márton Árpád, Gaál András, Csíkszeredában tevékenykedett Nagy Imre festőművész. Sepsiszentgyörgy meghatározó képzőművésze lett Baász Imre, aki 1970-től rendszeresen szerepelt kiállításokon, modern és merész stílusával új színt vitt be az erdélyi képzőművészetbe.¹³⁰

A hatvanas évek második felére kikristályosodott a szocialista kultúrpolitika új iránya. Az ideológiai nevelést megpróbálták fogyasztható tömegkultúrává átalakítani. A meglévő intézményhálózatot (művelődési otthonok, könyvtárak, atheneumok) újakkal egészítették ki, művészeti népiskolák, népi alkotások házai stb. alakultak meg. Nagy hangsúlyt fektettek a

¹²⁷ RMIL, 2010. 121–134.

¹²⁸ Uo. 355–357.

¹²⁹ Uo. 442–444.

¹³⁰ Uo.

közművelődési fesztiválokra, amelyek közül a legnagyobb a hetvenes években debütáló „Megéneklünk Románia” lett, amely idővel a párt által propagált nacionalizmus legfőbb hordozójává vált. Számos helyi fesztivált is szerveztek. A hatvanas évekre a kultúrházak száma jelentős mértékben növekedett. 1969-ben a három megyében 620 kultúrház (az országos hálózat 8,3%-a) és 19 rajoni, illetve municípiumi kultúrház (az országos hálózat 9%-a) működött. Emellett volt 392 könyvtár és 447 mozi (az országos hálózat 7%-a).¹³¹ 1983-ra a mozik száma 361-re csökkent, a könyvtáraké 352-re, a kultúrházak száma viszont 674-re emelkedett.¹³² 1968-ban létrehozták az országos és a megyei Szocialista Művelődési és Nevelési Tanácsokat, amelyek a pártbizottságokkal és a propagandaosztályokkal karöltve irányították, ellenőrizték a művelődési életet. A társadalom tömegkultúra iránti igényét az állam széles körben hozzáférhető, olcsó és új eszközökkel támogatta. A szórakoztatásban és a rendszer normáinak közvetítésében a könyvtárak, mozik, színházak mellett egyre nagyobb szerepet kapott a televízió és a rádió. A Román Televízió magyar nyelvű adása rendkívüli népszerűségnek örvendett és a szerkesztőség gyakran készített műsorokat a Székelyföldön. A hatvanas években a Székelyföld szinte összes településén létezett kultúrház és ezekben egy vagy több helyi műkedvelő csoport, a községközpontokban közkönyvtár és sok helyen filmszínház működött.

A hatvanas években a helyi értelmiség igyekezett kihasználni a lehetőségeket; a kultúrotthonok, tánc- és színjátszó csoportok tevékenységében jelentős szerephez jutott a néphagyomány és a helytörténet. A folklór ápolása, kutatása tömeges méreteket öltött ebben az időszakban. A diákokat gyűjtésre ösztönözték, helyi kiállításokat szerveztek. Nagy népszerűségnek örvendtek a kórustalálkozók. A nagyobb települések általában rendelkeztek kórossal, amelyek regionális fesztiválokra (Nyárádszereda, Zágon, Vargyas stb.) találkoztak, mérték össze tudásukat. Jelentősen bővült a mozihálózat és a liberalizáció időszakában a filmkínálat is változatosabb volt. Ugyanakkor hangsúlyosabb propagandatartalommal szerveztek tudományos és ateista ismereteket terjesztő előadásorozatokat, amelyekkel az egyház szerepét, hatását igyekeztek mérsékelni.

Szovjet mintára már 1949-től szerveztek folklórfesztiválokat, népünnepélyeket. A megyésítés után minden megye kialakíthatta a saját, jellegzetes népünnepélyét. Ilyen volt a Leányvásár Maros megyében, a Tavasz a Hargitán és a Kovászna megyei Bálványos fesztivál. Ezek kimondottan a közösségteremtés igényét célozták meg. A folklórizmus hatására nagyobb népszerűsége tett szert a tánccházmozgalom, amelynek éves találkozóit és szakmai konferenciáját 1978-tól Székelyudvarhelyen tartották. A könnyűzenei élet kiteljesedése és a lakosság ilyen jellegű igényeinek növekedése hatására könnyűzenei fesztiválokat is szerveztek. Az 1967-ben indított Szejké fesztivál 1970-től országos könnyűzenei fesztivállá nőtte ki magát. Ide sorolható még a Rétyi Nyírben megszervezett Tavirózsa és a Hargita megyei Ezüst fenyő. Természetesen nem hiányoztak a kelléktárból az állami vagy pártünnepnek sem, ahonnan a hatvanas évektől kezdődően kikerültek a sztálinizmus időszakának internacionalista, szovjet elemei, helyüket elsősorban román nemzeti és történelmi témák, személyiségek, események vették át.

[NZ 39] Tavirózsa táncdalfesztivál (Bortnyik György felvétele, SzNM)

[NZ 41] Zágoni kórustalálkozó, 1979 (Fóris Pál felvétele, SzNM)

Az újonnan létrehozott székelyföldi megyék esetében a kulturális intézményhálózat a MAT-korszakra is jellemző módon kettős szerepkört töltött be: ideológiai és propagandacsatornaként működtek, a működtetők révén viszont a helyi identitás és közösségépítés eszközei is voltak. A hivatalos propaganda és kultúra sokkal inkább a helyi (megyei) identitások megteremtését szolgálta, mintsem egy regionális (székely) öntudatét. Az

¹³¹ Anuarul Statistic, 1969. 611–615.

¹³² Anuarul Statistic, 1984. 286–296.

egykori Udvarhely és Csík megyékből összeálló Hargita megyében az ún. hargitaiság megteremtése és propagálása kezdődött el, az egykori Háromszék megyét megöröklő Kovászna megyében pedig a kovásznaiságé.¹³³ Ha nem is fektettek rá különösebb hangsúlyt, az említett két megyében a regionális, székely azonosságtudat nem szorult annyira háttérbe, mint a román többségű Maros megyében.

Az 1968-ban megalapított Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa megyei szervezeteiben több meghatározó értelmiségi is helyet kapott. A tanács csupán konzultatív jelleggel bírt, de így is javaslatokkal, ötletekkel segíthették a helyi pártvezetés kultúrpolitikáját. A megyei pártvezetések által is támogatva a hivatalos kultúrpolitikába bekerült több helyi kötődésű magyar történelmi személyiség vagy esemény. Az akkor legmagasabb állami és pártfunkciót betöltő Fazekas János 1969-ben sepsiszentgyörgyi beszédében ekképp adta meg az alapokat a székely-magyar Pantheon megteremtéséhez: „Én, mint e föld szülöttje, büszke vagyok azokra a nagy személyiségekre, akik kiemelkedtek a székelyek köréből. Büszke vagyok Dózsa Györgyre, Apáczai Csere Jánosra, Mikes Kelemenre, Körösi Csoma Sándorra, Bolyai Jánosra és Farkasra, Aranka Györgyre, a negyvennyolcas tábornokokra, Gáll Sándorra, Gábor Áronra, Bod Péterre, a mártírokra, Török Jánosra, Horváth Károlyra, Váradi Józsefre, Bartalis Ferencre, akik a Habsburg abszolutizmus áldozataivá váltak. Büszke vagyok Bölöni Farkasra, Mikó Imrére, Kriza Jánosra, Orbán Balázusra, Benedek Elekre, Józsa Bélára, Tompa Lászlóra és minden olyan személyiségre, akik teljes erejükből harcoltak a román és a magyar nép barátságának elmélyítéséért.”¹³⁴ A törekvést több, a térség településein megjelenő szobor, emlékház teljesítette ki. Több településen szerveztek nagyobb megemlékező ünnepségeket, koszorúzásokat, amelyek díszletei, kellékei között erőteljesen jelen voltak a helyi, nemzeti szimbólumok is. A magyar kultúra és hagyományok olyan szintű szimbolikus térfoglalása zajlott le (élen járt ebben Kovászna megye), amelyre az 1945 utáni Erdélyben és Székelyföldön addig nem volt példa. A „népszolgálat” és a „szülőföldhöz való kötődés” eszmeiség (igaz, egy másik történelmi kontextusban) legalább annyira sikeresen, ha nem sikeresebben állították Hargita és Kovászna megyékben a regionális konstrukciók szolgálatába, mint az egykori MAT esetében, ahol a Kolozsvár ellenében „felépített” Marosvásárhelyen volt a hangsúly. A hivatalos diskurzus szerint a megyében szocializmust építettek, a félnyilvánosságban ez gyakran úgy értelmeződött, hogy valójában a magyar múltból táplálkozó, emberibb és az etnikai identitás érvényesítésének megfelelőbb székely-magyar jövő épül a térségben. A hatvanas években újjászületett a székelyföldi kulturális élet új alapokon és új tartalommal, amely a hivatalos ideológiai üzenet mellett csírájában magában hordozta a térség kulturális-történelmi örökségének egy részét, amelyből viszont teljesen hiányzott a keresztény és jelentős részben a Trianon előtti magyar történelmi hagyomány megjelenítése.

[NZ 36] A Benedek Elek emlékház felavatása (Bortnyik György felvétele, SzNM)

[NZ 38] Gábor Áron szobrának felavatása Kézdivásárhelyen (Bortnyik György felvétele, SzNM)

A megyésítés utáni első évek az oktatás terén nem eredményeztek látványos változást a székely megyékben. Az RKP magyarságpolitikájának egyik leggyengébb láncszeme továbbra is az oktatásügy maradt. Az 1966. évi tanügyi törvény továbbra sem kezelte prioritásként az ötvenes évek második felében szinte teljesen felszámolt magyar tannyelvű szakiskolai oktatást és a hatvanas évek elején történt iskola-összevonások problémáját. A későbbi politikai enyhülésnek volt néhány pozitív hozadéka. A pártvezetés ígéretet tett az anyanyelvi oktatás kiszélesítésére a szakoktatásban és magyar tannyelvű iskolák létesítésére. 1969-ben eltörölték a román nyelvű vizsgákat a nemzetiségi tannyelven tanult tantárgyak esetében.

¹³³ Bíró A.–Bodó, 1998. 195–211. *Újjászületés*, 110–114.

¹³⁴ Novák, 2010. 60.

1971-ben hat önálló magyar tannyelvű középiskola kezdte meg működését, köztük három a Székelyföldön: a sepsiszentgyörgyi egyes (volt református Mikó Kollégium), a marosvásárhelyi Bolyai Farkas (volt Református Kollégium) és a csíkszeredai egyes számú (a volt csíksomlyói Római Katolikus Főgimnázium). A következő évben pedig a szakiskolák is indíthattak magyar nyelvű osztályokat. 1972-ben Székelyudvarhelyen ipari, Sepsiszentgyörgyön építőipari, Marosvásárhelyen vegyipari és gépgyártóipari magyar tannyelvű szaklíceumi osztályokat indítottak be. A hatvanas évek kultúrpolitikájának köszönhetően lehetőség nyílt a több száz éves magyar iskolák alapításának megünneplésére. A székelyudvarhelyi volt református iskola alapításának 375. évét, a csíkszeredai (a volt csíksomlyói katolikus iskola) 300., míg a volt székelykeresztúri unitárius iskola fennállásának 175. évfordulóját ünnepelhette meg. Az 1969–1970-es tanévben elkezdődött a kötelező tíz osztályos tanterv bevezetése, amely előírta, hogy az általános műveltséget jelentő tantárgyakon kívül a műszaki kultúra körébe tartozó tantárgyakat is tanuljanak, mint például a technológia, a műszaki rajz és a könyvvitel. A falusi líceumok számára pedig kötelezően előírták a mezőgazdasági tanfolyamok szervezését, amelyek a tanulókat gyakorlati munkákra képezték ki, a mezőgazdasági termelőszövetkezetek által biztosított földeken.¹³⁵

Az oktatási stratégia alakulását elsősorban a gazdaságpolitikai tényezők határozták meg. Az oktatási rendszer átalakítását alárendelték az iparosítási politikának. A középiskolai oktatás az elméleti oktatás rovására egyre inkább a szakiskolai képzés felé mozdult el. A középiskolákat szakosították, az elméleti líceumokba bevezették a gyakorlati szakmák oktatását: lakatosság, autóvezetés, asztaloság, szabászat sőt, az általános iskolákban is műhelyeket szereltek fel. Minden oktatási intézménynek megvolt a saját gazdasági partnere, amellyel közösen szervezték meg a szakmai gyakorlatot. A hetvenes évek második felében az oktatás már teljes mértékben a szakiskolai képzés irányába tolódott el. A szakmai képzés egy részét helyi intézményekben, szakiskolákban oldották meg, ugyanakkor jelentős volt azon székelyföldi diákok száma, akik nagyobb centrumokban (Marosvásárhely, Brassó, Szeben, stb.) folytatták tanulmányaikat.¹³⁶ 1969-ben a három megyében 735 óvoda, 947 általános iskola, 45 elméleti líceum, 25 szakiskola (nappali és esti tagozattal), 17 posztliceális technikai iskola működött.¹³⁷ 1983-ban 904 általános iskola létezett és a óvodák száma 863-ra, a líceumoké 67-re, a szakiskoláké pedig 43-ra növekedett. Ezek mellett még 16 ún. mesterképző iskolában folyt szakoktatás.¹³⁸

[NZ 37] A nagyborosnyói iskola (Bortnyik György felvétele, SzNM)

Az RKP KB 1971. júliusi plenáris ülésén Nicolae Ceaușescu hangzatos beszédet mondott a politikai-ideológiai tevékenység és a párttagok marxista nevelésének feljavításáról („júliusi tézisek”). A tézisek előírták a párt szigorúbb beavatkozását a politikai-ideológiai és kulturális életbe: erőteljesebb ideológiai nevelés és indoktrináció a párt- és az állami oktatásban, a propaganda fokozása és látványosabbá tétele, a kádarszelekció szigorítása, a társadalmi mobilizáció fokozása, a nyugatról beáramlott filozófiai és kulturális irányzatok kiszorítása a médiából, a szocialista cenzúra erősítése. A társadalmi életre és a kultúrára, annak minden műhelyére, termékére újból általános ideológiai szigor nehezedett. A júliusi tézisek, majd a diktatúra kiteljesedése két szakaszban érintette a magyar kulturális intézményhálózatot. A hetvenes években a keretek folyamatos szűküléséről, tartalmi kiürüléséről beszélhetünk. A tézisek bejelentése után az intézményvezetőknek önkritikát kellett gyakorolniuk és felül kellett bírálniuk korábbi tevékenységüket. Az addig sajátos vonásokat is hordozó kisebbségi kulturális intézményeknek és orgánumnak kötelező módon még hangsúlyosabban kellett

¹³⁵ Demeter, 2012. 98–99.

¹³⁶ *Újjászületés*, 171–183.

¹³⁷ *Anuarul Statistic*, 1969. 574–594.

¹³⁸ Uo. 1984. 286–296.

tükrözniük a párt új irányvonalát. A liberalizáció lehetőségeit korábban kihasználó színházakra, közéleti-kulturális lapokra egyre nagyobb nyomás nehezedett, a nemzetiségi, kulturális témák aránya jelentős mértékben csökkent az ideológiai propagandaanyagokkal szemben.

A jelenség a Székelyföld viszonylatában a megyésítés után beindult helyi identitásépítésre, örökségesítésre volt a legnagyobb ellenhatással. A hetvenes évek első felében több hivatalos bírálat érte a székely megyék vezetését, kultúrpolitikáját a szocializmus kérdéseinek elhanyagolása miatt. 1972-ben a KB küldötte élesen bírálta például a Kovászna megyei vezetést, amiért az nem fektetett kellő hangsúlyt a szocialista öntudat építésére és sokkal inkább a „helyi dolgokra” koncentráltak. A Szocialista Művelődési és Nevelésügyi Bizottsága megyei ülésein kijelölték a megyei múzeumok, emlékházak, a történelmi műemlékállítások új szerepét és irányvonalát. Ebben az időszakban több, a helyi kultúra szervezésében meghatározó szerepet játszó személyt leváltottak, más munkaterületre helyezték át. A hetvenes évek kulturális szempontból is a kiütkeresés időszakát jelentették az egyre szűkülő kerek között.¹³⁹

A Ceaușescu-diktatúra nyolcvanas években történő kiteljesedése újabb negatív fordulatot eredményezett a kulturális életben. A Magyarországgal diplomáciai hidegháborúba keveredő, a magyar politikai és kulturális ellittel szemben egyre bizalmatlanabbá váló pártvezetés nyíltan a kisebbségi oktatási és kulturális intézményrendszer felszámolására törekedett. Többfrontos harcának egyaránt része volt a szerkezeti átalakítás, a személycserék és a tartalmi rész kiüresítése. A kulturális életet irányító intézmények élén is érvényesítették a káderrotációt, így a nyolcvanas évek második felére jelentős személyi változások következtek be. A szerkesztőségek, igazgatóságok, tanfelügyelőségek több vezető munkatársát leváltották, nyugdíjazták vagy más, a korábbihoz mérten jelentéktelenebb állásba helyezték át. A sepsiszentgyörgyi Sylvester Lajos a Kovászna megye kulturális életét irányító tanácstól került a színházhoz, majd onnan újságírói állásba. A nyolcvanas évek közepétől a Hargita Megyei Tanfelügyelőség élére Nicu Vrabie személyében román nemzetiségű személyt neveztek ki, aki jelentős szerepet játszott az oktatási rendszer átszervezésében. A Hargita Megyei Múzeumi Komplexum élén Szócs János helyét Șoim Viorica vette át. A Ceaușescu-korszak elején a magyar értelmiségiek számára még fennálló intézményes integrációs lehetőségek beszűkültek. A nyolcvanas évek fiatal értelmiségi generációjának tagjai számára a lapok, folyóiratok, szerkesztőségek, igazgatóságok stb. egyre kevesebb álláslehetőséget biztosítottak. Több értelmiségi, tanár a Magyarországra kivándorlás mellett döntött. A nyolcvanas években a „káderhiány” egyre erőteljesebben jelentkezett a székely megyékben is.

[NZ 40] A székelyudvarhelyi tanítóképző 1977-ben (Dávid Sándor felvétele, HRM)

A pártvezetés ellen fellépő értelmiségieket a hatalom és a titkosrendőrség megfélemlítette. A magyar kisebbséggel szembeni diszkriminatív politika ellen számos levélben tiltakozó Páll Béla gyergyóditrói matematikatanárt 1983. május 19-én hurcolták el otthonából az államhatalmi szervek. Két hónap múlva Borbély Ernő csíkszeredai történelem–filozófia tanárt két társával, Bíró Katalinnal és Búzás László műszaki rajzolóval együtt államrend elleni összeesküvés vádjával hétévi börtönbüntetésre ítélték. A cenzúra az ötvenes éveket meghaladó szigorral sújtott le az irodalmi és színházi életre. Az is előfordult, hogy a pártvezetés már a kulturális ügyekért felelős cenzor munkájában sem bízott meg, ezért egyes esetekben a helyi párt- és politikai szervek hoztak döntést. Így történt meg, hogy a hatalommal egyre mélyebb konfliktusba kerülő Sütő András *Pompás Gedeon élete, halála és feltámadása* című darabjának már jóváhagyott és meghirdetett sepsiszentgyörgyi bemutatóját

¹³⁹ Uo. 103–105.

a helyi pártbizottság az előadás előtti este tiltotta be, amikor a meghívottak, kritikusok, a televízió stábjá már megérkezett a városba. A nyolcvanas évek második felében betiltották a sepsiszentgyörgyi nemzetiségi színházi kollokviumot. A tömegrendezvények, fesztiválok egy részét megszüntették, a megmaradtak – amelyek között még mindig a „Megéneklünk Románia” számított a legfontosabbnak – kimondottan propagandaeszközként működtek. A nyolcvanas évek második felében megszüntették a Román Televízió magyar nyelvű adását és a területi rádióstúdiókat, így a Székelyföldre sugárzó marosvásárhelyit is. A napilapok tartalmilag kiürültek, a nemzetiségi témák szinte teljesen eltűntek, a földrajzi megnevezéseknek csak a román nyelvű változatát közölhették és gyakran a helyi vagy központi román nyelvű napilapok magyar tükörfordításaként jelentek meg.

A már a hetvenes években is több sebből vérző nemzetiségi oktatás néhány év leforgása alatt szinte kilátástalan helyzetbe került. A nyolcvanas évek második felében, 1985 és 1989 között több mint 30%-kal csökkent a magyar nyelven beiskolázott diákok száma.¹⁴⁰ 1985-től az addig viszonylag védettebbnek számító Székelyföldön is sorra szűntek meg a magyar tannyelvű osztályok. A pártvezetés tudatosan építette le a magyar pedagógusképzést, szűkítette az egyetemi oktatás lehetőségeit, több tanítóképzőt felszámolt. A székelyudvarhelyi tanítóképzőben már csak egy kilencedik osztály indulhatott. A magyar nemzetiségű pedagógusokat távoli, román többségű településre (többnyire Moldvába) helyezték ki, helyükbe pedig román nemzetiségű tanárokat neveztek ki, így kényszerítve a magyar tanulókat a román nyelv használatára. Az 1985–1986-os tanévben a Hargita megyébe kihelyezett 123 fiatal tanárból csak nyolc volt magyar nemzetiségű, míg Kovászna megyében 109-ből hét. Három év múlva Hargita megyében a további újonnan kinevezett 67 tanár közül már csak egy volt magyar anyanyelvű. A Hargita megyei agitációs és propagandatitkár az Országos Nevelési Tanács határozataira hivatkozva arra utasította a községi és városi propaganda főtitkárokat, hogy az iskolákban a feliratok csak román nyelvűek lehetnek és az ifjúság politikai nevelése is kizárólag román nyelven folyhat. A hatóságok 1988 nyarán egy újabb lépést tettek a székelyföldi magyar nyelvű oktatás felszámolására. Hargita megyéből 1100 tizedik osztályt végzett magyar anyanyelvű diákot kellett a déli, regáti megyékbe beiskolázni, ahonnan „cserében” 940 diákot kellett fogadni. A magyar tannyelvű oktatási intézmények élére román nemzetiségű igazgatókat neveztek ki. A sepsiszentgyörgyi Textilipari Szakközépiskolába az 1989–1990-es tanév elején négy magyar és egy-egy román tannyelvű osztály indítására jelentkeztek tanulók. A tanintézmény igazgatója a román diákokból négyet-ötöt szétosztott a négy magyar osztályba, így egyetlen magyar nyelven működő osztály sem maradt. A Matematika-Fizika Líceumban (Székely Mikó Kollégium) több román tannyelvű osztály indult, mint magyar.¹⁴¹

[NZ 42] A szentgyörgyi gyermekfilharmónia (Demeter Csanád gyűjteménye)

Az intézményi szerkezet drasztikus leépülése, a cenzúra és a titkosrendőrség nyomása mellett a helyi értelmiség számára a szűk körű, gyakran konspiratív módon megszervezett szakmai találkozások jelentették az egyetlen kiutat. A csíkszeredai Kommunikációs Antropológiai Munkacsoport (KAM) keretében nem nyilvánosan tartott esti tanácskozásokon tanárok és mérnökök tudományos és módszertani kérdéseket vitattak meg heti rendszerességgel. Hasonló csoportok működtek Marosvásárhelyen a Színművészeti Egyetem, az *Igaz Szó* és más intézményekből érkező értelmiségiek részvételével. Sepsiszentgyörgyön a Megyei Könyvtár falai között kapott menedéket a Tudományelméleti Műhely elnevezésű kör, amely a magyar művelődési élet nem hivatalos keretek közötti megszervezésére tett kísérletet.

¹⁴⁰ Horváth I., 2005. 33.

¹⁴¹ Forró, 2014. 237–283. Nagy B., 2014b; Vincze, 1998. 211–224.

Összejövetelein a hivatalos társadalomelmélettel ellenkező megközelítéseket is megvitatták. A művészeti szférában hasonló szellemű kezdeményezés volt a Baász Imre körüli csoportosulás (Ütő Gusztáv, Damokos Csaba). A hivatalos kultúrpolitika direktíváitól merőben eltérő akcióművészetük méltán ébresztette fel a hivatalos szervek gyanakvását. Formabontó megnyilvánulásaik mellett ugyanakkor a kisebbségi lét kérdései élénken foglalkoztatták őket, alkotásaik is nagyrészt ebből ihletődtek.¹⁴²

A kisebbségi intézményhálózat drasztikus leépítése közepette a helyi közösségek életében fontos szerepet töltöttek be a művelődési házak körül szerveződő kultúrscsoportok (színjátszás, ének, tánc). Ezek kevésbé voltak kitéve a központi cenzúra ellenőrzésének és a helyi hatalmi szervek hallgatóságos beleegyezésével tevékenykedhettek. Saját lehetőségeikkel a helyi nyilvános térben továbbra is megjelenítették a magyar nyelvet és kulturális örökséget, ugyanakkor fontos közösségépítő és szervező szerepet töltöttek be.

[NZ 43] Demeterfalvi amatőr színjátszók 1987-ben A Noszty fiú este Tóth Marival című darabban (Novák Csaba Zoltán gyűjteménye)

A Dej-korszak utolsó felében és a Ceaușescu-rendszer első időszakában tapasztalható politikai nyitás kihatással volt a párt egyházpolitikájára is. 1963–1964 között szabadon bocsátották a politikai foglyok többségét, köztük több tucat papot. A párt a későbbiekben nem alkalmazott látványos módon erőszakot az egyházakkal szemben, kevesebb papot zártak börtönbe. Az egyházak feletti kontroll megtartása és megerősítése érdekében a hatalmi szervek újabb módszerhez folyamodtak, a manipulációhoz, a Securitate még nagyobb mértékben épült be a különböző egyházi szervezetekbe. Az együttműködést elutasító papokat megpróbálták titkosszolgálati eszközöket bevetve elszigetelni, kompromittálni. A Securitate egyre erősebben és látványosabban volt jelen az egyházak életében. Ennek hatására a közvélemény néhány pap balesét, elhalálózását (pl. Pálfi Géza székelyudvarhelyi katolikus pap) a Securitate beavatkozásával magyarázta. Az állami szervek igyekeztek csökkenteni a teológiai képzés lehetőségeit, így egyre kisebb létszámú évfolyamok végeztek. A katolikus egyház azonban a diktatúra szorítása ellenére is erősíteni tudta tevékenységét, pl. a hittantanításban. Az egyház társadalomszervező ereje, a főleg vidéki közösségek életére való kihatása a diktatúra legkeményebb időszakában sem szűnt meg, ellenkezőleg, számos helyen erősödött. A magyar kulturális intézményhálózat nyolcvanas években történő látványos leépülése közepette a magyar egyházi szervezet fontos szerepet játszott az anyanyelvhasználatban és az identitásmegőrzésben.¹⁴³ „Az egyház képviselői a megyében arra töreksenek, hogy a magyar nemzetiségű hívőket az egyházak köré csoportosítsák, azt hirdetve, hogy az egyház az egyedüli intézmény, amely képes megvédeni és felkarolni a romániai magyarok érdekeit, hogy megmentse az erdélyi magyarokat a román elnemzetlenítő politikai okozta ún. asszimilációs veszélyektől” – olvasható a Securitate Hargita megyére vonatkozó jelentésében.¹⁴⁴

A második világháború utáni közvetlen időszakban a párizsi békekonferenciáig a Romániához visszakért magyar kisebbség a nemzetbiztonság szempontjából is fontos kérdése volt a mindenkor román hatalmi politikának. Az eddigi kutatások azt mutatják, hogy a sztálinista integráció időszakában (1952–1956) a magyarkérdés nem szerepelt különösen kiemeltként a Belügyminisztérium és a Securitate nemzetbiztonsági munkájában. Az 1956. évi magyarországi forradalom után a Securitate által kijelölt potenciális ellenségek listájára viszont már felkerült az ún. magyar nacionalisták csoportja is, és a tömbmagyar területek is speciális megfigyelés alá kerültek. A körülbelül 55%-os román többségű Maros megyében pl.

¹⁴² Nagy B., 2014b.

¹⁴³ Novák–Bodeanu, 2011. 29–31.

¹⁴⁴ ACNSAS, Fond Documentar (Dokumentáció), dos. 13409. vol. 14. 312. f.

1968 nyarán a nacionalista és a kémelhárítás vonalon figyelték meg és vették nyilvántartásba a legtöbb embert. Úgynevezett nacionalista-soviniszta vonalon kimondottan kisebbségi személyeket figyeltek meg (41 magyar, egy német és egy zsidó). A hatvanas években a pártvezetés igyekezett egyfajta kiegyezésre jutni a romániai magyar elittel, és ideológiai-propagandamunkával tömegesen „átnevelni” a magyar közösség tagjait, ugyanakkor az állambiztonság számára veszélyesnek tartott nacionalizmus miatt megfigyelt személyek arányát nézve, továbbra is „kitüntetett” figyelemben részesítette az ország területén élő kisebbségeket, így a magyarokat is. A hetvenes évek közepétől a rendszer működésének logikájában beállt változások (a reformok elutasítása, a merev dogmatikus irányvonal térhódítása, a személyi kultusz és a nacionalizmus erősödése) újabb bizalmatlansági krízist eredményeztek a pártvezetésben az erdélyi magyarsággal szemben. A Securitate a magyarság gazdasági, politikai diszkriminációjának egyik legfontosabb eszköze lett. A titkosszolgálat magyar nemzetiségű kádereinek száma és aránya jelentős mértékben lecsökkent. Az állambiztonsági szervek a helyi milíciát is felhasználva egyre szélesebb körű kontrollt gyakoroltak a magyar közösségek felett a hétköznapokban is. Az országosan jellemző munkafegyelmi és ideológiai szigor mellett egyre nyomasztóbb hangsúllyal jelent meg az átlagemberek ún. nacionalista megnyilvánulásainak (a magyar Himnusz és dalok éneklése, nemzeti sérelmekre utaló megjegyzések) leleplezése. Az általános bizalmatlanság növekedése közepette a potenciálisan megbízhatatlan elemek közé soroltak olyan értelmiségieket is, akik eddig (főleg a hatvanas évek végén) szocializációjuk, kulturális-politikai tevékenységük révén is élvezték a pártszervek bizalmát. Újra a Securitate célkeresztjébe kerültek azok a magyar értelmiségiek is, akiket hazaárulás és kémkedés hamis vádjával elítéltek, aztán a hatvanas években részben rehabilitáltak. Az ideológiai szigor és a nemzetiségekkel szemben tanúsított megszorítások aktiválták a magyar értelmiségieket, akik egyre több szinten fejezték ki nemtetszésüket, és ezzel bekerültek a nacionalista és megbízhatatlan személyek célcsoportjába. A pártpolitika e fordulata, a biztonságpolitikai aktivitás ilyen méretű kiszélesítése, amely majdnem hogy kollektív szintre emelte a nacionalizmus, államellenesség vádját, töréspontot eredményezett a többség és a kisebbség viszonyrendszerében és a romániai baloldali elit integrációs stratégiájában, felerősítve azok magyarországi kapcsolatait, amely a bizalmatlanság újabb hullámát váltotta ki a belügyi szervezetekben.

Társadalmi változások a szocializmus időszakában

Népesség és településszerkezet a hatvanas évek közepéig

A történelmi Székelyföld területét a 20. század második felében csupán a MAT foglalta többé-kevésbé egységes közigazgatási szerkezetbe 1952 és 1960 között, utána többször változott. Ebből kifolyólag és a diktatórikus rendszer sajátos működési mechanizmusában használt hivatalos adatok minőségétől függően egységes társadalomstatisztikai felmérésekről a MAT időszakát leszámítva alig beszélhetünk.

Az 1948-ban hatalomra került új politikai rendszer grandiózus társadalomátalakító projektbe kezdett, amely változó intenzitással és tényezők függvényében végigkísérte a Székelyföld történetét egészen az 1989-ben bekövetkezett rendszerváltásig. A második világháború előtti korszakból megörökölt székelyföldi gazdasági-társadalmi viszonyok számos területen lemaradást mutattak. A lakosság közel 90%-a falun élt, 10%-kal meghaladva az erdélyi átlagot. A térség 55 fő/négyzetkilométer népsűrűsége szintén az országos átlag alatt maradt, kivételt csupán Marosvásárhely és Marosszék képezett. A térségnek ugyanakkor már a dualizmus korától az ipari, közlekedési, kereskedelmi jellegű beruházások hiányával és az ebből fakadó társadalmi problémákkal kellett szembesülnie. A terület a hagyományos székely falu- és közbirtokossági rendszernek köszönhetően valamelyest képes volt eltartani fél-egymillió népességét, a 19–20. század fordulóján bekövetkezett népességtúlnövekedés

következtében azonban felerősödött az elvándorlás az erdélyi és regáti iparosodottabb városok irányába. A népesség életkörülményeinek mutatói több területen alulmúlták az országos és erdélyi átlagokat. Az egy év alatti gyermekhalandóság még a negyvenes évek végén is meghaladta a 10%-ot, a lakosság egy része olyan, a szegénységből fakadó betegségekben szenvedett mint a TBC.¹⁴⁵

A demográfiai szerkezet érzékeny veszteséget szenvedett. 1918-ban és 1944-ben a magyar közigazgatással távozott az arisztokrácia és a középosztálybeliek jelentős része, a holokauszttal pedig szinte teljesen eltűnt a közel tízezer főt számláló polgárosodott székelyföldi zsidó közösség. 1941 és 1948 között a székely megyék népességfogyása 34 000 fő körül mozgott. Hiányos volt a térség infrastruktúrája is a gyenge állapotban levő út- és vasúthálózattal.¹⁴⁶ Az országos statisztikai intézet adatai szerint az 1948. januárban tartott népszámlálás adatai alapján a négy székely megyének 740 381 lakosa volt. Udvarhely megyében 97,3%, Csík megyében 86,9%, Háromszéken 87,7%, Maros megyében pedig 50,8%-os volt a magyar anyanyelvűek aránya. Az 1956. évi népszámlálás szerint a tartomány lakossága 731 387 fő volt, 77,3%-os magyar többséggel.

A MAT lakosságának etnikai megoszlása (%)

	Összlakosság (fő)	Magyar	Román	Cigány	Német	Zsidó
Marosvásárhely	65 194	73,7	22,4	0,3	0,4	2,8
Csík	84 879	95,4	3,8	0,4	0,2	0,1
Székelykeresztúr	26 113	97,9	0,6	1,3	0,1	0,1
Gyergyó	55 305	88,9	9,6	0,3	0,1	0,1
Udvarhely	81 668	98,1	1,4	0,3	0,1	0,1
Régen	95 257	32,9	62,0	2,4	1,9	0,6
Sepsi	77 343	85,2	11,2	2,4	0,4	0,1
Erdőszentgyörgy	52 995	92,0	6,2	1,0	0,5	0,1
Marosvásárhely	85 516	75,4	20,1	3,5	0,1	0,1
Kézdi	67 747	90,0	7,4	2,2	0,1	0,1
Maroshévíz	39 370	25,0	72,2	1,4	0,2	0,5
MAT	731 387 (100,0)	565 510 (77,3)	146 830 (20,1)	11 108 (1,5)	3214 (0,4)	3 022 (0,4)

A MAT létrehozása után elkezdett új politikai-gazdasági és társadalmi projekt fokozatosan éreztette hatását. A világháború lezárulása, a hadifoglyok visszatérése konszolidálta a viszonyokat, a térség lakossága lassú növekedést mutatott, 1948 és a hatvanas évek első fele között közel 88 000 fővel gyarapodott. Ennek oka a viszonylag magas természetes szaporodás (9,6%), a csökkenő halálozási ráta és a javuló egészségügyi ellátás volt, valamint az elvándorlás jelentős csökkenése. Az OGYI Marosvásárhelyre történő költöztetése is pozitív hatással volt a térség egészségügyi helyzetének felmérése, majd annak javítása szempontjából. A tartomány nemzetiségi státusa miatt ugyanakkor az ötvenes években elhanyagolható volt a migráció a Székelyföldről. A tartományt 1948–1956 között mindössze 2505 személy hagyta el és ezren telepedtek le az ország más vidékeiről.¹⁴⁷

NZ 44- Pihenés Borszákon 1953-ban (Marx József felvétele, HRM)

¹⁴⁵ Bottoni, 2008. 206–209.

¹⁴⁶ Varga E., 1998b. 34.

¹⁴⁷ Bottoni, 2008. 218.

Az 1930. évi népszámlálási adatok szerint a székelyföldi lakosság 87%-a falun élt, 10%-kal elmaradva a romániai átlagtól. Még ebben a környezetben is kirívónak számított Udvarhely megye, amely a maga 93,4%-os falusi lakosságával a legrurálisabb kisrégióknak számított. Az ötvenes években elkezdett gazdasági átalakítások, az ipari beruházások és a kollektivizálás hatására beindult a faluról városba tartó belső migráció. A MAT időszakában a városi lakosság száma megduplázódott, megközelítve ugyan a romániai átlagot, de néhány százalékkal még mindig alatta maradván. A tartomány területén 12 várost (köztük a tartományi rangú Marosvásárhelyt), 226 községet és 659 falut tartottak nyilván. A legnagyobb és legfejlettebb városnak Marosvásárhely számított és ezt a pozícióját végig megőrizte. A nagyobb gazdasági beruházások, fejlesztések szinte kimondottan csak a tartományközpontokra korlátozódtak. Ennek következtében csupán Marosvásárhely esetében beszélhetünk jelentősebb mértékű lakosságnövekedésről. A város lakossága 1941 és 1966 között megduplázódott. 1941-ben 46 332, 1956-ban 65 455, 1966-ban pedig már 86 464 lakost számoltak össze. Más székelyföldi városok esetében a nagyobb gazdasági beruházások elmaradása miatt ebben az időszakban nem került sor nagyobb belső migrációra, de a városok lakossága így is növekedett néhány ezer fővel. Sepsiszentgyörgyön 1941-ben 15 585, 1956-ban 18 896, 1966-ban pedig 22 058 lakost regisztráltak. Csíkszerdában 1941-ben 10 285, 1956-ban 11 996, 1966-ban pedig 15 329 lakos élt. Székelyudvarhelyen 1941-ben 11 929, 1956-ban 14 162, 1966-ban 15 901 lakost számoltak.¹⁴⁸

NZ 46- Üzemi torna a sepsiszentgyörgyi textilgyár udvarán, 1950-es évek vége. Ismeretlen fotós (SzNM)

A MAT felszámolása után a székely rajonok Marosvásárhelyt leszámítva még inkább periférikus helyzetben maradtak, az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején beindított új beruházásokból is kimaradtak. A kollektivizálás befejezése után nőtt a városi lakosság száma, a székelyföldi rajonok lakosságának 30%-a élt városban, de az arányok még így is 9%-kal elmaradtak a romániai átlagtól. A hatvanas évek közepén a Székelyföld még mindig erősen rurális jellegű térségnek számított.

A városi és falusi lakosság arányának változása a Székelyföldön 1930 és 1966 között¹⁴⁹

	Lakosságszám	Városi lakosság	Falusi lakosság
Románia (1930)	18 057 028	3 651 039 20,2%	14 405 989 79,8%
Csik megye	145 806	15 162 10,4%	130 644 89,3%
Maros megye	289 546	48 807 16,9%	241 739 83,2%
Udvarhely megye	130 282	8518 6,5%	121 764 93,5%
Háromszék megye	136 122	15 925 11,7%	120 197 88,3%
Székelyföld (1930)	701 756	87 812 12,5%	613 941 87,49%
Románia (1956)	17 489 450	5 474 264 31,3%	12 015 186 69,7%
Magyar Autonóm Tartomány	731 387	208 792 28,5%	522 595 71,5%
Románia (1966)	19 103 163	7 462 519 39,1%	11 640 371 60,9%

¹⁴⁸ Varga E., 1998b. 67, 157, 301.

¹⁴⁹ Gagy, 2009. 162–163.

Székelyföldi rajonok	596 745	179 947 30,2%	417 248 69,9%
Az 1968-ban létrehozott megyékre átszámított lakosság (1966)	1 020 850	357 271 35,0%	663 609 65,0%

A háborúval és az újabb impériumváltással járó népességvesztés és -mozgás befolyással volt a lakosság etnikai összetételére. A székely megyékben 1941 és 1948 között a magyar anyanyelvűek száma 57 000-rel csökkent, míg a román anyanyelvűeké 36 500-zal nőtt. A jelenség a háború utáni elvándorlással, a zsidó lakosság deportálásával és a román közigazgatás visszatérése által befolyásolt nemzetiségi bevallásokkal magyarázható. A MAT létrehozása, a nemzetiségpolitikában betöltött szerepe, „üvegházhatása” nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a térség, elsősorban a városok lakosságának etnikai szerkezete viszonylag stabil maradt. 1948 és 1956 között Háromszék, Csík és Udvarhely megyékben kis mértékben csökkent a magyar anyanyelvűek aránya, a régi Marosvásárhely területén a magyarság 1948-ban elért abszolút többsége tovább erősödött, többek között a Marosvásárhely tartományi központtá történő kinevezése után beindult belső migráció hatására. Marosvásárhelyen 1941-ben 2287, 1956-ban 14 669, 1966-ban pedig 24 638 román nemzetiségű lakost számoltak össze. Sepsiszentgyörgyön 1956-ban 2317 román nemzetiségű lakos élt, ez a szám tíz év alatt mindössze 300-zal növekedett. Hasonló volt a helyzet Csíkszeredában is, ahol 1956-ban 702, míg 1966-ban 1120 román nemzetiségű lakost regisztráltak.¹⁵⁰ A MAT felszámolása, Marosvásárhely térségének román többségű rajonokkal történő kiegészítése és a városban beindított újabb gazdasági projektek megnyitották az utat a román nemzetiségű betelepülők előtt. Az 1966. évi népszámlálás adatai szerint az egykori MAT területén a magyar nemzetiségűek számaránya tíz év alatt 1,5 százalékponttal (77,3%-ról, 75,8%-ra) csökkent, a románoké pedig 2,4 százalékponttal (20,1%-ról 22,5%-ra) emelkedett. Így 1956–1966 között a románok számának növekedési üteme háromszorosa volt az összlakosságének, a jelenség Marosvásárhelyen, illetve Marosvásárhely és Kézdi rajonokban volt a legerősebb. Ugyanakkor Marosvásárhely város, Marosvásárhely és Csík rajonok esetében komolyabb magyar lélekszám-növekedésről is beszélhetünk. A tartomány területén 1956-ban a természetes szaporulat tíz év alatt 65-70 000-re, ebből a magyarokra eső rész 45-50 000-re tehető. A magyarság tényleges szaporodása 25-30 000 fővel volt kevesebb a természetes szaporulathoz képest. E veszteség a vándorlási mozgásoknak tudható be. Ugyanakkor ebben az időszakban elkezdődött a térségben is az etnikumközi kapcsolatok átalakulása, amit az is jelzett, hogy a magyar anyanyelvűek kisebb számban gyarapodtak, mint a magyar nemzetiségűek, és az is, hogy a magát román nemzetiségűnek, de magyar anyanyelvűnek vallók száma is 4338-ról 3107-re esett vissza. A magyar zsidók száma 1999-ről 644-re csökkent és a magyar nyelvű cigányok száma is csökkent, főként Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely rajonokban.¹⁵¹

[NZ 47] A sepsiszentgyörgyi textilgyár futballcsapata, 1958 (Ismeretlen fényképész, SzNM)

A társadalomátalakítási program része volt a szintén szovjet modell alapján kidolgozott város- és területrendezés is. Az állandó osztályharc közepette a gazdasági beruházásokból kimaradó MAT-ban a folyamat viszonylag lassan indult be. 1955-ben jelent meg a tartomány központja, Marosvásárhely területrendezésére vonatkozó első terv, de konkrét munkálatokról csak az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején beszélhetünk. Ekkor került sor a város központjának rendezésére (a járdák és az épületek frontvonalának egységesítése). A központi részben a lehetőségek szerint emeletes lakóházakat építettek, amelyek viszonylag illeszkedtek

¹⁵⁰ Varga E., 1998b. 67, 157, 301.

¹⁵¹ Uo. 35–38.

a már kialakult városképbe. Nagyobb, új lakónegyed eben az időszakban nem épült, bár a város szélén építettek többnyire 4-5 emeletes lakóházakat. A rajonközpontként működő többi városban a kisebb munkálatokat leszámítva nem történt komolyabb méretű területátalakítási beavatkozás. A lakóházak építésének viszonylag lassú üteme nehezen nyújtott megoldást az amúgy országos szinten is jellemző lakásproblémákra. Ebben az időszakban nagyon nehéz volt városon új lakáshoz jutni, gyakori volt, hogy egy-egy nagyobb lakrészen több család osztozott. 1955-ben Marosvásárhelyen az egy főre jutó lakóterület 4,2 négyzetméter volt, de a nagyobb városokban sem haladta meg az 5-6 négyzetmétert. A hatvanas évek első felétől Marosvásárhely egy új gazdasági-politikai program helyszíne lett, aminek következtében elkezdődött az első nagyobb lakónegyedek építése, ami jelentős mértékben megváltoztatta a város szerkezetét, arculatát. A területrendezési elképzelések szerint a modern szocialista város a következő szerkezeti egységekből állt: kulturális-közigazgatási központ, állami üzletek kerülete, felsőoktatási terület, ipari zóna, sport- és zöldövezet. Marosvásárhelyen 1960–1965 között 5000 új lakrészt építettek. A hatvanas években épült többek között a Kárpátok sétánya, a Tudor Vladimirescu I. vagy a Székely mártírok környéki lakótelepek. Ebben az időszakban jelentek meg a Székelyföldön az első tízemeletes toronyházak is.

A régió társadalmi szerkezete egy kezdetben lassú átalakulási folyamat részese lett. A lakosság döntő többsége még az ötvenes években is falun élt és mezőgazdaságból tartotta fenn magát. Az iparban dolgozók mindössze 15%-ot tettek ki, amely ugyan megfelelt az országos átlagnak, de igen alacsonynak számított. Mint említettük, ebben az időszakban a MAT-ban nem folyt nagyobb ipari beruházás, ezért az iparban dolgozók között is felülreprezentáltak voltak a hagyományos, kisipari szektorban (fa-, építő-, élelmiszer-, textilipar) dolgozók. 1957-ben a munkások legnagyobb része az állami üzemekben dolgozott, és ezeknek fele volt a Tartományi Erdészeti Tröszt alkalmazottja. A térség gazdasági hagyományaiból fakadóan a tartomány területén, főként Marosvásárhelyen még az ötvenes években is viszonylag erős réteget képviseltek az iparosok és a helyi kiskereskedők. 1956-ban még mindig 20 000 iparost regisztráltak a tartományban. A kollektivizálás befejezésének és a hatvanas évek első felében elkezdett ipari beruházásoknak is köszönhetően az iparban dolgozók aránya 1966-ra majdnem megduplázódott, elérte a 24%-ot. Az ipari beruházások Marosvásárhely-centrikussága miatt ugyanakkor Székelyföld viszonylatában rendkívül egyenlőtlen volt ez a kép, a gazdasági periférián maradó Csík, Udvarhely, Kézdi és Sepsi rajonokban nagyon keveset változott a helyi társadalom szerkezete.¹⁵²

Foglakozási megoszlás Romániában és a székelyföldi rajonokban, 1956, 1966

	Románia 1956	MAT 1956	Románia 1966	Székelyföldi rajonok 1966
Aktív lakosság	10 449 128	433 359	10 362 300	373 809
Ipar	1 47 025 14,1%	68 190 15,7%	2 023 525 19,4%	91 020 24,3%
Mezőgazdaság	7 278 518 69,7%	298 891 69,0%	5 929 327 57,2%	193 393 51,7%
Építkezés	265 513 2,4%	9206 2,1%	536 519 5,2%	17 264 4,6%
Szállítás és távközlés	297 025 2,8%	10 422 2,4%	391 336 3,8%	15 054 4,0%
Kereskedelem, közétkeztetés	319 777 3,0%	13 371 3,0%	387 759 3,7%	15 432 4,1%
Közüzemek, lakásgazdálkodás,	87 384 0,8%	3208 0,7%	236 446 2,3%	10 025 2,7%

¹⁵² Gagyi, 2009. 164. Bottoni, 2008. 222–227.

szolgáltatások				
Egészségvédelem, testnevelés, társadalomvédelem	128 112 1,2%	5800 1,3%	199 064 1,9%	8969 2,4%
Tanügy, tudomány, kultúra, művészet	261 311 2,5%	10 835 2,5%	391 893 3,8%	13 991 3,7%
Állami és szövetkezeti adminisztráció	194 141 1,8%	6972 1,6%	146 996 1,4%	4479 1,2%
Politikai, kulturális tömegszervezetek	38 782 0,4%	1423 0,3%	29 069 0,3%	1001 0,3%
Egyéb foglalkozások	110 640 1,0%	3826 0,9%	109 443 1,0%	2390 0,6%

A második világháború után a térség lakossága még évekig komoly ellátási hiányokkal küszködött, amit a kommunista párt hatalomra kerülése sem oldott meg, sőt a falusi társadalom megtörésére indított osztályharc csak fokozott. Az ötvenes évek második felében némileg stabilizálták a helyzetet, de a jegyrendszer az alapélelmiszerek esetében továbbra is megmaradt. A parasztgazdaságok és a termelősövetkezetek kötelező beszolgáltatási kvótáját csak az ötvenes évek második felében törölték, illetve csökkentették az 1956. évi magyar forradalom után. Ez hozzájárult ahhoz, hogy a parasztgazdaságok jövedelme 86%-kal meghaladja az 1950. évi szintet. A tartományokban a helybeli fogyasztást szigorúan szabályozták, így az élelmiszeripari ágazatokban erős MAT-ból a megtermelt élelmiszer vagy az alapanyagok jelentős része exportra vagy a nagy ipari központokba irányult.¹⁵³ Általában csak a hivatalos ünnepek alatt javult jelentősen az ellátás, ilyenkor esetenként importárukat is lehetett vásárolni. Olyan használati cikkek birtoklása, mint a rádió, majd később a motorbicikli csak egyes, polgári, kereskedői hagyományokkal rendelkező családokra, illetve a hivatalnokrétegre volt jellemző.

[NZ 45] Homorodfürdő 1965-ben (Marx József felvétele, HRM)

Kísérlet a „sokoldalúan fejlett szocialista társadalom” kialakítása (Novák Csaba Zoltán–Tóth-Bartos András)

A Székelyföld társadalmi szerkezetének alakulásában a tényleges fordulópontot a kiegyenlített regionális fejlődésre is tekintettel levő, az 1968. évi közigazgatási reform után beindult gazdasági változások jelentették. A hatvanas évek végén elkezdődött és a hetvenes években is erőltetett ütemben zajló iparosítás és urbanizáció az 1945 utáni időszak legnagyobb hatású társadalmi változásait indította el. A folyamat meghatározó része volt a területrendezés (szisztematizálás), aminek tervezetét a párt 1972. évi országos konferenciáján fogadták el, város-, valamint falu- és községrendezésre bontva. A városrendezés a városi népsűrűség növelését, az ipari egységek kiszolgálását, valamint a városok történelmi arculatának megváltoztatását tűzte ki céljául. A falvak esetében a fejlettebb községeket ún. urbánus jellegű mezőgazdasági központokká tervezték átalakítani, a kisebb települések lakosságát pedig ezekbe költöztették, irányították volna át. Az idegenforgalmi szempontból fontos településeket turisztikai központokká kívánták átszervezni. Az első tervezetek szerint Maros megyében a turisztikai kistérségek, a mezőgazdasági centrumok, faluösszevonások 46 községközpontot, valamint 190 települést érintettek valamilyen formában. Hargita megyében 34, illetve 146, Kovászna megyében pedig 25 községközpontot és 43 falut. Minden jelentősebb település egy-egy olyan politikai-közigazgatási centrum köré szerveződött volna, amelyben egységes modell alapján fölépülnek a hivatalos párt- és állami épületek, a

¹⁵³ Hunya–Réti–Süle–Tóth, 1990. 96.

szónoklatokra alkalmas erkéllyel, és nagyméretű tömeggyűlésre, felvonulásra használható teret alakítanak ki.

[NZ 49] Bontás Sepsiszentgyörgyön (Bortnyik György felvétele, SzNM)

A hatvanas évek végén lezajlott közigazgatási reformot és a területrendezés első fázisát a pártvezetés a vidéki elitekkel való részleges konszenzusban hajtotta végre. A nyolcvanas évektől viszont a helyi elit teljes mértékben kiszolgáltatottjává vált a realitásokkal egyre kevésbé számoló Nicolae Ceaușescu személyes döntéseinek. A falurendezést illetően 1986-ban jelentek meg (az 1974. évi törvény alapján) az első konkrét intézkedések. A pártközpont jelentésében már az szerepelt, hogy az ország területén létező 13 123 falu közül 9192 marad, 3931 települést felszámolnak, lakosaikat a legközelebb található centrumba vagy városba költöztetik. A tervezet szerint a lebontandó falvak számát tekintve az első helyen az erdélyi Fehér megye állt 264 faluval, a székelyföldi megyék közül Hargita és Maros a középmezőnyben helyezkedett el, Kovászna megye pedig 23 faluval a sor végén. Kovászna megye helységrendezési tanulmánya alapján öt urbanizált községet neveztek meg: Nagyajta, Nagyborosnyó, Bereck, Mikóújfalú, Uzon. Maros megyében kilenc új várost javasoltak: Bonyha, Déda, Erdőszentgyörgy, Görgényszentimre, Mezőbánd, Mezőrűcs, Nyáradszereda, Radnót, Sármás helységeket. Hargita megyében csak a nyolcvanas évek második felében neveztek meg az ún. városiasodó nagyközségeket: Gyergyóditró, Parajd, Salamás, Gyimesközéplak, Gyergyótölgyes, Galócás, Csíkszentsimon, Bögöz, Gyergyócsomafalva és Korond. 1989 januárjában Hargita megyében kijelölték azt a 16 községet, ahol elkezdődtek volna a faluösszevonások. Ilyen körülmények között pl. Homoródalmás Lövéthéhez, Székelyderzs Kányádhöz, Csíkpálfalva Szépvízhez került volna. A tervezet kivitelezése a lerombolandó, elköltöztetendő falvakon túl minden települést érintett, mert ugyanazon törvény drasztikusan csökkentette a beépíthető területet és elrendelte a meghatározott területen kívül eső házak, családi gazdaságok elköltöztetését is.¹⁵⁴

A területrendezés nagymértékben hozzájárult a székelyföldi városok arculatának megváltozásához. 1977–1980 között kisebb-nagyobb módosításokkal elfogadták Hargita és Kovászna megyék fontosabb városainak településrendezési tervét, amely a homogenizáció jegyében országosan egységes arculatot előirányzó országos programot tükrözött: közigazgatási, kulturális jellegű épületekkel, valamint nyílt terekkel rendelkező városközpont, sűrűn beépített, egységes, szocialista stílusjegyekkel bíró lakónegyedek és azokhoz közel az ipari zóna. Hargita megyében 1984-re készült el az „új arculatú” megyeközpont. A beélt építkezések miatt jelentős átalakuláson esett át Sepsiszentgyörgy központja is. 1987-ben pl. Nicolae Ceaușescu személyesen látta meg és látta el utasításokkal a Sepsiszentgyörgyre vonatkozó városrendezési tervet: leállította a Tudomány és Ifjúság Háza építését, a szállodát az eredeti elképzeléshez képest máshova helyezte át a központban felépített tömbházak helyét is máshová jelölte ki és külön felhívta a figyelmet arra, hogy ezek építésénél a Bukarestben is használt stílusjegyeket kell alkalmazni.¹⁵⁵ Marosvásárhely régi városközpontja, annak ellenére, hogy új teret alakítottak ki, kevesebb építészeti módosítást szenvedett el, mint a másik két megyeközponté, a központi városmag köré ugyanakkor toronyházakat emeltek. A városrendezés e második szakasza már elenyésző mértékben volt tekintettel a települések történelmi arculatára, az ekkori tervek új, szocialista építészeti stílusjegyeket képviseltek és a korábbi időszakokhoz viszonyítva sokkal többet bontottak.

[NZ 50] Csíkszeredai építkezések a hetvenes években (CsSZM)

¹⁵⁴ Novák, 2010b. 149–168.

¹⁵⁵ RNL, fond CC al PCR Cancelarie (Az RKP Központi Bizottsága, Kancellária), dos. 17 /1987. 200. f.

A nagyfokú belső migráció okozta lakásproblémák a hatvanas-hetvenes években sem szűntek meg. A nagy számban érkező új munkaerő befogadására több ezer embernek otthont adó lakónegyedek épültek a városokban. A hetvenes években Kovászna megyében az évente átadott lakások száma 1000 és 1500 között mozgott. Csíkszeredában 1975 és 1980 között 4700 új lakást adtak át. A városi lakosság körülbelül 70%-a tömbházakban élt. Az újonnan épült tömbházak lakhatási feltételei azonban nem voltak egyformák. Az új munkáscsaládok számára zömével kétszobás lakások készültek, kisebb számban háromszobások, de gyakori volt az egyszobás lakrész (garzon) is. A lakásokat egytől négyig terjedő skálán osztályozták. A negyedosztályú lakásokban nem volt erkély, kamra és külön konyha sem. A tömbházak döntő többsége előregyártott vasbeton elemekből épült. Az egy lakosra jutó négyzetméter ugyan nyolcra nőtt, de így is alacsonynak számított. Az állami forrásból épült lakások ekkor már szinte kizárólag a városokra korlátozódtak. Egy frissen a városba költöző ember a munkahelyét és a lakását tekintve is állami „gyámság” alá került. A központilag erőltetett és siettetett lakásépítésnek megvoltak a maga hátrányai, gyakran adtak át félkész állapotú, rosszul megépített lakásokat, a nyolcvanas évek nyersanyag-megtakarítása miatt pedig jellemző lett a rossz minőségű kivitelezés.¹⁵⁶ A felgyorsított urbanizáció a Székelyföldön együtt járt az ötvenes, hatvanas években többnyire elhanyagolt közművesítés és úthálózat felújításával, illetve bővítésével. A közművesítés ugyanakkor szinte kizárólag a nagyobb városokra koncentrálódott, a vidéki települések döntő többsége kimaradt ebből a folyamatból. Ugyancsak a hetvenes évek végére jelentősen javult a települések villamos energiával és kisebb mértékben földgázzal való ellátottsága és lehetőség szerint modernizálták a megyei úthálózatot is.

A lakosság száma a három megye területén 1966-ban 1 020 848 volt, ez a szám 1977-ben 1 130 672-re emelkedett, 1992-ben pedig a rendszerváltás utáni első migrációs hullám ellenére 1 191 644 fő volt. A hatvanas évek második felében a lakosság zöme (65%) még mindig falun élt és több mint fele a mezőgazdasági szektorban dolgozott. Az új gazdaság- és társadalomátalakítási koncepcióra továbbra is jellemző volt, hogy a pártvezetés a modernizációt csak a központilag meghatározott keretek között, a falusi életformától idegen módon képzelte el. Az új urbanizációs politika első lépéseként országos szinten átrajzolták a városhálózatot, több települést várossá nyilvánítottak, a régi városok területeit kibővítették, ún. városi övezeteket hoztak létre. Ebben az időszakban nyilvánították várossá Barótot, Bodzafordulót és Szentegyházát. Turisztikai központtá nevezték ki a térségben Szovátát, Tusnádot és Kovásznát. A három megye népességnövekedése nagyjából követte az országos tendenciákat. Az 1000 lakosra kivetített természetes szaporulat szintén beilleszkedett ebbe a folyamatba, a székelyföldi esetenként valamivel meghaladta az országos átlagot, de mindkettő folyamatosan csökkent. A csökkenés leginkább a vidéki lakosságra volt érvényes, országos és székelyföldi viszonylatban egyaránt.

¹⁵⁶ Demeter, 2014. 95–103.

A Székelyföld lakosságának évenkénti átlagos növekedési üteme (%) 1968–1982 között¹⁵⁷

	Összlakosság	Városi övezet	Vidék
Kovácsna megye	1,5	4,1	-0,6
Hargita megye	1,4	4,2	-0,4
Maros megye	0,6	2,4	-1,1

A gazdasági folyamatok tovább erősítették a már korábban beindult belső migrációt, a vidékről városba költözést. A városok vagy városi övezetek lakossága székelyföldi viszonylatban is folyamatosan növekedett. Országos szinten a hetvenes évek végére a városi lakosság száma meghaladta a vidéki lakosságét, a Székelyföld esetében a megkésett iparosítás miatt ez a folyamat néhány évvel később, a nyolcvanas évek első felében következett be. A megyei szintű bontásban viszont sokkal árnyaltabban láthatók a folyamatok. A városi és vidéki lakosság aránya Kovácsna megyében változott a leglátványosabban, itt az arányok már a hetvenes évek végén eltolódtak a városi lakosság javára. A jelenség azzal magyarázható, hogy a közigazgatási reform utáni első években a megye területén levő gyárakat, üzemeket elsősorban helyi munkaerővel töltötték fel. A természetes szaporulatot jóval meghaladó növekedési hullámok a hetvenes évek második felében ugyanakkor már egy jelentős mértékű munkaerő-beáramlást mutatnak. Hargita és Maros megyékben csak a nyolcvanas évek első felében változtak meg az arányok, de a városi lakosság még így is csak 51% körül volt. Az 1977. évi népszámlálás adatai szerint a természetes szaporulat Maros megyében 6,3, Hargita megyében 4,6, Kovácsna megyében pedig 2,8 ezrelépponttal csökkent. A tényleges és a természetes szaporulat különbsége Kovácsna megyében 1966 és 1977 között 200, 1977 és 1992 között pedig 8600 fős vándorlási többletet eredményezett. Hargita megyébe 1966–1977 között 4800 fő költözött be.¹⁵⁸

Székelyföld lakossága 1966–1982 között¹⁵⁹

Székelyföldi megyék	Városi övezet	Vidék	Összlakosság	Városi övezet (%)	Vidék (%)
1966	328 021	692 827	1 020 848	32,1	67,97
1967	336 325	692 206	1 028 531	32,7	67,3
1968	378 727	667 304	1 046 031	36,2	63,8
1969	388 745	670 619	1 059 364	36,7	63,3
1970	399 572	672 648	1 072 220	37,3	62,7
1972	423 093	671 799	1 094 892	38,6	61,4
1973	434 441	670 655	1 105 096	39,3	60,7
1974	445 064	670 465	1 115 529	39,9	60,1
1975	455 694	670 659	1 126 353	40,5	59,5
1977	504 848	630 467	1 135 315	44,5	55,5
1978	521 400	624 258	1 145 658	45,5	54,5
1979	533 570	625 787	1 159 357	46,0	54,0
1980	549 995	617 304	1 167 299	47,1	52,9
1981	564 832	611 050	1 175 882	48,0	52,0
1982	587 698	596 187	1 183 885	49,6	50,4

A gyorsított ipari beruházások és a velük járó népességnövekedés elsősorban a megyeközpontokat érintette, de más városok esetében is jelentős lakosságnövekedéssel

¹⁵⁷ *Anuarul Statistic*, 1968–1984. (egyes kötetekben:) *Mișcarea naturală a populației pe județe*. (Tóth-Bartos András számításai alapján.)

¹⁵⁸ Varga E., 1998b. 35–38.

¹⁵⁹ *Anuarul Statistic*, 1968–1984. (egyes kötetekben:) *Mișcarea naturală a populației pe județe*.

számolhatunk.. A megyeközpontok lakossága elsősorban a hetvenes évek második felében és a nyolcvanas években nőtt ugrásszerűen. A megyeközpontok kiemelt szerepét bizonyítja az is, hogy például 1982-re Sepsiszentgyörgyön élt Kovászna megye lakosságának 27%-a és a megye városi lakosságának 60%-a. Maros és Hargita megyében hasonló tendenciákról beszélhetünk, csak kisebb arányokkal. Maros megye összlakosságának 25%-a, és a városi lakosság fele élt Marosvásárhelyen. A hosszú ideig kisvárosi jellegű Csíkszereda megyeközponttá történő átminősítése után látványosan és gyors ütemben növekedett. Lakossága 1970-ben még több ezerrel maradt el Székelyudvarhelyétől, 1982-re azonban már majdnem 5000 fővel meghaladta azt. Mindezek ellenére Hargita megye lakosságának mindössze 17%-a és a városi lakosság 28%-a élt a megyeszékhelyen. Csíkszeredában 1970-ben 18 034 lakost regisztráltak, számuk 1977-ben 31 951 fő, 1982-ben pedig 41 936 fő volt. Székelyudvarhelyen 1973-ban 23 472-en éltek, 1982-ben pedig 37 101-en. Sepsiszentgyörgynek 1970-ben 24 975 lakosa volt, számuk 1979-re már 51 210-re, 1982-ben pedig 60 054-re emelkedett.

Ami a térség etnikai arculatát illeti, tovább folytatódott a román nemzetiségű lakosság számának és arányának növekedése. Az 1977. évi népszámlálás etnikai szempontból a kisebbségek számára leszűkítő, a románság esetében pedig kiterjesztő technikákat és kritériumot tartalmazott, ezért nehéz a tényleges népességváltozás rekonstruálása. A különböző irányú vándormozgások elsősorban Kovászna és Maros megyékben segítettek elő a románság térfoglalását. Kovászna megyének a Kárpátokon túli megyékkel folytatott népcseremérlege az 1977. és az 1992. évi népszámlálások alapján csaknem 7000 fős gyarapodással zárult. Hargita megyében ez a betelepülési folyamat 1966 és 1977 között zajlott le, 6000 fős többlettel. A magyar és a román népességfejlődés egyenlőtlenségeinek felerősödése, az etnikai arányok komolyabb eltolódása Hargita megyében a hatvanas–hetvenes években, Kovászna és Maros megyékben a hetvenes–nyolcvanas években következett be. A folyamat a városi térségekre, elsősorban a megyeszékhelyekre összpontosult. 1977-ben Kovászna megye városaiban a románok mindössze 5500-zal voltak többen, mint 1966-ban, a magyarok száma ez idő alatt 20 500-zal gyarapodott. 1977 és 1992 között ugyanitt a magyar lakosság 25 900 főnyi többletéhez már aránytalanul nagy 14 800 fős román növekedés társult. Hargita megyében fordítva történt, 1966 és 1977 között a magyar városlakók száma 29 800-zal nőtt, a románoké pedig 13 100-zal. 1977 és 1992 között viszont a magyar városi lakosság 31 000 fővel szaporodott, a román pedig csak 5800-zal. Maros megyében a hetvenes években az etnikai arány teljesen felborult. 1966 és 1977 között a románság városi gyarapodása 34 700 volt, a magyaroké 26 500, egy évtized múlva azonban a városi magyarság mindössze 5300 fővel gyarapodott szemben az 50 900 fős román szaporodással. A Sepsiszentgyörgyön élő román nemzetiségűek száma 1956-ban 2317, 1966-ban 2613, 1977-ben 5812, 1992-ben pedig ennek több mint duplája, 16 092 volt. Csíkszerdában 1956-ban 702 román nemzetiségű lakos élt, 1966-ban 1120, 1977-ben 4894, 1992-ben pedig 7485. Marosvásárhelyen 1956-ban 14 669 román nemzetiségű lakost írtak össze, 1966-ban 24 638-at, 1977-ben 45 639-et, 1992-ben pedig 75 851-et.¹⁶⁰

A romakérdés az államszocialista korszakban tabunak számított. A népszámlálásokkor az etnikai besorolásoknál szerepelt ugyan a cigány kategória, de az adatok értelmezése és bevitele nagymértékben függött a kérdezőbiztosok és az adott település vezetőinek hozzáállásától, illetve a romák önbevallásától, sok esetben döntöttek úgy, hogy a helyi etnikai többség tagjaként regisztráltatják magukat. Ezért gyakran előfordult, hogy a romákat az adott településen, térségben többségben levő etnikai közösség tagjaként kategorizálták a népszámláláskor. Mint említettük, a MAT területén 1956-ban 11 108 romát regisztráltak. Az

¹⁶⁰ Uo. 39–40.

1966. évi népszámlálás során a három megyében (Maros, Kovászna, Hargita) hivatalosan 20 257 romát írtak össze, ez a szám 1977-re elérte a 26 829-et. Székelyföldi viszonylatban Maros megyében élt a legnagyobb roma közösség, elsősorban a megye délnyugati, egykor szászok lakta településein. Marosvásárhelyen a hivatalos adatok 1966-ban 195 romát mutattak ki, 1977-ben pedig 783-at. Háromszéken elsősorban a Brassó megye határán levő településeken román nyelvet beszélő romák éltek, de jelentős magyar cigány közösség élt a történeti Orbaiszék és Kézdiszék falvaiban is. Említésre méltó még a sepsiszentgyörgyi Örkő nevet viselő telepen élő közösség. A városban 1977-ben 785 romát írtak össze. Hargita megye területén néhány alcsíki faluban és udvarhelyszéki településen volt számottevőbb roma közösség. Egy 1976-ban, rendőrségi jelentések alapján, kimondottan a felső pártvezetés használatára készült összeírás a három megyében összesen 34 787 romát talált. A legnagyobb eltérés Kovászna megyében mutatkozott, ahol a hivatalos népszámlálás szerinti 3522 helyett 13 338 személy szerepelt., Ennek valószínűleg az volt az oka, hogy a háromszéki romák nagy részének az asszimilációja folyamatban volt, mivel túlnyomó többségük magyar anyanyelvű volt. A Hargita és Maros megyei eltérések csupán néhány száz főre tehetők. A székelyföldi romák esetében hármass, gyakran vegyes (magyar, román, romani) nyelvhasználatról beszélhetünk. Hargita és Maros megyében éltek olyan közösségek, amelyek a többségi nyelv mellett használták a romanit is. A Brassó megye közelében és az egyes Maros megyei településeken élő romáknál a román nyelv dominált, más székelyföldi közösségeknél pedig a magyar. Vallás szempontjából a székelyföldi romák általában a helyi többségi közösség vallásához igazodtak. A hetvenes–nyolcvanas évektől elsősorban Maros megye területén egyre népszerűbbé váltak a romák körében a különböző neoprotestáns irányzatok (Jehova tanúi, hetednapot ünneplő adventisták), sokan közülük ezekhez csatlakoztak. A romakérdést a pártvezetés a nyilvánosság előtt elhallgatott szociális és gazdasági kérdésként kezelte, arra törekedett, hogy a roma közösségek tagjait integrálja a meglévő gazdasági szerkezetbe, felszámolva hagyományos társadalmi-kulturális háttérüket. A nagyobb településeken szakképzetlen munkaerőként használták őket az iparban, az építőtelepeken, falun pedig a kollektív gazdaságokban, elsősorban az állattenyésztésben adtak nekik munkát. A romakérdés a hetvenes évek második felében, a társadalmi homogenizációs politika fellendülésekor kapott nagyobb hangsúlyt, de ekkor is csak a legfelső pártvezetés szintjén. A helyi néptanácsok és állami szervek (beleértve a milíciát is) által szolgáltatott adatok alapján 1977-ben elemzés készült az ország roma lakosságáról. Megállapították, hogy a hivatalos adatokban megjelenő 229 985 fős szám nem a valós állapotot mutatja, a romák összlétszámát ekkor megközelítőleg 541 000-re tették, amelyből 474 000 állandó lakhellyel rendelkezett, 66 500 félnomád életmódot, 500 személy pedig teljesen nomád életmódot folytatott. A jelentés arról is beszámolt, hogy az integrációs törekvések ellenére a romakérdés számos problémát vet fel, mint pl. az írástudatlanság, a szociális körülmények, a szegénység, törvényszegések, sajátos szokások, tömegbetegségek. A romakérdést a pártvezetés továbbra is az iparosítás, az urbanizáció, a területrendezés által kínálta lehetőségekkel és az állami (oktatási, szociális, rendfenntartó) szervek erőteljesebb és hatékonyabb fellépésével kívánta rendezni.¹⁶¹ A pártvezetés ilyen típusú beavatkozása, a városokban történő letelepítés számos romát a hagyományos életmód és mesterségek elhagyására kényszerített. Ugyanakkor a gyárakban, üzemekben, kollektív gazdaságokban megjelenő roma csoportok sokkal „láthatóbbá” váltak a többségi közösségek számára. A nyolcvanas években elmélyülő gazdasági válság súlyosan érintette a gazdasági és társadalmi élet perifériáján élő romákat. A rendszerváltás utáni hetekben a kollektív gazdaságok felszámolása több ezret tett közülük munkanélkülivé egyik napról a másikra. A Maros megyei Nemzeti Megmentési Front szervei arról számoltak be

¹⁶¹ Varga E., 1998b. 67–68., 157–158., 301–302. RNL, fond CC al PCR Cancelarie, dos. 25/1978. 1–8. f.

1990 első hónapjaiban, hogy a megye területén több településen komoly szociális problémát okozott a kollektív gazdaságok felszámolása, a munka és megélhetés nélkül maradt romák és a nem romák között nagy a feszültség, egyes helyeken csak a hadsereg jelenléte fékezi meg a nagyobb konfliktusok kirobbanását. A rendszerváltás utáni időszakban mindhárom megyében sor került romák és nem romák közötti konfliktusra (Nyújtód, Hadrév, Kászontáiz stb.). Marosvásárhelyen az 1990 márciusi konfliktus során a város magyar anyanyelvű roma közössége a magyarok segítségére sietett.

[NZ 48] A sepsiszentgyörgyi kórház, 1975 körül (Bartha Árpád felvétele, SzNM)

Az új iparosítási hullám következtében a lakosság foglalkoztatási ágazatok szerinti megoszlása is jelentős módosuláson esett át. A MAT időszakában az amúgy kismértékű ipari beruházások többsége a tartományközpontba irányult, így a társadalom foglalkoztatásának ágazatok szerinti megoszlása a Székelyföldön a két világháború közötti adatokhoz viszonyítva némileg módosult ugyan, de az igazi szerkezetváltás a hatvanas években beindult gazdasági decentralizáció és iparosítási hullám következtében valósult meg a hetvenes évek második felében. A mezőgazdaságban dolgozók aránya, illeszkedve az országos átlagba, a Székelyföldön is 40% körül alakult. A városok munkaerő-elszívó hatása miatt a mezőgazdasági munka jelentős mértékben elnöiesedett.¹⁶² Külön kategóriát képeztek az ingázók, azok a személyek, akik a közeli falvakból jártak dolgozni egy-egy nagyobb városba. Csíkszeredában a nyolcvanas évekre ez a szám 25 000-re tehető. A Marosvásárhely környéki falvak lakosainak átlagosan 6-19%-a – többségében általános vagy szakiskolai oklevéllel rendelkező férfiak – ingázott a megyeközpontba. Székelyudvarhelyen is hasonló munkaerő-felszívó hatással bírt az ipar, 1978-ban 4354, 1979-ben pedig 5119 ingázót tartottak számon a statisztikák.¹⁶³

Az életkörülményeket – városiasodás, iskolázottság, kórházi ellátás, vezetékes víz, a várható átlagéletkor stb. – vizsgálva a székelyföldi megyék az országos lista első felében helyezkedtek el a többi erdélyi megyével együtt.¹⁶⁴ A városba költözés minden szempontból felemelkedést jelentett, ugyanakkor az új városlakók elszakadtak a hagyományos közösségeiktől, a családi és rokonsági kapcsolatok és azok közösségi funkciói gyengültek. A nőknek a munkaerőpiacra történő belépésével megváltoztak a térségre korábban jellemző patriarkális viszonyok. A pártvezetés modernizációs politikájából ugyanakkor a bürokratikus irányítás alatt álló intézmények (vállalatok, üzemek, szövetkezetek, ifjúsági szervezetek stb.) révén nagyobb fokú állami kontroll is következett az egyének és a családok fölött.¹⁶⁵

A hatvanas–hetvenes évek a szocialista országokban is a fogyasztás növekedéséről szóltak. A második világháború utáni első évtizedekben a romániai falusi lakosság jövedelmének nagy része a mezőgazdasági termelésből származott. A hatvanas években ez az arány megváltozott, a munkabérekéből származott a jövedelem 39%-a. A hetvenes–nyolcvanas években ez a mutató 55%-ra növekedett. A hatvanas évektől kezdődően a rendszer egyre nagyobb gondot fordított a lakosság életszínvonalának lassú emelésére. Az élelmiszer-ellátásban a jegyrendszer fokozatosan megszűnt és az ellátás is javult. A hatvanas évek közepére a Székelyföldön is megszűntek a kenyérsorok. A lakossági fogyasztás 1970-ben 1960-hoz képest kétszeresére, 1980-ban pedig 1970-hez képest 2,2-szeresére nőtt. Ezzel párhuzamosan jelentős mértékben megnövekedett a rádió-, televíziókészülékek száma a háztartásokban, a háztartási cikkek skálája is bővült, a mosógép, a hűtőszekrény, a porszívó is

¹⁶² Újjászületés, 227.

¹⁶³ Demeter, 2014. 117.

¹⁶⁴ Románia, 1944–1990, 179.

¹⁶⁵ Demeter, 2014. 107.

egyre inkább elérhetővé vált a családok számára. Mindezek ellenére országos viszonylatban ezer lakosra csupán 209 televíziókészülék, 186 hűtőszekrény, 147 mosógép és 20 személygépkocsi jutott. A hatvanas években a személygépkocsi igazi luxuscikknek számított, a hetvenes évektől viszont egyre több család vált autótulajdonossá, igaz, a gépkocsibeszerzést hosszas bürokratikus folyamat előzte meg.¹⁶⁶ A hetvenes évektől kezdődően egyre inkább elérhetőbb lett a családok számára a hétvégi kirándulás vagy az ország valamelyik turisztikai központjába szervezett vakációzás, és a sportolási lehetőségek is jelentősen javultak, akárcsak a tömegszórakoztatás (fesztiválok, népünnepélyek stb). A liberalizálódás időszakában némileg javult a filmszínházak és a színházak, a tömegrendezvények, a fesztiválok műsorkínálata. Az ifjúsági klubokba, ha cenzúrázva és korlátozva is, de eljutottak a nyugati ifjúsági szubkultúra egyes, elsősorban könnyűzenei termékei. A Székelyföld borszéki, tusnádi, szovátai vagy kovásznai gyógy- és üdülőközpontjai nagy népszerűségnek örvendtek. Ezek ételkészítés-ellátására ebben az időszakban a hivatalos szervek külön hangsúlyt fektettek. Külföldi, a szocialista tábor keretein belüli kirándulások szervezésére is volt lehetőség, igaz, útlevelet csak két évente lehetett igényelni. Jelentős változáson esett át az egészségvédelem is ebben az időszakban, nőtt a kórházak, kezelőintézetek száma, kiépültek a csecsemővédelem és a járványmegelőzés intézményei. A székelyföldiek számára fontos szerepet játszott a Marosvásárhely központú orvosképzés és az itt kiépült egészségvédelmi intézményrendszer mellett a megyei és városi kórházhálózat létrehozása.

[NZ 52] Székelyudvarhelyi ételkészítési bolt (Dávid Sándor felvétele, HRM)

[NZ 53] Székelyudvarhelyi rövidárubolt (Dávid Sándor felvétele, HRM)

A hetvenes években begyűrűző gazdasági válság és a pártvezetés azon törekvése, hogy törlessze az ország külső adósságát, egyértelműen a lakossági fogyasztás rovására történt. 1979-ben rendeletben szabályozták az üzemanyag-, valamint a villamosenergia- és a gázfogyasztást. 1982-ben nagymértékű megtakarítást irányoztak elő a hústermékek és konzervek, a tejtermékek (túró, tej, vaj, sajt), a hal-, zöldség- és gyümölcskészítmények belső piacra történő előállításában, majd ezt követően a fogyasztásban, ugyanis bevezették „a lakosság racionális ételkészítését”. Kevesebb mint 20 év után a lakosság újra megismerte az ételkészítési lehetőségeket. Az iparosítással hirtelen felduzzasztott városokban ebben az időszakban rendszerezések voltak az áramkimaradások és az árukínálat egyre szegényesebb lett. A nyolcvanas évek végén a családoknak már komoly küzdelmet kellett folytatniuk az alapételkészítési lehetőségekért. Az ország az egy főre jutó ételkészítés szempontjából az európai élmezőnybe tartozott, a lakosság ugyanakkor a nyolcvanas években egyre alacsonyabb színvonalon táplálkozott. A rossz gazdasági körülmények közepette a falusi lakosság is egyre inkább ételkészítés-vásárlóvá vált. Az erősödő cenzúra és az energiaellátás korlátozása szinte teljesen felszámolta vagy tartalmilag kiüresítette a tömegszórakoztatási lehetőségeket.

[NZ 51] Csíkszeredai pionírok köri tevékenysége 1963-ban (HRM)

[NZ 54] Tájékoztatói verseny Homoródfürdőn 1983-ban (Geréb Ibolya gyűjteménye)

Kitekintés: 1989–1990

A diktatúra bukása és a magyarság önszerveződése

1989-ben, amikor Kelet-Európában már sorra buktak meg a kommunista pártok, Romániában még megtartották az RKP 14. kongresszusát. A Székelyföld az ország többi vidékéhez

¹⁶⁶ Gagyi, 2009. 178–191.

hasonlóan gazdasági válságban volt, súlyos energia- és élelmiszerellátási problémákkal küszködve, teljes ideológiai szigorban lépett be az év utolsó hónapjába. Az országos szintű problémákat csak tetőzték a nemzetiségpolitikában bekövetkezett változások: a kisebbségi intézmények általános tartalmi kiürítése, tudatos elsorvasztása, a helyi magyar nemzetiségű káderek jelentős visszaszorulása, a homogenizáció kihatásai, az iskolai oktatásban erősödő asszimilációs törekvések, az esetenként kollektív szintű nacionalista megbélyegzés stb. A nemzetiségi sajátosságokat képviselő intézmények szempontjából szinte az elemeire visszabontott és lecsupaszított kisebbségi társadalmat csupán az egyház és a nagyobb településeken spontánul megszerveződő értelmiségi csoportok, informális hálózatok fogták össze. Ilyen csoportok működtek Marosvásárhelyen, Csíkszeredában, Székelyudvarhelyen, Sepsiszentgyörgyön. Külön színt képviselt a csíkszeredai Kommunikációs Antropológiai Munkacsoport (KAM), amely 1979-től 1985-ig működött hivatalos engedéllyel. A csoport tagjai szoros kapcsolatot tartottak fenn egymással, továbbra is találkoztak és szakmai, módszertani kérdéseket vitattak meg betiltásuk után is. Székelyudvarhelyen az ún. Szenátus nevet viselő értelmiségi csoport tagjai szerveztek rendszeres találkozókat, cseréltek és vitattak meg tiltott könyveket. Marosvásárhelyen a Színművészeti Egyetem és az *Igaz Szó* folyóirat köreiből származó értelmiségiek körében épült ki hasonló hálózat. A Tökés László körül Temesvárott zajló eseményekről viszonylag sokan tudtak a Székelyföldön. A belügyi szervek különös hangsúllyal figyelték e tekintetben Marosvásárhelyt, az ott élő rokonokat, illetve Tökés védőügyvédjét, Kincses Elődöt.¹⁶⁷

December 16. után a temesvári eseményekről szóló nem hivatalos hírek hamar eljutottak a Székelyföldre. A temesvári történésekről a rendelkezésekre álló források alapján a Szabad Európa Rádió és különböző magyarországi médiumok is beszámoltak. A levegőben ott vibrált a feszültség. A bátrabbak baráti, szakmai körökben viszonylag nyíltan hangoztatták véleményüket, az óvatosabb személyek csak suttogva adták tovább a rendelkezésekre álló híreket. December 17-én több katonai egységet, így a marosvásárhelyit, a sepsiszentgyörgyit és a csíkszeredait is riadóztatták. A tiszteket röviden tájékoztatták a temesvári „vandál és huligán történésekről”. December 20-án Nicolae Ceaușescu még egy telekonferenciát tartott a megyei első titkárokkal, hangsúlyozva, hogy „a súlyos temesvári incidenseket revansárd és revizionista körök és a külföldi kémszervezetek szervezték és irányítják, hogy destabilizálják a helyzetet Romániában”. Ceaușescu azt is elmondta a megyei vezetőknek, hogy beszédet fog mondani a rádióban és a televízióban egyaránt, utasította őket, hogy szervezzenek ők is elitélő gyűléseket, és hogy erősítsék meg a gyárak és üzemek őrseit. Több vállalatnál, így a csíkszeredai Traktorgyárban, a marosvásárhelyi Prodcomplexben stb. szerveztek elitélő gyűléseket. A rendszer működésében beállt zavart érzékeltette viszont, hogy az üzemvezetők és a helyi pártvezetők teljesen tanácstalanok voltak, egyes helyszíneken (pl. Hargita Megyei Erdészeti Vállalat) össze sem hívták az embereket, a székelyudvarhelyi Matricagyárban pedig a kijelölt személy nem volt hajlandó felolvasni a hivatalosan megszerkesztett szöveget.¹⁶⁸

A Temesvárról más városokba is átgyűrűző engedetlenségi hullám a térség legfontosabb ipari központjában, Marosvásárhelyen váltott ki komolyabb hatást. 1989. december 21-én délután és az esti órákban rendszerellenes tüntetésre került sor a város központjában. A katonaság megpróbálta szétoszlatni a tömeget, majd este kilenc körül eldőrdültek az első lövések. Több tucatnyian megsebesültek és hat marosvásárhelyi kapott halálos lövést: a 21 éves Adrian Hidoș, a 25 éves Hegyi Lajos, a 33 éves Pajka Károly, a 30 éves Ilie Muntean, a 33 éves Bodoni Sándor és a 38 éves Tamás Ernő.

¹⁶⁷ Novák, 2014. 191–197.

¹⁶⁸ Forró, 2014. 237–283. Nagy B., 2014b, Gidó Cs., 2014. 283–307.

[NZ 55] Király Károly beszédet mond Marosvásárhely főterén 1989 decemberében (Vajda György felvétele, BGYA)

December 22-én a munkások a székelyudvarhelyi, a csíkszeredai és a sepsiszentgyörgyi üzemekben megtagadták a munka felvételét és megemlékeztek a temesvári áldozatokról. A diktátor bukásáig két helyszínen volt csupán jelentősebb utcai tömegmegmozdulás. Marosvásárhelyen már a reggeli órákban a város központjába vonult a munkások egy része, ahol Király Károly, Florian Aurel és mások mondtak rövid buzdító beszédet. Sepsiszentgyörgyön pedig a munkások a reggeli órákban megtagadták a munka felvételét, déli 12 óra előtt elindultak az első csoportok a megyei pártbizottság elé tüntetni, és egy hangosbemondót használva egyfajta szópárbajt vívtak a hatalom képviselőivel. Nicolae Ceaușescu menekülésével a helyi pártvezetés mindhárom megyében kártyavárszerűen összeomlott, az események szinte azonos forgatókönyv szerint alakultak. A települések központjaiban többezres tömegek gyűltek össze. A megyei első titkárok, a fontosabb és ismertebb vezetők felszívódtak, csupán néhányan próbáltak meg kommunikálni, egyezkedni a tüntetőkkel, sikertelenül. Viorel Igruț Maros, Costea Aurel Hargita és Rab István Kovászna megyei első titkár elhagyták a megyeközpontokat, ahova a történetek után már nem tértek, térhettek vissza. A tiltakozó tömeg behatolt a helyi pártintézmények épületeibe, iratokat, képeket gyűjtöttek fel és sok helyen garázdaságra is sor került.¹⁶⁹

[NZ 56] Székelyudvarhelyi tüntetők a diktatúra bukásának pillanataiban (Szabó Károly felvétele és gyűjteménye, Székelyudvarhely)

A rendszerváltás székelyföldi eseményeinek egyik neuralgikus pontja a milícia, illetve a Securitate helyi képviselőivel szembeni magatartás volt. A tüntetők a megyei, illetve városi pártbizottságok elfoglalása után minden esetben a rendszer legféltettebb elnyomógépezete, a Securitaténak is otthont adó milícia épülete elé vonultak. Az épületek átadása, a letartóztatottak kiszabadítása néhány helyen (pl. Marosvásárhelyen) komolyabb incidens nélkül zajlott le, a hatalom egykori képviselői elhagyták szolgálati helyüket, nem tanúsítottak ellenállást. Néhány Hargita és Kovászna megyei településen viszont lincselésre került sor. A feldühödött tömeg milicistákat, belügyi alkalmazottakat bántalmazott, lincselte meg. A legismertebb ezek között Aurel Agache meggyilkolása Kézdivásárhelyen és a Securitate székelyudvarhelyi parancsnokának, Virgil Coman ezredesnek a meglincselése. Hasonló esetekre került sor néhány, Székelyudvarhely környéki településen is. A gyorsan összeomló rendőrségi és belügyminisztériumi hálózat képviselőinek többsége a hadsereg helyi alakulatainál talált menedéket.

[NZ 57] A milícia felgyújtott székháza Székelyudvarhelyen (Szabó Károly felvétele és gyűjteménye, Székelyudvarhely)

A diktátor bukása utáni első napot viszonylag nyugalmas időszak követte, csupán Sepsiszentgyörgyön alakult ki halálos áldozatokat is követelő szörványos tűzharc máig ismeretlen szereplők között. A terroristákról szóló dezinformációk viszont még napokig pánikot okoztak sok településen. A kommunista pártvezetés helyét átvevő Nemzeti Megmentési Front (NMF) első feladata volt megszervezni a közbiztonságot és biztosítani a

¹⁶⁹ Uo.

lakosság élelmszer-, víz-, gáz- és villamosenergia-ellátását. A rendszerváltás napjaiban a helyi közösségek nagyfokú önszerveződési képességről tettek tanúbizonyságot, megszervezték az intézmények, üzletek védelmét, segítettek a megtépzott tekintélyű egykori milíciának a közbiztonság fenntartásában. Székelyudvarhelyen, Gyergyószentmiklóson és Kézdivásárhelyen a rendőrség feladatait hetekig önkéntes csoportok látták el.¹⁷⁰

A pártvezetés, az állami intézmények váratlan és gyors bukásával keletkezett hatalmi űrt első lépésként a tüntetők soraiból kikerülő személyekből és helyi értelmiségiekből álló ideiglenes hatalmi csoportok töltötték ki, amelyek haladéktalanul csatlakoztak a Bukarestben megalakult, Ion Iliescu által vezetett NMF-hez. Habár tagságuk folyamatosan változott, de a hónap végére, a december 29-i országos rendelet alapján, a legtöbb településen sikerült felállítani az NMF megyei, városi és községi ideiglenes tanácsait, tisztázni a működési alapelveket. A székely városokban a tüntetők első hangadói és a város magyar nemzetiségű értelmiségi csoportjai közötti legitimációs küzdelem miatt legkésőbb Sepsiszentgyörgyön sikerült megszervezni az NMF helyi bizottságát.

[NZ 59] Eltávolítják a bukott rendszer jelképeit Marosvásárhelyen (Vajda György felvétele, BGyA)

A municípiumi tanácsok 15-27, a városok 11-21, a községi tanácsok pedig 9-15 taggal rendelkezettek. Az NMF helyi szervezetei feleltek a gazdasági élet megszervezéséért, az egészségügyért, az oktatásért és a kultúráért. Ezekben a kérdésekben a helyi tanácsok egyszerű többséggel dönthettek. A forradalom napjaiban megválasztott vezetők csoportja kiegészült a gyárak, az üzemek, az állami intézmények, az egyházak és a hadsereg képviselőivel. Az új hatalmi szervek megválasztásánál jellemző volt mindhárom megyében, hogy a megyei szintű vezetést olyan személyekre bízták, akik rendelkeztek már vezetői tapasztalattal. Hargita, Kovászna és Maros megye élére is olyan magyar vezető került, aki az előző rendszer korai szakaszában különböző funkciókat töltött be. Az NMF Maros megyei tanácsának élén álló Király Károly 1972-ig Kovászna megyei első titkár volt, Hargita megyében a megválasztott Pataki Imre a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek első felében megyei pártbizottsági alelnök volt, míg ugyanebben az időszakban a Kovászna megyei Orbán Árpád Sepsiszentgyörgy polgármestere volt. Mindhármukra jellemző volt ugyanakkor, hogy a nyolcvanas évektől teljesen kikerültek a kommunista pártvezetésből. Legitimitásukat ennek ellenére többen kifogásolták, Csíkszeredában párhuzamos forradalmár tanács alakult Pataki ellenében, Orbán és Király személye ellen is hangzottak el kifogások. Az új megyei és városi tanácsokban hangsúlyosan képviseltették magukat a helyi humán képzettségű értelmiségiek, de az üzemekből, a gyárakból érkező küldöttek révén fontos szerephez jutott a műszaki értelmiség is. Az NMF ebben a formában február elejéig működött, amikor a bukaresti tüntetések nyomására hatalmát részben megosztotta az addig megalakult és újjászervezett politikai pártokkal, létrehozva az új hatalmi szervet, a Nemzeti Egység Ideiglenes Tanácsát (NEIT).

[NZ 58] Tüntető és katona a diktatúra bukása után Marosvásárhelyen (Vajda György felvétele, BGyA)

A forradalom utáni első napokban, az NMF ideiglenes struktúráinak megalakulása ellenére, az előzetesen nem szervezkedő, de egymással informális kapcsolatban álló értelmiségi körökben felmerült az igény önálló magyar érdekvédelmi szervezet létrehozására. A legtöbb városban már szinte a diktatúra bukásának pillanatában sor került az első szervezkedési kísérletekre. December 23-án egy csoport magyar értelmiségi megalakította a Magyar Demokrata Szövetséget Marosvásárhelyen, ugyanezen a napon Csíkszeredában is

¹⁷⁰ Nagy B., 2014b, Tóth-Bartos, 2014b. 355–377.

megalakult a magyarság képvisleti szervezete. Sepsiszentgyörgyön, előzetes megbeszélések után, karácsony napján alakult meg a Romániai Magyarok Demokratikus Fóruma.

A nyolcvanas évek végére a romániai magyarság intézményes háttere jelentős mértékben leszűkült. Egész Erdélyt átfogó intézményrendszerrel csak a történelmi egyházak rendelkeztek. Etnikai hálózatok, kisebb értelmiségi csoportok minden településen léteztek, de ezeket országosan hálózatba csak a Kriterion és Domokos Géza, valamint a még létező magyar médiumok (*Művelődés, Romániai Magyar Szó, A Hét*) körül kiépült országos kulturális elit tudta egybeszervezni. A helyi szervezkedési kezdeményezések szinte szükségszerűen tagozódtak be a Bukarestben, Domokos Géza irányításával megalakult Romániai Magyar Demokrata Szövetségbe (RMDSZ). Egyes településeken, például Székelyudvarhelyen, Domokos kérésére alakították meg az RMDSZ helyi szervezetét, Gyergyószentmiklóson pedig a szintén Bukarestben élő Demény Lajossal konzultáltak. December végére már mindhárom megyében megalakult az RMDSZ megyei intéző bizottsága. Jellemző volt az is, hogy az alulról építkező érdekképviselői szervezet a Székelyföldön (kevésbé Maros megyében) megnevezésében és szerkezetében is követte a kommunista diktatúra éveiben figyelmen kívül hagyott széki rendszert.

[NZ 63] Domokos Géza beszédet mond az RMDSZ ülésén (Vajda György felvétele, BGyA)

A szervezet érdeklődésének és tevékenységének központjába természetesen a diktatúra éveiben elsorvasztott nemzetiségi, közösségi intézményhálózat újraszervezése állt. Az elvi megfogalmazásokat és szándéknyilatkozatokat követően fokozatosan, szinte kizárólagosan az önkéntes munkára építve, elkezdődött a tényleges szervezetépítés is. Az RMDSZ tagsága rohamos léptékben növekedett, márciusban pl. Maros megyében több mint 40 000 tagot számlált, Csíkszeredában több mint 10 000 tagja volt, a Csíki-medencében pedig további 21 000. Az RMDSZ az első időszakban a szervezetépítésre, a vidéki struktúrák kiépítésére összpontosított, és nyilatkozatokban, állásfoglalásokban körvonalazta, tematizálta az általa képviselt közösségi érdekeket. Vidéken, személyi átfedések révén több esetben képviseltette magát az NMF helyi szervezeteiben is. A nemzetiségi kérdés kezelésében megtorpanó NMF és az RMDSZ útja végül az előbbi párttá történő átszervezése és a marosvásárhelyi márciusi események hatására vált el véglegesen egymástól. Az RMDSZ megszervezése mellett a térség nagyobb településein szinte tucatjával alakultak meg a helyi közösségek különböző gazdasági, kulturális, ifjúsági, sport- stb. szervezetei.

[NZ 60] Friss híreket olvasnak Székelyudvarhelyen (Szabó Károly felvétele és gyűjteménye, Székelyudvarhely)

Az etnikai konfliktusoktól az első szabad választásig

Az új hatalmi struktúrák kialakításában és működésében (a hadsereg és az előző rendszer kádereinek szerepét és az új szervek nemzetiségi összetételét tekintve) a Székelyföld esetében két egymástól jól elkülöníthető jelenség körvonalazódott. Hargita és Kovászna megyében az államapparátus összeomlása azt eredményezte, hogy a helyi kötődéssel, legitimációs tömegbázissal nem rendelkező, többnyire román nemzetiségű káderek elhagyták a térséget. A két megye számos településén a román államhatalom megszűnt létezni, a városok többségében a rendőrség feladatait is civil csoportoknak kellett átvenniük. A már említett rendőrlincselések is jelezték, hogy a helyi társadalom elutasítja a régi hatalom képviselőit. Több városban (Csíkszereda, Kézdivásárhely, Székelyudvarhely) csak az új vezető szervek és a közvélemény által listázott és jóváhagyott rendőrök, intézményi vezetők térhettek vissza szolgálati helyeikre. Országos szinten, néhány erdélyi nagyvárost leszámítva, a Ion Iliescuhoz hű csoportok és a hadsereg képviselői nyíltan vagy informálisan ellenőrizték az átmenet folyamatát. A Székelyföld magyar többségű településein a hadseregnek, habár képviselőik helyet kaptak a helyi tanácsokban, nem volt lehetősége teljesen kontroll alatt tartani a helyi

történeket, mivel itt a lakossági önszerveződések, majd később az RMDSZ dominálta az NMF-t. E két megyében a fent vázolt erőviszonyok miatt (is) Erdély más, magyarok által lakott vidékeihez képest viszonylag zökkenőmentesen zajlott le az elitcsere. A román káderek egy része távozott, azonban néhányszor, például a Hargita megyei románosítás szimbólumának tartott Nicu Vrabie főtanfelügyelő esetében, rendkívül feszült légkörben került erre sor. Az előző rendszer ideológiai rohamaitól távol maradó magyar nemzetiségű káderekkel szemben pedig sok esetben elnézőbb volt a helyi társadalom, mert nem bennük látták a nemzetiségi elnyomás eszközeit. Természetesen ez nem jelentette azt, hogy magyarokat nem váltottak le bizonyos tisztségekből. Az átmenet sajátosságai közé tartozik, hogy a nem székelyföldi magyar önszerveződéseknel (Kolozsvár, Nagyvárad, Temesvár stb.) a rendszerváltás során sokkal meghatározóbb volt a kulturális elit szerepe, ugyanakkor ezeknek január végétől a nagyobb intézményesülésekre nem volt befolyásuk. A székelyföldi önszerveződésekben a professzionalizációval előtérbe kerülő, a hetvenes–nyolcvanas években háttérbe szorított helyi magyar (posztkommunista) elit számára már helyi hatalmi/gazdasági/politikai kérdés volt az új hatalmi szerveken belüli pozicionálás. E két megyében a helyi magyarság gyorsan visszaszerezte az elvesztett pozíciók egy részét (a folyamat majd a helyi választásokkal teljesedett ki) és visszaállni látszott a kettős hatalmi szerkezet, miszerint a magyar közösségnek sikerül a helyi közigazgatási szervekben való jelenléttel ellensúlyozni az állami intézményekben fennmaradó román fölényt. Konfliktusokkal tarkítva (pl. a székelyudvarhelyi tanítóképző, különböző csíkszeredai és sepsiszentgyörgyi iskolák), de sikeresen zajlott le a két megyében az oktatási intézmények szétválasztása is. Egyes román eliteszoportok különböző eszközökkel megpróbálták lassítani ezt a folyamatot. A rendőrlincseléseket és a kádercserét etnikai tisztogatásként értelmező és bemutató küldöttségeik Bukarestben lobbiztak, ahonnan több kivizsgáló bizottság érkezett a térségbe. A hatalmát konszolidáló román központi vezetés nem avatkozott be látványosan annak ellenére sem, hogy a sérelmezők a román állami hatalom teljes székelyföldi megszűnését vizionálták.¹⁷¹

A román többségű Maros megyében az új hatalmi szervekben a magyarok látványos szerepvállalása mellett is megmaradt a román többség. A megye élén viszont Király Károly személyében, a marosvásárhelyi magyar munkástömegeknek a forradalomban szerzett érdemeit is legitimálva, magyar nemzetiségű személy állt. Az első napokban úgy tűnt, hogy az átmeneti nehézségek ellenére az NMF helyi szervei nagyobb figyelmet fognak szentelni a nemzetiségi követeléseknek. Január első felétől kezdődően viszont a rendszerváltás helyi vonatkozású kérdései etnikai tartalommal töltődtek fel. A forradalom után felmerült a különböző gyárak, üzemek és intézmények régi, az előző rendszerhez kötődő vezetői leváltásának a kérdése. De a nyolcvanas évek egyoldalú káderpolitikája miatt a leváltandó vezetők döntő többsége román nemzetiségű volt. Az egzisztenciáját féltő román elit e cseréket kimondottan nemzetiségi problémaként élte meg és ilyennek mutatta be a román közvélemény előtt.

A marosvásárhelyi magyarság kérte a diktatúra éveiben felszámolt intézményrendszerének visszaállítását. Ebben meghatározó szerepet játszott az oktatás kérdése. A Bolyai Farkas Líceum magyar tannyelvű oktatási intézménnyé történő átszervezésének lehetősége már január elejétől felmerült. Az iskolában tanuló román diákok szülei és a városi és megyei vezetés román tagjainak többsége viszont ellenezte ezt. Román részről a mérsékelt álláspontot képviselők a tanév végén megszervezett osztálycseréket tartották csak elfogadhatónak. Az egyre szélesebb frontokon zajló vitát a bukaresti tanügyminisztériumi küldötteknek sem sikerült megállítaniuk. Hasonlóan feszült volt a helyzet az Orvosi és Gyógyszerészeti

¹⁷¹ Novák–László, 2012. 83–121.

Intézetben is, ahol a román fél nem fogadta el a magyaroknak a magyar anyanyelvű oktatási struktúrák kibővítésére vonatkozó kéréseit. Februárig nem történt meg a decemberi események tisztázása sem. A román elit egy jelentős része mereven elutasította a kétnyelvű feliratok bevezetését is. Úgy vélte, hogy az NMF, illetve a NEIT nem képviseli kellő súllyal a helyi románság ügyeit, ezért a már december végén létrehozott magyar érdekképviseleti szervezettel, az RMDSZ-szel szemben létrehozta a Vatra Românească (VR) nevet viselő szervezetet. Ezt kulturális szervezetként jegyezték be, de a fő feladata a magyarok törekvéseinek intézményes ellensúlyozása volt. Vezetésében jelentős szerepet kaptak a humán értelmiségiek, mellette a hadsereg, a rendőrség és különböző állami intézmények képviselői. Az élesedő konfliktus a román és a magyar nyelvű napilapok állandó témája lett. A magyar diákok sztrájkokkal próbálták érvényesíteni kéréseiket, amire a román fél utcai tüntetést szervezett. A magyar közösség kéréseinek nyomtatékosítása végett az RMDSZ február 10-én néma, gyertyás tüntetést szervezett Erdély több településén. A székelyföldi városokban több tízezres tömegek vonultak az utcára. A legnagyobb megmozdulásra Marosvásárhelyen került sor, százezer résztvevővel, ami sokkolta a város románságát. Február végére, március elejére egy a bukaresti vezetés által rosszul kezelt konfliktus határozta meg Marosvásárhely közhangulatát.¹⁷²

[NZ 61] Könyves-gyertyás tüntetés a magyar iskolákért 1990. február 10-én Kézdivásárhelyen (Égető Albert felvétele és gyűjteménye, Kézdivásárhely)

[NZ 62] Könyves-gyertyás tüntetés a magyar iskolákért 1990. február 10-én Marosvásárhelyen (Vajda György felvétele, BGyA)

1990. március 15-én a Székelyföld magyarsága hosszú évek után szabadon ünnepelte meg az 1848. évi magyar forradalmat. 1945 óta először jelentek meg a nyilvános térben magyar nemzeti jelképek. Marosvásárhelyen a feszültség tovább nőtt. A szabadságharc megünneplése utáni napon konfliktus robbant ki a Tudor lakónegyedben, amikor egy ottani gyógyszerárban kétnyelvű feliratot helyeztek el. A zavargások egy román tüntetéssel fejeződtek be. 1990 márciusának második felétől a radikális román elit, a Vatra vezetői úgy vélték, hogy az utcára vitt tömegek nyomásgyakorló erejével fékezhetik meg a magyar törekvéseket. Március 19-én a VR a város központjába szervezett tüntetést azzal a céllal, hogy lemondásra kényszerítse a NEIT egyik legfontosabb magyar nemzetiségű vezetőjét, Kincses Elődöt, aki a NEIT vezetőségétől magára hagyva kénytelen volt engedni a tömeg nyomásának és lemondott. Aznap délután a városban erődemonstrációt tartó, a környékbeli román falvakból behozott, botokkal és mezőgazdasági szerszámokkal felfegyverkezett emberekkel kiegészült tömeg megostromolta az RMDSZ székházát. Az ott levők közül 77-en az épület padlására szorultak. A városi és megyei vezetőség, a katonai helyőrség és a rendőrség nem oszlatta fel az ostromló tömeget. A város vezetője, Judea ezredes felajánlására néhány bennrekedt személy a távozás mellett döntött. Az elvonulókat azonban súlyosan bántalmazták, köztük a város magyar közösségének emblematisztikus figuráját, Sütő András író.

Másnap, 20-án a város magyar lakossága spontán tüntetésre gyűlt össze a központban, ahol kérték a 19-i események kivizsgálását, Kincses Előd NEIT-alelnöki tisztségébe történő visszahelyezését, valamint azt, hogy az ország első számú vezetője, Ion Iliescu Marosvásárhelyre látogasson. A tízezres magyar tömeg tüntetésének ellensúlyozása végett a délutáni órákban két-háromezres román tömeg is összegyűlt. A román tüntetők időközben kiegészültek a Görgény völgyéből ismét Marosvásárhelyre szállított néhány százas csoporttal, akik a várost elvileg lezáró katonaság kordonján keresztül jutottak be a városba. A téren zajló verbális párbajt a fél hat után kezdődő utcai összecsapások váltották fel. A görgényvölgyiek felfegyverkezett csoportja lerohanta a magyar tüntetőket, akik részben kiszorultak a térről,

¹⁷² Uo.

majd egy idő után a lehetséges eszközökkel (padok lécei, építkezési anyagok, a Kultúrpalota tűzoltó berendezése stb.) felfegyverkezve visszaszorították a támadókat és visszafoglalták a megyei tanács előtti teret. Este hat órakor a katonaság néhány harci járműve állásokat foglalt el a központban. A szórványos összecsapások a harckocsik jelenléte ellenére is tovább folytatódtak. Az ellenfelek kövekkel, üvegekkel, Molotov-koktélokkal dobálták egymást. A vidék magyar falvaiból érkezőktől megerősödve este fél 10-11 óra körül a magyarok ellentámadásba lendültek, áttörték a tankok mögötti román kordont. Az utcai harcok valamikor éjfél körül csendesedtek el. A téren a magyarok örtüzeket gyűjtöttek és győzelemként ünnepelték az est történéseit. 1990. március 20-ról 21-re virradó éjszaka katonai erősítések érkeztek a városba, amelyek segítségével 23-án reggel hat órakor egy erősebb kordont hoztak létre a Fötéren. Szintén március 20-án szórványos, halálos áldozatokkal is járó összecsapások zajlottak le néhány, Szászrégen és Marosvásárhely között levő magyar többségű településen. A konfliktusban öt, három magyar és két román nemzetiségű személy vesztette életét. A marosvásárhelyi események híre futótűzként terjedt a Székelyföldön, ahonnan több településről is csoportok alakultak, esetenként indultak el Marosvásárhelyre, amelyeket végül sikerült megállítani és visszafordítani, megakadályozva ezzel a konfliktus eszkalálódását. A nagyobb városokban szolidarizáló tüntetéseket szerveztek, petíciókat küldtek a bukaresti vezetőségnek.

[NZ 64] Március 15. megünneplése Kézdivásárhelyen 1990-ben (Égető Albert felvétele és gyűjteménye, Kézdivásárhely)

[NZ 65] Utcai harcok Marosvásárhelyen 1990. március 20-án (Vajda György felvétele, BGyA)

1990. március 20-án a NEIT központi vezetősége létrehozott egy vizsgálóbizottságot a marosvásárhelyi események kivizsgálására. A küldöttség közvetítésével tárgyalások kezdődtek el a románok és a magyarok között. Magyar részről az RMDSZ küldöttei, román részről pedig a Vatra képviselői vettek részt a tárgyaláson. A Vatrát ezzel a központi román vezetés legitímálta és beemelte az országos nemzetiségpolitika szereplői közé. A megye és a város régi vezetői közül néhányat (Ioan Judea, Ion Scieciu, Kincses Előd) lemondattak. A politikai kedélyek „kényszerű csillapodása” nem hozta el a várva várt nyugalmat a városban. Az utcai megmozdulások ugyan befejeződtek, de azokon a helyeken, ahol a két etnikum tagjai érintkeztek, továbbra is feszült maradt helyzet. A marosvásárhelyi eseményekről szakjelentések is készültek. A NEIT által március 20-án este felállított vizsgálóbizottság zárójelentésének szövegét 1991 januárjában fogadták el a bizottság tagjai és mutatták be a parlamentben, de nyilvánosságra sohasem hozták. Az 58 oldalas, több tucat oldalnyi melléklettel ellátott dokumentum történelmi folyamatként értelmezte a történeteket és elsősorban az ok-okozati összefüggések feltárására vállalkozott. Konkrét személyekre, esetleges felelősökre nem tettek utalást egyik részről sem, annak ellenére, hogy a szövegben vannak utalások bizonyos, személyi felelőséggel is járó (pl. a görgényvölgyiek mozgósítása) jelenségekre. A Helsinki Egyezmény rendelkezéseinek betartása és ellenőrzése végett létrehozott Helsinki Watch, Holly Carter és Robert Levy ügyvédek szerkesztésében 1990 májusában saját jelentést publikált, amelyben etnikai konfliktusként nevezte meg a marosvásárhelyi eseményeket. A marosvásárhelyi konfliktus kapcsán tucatnyi bírósági döntés született, de két esetet leszámítva kizárólag csak magyarokat és romákat ítélték el. Az 1990. márciusi marosvásárhelyi események mély nyomokat hagytak a város történetében. Hosszú időre aláásták a román–magyar kapcsolatokat és az állandó konfliktushangulat miatt jelentősen visszavetették a város gazdasági, társadalmi életét.¹⁷³

¹⁷³ Uo.133–194.

A Székelyföldön 1990 tavaszát az etnikai feszültségektől terhelt választási kampány határozta meg. Az NMF párttá történő átszervezése, a román történelmi pártok újjászervezése, a marosvásárhelyi események után legitimációt szerző és a Vatra köreiből megszerveződő nacionalista pártok megjelenése a politikai palettán egyértelművé tették, hogy a magyarság érdekképviseleti szervezete, az RMDSZ önálló listával vág neki az első szabad parlamenti választásnak. A megyei szervezetek belső egyezkedések, viták alapján összeállították a jelöltlistákat, a jelöltek pedig aktívan részt vettek a választási kampányban. A parlamenti választásokra 1990. május 20-án került sor. Székelyföld lakossága az országban tapasztalt magas részvételi arányban, 90% fölött szavazott. Az RMDSZ mindhárom megyében megnyerte a választásokat. Hargita megye: Szenátus: RMDSZ 85,65%, NMF 10,37%, Erdélyi Románok Szövetsége 1,82%; Képviselőház: RMDSZ 85,23%, MNF 11,04%, Erdélyi Románok Szövetsége 1,04%. Kovászna megye: Szenátus: RMDSZ 76,67%, NMF 17,52%; Képviselőház: RMDSZ 77,10%, NMF 16,63%. Maros megye: Szenátus: RMDSZ 42,51%, Szövetség a Románok Egységéért (AUR) 34,39%, NMF 14,24%; Képviselőház: RMDSZ 41,96%, AUR 34,39%, 14,24% NMF. Az államelnöki versenyt Kovászna és Hargita megyében az erdélyi magyarok támogatását elnyerő liberális jelölt, Radu Câmpeanu nyerte meg 65,95%, illetve 76,58%-kal. Maros megyében Ion Iliescu végzett az első helyen 60%-al, a második helyen Radu Câmpeanu végzett 36,79%-al. A három megyében az RMDSZ öt szenátori (Verestóy Attila, Hajdu Menyhárt Gábor, Kozsokár Gábor, Király Károly, Markó Béla) és 12 képviselői helyet (Csutak István, Incze Béla, Borbély Ernő, Borsos Géza, Nagy Benedek, Márton Árpád, Domokos Géza, Bajcsi Ákos, Borbély László, Zsigmond László, Frunda György, Kerekes Károly) szerzett meg.

A rendszerváltás után első hónapok belpolitikai történései következtében kibontakozott néhány, hosszú távon kihatással bíró politikai folyamat. Az új román hatalom magatartása egyértelművé tette, hogy az erdélyi magyarság képviselete végérvényesen kiválik az NMF-ből és az önálló érdekképviseleti politizálás útjára lép. Az RMDSZ révén megszerveződött és megerősödött az erdélyi magyarság politikai képviselete. A térségben két román politikai szervezetnek sikerült markáns arculatot és nagyszámú tagságot szerveznie. Az NMF Kovászna és Hargita megyében a helyi románság által leginkább támogatott szervezet lett. Maros megyében a Vatra érdekköreiből megalakított szervezetek (Nagyrománia Párt – PRM, AUR, Román Nemzeti Egységpárt – PUNR) örvendtek a legnagyobb sikernek a helyi románság körében, ezeket pedig az NMF követte a népszerűségi listákon. A székelyföldi magyarság politikai érdekeinek képviseletében fontos lépés volt az első szabad parlamenti választásokon elért eredmény, de tényleges vízváltásnak és a helyi erőviszonyok kialakításában jelentősnek az első szabad helyhatósági választások bizonyultak 1992-ben.¹⁷⁴

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Rövidítések

ACNSAS	Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (A Securitate Irattárát Vizsgáló Országos Bizottság Levéltára, Bukarest)
BGyA	Dr. Bernády György Alapítvány (Marosvásárhely)
CsSzM	Csíki Székely Múzeum (Csíkszereda)
EFM	Erdélyi Fotótörténeti Múzeum (Csíkszereda)
EGE	Erdélyi Gazdasági Egyesület
EMGE	Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület

¹⁷⁴ Forró, 2014. 237–283. Nagy B., 2014b, Gidó, 2014. 283–307.

EME	Erdélyi Múzeum-Egyesület (Kolozsvár)
EMISZ	Erdélyi Magyar Ifjak Szövetsége
EMKE	Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület
ETI	Erdélyi Tudományos Intézet (Kolozsvár)
HIM	Hadtörténelmi Intézet és Múzeum (Budapest)
HL	Hadtörténelmi Levéltára
HRM	Haáz Rezső Múzeum (Székelyudvarhely)
TK	Tudományos Könyvtára
KF	Kováts Fényképészet (Székelyudvarhely)
KSH	Központi Statisztikai Hivatal (Budapest)
NKI	Népeségtudományi Kutatóintézet
MADOSZ	Magyar Dolgozók Országos Szövetsége
MAT	Magyar Autonóm Tartomány
MIM	Molnár István Múzeum (Székelykeresztúr)
MKP	Magyar Kommunista Párt
MMAT	Maros Magyar Autonóm Tartomány
MMM	Maros Megyei Múzeum (Marosvásárhely)
MNDT	Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa
MNM	Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest)
NEIT	Nemzeti Egység Ideiglenes Tanácsa
NM	Néprajzi Múzeum (Budapest)
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)
MNSZ	Magyar Népi Szövetség
MOGYE	Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem
NEIT	Nemzeti Egység Ideiglenes Tanácsa
NMF	Nemzeti Megmentési Front
NLP	Nemzeti Liberális Párt
ODA	Országos Demokrata Arcvonal
OGYI	Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet
OMGE	Országos Magyar Gazdasági Egyesület (Budapest)
OMP	Országos Magyar Párt
ONCSA	Országos Nép- és Családvédelmi Alap
OSzK	Országos Széchényi Könyvtár (Budapest)
ÖStA	Österreichisches Staatsarchiv (Bécs)
HHStA	Haus-, Hof- und Staatsarchiv
KA	Kriegsarchiv
PtSzL	Politikatörténelmi és Szakszervezeti Levéltár (Budapest)
RKP	Román Kommunista Párt
KB	Központi Bizottság
RMDSZ	Romániai Magyar Demokrata Szövetség
RMP	Román Munkáspárt
RNL	Románia Nemzeti Levéltára (Bukarest)
HMH	Hargita Megyei Hivatala (Csíkszereda)
KMH	Kolozs Megyei Hivatala (Kolozsvár)
KovMH	Kovácsna Megyei Hivatala (Sepsiszentgyörgy)
MMH	Maros Megyei Hivatala (Marosvásárhely)
Sz	Századok (Budapest)
SZEFHE	Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete
SZIT	Székely Ifjak Társasága
SzNM	Székely Nemzeti Múzeum (Sepsiszentgyörgy)

SZNT	Székely Nemzeti Tanács
TSz	Történelmi Szemle (Budapest)
VR	Vatra Românească
<i>A kisebbségi blokk</i>	A kisebbségi blokk kamarai szavazatszámai és mandátumai. <i>Magyar Kisebbség</i> , 6. (1927) 14:516–517.
<i>A magyar katona</i>	<i>A magyar katona vitézségének ezer éve</i> . Szerk.: Pilch Jenő. Budapest, é. n.
<i>A Magyar Párt</i>	A Magyar Párt marosvásárhelyi nagygyűlésének meghozott határozata a kulturális autonómia tárgyában. <i>Magyar Kisebbség</i> , 12. (1933) 14:435–436.
<i>A Romániához csatolt magyar területek</i>	<i>A Romániához csatolt magyar területek gazdasági élete</i> . I–II. Budapest, 1940.
<i>A romániai menekültek</i>	A romániai menekültek főbb adatai az 1944. februári összeírás szerint. <i>Magyar Statisztikai Szemle</i> , 22. (1944) 9–12:394–410.
<i>A székely kultúr-autonómia</i>	A székely kultúr-autonómia képe a valóságban. <i>Statisztikai Tudósító</i> , 2. (1934) 101. (május 6). 1–2.
<i>A többség kisebbsége</i>	<i>A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről</i> . Szerk.: Herman Gusztáv Mihály. Csíkszereda, 1999.
<i>A választások előtt</i>	Egy volt erdélyi országgyűlési képviselő: <i>A választások előtt. Különös tekintettel Erdélyre</i> . Pest, 1872.
<i>A világháború története</i>	<i>A világháború története</i> . Szerk.: Pilch Jenő. Budapest, é. n.
<i>Az EMGE munkája</i>	<i>Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület munkája, 1941–1942</i> . Kolozsvár, 1942.
<i>Az erdélyi kérdés</i>	Az erdélyi kérdés, mint közigazgatási probléma. Forrásközlés, bevezető: Bárdi Nándor, <i>Magyar Kisebbség</i> , 4. (1998) 1:123–156.
<i>Az 1956-os forradalom</i>	<i>Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság (1956–1959)</i> . Főszerk.: Stefano Bottoni. Ford., szerk. és jegyz.: Stefano Bottoni, László Márton, László Réka, Lázok Klára, Novák Csaba Zoltán. Csíkszereda, 2006.
<i>Az OMP választási eredményei</i>	Az Országos Magyar Párt választási eredményei az 1928., 1931., 1932. és 1937. években. <i>Magyar Kisebbség</i> , 17. (1938) 1:36.
<i>Az ötszázézer</i>	Az ötszázézer székely közül háromszázézer románból székelyesedett el. <i>Magyar Kisebbség</i> , 15. (1936) 8:225.
Ablonczy, 2004	Ablonczy Balázs: Teleki Pál nemzetről és társadalomról – visszacsatolások előtt és után. <i>Nemzet a társadalomban</i> . Szerk.: Fedinec Csilla. Budapest, 2004. 151–170.
Ablonczy, 2011	Ablonczy Balázs: <i>A visszatért Erdély, 1940–1944</i> . Budapest, 2011.
Albert, 1974	Albert Dávid: Székelyudvarhely – iskolaváros. <i>Művelődés</i> , 27. (1974) 5:24.
Albert, 1993	Albert Dávid: <i>400 éves a székelyudvarhelyi Tamási Áron Gimnázium</i> . Székelyudvarhely, 1993.
<i>Alispáni jelentés, H 1894</i>	<i>Alispáni jelentés Háromszék vármegye közigazgatási állapotáról az 1894. évben</i> . Sepsiszentgyörgy, 1895.
<i>Alispáni jelentés, MT 1895</i>	<i>Marostordavármegye 1895-ik évi állapotáról jelentése Dósa Elek alispánnak</i> . Marosvásárhelyt, 1896.

- Alispáni jelentés, MT 1902* *Alispáni jelentés Maros-Torda vármegye 1902. évi állapotáról. Marosvásárhely, 1903.*
- Alispáni jelentés, MT 1904* *Alispáni jelentés Maros-Torda vármegye 1904-ik évi közállapotáról. Maros-Vásárhely, 1905.*
- Alispáni jelentés, U 1902* *Alispáni jelentés Udvarhely vármegye közigazgatási állapotáról az 1902. évben. Székelyudvarhely, 1903.*
- Andorka–Faragó, 1984 *Andorka Rudolf–Faragó Tamás: Az iparosodás előtti (18–19. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. Agrártörténeti Szemle, 26. (1984) 3–4:402–437.*
- Antal, 1976 *Antal Imre: Közbirtokossági visszaélések Csík megyében (1934–1940). Korunk, 35. (1976) 1–2:124–127.*
- Antal, 1994 *Antal Imre: „Tisztetség adassék”. Lapok a csíkszeredai Római Katolikus Főgimnázium történetéből. Csíkszereda, 1994.*
- Anuarul Statistic, 1939* *Anuarul Statistic al României 1937–1938. București, 1939.*
- Anuarul Statistic, 1959* *Anuarul Statistic al R.P.R. București, 1959.*
- Anuarul Statistic 1968–1984* *Anuarul Statistic al Republicii Socialiste România. Bucuresti, 1968–1984.*
- Aranykorszak* *Aranykorszak? A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája. Összeáll., bev. tan.: Novák Zoltán Csaba. Csíkszereda, 2011.*
- Autonóm magyarok?* *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az ötvenes években. Szerk.: Bárdi Nándor. Csíkszereda, 2005.*
- Axenciuc, 1992 *Axenciuc, Victor: Evoluția economică a României: cercetări statistico-istorice 1859–1947. Vol. 1. Industria. București, 1992.*
- Axenciuc, 2000 *Axenciuc, Victor: Evoluția economică a României: cercetări statistico-istorice 1859–1947. Vol. 3. Monedă – Credit – Comerț – Finanțe Publice. București, 2000.*
- Balassa, 1911 *Balassa Sándor: Magyarország főispánjai. Évkönyv. Budapest, 1911.*
- Balaton, 2004 *Balaton Petra: A székely akció története. I. Források. I/1. Munkaterv és kirendeltségi jelentések. Budapest, 2004.*
- Balaton, 2006 *Balaton Petra: A székely akció története, 1902–1914. Állami szerepvállalás Székelyföld felzárkóztatására. Debreceni Egyetem, Doktori (PhD) értekezés, 2006.*
- Balaton–Reisz, 2006 *Balaton Petra–Reisz T. Csaba: A székelyföldi ipari akció. Levéltári Közlemények, 77. (2006) 2:55–122.*
- Balaton, 2010 *Balaton Petra: A székely társadalom önszerveződése: a székely társaságok (Törekvések Székelyföld felzárkóztatására a XX. század elején). I–II. Korunk, III. folyam, 21. (2010) 1:78–85.; 2:71–78.*
- Balaton, 2011 *Balaton Petra: Sztérényi József erdélyi pályafutása. Levéltári Közlemények, 82. (2011) 2:146–170.*
- Balaton, 2009 *Balaton Petra: Székelyföldi tabló: Közéleti személyek emlékiratai Székelyföld fejlesztésére a 19. század utolsó évtizedeiben. Csaba királyfi elárvult népe. Székely konferencia. 2009. október 2–3. Szerk.: Takács Péter. Debrecen, 2009. 285–306.*
- Balaton, 2012 *Balaton Petra: A székely falusi társadalom közösségi színtere. Népházak, szövetkezeti házak. Orpheus Noster, 4. (2012) 2:30–45.*

- Balaton, 2014 Balaton Petra: Vízrendezés és társadalmi felzárkózás Székelyföldön a dualizmus korában. *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig*. Szerk.: Horváth Gergely Krisztián. Budapest, 2014. 377–438.
- Balázsi, 1995 Balázsi Dénes: *Ne nézze senki csak a maga hasznát... Szövetkezeti mozgalom a Kis- és Nagy-Homoród mentén*. Székelyudvarhely, 1995.
- Balázsi, 2009 Balázsi Dénes: Szövetkezetek a Fehér-Nyikó mentén a 20. század első felében. *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve*, I. 2009. 131–196.
- Balogh, 1930 Balogh Arthur: A Csíkmegyei magánjavak. *Erdélyi Magyar Évkönyv, 1918–1929*. Szerk.: Sulyok István–Fritz László. Kolozsvár, 1930. 223–227.
- Balogh, 1931 Balogh Arthur: A székely vallási és iskolai önkormányzat. *Erdélyi Múzeum*, 1931. 10–12:340–354.
- Balogh J., 2005 Balogh Judit: *A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében*. Kolozsvár, 2005.
- Balpárt*
Bándi, 1896 A szövetkezett Balpárt arcképcsarnoka. Budapest, 1905.
Bándi Vazul: A csíksomlyói róm. kath. főgymnasium története. *A csíksomlyói róm. kath. főgymnasium értesítője az 1895–96. tanévről*. Csíkszereda, 1896.
- Bányai, 1937 Bányai Ernő: Az erdélyi magyar ipar tizennyolcéves romániai útja. *Erdélyi Magyar Évkönyv, 1938*. Szerk.: Kacsó Sándor. Brassó, 1937. 130–134.
- Bányai, 1940 Bányai János: Hogyan is állunk a székely anyaváros fogalmával? *Székely Közélet*, 22. (1940) december 7.
- Barabás, 1901 Barabás Endre: *A székely kivándorlás és a Romániában élő magyarok helyzete*. Budapest, 1901. (Klny. a *Közgazdasági Szemle* című folyóiratból)
- Barabás, 1904a Barabás Endre: Udvarhely vármegye közgazdasági leírása. *Közgazdasági Szemle*, 1904. október–november, 1–57.
- Barabás, 1904b Barabás Endre: Székelykeresztúr közgazdasági leírása. *Magyar Gazdák Szemléje*, 9. (1904) 710–726.; 795–809.; 862–874.
- Barabás, 1904c Barabás Endre: *Székelykeresztúr közgazdasági leírása*. Budapest, 1904.
- Barabás, 1904d Barabás Endre: A nemzetiségi bankok székelyföldi actiója. *Közgazdasági Szemle*, 28. (1904) 32:815–839.
- Barabás, 1907a Barabás Endre: A nép táplálkozása Maros-Torda vármegyében. *Közgazdasági Szemle*, 31. (1907) 37:37–44.
- Barabás, 1907b Barabás Endre: *Maros-Torda megye és Marosvásárhely város közgazdasági leírása*. Budapest, 1907.
- Barabás, 1943 Barabás Endre: A magyar iskolaügy Romániában 1918–1940. *Kisebbségi Körlevél*, 7. (1943) 5:271–286., 6:351–363.
- Barabási, 1996 Barabási László: *Balánbánya története*. Csíkszereda, 1996.
- Bárdi, 1997 Bárdi Nándor: A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között. *Regio*, 8. (1997) 2:32–67.
- Bárdi, 1998a Bárdi Nándor: *A Romániához került erdélyi, bánági, kelet-magyarországi magyarok. Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Szerk.: Bárdi Nándor–Fedinec Csilla–Szarka László. Budapest, 1998. 30–36.

- Bárdi, 1998b Bárdi Nándor: A romániai magyarság a két világháború között. *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Szerk.: Bárdi Nándor–Fedinec Csilla–Szarka László. Budapest, 1998. 90–97.
- Bárdi, 2003 Bárdi Nándor: Az erdélyi magyar érdekek megjelenítése az 1910-es években. *Magyar Kisebbség*, 8. (2003) 2–3(28–29):93–105.
- Bárdi, 2006 Bárdi Nándor: A romániai magyar elit generációs csoportjainak integrációs viszonyrendszere (1918–1989). *Integrációs stratégiák a magyar kisebbség történetében*. Szerk.: Bárdi Nándor–Simon Attila. Somorja, 2006. 41–68.
- Bárdi, 2013 Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Csíkszereda, 2013.
- Bárdi–Wéber, 1998 Bárdi Nándor–Wéber Péter: Kisebbségben és többségben. Iuliu Maniu nézőpontjai. *Limes*, 34. (1998) 243–256.
- Baross, 1905 Baross János: *Részleges jelentés az OMGE által a magyar parasztbirtokok öröklési módjaira vonatkozólag elrendelt adatgyűjtés eredményeiről*. Budapest, 1905.
- Bartalis, 1901 Bartalis Ágost: *Segítsünk a székelyeken. Csíkménaság székelyei*. Budapest, 1901.
- Bárth, 2001 Bárth János: *Varság, a székely tanyaközség*. Kecskemét, 2001.
- Bárth, 2010 Bárth János: *Vízvezető közösségek Csíkszentgyörgyön és Csíkbánkfalván*. Kecskemét, 1910.
- Beksics, 1896 Beksics Gusztáv: *A nemzeti politika Erdélyben és a Székelyföldön*. Budapest, 1896.
- Beksics, 1902 Beksics Gusztáv: *Nemzeti akció*. Budapest, 1902.
- Beluszky–Györi, 2005 Beluszky Pál–Györi Róbert: *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Budapest, 2005.
- Benedek, 1920 Benedek Elek: *Édes anyaföldem. Egy nép s egy ember története*. I. Budapest, 1920.
- Benedek, 2012 Benedek Elek: *Édes anyaföldem! Egy nép és egy ember története*. Budapest, 1920.
- Benisch, 1990 Benisch Artúr: Jelentés a Székelyföldről – 1941. *Új Írás*, 30. (1990) 2:15.
- Benkő J., 1999 Benkő József: *Transsilvania specialis. Erdély földje és népe*. Ford., bev. tan. és jegyz.: Szabó György. I–II. Bukarest–Kolozsvár, 1999.
- Benkő J., 1927 Benkő József: *Az Erdélyországi Nemes Székely Nemzet Képe*. Budapest, 1927.
- Benkő S., 1972 Benkő Samu: *Murokország. Művelődéstörténeti barangolás szülőföldemen*. Bukarest, 1972.
- Berde, 1971 Berde Zoltán: Zenei élet Sepsiszentgyörgyön a XIX. század utolsó negyedében. *Aluta*, 3. (1971) 595–596.
- Berekméri, 2008 Berekméri Árpád-Róbert: *Fegyver alatt. A marosvásárhelyi magyar királyi 27. székely honvéd könnyű hadosztály tisztikara, 1940–1945*. Marosvásárhely, 2008.
- Berekméri, 2015 Berekméri Árpád-Róbert: *„Lesz még kikelet!” A marosvásárhelyi magyar királyi 27. székely könnyű hadosztály a második világháborúban, 1940–1945*. Marosvásárhely, 2015.
- Berenczey Kováts, 1938 Berenczey Kováts Lajos: A román földosztás tanulságai. *Mezőgazdasági Közlöny*, 1938. 11. (Klny.) 3.

- Berkó, 1928 *A Magyar Királyi Honvédség története 1868–1918.* Szerk.: Berkó István. Budapest, 1928.
- Bernády, 1925 Bernády György: Nyílt levél székely testvérimhez. *Ellenzék*, melléklet, 1925 január.
- Bertényi, 2008 Bertényi Iván, ifj.: „Képviselői import” Erdélyben, avagy az unió egyik velejárója? *Tradíció és modernizáció a XVIII–XIX. században.* Szerk.: Bodnár Erzsébet–Demeter Gábor. Debrecen, 2008. 202–213.
- Betegh, 1924 Betegh Miklós: *Erdély a háborúban. Néhány erdélyi adat 1914–1917. évek történetéhez.* Diciosânmartin-Dicsőszentmárton, 1924.
- Bethlen B., 1989 Bethlen Béla: *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam.* Budapest, 1989.
- Bethlen I., 1912 Bethlen István: *Az oláhok földvásárlásai Magyarországon az utolsó öt évben.* Budapest, 1912.
- Binder–Cserey, 1991 Binder Pál–Cserey Zoltán: Sepsiszentgyörgy. I. *Háromszék*, 1991. okt. 6.
- Biró, 1991 Biró József: Erdély műemlékeinek sorsa a belvederei döntés után. *Hitel*, 8. (1943) 1:36–51. Újra megjelent: *Hitel*. Vál. és bev.: Záhony Éva. Budapest, 1991.
- Bíró, 1941 Bíró Sándor: Székely gondok. *Magyar Szemle*, 40. (1941) 6:363–368.
- Bíró S., 2002 Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940.* Csíkszereda, 2002.
- Blédy, 1934/1935 Blédy Géza: Francia nyelvtanítás az erdélyi magyar középiskolákban. *Erdélyi Iskola*, 1934/1935. 283–286.
- Biró–Bodó, 1998 Biró A. Zoltán–Bodó Julianna: A „hargitaiság”. Egy régió kultúraépítési gyakorlatáról. *Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakáról.* Szerk.: Bodó Julianna. Csíkszereda, 1998, 195–210.
- Bodeanu–Novák, 2011 Bodeanu, Denisa–Novák Csaba Zoltán: *Az elnémult harang. Egy megfigyelés története, Pálfi Géza élete a Securitate irataiban.* Csíkszereda, 2011.
- Bodnár, 1998 Bodnár György: Ábel az utókorban. Uő: *Jövő múlt időben.* Budapest, 1998. 248–250.
- Bodor, 1904 Bodor Antal: *Az erdélyi pénzügyintézetek.* Budapest, 1904.
- Boér, 2007 Boér Hunor: *A Székely Nemzeti Múzeum a magyar tudomány és közművelődés történetében.* ELTE BTK, Budapest, Doktori (PhD) értekezés, 2007.
- Boér–Gagyi, 2005 Boér Hunor–Gagyi József: Ideológusok és szakemberek. A MAT múzeumai. *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az ötvenes években.* Szerk.: Bárdi Nándor. Csíkszereda, 2005. 508–571.
- Boner, 1865 Boner, Charles: *Transylvania: its Products and its People.* London, 1865.
- Bónis–Degré–Varga, 1961 Bónis György–Degré Alajos–Varga Endre: *A magyar bírósági szervezet és perjog története.* Budapest, 1961.
- Boros–Szabó, 1999 Boros Zsuzsanna–Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944).* Budapest, 1999.

- Borszéky, 1905 Borszéky Soma: *Székelyvasútat a Székelységnek*. Székelyudvarhely, 1905.
- Bottoni, 2008 Stefano Bottoni: *Sztálin a székelyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány története (1952–1960)*. Csíkszereda, 2008.
- Bottoni, 2013–2014 Stefano Bottoni: National Projects, Regional Identities, Everyday Compromises. Szeklerland in Greater Romania (1919–1940). *Hungarian Historical Review*, 2. (2013) 2:477–511. magyarul: Nemzeti tervek, regionális identitás, mindennapi kompromisszumok. Székelyföld Nagy-Romániában (1919–1940). *Közép-Európa a 21. század küszöbén – regionális identitás és civil társadalom*. Szerk.: Lagzi Gábor. Veszprém, 2014. 45–64.
- Bözödi, 1985 Bözödi György: *Székely bánja*. Budapest, 1985.
- Brubaker, 2006 Brubaker, Rogers: Nemzeti kisebbségek, nemzetiesítő államok és anyaországok az új Európában. *Regio*, 17. (2006) 3:3–29.
- Buzogány, 1877 Buzogány Áron: A „Székely művelődési és közgazdasági egyesület” keletkezéséről s működéséről. *Székely Művelődési és Közgazdasági Egyesület első évkönyve 1876-ra*. Szerk.: Buzogány Áron. Budapest, 1877. 1–20.
- Búza, 1930 Búza László: *A kisebbségek jogi helyzete a békeszerződések és más nemzetközi egyezmények értelmében*. Budapest, 1930.
- Braun, 1990 Braun Róbert: Adatok a vidéki munkásság életéhez. Marosvásárhely szervezett munkássága. *Marosvásárhely és vártemploma*. Szerk.: Medvigy Endre. Budapest, 1990. 241–253.
- Buzogány–Jánosi, 2011 Buzogány Dezső–Jánosi Csongor: *A református egyház Romániában a kommunista rendszer első felében. Tanulmányok és dokumentumok*. Budapest, 2011.
- Case, 2005 Case, Holly: A holokauszt és az erdélyi kérdés a második világháború után. *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Szerk.: Molnár Judit. Budapest, 2005. 340–354.
- Chindea, 1938a Chindea, Theodor: *A székelyek és ezeknek összeköttetése a román fejedelemségekkel 1526-ig*. Sibiu, 1938.
- Chindea, 1938b Chindea, Theodor: *A székelyek viszonya a román fejedelemségekhez 1527-től napjainkig*. Sibiu, 1938.
- CJH ET Magyar törvénytár 1000–1895. III. 1540–1848. évi erdélyi törvények. Szerk.: Márkus Dezső. Budapest, 1900.
- Cs. S., 1941 Cs. S.: *Erdélyi ipara. A magyar ipar*. Szerk.: Árvay József. Budapest, 1941. 129–144.
- Csanády, 1990 Csanády András–Csanády Katalin: Székely Himnusz [Rózsavölgyi és társa 1940-es kiadása.] *168 Óra*, 1990. május 1. 17.
- Csanády Gy., 1941 Csanády György: *A májusi nagyáldozat ceremóniája*. Zenéjét szerezte Mihalik Kálmán. Budapest, 1941.
- Csatári, 1967 Csatári Dániel: *A Vásárhelyi Találkozó*. Budapest, 1967.
- Csatári, 1968 Csatári Dániel: *Forgószelemben. Magyar–román viszony, 1940–1945*. Budapest, 1968.
- Cserey, 1998 Cserey Zoltán: A székely és szász székek megszüntetése és a megyerendszer általánosítása Erdélyben 1876-ban. *Acta, A*

- Székely Nemzeti Múzeum, a Csíki Székely Múzeum és az Erdővidéki Múzeum Évkönyve, 1998. 323–328.*
- Cserey, 2011 Cserey Zoltán: Háromszék vármegye Potsa József 26 éves főispánsága idején (1877–1903). *Háromszék*, 2011. dec. 4.
- Cserey, 2012 Cserey Zoltán: Háromszék vármegye Potsa József 26 éves főispánsága idején (1877–1903). *Háromszék*, 2012. ápr. 26.
- Cserey–József, 1999 Cserey Zoltán–József Álmos: *Sepsiszentgyörgy képes története*. Sepsiszentgyörgy, 1999.
- Csetri, 1999 Csetri Elek: Csoma és a szülőföld. *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk.: Kiss András–Kovács Kiss Gyöngy–Pozsony Ferenc. Kolozsvár, 1999. 122–133.
- Csetri, 2002 Csetri Elek: Összefoglalás az Erdélyi magyar történettudományi kutatásokról 1990–2001. *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatás 1990–2001 közötti eredményeiről*. Szerk.: Tánczos Vilmos–Tökés Gyöngyvér. Kolozsvár, 2002. 283–314.
- Csiby, 1939 Csiby Andor: *A székely közbirtokossági vagyonok eredete, történelmi fejlődése az ősfoglalástól napjainkig*. Gyergyószentmiklós, 1939.
- Csikány, 2011 Csikány Tamás: A Magyaros-tető elfoglalása 1917. március 8-án. *Aetas*, 26. (2011) 1:5–24.
- Csilléry, 2006 Csilléry Edit: Közalkalmazottak és köztisztviselők Észak-Erdélyben a második bécsi döntést követően. *Limes*, 18. (2006) 2:73–92.
- Csizmadia, 1976 Csizmadia Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*. Budapest, 1976.
- Csóti, 1999 Csóti Csaba: Az 1916. évi román támadás menekültügyi következményei. *Regio*, 10. (1999) 3–4:226–242.
- Csóti, 2004 Csóti Csaba: Az 1916. évi erdélyrészi háború és a Székelyföld. *Limes*, 17. (2004) 1:51–66.
- Csucsuja, 2004 Csucsuja István: Gyárfás Elemér korának gazdaságáról. *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából*. II. Szerk.: Somai József. Kolozsvár, 2004. 125–161.
- Csucsuja et. al., 2011 Csucsuja István–Báthory Lajos–Máthé András–Nagy Róbert: A Románia területén végbement gazdasági fejlődés a 20. században. *Románia. Tér, gazdaság, társadalom*. Szerk.: Benedek József. Kolozsvár, 2011. 79–126.
- Dani, 2015 Dani Erzsébet: *Identitásgyarmatosítás Erdélyben*. Csíkszereda, 2015.
- Daniel, 1896 Daniel Gábor, vargyasi id.: *A vargyasi Daniel család eredete és tagjainak rövid életrajza*. Budapest 1896.
- Dányi, 2000 Dányi Dezső: A 19. század végi hazai belső vándorlás néhány jellemzője. *KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történelmi Demográfiai Évkönyve*, 1. Szerk.: Faragó Tamás–Öri Péter. Budapest, 2000. 21–121.
- Dávid, 2007 *1956 Erdélyben. Politikai elítéltek életrajzi adattára, 1956–1965*. Szerk.: Dávid Gyula. Kolozsvár, 2006.
- de Gerando, 1845 de Gerando, Auguste: *La Transylvanie et ses habitants*. II. Paris, 1845.

- De Sgardelli, 1935 De Sgardelli, Caesar: *A világháború kézikönyve, 1914–1918.* Budapest, 1935.
- Debreczy, 1937 Debreczy Béla: A magyar tőke és tőkeképződés. *Erdélyi Magyar Évkönyv 1938.* Szerk.: Kacsó Sándor. Brassó, 1937. 140–144.
- Deé Nagy, 1993 Deé Nagy Anikó: Teleki-Téka, Marosvásárhely. *Aetas*, 8. (1993) 3:230–239.
- Demény, 1993 Demény Pál: *Telekkönyvi jog.* Bukarest, 1993.
- Demeter, 2012 Demeter Csanád: A székelyföldi oktatás az 1960–1980-as években. *Pro Minoritate*, 21. (2012) 1(tavaszi):93–109.
- Demeter, 2014 Demeter Csanád: *Rurbanizáció. Területfejlesztési és modernizációs politika a Székelyföld elmaradott régióiban 1968–1989.* Csíkszereda, 2014.
- Demeter–Kisgyörgy, 2011 Demeter Lajos–Kisgyörgy Tamás: *Életem, Háromszék. Boldog békeidők.* Sepsiszentgyörgy, 2011.
- Deseő–Ardói Deseő–Ardói Gyula: *Erdélyi ezredek a világháborúban.* Szerk.: vitéz Deseő Lajos–Ardói Gyula. Budapest, é. n.
- Dima, 1928 Dima, G. A.: *Școala secundară în lumina bacalaureatului.* București, 1928.
- Diószegi, 1990 Diószegi László: Az erdélyi magyar iskola 1918–1940. *Varietas Historiae. Tanulmányok Juhász Gyula 60. születésnapjára.* Budapest, 1990. 81–94.
- Dobrotă, 2013 Dobrotă, M. Octavian: *Strană de strigăt Românesc. Proiect interbelic al „reromânizării secuizaților”.* Sf. Gheorghe, 2013.
- Domokos, 1931a Domokos Pál Péter: Tanügyi „önkormányzat” a gyakorlatban. *Magyar Kisebbség*, 10. (1931) 9:330–336.; 10:370–372.; 11:413–415.
- Domokos, 1931b Domokos Pál Péter: *A moldvai magyarság.* Csíksomlyó, 1931.
- Dorner, 1908 Dorner Béla, enesei: *A sertés Magyarországon.* Budapest, 1908.
- Dorner, 1910 Dorner Béla, enesei: *Az erdélyi szászok mezőgazdasága.* Győr, 1910.
- Dorner, 1940 Dorner Béla, enesei: *Székelyföldi esetek: Erdélyi gazdasági emlékek, elbeszélések.* Budapest, 1940.
- Dósa, 1861 Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány. I. Közjog.* Kolozsvárt, 1861.
- E. Keményfi, 1900 E. Keményfi Katinka: A Kibéd vidéki székely köznép táplálkozása és a táplálkozás befolyása a közegészségre. *Egészség*, 14. (1900) 149–169.
- Easterlin, 1976 Easterlin, A. Richard: Population change and farm settlement in northern United States. *Journal of Economic History*, 34. (1976) 1:45–83.
- Easterlin, 1978 Easterlin, A. Richard–Alter, George–Condran, A. Gretchen: Farms and Farm Families in Old and New Areas: The Northern States in 1860. *Family and Population in Nineteenth-Century America.* Eds.: Hareven, K. Tamara–Vinovskis, A. Maris. New Jersey, 1978. 22–84.
- Éber, 1905 Éber Ernő: *Fajok harca.* Budapest, 1905.

- Edvi Illés, 1896 Edvi Illés Sándor: *A magyar királyi államvasutak és az üzemükben lévő helyi érdekű vasutak áruforgalmi viszonyai*. I–II. Budapest, 1896.
- Egán, 1886 Egán Ede: *Román szomszédaink*. Budapest, 1886.
- Egry, 2006a Egry Gábor: Egy önlegitimáló politikai és történeti narratíva kérdőjelei (1861–2003). Nemzetiségi bankok, nemzetiségi mozgalmak a századforduló Erdélyében. *Múltunk*, 51. (2006) 3:4–34.
- Egry, 2006b Egry Gábor: *Az erdélyi szászok pénzintézeti rendszere és a szász nemzeti mozgalom kapcsolata a 19. században (1835–1914)*. Doktori disszertáció, 2006.
- Egry, 2008 Egry Gábor: *Az erdélyiség „színeváltozása”. Kísérlet az Erdélyi Párt identitásának és identitáspolitikájának elemzésére 1940–1944*. Budapest, 2008.
- Egry, 2013 Egry Gábor: Regionalizmus, erdélyiség, szupremácia. Az Erdélyi Szövetség és Erdély jövője, 1913–1918. *Sz*, 147. (2013) 1:3–32.
- Egyed, 1968 Egyed Ákos: Székely kivándorlás a századfordulón. *Korunk*, 27. (1968) 5:743–750.
- Egyed, 1975 Egyed Ákos: *A parasztság Erdélyben a századfordulón*. Bukarest, 1975.
- Egyed, 1981 Egyed Ákos: Iparosodás és városfejlődés a XIX. század második felében és a XX. század elején. A városi civilizáció elterjedése Erdélyben. Uő: *Falu, város, civilizáció*. Bukarest, 1981. 270–295.
- Egyed, 1982 Egyed Ákos: Székely kivándorlás Amerikába a XX. század elején. *Hargita kalendárium*, 1982. 37–41.
- Egyed, 1997 Egyed Ákos: Erdély civilizációja a dualizmus idején. Uő: *A korszerűsödő és hagyományörző Erdély*. II. Csíkszereda, 1997. 45–64.
- Egyed, 2002 Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció*. Kolozsvár, 2002.
- Egyed, 2004a Egyed Ákos: A Székelyföld közgazdasági és társadalmi helyzete az 1902-es Székely Kongresszus tükrében. *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából*. II. köt. Kolozsvár, 2004. 187–209.
- Egyed, 2004b Egyed Ákos: *Erdély metamorfózisa a hosszú 19. században*. I–II. Csíkszereda, 2004.
- Egyed, 2006 Egyed Ákos: *A székelyek rövid története*. Csíkszereda, 2006.
- Egyed, 2007 Egyed Ákos: *Gróf Mikó Imre – Erdély Széchenyije*. Sepsiszentgyörgy, 2007.
- Egyed, 2011 Egyed Ákos: Jancsó Benedek a székelyekről és a székelyekért. *Jancsó Benedek emlékezete*. Szerk.: Jancsó András et al., Tahitótfalu, 2011. 167–180.
- Egyed, 2013 Egyed Ákos: *A székelyek rövid története a meglepedéstől 1989-ig*. Csíkszereda, 2013.
- Egy beszámoló Egy beszámoló. *Magyar Kisebbség*, 10. (1931) 9:337–340.
- Együtt és külön Együtt és külön. *Az erdélyi magyarok önszerveződése (1989–1990)*. Szerk.: Bárdi Nándor–Gidó Attila–Novák Csaba Zoltán. Kolozsvár, 2014.

- Ehnl, 1934 Ehnl, Maximilian: *Ergänzungsheft 9 zum Werke „Österreich-Ungarns letzter Krieg“*. Wien, 1934.
- Eiler, 2001 Eiler Ferenc: A Népszövetség kisebbségvédelmi rendszere. Eljárások panaszügyekben. *História*, 23. (2001) 1:33., 35–36.
- Eiler, 2007 Eiler Ferenc: *Kisebbségvédelem és revízió. Magyar törekvések az Európai Nemzetiségi Kongresszuson (1925–1939)*. Budapest, 2007.
- EMKE III. *Az EMKE harmadik rendes közgyűlés aug. XIX–XX. Brassóban 1888-ban*. Kolozsvár, 1888.
- Endes, 1938 Endes Miklós: *Csík-, Gyegyó-, Kászon-székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig*. Budapest, 1938.
- Eördögh, 2000 Eördögh István: *Erdély román megszállása (1916–1920)*. Szeged, 2000.
- Eötvös, 1901 Eötvös Károly: *Magyar alakok*. 2. kiad. Budapest, 1901.
- Erdély a hadak útján* Illésfalvi Péter–Szabó Péter–Számvéber Norbert: *Erdély a hadak útján, 1940–1944*. Budapest, 2006.
- Erdély magyar egyeteme* *Erdély magyar egyeteme 1944–1949. Dokumentumok 1945–1949*. I–II. Összeáll., bev., jegyz.: Lázok János–Vincze Gábor, I. *Csögör Lajos emlékirata*. Marosvásárhely, 1995. II. *Dokumentumok*. Marosvásárhely, 1998.
- Erdély rövid története* *Erdély rövid története*. Budapest, 1989.
- Erdély története* *Erdély története három kötetben*. Főszerk.: Köpeczi Béla. I–III. Budapest, 1986.
- Erdélyi J., 1938 Erdélyi János: A „visszarománosító” mozgalom. *Magyar Szemle*, 1938. 5–8:151–160.
- Erdélyi Magyar Évkönyv* *Erdélyi Magyar Évkönyv (1918–1929)*. Szerk.: Sulyok István–Fritz József. Kolozsvár, 1931.
- Észak-Erdély, 1940–1944* *Észak-Erdély, 1940–1944. Limes*, 18. (2006) 2. sz. [Tematikus szám: Bárdi Nándor, Horváth Sz. Ferenc, Gidó Csaba, László Márton, Csilléry Edit, Vallasek Júlia, Tóth-Bartos András, Oláh Sándor, Sárándi Tamás, Egry Gábor tanulmányaival.]
- Ezer székely leány* Ezer székely leány találkozó Csíksomlyón. [Oláh-Gál Elvira interjúja Domokos Pál Péterrel.] *Csíkszereda város évkönyve, 2001*. Csíkszereda, 2001. 241–247.
- Évk:MSZT 10. *Évkönyv a Marosvásárhelyi Székely Társaság 1909. október 30-án tartott jubiláris (10 éves) összefüvetele alkalmából*. Szerk.: Szentgyörgyi Dénes. Marosvásárhely, 1910.
- Évk:MSZT 100. *Évkönyv a Marosvásárhelyi Székely Társaság 100. összefüvetele alkalmából*. Szerk.: Máthé József, Szentgyörgyi Dénes. Marosvásárhely, 1904.
- Ezredtörténet* *A cs. és kir. 82. székely gyalogezred története, 1883–1919*. Vitéz József kir. főherceg előszavával. Budapest, 1931.
- Faragó, 2001 Faragó Tamás: Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*. Szerk.: Faragó Tamás–Öri Péter. Budapest, 2001. 19–63.
- Farkas Á., 1941 Farkas Árpád: *Erdély gazdasági üzemei és időszerű kérdései*. Kolozsvár, 1941.
- Farkas Á., 1944a Farkas Árpád: *Erdély mezőgazdasága*. Kolozsvár, 1944.
- Farkas Á., 1944b Farkas Árpád: *Életképes üzemnagyság a magyar*

- mezőgazdaságban. Kolozsvár, 1944.
- Farkas Z., 2001 Farkas Zoltán: Dr. Szász Pál élete és munkássága. *Az erdélyi gazdasági gondolkodás múltjából*. II. Kolozsvár, 2001.
- Farkas–Bíró, 1944 Farkas Árpád–Bíró György: Üzemi lapok Erdélyben. *Üzemtani közlemények*. Kolozsvár, 1944.
- Fazekas, 1941 Fazekas Endre: *Tagosítás és egyéb birtokrendezési ismeretek kézikönyve*. Budapest, 1941.
- Féder, 2006 Féder Zoltán: *Zsidók Háromszéken. Történelmi adat- és szöveggyűjtemény, 1690–2004*. Rehovat–Izrael, 2005.
- Fişus, 1999 Sepsiszentgyörgy, 2006.
- Fişus, 1999 Fişus, Dan: Dr. Bernády György–primar al oraşului. *Bernády György emlékezete*. Szerk.: Nagy Miklós Kund. Marosvásárhely, 1999. 14–17.
- Fodor J., 2013 Fodor János: A visszatérés. Dr. Bernády György második marosvásárhelyi polgármestersége (1926–1929). *Marosvásárhely történetéből*, 3. Szerk.: Pál-Antal Sándor–Simon Zsolt. Marosvásárhely, 2013. 40–58.
- Fodor J., 2015 Fodor János: Új utakon. Bernády és a Magyar Polgári Demokratikus Blokk (1930–1933). *Bernády, a városépítő*. Szerk.: Fodor János–Pál-Antal Sándor. Marosvásárhely, 2015. 314–334.
- Fodor J., 2016 Fodor János: Bernády György szabadkőművessége. Kézirat. (Megjelenés alatt: *Certamen. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában*. IV. Kolozsvár, 2016)
- Fodor P., 1938 Fodor Pál: A székely közbirtokosság néhány időszerű kérdése. *Hitel*, 3. (1938) 2:126–134.
- Fogarasi, 1974 Fogarasi Sámuel: *Marosvásárhely és Göttinga. Önéletírás (1770–1799)*. Közzéteszi Juhász István. Bukarest, 1974.
- Forró, 2014 Forró Albert: Az 1989-es rendszerváltás csíkszeredai eseményei. *Együtt és külön. Az erdélyi magyarok önszerveződése (1989–1990)*. Szerk.: Bárdi Nándor–Gidó Attila–Novák Csaba Zoltán. Kolozsvár, 2014. 237–283.
- Földes, 2007 Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzetiségi kérdés, 1956–1989*. Budapest, 2007.
- Földi, 1941 Földi István: Kézdivásárhely jelene. *Székelyföld írásban és képekben*. Szerk.: Dávid József. Budapest, 1941. 295–303.
- Földvári, 1941 Földvári László: Erdőgazdasági kérdések és feladatok a felszabadult Keleti és Erdélyi országrészekben. *Kárpátmedence*, 1941. május. 44–47.
- Frisnyák, 2003a Frisnyák Zsuzsa: Magyarország kocsi- és szekérállománya, 1889. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XLII. Miskolc, 2003. 359–385.
- Frisnyák, 2003b Frisnyák Zsuzsa: A magyarországi vasútállomások áruforgalmi jellemzői a 19. század végén. *Közlekedési Múzeum Évkönyve*, XIII. 2001–2002. Budapest, 2003. 305–320.
- Fritz, 1926 Fritz László: Az 1926. évi romániai parlamenti választások statisztikai keresztmetszete Erdély, Bánság és a kapcsolt részekre való különös figyelemmel. *Magyar Kisebbség*, 5. (1926) 13:504–508.

- Fritz, 1927 Fritz László: Az 1927. júliusi román parlamenti választások statisztikája. *Magyar Kisebbség*, 6. (1927) 17:621–636.
- Fritz, 1930 Fritz László: A közigazgatási választások eredményei. *Magyar Kisebbség*, 9. (1930) 7:234–239.
- Fritz, 1931 Fritz László: A Iorga-kormány 1931. évi parlamenti választása. *Magyar Kisebbség*, 10. (1931) 10:525–529.
- Fritz, 1932 Fritz László: Az erdélyi kultúrzóna ügye a Népszövetség előtt. *Magyar Kisebbség*, 11. (1932) 11–12:348–352.; 13:400–406.; 14:437–444.; 15–16:480–491.; 17:514–527.; 18:557–563.
- Fritz, 1933 Fritz László: A Iorga-kormány „interimár-bizottságai” és a magyar nemzetkisebbség. *Magyar Kisebbség*, 12. (1933) 3–4:75–84.
- Fülöp, 1977 Fülöp Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Budapest, 1977.
- Gábor, 2004 Gábor Dénes: *Mítosz és valóság. Gondolatok a Székely Himnuszról*. Pápa, 2004.
- Gagy, 1997 Gagyi József: Az új elit Székelyföldön. Hargita megyei változások 1968 után. *Társadalmi Szemle*, 52. (1997) 4:58–69.
- Gagy, 2003 Gagyi József: Határ, amely összeköt. *Regio*, 14. (2003) 3:126–148.
- Gagy, 2004 Gagyi József: *A krízis éve a Székelyföldön 1949*. Csíkszereda, 2004.
- Gagy, 2005 Gagyi József: Tata és társai. A második világháború utáni hatalomváltás, az új vezetők és a közösség egy székelyföldi faluban. *Autonóm magyarok?* 17–64.
- Gagy, 2007a Gagyi József: Iparosítás és nagyváros-építés Marosvásárhelyen az ötvenes–hatvanas években. *Marosvásárhely történetéből 2*. Szerk.: Novák Csaba Zoltán–Pál–Antal Sándor. Marosvásárhely, 2007. 220–235.
- Gagy, 2007b Gagyi József: Több az, ami elválaszt. Az etnicizált város. *Marosvásárhely történetéből 2*. Szerk.: Novák Csaba Zoltán–Pál–Antal Sándor. Marosvásárhely, 2007. 235–252.
- Gagy, 2009 Gagyi József: *Fejezetek Románia 20. századi társadalomtörténetéhez*. Marosvásárhely, 2009.
- Gaál, 1997 Gaál Kornélia: Marosvásárhely a XIX. század végén és a XX. század elején. *A Maros megyei magyarság történetéből*. Szerk.: Pál–Antal Sándor–Szabó Miklós Marosvásárhely, 1997. 227–239.
- Gál K., 1924 Gál Kelemen: A középiskolai rendelet III. *Magyar Kisebbség*, 3. (1924) 6:241–246.
- Gál, 1997 Gál Zoltán: A magyarországi városhálózat vizsgálata a banki betétforgalom alapján 1910-ben. *Kőfallal, sárpalánkkal... Várostörténeti tanulmányok*. Szerk.: Németh Zsófia–Sasfi Csaba. Debrecen, 1997.
- Garda, 2002 Garda Dezső: *A székely közbirtokosság*. I–II. Csíkszereda, 2002.
- Garda, 2013 Garda Dezső: *A Magyar Párt és Gyergyószentmiklós közélete az 1919–1933 közötti időszakban*. I–II. Csíkszereda, 2013.
- Garofild, 1938 Garoflid, Constantin: Regimul agrar în România. *Enciclopedia României*. Vol 1. București, 1938.
- Gazda, 1998 Gazda Klára: *A székely népviselet*. Budapest, 1998.

- Gazdacímtár, 1897* *A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája.* Második kötet: Gazdacímtár. Budapest, 1897.
- Gellér, 1999 Gellér Katalin: Marosvásárhely Kultúrpalotája. *Bernády György emlékezete.* Szerk.: Nagy Miklós Kund. Marosvásárhely, 1999. 38–49.
- Gergely, 1998 Gergely András: *19. századi magyar történelem, 1790–1918.* Budapest 1998.
- Gergely–Szász, 1978 Gergely András–Szász Zoltán: *Kiegyezés után.* Budapest, 1978.
- Gerő, 1988 Gerő András: *Elsőpró kisebbség.* Budapest, 1988.
- Gerő, 2007 *A Monarchia kora – ma.* Szerk.: Gerő András. Budapest, 2007.
- Gidó A., 2013a *Gidó Attila: Társadalomszerkezet és kulturális infrastruktúra Erdélyben az első világháború után. Certamen I. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában.* Szerk.: Egyed Emese–Pakó László–Weisz Attila. Kolozsvár, 2013. 366–383.
- Gidó A., 2013b *Gidó Attila: Oktatási intézményrendszer és diákpopuláció Erdélyben 1918–1948 között.* Kolozsvár, 2013.
- Gidó Cs., 2001 *Gidó Csaba: Az 1902-s tusnádi székely kongresszus és a székely kivándorlás kérdése. Areopolisz, Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok. I. Székelyudvarhely, 2001. 51–67.*
- Gidó Cs., 2002 *Gidó Csaba: Udvarhelyszéki országgyűlési választások a XX. század elején. Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok. II. Székelyudvarhely, 2002. 29–52.*
- Gidó Cs., 2004 *Gidó Csaba: Román–magyar határkérdés 1940–1944-ben, különös tekintettel a Székelyderzs és Kányád között húzódó határvonalra. Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok. IV. Székelyudvarhely, 2004. 176–199.*
- Gidó Cs., 2006 *Gidó Csaba: Székelyföldi városok vasútforgalmi vonzáskörzete a XIX. század végén. Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok. VI. Székelyudvarhely, 2006. 113–133.*
- Gidó Cs., 2011 *Gidó Csaba: A vasúthálózat kiépülése a Székelyföldön és szerepe a régió modernizációjában, (1868–1915).* Pécsi Egyetem, Doktori (PhD) értekezés, 2011.
- Gidó Cs., 2013 *Gidó Csaba: Vasszekér és gőzmozdony. A székelyföldi vasút története 1868–1915.* Csíkszereda, 2013.
- Gidó Cs., 2014 *Gidó Csaba: A változás pillanatai. Rendszerváltás Székelyudvarhelyen: 1989. December 16.–1990. május 10. Együtt és külön, 283–307.*
- Gidó Cs., 2015 *Udvarhely megye közigazgatás-története impériumváltástól impériumváltásig (1918–1940). Areopolisz, Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok XIV. 2014. Székelyudvarhely, 2015. 225–276.*
- Gidó Cs.–László M., 2006 *Gidó Csaba–László Márton: Észak-Erdély és Magyarország 1940. évi gazdasági fejlettségének összehasonlítása. Limes, 18. (2006) 2:19–41.*
- Glasul Minorităților* *D-I Iuliu Maniu despre problema minorităților. Glasul Minorităților, 1930. 1:2–4.*

- Good, 1994 Good, David F.: The Economic Lag of Central and Eastern Europe: Income Estimates for the Habsburg Successor States, 1870–1910. *The Journal of Economic History*. Vol. 54. Nr. 4. (1994. december).
- Gottfried–Nagy, 2011 Gottfried Barna–Nagy Szabolcs: *A Székely Hadosztály története*. Barót, 2011.
- Gödri, 1898 Gödri Ferenc: Sepszi-Szentgyörgy város története. *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére*. Szerk.: Potsa József. Sepsiszentgyörgy, 1898. 73–100.
- Gödri, 1899 Ifj. Gödri Ferenc polgármester: *Jelentése Sepszi-Szent-Görgy rendezett tanácsú város 1899. évi közigazgatási állapotáról*. Sepsiszentgyörgy, 1900.
- Gödri, 1900 Ifj. Gödri Ferenc polgármester: *Jelentése Sepszi-Szent-Görgy rendezett tanácsú város 1900. évi közigazgatási állapotáról*. Sepsiszentgyörgy, 1901.
- Gödri, 1901 Ifj. Gödri Ferenc polgármester: *Jelentése Sepszi-Szent-Görgy rendezett tanácsú város 1901. évi közigazgatási állapotáról*. Sepsiszentgyörgy, 1902.
- Gönczi, 1895 Gönczi Lajos: *A székelyudvarhelyi ev. ref. Kollégium múltja és jelene*. Székelyudvarhely, 1895.
- Grandpierre, A magyar autonómia Grandpierre: *A magyar autonómia vázlatja*. OSZK Kézirattár, 625. fond, 2859. t.
- Grandpierre, 1928 Grandpierre Emil: Az erdélyi magyarság politikai küzdelmei az egységes magyar párt megalakulásáig. *Magyar Szemle*, 1928. október, 130–136.
- Gyáni, 2001 Gyáni Gábor: A középosztály és a polgárság múltja különös tekintettel a dualizmus kori Erdélyre. *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*. Szerk.: Pál Judit–Fleisz János. Csíkszereda, 2001. 157–177.
- Gyárfás, 1923 Gyárfás Elemér: *Erdélyi problémák 1903–1923*. Cluj–Kolozsvár, 1923.
- Gyárfás, 1937 Gyárfás Elemér: Az első kísérlet. *Magyar Kisebbség*, 16. (1937) 3:77–99., 5–6:157–158.
- György, 2006 György Béla: A romániai Országos Magyar Párt története (1922–1938). PhD, ELTE, Budapest, 2006.
- György, 2011 György Béla: Adalékok a két világháború közötti székely autonómia kérdéséhez. *Csíki Székely Múzeum Évkönyve*, 2011. 105–120.
- Haiddeger, 1941 Haiddeger Ernő: A magyar energiaszolgáltatóipar. *A magyar ipar*. Szerk.: Árvay József. Budapest, 1941. 272–285.
- Hámori, 2004 Hámori Péter: Magyar társadalomszervezési kísérletek Észak-Erdélyben 1938–1944. *Korall* (2004) 18:65–97.
- Hámori, 2006 A magyar kormány szociálpolitikája a visszacsatolt Felvidéken és Észak-Erdélyben. *Integrációs stratégiák a magyar kisebbség történetében*. Szerk.: Bárdi Nándor–Simon Attila. Somorja, 2006. 167–185.
- Hogy gyakorolhatja* Hogy gyakorolhatja önkormányzati jogát egy székely város. *Székely Közélet*, 1930. július 27. 32.

- Hargitaváralja* *Hargitaváralja, Jelképes székely község, mint társadalmi, közművelődési és gazdasági szövetség Alapszabályai.* Székelyfehérvár, 1926.
- Hármaskönyv* *Werbőczy István Hármaskönyve. Decretum Latino-Hungaricum juris consuetudinarii inclyti regni Hungariae et Transylvaniae. Az az Magyar és Erdely országnak törvény könyve.* Debrecen, 1611.
- Hegedüs, 1902 Hegedüs Lóránt: *A székely kivándorlás Romániába.* Budapest, 1902.
- Hegedüs, 1904 Hegedüs Lóránt: *A kivándorlási kongresszusok eredménye.* Budapest, 1904. (Klny. a *Budapesti Szemle* 117. kötetéből)
- Herczeg, 1940 Herczeg Ferenc *Emlékezései. A gótikus ház.* 2. kiad. Budapest, 1940.
- Hermann, 1993 Hermann Gusztáv: *Székelyudvarhely művelődéstörténete.* Bukarest, 1993.
- Hermann, 2003 Hermann Gusztáv Mihály: *Náció és nemzet. Székely rendi nacionalizmus és magyar nemzettudat 1848-ig.* Csíkszereda, 2003.
- Hermann, 2013 Hermann Gusztáv Mihály: *Források fénye – fények árnyéka.* Csíkszereda, 2013.
- Horváth I., 2005 *Változó környezet: állandósuló trendek? Erdély és Magyarország közötti migrációs folyamatok.* Szerk.: Horváth István. Kolozsvár, 2005. 9–133.
- Horváth, 2007 Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái 1931–1940.* Csíkszereda, 2007.
- Hunfalvy–Rohbock, 1864 Hunfalvy János–Rohbock Lajos: *Magyarország és Erdély eredeti képekben.* II. Darmstadt, 1864.
- Hunyadi, 2000 Hunyadi Attila: Romániai magyar gazdaságpolitika. *Magyar Kisebbség*, 6. (2000) 2:322–339.
- Hunyadi, 2006 Hunyadi Attila: Nemzetgazdasági önszerveződési modellek Erdélyben. *Integrációs stratégiák a magyar kisebbség történetében* Szerk.: Bárdi Nándor–Simon Attila. Somorja, 2006.
- Hunyadi, 2007a Hunyadi Attila: A magyar szövetkezeti intézményrendszer Erdélyben 1885–1918 között. *Szövetkezetek Erdélyben és Európában.* Szerk.: Somai József. Kolozsvár, 2007. 49–66.
- Hunyadi, 2007b Hunyadi Attila: A magyar szövetkezetek Romániában 1918–1948 között. *Szövetkezetek Erdélyben és Európában.* Szerk.: Somai József. Kolozsvár, 2007. 67–110.
- Husz, 2002 Husz Ildikó: *Család és társadalmi reprodukció a 19. században. Történeti-szociológiai tanulmány egy Buda-környéki mezőváros társadalmáról a családszerkezet változásának tükrében.* Budapest, 2002.
- I. Tóth, 1941 I. Tóth Zoltán: *Iorga Miklós és a székelyek román származásának tana.* Kolozsvár, 1941.
- I. Tóth, 1942a I. Tóth Zoltán: *Az „Astra” románosító tevékenysége a Székelyföldön.* Kolozsvár, 1942.
- I. Tóth, 1942b I. Tóth Zoltán: *A román történettudomány és a székelyföldi románság kérdése.* Kolozsvár, 1942.

- Illésfalvi, 2009 Illésfalvi Péter: A Székely Határórség megalakítása 1941–1943 között. *Csaba királyfi elárvult népe*. Székely konferencia. 2009. október 2–3. Szerk.: Takács Péter. Debrecen, 2009. 203–204.
- Incze, 1901 Incze István: *A székely kivándorlás*. Emlékirat. Ajánlva az igazságügyi s az összkormány figyelmébe. Sepsiszentgyörgy, 1901.
- Imreh I., 1979 Imreh István: A jelenben élő múlt. Uő: *Erdélyi hétköznapok, 1750–1850. Társadalom- és gazdaságtörténeti írások a bomló feudalizmus időszakáról*. Bukarest, 1979. 122–133.
- Imreh S., 1868 Imreh Sándor: *Székely nemzeti dalok és versek*. Marosvásárhely, 1868.
- Incuraiati-i fraților* Incuraiati-i fraților, căci noi tot nu descurajem. [Csak biztassátok őket, testvérek, de mi mégsem csüggedünk el.] *Glas românesc în regiunea săcuizată*. 1936. novembrie 12. [Magyarul: *Magyar Kisebbség*, 15. (1936) 23:637–640.]
- Iorga, 1905 Nicolae Iorga: *Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen*. Gotha, 1905.
- Iorga, 1906a Iorga, Nicolae: *State și preoți*. București, 1906.
- Iorga, 1906b Iorga, Nicolae: *Neamul românesc în Ardeal și Țara Ungurească*. București, 1906.
- Iorga, 1907 Iorga, Nicolae: *Ceva despre Ardealul românesc*. București, 1907.
- Iorga, 1908 Iorga, Nicolae: *Istoria Românilor pentru poporul Romînesc*. Vălenii de Munte, 1908.
- Iorga, 1913 Iorga, Nicolae: *L'évêché de Hajdu-Dorogh et les droits de l'église roumaine unic de Hongrie*. București, 1913.
- Iorga, 1916 Iorga, Nicolae: *O luptă literară*. București, 1916.
- Iorga, 1928 Iorga, Nicolae: *Istoria românilor prin călătorii*. București, 1928.
- Iorga, 1939 Iorga, Nicolae: *Considerații noi asupra rostului Secuilor*. Conferință la radio (1938). București, 1939.
- Iparfelügyelők, 1901* *A magyar királyi iparfelügyelők tevékenysége az 1901. évben. Jelentés a kereskedelemügyi m. k. ministerhez*. Budapest, 1902.
- Iparfelügyelők, 1913* *A magyar királyi iparfelügyelők tevékenysége az 1913. évben*. Budapest, 1915.
- Ipari akció* *Ipari akció a Székelyföldön*. Javaslatok az iparnak a Székelyföldön való fejlesztéséhez. Budapest, 1905.
- Iratok* *Iratok a romániai Országos Magyar Párt történetéhez 1. A vezető testületek jegyzőkönyvei*. Összeállította György Béla. Csíkszereda–Kolozsvár, 2003.
- Jakó–Juhász, 1979 Jakó Zsigmond–Juhász István: *Nagyenyedi diákok, 1662–1848*. Bukarest, 1979.
- Jancsó B., 1928 Jancsó Benedek: A Román Nemzeti Parasztpárt és az erdélyi kisebbségek. *Magyar Szemle*, 2. (1928)6:140–144.
- Jakab, 1891 Jakab Elek: Emlékbeszéd Báró Orbán Balázs felett. Budapest 1891. (Klny. a *Századok* 1891. I., II., III. füzetéből)
- Jakabffy, 1930 Jakabffy Elemér: Dobrescu rendeletéhez. *Magyar Kisebbség*, 9. (1930) 8:273–275.
- Jakabffy, Törvényjavaslat Jakabffy Elemér: *Törvényjavaslat az etnikai kisebbségekről*. HRM, Paál Árpád hagyatéka, Ms 7651/754.

- Jakabffy, Lugostól Hátszegig Jakabffy Elemér: *Lugostól Hátszegig*. Emlékirat, kéziratként, OSzK Kézirattár, 625. fond, 1486. t.
- Jelentés: FM 1897–1903 *Magyarország földművelésügye 1897–1903*. 2. bőv. kiadás. Budapest, 1904.
- Jelentés: MK 1910/11 A hegyvidéki, erdélyrészi (székelyföldi) és felvidéki miniszteri kirendeltségek 1910. és 1911. évi működésének ismertetése. Balaton Petra: *A székely akció története. I. Források. I/1. Munkaterv és kirendeltségi jelentések*. Budapest, 2004. 461–490.
- Jelentés* Jelentés Kolozs, Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód, Maros-Torda, Csík, Udvarhely és Háromszék vármegyék nemzetiségi és társadalmi viszonyairól, valamint gazdasági és hitelügyi helyzetéről. OSzK Kézirattár. Fol. Hung. 2127.
- Jkv:SZTSZ 1910 *Jegyzőkönyv a Székely Társaságok Szövetségének 1910. aug. 23-án Gyergyószentmiklóson tartott ötödik rendes közgyűléséről*. Marosvásárhely, 1911.
- Jókai, 1964 Jókai Mór: *Bálványosvár*. Budapest, 1964.
- Józsa, 2009 Józsa András: Szovátafürdő. *Korunk*, 20. (2009) 8:47–54.
- József, 1995 József Álmos: A villanyvilágítás kezdete. *Háromszék*, 1995. január 25.
- József, 2011 József Álmos: Sepsiszentgyörgyi vendéglők, kocsmák. *Háromszék*, 2011. január 19.
- Julier, 1933 Julier Ferenc: *1914–1918. A világháború magyar szemmel*. Budapest, 1933.
- K. Lengyel Zsolt, 1993 K. Lengyel, Zsolt: *Auf der Suche nach dem Kompromiss. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918–1928*. München, 1993.
- Kádár, 1993 Kádár Zsombor: *Székelyföldi erdészet- és faipartörténeti jegyzetek*. Budapest, 1993.
- Kádár, 1994 Kádár Zsombor: *A Székelyföld erdészettörténete*. (Rövid áttekintés az 1400-as évektől 1948-ig). Budapest, 1994.
- Kajtár, 1992 Kajtár István: *Magyar városi önkormányzatok (1848–1918)*. Budapest, 1992.
- Karácsonyi, 1908 Karácsonyi János: Pótlások a hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzékéhez. *TT*, 1908. 24–49.
- Karácsonyi, 1925 Karácsonyi János: Sabin Opreanu a hamisító kelepcebűben. *Magyar Kisebbség*, 4. (1925) 6:220–224.
- Katus, 1970 Katus László: Economic Growth in Hungary During the Age of Dualism (1867–1914). *Studia Historica* 62. Budapest, 1970. 35–127.
- Katus, 2009 Katus László: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Pécs, 2009. 402–467.
- Kelemen, 1993 Kelemen Lajos: *Születtem Marosvásárhelyt*. Kolozsvár, 1993.
- Keleti, 1873 Keleti Károly: *Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statistika szempontjából*. Pest, 1873.
- Kérés* Kérés Románia törvényhozásához és a Nemzetek Szövetségéhez, 1920. szeptember 8. HRM, Paál Árpád hagyatéka, Ms 7651/190. 1 f
- Keresztes, 1996 Keresztes Gyula: *Vásárhelyen vásár tartatik*. Bukarest, 1996.
- Keserü, 2007 Keserü Katalin: *Toroczkai Wigand Ede*. Budapest, 2007.

- KI 1906 *Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai.* I–XXXVI. Budapest, 1906–1910.
- Ki volt Orbán Balázs?* *Ki volt Orbán Balázs? Emlékezés a legnagyobb székelyre, születésének századik évfordulóján. 1829. febr. 3.–1929. febr. 3.* Kiadja a Székelykeresztúri Kaszinó, h. n., é. n.
- Kiáltó szó* Kós Károly–Zágoni István–Paál Árpád: *Kiáltó szó. A magyarság útja. A politikai aktivitás rendszere.* Kolozsvár, 1921.
- Kimutatás OMP Kimutatás az Országos Magyar Párt tagozatairól. *Magyar Kisebbség*, 6. (1927) 4:152–153.
- Király, 1995 Király Károly: *Nyílt kártyákkal. Önéletrajz és naplójegyzetek.* Budapest, 1995.
- Kisgyörgy–Vajda, 1972 Kisgyörgy Zoltán–Vajda Lajos: *Köpecbánya, 1872–1972.* Sepsiszentgyörgy 1972.
- Kiss Á., 1936 Kiss Árpád: Az állami elemi iskolák és magyar tagozatok. *Magyar Kisebbség*, 15. (1936) 205–209.
- Kiss Á., 1937 Kiss Árpád: Az állami elemi magyar tannyelvű iskolák és tagozatok az 1936–37. év végén. *Magyar Kisebbség*, 16. (1937) 419–425.
- Kiss P., 1942 Kiss Pál: *Marosvásárhely története.* Marosvásárhely, 1942.
- Kiss T., 2014 Kiss Tamás: Etnikai rétegződési rendszer Erdélyben és Romániában. A magyarok társadalmi pozíciói. *Regio*, 22. (2014) 187–245.
- Kiszolgáltatva* *Kiszolgáltatva. A dél-erdélyi magyar kisebbség 1940–1944 között.* Összeáll., bev., jegyz.: L. Balogh Béni. Csíkszereda, 2013.
- Kivándorlás* *A magyar szent korona országainak kivándorlása és visszavándorlása, 1899–1913.* Budapest, 1918.
- Kletečka, 2002 *Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867.* II. Abteilung: Das Ministerium Schwarzenberg. Bd. 1: 5. Dezember 1848–7. Jänner 1850. Hg.: Kletečka, Thomas. Wien, 2002.
- KN 1875 *Az 1875. évi augusztus hó 28-ra hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi napló.* I–XVIII. Budapest, 1876–1878.
- KN 1906 *Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* I–XXVI. Budapest, 1906–1910.
- Kocsis, 2006 Kocsis Lajos: *A csíki magánjavak története (1869–1923).* Debrecen, 2006.
- Koncz, 1887 Koncz József: *A marosvásárhelyi evang. reform. kollegium könyvnyomdájának száz éves története.* Marosvásárhelyt, 1887.
- Koncz, 1896 Koncz József: *A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története.* Marosvásárhely, 1896.
- Kónya, 2014 Kónya Ádám: A Kossuth-kultusz ápolása Sepsiszentgyörgyön. *Háromszék*, 2014. március 15.
- Koós, 1905 Koós Mihály: *A székely actio ismertetése.* Budapest, 1905.
- Koréh, 2000 Koréh Endre: „Erdélyért”. *A székely hadosztály és dandár története, 1918–1919.* I–II. Budapest, 2000.
- Kormányjelentés, 1909* *A M. Kir. Kormány 1909. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* Budapest, 1910.

- Kormányjelentés, 1912* A M. Kir. Kormány 1912. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1913.
- Kormányjelentés, 1913* A M. Kir. Kormány 1913. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1915.
- Kós, 1976 Kós Károly: *Tájak, falvak, hagyományok*. Bukarest, 1976.
- Kósa, 1998 Kósa László: *Paraszti polgárosodás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Budapest, 1998.
- Kósa, 2001 Kósa László: „Hét szilvafa árnyékában” A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon. Budapest, 2001.
- Kósa, 2009 Kósa László: Az erdélyi fürdők aranykora. *Korunk*, 20. (2009) 8:3–8.
- Kosztá Nagy, 1995 Kosztá Nagy István: *Csíkszereda – Miercurea Ciuc – Szeklerburg*. Csíkszereda, 1995.
- Kotics, 2002 Kotics József: *Parasztagazdaság és modernizáció: a méhészet szerepe a paraszti gazdálkodás rendszerében*. Debrecen, 2002.
- Kovács A., 1940 Kovács Alajos: Erdély népesedési viszonyai. *Erdély*. Budapest, 1940. 229–237.
- Kovács Á., 1937a Kovács Árpád: Bírák, ügyészek és egyéb igazságügyi alkalmazottak nemzetiségi megoszlása Erdélyben 1936. november 1-én. *Magyar Kisebbség*, 16. (1937) 4:117–124.
- Kovács Á., 1937b Kovács Árpád: A megyei közigazgatási tisztviselők nemzetiségi megoszlása Erdélyben az 1936. év végén. *Magyar Kisebbség*, 16. (1937) 12:326–333.
- Kovács M., 1995 Kovács M. Mária: Aesculapius Militans. Érdekvédelem és politikai radikalizmus az orvosok körében: 1919–1945. *Magyarország társadalomtörténete II. 1920–1944*. Budapest, 1995.
- Kovácsy, 1943 Kovácsy István: Hadászat és geopolitika. *Magyar Katonai Szemle*, 13. (1943) 6:444.
- Kozári, 2005 Kozári Monika: *A dualista rendszer (1867–1918)*. Budapest, 2005.
- Kozma, 1879 Kozma Ferenc: *A Székelyföld közgazdasági és közmívelődési állapota*. Budapest, 1879.
- Kozma, 1901 Kozma Ferenc: A székelyek. Az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből*. XX. Magyarország. VII. Erdély és a szomszédos hegyvidékek. Budapest, 1901.
- Kozmosz, 1927 Kozmosz: A székelység tanügyi önkormányzatához. *Magyar Kisebbség*, 6. (1927) 7:259–261., 8:293–295.
- Köpeczi, 1986 Köpeczi Béla: Kitekintés: Erdély útja 1918 után. *Erdély története*, III. 1733–1779.
- Kövér, 1982 Kövér György: *Iparosodás agrárországban. Magyarország gazdaságtörténete 1848–1914*. Budapest, 1982.
- Kövér, 2007 Kövér György: Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági teljesítménye. *A Monarchia kora – ma*. Szerk.: Gerő András. Budapest, 2007. 44–72.
- Kristóf, 1925 Kristóf György: *Jókai napjai Erdélyben*. Cluj–Kolozsvár, 1925.

- Kristóf, 1938 Kristóf György: Az erdélyi időszaki sajtó a kiegyezéstől a közhatalom változásáig (1867–1919). *Magyar Könyvszemle*, 62. (1938) 1:41–66.
- Kristóf, 1939 Kristóf György: *Az erdélyi magyar vidéki hírlapirodalom története a kiegyezésig*. Cluj–Kolozsvár, 1939.
- Kriza, 2003 Kriza Ildikó: A székely himnusz születésének háttere. *Honismeret*, 2003. 5:57–68.
- Kurkó, 1987 *Kurkó Gyárfás emlékére: Szemelvények beszédeiből, cikkeiből és róla szóló írásokból*. Összeáll.: Lipcsey Ildikó. Budapest, 1987. 237.
- L. Balogh, 2006 L. Balogh Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*. Csíkszereda, 2002.
- L. Balogh, 2013 *Kiszolgáltatva. A Dél-Erdélyi magyar kisebbség 1940–1944 között*. Összeáll. és bev.: L. Balogh Béni. Csíkszereda, 2013.
- Lakatos, 1886 Lakatos István: *Ötven év a marosvásárhelyi Casino életéből (1833–1883)*. Marosvásárhelyt, 1886.
- Lakatos, é. n. Lakatos István: Hadinapló (kézirat a család tulajdonában)
- Lăpedatu, 1918 Lăpedatu, Alexandru: Problema săcuică. *Neamul Românesc*, 1918. nov. 3.
- Lăpedatu, 1924 Lăpedatu, Alexandru: *Săcuii și Români*. 1924. március 16.
- Lăpedatu, 1925 Lăpedatu, Alexandru: *Miscellaneae*. București, 1925.
- Laslett, 1979 Laslett, Peter: A család és háztartás: történeti megközelítések. *Világtörténet*, 1. (1979) 4:3–38.
- László Gy., 1899 László Gyula: *Székely és csángó leányok*. Marosvásárhely, 1899.
- László Gy., 1900 László Gyula: Székely kivándorlás. *Közgazdasági Szemle*, 24. (1900) 527–539.
- László M., 2009 László Márton: A kollektivizálás menetrendje és modelljei a Székelyföldön. *Korall* (2009) július:55–84.
- László M., 2015 László Márton: Maros-Torda/ Maros megye közigazgatása 1918–1938 között. *Areopolisz, Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok XIV. 2014*. Székelyudvarhely, 2015. 195–224.
- László–László, 2009 László Mária–László Antal: Magyar állam telepítési politikája és az erdélyi „hozzátelepítések” az első világháború előtti negyedszázadban. *Magyarország és a Balkán*. Balkán Füzetek, Különszám II. Szerk.: M. Császár Katalin. Pécs, 2009. 280–292.
- Maár, 2000 Maár István: *A Magyar Népközösség 1938–1940*. Kézirat, 2000. OSzK Kézirattár, 625 fond 2789. t.
- MAT Stat. Évk., 1960 Magyar Autonóm Tartomány Statisztikai Évkönyve 1960*. București, 1960
- Majdán, 1996 Majdán János: Baross Gábor, a „vasminiszter”. *In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére*. Szerk.: Lengvári István. Pécs, 1996. 377–384.
- Majdán, 2001 Majdán János: Az erdélyi vasútállomások vonzáskörzete. *Székelyföld 2000. A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben*. Válogatás a 2000. április 13–15-i, tusnádfürdői konferencián elhangzott előadásokból. Szerk.: Papp Kincses Emese–Kassay János– Kánya József. Csíkszereda, 2001. 173–186.
- Makkai, 1996 Makkai Béla: A magyar kormányzat „Bosniai actio”-ja (1909–1919) *Sz*, 130. (1996) 2:341–381.

- Makkai, 2000 Makkai Béla: Magyarság-gondozás Bukovinában. *Kisebbségkutatás*, 9. (2000) 3:446–477.
- Makkai, 2002 Makkai Béla: A kivándorolt magyarság anyaországi támogatása a 20. század elején – Ploeisti példáján. *Sz.*, 136. (2002) 1:3–30.
- Makkai, 2003 Makkai Béla: *Végvár vagy hídfő? „Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása” Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában (1904–1920)*. Budapest, 2003.
- Makkai, 2004 Makkai Béla: *Idegenben. Tanulmányok a magyar–magyar kapcsolatok korai történetéből*. Budapest, 2004.
- Makkai, 2014 Makkai Béla: Székely és csángó kivándorlók, bukovinai székely idénymunkások a román munkaerőpiacon a 19–20. század fordulóján. *Piacok a társadalomban és a történelemben*. Szerk.: Halmos Károly–Kiss Zsuzsanna–Klement Judit. Budapest, 2014. 285–298.
- Makkai, 2016 Makkai Béla: *Székely-magyar „temető” – Ó-Románia. A regáti magyarság a dualizmus-kori nemzetpolitika látóterében*. Budapest, 2016. (kézirat, megjelenés alatt)
- Makfalvi, 1997 Makfalvi [Vincze] Gábor: A marosvásárhelyi Rubicon. *A Maros megyei magyarság történetéből*. Szerk.: Pál-Antal Sándor–Szabó Miklós. Marosvásárhely, 1997. 251–269.
- Malán, 1943 Malán Mihály: Erdélyi magyarok és románok az embertan tükrében. *Magyarok és románok*. I. Szerk.: Deér József–Gáldi László. Budapest, 1943. 599–667.
- Málik, 1912 Málik Loránd: *Sepsiszentgyörgy rendezett tanácsu város 1912 évi közigazgatási állapota*. XVII. Sepsiszentgyörgy, 1913.
- Malonyay, 1909 Malonyay Dezső: *A magyar nép művészete*. II. *A székelyföldi, a csángó és a torockói magyar nép művészete*. Budapest, 1909.
- Mamina–Scurtu, 1996 Mamina, Ion–Scurtu, Ioan: *Guverne și guvernanți (1916–1938)*. București, 1996.
- Maniu, 1998 Maniu, Iuliu: A kisebbségi kérdés. *Limes*, 11. (1998) 4:136–162.
- D-I Iuliu Maniu despre problema minorităților* D-I Iuliu Maniu despre problema minorităților. *Glasul Minorităților*, 8. (1930) 1:2–4.
- Maniu kormányon* Maniu kormányon. *Magyar Külpolitika*, 8. (1929) 2:1–2.
- A Maniu-kormány* A Maniu-kormány pihenőre tért. *Magyar Külpolitika*, 8. (1929) 23:11–12.
- A Maniu-kormány* A Maniu-kormány vergődése. *Magyar Külpolitika*, 8. (1929) 5:13–14.
- Marger, 2006 Martin N. Marger: *Race and Ethnic Relations – American and Global Perspectives*. Wadsworth, 2006.
- Márki, 1884 Márki Sándor: *Magyar Pantheon. A magyar történelem, művészet és irodalom 150 kimagasló alakja képekben és rövid életrajzokban feltüntetve*. Pozsony–Budapest, 1884.
- Máthé, 1901a Máthé József: *A székely kérdés*. Marosvásárhely, 1901.
- Máthé, 1901b Máthé József: *Székelyföldön. (Utazás a bajok körül)*. Marosvásárhely, 1901.
- Mattyasovszky, 1904 Mattyasovszky Miklós: *Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás*. Budapest, 1904.
- Még egyszer* Még egyszer líceumaink sorsáról. A felekezeti líceumok helyzetéről. *Magyar Kisebbség*, 3. (1924) 17:669–673.

- Mester, Az erdélyi Magyar Szövetség Mester Miklós: Az erdélyi Magyar Szövetség szervezetének ismertetése és annak felosztása 1921-ben. Kézirat, OSzK Kézirattár, 625. fond, 2871. tétel. 4. f.
- Mester, 1935 Mester Miklós: A román antirevizionista mozgalom ismertetése. MNL OL, P 1077 Keleti Akció, 6. köt. 1935. 845–861.
- Mester, 1998 Mester Miklós: A román antirevizionista mozgalom ismertetése. *Magyar Kisebbség*, 4. (1998) 3–4:162–172.
- Mester, 2012 Mester Miklós: *Arcképek két tragikus kor árnyékában*. Budapest, 2012.
- Mészáros, 1999 Mészáros József: A Palota könyvtára. *Bernády György emlékezete*. Szerk.: Nagy Miklós Kund. Marosvásárhely, 1999. 55–60.
- Mezőgazdasági statisztika* *A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. I–V. I. A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése s az 1895. VIII. évi törvénycikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenként. V. Végeredmények*. Budapest, 1897–1900.
- Mihăilescu, 1923 Mihăilescu, Vintila: Câteva observații asupra Românilor din Secuine. *Buletinul Societății Regale Române de Geografie*, 1923. 112–118.
- Mikó, 1934 Mikó Imre: A székely közületi kulturális önkormányzat. *Magyar Kisebbség*, 13. (1934) 13:365–378., 15–16:441–464.
- Mikó I., 1936 Mikó Imre: A romániai magyar kisebbség panaszai a Nemzetek Szövetsége előtt. *Hitel*, 1936. 11:197–123.
- Mikó I., 1938a Mikó Imre: A romániai magyarság panaszai a Nemzetek Szövetsége előtt. *Magyar Kisebbség*, 17. (1938) 24:581–586.
- Mikó, 1938b Mikó Imre: A román kisebbségi státútum. *Hitel*, 3. (1938) 3:177–192.
- Mikó I., 1941 Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikatörténete 1918. december 1.–1940. augusztus 30*. Budapest, 1988. 326.
- Mikó L., 1929 Mikó László: Az erdélyi mezőgazdasági organizációnk kiépítése. *Gazdasági sérelmeink és kívánásaink*. II. Kolozsvár, 1929. 136–155.
- Mikszáth* Mikszáth Kálmán: Nemzetes uraimék. Budapest, 2013. E-book.
- Mikszáth, 2013a Mikszáth Kálmán: *Két választás Magyarországon*. E-book. Budapest, 2013.
- Mikszáth, 2013b Mikszáth Kálmán: A T. Házból (márc. 2.). Uő: *Cikkek és karcolatok*. II. Ebook. Budapest, 2013.
- Miskolcgy, 1982 Miskolcgy Ambrus: Az írni tudás és a társadalmi rétegződés Erdélyben az 1820–30-as években. *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, II. (1981) Budapest, 1982. 123–124.
- Miskolcgy, 1987 Miskolcgy Ambrus: Erdély a reformkorban (1830–1848). *Erdély története*, III. 1193–1345.
- MKIK 1891 *A marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése területének közgazdasági viszonyairól az 1891-ik évben*. Marosvásárhely, 1892.
- MKIK 1892 *Jelentés a marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara területének 1892. évi közgazdasági viszonyairól*. Marosvásárhely, 1893.

- MKIK 1896 *A marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1896-ik évben.* Marosvásárhely, 1897.
- MKIK 1898 *Jelentés a marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara 1898. évi közgazdasági viszonyairól.* Marosvásárhely, 1899.
- MKIK 1906 *Jelentés a marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara kerületének 1906. évi közgazdasági viszonyairól.* Marosvásárhely, 1907.
- MKIK 1910 *Jelentés a marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara kerületének 1910. évi közgazdasági viszonyairól.* Marosvásárhely, 1911.
- MKIK 1911 *Jelentés a marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara kerületének 1911. évi közgazdasági viszonyairól.* Marosvásárhely, 1912.
- Mohay, 2006 Mohay Tamás: Vonzáskör változásban: bucsújárás Csíksomlyóra. *Csíki Székely Múzeum Évkönyve*, 2006. 273–324.
- Mohay, 2007 Mohay Tamás: Bukaresti magyarok a csíksomlyói búcsúban. *Acta Siculica*, 2007. 677–696.
- Moldovan, 1927 Moldovan, Iuliu: Problema demografiei și biopolitica. *Buletinul Eugenic și Biopolitic*, 1927.
- Molnár, 1931 Molnár Dénes: A székely autonóm iskolák kérdéséhez. *Magyar Kisebbség*, 10. (1931) 13:479–484.
- Molnár, 1934a Molnár Dénes: A „Háromszékmegyei Tanalap”. *Magyar Kisebbség*, 13. (1934) 8:228–230.
- Molnár, 1934b Molnár Dénes: A székelység nemzeti vagyona és adóssága. *Erdélyi Fiatalok*, 5. (1934) 1:13–16.
- Molnárné Hubes, 1970 Molnárné Hubes Éva: Székelyudvarhely időszaki sajtótermékeinek történeti áttekintése. *Könyvtári Szemle*, 14. (1970) 3:128–131.
- MSÉvk 1874–1891 *Magyar Statisztikai Évkönyv. II–XIX.* Budapest, 1874–1891.
- MSÉvk ÚF 1894–1914 *Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam I–XIX.* Budapest, 1894–1914.
- Murgescu, 2010 Bogdan Murgescu: *România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500–2010).* Iași, 2010.
- Nagy A., 1938 Nagy András: Egészségpolitikai vázlat. *Hitel*, 3 (1938) 1:58–72.
- Nagy A., 1997 Nagy András, dr.: *Városkép és ami hozzá tartozik...* Csíkszereda, 1997.
- Nagy B., 2000 Nagy Botond: Erdővidék egyesítését célzó törekvések 1883–1884-ban. *Erdővidéki Lapok*, 1. (2000) december, 2:22–24.
- Nagy B., 2007 Nagy Botond: Rendvédelem a magyar–román határon a 19. század második felében. *Acta Siculica*, 2007. 437–453.
- Nagy B., 2008 Nagy Botond: Az osztrák–magyar–román külkereskedelem szállítóeszközei 1. A szárazföldi szállítás struktúraváltásának körülményei *Acta Siculica*, 2008. 377–389
- Nagy B., 2010a Nagy Botond: Székely vendégmunkások Romániában. Határszéli migráció a Székelyföldön. *Transindex*, 2010.
<http://multikult.transindex.ro/?cikk=12479> (letöltve: 2015. 11. 10.)
- Nagy B., 2010b Nagy Botond: Megélhetési taktikák válság idején: kézdivásárhelyi csizmadia- és cipésmesterek az osztrák–

- magyar–román vámháború körülményei között. *Acta Siculica*, 2010. 417–444.
- Nagy B., 2011a Nagy Botond: Kereskedelmi szerződések és vámtarifák az Osztrák-Magyar Monarchia és Románia között 1. *Transindex*, 2011.
- Nagy B., 2011b Nagy Botond: Látszólagos visszatérés a szerződéses vámtarifákhoz. *Transindex*, 2011.
<http://vilag.transindex.ro/?cikk=15087> (letöltve:2015. 11. 10.)
- Nagy B., 2011c Nagy Botond: Székely kivándorlás és hivatalnoki magatartás. *Acta Siculica*, 2011, 297–306.
- Nagy B., 2013 Nagy Botond: Erdővagyon-újraelosztás és faipari nagyvállalatok megjelenése Háromszéken. *Certamen. I. Előadások a Magyar Tudomány napján az Erdélyi Múzeum Egyesület I. szaksztyáiban*. Szerk.: Egyed Emese–Pakó László–Weisz Attila. Kolozsvár, 2013. 335–352.
- Nagy B., 2014a Nagy Botond: Amikor Háromszék próbálta meg „bekebelezni” Brassót. *Transindex*, 2014.
<http://itthon.transindex.ro/?cikk=23299> (letöltve: 2015. 11. 10.)
- Nagy B., 2014b Nagy Botond: Háromszék központjának viharos fél éve, 1989. december–1990. május. *Együtt és külön*, 323–355.
- Nagy B., 2015a Nagy Botond: Háromszék közigazgatása 1918–1940 között. *Areopolisz, Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok XIV. 2014*. Székelyudvarhely, 2015. 159–194.
- Nagy B., 2015b Nagy Botond: Háromszék közigazgatása 1918–1940 között. Kézirat, Jakabffy Elemér Alapítvány Kortörténeti Gyűjtemény, K-1342.
- Nagy, 2015c Nagy Botond: Háromszék legkedveltebb adóalanyai 1871–1918. *Elíttek Háromszéken a 19–20. században. A politikai, gazdasági, egyházi és kulturális élet szereplői. Tanulmányok*. Szerk.: Novák Csaba Zoltán. Csíkszereda, 2015. 125–176.
- Nagy E., 1926 Nagy Endre: Az erdélyi mezőgazdasági organizációnk kiépítése. *Gazdasági sérelmeink és kívánságaink*, I. Dicsőszentmárton, 1926.
- Nagy I., 1895 Nagy Imre, T.: *A székely kivándorlás*. Bp., 1895.
- Nagy I., 1911 Nagy Imre, T.: *Csík vármegye közigazgatási állapotáról*. Csíkszereda, 1911.
- Nagy I., 1996 Nagy Imre, Tivai: *Emlékezés régi csíkiakról*. Csíkszereda, 1996.
- Nagy L., 1944 Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*. Kolozsvár, 1944.
- Nagy M., 2001 Nagy Mariann: *A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete*. PhD (doktori) értekezés. Kézirat. Debrecen, 2001.
- Nagy M., 2003 Nagy Mariann: *A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején*. Budapest, 2003.
- Nagy M., 2015 Nagy Mariann: *Agrárregiók Magyarországon a 20. század elején*. Pécs, 2015.
- Nagy R., 2008 Nagy Róbert: Külföldi tőkebefektetések a Székelyföldön 1880–1918 *Areopolisz, Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok*, VIII. Székelyudvarhely, 2008. 119–132.
- Nagy Sz., 2011 Nagy Szabolcs: Egy székely város közállapotai az első világháború végén. *Acta Siculica*, 2011.

- Nagy Sz., 2013 Nagy Szabolcs: Impériumváltás Sepsiszentgyörgyön. *Acta Siculica*, 2012–2013. 345–356.
- Nagy V., 1922 Nagy Vilmos, nagybaconi: *A Románia elleni hadjárat, 1916–1917*. I–II. Budapest, 1922.
- Nagy Z., 1942 Nagy Zoltán: Az erdélyi magyar szövetkezetek a visszatéréskor. *Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve, 1940–1941*. Kolozsvár, 1942. 159–220.
- Nagy–Olti, 2009 *Érdekképviselő vagy pártpolitika? Iratok a Magyar Népi Szövetség történetéhez, 1944–1953*. Összeáll.: Nagy Mihály Zoltán–Olti Ágoston. Csíkszereda, 2009.
- Nagy–Vincze, 2004 *Autonomisták és centralisták. Észak Erdély a két román bevonulás között*. Vál., szerk. és bev.: Nagy Mihály Zoltán–Vincze Gábor. Kolozsvár–Csíkszereda, 2004.
- Nasta, 1925 Nasta, Andrei: *Problema colonizării*. București, 1925.
- Népszövetség A Népszövetség új ülősszaka és a Csíki Magánjavak ügye. *Magyar Kisebbség*, 11. (1932) május 16. 304.
- Népmozgalom, 1901–1910 *A Magyar Szent Korona országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenként*. Budapest, 1913.
- Népszámlálás, 1869 *A Magyar Korona országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*. Budapest, 1871.
- Népszámlálás, 1880 *A Magyar Korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei I. némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt. II. Megyék és községek szerint részletezve*. Budapest, 1882.
- Népszámlálás, 1890 *A Magyar Korona országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. I. Általános népleírás. II. A népesség foglalkozása. III. Épület-statisztika*. Budapest, 1893.
- Népszámlálás, 1900 *A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. 1. A népesség általános leírása községenként. 2. A népesség foglalkozása községenként. 3. A népesség részletes leírása. 4. A népesség foglalkozása részletesen. 5. A népesség foglalkozásának némely részletei és a vállalati statisztika. 6. Az ipar körébe tartozó tisztviselő- és egyéb segédszemélyzet munkaideje és munkabére. 7. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve. 8. Közszolgálati ágak és szabadfoglalkozások. 9. A népesség ház- és földbirtokviszonyai. 10. Végeredmények összefoglalása*. Budapest, 1902–1909.
- Népszámlálás, 1910 *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. 1. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. 2. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. 3. A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika. 4. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtokviszonyai. 5. Részletes demográfia. 6. Végeredmények összefoglalása*. Budapest, 1912–1920.
- Népszámlálás, 1941 MNL OL, XXXII-h-1941. Központi Statisztikai Hivatal levéltára, Népszámlálások feldolgozási táblái, 1941. évi népszámlálás feldolgozási táblái.

- Népszolgálat*, 2015 *Népszolgálat. A közösségi elkötelezettség alakváltozatai a magyar kisebbségek történetében.* Szerk.: Bárdi Nándor–Filep Tamás Gusztáv–Lőrincz D. József. Pozsony, 2015.
- Novák, 2004 Novák Csaba Zoltán: A Magyar Autonóm tartomány elitjének kialakulása. *Nemzet a társadalomban.* Szerk.: Fedinec Csilla. Budapest, 2004. 191–205.
- Novák, 2005 Novák Csaba Zoltán: Az RKP hatalmi szerkezetének kiépítése Maros megyében, 1944–1948. *Autonóm magyarok?* 64–84.
- Novák, 2006 Novák Csaba Zoltán: A megyésítés előkészítése és a nemzetiségi kérdés Romániában 1967–1968. *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében.* Szerk.: Bárdi Nándor–Simon Attila. Somorja, 2006. 421–455.
- Novák, 2010a Novák Csaba Zoltán: *Aranykorszak? A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája I. (1965–1974).* Csíkszereda, 2010.
- Novák, 2010b Novák Csaba Zoltán: Területrendezés a hetvenes-nyolcvanas évek Romániájában. *URBS Magyar Várostörténeti Évkönyv, V.* (2010). Szerk.: Á. Varga László. 149–168.
- Novák, 2014 Novák Csaba Zoltán: Forradalom és rendszerváltás Maros megyében. *Együtt és külön*, 191–197.
- Novák K., 2011 Novák Károly: *Azok a boldog békeidők Székelyudvarhelyen.* Székelyudvarhely, 2011.
- Novák–László, 2012 Novák Csaba Zoltán–László Márton: *A szabadság terhe. Marosvásárhely, 1990. március 15–21.* Csíkszereda, 2012.
- Novák–Olti, 2008 Novák Csaba Zoltán–Olti Ágoston: Udvarhely vagy Csíkszereda? Harc a megyeszékhelyért (Egy csíkszeredai küldöttség Nicolae Ceaușescunál 1968-ban). *Székelyföld*, 12. (2008) 7:85–111.
- Nové, 2012 Nové Béla: *Hivatása kisebbségmentő. Pásint Ödön pályaképe.* Kolozsvár, 2012.
- Nyárády, 2003 Nyárády R. Károly: *Erdély népesedéstörténete.* Budapest, 2003.
- Nyigri, 1941 Nyigri Imre: Magyar–román per a statisztika megvilágításában. *A visszatért Erdély és a keleti részek.* Összeáll.: Orbók Attila–Csatár István. Budapest, 1941. 43–159.
- Nyirő, 2010 Nyirő József: *Uz Bence.* Szeged, 2010.
- Oberding, 1930 Oberding József: Az erdélyi agrárreform. *Gazdasági sérelmeink és kívánságaink*, III. Kolozsvár, 1930.
- Oberding, 1941 Oberding József: A székely népfelleg elhelyezése. *Erdélyi Tudósító*, 20. (1941) 11:158.
- Oberding, 1943 Oberding József György: Erdély gazdasági élete. *Kárpátmedence*, 3:9 (1943) 518–523.
- Oláh, 1998 Oláh Sándor: Elitrekrutáció a Székelyföldön. *Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakáról.* Csíkszereda, 1998. 101–127.
- Oláh, 2001 Oláh Sándor: *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962).* Csíkszereda, 2001.
- Oláh, 2005 Oláh Sándor: A Magyar Autonóm Tartomány a Román Népköztársaságban. *Autonóm magyarok?* 617–628.
- Oláh, 2008 Oláh Sándor: *Kivizsgálás. Írások az állam és a társadalom viszonyáról a Székelyföldön.* Csíkszereda, 2008.

- Olti, 2005 Olti Ágoston: A Csíki magánjavak a második világháború után. *Autonóm magyarok?* 84–112.
- Olti–Gidó, 2005 Olti Ágoston–Gidó Attila: A legfontosabb termelőeszközök 1948-as államosítása Csík- és Udvarhely megyében. *Autonóm magyarok?* 112–147.
- Opra, 2010 Opra Pál: Erdély lakosságának foglalkozási megoszlása (1930). *Pro Minoritate*, 2010. 2:29–40.
- Opreanu, 1925 Opreanu, Sabin: *Terra Siculorum. Contribuțiuni privitoare la României din ținutul Secuilor*. Cluj, 1925.
- Opreanu, 1926 Opreanu, Sabin: *Contribuțiuni la toponomie din ținutul Săcuilor*. II. Kolozsvár, 1926. 153–189.
- Opreanu, 1927a Opreanu, Sabin: *Săcuizarea Românilor prin religie*. Cluj, 1927.
- Opreanu, 1927b Opreanu, Sabin: *Ținutul săcuilor. Contribuții de geografie umană și de etnografie*. Cluj, 1927.
- Opreanu, 1930 Opreanu, Sabin: Problema culturalei române în ținutul săcuilor. *Transilvania*, LXI (1930) 1–6:153–164.
- Orbán I–VI. Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismeii szempontból*. I–VI. Pest, 1868–1873.
- Orbán, 1888 Orbán Balázs: *A székelyek származásáról és intézményeiről*. Budapest, 1888.
- Orbán-tükör* Orbán Balázs korok tükrében. Összeáll.: Róth András Lajos. Székelyudvarhely, 1998.
- Orbán J., 1943 Orbán János: *Székelykeresztúr története*. Kolozsvár, 1943.
- Ormos, 1983 Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920*. Budapest, 1983.
- Oroszi, 1993 Oroszi Sándor: *Kincstári erdőgazdálkodás Erdélyben 1867-től 1918-ig*. Budapest, 1993.
- Oroszi, 1995 Oroszi Sándor: *Emlékezés a székely közösségek erdőire*. Budapest, 1995.
- Oroszlány, 1915 Oroszlány Gábor: *Maros-Vásárhely és a háboru, 1915*. Marosvásárhely, 1915.
- Ötven hónap* Ötven hónap Észak-Erdélyben: a Horthy-rendszer integráló készségének próbája (1940–1944). *Magyar Kisebbség*, 19. (2014) 1:7–199. [Csilléry Edit, Sárándi Tamás, Szavári Attila, Nagy József, Tóth-Bartos András, Szabados Mihály tanulmányai.]
- Ötvös, 1994 Ötvös Veronika: A kantai Nagy Mózes Gimnázium rövid története 1680–1994. *Alma Mater 1680–1994. Emlékkönyv*. Szerk.: Kiss Éva–Kiss Lázár. Kézdivásárhely, 1994. 29–32.
- Paál Á., 1928 Paál Árpád beszéde a kamarában 1928. április 5-én a vallásügyi törvény tárgyában. *Magyar Kisebbség*, 7. (1928) 12:464–469.
- Paál Á., 1931 Paál Árpád: *Törvény a székely közületek közművelődési önkormányzatáról a Párizsban 1919 december 19-én kötött nemzetközi szerződés II. cikke alapján*. Kolozsvár, 1931. november 14., korrektura példány, OSzK 204441., 1. Újra-kiadva: *Magyar Kisebbség*, 9. (2004) 1–2:424–465.
- Paál F., 1868 Paál Ferenc, szentkatolnai: Székely dal. Imreh Sándor: *Székely nemzeti dalok és versek*. Marosvásárhely, 1868.
- Paál S., 1904 Paál Sándor: *A székely nép*. Budapest, 1904.
- Paiget, 1987 Paiget, John: *Magyarország és Erdély*. Budapest, 1987.

- Pakot, 2008 Pakot Levente: Népesedési folyamatok és a demográfiai viselkedés kistérségi mintái. Udvarhely vármegye a 19. század végén, 20. század elején. *Történeti demográfiai évkönyv 2006–2008*. Szerk.: Faragó Tamás–Öri Péter. Budapest, 2008. 123–155.
- Pakot, 2012 Pakot Levente: Családok és háztartások két székelyföldi településen a 19. század második felében. *Demográfia*, 55. (2012) 4:268–291.
- Pál János, 2008 Pál János: Vissza- és elrománosítási kísérletek a székelyföldi unitárius egyházközségekben. *Magyar Kisebbség*, 13. (2008) 1–2(45–46):186–253.
- Pál J., 1996 Pál Judit: Írástudás a Székelyföldön a XVIII. században. *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*. Kolozsvár, 1996. 421–433.
- Pál J., 2001 Pál Judit: Modernizáció a Székelyföldön a 19. században. Az állam és a helyi autonómiák viszonya. *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*. Szerk.: Fleisz János–Pál Judit. Csíkszereda, 2001. 178–223.
- Pál J., 2003 Pál Judit: *Városfejlődés a Székelyföldön, 1750–1914*. Csíkszereda, 2003.
- Pál J., 2007 Pál Judit: Péchy Manó – a „mintahivatalnok”. *Erdélyi Múzeum*. 69. (2007) 1–2:33–61.
- Pál J., 2008a Pál Judit: A közigazgatás és az igazságügy átszervezése Erdélyben a 19. század közepén. *Levéltári Szemle*, 58. (2008) 4:48–62.
- Pál J., 2008b Pál Judit: Erdélyi főispánok a századfordulón (1900–1901). *Emlékkönyv Benkő Samu születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk.: Sipos Gábor. Kolozsvár, 2008. 211–223.
- Pál, 2009a Pál Judit: Erdélyi főispánok a kiegyezés után. *Aetas*, 24. (2009) 4:80–99.
- Pál, 2009b Pál Judit: Unió vagy autonómia? Erdély uniójának törvényi szabályozása. *Magyar Kisebbség. Nemzetpolitikai szemle*. Új sorozat. 14. (2009) 1–2(51–52):64–80.
- Pál, 2009c Pál Judit: Erdélyi főispánok a Tisza-éra végén (1890–91). I. *Korunk*, harmadik folyam, 20. (2009) 3(március):54–62; II. 4(április):67–76.
- Pál J., 2010a Pál Judit: *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*. Kolozsvár, 2010.
- Pál J., 2011a Pál Judit: Polgárok vagy politikusok? Az erdélyi városok országgyűlési képviselője a kiegyezés után. *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére*. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2010. évi, Kőszegen megrendezett konferenciájának kötete. Szerk.: H. Németh István, Szívós Erika, Tóth Árpád. Budapest, 2011. 346–360.
- Pál J., 2011b Pál Judit: Az utolsó székelyföldi királybírák és az első főispánok. *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve*, VII. Szerk.: Kelemen Imola. Csíkszereda, 2011. 145–154.
- Pál J., 2012 Pál Judit: Ünnepek és emlékezet. A dualizmus korának koronázási ünnepségei és a koronázási domb szimbolikája. *Korunk*, harmadik folyam, 22. (2012) II. rész. 10:59–65.

- Pál J., 2013a Pál Judit: Korrupció vagy „hazafias cselekedet”? Választási korrupció Erdélyben a dualizmus kor elején. *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig*. Szerk.: Bertényi Iván–Dobszay Tamás–Forgó András–Pálffy Géza–Rácz György–Szijártó M. István. Budapest, 2013. 388–404.
- Pál J., 2013b Pál Judit: The Representation of Transylvanian Towns in Parliament in the Period 1878–1910. *Transylvanian Review /Revue de Transylvanie*, vol. XXII (Winter 2013) No. 4. 46–67.
- Pál J., 2014 Pál Judit: Az erdélyi városok képviselőinek átalakulása a kiegyezés után – a képviselők helyi kötődése. *Szám- (és betű)vetés. Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. Szerk.: Öri Péter. Budapest, 2014. 77–92.
- Pál J.–Holec R., 2006 Pál Judit–Holec Roman: *Aristokrat v službách štátu: Gróf Emanuel Péchy*. Bratislava, 2006. 400.
- Pál G., 1923 [Pál Gábor](#): A székelyföldi közbirtok és az agrárreform. *Magyar Kisebbség*, 2. (1923) 1:5–15.; 2:46–57.
- Pál G., 1928b Pál Gábor: Kisebbségi egyezmény és a magyar kisebbség. *Magyar Kisebbség*, 7. (1928) 17:617–638.
- Pál G., 1940 *Pál Gábor: Emlékeimből (1918–1939)*, kézirat, György Béla kéziratosa hagyatéka. Jakabffy Elemér Alapítvány Kortörténeti Gyűjtemény, Kolozsvár.
- Pál-Antal, 2002 Pál-Antal Sándor: *Székely önkormányzat-történet*. Marosvásárhely, 2002.
- Pál-Antal, 2006 Pál-Antal Sándor: *Áldozatok-1956*. Marosvásárhely, 2006.
- Pálfi Cs., 1970 Pálfi Csaba: A Gyöngyösbokréta története. *Táncstudományi Tanulmányok*, 1969–1970. 115–161.
- Pálffy, 1902 Pálffy Gyula: *A székelység állattenyésztése*. Marosvásárhely, 1902.
- Palkó, 1979 Palkó Attila: Tutajozás a Maroson. *Korunk Évkönyv*, Kolozsvár, 1979. 202–212.
- Pálvölgyi, 2013 Pálvölgyi Balázs: A határrendőrségtől a földreformig A kivándorlás kezelésének megközelítései Magyarországon 1881 és 1914 között. *Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére*. Szerk.: Szoboszlai-Kiss Katalin–Deli Gergely. Győr, 2013. 396–406.
- Pap, 2010 Pap József: A választójog és a választókerületi beosztás problematikája Erdélyben (1848–1875). *Acta Academiae Agriensis, Nova series*, XXXVII. Sectio Historiae, 123–144.
- Papp J., 1931 Papp József: Az erdélyi székelyek vallási és tanügyi önkormányzata. *Magyar Kisebbség*, 10. (1931) 8:283–289.; 9:324–332.; 10:364–369.
- Papp J., 1932 Papp József: Erdélyi kultúróna ügye a Népszövetség előtt. *Magyar Szemle*, 16. (1932) 3:287–296.
- Papp K., 1915 Papp Károly: *A Magyar Birodalom vasérc- és köszvénykeplete*. Budapest, 1915.
- Papp Z., 2010 Papp Z. Attila: Kitántorogtak Amerikába: a nyugati magyar diaszpórák kialakulása. *Transindex*, 2010.
<http://vilag.transindex.ro/?cikk=11981> (letöltve: 2015. 11. 10.)

- Papucs, 2006 Papucs András: Háromszéki iparvasutak térképeken különös tekintettel a kommandói erdei vasútra. *Acta Siculica*, 2006. 147–162.
- Parajdi, 1940–41 Parajdi Incze Lajos: A Székelyföld az országépítésben. *Hitel*, 5–6. (1940–41) 2:113–127.
- Patterson, 1869 Patterson, Arthur J.: *The Magyars: their Country and Institutions*. II. London, 1869.
- Peace Conference of Paris* *A history of the Peace Conference of Paris*. I–VI. Ed.: Harold, Temperley. London, 1920–1924.
- Petrovay, 1937 Petrovay Tibor: Szövetkezeti ügyünk. *Erdélyi Magyar Évkönyv 1938*. Szerk.: Kacsó Sándor. Brassó, 1937. 118–123.
- Pongrácz, 1940 Pongrácz Kálmán: Erdély és a Székelyföld gazdasági problémái. *Közgazdasági Szemle*, 64. (1940) 12:797–843.
- Popa-Lisseanu, 1932 Popa-Lisseanu, Gheorghe: *Secuiei si secuizarea Românilor*. București, 1932.
- Popa-Lisseanu, 1933 Popa-Lisseanu, Gheorghe: *Sicules et Roumains. Un proces de dénationalisation*. București, 1933.
- Popa-Lisseanu, 1936 Popa-Lisseanu, Gheorghe: *A székelyek és a románok székelyesítése*. Bukarest, 1936.
- Popovici, 1924 Popovici, Gheorghe: Diferențe și asemănări în structura biologică de rasă a popoarelor României. *Cultura*, 1924. 224–235.
- Pölöskei, 2008 Pölöskei Ferenc: A pártstruktúra Magyarországon a dualizmus korában. *Múltunk*, 53. (2008) 4:215–230.
- Putnik, 1901 Putnik Béla: A magyar kivándorlók Galacson (Romániában). *Közgazdasági Szemle*, 25. (1901) 26:826–832.
- Rácz Gy., 1906 Rácz György: *A magyar földbirtokosság anyagi pusztulása*. Budapest, 1906.
- Raffay, 1987 Raffay Ernő: *Erdély 1918–1919-ben*. Budapest, 1987.
- Ravasz, 2002 Ravasz István: *Erdély ismét hadszíntér 1944*. Petit Reál Könyvkiadó, Budapest, 2002.
- R. A., 1933 R[ónai] A[ndrás]: határvédelmi telepítések Romániában. *Statisztikai Tudósító*, 1933. november 30. 1–2.
- R. D., 1936 R. D: Székelyudvarhely város köztisztviselői az 1935. évben *Statisztikai Tudósító*, 1936. 9. 1. tábla.
- R. Szeben, 1933 R. Szeben András [Rónai András]: A Magyarországtól Romániához átkapcsolt részek felekezeti iskoláinak háború előtti és jelenlegi államsegélyeinek összehasonlítása. *Magyar Kisebbség*, 12. (1933) 19–20:585–586.
- R. Szeben, 1934 R. Szeben András [Rónai András]: Az erdélyi magyarság népoktatásügyének statisztikai mérlege a másfél évtizedes román uralom alatt. *Magyar Statisztikai Szemle*, (1934) 10:851–871.
- R. Szeben, 1935 R. Szeben András [Rónai András]: Erdély magyar fiatalsága az ipari pályák felé. *Magyar Kisebbség*, 14. (1935) 5:116–119.
- Recensământul*, 1930 *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*. 3. Neam, limba maternă, religie. Profesiuni. 5. Profesiuni. 9. Știința de carte. Profesiuni. 10. Întreprinderi industriale și comerciale. I–X. București, 1938–1940.

- Relații agrare* *Relații agrare și mișcări țărănești în România.* Ed.: Vasile Liveanu. București, 1967.
- RMIL Romániai Magyar Irodalmi Lexikon, Kolozsvár-Bukarest, 2010.V. 1. Romániai Magyar Irodalmi Lexikon. Kriterion, Bukarest, 1994.
- Roberts, 1951 Roberts, Henry: *Rumania; political problems of an agrarian state.* New Haven–London, 1951.
- România, 1944–1990* Hunya Gábor–Réti Tamás–R. Süle Andrea–Tóth László: *România 1944–1990. Gazdaság- és politikai történet.* Budapest, 1990.
- Romániai magyar kisebbség* Romániai magyar kisebbség helyzetképváltozása 1931. május óta. A Iorga-kormány nemzetiségpolitikája 1931–1932-ben. *Magyar Kisebbség*, 11. (1932) 13:371–373. Romsics, 1987
Romsics Ignác: *Gróf Bethlen István politikai pályája, 1901–1921.* Budapest, 1987.
- Romsics, 1991 Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz.* Budapest, 1991.
- Romsics, 1999a Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz.* Budapest, 1999.
- Romsics, 1999b Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, 1999.
- Rónai, 1939 Rónai András: Erdély népességi viszonyai. *Magyar Statisztikai Szemle*, 20. (1939) 4:350–350.
- Rónai, 1939 Rónai, Andrew: *Population Conditions in Transylvania.* Budapest, 1939.
- Rónai, 1940 Rónai András: Románia néprajzi viszonyai. *Földrajzi Közlemények*, 68. (1940) 2:86–109.
- Rónai, 1989 Rónai András: *Térképezett történelem.* Budapest, 1989.
- Ronnås, Per, 1984 Ronnås, Per: *Urbanization in Romania. A Geography of Economic and Social Change Since Independence.* Stockholm, 1984.
- Róth, 1999a Róth András Lajos: Dorner Béla, a székely gazdák nevelője. *Székelyföld*, 3. (1999) 10:60.
- Róth, 1999b Róth András Lajos: Bányai János és a „Székelység”. *Udvarhely Szék*, 2. (1999) 34. sz.; 35. sz.
- Róth, 2002 Róth András Lajos: Adalékok egy gazdasági iskola történetéhez („Szabó József féle, tordai kisebb magyar gazdasági iskola”). *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok.* II. Székelyudvarhely, 2002. 144–168.
- Róth, 2003a Róth András Lajos: A székelyföldi miniszteri kirendeltség programjaiból (A székelyföldi legelők rehabilitálása). *Kiss András emlékkönyv.* Kolozsvár, 2003. 471–482.
- Róth, 2003b Róth András Lajos: Századfordulós hangulat egy erdélyi kisvárosban és meglepő aktualitásai. *Székelyföld*, 7. (2003) 10:73–104. (Előadás a „Mezőváros és vidéke” című konferencián. Kézdivásárhely, 2002. június 8. Kézirat.)
- Róth, 2004 Róth András Lajos: Az állami beavatkozási politika kezdetei a Székelyföld mezőgazdaságába a XIX–XX. század fordulóján. *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Kolozsvár, 2004. 407–419.

- Róth, 2008 Róth András Lajos: Fehér vagy tarka szarvasmarha? Érvek és ellenérvek a fajtaváltás kérdésében. *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok*. VIII. Székelyudvarhely, 2008. 155–200.
- Rugonfalvi, 2009 *A nemes székely nemzet képe*. Szerk.: Rugonfalvi Kiss István, Budapest, 2009.
- Ruisz, 1944 Ruisz Rezső: Ipar és kereskedelem az erdélyi városokban. *Hitel*, 9. (1944) 7:401–408.
- Salamon, 1970 Salamon Sándor: Színjátzás Sepsiszentgyörgyön a 19. században. I–II. *Aluta*, 2. (1970) 163–218.
- Salamon, 1971 Salamon Sándor: Színjátzás Sepsiszentgyörgyön a 20. század elején 1900–1913. *Aluta*, 3. (1971) 547–570.
- Sandru, 1975 Dumitru Şandru: *Reforma agrară din 1921 în România*. Bucureşti, 1975.
- Sándor I., 1942 Sándor István, jánosfalvi: *Székelyhoni utazás a két Homorod mellett*. I. Utazás a Külső- vagy Nagy Homoród mellett. Kolozsvár, 1942.
- Sándor J., 1896 Sándor János: *A székelykereszturi unitárius gymnasium történelme*. Székely-Keresztúr, 1896.
- Sándor J., 1910 Sándor József: *Az EMKE megalapítása és negyedszázados működése, 1885–1910*. Kolozsvár 1910.
- Sándor J., 1931 Sándor József parlamenti beszéde *Monitorul Oficial*, Partea III-a Desb. Senatului. No. 4 din iulie 1931.
- Sándor K., 2014 Sándor Klára: *A székely írás nyomában*. Budapest, 2014.
- Sárándi, 2015 Sárándi Tamás: *Iratok az 1940 őszén működött észak-erdélyi magyar katonai közigazgatás történetéhez*. Kézirat, 2015.
- Sarlós, 1976 Sarlós Béla: *Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében*. Budapest, 1976.
- Schandl, 1938 Schandl Károly: *A magyar szövetség negyven éve*. Budapest, 1938.
- Schwächter, 1994 Schwächter Ernő: Székelyudvarhely megye zsidóságának szenvedése a náciizmus alatt. Natania, [1994].
- Sebesi, 1908 Sebesi Samu: Bartha Miklós élete és működése. *Bartha Miklós Összegyűjtött Munkái*. I. S. a. r. Samassa János–Szmretnik István–Sztankovits Ferenc. Budapest, 1908.
- Sebess, 1903 Sebess Dénes: *A székelyföldi tagosítás és arányosítás*. Marosvásárhely, 1903.
- Sebess, 1905 Sebess Dénes: *Emlékirat az erdélyrészi telepítésről*. Marosvásárhely, 1905.
- Sebestyén, 2011 *Időtár III. Marosvásárhely történeti kronológiája 1919-től 1944-ig*. Összeáll.: Sebestyén Mihály. Marosvásárhely, 2011.
- Simón, 1903 Simón Péter: *A székely kivándorlás, kivált vallási és közgazdasági szempontból*. Kolozsvár, 1903.
- Simón, 1911 Simón Péter: *A székely kivándorlás kivált vallási, nemzeti és közgazdasági szempontból*. Budapest, 1911.
- Sipos, 2006 Sipos Lajos: *Tamási Áron*. Budapest, 2006.
- Solty, 1941 Solty Ernő: Agrárpolitikai feladatok Erdélyben. *Kárpátmedence. Gazdaságpolitikai Szemle*. 1941. május. 37–44.
- Sombori, 1835 Sombori József: A Hajdani Nemes Székely Nemzet Áldozó Poharáról. *Tudományos Gyűjtemény*, 19. (1835) 3:3–18.

- Somogyi É., 1976 Somogyi Éva: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. (Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez)*. Budapest, 1976.
- Somogyi É., 2007 Somogyi Éva: A dualizmus államrendszere. *A Monarchia kora – ma*. Szerk.: Gerő András. Budapest, 2007, 109–121.
- Somogyi Zs., 1902 Somogyi Zsigmond: *Magyarország főispánjainak története, 1000–1903*. Budapest, 1902.
- Sonkoly, 2001 Sonkoly Gábor: *Erdély városai a XVIII–XIX. században*. Budapest, 2001.
- Stipta, 1995 Stipta István: *Törekvések a vármegyék polgári átalakítására. Tervezetek, javaslatok, törvények*. Budapest, 1995.
- Sulyok, 1923 Sulyok István: Végső veszedelemben középfokú oktatásunk. *Magyar Kisebbség*, 2. (1923) 13:496–497
- Sylvester, 1996 Sylvester Lajos: *Úz völgyi hegyomlás*. Sepsiszentgyörgy, 1996.
- Sz. Szakáts, 1929 Sz. Szakáts, Péter: A Székelyföld ipara. Története, eseményei. *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára*. Szerk.: Csutak Vilmos. Sepsiszentgyörgy, 1929. [Reprint: Budapest, 1989] 669–681.
- Szabó Cs., 2014 Szabó Csongor: *Az Országos Magyar Párt a két világháború közti parlamenti választásokon*. Kézirat, 2014.
- Szabó Cs., 2015a Szabó Csongor: *Csik megye közigazgatása (1918–1940)*. Kézirat, 2015, Jakabffy Elemér Alapítvány Kortörténeti Gyűjteménye, K-1343.
- Szabó Cs., 2015b Szabó Csongor: *Választások a Székelyföldön*. Kézirat, 2015.
- Szabó D., 2007 Szabó Dániel: A magyarországi politikai rendszer működése. *A Monarchia kora – ma*. Szerk.: Gerő András. Budapest, 2007. 122–135.
- Szabó Dezső, 1982 Szabó Dezső: *Életem. Születéseim, halálaim, feltámadásaim*. I–II. Bukarest, 1982.
- Szabó Gy., 2014 Szabó Gyula: Az irredentizmus mámora. *Székelyföld*, 18. (2014) 8:41–66.
- Szabó J., 2002 Szabó József János: *Az Árpád-vonal. A Magyar Királyi Honvédség védelmi rendszere a Keleti-Kárpátokban, 1940–1944*. Budapest, 2002.
- Szabó M., 2007 Szabó Miklós: A Marosvásárhelyi Tolnai Lajos Népi Kollégium (1947–1948). *Marosvásárhely történetéből 2*. Szerk. Novák Csaba Zoltán–Pál-Antal Sándor. Marosvásárhely, 2007. 166–174.
- Szabolcska, 1910 Szabolcska, Mihály: *A Székelyföldön. Évkönyv a Maros-Vásárhelyi Székely Társaság 1909. október 30-án tartott jubiláris (10 éves) összejövedele alkalmából*. Szerk.: Szentgyörgyi Dénes, M.-Vásárhelyt, 1910.
- Szarka, 2001 Szarka László: *A városi magyar népesség számának alakulása a Magyarországgal szomszédos országokban (1910–2000)*. *Kisebbségkutatás*, 10. (2001) 4:57–67.
- Szádeczky, 1920 Szádeczky K. Lajos: *A székely puccs 1877-ben. Székely légió szervezése az orosz–török háborúban*. Budapest, 1920.
- Szádeczky Kardoss, 1927 Szádeczky-Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest, 1927.
- Szakács, 1943 Szakács Gusztáv: A Nemzeti Önellósítási Alap Erdélyben. *Hitel*, 8. (1943) 4:204–210.

- Szalay, 1943 Szalay Zoltán: Az 1941. évi népszámlálással kapcsolatban végrehajtott iparstatisztika első eredményei. *Magyar Statisztikai Szemle*, 21. (1943) 5–6:268–284.
- Szalkai, 2010 Szalkai Gábor: A 19. századi közúti forgalom jellegzetességei Magyarországon és Háromszéken, *Acta Siculica*, 2010. 395–416.
- Szász F., 1926 Szász Ferenc: Az agrárreformmal kapcsolatban még megoldandó kérdések. *Gazdasági sérelmeink és kívánságaink*. I. Dicsőszentmárton, 1926. 40–41.
- Szász Z., 1986a Szász Zoltán: Gazdaság és társadalom a kapitalista átalakulás korában. *Erdély története, III.* Szerk.: Szász Zoltán. Budapest, 1986. 1508–1623.
- Szász Z., 1986b Szász Zoltán: Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867–1918). *Erdély története, III.* 1624–1700.
- Szász Z., 1986c Szász Zoltán: Forradalmak és nemzeti mozgalmak a monarchia összeomlása után (1918–1919). *Erdély története, III.* 1701–1732.
- Szász Z., 2007 Szász Zoltán: Nemzetállamiság a soknemzetiségű birodalomban. *A Monarchia kora – ma.* Szerk.: Gerő András. Budapest, 2007, 136–153.
- Szász Zs., 1928 Szász Zsombor: *Erdély Romániában.* Budapest, 1928.
- Szász Zs., 1931 Szász Zsombor: Az erdélyi románság regionalista törekvései. *Magyar Szemle*, 5. (1931) december: 348–359.
- Szász Zs., 1932 Szász Zsombor: Az erdélyi román regionalista mozgalmak hullámai. *Magyar Szemle*, 6. (1932) január: 61–69.
- Székely, 1893 Székely Gergely: *Hetvenhárom év itthonn. Korrajz és politikai elmélkedések.* Brassó, 1893.
- Székely Kongresszus (1902) Székely Kongresszus. Csíktusnád. Budapest, 1902.
- Székely Kongresszus *A székely kongresszus szervezete, tagjainak névsora, tárgyalásai és határozatai.* Csíkszereda, 2001.
- SzNM Ekv. *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára.* Szerk.: Csutak Vilmos. Sepsiszentgyörgy. 1929.
- SZN 1908–1911 *Székelyek Naptára*, 1–4. évfolyam. Szerk.: Molnár Emil, Megyaszai Mihály. (A 3. évfolyamot: Benkő Pál, Megyaszai Mihály, Nagy Károly). Kézdivásárhely, 1908–1911.
- Székelyföld írásban *Székelyföld írásban és képekben.* Szerk.: Dávid József. Budapest, 1941.
- Szekeres Lukács, 2009 Szekeres Lukács Sándor: A sóvidéki lázadás 1919 tavaszán (1919. március 29.–április 6.) *Székelyföld*, 13. (2009) 87–109.
- Szentimrei, 1957 Szentimrei Jenő: *Harc az állandó színházért Marosvásárhelyen 1780–1945.* Marosvásárhely, 1957.
- Szentmártoni, é. n. Szentmártoni Kálmán: Emlékezés Báró Orbán Balázusra, a legnagyobb székelyre, születésének századik évfordulóján. *Ki volt Orbán Balázs? Emlékezés a legnagyobb székelyre, születésének századik évfordulóján.* 1829. febr. 3.–1929. febr. 3. Kiadja a Székelykeresztúri Kaszinó, h. n., é. n. 10–23.
- Szentmártoni, 1929 Szentmártoni Kálmán: Érettségi vizsgálatok. (Baccalaureatusok.) *Magyar Kisebbség*, 8. (1929) 1:26–35.
- Szlucska, 2010 Szlucska János: „Pünkösdi királyság.” *Az észak-erdélyi oktatásügy története 1940–1944.* Budapest, 2009.

- Szoboszlai, 1941 Szoboszlai Zoltán: Hegyivadászok. *Magyar Katonai Szemle*, 11. (1941) 4:635.
- Takács I., 1989 Takács Imre: *Magyarország földművelésügyi közigazgatása az Osztrák–Magyar Monarchia korában, 1867–1918*. Budapest, 1989.
- Takács P., 2009 Takács Péter: Gondolatok a „székely örökségről”. *Csaba királyfi elárvult népe*. Székely konferencia. 2009. október 2–3. Szerk.: Takács Péter. Debrecen, 2009. 263–283.
- Tamás, 1995 Tamás Sándor: A Csiki Magánjavak. Az erdő a székelyek életében. *Erdélyi Múzeum*, 57. (1995) 3–4:14–55.
- Tarisznyás, 1994 Tarisznyás Márton: *Gyergyó történeti földrajza*. Gyergyószentmiklós, 1994.
- Teleki-téka* *Teleki Sámuel és a Teleki-téka*. Deé Nagy Anikó bevezetőjével. Bukarest, 1976.
- Thirring, 1904 Thirring Gusztáv: *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság*. Budapest, 1904.
- Thirring, 1911 Thirring Gusztáv: *Városaink népességének alakulása 1787-től 1910-ig*. Klny. a *Városi Szemle* 1911/7–8. számaiból.
- Thirring, 1912 Thirring Gusztáv: *A magyar városok statisztikai évkönyve*. A magyar városok országos kongresszusának iratai. II. Budapest, 1912.
- Thirring, 1940 Thirring Lajos: Terület és népesség. *Magyar Statisztikai Szemle*, 18. (1940) 8–9:662–679.
- Tóth-Bartos, 2005 Tóth-Bartos András: Észak-Erdély reintegrációjának kérdése a második bécsi döntés után. *Magyar Kisebbség*, 9. (2005) 3–4:401–413.
- Tóth-Bartos, 2014a Tóth-Bartos András: Erdélyi magyar birtokpolitika és Venczel József munkássága (1940–1945). *Tanulmányok Venczel József munkásságáról*. Az erdélyi magyar társadalomkutatás kezdetei. Szerk.: Veres Valér–Magyari Tivadar. Kolozsvár, 2014. 87–111.
- Tóth-Bartos, 2014b Tóth-Bartos András: Rendszerváltás és önszerveződés Kézdivásárhelyen 1989. december–1990. május. *Együtt és külön*. 355–377.
- Tótvölgyi, 1872 Tótvölgyi Titusz: *A magyar ellenzék véres küzdelme vagyis: Gyász-napok a magyar nemzet életéből*. I–II. Pest, 1872.
- Török, 1926 Török Bálint: Az agrárvámok. A gabona- állatkereskedelem akadályai. A mezőgazdasági adóügy és a földadókataszter. *Gazdasági sérelmeink*, I. Dicsőszentmárton, 1926. 13–23.
- Teroarea Horthysto-fascistă* *Teroarea Horthysto-fascistă in nord-vestul României. Septembrie 1940–octombrie 1944*. Coord.: Mihai Fătu–Mircea Muşat. Bucureşti, 1985.
- Tokaji, 1913 Tokaji László: *Eladó ország*. Kolozsvár, 1913.
- Tonk, 1940/41 Tonk Emil: Csecsemőhalandóság Erdélyben. *Hitel*, 5–6. (1940–1941) 2:128–147.
- Tonk, 1942 Tonk Emil: A Székelyföld anya- és csecsemővédelmének kérdése. *Hitel*, 7. (1942) 9:566–568.
- Tonk, 1994 Tonk Sándor: *A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653–1848*. Szeged, 1994.
- Tornya, 1928 Tornya Gyula: *A Népkisebbségi törvény tervezete*. Erdélyi Magyar Néppárt, Kolozsvár, 1928.

- Tóth, 2010 Tóth Szabolcs Barnabás: *A kovásznai kaszinó, olvasóegyletek és népkönyvtárak a dualizmus korában*. Sepsiszentgyörgy, 2010.
- Tóth, 2012 Tóth Szabolcs Barnabás: *Istoria instituțiilor culturale române și maghiare din județul Trei Scaune între 1867 și 1940*. Doktori disszertáció (gépirat). Babeș–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, 2012.
- Török, 1903 Török Albert: *A székelyföldi arányosításokról*. Székelyudvarhely, 1903.
- Töttössy, 2005 Töttössy Magdolna: *A Magyar Népi Szövetség története 1944–1953*. I–II. Csíkszereda, 2005–2006.
- Tróznér, 1914 Tróznér Lajos: Visszatekintés a Kemény Zsigmond Társaság multjára. *A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság Évkönyve 1914*. Szerk.: Lövy Ferenc–Schmidt Béla–Tróznér Lajos [Marosvásárhely], 1914. 6–18.
- Turda, 2007a Turda, Marius: From Craniology to Serology: Racial Anthropology in Interwar Hungary and Romania. *Journal of the History of Behavioral Sciences*, 2007. 3:361–377.
- Turda, 2007b Turda, Marius: The Nation as Object: Race, Blood and Biopolitics in Interwar Romania. *Slavic Review*, 2007. 3:413–441.
- Tusa, 1930 Tusa Gábor: *A székely vallási és tanügyi autonómia*. Kolozsvár, Minerva, 1930.
- Udvarhelyszéki változások* Daniel Gábor: *Udvarhelyszéki változások 1861–1898*. Kézirat. Székelyudvarhelyi Múzeum Könyvtára.
- Újjászületés* Novák Csaba Zoltán–Tóth-Bartos András–Kelemen Kálmán Lóránt: *Újjászületés. Háromszékből Kovászna. Kovászna megye megszervezése és intézményesülése, 1968–1972*. Csíkszereda–Sepsiszentgyörgy, 2013.
- Vajda E., 1892 Vajda Emil: *Daniel-Album*. Székely-Udvarhelytt, 1892.
- Vajda L., 1981 Vajda Lajos: *Erdélyi bányák, kohók, emberek, századok*. Bukarest, 1981. 382–475.
- Vajda L., 1983 Vajda Lajos: *A szentkeresztbányai vasgyártás története*. Bukarest, 1983.
- Vallasek, 2004 Vallasek Júlia: *Elváltozott világ. Az erdélyi magyar irodalom 1940–44 között*. Debrecen, 2004.
- Varga E., 1998a Varga E. Árpád: *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből*. Budapest, 1998.
- Varga E., 1998b Varga E. Árpád: [Erdély etnikai és felekezeti statisztikája 1850–2002](#). Népszámlálási adatok 1850–2002 között. I. Kovászna, Hargita és Maros megye. Budapest–Csíkszereda, 1998.
- Vámszer, 1976 Vámszer Géza: Néprajzi vonatkozású mozgalmak Csíkban a két háború közti években. *Népismereti Dolgozatok 1976*. Szerk.: Kós Károly. Bukarest, 1976. 41–46.
- Vári, 2008 Vári András: A magyarországi hitelszövetkezeti mozgalom megalapítása 1886-1894. *Sz*, 142 (2008) 3:629–671.
- Vári, 2014 Vári András: Nagybirtok paraszt és nemzet. Az 1919–1920-as közép-kelet-európai földreformok eszméi előfutárai a politikai-gazdasági közbeszédben. *Korall*, 47. (2014. július) 5–29.

- Vásáry, 1975 Vásáry Isván: A magyar rovásírás. A kutatás történetét és helyzetét. *Keletkutatás*, 1974. Szerk.: Kara György–Terjék József. Budapest, 1975. 159–172.
- Vécsei, 2015 Vécsei Hunor: *Köztéri szobrászat és emlékműállítás Marosvásárhelyen a dualizmus korában*. Mesteri dolgozat. Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Történelem és Filozófia Kar, Magyar Történelmi Intézet. A kulturális örökség kutatása és hasznosítása mesteri program. Kolozsvár, 2015.
- Venczel, 1934 Venczel József: Erdélyi ifjúság és az új Transzilvanizmus. Az erdélyi magyar társadalom gazdasági, kulturális tevékenységének fokozása céljából fogalmazódott az új program, az új transzilvanizmus, amely az egységes nagy népi célkitűzések, gondolatok tudatosítása. *Erdélyi Tudósító*, 17. (1934) 7:216–220.
- Venczel, 1936 Venczel József: Néhány adat a székely kivándorlás háttéréből. A székelység kivándorlásának demográfiai okairól. *Hitel*, 1. (1936) 4:309–314.
- Venczel, 1935/36 Venczel József: Collegium Transylvanicum. A Collegium az erdélyi magyar értelmiségi nevelési és tudományszervezési központja. *Erdélyi Iskola*, 3.(1935/1936) 5–6:305–310.
- Venczel, 1938a Venczel József: Böződi György társadalomkutató műve. *Hitel*, 3. (1938) 2:169–172.
- Venczel, 1938b Venczel József: 1935–36. évi statisztikai évkönyv tájékoztató adatai. Vallási, nemzetiségi és anyanyelvi adatok. Ki- és visszavándorló magyarok 1934–35-ben. Iskolai adatok az óvodás kortól az egyetemig. *Hitel*, 3. (1938) 1:73–80.
- Venczel, 1939 Venczel József: Csík népe és népesedési viszonyai. Csík megye népessége, településtörténete. Nemzetiségi és vallási megoszlás 1881–1930. Gazdasági helyzet 1900–1937. *Hitel*, 4. (1939) 3:229–241.
- Venczel–Demeter, 1940 Venczel, József–Demeter Béla: *Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület munkája a román impérium alatt*. Budapest, 1940.
- Venczel, 1940/41 Venczel József: Az erdélyi román földbirtokreform. A román földreformtörvény. Erdély agrárszociális viszonyai, birtokviszonyok, statisztikai adatok a birtokmegoszlásokról. *Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve*, 1940–41. 309–465.
- Venczel, 1942 Venczel József: Székely népfelleg. A Székelyföldnek mezőgazdasági reformra van szüksége, hogy megszűnjön a népfelleg, a kivándorlás. *Hitel*, 7. (1942) 1:18–32.
- Venczel, 1943 Venczel József: A székely kérdés lényege. *Erdélyi kérdések – magyar kérdések*. Kolozsvár, 1943. 21–29.
- Venczel, 1944 Venczel József: *A volt határőrezredek vagyonának a sorsa*. Kolozsvár, 1944.
- Venczel, 1980 Venczel József: *Az önismeret útján. Tanulmányok az erdélyi társadalomkutatás köréből*. Bukarest, 1980.
- Venczel, 1988 Venczel József: A székely népfelleg. Uő: *Erdélyi föld – erdélyi társadalom*. Budapest, 1988. 108–122.
- Vincze, 1996 Vincze Gábor: Gazdaságpolitika vagy kisebbségpolitika? Az 1945-ös romániai földreform a Groza-kormány

- kisebbségpolitikájának tükrében. *Magyar Kisebbség*, 2. (1996) 4. 182–208.
- Vincze, 1999 Vincze Gábor: *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*. Csíkszereda, 1999.
- Vincze, 2000 Vincze Gábor: *Magyar vagyon román kézben. Dokumentumok a magyar vállalatok, pénzintézetek második világháború utáni helyzetéről és a magyar–román vagyoni jogi vitáról*. Csíkszereda, 2000.
- Vincze, 2003 Vincze Gábor: *Történeti kényszerpályák, kisebbségi realpolitikák*. Csíkszereda, 2003.
- Vita, 1937a Vita Sándor: Székelyföld önellátása. *Hitel*, 2. (1937) 4:269–284.
- Vita, 1937b Vita Sándor: A Székelyföld iparosítása. *Hitel*, 2. (1937) 5:264–267.
- Vita, 1939 Vita Sándor: Erdély mezőgazdaságának helyzetképe. Az erdélyi mezőgazdaság helyzetének és teljesítőképességének vizsgálata, statisztikai adatok. *Hitel*, 4. (1939) 3:211–228.
- Vita, 1940 Vita Sándor: Tallózás az 1930. évi román népszámlálás köteteiben. *Hitel*, 5. (1940) 1:27–43.
- Vitézségért Illésfalvi Péter–Kovács Vilmos–Marúzs Roland: *Vitézségért. A Magyar Tiszti Arany Vitézségi Éremmel kitüntetettek a második világháborúban*. Budapest, 2011.
- Virt, 2002 Virt László: *Nyitott szívvel. Márton Áron erdélyi püspök élete és eszméi*. Budapest, 2002.
- Vitos, 1894–1901 Vitos Mózes: *Csíkmegyei füzetek. Adatok Csíkmegye leírásához és történetéhez*. Csíkszereda, 1894–1901.
- Wanek, 2000 Wanek Ferenc: Ásványvízkutatás és szénhidrogének a Keleti-Kárpátokban 1908 előtt. *Kőolaj és Földgáz*, 33. (133.) (2000) 7–8(július–augusztus):74–80.
- Wanek, 2005 Wanek Ferenc: A baróti–brassói–háromszéki-medencesor széntartalmú pliocén üledékeinek kutatástörténete I. rész: a kezdetektől a XIX. század végéig. *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve*, 2005. 633–648.
- Wlislocki, 1891 Wlislocki, Heinrich von: *Die Szekler und Ungarn in Siebenbürgen*. Hamburg, 1891.
- Zathureczky, 1942 Zathureczky Gyula: *Metamorphosis Transylvaniae*. *Hitel*, 6. (1941–1942) 2:199–230.
- Zeidler, 2003 Zeidler Miklós: A Nemzetek Szövetsége és a magyar kisebbségi petíciók. *Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában*. Szerk.: Bárdi Nándor–Fedinec Csilla. Budapest, 2003. 59–84.
- Zepeczaner, 1993 Zepeczaner Jenő: Orbán Balázs temetései. *Aetas*, 8. (1993) 3:57–75.
- Zepeczaner, 2009 Zepeczaner Jenő: Fürdők a Hargita nyugati oldalán a dualizmus korában. *Korunk*, 20. (2009) 8:36–45.
- Zsidó, 2012 Zsidó Ferenc: *A múlt kisajátítása. Magyar, román és cigány közösségek történelemszemléletének elemzése*. Csíkszereda, 2012.